سنڌي ترجمو

بذل القوة في حوادث سني النبوة

سيرت هاشمي

امام العصر مخدوم محمد هاشم محدث ٺٽوي رحه

ترجمو، تقديم، تحقيق، تخريج ۽ تشريح

پروفيسر اسرار احمد علوي

مهراڻ اڪيڊمي

سنڌي ترجمو

بذل القوة فى حوادث سنى النبوة

سيرت هاشمي

امام العصر مخدوم

محمد هاشم محدث ٺٽوي رحه

ترجمو، تقديم، تحقيق، تخريج ۽ تشريح

پروفيسر اسرار احمد علوي

مهراڻ اڪيڊمي

اعوذ بالله من الشيطان الرجيم

بسم الله الرحمٰن الرحيم

يٰٓاَيُّهَا النَّبِيُّ اِنَّآ اَرْسَلْنٰكَ شَاهِدًا وَّ مُبَشِّرًا وَّ نَذِيْرًا . (سورة الاحزاب: ۴۵)

اي نبي! (صلي الله عليه وسلم) بيشڪ اسان توکي گواهي ڏيندڙ، خوشخبري ٻڌائيندڙ ۽ ڊيڄاريندڙ بنائي موڪليو آهي.

لَايُؤْمِنُ اَحَدُكُمْ حَتّٰى اَكُوْنَ اَحَبَّ اِلَيْهِ مِنْ وَّالِدِهٖ وَ وَلَدِهٖ وَالنَّاسِ اَجْمَعِيْنَ. (صحيحين)

توهان مان ڪوبہ ايستائين مؤمن نہ ٿو ٿي سگهي جيستائين آءٌ ڪيس سندس پيءُ ماءُ، اولاد ۽ سمورن انسانن کان وڌيڪ محبوب نہ ٿيان.

سنڌي ترجمو

بذل القوة في حوادث سني النبوة

سيرت هاشمي

امام العصر

مخدوم محمد هاشم محدث ٺٽويؒ

ترجمو، تقديم، تحقيق، تخريج ۽ تشريح

پروفيسر اسرار احمد علوي

مهراڻ اڪيڊمي

حق ۽ واسطا قائم

ڪتاب نمبر 193

81036

سنڌي ترجمو

بذل القوة في حوادث سني النبوة

سيرت هاشمي

امام العصر مخدوم محمد هاشم محدث ٺٽوي رحہ

ترجمو، تقديم، تحقيق، تخريج ۽ تشريح

پروفيسر اسرار احمد علوي

ڇپائيندڙ: مهراڻ اڪيڊمي

ڪمپوزنگ: اسٽار ڪمپيوٽر ڪمپوزرس شڪارپور

ڇاپو پهريون: مارچ 2004ع

ڇاپو ٻيو: جولاء 2004ع

ڳاڻيٽو: 1100

هديو =/300 رپيا

ملڻ جا هنڌ

مهراڻ اڪيڊمي واڳٽودر شڪارپور

۽

سنڌ جا سمورا ڪتاب گهر

فهرست

* پنهنجي پاران
* مهاڳ — ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
* تقديم — مترجم

تقاريظ

* مولانا مفتي محمد جان نعيمي
* علامہ ڊاڪٽر محمد ادريس السندي
* علامہ ڊاڪٽر عبدالحئي ابڙو
* ڊاڪٽر ثناءُ الله ڀٽو
* مولانا محمد رمضان ڦلپوٽو
* مؤلف جو مقدمو — امام العصر مخدوم محمد هاشم محدث ٺٽوي رحہ

پاڳو پهريون

مڪي دور

فصل پهريون

❀ بعثت نبوي 109
❀ بعثت جو مهينو 112
❀ بعثت جي تاريخ 114
❀ بعثت جو ڏينهن 114
❀ بعثت جا اهڃاڻ 115
❀ اُمّ المُؤمِنِيْن سَيِّدَه خَدِيْجَةُ الكُبْرىٰ رضہ ۽ نبي ڪريم ﷺ جن جي نياڻين سڳورين جو اسلام قبول ڪرڻ 116
❀ اوائلي دور ۾ اسلام قبول ڪرڻ وارا مرد 122
❀ اوائلي دور ۾ اسلام قبول ڪرڻ واريون عورتون 161
❀ پهرين وحيءَ جو نازل ٿيڻ 167

فصل ٻيو

❀ حضرت عَبْدُالله بن عُمر رضہ بن خطاب قريشي عدوي جو ڄمڻ 174
❀ حضرت حَمْزَه رضہ جو اسلام قبول ڪرڻ 177
❀ سيدنا عُثْمَان بِن عَفان رضہ جو نڪاح 182
❀ زَيد بن ثَابِت رضہ جي ولادت 185

فصل ٽيون

❀ اُسَامَہ بِن زَيْد رضہ جي ولادت 186
❀ عَبْدُالله بن يَزِيْد رضہ جي ولادت 186
❀ خدا تعاليٰ طرفان ڪليل دعوت ڏيڻ جو حڪم 187
❀ ويجهن عزيزن کي دعوت جو حڪم 187

فصل چوٿون

❀ وَرَقہ رضہ بِن نَوْفَل جي وفات 189
❀ حضرت عائِشہ رضہ جو ڄمڻ 189
❀ ڪافرن طرفان ڪليل مخالفت جي شروعات 191

فصل پنجون

❀ حضرت جَعْفَر رضہ جو اسلام قبول ڪرڻ 192
❀ حَبَش ڏانهن مسلمانن جي پهرين هجرت 192
❀ ڪافرن جو مسلمانن سان گڏ سجدو ڪرڻ 193
❀ حَبَش ڏانهن ٻي هجرت 194
❀ خَالِد بن حِزَام رضہ جي وفات 194
❀ نماز دوران الله جي رسول ﷺ کي ستائڻ جو واقعو 194
❀ حضرت سُمَيَّہ رضہ جي شهادت 195

فصل ڇهون

❀ نبي ڪريم ﷺ جو دَارِ اَرْقَم ۾ اچڻ 196
❀ حضرت حَمْزَه رضہ جو مسلمان ٿيڻ 197
❀ حضرت عُمر رضہ جو اسلام قبول ڪرڻ 197

❀ حضرت عَبْدُالله بن عُمر رضہ جو اسلام قبول ڪرڻ 205
❀ حضرت اُمُّ الخير رضہ جو اسلام قبول ڪرڻ 206
❀ اِياسَ رضہ بن بُڪَيْر جو احوال 207

فصل ستون

❀ شِعْبِ اَبُوطَالِبِ ۾ نظربندي 208

فصل اٺون

❀ ايراني ڪافرن جي رومي ڪافرن تي سوڀ 210
❀ حضرت اَبُوبَڪر صِدِيق رضہ جو مڪي جي ڪافرن آڏو آيتون پڙهڻ 211
❀ ٻن قبيلن "اَوْس" ۽ "خَزْرَج" جي وچ ۾ "بُعَاث" واري جنگ 212
❀ شَقُّ الْقَمَرَ 212

فصل نائون

❀ عَبْدُالله بن ثَعْلَبَہ جو جنم 214

فصل ڏهون

❀ شِعْبِ اَبُوطَالِبِ مان آزادي 215
❀ حضرت عَبْدُالله بِن عَبَّاس رضہ جو جنم 215
❀ حضرت ابوطالب جي وفات 218
❀ اُمُّ الْمُؤْمِنِيْن خَدِيْجَةُ الْكُبْرٰي رضہ جي وفات 221
❀ حضرت سَوْدَه رضہ سان نڪاح 222
❀ حضرت عَائِشَہ رضہ سان نڪاح 224
❀ طائف ڏانهن روانگي 224
❀ جنن جي وفد جو نبي ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ اچڻ 227
❀ دعاءِ طائف 229

فصل يارهون

❀ عَقَبَہ جي پهرين بيعت 231

فصل ٻارهون

❀ معراج جو واقعو 233
❀ ڪافرن جا سوال جواب 236
❀ عَبْدُالله بن جَعْفَر رضہ جو جنم 237
❀ عَقَبَہ جي ٻي بيعت 237
❀ مُصْعَب بن عُمَيْرَ رضہ جي مديني ڏانهن روانگي 238
❀ مُصْعَب بن عُمَيْرَ رضہ جي هٿ تي اسلام قبول ڪرڻ وارن جو ذڪر 238
❀ عَبَّاد بن بِشْرَ رضہ جو اسلام قبول ڪرڻ 238
❀ اَبُوسَلْمَہ رضہ جي هجرت 239

فصل تيرهون

❀ عَقَبَہ جي ٽين بيعت 240
❀ نماز ۾ تڪڙ ڪرڻ وارو صحابي 242
❀ مُعَاذ بن جَبَل رضہ ۽ اَبُو اَيُّوب خَزْرَجيءَ رضہ جو اسلام قبول ڪرڻ 243
❀ سَعِيْد رضہ بن عاص جو جنم 243
❀ عَقَبَہ جون ٽي بيعتون 243
❀ مهينن ۾ نسيءَ ڪرڻ جو رواج 243
❀ پهرين ڀاڱي جو خاتمو 243

ڀاڱو ٻيو

باب پهريون (غزوات)

فصل پهريون

❀ غزوه اَبْواَء يا غزوه ودان 258
❀ غزوه بُواط 260
❀ غزوه سَفْوَان يا بَدْرِ اُوْليٰ 260
❀ غزوه عُشَيْرَه 260

❀ غَزْوَه بَدْر 261
❀ غَزْوَه قُرقُرَة الْكُدْر 263
❀ غَزْوَة السَّوِيْق 264

فصل ٻيو

❀ غَزْوَه غَطَفَان 265
❀ غَزْوَه الفُرْع 265
❀ غَزْوَه بَنُوْ قَيْنُقَاع 266
❀ غَزْوَه اُحُد 266
❀ غَزْوَه حَمْرآءِالاَسَد 268

فصل ٽيون

❀ غَزْوَه بَنِي نَضِيْر 269
❀ غَزْوَه بَدْر صُغريٰ 269

فصل چوٿون

❀ غَزْوَه دُوْمَةُ الْجَنْدَل 271
❀ غَزْوَه بَنِيْ مُصَطَلِق 271
❀ غَزْوَه خَنْدَق 273
❀ غَزْوَه بَنِيْ قُرَيْظَ 274

فصل پنجون

❀ غَزْوَه بَنُوْ لَحْيَان 276
❀ غَزْوَه حُدَيْبِيَّ 276
❀ غَزْوَه ذِي قَرَد 277

فصل ڇهون

❀ غَزْوَه خَيْبَر 279
❀ غَزْوَه وادِي الْقُريٰ 280
❀ غَزْوَه ذَاتِ الرِّقَاع 280

فصل ستون

❀ فتح مَکہ 282

- ❀ غَزوَه حُنَين 282
- ❀ غَزوَه طائف 283

فصل انون

- ❀ غَزوَه تبوک 285

باب پيو (سرايا)

فصل پهريون

- ❀ سَريَّہ حَمزَه رضہ بن عَبدُالمُطلّب 301
- ❀ سَريَّہ عُبَيدَه بن حَارث بن عَبدُالمُطَلب رضہ 301
- ❀ سَريَّہ سَعْد بن اَبي وَقّاص رضہ 302
- ❀ سَريَّہ مُحَمَّد بن مُسْلَمَہ رضہ 302
- ❀ سَريَّہ زَيد بن حَارث رضہ 303
- ❀ سَريَّہ عَبدُالله بن جَحش رضہ 303
- ❀ سَريَّہ عُمَير بن عَدِيّ رضہ 304
- ❀ سَريَّہ سَالِم بن عُمَير رضہ 304

فصل ٻيو

- ❀ سَريَّہ اَبُوسَلَمَہ رضہ 305
- ❀ بَعثِ عَبدُالله بن اُنَيس اَسْلَمي رضہ 305
- ❀ سَريَّہ عاصِم بن ثَابِت يا رَجيع وارو حادثو 306

فصل ٽيون

- ❀ سَريَّہ مُنذِر بن عَمرو يا بِئرِمَعُونَہ وارو حادثو 308

فصل چوٿون

- ❀ سَريَّہ بَنُوکِنانَہ 309

فصل پنجون

- ❀ سَريَّہ مُحَمَّد بن مُسلَمَہ رضہ 310
- ❀ سَريَّہ عُکّاشَہ مِحصَن 310

❀ سَرِيَّہ مُحَمَّد بن مُسْلَمَہ رضہ 310
❀ سَرِيَّہ اَبُوعُبَيْدَہ بن جَرَّاح رضہ 311
❀ سَرِيَّہ زَيْد بن حَارِثہ رضہ 311
❀ سَرِيَّہ زَيْد بن حَارِثہ رضہ 311
❀ سَرِيَّہ زَيْد بن حَارِثہ رضہ 312
❀ سَرِيَّہ زَيْد بن حَارِثہ رضہ 312
❀ سَرِيَّہ سَيَّدِنَا اَبُوبَكْرِ صِدِّيْق رضہ 312
❀ سَرِيَّہ زَيْد بن حَارِثہ رضہ 313
❀ سَرِيَّہ عَبْدُالرَّحْمٰن بن عَوْف رضہ 313
❀ سَرِيَّہ زَيْد بن حَارِثہ رضہ 313
❀ سَرِيَّہ حضرت عَلي بن اَبُوطَالِب رضہ 315
❀ سَرِيَّہ زَيْد بن حَارِثہ رضہ 316
❀ بعث عَبْدُالله بن عَتِيْڪ اَنْصَارِي رضہ 316
❀ سَرِيَّہ عَبْدُالله بن رَوَاحَہ رضہ 316
❀ سَرِيَّہ ڪُرْز بن جَابِر رضہ 317
❀ سَرِيَّہ عَمْرو بن اُمَيَّہ ضَمْرِيّ رضہ 318

فصل ڇهون

❀ سَرِيَّہ اَبَان بن سَعِيْد رضہ 319
❀ سَرِيَّہ اَمِيْر الْمُؤْمِنِيْن عُمَر بن خَطَّاب رضہ 319
❀ سَرِيَّہ اَمِيْر الْمُؤْمِنِيْن حضرت اَبُوبَكْر صِدِيْق رضہ 320
❀ سَرِيَّہ بَشِيْر بن سَعْد رضہ 320
❀ سَرِيَّہ غَالِب رضہ بن عَبْدُالله لَيْثِي 320
❀ سَرِيَّہ بَشِيْر بن سَعْد رضہ 320
❀ سَرِيَّہ اَخرم بن ابوالعوجاء رضہ 321

فصل ستون

❀ سَرِيَّہ غَالِب بن عَبْدُالله لَيْثِي رضہ 322
❀ سَرِيَّہ غَالِب بن عَبْدُالله لَيْثِي رضہ 322
❀ سَرِيَّہ شُجَاع بن وَهْب رضہ 322

❀ سَرِيَّۃ كَعْب بن عُمَيْر رض 323
❀ سَرِيَّۃ مُوْتَہ 323
❀ سَرِيَّۃ عَمْرو بن الْعَاص رض 325
❀ سَرِيَّۃ اَبُوعُبَيْدَہ بن جَرَّاح رض 326
❀ سَرِيَّۃ عَمْرو بن مُرَّۃ جُهَنِي رض 328
❀ سَرِيَّۃ اَبُوقَتَادَہ بن حَارِثہ 328
❀ سَرِيَّۃ اَبُوقَتَادَہ رض 329
❀ سَرِيَّۃ اُسَامَہ بن زَيْد رض 329
❀ سَرِيَّۃ سَعْد بن زَيْد اَشْهَلِيّ رض 329
❀ سَرِيَّۃ خَالِد بن وَلِيْد رض 330
❀ سَرِيَّۃ عَمْرو بن الْعَاص رض 330
❀ سَرِيَّۃ خَالِد بن وَلِيْد رض 330
❀ سَرِيَّۃ اَبُوعَامِر بن سُلَيْم رض 331
❀ سَرِيَّۃ طُفَيْل بن عَمْرو رض 331
❀ سَرِيَّۃ قَيْس بن اَسَد رض 331
❀ سَرِيَّۃ خَالِد بن وَلِيد رض 332

فصل انون

❀ سَرِيَّۃ عُيَيْنَہ حِصْن رض 333
❀ سَرِيَّۃ عَبْدُالله بن عَوْسَجَہ رض 333
❀ سَرِيَّۃ قُطْبَہ بن عَامِر اَنْصَارِيْ رض 333
❀ سَرِيَّۃ ضَحَاك بن سُفْيَان رض 334
❀ سَرِيَّۃ عَلْقَمَہ بن مُجَزِّز مُدْلَجِيّ رض 334
❀ سَرِيَّۃ اَمِيْرُالْمُؤْمِنِيْنَ عَلِي بن اَبُوطَالِب رض 334
❀ سَرِيَّۃ عُكَّاشَہ بن مِحْصَن رض 335
❀ سَرِيَّۃ خَالِد بن وَلِيْد رض 335
❀ سَرِيَّۃ اَبُوسُفْيَان بن حَرْب 335
❀ بَعْثِ اَبُومُوْسيٰ ء مُعَاذ بن جَبَل رض 336

فصل نائون

❀ سَرِيَّهٔ خَالِد بن وَلِيْد رضه 337
❀ سَرِيَّهٔ مِقْدادِ بن اَسْوَد رضه 338
❀ سَرِيَّهٔ حضرت عَلِي بن اَبُوطَالِب رضه 338
❀ سَرِيَّهٔ بَنُوعَبْس 339
❀ سَرِيَّهٔ رِعْيَة سُحَيْمِي 339
❀ سَرِيَّهٔ اَبُو اُمَامَہ بَاهِلي 339

فصل ڏھون

❀ سَرِيَّهٔ جَرِيْر بن عَبْدُالله رضه 340
❀ سَرِيَّهٔ عَلِي بن اَبُوطَالِب رضه ۽ خَالِد بن سَعِيْد رضه 341
❀ سَرِيَّهٔ خَالِد رضه بن وَلِيْد 341
❀ سَرِيَّهٔ اُسَامَہ بن زَيْد رضه 341

باب ٽيون (مدني دور جا اهم واقعا)

فصل پهريون

❀ حضرت مُصْعَب بن عُمَيْر رضه جي مديني روانگي 345
❀ پاڻ سڳورن ﷺ جي مديني ڏانهن روانگي 345
❀ هجرت جي وقت جي دعا 346
❀ غارِ ثَوْر ڏانهن روانگي 347
❀ حضرت اَسْماء رضه لاءِ "ذَاتُ النِّطَاقَيْن" جو لقب 350
❀ غارِ ثَوْر ۾ داخل ٿيڻ 350
❀ ڪبوتريءَ جا آنا لاهڻ 351
❀ غار ۾ نانگ جو واقعو 351
❀ اُمِّ مَعْبَد رضه ۽ سنديس مڙس جو ايمان آڻڻ 352
❀ اُمِّ مَعْبَد جي ٻڪري 352
❀ سُرَاقَہ بن مَالِڪ جو واقعو 355
❀ ان دعا ڪانپوءِ 355
❀ بُرَيْدَہ بن حُصَيْب جو اسلام قبول ڪرڻ 356
❀ مديني ۾ پهرين مسجد جي اڏاوت 356

❀ جمعي جي پهرين نماز 357
❀ مديني پهچڻ جي تاريخ 358
❀ مديني پاڪ ۾ آجيان 358
❀ مديني شهر ۾ مني مرسل ﷺ جن جو داخل ٿيڻ 360
❀ مسجد نبويءِ جو بنياد 360
❀ حُجرن جي اڏاوت 361
❀ حضرت عليءِ رضہ جي هجرت 361
❀ حضرت علي رضہ کي تڪليف 361
❀ هجري سن جي شروعات 361
❀ اهل بيت جي هجرت 362
❀ مسجد ۽ هجرن جي اڏاوت 362
❀ صُفي جي اڏاوت 362
❀ اذان ۽ اقامت جي شروعات 362
❀ بکجڙ جي ڳالهائڻ وارو معجزو 363
❀ حضرت عُثمَان رضہ بن مَظعُوْن جي وفات 364
❀ بَرَاء بن مَعْرُوْر رضہ جي وفات 364
❀ ٽن مشرڪن جو موت 364
❀ نُعمَان بن بَشِيْر رضہ جو جمڻ 364
❀ عَبْدُالله بن زُبَيْر رضہ جو جمڻ 364
❀ اُمِّ سُليم رضہ جي سوڪڙي 365
❀ زَڪاة جو فرض ٿيڻ 365
❀ سيده عَائِشَہ رضہ جي رخصتي 367
❀ عَبْدُالله بن سَلاَم رضہ جو اسلام آڻڻ 367
❀ عَمرو بن عَبَسَہ جو ايمان آڻڻ 368
❀ قَيْس بن صِرْمَہ جو مسلمان ٿيڻ 368
❀ سَلْمَان فَارِسِيءِ رضہ جو اسلام قبول ڪرڻ 369
❀ اَنَس بن مَالِڪ رضہ جو اسلام قبول ڪرڻ 371
❀ حضرت اَنَس رضہ لاءِ پاڻ سڳورن ﷺ جي دعا 372
❀ مديني ۾ وبا ۽ بخار کان بچاء جي دعا 372

❀ عَبْدُالرَّحْمٰن بن حَارِث جو چمڻ 373
❀ نماز جي رڪعتن ۾ واڌارو 373
❀ زياد بن اَبُوسُفيَان جو چمڻ 374
❀ مُخْتَار ثَقَفِيءَ جو چمڻ 374

فصل ٻيو

❀ حضرت رُقَيَّہ رضہ جي وفات 375
❀ الله جي راھ ۾ پهريون تير 375
❀ قبلي جي تبديلي 376
❀ عاشُورَنِ جي روزي جو حڪم 377
❀ محرم جي روزي بابت هڪ خاص واقعو 378
❀ رمضان ۾ روزن جي فرضيت وارو حڪم 378
❀ صلواة پڙهڻ جو حڪم 378
❀ نماز ۾ سلام ۽ ڪلام تي بندش 380
❀ فِطره جو حڪم 380
❀ ٻنهي عيدن جي موقعي تي نماز جو حڪم 380
❀ عيدالفطر جي پهرين نماز 380
❀ پهرين عيدالاضحيٰ جي نماز 381
❀ قربانيءَ جو حڪم 381
❀ نبي ڪريم ﷺ جن جي قرباني 381
❀ مُطْعِم بن عَدِيّءَ جو موت 381
❀ اَبُورَافِع جو مسلمان ٿيڻ 381
❀ اُمَيَّہ بن اَبِي الصَلْت جو موت 382
❀ عَبْدُالله بن مَسْعُوْد رضہ جي حَبَش کان موٽ 382
❀ جنگ جي اجازت 382
❀ اسلام ۾ پهرين غنيمت 383
❀ حرمت وارن مهينن ۾ قتال بابت حڪم 383
❀ پهرين ڪافر جو قتل 384
❀ پهريون ڪافر قيدي 385

❀ اسلام ۾ پهريون سپهه سالار 385
❀ عَبْدُالله بن جَحْش رضہ ۽ سندس ساٿين متعلق آيت جو نزول 385
❀ غَزْوَه بَدْر 385
❀ "ذَاتُ الْفُضُوْل" جو ذڪر 386
❀ صحابين سان مشورو ۽ انهن جو جواب 386
❀ حضرت عَاتِڪَہ رضہ جو خواب 387
❀ نبي ڪريم ﷺ جي دعا 387
❀ نبي اڪرم ﷺ جو هڪ ٻيو معجزو 388
❀ شيطان جو لشڪر 388
❀ آسمان تان ملائڪن جو لهڻ 389
❀ عُڪَاشَہ بن محصن جي ترار 389
❀ سَلَمَہ بن حريس رضہ جي ترار 390
❀ قَتَادَه رضہ جي اک ۾ ذک 391
❀ حضرت مُعَوِّذ رضہ جو هٿ ڪپجڻ 391
❀ مسلمانن لاءِ ٻٽي خوشي 392
❀ عَبْدُالله بن سُهَيْل رضہ جو مسلمان ٿيڻ 392
❀ يَزِيْد بن اَخْنَس رضہ جون ٽي پيڙهيون ساڳئي غزوه ۾ 392
❀ غَزْوَهٔ بَدْر ۾ قتل ٿيندڙ ڪجهه ڪافرن جا نالا 392
❀ حضرت خُبَيْب بن عَدِيّ رضہ جي اک ۾ تير لڳڻ 393
❀ رِفَاعَہ بن مَالِڪ رضہ کي اک ۾ تير لڳڻ 394
❀ غنيمت حلال ٿيڻ بابت حڪم 394
❀ "ذُوالْفِقَار" جو هٿ اچڻ 394
❀ سَائِب بن عُبَيْد رضہ جو اسلام آڻڻ 395
❀ خُبَيْب بن اِسَاف رضہ جو اسلام قبول ڪرڻ 395
❀ ڇنن ڀائرن جي شرڪت 395
❀ خُزَيْمَہ رضہ بن ثابت جو ذڪر 396
❀ ڪافرن جي موت بابت پيشنگوئي 397
❀ غَزْوَه بَدْر ۾ شهيد ٿيندڙ مسلمانن جا نالا 397
❀ غَزْوَه بَدْر جي شهيدن جي شان ۾ آيت 399

❀ طالب جو گمر ٿي وڃڻ 399

❀ حضرت عَبَّاس رضہ جي اسلام بابت روايت 399

❀ حضرت اَبُوْ دَرْدَآء رضہ جو اسلام قبول ڪرڻ 400

❀ حضرت عَلي رضہ سائينءَ جي ڪنيت 400

❀ وَلِيْد رضہ بن وَلِيْد جو اسلام قبول ڪرڻ 400

❀ خُنَيْس رضہ بن حُذَافَہ جي وفات 401

❀ شڪراني جون ٻہ رڪعتون ادا ڪرڻ 401

❀ ڪافر قيدين بابت مشورو 401

❀ ثَابِت بن ضَحَّاڪ جو جمڻ 402

❀ غَزْوَهْ بَدْر ۾ دوبدو مقابلو 402

❀ اَبُوجَهْل جو قتل 402

❀ بدر ۾ قتل ٿيل ڪافرن منجهان ڪجهہ نالا 403

❀ قيدي ڪافرن مان ڪجهہ نالا 403

❀ ٻن ڪافرن جي قتل جو حڪم 403

❀ اَبُولَهْب جو موت 404

❀ عُمَر بن عَبْدُالله جو جمڻ 404

❀ ڪافرن جي لاشن مٿان نبي اڪرم ﷺ جو اچڻ 404

❀ حضرت عَبَّاس رضہ جي مسلمان ٿيڻ جو سبب 405

❀ عُمَيْر بن وَهْب جي مسلمان ٿيڻ جو واقعو 406

❀ سَيِّدَه فَاطِمَةُ الزَّهْراء رضہ جو نڪاح 406

❀ سَيِّدَه فَاطِمَہ رضہ جي رخصتي 407

❀ مِسْوَر بن مَخْرَمَہ جو جمڻ 407

❀ مَرْوَان بن حڪم جو جمڻ 407

❀ "شُقْرَان" جو خدمتِ نبوي ﷺ ۾ اچڻ 407

❀ سَائِب بن يَزِيْد جو جمڻ 408

فصل ٽيون

❀ نبي ڪريم ﷺ جو حضرت حَفْصَہ رضہ سان نڪاح 409

❀ حضرت زَيْنَب رضہ سان نڪاح 410

❀ حضرت عَبۡدُالله بن عُثۡمَان رضہ جي وفات 412
❀ حضرت عُثۡمَان رضہ جو نڪاح 412
❀ حضرت حَسَن رضہ جو جمڻ ۽ ٻيبي سائنڻ جي ٻي اميدواري 412
❀ شراب جي حرمت جو حڪم 415
❀ زَيۡد بن ثَابِت رضہ کي حڪم 415
❀ صلوٰة الخوف 415
❀ غَزۡوَہ اُحُد جا واقعات 417
❀ ميت لاءِ اوسارن ڪرڻ کان منع 420
❀ حَمۡزَہ رضہ جي لاش جي بي حرمتي 420
❀ اَبُوعَزَّہ جي قتل جو حڪم 423
❀ نبي ڪريم ﷺ جن جا ڪجهہ معجزا 425
❀ پاڻ ڪريم ﷺ جو ڏند مبارڪ شهيد ٿيڻ 426
❀ پاڻ ڪريم ﷺ جن جو مُنهُن مبارڪ زخمي ٿيڻ 426
❀ نبي سائين ﷺ جن جو هڪ معجزو ...... دعا قبول ٿيڻ 426
❀ نبي سائين ﷺ جو هڪ ٻيو معجزو 427
❀ ملائڪن جو مدد لاءِ لهڻ 427
❀ حضرت ثَابِت رضہ، حضرت عَمۡرو رضہ، حضرت اَوۡس رضہ ۽ حضرت عَبۡدُالله رضہ جي شهادت 427
❀ حضرت اَنَس بن نَضَر رضہ جي شهادت 428
❀ ڪافرن جو جهنم واصل ٿيڻ 428
❀ اُبَيَّ بن خَلَف جو جهنم واصل ٿيڻ 428
❀ اَبُوعَامِر رَاهِب ۽ طَلۡحَہ بن اَبِيۡ طَلۡحَہ جو جهنم ۾ داخل ٿيڻ 429
❀ چئن مشرڪ ڀائرن جو قتل ٿيڻ 429
❀ حضرت عَبۡدُالله بن جُبَيۡر رضہ جي شهادت 430
❀ حضرت اَبُوزَيۡد اَنۡصَارِي رضہ جي شهادت 430
❀ اِمام زُهۡري رضہ جي ڏاڏي جي غزوہ اُحُد ۾ شرڪت 430
❀ حضرت مُخَيۡرِيۡق رضہ جي شهادت 431
❀ حضرت اَبُوحَبَّہ رضہ جي شهادت 431
❀ حضرت عُبَيۡد رضہ بن تيهان جي شهادت 432
❀ حضرت سَعۡد بن رَبِيۡع رضہ جي شهادت 432

❀ حضرت خَارِجَہ بن زَيْد رضہ جي شهادت 432
❀ حضرت حَنْظَلَہ رضہ جي شهادت 433
❀ عَبْدُالله بن حَنْظَلَہ رضہ جو جمڻ 434
❀ حضرت اُمِّ سَلِيْط رضہ جو اسلام آڻڻ 434
❀ بَنُو قَيْنُقَاع جي باري ۾ آيت 434
❀ عُبَادَہ بن صَامِت رضہ طرفان سفارش 435
❀ بَنُو قَيْنُقَاع متعلق ٻي آيت جو نزول 435
❀ عَمْرو بن اُمَيَّہ رضہ جو اسلام قبول ڪرڻ 436
❀ اُصَيْرَم رضہ جو اسلام قبول ڪرڻ 436
❀ هڪ منافق جو ذڪر 436
❀ حضرت عَبْدُالرَّحْمٰن بن عَوْف رضہ جو زخمي ٿيڻ 436
❀ عَبْدُالله بن زَيْد رضہ جو اسلام قبول ڪرڻ 436
❀ سَهل بن اَبِيْ حَثْمَہ رضہ جو جمڻ 437
❀ عَامر بن وَاثِلَہ رضہ جو جمڻ 437
❀ مڪي جي ڪافرن جي گڏجاڻي 437
❀ حضرت يَمَان رضہ جي شهادت جو واقعو 438
❀ اُحُد جي شهيدن جي نماز 438
❀ مالڪ بن سنان رضہ جي شهادت ۽ دفن جو واقعو 439
❀ اَبُوسُفْيَان سان سوال جواب 439
❀ مختلف آيتن جو نزول 440
❀ ٻن ڪافرن جو قتل 442

فصل چوٿون

❀ "سُورة حَشر" جي ڪجھ آيتن جو نزول 443
❀ "بَنِي نَضِيْر" وارن کي تڙي ڪڍڻ جو حڪم 446
❀ فئي جو حڪم 446
❀ شراب جي حرمت 447
❀ شراب جي حرام هجڻ جا ٻارهن سبب 449
❀ ڪجھ صحابي سڳورن جي باري ۾ سوال 450

❀ صلوٰة الخوف جو حڪم 450

❀ سنگسار جو واقعو 450

❀ سيدنا حُسَيْنؓ ابن علي رض جو جمڻ 451

❀ سَيّدَه زَيْنَب رض جي وفات 452

❀ حضرت اَبُوسَلَمَہ رض جي وفات 452

❀ عَبْدُالله رض بن هِشَام جو جمڻ 454

❀ حضرت عَليءِ رض جي امڙ جي وفات 454

❀ هڪ منافق جو قتل 455

❀ سَرِيَّہ بِئر مَعُوْنَہ جا ڪجهہ واقعات 455

❀ حضرت خُبَيْب رض ۽ زَيْد رض جي شهادت جا ڪجهہ واقعات 456

❀ عَبْدُالرَّحْمٰن بن زيد رض جو جمڻ 457

❀ نماز ۾ قصر جو حڪم 457

❀ زَيْد بن ثَابِت رض کي حڪم 458

❀ حضرت زَيْنَب رض بنت جحش جو نڪاح 458

❀ پردي جو حڪم 460

فصل پنجون

❀ حضرت رَيْحَانَہ رض جو ذڪر 462

❀ نبي ڪريم ﷺ جن جو حضرت جويريہ رض سان نڪاح 463

❀ حضرت جُوَيْرِيَہ رض جو خواب 464

❀ حضرت حَارِث بن اَبُوْ ضِرَار جو مسلمان ٿيڻ 464

❀ غَزْوَه خَنْدَق جا واقعا 465

❀ حضرت خَلَّادِ رض بن سُوَيْد جي شهادت 470

❀ حُيَيّ بن اَخْطَب جو قتل 471

❀ حضرت اَبُولُبَابَہ رض جي توبہ 471

❀ بنو مُزَيْنَہ وارن جي وفد جو اچڻ 472

❀ ضِمام بن ثَعْلَبَہ رض جو حاضر ٿيڻ 472

❀ وفد عَبْدُالْقَيْس جي حاضري 473

❀ مديني ۾ ٻاهريون وفد 474

❀ پاڻ ڪريمن ﷺ جو گهوڙي تان ڪرڻ 474
❀ رسول ڪريم ﷺ جن جي اڱڪتي وارو معجزو 474
❀ گهوڙن جي گوء جو واقعو 475
❀ مديني ۾ زلزلو 475
❀ حضرت سَعْد بِن مُعَاذ رضہ جي وفات 475
❀ حضرت سَعْد بِن مُعَاذ رضہ جي امڙ جي وفات 475
❀ سَعْد بِن عُبَاده رضہ جي والد جي وفات جو واقعو 476
❀ چنڊ گرهڻ جو واقعو 476
❀ حضرت حُذَيْفَہ رضہ کي قريش وارن ڏانهن موڪلڻ 476
❀ خَالِد بِن وَلِيد رضہ ۽ عَمْرو بن الْعَاص رضہ جو اسلام قبول ڪرڻ 476
❀ غَزْوَہ بني مُصْطَلِق جو واقعو 477
❀ "اِفڪ" واري حادثي جا ڪجهه واقعا 477
❀ تيمم جو حڪم 478
❀ حضرت اَبُوْبَڪْر رضہ جو قسم کڻڻ 480
❀ بهتان مڙهڻ وارن لاء حد جاري ٿيڻ 480
❀ "عَزْل" بابت سوال 481
❀ عَبْدُالله بِن اُبَيّ جي منافقت جو هڪ واقعو 481

فصل ڇهون

❀ نماز اِسْتِسْقَاء جو واقعو 483
❀ نبي انور ﷺ جن جي هڪ حديث 483
❀ اَبُوالْعَاص رضہ بن ربيع جي گرفتاري ۽ آزادي 483
❀ اَبُورَافِع يهوديء جو قتل ۽ نبي ڪريم ﷺ جن جو هڪ معجزو 484
❀ اُسَيْرَ ڏانهن هڪ "سَرِيَّة" 484
❀ غَزْوَہ حُدَيْبِيَّة جا ڪجهه واقعات 485
❀ رِفَاعَہ بن زَيْد رضہ جو مسلمان ٿيڻ 487
❀ غَزْوَہ ذِي قَرَد جا ڪجهه واقعات 487
❀ پرپاسي وارن عجمي حاڪمن ڏانهن دين جي دعوت اماڻڻ بابت ڪجهه واقعات 488
❀ ذُوْمِخْبَر رضہ جو مديني ۾ ترسڻ 491
❀ سُوره فَتح جو نزول 492

❀ حج جي فرضيت وارو حڪم 492
❀ حج ۽ عمري بابت آيت جو نزول 492
❀ سج گرهڻ جو واقعو 492
❀ اَوْس رضه بن صامت رضه جو اظهار 493
❀ حضرت عُمَر رضه جو نڪاح 493
❀ حضرت عُمَر رضه جي ملڪيت وقف ڪرڻ 494
❀ مهاجر عورتن بابت حڪم 494
❀ سُوْرَۃ الْفَتح جي نزول جا واقعا 494
❀ گهوڙن جي ڊوڙ جو واقعو 495
❀ اُٺن جي ڊوڙ 495
❀ گهوڙن جي ڊوڙ جو هڪ ٻيو واقعو 495
❀ حضرت اُمِّ رُوْمَان رضه جي وفات 496
❀ ٻان ڪريم ﷺ جن مٿان جادو ڪرڻ وارو واقعو 496
❀ مَعُوْذَتَيْن جو نزول 496
❀ ثُمَامَہ بن اُثَال رضه جو اسلام قبول ڪرڻ 497
❀ مڪي ۾ ڏڪار 497
❀ ٻڪرين جي ڳالهائڻ وارو واقعو 498
❀ جُبَيْر بن مُطْعِم رضه جو مسلمان ٿيڻ 498
❀ ڪَعْب بن عجره جو واقعو 498
❀ نبي ڪريم ﷺ جن جي والدين جو ايمان 499
❀ نماز خوف بابت حڪم 499
❀ حُدَيْبِيَّہ جي سفر جا ڪجهه ٻيا واقعا 499
❀ بَيْعَتِ رِضْوَان جو واقعو 500
❀ سريہ عُرَنِيِّيْن جا واقعا 502
❀ حضرت عَبْدُالرَّحْمٰن بن عَوْف رضه جي اڳواڻيءَ ۾ "سَرِيَّہ" جي روانگي 502

فصل ستون

❀ هن سال جا غزوات 504
❀ غَزْوَهٔ خَيْبَر جا واقعات 504

81036

❀ بِشْر رضه بن براء جي شهادت 505
❀ عَامِر رضه جي لولي 505
❀ حَجّاج رضه بن عِلاَط جو اسلام قبول ڪرڻ 506
❀ جُهم رضه بن صلت جو ذڪر 507
❀ سَلَمَہ بن اَڪْوَع رضه جو واقعو 507
❀ حضرت جَعْفَر رضه ۽ اَبُومُوْسيٰ رضه جي موت 507
❀ حضرت اُمِّ حَبِيْبَہ رضه جو نڪاح 507
❀ ست سؤ قيدين جي آزادي 511
❀ دَوْس قبيلي جو وفد 512
❀ احرام جي حالت ۾ نڪاح ڪرڻ جو مسئلو 512
❀ عُمْرَةُ الْقَضَا جي ادائيگي 515
❀ نبي ڪريم ﷺ جن جو مڪي ۾ اچڻ 515
❀ حضرت بِلاَل رضه جو اذان 516
❀ ڪعبة الله ۾ پاڻ سڳورن ﷺ جو داخل نہ ٿيڻ 516
❀ حضرت اُمَامَہ رضه جو واقعو 517
❀ غَسَان جي حاڪم ڏانهن دين جي دعوت 517
❀ مُقَوْقَس جون سوکڙيون 518
❀ حضرت مِدْعَم رضه جي شهادت 518
❀ پاڻ ڪريم ﷺ جن تي جادو ڪرڻ جو واقعو 519
❀ ايمان بابت حديث 519
❀ حضرت زَيْنَب رضه جي رخصتي 519
❀ حضرت حَاطِب رضه جي واپسي 519
❀ مُتْعَہ جي حرمت وارو حڪم 519
❀ غَزْوَهْ خَيْبَر جا واقعات 520
❀ غَزْوَهْ ذَاتُ الرِّقَاع جي واقعا 526
❀ نبي ڪريم ﷺ جن جي خواب جو تعبير 530

فصل انون

❀ خطبي لاءِ مِنْبَرَ جي تياري 532

❀ حضرت اِبْرَاهِيْمرضہ جي جمڻ جا واقعا 532
❀ سَيِّدَه زَيْنَبرضہ جي وفات 533
❀ سَرِيَّۃ مُوْتَہ جا واقعا 533
❀ عَتَّابرضہ بن اُسِيْد جو مسلمان ٿيڻ 534
❀ هَجَر جي مَجُوْسِيُن کان "جِزْيَہ" جي وصولي 534
❀ حضرت سَوْدَهرضہ بابت فيصلو 534
❀ ڪَعْب بن زُهَيْررضہ جو اسلام قبول ڪرڻ 535
❀ فَاطِمَہ بن ضَحَّاڪ جي شادي ۽ طلاق 535
❀ مُلَيْڪَہ بنت ڪَعْب جي شادي ۽ طلاق 535
❀ حضرت مُحَلِّمرضہ هٿان هڪ شخص جو قتل 536
❀ ٽن برگزيده هستين جو مسلمان ٿيڻ 536
❀ مڪي جي فتح کانپوءِ هجرت جو حڪم رد ڪيو ويو 537
❀ يَمَنَ کان هڪ وفد جو اچڻ 537
❀ حضرت عَدَّاءرضہ بن خَالِد جو مسلمان ٿيڻ 537
❀ شين جي مهانگائي ۽ پاڻ ڪريمن ﷺ جو فرمان 537
❀ سَهْلرضہ بن بيضاء جي وفات 538
❀ بُوْرَان جو تخت نشين ٿيڻ 538
❀ بِلْقَاء جي حاڪم جو موت 538
❀ يَمَامَہ جي سردار جو موت 538
❀ مڪي جي فتح جا واقعات 538
❀ غَزْوَهْ حُنَيْن جا واقعا 555
❀ غَزْوَهْ طَائِف جا واقعا 559
❀ "جِعِرَّانَہ" جا واقعا 561
❀ مُنْذِر بن سَاوِيٰ ڏانهن دين جي دعوت 565
❀ سج گرهڻ جو واقعو 565
❀ جِعِرَّانَہ کان نبي انور ﷺ جن جي عمري لاءِ روانگي 565
❀ حضرت ابن عَاصِرضہ جو واقعو 566
❀ حضرت اَبُوْبَرْزَهرضہ جو اسلام قبول ڪرڻ 566
❀ سَعِيْدرضہ بن حُرَيْث جو مسلمان ٿيڻ 566

❀ نَوْفل رضہ بن مُعَاوِيہ جو مسلمان ٿيڻ 566

فصل نائون

❀ نبي ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ "بَنُوتَمِيْم" وارن جي وفد جو اچڻ 567
❀ نَجَاشِيءِ جي وفات 568
❀ وفد عَبْدُالْقَيْس جو اچڻ 568
❀ نبي ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ مختلف وفدن جو اچڻ 569
❀ وفد بَنِيْ تَمِيْم جا ڪجهه وڌيڪ تفصيل 571
❀ نبي ڪريم ﷺ جن جو "اِيْلَاء" 575
❀ پاڻ ڪريمن ﷺ جن جو گهوڙي تان ڪرڻ 575
❀ "سورة تحريم" جو نزول 576
❀ اِيْلَاء واري مدي جو خاتمو 576
❀ "غَامِدِيَہ" جي سنگسار جو واقعو 577
❀ ضِمَام بن ثَعْلَبہ جو واقعو 577
❀ جهاد جاري رهڻ بابت حڪم 577
❀ حديث جبريل 578
❀ مينهن وسڻ جو معجزو 578
❀ تَمِيْم بن اَوْس جو واقعو 579
❀ وَلِيْد بن عُقْبہ جو واقعو 580
❀ حضرت عَلْقَمہ جي اڳواڻيءِ ۾ هڪ "سَرِيَّہ" 581
❀ مَالِڪ بن حُوَيْرَث جي وفد جو اچڻ 581
❀ حج جي فرضيت جو حڪم 581
❀ مَسْجِد ضِرَار جي ڊاهڻ جو حڪم 582
❀ ذُوالْبِجَادَيْن عَبْدُالله رضہ بن عَبْد نهم جي وفات 583
❀ عَبْدُالله بن اُبَيْ بِن سَلُوْل جي موت جا واقعات 583
❀ حضرت عُوَيْمَر رضہ بن حَارِث ۽ سندس گهرواريءِ وچ ۾ لِعان جو واقعو 584
❀ حضرت اَبُوبَڪْر صِدِّيْق رضہ جي اڳواڻيءِ ۾ حج لاءِ روانگيءِ جو احوال 586
❀ سَيِّدَه اُمِّ ڪُلْثُوْم رضہ جي وفات جو ذڪر 588
❀ حضرت عُرْوَه بن مَسْعُوْد رضہ جي شهادت 588

* غَزْوَهٔ تَبُوْڪ جا واقعات 589
* ڪَعْب بن زُهَيْر رضہ جو واقعو 597
* يحنة ابن رؤبة بن رؤبة ڏانهن دين جي دعوت 601
* جرباء ۽ اذرح وارن ڏانهن دين جي دعوت 601
* سُهَيْل بن بَيْضَاءَ جي وفات 602
* هڪ منافق جي موت جي خبر 602

فصل ڏهون

* نبي ڪريم ﷺ جن جي طرفان "حَجَّةُ الْوَدَاعِ جي ادائيگي" 603
* حضرت جبرئيل عليه السلام جو نزول 611
* مُسَيْلَمَ ڪَذَّاب جو واقعو 612
* اَسْوَد عَنْسِيءَ جو ذڪر 613
* نَجْرَان جي وفد جي آمد 613
* بَاذَان جي وفات 614
* مُعَاذ بن جَبَل رضہ ۽ اَبُوْمُوْسيٰ اَشْعَرِي رضہ جي يمن ڏانهن روانگي 615
* نبي ڪريم ﷺ جي حضرت مُعَاذ رضہ کي هدايت 615
* حضرت عَليءَ رضہ جي يمن ڏانهن روانگي 615
* حضرت عَليءَ رضہ طرفان موڪليل سونُ 616
* حضرت سَعْد رضہ بن خوله جي وفات 616
* حضرت سُبَيْعَه رضہ جي عدت جو مسئلو 616
* حضرت جَرِير رضہ کي ذُوالْڪَلَاع ڏانهن موڪلڻ جو واقعو 617
* سيدنا رسول الله ﷺ طرفان عمره جي نيت ڪرڻ جو حڪم 617
* سيده عَائِشَه رضہ جو واقعو 617
* حضرت عَلِيءَ رضہ جي يمن ۾ قيام دوران هڪ عجيب واقعو 618
* فَرْوَه رضہ بن عَمْر جُذَاميءَ جو مسلمان ٿيڻ 619
* هن سال ايل ڪجهه وفدن جو ذڪر 620
* عَدِيّ رضہ بن حَاتِم جو اسلام قبول ڪرڻ 620
* بَنُوحَارث وارن جو وفد 620
* سَلَامَان وارن جو وفد 620

❀ نبي ڪريم ﷺ جن جو هڪ معجزو 620
❀ بَنُو مُحَارِب وارن جو وفد 621
❀ هَمْدَان وارن جو وفد 621
❀ بَنُو اَزْد وارن جو وفد 621
❀ غَسَّان طرفان آيل هڪ وفد 621
❀ زُبَيْد قبيلي وارن جو وفد 622
❀ وفد عَبْدُالْقَيْس 622
❀ وفد بَنُوكِنْدَه 622
❀ بَنُو حَنِيْفَہ وارن جو وفد 622
❀ بَنُو بَجِيْلَہ وارن جو وفد 623
❀ حضرت عَبْدُالله رضہ جي روانگي 623
❀ رهاويين جو وفد 623
❀ بَنُو تَغْلَب وارن جو وفد 623
❀ نَجْرَان جي عيسائين جو وفد 623
❀ بَنُو عَبَس وارن جو وفد 623
❀ بَنُو غَامِد وارن جو وفد 624
❀ بَنُو خَوْلَان وارن جو وفد 624
❀ بَنُو عَامِر وارن جو وفد 624
❀ حضرت بُدَيل رضہ جي وصيت 625
❀ جَرِيْر رضہ بن عَبْدُالله جو مسلمان ٿيڻ 625
❀ آيت جو نزول 626
❀ پاڻ سڳورن ﷺ جي نينگر حضرت اِبْرَاهِيْم جي وفات 626
❀ سج گرهڻ جو واقعو 626

فصل ٻارهون

❀ وفد بَنُو نَخَع 627
❀ "نَفِيْسَہ" نالي ٻانهيءَ جو ذڪر 627
❀ غَزْوَه اُحُد جي شهيدن لاءِ نماز ۽ دعا 627
❀ جَنَّتُ الْبَقِيْع وارن لاءِ استغفار 627

❀ پاڻ ڪريم ﷺ جن جي بيماريءَ جي شروعات 628
❀ بيماريءَ دوران پاڻ سڳورن ﷺ جون روايتون 628
❀ حَدِيْثِ قِرْطَاس 628
❀ پاڻ ڪريم ﷺ جن جو حضرت عَائِشَہ رض جي گھر اچڻ 629
❀ نبي ڪريم ﷺ جن جو خطبو 629
❀ پاڻ ڪريم ﷺ جي بيماريءَ دوران سَيِّدَه فَاطِمَہ رض سان گفتگو 630
❀ غلام آزاد ڪرڻ 631
پاڻ سڳورن ﷺ جن جي صحابين کي وصيت 631
پاڻ سڳورن ﷺ جو ڏندڻ استعمال ڪرڻ 633
❀ سرور ڪائنات ﷺ جن جي زبان مبارڪ مان نڪتل آخري لفظ 633
❀ پاڻ ڪريم ﷺ جن جو وصال 633
❀ حضرت عزرائيل جي سرور ڪائنات ﷺ جن کان اجازت طلب ڪرڻ 633
❀ پاڻ سڳورن ﷺ جي وصال جي تاريخ ڏينهن ۽ وقت وغيره جو احوال 634
❀ حضرت اَبُوْبَڪْر صديق رض جو اچڻ 634
❀ غسل مبارڪ جو بيان 635
❀ عَبْدُالله جو اسلام قبول ڪرڻ 636
❀ سُوَيْد بن غَفَلَہ جو مسلمان ٿيڻ 637
❀ حضرت اَبُوْبَڪْر صِدِيْق رض جي خلافت 637
❀ سَيِّدَه فَاطِمَةُ الزَّهْرَاء رض جي رحلت 637
❀ حضرت اُمِّ اَيْمَن رض جي وفات 638
❀ حضرت عُڪَاشَہ رض بن مُحِصْن جي شهادت 639
❀ جنگ يَمَامَہ جو واقعو 639
❀ اَسْوَد عنسيءَ جو قتل 640
❀ مُسَيْلَمَہ ڪَذَّاب جو قتل ۽ جنگ يمامہ جا ڪجھ واقعات 641
❀ حضرت عَبْدُالله بن اَبُوْبَڪْر رض جي وفات 643
❀ حضرت اَبُوالْعَاص رض جي وفات 643
مصادر ۽ مراجع 645

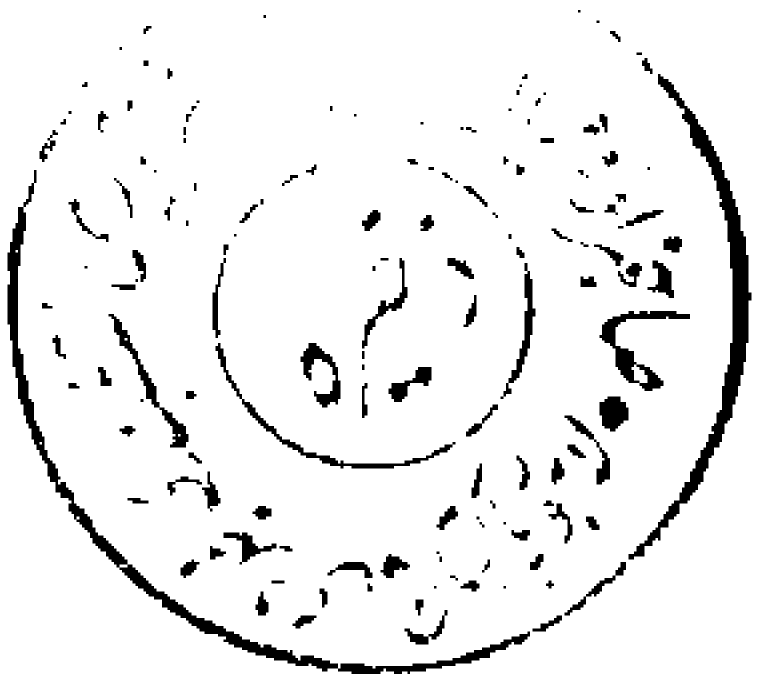

پنهنجي پاران

سموري ساراه، هڪ الله واحد وحده، رازق رب رحيم کي سونهي، جنهن جهانن جي جوڙ جوڙي، زمين، آسمان ۽ انهن منجهه جيڪي ڪجهه آهي سو پيدا ڪيو. لکين درود ۽ سلام منڙي محمد ڪريم صلي الله عليه وسلم جن مٿان پڙهجن، جيڪي ٻنهي جهانن جي رحمت، اسانجا هادي رهبر، مڙني مرسلن جا مهندار، آخري نبي ۽ شافع محشر آهن.

"**بذل القوه في حوادث سني النبوه**" (**سيرت هاشمي**)، امام العصر مخدوم محمد هاشم محدث ٺٽوي رحمة الله عليه جو لکيل سيرت النبي صلي الله عليه وآلہٖ واصحابہٖ وسلم تي پنهنجي نوع جو هڪ منفرد ۽ عظيم ڪتاب آهي، جنهن ۾ ٻنهي جهانن جي رحمت، منڙي محمد ڪريم صلي الله عليه وسلم جي پاڪ سيرت سن وار ۽ ترتيب وار بيان ڪئي وئي آهي. سنڌ واسين جي اها خوشقسمتي ليکبي جو عربي ۾ لکيل هن معرڪة الآراء ڪتاب جا ڪجهه قلمي نسخا ۽ هڪ ڇاپي نسخو اسان وٽ موجود آهي. اسانجي دوست محترم پروفيسر اسرار احمد علوي صاحب، "بذل القوة" جي قلمي ۽ ڇاپي نسخن تان استفادو ڪري هن ڪتاب جو نه رڳو سؤلي ۽ بامحاوره سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي پر متن تي تحقيق، تخريج ۽ تشريح جو محنت طلب ڪم به توڙ رسايو آهي. ڪتاب جي منڍ ۾ هڪ ملهائتو ۽ وقيع علمي مقالو تقديم جي نالي سان لکيو اٿس، جنهن ۾ "نبوت ۽ ان جي ضرورت"، "لفظ سيرت جي معنيٰ ۽ استعمال"، "سيرت پاڪ ۽ قرآن"، "سيرت جي ضرورت"، "سيرت ۽ سنڌي عالم"، "فاضل مؤلف جو تعارف"، "سندس ديني ۽ علمي خدمتون"، "سندس شاگرد"، "مخدوم صاحب جي تصنيفي ڪم جو جائزو"، "بذل القوة جا ڇاپي ۽ قلمي نسخا" وغيره جي عنوان هيٺ وڏو تحقيقي مواد هڪ هنڌ پيش ڪيو آهي. اهڙي ريت سنڌ جي ناميارن عالمن ۽ فاضلن هن ڪتاب جون تقريظون لکيون آهن، جي پڻ منڍ ۾ ڏنيون ويون آهن.

سنڌ جي مانواري محقق، سنڌي ٻوليءَ جي محسن، سائين ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جن جو لکيل مختصر پر جامع مهاڳ پڻ ڪتاب ۾ شامل آهي. "بذل القوة" جا اهي قلمي نسخا جن تان فاضل مترجم ترجمو ڪيو آهي، تن جا عڪس پڻ پڙهندڙن جي اکين ٺارڻ لاءِ ڏنا ويا آهن.

فاضل مترجم، ڪبار اصحاب ڪرام، جهڙوڪ جنت جي بشارت ملندڙ ڏهه اصحابين رضوان الله تعاليٰ عليهم اجمعين، نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جي پاڪ ٻيبين رضي الله

عنهن ۽ نياڻين رضي الله عنهن جي زندگين جو احوال ڏاڍي عقيدت سان حاشين ۾ آندو آهي. ڪتاب ۾ اينڌڙ اهم واقعن ۽ مڪيه ماڳن، هنڌن، قبيلن جو تعارف ۽ تاريخ پڻ پيش ڪئي وئي آهي.

مخدوم صاحب رحمة الله عليه جن ڪتابن جا حوالا متن ۾ ڏنا آهن، انهن سيرت نگارن جي حياتي ۽ ڪارنامن تي پڻ حاشين ۾ مختصر روشني وڌي اٿس. ان کان علاوه سيرت جي مشهور ڪتابن جو تعارف پڻ لکيو آهي، جنهن جي ڪري ڪتاب عام پڙهندڙن لاءِ وڌيڪ ڪارائتو ۽ لاڀائتو ثابت ٿيندو، انشاء الله.

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي رحمة الله عليه بيشمار ڪتابن جو ذڪر، واقعن بيان ڪرڻ وقت ڪن ٿا. فاضل مترجم ڪوشش ڪري اهي ڪتاب هٿ ڪري ڳوڙهي مطالعي ڪانپوءِ واقعن جي تخريج ڪئي آهي. اميد ته ڪجي ته سنڌي ٻوليءَ ۾ سيرت النبي صلي الله عليه وسلم تي هي هڪ منفرد ڪتاب ثابت ٿيندو، انشاءَ الله. مهراڻ اڪيڊمي امام العصر مخدوم محمد هاشم محدث ٺٽوي رحہ جا هيل تائين هي ڪتاب ڇاپيا آهن:

(١) **تفسير هاشمي،** نثري صورت ۾ آڻيندڙ: ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي.

(٢) **قوت العاشقين،** نثري صورت ۾ آڻيندڙ: ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي.

(٣) **ذريعة الوصول الیٰ جناب الرسول ﷺ** ("درود شريف ۽ انهن جون برڪتون" جي نالي سان) مترجم: مولوي رفيع الدين چنہ (۴) **حديقة الصفاء في اسماء المصطفیٰ** صلي الله عليه وسلم مترجم: ڊاڪٽر عبدالرسول قادري. ۽ (۵) **نور المبين في جمع اسماء البدريين،** مترجم: ڊاڪٽر عبدالرسول قادري. مخدوم صاحب جون ٻيون گرانقدر تصانيف آئين پڻ اسانجي اشاعتي رٿا ۾ شامل آهي.

پروفيسر اسرار احمد علوي صاحب کي لک لک مبارڪون هجن، جنهن سنڌي ٻوليءَ جي ديني ادب ۾ هڪڙي قيمتي ۽ نادر ڪتاب جو واڌارو ڪيو آهي. ڪيس الله پاڪ ان جو اجورو دنيا ۽ آخرت ۾ يقيناً ڏيندو، آمين.

الله جي فضل سان، ٻنهي جهانن جي سردار منڙي محمد ڪريم ﷺ جي پاڪ سيرت تي املهہ سوکڙيءَ جو پهريون ڇاپو هٿئون هٿ کپي ويو. ٻئي ڇاپي ۾ نظرثاني ڪري ڪيترائي واڌارا ۽ سڌارا آندا ويا آهن. شال الله سائين اسان سڀني جو هي پورهيو قبول فرمائي ۽ قيامت ڏهاڙي مڙني کي پنهنجي حبيب ڪريم ﷺ جي شفاعت جو حقدار بنائي، آمين.

سيپٽمبر 2004ع

قمر ميمڻ

سيڪريٽري مهراڻ اڪيڊمي

بسم الله الرحمٰن الرحيم

مهاڳ

هي ڪتاب اسلامي تاريخ ۽ تمدن جي مطالعي جي سلسلي ۾ خاص اهميت رکي ٿو. سنڌ ۾ اهڙي مطالعي جي شروعات تڏهن کان ٿي، جڏهن عرب - اسلامي دور ۾ منصوره ۽ ديبل جي عالمن اهم علمي ڪتاب تصنيف ڪيا. نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جي دور جي تاريخ جو پهريون ڪتاب، سنڌ جي عالم ابوجعفر ديبلي لکيو، جنهن ۾ رسول الله صلي الله عليه وسلم طرفان وقت جي حڪمرانن ڏانهن لکيل خط جمع ڪيائين. هن پوئين ويجهي دور ۾، ٺٽي جي وڏي عالم مخدوم محمد هاشم ٺٽوي رحہ سنہ ١١٦٦ هہ ۾ آنحضرت صلي الله عليه وسلم جي نبوت وارن تيويهن سالن جا واقعات سن - وار مرتب ڪيا. اهو تاريخي ڪتاب عربيءَ ۾ وڏي محنت سان لکيائين ۽ ان لحاظ سان ان جو نالو **"بذل القوه في حوادث سني النبوه"** (نبوت جي سالن وارن واقعن جي بيان ۾ انتهائي ڪوشش) رکيائين.

سنڌ جي عالمن جي ڪتابن ۽ علمي ڪارنامن کي شايع ڪرڻ لاءِ حڪومت پاڪستان طرفان هڪ اهم رٿا منظور ٿي، جنهن لاءِ سنڌي ادبي بورڊ کي پنج لک روپيا گرانٽ ملي. (١) ان رٿا هيٺ، سنڌ جي عالمن جا ٻيا ڪتاب ۽ خاص عربيءَ ۾ لکيل چوڏهن ڪتاب شايع ڪرتا هئا، جنهن ۾ هي ڪتاب بہ شامل هو. ان جي اشاعت لاءِ تحقيق ۽ تياريءَ جو ڪم جناب مخدوم امير احمد صاحب جن جي حوالي ٿيو. پاڻ ان وقت جا وڏا عالم هئا، ۽ هن ڪتاب کي عالمانہ انداز ۾ ايڊٽ ڪيائون. سنڌن علمي ڄاڻ ۽ تحقيقي نگاهہ سان هي ڪم نهايت اعليٰ معيار مطابق پورو ٿيو، جو ڪتاب جو هڪ اعليٰ قلمي نسخو دستياب ٿيو، جنهن

---

(١) اها رٿا وزارت تعليم جي پنهنجي رٿا طور منظور ٿي ۽ پوءِ مالي وزارت طرفان گرانٽ ملي. هن رٿا لاءِ ڪتابن جي فهرست استاد امير احمد ۽ پير حسام الدين جي صلاح سان مون ناهي ۽ ٻن وڏن مهربان آفيسرن جي مدد سان بحال ٿي: هڪ وزارت تعليم جو ايڊيوڪيشنل ايڊوائيزر ڊاڪٽر امداد حسين مرحوم (جنهن سان راقم جي واسنگٽن ۾ سندس قيام کان وٺي نيازمندي هئي) ٻيو مالي وزارت جو سيڪريٽري ممتاز حسن مرحوم جيڪو ان وقت سنڌ يونيورسٽي ۾ علامہ قاضي صاحب جن وٽ ايندو ويندو هو ۽ سنڌ سان سندس محبت هئي. جوندو هو تہ سندس وڏا منصوره مان لاهور طرف ويا هئا.

ڪي ٻئي هڪ نسخي سان ڀيٽي صحيح متن تيار ڪيائون. هڪ تفصيلي مقدمو لکيائون، جنهن ۾ مصنف جي سوانح ۽ تصنيفات، ڪتاب جي علمي اهميت ۽ افاديت، ۽ معاصر عالمن جي عظمت ۽ سرگذشت تي تفصيلي بحث ڪيائون. [1] اهڙي طرح سنڌ اعليٰ علمي ڄاڻ ۽ تحقيقي نگاهه سان تيار ڪيل هي ڪتاب سنه ١٩٦٦ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ طرفان شايع ٿيو.

افسوس جو ان ڪانپوءِ ٽيهن سالن جي عرصي تائين بورڊ کي هن اهم رٿا جي تڪميل جي توفيق نه ٿي، بلڪ سنڌ جي عالمن جي علمي ڪارنامن کي نظرانداز ڪيو ويو. خوشيءَ جي ڳالهه آهي جو ڪجهه وقت ٿيو ته مدرسن مان فارغ ٿيل ذهن يونيورسٽين ۾ پهتا آهن ۽ هنن سنڌ جي عالمن جي ڪتابن تي بي. ايڇ. ڊي ڊگري لاءِ تحقيقي مقالا لکڻ شروع ڪيا آهن.

پروفيسر اسرار احمد صاحب وڏي همت ۽ حوصلي سان ڪتاب "بذل القوه" کي پنهنجي تحقيق جو موضوع بڻايو آهي. هن صاحب نه صرف ڪتاب جو ترجمو ڪيو آهي پر ڪتاب جي پوري تمدن کي تفصيل سان پيش ڪيو آهي.

پهريون ته سنڌس هن ترجمي جي اهميت انهيءَ ۾ آهي جو اهو تحقيق ٿيل صحيح عربي متن مطابق آهي، جنهن جو ذڪر مٿي اچي چڪو آهي. بعضي اهڙا ترجما ڪيا ويندا جن جا اصل متن صحيح نه آهن. ٻيو ته هي ترجمو تحت لفظي ناهي بلڪ متن جي صحيح مفهوم مطابق آهي، نه فقط ايترو پر وڌيڪ تفسير سان کولي لکيو آهي ته جيئن پڙهندڙ کي اصل مفهوم پوري طرح سمجهه ۾ اچي وڃي. مثلاً ام المؤمنين سيده خديجة الڪبريٰ جي اسلام آڻڻ بابت مخدوم محمد هاشم رحه عربيءَ ۾ لکيو ته "لم يتقدمها بالاسلام رجل ولا امراة باجماع المسلمين". انهن لفظن مطابق ترجمو ٿيو ته: "مسلمانن جي اتفاق راءِ موجب، ڪانئس اڳ ڪنهن به مرد يا عورت اسلام نه قبوليو هو". فاضل مترجم انهن لفظن کي وڌيڪ کوليو آهي:

> "سيده خديجة الڪبريٰ رضي الله عنها کان اڳ ڪنهن به مرد يا
> عورت اسلام قبول نه ڪيو هو ۽ سمورا مسلمان ان روايت بابت
> ساڳي راءِ رکن ٿا."

اهڙيءَ طرح سچو ترجمو، تفسير ۽ تفصيل سان ڪيل آهي، جنهن سان ڪتاب جي هر بيان

---

(١) سائين مخدوم صاحب جن منهنجا استاد هئا ۽ هن ڪتاب بابت سندن ڪامياب تحقيق جو هڪ مثال هي آهي ته مولوي عبدالرؤف بختيارپوري جيڪو ان وقت معمر هو ۽ ڪوٽ الهداد جنڊ (حيدرآباد شهر) ۾ رهندو هو، تنهن وٽ مونکي به سن ڪري وڃي هيا ته تي مخدوم محمد هاشم رحه جو پنهنجو دستخط نسخو دستياب ٿيو. جنهن ۾ سنه ١١٦٦ هه ڏنل سندن ڪتابن جي نالن جي فهرست ڏنل هئي.

ڪي سمجهڻ ۾ سولائي ٿيندي.

پروفيسر اسرار احمد علوي صاحب پنهنجي تحقيق جو دائرو ترجمي کان گهڻو اڳتي وڌايو آهي، جنهن سان ڪتاب جو پورو تمدن روشن ٿئي ٿو. صحابہ ڪرام ۽ امهات المؤمنين جي مبارڪ اسمن بابت سندس ڪيل توضيح ۾ سيرت نگاري سمايل آهي. انهن ڪانسواءِ بہ ڪتاب ۾ آيل جملي اعلام (خاص نالن) جي سڄاڻپ تاريخ جي روشني ۾ ڪئي وئي آهي.

وڌي ڳالهہ تہ واقعات جي تشريح ۽ توضيح ۾ اصل بنيادي ماخذن کي مدنظر رکيو ويو آهي، جنهن سان تحقيق جو حق ادا ٿيو آهي. فاضل مصنف اجان اڳتي قدم وڌايو آهي، جو هر حاشيي ۾ جملي ماخذن جي حوالي کي جمع ڪيو آهي، جن تائين سندس رسائي ٿي آهي. اهو هڪ وڏو ڪشالو آهي ۽ "لُزوم مالا يلزم" جو درجو رکي ٿو. ايڏي وڏي ڪشالي ۾ ڪي جزوي سهوون ٿي سگهن ٿيون، جن جي قطع نظر هي ڪتاب پنهنجي نوعيت جو هڪ اهم تحقيقي ڪارنامو آهي، جنهن لاءِ فاضل مصنف مبارڪ صد مبارڪ جي لائق آهي.

خادم العلم

نبي بخش

حيدرآباد، سنڌ

۲۹ جمادي الاول ۱۴۲۴ هـ

۳۰ ـ جولاءِ ۲۰۰۳ع

بسم الله الرحمـٰن الرحيم

تـقريظ

نَحْمَدُهٗ وَ نُصَلِّيْ وَ نُسَلِّمُ عَلٰی رَسُوْلِهِ الْكَرِيْمِ وَعَلٰی آلِهٖ وَ صَحْبِهٖ اَجْمَعِيْنَ. اَمَّا بَعْدُ۔

حضرت مخدوم المخاديم شيخ الاسلام والمسلمين سيدي مخدوم محمد هاشم قدس سره العزيز جي شخصيت اها جامع ۽ عالمگير شخصيت آهي، جو اڄ بہ مخلوق خدا ان جي فيض کان مستفيض ٿي رهي آهي.

حضرت مخدوم صاحب قدس سره العزيز، جليل القدر فقيه، ولي ڪامل ۽ فقيد المثال عالم سان گڏوگڏ بي شمار خوبين ۽ اوصافن جا مالڪ هئا. سندن علمي ۽ ادبي قابليت عرب و عجم ۾ مسلم آهي.

پاڻ بيڪ وقت هڪ عظيم مصلح، محدث، مجدد، مفسر، قاري، مترجم، فقيه، مؤرخ، اديب، شاعر، منطقي ۽ فلسفي جي حيثيت سان نظر اچن ٿا، غرضيڪ حضرت مخدوم صاحب رحمة الله عليه کي علمي ميدان ۾ هڪ اهڙو منفرد ۽ اعلىٰ مقام حاصل آهي، جنهن جو مثال تاريخ ۾ ناياب آهي.

پاڻ ڪريمن صلي الله عليه وسلم جو ذڪر ۽ ان جي حيات طيبہ تي عمل ڪرڻ ابدي سعادت آهي. جهڙي طرح قرآن ڪريم پوري انساني تاريخ ۽ آسماني ڪتابن جو خلاصو ۽ خاتم الڪتب آهي، اهڙي طرح نبي اڪرم نور مجسم صلي الله عليه وسلم مڙني رسولن جي سيرت ۽ ڪردار جا جامع نمونا ۽ خاتم النبيين آهن.

مبارڪ آهن اهي اکيون ۽ خوش قسمت آهن اهي دليون، جيڪي هردم حيات طيبہ جي مطالعي سان پاڻ کي تراوت بخشن ٿيون ولله درالقائل.

بمصطفىٰ برسان خويش را کہ دين همہ او است
گر او نہ رسيدي تمام بولهبي است.

پاڻ ڪريمن صلي الله عليه وسلم جي سيرت طيبہ، حيات مبارڪہ بابت (ماه و سال) جي حالات و واقعات تي سيرت نگارن ۽ مؤرخن وڏا وڏا ڪتاب لکيا، ليڪن هر گُلِ را رنگ و بوئے ديگر است.

سيرت طيبہ، حيات مبارڪہ تي مخدوم صاحب جو ڪتاب (بذل القوة في حوادث سني النبوة) مختصر مگر جامع مانع آهي، جنهن جي ترتيب ۽ تهذيب بي مثال آهي. جنهن جي پڙهڻ

سان وڏن ڪتابن جي ضرورت محسوس نہ ٿي ٿئي. عربي زبان جي ڪري ڪتاب جي افاديت صرف علماء سان خاص آهي. مخدوم محترم جناب پروفيسر اسرار احمد علوي حفظ الله تعاليٰ لائق مبارڪباد آهن، جن عوام الناس جي ڀلائيءَ لاءِ هن ڪتاب کي سنڌي زبان ۾ ترجمو ڪيو ۽ ڪتاب جي تحقيق، تخريج ۽ تشريح ڪري سندن آباء و اجداد جي مخدوم صاحب رحمة الله سان جيڪا نسبت هئي ان جو حق ادا ڪيو. الله تعاليٰ بطفيل حبيب ڪبرياء عليه الصلوٰة والسلام محترم جناب علوي صاحب جي هن عظيم ڪاوش کي شرف قبوليت عطا فرمائي ۽ سعادت دارين جو ذريعو بنائي، آمين.

فقط

احقر مفتي محمد جان نعيمي عفي عنه

مهتمم دارالعلوم مجدديہ نعيميہ ملير ڪراچي

يڪم رجب المرجب ۱۴۲۴ هه

بسم الله الرحمـٰن الرحيم

سيرت نبوي صلي الله عليه وسلم ۽ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي رحہ

اسان جي آقا خاتم النبيين، امام المرسلين حضرت رسول الله صلي الله عليه وسلم جن جو پاڪ فرمان آهي تہ:

لَايُؤْمِنُ اَحَدُكُمْ حَتّٰي اَكُوْنَ اَحَبَّ اِلَيْهِ مِنْ وَّالِدِهٖ وَ وَلَدِهٖ وَالنَّاسِ اَجْمَعِيْنَ.

(رواه، الستة الا الترمذي)

ترجمو: اوهان مان ڪوبہ تيستائين مؤمن نہ ٿو ٿي سگهي، جيستائين سندس محبت، پيءُ ماءُ، اولاد ۽ سمورن ماڻهن جي ڀيٽ ۾ مون سان گهٽي نہ هجي.

هڪ ٻي روايت مطابق پاڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم جن فرمايو تہ:

وَالَّذِيْ نَفْسِيْ بِيَدِهٖ لَايُؤْمِنُ اَحَدُكُمْ حَتّٰي اَكُوْنَ اَحَبَّ اِلَيْهِ مِنْ نَّفْسِهٖ.

(مسند احمد ۲۳۶ ج ۴)

ترجمو: قسم آهي انهيءَ ذات جو جنهن جي هٿ ۾ منهنجي جان آهي، اوهان مان ڪوبہ شخص تيستائين مؤمن نہ ٿو ٿي سگهي، جيستائين پنهنجي جان کان بہ وڌيڪ مونسان محبت نہ رکي.

انهن حديثن جي روشنيءَ ۾ صحابہ ڪرام رضي الله عنهم کان وٺي اڄ تائين رسول الله صلي الله عليه وسلم جا پروانا، پاڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم سان محبت جو اظهار، مختلف اندازن سان ڪندا رهيا آهن. ڪن جان جا نذرانہ پيش ڪيا، ڪن پنهنجا ٻچا قربان ڪري ڇڏيا. ڪن مدح سرائي ڪئي، تہ ڪن نعتن جا نوان انداز پيش ڪيا. ڪن رسول الله صلي الله عليه وسلم جن جي سيرت مبارڪ بابت ڪتاب لکيا، تہ ڪن منظوم خراج عقيدت پيش ڪيا.

اهڙن پروانن ۾ اسان جي سنڌ سڳوريءَ جو مخدوم محمد هاشم ٺٽوي رحمة الله عليه گهڻن کان اڳڀرو ٿو نظر اچي، جنهن نظم ۽ نثر ۾ رسول الله صلي الله عليه وسلم جن جي سيرت مبارڪ بيان ڪئي. پاڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم جن جي شان اطهر ۾ چيل سندس ان عدد نعتيہ عربي قصيدا مشهور آهن.

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي رحمة الله عليه (وفات ۱۱۷۴ هـ) جن کي، سيرت جي حوالي سان، سيرت شامي ۽ سيرت گازروني، هميشہ مطالعي هيٺ رهندا هئا. سيرة شامي (سبل

الهديٰ والرشاد في سيرة خير العباد) جو اهو قلمي نسخو، جيڪو مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جي ملڪيت رهيو آهي ۽ ان تي مخدوم صاحب جا مختصر نوٽس (حاشيا) تحرير ٿيل آهن، سو هن احقر زيارت ڪيو آهي، اهو خطي نسخو، گنج بخش لائبريري مرڪز تحقيقات فارسي، اسلام آباد ۾ موجود آهي. (راقم الحروف انهي نادر خطي نسخي بابت هڪ تفصيلي مقالو لکيو هو، جيڪو ماهوار "شريعت" سکر {جولاء ۲۰۰۱} ۾ ڇپجي چڪو آهي.)

مخدوم صاحب هوندن ته ۱۵۰ (ڏيڍ سؤ) کان مٿي ڪتاب (عربي، فارسي ۽ سنڌيء ۾) لکيا آهن، پر انهن ۾ سيرت جي حوالي سان سندس ڪتاب هن ريت آهن:

(۱) **بذل القوه في حوادث سني النبوه:** عربي (جنهن جو سنڌي ترجمو اسان جي محترم پروفيسر اسرار احمد علوي جن ڪيو آهي). مخدوم صاحب جو ۱۱۶۸ هه ۾ سيرت بابت سن وار ترتيب سان لکيل هي ڪتاب، مخدوم امير احمد عباسي جي تحقيق سان، پهريون دفعو ۱۹۶۶ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڇپيو، جنهن جا ٻه اردو ترجما هن وقت تائين سامهون آيا آهن. (۱) عهد نبوت کے ماه و سال: از شهيد ختم نبوت مولانا محمد يوسف لڌيانوي ـ جيڪو ڪينترائي ايڊيشن، مختلف ادارن طرفان ڇپجي چڪو آهي. (۲) سيرت سيد الانبياء صلي الله عليه وسلم ـ از مولانا مفتي عليم الدين نقشبندي جيڪو تازو ۲۰۰۰ ع ۾، لاهور مان ڇپيو آهي.

بذل القوة جا سنڌي ترجما: بذل القوة جي سنڌي ترجمي جي ابتداء حقيقت ۾ پروفيسر غلام حسين جلباڻي صاحب (وفات ۱۹۸۹ع) جن ڪئي هئي، جنهن جي پهرئين قسط، ٽه ماهي الرحيم ۱۹۶۵/۳ع ۾ شايع ٿي. بعد ۾ اهو سلسلو علامه غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب جن هلايو ۽ ان جون قسطون پهريائين ٽه ماهي الرحيم ۽ پوء ماهوار الرحيم حيدرآباد ۾ (۱۹۷۶ کان ۱۹۹۰ع تائين) ڇپبيون رهيون پر اهو سلسلو نامڪمل رهيو. اهو ترجمو، ڪتابي شڪل ۾ روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو طرفان ڇپجي رهيو آهي.

بذل القوة جو ٻيو سنڌي ترجمو، مولانا طفيل احمد ٺٽوي ڪيو آهي، پر اڃان ڇپيو نه آهي.

هوڏانهن لڌيانوي صاحب جي ڪتاب "عهد نبوت کے ماه و سال" جو سنڌي ترجمو، محمد مصري خان صاحب ڪيو آهي، جنهن جا پروف راقم الحروف، مڪتبہ اصلاح و تبليغ حيدرآباد ۾ ڏنا هئا. (پر اڃان ڇپيو نه آهي).

(۲) **فتح العلي في حوادث سني نبوه النبي صلي الله عليه وسلم (عربي):** مخدوم صاحب جو سيرت نبوي بابت ۱۱۷۰ هه ۾ لکيل هي ڪتاب درحقيقت "بذل القوة" جو اختصار آهي، ۽ اڃان ڇپيو نه آهي.

(٣) **فتح القوي في نسب النبي صلي الله عليه وسلم** (فارسي): مخدوم صاحب طرفان ١١٣٣ هه ۾ پاڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم جي نسب اطهر بابت لکيل هيءُ ڪتاب ١٣٠٣هه ۾ ڪراچي مان ڇپيو.

(٤) **حديقة الصفا في اسماء المصطفيٰ صلي الله عليه وسلم** (عربي): مخدوم صاحب جو پاڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم جن جي نالن مبارڪن جي بيان ۾ (جن جو تعداد ١١٨١ آهي) لکيل هيءُ ڪتاب، مقدمي جي اردو ترجمي سان "باغ هي باغ" جي عنوان هيٺ، ١٤١٧ هه ۾ مڪتبہ دارالعلوم مجدديہ طرفان شايع ٿيو. هينئر مهراڻ اڪيڊمي پاران سنڌي ۾ ترجمو ڪري ڇپايو ويو آهي.

(٥) **وسيلة الفقير في شرح اسماء الرسول البشير صلي الله عليه وسلم** (فارسي): هيءُ ڪتاب پاڻ سڳورن جي اسماء مبارڪ (نالن مبارڪن) جي معنيٰ ۽ تشريح تي مشتمل آهي. تمام ضخيم ڪتاب آهي. اجان مخطوطي جي صورت ۾ آهي.

ياد رهي تہ پاڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم جي مبارڪ نالن بابت مخدوم صاحب ڏانهن منسوب، هڪ ٽئين ڪتاب "روضة الصفا في اسماءُ المصطفيٰ صلي الله عليه وسلم" جو نالو بہ ملي ٿو. پير حسام الدين راشدي مرحوم ان جو ذڪر مخدوم صاحب جي تصنيفات جي الفابيٽيڪل فهرست ۾ ڪيو آهي (ڏسو ڪتاب "ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون ص ٧٩٧). ممڪن آهي تہ هيءُ اهوئي "حديقة الصفا" هجي — يا تہ "حديقة الصفا" عربي ۾ آهي ۽ "روضة الصفا" فارسي ۾ — چو تہ "حديقة الصفا" جا ڪجهہ خطي نسخا عربي خطبي تي مشتمل آهن (۽ مخدوم صاحب بہ حديقة الصفا کي "اتحاف الاڪابر" ۾ پنهنجي عربي تصنيفات اندر ڄاڻايو آهي) ۽ ڪي قلمي نسخا فارسي خطبي تي مشتمل آهن. (باقي اسماء مبارڪ تہ ٻنهي ۾ ساڳيا هڪجهڙا آهن). منهنجي راءِ آهي تہ انهيءَ فارسي خطبي واري ڪتاب کي "روضة الصفا" قرار ڏجي، پر مان پنهنجي راءِ ڪنهن تي مڙهڻ نہ ٿو چاهيان. ٿي سگهي ٿو تہ منهنجي سوچ غلط بہ هجي.

(٦) **ذريعة الوصول الي جناب الرسول صلي الله عليه وسلم** (فارسي): رسول الله ﷺ جن مٿان درود ۽ صلوٰة پڙهڻ جي مختلف ڪيفيتن بابت ١١٣٣ هه ۾ مخدوم صاحب جو جوڙيل هيءُ ڪتاب، پهريون دفعو مهراڻ آرٽس ڪائونسل حيدرآباد طرفان قلمي نسخي جي عڪس جي صورت ۾ شايع ٿيو. ان ڪانپوءِ مولانا محمد يوسف لڌيانويءَ ان جو اردو ترجمو بہ ڪيو ۽ دلائل الخيرات جي طرز تي ان جا حزب مقرر ڪيا. ١٩٩٥ع کان مڪتبہ لڌيانوي ڪراچي طرفان، مختلف صورتن / ٽائٽلن ۾ شايع ٿيندو رهي ٿو.

* ذريعة الوصول جا ٢ سنڌي ترجما منظر عام تي آيا آهن:

(١) ابو السراج طفيل احمد نتوي طرفان تيار ڪيل، جيڪو ٻهريون دفعو ١٩٩٢ ۾ شايع ٿيو.

(٢) مولوي رفيع الدين چنه طرفان تيار ڪيل، جيڪو ١٩٩٧ع ڪان وني مهران اڪيڊمي شڪارپور طرفان ٥ دفعا ڇپجي چڪو آهي.

* ذريعة الوصول جو انگريزي ترجمو رفيق عبدالرحمٰن ڪيو هو، جيڪو زمزم پبليڪيشن ڪراچي طرفان خوبصورت ٽائٽل ۾ ڇپجي چڪو آهي.

(٧) **وسيلة القبول في حضره الرسول صلي الله عليه وسلم** (**عربي**): مخدوم صاحب طرفان ١١٤٧ هه ۾ ذريعة الوصول کي مختصر ڪري جوڙيل هيءُ ڪتاب (درودن جو مجموعو) اجان ڇپيو نه آهي.

(٨) **حاشيه دلائل الخيرات** (**عربي**): دلائل الخيرات (علامه جزوليءِ جو)، صلواة ۽ درود بابت نهايت مشهور ڪتاب آهي. مخدوم صاحب انهيءَ تي مختصر حاشيا تحرير ڪيا آهن، جيڪي مختلف ڪتبخانن ۾ نظر اچن ٿا.

(٩) **حاشيه درود حاضري** (**عربي**): اجان ڇپيو نه آهي.

(١٠) **رسالة في ذكر افضل كيفيات الصلوه علي النبي صلي الله عليه وسلم** (**سنڌي**): هن رسالي جو ذڪر مخدوم صاحب "اتحاف الاڪابر" ۾ پنهنجي سنڌي تصانيف جي فهرست ۾ ڪيو آهي.

(١١) **تحفة الغازي بجمع المغازي** (**عربي**): هن ڪتاب جو ذڪر، پير حسام الدين راشديءَ ڪيو آهي. نالي مان معلوم ٿئي ٿو ته هيءُ ڪتاب پاڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم جن جي غزوات (لڙاين) جي بيان ۾ آهي.

(١٢) **بسط البرده لدي ناظم البرده** (**عربي**): مشهور نعتيه قصيده، "قصيدة البرده" للبوصيري بابت لکيل آهي. هيءَ ڪتاب مخدوم صاحب ١١٥٣ هه ۾ لکيو.

(١٣) **الباقيات الصالحات في ذكر الازواج الطاهرات** (**فارسي**): مخدوم صاحب هيءُ ڪتاب رسول الله صلي الله عليه وسلم جي ١١ گهرواري جي احوال ۽ فضائل بابت ١١٤٧ هه ۾ لکيو. جيڪو مولانا محمد ادريس ڏاهري صاحب طرفان ڪيل سنڌي ترجمي سميت ١٤١٩ هه ۾ اداره خدمة القرآن والسنة، شاهپور جهانيان طرفان شايع ٿيو.

(١٤) **تحفة المسلمين في تقدير مهور امهات المؤمنين** (**فارسي**): مخدوم صاحب جو ١١٧١ هه ۾ رسول الله صلي الله عليه وسلم جي ٻيبين سڳورين کي پاڻ سڳورن طرفان ڏنل

مهر / ڪابين بابت لکيل هيءُ ڪتاب، مولانا ڊاڪٽر عبدالرسول قادري صاحب جي سنڌي ترجمي سان متئين ڪتاب (الباقيات الصالحات) جي پويان ضميمي طور شايع ٿيو.

(١٥) **زاد السفينة في اسامي المدينة (فارسي)**: رسول الله صلي الله عليه وسلم جن جي دارالهجرة مدينة المنوره جي نالن مبارڪن بابت لکيل آهي.

(١٦) **قوت العاشقين (سنڌي)**: ١١٢٧ هه ۾ مخدوم صاحب جو نظم ۾ تيار ڪيل هيءُ ڪتاب رسول الله صلي الله عليه وسلم جي معجزات جي بيان ۾ آهي، جيڪو ١٨٨٣ع ۾ بمبئي مان، ١٩٥٠ع ۾ مسلم ادبي سوسائٽي طرفان ۽ ١٩٩٤ ۾ دارالعلوم مجدديہ عثمانيہ ٺٽو پاران ڇپيو. ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي صاحب ١٩٩٣ع ۾ ان کي سنڌي نثر ۾ آندو، جيڪو مهراڻ اڪيڊمي شڪارپور طرفان هيلتائين ٦ دفعا ڇپجي چڪو آهي.

(١٧) **وسيلة الغريب الي جناب الحبيب صلي الله عليه وسلم (فارسي)**: مخدوم صاحب طرفان ١١٦٤ هه ۾، رسول الله صلي الله عليه وسلم جي اهلبيت اطهار بابت لکيل هيءُ ڪتاب، اصل فارسي ۾ تہ ڪونہ ڇپجي سگهيو آهي، البتہ ان جو اردو ترجمو (از مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب) پهريون دفعو ١٩٧٢ع ۾ اداره بستان حيدرآباد طرفان ڇپيو.

اها آهي فهرست مخدوم صاحب جي انهن ڪتابن جي جيڪي سيرت پاڪ سان تعلق رکن ٿا. مخدوم صاحب جي انهن ١٧ ڪتابن ۾ ٨ ڪتاب عربي ۾، ٧ ڪتاب فارسي ۾ ۽ ٢ ڪتاب سنڌي ۾ آهن.

انهن ڪتابن کان علاوه "حليہ مبارڪ مصطفيٰ صلي الله عليه وسلم" نالي هڪ فارسي رسالو بہ مخدوم صاحب ڏانهن منسوب آهي، جيڪو گنج بخش، مرڪز تحقيقات فارسي، اسلام آباد اندر مخطوطي جي شڪل ۾ محفوظ آهي.

* انهن سمورن ڪتابن ۾ وڏيڪ شهرت "بذل القوة" کي ملي، جنهن جا خطي نسخا، سنڌ جي ڪيترن ئي ڪتبخانن جي زينت بڻيل آهن. ضرورت هئي تہ ان جو هڪ معياري تحقيقي سنڌي ترجمو آندو وڃي، جنهن ۾ صرف ترجمي تي ڪفايت نہ ڪجي، بلڪ حوالہ جات سان ۽ ضروري ڳالهين سان انکي سينگارجي. پر اهو ڪم ڪري ڪير؟ _ اهو ڪٺو اسانجي محترم سائين پروفيسر اسرار احمد علوي جن تي پيو ۽ الله تبارڪ وتعاليٰ کين توفيق ڏني، جنهن پهريائين تہ وڏي جاکوڙ سان بذل القوة جا اصل ماخذ هٿ ڪيا ۽ پوءِ انهن کي سامهون رکي، بذل القوة جو سليس سنڌي ترجمو ڪيو. نہ صرف ترجمو بلڪ حاشين ۾ ضروري وضاحتن جو واڌارو پڻ ڪيو، جنهن سان بذل القوة جي افاديت ۾ واڌارو ٿي پيو. اهڙي ريت جيئن مخدوم امير احمد عباسي صاحب "بذل القوة" عربي کي تحقيقي انداز ۾ منظر عام تي

آٿڻ لاءِ "بذلِ قوت" ڪيو (يعني پنهنجي سڄي قوت ۽ توانائي خرچ ڪري ڇڏي)، تيئن پروفيسر اسرار احمد علوي صاحب وري بذل القوة جي سنڌي ترجمي کي سينگاري، تحقيقي انداز ۾ آٿڻ لاءِ "بذلِ قوت" ڪيو ۽ ان لاءِ ڪيترائي سال مسلسل محنت ڪندو رهيو، تان ته هن خوبصورت انداز ۾ بذل القوة جو سنڌي ترجمو قارئين آڏو اچي سگهيو.

محترم علوي صاحب جن "بذل" جي سنڌي ترجمي کي تحقيقي انداز ۾ پيش ڪري، سنڌ واسين جي مٿان وڏو احسان ڪيو آهي. الله پاڪ کين جزاءِ خير عنايت ڪري، آمين.

مولوي محمد ادريس السندي

صدر المدرسين جامعہ انوار العلوم ڪنڊيارو

ضلع نوشهرو فيروز

18.10.2003

تقريظ

سيرت طيبه (عليٰ صاحبها الصلاة والسلام) تي، هر دور ۾، مؤلفن نئين نئين انداز ۾ ڪم پئي ڪيو آهي، ۽ پنهنجي ذوق، صلاحيتن ۽ لاڙن پٽاندڙ ان جي خدمت ڪئي اٿن. سنڌ جي عالمن ۽ مؤلفن جي سرواڻ **مخدوم محمد هاشم ٺٽوي** (عليه الرحمة) جي ڀاڱي ۾ به الله سبحانه سيرت تي هڪ نرالي تصنيف يادگار ڇڏي وڃڻ جي سعادت لکي. ڪانئن اڳ اهڙي ڪاوش ڏانهن ڪنهن به ليکڪ جو خيال نه ويو. مخدوم صاحب پنهنجي هن ڪتاب **"بذل القوة في حوادث سِنِي النبوة"** ۾ سيرت سونهاري جي وڏن وڏن واقعن کي سن وار اهڙي ته سهڻي ترتيب سان ڳنڍيو، جو حضور سائين صلي الله عليه وسلم جي سموري حيات مبارڪ جو هڪ نقشو اکين آڏو اچي ٿو وڃي. مخدوم صاحب جي هن ڪاوش ۾ ان ڳالهه جو به گهڻي ڀاڱي خاص اهتمام ٿيل ٿو ڏسجي ته واقعا مستند روايتن جي روشنيءَ ۾ ڏنا وڃن ۽ ضعيف روايتن کان ڪتاب کي آجو رکيو وڃي.

پروفيسر اسرار احمد صاحب علوي، وڏو عرصو ڪشالا ڪڍي، مسلم امت لاءِ سنڌ جي تاريخي ورثي جي هن هڪ نهايت اهم سوکڙيءَ جو نه فقط سولو سلوڻو سنڌي ترجمو ڪيو آهي، پر مخدوم صاحب ڀاران ڪتب آندل توڙي ٻين بنيادي ماخذن سان ڀيٽا ڪري، ڪتاب ۾ آندل روايتن ۽ واقعن جا حوالا، ڏکين لفظن ۽ اصطلاحن جي سمجهاڻي، واقعن جو تفصيل ۽ پس منظر ۽ نالي ڪنيل شخصيتن (اصحاب سڳورن، تابعين، فقيهن، محدثن ۽ ليکڪن) جو پورو سوانحي خاڪو ۽ تشريحي حاشيا ۽ نوٽ لکيا آهن. اهم ڳالهه اها به ته اصطلاحن ۽ نالن جي صحيح پڙهڻيءَ لاءِ مٿن اعراب لڳائڻ جو پڻ خاص اهتمام ڪيو اٿس. ان ريت علوي صاحب ڪتاب جي اهڙي ته خدمت ڪئي آهي، جو ان سان ڪتاب پنهنجي شانَ وٽان، نئين دور جي رائج ٿيل تحقيق جي اصولن مطابق، اکين آڏو اچي رهيو آهي، جنهن تي هن بلاشڪ آفرين لهڻو!

لاڳيتي محنت، اورچائي ۽ اڌولائپ تي محقق لاءِ دل مان دعائون ٿيون نڪرن، ته هن ڪيئن نه هڙان وڙان خرچ پڪا ڪري، ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ توڙي عرب دنيا جون ڏگهيون مسافريون ڪري، اصل عربي ماخذ هٿ ڪيا ۽ نور نچوئي، انهن مان ماکيءَ جي مک وانگيان خالص شراب طهور تيار ڪري پڙهندڙن آڏو رکيو آهي! شايد کي متاڃري نظر وارا پڙهندڙ ڪن تشريحي حاشين کي ڏگهو ۽ ڳرو سمجهن، پر اهي نهايت ضروري ۽ مفيد آهن ۽ اصل ڪتاب ۾ ڏنل واقعن کي پوريءَ ريت سمجهڻ لاءِ واٽهڙو ۽ سونهين وارو ڪم ڏيندا.

شال الله تعاليٰ محقق جي جاکوڙ کي پنهنجي دربار ۾ قبوليت جو درجو ڏئي ۽ دنيا آخرت ۾ ڪيس توڙي ان ڪم ۾ هٿ ونڊائيندڙ مڙني دوستن کي ان جا اجورا عطا فرمائي ۽ سنڌ واسين کي هن املهه ڪتاب مان لاڀ پرائڻ جي توفيق پلئه پائي!

ڊاڪٽر عبدالحي ابڙو

اسلام آباد: 03 - 03 - 03

بسم الله الرحمٰن الرحيم

اَلْحَمْدُلِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِيْنَ وَالصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ عَلٰي اَشْرَفِ الْاَنْبِيَاءِ وَالْمُرْسَلِيْنَ.

اما بعد: الله سبحانه وتعاليٰ پنهنجي پياري رسول صلي الله عليه وسلم کي بلند مرتبو عطا ڪيو آهي ۽ اسان مسلمانن کي ساڻن محبت ڪرڻ جي هدايت ڪئي آهي. سندن پيروي، کي پنهنجي محبت جي نشاني قرار ڏنو آهي. جيئن فرمايائين: قُلْ اِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّوْنَ اللهَ فَاتَّبِعُوْنِيْ يُحْبِبْكُمُ اللهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوْبَكُمْ ط (آل عمران)

يعني اي پيغمبر! چئي ڏي تہ جيڪڏهن توهانکي الله سان محبت آهي تہ منهنجي پيروي ڪريو، الله تعاليٰ توهان سان محبت ڪندو ۽ توهانجا گناھ معاف ڪندو.

الله تعاليٰ قرآن ڪريم ۾ نبي اڪرم صلي الله عليه وسلم جي سيرت پاڪ ۽ سهڻن اخلاقن کي سڀني لاءِ بهترين نمونو قرار ڏنو آهي. ارشاد فرمايائين: لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُوْلِ اللهِ اُسْوَةٌ حَسَنَةٌ (الاحزاب) ترجمو: توهانجي لاءِ الله جي رسول (صلي الله عليه وسلم) ۾ بهترين نمونو آهي. نبي اڪرم صلي الله عليه وسلم جي قول، فعل ۽ پاڪيزه اخلاقن جو نالو سيرت طيبہ آهي. ام المؤمنين عائشہ صديقہ رضي الله تعاليٰ عنها فرمائي ٿي تہ كَانَ خُلُقُهُ الْقُرْآن يعني قرآن ڪريم ئي نبي صلي الله عليه وسلم جو اخلاق هو. قرآن ڪريم الله تعاليٰ جو مقدس ڪلام ۽ ڪتاب آهي، لهٰذا جنهن ذات اقدس جي اها وصف هجي اها يقيناً سڀني انسانن کان بهتر ۽ ڪامل آهي ۽ مخلوق جي محبت ۽ پيرويءَ جي سڀ کان وڌيڪ حقدار آهي. اها بي بها محبت هميشہ مسلمانن جي دل ۽ جان جو سرمايو رهي آهي.

آغاز اسلام کان ئي مسلمانن پنهنجي پيغمبر صلي الله عليه وسلم جي سيرت مطهره ۽ اخلاق حسنہ تي تصنيف ۽ تدوين کي خاص اهميت ڏني آهي ۽ ان تي تصنيف ۽ تاليف جو سلسلو هميشہ جاري رکيو آهي. جيئن جيئن اسلام جي روشني پکڙجندي رهي ۽ ماڻهو اسلام جي شعادت حاصل ڪندا رهيا، انهن ۾ نبي صلي الله عليه وسلم جي زندگي ۽ حالتن کي معلوم ڪرڻ جي تڙپ وڌندي رهي، جنهن جي نتيجي ۾ صحابہ ڪرام سندن پاڪ زندگيءَ جي باري ۾ روايتون بيان ڪرڻ لڳا. ان طرح سيرت طيبہ تي قرآن ڪريم کانپوءِ حديثن جي صورت ۾ هڪ مستند ۽ قابل اعتماد ذخيرو ملڻ شروع ٿي ويو. جهڙيءَ طرح علم حديث، علم سيرت طيبہ جو بنيادي ۽ انتهائي قابل اعتماد ذريعو ۽ ماخذ آهي، اهڙيءَ طرح انکي پنهنجي دامن ۾ علم سيرت جي نشو و نما جو بہ شرف حاصل آهي. جهڙيءَ طرح بيا ڪيئي اسلامي علم ۽ فن حديث جي اثر هيٺ آهستي آهستي وڌي مستقل علمن جي شڪل اختيار ڪندا ويا ۽ انهن جي الڳ سڃاڻپ ٿيندي ويئي، اهڙيءَ طرح فن سيرت بہ نيٺ ان کان الڳ ٿي باقاعده هڪ فن جي صورت اختيار ڪئي.

امير المؤمنين عمر بن عبدالعزيز جي خاص دلچسپي ۽ ڪوشش سان جيئن علم حديث جي تدوين ٿي، اهڙيءَ طرح سيرت ۽ مغازي جو فن بہ وجود ۾ آيو. عمر بن عبدالعزيز سيرت ۽ مغازي جي حفاظت خاطر هڪ طرف عاصم بن عمر بن قتاده انصاري المتوفي سنہ ١٢١ هہ کي جامع مسجد دمشق ۾ سيرت تي درس ڏيڻ جو حڪم ڏنو تہ ٻئي طرف امام محمد بن شهاب زهري المتوفي سنہ ١٢٤ هہ کي مغازي تي ڪتاب لکڻ لاءِ چيائين. جيڪو جيئن حديث ۽ سنت جو امام هو تيئن سيرت ۽ مغازي جو وڏو پارکو هو. سندس شاگردن مان ٻن شخص موسيٰ بن عقبہ تابعي المتوفي سنہ ١٤١ هہ ۽ محمد بن اسحاق المتوفي سنہ ١٥١ هہ هن فن ۾ انتهائي شهرت حاصل ڪئي. امام مالڪ، موسيٰ بن عقبہ جو شاگرد هو. اهو ماڻهن کي ترغيب ڏيندو هو تہ جنهن کي فن مغازي سکڻو هجي اهو موسيٰ کان سکي. ان متعلق امام ذهبيءَ جو چوڻ آهي تہ هو مغازي نبويہ جو ماهر هو. ان هڪ جلد ۾ مغازي جي تدوين ڪئي هئي ۽ اهو پهريون شخص هو جنهن هن عنوان تي لکيو هو (سير اعلام النبلاء ١١٤ / ٦).
امام محمد بن اسحاق مغازي تي لکندڙن جو امام آهي. سندس ڪتاب المغازي وڏي شهرت حاصل ڪئي. هن جي ڪتاب کي امام عبدالملڪ بن هشام المتوفي سنہ ٢١٨ هہ، سنواري سينگاري اضافي سان مرتب ڪيو، جيڪو سيرت ابن هشام جي نالي سان مشهور آهي.
علامہ عبدالرحمٰن السهيلي المتوفي سنہ ٥٨١ هہ، الروض الانف جي نالي سان ان جي شرح لکي آهي. امام زهريءَ جو شاگرد هشام بن عروه المتوفي سنہ ١٤٦ هہ مشهور ۽ معتبر محدث هو. پنهنجي پيءُ عروه ۽ امام زهريءَ کان حديث ۽ سيرت جون روايتون ڪندو آهي. هن جي قابل اعتماد شاگرد ٻي صديءَ جي امام ۽ محدث ابومعشر نجيح بن عبدالرحمٰن سنڌي المتوفي سنہ ١٧٠ هہ کي بہ محمد بن اسحاق وانگر امام السير والمغازي سڏيو ويندو آهي.
امام ابوبڪر خطيب بغدادي المغازي سنہ ٤٦٣ هہ، تاريخ بغداد ٣٢٦ / ٣ ۾ لکي ٿو تہ **وكان من اعلم الناس بالمغازي**: نجيح بن عبدالرحمٰن سنڌي سيرت ۽ مغازي ۾ سڀني ماڻهن کان وڌيڪ ڄاڻو هو. امام ابوعبدالله محمد بن سعد بغدادي المتوفي سنہ ٢٣٠ هہ ڪتاب الطبقات لکيائين، جنهن جي ٻارهن جلدن مان پهريان ٻہ جلد نبي صلي الله عليه وسلم جي حالات تي مشتمل آهن. امام محمد بن عيسيٰ ترمذي المتوفي سنہ ٢٧٩ هہ سيرت تي الڳ ڪتاب الشمائل النبويہ لکيو. متاخرين ۾ حافظ عبدالمؤمن دمياطي المتوفي سنہ ٧٠٥ هہ **المختصر في سيرة سيد البشر** لکي. اندلس جي نامور عالم امام ابن حزم المتوفي سنہ ٤٥٦ هہ جوامع السيرة جي نالي سان نهايت مختصر مگر جامع ڪتاب لکيو. امام ابن سيد الناس المتوفي ٧٣٤ هہ **عيون الاثر في فنون المغازي والسير** لکيو. امام ابراهيم بن محمد المتوفي سنہ ٨٤١ هہ **نور النبراس في سيرة ابن سيدالناس** جي نالي سان عيون الاثر جي نهايت محققانہ شرح لکي.
علامہ شهاب الدين احمد بن محمد قسطلاني المتوفي سنہ ٩٢٣ هہ شارح بخاري **المواهب**

اللدنيہ جي نالي سان مفصل ڪتاب لکيو. امام زرقاني المتوفي سنہ ١١٢٢ ھ **المواهب اللدنيہ** جي نهايت جامع ۽ محققانہ شرح لکي. امام ابن عبدالبر المتوفي سنہ ٤٦٢ ھ **"الدرر في اختصار المغازي والسير"** لکي. قاضي عياض المتوفي سنہ ٥٤٤ ھ **"الشفاء بتعريف حقوق المصطفیٰ"** لکي. انهن کان علاوه امام ابن قيم المتوفي سنہ ٧٥١ ھ جو **"زاد المعاد من هدي خير العباد"** ، حافظ ابن ڪثير المتوفي سنہ ٧٧٤ ھ جو **"السيرة النبويہ"** ، امام مقريزي المتوفي سنہ ٨٤٥ ھ جو "امتاع الاسماع" ، امام سليمان بن موسیٰ ڪلاعي اندلسي المتوفي سنہ ٦٣٤ ھ جو **"الاڪتفاء في مغازي رسول الله"** ، علامہ محمد بن يوسف شامي المتوفي سنہ ٩٤٢ ھ جو **"سبل الهدي والرشاد في سيرت خيرالعباد"** (السيرة الشاميہ) ، علامہ نورالدين حلبيءَ جو انسان العيون (السيرة الحلبيہ) وغيره فن سيرت ۾ اهم درجو رکن ٿا.

بعض عالمن فن سيرت تي منظوم ڪتاب لکيا. شيخ ابونصر فتح بن موسیٰ خضراوي المتوفي سنہ ٦٦٢ ھ، عبدالعزيز بن احمد المتوفي سنہ ٦٠٧ ھ ۽ ابواسحاق تلمساني المتوفي سيرت ابن هشام کي منظوم ڪيو. جيڪو علمي دنيا جو وڏو ڪارنامو هو. محمد بن ابراهيم المعروف بہ فتح الدين الشهيد المتوفي سنہ ٧٩٣ ھ ڏهہ هزار بيتن تي مشتمل سيرت لکي. حافظ ابن حجر عسقلاني المتوفي سنہ ٨٥٢ ھ جي استاد حافظ زين الدين عراقي المتوفي سنہ ٨٠٦ ھ نظم ۾ سيرت بنام الفيہ (هڪ هزار شعر) لکي. الشمس الباعوني الدمشقي المتوفي سنہ ٨٧١ ھ **"منحة اللبيب في سيرة الحبيب"** جي نالي سان. مغلطائي جي سيرت کي هزار بيتن ۾ نظم ڪيو آهي.

بعض عالمن سيرت جي مختلف پهلوئن تي مستقل ڪتاب لکيا، جيئن دلائل النبوة جي موضوع تي امام بيهقي المتوفي سنہ ٤٥٨ ھ ۽ امام ابونعيم اصفهاني المتوفي سنہ ٤٣٠ ھ جا ڪتاب مشهور آهن. ابوالقاسم البستي **"الدرر المنظم في المولد المعظم"** لکيو. نعلين تي ابواليمن عبدالصمد بن عبدالوهاب المتوفي سنہ ٦٨٦ ھ ڪتاب لکيو. نسب النبي تي طبراني المتوفي سنہ ٣٦٠ ھ ۽ ابن منده المتوفي سنہ ٣٩٥ ھ مستقل ڪتاب لکيا. ڪاتبن تي عبدالله بن علي بن احمد بن حديده **"المصباح المُضي في ڪتاب النبي"** لکيو. نبي صلي الله عليه وسلم جي خطبن تي ابواحمد العسال المتوفي سنہ ٢٨٢ ھ، ابوالشيخ المتوفي سنہ ٣٩٦ ھ ۽ ابن حبان المتوفي سنہ ٣٥٤ ھ ڪتاب لکيا. سنڌ جي عالم امام ابوجعفر محمد بن ابراهيم بن عبدالله ديبلي المتوفي سنہ ٣٢٢ ھ دعوت ۽ تبليغ جي سلسلي ۾ نبي صلي الله عليه وسلم جي لکيل خطن کي **"مڪاتيب النبي صلي الله عليه وسلم"** جي نالي سان تاليف فرمايو.

سيرت النبي صلي الله عليه وسلم سان شغف هر دور ۾ جاري رهيو آهي. مسلمانن جي سيني اهم زبانن ۾ بي شمار ڪتاب تصنيف ڪيا ويا آهن. متاخر سنڌي عالمن ۾ جن سيرت

طبيہ جي فن ۾ قابل قدر ڪتاب تصنيف ڪيا. انهن ۾ علامہ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي المتوفي سنہ ۱۱۷۴ هہ رحمة الله عليه جو نالو قابل ذڪر آهي. مخدوم محمد هاشم ٺٽوي پنهنجي دور جو هاڪارو عالم ۽ مصنف هو. وقت جو نامور قاضي، مشهور مدرس، شاعر، تصنيف و تاليف جي ميدان جو شهسوار هو. علم تفسير، حديث، فقه، سيرت، تصوف ۽ شعر و ادب ۾ پنهنجي وقت جو امام هو. زهد ۽ عبادت، تعليم ۽ تربيت، درس و تدريس، بدعتن جي بيخ ڪني، سنت نبوي ۽ شريعت جي نفاذ لاءِ پوري زندگي ڪوشان رهيو. سندس وقت ۾ برڪت ۽ قلم ۾ وڏي طاقت هئي. سنڌي، عربي ۽ فارسي ٻولين ۾ سندس ٽن سون کان وڌيڪ ڪتاب لکيل آهن. اسلامي علم جو ڪو شعبو ۽ وقت جو ڪوبہ اهڙو مسئلو نہ هو، جنهن تي هن قلم نہ کنيو هجي. سندس تصنيف ۽ تاليف جو تحقيقي معيار تمام بلند ۽ مٿاهون آهي. وقت جي ضرورت آهي تہ مخدوم صاحب جي عربي ۽ فارسي ڪتابن جو سنڌي ترجمو ڪري سندس پيغام عام ڪجي ۽ سندس منظوم سنڌي ڪتابن کي نثر ۾ آڻي شايع ڪجي تہ جيئن سنڌي علم ء ادب ۾ واڌارو ٿئي. مخدوم ٺٽويءَ جي علم ۽ پيغام کي سمجهڻ ۾ آساني ۽ عام ماڻهن لاءِ رهنمائي ٿئي. مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جي علم ۽ عمل، شعر و ادب، تصنيف ۽ تاليف جو فيض اڄ تائين جاري آهي. مخدوم صاحب سيرت پاڪ تي سنڌي، عربي ۽ فارسي ۾ گهڻ ڪتاب لکيا آهن. جيتوڻيڪ سڀ ڪتاب تحقيق جي لحاظ کان ڀرپور آهن پر سندن عربي ڪتاب **"بذل القوة في حوادث سني النبوة"** جو معيار نهايت مٿاهون آهي. پنهنجي انداز ۽ نئين ترتيب جي لحاظ کان سيرت ۾ نئون موڙ ۽ اهڃاڻ آهي. سيرت جو هي ڪتاب وڏي تحقيقي انداز ۾ لکيو ويو آهي، جيڪڏهن ائين چئجي تہ عالم اسلام ۾ پنهنجي نهج جو هي منفرد ۽ اڪيلو ڪتاب آهي تہ ان ۾ وڌاءُ نہ ٿيندو. سيرت ۽ مغازي تي مشتمل ڪتابن ۾ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جي هن عظيم ڪتاب "بذل القوة" کي خاص امتياز حاصل آهي. مخدوم صاحب ڪتاب جي ترتيب ۽ تاليف ۾ قرآن شريف، احاديث ۽ سيرت نبوي جي اهم، ضخيم ۽ مستند ڪتابن ۽ ماخذن تان مواد اخذ ڪري، سيرت نبويءَ جو گلدستو جوڙيو آهي، جنهن جي پڙهڻ سان دل ۽ دماغ کي سُگنڌ ۽ سُرهاڻ ملي ٿي. اکين جي نور ۽ دل جي سرور ۾ اضافو ٿئي ٿو.

هي ڪتاب تحقيقي انداز ۾ لکيل ۽ سال وار واقعن تي مشتمل آهي، گويا اسلامي دنيا ۾ پنهنجي طرز تحرير ۽ انداز بيان ۾ بي مثل ڪتاب آهي. اڳتي هلي مخدوم صاحب هن ڪتاب "بذل القوة" جو اختصار ۽ نچوڙ **"فتح العلي في حوادث سني نبوة النبي"** نالي عربي ۾ لکيو، جنهن ۾ طالبن جي آساني خاطر نبي صلي الله عليه وسلم جي زندگي جا اهم واقعا چونڊي لکيا. مطلب تہ سوانح ۽ سيرت نبويءَ بابت "بذل القوة" جهڙو بهترين، مستند، محبت ۽ تحقيقي انداز ۾ لکيل هي ڪتاب تارن ۾ چنڊ مثل روشن ۽ مشهور آهي.

ڪتاب ٻن قسمن ۾ ورهايل آهي. پهريون قسم هڪ باب تي مشتمل آهي، جنهن ۾ ٽيرهن فصل آهن. پهرئين قسم ۾ مڪي دور جون حالتون ۽ واقعا بيان ڪيل آهن. ٻيو قسم مدني دور تي مشتمل ۽ ٽن بابن ۾ ورهايل آهي. پهرئين باب ۾ اٺ فصل غزوات تي، ٻئي باب ۾ ڏهه فصل سرايا ۽ بعوث تي ۽ ٽئين باب ۾ يارهن فصل آهن جن ۾ ٻيا واقعات بيان ڪيل آهن.

هن ڪتاب ۾ انهن واقعن جو تاريخي ترتيب سان ذڪر آهي، جيڪي نبي صلي الله عليه وسلم جي ٽيويهه سالہ نبوت جي زندگي ۽ دور ۾ واقع ٿيا. ڪتاب ۾ آيل مواد جي سن وار فهرست ڏسڻ سان هن ڪتاب جي اهميت ۽ افاديت جو اندازو ٿي سگهي ٿو ۽ سيرت پاڪ تي ترتيبوار ۽ يڪجا مواد جو خاڪو سامهون اچي بيهي ٿو.

سيرت النبي صلي الله عليه وسلم جي سلسلي ۾ وڏي ضرورت هئي تہ مخدوم صاحب جي اهڙي املهہ ماڻڪ ڪتاب جو سنڌيءِ ۾ ترجمو ڪري سنڌي ٻولي ۽ ديني ادب کي مالامال ڪيو وڃي. انهيءَ ضرورت کي محسوس ڪري شڪارپور جي علمي علوي خاندان جي روشن ضمير محقق پروفيسر اسرار احمد علوي، مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جي هن بهترين عربي ڪتاب "بذل القوة" جو سنڌي ترجمو ڪري، مخدوم ٺٽوي جي فيض کي عام ڪري، سنڌي عوام جي رهنمائي ۽ ترجمي جو حق ادا ڪيو آهي.

پروفيسر علوي قديم ۽ جديد علم جو ڄاڻو، اهل دل، اهل قلم ۽ وڏو اديب آهي. وٽس بهترين لائبريري آهي. مترجم علوي صاحب ڪتاب جو سنڌي ترجمو تمام سليس، روان ۽ سهڻي پيرايہ ۾ ڪيو آهي گويا ترجمو نہ پر اصل ڪتاب جو گمان ٿئي ٿو. خاص ڳالهہ تہ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي "بذل القوة" ڪتاب ۾ جن ضخيم ۽ مستند ڪتابن تان مواد ورتو ۽ حوالا ڏنا آهن، مترجم علوي صاحب وڏي محنت ۽ عرق ريزي ڪري انهن ڪتابن ۽ حوالن جي تخريج ڪري ڪتاب کي شاندار بنايو آهي. تخريج سان گڏ پنهنجي طرفان ڪتاب ۾ تعليقات لکي ڪتاب کي وڌيڪ جامع ۽ مايہ دار ڪيو آهي. ڪتاب جي حاشيہ ۾ جابجا سوانح ۽ سيرت، تاريخ ۽ تحقيق ۽ علم و ادب جا موتي نظر اچن ٿا. انهن تحقيقي علمي موتين جي چمڪ سان جسم کي جامعيت، اکين کي ٿڌاڻ، دل کي سڪون ۽ روح کي راحت ملي ٿي.

دعا آهي تہ پروفيسر اسرار احمد علوي صاحب، مخدوم صاحب جي هن ڪتاب وانگر پنهنجي خاندان جي وڏي بزرگ شاهہ فقير الله علوي شڪارپوري رحمة الله عليه جي عربي ۽ فارسي ڪتابن جو سليس ترجمو ڪري اهل سنڌ کي سندس فيض ۽ پيغام کان روشناس ڪندو.

ڊاڪٽر ثناءُ الله ڀٽو

چيئرمين شعبہ تقابل اديان و ثقافت اسلاميہ،

سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو

بسم الله الرحمٰن الرحيم

اَلْحَمْدُلِلّٰهِ نَحْمَدُہٗ وَنُصَلِّيْ وَنُسَلِّمُ عَليٰ رَسُوْلِهِ الْكَرِيْمِ وَبَعْدُ! سُبْحَانَکَ لَاعِلْمَ لَنَا اِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا اِنَّکَ اَنْتَ الْعَلِيْمُ الْحَكِيْمُ.

سنڌ:

سباجهي ۽ سونهاري سنڌ جي تاريخ ايتري ئي آڳاٽي آهي، جيتري خود انسان ذات جي. ڇو جو سنڌ ۽ هند ٻئي پائر سيدنا نوح عليه السلام جا پوٽا هئا. [1] سنڌ جي تهذيب ۽ ثقافت دنيا جي ترقي يافته ۽ سڌريل تهذيب رهندي آئي آهي.

اسلام جي شروع ٿيڻ شرط ئي ان جون مقدس لاٽون ۽ نوراني ڪرڻا هن سرزمين تي پيا، جن سنڌ کي سڳنڌ ۽ سرهاڻ سان واسي ڇڏيو. ڇوجو تاريخ ٻڌائي ٿي ته سنڌ اها مقدس سرزمين آهي، جنهن کي خاتم الانبياء، خاتم المعصومين، سيد الرسل، مڪي، مدني، حجازي، هاشمي صلي الله عليه وسلم جن جي قدمبوسيءَ جو عظيم شرف ۽ سعادت مليل آهي. هن صديءَ جي بين الاقوامي دانشور ۽ اسلامي تاريخ جي ماهر ڊاڪٽر حميدالله (پيرس) رحمة الله عليه فرمايو آهي:

"نبوت ملڻ کان اڳ جناب سرور ڪائنات صلي الله عليه وسلم جزيرة العرب جي ايرندي ڪنارن تي لڳندڙ تجارتي ميلن (ميڙن) ۾ شريڪ ٿيندا هئا، ۽ هڪ سال پاڻ سونهارن صلي الله عليه وسلم انان کان اڳتي سفر ڪري سنڌ جي ڪنهن ميلي ۾ شرڪت فرمائي. والله اعلم[2]. سنڌ کي اها سعادت به نصيب ٿيل آهي ته رسول الله صلي الله عليه وسلم جن جي زبان مبارڪ تي سنڌ ۽ سنڌ جي هڪ قبيلي جو نالو آيل آهي. اُهي لفظ مبارڪ هيءُ آهن: "كانه رجال من الزط"[3] "جڻ ته اهو جٽن جي مردن (قبيلن) مان هو." ٻيءَ روايت موجب رسول الله صلي الله عليه وسلم جن پنهنجو خط مبارڪ، پنجن صحابن سڳورن هٿان سنڌ جي رهواسين ڏانهن موڪليو هو. انهن صحابن سڳورن جي هٿن تي سنڌين کلي عام اسلام آندو. [4]

ان کانپوءِ حضرت عمر فاروق رضي الله عنه جي زماني مبارڪ ۾ ته باقاعده طور تي صحابن سڳورن هن سرزمين کي پنهنجي فيض ۽ انوار سان رنگي ڇڏيو ۽ سنڌ عربستان سان مضبوط ۽ اڻ ٽٽ لاڳاپن جي بنڌڻ ۾ ٻڌجي وئي. سنڌ ۾ آيل صحابن رضي الله عنهم جا نالا

---

(۱) رجال السند والهند الي القرن السابع قاضي اطهر مبارڪپوري ج ۱ ص ۳۴.

(۲) ڊاڪٽر اسرار احمد: استحڪام پاڪستان اور مسئله سندهه ص ۲۳.

(۳) امام بخاري: صحيح بخاري، ڪتاب الانبياء، ج ۱ ص ۴۸۹.

(۴) علامه سيوطي: جمع الجوامع بحواله خلافت راشده اور هندستان ص ۳۲.

مبارڪ هي آهن:

(١) حضرت حڪم بن ابي العاص رضي الله عنه (٢) حضرت حڪم بن عمر ثعلبي رضي الله عنه (٣) حضرت خريت بن راشد السامي رضي الله عنه (۴) حضرت ربيع بن زياد الحارثي رضي الله عنه (٥) حضرت سنان بن سلمة بن المحبق الهذلي رضي الله عنه (٦) حضرت سهل بن عدي الانصاري رضي الله عنه (٧) حضرت صحار بن عباس العبدي رضي الله عنه (٨) حضرت عبدالله بن عبدالله انصاري رضي الله عنه (٩) حضرت عبيدالله بن معمر التيمي القرشي رضي الله عنه (١٠) حضرت عثمان بن ابي العاص الثقفي رضي الله عنه (١١) حضرت عمير بن عثمان بن سعد رضي الله عنه (١٢) حضرت مغيره بن ابي العاص رضي الله عنه فاتح ديبل (١٣) حضرت منذر بن الجارود العبدي رضي الله عنه (١۴) حضرت عاصم بن عمرو تميمي رضي الله عنهم اجمعين. [١]

سنڌي عالم

صحابن سڳورن کانپوءِ جڏهن علم حديث جي تدوين جو دور شروع ٿيو ته اتي به اسانکي سنڌي عالم پاڻ ملهائيندي نظر اچن ٿا. "چون ٿا ته اهو پهريون شخص، جنهن (علم حديث ۾) باقاعدگي سان (فقهي) بابن جي طرز تي حديث جو ڪتاب لکيو، سو بصري جو امام ربيع بن صبيح سنڌي هو. [٢] ان کانسواءِ امام ابومعشر نجيح سنڌي، امام عبدالرحمٰن اوزاعي، بايزيد بسطاميءَ جو مرشد ابوعلي سنڌي، صحيح ابي بکر اسفرائني جو مصنف حافظ ابوبکر سنڌي، "ڪتاب الزهد" جو مصنف امام عبدالله بن حسن سنڌي، اهو پهريون مصنف آهي، جنهن پنهنجي موضوع تي سڀ کان وڏو جامع ڪتاب لکيو آهي. امام مسعود بن شيبه سنڌي ۽ امام ابوالحسن ڪبير سنڌي وغيره ابتدا ته گهڻا ۽ ايڏا ته وڏا عالم ٿي گذريا آهن، جن جي علمي ڪارنامن سان تاريخ جا سوين صفحا چمڪندڙ آهن. مطلب ته سنڌ ۽ سنڌي عالمن جي هڪ املهه ۽ چمڪندڙ ڀهڪندڙ ۽ تازي تواني تاريخ آهي. سنڌ مان اسلام، علم، تفسير، حديث، فقه ۽ ٻين ديني علمن جا سرچشما جاري ٿيا، جن ٻري ٻري تائين ملڪن ۽ ماڻهن کي علم ۽ اسلام جي دولت سان آباد ڪري ڇڏيو.

حضرت مخدوم محمد هاشم ٺٽوي رحمة الله عليه

اها ته اڳاتي سنڌ جي شاندار اسلامي عظمت هئي، پر جڏهن اسان ٻارهين صدي هجريءَ ۾ جهاتي پائي ڏسون ٿا ته اتي پڻ علم، ادب، تفسير، حديث، فقه، فتويٰ، قضاء، قرئت، احسان، تصوف ۽ بزرگيءَ جي آسمان تي لاڙ جو لعل، حضرت مخدوم محمد هاشم ٺٽوي رحه چوڏهين جو چنڊ بڻجي چمڪندو نظر اچي ٿو. اسلامي تاريخ ۾ امام غزالي ۽ حافظ جلال الدين

(١) بلاذري: فتوح البلدان ص ۴٢٠. قاضي اطهر: رجال السند والهند ج ٢ ص ٣٢٦ ـ ٣۴٨.

(٢) حاجي خليفه: ڪشف الظنون ج ١ ص ٦٣٧. عسقلاني: تقريب التهذيب ج ١ ص ٢٩٥.

سيوطيءَ ڪانپوءِ جيڪو ديني ڪم ۽ اوڪا پنڌ پهاڙن جيان تصنيف ۽ تاليف جي اڙانگي ميدان ۾، ديني علمن جي هر فن ۽ شاخ تي، جيڪي املهه ڪتاب ڇڏيا آهن، سي شايد ئي ٻئي ڪنهن عالم سگوري لکيا هجن. ۽ **فقه حنفيءَ ۾ امام قاضي ابويوسف ڪانپوءِ مخدوم صاحب اهو پهريون حنفي عالم آهي جنهن کي "قاضي القضاة" جهڙي اهم ملڪي ۽ حڪومتي منصب تي ويهڻ جو اعزاز حاصل ٿيو.** هوڏانهن تصوف، احسان ۽ بزرگيءَ جي حوالي سان پاڻ شايد ٻارهين صدي هجريءَ جي اها واحد شخصيت آهن، جو جڏهن پاڻ مڪي جي درِ يتيم، مديني جي مير رسول الله صلي الله عليه وسلم جن جي بارگاه اقدس ۾ صلاتن ۽ سلامن جو نذرانو پيش ڪيائون ته ڪيس روضه اطهر مان جواب مليو: "وعليڪم السلام اي محمد هاشم ٺٽي وارا!"

حضرت مخدوم صاحب ننڍي کنڊ جي برک ديني عالم امام شاه ولي الله جا همعصر آهن، ۽ علم ۽ عمل، تصوف ۽ بزرگيءَ ۾ به ڪانئنس گهٽ هرگز ڪين هئا. پر جيئن چوندا آهن ته امام اوزاعي، امام ابوحنيفه ۽ امام مالڪ رحمهم الله جي پائي جو هو. "ولڪن ضيعه التلامذة" پر کيس ڪارائتا شاگرد ملي نه سگهيا، جيڪي سندس علم ۽ فيض کي پکيڙن. شايد ساڳيءَ طرح اسان سنڌين به پنهنجي هيڏي ساري عالم جو قدر نه ڪيو جو اڄ جي جديد ٽيڪنالاجي دور ۾ به اسان ٻيو ته ٺهيو پر مخدوم صاحب جي ڪتابن کي به ڇاپي نه سگهيا آهيون. **اِنَّمَآ اَشۡكُوۡا بَثِّيۡ وَحُزۡنِيۡۤ اِلَي اللّٰهِ**، جڏهن ته هندستانين نه رڳو شاه صاحب جا ڪتاب ڇپرايا، بلڪ انهن جا شرح شروح ۽ ٻين ٻولين ۾ ترجما ڪري کيس بين الاقوامي فيلسوف ۽ دانشور جي حيثيت ونرائي. نتيجي طور اڄ اهو امام شاه ولي الله طور جڳ مشهور آهي.

بذل القوة

حضرت مخدوم صاحب جي ڪتابن ۾ بذل القوة کي سيرت جي موضوع تي مرڪزي حيثيت حاصل آهي. مخدوم صاحب اسلامي تاريخ جو اهو پهريون نرالو نانءُ آهي، جنهن سيرت پاڪ جي موضوع تي جيءَ جي جرڪندڙ جذبن سان نئين ۽ نڪور انداز ۾ سن وار تاريخ لکي. هيءُ ڪتاب ڇا آهي؟ رسول الله صلي الله عليه وسلم جن جي سڄي حياتي مبارڪ جي هر ننڍي وڏي واقعي، علم ۽ ڄاڻ جو هڪ خزينو ۽ سيرت جو مڪمل انسائيڪلو پيڊيا آهي. اهڙو عظيم ڪتاب جنهن محنت، تحقيق، ۽ جديد رنگ ڍنگ سان توجه جو حقدار هو، سنڌ واسين ڪان سا توجه ان کي حاصل ٿي نه سگهي هئي.

پر وري به لک شاباسون هجن شڪارپور جي علمي ۽ بزرگ خاندان جي چشم و چراغ، ديني علم ۽ سنڌي ادب جي سچي پر خاموش خادم پروفيسر سائين اسرار احمد صاحب علوي کي، جو مخدوم صاحب جي هن معرڪة الآراء ڪتاب کي اڄ جي جديد تحقيقي معيار موجب سنڌي ترجمي، تحقيق، تخريج ۽ تقديم سان سنواري سينگاري هڪ خوبصورت سوکڙيءَ جي

صورت ۾ اسان سنڌواسين کي پيش ڪري رهيا آهن. بنا ڪنهن وڌاء جي چئي سگهجي ٿو ته بذل القوة جي لکجڻ کان وٺي هن مهل تائين ان جو اهڙو معياري، تحقيقي ۽ سولو سلوڻو ترجمو يا شرح منظرعام تي اچي نه سگهيو آهي. احقر راقم هن ڪتاب جو سرسري مطالعو ڪيو آهي، جنهن سان هن ڪتاب جون جيڪي خوبيون نکري نروار ٿيون، سي پيارن پڑهندڙن جي آڏو مختصر نموني عرض ڪجن ٿيون:

(١) ترجمو: فاضل مترجم عربي ٻوليءَ کي سنڌي زبان جو اهڙو نه سولو ۽ سهنجو ويس پهرايو آهي، جو اها خبر نٿي پوي ته هيءُ ترجمو آهي يا اصل ڪتاب.

(٢) تقديم: منڍ ۾ هڪ شاندار علمي ۽ تحقيقي مقدمو، جنهن سان سيرت پاڪ جو موضوع، حضرت مخدوم صاحب جي سوانح حيات ۽ بذل القوة جو سيرت جي موضوع تي مرتبو ۽ مقام چٽو ٿيو پوي.

(٣) اصطلاح: اصل عربي ڪتاب ۾ آيل اصطلاحن جو اصلي بڻ بنياد اهڙي نه دلچسپ انداز سان بيان ڪيو ويو آهي، جو هر سطح جو ماڻهو نهايت سولائي سان ان جو مطلب سمجهي وڃي.

(٤) لغت: ڏکين عربي لفظن جي لفظي ۽ لغوي تحقيق ۽ چندچاڻ اهڙي نه مدلل نموني سان ڪئي اٿس، جو لغت جي بنيادي ماخذن کي کولڻ ۽ ڳولهڻ جي تڪليف کان بچائي وڌو اٿس.

(٥) اماڪن: جتي به ڪنهن ماڳ، مڪان، جاءِ، ڪوهه، چشمي، ڳوٺ ۽ شهر وغيره جو نالو آيل آهي، ان جي پڑهندڙن جي آڏو اهڙي نه پيرائتي چاڻ رکن ٿا، جو اهو خود محسوس ڪندو نه آئون چڻ نه ان ماڳ ۽ مڪان کي اکين سان ڏسي رهيو آهيان. تنهنڪري علوي صاحب حجاز جي مقدس سرزمين جي سفر ۾ اسانکي ساڻ ڪنيو پيو وتي.

(٦) اعلام: عربي ڪتاب ۾ جنهن به صحابي سڳوري، تابعي، تبع تابعي، مفسر، محدث، سيرت نگار يا ڪنهن به شخص جو نالو آيو آهي، ڪوتا سسٽم جي اصول موجب ان شخص جي حيثيت ۽ مرتبي آهر سندس سوانح، ڪارنامن، ڄمڻ ۽ وفات وغيره جي تاريخ ڏين ٿا. اهڙيءَ طرح هيءُ ڪتاب سيرت سان گڏ علم "اسماء الرجال" جو هڪ خوبصورت ڳٽڪو ٿي پيو آهي. سو به وري هر ڳالهه مدلل ۽ ان جا اڪيچار حوالا.

(٧) تحقيق، تخريج ۽ شرح: مخدوم صاحب، جن ڪتابن تان مواد ورتو هو، تنهن زماني جي رواج موجب رڳو ڪتاب جو نالو لکيو اٿس، سائين علوي صاحب اڄ جي تحقيقي انداز موجب نه رڳو ان ڪتاب جو مڪمل حوالو، بلڪ بين بنيادي ماخذن تان به حوالا نقل ڪري ان واقعي وغيره بابت هڪ جامع معلومات سهيڙي آهي.

(٨) مدلل رهنمائي: جنهن به شخص، ماڳ، واقعي ۽ قصي بابت چاڻ ڏين ٿا نه آخر ۾

پڙهندڙن جي آڏو ان سان لاڳاپيل مواد جي نشاندهي ڪندي ڏگ ۽ ڏير حوالا رکن ٿا، تہ جيئن وڌيڪ تحقيق، ڇاڻ ۽ مطالعي جا شوقين حضرات نهايت سولائي سان پنهنجو گوهر مقصود ماڻي سگهن.

(٩) تخريج: اصل ڪتاب ۾ آندل، هر حديث، هر قول ۽ شعر وغيره جي ڇنڊڇاڻ ڪن ٿا تہ هيءَ حديث ڪهڙي درجي جي آهي ۽ ڪهڙن ڪهڙن ڪتابن ۾ آيل آهي، يا اهو قول ۽ شعر وغيره ڪنهن جو آهي، مدلل ۽ حوالن سان اها حديث وغيره لکن ٿا.

(١٠) رحمة للعالمين ﷺ جن جي ڪافرن سان ڪيل لڙاين جا تفصيل: جديد سائنٽيفڪ انداز ۾ بيان ڪيا ويا آهن، جهڙوڪ رسول الله صلي الله عليه وسلم جن جي ٢٨ غزوات جو هڪ مڪمل چارٽ ڏنو ويو آهي، جنهن ۾ غزوه جو نالو، مقصد، لڙائي جو ماڳ، مسلمانن جو تعداد، تاريخ، مديني منوره ۾ جانشين، نتيجو جا عنوان ڏئي اسان جي آڏو قيمتي معلومات رکي اٿن. اهڙيءَ طرح ٥٤ سرايا جو چارٽ آهي. هيءُ چارٽ هر مجاهد مسلمان جو زاد راهہ آهي. منهنجي خيال موجب هن چارٽ کي وڏي اشتهار جي صورت ۾ ڇپائي هر مسلمان گهر جي زينت بڻائجي. تلک عشرة کاملة.

الله تعاليٰ کان دعا آهي تہ سائين علوي صاحب پاران پيار ۽ پابوهہ، ادب ۽ احترام، اخلاص ۽ احسان سان ڪيل هيءُ پورهيو سڀني مسلمانن لاءِ لاڀائتو بڻجي ۽ هن ڪتاب سان سنڌ ۾ هدايت ۽ نور جون لاٽون ۽ واٽون کلن. ۽ پڻ دعا آهي تہ الله تعاليٰ علم جي هن سچي خادم کي علم، عمل صالح، احسان ۽ اخلاص جي دولت سان مالامال فرمائي ۽ اسان سڀني کي پنهنجي رضا جي ڪمن ڪرڻ جي توفيق عطا فرمائي. اللهم آمين.

احقر العباد

محمد رمضان ڦلپوٽو عفي عنه الرحمٰن

استاذ

مدرسہ عربيہ مظهر العلوم حماديہ کهڙا

تعلقو گمبٽ، ضلعو خيرپور

١٣ رجب المرجب ١٤٢٤ هـ

١١ سيپٽمبر ٢٠٠٣ م

بکرة يوم الخميس

بسم الله الرحمٰن الرحيم

تقديم

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الذي زين سماء الاذكار، بالصلاةِ علي النبيِّ المختَارِ، واطلَعَ مِنْ سَنا أنوارِها مَطْلَعَ الشمُوس والأقمار، وابرز من عُروشِ أزاهر نَشْرها أَرِيجَ الطِّيب والأَزْهَارِ، وجعلها وسيلة معينة لِقضَاء الأوطارِ وشفاءِ الأغرار ومَحْوِ الذُّنوبِ والأوزار. وأشهدُ أن لا إله الا اللّٰه وَحْدَه لاشريك له الواحدُ القهار رب السمٰواتِ والأرضِ وما بينَهما العزيزُ الغَفَّار وأشهدُ أن سيِّدنا و مولانا محمدًا عبدُه ورَسُولُه كنزُ الادِّخار والمبعوثُ بالبِشَارِة والإنذارِ لكل فاجِرٍ و بارٍّ صلي الله عليه وعلي آلِه وصحبِه صلاة دائمة التكرارِ، تدُومُ بدَوَامِ الليلِ والنهارِ، والعَشِيِّ والإبكارِ، وسلم تَسليمًا كثيراً.

نبوت ۽ ان جي ضرورت

ساري ساراه الله واحد کي جڳائي، جنهن جهانن جي جوڙ جوڙي ۽ لکين صلواتون ۽ درود منڙي محمد ڪريم صلي الله عليه وسلم مٿان پڙهجن جيڪي جهانن جي رحمت، اسانجا هادي ۽ رهبر آهن. اما بعد:

ڪائنات جي خالق هن دنيا ۾ جيڪا به مخلوق پيدا ڪئي آهي، ان ۾ سڀ کان وڏيڪ شان ۽ شرف وارو حضرت انسان آهي، جنهنکري الله تعاليٰ ان کي هن زمين تي پنهنجو نائب مقرر ڪيو. ان لاءِ ڪيس عقل ۽ فهم، زبان توڙي بيان جي نعمتن سان نوازيو ته جيئن هو پنهنجي ڳالهه ٻين تائين پهچائي ۽ سمجهائي سگهي. هاڻي جيڪو انسان الله تعاليٰ کي پنهنجو خالق ۽ مالڪ سمجهي ٿو ته ان کي ان ڳالهه ۾ به ويساهه رکڻ کپي، ته دنيا ۾ ڪو به نائب پنهنجي مرضيءَ مطابق زندگي گذارڻ جو اختيار نه رکندو آهي پر هو پنهنجي آقا طرفان مليل حڪمن مطابق هلڻ جو پابند هوندو آهي ۽ ان ۾ ئي سندس لاءِ ڀلائي ۽ برڪت هوندي آهي.

الله تعاليٰ طرفان پنهنجي سيني ٻانهن ڏانهن اهڙا احڪام پهچائڻ لاءِ هر دور ۾، هر علائقي ۾ ۽ هر قوم ڏانهن هادي ۽ رهبر ايندا رهيا آهن، جن کي عام اصطلاح ۾ نبي يا رسول سڏيو ويندو آهي، جيڪي پنهنجي فطرت ۾ معصوم هوندا آهن ۽ دنيا وارن کي بنا ڪنهن غرض ۽ لالچ، اجر ۽ معاوضي جي ان سڌي رستي تي هلڻ جي دعوت ڏيندا آهن، جنهن تي هلڻ وارا دنيا توڙي آخرت جون ڪاميابيون ۽ ڪامرانيون حاصل ڪري سگهن ٿا پر سڀ کان پهريان اهي داعي ان دعوت تي پاڻ مڪمل طور عمل ڪندا آهن ۽ پوءِ ٻين ڏانهن متوجه ٿيندا آهن.

تاريخ ٻڌائي ٿي تہ گھڻي ڀاڱي الله جي حڪم مطابق انهن حق جي هوڪي ڏيڻ وارن کي اڪثريت طرفان ڏاڍي ڏکي موت ملنديَ آهي، جڏهن تہ کي ٿورڙا شخص ئي سندن تائيد لاءِ بہ تيار ٿيندا آهن، پوءِ جيڪو انسان ان هادي ۽ سندس هدايت کي رهنما بڻائي زندگي گذاريندو تہ کيس دنيا توڙي آخرت ۾ ڪاميابي نصيب ٿيندي پر جيڪو شخص ان فطري هدايت کان منهن موڙي زندگي گذارڻ جي ڪوشش ڪندو تہ اهو ٻنهي جهانن ۾ پنهنجي زندگيءَ جو حقيقي مقصد حاصل ڪري نہ سگهندو.

اها حقيقت آهي تہ انسان صدين تائين جاکوڙ ۽ جدوجهد ڪري هن ڪائنات ۾ زمين، آسمان، چنڊ، ستارن، مختلف سيارن، سمنڊن، هوائن ۽ فضائن بابت تمام وسيع پيماني تي يقيني علم حاصل ڪري چڪو آهي ۽ انهيءَ علم توڙي ان جي نتيجي ۾ حاصل جاڻ جي بنياد تي هن جيڪي هوشربا ايجادون ڪيون آهن، انهن سندس اعتماد ۾ تمام گھڻي پختگي پيدا ڪئي آهي پر پوءِ بہ خود پنهنجي ذات بابت انساني علم نهايت محدود ۽ اڻپورو آهي. بي پناهہ سائنسي ايجادون ۽ آسائشون جيئن وڌنديون رهيون آهن، تيئن انسان جي پريشانين ۾ بہ اضافو ٿيندو رهيو آهي ۽ موجوده دور ۾ تہ وڌيڪ ترقي يافتہ ملڪن جا ماڻهو پنهنجي زندگيءَ کي جيترو غير محفوظ هاڻي سمجهي رهيا آهن اوترو شايد ڪڏهن بہ نہ سمجهندا هئا. ٻيو تہ ڇڏيو پر جديد سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ جي ماهر ملڪن جا حڪمران پنهنجي ملڪ ۾ پنهنجي گھرن ۾ پاڻ کي غير محفوظ تصور ڪري رهيا آهن، جنهن ڪري ڪڏهن تہ هو پنهنجي محلاتن جا بيڊروم ڇڏي، ڪن خفيہ جاين تي وڃي راتيون گذارين ٿا. ڪڏهن ڪڏهن پنهنجي ماڻهن کي گھرن اندر رهڻ جي هدايت ڪن ٿا تہ ڪڏهن وري بنا پروگرام جي ڪنهن اڻ ڄاتل خوف کان ڏچي پنهنجي شهرن جا اسڪول ۽ آفيسون وغيره ڪين بند ڪرڻا پون ٿا يعنيٰ اهي ڪمپيوٽرائزڊ سيڪيورٽي نيٽ ورڪ ۽ بايو واچ سسٽم سندن ئي نظر ۾ هيچ ۽ ناڪافي ٿيو پون; جڏهن تہ دنيا جي هڪ عام اصول مطابق هڪ عام ماڻهو بہ پنهنجي گھر ۾ ئي پاڻ کي وڌيڪ محفوظ سمجهندو آهي، پوءِ اها ڪهڙي ترقي چئجي جو دنيا جي هڪ وڏي حصي کي پنهنجي مرضي مطابق هلائڻ وارا پنهنجن گھرن ۾ پنهنجي مرضي مطابق نہ رهي سگهن؟ هڪ دائمي بي اطميناني انسانيت مٿان مسلط آهي، جنهن کان نجات جو ڪو ذريعو نظر نٿو اچي. اهو ان ڳالهہ جو ڪليل ثبوت آهي تہ الله تعاليٰ جي ڏسيل وات ۽ نبين طرفان ٻڌايل پيغام کان منهن موڙي انسان صرف پنهنجي عقل تي اعتبار ڪري زندگيءَ جو حقيقي مقصد ڪڏهن بہ حاصل ڪري نہ سگهندو، ڇو تہ جتي عقل جي حد ختم ٿئي ٿي اتان نبوت جي سرحد شروع ٿئي ٿي. اهوئي سبب آهي تہ الله تعاليٰ اهڙن پتڪيل انسانن جي رهنمائيءَ لاءِ نبوت ۽ رسالت جو سلسلو شروع ڪيو.

نبوت جو آغاز ۽ تڪميل

اسانجي ديني نظريي مطابق ان سلسلي جو آغاز دنيا جي پهرين انسان حضرت آدم عليه السلام کان ٿيو ۽ اسان جي پياري پيغمبر ﷺ جن جي ذات بابرڪات تي اچي ختم ۽ ٿيو ته مڪمل ٿيو.

هاڻي الله تعاليٰ جڏهن پنهنجي دين کي به مڪمل ڪيو ۽ نبوت جي سلسلي جي به تڪميل ڪري ڇڏي ته پوءِ قيامت تائين نه ڪنهن ٻي دين جي ضرورت رهي نه ڪنهن نبيءَ يا رسول جي.

ان مان ثابت ٿئي ٿو ته نبي ڪريم ﷺ جن جو پيغام ۽ سيرت دنيا جي هر انسان لاءِ زندگيءَ گذارڻ جو هڪ اهڙو جامع ۽ مڪمل منشور آهي، جنهن تي عمل ڪرڻ وارو هر انسان دنيا ۽ آخرت جون ڪاميابيون حاصل ڪري سگهندو ۽ اهو منشور دنيا جي آخري انسان تائين ڪارگر ۽ ڪارآمد رهندو. تڏهن ته امام ابن شهاب زهريءَ ٻڌايو آهي ته "پاڻ ڪريمن ﷺ جن جي مغازيءَ ۾ دنيا توڙي آخرت جو هر علم موجود آهي". (١)

لفظ سيرت. ان جي معني ۽ استعمال

سيرة عربي زبان جو لفظ آهي، جنهن جو مادو "سارَ" ٻڌايو ويو آهي ۽ ان مان "سيرة" کانسواءِ سَيراً، تسياراً، مَساراً، مَسيره وغيره لفظ به ڦٽي نڪتا آهن. (٢)

سيرة جو جمع سِيرَ آهي، جهڙيءَ طرح سِدره جو جمع سِدَر ٿئي ٿو.

معنيٰ: ـ ابن منظور افريقيءَ لغت جي شهره آفاق ڪتاب "لسان العرب" ۾ لفظ "سيرة" جي معنيٰ هلڻ، گهمڻ، ڦرڻ ٻڌائي آهي. (٣) جڏهن ته سيد مرتضيٰ زبيديءَ طرفان هن لفظ جي معنيٰ هيئت ۽ حالت وغيره به ٻڌائي ويئي آهي. (۴) اهڙيءَ ريت "لاروس" جي مصنف وري "سيرة" جي معنيٰ مذهب ۽ طريقو به لکي آهي. (۵)

مختلف لغوي ۽ دائرة المعارف جا مقاله نگار مٿين معنائن سان گڏ هن لفظ جون ٻيون به ڪيتريون ئي معنائون ٻڌائين ٿا جيئن ته وجهڻ، روانو ٿيڻ، سنت، ڪردار، ڪهاڻي، گذريل هستين جا قصا يا انهن بابت خبرون، وغيره. (٦)

قرآن شريف ۾ به هڪ جاءِ تي لفظ "سيرة" پنهنجي لغوي معنيٰ ۾ استعمال ٿيو آهي،

(١) بحواله مقدمه "المواهب اللدنيه" صالح شامي، ج ١ ص ٨.

(٢) المعجم الوسيط ابراهيم مصطفيٰ، احمد حسن زيات وغيره ص ۴٦٧.

(٣) لسان العرب "ابن منظور" ج ٦ ص ۴۵۵.

(۴) تاج العروس سيد مرتضيٰ زبيدي ج ١٢ ص ١١٧.

(۵) لاروس ڊاڪٽر خليل ص ٦٨٨.

(٦) دائرة المعارف القرن العشرين محمد فريد وجدي ج ۵ ص ٣۴٦. دائرة المعارف (اردو) ج ١١ ص ۵٠۵. دائرة المعارف (عربي) بطرس بستاني ج ١١ ص ٣٠٧.

جڏهن فرعون جي دربار ۾ الله تعاليٰ سيدنا موسيٰ عليه السلام کي حڪم ڏنو ته هو پنهنجي لٺ کي اڇلائي ۽ پوءِ اهــا لٺ نانگ ٿي پيـجڻ لڳي، ان موقعي تي الله تعاليٰ حضرت موسيٰ عليه السلام کي لٺ ۾ هٿ وجهڻ جو حڪم ڏنو ۽ فرمايائين: **سَنُعِيۡدُهَا سِيۡرَتَـهَا الۡاُوۡلٰي** (١) ته اسان ان کي موٽائينداسون سندس اصلوڪي حالت ۾.

ان جاءِ تي سيرة جو لفظ "حالت" جي معنيٰ ۾ استعمال ٿيو آهي، اهڙي ريت ساڳئي مادي مان نڪتل هڪ ٻيو لفظ "سيرو" امر جي حالت ۾ به قرآن مجيد ۾ ڪن جاين تي آيل آهي، جيئن: **سِيۡرُوۡا فِـي الۡاَرۡضِ** (٢) هتي اهو لفظ گهمڻ ڦرڻ يا ڏسڻ وائسڻ جي معنيٰ ۾ استعمال ٿيو آهي.

لغت جي هڪ ٻئي ڪتاب "اَلـمُغرَب" ۾ ڄاڻايل آهي ته لفظ سيرت عام طور غزوات ۽ ان سان لاڳاپيل ٻين ڳالهين تي لاڳو ٿئي ٿو پر مناسڪ حج کي به ان ۾ شامل ڪيو ويو آهي. (٣)

فقه جي اصطلاح ۾ وري اهو لفظ بين الاقوامي قانون لاءِ به استعمال ٿئي ٿو، انڪري امام محمد بن حسن شيبانيءَ جي اهڙي موضوع وارن ڪتابن کي "السير الصغير" ۽ "السير الڪبير" جو نالو ڏنو ويو آهي.

مٿين بحث مان خبر پوي ٿي ته لفظ سيرة جون لغوين، فقيهن ۽ قانون دانن طرفان نه فقط مختلف معنائون ٻڌايون ويون آهن پر مختلف علوم تي ان لفظ جو اطلاق به ڪيو ويو آهي. باقي سندن اهو ڪم مخصوص ۽ محدود دائري اندر ٿيل آهي. جڏهن ته ان لفظ جو وسيع استعمال مؤرخن، محدثين، سيرت نگارن ۽ اسماء الرجال جي ماهرن وٽ ئي نظر اچي ٿو.

مغازي کان سيرت تائين

ابتدائي دور ۾ سيرت نگارن پاران اسان جي نبي سڳوري ﷺ جي زندگيءَ بابت لکيل ڪتابن کي مغازي سڏيو ويندو هو. اهو لفظ "غزوه" مان نڪتل آهي. هاڻي جيئن ته ان دور جي لکيل ڪتابن ۾ گهڻي ڀاڱي "غزوات" جو احوال ئي بيان ڪيو ويندو هو، انڪري اهڙن ڪتابن لاءِ اهو نالو مناسب سمجهيو ويو. پر پوءِ اڳتي هلي ان قسم جي ڪتابن ۾ غزوات سان گڏوگڏ پاڻ ڪريمن ﷺ جن جي زندگيءَ سان لاڳاپيل ٻيا واقعا به بيان ٿيڻ لڳا، پر پوءِ به عام طور اهڙن ڪتابن کي مغازيءَ جي نالي پنيان ئي سڏيو ويندو هو، جيئن مغازي عروه ابن زبير، مغازي ابن شهاب زهري، مغازي ابن ابي شيبه وغيره، جڏهن ته سيرة جو لفظ گهٽ پوءِ استعمال ٿيو.

ان ڳالهه ۾ محققن ۽ نقادن جو اختلاف رهيو آهي ته اهو لفظ سڀ کان پهريان ڪڏهن استعمال ٿيو؟ ان ڏس ۾ اڪثريت جي راءِ اها آهي ته نبي ڪريم ﷺ جن جي زندگيءَ بابت

(١) سوره طـه آيت ٢١ پاره ١٦.
(٢) سوره الانعام ١١، پاره ٧.
(٣) بحواله دائرة المعارف (اردو) ج ١ ص ٥٠٦.

لکيل ڪتابن لاءِ مغازيءَ سان گڏوگڏ لفظ سيرة جو استعمال ٻي صدي هجريءَ تائين رائج ٿي چڪو هو. اسان قديم ڪتابن مان عام طور ابن اسحاق جي ڪتاب کي "سيرة" سڏيندا آهيون پر حقيقت ۾ ان ڪتاب جو نالو "ڪتاب المبتدا والمبعث والمغازي" آهي، نڪي "سيرة ابن اسحاق".

هن دور جي عظيم عالم ۽ مڃيل محقق ڊاڪٽر حميدالله مرحوم طرفان به هن ڪتاب جو اهڙو ئي نالو ٻڌايو ويو آهي.

ڪن محققن ۽ نقادن جو اهو به خيال آهي ته سڀ کان پهريان ابن هشام (٢١٨ هه) پنهنجي ڪتاب لاءِ سيرة جو لفظ استعمال ڪيو هو. منهنجي راءِ مطابق اها ڳالهه به صحيح نه آهي، ڇو ته ابن هشام کان اٽڪل هڪ صدي اڳ به ان لفظ جي استعمال جا اهڃاڻ اسان کي ملن ٿا.

ٻي صدي هجريءَ جو مشهور سيرت نگار سليمان بن طرخان تيمي (١٤٣) "السيرة الصحيحة" جي نالي سان هڪ ڪتاب لکيو هو، ان ڪتاب جا ستهتر ٧٧ صفحا مشهور مستشرق "فان ڪريمر" کي هٿ آيا هئا، جنهن ١١٥٦ع ڌاري پهريون ڀيرو جڏهن واقديءَ جي ڪتاب المغازيءَ جو هڪ نامڪمل نسخو ڪلڪتي مان شايع ڪرايو ته ان جي پويان ابن طرخان جي هن ناياب ڪتاب جا ستهتر صفحا به ڇپرايا هئائين. (١)

سن ٻي صديءَ ڌاري هڪ ٻئي ٻي بدل عالم ۽ محدث ابو اسحاق فزاريءَ (١٨٦ هه) به "ڪتاب السير" جي نالي سان هڪ ڪتاب لکيو هو، جيڪو ١٩٧٨ع ڌاري بيروت مان شايع ٿيو. هن ڪتاب بابت امام شافعي فرمايو هو: "سيرت جي موضوع تي ابواسحاق جهڙو ڪتاب ڪنهن ٻئي شخص نه لکيو آهي." (٢)

ان کان علاوه ابن نديم پنهنجي مشهور ڪتاب "الفهرست" ۾ محمد بن عمر واقديءَ جي ڪتابن جي جيڪا فهرست ڏني آهي، ان ۾ "ڪتاب السيرة" نالي سندس هڪ تصنيف جو به ذڪر ڪيو اٿس، جيڪو "ڪتاب المغازي" کان جدا هڪ ٻيو ڪتاب آهي. (٣) پر جيئن ته اهي ڪتاب ڪجهه سال اڳ تائين عوام جي هٿن ۾ نه پهتا هئا ۽ "سيرة ابن هشام" پهريون ڪتاب هو، جيڪو سڀ کان اڳ هر هنڌ پهچي چڪو هو، انڪري ان کي اهو پهريون ڪتاب سمجهيو ويو جنهن جو نالو مغازيءَ بدران "سيرة" هو پر حقيقت ائين نه هئي!

سن ٽين صدي هجريءَ ڌاري اسان جي محدثن وٽ به اسان کي ان لفظ جو استعمال نظر اچي ٿو، جيئن امام مسلم پنهنجي صحيح ۾ سرور عالم ﷺ جن جي جهادي ڪاررواين واري باب جو عنوان "ڪتاب السير والجهاد" مقرر ڪيو آهي. ساڳيءَ طرح امام ابن حجر

---

(١) سيرة سيد الانام (ﷺ) ڊاڪٽر سيد جعفر مصطفيٰ ج ١ ص ٧٢.

(٢) ڪتاب السير "ابواسحاق" ص ٣.

(٣) الفهرست "ابن نديم" ص ١٢٨.

عسقلانيءَ طرفان "فتح الباري" ۾ اهڙي ئي باب کي "كتاب المغازي والسير" جو عنوان ڏنو آهي، ۽ پوءِ آهستي آهستي وقت گذرڻ سان گڏ اهو لفظ ايترو تہ مقبول ۽ معروف ٿي ويو جو لفظ مغازيءَ جو استعمال گهٽجي ويو. اسان جي ڪجھ عالمن وري "سيرت" جي لفظ کي اجان بہ وسيع معنيٰ ۾ استعمال ڪيو آهيٰ، جيئن سيرت جي تعريف برصغير جي مشهور عالم، فقيه ۽ محدث شاه عبدالعزيز دهلويءَ ڪئي آهي تہ "جيڪي ڪجھ اسانجي پياري پيغمبر ﷺ، صحابي سڳورن ۽ سندن آل عظام جي مبارڪ وجود بابت لکيو وڃي يا پاڻ سڳورن ﷺ جن جي جمڻ کان وٺي وصال تائين واقعات بيان ڪيا وڃن، ان کي سيرت چيو ويندو آهي." (١)

اهوئي سبب آهي تہ ڪڏهن ڪڏهن سرور عالم ﷺ جن کان علاوه صحابي سڳورن يا ٻين نيڪ هستين بابت لکيل ڪتابن کي بہ سيرة سڏيو ويندو آهي، جيئن تہ سير الصحابہ، سيرة عائشہ ۽ سيرة نعمان وغيره پر پوءِ بہ مطلق سيرة صرف نبي اڪرم ﷺ جن جي احوال کي ئي سڏيو ويندو ۽ هاڻي تہ اهو لفظ پاڻ سڳورن ﷺ جن جي زندگيءَ لاءِ ئي خاص ٿي چڪو آهي.

نبي سائين ﷺ جن جي زندگي ۽ قرآن

الله تعاليٰ پنهنجي پاڪ ڪتاب ۾ پنهنجي پياري پيغمبر ﷺ جن جي زندگيءَ کي "اسوه" سڏيو آهي.

لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُوْلِ اللهِ اُسْوَةٌ حَسَنَةٌ (٢)

ترجمو: بيشڪ اوهان جي لاءِ خدا جي رسول (ﷺ) جي ذات ۾ هڪ بهترين نمونو آهي.

لفظ اسوه جي عام معنيٰ تہ طريقو يا نمونو ئي آهي پر هن لفظ جي معنيٰ راغب اصفهانيءَ پنهنجي مشهور ڪتاب "مفردات" ۾ هن ريت بيان ڪئي آهي:

"اسوه انسان جي ان حالت کي چيو ويندو آهي، جيڪا هو ڪنهن ٻئي انسان جي پيروي ڪندي اختيار ڪري، پوءِ اها حالت ڀلي هجي يا بري. (٣)

ان مان معلوم ٿيو تہ لفظ "اسوه" ۾ پاڻ مرادو "پيرويءَ" جو مفهوم پوشيده آهي. هاڻي وري جڏهن ان سان حسنة جي صفت کي بہ جوڙيو ويو تہ پوءِ چڻ ان اسوه جي پيرويءَ جي تاڪيد ڪئي ويئي، ان ڪري هاڻي انسانن لاءِ اها پيروي لازمي ۽ ضروري ٿي پيئي.

مٿينءَ آيت ڪانسواءِ قرآن پاڪ ۾ ٻين جاين تي بہ اهڙا حڪم ڏنا ويا آهن، جن مان پروڙ

(١) عجالہ نافعہ (فارسي) شاه عبدالعزيز دهلوي ص ١۴.

(٢) سورة الاحزاب آيت ٢١ پاره ٢٢.

(٣) مفردات الفاظ القرآن ابوالقاسم راغب اصفهاني ص ١۴٠.

پوي ٿي تہ نبي سڳوري ﷺ جن جي پيروي انسان لاءِ ڪو اختياري معاملو نہ پر الله تعاليٰ جو واضح حڪم آهي، جنهن تي عمل نہ ڪرڻ وارو گناهگار ۽ نافرمان ليکيو ويندو، جيئن تہ الله تعاليٰ قرآن شريف ۾ فرمايو آهي:

يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْٓا اَطِيْعُوا اللّٰهَ وَاَطِيْعُوا الرَّسُوْلَ (١)

ترجمو: فرمانبرداري ڪيو الله جي ۽ فرمانبرداري ڪيو الله جي رسول (ﷺ) جي.

هڪ ٻيءَ جاءِ تي وري سورة النساء جي آيت ٨٠ ۾ تہ هيئنءَ بہ ٻڌايو ويو آهي.

مَنْ يُّطِعِ الرَّسُوْلَ فَقَدْ اَطَاعَ اللّٰهَ

ترجمو: جنهن فرمانبرداري ڪئي رسول (ﷺ) جي تہ جڻ هن فرمانبرداري ڪئي الله جي.

مطلب تہ نبي ڪريم ﷺ جن جي اطاعت خود الله تعاليٰ جي اطاعت آهي. ان مان اها ڳالهہ صاف ظاهر ٿئي ٿي تہ نبيءَ ﷺ جي اطاعت ڪرڻ مؤمن مٿان ائين ئي فرض آهي، جيئن خود الله تعاليٰ جي اطاعت فرض آهي. ڇو تہ نبيءَ جو ڪوبہ ڪم الله جي حڪمن جي مخالف نہ پر عين مطابق هوندو آهي.

انبياء عليهم السلام کي الله تعاليٰ دنيا ۾ رڳو ان لاءِ مبعوث نہ ڪندو آهي تہ هو الله جي بندن تائين الله جو پيغام پهچائي پوءِ نبوت جي ذميواريءَ کان آجا ٿي ويهي رهن پر انهن جي مٿان اهو بہ لازم هوندو آهي تہ ان پيغام جي هرهڪ شق کي سڀ کان اول هو پنهنجي مٿان ذري پرزي لاڳو ڪن ۽ پوءِ ٻين تائين اهو پيغام پهچائين تہ جيئن ٻڌڻ وارا ٻڌڻ سان گڏ ان حڪم جي عملي صورت جو بہ مشاهدو ڪري سگهن. ان ڪري انبياء عليهم السلام جي اطاعت هر امت مٿان فرض رهي آهي، جيئن ڪلام پاڪ ۾ ٻڌايو ويو آهي:

وَمَآ اَرْسَلْنَا مِنْ رَّسُوْلٍ اِلَّا لِيُطَاعَ بِاِذْنِ اللّٰهِ (٢)

ترجمو: ۽ اسان موڪليا جيڪي رسول تہ انهن جي پيروي ڪئي وڃي. الله جي حڪم سان.

تڏهن تہ پهرين وحيءَ جي موقعي تي جبرئيل عليه السلام، پاڻ ڪريمن ﷺ کي رڳو سوره علق جون ابتدائي آيتون ٻڌائي واپس نہ ويو پر اهي آيتون زباني طور ڪانئن ٻڌايون بہ تہ ڪين ياد بہ ڪرايون، جنهن ڪانپوءِ اهي آيتون پاڻ سڳورن ﷺ ٻين تائين پهچايون. اهڙيءَ ريت وضوءَ ۽ نماز جو حڪم بہ زباني نہ هو پر رسول خدا ﷺ جن آڏو جبريل عليه السلام پهريان پاڻ وضو ساري وضوءَ جي ترتيب ۽ طريقو ٻڌايو. جنهن ڪانپوءِ ان طريقي ۽ ترتيب سان سرور ڪائنات ﷺ جن وضو ساريو. اهڙيءَ ئي ريت جبريل نماز جو طريقو بہ ٻڌايو، جنهن موجب

---

(١) سورة النساء آيت ٥٩.

(٢) سورة النساء آيت ٦۴ پاره ٥.

پاڻ سڳورن ﷺ جن پهريان پاڻ نماز ادا فرمائي ۽ پوءِ پنهنجي گهر اچي ام المؤمنين سيده خديجة الكبريٰ رضي الله عنها ۽ سيدنا علي رضي الله عنه وغيره کي نماز پڙهائي. اهڙيءَ ريت صاحبِ قرآن جي سموري زندگي قرآن جي تابع رهي آهي. تڏهن ته مؤمنن جي ماءُ سيده عائشه صديقه رضي الله عنها، ڪائنات جي ڪارٽي ﷺ لاءِ فرمايو: **"وَكَانَ خلقهُ القُرآن"** ۽ اهوئي هر دور ۾ ايمان وارن جو عقيدو رهيو آهي. باقي حديث جي منڪرن جي اها بي علمي، ڪم عقلي ۽ بدنيتي آهي، جيڪي نبي انور ﷺ جن جي عمل کي حجت نٿا تسليم ڪن.

دين جي عالمن ۽ قرآن جي شارحن جو اهو عقيدو آهي ته قرآن هڪ تحريري دستور (Theory) آهي، جنهن جي عملي صورت (Practical) سرور ڪونين ﷺ جن جي ذات آهي، جن جو ڪوبه قول ۽ فعل حڪم خداونديءَ کان وار برابر به هيڏي هوڏي هٽيل نه آهي.

پاڻ ڪريمن ﷺ جن کي ولادت کان وصال تائين خالق ڪائنات جنهن رستي تي هلايو اهو ساڳيو رستو هو، جنهن کي پاڻ الله تعاليٰ "صراط مستقيم" سڏيو آهي ۽ اها واٽ نهايت ئي محفوظ ۽ مامون آهي، انڪري پاڻ سڳورا ﷺ ننڍپڻ ۾ به جاهلي دور جي سمورين بداخلاقين ۽ بڇڙين عادتن کان بالڪل پري رهيا ۽ ان دور ۾ به ڪائنن کو اهڙو ڪم نه ٿيو، جيڪو سندن مرتبي کان ڪمتر هجي. اهوئي سبب هو ته سندن وڻندڙ عادتن ۽ اعليٰ اخلاق سبب نوجوانيءَ واري عمر ۾ به قوم جا پڪي عمر وارا فرد به ڪين صادق ۽ امين جي القاب سان ياد ڪندا هئا ۽ وٽن امانتون رکندا هئا.

بعثت کانپوءِ جڏهن قريش جا چڱا مڙس ۽ سردار سندن دشمن بڻجي بيٺا، تڏهن به اهي سندن ڪا اخلاقي ڪمزوري بيان ڪرڻ جي جرئت نه ڪري سگهيا، ايتري قدر جو ايليا (بيت المقدس) ۾ هجرت جي پنجين سال هرقل اعظم (Heraclius) پنهنجي دربار ۾، سرور عالم ﷺ بابت جڏهن سندن بدترين دشمن ابوسفيان کان پاڻ سڳورن ﷺ جن جي سچائي بابت پڇيو تڏهن هن وڏي واکي ٻڌايو ته "نبوت کان اڳ به اوهان(ﷺ) ڪڏهن ڪوڙ نه ڳالهايو آهي."

مطلب ته الله تعاليٰ اوهان جي ذات کي اهڙين اعليٰ اخلاقي خوبين سان سينگاريو هو جيڪي هڪ آفاقي ۽ عالمگير مذهب جي داعيءَ لاءِ ضروري هيون. ان سان گڏوگڏ پاڻ ڪريمن ﷺ کي الله تعاليٰ اهڙي فطري ذهانت، ذڪاوت ۽ لطيف احساس وديعت فرمايو، جيڪو هڪ آفاقي شريعت پيش ڪرڻ واري جي طبيعت ۾ هجڻ کپي، اهوئي سبب هو جو پاڻ ڪريمن ﷺ پنهنجي بيمثال ڪردار وسيلي ڪنور قلبن کي نرم ڪري انهن جو تزڪيو ڪيو. جنهن جي نتيجي ۾ خدا جي هيءَ زمين هر قسم جي ظلم ۽ زيادتيءَ، ڌاڙ ۽ ڌهڪاء کان پاڪ ٿي ويئي.

پاڻ ڪريمن ﷺ جي هر عمل جي تقليد کي دين ۾ سنت جو مقام حاصل آهي، جنهن تي

عمل ڪري متن ايمان آڻڻ وارن هن زمين کي عبادت گاهه بڻائي ڇڏيو. هڪ حاڪم کان وٺي غلام تائين، عالم کان وٺي طالب علم تائين، سپهه سالار کان وٺي سپاهيءَ تائين، هڪ تاجر کان وٺي مزدور تائين، مجاهد کان وٺي عابد تائين، هرهڪ جي زندگيءَ جو نقشو تبديل ٿي ويو. ان ڪري قرآن پاڪ ۾ الله تعاليٰ حضور ﷺ جن جي زندگيءَ کي قابل تقليد قرار ڏنو ۽ انسان ذات کي ان جي تقليد جي تلقين ۽ تاڪيد فرمائي. حضرت مولانا ابوالڪلام آزاد هڪ جاء تي لکيو آهي ته "قرآن ۽ نبي سائين ﷺ جن جي زندگي ساڳي شيءِ آهي، قرآن متن آهي ته سيرة ان جي تشريح ۽ قرآن علم آهي ته سيرة ان جو عمل.

ان ڪري انسانيت جي سمورن اهنجن ۽ آزارن جو علاج ان سيرت جي مطالعي ۾ ئي ملي سگهندو." (١)

مولانا جي مٿين بيان مان معلوم ٿئي ٿو ته هر متن لاءِ تشريح جي ضرورت محسوس ٿيندي آهي. ان ڪري خدا تعاليٰ جي آخري ڪتاب جي تشريح لاءِ به هڪ اهڙيءَ هستيءَ جي ضرورت هئي، جنهن جي ذات هر شڪ شبهي کان مٿانهين، هر عيب ۽ بشري ڪمزوريءَ کان پاڪ هجي ۽ ان جو هر قول سَنَد ۽ هر فعل حجت جي حيثيت رکندو هجي.

ظاهر آهي ته اها اعليٰ ۽ ارفع هستي ان ڪانسواءِ ٻي ڪهڙي ٿي سگهي پئي، جنهن جي ذات بابرڪات کي الله تعاليٰ جهانن لاءِ رحمت بڻائي موڪليو ۽ ان جي نبوت ۽ شريعت جي سلسلي کي قيامت تائين باقي رکيو ۽ جنهن جي باري ۾ الله تعاليٰ پاڻ فرمايو:

مَآ اٰتٰكُمُ الرَّسُوْلُ فَخُذُوْهُ وَمَا نَهٰكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوْا. (٢)

ترجمو: جيڪي رسول (ﷺ) اوهان کي آڇي ته اوهان (ڪانئس) وٺو ۽ جنهن کان اوهان کي منع فرمائي ته ان کان پاسو ڪريو.

الله تعاليٰ جو اهو حڪم قيامت تائين پيدا ٿيندڙ سموري انسانيت لاءِ اهي. هاڻي جيڪو مؤمن ان حڪم جي پيروي ڪندو اهو ٻنهي جهانن ۾ سرخرو رهندو. سرور ڪائنات ﷺ جن پاڻ به هڪ حديث ۾ فرمايو آهي:

تَرَكْتُ فِيْكُمْ اَمْرَيْنِ لَنْ تَضِلُّوْا مَا تَمَسَّكْتُمْ بِهِمَا كِتَابَ اللهِ وَسُنَّةَ رَسُوْلِهٖ.

ترجمو: ڇڏيان ٿو اوهان لاءِ ٻه شيون جن کي اوهان سنڀالي رکيو ته ڪڏهن به گمراه نه ٿيندؤ، هڪ الله جو ڪتاب، ٻي سندس رسول (ﷺ) جي سنت.

مٿين بحث مان معلوم ٿيو ته پاڻ ڪريمن ﷺ جن جي سيرت مسلمانن لاءِ ڪيتري اهميت

---

(١) سيرة ڪے عملي پهلو (اردو) ابوالڪلام آزاد ص ٩.

(٢) سوره "الحشر" آيت ٧ پاره ٢٨.

رکي ٿي. "اصول فقہ" جي عالمن وٽ پاڻ سڳورن ﷺ جن جي هر قول توڙي فعل کي دين ۾ قانوني حيثيت حاصل آهي ۽ هنن سنت نبويءَ مان بہ واجبات، مستحبات، مباهات ۽ مڪروهات وغيره مقرر ڪيا آهن.

سيرت جي انفراديت

نبي ڪريم ﷺ جي زندگي انسانيت جو ڪمال ۽ نبوت جي تڪميل آهي ۽ جيڪا جامعيت ان هڪ زندگي جي اندر موجود آهي، ان جو ڪو عڪس بہ دنيا اندر ٻي ڪنهن زندگيءَ ۾ نظر اچڻ ممڪن نہ آهي.

سرور ڪائنات ﷺ جن جي سيرت پاڪ اندر جيڪا ظاهري توڙي باطني وسعت ۽ گهرائي سمايل آهي، ان کي ذسي اها ڳالهہ آساني سان چئي سگهجي ٿي تہ هن سيرت اندر هر دور جي هر انسان لاءِ اينتريقدر جو دنيا جي آخري انسان تائين هڪ مڪمل دستور حيات موجود آهي. هاڻي زمانو جيئن جيئن ترقي ڪندو رهندو تيئن تيئن انسان کي پنهنجي زندگي سنوارڻ ۽ سڌارڻ لاءِ هن سيرت ڏانهن رجوع ٿيڻو پوندو تہ جيئن اسان ٻنهي جهانن ۾ ڪاميابي حاصل ڪري سگهون.

الله تعاليٰ طرفان هن زمين تي ڪيئي نبي ۽ رسول موڪليا ويا، جيڪي مختلف وقتن تي مختلف علائقن ۽ قومن اندر مبعوث ٿيندا رهيا. انهن منجهان ڪيترن جي متان الله تعاليٰ پنهنجا ڪتاب بہ نازل فرمايا پر انهن جو ڪم ان خاص وقت ۽ خاص قوم لاءِ هو، جڏهن ۽ جتي ڪين موڪليو ويو، پر اسان جي نبي سڳوري ﷺ جن جي اها خصوصيت ۽ سندن نبوت جو ڪمال آهي تہ الله تعاليٰ ڪين جهانن لاءِ رحمت ۽ قيامت تائين پيدا ٿيندڙ انسانيت لاءِ بشير ۽ نذير بڻائي موڪليو ۽ سندن سيرت کي دنيا اندر پيدا ٿيندڙ هر دور جي انسان لاءِ زندگي گذارڻ جو هڪ جامع ۽ مڪمل منشور قرار ڏنو.

ان لاءِ اهو ضروري هو تہ ان ٻي مثال زندگي جي هرهڪ واقعي کي دنيا جي آخري انسان تائين پهچائڻ جو اهتمام هجڻ کپي ۽ اهو ڪو معمولي ڪم نہ هو پر الله تعاليٰ ايمان وارن جي دلين ۾ پنهنجي پياري پيغمبر ﷺ جن جي لاءِ جيڪا محبت ۽ عقيدت پيدا ڪئي هئي، ان جذبي تحت هو پنهنجي ان عظيم رهبر ﷺ جن جي هر حڪم جي تعميل ٻنهي جهانن لاءِ سعادت جو باعث سمجهندا هئا. انڪري هو سندن هر قول ۽ فعل کي جاچيندا، ويچاريندا ۽ ان تي عمل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا هئا. پوءِ انهن مان ڪجهہ صحابي سڳورا اهي واقعات قلمبند بہ ڪندا هئا. اهڙيءَ ريت دين، دنيا، ايمان، اعتقاد، علم، عمل، ادب، اخلاق، امانت، قيادت، سياست، معيشت، عدالت، رحمت، جهاد ۽ اجتهاد وغيره جا واقعات هنن نهايت احتياط ۽

ايمانداريءَ سان نقل ڪيا آهن. انهن سمورن واقعات کي جنهن مفصل، مستند ۽ مصدقہ طريقي سان لکيو ويو آهي، ان جو مثال ڪنهن ٻيءَ جاءِ تي ممڪن نہ آهي، سواءِ ان سيرت طيبہ جي.
ڇو جو دنيا جو ڪهڙو بہ انسان هجي، پوءِ ڀل اهو ڪو عالم هجي يا حاڪم، استاد هجي يا تاجر، قائد هجي يا منصف پر ڪنهن بہ شخص کي اها اجازت نہ هوندي آهي تہ ان هستيءَ جي هر ڳالهہ هرهڪ اڳيان بيان ڪندو وتي، خصوصاً ان جون ذاتي ڳالهيون. پر ان ڪانسواءِ عام حالتن ۾ بہ هر انسان مختلف وقتن تي مختلف ڪيفيتن ۽ حالتن مان لنگهي ٿو.

انسان ڪڏهن خوشيءَ جي حالت ۾ آهي تہ ڪڏهن پريشاني ۽ پشيمانيءَ جو شڪار، ڪڏهن آس ۽ اميد جا ڪرڻا سندس دل ۾ روشني پيدا ڪن ٿا تہ ڪڏهن هو ناڪامي ۽ نااميديءَ جي اونداهين ۾ ڀٽڪندو وتي ٿو. بهرحال خواهشن ۽ تمنائن جو هڪ اڻ ڪٽ سلسلو سندس چوڌاري گهيرو ڪري بيٺو آهي، جنهن جي حصول لاءِ هو جائز توڙي ناجائز طريقا بہ تلاش ڪندو وتي ٿو. ان ڪان علاوه ذاتي پسند ناپسند، محبت، نفرت، دوستي، دشمني بهرحال هڪ انساني زندگيءَ جا ڪجهہ اهڙا راز ٿين ٿا جن جو واسطو فقط ۽ فقط سندس ذات سان هوندو آهي، ان ڪري هو ڪنهن بہ ٻئي انسان کي ڪنهن بہ قيمت تي اها اجازت نہ ڏيندو تہ سندس زندگيءَ جا اهي سمورا راز ڪوبہ ٻين آڏو بنا روڪ ٽوڪ جي بيان ڪندو وتي.

پر سرور عالم ﷺ جي سيرت سموري ڪائنات اندر واحد سيرت آهي، جنهن جو ڪوبہ واقعو بيان ڪرڻ کان ڪنهن کي بہ نہ روڪيو ويو آهي، ايتريقدر جو پاڻ ڪريمن ﷺ جن پنهنجي گهرواربن کي بہ اها اجازت ڏيئي ڇڏي هئي تہ اهي هر واقعي ۽ حالت جو ذڪر هر جاءِ تي ۽ هرهڪ سان ڪري سگهن ٿيون.

ولادت کان وٺي وصال تائين، عبادت کان وٺي معاملات تائين، مسجد کان وٺي منديءَ تائين، عدالت کان وٺي ميدانِ جنگ تائين، تجارت کان وٺي امهات المؤمنين جي حجرن تائين، ايتريقدر جو شعب ابوطالب کان وٺي سدرة المنتهيٰ تائين، ان مقدس سيرت جو اهو ڪهڙو رخ آهي، جنهن جي بيان ڪرڻ کان ڪنهن بہ دور ۾ ڪا روڪ ٽوڪ رهي هجي؟

هر واقعو تحريرن ذريعي، تقريرن ذريعي، خلوت توڙي جلوت ۾، چوڏهن سؤ سالن کان بيان ٿيندو رهيو آهي ۽ قيامت تائين بيان ٿيندو رهندو تہ جيئن انسانذات انهن مان هدايت جو سبق حاصل ڪري.

مشهور صحابي حضرت عبدالله رضہ بن عمرو بن عاص جيڪو پاڻ ڪريمن ﷺ جن جي اجازت سان سندن بيان ڪيل حديثون نقل ڪندو هو، هڪ دفعي ان پاڻ سڳورن ﷺ جن کان پڇيو تہ "ڇا مان جيڪي بہ اوهان جي واتان ٻڌان تہ اهو سڀ ڪجهہ لکي سگهان ٿو؟"
جنهن تي ڪائنات جي ڪارڻي ﷺ جن هاڪار ۾ جواب ڏنو. ابن عمرو رضہ وري پڇيو:

"رضا توڙي ناراضگيءَ جي هر ڪيفيت ۾؟"

سرور ڪونين ﷺ جن هن موقعي تي پنهنجي زبان مبارڪ ڏانهن اشارو ڪندي فرمايو: "خدا جاڻي ٿو تہ هن زبان مان هر وقت حق جي ڳالهہ ئي نڪرندي آهي." هن دنيا ۾ پيدا ٿيندڙ ڪنهن بہ انسان سان اهڙي سچائي منسوب ڪري نٿي سگهجي، انڪري ان هستيءَ جي سيرت جو مطالعو ۽ مٿس عمل هر شخص لاءِ عموماً ۽ هر مسلمان لاءِ خصوصاً ضروري آهي.

سيرت جي ضرورت

اسلام جي ابتدائي دور کان وٺي مسلمانن لاءِ ٻن ڪتابن جو مطالعو ضروري هوندو هو. جن مان پهريون ڪتاب الله ۽ ٻيو ان ڪتاب جي تشريح يعنيٰ سيرت رسول ﷺ.

امام زين العابدين جو قول آهي تہ "اسان نبي ڪريم ﷺ جن جي مغازيءَ کي ائين پڙهندا هئاسون جيئن ڪلام پاڪ جي سورتن کي پڙهيو ويندو آهي." (۱)

سيرة شاميءَ جي مقدمي ۾ ڄاڻايو ويو آهي تہ "ان ڳالهہ ۾ ڪو شڪ نہ آهي تہ اسان کي ان لاءِ مامور ڪيو ويو آهي تہ اسان نبي سائين ﷺ جن جي سيرت پاڪ جي هر لحاظ کان پيروي ڪريون" (۲). مسلمانن وٽ جيستائين سيرت جو مطالعو جاري رهيو ۽ سندن زندگي ان سيرت جي تابع رهي، تيستائين سندن عزت ۽ عظمت برقرار رهي ۽ هو دنيا جي هڪ وڏي حصي جي قيادت ڪندا رهيا پر جڏهن هو ان سيرت کان منهن موڙي ٻين علمن ڏانهن متوجہ ٿيا، تڏهن اهي سموريون نعمتون ۽ رحمتون کانئن کسجي ويون، جيڪي رحمت للعالمين ﷺ جي طفيل کين مهيا ٿينديون هيون. اڄ اها حالت آهي تہ اسانجي ديني توڙي دنيوي ڪنهن بہ نصاب ۾ اسان وٽ ڪوبہ سيرت جو مڪمل ڪتاب نہ پاڙهيو ويندو آهي، ان جي باوجود جو اسان وٽ سيرت طيبہ بابت لکيل ڪتاب هزارن جي تعداد ۾ موجود آهن. موجوده دور ۾ حديث ۽ سيرت جي عظيم عالم ۽ محقق محي الدين ديب مستوءَ جي "مناهج سيرة" واري ڪتاب جي مقدمي ۾ ڊاڪٽر مصطفيٰ سعيد پنهنجي تقريظ ۾ لکيو آهي تہ "نبي سائين ﷺ جن جي سيرت مسلمانن لاءِ زندگيءَ گذارڻ جو هڪ مڪمل دستور آهي، انڪري مٿن واجب آهي تہ هو پنهنجي زندگيءَ جي سمورن معاملن: عقائد، عبادات، ڏيتي ليتي، اٿڻ ويهڻ، اخلاق ۽ ڪردار جو سڌارو وغيره، ان ڪانسواءِ هو گهرن ۾ ۽ بازارين ۾ بہ پنهنجو وهنوار ان سيرت جي روشنيءَ ۾ ڪن، ڇاڪاڻ تہ اها سيرت هڪ طرف تہ قرآن پاڪ جو عملي نمونو بہ آهي تہ ان جي تفسير ۽ تشريح بہ، تہ ٻئي طرف وري اسلام جي بنيادي تعليم جي سچي تصوير بہ."

---

(۱) بحوالہ "السيرة النبويہ" محمد بن محمد ابوشهبة ج ۱ ص ٦.

(۲) سبل الهديٰ والرشاد "شامي" مقدمہ عادل احمد ۽ علي محمد ج ۱ ص ۱.

اڳتي هلي هو اهو به لکي ٿو ته "پاڻ سڳورن ﷺ جن جي سيرت پاڪ هڪ وڏي نشاني ۽ عظيم معجزو آهي، جنهن سان سندن رسالت جي دعويٰ جي تصديق ٿئي ٿي."

انکري "مسلمانن مٿان اهو فرض آهي ته هو رسول ڪريم ﷺ جن جي سيرت جو مطالعو ڪن ۽ سندن اخلاق، عادتن ۽ اٿ ويهه بابت ڄاڻ حاصل ڪن، ڇا لاءِ ته اها زندگي ئي انسانيت جو ڪامل ۽ اڪمل نمونو آهي." (١)

سيرت ۽ سنڌي عالم

سيرت طيبه جي مقدس موضوع تي هر دور اندر دنيا جي هر خطي ۽ هر زبان ۾، هر قوم جي فردن ڪجهه نه ڪجهه پئي لکيو آهي ۽ اڄان سوڌو به لکيو پيو وڃي. اهو سلسلو سرور ڪائنات صلي الله عليه وسلم جن جي زندگي ۾ ئي شروع ٿي چڪو هو ۽ جيستائين دنيا باقي آهي، تيستائين اهو سلسلو به جاري رهندو. ڇو ته دنيا ۾ ڪا به چيز جيستائين پنهنجي ڪمال يا تڪميل کي نه پهچندي آهي، تيستائين ختم نه ٿيندي آهي. انکري سرور ڪائنات صلي الله عليه وسلم جن جي سيرت جا به بيشمار پهلو اڃان اسان جي سوچ ۽ پهچ کان پري آهن ته پوءِ اهو سلسلو ڀلا ڪيئن ختم ٿي سگهي ٿو؟

دنيا جا سمورا مسلمان پاڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم جي سيرت تي ڪم ڪرڻ پنهنجي جهانن لاءِ سعادت ۽ ثواب سمجهندا آهن، انکري سنڌ جي عالمن توڙي دنيا جي ڪنڊڪڙڇ ۾ آباد سنڌين به هن ميدان ۾ پاڻ ملهايو آهي ۽ اهو سلسلو صدين کان وٺي جاري ۽ ساري آهي. هن ڏس ۾ هتان جي عالمن ۽ محققن نه رڳو هن متبرڪ موضوع تي عقيدت ۽ احترام سان ڪم ڪيو آهي پر ان ۾ نوان نوان تجربا ڪري اهڙا مثال قائم ڪيا اٿن، جن جو جواب ڪنهن ٻيءَ جاءِ تي ملڻ مشڪل آهي. هن سلسلي جي شروعات هڪ اهڙي سنڌي عالم هتان تي، جنهن کي مغازيءَ جي ميدان جو امام مڃيو ويو آهي. سندس اصلي نالو ته عبدالرحمان بن وليد آهي پر علم ۽ فضل جي دنيا ۾ هو ابو معشر سنڌيءَ جي نالي پنيان ڄاتو وڃي ٿو، ڇو ته سندس خانداني تعلق سنڌ جي سونهاري سرزمين سان هو ۽ سندس وڏا اتان هجرت ڪري "يمن" ۾ وڃي آباد ٿيا. "جنگ يمامه" جي موقعي تي هو گرفتار ٿيو ۽ جنگي قيديءَ جي حيثيت سان کيس مديني جي مارڪيٽ ۾ وڪيو ويو. اتان "بنواسد" وارن کيس خريد ڪيو ۽ سندس نالو مٽائي "نجيح" رکيائون، سندس ڪنيت "ابومعشر" آهي.

پاڻ ڪريمن صلي الله عليه وسلم جن جي ذات سان کيس بيحد عقيدت ۽ محبت هئي، انکري سندن مغازي ۽ سيرت بابت هن بيشمار روايتون ڪنيون ڪيون، جيڪي هو اڪثر بيان

---

(١) مناهج التاليف في السيرة النبويه، محي الدين مستو ص (ب).

ڪندو رهندو هو.

محدثن وٽ اها ئي روايت معتبر سمجهي ويندي آهي، جنهن جي سَنَدَ صحيح هجي پر سيرت توڙي مغازيءَ جي عالمن وٽ سَنَدَ جو گهڻو اهتمام نہ ڪيو ويندو آهي. اهوئي سبب آهي تہ ابومعشر وٽ بہ روايتن ۾ سَنَدَ جو اهتمام نہ آهي، جنهنڪري محدثن هن جي روايتن اخذ ڪرڻ کان احتياط ڪيو آهي ۽ سندن خيال مطابق هو ان سلسلي ۾ ضعيف راوي آهي. باقي مغازيءَ بابت ابومعشر سنڌيءَ جي روايتن کي سَنَدَ جي حيثيت حاصل آهي. امام احمد ابن حنبل، ابن سعد ۽ علامہ ابن حجر عسقلانيءَ کي مغازيءَ بابت سندس روايتن تي اعتماد آهي ۽ هنن پنهنجي ڪتابن ۾ اهڙيون روايتون نقل بہ ڪيون آهن. نہ صرف اينترو پر احمد ابن حنبل کيس "بصير في المغازي" جي لقب سان ياد ڪيو آهي، جڏهن تہ ابن سعد وري پنهنجي اسنادن جي فهرست ۾ هن جو نالو نمايان طور نقل ڪيو آهي.

هي پهريون سنڌي هو، جنهن مغازيءَ جي موضوع تي هڪ مستند ۽ جامع ڪتاب لکيو. هن ڪتاب پنهنجي زماني ۾ بيحد مقبوليت حاصل ڪئي، ان جو ثبوت اهو آهي تہ هن ڪتاب جا حوالا ۽ اقتباسات پوين منجهان واقدي، ابن سعد، طبري ۽ ابن حجر وغيره پنهنجي ڪتابن ۾ نقل ڪيا آهن. (١) ابومعشر کي مغازيءَ جي موضوع سان ڏاڍي دلچسپي هئي، انڪري هن اهو فن پنهنجي اولاد ڏانهن بہ منتقل ڪيو، جنهنڪري ڪانئس پوءِ سندس پٽ محمد بن ابومعشر (٢٤٧ هـ) بہ هن ميدان جو شهسوار ثابت ٿيو. هو پنهنجي پيءُ جي سَـنَـدَ سان مغازيءَ جون روايتون بيان ڪندو هو. ان کان علاوه هن حديث ۾ بہ مهارت حاصل ڪئي هئي. سندس اسنادن ۾ ابومعشر کان علاوه نضر بن منصور، ابونوح انصاري ۽ يحيٰ بن موسيٰ وغيره جا نالا شامل آهن، جڏهن تہ سندس شاگردن ۾ ابن ابي دنيا، ابوحاتم رازي، ابويعليٰ موصلي جهڙن محدثن سان گڏ ابن جرير طبريءَ جو نالو بہ وني سگهجي ٿو. (٢)

محمد بن ابومعشر کانپوءِ سندس پٽ بہ مغازيءَ جو وڏو عالم ۽ ڄاڻو شمار ٿيندو آهي. هن جو نالو دائود بن محمد سنڌي ٻڌايو ويو آهي. سندس شمار بہ اهڙن محدثن ۾ ٿيندو آهي، جن ٽين صديءَ جي آخر ۾ علم حديث سان گڏ علم مغازيءَ جي سلسلي ۾ بہ ان دور جي ماڻهن جي رهنمائي ڪئي. دائود پنهنجي پيءُ محمد بن ابومعشر سنڌيءَ کان "ڪتاب المغازيءَ" کي روايت ڪيو آهي. (٣)

(١) سيرة سيد الانام (ﷺ) ڊاڪٽر سيد جعفر مصطفيٰ ج ١ ص ٧٤. تذڪرة الحفاظ حافظ ذهبي ج ١ ص ٢١٧.

(٢) الفهرست "ابن نديم" ص ١٢١ ـ ١٢٢. الاعلام زرڪلي ج ٨ ص ١٤. هدية العارفين "اسماعيل پاشا بغدادي" ج ٢ ص ٤٨٩. تهذيب التهذيب "ابن حجر" ج ١٢ ص ٢١٧.

(٣) امعان النظر محمد اڪرم سنڌي. مقدمو علامہ قاسمي ص ٢.

سيرت جي موضوع تي ڪم ڪرڻ وارن سنڌي عالمن ۾ هڪ بيو وڏو نالو ابوجعفر محمد بن ابراهيم ديبليء (٣٢٢ هـ) جو آهي، جنهن وڏي جاکوڙ ۽ جفاڪشيء سان اهي خط ۽ فرمان جمع ڪيا، جيڪي سيد انسانيت صلي الله عليه وسلم جن پاڻ لکرايا هئا. "ابوجعفر" اهڙا پنجويهه (٢٥) ڪن خط هڪ جاء تي جمع ڪيا ۽ انهن کي مڪاتيب النبي (صلي الله عليه وسلم) جو نالو ڏنائين. اهو ڪتاب ڇاپي شايع ٿي چڪو آهي. جنهن جو اردو ترجمو ۽ تحقيق جو ڪم ڊاڪٽر عبدالشهيد نعماني استاد شعبہ عربي ڪراچي يونيورسٽيء طرفان ڪيو ويو آهي ۽ اهو ڪتاب بہ ڪراچيء مان شايع ٿي چڪو آهي. سيرة النبي صلي الله عليه وسلم جي سلسلي ۾ خطوط جمع ڪرڻ واري مشڪل ۽ منفرد ڪم کي سهيڙڻ جي سعادت هڪ سنڌي عالم ۽ محقق جي حصي ۾ ئي آئي. اهڙي ريت وقت بوقت سنڌي عالم سيرت ۽ حديث تي ڪم ڪندا رهيا آهن، جن جا نالا معجم البلدان ۾ ياقوت حموي، ڪتاب الانساب ۾ سمعاني، نزهة الخواطر ۾ مولانا سيد عبدالحي لکنوي ۽ هن ئي دور جي مشهور عالم ۽ مؤرخ علامہ قاضي اطهر مبارڪپوريء طرفان سندن ڪتابن ۾ نقل ڪيا ويا آهن.

سيرت جي اهڙي ئي سلسلي کي جاري رکندي ماضي قريب ۾ سنڌ جي مشهور عالم ۽ محدث مخدوم محمد هاشم ٺٽوي رحہ بہ هن موضوع تي هڪ يادگار ڪتاب تاليف فرمايو، جنهن جو سنڌي ترجمو اوهان جي هٿن ۾ آهي.

هي منفرد ڪتاب مخدوم صاحب سن ١١٦٨ هجري ڌاري مڪمل ڪيو، جنهن ۾ فاضل مؤلف پاڻ ڪريمن صلي الله عليه وسلم جن جي ٢٣ سالہ نبوي زندگيء جا اهم واقعا نهايت مختصر ۽ جامع انداز ۾ پيش ڪيا آهن، جن جي پڙهڻ سان نبوي دور جو سمورو نقشو پڙهندڙن جي اکين آڏو اچي وڃي ٿو.

جيتوڻيڪ رسول ڪريم صلي الله عليه وسلم جن جي زندگيء متعلق سالياني حساب سان واقعات مخدوم صاحب کان اڳ حافظ ابن ڪثير، علامہ عامري ۽ ديار بکري وغيره بہ پنهنجن پنهنجن ڪتابن ۾ نقل ڪيا آهن، مگر مخدوم صاحب هن ڏس ۾ پنهنجي پيشرو عالمن کان بہ گهڻو اڳتي نظر اچي ٿو. جو تہ جيترا واقعات مخدوم صاحب جن بيان ڪيا آهن، اوترا ٻئي ڪنهن بہ ڪتاب ۾ هڪ جاء تي نظر نٿا اچن، ان ڪانسواءِ اهي واقعات نهايت مستند ۽ معتبر ڪتابن تان نقل ڪيا ويا آهن، جن مان ڪيترن ڪتابن جا نالا بہ واقعي سان گڏ ڄاڻايا ويا آهن. هن ڪتاب ۾ گهڻي ڀاڱي صحيح روايتون ئي نقل ڪيون ويون آهن پر جي ڪٿي ڪا ضعيف روايت بہ نظر اچي ٿي تہ مؤلف پاڻ ئي ان روايت کي ضعيف چئي ان ڳالهہ جي نشاندهي ڪري ڇڏي آهي.

مخدوم صاحب جن پنهنجي هن مختصر مگر منفرد تاليف ۾ جن ڪتابن تان گهڻو

استفادو ڪيو آهي، تن جو ذڪر هيٺ ڪجي ٿو. انهن ڪتابن جا نالا ڏسي قارئين هن تاليف جي مستند هجڻ جو اندازو آسانيءَ سان لڳائي سگهندا.

بذل القوه لاءِ ڪتابن جو انتخاب

اڄ ڪان اٽڪل ڏيڍ سو سال اڳ جڏهن طباعت ۽ اشاعت جي سهولتن جو فقدان هو ۽ ڪتابن ڪي طرفان ڪتاب هٿ سان نقل ڪيا ويندا هئا، ان وقت ڪتابن جو حصول نهايت ڪٺن ڪم هو. پر لڳي ٿو ته ان وقت به سنڌ جي عالمن وٽ نه رڳو ناياب نسخا موجود هئا پر سندن مطالعو به مثالي هو، جنهنڪري هنن جي تصنيفات ۽ تاليفات ۾ مستند ڪتابن جا حوالا نظر اچن ٿا. هن ڪتاب مرتب ڪرڻ وقت مخدوم صاحب جن جيڪي عام واقعات بيان ڪيا آهن، انهن لاءِ حديث جي جن ڪتابن مان استفادو ڪيو اٿن، تن مان صحاح سته کان علاوه مؤطا امام مالڪ، مسند احمد ابن حنبل، صحيح ابن خزيمه، مصنف عبدالرزاق ۽ معجم طبراني وغيره سندن ماخذ رهيا آهن.

جڏهن ته تاريخ ۽ سيرة جي ڪتابن منجهان جيڪي ڪتاب سندن آڏو رهيا آهن، انهن ۾ سڀ کان وڌيڪ اعتماد سيرة شامي، ۽ شرح مواهب زرقانيءَ تي ڪيو اٿن، جنهن جو ذڪر هن ڪتاب ۾ بار بار نظر اچي ٿو. هن سلسلي ۾ سيرة شاميءَ جو جيڪو نسخو سندن ماخذ رهيو اهو نادر قلمي نسخو اسلام آباد ۾ موجود آهي ۽ پنجن جزن تي مشتمل آهي ۽ ان جي ضخامت ٩٥٠ صفحا آهي. ان ڪتاب جي حاشين تي مخدوم صاحب جي هٿ اکرن ۾ نوٽ به لکيل آهن. (١) ان کانسواءِ سيرة ابن هشام، المواهب اللدنيه، قسطلاني، روض الانف سُهيلي، شرف النبوة ابوسعيد، سيرة گازروني، سيرة مغلطائي، البهجة المحافل، علامه عامري، انساب الاشراف بلاذري، ڪتاب الحوادث يعمري ۽ روضة الاحباب (فارسي) تان به واقعات نقل ڪيا ويا آهن. رجال جي سلسلي ۾ الاصابه ۽ تهذيب التهذيب ابن حجر، اسد الغابه ابن اثير، الاستيعاب ابن عبدالبر، الرياض النضره في مناقب العشره محب طبري، الرياض المستطابه عامري، طبقات ابن سعد کانسواءِ مشهور سنڌي عالم علامه عبدالرحمان نصرپوريءَ جي ڪتاب "تذڪرة القاري بحل رجال البخاريءَ" تي به سندن گهڻو اعتماد ٿو ڏسجي، اهو ڪتاب هن وقت ناياب آهي پر مخدوم صاحب وٽ محسوس ٿئي ٿو ته هن ڪتاب جو پايو تمام بلند هو. تڏهن ته "اسد الغابه" ۽ "الاصابه" جي مقابلي ۾ پاڻ هن ڪتاب جون روايتون نقل ڪيون اٿن.

ماڳن مڪانن جي سلسلي ۾ "بذل القوة" اندر جيڪا معلومات ملي ٿي، ان مان معلوم

---

(١) "سنڌي عالمن جي مطالعي ۾ رهيل سيرة شاميه جو هڪ نادر خطي نسخو" ڊاڪٽر محمد ادريس سومرو "ماهوار سريعت" جولاءِ ٢٠٠١ ص ١٥.

ڏٺي ٿو تہ ان لاءِ مخدوم صاحب آڏو "معجم البلدان"، "ياقوت حموي"، "المعجم ما استعجم" "بڪري" وغيره بہ رهيا آهن، جڏهن تہ حرمين شريفين جي تاريخ بابت "اخبار مڪہ" "ازرقي"، "وفاءُ الوفا" "سمهودي"، "تاريخ مدينہ" "ابن شبہ"، "شفاء الغرام في تاريخ بلد الحرام" "فاسي" ۽ "جذب القلوب" "شيخ عبدالحق دهلويءَ" جون روايتون نظر اچن ٿيون. مغازيءَ جي سلسلي ۾ حديث جي متي بيان ڪيل ڪتابن کان علاوه، "المغازي واقدي"، "تاريخ ڪامل" وغيره تان بہ استفادو ڪيو اٿن. معجزات جي سلسلي ۾ دلائل النبوة بيهقي ۽ اصفهاني، ۽ خصائص ڪبريٰ سيوطي وغيره جا حوالا موجود آهن. انهن مان اڪثر ڪتاب هينئر آسانيءَ سان دستياب آهن، جنهن ڪري ترجمي ۾ ڪوشش ڪري انهن ئي ڪتابن مان تخريج ڪئي ويئي آهي. جڏهن تہ ڪافي ڪوشش جي باوجود بہ ڪجهہ بنيادي ماخذ اهڙا آهن، جيڪي ڪتي بہ هٿ اچي نہ سگهيا، جن مان ڪجهہ نالا هيٺ ڏجن ٿا:

(١) تذڪرة القاري بحل رجال البخاري، مخدوم عبدالرحمان نصرپوري.

(٢) شرف النبوة ابوسعيد خرڪوشي.

(٣) سيرة گازروني.

(٤) ڪتاب الحوادث يعمري وغيره.

مؤلف جو تعارف

سنڌ جي سون ساريڪي سرزمين هر دور ۾ مردم خيز بہ رهي آهي. هن مقدس مٽيءَ مان جيڪي عالم فاضل، عارف عامل، اديب شاعر، لغوي نحوي، مفڪر مدبر، صوفي فلسفي، منطقي، فقيهہ مفتي، حافظ قاري، مفسر محدث، حڪيم طبيب، مجتهد ۽ مجاهد پيدا ٿيا، انهن پنهنجي پنهنجي صلاحيت ۽ قابليت سان دنيا کي قائل ڪري ڏيکاريو ۽ اڄ تائين تاريخ جا ڪتاب سندن تعريف ۽ توصيف سان پُرُ لڳا پيا آهن. اهڙين ئي بيمثال شخصيتن ۾ هڪ شخصيت مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ رحمة الله عليه جي بہ آهي، جنهن پنهنجي علم ۽ عرفان ذريعي سنڌ اندر هڪ عظيم علمي ۽ شعوري انقلاب برپا ڪيو. سندن علم ۽ فيض جي بحر بي ڪنار مان نہ فقط ديس واسين پر ڏورانهن ڏيهن جي ماڻهن بہ کهي اچي پنهنجي علمي اڃ اجهائي ۽ مقصد جا موتي بہ حاصل ڪيا.

هڪ سنڌي عالم جي حيثيت سان مخدوم سائينءَ جن جي هاڪ ۽ ساک پري پري تائين پئي پڌر ۾ آئي، جنهن هتان جي رهواسين توڙي هن سرزمين جي شان ۽ شرف ۾ اضافو ڪيو. مخدوم صاحب جن جي اداري مان دنيا جي مختلف علائقن ۽ ملڪن جا ماڻهو فراغت حاصل ڪري جنهن وقت پنهنجي ماڳن تي موٽيا تہ اتي جي مقامي ماڻهن وري هنن وٽان علم جي تحصيل

ڪري جيڪي فراغت جون سَنَدون حاصل ڪيون تہ انھن سَنَدَن ۾ ھڪ سنڌي عالم جو نالو نمايان ھو ۽ اھا سَنَد اڄ تائين پئي ھلي ٿي. جيڪو سنڌ ۽ سنڌين لاءِ يقيناً ھڪ اعليٰ اعزاز آھي.

ھن دور جي انقلابي عالم مولانا عبيدالله سنڌيءَ پنھنجي مشھور ڪتاب "التمھيد لتعريف ائمة التجديد" ۾ ھڪ اھڙي سَنَدَ نقل ڪئي آھي، جيڪا ھندوستان، پاڪستان، بنگلاديش، سريلنڪا، افغانستان، عربستان، يمن ۽ مصر تائين رائج رھي آھي ۽ ان ۾ سائين مخدوم صاحب جن جو نالو سنڌ جي حوالي سميت شامل آھي. اُھا سَنَدَ ھن ريت نقل ڪئي ويئي آھي:

"مولانا عبيدالله سنڌي اھا سَنَدَ حاصل ڪئي شيخ الھند مولانا محمود حسن کان، ان مولانا محمد قاسم نانوتويءَ کان، ان مولانا عبدالغنيءَ کان، ان مولانا محمد اسحاق کان، ان عمر بن عبدالڪريم کان، ان سيد مرتضيٰ کان، ان ابوالحسن صغير کان ۽ ان شيخ محمد ھاشم سنڌيءَ کان." (١)

اھڙيءَ ريت مخدوم صاحب جو محترم نالو سوين نہ پر ھزارين شاگردن جي سَنَدن ۾ شامل آھي، جيڪي دنيا جي مختلف ملڪن ۾ موجود رھيا ۽ آھن.

خاندان ۽ ولادت

ھڪ مشھور روايت مطابق مخدوم محمد ھاشم جا وڏا اصل عربستان جا رھاڪو ھئا جيڪي محمد بن قاسم سان گڏجي سنڌ ۾ آيا ۽ اچي سيوھڻ ۾ لڏو لاٿائون. ھن شھر جو شمار ان وقت سنڌ جي مشھور شھرن ۾ ٿيندو ھو، جيڪو علم ۽ عرفان جو بہ وڏو مرڪز ليکيو ويندو ھو. ھتي ڪئين علمي خاندان آباد ھئا. حضرت مخدوم صاحب جن جي خاندان جو شمار بہ اھڙن ئي خاندانن ۾ ٿيندو ھو، جن وٽ علم ۽ عرفان جو شغف پيڙھي بہ پيڙھي ھلندو پئي آيو. مخدوم سائينءَ جن پنھنجن بزرگن جي نسب جو سلسلو ھن ريت نقل ڪيو آھي.

مخدوم محمد ھاشم ولد مخدوم عبدالغفور ولد مخدوم عبدالرحمان ولد عبداللطيف ولد عبدالرحمان ولد خير الدين سنڌي، بنورائي، بھراميوري ٺٽوي (٢). ھڪ علمي خاندان سان نسبت سبب مخدوم صاحب جو والد محترم بہ پنھنجي وقت جو ھڪ جيد عالم ۽ فقيہ ھو، جيڪو سيوھڻ مان ھجرت ڪري ٺٽي ويجھو "بنوري" نالي ھڪ ننڍڙي ڳوٺ ۾ اچي آباد ٿيو ھو. (٣)

---

(١) "التمھيد" مولانا عبيدالله سنڌي ص ٨١.

(٢) مقالات الشعراء (فارسي) مير علي شير قانع ص ٨٤١ ج ١.

(٣) مقدمہ "بذل القوة" مخدوم امير احمد عباسي ص ٥.

بنوري ۾ اچڻ کانپوءِ سال ۱۱۰۴ هجري بمطابق ۱۶۹۲ع ربيع الاول جي مبارڪ مهيني ۾ ذهين تاريخ تي مخدوم عبدالغفور جي گهر هڪ نينگر ڄائو، جنهن جو نالو محمد هاشم رکيو ويو، جنهن اڳتي هلي عرب توڙي عجم ۾ هڪ سنڌي عالم جي حيثيت سان پاڻ مڃرايو ۽ بقول استاذ علامہ قاسميءَ جي تہ "فقہ ۽ حديث ۾ مخدوم صاحب جي بلند پايہ تحقيق کي ڏسندي ڪيس وقت جو "حافظ ابن همام" يا "حافظ ابن حجر عسقلاني" سڏجي تہ وڌاءُ نہ ٿيندو." (۱)

استاد ۽ مرشد

مخدوم محمد هاشم رحہ جي ولادت جيئن تہ هڪ جيد عالم جي گهر ۾ ٿي، انڪري ننڍپڻ کان ئي سندن تعليم ۽ تربيت جو جوڳو بندوبست ڪيو ويو. ناظره قرآن مجيد، تجويد، صرف و نحو، فارسي ۽ ٻيا ابتدائي ڪتاب هن ننڍي عمر ۾ ئي پنهنجي والد محترم وٽ پڙهي پورا ڪيا. ۱۱۱۲ هہ بمطابق ۱۷۰۱ع ڌاري سندن والد جڏهن هن جهان مان لاڏاڻو ڪيو تہ ان وقت ننڍڙي محمد هاشم جي عمر اٺ ورهيہ مس هئي پر جيئن تہ سندن گهريلو ماحول خالص ديني ۽ علمي هو، انڪري وڌيڪ تعليم لاءِ ڪين ننڍي اماڻيو ويو، جيڪو ان وقت هند سنڌ ۾ اسلامي علوم جو هڪ عظيم مرڪز ليکيو ويندو هو. هتي هن باقي رهيل درسي ڪتاب شيخ محمد سعيد ٺٽويءَ جي خدمت ۾ رهي پورا ڪيا. جنهن کانپوءِ ڪين وقت جي عظيم عالم ۽ مجيل استاد مخدوم ضياءُ الدين ٺٽويءَ جن جي مدرسي ۾ داخل ڪيو ويو. هتي مخدوم صاحب حديث توڙي ٻيا اهي مٿيان ڪتاب پڙهي پورا ڪيا، جيڪي ان وقت جي نصاب مطابق پڙهيا ويندا هئا. (۲)

سن ۱۱۳۵ هہ بمطابق ۱۷۲۳ع ڌاري مخدوم محمد هاشم جن اعليٰ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ حرمين شريفين ڏانهن سفر جو سانباهو ڪيو. اتي پهچي هن حج جو فرض بہ ادا ڪيو تہ اتان جي جڳ مشهور استادن وٽان خاص طور فقہ ۽ حديث جي علم ۾ بہ مهارت حاصل ڪئي. انهن استادن ۾ شيخ عبد بن علي نمرسي مصري ازهري شافعي، علامہ شيخ ابوطاهر محمد بن ابراهيم ڪردي ڪوراني مدني، شيخ علي بن عبدالملڪ دراوي، مالڪي، مغربي، مدني، شيخ محمد بن عبدالله مغربي، فاسي، مدني، مالڪي (۳) جهڙين عظيم هستين ڪانسواءِ شيخ عبدالقادر مڪي، حنفيءَ جو نالو سڀ کان وڌيڪ اهم آهي، جو تہ هن سفر ۾ مخدوم صاحب جن سڀ کان وڌيڪ استفادو هن بزرگ وٽان ئي ڪيو.

---

(۱) مقالات قاسمي ص ۳۲۷.

(۲) بمقدمہ بذل القوة "مخدوم امير احمد عباسي" ص ۷ ـ ۶. تذڪره مشاهير سنڌ "مولانا دين محمد وفائي" ج ۳ ص ۹۸ ـ ۹۶. نزهة الخواطر سيد عبدالحي لڪنوي ج ۶ ص ۱۲۴.

(۳) سلڪ الدرر "مرادي ج ۴ ص ۷۵. مقدمہ اللؤلؤ المڪنون ص ۱۶ ڊاڪٽر عبدالقيوم سنڌي ص ۱۶. مآثر الڪرام غلام علي آزاد بلگرامي ص ۱۹۵ ـ ۱۹۶. اتحاف الاڪابر بمرويات شيخ عبدالقادر (قلمي) ص ۳۷۰.

مفتي عبدالقادر جو تعلق هندوستان جي صوبي گجرات ۾ مقيم هڪ صديقي خاندان سان هو. سندس بزرگن مان شيخ محمد طاهر پٽني نه پنهنجي علمي فضيلت سبب هند سنڌ ۾ مشهور رهيو آهي، جنهن جي ڪتاب "مجمع البحار" هتي بيحد شهرت حاصل ڪئي، اهو بزرگ مفتي عبدالقادر جو نانو هو.

مفتي عبدالقادر پنهنجي علم و فضل ۾ به يڪتا هئا نه فصاحت ۽ بلاغت ۾ به پنهنجو مٽ پاڻ. حرم مڪي ۾ هو حنفين جا مفتي رهيا. سندن تاليفات ۾ "الفتاويٰ القادريہ" گهڻي مشهور آهي.

مخدوم صاحب جن حرمين شريفين ۾ قيام دوران مختلف علوم خاص طور حديث ۾ جيڪي سَنَدون حاصل ڪيون، اهي گهڻي ڀاڱي ڪين مفتي عبدالقادر وٽان ئي حاصل ٿيون، جن ڪي هن پنهنجي مشهور ڪتاب اتحاف الاڪابر بمرويات الشيخ عبدالقادر ۽ ان جي "ذيل" ۾ محفوظ ڪيو آهي.

هن مقدس سفر کان واپس ٿيندي مخدوم صاحب جن رستي ۾ هندوستان جي مشهور بندر "سورت" ۾ لٿا، جتي هن وقت جي عظيم شيخ ۽ تصوف جي امام سيد سعد الله سورتيءَ جي هٿ تي بيعت ڪئي، جنهن ڪانپوءِ هڪ سال سانده انهن جي خدمت ۾ رهي باطني علوم ۾ به ڪمال حاصل ڪيائون، يعنيٰ پنهنجي مرشد وٽان ڪين خلافت جو اعزاز به عطا ٿيو ۽ هو ظاهري توڙي باطني علوم جي تڪميل ڪرڻ ڪانپوءِ پنهنجي وطن واپس وريا.

ديني ۽ علمي خدمتون

حرمين شريفين ۽ سورت مان موٽي مخدوم صاحب جن پنهنجي ڳوٺ "بنوري" آيا ۽ پوءِ جلد ئي بنوري لڳ "بهرام پور" نالي هڪ ٻئي ڳوٺ ۾ ديني مدرسي جو بنياد رکيائون، ڇو ته بيهڪ جي لحاظ کان هي ڳوٺ اهڙي جاءِ تي هو، جنهن جي ٻنهي پاسن کان به وڏا واهڻ واقع هئا: يعنيٰ هڪ پاسي جهوڪ شريف نه ٻئي پاسي وري بلڙي شاهه ڪريم. انڪري هت اچ وڃ به گهڻي هتي نه آبادي به بنوري کان وڌيڪ هئي. مدرسي قائم ٿيڻ ڪانپوءِ هتان جا ماڻهو لڳي ٿو نه مخدوم صاحب جن جي علمي عظمت جو قدر نه ڪري سگهيا. انڪري مخدوم صاحب جن هتان لڏي نئين شهر ۾ پنهنجو اسلامي مرڪز قائم ڪرڻ جو پڪو پهه ڪيو ۽ پوءِ ان تي جلد ئي عمل به ڪيائون ۽ اتي وڃ شهر ۾ پنهنجي اداري جو بنياد رکيائون. جيئن نه ٺٽو ان وقت علم و فضل جو هڪ عظيم مرڪز هو، جتي وڏا وڏا عالم، عارف، اديب، شاعر ۽ امير ڪبير ماڻهو پڻ رهندا هئا. انڪري ڪنهن ٻاهرئين ماڻهوءَ لاءِ اتي اچي پاڻ ڪي مڃرائڻ ڪو سولو ڪم نه هو، پر مخدوم صاحب جن ڪي الله تعاليٰ بيشمار علمي صلاحيتن ۽ انتظامي

لياقت سان نوازيو هو، جنهنڪري ٺٽوري ئي وقت ۾ هو ٺٽي جي علمي افق تي آفتاب وانگر چمڪڻ لڳا، جنهن جي روشني پري پري تائين پئي پهتي. هزارن جي تعداد ۾ شاگرد سندن درس ۾ شريڪ ٿيندا پئي رهيا. سنڌ کان ٻاهر هندوستان، افغانستان ۽ ٻين ملڪن کان بہ طالب علم ڪهي ٺٽي پهچندا هئا. ان وقت جيئن تہ ٺٽو اسلامي علوم جو وڏو مرڪز هو ۽ هتي سون جي تعداد ۾ ننڍا وڏا مدرسا موجود هئا، پر پوءِ بہ ٿوري وقت اندر مخدوم صاحب جن جي اداري کي اتي خاص اهميت ۽ منفرد مقام حاصل ٿي ويو، ڇو تہ ان دور ۾ تفسير، تجويد، تاريخ، طب، فقہ، لغت، معاني، منطق وغيره تہ سڀني مدارس ۾ پاڙهيا ويندا هئا پر انهن مدرسن ۾ علم حديث پڙهائڻ جو ڪو خاص اهتمام نہ هو.

مخدوم صاحب جيئن تہ عرب دنيا ۾ وقت جي عظيم استادن وٽان حديث ۾ تخصص حاصل ڪيو هو، انڪري حديث جي سمورن شعبن جيئن تہ اصول حديث، لغات الحديث، اسماءُ الرجال، مختلف الحديث، جرح تعديل، ناسخ منسوخ، اسناد علل ۽ روايت درايت وغيره تي سندن گهري نظر هئي، انڪري هن پنهنجي اداري ۾ حديث جي مڪمل تعليم جو بندوبست ڪيو هو، پر ان چوڻ ۾ بہ ڪو وڌاءُ نہ ٿيندو تہ سنڌ اندر علم حديث کي باقاعده رائج ڪرڻ جو سهرو بہ مخدوم سائينءَ جن جي سر تي ئي سونهي، ڇو تہ کانئن اڳ عام مدارس ۾ مشڪواة شريف، مشارق الانوار يا ڪٿي صحيح بخاريءَ وغيره جي سرسري تعليم جو رواج هو پر مخدوم صاحب جن کانپوءِ ئي هتان جي مدارس اندر حديث جا حلقا قائم ٿي ويا ۽ اتي مختلف صحاح، جوامع، سنن، معاجم، مسانيد، اربعينات، اجزاء ۽ رسائل جا دوره ۽ تقابلي مطالعا جاري ٿيا ۽ هر وقت "حدثنا" ۽ "اخبرنا" جا مٺا ٻول ٻڌڻ ۾ پئي آيا. انڪري حديث جي علم پرائڻ جا شوقين هاڻي پنهنجي هن شوق جي تڪميل لاءِ عرب دنيا جا اٿانگا سفر ڪرڻ بدران ٺٽي ڏانهن رجوع ٿيڻ لڳا ۽ مخدوم صاحب جن جي بي پايان علم مان هڪ عرصي تائين پئي استفادو ڪندا رهيا.

درس و تدريس کان علاوه حضرت مخدوم سائينءَ جن جو باقي وقت تصنيف تاليف، وعظ تبليغ، ذڪر اذڪار ۽ بدعات توڙي خرافات جي خلاف جدوجهد ۾ گذرندو هو. هر روز ٽيپهريءَ جي نماز کانپوءِ هو پنهنجي مسجد ۾ حديث نبوي ﷺ جو درس ڏيندا هئا. جڏهن تہ هر جمعي تي جامع مسجد خسرو ۾ وعظ فرمائيندا هئا. (١) مختلف علمي توڙي فقهي مسائل جي معلومات لاءِ بہ ماڻهو مخدوم سائينءَ جن ڏانهن ئي رجوع ڪندا هئا، ڇو تہ عوام توڙي خواص کي سندن علميت تي مڪمل اعتماد هوندو هو.

---

(١) مقدمہ بذل القوة مخدوم امير احمد عباسي ص ١٠.

ٺٽي شهر اندر دين جي حوالي سان ان وقت جيڪي بدعات ۽ خرافات رائج هيون، تن جي پاڙ پٽڻ ۾ سائينءَ جن پنهنجون بي پناه توانايون ۽ صلاحيتون صرف ڪيون ۽ ان سلسلي ۾ مخدوم صاحب جن جي ئي ڪوشش سان وقت جي حاڪم غلام شاه ڪلهوڙي سرڪاري عاملن ڏانهن اهڙو حڪم نامو روانو ڪيو. جنهن ۾ مختلف مشرڪاڻ رسومات ۽ بي حيائيءَ وارين ڳالهين کي سرڪاري سطح تي روڪڻ جو حڪم ڏنو ويو. [۱]

مخدوم صاحب جن جي مٿين ڪوشش جي ڪري ٺٽي شهر ۾ هر طرف خالص اسلامي معاشرو ۽ ديني ماحول نظر اچڻ لڳو. جنهن جو ان دور جي اهل علم دل کولي اعتراف ڪيو آهي. جڏهن ته سطحي علم وارا يا وري دين جي حڪمن بجاءِ پنهنجي نفساني خواهشن جي پيروي ڪرڻ وارا بي عمل ساڻن اختلاف به رکندا هئا. جنهن جو بنياد سندن بي علمي ۽ بدنيتي تي رکيل هو.

مخدوم صاحب جن، تيهن ورهين کان به وڌيڪ عرصي تائين نه صرف سنڌ پر ان کان ٻاهر به ديني حلقن ۾ پنهنجي علم و فضل جو اهڙو ته ڌاڪو ڄمايو. جو اهل نظر ۽ اهل علم کان سواءِ وقت جا حاڪم به سندن حڪمن جي تعميل کي پنهنجي لاءِ سعادت سمجهندا هئا.

شاگرد

مخدوم صاحب جن پنهنجي زندگيءَ ۾ جيڪي علم ۽ عرفان جا درياءَ وهايا، انهن منجهان سوين نه پر هزارين شخص سيراب ٿيا. ان لسٽ ۾ ڪئين عالم، اديب، فقيه، مفتي، مؤرخ، مفسر، محدث ۽ مقرر شامل آهن. جن جا نالا شمار ڪرڻ امڪان کان ٻاهر آهي پر هتي نموني طور اهڙا چند نالا درج ڪجن ٿا، جن پنهنجي دور جي هن عظيم استاد وٽان حاصل ڪيل علم کي اڳتي وڌايو ته سندس ساک کي برقرار به رکيو. انهن منجهان پهريان به مخدوم سائينءَ جن جا فرزند آهن.

مخدوم عبدالرحمان، مخدوم عبداللطيف، شيخ محمد مراد ولد محمد يعقوب انصاري سيوهاڻي، شيخ عبدالحفيظ بن درويش عجيمي مڪي، علامه محمد بن محمد اشرف بن آدم نقشبندي سنڌي، سيد عبدالرحمان ولد سيد محمد اسلم حنفي مڪي، مخدوم عبدالخالق ٺٽوي، مخدوم عبدالله نرئي وارو، ميون عزت الله ڪيريو چوٽياروي، سيد شهمير شاهه مٽياروي، مخدوم ميئينڏنو نصرپوري، سيد محمد صالح شاه جيلاني گهوٽڪي وارو، ميان نور محمد خستہ ٽڪڙائي ۽ سيد فقير الله شاهه علوي شڪارپوري وغيره جا نالا ذڪر جوڳا آهن. [۲]

(۱) روزنامہ الوحيد سنڌ آزاد نمبر ۱۹۳۶ع ص ۳۲.

(۲) مقدمہ "ڪشف الرين" ڊاڪٽر عبدالقيوم سنڌي ص ۲۲ ـ ۲۳. مقدمہ رشف الزلال "سنڌي ترجمو" ڊاڪٽر عبدالرسول قادري ص ۱۴. تذڪره شعراءِ تڪڙ اسدالله شاه اسد ص ۱۸. مقدمہ نسب النبي ﷺ سنڌي ترجمو مفتي مولانا عبدالوهاب چاچڙ ص ٦.

مٿين نالن منجهان ڪجهہ اهم شاگرن جا مختصر حالات هيٺ ڏجن ٿا:

(١) مخدوم عبدالرحمان

هي مخدوم محمد هاشم سائينءَ جن جو وڏو فرزند هو. تعليم جي تڪميل مخدوم صاحب جن جي مدرسي ۾ ڪيائين ۽ پوءِ ننڍي ۾ ئي درس و تدريس جا فرائض ادا ڪندو رهيو، علم فقہ ۾ کيس وڏي مهارت حاصل هئي. سنڌي زبان ۾ هڪ ڪتاب لکيائين، جنهن جو نالو "حيات العاشقين" آهي. هن ڪتاب ۾ حج جا مسائل نهايت آسان نموني ۾ بيان ڪيا اٿس. هي ڪتاب بہ ان دور جي رواج مطابق الف اشباع واري طرز تي لکيل آهي ۽ ليٿو تي ڇپيل بہ آهي. [١]

مخدوم عبدالرحمان پنهنجي والد جي وفات ڪانپوءِ ٺٽي مان هجرت ڪري وڃي رياست جهونا ڳڙهہ ۾ رهيو ۽ پوءِ سڄي عمر اتان جي ماڻهن جي ديني توڙي علمي ميدانن ۾ رهنمائي پئي ڪيائين. [٢] تانجو ١١٨١ هہ جي لڳ ڀڳ اتي گذاري ويو ۽ اتي ئي کيس دفنايو ويو. [٣]

(٢) مخدوم عبداللطيف

هي مخدوم صاحب جن جو ٻيو نمبر فرزند هو، جيڪو پنهنجي عظيم پيءُ جو صحيح جانشين ثابت ٿيو ۽ ان جي جاءِ تي درس و تدريس کان علاوه وعظ ۽ تبليغ جو سلسلو بہ جاري رکيو پئي آيو. ١١٨٧ هہ ڌاري ان وقت جي حاڪم ميان سرفراز ڪلهوڙي طرفان کين قاضي مقرر ڪيو ويو ۽ اهي ذميواريون بہ هن نهايت عزيمت ۽ اورچائيءَ سان نڀايون. ان زماني ۾ هن پنهنجي جاءِ تي درس و تدريس لاءِ پنهنجي پٽ مخدوم محمد ابراهيم عرف موليڏني کي پنهنجو جانشين مقرر ڪيو تہ جيئن قضا جي مصروفيت سبب پڙهڻ پڙهائڻ جو ڪم متاثر نہ ٿئي. [٤]

مخدوم عبداللطيف سال ١١٨٧ هجريءَ ڌاري وفات ڪئي ۽ کيس مڪليءَ جي قبرستان ۾ ئي پنهنجي پيءُ جي پيرانديءَ کان دفنايو ويو. جنهن سنڌس قبر اڄ تائين موجود آهي.

(٣) مخدوم ابوالحسن صغير

سنڌ جو برک عالم ۽ مجيل محدث غلام حسين بن محمد صادق جنهن کي دنيا مخدوم ابوالحسن صغير جي نالي سان ڄاڻي ٿي، سو ٺٽي ۾ ڄائو. اتي ئي علم پرايائين. جنهن ڪانپوءِ وڌيڪ علم حاصل ڪرڻ لاءِ مديني شريف پهتو ۽ اتان جي جيد عالمن جي خدمت ۾ رهي فقہ

---

(١) مقدمہ بذل القوة مخدوم امير احمد عباسي ص ٤٧. مقدمہ تفسير هاشمي. ڊاڪٽر عبدالمجيد ميمڻ ص ١٣.

(٢) ايضاً.

(٣) مقدمہ بذل القوة مخدوم امير احمد عباسي ص ٤٠. تحفة الڪرام (سنڌي ترجمو) مخدوم امير احمد ص ٥٦٦. قديم سنڌ مرزا قليچ بيگ ص ٢٠٠.

(٤) تذڪره مشاهير سنڌ مولانا دين محمد وفائي ج ٣ ص ٢٣٠ - ٢٢٩. نزهة الخواطر سيد عبدالحي لکنوي ج ٦ ص ١٦٩.

۽ حديث ۾ تخصص حاصل ڪيائين. سندس استادن ۾ سالم بن عبدالله بصري، شمس بن عقيلة ۽ عطاء مڪي کان علاوه سنڌ جي مجيل عالم ۽ محدث شيخ محمد حيات سنڌيءَ جو نالو بہ شامل آهي، جنهن جي وفات کانپوءِ اتان جي انتظاميہ طرفان مخدوم ابوالحسن کي سندس استاد جي جاءِ تي "مدرسہ دارالشفاء" جو شيخ الحديث مقرر ڪيو ويو. [1] جيڪو سندس علميت جو اعتراف بہ آهي تہ هڪ وڏو اعزاز بہ.

پنهنجي عظيم استاد جي عظيم مسند تي ويهي مولانا ابوالحسن صغير هڪ عالم ۽ محقق استاد جي حيثيت سان پنهنجون ذميواريون احسن طريقي سان نڀايون ۽ ان اعتماد کي بحال رکيو، جيڪو مدرسي جي انتظاميہ طرفان مٿس ڪيو ويو هو. هزارن جي تعداد ۾ اسلامي دنيا جي ڪنڊڪڙڇ مان اينڊڙ شاگرد سندس علم مان مستفيض ٿيا ۽ هنن ان وقت "مدرسہ دارالشفا" مان جيڪي سَنَدون حاصل ڪيون، تن ۾ هڪ ٻئي پٺيان ٽن سنڌي استادن جا نالا شامل هئا، يعني مخدوم ابوالحسن ڪبير، شيخ محمد حيات سنڌي ۽ ابوالحسن صغير. بيشڪ اهي اهڙا عالم هئا، جن سڄي اسلامي دنيا ۾ سرزمين سنڌ جي مانَ کي مٿانهون ڪيو. اڄ بہ سنڌ جا اهل علم ان ڳالهہ تي فخر ڪن ٿا. حديث شريف جي ڪتابن مان مخدوم ابوالحسن جي صحيح بخاريءِ سان ڏاڍي انسيت هئي. واندڪائيءَ جي وقت بخاري شريف جو متن زير زبر سان نقل ڪندا رهندا هئا ۽ جڏهن هڪ نسخو مڪمل ٿيندو هو تہ وري ٻئي جي شروعات ڪندا هئا. سندن هٿ جو لکيل هڪ اهڙو ئي نسخو يمن ۾ موجود آهي. [2] سن ١١٨٧ هہ بمطابق ١٧٧٣ع ڌاري هن بزرگ مديني شريف ۾ وفات ڪئي ۽ کيس جنت البقيع ۾ دفنايو ويو.

(۴) الحاج سيد فقير الله شاهہ علوي

حضرت مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جي شاگردن ۾ هڪ نمايان نالو سنڌ جي مشهور عالم، عامل، عارف ۽ اهل دل صوفي حضرت شاهہ فقير الله علوي رحہ جو بہ آهي. هي بزرگ سن ١١٠٠ هجريءَ ڌاري افغانستان جي مشهور شهر جلال آباد جي پسگردائيءَ ۾ "روتاس" نالي هڪ ننڍڙي ڳوٺ ۾ ڄائو. هن پنهنجي تعليم جو سلسلو ان علائقي جي هڪ نامور عالم حضرت علامہ محمد صادق بن دينار ننگرهاري حصارڪيءَ وٽ مڪمل ڪيو ۽ تفسير، حديث، فقہ، منطق ۽ معاني وغيره ۾ مهارت حاصل ڪيائين. پر سندس اندر ۾ جيڪا علم جي اڄ هئي اها نہ اجهائي، انڪري وڌيڪ علم حاصل ڪرڻ لاءِ هُن هند سنڌ، عرب توڙي عجم جا ڏکيا ۽ ڊگها سفر ڪري، وقت جي وڏن استادن جي خدمت ۾ حاضر ٿي ظاهري توڙي باطني

---

(١) مقدمہ بذل القوة مخدوم امير احمد عباسي ص ۴٧. تحفة الڪرام مير علي شير قانع سنڌي ترجمو مخدوم امير احمد عباسي ص ٥٧٨. نزهة الخواطر عبدالحي لڪنوي ج ٦ ص ٩ ـ ٨.

(٢) "الرحيم" سرزمين سنڌ ۾ علم حديث جي خدمت قسط ٢ آگسٽ ١٩٦٢ع.

علوم ۾ ڪمال حاصل ڪيو.

سيِ ڪان پهريان باطني علم جي سلسلي ۾ حضرت فقير الله شاهہ عليه رحمت پشاور جي علائقي ۾ آيو ۽ اتي وقت جي وڏي شيخ، سيد محمد مسعود پشاوري جي هٿ تي بيعت ڪيائين، جنهن کيس ڇهن سلسلن يعني نقشبندي، قادري، چشتي، سهروردي، شطاري ۽ فردوسي ۾ خلافت عطا ڪئي [1] ان کانپوءِ لاهور اچي شيخ الشيوخ خواجہ محمد سعيد لاهوريءَ وٽان ان سلسلي جي تڪميل ڪيائين، جيڪو سيد محمد مسعود جو بہ مرشد هو.

اهڙيءَ ريت ظاهري علم جي سلسلي ۾ حضرت شاهہ فقير الله علوي رحہ حرمين شريفين پهتو ۽ حج جي سعادت حاصل ڪرڻ کانپوءِ اتان جي نامور استادن وٽان بين مختلف علوم سان گڏ حديث ۾ تخصص حاصل ڪيائون. انهن استادن ۾ شيخ الاسلام مفتي عبدالقادر مڪي، مشهور محدث سيد محمد عمر مڪي، خطيب بن عمر يمني ناشري ۽ رئيس المحدثين امام محمد حيات ولد محمد ابراهيم سنڌيءَ جا نالا ذڪر جوڳا آهن، جن کان شاه صاحب جن صحاح ستہ ۽ ڪتاب الاجازه جون اسناد حاصل ڪيون.

جنهن کانپوءِ شاه صاحب ٺٽي ۾ آيو ۽ اتي مخدوم محمد هاشم ٺٽوي رحہ جي شاگرديءَ ۾ رهي ڪانئن حديث، فقہ، اوراد توڙي اذڪار وغيره ۾ سَنَدون ورتائين. جنهن جو ذڪر هن پنهنجي ڪتابن قطب الارشاد، وثيقة الاڪابر سان گڏ انهن خطن ۾ بہ ڪيو آهي، جيڪي "مڪتوبات فقير الله شاهہ علوي رحہ" جي نالي سان شايع ٿي چڪا آهن. هڪ جاءِ تي پاڻ اها ڳالهہ بہ واضح ڪئي اٿن تہ مخدوم صاحب عليه رحمت پنهنجي زندگيءَ ۾ جيڪو بہ علم حاصل ڪيو، ان سموري علم جون سَنَدون حضرت شاهہ صاحب کي عطا ڪيائين. [2]

سن ١١٥٠ هجريءَ ڌاري حضرت فقير الله شاه علوي پنهنجي اباڻي وطن افغانستان کي خيرباد چئي هميشہ لاءِ سنڌ ۾ آيا ۽ شڪارپور جي شهر کي پنهنجو وطن بڻايائون، جنهن کانپوءِ هتي هڪ شاندار علمي ۽ روحاني مرڪز جو بنياد رکيائون، جتي مختلف متداول علوم سان گڏ شاگردن کي روحاني تعليم بہ ڏني ويندي هئي، عالمن ۽ طالبن جي مطالعي لاءِ شڪارپور ۾ هڪ عظيم الشان لائبريري جو بنياد بہ رکيائون، جتي هزارن جي تعداد ۾ نادر قلمي نسخا موجود هئا ۽ بقول استاد قاسميءَ جي "هندوستان کان افغانستان تائين ڪيترا جيد عالم شڪارپور کهي اچي ان ڪتب خاني جي زيارت ڪندا هئا ۽ نادر ڪتابن تان نوٽ وٺندا هئا." [3]

---

(١) وثيقة الاڪابر (قلمي) سيد فقير الله علوي ص٢. قطب الارشاد سيد فقير الله علوي ص ٦٤٣.

(٢) وثيقة الاڪابر قلمي سيد فقير الله شاهہ علوي رحہ.

(٣) مقالات قاسمي "استاذ قاسمي" ص ٣٤٥.

اٽڪل اڌ صديءَ تائين نہ صرف سنڌ پر هندوستان ۽ افغانستان کان بہ هزارن جي تعداد ۾ ماڻهو هن علمي ۽ روحاني مرڪز تان ظاهري توڙي باطني فيض حاصل ڪندا رهيا. جنهن لاءِ سنڌ جو مشهور عالم ۽ مؤرخ مير علي شير قانع لکي ٿو: "الحاج شاهہ فقير الله علوي جيڪو ٻاهران آيل آهي پر هڪ ڊگهي عرصي کان شڪارپور ۾ ماڻهو سندن خدمت ۾ فيض حاصل ڪرڻ لاءِ ايندا رهن ٿا. علم عرفان جي سلسلي کي توڙ رسايو اٿس ۽ ان ڳالهہ ۾ ڪو شڪ نہ آهي تہ هي بزرگ فضيلت ۽ حالت جو مالڪ آهي. (آسپاس جا) حاڪم بہ ساڻس عقيدت رکن ٿا ۽ سندن خدمت ۾ حاضري ڀرين ٿا. نيڪين جي حڪم ڪرڻ ۽ براين کان روڪڻ ۾ نهايت ڪوشان رهي ٿو ۽ پنهنجي معتقدن کي ظاهري ۽ باطني فيض سان ڀيو نوازي ٿو." (١)

حضرت شاهہ صاحب وٽ تصنيف ۽ تاليف جو سلسلو بہ سڄي زندگي جاري رهيو. عربي، فارسي ۽ پشتو وغيره ۾ مختلف موضوعات تي ڪافي ڪتاب لکيائون. ان ڪانسواءِ وٽن پري رهڻ وارن مريدن معتقدن جي تعليم ۽ تربيت جو انتظام خطن ذريعي بہ هلندو هو. انهن خطن مان ڪجهہ خط "مڪتوبات" جي نالي سان شايع بہ ٿيل آهن. جن ۾ ذهني توڙي روحاني اصلاح لاءِ عجيب نقطا سمايل آهن. جن جي مطالعي مان اڄ جا انسان بہ رهنمائي حاصل ڪري سگهن ٿا.

علم ۽ عرفان جو هي آفتاب صفر مهيني جي ٽين تاريخ ١١٩٥ هہ ڌاري شڪارپور ۾ ئي غروب ٿيو. هزارين مريدن ۽ عقيدتمندن سندن جنازي ۾ شرڪت ڪئي، جنهن ڪانپوءِ سندن ميت کي ان علمي مرڪز جي احاطي اندر ئي دفنايو ويو. جتي اڄ سوڌو سندن مزار مبارڪ موجود آهي. (٢)

مخدوم صاحب جن جي تصنيف تاليف

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي رحہ جو شمار انهن عظيم عالمن ۽ محققن ۾ ٿيندو آهي، جن پنهنجي سڄي ڄمار دين جي تعليم، تبليغ ۽ ترويج لاءِ وقف ڪري ڇڏي. هو هر موقعي تي ۽ هر محاذ تان هر وقت "امر بالمعروف ۽ نهي عن المنڪر" جي صدا بلند ڪندا رهيا. الله تعاليٰ سندن علم ۾ وسعت، بيان ۾ ندرت، ڪلام ۾ قدرت ۽ قلم ۾ اهڙي قوت عطا ڪئي هئي، جو تحرير توڙي تقرير ذريعي جنهن بہ موضوع ڏانهن متوجہ ٿيا تہ ان جو حق ادا ڪري ڏيکاريائون. اهوئي سبب هو جو الله تعاليٰ سندن زندگيءَ ۾ ئي ڪين اهو مقام عطا ڪري ڇڏيو، جيڪو اسان جي علائقن ۾ مُئي ڪانپوءِ بہ ماڻهن کي مَس ملندو آهي.

مخدوم سائينءَ جن پنهنجي زندگيءَ ۾ ٻين ديني ڪمن سان گڏ تصنيف ۽ تاليف طرف بہ

(١) تحفة الڪرام (فارسي) مير علي شير قانع ج ٣ ص ١٣٤.

(٢) مقدمہ بذل القوة مخدوم امير احمد عباسي ص ٥١.

خاص توجه ڏني. هڪ ديني عالم جي حيثيت سان کين ان ڳالهه جو احساس هو ته علم جي اشاعت، ترقي ۽ تحفظ جو اهو هڪ اهم ۽ پائدار ذريعو آهي، جو ته الله تعاليٰ پنهنجي پاڪ ڪتاب ۾ پهرين وحيءَ وقت ئي "علم بالقلم" جو ذڪر ڪري ڇڏيو آهي. [1] جنهن جي وضاحت ڪندي مفسر لکن ٿا ته جيڪڏهن حضرت انسان کي قلم ۽ ڪتاب جو علم نه هجي ها ته علمي دنيا ۾ ترقيون رڪجي وڃن ها ۽ علم ۾ وسعت پيدا نه ٿي سگهي ها. پوءِ علم جو وڏڻ ويجهڻ ۽ ان کي محفوظ ڪرڻ ڪيئن ممڪن ٿي سگهي ها؟ نه فقط اينترو پر انساني نسل پنهنجي بزرگن جي علم ۽ علميت کان به واقف ٿي نه سگهي ها. انڪري تصنيف تاليف ذريعي ئي عالمن جي ميراث پوين نسلن تائين آسانيءَ سان منتقل ٿيندي رهي آهي.

مخدوم صاحب جن کي الله تعاليٰ جيئن درس و تدريس، وعظ و نصيحت، قضا و افتاء جي بي مثال صلاحيتن سان نوازيو هو، تيئن سندن ذات کي تصنيف تاليف جي ڏات به عطا ڪئي ته ان کي پيش ڪرڻ جو ڏانءُ به. سندن سيني ۾ جيئن ته علم جو هڪ جهان آباد هو، انڪري هنن مختلف ۽ متنوع موضوعات تي ڪئين ڪتاب تحرير فرمايا. اختصار ۽ جامعيت سندن تحرير جي خصوصيت رهي آهي. وڏي کان وڏي ڳالهه اهڙي ته وٽندڙ پيرائي ۽ مختصر انداز ۾ پيش ڪندا هئا، جو پڙهندڙ سولائي سان سندن مطلب جي تهه تائين پهچي ويندو هو. نه فقط اينترو پر پڙهندڙن اهو به محسوس ڪيو آهي ته نهايت پيچيده ۽ منجهيل مسئلن کي مخدوم سائين، نهايت مختصر تحريرن ۾ حل ڪري ڏيکاريو آهي. دين سان لاڳاپيل شايد ئي ڪو اهڙو شعبو هجي، جنهن تائين سائينءَ جن جو قلم نه پهتو هجي، انڪري ائين چوڻ ۾ ڪوبه وڌاءُ نه ٿيندو ته سنڌ جي عالمن منجهان تصنيف ۽ تاليف جو جيترو گهڻو ڪم مخدوم صاحب جن ڪيو آهي، اوترو ٻئي ڪنهن هٿان مشڪل ٿيو هوندو.

مخدوم صاحب جن جي تصنيف ۽ تاليف ٿيل ڪتابن جو تعداد

مخدوم صاحب جن پنهنجي زندگيءَ ۾ ڪل ڪيترا ڪتاب لکيا؟ ان ڏس ۾ محققن جا رايا مختلف آهن. پاڻ پنهنجي مشهور رسالي "اتحاف الاکابر بمرويات شيخ عبدالقادر" ۾ هنن پنهنجي طرفان لکيل هڪ سؤ پندرهن ڪتابن جا نالا درج ڪيا آهن. [2] اهو ڪتاب پاڻ ١١٣٦ هجريءَ ڌاري مڪي حرم ۾ قيام دوران تحرير ڪيو هئائون. ان وقت مخدوم سائينءَ جن جي ڄمار ٻتيهه ورهيه مس هئي، جنهن ڪانپوءِ به پاڻ اٺتيهه ورهيه کن حيات هئا ۽ ان زماني ۾ به تصنيف تاليف جو ڪم زور شور سان ڪندا رهيا. هنن ان زماني ۾ به نهايت اهم ڪتاب

---

(١) سوره علق آيت ۴ پاره ٣٠.

(٢) بذل القوة: (قلمي) مخدوم محمد هاشم ٺٽوي ص ١٣۴ ب ڪتب خانه ميان خالد ڏهر.

تحرير ڪيا. ان جو وڏو ثبوت اهو ڪتاب پڻ آهي جنهن جو ترجمو هن وقت اوهان مطالعو ڪري رهيا آهيو. هن ڪتاب کي مخدوم سائينءَ جن ١١٦٨ هجريءَ ڌاري لکي پورو ڪيو هو ۽ ان ڪتاب جو نالو اتحاف الاڪابر ۾ درج آهي. ان مان اها پروڙ به پوي ٿي ته مخدوم صاحب جن پوئين دور ۾ لکيل پنهنجي ڪن خاص ڪتابن جا نالا پڻ "اتحاف الاڪابر" واري فهرست ۾ شامل ڪندا رهيا آهن پر سڀني ڪتابن جا نه. ڇو ته پوئين دور ۾ لکيل ڪجهه ڪتابن جا نالا "اتحاف الاڪابر" واري فهرست ۾ موجود نه آهن، جنهن ڪري سندن لکيل ڪتابن جي صحيح تعداد جو اندازو لڳائڻ ڪجهه مشڪل ٿي پيو آهي، انڪري ئي مختلف عالمن ۽ محققن وٽ سندن لکيل ڪتابن جي تعداد بابت اختلاف رهيو آهي ۽ هو اهو انگ ڏيڍ سو ڪان وٺي ساڍا ٽي سو تائين به ٻڌائين ٿا. (١) جنهن ۾ ڪجهه مبالغه آرائي کان ڪم ورتو ويو آهي. منهنجي ذاتي راءِ مطابق اهو تعداد ڏيڍ سؤ ڪان وٺي ٻن سون تائين ٿي سگهي ٿو. والله اعلم بالصواب. اهي ڪتاب عربي ۽ فارسيءَ سان گڏ سنڌي زبان ۾ به لکيا ويا ته جيئن سنڌ جو عوام جيڪو عربي فارسي نٿو ڄاڻي ته اهو به دين جون ڳالهيون ۽ مسئلا پنهنجي مادري زبان ۾ سولائي سان پڙهي سمجهي پوءِ انهن تي عمل ڪري سگهي.

گذريل صديءَ دوران عربي ۽ فارسي زبانن ڏانهن عوام جي دلچسپي گهٽبي رهي آهي. وڏن وڏن علمي ۽ ديني خاندانن جا چشم و چراغ به انگريزي تعليم ڏانهن متوجه رهيا ۽ منجهن دنياداريءَ سان ئي چاهه ۽ دلچسپي وڌي ويئي. جنهن ڪري اهڙا قديم ڪتب خانه جن کي اسان جي بزرگن بيمثال ڪوشش ۽ قربانين سان قائم ڪيو هو، اهي تلف ۽ تاراج ٿي ويا. انهن منجهان ڪيترن جا بن تي ته ڪتاب نالي ڪا شيءِ باقي نه بچي. البت ڪٿي ڪٿي ڪي ٻڏيءَ ٻيڙي واريون هريڙون باقي بچيل نظر اچن ٿيون.

پندرهين صديءَ جي شروعات ان سلسلي ۾ ڪافي خوش آئيند ۽ اميد افزا رهي، ڇو ته هاڻي سنڌ جا نوجوان عالم ۽ محقق نئين جوش ۽ جذبي سان پنهنجي بزرگن جون وڃايل وٿون هٿ ڪرڻ لاءِ پڪوبهه ڪري ميدان ۾ لٿا آهن. هنن جيڪا جستجو ۽ جاکوڙ شروع ڪئي آهي، تنهن جا سنا نتيجا سامهون اچي رهيا آهن. هينئر هر هنڌ پهچڻ لاءِ جديد مواصلاتي سهولتون، نقل ڪرڻ بجاءِ فوٽو اسٽيٽ جو نظام، پراڻن پنن کي محفوظ ڪرڻ لاءِ پلاسٽڪ ڪوٽنگ جو طريقو وغيره به هن ڏس ۾ معاونت ڪري رهيا آهن، جنهن ڪري ڪافي اهڙا ڪمياب ڪتاب هن دور ۾ دستياب ٿي رهيا آهن، جن جي هٿ اچڻ جي ڪجهه وقت اڳ اميد ڪرڻ به اجائي پئي لڳي ۽ اهڙن ڪتابن ۾ سڀ کان گهڻو تعداد حضرت مخدوم سائينءَ جن جي ڪتابن جو ئي

(١) مقدمه ذل القوة: "مخدوم امير احمد عباسي" ص ١١. تاريخ سنڌ: ڪلهوڙا دور، مولانا غلام رسول مهر ج ٢ ص ٧٥. "مخدوم محمد هاشم ٺٽوي": ڊاڪٽر عبدالرسول قادري ص ٧٥.

آهي. ڇو تہ هڪ طرف مخدوم صاحب جن جو تحريري مواد سڀ کان گهڻو آهي. ٻيو تہ سندن شاگردن جو تعداد بہ سڀ کان مٿي هو، جيڪي وڌ ۾ وڌ پنهنجي استاد جي ڪتابن جا نسخا نقل ڪري پاڻ وٽ رکندا هئا. وقت گذرڻ سبب يقيناً گهڻا ڪتاب هيٺ مٿي ٿي ويا پر پوءِ بہ ڪافي ڪجهہ بچي ويو آهي ۽ اهي هڻ آيل ڪتاب هاڻي سنڌ جي ڪيترن ئي ڪتب خانن ۾ موجود ۽ محفوظ آهن ۽ آسانيءَ سان ماڻهو اتي پهچي انهن منجهان استفادو ڪري سگهي ٿو.

منهنجي معلومات مطابق مخدوم صاحب جن جي ڪتابن منجهان سڀ کان گهڻو ذخيرو هن وقت حضرت مولانا ڊاڪٽر محمد ادريس سومري صاحب جن پنهنجي "قاسميہ لائبريري" ڪنڊياري ۾ ڪٺو ڪيو آهي، جنهن ۾ قلمي توڙي فوٽو اسٽيٽ نسخن جو تعداد هڪ سو جي لڳ ڀڳ ٿيندو. ان سلسلي ۾ سندن جاکوڙ ۽ جستجو اڃان جاري آهي. ڪجهہ وقت اڳ ڊاڪٽر صاحب جن مخدوم سائينءَ جن جي ناياب توڙي دستياب انهن ڪتابن جي الف ب وار هڪ فهرست مرتب ڪئي هئي، جنهن جي هڪ فوٽو اسٽيٽ ڪاپي مونکي بہ عنايت ڪئي هئائون. الله تعاليٰ کين جزاءِ خير عطا فرمائي، آمين.

مخدوم صاحب جن جي مخطوطات توڙي مطبوعات جو ٻيو وڏو ذخيرو، سنڌ جي هڪ ٻئي نوجوان عالم ۽ محقق صاحبزاده مفتي محمد جان نعيمي مدظله جن پنهنجي مشهور جامعہ "دارالعلوم مجدديہ نعيميہ ملير ڪراچي" جي ديده زيب ڪتب خاني ۾ جمع ڪيو آهي. ان کان علاوه مخدوم صاحب جن جا ڪتاب هيٺين ڪتب خانن ۾ بہ جهجهي تعداد ۾ موجود آهن:

حضرت مولانا مفتي عبدالوهاب چاچڙ صاحب جن جو ڪتب خانو، روهڙي ضلعو سکر.

حضرت مولانا ڊاڪٽر عبدالرسول قادريءَ جو ڪتب خانو، ڳوٺ دڙي مگسي تعلقو سڪرنڊ.

مدرسہ سومراٽي شريف جو ڪتب خانو، تعلقو لکي ضلعو شڪارپور.

مولوي محمد رمضان ڦلپوٽي صاحب جن جو ڪتب خانو، کهڙا تعلقو گمبٽ.

جامعہ راشديہ جو ڪتب خانو، پير جو ڳوٺ.

مدرسہ پيندبو شريف جو ڪتب خانو.

پروفيسر امين الله علوي جو ذاتي ڪتب خانو شڪارپور.

ان کانسواءِ ٻين بہ ڪيترن ئي سرڪاري توڙي خانگي ادارن جي ڪتب خانن ۾ ڪجهہ نسخا موجود آهن. تڪرار ۽ طوالت کان بچڻ خاطر هتي مخدوم صاحب جن جي تصنيفات ۽ تاليفات جا نالا نقل نہ ڪيا ويا آهن، ڇو تہ اهي نالا اسان جي عالمن ۽ محققن طرفان ڪافي ڪتابن، انهن جي مقدمن، حاشين يا مختلف مقالن وغيره ۾ نقل ڪيا ويا آهن ۽ اهڙا اڪثر ڪتاب ڇپجي چڪا آهن، انڪري جيڪي شائقين انهن نالن معلوم ڪرڻ ۾ دلچسپي رکن ٿا،

انهن جي خدمت ۾ گذارش آهي تہ هينين ڪتابن جو مطالعو فرمائين:

١. مقدمہ بذل القوة: مرحوم مخدوم امير احمد عباسي.

٢. حواشي تڪملہ مقالاة الشعراء: پير حُسام الدين راشدي.

٣. مخدوم محمد هاشم ٺٽوي رحہ بابت ڊاڪٽريٽ جو مقالو: حضرت مولانا ڊاڪٽر عبدالرسول قادري (زير طبع).

۴. مهراڻ جو موتي: مولانا محمد رمضان ڦلپوٽو صاحب.

۵. مقدمہ ڪشف الرين: ڊاڪٽر عبدالقيوم سنڌي.

٦. ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون: پير حسام الدين راشدي وغيره.

وفات

حضرت مخدوم صاحب جن پنهنجي سڄي زندگي دين جي خدمت ۾ گذاري ۽ هو رجب مهيني جي ڇهين تاريخ خميس جي ڏينهن سن ١١٧۴ هجري بمطابق ١٧٦١ عيسويءَ جي فيبروري مهيني ۾ هن فاني جهان مان لاڏاڻو ڪري ويو، انا لله وانا اليه راجعون. ان وقت سندن عمر ستر ورهيہ هئي. [1] سندن نماز ۾ هزارن جي تعداد ۾ ماڻهو شريڪ هئا. ڪين ٺٽي شهر جي ڀاهران مڪليءَ جي مشهور قبرستان ۾ دفن ڪيو ويو، جتي اڄ سوڌو سندن قبر مبارڪ موجود آهي. هونئن تہ اها قبر کليل آسمان هيٺان هوندي هئي پر ڪجھ ورهيہ ٿيا تہ سندن قبر مٿان ڇت ۽ پاسي ۾ هڪ مسجد بہ اڏائي وئي آهي. مخدوم صاحب جن جي وفات تي سندن ڪيترن ئي شاگردن توڙي عقيدتمندن قطعات ۽ مرثيا بہ لکيا هئا، جن ۾ غلام علي مداح، محمد پناه رجا، مير غلام علي بيگ ۽ محمد حسن جا نالا ذڪر جوڳا آهن.

بذل القوة جا قلمي توڙي ڇاپي نسخا ۽ ترجما

حضرت علامہ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي رحہ جن "بذل القوة" جو هي نادر نسخو سال ١١٦٨ هجريءَ جي صفر مهيني ۾ اربع جي رات لکي مڪمل ڪيو ۽ اها تاريخ هن پاڻ ڪتاب جي آخر ۾ نقل ڪئي آهي.

عالمن ۽ محققن وٽ ان دور ۾ اهو بہ رواج هوندو هو تہ منجهائن اڪثر پنهنجي ئي ڪتابن جو اختصار بہ لکندا هئا، پر جي ڪو ڪتاب تمام طويل هوندو هو تہ وري ان جو هڪ (اوسط) يعني وچولي درجي جو نسخو بہ تيار ڪيو ويندو هو، پوءِ اهو ڪم مصنف پاڻ بہ ڪندو هو تہ ڪڏهن سندس ٻيا شاگرد يا معتقد بہ اها خدمت سرانجام ڏيندا هئا، ان ڪري

(١) تحفة الڪرام مير علي شير قانع. ترجمو مخدوم امير احمد عباسي ص ۵٦٦. الوحيد سنڌ آزاد نمبر، ١٩٣٦ ص ٣٣. قديم سنڌ مرزا قليچ بيگ ص ۴٦٧. تذڪره لطفي مرحوم لطف الله بدوي ج ١ ص ٢۴٧.

ڪيترن ئي ڪتابن جا مطول، اوسط ۽ صغير نسخا اڄ بہ اسان وٽ موجود آهن. ان ڏس ۾ معجم طبراني، سيرة ابن ڪثير، تاريخ ذهبي وغيره جا مثال ڏيئي سگهجن ٿا. ان رواج پٽاندڙ حضرت مخدوم صاحب جن بہ بعد ۾ هن ڪتاب جو اختصار "فتح العلي في حوادث سني النبوة النبي" صلي الله عليه وسلم جي نالي سان لکيو هو. [1]

سيرت طيبہ بابت ڪتاب "بذل القوة" پنهنجي متبرڪ موضوع توڙي منفرد انداز تحرير سبب ان دور ۾ ئي ڏاڍي مقبوليت حاصل ڪئي، جنهن جو وڏو ثبوت اهو آهي تہ هن ڪتاب جا ڪيترائي نسخا مختلف جاين تي اڄ سوڌو موجود آهن. هن ڪتاب جي سنڌي ترجمي دوران جيڪي قلمي نسخا نظر مان گذريا يا جن جي متعلق مختلف ذريعن کان معلومات حاصل ٿي، انهن جو تفصيل هن ريت آهي:

(الف) قلمي نسخا

(۱) هن ڪتاب جو هڪ ناياب قلمي نسخو نيشنل ميوزيم ڪراچيءَ جي مخطوطات واري شعبي ۾ رکيل آهي، جيڪو ميوزيم جي منتظمين پير جهنڊي وارن وٽان خريد ڪيو هو. هن نسخي جو شمار ڪتاب جي صحيح ترين نسخن ۾ ٿئي ٿو، ڇو تہ هن نسخي کي مؤلف جي روبرو پيش ڪيو ويو هو. هي ڪتاب ڪيترو عرصو قبلہ مخدوم سائينءَ جن جي خاندان جي ملڪيت ۾ رهيو آهي، جنهنڪري ڪتاب تي سندن پوٽي مخدوم محمد ابراهيم ٺٽويءَ جي مهر بہ لڳل آهي. (سلام عليٰ ابراهيم ۱۱۸۴ هہ)، بعد ۾ هي ڪتاب راشدي بزرگن وٽ پهتو ۽ هينئر نيشنل ميوزيم ۾ موجود آهي.

(۲) ڪتاب "بذل القوة" جو هڪ قلمي نسخو "قاسميہ لائبريري" ڪنڊياري ۾ بہ موجود آهي، جيڪو سن ۱۲۱۲ هجريءَ ڌاري نقل ڪيو ويو هو. هيءُ خط نسخ ۾ لکيل آهي، جنهن تي ڪاتب جو نالو درج نہ آهي.

(۳) هن ڪتاب جو ٽيون نسخو "مدرسہ ڪنز العلوم" سومراٽي شريف ضلع شڪارپور ۾ بہ موجود آهي، جنهن جي ڪاتب جو نالو فقير محمد هاشم ولد ايوب ولد عبدالخالق آهي. هي "ميان علي شاه" نالي ڳوٺ جو رهاڪو هو، جنهن ۱۳۲۶ هہ ڌاري هي نسخو نقل ڪيو هو.

(۴) "بذل القوة" جو هڪ نهايت خوبصورت ۽ خوش خط نسخو ڪتب خانہ ميان خالد ڏهر لڳ عالم آباد تعلقو ڪپرو ضلع سانگهڙ ۾ بہ موجود آهي، جنهن جو مالڪ حضرت مولانا مير محمد سڪندري صاحب آهي. خط نسخ ۾ لکيل هن نسخي تي ڪاتب جو نالو يا ڪتابت جو سال درج نہ آهي.

---

(۱) اتحاف الاڪابر (قلمي) مخدوم محمد هاشم رحہ ج ۲ ص ۱۴۰.

(٥) مخدوم صاحب جن جي هن نادر ڪتاب جو هڪ ٻيو خوش خط نسخو جامعہ راشديہ پير جو ڳوٺ جي لائبريري ۾ بہ موجود آهي، جنهن جي ڪاتب جو نالو حافظ محمد رفيع ولد فتح محمد آهي. جنهن نهايت خوبصورت انداز ۾ هي ڪتاب نقل ڪيو آهي.

اهڙيءَ ريت ڪن ٻين لائبريرين ۾ بہ هن ڪتاب جا خطي نسخا موجود آهن.

(ب) ڇاپي نسخو:

ڪتاب "بذل القوة في حوادث سني النبوه" عربي زبان ۾ پهريون ڀيرو سال ١٩٦٦ع بمطابق ١٣٨٦ع هجريءَ ڏاري سنڌي ادبي بورڊ طرفان شايع ڪيو ويو، جنهن جي تحقيق، تدوين، تقديم ۽ تهذيب جو ڪم ان دور جي مشهور عالم حضرت مولانا مخدوم امير احمد عباسي صاحب پرنسيپل اورنٽيل ڪاليج حيدرآباد طرفان ڪيو ويو.

هي ڪتاب ڊيمي سائيز ۾ شايع ٿيو، جنهن جو متن ٣٠٧ صفحن تي مشتمل آهي، جڏهن تہ شروعات ۾ هڪ سؤ صفحن تي نهايت معلوماتي مقدمو آهي، جنهن ۾ مؤلف جي زندگيءَ جو احوال ۽ سندن تصنيفات توڙي تاليفات جو ذڪر نهايت دلڪش انداز ۾ ڪيو ويو آهي. آخر ۾ ٢٣٠ صفحن تي عنوانن جون فهرستون اعلام، اماڪن ۽ ماخذ وغيره جو ذڪر آهي، اهڙي ريت هي سڄو ڪتاب ٦٤٠ صفحن تي مشتمل آهي. هاڻي هي نسخو ناياب ٿي چڪو آهي، انڪري ضرورت آهي تہ هن جو نئون ايڊيشن شايع ڪيو وڃي.

(ج) سنڌي زبان ۾ ترجما:

پهريون ڀيرو بذل القوة جي سنڌي زبان ۾ ترجمي جو آغاز پروفيسر غلام حسين جلباڻي هٿان ٿيو، جنهن کي استاد العلماء حضرت علامہ مولانا غلام مصطفيٰ قاسميءَ صاحب جن اڳتي وڌايو. اهو مواد ماهوار توڙي ٽماهي "الرحيم" ۾ اٽڪل ڇوڏهن ورهيہ يعني (١٩٧٦ کان ١٩٩٠ تائين) قسطوار وقفي وقفي سان شايع ٿيندو رهيو، پر مڪمل ٿي نہ سگهيو. [1]

اهي قسطون هينئر "مقالات قاسميءَ" ۾ يڪجاءِ محفوظ آهن. استاد قاسمي صاحب جن عربي عبارتن کي نهايت سليس سنڌيءَ جو لباس پهرايو آهي، جيڪڏهن هي ڪتاب مڪمل ٿي وڃي ها تہ سنڌي زبان ۾ سيرة جو هڪ اهم دستاويز ثابت ٿئي ها.

ڪتاب بذل القوة جو ٻيو ترجمو اوهان جي آڏو آهي، جڏهن تہ هن ڪتاب جو هڪ سنڌي ترجمو مولانا طفيل احمد نقشبندي نتويءَ طرفان بہ ڪيو ويو آهي، جيڪو عنقريب شايع ٿيڻ وارو آهي. [2] ڪجهہ ٻين عالمن طرفان بہ هن ڪتاب جي سنڌي ترجمي ڪرڻ جون خبرون ٻڌڻ ۾ اچي رهيون آهن، جن مان محمد مصري خان ميمڻ، ڊاڪٽر محمد اشرف سمون جا نالا قابل ذڪر آهن.

---

(١) مخدوم محمد هاشم رحہ جون ڇپيل تصنيفون. ڊاڪٽر محمد ادريس سنڌي مهران ٢٠٠٣/٢ ص ٣٧.

(٢) مخدوم محمد هاشم رحہ جون ڇپيل تصنيفون. ڊاڪٽر محمد ادريس سنڌي مهران ٢٠٠٣/٢ ص ٣٧.

جامع راشديه پيرجوڳوٺ جي ڪتبخاني ۾ موجود "بذل القوة" جو قلمي نسخو
ڪاتب: حافظ محمد رفيع ولد فتح محمد.

... وبك نستعين

رب يسر بسم الله الرحمن الرحيم وتمم بالخير

الحمد لله وحده والصلوة والسلام على من لا نبي بعده وعلى آله وصحبه ومن نحا نحوه وبعد

فيقول العبد المفتقر الى رحمة ربه الغني محمد هاشم بن عبد الغفور بن عبد الرحمن السندي

التتوي كان الله له وبه ومعه في كل وقت وحين ان هذه رسالة مختصرة في بيان ما

وقع من الحوادث في سني نبوة النبي الكريم صلى الله عليه وسلم اعني السنين الثلاث و

العشرين التي كان يسكن فيها النبي صلى الله عليه وسلم ثلاث عشرة سنة منها بمكة المعظمة

وعشر سنين منها بالمدينة المنورة من غزواته صلى الله عليه وسلم او من سراياه او

مما سواهما من سائر الحوادث شرعت فيها خامس ذي الحجة الحرام من سنة الف ومائة و

ست وستين من هجرة خير الانام عليه افضل الصلوة واشرف السلام وسميتها بذل

القوة في حوادث سني النبوة ورتبتها على قسمين القسم الاول في حوادث سني النبوة

قبل الهجرة والقسم الثاني في حوادث سني النبوة بعد الهجرة وجعلت هذا القسم الثاني

ثلاث ابواب بعون الملك الوهاب الباب الاول في حوادث سني الهجرة من الغزوات الباب

الثاني في حوادث سني الهجرة من السرايا والبعوث الباب الثالث في حوادث السني الهجرية

من غير الغزوات والسرايا فاقول وبالله استعين القسم الاول فيما وقع من الحوادث

في سني نبوته صلى الله عليه وسلم الى زمان هجرته الى المدينة ومن المعلوم انه لم يقع قبل الهجرة

شيء من المغازي والسرايا اذ كان القتال حينئذ محرما فلا نذكر في هذا الباب شيئا الا

من الحوادث التي هي غير المغازي والسرايا ووضعت في هذا القسم بابا واحدا و

بنيت هذا الباب على فصول ثلثة عشر فاقول فصل في حوادث السنة الاولى من النبوة

وهي سنة احدى واربعين من مولده صلى الله عليه وسلم فيها بعث رسول الله

صلى الله عليه وسلم بالنبوة قال الشامي في سيرته بعث رسول الله صلى الله

الله تعالى عليه عشرا رواه مسلم وعن ابن مسعود رضي الله عنه قال قال رسول
الله صلى الله عليه وسلم اولى الناس بي يوم القيامة اكثرهم علي صلوة رواه
الترمذي وعنه قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم ان لله ملائكة
سياحين في الارض يبلغوني من امتي السلام رواه النسائي والدارمي و
عن ابي ابن كعب رضي الله تعالى عنه قال قلت يا رسول الله اني اكثر الصلوة
عليك فكم اجعل من صلواتي فقال ما شئت قلت الربع قال ما شئت فان
زدت فهو خير لك قلت النصف قال ما شئت فان زدت فهو خير لك قلت
الثلثين قال ما شئت فان زدت فهو خير لك قلت اجعل لك صلوتي
كلها قال اذا تكفى همك ويكفر ذنبك رواه الترمذي وعن ابي هريرة رضي
الله عنه قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم من سره ان يكتال بالمكيال
الاوفى اذا صلى علينا اهل البيت فليقل اللهم صل على محمد النبي الامي
وازواجه امهات المؤمنين وذريته واهل بيته كما صليت على ابراهيم
انك حميد مجيد وعن رويفع ان رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم قال من
صلى على محمد وقال اللهم انزله المقعد المقرب عندك يوم القيامة وجبت له
شفاعتي رواه احمد جعلنا الله تعالى من اهل شفاعته ومن زمرة
احبابه آمين رب العالمين اللهم صل على محمد وانزله المقعد المقرب
عندك يوم القيامة والله اعلم ه تمت بعون الله الكريم

حافظ محمد رفيع ولد فتح محمد

قاسميه لائبريري - ڪنڊيارو ۾ موجود "بذل القوة" جو خطي نسخو (پهريون ۽ آخري صفحو) ڪاتب: لکيل نہ آهي. سال ١٢١٢ هہ.

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله وحده والصلوة والسلام على من لا نبي بعده وعلى آله واصحابه و
من حذا حذوه وبعد فيقول العبد المفتقر الى رحمة ربه الغني محمد هاشم
بن عبد الغفور بن عبد الرحمن السندي التتوي كان الله له وربه رحيما
في كل وقت وحين ان هذه رسالة مختصرة في بيان ما وقع من الحوادث
في سني نبوة النبي الكريم صلى الله عليه وسلم في تعيين السنين الثلاثة و
العشرين التي كانت مدة نبوة النبي صلى الله عليه وسلم ثلاث عشرة سنة
منها بمكة المعظمة وعشر سنين منها بالمدينة المنورة من غزواته صلى الله
عليه وسلم او من سراياه او غيرهما مما من سوانح الحوادث شرعت
فيها خامس ذي الحجة الحرام من سنة الف ومائة وست وستين من
هجرة خير الانام عليه افضل الصلوة واشرف السلام وسميتها ببذل
القوة في حوادث سني النبوة ورتبتها على قسمين القسم الاول
في حوادث سني النبوة قبل الهجرة الشريفة والثاني في حوادث سني
النبوة بعد الهجرة وجعلت هذا القسم الثاني على ثلثة ابواب [illegible]

مسيلمة يومئذ ابن مائة وخمسين سنة وقيل ... في تلك الغزوة قتل من الصحابة زيد بن الخطاب اخو عمر بن الخطاب رضي الله عنهما وكان زيد اكبر من عمر في السن واقدم منه في الاسلام وقيل ... في تلك الغزوة قتل من الصحابة ثابت بن قيس بن شماس خطيب الانصار وعباد بن بشر الانصاري الخزرجي رضي الله عنهم وقيل ... في هذه الغزوة قتل من المشركين جيش مسيلمة الكذاب عشرون الف رجل وقتل من المسلمين جيش خالد بن الوليد الف ومائتا رجل منهم جماعة من الصحابة سوى من تقدم ذكرهم ابو حذيفة بن عتبة وسالم مولى ابي حذيفة وشجاع بن وهب وعبد الله بن سهل ومالك بن عمرو والطفيل بن عمرو الدوسي ويزيد بن قيس وعامر بن البكير وعبد الله بن مخرمة والسائب بن عثمان بن مظعون ومعن بن عدي وابو دجانة سماك بن خرشة وغيرهم ... في شوال توفي عبد الله بن ابي بكر الصديق رضي الله عنهما وفيها ... في ذي الحجة توفي ختن النبي صلى الله عليه وسلم ابو العاص بن الربيع زوج زينب بنت النبي صلى الله عليه وسلم ... [illegible]

من الكلام وكان الفراغ من تسويدة يوم الثالث من شهر ذي الحجة الحرام في يوم ... سنة الف ومائتين واثنتي عشرة من هجرة سيد الانام عليه افضل الصلاة واشرف السلام [illegible] والسلام [illegible]

[illegible]

...ـہ كنزالعلوم ـ سومراٽي شريف (شڪارپور) جي ڪتبخاني ۾ موجود "بذل القوة" جو
...ي نسخو ڪاتب: فقير محمد هاشم بن ايوب بن عبدالخالق ساڪن ميان علي شاهه ـ
سال ١٣٢٦ هه پهريون ۽ آخري صفحو.

رب يسر ولا تعسر بسم الله الرحمن الرحيم وتمم بالخير وبك نستعين

الحمد لله وحده والصلاة والسلام على من لا نبي بعده وعلى آله وصحبه ومن نحا نحوه وبعد فيقول العبد المفتقر إلى رحمة
الغني محمد هاشم بن عبد الغفور بن عبد الرحمن السندي التتوي كان الله له وبه ومعه في كل وقت وحين ان هذه رسالة مختصرة
في بيان ما وقع من الحوادث في سني نبوة النبي الكريم صلى الله عليه وآله وسلم أعني السنين الثلاث التي كان يسكن فيها النبي
صلى الله عليه وآله وسلم ثلاث عشرة سنة منها بمكة المعظمة وعشر سنين بالمدينة المنورة من غزواته صلى الله عليه وآله وسلم
ومن سراياه ومما سواها من سائر الحوادث شرعت فيها خامس ذي الحجة الحرام من سنة الف ومائة وست و
وستين من هجرة خير الانام عليه أفضل الصلوة وأشرف السلام وسميتها بذل القوة في حوادث سني النبوة ورتبتها
على قسمين القسم الاول في حوادث سني النبوة قبل الهجرة والقسم الثاني في حوادث سني النبوة بعد الهجرة وجعلت
هذا القسم الثاني ثلاث أبواب بعون الله الوهاب الباب الاول في حوادث سني الهجرة من الغزوات الباب الثاني في
في حوادث سني الهجرة من السرايا والبعوث الباب الثالث في حوادث سني الهجرة من غير الغزوات والسرايا فأقول
وبالله أستعين القسم الاول فيما وقع من الحوادث في سني نبوته صلى الله عليه وسلم إلى زمان ... المدينة ومن المعلوم
انه لم يقع قبل الهجرة شيء من المغازي والسرايا اذ كان حينئذ محرما فلا نذكر في هذا الباب شيئا الا من الحوادث التي
... غير المغازي والسرايا ووضعت في هذا القسم بابا واحدا وبنيت هذا الباب على فصول ثلاثة عشر فأقول فصل
حوادث السنة الاولى من النبوة وهي سنة احدى وأربعين من مولده صلى الله عليه وآله وسلم فيها بعث رسول الله
صلى الله عليه وآله وسلم بالنبوة قال الشامي في سيرته ... بعث رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم على رأس أربعين سنة
... من الولادة ... بيوم وقيل بعشرة ايام ... والقول الاول هو القول المشهور الذي أطبق
عليه العلماء ... انتهى ما ذكره الشامي وقال الزرقاني في شرح المواهب اللدنية انه القول الصحيح
والصواب المروي في الصحيحين عن ابن عباس ... ولكن ... عنهم انتهى ما ذكره الزرقاني واختلف في شهر بعثته
... في شهر ربيع الاول وقيل في رمضان والقول الاول ... وجمع بين القولين كما ذكره الزرقاني في
شرح المواهب بان ابتداء الوحي كان بالرؤيا في ربيع الاول وكانت الرؤيا ستة أشهر ثم نزل عليه الوحي بالقرآن
ونزل عليه جبرائيل في غار حراء وكان ذلك في ليلة القدر من رمضان كما ذكره الله تعالى شهر رمضان ... أنزل
... وقوله انا أنزلناه في ليلة القدر واختلف ايضا في أي تاريخ من الشهر بعث فقيل في الثاني عشر
... في الثاني منه وقيل في الثامن منه وقيل ... القول الاول ... والاختلاف في يوم بعثته
... بعثته صلى الله عليه وآله وسلم كان يوم الاثنين كما وقع التصريح به في حديث مرفوع ... قتادة

∴ الله ∴ و ∴ نعمه ∴ وسلم ∴ تمت ∴ بعون ∴ الله ∴

∴ الكريم ∴ في ∴ التاريخ ∴ ثاني ∴ عشرة ∴ من ∴

∴ شهر ∴ شعبان ∴ المشرف ∴ سنة ∴ الف ∴ و ∴

∴ ثلث ∴ مائة ∴ و ∴ ست ∴ و ∴ عشرون ∴

∴ من ∴ هجرة ∴ النبي ∴ آخر ∴ الزمان ∴ عليه ∴

∴ افضل ∴ الصلوة ∴ و ∴ السلام ∴ ∴ فقط ∴

[illegible]

تبخانہ ميان خالد ڏهر (لڳ عالم آباد ـ ڪپرو، مالڪ مولانا ميرؔ محمد سڪندري) ۾
ود، "بذل القوة" جو خطي نسخو، ابتدائي ۽ آخري صفحو ـ ڪاتب ۽ ڪتابت جو سال
لکيل نہ آهي.

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله وحده والصلوة والسلام على من لا نبي بعده وعلى اله وصحبه ومن
تبعهم من بعده فيقول العبد المفتقر الى رحمة ربه الغني محمد هاشم بن
عبد الغفور بن عبد الرحمن السندي التتوي كان الله له ومعه
في كل وقت وحين ان هذه رسالة مختصرة في بيان ما وقع من الحوادث في سني
نبوة النبي الكريم صلى الله عليه وسلم اعني السنين الثلث والعشرين التي كان يكون فيها
النبي صلى الله عليه وسلم ثلاث عشرة سنة منها بمكة المعظمة وعشرين منها
بالمدينة المنورة من غزوات صلى الله عليه وسلم ومن سراياه وبعوثه وغيرهما من
سائر الحوادث شرعت في جمعها [illegible] ذي الحجة الحرام من سنة الف ومائة وست
وستين من هجرة سيد الانام عليه افضل الصلوة واتم السلام وسميتها ببذل القوة
في حوادث سني النبوة ورتبتها على قسمين القسم الاول في حوادث سني النبوة
قبل الهجرة القسم الثاني في حوادث سني النبوة بعد الهجرة وجعلت القسم
الثاني ثلاثة ابواب [illegible] الباب الاول في حوادث سني الهجرة من
الغزوات الباب الثاني في حوادث سني الهجرة من السرايا والبعوث الباب
الثالث في حوادث سني الهجرة من غير الغزوات والسرايا [illegible] استعين

وهذا الجزء المبارك من النظم وكان الفراغ من تسويده ليلة الاربعا
الرابع من شهر صفر المظفر احسن الله تعالى له الختام من سنة
الف ومائتين واثنين وستين ١٢٦٢ هجرة سيد الانام عليه افضل
الصلاة واشرف السلام والحمد لله سبحانه وتعالى على التمام
والصلاة والسلام على محمد سيدنا الامام وعلى آله وصحبه البررة الكرام
رضي الله تعالى عنهم اجمعين ومن حذوا حذوه الى يوم القيام

ولا حول ولا قوة الا بالله العلي العظيم

وصلى الله على سيدنا ومولانا محمد

وآله

اللهم

ولمن

آمين

(د) اردو ترجما:

پهريون پيرو هن ڪتاب جو اردو زبان ۾ ترجمو ملڪ جي مشهور عالم حضرت مولانا محمد يوسف لڌيانويءَ طرفان ڪيو ويو، ڊيمي سائز ۾ ڇپيل هن ڪتاب جي ضخامت ٣٨٨ صفحا آهي، جيڪو مڪتبہ بينات علامہ بنوري ٽائون ڪراچيءَ طرفان شايع ڪيو ويو. هي ترجمو آسان ۽ عام فهم اردوءَ ۾ آهي، جنهن ڪري اردو ڄاڻندڙ طبقي کان علاوه سنڌي پڙهڻ وارن بہ جهجهي تعداد ۾ هي ڪتاب خريد ڪيو ۽ ٿوري ئي عرصي ۾ هن ڪتاب جا ڇهہ ايڊيشن ختم ٿي ويا. ڪتاب جي ان مقبوليت کي ڏسندي ڪن ٻين ادارن طرفان بہ هن اردو ترجمي کي شايع ڪيو ويو آهي.

٢ جون ٢٠٠٠ع بمطابق ربيع الاول ١٣٢١ هجريءَ ڌاري هن ڪتاب جو ٻيو اردو ترجمو "سيرة سيد الانبياء" صلي الله عليه وسلم جي نالي سان مڪتبہ مظهرِ علم ڪالاخطائي روڊ شاهدره لاهور طرفان شايع ٿي ميدان ۾ آيو، جنهن جي مترجم جو نالو مولانا مفتي محمد عليم الدين نقشبندي مجددي آهي. جڏهن تہ مقدمو فقير محمد جلال الدين قادريءَ طرفان تحرير ٿيل آهي، جنهن کي نهايت ديده زيب انداز ۾ ڇپايو ويو آهي، اعليٰ ڪاغذ، مضبوط جلد سان گڏ هي ڪتاب طباعت جي سمورين خوبين سان سينگاريل آهي.

فاضل مترجم نهايت وڻندڙ پيرائي ۾ سليس ۽ بامحاوره ٻولي ۾ هي ترجمو ڪيو آهي ۽ ان سان گڏ تعليقات ۽ تخريج جو ڪم بہ نهايت جديد تحقيقي انداز ۾ ڪيو اٿس ۽ ان ڇوڻ ۾ ڪوبہ وڌاءُ نہ ٿيندو تہ اڄ تائين مارڪيٽ ۾ آيل "بذل القوة" جي ترجمن مان هي سڀ کان بهترين ترجمو آهي، جنهنکي هن ڪتاب جي شايان شان چئي سگهجي ٿو پر افسوس ان ڳالهہ جو آهي تہ هن ڪتاب جو حصول تمام ڏکيو ۽ عام ماڻهوءَ جي پهچ کان ٻاهر آهي، جنهن ڪري عام ماڻهو هن عاليشان ترجمي مان استفادو نہ ڪري سگهيا آهن.

هي ڪتاب ڊبل ڪرائون سائز جي ٦٠٧ صفحن تي مشتمل آهي.

ڪتاب بذل القوة جون ڪجهہ خاص خوبيون

سيرة النبي صلي الله عليه وسلم جي مقدس موضوع تي دنيا ۾ هزارين ڪتاب موجود آهن، جنهن ڪري اهو فيصلو ڪرڻ ممڪن نہ آهي تہ هن سلسلي ۾ ڪنهن ڪتاب کي ڪهڙو مقام ڏنو وڃي پر پوءِ بہ ڪجهہ ڪتاب واقعي اهڙا آهن، جن کي ٻين کان وڌيڪ اهم ۽ منفرد ضرور چئي سگهجي ٿو، اهڙن ئي ڪتابن مان مخدوم سائينءَ جن جي هيءَ تاليف بہ هڪ آهي، جنهن ۾ شامل ڪجهہ منفرد ۽ ممتاز ڳالهين جو ذڪر هن هيٺ ڪجي ٿو، جيڪي هن ڪتاب کي ٻين کان منفرد ثابت ڪن ٿيون. مٿي تقديم ۾ اها ڳالهہ واضح ٿي چڪي آهي تہ فاضل

مؤلف هن ڪتاب لاءِ گهڻي ڀاڱي صحيح ۽ مستند روايتن جو انتخاب ڪيو آهي پر جيڪڏهن ڪنهن واقعي بابت هڪ کان وڌيڪ مستند روايتون ملن ٿيون ته انهن جي وچ ۾ علمي انداز سان تطبيق پيدا ڪندي ان فروعي اختلاف کي دور ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي اٿن، پر جي ڪٿي راوين جي وچ ۾ ڪو بنيادي اختلاف نظر اچي ٿو ۽ انهن جا رايا ۽ ويچار هڪ ٻئي کان مختلف ٿي وڃن ٿا ته پوءِ علمي ۽ تحقيقي انداز ۾ جائزو وٺندي هڪ کي صحيح يا راجح ۽ ٻئي کي غلط يا ڪمزور قرار ڏين ٿا.

بيشڪ فقهي لحاظ کان مخدوم صاحب جن جو تعلق حنفي مسلڪ سان آهي پر سندن وسيع علم هنن جي دل ۽ دماغ کي به بي پناهه وسعت بخشي. سندن ٻاهرين استادن ۾ مفتي عبدالقادر کان سواءِ ٻيا استاد شافعي ۽ مالڪي مسلڪ جا پيروڪار هئا. انڪري مخدوم سائينءَ جن کي انهن جي فقه بابت به مڪمل معلومات حاصل هئي، اهوئي سبب هو ته جتي به قرآن يا حديث مان استنباط ڪندي ڪنهن فقيه وٽ ڪا ڍلائپ يا ڪمزوري نظر اچي ٿي ته هو ان جي نشاندهي ڪرڻ ضروري سمجهن ٿا ته جيئن حقيقت واضح ٿي سگهي. بذل القوة هونئن ته سيرت جو ڪتاب آهي پر بقول امام ابن شهاب زُهريءَ جي ته ”سمورا علم سرور ڪائنات صلي الله عليه وسلم جن جي سيرت مان نڪرن ٿا“. انڪري هن ڪتاب ۾ به مختلف جاين تي ٻين ڳالهين سان گڏ ڪن فقهي مسائل جو ذڪر به اچي ٿو. ان موقعي تي نبي سائين صلي الله عليه وسلم جن جي سيرت مان استفادو ۽ استنباط ڪندي هر فقيهه پنهنجي پنهنجي انداز سان اهڙن مسائل جو حل پيش ڪيو آهي. هاڻي ڪنهن به فقيهه جو پيش ڪيل حل جيڪڏهن واقعي سرور عالم صلي الله عليه وسلم جن جي عمل سان موافقت رکي ٿو ته مخدوم سائينءَ جن ان کي فراخ دليءَ سان قبول ڪيو آهي پر جيڪڏهن ڪنهن جاءِ تي ڪنهن فقيهه جو پيش ڪيل حل حقيقت سان موافقت نٿو رکي ۽ ان جي باوجود به ان مسلڪ جا پيروڪار پنهنجي ذاتي هوڏ ۽ ڪمزور دليلن جي بنياد تي ان کي درست قرار ڏيندي حنفي مسلڪ تي چوهڙ چنڊين ٿا ته اني هو حنفيت جا وڪيل بڻجي پنهنجي فقهه جي علمي ۽ تحقيقي انداز ۾ اهڙو ته دفاع ڪن ٿا جو مخالف به سندن راءِ کي اهميت ڏيڻ تي مجبور ٿيو پون. اهڙا مثال هن ڪتاب ۾ ڪيترين ئي جاين تي قارئين ڪرام کي نظر ايندا. هن هيٺ اهڙن ڪجهه مسائل جو ذڪر ڪجي ٿو:

(الف) حنفيت جي تائيد جا مثال

سن ستين هجريءَ جي واقعات ۾ ام المؤمنين سيده ميمونه رضہ جي نڪاح بابت ڄاڻايو ويو آهي ته پاڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم جن ساڻن هي نڪاح ذيقعده جي مهيني ۾ ڪيو.

هاڻي ان ڳالهہ ۾ راوين جو اختلاف آهي تہ اهو نڪاح ڪهڙي حالت ۾ ٿيو؟ جنهن بابت حديث جي ڪتابن ۾ اسانکي بہ روايتون ملن ٿيون. انهن مان پهرين روايت حضرت عبدالله بن عباس رضہ سائينءَ جي آهي، جنهن کي صحاح ستہ توڙي مؤطا مالڪ ۾ ڏسي سگهجي ٿو. ان روايت مان خبر پوي ٿي تہ سيده ميمونہ رضہ سان نڪاح وقت سيد ڪونين صلي الله عليه وسلم جن احرام جي حالت ۾ هئا. حنفي فقيهن وٽ ان روايت کي ترجيح ڏني ويئي آهي، انڪري هو احرام جي حالت ۾ نڪاح جائز سمجهن ٿا پر همبستري وٽن جائز نہ آهي.

ٻئي طرف وري مسلم شريف ۾ سيده ميمونہ رضہ جي هڪ روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ سائس نڪاح ڪرڻ وقت ڪائنات جا ڪارٿي صلي الله عليه وسلم جن احرام کولي چڪا هئا. شافعي فقيهن وٽ وري ان روايت کي ترجيح حاصل آهي، انڪري هنن وٽ احرام جي حالت ۾ نڪاح بہ جائز نہ آهي.

هن موقعي تي مخدوم صاحب جن نهايت مضبوط دليلن سان شافعين جي مسلڪ کي رد ڪندي فرمايو آهي: "جيئن تہ هي نڪاح ذيقعده جي مهيني ۾ ٿيو ۽ ان روايت تي سڀ متفق آهن تہ پوءِ نبي سائين صلي الله عليه وسلم جن ان موقعي تي يقيناً احرام جي حالت ۾ هئا. ڇو جو پاڻ سڳورا صلي الله عليه وسلم جن ذيقعده جو چنڊ ڏسي "عمره قضا" جي ارادي سان احرام ٻڌي مديني طيبہ کان روانا ٿيا ۽ ذوالحج جي چوٿين تاريخ صبح ويل مکي شريف ۾ داخل ٿيا ۽ عمره ادا ڪيائون. جنهن مان اها ڳالهہ ثابت ٿئي ٿي تہ پاڻ سڳورا صلي الله عليه وسلم جن ذيقعده جو سڄو مهينو احرام جي حالت ۾ رهيا. هاڻي جڏهن ذيقعده مهيني ۾ هن نڪاح ٿيڻ واري روايت تي سمورا راوي متفق آهن تہ پوءِ هي نڪاح باليقين احرام جي حالت ۾ ئي ٿيو هوندو، باقي سندن ملاقات عمره ادا ڪرڻ کانپوءِ واپسيءَ تي ساڳئي ئي ڳوٺ "سَرِف" ۾ ٿي، انڪري حنفين جو مسلڪ بالڪل صحيح آهي تہ "احرام جي حالت ۾ نڪاح ڪرڻ جائز آهي باقي گڏجاڻي نہ."

(۲) سن ڏهين هجريءَ ڌاري حجة الوداع جي موقعي تي "عرفات" جي ميدان ۾ وقوف وقت هڪ شخص ڏاچيءَ تان ڪري ۽ سندس ڳاٽو ڀڄي پيو، جنهن سبب هو گذاري ويو. هن موقعي تي ٻنهي جهانن جي سردار صلي الله عليه وسلم جن فرمايو تہ "هن ميت جو منهن ۽ مٿو نہ ڍڪيو وڃي ۽ نہ ئي ڪيس ڪا خوشبوءِ لڳائي وڃي، ڇو تہ هو قيامت جي ڏينهن احرام جي حالت ۾ ئي تلبيو پڙهندي ميدان حشر ۾ اٿندو." اها حديث امام بخاري توڙي ٻين طرفان نقل ڪئي ويئي آهي".

مٿين روايت تي بہ حنفين توڙي شافعين جي وچ ۾ اختلاف رهيو آهي. شافعي فقيهن جو

چوڻ آهي تہ سرور ڪائنات صلي الله عليه وسلم طرفان ڏنل اهو حڪم عام آهي، انڪري جيڪو ماڻهو بہ احرام جي حالت ۾ فوت ٿيندو ان کي مٿين طريقي سان ئي دفن ڪرڻ گهرجي، جڏهن تہ حنفي فقيهن جي راءِ آهي تہ اهو حڪم خاص ان شخص لاءِ هو، نڪي هر احرام واري لاءِ. هن موقعي تي مخدوم صاحب جن حنفي مسلڪ وارن جي تائيد ۾ نهايت قوي دليل پيش ڪندي فرمائين ٿا تہ هن موقعي تي پاڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم جن جو حڪم هو تہ "هن شخص جو منهن مٿو نہ ڍڪيو وڃي" پوءِ اهو حڪم عام ڪيئن ٿي سگهي ٿو؟ چو تہ جيڪڏهن اهو حڪم عام هجي ها تہ پوءِ ان لاءِ لفظ هيئنئن هجڻ کپن ها تہ "احرام واري حالت ۾ فوت ٿيل شخص جو منهن مٿو نہ ڍڪڻ کپي." ان ڪري هن حديث جا لفظ خود حنفي مسلڪ وارن جي تائيد ڪن ٿا.

(٣) موزن تي مسح: - سن نائين هجريءَ جي واقعات ۾ حضرت مغيره بن شعبہ رضہ کان نقل ڪيل هڪ روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ پاڻ ڪريمن صلي الله عليه وسلم جن هن سال فجر جي نماز لاءِ وضو ساربندي موزن مٿان مسح ڪيو، يعني پير مبارڪ نہ ڌوتائون. اها روايت متفق عليه آهي.

شيعہ فقہ سان واسطو رکندڙن جو چوڻ آهي تہ موزن جي مٿان مسح ڪرڻ وارو حڪم "سورة مائده" جي هڪ آيت ذريعي منسوخ ٿي ويو هو. هاڻي هتي اهو سوال ٿو اڀري تہ "سورة مائده" جو نزول سن پنجين هجريءَ ڌاري ٿيو، جڏهن تہ هن روايت مطابق سرور عالم صلي الله عليه وسلم جن هي مسح سن نائين هجريءَ ڌاري ڪيو هو، جنهن مان پڻ حنفين جي تائيد ٿئي ٿي، چو تہ پنجين هجريءِ ۾ جيڪڏهن اهو حڪم منسوخ ٿيو هو تہ پوءِ پاڻ سڳورا صلي الله عليه وسلم جن نائين هجريءَ ڌاري مسح ڪيئن ڪن ها؟

(٤) ام المؤمنين سيده عائشہ صديقہ رضہ هجرت جي پهرين سال شوال جي مهيني ۾ پرڻجي سيد ڪائنات صلي الله عليه وسلم جن جي گهر ۾ آئي. هاڻي جيڪي ماڻهو شوال جي مهيني ۾ يا ٻنهي عيدن جي وچالي دوران شادي ڪرڻ غلط سمجهندا آهن، مٿين واقعي مان انهن جي ترديد ٿئي ٿي. اهڙي ريت ٻيا بہ ڪيترا اهڙا واقعا آهن، جن مان حنفي مسلڪ جي تائيد جا ثبوت ملن ٿا.

(ب) شخصيتن توڙي ماڳن مڪانن جو ذڪر

هن ڪتاب ۾ بي شمار شخصيتن ۽ ماڳن مڪانن جو ذڪر ڪيو ويو آهي، جن مان ڪيترا نالا اسان وٽ غلط اچاريا ويندا آهن، انڪري جنتي بہ ڪو نالو اچي ٿو تہ مخدوم صاحب جن ان جو صحيح تلفظ زبرن زيرن جي مدد سان اسان کي ٻڌايو آهي. ڪي نالا لکڻ ۾ هڪجهڙا

آهن پر اچارڻ ۾ مختلف آهن. انڪري زير زبر ڪانسواء انهن ۾ فرق محسوس ڪري نہ سگهبو، ڪي نالا وري لکڻ توڙي پڙهڻ ۾ ساڳيا آهن پر اهي شخصيتون مختلف آهن، انڪري سندن ولديت، ڪنيت يا خانداني نسبت سان سندن باري ۾ وضاحت ڪئي ويئي آهي.

مثال طور فتح مڪہ جي موقعي تي ايمان آڻڻ وارن ۾ ٻن شخصيتن جو نالو "ابوسفيان" آهي، جن مان هڪ شخصيت ابوسفيان بن حرب جي آهي، جيڪو مشهور اموي سردار هو، جڏهن تہ ٻيو "ابوسفيان" وري پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم جن جو چاچو ۽ ٽج شريڪ ڀاءُ آهي، جنهن کي ابوسفيان بن حارث مطلبي لکي سندن شخصيت کي نمايان ڪيو ويو آهي.

ساڳيءَ ريت "بيعت عقبہ" جي موقعي تي مازني قبيلي جي هڪ عورت ايمان آندو، جنهن جو نالو "نَسيبہ" ٻڌايو ويو آهي، جڏهن تہ صحابي عورتن جي صف ۾ هڪ ٻي اهڙي عورت بہ شامل آهي، جنهن جو نالو تصغير جي صيغي ۾ "نُسيبہ" آهي. هن موقعي تي زير زبر سان گڏ مخدوم صاحب ڪنيت جي ذريعي بہ ٻنهي جي فرق کي واضح ڪيو آهي، جنهن مان اها ڄاڻ ملي ٿي تہ عقبہ جي ٽين بيعت ۾ شامل هن صحابي عورت جي ڪنيت ام عماره آهي، جڏهن تہ "نُسيبَہ" نالي واري عورت جي ڪنيت "ام عطيہ" آهي.

سن اٺين هجريءَ جي واقعات ۾ مشهور صحابي حضرت عباد بن بشر رضہ جو ذڪر موجود آهي، اهو نالو بہ اسان وٽ عام طور غلط اچاريو ويندو آهي، جنهن جو صحيح تلفظ آهي عَباد بن بشر يعني هتي ع جي مٿان زبر ۽ ب جي مٿان زبر سان گڏ تشديد بہ ڏني ويندي، جڏهن تہ سندس بابي جو نالو بِشر آهي، يعني ب جي هيٺان زير ۽ شين کي ساڪن رکڻو آهي. عام طور ماڻهو ان کي بَشَر اچاريندا آهن، جيڪو بالڪل غلط آهي.

مشهور صحابي حضرت ابوذر رضہ جي قبيلي جو صحيح تلفظ غِفاري آهي، جڏهن تہ عام ماڻهو ان کي غَفَاري ڪري اچاريندا آهن، انڪري لازم آهي تہ غين جي هيٺان زير ڏني وڃي.

هڪ ٻئي مشهور صحابي حضرت بريده بن حصيب اسلميءَ رضہ جي نالي کي بہ اڪثر ماڻهو غلط اچاريندا آهن، جنهن جو صحيح تلفظ آهي بُريده بن حُصَيب اسلمي يعني ب جي مٿان پيش ۽ "ر" جي مٿان زبر ساڳيءَ ريت سندس والد جي نالي ۾ بہ ح جي مٿان پيش ۽ ص جي مٿان زبر ڏني ويندي، تڏهن ان جو اچار صحيح ٿيهندو.

(ج) ماڳن مڪانن جو ذڪر

هڪ ماهر جاگرافيدان وانگر هن موقعي تي بہ حضرت مخدوم صاحب جن ماڳن مڪانن بابت اسان کي نهايت مستند معلومات مهيا ڪئي آهي. هن نہ صرف معروف توڙي غير معروف جاين جا صحيح نالا نقل ڪيا آهن پر انهن جو محل وقوع ۽ انهن جو صحيح فاصلو بہ ٻڌايو آهي. هن ڏس ۾ ايتري معلومات ٻئي ڪنهن بہ سيرت جي ڪتاب ۾ مشڪل ملي سگهندي.

مثال طور: غزوات واري باب ۾ "ابواء" جو ذڪر ڪندي اسان جي محترم مؤلف ڄاڻايو آهي تہ "ابواء" مديني کان مڪي ڏانهن ويندڙ واٽ تي هڪ ڳوٺ آهي، جيڪو "فُرع" جي پسگردائيءَ ۾ آهي، جحفہ ۽ ابواء جي وچ ۾ ٽيويهن ميلن جو مفاصلو آهي. اهڙيءَ ريت جُهينہ جبل جو فاصلو مديني کان ٻارهن ميل ٻڌايو ويو آهي. فاصلو ٻڌائڻ وقت پورن ميلن سان گڏ اڻپورن ميلن جو ذڪر بہ ڪيو ويو آهي."

سن ٽين هجريءَ جي غزوات ۾ غزوه احد جي موقعي تي مشهور جبل "احد" جو ذڪر اچي ٿو، جنهن جو فاصلو مديني کان عام طور تي ميل ٻڌايو ويندو آهي، مگر مخدوم سائينءَ جن علامہ سمهوديءَ جي روايت نقل ڪندي لکيو آهي تہ باب البقيع کان احد جبل جو فاصلو ۲ ۴/۷ ميلن کان ٿورو مٿي آهي، يعنيٰ پورا ٽي ميل نہ آهي. اهو سندن احتياط جو ڪمال آهي.

هن ڪتاب ۾ مخدوم صاحب جن طرفان جيترن ماڳن مڪانن جو ذڪر ڪيو ويو آهي انهن بابت هنن نہ فقط ڪتابن مان معلومات حاصل ڪئي آهي پر اڪثر جاين تي پاڻ پهچي انهن جو مشاهدو بہ ڪيو اٿن، تنهنڪري چئي سگهجي ٿو تہ اها معلومات صرف مطالعي جي بنياد تي نہ پر مشاهدي جي بنياد تي بہ حاصل ڪئي وئي آهي، تنهنڪري ان ۾ غلطيءَ جو امڪان گهٽ کان گهٽ آهي، اهڙو اظهار ڪيترن ئي ماڳن مڪانن جي بيان وقت فاضل مؤلف هن ڪتاب ۾ ڪيو آهي.

سن ٻي هجريءَ دوران غزوه بدر ڏانهن ويندي مسلمانن جو لشڪر جڏهن "روحاء" وٽ پهتو تہ اتي پاڻ ڪريمن صلي الله عليه وسلم جن حضرت "ابولبابہ" کي پنهنجو جانشين مقرر ڪري مديني اماڻيو. هن موقعي تي مخدوم صاحب ڄاڻايو آهي تہ "روحاء" هڪ ڪوهہ جو نالو آهي، جيڪو مديني کان ٣٦ ميلن جي مفاصلي تي هو. مخدوم سائينءَ جن پاڻ هن ڪوهہ کي وڃي ڏٺو ۽ ان جو پاڻي بہ پيتائون.

سن سنين هجريءَ جي واقعات ۾ جتي ام المؤمنين سيده ميمونہ رضہ جي نڪاح جو ذڪر آهي، ان موقعي تي مخدوم صاحب جن ٻڌايو آهي تہ هن بيبي سڳوريءَ جي ڳوٺ جو نالو "سَرف" هو، هن بيبيءَ اتي وفات فرمائي ۽ اتي ئي ڪين دفنايو ويو. مخدوم صاحب جن ١١٣٦ ھ ڌاري هتي پهتا، ان وقت هي ڳوٺ تہ اجڙي چڪو هو پر بيبي سائڻ جن جي مزار مبارڪ موجود هئي، جنهن جي زيارت ڪيائون.

سن ڇهين نبويءَ جي واقعات ۾ اسلام جي پهرين مرڪز دار ارقم جو ذڪر ڪيو ويو آهي، جتي بعد ۾ عباسي خليفي هارون رشيد جي امڙ خيزُران هڪ مسجد جوڙائي هئي. مخدوم سائينءَ جن ١١٣٥ هجريءَ ڌاري هن جاءِ جي بہ زيارت ڪئي هئي. اهڙي ريت ٻين بہ ڪيترن ئي جاين جي زيارت ڪيائون. ساڳيءَ ريت وري انهن ماڳن مڪانن جا صحيح اچار پڻ

نقل ڪيا ويا آهن.

سن نائين هجريءَ ۾ حضرت علقمہ رضہ جي اڳواڻيءَ هيٺ هڪ سريہ "جُده" جي ساحل طرف اماڻيو ويو. ان ماڳ جو صحيح تلفظ "جُده" آهي يعنيٰ ج جي مٿان پيش ڏنو ويندو. اهڙيءَ ريت سن ٽين هجريءَ دوران پاڻ سڳورا صلي الله عليه وسلم جن هڪ غزوه لاءِ "فرع" ڏانهن روانا ٿيا. ان ماڳ جو صحيح اچار "فُرُع" آهي يعنيٰ "ف" توڙي "ر" جي مٿان پيش ڏنو ويندو. اهڙي ريت سڄي ڪتاب ۾ اهڙن سوين ماڳن جا صحيح اچار ڏنا ويا آهن.

(د) ڪجھہ روايتن جي ڇنڊڇاڻ

اسان وٽ ڪجھہ روايتون سالن کان وٺي رائج رهيون آهن ۽ اڄ تائين بنا تحقيق جي ڪيترائي ماڻهو اهي روايتون جيئن جو تيئن نقل ڪندا رهن ٿا، پر مخدوم صاحب پنهنجي علم ۽ تحقيق جي بنياد تي ڪجھہ اهڙيون روايتون بہ نقل ڪيون آهن، جيڪي عام ڪتابن ۾ نظر نٿيون اچن.

(١) عام طور اها روايت مسلمانن ۾ مشهور آهي تہ هجري ڪئلينڊر جي شروعات سيدنا عمر بن خطاب رضہ پنهنجي خلافت واري زماني ۾ سن ١٧ هجريءَ ڌاري ڪئي پر مخدوم صاحب جن ان جي مقابلي ۾ هيءَ روايت نقل ڪئي آهي تہ "ان جي شروعات پاڻ ڪريمن صلي الله عليه وسلم جن هٿان ان وقت ٿي ٿي، جڏهن هو اجان "قبا" ۾ ترسيل هئا ۽ مديني نہ پهتا هئا". هونئن تہ اهو مهينو ربيع الاول جو هو پر پاڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم جن هن موقعي تي فرمايو هو تہ هن سال جي شروعات محرم کان ڪئي ويندي، ڇو تہ حاجي سڳورا ان مهيني ۾ ئي پنهنجن ماڳن تي موٽندا آهن، مخدوم صاحب وٽ ان روايت کي ترجيح حاصل آهي.

(٢) ورقہ بن نوفل جي اسلام بابت بہ عالمن ۾ اتفاق نہ آهي پر مخدوم صاحب جن کي سندن ايمان آڻڻ تي يقين آهي ۽ هن نبوت جي پهرين سال وارن واقعات ۾ حضرت ورقہ جي مسلمان ٿيڻ جو ذڪر ڪيو آهي. اها ڳالھہ هن پنهنجي طرفان نہ پر ڪيترن ئي مستند محدثن ۽ مؤرخن جي بيان ڪيل روايتن جي بنياد تي ڪئي آهي، جن ۾ شرح مواهب جو مؤلف زرقاني بہ شامل آهي، جنهن حضرت ورقہ کي قطعي صحابي شمار ڪيو آهي.

(ح) بزرگن جي نسبت سندن پوين ڏانهن

اسان جا عالم ۽ مؤرخ جڏهن ڪنهن شخصيت جو احوال بيان ڪندا تہ ان موقعي تي جيڪڏهن ان جي بزرگن ۾ ڪا اهم هستي هوندي آهي تہ ان سان نسبت جو ذڪر ضرور ڪيو ويندو آهي، مثلاً مخدوم سائينءَ جن جو استاد "مفتي عبدالقادر مڪي" جينوٽيڪ پنهنجي وقت جو هڪ مجيل عالم ۽ فقيہ ليکيو ويندو آهي پر ان هوندي بہ ان جي سوانح لکڻ وارن اهو ضرور لکيو آهي تہ هن جي بزرگن ۾ "شيخ طاهر پٽني" مشهور عالم ٿي گذريو آهي پر مخدوم صاحب جن هن ڪتاب ۾ ان جي ابتڙ وري نئون انداز اختيار ڪيو آهي، يعني ڪنهن

اهم هستيءَ جو ذڪر ڪندي اهو ضرور ٻڌايو اٿن تہ اڳتي هلي ان جي نسل مان ڪهڙيءَ اهم شخصيت جنم ورتو. مثال طور سن ٻي هجريءَ جي واقعات ۾ حضرت سائب بن عبيد رضہ جي مسلمان ٿيڻ جو ذڪر ڪيو ويو آهي. ان موقعي تي هنن اها ڳالهہ بہ واضح ڪئي آهي تہ اڳتي هلي حضرت سائب جي نسل مان امام شافعي پيدا ٿيو، جنهن جو نسب نامو هن ريت نقل ڪيو اٿن: امام شافعي ولد ادريس ولد عباس ولد عثمان ولد شافع ولد سائب.

اهڙي ريت سن ٽين هجريءَ جي واقعات ۾ عبدالله بن شهاب جو واقعو بيان ڪيو ويو آهي، جيڪو جنگ احد ۾ ڪافرن جي لشڪر سان گڏ مسلمانن سان وڙهيو هو ۽ هن پاڻ ڪريمن ﷺ جن کي تير هڻي زخمي بہ ڪيو هو پر بعد ۾ اسلام قبول ڪيائون. سندس نسل مان اڳتي هلي امام ابن شهاب، زهري پيدا ٿيو، جنهن جو نسب هن ريت آهي: ابن شهاب محمد بن مسلم بن عبدالله ابن شهاب. اهڙيءَ ريت ابن شهاب عبدالله جو پوٽو ٿيو. ان ئي موقعي تي عبدالله اڪبر نالي هڪ شخص جو ذڪر بہ ڪيو ويو آهي، جيڪو اول ئي مسلمان ٿي چڪو هو. جنهن کي وري ابن شهاب زهريءَ جو نانو ڄاڻايو ويو آهي. هڪ ٻيو مثال غزوه خندق جي موقعي تي سعد بن حبتہ انصاريءَ رضہ جو آهي، جنهن ڪافرن جي لشڪر ۾ ٽاڪوڙو مچائي ڇڏيو. نبي سائين صلي الله عليه وسلم جن سندس حق ۾ دعا ڪئي. هتي فاضل مؤلف ڄاڻايو آهي تہ اڳتي هلي حنفي فقه جو وڏو عالم امام ابويوسف سندس نسل مان پيدا ٿيو، جنهن جي نسب جو سلسلو هن ريت نقل ڪيو ويو آهي: امام ابويوسف بن ابراهيم بن حبيب بن حُبيش بن سعد بن حبتہ انصاري. ان ڪانسواءِ سن ڇهين هجريءَ جي واقعات ۾ حضرت عمر رضہ جي نڪاح جو ذڪر ڪيو ويو آهي، جيڪو "جميلہ" نالي عورت سان ٿيو. هن گهر مان حضرت عمر رضہ کي عاصم نالي هڪ پٽ ڄائو ۽ ان جي نياٽيءَ کي اڳتي هلي حضرت عمر بن عبدالعزيز رضہ ڄائو هو. انڪري عاصم سڳو ۾ حضرت عمر بن عبدالعزيز رضہ جو نانو ٿيو سن ڇهين هجريءَ جي واقعات ۾ حُرقوس بن زُبير نالي هڪ شخص جو ذڪر بہ موجود آهي، جنهن جي نسل مان خارجي فرقو پيدا ٿيو.

اهڙيءَ ريت ننڍن جي وڏن سان نسبت جوڙڻ بدران وڏن جي نسبت ننڍن ڏانهن ٻڌائي وئي آهي.

مخدوم صاحب پنهنجي هن منفرد تاليف ۾ ڪجهہ اهڙا نالا بہ نقل ڪيا آهن، جيڪي ڪنهن عام سيرة نگار يا مؤرخ طرفان نہ ٻڌايا ويا آهن. مثلاً سن ٻي هجريءَ جي واقعات ۾ ڏهين محرم واري ڏينهن روزي بابت پاڻ ڪريمن صلي الله عليه وسلم جن، جنهن شخص کان اعلان ڪرايو هو، ان جو نالو هند بن اسماء بن حارثہ اسلمي ٻڌايو ويو آهي. اهڙيءَ ريت پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم معراج جي وقت جنهن براق تي سوار هئا، ان جو نالو "جارود" هو. اهڙيون وضاحتون ڪنهن ٻئي ڪتاب ۾ مشڪل نظر اينديون.

(ط) مختلف روايتن جي وچ ۾ تطبيق

نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن جي مديني ۾ پهچڻ بابت ٻه روايتون نقل ڪيون ويون آهن. پهرئين روايت ۾ ڄاڻايو ويو آهي ته پاڻ سڳورا صلي الله عليه وسلم جن سومر جي ڏينهن مديني شريف پهتا، جڏهن ته ٻي روايت ۾ وري اهو جمعي جو ڏينهن ٻڌايو ويو آهي. ٻنهي روايتن ۾ تطبيق پيدا ڪندي مخدوم صاحب ڄاڻايو آهي ته پاڻ سڳورا صلي الله عليه وسلم جن سومر ڏينهن "قبا" ۾ پهتا، ڇو ته ڪنهن به شهر جي ڪنهن حصي ۾ داخل ٿيڻ ان شهر ۾ ئي داخل ٿيڻ سمجهيو ويندو آهي. جنهن ڪانپوءِ ٻارهن راتيون "قبا" ۾ قيام ڪرڻ ڪانپوءِ جمعي جي مبارڪ ڏينهن تي اتان هلي مديني پهتا. اهڙيءَ ريت ٻئي روايتون صحيح ثابت ٿينديون.

ڪتاب جي شروعات ۾ پهرين نبوي سال جي واقعات دوران بعثت متعلق ٻه قول نقل ڪيا ويا آهن. پهرئين قول موجب پاڻ ڪريمن صلي الله عليه وسلم جن جي بعثت ربيع الاول جي مهيني ۾ ٿي، جڏهن ته ٻئي قول موجب بعثت رمضان جي مهيني ۾ ٻڌائي وئي آهي.

هن موقعي تي فاضل مؤلف ٻنهي روايتن ۾ تطبيق پيدا ڪندي بيان ڪيو آهي ته سچن خوابن ذريعي وحيءَ جي ابتداء ربيع الاول ۾ ٿي، جڏهن ته جبريل قرآني آيتون کڻي غار حرا اندر رمضان ۾ نازل ٿيو. اهڙي ريت ٻئي روايتون صحيح ٿين ٿيون.

(ي) پهريون پيرو پيش ايندڙ واقعات جي نشاندهي

اسلامي تاريخ ۾ جيڪو واقعو پهريون پيرو پيش آيو آهي ته اهڙي هر واقعي جي نشاندهي ان جاءِ تي ڪئي وئي آهي.

مشهور يهودي عالم حضرت مُخَيريق جيڪو مسلمان ٿيو ۽ غزوه احد ۾ شهادت ماڻيائين، ان پنهنجي ملڪيت جو وارث سرور ڪائنات صلي الله عليه وسلم جن کي بڻايو هو پر سندس شهادت ڪانپوءِ پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم اها سموري ملڪيت وقف ڪري ڇڏي. هن موقعي تي مخدوم صاحب جن وضاحت ڪئي آهي ته اهو اسلام ۾ وقف جو پهريون مثال هو.

حضرت عثمان بن مظعون رضہ جي وفات جي خبر سان گڏ اهو به ٻڌايو ويو آهي ته هو پهريون مهاجر هو، جنهن مديني ۾ وفات فرمائي ۽ جنت البقيع ۾ دفن ٿيو. اسلامي تاريخ ۾ پهريون اذان حضرت بلال رضہ فجر جي وقت ڏنو هو.

پاڻ ڪريمن صلي الله عليه وسلم جن جي هجرت ڪانپوءِ مديني ۾ انصار وٽ پهريون پٽ نعمان بن بشير ڄائو، جڏهن ته مهاجرن وٽ عبدالله بن زبير ڄائو هو. اهڙيءَ ريت ڄاڻايو ويو آهي ته اسلامي تاريخ ۾ پهريون غنيمت جو مال مسلمانن کي ان سريه ۾ هٿ آيو. جيڪو حضرت عبدالله بن جحش رضہ جي اڳواڻيءَ هيٺ "نخلہ" ڏانهن اماڻيو ويو. اهڙيءَ ريت پاڻ ڪريمن صلي الله عليه وسلم جن جي ذات لاءِ پهريون "خمس" به هن ئي موقعي تي عبدالله بن جحش

پنهنجي اجتهاد سان ڪديو، ڇو ته ان وقت تائين اجان "خمس" ڪڍڻ جو حڪم نازل نه ٿيو هو.

غزوه طائف جي موقعي تي بڏايو ويو آهي ته پهريون دفعو منجنيق ذريعي دشمن مٿان پٿر وسايا ويا. ان کانپوءِ ڪنهن ٻئي غزوه ۾ منجنيق جي استعمال جو ثبوت نه ٿو ملي.

اسلامي تاريخ ۾ پهريون تير حضرت سعد بن ابي وقاص رضه طرفان ان غزوه دوران اڇلايو ويو جيڪو حضرت عبيده بن حارث رضه جي اڳواٽيءَ هيٺ "رابغ" ڏانهن اماڻيو ويو.

پهريون ڪافر عمرو بن علاء حضرمي هو، جيڪو مسلمانن هٿان قتل ٿيو.

حضرت خُبيب بن عدي پهريون مسلمان هو، جنهن سوريءَ تي سر ڏنو. ان کان علاوه کيس اهو شرف به حاصل آهي ته هن شهادت کان اڳ ٻه رڪعتون نفل ادا ڪيون.

ان ڪانسواءِ ٻيا به ڪيترائي اهڙا واقعا آهن، جيڪي پهريون دفعو پيش آيا، تن جي هن ڪتاب ۾ نشاندهي ڪئي ويئي آهي، اهي ۽ اهڙيون ٻيون ڪيتريون ئي خوبيون آهن، جيڪي هن ڪتاب ڪانسواءِ ٻي ڪنهن ڪتاب ۾ هڪ جاءِ تي نه ملنديون.

ڪجهه ترجمي بابت

ڪتڻ واريءَ ڪتيو هڪ ٽلهو ٻيو ٿورو
سولي پئي صراف ڪي شل ڦولهي نه ڦورو
جت ترندو تورو ات ڪاٽياري ڪانه ٿئي.

حضرت مخدوم سائينءَ جن سان عقيدت ۽ ارادت اسان کي ورثي ۾ ملي، ڇو ته راقم جو وڏو ڏاڏو الحاج سيد فقيرالله علوي رحه جن حضرت مخدوم صاحب کان علمي استفادي ڪرڻ خاطر قنڌار کان کهي اچي سنڌ جي هن سونهاري سرزمين تي پير پاتو ۽ پوءِ هميشه لاءِ هتان جا ٿي ويا. انڪري حضرت مخدوم صاحب جن جي ذات توڙي تصنيفات بابت ٿوري گهڻي ڄاڻ به هئي ته سندن ٻه چار ڪتاب منهنجي ذاتي لائبريري ۾ به موجود هئا.

سال ۱۹٦۵ع ۾ بي اي جو امتحان پاس ڪري پنهنجي اباڻي شهر شڪارپور کي ڇڏڻو پيو ۽ پوءِ وڌيڪ تعليم توڙي نوڪريءَ جي سلسلي ۾ گهڻو وقت ڪراچي، حيدرآباد، سکر، ڪنڊيارو ۽ راڌڻپور ۾ گذريو. جتان ۱۹۹۰ع ڌاري بدلي ٿي ۽ پنهنجي وٿاڻ تي واپس وريس جتي ڪافي عرصي کانپوءِ وري پنهنجن پراڻن دوستن سان نئين سر ڪچهرين جو موقعو ميسر ٿيو. سنڌ جي قديم علمي اداري سي اينڊ ايس گورنمينٽ ڪاليج، جتي منهنجي پوسٽنگ ٿي، اتي موجود جن جهونن دوستن سان اڪثر ملاقات ٿيندي هئي، انهن ۾ عزيزم قمر ميمڻ صاحب به شامل هو، جنهن سان گڏجي گهڻو ڪري مختلف علمي موضوعات تي حال احوال اوريندا هئاسون. اهڙي ئي هڪ ملاقات دوران هڪ ڏينهن اوچتو هن دوست مون کان سوال پڇيو:

"ڇا اوهان مخدوم محمد هاشم ٺٽوي رحہ جو ڪتاب "بذل القوة" پڙهيو آهي، ۽ اهو ڪتاب اوهان جي خيال مطابق ڪيئن آهي؟"

پنهنجي دوست جي واتان اوچتو اهو سوال ٻڌي مان ته ڪجهه به نه ڪڇي سگهيس، ڇو ته ايڏي عظيم عالم ۽ محقق جي هن عظيم ڪتاب بابت مون پاڻ کي ڪنهن راءِ ڏيڻ جي لائق ئي نه پئي سمجهيو، انڪري ان سموري سوال جي جواب ۾ منهنجي وات مان فقط هڪ لفظ نڪتو ته "ڇو؟".

جنهن تي قمر صاحب ٻڌايو ته "اسان مهراڻ اڪيڊمي طرفان ان ڪتاب جي سنڌي ترجمي ڇپائڻ لاءِ سوچيو آهي." مون وراڻيو: "اها ته تمام سني ڳالهه آهي ۽ اسان جي مٿان پنهنجن بزرگن جو اهو حق آهي ته سندن ڪارنامن کي نمايان ڪريون ته جيئن اسان جا سنڌي جاڻندڙ انهن مان لاڀ حاصل ڪري سگهن. حقيقت ۾ اهو ڪم ته اڄ کان گهڻو اڳ ٿيڻ کپندو هو، ڇو ته سنڌيءَ کان اڳ هن ڪتاب جو اردو ترجمو مارڪيٽ ۾ اچي ويو آهي". بهرحال اها ڳالهه اتي ختم ٿي وئي.

مٿين احوال کان ڪجهه ڏينهن پوءِ، قمر صاحب هڪ خاڪي لفافو منهنجي هٿن ۾ ڏيندي چيو: هي "بذل القوة" جي سنڌي ترجمي جا ڪجهه صفحا آهن، اوهان انهن کي پڙهي پنهنجي راءِ ڏيندا ته اهو ترجمو اوهان کي ڪيئن لڳو؟. مان اهو لفافو گهر کڻي آيس ۽ ان ڏينهن تي هڪ ئي نشست ۾ ويهي اهو سمورو مواد پڙهيم ۽ پوءِ ٻئي ڏينهن تي ئي ڪيس واپس ڪيم.

ميمڻ صاحب مون کان پڇيو ته هي ترجمو اوهان کي ڪيئن لڳو؟

ان جي جواب ڏيڻ بدران مون کانئس سوال پڇيو ته "هي ترجمو ڪنهن ڪيو آهي؟". جواب ۾ هن چيو ته "اها اسان جي پاليسي هوندي آهي ته هر ڪتاب شايع ڪرڻ کان اڳ ان بابت هڪ ٻن ماڻهن کان خفيہ راءِ وٺندا آهيون، باقي مصنف يا مترجم جو نالو راز ۾ رکيو ويندو آهي."

مون کي سندس جواب ڏاڍو وڻيو ۽ پوءِ مان پنهنجي راءِ هن ريت ڏني ته "ترجمو سٺو آهي پر هي ترجمو "بذل القوة" جو نه پر ان جي اردو ترجمي "عهدِ نبوي کے ماه و سال" جو ترجمو آهي."

منهنجي ذاتي راءِ مطابق عام طور اڪثر مترجم جيڪي اصلي ڪتاب جو ترجمو ڪندا آهن ته اهي به صحيح معنيٰ ۾ ڪتاب جو حق ادا ڪري نه سگهندا آهن ته پوءِ ترجمي تان ترجمو ڪرڻ وارو ڇا ڪري سگهندو؟ منهنجي راءِ ٻڌي هي دوست ڏنم ته ڪنهن ڳوڙهي ويچار ۾ پئجي ويو ۽ آءٌ به خاموش ٿي ويس. ان ڏهہ ڏينهن رکي وري جڏهن ساڻس ملاقات ٿي تڏهن مون کي چيائين ته "مون سوچيو آهي ته هن ڪتاب جو ترجمو جيڪر اوهان جي حوالي ڪيو وڃي." مون کيس صلاح ڏيندي چيو ته "اهو ڪم منهنجي حيثيت کان تمام گهڻو مٿي آهي، انڪري بهتر ائين ٿيندو ته هي ڪتاب ترجمي لاءِ ڪنهن سني ديني عالم جي حوالي ڪيو وڃي". پر هن دوست جو لڳاتار اصرار رهيو ته اهو ڪم مان ئي ڪريان. حقيقت اها آهي ته آءٌ پاڻ ۾ ان ڪم ڪرڻ جو پوتو نه پئي پاتو. مخدوم صاحب جن جي علمي عظمت ۽ پنهنجي بي

علميءَ جي وچ ۾ جيڪو نمايان فرق نظر پئي آيو، ان کي آءٌ پليءَ پت ڄاتو هو، پر قمر صاحب جي دل رکڻ لاءِ مون ڪانئس ڪجھه وقت گهربو ۽ پوءِ ان وقت ۾ آءٌ پنهنجي ٻن محترم استادن ڊاڪٽر عبدالمجيد ميمڻ ۽ پروفيسر سيد محمد سليم صاحب جن سان مشورو ڪيو. جنهن تي ٻنهي بزرگن نه صرف قمر ميمڻ جي تائيد ڪئي پر تمام گهڻو زور به ڀريائون ته مونکي اهو ڪم ضرور ڪرڻ کپي. بس پوءِ ته انڪار جي ڪا سبيل باقي نه بچي ۽ آءٌ محترم قمر ميمڻ اڳو ان ڪم لاءِ ائين حامي ڀري جيئن ڪو ڏوهاري جج اڳو پنهنجي جرم جو اعتراف ڪندو آهي. ان ڪانپوءِ هن ڪتاب جو جڏهن باقاعده مطالعو شروع ڪيم تڏهن معلوم ٿيو ته سيرة طيبہ جي مقدس موضوع تي هي هڪ سمنڊ آهي، جنهن کي حضرت مخدوم صاحب جن هڪ ڪوزي ۾ بند ڪيو آهي. هي پاڻ ڪريمن ﷺ جن جي ٽيويهه ساله نبوي زندگيءَ جي هڪ مختصر پر جامع انسائيڪلوپيڊيا آهي. هر واقعي کي جنهن انداز ۽ احتياط سان مختصر ۽ جامع انداز ۾ قلمبند ڪيو ويو آهي، اهو نه هن کان اڳ ڪنهن ڪيو هو ۽ نه وري ڪو پوءِ ڪري سگهيو آهي. بيشڪ سوين مستند ۽ معتبر ڪتابن جو روح ڪڍي هن ڪتاب ۾ محفوظ ڪيو ويو آهي، جنهن جي سگنڌ ۽ سرهاڻ صدين تائين اسان جي دلين توڙي دماغن کي راحت ۽ فرحت بخشيندي رهندي.

بظاهر ته هي سيرة طيبہ جو ڪتاب آهي، پر هن ڪتاب ۾ سيرة سان گڏ ڪيترن ئي علوم جهڙوڪ مغازي، حديث، تفسير، فقہ، تاريخ، جاگرافي، اسماءُ الرجال، علم الانساب وغيره جهڙن مختلف موضوعات کي سموهيو ويو آهي ۽ اهو ڪم هڪ اهڙوئي عالم ڪري پئي سگهيو، جيڪو انهن سڀني علمن ۾ ڪمال جو درجو رکندڙ هجي ۽ سواءِ مخدوم صاحب جي ٻئي ڪنهن عالم لاءِ اهو ڪم ممڪن ئي نه هو. ان دوران مون هڪ نظر ان اردو ترجمي تي به وڌي جيڪو وقت جي هڪ مجيل عالم ۽ فقيه حضرت مولانا محمد يوسف لڌيانوي شهيد رحہ جن "عهدِ نبوي ﷺ کے ماہ و سال" جي عنوان سان ڪيو هو. پر نهايت ادب سان آءٌ عرض ڪندس ته مونکي اهو ترجمو اصلي ڪتاب جي شايان شان نه لڳو، جنهن ڪانپوءِ مون دل ۾ خيال ڪيو ته هيڏي ساري جامع ڪتاب جو ترجمو وضاحتن ۽ تعليقات ڪانسواءِ ڪرڻ سودمند نه ٿيندو، ان ڪري هن ڪتاب جو ترجمو جديد انداز ۾ تخريج ۽ تعليقات سان گڏ ڪيو وڃي ته بهتر ٿيندو پر اهو ڪم ڪيئن ڪجي؟ ان لاءِ ڪو واضح طريقو ذهن ۾ نه پئي آيو. انهن ئي ڏينهن ۾ ڪراچيءَ وڃڻ جو اتفاق ٿيو ۽ اتي مڪتبہ عثمانيہ تي "ابوبڪر بيهقيءَ" جو مشهور ڪتاب "دلائل النبوة" نظر آيو، جنهن جي تحقيق، تخريج ۽ تعليقات جو ڪم هن دور ۾ حديث جي مشهور عالم ۽ محقق ڊاڪٽر "عبدالمعطي قلعجيءَ" طرفان ڪيو ويو هو ۽ ان ڪم مونکي ايترو ته متاثر ڪيو جو اتي ئي دل ۾ خيال آيو ته جيڪر "بذل القوة" تي به ائين ئي ڪم

ڪجي، پر وڏو مسئلو اهو هو ته ان ڪم لاءِ جن بنيادي ماخذن جي ضرورت هئي اهي ڪتاب دستياب ٿي سگهندا؟ ان ڪري چيم ته هتي اهو ڪم ڪيئن ممڪن ٿي سگهندو؟ بهرحال الله جي آسري ڪتاب ڪنا ڪرڻ شروع ڪيم. مالڪ جي مهرباني، سان ١٩٩٣ع ڌاري سيرت شاميءَ جو ١٠ جلدن ۾ هڪ شاندار ڇاپو مارڪيٽ ۾ اچي ويو، جيڪو هن ڪتاب جو وڏي ۾ وڏو بنيادي ماخذ هو ۽ پوءِ هڪ ٻئي پنيان المواهب اللدنيه، شرح مواهب، المغازي واقدي، الطبقات الڪبريٰ، الاصابه، اسد الغابه، الاستيعاب، الرياض المستطابه وغيره به ڇپبا مارڪيٽ ۾ ايندا ويا، جنهن منهنجي ارادي کي تقويت بخشي. بس پوءِ الله جي آسري باقاعده ان ڪم جو آغاز ڪيم. ترجمي لاءِ ذهن ۾ ڪجهه اصول مرتب ڪيا ويا ۽ انهن مطابق ئي ڪم شروع ٿيو. ترجمي دوران منهنجي اها ڪوشش رهي ته ترجمو تحت اللفظ نه پر بامحاوره هجي، البت اُن ڳالهه جو خاص خيال رکيو ويو ته مصنف جي ڳالهه کي پنهنجي لفظن ۾ نه پيش ڪجي پر ان ۾ پنهنجي راءِ يا پنهنجو خيال ڪنهن به قيمت تي پيش نه ڪيو وڃي ۽ ان سان گڏ ذهن ۾ هڪ خاڪو تيار ڪيم، جنهن موجب فيصلو ڪيو ويو ته هر واقعي بابت حوالا بنيادي ماخذن تان ئي نقل ڪيا وڃن. صحابي سڳورن جي سٽ مان خاص طور امهات المؤمنين، عشره مبشره ۽ سابقون الاولون جا مختصر سوانحي احوال به ڏنا وڃن ته جيئن اسلام لاءِ سندن بي مثال ڪوششن ۽ قربانين کان اسانکي واقفيت حاصل ٿئي.

مخدوم صاحب هن ڪتاب ۾ واقعات جن به معتبر ۽ مستند ڪتابن تان نقل ڪيا آهن انهن ڪتابن ۽ انهن جي مصنفن ۽ مؤلفن جو مختصر احوال به نقل ڪيو وڃي ته جيئن قارئين انهن جي مقام ۽ مرتبي کان آگاهه ٿي سگهن. اهڙي ريت نبي سائين ﷺ جن جي سيرت پاڪ سان جن به ماڳن مڪانن جو تعلق رهيو آهي، انهن جو تعارف ۽ موجوده حيثيت جو به ذڪر ڪرڻ ضروري سمجهيو ويو.

اهڙيءَ ريت ڪجهه اصطلاحن ۽ لفظن جون وضاحتون ۽ معنائون به ڏيڻ جي ڪوشش ڪرڻ ڪيي، ته جيئن عام انگريزي ۽ سنڌي پڙهيل به ان مان مستفيض ٿي سگهن. ٻوليءَ جي لحاظ کان منهنجي اها ڪوشش رهي ته ترجمي جي ٻولي سؤلي ۽ سلوڻي هجڻ ڪيي ته جيئن عام سنڌي ڇاڻندڙ ان کي سولائيءَ سان پڙهي ڪري ڪتاب مان وڌ ۾ وڌ استفادو ڪري سگهي. پر جيئن ته ڪتاب جو نه فقط متن پر سڄو مواد ۽ ماحول عربي آهي، جنهن ۾ واقعات سان گڏ ماڻهن توڙي ماڳن مڪانن جا نالا، الفاظ، اصطلاح، ترڪيبن ۽ رڳن رسمن اينربقدر جو ڪاڏي پيتي جي شين جا نالا وغيره سڀ خالص عربي زبان ۾ آهن، جن مان ڪيترن جا سنڌي مترادفات به منهنجي علم ۾ نه هئا، ان ڪري مجبوراً انهن کي جيئن جو تيئن ئي نقل ڪيو ويو آهي. باقي جتي ڪا ٿوري گهڻي گنجائش نظر آئي آهي ته اتي سؤلي سنڌيءَ ۾ ڳالهه ڪرڻ جي

ڪوشش ڪئي ويئي آهي.

عربي زبان ۾ ڪي نالا يا خاص طور ڪنيتون، سياق ۽ سباق ڪي ڏسندي مختلف صورتن ۾ لکيا ويندا آهن، جيئن حضرت ابوبڪر جي نالي کي ابوبڪر سان گڏ ابي بڪر ۽ ابا بڪر پڻ لکيو ويندو آهي. پر سنڌي ٻوليءَ ۾ اهڙو ڪو قاعدو رائج نہ آهي، جنهن ڪري اسان سنڌي ٻوليءَ ۾ هر جاءِ تي اهو نالو ابوبڪر ئي لکندا آهيون. ان ڳالهہ کي ويچار ۾ رکي اهڙن نالن يا ڪنيتن کي مون هر جاءِ تي ساڳيءَ صورت ۾ ئي لکيو آهي تہ متان عام سنڌي پڙهندڙ ڪٿي ابوبڪر، ابابڪر ۽ ابي بڪر کي الڳ الڳ شخصيتون نہ سمجهي ويهي. مان چاهان ٿو تہ اهڙين ڳالهيون اهل علم کي يقيناً ناگوار لڳنديون چو تہ جڏهن هو محمد بن ابوبڪر يا علي بن ابوطالب پڙهندا تہ سندن ذهن تي بار پوندو، جنهن لاءِ نهايت ادب سان ڪانئن معافيءَ جو طلبگار آهيان. اميد اٿم تہ هو اهڙن موقعن تي پنهنجي علمي عظمت ۽ ذهني وسعت جو مظاهرو ڪندي اسان جي خود ساختہ سهوليتن اختيار ڪرڻ وارين حرڪتن کان صرف نظر فرمائيندا.

بهرحال اهي ۽ اهڙيون بيشمار خاميون اوهانجي نظر آڏو باربار اينديون، جيڪي مترجم جي بي علمي ۽ ناتجربيڪاريءَ جي شاهدي پيش ڪنديون، ان لاءِ اهل علم جي خدمت عاليءَ ۾ گذارش آهي تہ هو اهڙين ڪوتاهين جي نشاندهي ڪن تہ جيئن آئينده ايڊيشن ۾ سندن شڪريو ادا ڪندي انهن جي اصلاح ڪري سگهجي.

هن ڪتاب ۾ بيشمار خوبيون بہ آهن، جيڪي فقط قبلہ مخدوم صاحب ڏانهن منسوب ڪيون وڃن ۽ جيتريون بہ ڪوتاهيون ۽ ڪمزوريون نظر اينديون، انهن جو ذميوار فقط آءٌ آهيان. هن ڪتاب جي تياري ۾ جن بہ بزرگن، دوستن ۽ مهربانن منهنجي مدد ۽ رهنمائي فرمائي ۽ پنهنجي قيمتي مشورن سان نوازيو، تن جو دل جي گهرائين سان شڪرگذار آهيان ۽ انهن لاءِ دعاگو آهيان تہ الله تعاليٰ کين هن دنيا ۾ انهن جو اجر ۽ آخرت ۾ پنهنجي پياري نبي ڪريم ﷺ جن جي شفاعت نصيب فرمائي، آمين.

عزيزم محترم امين الله علوي، محترم گل محمد شاهہ بخاري، محترم ڊاڪٽر محمد ادريس سومرو، مولانا مفتي محمد رحيم سڪندري، مولانا محمد اسماعيل سڪندري، مولوي شير محمد هڪڙو ۽ مولوي شفيق احمد قادري جن جو نهايت ٿورائتو آهيان، جن جي ذاتي لائبريرين مان استفادي ڪرڻ جو موقعو مليو. ان سلسلي ۾ آءٌ ڪتب خانہ جامعہ راشديہ جي منتظمين جو بہ شڪريو ادا ڪريان ٿو.

پنهنجي دوستن پروفيسر مير محمد مقبول سومرو، پروفيسر سيد علي رضا شاهہ جيلاني، پروفيسر عبدالرزاق سولنگي ۽ ٻيا ڪافي دوست جن کان سنڌي لغت توڙي ٻين معاملن بابت معلومات حاصل ٿيندي رهي. تن جو بہ ٿورائتو آهيان هن ڪم ۾ مونکي حافظ مختيار احمد

ڪانڌڙو، پروفيسر نصرالله جامڙو ۽ پروفيسر عبدالحميد سھتو جن جي بہ معاونت حاصل رهي. آخر ۾ آءُ پنھنجي استاد حضرت مولانا قاري نثار احمد صاحب جن جو بيحد شڪرگذار آهيان جنھن عربي عبارتن جي پڙهڻ ۽ سمجهڻ ۾ منھنجي رهنمائي فرمائي. وقت بوقت جڏهن بہ آءُ سندن خدمت ۾ حاضر ٿيس تہ نھايت خنده پيشانيءَ ۽ خوشدليءَ سان پنھنجي بي پناه مصروفيات کي پاسيرو رکي منھنجي مدد ڪيائون. سچ پچ تہ سندن ٿوري مڃڻ لاءِ مون وٽ لفظ ناهن. ان کان علاوه مھراڻ اڪيڊميءَ جي روح روان محترم پروفيسر قمر ميمڻ ۽ سندن سموري ٽيم جو بہ شڪرگذار آهيان، جن اشاعت ۽ طباعت جي هر مرحلي ۾ مون سان بي پناه تعاون فرمايو. الله تعاليٰ انهن سمورن بزرگن ۽ دوستن کي پنھنجي پياري پيغمبر ﷺ جن جي طفيل دنيا توڙي آخرت جون نعمتون عطا فرمائي، آمين.

هتي اهي استاد ۽ دوست بہ بيحد ياد اچي رهيا آهن، جن کي هن ڪتاب ڏسڻ جو بي پناه شوق هو، پر اڄ اهي هن موقعي تي دنيا ۾ موجود نہ آهن. خدا تعاليٰ سندن قبرن مٿان پنھنجون بي پناهہ رحمتون نازل فرمائي، آمين.

اهڙن بزرگن ۽ دوستن ۾ استادي محترم ڊاڪٽر عبدالمجيد ميمڻ، سائين پروفيسر سيد محمد سليم ۽ دوستن ۾ پروفيسر رشيد احمد لاکو، محترم غلام مصطفيٰ پيبو ڪرن وارو ۽ منھنجو ڀاءُ مرحوم الطاف احمد علوي ۽ بزرگوار مرحوم ميان خورشيد احمد علوي جا نالا ذڪر جوڳا آهن. سنڌ جي جن ناميارن عالمن ۽ محققن مخدوم سائينءَ جن جي هن تاليف ۽ ترجمي بابت پنھنجا رايا، تبصرا ۽ تقريظون لکي موڪليون، انهن جو بہ بي حد ٿورائتو آهيان. اهڙن نالن ۾ ملڪ جو عظيم عالم، اديب، محقق ۽ مؤرخ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، مولانا ڊاڪٽر محمد ادريس سومرو، ڊاڪٽر عبدالحي ابڙو، صاحبزاده مفتي محمد جان نعيمي، مولانا محمد رمضان ڦلپوٽو ۽ ڊاڪٽر ثناءُ الله ڀٽو وغيره شامل آهن.

آخر ۾ الله تعاليٰ کان دعا آهي تہ مان ناچيز جي هن پورهئي کي پنھنجي حبيب ڪريم ﷺ جن جي صدقي قبول فرمائي ۽ اسان سڀني کي قيامت جي ڏينھن ان سيرت جي صاحب ڪريم ﷺ جن جي شفاعت نصيب فرمائي، آمين ثم آمين.

اللھم صل عليٰ سيدنا محمد نبي الامي و عليٰ آلہٖ و سلم.

مـاٺـڪ مـٺ سـنـدوم اونـداهيءَ ۾ سوجهرو،
حـشــر ويــل حــساب ۾ چڙي نہ ويـندوم،
سـاري سڌ ڪـندوم ڪـوهـيـارو ڪـيـچ ڏٺـي.

اسرار احمد علوي

بسم الله الرحمٰن الرحيم

مؤلف جو مقدمو

سڀ ساراهون ان سائينءَ کي سونهن (جيڪو پنهنجي ذات ۽ صفات ۾) اڪيلو آهي. لکين صلواتون ۽ سلام ان نبي صلي الله عليه وسلم جي ذات بابرڪات تي جنهن ڪانپوءِ ٻيو ڪوبہ نبي اچڻو نہ آهي. صلواتون ۽ سلام سندس آل اطهار تي ۽ صحابي سڳورن تي ۽ سندن طريقي جي پيروي ڪرڻ وارن تي پڻ.

ان ڪانپوءِ پنهنجي غني پروردگار جي رحمتن جو هي محتاج ٻانهو محمد هاشم پٽ عبدالغفور پٽ عبدالرحمان سنڌي ٺٽوي الله تعاليٰ هر دم ساڻس گڏ هجي ۽ هر وقت ۽ هر گهڙي ان جي حمايت ۽ نصرت همراه هجي گذارش ٿو ڪري:

هي مختصر رسالو جنهن ۾ نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن جي ٽيويهن سالن واري نبوي زندگيءَ جي واقعات ۽ حادثات کي بيان ڪيو ويو آهي، جنهن مان تيرهن ورهيہ پاڻ ڪريمن صلي الله عليه وسلم مڪي معظم ۾ گذاريا ۽ ڏهہ ورهيہ مديني منوره ۾.

ان ڏس ۾ پاڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم جن جيترن بہ غزوات، سرايا ۾ ڀهرو ورتو ۽ ان ڪانسواءِ اهي ٻيا سمورا واقعات بہ بيان ڪيا ويا آهن، جيڪي ان دور ۾ ڪين پيش آيا. هن تاليف جي شروعات پنجين ذوالحج سن ١١٦٦ هجرت کان ٿي.

ڪتاب جو نالو **"بذل القوة في حوادث سني النبوة"** رکيو ويو، جنهن کي ٻن حصن ۾ ورهايو ويو آهي.

پهرين حصي ۾ اهڙا واقعات آهن جيڪي نبوت کان وٺي هجرت کان اڳ تائين (مڪي ۾) پيش آيا. جڏهن تہ ٻئي حصي ۾ اهڙن واقعات جو ذڪر آهي، جيڪي هجرت ڪانپوءِ پيش آيا. هن حصي کي وري ٽن بابن ۾ ورهايو ويو آهي. پهريون باب: غزوات. ٻيو باب: سرايا ۽ بعوث. ٽيون باب: غزوات ۽ سرايا ڪانسواءِ ٻيا سمورا واقعات.

پاڱو پهريون

مڪي دور

بسم الله الرحمٰن الرحيم

ٻاڳو ڀھربون

مڪي دور

اَلْحَمْدُ لِلّٰہِ الَّذِيْ ھَدَانَا لِھٰذَا وَمَا كُنَّا لِنَھْتَدِيَ لَوْلَا اَنْ ھَدَانَا اللّٰہُ * اَللّٰھُمَّ صَلِّ عَلٰي سَيِّدِنَا مُحَمَّدِ النَّبِيِّ الْاُمِّيِّ وَ اَزْوَاجِہٖ اُمَّھَاتِ الْمُؤْمِنِيْنَ وَ ذُرِّيَّتِہٖ وَ اَھْلِ بَيْتِہٖ كَمَا صَلَّيْتَ عَلٰي اِبْرَاھِيْمَ اِنَّكَ حَمِيْدٌ مَّجِيْدٌ.

ھن باب ۾ انھن واقعات جو ذڪر ڪيو ويندو، جيڪي نبي ڪريم ﷺ جن جي ھجرت کان اڳ واري زماني يعني سندن مڪي زندگيءَ سان تعلق رکن ٿا. اسان جيئن ته اھا ڳالھ پليءَ پت ڄاڻون ٿا ته اسلام جي شروعاتي دور ۾ مسلمانن کي ڪنھن به قسم جي جنگ جھيڙي جي اجازت نه ھئي، ان ڪري ھن دور ۾ ڪنھن به غزوه يا سريہ جو ڪو واقعو پيش نه آيو. باقي ٻيا واقعات جيڪي ان زماني ۾ پيش آيا، انھن جو ذڪر ھن باب ۾ موجود آھي. ھي ھن ڪتاب جو ڀھربون باب آھي، جنھن ۾ ڪل تيرھن فصل آھن.

فصل ڀھربون

ھن فصل ۾ نبوت جي ڀھرين سال يعني سن ايڪيتاليھ ميلاديءَ دوران پيش آيل واقعات جو ذڪر ڪيو ويو آھي.

بعثت (۱) نبوي

* ھن سال ٻنھي جھانن جي سردار سيدنا احمد مجتبيٰ محمد مصطفيٰ ﷺ جن کي الله تعاليٰ طرفان ھن زمين تي آخري نبيءَ جي حيثيت ۾ مَبْعُوْث ڪيو ويو. ان ڏس ۾ مشھور تاريخ دان ۽ سيرت نگار شامي (۲) پنھنجي ڪتاب ۾ لکي ٿو: "جڏھن پاڻ ڪريمن ﷺ جن پنھنجي عمر مبارڪ جا

(۱) ھي عربي لفظ آھي. جنھن جو مصدر "بعث" آھي ۽ ان جي لغوي معني آھي: موڪلڻ، روانو ڪرڻ، برپا ڪرڻ، ستل ماڻھوءَ کي جاڳائڻ، ۽ نبي يا رسول مقرر ڪرڻ وغيره (لسان العرب، ابن منظور جلد ۲ ص ۱۱۷)

(۲) شيخ الاسلام خاتمة المحدثين والاعلام محمد بن يوسف بن علي بن يوسف صالحي دمشقي ڏھين صدي ھجريءَ جو مشھور عالم، عارف، صالح ۽ صوفي ٿي گذريو آھي، جنھن جو لقب شمس الدين ۽ ڪنيت ابوعبدالله ٻڌائي

ھلندڙ

ويٺي آهي. پر عوامي حلقن ۾ کيس "شاميءَ" جي نالي پڪاريو وڃي ٿو. ڇو جو سندس اباڻو وطن "شام" هو. جنهن جو مشهور شهر "دمشق" جي پسگردائيءَ ۾ "صالحيہ" نالي ڳوٺ ۾ جائو. جيتوڻيڪ سندس ڄمڻ جو صحيح سن معلوم ٿي نہ سگهيو آهي پر خيال آهي تہ هو نائين صدي هجريءَ جي آخري حصي ۾ ڄائو هوندو. والله اعلم بالصواب.

پنهنجي عمر جو شروعاتي ڪجهہ وقت "شام" ۾ گذارڻ کانپوءِ هن مصر ڏانهن هجرت ڪئي ۽ اتي قاهره جي لڳ ريگستاني ڳوٺ "برقوقيہ" کي پنهنجو وطن بڻايائين ۽ پوءِ مرڻ گهڙيءَ تائين اتي رهيو. تانجو ٩٤٢ هـ بمطابق ١٥٣٦ع ڌاري اتي ئي وفات ڪيائين.

شاميءَ پنهنجو تعليمي سلسلو وقت جي مڃيل عالمن ۽ فاضل استادن جي خدمت ۾ رهي مڪمل ڪيو ۽ مختلف علوم ۾ وڏي مهارت حاصل ڪيائين. اهوئي سبب آهي جو هن حديث، تاريخ، اسماء الرجال، ادب، نحو، لغت، سوانح توڙي سيرت جهڙن متفرق موضوعات تي اهڙا ڪتاب لکيا جن کي علمي حلقن ۾ قدر جي نگاه سان ڏٺو ويو. سندس تصنيفات ۽ تاليفات مان ڪجهہ نالا هيٺ ڏجن ٿا:

١. عقود الجمان في مناقب ابي حَنيفہ النّعمان.

٢. عين الاصابہ في معرفة الصحابہ.

٣. الفوائد المجموعہ في الأحاديث الموضوعہ.

٤. مرشد السالک الي الفيہ ابن مالک.

٥. الجامع الوجيز الخادم للغات القرآن العزيز.

علامہ شاميءَ جا اهي ۽ ٻيا سمورا ڪتاب پڙهندڙن ۾ بيحد مقبول رهيا پر هن ميدان ۾ سندس وڏي ۾ وڏو ڪارنامو سيرة بابت لکيل اهو شهره آفاق ڪتاب آهي، جنهن جو نالو تہ "سبل الهدىٰ والرشاد في سيرة خير العباد" آهي پر عوامي حلقن ۾ "سيرة شامي" جي نالي سان ئي ڄاتو وڃي ٿو.

هن ڪتاب سيرة جي ميدان ۾ هڪ عظيم انقلاب برپا ڪري ڇڏيو. پاڻ ڪريم ﷺ جن جي پيدائش کان وٺي ويندي سنڌن وصال تائين هر واقعي جو ذري پرزي احوال جنهن نموني تفصيل ۽ وضاحت سان شاميءَ بيان ڪيو آهي، اهو انداز ڪانئس اڳ يا پوءِ ڪنهن وٽ بہ نظر نٿو اچي. ان مقصد لاءِ ٽي سؤ کان بہ مٿي ڪتاب ماخذ ۽ مصادر طور سندس آڏو رهيا. جن جي مفصل مطالعي کانپوءِ هن هر واقعو ۽ ان بابت سموريون روايتون ڪٺيون ڪري ڇڏيون آهن تہ جيئن مستقبل جا محقق آسانيءَ سان انهن منجهان ڇنڊ ڇاڻ ڪري روايتن جي صحت جو تعين ڪري سگهن، نہ صرف ايترو پر هر باب جي آخر ۾ وري "تنبيهات" جي عنوان هيٺ انهن روايتن بابت وضاحتون ۽ ڏکين لفظن جون صحيح پڙهڻيون ۽ معنائون پڻ درج ڪيون ويون آهن. جنهن عام قاريءَ کي بہ مطالعي دوران لغتن جي ورق گردانيءَ کان بي نياز بڻائي ڇڏيو آهي. بهرحال هن ڪتاب علمي دنيا ۾ جيڪو مقام ۽ مقبوليت حاصل ڪئي ان ۾ وقت گذرڻ سان گڏ اضافو ئي ٿيندو رهيو ۽ اهو سلسلو اڄ تائين جاري ۽ ساري آهي. شاميءَ کانپوءِ هن وقت تائين جن بہ سيرت نگارن هن موضوع تي قلم کنيو تہ انهن منجهان اڪثريت جي آڏو هي ڪتاب هڪ مستند ۽ معتبر ماخذ طور موجود رهيو ۽ انهن ڪنهن نہ ڪنهن نموني هن ڪتاب مان استفادو پڻ ڪيو آهي.

قلمي صورت ۾ هي ڪتاب ڇهن ضخيم جلدن تي مشتمل هو. جنهن جا نسخا اسلامي دنيا جي مشهور ڪتب خانن ۾ تہ موجود هئا. پر عوام طرفان ان خواهش جو اظهار بار بار پئي ٿيندو رهيو تہ هن ناياب ڪتاب کي طباعت جي زيور سان آراستہ ڪيو وڃي تہ جيئن اهو هرهڪ کي آسانيءَ سان دستياب ٿي سگهي. آخرڪار "المجلس الاعليٰ للشئون الاسلاميہ قاهره" طرفان ڪتاب کي شايع ڪرڻ جو اهتمام ڪيو ويو. ان مقصد لاءِ اداري طرفان اعليٰ اختياري بورڊ

هلندڙ

چاليهہ ورهيہ پورا ڪيا، تڏهن ڪين نبوت جي نعمت سان نوازيو ويو." [1] ان روايت تي عالمن جي اڪثريت ڪي اتفاق رهيو آهي. جڏهن تہ ڪي ٻورڙيون روايتون اهڙيون بہ مليون آهن، جن ۾ بعثت وقت عمر مبارڪ چاليهن ورهين ڪان هڪ ڏينهن مٿي يا ڏهہ ڏينهن مٿي يا ورهي بہ مهينا مٿي بہ ٻڌائي وئي آهي. پر پهرين روايت ئي سيني ڪان وڌيڪ مشهور ۽ مقبول آهي.

"شاميءَ" ڪانسواءِ "زَرقَانِي" [2] بہ پنهنجي جڳ مشهور ڪتاب "شرح عليٰ المواهب اللدنيہ" ۾

قائم ڪيو ويو ۽ ان بورڊ هن ڪتاب ڪي ائن حصن ۾ ورهايو ۽ هر حصي ڪي هڪ الڳ محقق جي حوالي ڪيو ويو. جن مان پهرين ٻن حصن جي تحقيق جو ڪم مشهور محقق ۽ عالم ڊاڪٽر مصطفيٰ عبدالواحد جي حوالي ڪيو ويو ۽ يوءِ ١٩٧٢ع تائين هن ڪتاب جا پهريان چار جلد مارڪيٽ ۾ اچي ويا ۽ ١٩٧٤ع تائين سمورو ڪتاب ڇاپو ٿي ويو. جنهن جي ضخامت اٺ جلد هئي. پر اهو ڇاپو ايترو معياري نہ هو. جنهن ڪري هن ڪتاب جي هڪ اهڙي ايڊيشن جي ضرورت محسوس ٿيندي رهي جيڪا هن ڪتاب جي شايان شان هجي. آخرڪار ١٩٩٣ع بمطابق ١٤١٤هجريءَ ڌاري هن ڪتاب جو هڪ نهايت دلڪش ۽ نفيس ڇاپو "دار الڪتب العلميہ بيروت" طرفان شايع ڪيو ويو. جنهن جي تحقيق ۽ تخريج جو ڪم هن دور جي ٻن معروف محققن شيخ عادل احمد ۽ شيخ علي محمد معوض طرفان ڪيو ويو آهي. هي ڇاپو طباعت ۽ اشاعت جي سمورين جديد خوبين سان آراستہ پيراستہ آهي. جنهن جي جلدن جو تعداد ٻارهن تائين پهچي ويو. بعد ۾ وري ١٩٩٦ع بمطابق ١٢١٤هہ ڌاري قاهره جي معروف محقق ابوسليمان خالد عبدالفتاح شبل طرفان هن ڪتاب جون فهرستون ٻہ مرتب ڪيون ويون جن ڪي ساڳي اداري وري ٻن جلدن ۾ شايع ڪيو ۽ هينئر هن ڪتاب جو مڪمل سيٽ چوڏهن جلدن تي مشتمل آهي. جيڪو آسانيءَ سان دنيا جي هر ملڪ ۾ دستياب ۽ هر ننڍي وڏي لائبريريءَ جي زينت بڻيل آهي. جنهن مان هرهڪ آسانيءَ سان استفادو ڪري رهيو آهي. جو جو هن وقت سيرة جي موضوع تي هن ڪتاب ڪي دائرة المعارف (Encyclopedia) جي حيثيت حاصل ٿي چڪي آهي.

مقدمہ سبل الهدي والرشاد في سيرة خير العباد شامي ج ١ ص ٣٨ ـ ٤٠. مقدمہ ازواج النبي ﷺ ص ١٣ ـ ٩. الرسالة المستطرفہ جعفر ڪتاني ص ١٩٩ ـ ١٥١. فهرس الفهارس عبدالحي ڪتاني ج ٢ ص ٣٩٢. "الاعلام" زرڪلي ج ٧ ص ١٥٥. ڪشف الظنون حاجي خليفہ ج ٢ ص ١٧٨.

(١) سبل الهدي والرشاد في سيرة خير العباد شامي ج ٢ ص ٢٢٥.

(٢) ابوعبدالله محمد بن عبدالباقي بن يوسف بن احمد بن علوان مصري، ازهري، مالڪي پنهنجي دور جو هڪ مجيل عالم، محدث، محقق ۽ فقيهہ ٿي گذريو آهي. جنهن ڪي علمي دنيا ۾ "زُرْقَانِي" جي نالي سان ڄاتو وڃي ٿو. جو جو سندس وڏڙن جو تعلق مصر جي ان مشهور ڳوٺ سان هو جنهن ڪي "زُرْقَان" سڏيو ويندو آهي.

محـــمد بن عبدالباقي جي ولادت ١٠٥٥ هجري بمطابق ١٦٤٥ع ڌاري ٿي، جڏهن تہ ١١٢٢ هجري بمطابق ١٧١٠ع هہ ڌاري قاهره ۾ وفات ڪيائين. سندس والد، عبدالباقي جو شمار وقت جي وڏن عالمن ۽ فقيهن ۾ ٿيندو هو. ان ڪري هن پنهنجي پٽ جي تعليم ۽ تربيت ڏانهن گهڻو ڌيان ڏنو. مصر ان دور ۾ اسلامي تعليمات جو نهايت اهم مرڪز هو. ان ڪري محمد ڪي وقت جي وڏن وڏن عالمن وٽان علم حاصل ڪرڻ جو موقعو ميسر رهيو.جنهن سبب هن ٻاڻ ڪي حصولِ علم لاءِ وقف ڪري ڇڏيو. مختلف علوم خاص طور حديث جي علم ۾ تہ اهڙي مهارت حاصل ڪيائين جو ٻارهين صدي هجريءَ دوران مصر ۾.ڪيس "خاتمة المحدثين" جي لقب سان ياد ڪيو ويندو هو.

حديث جي ميدان ۾ علامہ زرقانيءَ جي خدمتن جو دائرو تمام وسيع آهي. جن مان سخاويءَ جي مشهور ڪتاب

هلندڙ

پهرين روايت کي وڌيڪ صحيح ڄاڻايو آهي.[1] ۽ اهائي روايت "صحيحين"[2] ۾ حضرت ابن عَبَّاس ۽ اَنَس رضي الله تعاليٰ عنهما کان پڻ نقل ڪئي وئي آهي.

بعثت جو مهينو

* الله جي آخري رسول ﷺ جن جي بعثت ڪهڙي مهيني ۾ ٿي؟ ان ڏس ۾ هڪڙن راوين طرفان ربيع الاول جو مهينو ٻڌايو ويو آهي، ته وري ٻين جو قول آهي ته "اهو مهينو رمضان شريف جو هو." انهن ٻنهي روايتن مان پهرين وڌيڪ مشهور آهي. (٣)

"المَقاصد الحسنہ" جي تلخيص، امام مالڪ جي "مؤطا" جي شرح وغيره علمي حلقن ۾ گهڻي مقبوليت حاصل ڪئي. پر هن ميدان ۾ سندس سڀ کان وڌيڪ پائدار ڪم علامہ محمد بن احمد قسطلاني جي مشهور ڪتاب "الْمَواهب اللدُنيہ بلمنح المحمديہ" (ﷺ) جي شرح آهي. جنهن کي علامہ "زرقاني" نهايت محنت ۽ محبت سان مرتب ڪيو. هر واقعي بابت حديثن جو انتخاب، واقعات جي تشريح، روايتن جي تطبيق جنهن نموني "زرقانيءَ" ڪئي آهي اهو سندس ئي حصو آهي. اهوئي سبب هو جو علمي حلقن ۾ هن شرح اصلي ڪتاب کان به وڌيڪ مقبوليت ماڻي، جيڪا اڄ تائين قائم آهي.

پهريون ڀيرو هي ڪتاب ١٢٨٧ هجريءَ ڌاري "بولاق" مان شايع ٿيو، جيڪو اٺن جلدن تي مشتمل هو. ان کانپوءِ وري هي ڪتاب مصر توڙي بيروت مان شايع ٿيندو رهيو آهي، پر ١٩٩٦ع ڌاري هن ڪتاب کي نئين آب و تاب سان بيروت مان شايع ڪيو ويو. هي ڇاپو نهايت نفيس، ديده زيب ۽ طباعت جي تمام تر خوبين سان سينگاريل آهي. جنهن جي تحقيق محترم عبدالعزيز خالديءَ طرفان ڪئي وئي آهي. انهيءَ سان هن ڪتاب جي اهميت توڙي افاديت ۾ هيڪاندو اضافو ٿيو آهي ۽ هاڻي هي ڪتاب ٻارهن جلدن تي مشتمل آهي، جنهن ۾ متن ۽ شرح کي الڳ الڳ ڪري شايع ڪيو ويو آهي. اهڙيءَ ريت مطالعي ڪرڻ وارن لاءِ وڏي آساني پيدا ٿي وئي آهي.

مقدمہ شرح علي المواهب اللدنيہ ج ١ ص ٥ ـ ١، الاعلام "زرڪلي" ج ٦ ص ١٨٤، سلڪ الدرر "مرادي" ج ۴ ص ۴٨، دائرة المعارف (اردو) ج ٦ ص ١۴٢، الرسالة المستطرفہ "ڪتاني" ص ١٩١، معجم المطبوعات "يوسف اليان" ج ١ ص ٩٦٧.

(١) شرح علي مواهب جلد ١ ص ٢٠٧).

(٢) صحيحين:- حديث نبوي ﷺ جي هيٺين ٻن ڪتابن کي "صحيحين" جي نالي سان سڏيو وڃي:

١. ابو عبدالله محمد بن اسماعيل بخاريءَ رحہ جو ڪتاب "صحيح بخاري"

٢. ابوالحسن مسلم بن حجاج قشيريءَ جو ڪتاب "صحيح مسلم"

انهن ٻنهي ڪتابن ۾ ممڪن حد تائين ڪوشش ولي صحيح حديثون شامل ڪيون ويون آهن. امام نوويءَ جو قول آهي:"علماء ڪرام ان ڳالهه تي متفق آهن ته قرآن مجيد کانپوءِ صحيح ترين ڪتاب صحيح بخاري ۽ صحيح مسلم آهن." (بحوالہ الحطہ في ذڪر الصحاح الستہ، سيد صديق حسن قنوجي ص ١٦٨)

(٣) نبي آخر الزمان ﷺ جن جي بعثت رمضان شريف جي مهيني ۾ ٿي يا ربيع الاول ۾؟ ان بابت سيرت نگارن طرفان ٻنهي قسمن جون روايتون نقل ڪيون ويون آهن. جنهن جو ڪارڻ اهو آهي ته هڪڙي گروه جي نظر ۾ بعثت جو آغاز اهو آهي،جڏهن پاڻ ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ پهريون ڀيرو "جبرئيل امين" خدا تعاليٰ طرفان "اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّکَ" وارو پيغام کڻي سٽ سڻ ورهين جي طويل وقفي کانپوءِ هن زمين تي نازل ٿيو ۽ اهو واقعو رمضان شريف جو آهي، جنهن هلندڙ

"زُرقاني" پنهنجي ڪتاب "شرح عليٰ المَوَاهِبِ اللَّدُنِيَّہ" ۾ مٿين ٻنهي روايتن کي ملائيندي هن نتيجي تي پهتو آهي تہ "ربيع الاول جي مهيني کان سچن خوابن ذريعي وحيءَ جو سلسلو شروع ٿيو، جيڪو ڇهن مهينن تائين جاري رهيو، پوءِ رمضان شريف جي مهيني ۾ جبرئيل عليہ السلام قرآني

جو ثبوت خود ڪلام الاهيءَ ۾ موجود آهي "شَهۡرُ رَمَضَانَ الَّذِيٓ أُنزِلَ فِيهِ ٱلۡقُرۡءَانُ". انڪري هن گروہ طرفان بعثت جو مهينو رمضان شريف ئي ٻڌايو ويو آهي.

ان جي ابتڙ وري ٻيو گروہ جنهن جي طرفان بعثت جو مهينو ربيع الاول ٻڌايو ويو آهي، انهن پنهنجي راءِ جو بنياد "صحيح بخاري" ۽ صحيح مسلم" جي انهن روايتن تي رکيو آهي، جيڪي سيدہ عائشہ رضہ کان مڪمل سَنَد سان نقل ڪيون ويون آهن ۽ انهن ۾ ٻڌايل آهي تہ "وحي جي ابتدا ۾ آغاز انهن سچن ۽ صالح خوابن کي ليکيو ويندو، جيڪي سرور عالم ﷺ جن هن ٿي سال کان ڏسندا پئي رهيا. انهن خوابن ۾ جيڪي واقعات ڪين نظر ايندا هئا، ڏينهن جي روشنيءَ ۾ وري اهي ساڳيا واقعا ظاهر ظهور سندن مشاهدي ۾ پئي آيا ۽ اهو سلسلو ڇهن مهينن تائين جاري رهيو. پوءِ رمضان شريف ۾ حضرت جبرئيل غار حرا ۾ اچي حاضر ٿيو. رمضان کان ڇهہ مهينا اڳ جيڪو خوابن جو سلسلو جاري ٿيو تہ ان جو مطلب اهو ٿيندو تہ ان سلسلي جي شروعات ربيع الاول جي مهيني کان ٿي. انهن خوابن ڪانپوءِ ئي پاڻ ڪريم ﷺ جن اڪيلائي پسند ڪرڻ لڳا تہ جيئن يڪسوئيءَ سان ويهي انهن واقعات بابت سوچ ويچار ڪري سگهجي. اهوئي سبب هو جو پاڻ وڃي "غار حرا" ۾ قيام ڪندا هئا ۽ اهو سلسلو جبرئيل جي اچڻ تائين جاري رهيو. انڪري ٻئي گروہ جي نظر ۾ وري بعثت جي تمهيد ۽ ابتدا اهي خواب ئي آهن، جنهن ڪري هن گروہ طرفان بعثت جو مهينو ربيع الاول کي شمار ڪيو ويو آهي.

ابن اسحاق، بيهقي، ابن ڪثير، ذهبي، قسطلاني، شامي ۽ زرقانيءَ پنهنجي ڪتابن ۾ بعثت جو آغاز انهن خوابن کي ئي قرار ڏنو آهي، جنهن ڪري سندن راءِ مطابق بعثت جو مهينو ربيع الاول کي شمار ڪيو ويندو.

علامہ شاميءَ پنهنجي ڪتاب ۾ علقمہ بن قيس کان هڪ روايت نقل ڪئي آهي تہ "ٻيا نبي سڀئي پڻ بعثت کان اڳ اهڙا خواب ڏسندا هئا، جن سان سندن قلب کي قرار ايندو هو ۽ ان ڪانپوءِ ئي مٿن وحيءَ جو باقاعدہ نزول ٿيندو هو."

صحيح بخاري جي هڪ روايت مطابق مومن جي خوابن کي نبوت جو ڇائيتاليهون حصو ڄاڻايو ويو آهي، ڇو تہ اسانجي نبي اقدس ﷺ جن جي نبوت جو عرصو ٽيويهن ورهين تي محيط آهي ۽ سندن خوابن وارو عرصو وري ڇهہ مهينا ٿئي ٿو. ان حساب سان اهي ڇهہ مهينا ٽيويهن ورهين جو ڇائيتاليهون حصو ٿيندو. هن ڏس ۾ حافظ ابن حجر جي راءِ بہ پنهنجي جاء تي وڏي اهميت رکي ٿي، جنهن ۾ ڄاڻايو ويو آهي تہ "خوابن جي ذريعي نبوت جو آغاز تہ ربيع الاول جي مهيني کان ئي ٿيو، جيڪو پاڻ ڪريم ﷺ جن جي ولادت جو مهينو آهي، باقي سجاڳيءَ جي حالت ۾ ظاهري وحي رمضان شريف ۾ نازل ٿي."

صحيح بخاري باب بدءِ الوحي. ج ١ ص ٦، فتح الباري، ابن حجر ج ١ ص ٣٥، صحيح مسلم. باب بدءِ الوحي ج ١ ص ٩٧، شرح مسلم. امام نووي ج ١٥ ص ٩٩٠، مسند احمد بن حنبل ج ٧ ص ٢٣٢ ـ ٢٣٣، انساب الاشرف "بلاذري" ج١ ص ٢ ١١٦، سيرة ابن اسحاق ص ١٠٠، دلائل النبوة، بيهقي ج ٢ ص ١٣٨ ـ ١٣٧، المواهب اللدنيہ. قسطلاني ج ١ ص ١٩٦، شرح عليٰ المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ١ ص ٢٠٧، سيرة ابن ڪثير ج ١ ص ٣٨٥، سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ٢ ص ٢٢٩ ـ ٢٢٨، السيرة النبويہ "ذهبي" ص ٦٣، حدائق الانوار بحرق حضرمي ص ١٦٣، الدرر ابن عبدالبر ص ٣٥ ـ ٢٨، عيون الاثر ابن سيد الناس ج ١ ص ١٦٩.

آيتن سان گڏ نبي سڳوري ﷺ جن جي خدمت ۾ "غَارِ حِرَاۃ" (١) اندر نازل ٿيو." (٢) جيئن الله تعاليٰ پنهنجي پاڪ ڪتاب ۾ ٻن الڳ الڳ سورتن ۾ فرمايو آهي. شَـهـرُ رَمَـضَانَ الَّذِيٓ اُنزِلَ فِيـهِ الـقُـرآنُ (٣) "رمضان اهو مهينو آهي جنهن ۾ قرآن نازل ڪيو ويو."

اِنَّـا اَنزَلنَـاهُ فِـيْ لَـيلَـةِ الـقَـدرِ (۴) "اسان هن (قرآن) کي نازل ڪيو آهي ليلة القدر ۾"

بعثت جي تاريخ

* جهڙي ريت بعثت جي مهيني متعلق راوين ۾ اختلاف رهيو آهي. ساڳيءَ ريت بعثت جي تاريخ بابت بہ مختلف روايتون ملن ٿيون. جن مان پهرين روايت ۾ ربيع الاول جي ٻارهين تاريخ ٻڌائي ويئي آهي ۽ اها روايت وڌيڪ مشهور بہ آهي. باقي ٻين روايتن ۾ ساڳئي مهيني جي ٻي تاريخ ۽ اٺين تاريخ بہ بيان ڪئي وئي آهي. ان کانسواءِ بہ ڪجهہ ٻيون تاريخون راوين طرفان نقل ڪيون ويون آهن.

بعثت جو ڏينهن

* نبي ڪريم ﷺ جن جي بعثت متعلق مهيني ۽ تاريخ جي باري ۾ تہ راوين جو اختلاف موجود آهي، پر "بعثت" جي ڏينهن بابت ڪو بہ اختلاف نہ آهي، ۽ سمورا راوي ان ڳالهہ تي متفق آهن تہ پاڻ ڪريم ﷺ جن جي بعثت سومر جي ڏينهن ٿي ٿي. ان ڳالهہ جي تصديق مسلم شريف جي انهن ٻن مرفوع حديثن مان ڪري سگهجي ٿي، جن جو راوي حضرت "اَبُو قَتَادَه رضہ" (۵) آهي. (٦)

---

(١) مڪي شريف کان اتر اوڀر طرف اٽڪل ٽن ميلن جي فاصلي تي هي غار، "حراء جبل" تي موجود آهي. جنهن جي ڊيگهہ ١٢ فوٽ ۽ ويڪر اٽڪل ۵ فوٽ ٿيندي. سروركائنات ﷺ جن پاڻ سان گڏ ڪجهہ پاڻي ۽ ستون کڻي هن غار ۾ اچي ويهندا هئا ۽ نويڪلائيءَ ۾ پنهنجي پالڻهار جي عبادت بہ ڪندا هئا تہ هن وسيع ڪائنات جي معاملن ۽ مسئلن تي سوچ ويچار بہ ڪندا هئا. اڄڪلهہ هن کي "جبل نور" سڏيو وڃي ٿو. الطبقات الكبريٰ ابن سعد ج ١ ص ١٢٩، رحمة للعالمين قاضي سليمان منصورپوري ج ١ ص ۴٧.

(٢) بهجة المحافل "عامري" ج١ ص ٧٦.شرح المواهب زرقاني ج ١ ص ٢٠٧.

(٣) سورة البقره ٢ پاره ٢ آيت ١٨۵

(۴) سورة القدر. پاره ٣٠. آيت ١

(۵) ابــو قتاده جو نالو حــارث بن ربــعي آهي. نبي سڳوري ﷺ طرفان کيس "فارس رسول" جو خطاب ڏنو ويو هــو. ڇا لاءِ جو گــهــوڙي ســواريءَ ۾ کــيس وڏي مــهارت حاصل هئي. نسب جي لحاظ کان ابوقتاده جو تعلق بنو خزرج جي شاخ بنو سلمہ سان هو. سندس ماءُ جو نالو "ڪبشه بنت مطهر" ٻڌايو ويو آهي. ابو قتاده بعثت نبوي جي ٻــن يا ٽــن ســالن کانــپوءِ مديني شريف ۾ ڄائو ۽ عقبہ جي ٻي بيعت کانپوءِ اسلام قبول ڪيائين. ننڍي ڄمار سبب هو غزوه بــدر ۾ شريڪ ٿي نہ سگهيو پر ان کانپوءِ ٻين سڀني لڙاين ۾ بهرو ورتائين. گهوڙي سواريءَ سان گڏ هو تلوار بازي ۽ تير اندازيءَ ۾ بہ پنهنجو مٽ پاڻ هو. امام بخاريءَ جي روايت مطابق سندس وفات پنجاهہ کان سٺ هجري واري ڏهــاڪي ۾ ٿي. ابوقتاده نبي ڪريم ﷺ جن کان ١٧٠ حديثون روايت ڪيون آهن.

اسد الغابہ. ابن الاثير ج ١ ص ٣٢٧

(٦) صحيح مسلم ج ١ ص ٣٦٨.

بعثت جا اهڃاڻ

هن سال پيغمبر آخرالزمان ﷺ جن جي بعثت ٿي. جَابِر بن سَمُرَه رضہ کان روايت آهي تہ "انهن ڏينهن ۾ پاڻ سڳورا ﷺ جنهن بہ وڻ ٽڻ يا پٿر پهڻ وٽان لنگهندا هئا تہ اهو سندن خدمت ۾ "اَلسَّلَامُ عَلَيْكَ يَا رَسُوْلَ اللهِ ﷺ" چوندو هو.

هڪ ٻي حديث ۾ اسانجي پياري پيغمبر ﷺ جن فرمايو: "مکي ۾ اهو پٿر اڃان تائين موجود آهي، جيڪو نبوت جي شروعات واري دؤر ۾ مونکي سلام ڪندو هو." (١)

ان پٿر بابت هڪ روايت آهي تہ اهو پٿر سيدنا صديق اڪبر رضہ جن جي گهر وٽ موجود هو ۽ ٻيءَ روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ اهو "حجر اسود" هو.

---

(١) الله تعالي طرفان جڏهن پاڻ ڪريم ﷺ جن کي نبوت جي اعليٰ ۽ ارفع مرتبي سان نوازڻ جو وقت ويجهو آيو تڏهن پاڻ سڳورا ﷺ جنهن ڪم لاءِ بہ گهر کان ٻاهر نڪرندا هئا تہ چوڌاري سندن مبارڪ ڪنن تي "السلام عليڪ يارسول الله (ﷺ) جا پڙلاءُ پوندا هئا. جنهن تي سيد عالم ﷺ جن پنهنجي اڳيان، پويان، ساڄي، کاٻي جاچيندا هئا تہ ڪين ڪوبہ ساهوارو اتي موجود نظر نہ ايندو هو سواءِ ڪنهن وڻ، ٻوٽي يا پٿر پهڻ جي، جيڪي سندن خدمت ۾ سلام پيش ڪندا هئا. امام دارمي پنهنجي "سنن" ۾ ۽ امام ترمذي پنهنجي "جامع" جي "ڪتاب المناقب" ۾ حضرت علي رضہ جن جو هڪ قول هن ريت نقل ڪيو آهي، "مان ۽ نبي اڪرم ﷺ جن پاڻ ۾ گڏجي مڪي شريف جي پسگردائيءَ ۾ نڪتاسون تہ رستي ۾ مون اهڙو ڪو وڻ يا جبل نہ ڏٺو جنهن "السلام عليڪ يارسول الله ﷺ" نہ پئي چيو." اهڙن پٿرن منجهان هڪ اهڙو نمايان پٿر بہ هو، جيڪو مڪي جي شهر ۾ نہ صرف موجود هو بلڪ نبوت کانپوءِ بہ نبي سائين ﷺ جن ان پٿر کي سڃاڻيندا هئا. ڪن راوين جو چوڻ آهي تہ اهو پٿر حضرت ابوبڪر صديق رضہ جي گهر جي پرسان پيل هوندو هو، جڏهن تہ ڪن جو خيال آهي تہ اهو پٿر سيده خديجة الڪبريٰ جي گهر کان مسجد الحرام ڏانهن ويندڙ رستي تي موجود هو. "مشڪوٰة" جي حاشيہ نگار ان پٿر جو نالو "زقاق" ٻڌايو آهي، جڏهن تہ "علامہ سُهيلي" ڄاڻايو آهي تہ "ڪجهہ محدثن جي راءِ مطابق اهو ڪو عام پٿر نہ پر "حجر اسود" هو." (والله اعلم)

سيرة ۽ تاريخ جي ڪتابن جي مطالعي مان پروڙ پوي ٿي تہ ان واقعي کي صرف "حجر اسود" ڏانهن منسوب ڪرڻ مناسب نہ آهي. البتہ ائين ٿي سگهي ٿو تہ ٻين پٿرن سان گڏ "حجر اسود" بہ پاڻ ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ سلام پيش ڪندو هجي، پر ٻيا پٿر غير معروف هئڻ سبب ياد نہ رهي سگهيا هجن ۽ "حجر اسود" جو نالو ياد رهجي ويو هجي. جامع ترمذي ڪتاب المناقب ص ٥٩٢. المستدرڪ "حاڪم" ج ٢ ص ٦٢٠. سنن الدارمي ج ١ ص ١٥. مسند احمد ابن حنبل ج ٥ ص ٨٩ - ٩٠. دلائل النبوة "بيهقي" ج ٢ ص ١٥٤. صحيح مسلم "ڪتاب المناقب" ج ٤ ص ٥٨. سيرة ابن هشام ج ١ ص ٢٥٠ الروض الانف "سُهيلي" ج ١ ص ٢٦٦ - ٢٦٧. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ١ ص ٢٠٠. شرح علي المواهب "زرقاني" ج ٥ ص ١٢٢. سيرة ابن ڪثير ج ١ ص ٣٨٩. سبل الهديٰ "شامي" ج ٢ ص ٢٢٨. سيرة دِمياطي ص ٧٤. دلائل النبوة. سعيد بن عبدالقادر ج ٢ ص ٥٩٩. الشمائل "ابن ڪثير" ص ٢٦٠.

اُم المؤمنين سيده خَدِيْجَةُ الْكُبْرىٰ رضہ ۽ نبي ڪريم ﷺ جن جي نياڻين سڳورين جو اسلام قبول ڪرڻ

* هن سال اُم المؤمنين سيده خَدِيْجَةُ الْكُبْرِيٰ رضہ اسلام قبول ڪيو. بيبي سائڻ کان اڳ اها سعادت دنيا جي ڪنهن بہ ٻي هستيءَ کي حاصل نہ ٿي هئي. سمورا مؤرخ جن ۾ ثعلبي، ابن عبدالبر ۽ سُهيلي بہ شامل آهن، مٿين روايت تي متفق آهن ۽ ڪنهن هڪ کي بہ ان ۾ اختلاف نہ آهي. ابن الاثير بہ پنهنجي تاريخ ۾ لکي ٿو تہ "سيده خَدِيْجَةُ الْكُبْرِيٰ رضہ کان اڳ ڪنهن بہ مرد يا عورت اسلام قبول نہ ڪيو هو ۽ سمورا مسلمان ان روايت بابت ساڳئي راءِ رکن ٿا." (۱)

ام المؤمنين سيده خَدِيْجَةُ الْكُبْرِيٰ رضي الله تعاليٰ عنها سان نبي سونهاري ﷺ جن جو نڪاح ڪجهہ سال اڳ ٿيو هو. ان وقت پاڻ ڪريم ﷺ جن جي عمر ۲۵ سال ۽ بيبي سائڻ جي عمر چاليهہ سال ٻڌائي ويئي آهي. (۲) سندن وفات جو ذڪر وري سن ڏهين نبويءَ جي واقعات ۾ ڪيو ويندو. انشاءَالله تعاليٰ.

---

(۱) اسد الغابہ. ابن الاثير ج ۵ ص ۴۳۴، الروض الانف سهيلي جلد ۱ صہ ۷۸-۲۷۷، شرح علي المواهب زرقاني ج ۱ ص ۲۳۷، المواهب اللدنيہ قسطلاني ج ۱ ص ۲۱۷.

(۲) سيده خديجة الكبريٰ رضي الله عنها قريش قبيلي جي مشهور شاخ بنو اسد سان تعلق رکندڙ هڪ نهايت معزز، معتبر، امير، اڪابر، پاڪيزه ۽ پرهيزگار عورت هئي. جيڪا "عام الفيل" کان پندرهن ورهيہ اڳ مڪي ۾ پيدا ٿي. سندس پيءُ جو نالو خُويلد بن اسد هو. جڏهن تہ سندس امڙ جو نالو فاطمہ بنت زائده ٻڌايو ويو آهي.

خُويلد بن اسد پنهنجي قبيلي جو هڪ معزز فرد هو. جنهن جا خانداني واسطا نبي ڪريم ﷺ جن جي گهراڻي بنو هاشم سان گهڻي وقت کان قائم هئا.

جناب خُويلد کي پنج ٻار يعني ٻہ پٽ ۽ ٽي نياڻيون ٿيا. جن جا نالا هن ريت ٻڌايا ويا آهن:

۱. حزام ۲. خديجہ ۳. عوام ۴. هالہ ۵. رقيقہ.

انهن مان "عوام" جي شادي پاڻ سڳورن ﷺ جي ڦڦي سائڻ سيده صفيہ بنت عبدالمطلب سان ٿي، جيڪا حضرت حمزه جي سڳي ڀيڻ هئي. سيده خديجة الكبريٰ جو پهريون نڪاح هند بن زراره سان ٿيو. جتان بيبي سائڻ کي ٽي ٻار يعني هڪ نياڻي ۽ ٻہ پٽ ڄاوا. جنهن ڪانپوءِ هند بن زراره گذاري ويو ۽ پوءِ حضرت خديجة الكبريٰ جو ٻيو نڪاح عتيق بن عائذ سان ڪرايو ويو. هن گهر مان کيس هڪ نياڻي ڄائي جنهن جو نالو "هند" ٻڌايو ويو آهي. اڳتي هلي "هند" جو نڪاح هن پنهنجي سؤٽ صيفي بن اميہ سان ڪرايو جتان کيس "محمد" نالي هڪ پٽ ڄائو. جنهن ڪري تاريخ ۾ هند پنهنجي ڪنيت "اُم محمد" جي حوالي سان مشهور آهي.

بيبي خديجة الكبريٰ جي شاديءَ کان ڪجهہ وقت پوءِ عتيق بن عائذ بہ گذاري ويو. ابن سعد جي روايت مطابق "حرب فجار" جي موقعي تي وري سندس والد خويلد پڻ گذاري ويو. ان وقت بيبي سڳوريءَ جي عمر پنجٽيهہ ورهيہ ڪن هئي. حضرت خديجہ تمام مالدار عورت هئي ۽ سندس ڪاروبار تمام وسيع هو. ايتري قدر جو سندس ڪاروباري قافلا عرب کان ٻاهر عراق، شام ۽ فلسطين تائين ويندا هئا. انڪري کيس ڪاروبار هلائڻ لاءِ اهڙن ماڻهن جي ضرورت محسوس ٿيندي هئي جيڪي ڪاروباري اصولن کان بہ بخوبي آگاهہ هجن ۽ ان سلسلي ۾ سٺي ساک پڻ رکندا هجن. ان ڏس ۾ وٽس هڪ اهڙو باصلاحيت ماڻهو موجود هو جنهن جو نالو "ميسره" ٻڌايو ويو آهي.

ميسره هوندن تہ بيبي سائڻ جو غلام هو، پر هن پنهنجي ايمانداريءَ ۽ اصول پرستيءَ سان بيبي سڳوريءَ کي بيحد متاثر ڪيو هو. انڪري هن ڪيس پنهنجي سموري ڪاروبار جو جنرل مئنيجر مقرر ڪيو هو.

انهن ڏينهن ۾ ئي پاڻ سڳورا ﷺ جن بہ تجارت جي ميدان ۾ نوان نوان لٽا هڻا ۽ پنهنجي ايمانداري توڙي امانتداريءَ جي لحاظ کان هن سلسلي ۾ سٺي شهرت حاصل ڪئي هئائون. "ميسره" جي وسيلي ئي اهڙا احوال بيبي خديجہ رضہ تائين بہ پهتا ۽ هوءَ ان کان بيحد متاثر ٿي. بيبي سائڻ ان هستيءَ کي پنهنجي ڪاروباري اداري ۾ شامل ٿيڻ جي پيشڪش ڪئي ۽ پوءِ اها پيشڪش پاڻ ڪريم ﷺ جن قبول فرمائي ۽ بيبي سائڻ جي هڪ تجارتي قافلي سان گڏ "شام" ڏانهن اسهيا. واپسيءَ تي جڏهن منافعي جي رقم بيبي خديجہ رضہ وٽ پهتي تہ سندس حيرانگيءَ جي حد نہ رهي، ڇو جو اهو منافعو سندس اندازي کان تمام گهڻو هو. انڪري بيبي سائڻ خوشيءَ وچان پاڻ ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ جيڪو معاوضو موڪليو اهو بہ مقرر ٿيل معاوضي کان گهڻو مٿي هو. جنهن کانپوءِ اٽڪل ٽي مهينا ڪن رکي بيبي خديجة الڪبريٰ رضہ پنهنجي طرفان شاديءَ جو پيغام پاڻ ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ اماڻيو. بيبي سائڻ جيتوڻيڪ ان وقت پڪي عمر جي ٿي چڪي هئي پر ان جي باوجود بہ ڪيس هڪ طرف تہ پنهنجي نسبي توڙي مالي حيثيت سببان تہ ٻئي طرف وري پنهنجي پاڪيزه ڪردار ۽ صالح صفتن ڪري معاشري ۾ مٿانهون مقام ۽ مرتبو حاصل هو، جنهن جي اعتراف ۾ ماڻهو ڪيس "طاهره" جي لقب سان ياد ڪندا هئا. اهڙو مان ۽ مرتبو مڪي جي معاشري ۾ ڪنهن ٻيءَ عورت کي حاصل نہ هو. انجي پيش نظر وقت جا وڏا وڏا سردار ۽ سرمائيدار پنهنجي دل ۾ هن بيبي صاحبہ جي رشتي ملڻ جي خواهش رکندا هئا، پر قدرت واري تہ سندس قسمت ۾ ام المؤمنين جو مقام لکي ڇڏيو هو. ۽ سوءِ پاڻ ڪريم ﷺ جن اها پيشڪش قبول ڪئي. شادي جا انتظام شروع ٿي ويا. نبي اڪرم ﷺ جن جي بعثت کان اٽڪل پندرهن ورهيہ اڳ صفر مهيني جي پنجويهين تاريخ تي نڪاح جي هيءَ شاندار تقريب منعقد ٿي، جنهن ۾ بنواسد، بنوهاشم، مُضر توڙي ٻين قبيلن جي معزز هستين شرڪت ڪئي. پاڻ ڪريم ﷺ جن پنهنجي ٻن چاچن حضرت ابوطالب ۽ حضرت حمزه ۽ قبيلي جي ٻين معززين سان گڏجي ڪنواريتن جي گهر آيا. بيبي سائڻ جو پيءُ تہ هن نڪاح کان اڳ فوت ٿي چڪو هو، انڪري هن پنهنجو وارث پنهنجي چاچي عمرو بن اسد کي مقرر ڪيو. جڏهن تہ سندس سؤٽ ورقہ بن نوفل ۽ ٻيا عزيز پڻ هن تقريب ۾ شريڪ هئا. حق مهر سادا ٻارهن اوقيہ سون مقرر ڪيو ويو. جنهن جي قيمت پنج سؤ درهم هئي. ڪن راوين طرفان حق مهر ويهہ اٺ بہ ٻڌايو ويو آهي پر پهرين روايت کي ئي وڌيڪ صحيح سمجهيو وڃي ٿو. نڪاح وقت سيده خديجة الڪبريٰ جي عمر چاليهہ ورهيہ ٻڌائي وئي آهي، جنهن تي علماء جي اڪثريت کي اتفاق آهي. جڏهن تہ ڪي ٻوريون روايتون اهڙيون بہ ملن ٿيون جن ۾ نڪاح وقت بيبي سائڻ جي عمر اناويهہ ورهيہ ياڪجهہ گهٽ وڌ بہ ٻڌائي وئي آهي.

انساب الاشراف ۾ بلاذريءَ، سيده خديجة الڪبريٰ جي ڀائٽي حڪيم بن حزام جي هڪ روايت نقل ڪئي آهي، جيڪا هن ريت آهي تہ "منهنجي ڦڦي سائڻ جي عمر شاديءَ وقت چاليهہ ورهيہ ۽ نبي اڪرم ﷺ جن جي عمر پنجويهہ ورهيہ هئي. منهنجي ڦڦي مونکان عمر ۾ ٻہ ورهيہ مٿي هئي. آءُ هاٿين واري واقعي کان تيرهن ورهيہ اڳ ڄائو هوس ۽ حرب الفجار ۾ بہ مون ڀرو ورتو هو، ان وقت ٽيٽيهن ورهين جو هوس." ان جو راوي موسيٰ بن عقبہ آهي.

هن موقعي تي نڪاح جو خطبو سيدنا ابوطالب جن پڙهيو. جنهن ۾ الله تعاليٰ جي هيڪڙائي ۽ نبي انور ﷺ جن جي عظمتن جي واکاڻ نهايت فصيح انداز ۾ ڪئي وئي آهي. هن خطبي کي يعقوبي، شامي، قسطلاني، ۽ علامہ عامري وغيره نقل ڪيو آهي.

الحمدلله الذي جعلنا من ذرية ابراهيم وزرع اسماعيل وضئضي معد وعنصر مضر، وجعلنا حَضنة بيته وسواس حرمه وجعل لنا بيتاً محجوبا وحرما آمنا وجعلنا الحكام علي الناس ثم ان ابن اخي هذا محمد صلي الله عليه وسلم بن عبدالله لايوزن برجل

بيبي سانئڻ جي اسلام آڻڻ کانپوءِ سندس چارئي نياڻيون بہ اسلام جي دائري ۾ داخل ٿيون. جن جا نالا هي آهن. سيده زينب رضہ. سيده رُقَيَّہ رضہ. سيده اُمِ کُلثُوْم رضہ ۽ سيده فاطمة الزهراء رضي الله عنهن. اها روايت زرقانيءَ "شرح عليٰ المواهب" ۾ سيرت ابن اسحاق [1] ۽ سيرت شاميءَ جي حوالي سان نقل ڪئي آهي.

الارجح به فان كان في المال قلا فان المال ظل زائل و امر حائل و محمد ﷺ ممن قد عرفتم قرابته وقد خطب خديجة بنت خويلد وبذل لها من الصداق ما آجله و عاجله من مالي كذا و كذا وهو والله بعد هذا له نبا عظيم و خطر جليل فزوجها.

(سڀ ساراهون ان سائينءَ کي جڳائين جنهن اسانکي ابراهيم جي اولاد مان اسماعيل جي نسل مان، معد جي بنياد مان ۽ مضر جي ٻڙ مان پيدا ڪيو. بڻايائين اسانکي نگهبان پنهنجي گهرن جو ۽ سنڀاليندڙ پنهنجي حرم جو ۽ اسانجي حوالي اهڙو غلاف وارو گهر ڪيائين (جنهي حج ڪيو وڃي ٿو) ۽ اهڙو حرم جتي امن ملي ٿو. اسانکي ماڻهن جو سردار بڻايائين. انکانپوءِ هي منهنجو ڀائيٽيو محمد ﷺ بن عبدالله جنهن جو ڪوبہ ماڻهو مٽ نہ ٿيندو ۽ ڀيٽ ۾ هي سڀ کان مٿانهون بيهندو پر مال ۾ نہ. مال تہ آهي هڪ ڇانو وانگر جيڪو لڙي ويندو آهي ۽ چڱاين ۾ رڪاوٽ بڻبو آهي. ۽ محمد ﷺ هن خديجہ بنت خويلد جو سڱ ورتو آهي نيڪ نيتي سان ۽ خرچ ڪري ٿو هن لاءِ حق مهر مان ايندڙ وقت ۾ ۽ هاڻي خدا جو قسم تہ سند ن مستقبل ڀلو آهي.)

نڪاح کانپوءِ پاڻ ڪريم ﷺ جن طرفان هڪ اٺ ذبح ڪرائي مهمانن جي دعوت ڪئي ويئي. بيبي خديجة الڪبريٰ پنجويهہ ورهيہ پاڻ ڪريم ﷺ جن سان گڏ گذاريا. پهرين وحيءَ جي نازل ٿيڻ کان شعب ابوطالب جي نظر بنديءَ تائين هر مشڪل مرحلي ۾ بيبي سانئڻ سرور ڪائنات ﷺ جن سان ٻانهن ٻيلي ٿي رهي ۽ سندن لاءِ ڪنهن بہ مالي يا جاني قرباني ڏيڻ کان ڪين ڪيبايائين. سندن حياتيءَ ۾ پاڻ سڳورن ﷺ ٻي ڪا شادي ڪانہ ڪئي. سواءِ حضرت ابراهيم جي، سيد عالم ﷺ جن جي سموري اولاد هن بيبي سڳوريءَ مان هئي. جن مان سواءِ سيده فاطمة الزهراء جي باقي سموري اولاد پاڻ ڪريم ﷺ جن جي هئڻ ۾ گذاري ويئي.

سيرة ابن هشام ج۱ ص ۲۰۱ ـ ۲۰۲. تاريخ طبري ج ۲ ص ۲۵ ـ ۲۶. شرح عليٰ المواهب اللدنيہ ج۱ ص ۱۹۷ ـ ۲۰۲ الروض الانف"سهيلي" ج ۱ ص ۲۱۲. السيرة النبويہ. ابن فضل الله ص ۶۹. سيرة مغلطائي ص ۸۱ ـ ۸۴. سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ۲ ص ۱۶۴ ـ ۱۶۵. خلاصة السير "محب طبري" ص ۳۸. بهجة المحافل "عامري" ج۱ ص ۶۱ ـ ۶۰. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج۱ ص ۱۹۲. حدائق الانوار بحرق حضرمي ص ۱۱۷. الاستيعاب "ابن عبدالبر" ۳۷۹ ـ ۳۸۶. انساب الاشراف "بلاذري" ج ۱ ص ۱۰۸.

(۱) ابو عبدالله محمد بن اسحاق (وفات سن ۱۵۱هہ) جو لکيل هي ڪتاب سيرة نبوي ﷺ جي سلسلي ۾ هڪ قديم ترين ماخذ آهي. جيڪو ٻي صدي هجريءَ جي شروعات ۾ لکيو ويو . جيتوڻيڪ هن موضوع تي هن کان اڳ بہ ڪجهہ ڪتاب موجود هئا پر سيرت ابن اسحاق نہ فقط انهن جي اهميت کي گهٽايو پر پنهنجي شهرت ۽ مقبوليت جو اهڙو ڌاڪو ڄمايو جو چوٿين صدي هجريءَ تائين مؤرخن توڙي سيرت نگارن وٽ هي ڪتاب هڪ مستند ۽ معتبر ماخذ طور استعمال ٿيندو رهيو. بعد ۾ ڪجهہ سببن ڪري هي ڪتاب اڻ لڀ ٿي ويو ۽ ڪجهہ وقت کانپوءِ تہ دنيا جي ڪنهن بہ ڪتب خاني ۾ ڪو اهڙو نسخو باقي نہ بچيو، جنهن تائين ماڻهو آسانيءَ سان پهچي سگهن. جيئن وقت گذرندو رهيو تيئن هن ڪتاب جي اهميت جو احساس وڌندو رهيو. مؤرخ ۽ محقق هن ڪتاب کي حاصل ڪرڻ لاءِ پاڻ پتوڙيندا رهيا. نيٺ اٽڪل هڪ هزار ورهين جي ڊگهي عرصي کانپوءِ هندوستان جي مشهور عالم ۽ محقق ڊاڪٽر حميدالله هن ڪتاب جا ڪجهہ حصا ڳولي هٿ ڪيا ۽ انهن تي نهايت معلوماتي نوٽ هڻي ۱۹۸۱ع ڌاري هي ڪتاب پهريون ڀيرو شايع ڪرايو. مقدمہ سيرة "ابن اسحاق" ڊاڪٽر حميدالله.

هلندڙ

ان ڪانسواءِ هڪ ٻي روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ سيده خَدِيْجَةُ الْكُبْرىٰ رضہ ڪانپوءِ مسلمان ٿيڻ واري ٻهرين عورت فاطِمہ بنت خطاب آهي. انجو مطلب اهو ٿيندو تہ سيده خَدِيْجَةُ الْكُبْرىٰ رضہ ۽ نبي ڪريم ﷺ جي چئن نياڻين سڳورين جي اسلام قبول ڪرڻ ڪانپوءِ ٻهرين عورت فاطمه بنت خطاب رضہ هئي، جنهن اسلام قبول ڪيو. (١)

* سروَرڪائنات ﷺ جن جي چئن ئي نياڻين جي وفات جو سن هيٺ ڏجي ٿو. سيده رُقَيَّہ رضہ سن ۲ هجري. سيده زينب رضہ سن اٺ هجري. سيده اُم ڪلثوم رضہ سن نوَ هجري ۽ سيده فَاطِمَةُ الزَّهْرَاء سن يارهن هجري.

* پاڻ ڪريم ﷺ جن کي مٿين چئن نياڻين کان علاوه ٽي پٽ بہ ڄاوا، جن مان ٻہ اُمّ المؤمنين خَدِيْجَةُ الْكُبْرىٰ مان هئا. وڏي جو نالو "قَاسِم" ۽ ننڍي جو "عبدالله" هو. جنهن کي "طاهر" ۽ "طيّبْ" بہ سڏيو ويندو هو. مذڪوره ٻنهي نينگرن جي ولادت ۽ وفات جي تاريخ مونکي معلوم نہ ٿي سگهي آهي. ان لاءِ ڪن جو خيال آهي تہ سندن ولادت توڙي وفات نبوت کان اڳ ٿي، تہ وري ڪن جو چوڻ آهي تہ نبوت ڪانپوءِ. پر ان ڳالهہ تي سڀ متفق آهن تہ ٻئي صاحبزادا مڪي ۾ ڄاوا، اتي وفات ڪيائون ۽ اتي ئي ڪين دفنايو ويو. باقي پاڻ ڪريم ﷺ جن جي ٽئين نمبر فرزند جو نالو "ابراهيم" آهي. جيڪو اٺين هجريءَ ڌاري سندن ٻانهي "مَارِيَہ (قِبْطِيَّہ)" رضہ مان ڄائو، ۽ سن نائين هجريءَ ۾ وفات ڪيائين. (٢) جيئن سن ٨ ۽ ٩ هجريءَ جي واقعات ۾ بيان ڪيو ويندو. انشاءَ الله تعاليٰ.

---

(١) شرح علي المواهب اللدنيہ. زرقاني ج ١ ص ٢۴٦.

(٢) نبي اڪرم ﷺ جن جي اولاد بابت جيڪي روايتون ملن ٿيون، انهن مان اهو معلوم ٿئي ٿو تہ پاڻ ڪريم ﷺ جن جي سموري اولاد (جنهن ۾ ڏيٽر توڙي پٽ شامل آهن) سندن ٻهرين گهرواري ام المؤمنين سيده خديجة الكبرىٰ مان ٿي، سواءِ آخري فرزند حضرت ابراهيم جي، جنهن جي امڙ جو نالو "ماريہ قبطيہ" هو. نبي آخر الزمان ﷺ جن جي نياڻين جو تعداد چار ٻڌايو ويو آهي، جن منجهان اڪثريت جي راءِ مطابق سڀ کان وڏي نياڻي سيده زينب، ٻيو نمبر سيده رقيہ، ٽيون نمبر سيده ام ڪلثوم ۽ آخري نياڻي سيده فاطمة الزهراء هئي. پاڻ سڳورن ﷺ جي نياڻين سڳورين جي عمر بابت مٿين ترتيب تي راوين جي اڪثريت کي اتفاق آهي، پر پوءِ بہ ڪي ٿوريون روايتون اهڙيون ملن ٿيون جن ۾ سيده ام ڪلثوم کي آخري نياڻي ٻڌايو ويو آهي. ساڳيءَ ريت ڪجهہ راوين طرفان وري سيده رقيہ کي آخري نياڻي شمار ڪيو وڃي ٿو. پر اها ڳالهہ صحيح نظر نٿي اچي، ڇو تہ نبي اڪرم ﷺ جن عمر جي حساب سان ئي انهن نياڻين سڳورين جو نڪاح ڪرايو هو. ڇاڪاڻ تہ ان وقت عربن ۾ اهو رواج بالڪل نہ هيو تہ هرويرو وڏي نياڻي کي گهر ۾ ويهاري ننڍين کي اتاري ڇڏجي،هاڻي جيڪڏهن سيده ام ڪلثوم يا سيده رقيہ عمر جي حساب کان ننڍيون هجن ها تہ پوءِ بنا ڪنهن سبب جي سيده فاطمة الزهراء کان اڳ انهن جي شادي ڪرائڻ واري ڳالهہ سمجهہ ۾ نٿي اچي. انهيءَ ڪري ٻهرين ترتيب تي ئي اڪثريت جو اتفاق آهي. والله اعلم بالصواب. انهن نياڻين سڳورين جي ايمان بابت جيڪي روايتون ملن ٿيون، انهن مان معلوم ٿئي ٿو تہ جڏهن نبي اقدس ﷺ جن جي بعثت ٿي تہ هن ڪائنات ۾ سڀ کان پهريان ان وقت ئي سيده خديجة الكبرىٰ اسلام قبول ڪيو ۽ پوءِ پنهنجي گهر ۾ موجود سڀني ٻارڙن کي ساڳئي ڏينهن تي ڪلمو پڙهائي دين جي دائري ۾ داخل ڪيائين انهن ٻارن ۾ نبي ڪريم ﷺ جن جون چار ئي نياڻيون ۽ ننڍڙو علي رضہ پڻ شامل هو، جيڪو سندن ئي گهر جو هڪ فرد هو.

سرور ڪائنات ﷺ جن جي چئن ئي نياڻين هجرت جي سعادت حاصل ڪئي. سمورين جو مديني شريف ۾ ئي انتقال ٿيو ۽ سڀني کي جنت البقيع ۾ دفنايو ويو. انهن نياڻين سڳورين منجهان ٽي نياڻيون تہ پاڻ سڳورن ﷺ جي هٿن ۾ گذاري ويون. باقي سيده فاطمة الزهراء سيد عالم ﷺ جن جي وصال کان ڪجهہ مهينا پوء هن دنيا مان لاڏاڻو ڪيو. هيٺ انهن نياڻين بابت مختصر تعارف پيش ڪجي ٿو.

١. سيده زينب رضہ؛

ابن اسحاق، امام بخاري، ابوعبيده، ابن سعد، ابن قتيبہ، ابن عبدالبر، حافظ ذهبي، ابن حجر ۽ ابن ڪثير وغيره جن جي قول مطابق پاڻ ڪريم ﷺ جن جي نياڻين ۾ سڀ کان وڏي نياڻي سيده زينب هئي، جيڪا سن ٽيهہ ميلاديء ڌاري مڪي ۾ ڄائي ۽ سن ٨ هجريء دوران مديني ۾ وفات ڪيائين. هن بيبي سڳوريء جو نڪاح بعثت کان اڳ پنهنجي والده جي حياتيء ۾ ئي سندس سڳي ماسات ابوالعاص بن ربيع قرشيء سان ڪرايو ويو هو. جيڪو سيده خديجة الڪبرىٰ جي ڀيڻ هند بنت خويلد جو پٽ هو ۽ ان جو اصلي نالو "لقيطؔ" هو. جڏهن تہ ڪجهہ راوين طرفان وري سندس نالا "هَشَيم" ۽ "مُهشم" بہ ٻڌايا ويا آهن. پاڻ ڪريم ﷺ جن جڏهن مديني ڏانهن هجرت فرمائي تڏهن ابوالعاص پنهنجي گهر واريء سميت طائف ۾ رهندو هو. پهريان تہ هو ڪجهہ وقت پنهنجي اباڻي دين تي قائم رهيو، انڪري "غزوه بدر" کانپوء پاڻ سڳورن ﷺ پنهنجي هن نياڻيء کي مديني گهرائي پاڻ وٽ رهايو ۽ پوء جڏهن ابوالعاص اسلام قبول ڪيو،تڏهن بيبي زينب کي سندس حوالي ڪيو ويو. جنهن کانپوء سيده زينب کي ٻہ ٻار بہ ڄاوا، جن مان پٽ جو نالو "علي" ۽ ڌيء جو "امامہ" ٻڌايو ويو آهي. پوء علي بن ابوالعاص تہ ننڍپڻ ۾ ئي گذاري ويو. باقي بيبي "امامہ" وڏي ڄمار ماڻي. "امامہ" سيد عالم ﷺ جن جي پهرين ڏهٽي هئي، انڪري سائنس بيحد پيار ڪندا هئا. اهوئي سبب هو جو هڪ دفعي امام الانبياء ﷺ جن ننڍڙي "امامہ" کي ڪلهي تي ويهاري نماز ادا ڪئي هئي. اهڙي روايت صحيحين ۾ ڏسي سگهجي ٿي، جنهن جو راوي ابوقتاده آهي. حضرت ابوالعاص سن ٻارهين هجريء ۾ گذاري ويو ۽ وفات کان اڳ پنهنجي پياري نياڻي امامہ جي سار سنڀال جو ٻار پنهنجي ماروٽ حضرت زبير بن عوام تي رکي ويو. جنهن سيده فاطمة الزهراء جي وفات کانپوء "امامہ" جو نڪاح سيدنا علي المرتضيٰ سان ڪرايو.

٢. بيبي رُقَيہؔ رضہ؛

عمر جي لحاظ کان مٿين ترتيب مطابق نبي اڪرم ﷺ جن جي ٻيو نمبر نياڻي سيده رقيہ رضہ هئي،جيڪا سن ٽيٽيهہ ميلاديء ڌاري ڄائي ۽ ان جو نڪاح نبوت جي ٽئين سال پاڻ ڪريم ﷺ جن سيدنا عثمان بن عفان رضہ سان ڪرائي ڇڏيو. ان وقت سيده رقيہ جي عمر ڏهہ ورهيہ هئي. رسول خدا ﷺ جن جي نياڻين سڳورين مان سيده رقيہ کي ٻن هجرتن جي سعادت حاصل ٿي. نبوت جي پنجين سال رجب جي مهيني ۾ حضرت عثمان ۽ بيبي رقيہ الله جي راه ۾ "حبش" ڏانهن هجرت ڪئي. حضرت لوط عليہ السلام ۽ حضرت ابراهيم عليہ السلام کانپوء (هن امت ۾) حضرت عثمان پهريون شخص آهي،جنهن پنهنجي گهرواريء سان گڏ هجرت فرمائي ۽ اتي اٽڪل ست سال قيام فرمايو. "حبش" جي قيام دوران سن يارهين نبويء ڌاري سيده رقيہ کي اتي هڪ پٽ بہ ڄائو، جنهن جو نالو عبدالله رکيو ويو. نبوت جي ٻارهين سال،بيبي رقيہ پنهنجي مڙس سان گڏ مڪي ڏانهن موٽ ڪئي ۽ پوء اتان وري مديني ڏانهن ٻي هجرت ڪيائون. هجرت جي ٻئي سال رمضان شريف جي مهيني ۾ غزوه بدر جي موقعي تي سيده رقيہ بيمار ٿي پئي ۽ اٽڪل ويهن ڏينهن کانپوء گذاري ويئي. انڪري هن بيبي سڳوريء جي خدمت لاء نبي انور ﷺ جن حضرت عثمان رضہ ۽ اسامہ بن زيد کي مديني ۾ ڇڏي ويا. جنهنڪري اهي ٻئي صحابي سڳورا غزوه بدر ۾ ٻهرو وٺي نہ سگهيا ۽ پوء جڏهن حضرت زيد بن حارث هن "غزوه" ۾ مسلمانن جي سوڀ حاصل ڪرڻ واري خبر کڻي مديني پهتو تہ ان وقت بيبي رقيہ

هلندڙ

کي دفن پئي ڪيو ويو، ان وقت سندس عمر ايڪيهه ورهيه هئي. سيده رقيه جي وفات کان اٽڪل ٻه ورهيه پوءِ سندس پٽ عبدالله کي جنهن جي عمر ڇهه ورهيه مس هئي، هڪ ڪڪڙ اک ۾ ٺونگو هنيو، جنهن سبب ٻار جي اک ۽ منهن سڄي سُڄي پيو ۽ انکري بخار به ٿي پيو. آخرڪار سن چوٿين هجريءَ جي جمادي الاول واري مهيني ۾ ننڍڙو عبدالله گذاري ويو. جنهن جي نماز سيد عالم ﷺ جن پاڻ پڙهائي ۽ حضرت عثمان رضہ ميت کي قبر ۾ لاٿو.

٣. حضرت ام ڪلثوم رضہ

نبي ڪريم ﷺ جن جي نياڻين سڳورين ۾ عمر جي لحاظ کان حضرت ام ڪلثوم ٽئين نمبر تي هئي. جو ته ابن هشام جي روايت مطابق هيءَ بيبي سڳوري سيده رقيه کانپوءِ ۽ سيده فاطمة الزهراء کان ٻهريان ڄائي هئي. والله اعلم بالصواب. نبي ڪريم ﷺ جن جي اهل بيت جيڪا مڪي کان مديني ڏانهن هجرت فرمائي ان ۾ ام المؤمنين سوده بنت زمعه ۽ سيده فاطمة الزهراء سان گڏ سيده ام ڪلثوم به شامل هئي.

سيده رقيه رضہ جي وفات کان اٽڪل ست مهينا پوءِ ۽ ڪن روايتن مطابق ٽي ورهيه پوءِ پاڻ سڳورن ﷺ سيده ام ڪلثوم جو نڪاح حضرت عثمان بن عفان سان ڪرائي ڇڏيو ۽ رخصتي جمادي الآخر دوران ٿي. ان وقت هن بيبي سڳوريءَ جي عمر اٽڪل اٺويهه ورهيه هئي. ان نسبت جي ڪري ئي سيدنا عثمان کي "ذوالنورين" سڏيو ويندو هو. شاديءَ کانپوءِ حضرت ام ڪلثوم کي ڪابه اولاد ڪانه ٿي. حضرت عثمان سان بيبي ام ڪلثوم زندگيءَ جا اٽڪل ساڍا ڇهه ورهيه گڏ گذاريا. جنهن کانپوءِ سن نائين هجريءَ جي شعبان مهيني ۾ هن بيبي سڳوريءَ وفات فرمائي. سنديس جنازي نماز سيد عالم ﷺ جن پاڻ پڙهائي ۽ پوءِ کيس جنت البقيع ۾ دفنايو ويو.

٤. سَيدة نساء العَالمين فَاطِمَةُ الزَّهْرا رضي الله عنها

امام المرسلين ﷺ جن جي سڀني کان ننڍي نياڻيءَ جو نالو سيده فاطمة الزهراء ۽ لقب بتول هو.

مشهور نساب ابن سراج طرفان هن بيبي ساڻن جي ڄمڻ جو سال ايڪيتاليهه ميلادي (بعثت وارو سال) ٻڌايو ويو آهي. ان حساب موجب سيده فاطمه ڏهن سالن جي مس ٿي هوندي ته سندس ماءُ سيده خديجة الڪبري هن جهان مان لاڏاڻو ڪيو. انکري ننڍي عمر سبب والد سان سندس وابستگي وڌيڪ رهي، اهو ئي سبب هو جو سرور عالم ﷺ جن جڏهن ڪنهن سفر جو سانباهو ڪندا هئا ته بيبي ساڻن کان موڪلائي پوءِ نڪرندا هئا ۽ وري جڏهن واپس ورندا هئا ته سڀ کان ٻهريان سيده فاطمة الزهراء وٽ پهچي ساڻس بيحد پيار ۽ پاٻوهه سان ملندا هئا. نه صرف ايترو پر جيڪڏهن بيبي ساڻن کي پنهنجي گهر ايندي ڏسندا هئا ته پاڻ سڳورا ﷺ خوشيءَ وچان اٿي بيهي رهندا هئا ۽ سيده کي پنهنجي پاسي ۾ ويهاريندا هئا. بيبي فاطمة الزهراء جي عادات، اطوار، رفتار، ٺوڙي گفتار جو انداز سيدالانبياء ﷺ جن سان مشابهت رکندڙ هو. جڏهن ته رنگ ۽ شڪل وري پنهنجي والده سيده خديجة الڪبري سان ملندڙ جلندڙ هئي. بيبي ساڻن جڏهن جوان ٿي تڏهن پاڻ ڪريم ﷺ جن سندس شادي پنهنجي سڳي سوٽ سيدنا علي ابن ابي طالب سان ڪرائي. ان وقت سيده فاطمه جي عمر پندرهن ورهيه ۽ ساڍا پنج مهينا ۽ سندس گهوٽ جي ڄمار وري ايڪيهه سال ۽ پنج مهينا ٻڌائي وڃي ٿي آهي.

شاديءَ جي هيءَ سڳوري تقريب غزوه بدر کانپوءِ مسجد نبوي ﷺ ۾ منعقد ٿي. نڪاح نبي انور ﷺ جن پاڻ پڙهايو. نڪاح ۾ موجود مهمانن کي ماڪيءَ جو شربت پياريو ويو ۽ کارڪون ورهايون ويون. حق مهر پنج سؤ درهم مقرر ڪيو ويو ۽ رخصتي غزوه احد کانپوءِ عمل ۾ آئي.

هن بيبي سڳوري شاديءَ کانپوءِ نهايت اطمينان ۽ آرام سان پنهنجي گهر ۾ گذاريو. سيدنا علي ڪرم الله وجهه به سندن بيحد خيال رکندا هئا ۽ هن بيبي ساڻن جي جيئري ٻي ڪا شادي نه ڪئي.

اوائلي دور ۾ اسلام قبول ڪرڻ وارا مرد

* هن سال سيدنا اَبُوبَڪُر صديق رضہ [(۱)] اسلام قبول ڪيو. بالغ ۽ آزاد مردن ۾ سيدنا صديق رضہ سڀ کان اڳ اسلام قبول ڪيو هو. ان روايت تي سڀ متفق آهن ۽ اها روايت مشهور بہ آهي.

حضرت علي سائينءَ کي هن بيبي سڳوريءَ مان پنج ٻار ڄاوا، يعنيٰ ٽي پٽ ۽ ٻہ نياڻيون. پٽن جا نالا هن ريت آهن: امام حسن، امام حسين ۽ امام محسن، جيڪو ننڍپڻ ۾ گذاري ويو. امام حسن رضہ ۽ امام حسين رضہ جن مان نبي ڪريم ﷺ جن جو نسل دنيا ۾ قائم رهيو. سيده فاطمة الزهراء پنهنجي بابي سائين ﷺ جن جي وصال کانپوءِ ستت ئي وفات ڪئي. سيده فاطمة الزهراء پردي جي سخت پابند هئي ۽ زندگيءَ ۾ ڪڏهن بہ ڪنهن غير محرم جي منهن نہ چڙهي. اهوئي سبب هو جو هن حضرت اسماء بنت عميس کي وصيت ڪئي تہ وفات کانپوءِ منهنجي ميت کي رات جو ڪنيو وڃي تہ جيئن ان تي ڪنهن نامحرم جي نگاهہ نہ پوي. اهڙي ريت بيبي سائڻ جي وصيت تي عمل ڪيو ويو هو. جنازي نماز سيدنا علي سائين پڙهائي. جڏهن تہ هڪ روايت ۾ حضرت عباس جو نالو بہ اچي ٿو. والله اعلم. ۽ پوءِ بيبي سڳوريءَ کي جنت البقيع ۾ دفنايو ويو. جتي سندس قبر جو نشان اڄ سوڌو موجود آهي.

(۱) صدق و صداقت جو تاجدار، نبي اڪرم ﷺ جن جو يار غار اوائلي نالو عبدالڪعبہ. اسلامي نالو عبدالله لقب صديق ۽ عتيق پر تاريخ ۾ پنهنجي ڪنيت ابوبڪر جي نالي سان مشهور ٿيو.

"بڪر" عربي زبان ۾ جوان اٺ کي سڏيو ويندو آهي. چيو وڃي ٿو تہ عبدالله کي ننڍپڻ کان وٺي اٺن پالڻ جو بيحد شوق هوندو هو ۽ هو اٺن بابت گهڻي ڄاڻ پڻ رکندو هو. انڪري سندس ڪنيت "ابوبڪر" مشهور ٿي ويئي. جنهن جي معنيٰ ٿيندي اٺن جو پيءُ يا اٺن سان رغبت رکڻ وارو. ان کانسواءِ علامہ زمخشريءَ جو هڪ قول آهي تہ نيڪ ڪمن ۾ "ابتڪار" (پيش پيش هجڻ) سبب کين ابوبڪر سڏيو ويندو هو.

بهرحال سندن اها ڪنيت ايتري تہ مشهور هئي جو شايد ڪڏهن ڪنهن کي اصلي نالي ڪٺڻ جي ضرورت ئي محسوس نہ ٿي ۽ سواءِ مسلمانن جي شايد ٻين کي سندن اصلي نالي جي خبر بہ نہ هجي. حضرت ابوبڪر رضہ جي بابي جو نالو عثمان ۽ ڪنيت ابوقحافہ هئي، جڏهن تہ سندن امڙ سائڻ جو نالو سلميٰ ۽ ڪنيت ام الخير ٻڌائي ويئي آهي.

حضرت ابوبڪر صديق رضہ جي پيدائش هاٿين واري واقعي کان اٽڪل اڍائي ورهيہ پوءِ ٿي، انڪري عمر ۾ هو سرور ڪائنات ﷺ جن کان اڍائي ورهيہ ننڍا هئا. سندن والد ابو قحافہ جو شمار مڪي جي معزز ماڻهن ۾ ٿيندو هو. جيڪو پيشي جي لحاظ کان واپاري هو. پر سندن گهراڻي "بنو تيم" جي حوالي سان سندن ذمي "اشناق" جو منصب هو. يعني ماڻهن جي خون بها ۽ تاوان جي رقم جو تعين هنن جي طرفان ٿي ڪيو ويندو هو، ۽ اها رقم پڻ وٽن ئي جمع ڪرائي ويندي هئي. حضرت ابوبڪر رضہ کي ننڍپڻ کان ئي خدا تعاليٰ صالح صفتن سان نوازيو هو. اهوئي سبب هو تہ هن اسلام کان اڳ بہ نہ ڪڏهن شراب کي هٿ لاتو ۽ نہ ڪنهن غلط صحبت ۾ ڦاٿو. سرور ڪائنات ﷺ جن سان سندن دوستيءَ جو ناتو اسلام کان گهڻو اڳ قائم ٿي چڪو هو. جنهنڪري مڪي ۾ موجود هجڻ جي صورت ۾ ٻئي ڄڻا گهڻو ڪري روزانو هڪ يا ٻہ دفعا پاڻ ۾ ضرور ملندا هئا. اسلام کان اڳ مڪي شريف ۾ جيڪي پندرهن ويهہ ماڻهو لکڻ پڙهڻ ڄاڻندا هئا. انهن مان حضرت ابوبڪر بہ هڪ هو. ان کانسواءِ "علم الانساب" ۾ بہ سندن ڪو ثاني نہ هو. قريش جي سمورن قبيلن جي نسب جا سمورا سلسلا کين زباني ياد هئا ۽ اهو علم هن پنهنجي نياڻي سيده عائشہ رضہ کي سيکاريو هو. جيڪا پڻ هن علم ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هئي. ارڙهن ورهين جي ڄمار ۾ حضرت ابوبڪر

هلندڙ

رضہ کپڙي جو ڪاروبار شروع ڪيو ۽ ٿوري ئي وقت اندر پنهنجي اصول پرستي ۽ ايمانداريءَ سبب ان ميدان ۾ اينرو تہ اڳتي وڌي ويو جو عرب کان ٻاهر عراق، شام ۽ يمن تائين ماڻهو مٿن اعتبار ۽ اعتماد ڪرڻ لڳا ۽ اهڙي ريت وقت گذرڻ سان ڳڻ سندن شمار مڪي جي مشهور ۽ معتبر تاجرن ۾ ٿيڻ لڳو.

نبي اڪرم ﷺ جن جي بعثت وقت حضرت ابوبڪر رضہ جي عمر اٽڪل اٺيهہ ورهيہ هئي پر پاڻ ان وقت ڪاروباري سلسلي ۾ يمن ڏانهن ويل هئا. واپسيءَ وقت مڪي جا مشهور سردار ابوجهل، عتبہ ۽ شيبہ ساڻس مليا ۽ کيس ٻڌايائون تہ ابوطالب جي يتيم ڀائٽي نبوت جو اعلان ڪيو آهي. اهو ٻڌي حضرت ابوبڪر رضہ جن نبي سائين ﷺ جن جي خدمت ۾ پهتا ۽ سندن زباني، وحيءَ جي نزول جو احوال ٻڌي اتي جو اتي ڪلمو پڙهي اسلام جي دائري ۾ داخل ٿيا ۽ اوڏيءَ مهل کان وٺي پنهنجو مال ۽ جان اسلام لاءِ وقف ڪري ڇڏيائون.

اسلام جي ابتدائي دور ۾ حضرت ابوبڪر رضہ جي تبليغ سان نهايت اهم شخصيتن اسلام قبول ڪيو. جن ۾ حضرت عثمان بن عفان، عبدالرحمان بن عوف، زبير بن عوام، طلحہ بن عبيد، سعد بن ابي وقاص ۽ ابوعبيده بن جراح جا نالا ذڪر جوڳا آهن. انهن هستين اڳتي هلي مختلف ميدانن ۾ اسلام لاءِ جيڪي قربانيون ڏنيون، اهو اسان جي تاريخ جو قيمتي سرمايو آهي. ان ڪانسواءِ حضرت ابوبڪر رضہ پياري پيغمبر ﷺ جن جي حڪم سان انهن ٻانهن ۽ ٻانهين کي پنهنجي ذاتي رقم سان خريد ڪري آزاد ڪري ڇڏيو، جن ابتدائي دور ۾ اسلام قبول ڪيو. پر جيئن تہ انهن جا مالڪ غير مسلم هئا، انڪري هو انهن جي مٿان بيحد ظلم ۽ زيادتيون ڪندا هئا. انهن ٻانهن ۽ ٻانهين مان ڪجهہ نالا هن ريت آهن: حضرت بلال حبشي، ابوفڪيهہ، عامر بن فهيره، بيبي حمامہ، امِ عُبَيس، نهديہ ۽ لبينہ وغيره.

هجرت کان هڪ سال اڳ سرور ڪائنات ﷺ جن جي معراج جو واقعو پيش آيو. اها خبر جڏهن ڪافرن جي ڪنن تي پيئي تہ هو ان واقعي بابت ٺٺوليون ۽ طرح طرح جا اعتراض ڪرڻ لڳا. حضرت ابوبڪر رضہ انهن ڏينهن ۾ ٻاهر ويل هو. واپسيءَ تي قريش جي ڪافرن جڏهن اها ڳالهہ ان نيت سان سندس آڏو پيش ڪئي تہ شايد ابوبڪر رضہ بہ ان تي ويساه نہ ڪندو، پر اهو ڏسي سندن حيرت جي حد نہ رهي تہ حضرت ابوبڪر بغير ڪنهن چون چران جي ان واقعي جي تصديق ڪئي، جنهن ڪانپوءِ سرور عالم ﷺ جن کيس "صديق" جو لقب عطا فرمايو.

مديني ڏانهن هجرت جو جڏهن موقعو آيو تڏهن سرور ڪائنات ﷺ جن پاڻ جنهن سائيءَ سان گڏجي هن اڻانگي سفر تي هلڻ جو ارادو فرمايو، اهو حضرت ابوبڪر صديق رضہ ئي هو. مديني پهچڻ ڪانپوءِ بہ دين جي سربلنديءَ لاءِ پاڻ ڪريم ﷺ جن جيڪي منصوبا جوڙيندا هئا انهن ۾ حضرت ابوبڪر رضہ جي صلاح ضرور شامل هوندي هئي.

غزوات جي سلسلي ۾ بدر کان تبوڪ تائين هر موقعي تي حضرت ابوبڪر صديق رضہ پاڻ سڳورن ﷺ سان هميشہ ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي موجود رهيو.

سن نائين هجريءَ ڌاري جڏهن حج جي فرضيت وارو حڪم نازل ٿيو، تڏهن مٺي مرسل ﷺ جن مسلمانن جي جيڪا پهرين جماعت مڪي ڏانهن اماڻي ان جو اڳواڻ بہ سيدنا صديق اڪبر رضہ کي بڻايو ويو. اهڙيءَ ريت آخري بيماريءَ واري زماني ۾ بہ سيدالڪونين ﷺ جن حضرت ابوبڪر صديق رضہ کي ئي نماز پڙهائڻ لاءِ مسلمانن جو پيش امام مقرر ڪيو. جنهن فيصلي جي روشنيءَ ۾ ئي پاڻ سڳورن ﷺ جي وصال ڪانپوءِ حضرت صديق کي "سقيفہ بني ساعده" ۾ مسلمانن جو خليفو منتخب ڪيو ويو. سندن نالو خلافت لاءِ حضرت عمر فاروق پيش ڪيو، جنهن جي تائيد حضرت ابوعبيده فرمائي ۽ بعد ۾ اتي موجود انصار ۽ ڪجهہ مهاجرن بيعت ڪئي. جڏهن تہ ٻئي ڏينهن تي مسجد نبويءَ ﷺ جي

اندر عام بيعت (Voting) ٿي، جنهن ۾ مسلمانن جي وڏي اڪثريت حصو ورتو. اهڙيءَ ريت حضرت ابوبڪر صديق رضہ مسلمانن جو پهريون خليفو منتخب ٿيو.

خليفة الرسول ﷺ جي حيثيت ۾ حضرت صديق رضہ جو سڀ کان پهريون ڪم اهو هو تہ هن أسامہ بن زيد جي قيادت ۾ مسلمانن جي ان لشڪر کي شام ڏانهن روانو ڪيو جنهن جو پروگرام پاڻ ڪريمن ﷺ جوڙيو هو، پر سندن وصال سبب ان جي روانگي رڪجي ويئي هئي. هن لشڪر پنهنجي مقصد ۾ ڪاميابي حاصل ڪئي ۽ روم توڙي شام جي سرحدن کان مسلمانن لاءِ ڪوبہ خطرو باقي نہ رهيو.

نبي ڪريم ﷺ جن جي زندگيءَ ۾ ئي نبوت جا ڪجهہ ڪوڙا دعويدار پيدا ٿي چڪا هئا. جن مان مسيلمہ ڪذاب ۽ اسود عنسيءَ جا نالا تہ مشهور آهن پر سندن وصال کانپوءِ بہ اهو سلسلو جاري رهيو ۽ طليحہ بن خويلد، سجاح بنت حارث بہ ان ميدان ۾ ٽپي پيا. پر حضرت ابوبڪر صديق انهن کي اهڙو تہ سبق سيکاريو جو بعد ۾ وري ڪنهن بہ کي اهڙي دعويٰ ڪرڻ جي جرئت نہ ٿي سگهي.

ان کانسواءِ سرور ڪائنات ﷺ جن جي وصال کانپوءِ ڪجهہ قبيلا زڪوٰة ڏيڻ کان نابري واري بيٺا. جن ۾ بنو غطفان، ذبيان ۽ عبس وغيره قبيلن وارا ماڻهو شامل هئا. حضرت ابوبڪر صديق انهن جي خلاف باقاعده جهاد ڪيو، جنهن کانپوءِ انهن منڪرن کي اسلام جو اهو اهم اصول مٺو پيو. ساڳيءَ ريت "بحرين" ۽ "ڪنده" طرف ڪجهہ قبيلا وري دين کان باغي ۽ مرتد ٿي ويا، انهن پنهنجي آزاديءَ جو اعلان ڪيو. حضرت ابوبڪر صديق انهن کي بہ سٺو سبق سيکاريو.

مٿين مقابلن ۾ جيتوڻيڪ مسلمان سڀني ميدانن ۾ سرخرو ۽ سربلند رهيا پر پوءِ بہ ڪافي مسلمان شهيد ٿيا، جن ۾ ڪيترا قرآن ڪريم جا حافظ هئا. ان ڪري هاڻي ضرورت محسوس ٿي تہ قرآن پاڪ کي باقاعده ڪتابي صورت ۾ مرتب ڪيو وڃي تہ جيئن اهو سينن سان گڏ سفينن ۾ بہ موجود رهي سگهي. ان کانسواءِ ڏينهون ڏينهن اسلام جون سرحدون وسيع کان وسيع تر ٿيڻ شروع ٿي چڪيون هيون، انڪري بہ ان ڳالهہ جي ضرورت محسوس ٿيڻ لڳي تہ ڪلام الاهي اهڙي صورت ۾ هجي جو اهو هڪ جاءِ کان ٻئي جاءِ تائين آسانيءَ سان پهچائي سگهجي. سڀ کان پهريان اهڙو خيال حضرت عمر فاروق رضہ جي ذهن ۾ آيو. جنهن، وقت جي خليفي کي ان ڪم لاءِ همٿايو. اها ڳالهہ بالڪل واضح آهي تہ قرآن پاڪ جي ترتيب ۽ تدوين تہ نبي انور ﷺ جن پنهنجي زندگيءَ ۾ ئي مڪمل ڪري ڇڏي هئي ۽ اها ترتيب بہ الهامي آهي جيڪا اڄ تائين پئي هلي اچي. پر ان دور ۾ خدا جو ڪلام چمڙي ۽ ڪاٺ جي ٽڪرن، ڪاٺي، ۽ پٿر جي تختين، ويڪرن هڏن وغيره تي لکيو ويندو هو ڇو تہ باقاعده ڪاغذ اڃان دستياب نہ هيو. باقي ڪهڙي آيت ڪهڙي سورة ۾ ۽ ڪهڙي جاءِ تي هجڻ کپي؟ ان کانسواءِ سورتن جا نالا، پارن جو تعداد ۽ ترتيب وغيره جو سمورو ڪم پاڻ سڳورن ﷺ پنهنجي زماني ۾ مڪمل ڪيو ۽ ان ترتيب سان ئي قرآن شريف ان دور جا حافظ سڳورا حفظ ڪندا هئا. انڪري اها ڳالهہ ياد رکڻ کپي تہ حضرت ابوبڪر صديق جو ڪم رڳو ڪلام الاهي کي ڪاغذ تي اتارڻ جو هو. ان ڪم لاءِ صحابي سڳورن جي هڪ ڪاميٽي قائم ڪئي ويئي، جنهن جي مٿان نگرانيءَ لاءِ جنهن صحابي سڳوري جو انتخاب عمل ۾ آيو اهو حضرت زيد بن ثابت هو، جيڪو پاڻ ڪريمن ﷺ جي دور ۾ ڪاتب وحي رهيو. انڪري هو ڪلام الاهيءَ جي ان الهامي ترتيب کان بخوبي آگاهہ هو. نہ صرف ايترو پر ان ساڳيءَ ترتيب سان ڪلام پاڪ نبي ڪريم ﷺ جن کان ٻڌي هن حفظ بہ ڪيو هو، ۽ پوءِ پنهنجي ساٿين جي مدد سان ڪاتبانِ وحي توڙي حفاظِ هلندڙ

حضرت ابوبکر صديق رضہ اسلام تہ هن سال قبول ڪيو پر هو نبي آخرالزمان ﷺ جن جي نبوت جي تصديق ان وقت ئي ڪري چڪو هو. جڏهن پاڻ سڳورا ﷺ ٻارهن ورهين جي عمر ۾ پنهنجي چاچي حضرت ابوطالب سان گڏ واپار سانگي "شام" ڏانهن ويا هئا ۽ اتي "بَحِيرا" (۱) نالي هڪ عيساني رَاهِب پاڻ ڪريم ﷺ جن جي نبوت جي تصديق ڪئي هئي. حضرت صديق رضہ جيڪو ان

قرآن صحابہ جي مفيد مشوري سان ان ڪم کي نهايت احتياط ۽ خبرداريءَ سان مڪمل ڪيو، جنهن جي نتيجي ۾ قرآن پاڪ جو پهريون نسخو ڪتابي صورت ۾ تيار ٿيو. جنهن ڪانپوءِ اهو نسخو "هڪ سرڪاري نسخي" جي حيثيت سان خليفة الرسول ﷺ وٽ موجود رهيو ۽ پوءِ جڏهن بہ ڪنهن فرد کي قرآن پاڪ جي نقل حاصل ڪرڻ جي ضرورت محسوس ٿيندي هئي تہ اهو ان سرڪاري نسخي تان ئي آسانيءَ سان نقل ڪري سگهندو هو.

حضرت ابوبڪر صديق رضہ جي وفات ڪانپوءِ اهو نسخو حضرت عمر رضہ وٽ پهتو، جنهن بعد ۾ ان کي اُم المؤمنين حضرت حفصہ جي حوالي ڪري ڇڏيو ۽ پوءِ اهو نسخو بيبي صاحبہ جي زندگيءَ تائين وٽن موجود رهيو.

حضرت ابوبکر صديق نهايت استقامت، استقلال، عزيمت ۽ ايمانداريءَ سان خلافت جي ذميوارين کي نڀايو ۽ ڪنهن بہ موقعي تي ڪنهن مصلحت پرستيءَ کان ڪم نہ ورتو. آخري پندرهن ڏينهن سندن طبيعت خراب رهي پر ان هوندي بہ سلطنت جي سمورن معاملن ۽ مسئلن بابت معلومات حاصل ڪندا ۽ مشورا ڏيندا رهيا. آخرڪار جمادي الآخر جي ۲۲ تاريخ سن ۱۳ هجري بمطابق ۲۳ آگسٽ سن ٦۳۴ عيسويءَ ڏاري سومر جي شام جو هن جهان مان لاڏاڻو ڪيائون. انالله وانا اليہ راجعون. حضرت عمر فاروق رضہ سندن جنازي نماز پڙهائي. جنهن ڪانپوءِ رات جو ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جن جي پاسي ۾ کين دفنايو ويو.

اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٦ ص ۴۱. سبل الهدي "شامي" ج ۱۱ ص ٦۲ ـ ۲۵۱. صفة الصفوة ابن جوزي ج ۱ ص ۲۲۵. عقد الثمين "فاسي" ج ۴ ص ۷٦ ـ ۷۵. سير اعلام النبلاء "ذهبي" ج ۲ ص ۵۰۸ ـ ۴۷۸. التحفة اللطيفہ سخاوي ج ۲ ص ٦۰ ـ ۵۹. مرآة الجنان يافعي ج ۱ ص ۵۷. تاريخ الخميس دياربڪري ج ۲ ص ۲۰۱. الاشاره "ذهبي" ص ۱۲. رياض النضره. محب طبري ج ۱ ص ۷۳. الاستيعاب ابن عبدالبر ج ۴ ص ۱۷۸ ـ ۱۷۷.

(۱) "بحيرا" بنيادي طور سرياني زبان جو لفظ آهي، جنهن جي لغوي معنيٰ اهائي ٿيندي جيڪا عربي زبان ۾ "علامہ" جي ٻڌائي ويئي آهي. املا جي لحاظ کان مختلف عالمن هن لفظ جون عربي زبان ۾ مختلف پڙهڻيون ٻڌايون آهن. مشهور لغوي مَجد الدين فيروزآبادي ۽ ڪجهہ ٻين هن لفظ جي پڇاڙيءَ ۾ الف مقصوره استعمال ڪندي "بَحِيريٰ" لکيو آهي. جڏهن تہ هڪ ٻيو طبقو وري هي لفظ لکڻ وقت الف ممدوده جي پٺيان ننڍو الف لڳائي "بَحِيراء" لکي ٿو. حضرت مخدوم محمد هاشم رحمة الله عليه بہ ان جو ئي قائل آهي. باقي علامہ عامري ۽ سندس ڪجهہ هم خيال هي لفظ تصغير طور "بُحَيرا" ڪري لکن ٿا. بهرحال يهودين ۾ ڪيترائي اهڙا عالم ٿي گذريا آهن جن کي ان اعليٰ لقب سان ياد ڪيو ويندو هو. هتي جنهن "بَحيرا" جو ذڪر ڪيو ويو آهي، اهو پڻ پنهنجي دور ۾ تورات، انجيل سان گڏ سمورن موسوي توڙي عيسوي علوم جو سڀ کان وڏو عالم هو، پر پوءِ رهبانيت اختيار ڪري "بُصريٰ" جي مرڪزي گرجا گهر ۾ اچي ديرو دمايائين، جيڪو شام ۾ عيسائيت جي تعليم ۽ تبليغ جو سڀ کان وڏو ۽ اهم مرڪز هو. سندس نالو زهري شامي ۽ مغلطائي طرفان "جِرجِيس" ٻڌايو ويو آهي. جڏهن تہ "مسعوديءَ" پنهنجي مشهور تاريخ "مُروج الذهب" ۾ "سرجس" لکيو آهي، جنهن جو نسبي تعلق عيسائين جي مشهور قبيلي "عبدالقيس" سان ٻڌايو ويو آهي. حافظ "ابن

سفر ۾ ساڻن گڏ هو، تنهن به ان وقت ئي دل سان سندن نبوت جي تصديق ڪئي پر جيئن ته اها تصديق نبوت جي عطا ٿيڻ کان اڳ ٿي هئي. انڪري ان کي اسلام آڻڻ نه پر تصديق ڪرڻ ئي چئبو، ڇو جو اسلام قبول ڪرڻ نبوت کانپوءِ ئي لازمي ٿئي ٿو. (١)

رسول الله ﷺ کي نبوت سومر جي ڏينهن عطا ٿي ۽ سيدنا صديق اڪبر رضہ ساڳئي ڏينهن شام تائين اسلام قبول ڪري چڪو هو.

* هن سال حضرت ابوبڪر رضہ کانپوءِ سيدنا علي ڪرم الله وجهه (٢) اسلام قبول ڪيو. جڏهن ته ڪن جو چوڻ آهي ته سيدنا علي رضہ، حضرت ابوبڪر صديق رضہ کان اڳ اسلام آندو. انهن مان

ڪثير" پڻ "بَحِيرا" جي عيسائي هجڻ جي زوردار حمايت ڪري ٿو. جڏهن ته "زُهريءَ" جي راء مطابق "بَحِيرا" عيسائي نه پر انهن يهودين مان هو جيڪي "تيماء" جا رهاڪو هئا. "ابن قُتيبہ" پنهنجي مشهور ڪتاب "المعارف" ۾ ڄاڻايو آهي، "اسلام کان اڳ زمين تي رهندڙ انسان ٽن بابرڪت هستين بابت ڄاڻ رکندا هئا. جن مان هڪ جو نالو رِئاب بن براءُ الشني ٻڌايو ويو آهي، جيڪو پاڻ ته ڪجهہ وقت اڳ گذاري ويو هو پر سندس علم ۽ عرفان جون ڳالهيون ان وقت تائين ماڻهن ۾ هلندڙ هيون. "امام ابن تيميہ" جو بيان آهي ته "ان دور ۾ به رِئاب ۽ سندس پٽ جي قبرن مٿان هر وقت هلڪي هلڪي بوند وسندي رهندي هئي."

ٻي هستي هن "بحيراء" جي هئي، جنهن مان ان وقت جا ماڻهو مستفيض ٿيندا پئي رهيا. باقي ٽين هستي ان نبي آخر الزمان ﷺ جن جي هئي، جنهن جي اچڻ جو ورهين کان ولي زمين وارن کي انتظار هو. خاص طور اهڙو انتظار اهل علم طبقي کي هيو جيڪي پنهنجي ڪتابن ۾ ان آخري نبي ﷺ بابت پيشنگويون ته پڙهي چڪا هئا ۽ پر ان هستيءَ جي زيارت لاءِ سندن اکيون آتيون هيون. "بحيراء" به اهڙن سڄاڻ شخصيتن منجهان هڪ هو.

سيــرة ابن هشام ج ١ ص ١٨٠ ـ ١٨٢. تاريخ ڪامل ابن الاثير ج ٢ ص ٣٧. الروض الانف "سهيلي" ج ١ ص ٢٠٥ ـ ٢٠٦. سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ٢ ص ١٤٠ ـ ١٤٢. الاصابہ. ابن حجر ج ١ ص ٣٧. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ١ ص ١٨٧. حدائق الانوار ۽ بحرق حضرمي ص ١١٥. عيون الاثر ۾ ابن سيد الناس ج ١ ص ١٠٥ ـ ١٠٧. بهجة المحافل "عامري" ج ١ ص ٥٨.

(١) شرح علي المواهب زرقاني جلد ١ ص ٢٤٥.

(٢) نبي اڪرم ﷺ جن جو سڳو سوٽ ۽ نياڻو سيدنا علي ڪرم الله وجهہ بعثت نبوي ﷺ کان ڏهہ ورهيہ اڳ (٥٩٩ع ڌاري) رجب مهيني جي تيرهين تاريخ، جمعي جي مبارڪ ڏينهن مڪي ۾ ڄائو. سندس پيءُ جو نالو سيدنا ابوطالب هو. جيڪو قريش قبيلي جو سردار هو. حضرت ابوطالب جو نالو عبدمناف ۽ عمران يا وري هڪ روايت ۾ "شيبہ" به ٻڌايو ويو آهي. جڏهن ته سندس گهرواريءَ جو نالو فاطمہ بنت اسد بن هاشم بن عبدمناف هو. جيڪا حضرت ابوطالب جي سوٽ به هئي. اهڙي ريت حضرت علي پيءُ ۽ ماءُ ٻنهي جي طرفان هاشمي هو. حضرت ابوطالب جي گهر ۾ پنهنجي ڀيرين گهرواري فاطمہ بنت اسد مان پنج ٻار اڳ ۾ ئي موجود هئا. جن جي ترتيب هن ريت ٻڌائي ويئي آهي.

١. طالب ٢. فاخته (ام هاني) ٣. عقيل ٤. جعفر ٥. جمانہ

ان دور جي عرب معاشري ۾ اهو رواج عام هو ته ڌيءَ جي ڄمڻ تي غم، پر پٽ جي ڄمڻ تي خوشيءَ جو اظهار ڪيو ويندو هو ۽ جنهن گهر ۾ وڌيڪ پٽ پيدا ٿيندا هئا ته اهو گهر ڀاڳ بخت وارو ليکيو ويندو هو. انڪري حضرت

هلندڙ

ابوطالب جي گهر ۾ هن چوٿين پٽ جي جمڻ تي بيحد خوشيون ملهايون ويون. بابي سائينءَ طرفان پنهنجي هن ٻچڙي جو نالو "زيد" جڏهن تہ امڙ سائڻ طرفان پهريان "اسد" ۽ پوءِ "حيدر" رکيو ويو. جڏهن تہ سندن ڪنيت پهريان ابوالحسن ۽ پوءِ ابوتراب هئي.

حضرت عبدالمطلب جي وفات ڪانپوءِ "بنوهاشم" وارن حضرت ابوطالب کي پنهنجو سردار چونڊيو. جنهن ڪري سندس خرچ پکو عام ماڻهوءَ جي مقابلي ۾ وڌي ويو هو. ان ڪانسواءِ ان زماني ۾ مڪي ۽ آسپاس وارن علائقن ۾ ڏڪار بہ اچي منهن ڪڍيو. جنهن ڪري اهي ماڻهو جن جو عيال وڏو ۽ آمدنيءَ جا ذريعا گهٽ هئا پنهنجي گذر سفر جي سلسلي ۾ پريشان رهڻ لڳا. انهن منجهان سيدنا ابوطالب بہ هڪ هو.

سرور ڪائنات ﷺ جن کي پنهنجي هن چاچي ۽ سندس گهرواريءَ سيده فاطمہ بنت اسد سان گهڻو انس هو ۽ سندن گهڻو خيال رکندا هئا. ڇو جو سيد عالم ﷺ جن جي پرورش ۽ پالنا انن ورهين جي ڄمار کان وٺي هنن جي ئي گهر ۾ ٿي هئي، انڪري پاڻ سڳورا ﷺ نهايت بي تڪلفيءَ سان وڏي ڄمار تائين بہ هن گهر ۾ ايندا ويندا هئا ۽ سندن مسئلن ۾ ڀاڱي ڀائيوار رهندا هئا.

ڏڪار واري زماني ۾ حضرت ابوطالب جي مالي مشڪلاتن کي ڏسي پاڻ ڪريم ﷺ جن هڪ ڏينهن پنهنجي ننڍي چاچي حضرت عباس بن عبدالمطلب جن کي فرمايو: "اوهان جي ڀاءُ ابوطالب جي گهر ۾ کائڻ وارا گهڻا ۽ ڪمائڻ وارا گهٽ آهن، انڪري سندس بار گهٽائڻ لاءِ اسان ٻيئي سندس گهر ڀاتين مان هڪ هڪ ڄڻي جو بار پنهنجي مٿان کڻون تہ بهتر ٿيندو." حضرت عباس ان تجويز سان اتفاق ڪيو ۽ پوءِ ٻئي ڄڻا گڏجي حضرت ابوطالب جي گهر آيا ۽ کين پنهنجي ارادي کان آگاهہ ڪيائون. جواب ۾ حضرت ابوطالب وراڻيو تہ "طالب ۽ عقيل ڪجهہ وڏ ڦرا آهن انڪري انهن کي مون وٽ ڇڏيو. باقي ٻہ ننڍا اوهانجي حوالي آهن." اهو جواب ٻڌي پاڻ سڳورن ﷺ ننڍڙي "حيدر" کي کنيو. جڏهن تہ حضرت عباس رضہ وري حضرت جعفر کي پاڻ سان وٺي ويو. پياري پيغمبر ﷺ جن هن ٻار کي پنهنجي گهر ڪٺي اچي سيده خديجة الڪبريٰ جي حوالي ڪيائون. جنهن جو پهريون پٽ "حضرت قاسم" ڪجهہ وقت اڳ گذاري ويو هو، انڪري بيبي سائڻ نهايت ئي پيار ۽ پاٻوهہ سان هن ٻار جي پرورش خود پنهنجي سر تي ڪئي. سرور ڪائنات ﷺ جن سندس نالو بدلائي "علي" رکيو ۽ اڳتي هلي تاريخ ۾ هن هستيءَ "عليءَ" جي نالي سان ئي شهرت حاصل ڪئي. خدا جي آخري نبيءَ ﷺ جي گهر ۾ پرورش پالنا جو نتيجو اهو نڪتو جو ننڍپڻ کان "سيدنا علي" نہ ڪنهن بت جي پوڄا ڪئي ۽ نہ ڪڏهن ڪنهن ڪافرانہ ۽ مشرڪانہ ريت رسم جي ويجهو ويا.

حضرت علي اڃان ڏهن سالن جا مس ٿيا تہ نبي ڪريم ﷺ جن جي بعثت ٿي ۽ حضرت عليءَ اسلام قبول ڪيو. "ابن شهاب" جي روايت مطابق "سيده خديجة الڪبريٰ ڪانپوءِ اسلام قبول ڪرڻ وارو پهريون شخص حضرت علي هو." ان روايت تي راوين جي اڪثريت جو اعتماد آهي.

مڪي زندگيءَ ۾ حضرت عليءَ جي ڪا بہ مصروفيت نہ رهي، سواءِ ان جي جو سمورو وقت سرور ڪائنات ﷺ جن جي سات ۽ صحبت ۾ گذاريندا هئا. گهر جي هڪ فرد هجڻ سبب نبي آخر الزمان ﷺ کان سڌو سنئون تعليم ۽ تربيت جا جيترا موقعا حضرت عليءَ کي ميسر رهيا، اوترا ٻئي ڪنهن صحابي سڳوري کي نہ ملي سگهيا. حضرت عليءَ جيڪا ديني، اخلاقي ۽ روحاني تعليم حاصل ڪئي، انڪري کيس "باب العلم" جو منصب ۽ مرتبو عطا ٿيو. دين جي تبليغ ۽ اشاعت لاءِ مسجد کان وٺي ميدان جنگ تائين حضرت عليءَ جيڪي ڪارناما سرانجام ڏنا، انهن جو مثال نہ رڳو

تاريخ اسلاميءَ ۾ بلڪ تاريخ انسانيءَ ۾ ملڻ مشڪل آهي.

پهرين فيصلہ ڪُن "جنگ بدر" کان وٺي "حنين" تائين حضرت عليءَ ڪافرن جي لشڪر ۾ ٽاڪوڙا مچائي انهن جي هنيلن ۽ مغرور سردارن توڙي اڳواڻن جون سسيون ڌڙ کان ڌار ڪري سندن هٺ ۽ غرور هميشہ لاءِ مٽيءَ ۾ ملائي ڇڏيو. بدر جي ميدان ۾ حضرت علي رضہ ڪافرن جي لشڪر مٿان خدائي قهر بڻجي ڪڙڪيو ۽ سندن اوٺويهن سردارن ۽ بهادرن جي رت سان پنهنجي تلوار کي رڱيو ڪري ڇڏيائين، جن ۾ عتبہ، شيبہ ۽ وليد وغيره شامل هئا.

غزوه خندق جي موقعي تي قريش جو مغرور ترين سردار عمرو بن عبدود جنهن کي هزار سوارن جي برابر سمجهيو ويندو هو، اهو هڪ موقعي تي "خندق" ٽپي اسلامي لشڪر ۾ ڪاهي آيو ۽ مقابلي لاءِ نهايت غرور ۽ تڪبر سان مسلمانن کي للڪارڻ لڳو. ان موقعي تي بہ حضرت علي سندس مقابلي لاءِ نڪري نروار ٿيو. ابن عبدوّد کي پنهنجي قوت تي وڏو ماڻ هو، پر شايد هو سيدنا عليءَ جي جوش ۽ جذبي کان بي خبر ۽ اڻڄاڻ هو، تڏهن تہ شير خدا جي هڪ ئي وار سان دشمنِ خدا جو لاش پٽ تي تڙپندو پئي نظر آيو. ان واقعي ڪافرن جون وايون بتال ڪري ۽ مَتيون منجهائي ڇڏيون.

سن ڇهين هجريءَ ڌاري مسلمانن ۽ مشرڪن جي وچ ۾ جيڪو "حديبيہ" وارو ناهہ ٿيو، ان جو متن بہ حضرت عليءَ رضہ پنهنجي مبارڪ هٿن سان لکيو.

ستين هجريءَ ڌاري مسلمانن يهودين جي ڳڙهہ خيبر تي حملو ڪيو. هن موقعي تي بہ حضرت عليءَ ميدان ملهايو ۽ يهودين جي بي بدل بهادر مرحب سان جنگ جوٽيائين، جيڪو يهودين جو ناقابل شڪست بهادر سمجهيو ويندو هو، پر عليءَ جي هڪ ئي وار ڪيس اڌو اڌ ڪري جنگ جو نقشو ئي بدلائي ڇڏيو. اوڏيءَ مهل ئي قموص جي قلعي تي اسلامي جهندو ڦڙڪڻ لڳو. جنهن ڪانپوءِ يهودين مٿان اهڙو خوف ۽ هيبت طاري ٿي جو جان بچائي ڀڄڻ ڪانسواءِ ڪين ٻيو ڪوبہ دڳ نظر نہ آيو ۽ پوءِ خيبر جي سموري وادي مسلمانن جي قبضي ۾ اچي ويئي ۽ يهودين جو زور هميشہ لاءِ ختم ٿي ويو.

مرحب جي موت ۽ قموص واري قلعي جي فتح ڪانپوءِ سيدنا علي "فاتح خيبر" جي لقب سان مشهور ٿيو. اهڙيءَ ريت ٻين سمورن غزوات ۾ حضرت عليءَ هٿان ڪافرن جا جيترا اڳواڻ ۽ سردار قتل ٿيا اوترا ٻئي ڪنهن جي بہ هٿان نہ ٿيا. حضرت علي جي بهادري ۽ دليري اسلام جي عسڪري تاريخ جو هڪ روشن باب بنجي ويو. "الاستيعاب" ۾ ابن عبدالبر هڪ روايت ابن عباس کان هن ريت نقل ڪئي آهي: "حضرت علي ۾ چار خصوصيتون اهڙيون هيون جيڪي صحابين جي سڀ ۾ ڪيس ٻين کان ممتاز ڪن ٿيون.

١. عربن ۽ عجمين ۾ هو پهريون مرد هو، جنهن سڀ کان اول نبي ڪريم ﷺ جن جي پويان نماز پڙهي.

٢. جن بہ غزوات ۾ حضرت عليءَ بهرو ورتو تہ هو اسلامي لشڪر جو علمبردار رهيو.

٣. ڪڏهن بہ (جهاد جي موقعي تي) هن پويان پير نہ ڪيا ۽ ثابت قدميءَ سان دشمن جو مقابلو ڪيائين.

٤. اهو حضرت علي ئي هو،جنهن سرور ڪائنات ﷺ جن جي وصال ڪانپوءِ کين غسل ڏياريو ۽ قبر مبارڪ ۾ لاٿو."

هجرت جي ٻئي سال (غزوه بدر ڪانپوءِ) سرور ڪائنات ﷺ جن پنهنجي پياري نياڻي سيده فاطمة الزهراء جو نڪاح حضرت عليءَ سان ڪرايو. هن موقعي تي پنهنجي نياڻي سڳوريءَ کي فرمايائون: "مون اوهانجي شادي خاندان جي سڀ کان بهترين شخص سان ڪرائي آهي." نڪاح سرور ڪائنات ﷺ جن پاڻ پڙهايو ۽ نڪاح جي موقعي تي مهمانن کي ماکيءَ جو شربت پياريو ويو ۽ ڪارڪون ورهايون ويون. جڏهن تہ وليمي جي دعوت ۾ جَون جي ماني، ڪارڪون، پنير هلندڙ

پهريون قول وڌيڪ مشهور آهي ۽ صحيح بہ. هن ڳالهہ جي تصديق ان روايت مان بہ ٿئي ٿي تہ حضرت علي رضہ اڱاري جي ڏينهن اسلام قبول ڪيو. جيڪو نبوت جو ٻيو ڏينهن هو.

ان ڪانسواءِ خَيْثَمَہ بن عبدالرحمان ۽ ٻين کان سيدنا علي رضہ جو هي قول نقل ڪيو ويو آهي تہ "ابوبڪر مون کان اسلام آڻڻ ۾ اڳ ڪٽي ويو." اسلام قبول ڪرڻ وقت حضرت علي رضہ اڃان ننڍو هو ۽ بُلُوغَت جي عمر کي نہ رسيو هو. مختلف روايتن موجب ان وقت سندن عمر ڏهہ سال يا ان سال

۽ ستن سان مهمانن جي تواضع ڪئي ويئي. سيده فاطمة الزهراء ۽ حضرت عليء پنهنجي ازدواجي زندگي نهايت سڪون ۽ سادگيء سان گذاري. هر موقعي تي هڪ ٻئي جو تمام گهڻو خيال رکندا هئا. حضرت عليء کي بيبي سائڻ مان پنج ٻار ڄاوا ۽ سندن جيئري حضرت علي سائينء ڪو ٻيو نڪاح نہ ڪيو.

حضرت عثمان رضہ جي شهادت کانپوءِ مهاجرن ۽ انصارن طرفان حضرت عليء کي مسلمانن جو چوٿون خليفو منتخب ڪيو ويو. ناموافق سياسي حالتن سبب حضرت علي پنهنجو رخ عراق ڏانهن ڪيو ۽ ڪوفي کي گاديء جو هنڌ بنايائين؛ پوءِ بہ حالات ۾ تبديلي تہ نہ آئي پر حرمين جو تقدس پائمال ڪرڻ جو موقعو ڪنهن کي نہ مليو. باقي مخالفن طرفان روز نوان نوان فتنا منهن ڪڍندا رهيا. اختلاف ۽ اعتراض وڌندا رهيا. پر الله جي هن شير جنهن بهادري ۽ بردباري، شرافت ۽ شائستگيءَ سان انهن جو مقابلو ڪيو، اها سندن ئي همت هئي. انهن سيني فتنن مان سڀ کان وڏو فتنو خارجيت جو هو. آخرڪار انهن خارجين هٿان ئي سيدنا عليء مٿان فجر جي نماز ۾ ان وقت وار ڪيو ويو. جڏهن سندن سِرِ مبارڪ سجدي ۾ هو. حملي ڪرڻ واري بدبخت جو نالو عبدالرحمان ابن ملجم ٻڌايو ويو آهي ۽ جنهن تلوار سان هن حملو ڪيو اها زهر ۾ ٻڏل هئي، ان ڪري زهر جسم مبارڪ ۾ ڦهلبو ويو ۽ جمعي جي رات رمضان المبارڪ جي ٢١ تاريخ سن ٤٠ هہ ڏاري علم ۽ عرفان جو هي باب هميشہ لاءِ بند ٿي ويو ۽ ان سان گڏ خلافت راشده جو دور پڻ پنهنجي پڄاڻيءَ کي پهتو. انا لله وانا اليہ راجعون.

شهادت کانپوءِ حضرت عليء کي سندس پٽن غسل ڏنو ۽ حضرت حسن سائين جنازي نماز پڙهائي. جنهن کانپوءِ سندن ميت کي ڪوفي جي مسجد لڳ دارالامارة ۾ دفنايو ويو. شهادت وقت سندس عمر ٦٣ ورهيہ هئي. حضرت علي سائينء جي خلافت جو مدو چار سال، نو مهينا ۽ اٺ ڏينهن ٻڌايو ويو آهي. ابن سعد مطابق حضرت علي پنهنجي پويان چوڏهن پٽ ۽ ايڪيهہ نياڻيون ڇڏيون. جڏهن تہ حافظ ابن حجر طرفان وري ايڪيهہ پٽ ۽ ١٨ نياڻيون ٻڌايون ويون آهن، جن مان سيدنا حسن، سيدنا حسين، سيدنا محمد بن حنفيہ ۽ سيدنا عباس بن عليء مان سندن اولاد جو سلسلو اڃان تائين دنيا ۾ هلي رهيو آهي.

بلاذريء طرفان حضرت عليء جي هڪ پٽ زيد بن عليء جي امڙ جو تعلق سنڌ جي سرزمين سان ٻڌايو ويو آهي.

(انساب الاشراف "بلاذري" ج ٢ ص ٤٢١. الاخبار الطوال "دينوري" ص ٢٢٩. مناقب امير المؤمنين علي بن ابي طالب "امام نسائي". سيرة ابن هشام ج ١ ص ٢٦٤ ـ ٢٦٢. الرياض النضره محب طبري ج ٢. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٤ ص ١٠٤ ـ ١٠٠. الاصابہ "ابن حجر" ج ٢ ص ٥١٠ ـ ٥٠٧. الاستيعاب "ابن عبدالبر" ج ٣ ص ٢٢٥ ـ ١٩٧. سير اعلام النبلاء. ذهبي ج ٢ ص ٦٦٠ ـ ٦١٥. التحفة اللطيفہ "سخاوي" ج ٢ ص ٢٧٨ ـ ٢٧٧. سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ١١ ص ٣٠٧ ـ ٣٨٧. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ٢٨٢ ـ ٢٧٥. العقد الثمين "فاسي" ج ٥ ص ٢٧٩ ـ ٢٦٩. تاريخ ابن الوردي ج ١ ص ٩٩. تاريخ فهوم ابن جوزي ص ١١١ ـ ١١٠.)

هلنڊڙ

يا پنج سال هئي. انهن مان ڏهن سالن واري روايت اعتبار جوڳي آهي. ڇو جو تاريخ ۽ سيرت جي ڪتابن مان اها ڄاڻ ملي ٿي ته حضرت علي رضہ جن نبي سڳوري ﷺ جن کان ٽيھه ورهيہ پوءِ ڄاوا هئا. (۱)

* هن سال رسول رحمت ﷺ جي آزاد ڪيل غلام حضرت زَيْد بن حارثة بن شَرَاحِيْل كَلْبِي بہ مسلمان ٿيڻ جي سعادت حاصل ڪئي. سندن اسلام آڻڻ حضرت علي رضہ کانپوءِ ثابت آهي. زَيْد رضہ پاڻ ڪريم ﷺ جن کي ايترو تہ پيارو هو جو ڪيس رسول خدا ﷺ جو "پُٽيلو" سڏيو ويندو آهي.

* هن سال ڪجهہ ٻين محترم ۽ مان وارين شخصيتن کي بہ اسلام جي دائري ۾ داخل ٿيڻ جو موقعو مليو، انهن مان سيدنا عثمان بن عَفَّان، (۲) زُبَيْر بن عَوَّام، (۳) عبدالرحمان بن عَوْف، (۴) سَعْد

(۱) شرح علي المواهب زرقاني جلد ۱ ص ۲۴۵

(۲) اخلاص، استقامت، صبر، سخا، تواضع ۽ حياءَ جو مثالي نمونو سيدنا عثمان بن عفان رضہ هاٿين واري واقعي کان ڇهہ ورهيہ پوءِ يعني ۵۷۶ع ڌاري بنو اميہ جي هڪ ماناٽتي فرد عفان بن ابي العاص جي گهر ڄائو. سندس امڙ جو نالو اروي بنت ڪريز ٻڌايو ويو آهي، جيڪا سرور عالم ﷺ جن جي سڳي ڀڻاٽ هئي. ڇو تہ سيده اروي جي ماءُ ام حڪيم بيضاءِ بنت عبدالمطلب پاڻ ڪريم ﷺ جي بابي سائينءَ سيدنا عبدالله جي جاڙي ڀيڻ هئي.

سيدنا عثمان رضہ کي ننڍپڻ کان ئي خدا تعاليٰ صالح صفتن سان نوازيو هو. انڪري اسلام کان اڳ بہ سندس شمار انهن نوجوانن ۾ ٿيندو هو، جيڪي ان دور جي جاهلانہ عادات توڙي رسومات کان پري ٿي پنهنجي زندگي گذاريندا هئا. ۽ لکڻ پڙهڻ ٻڻ ڄاڻندا هئا.

جواني ۾ اناج جو واپار شروع ڪيائون ۽ ٿوري ئي عرصي ۾ پنهنجي عقلمندي، ايمانداري ۽ خوش اخلاقي سبب هن ميدان ۾ پنهنجي هم پيشہ ساٿين کان گوءِ کٽي ويا. نسب جي لحاظ کان تہ حضرت عثمان کي اڳ ۾ ئي اهم حيثيت حاصل هئي، ڇو تہ قريش جو قومي جهنڊو "عقاب"، جنگ جي موقعي تي سندس گهراڻي جي حوالي هوندو هو، پر هاڻي مالي لحاظ کان بہ هن جو شمار معزز ۽ معتبر ماڻهن ۾ ٿيڻ لڳو. انڪري شهر جي جن اهم ماڻهن سان سندس دوستي ۽ تعلقات وڌڻ لڳا انهن ۾ سيدنا ابوبڪر صديق بہ شامل هو.

حضرت عثمان رضہ چوٽيهن ورهين جي ڄمار کي پهتو تہ نبيءِ ڪريم ﷺ جن جي بعثت ٿي. مڪي جي مشرڪانہ ماحول ۾ توحيد ۽ حقانيت جي ان اعلان ٿرٿلو مچائي ڇڏيو ۽ پوءِ سنت ٿي اها دعوت پنهنجي پياري دوست حضرت ابوبڪر صديق جي معرفت حضرت عثمان تائين بہ پهتي. قريش قبيلي جي ٻن شاخن بنو هاشم ۽ بنو اميہ ۾ پراڻي رقابت هلندڙ هئي، انڪري اهي ٻئي خاندان هڪ ٻئي جا حريف سمجهيا ويندا هئا. نبي اڪرم ﷺ جن جي دين کي قبول ڪرڻ گويا بنوهاشم جي قيادت ۽ برتريءَ کي مڃڻ هو. پر حضرت عثمان جي دل ۾ ايمان جي جيڪا چڻنگ موجود هئي تنهن انهن سيني سوچن کي پاسيرو رکي دين جي دعوت کي هڪدم قبول ڪيو. ان ساڳئي ڏينهن تي حضرت زبير ۽ حضرت طلحہ بہ مسلمان ٿيا. ابن الاثير جي روايت مطابق اسلام قبول ڪرڻ وارن مردن ۾ حضرت عثمان جو چوٿون نمبر هو. جڏهن تہ "بنو اميہ" وارن مان هو پهريون فرد هو، جنهن اسلام قبول ڪيو. مسلمان ٿيڻ کانپوءِ سيدنا عثمان هڪ طرف پنهنجي مٽن مائٽن جي ظلمن ۽ زيادتين جو نهايت صبر ۽ ثابت قدميءَ سان مقابلو ڪندو رهيو تہ ٻئي طرف وري پنهنجي مال ملڪيت کي اسلام جي راهہ ۾ خرچ ڪندو رهيو.

سرور عالم ﷺ جن حضرت عثمان جي ايمان، اخلاص، تقويٰ توڙي اخلاق جو بيحد قدر ۽ مٿس اعتماد ڪندا هئا.

هلندڙ

اهوئي سبب هو جو پاڻ ڪريمن ﷺ جي پرائيويٽ سيڪريٽري جا فرائض سندن حوالي هئا. مسلمان ٿيڻ کان ڪجهه وقت پوءِ سرور عالم ﷺ جن پنهنجي ٻيو نمبر نياڻي سڳوري سيده رقيہ جو نڪاح حضرت عثمان سان ڪرايو. ان بيبي سڳوريءَ جي وفات کانپوءِ وري پنهنجي ٽيون نمبر نياڻي سيده ام ڪلثوم پڻ حضرت عثمان کي نڪاح ۾ ڏنائون.

ڪنهن به نبي سڳوري جي ٻن نياڻين سان هڪ ٻئي جي ڪڏ نڪاح ڪرڻ جو اعزاز دنيا جي تاريخ ۾ سيدنا عثمان کي ئي حاصل آهي ۽ ان نسبت سبب کين "ذوالنورين" جي لقب سان ياد ڪيو ويندو آهي.

حضرت عثمان ٻه دفعا هجرت ڪئي. پهريون ڀيرو پنهنجي گهرواري سيده رقيہ سان گڏ "حبش" ڏانهن، ۽ ٻيو دفعو مديني ڏانهن. چيو ويندو آهي ته حضرت لوط ۽ حضرت ابراهيم کانپوءِ حضرت عثمان ٽيون شخص هو، جنهن پنهنجي گهرواريءَ سميت هجرت فرمائي. ان کانسواءِ ٻنهي قبلن ڏانهن منهن ڪري نماز پڙهڻ جو اعزاز به کيس حاصل رهيو.

مديني ڏانهن هجرت کانپوءِ نبي سائين ﷺ جن جنهن اسلامي سلطنت جو پايو وڌو ۽ ان کي مضبوط ۽ مستحڪم بنائڻ لاءِ صحابي سڳورن جيڪي قربانيون ڏنيون انهن ۾ به حضرت عثمان جو نالو نمايان آهي.

مسجد نبوي ﷺ جي توسيع لاءِ جڏهن پلاٽ خريد ڪرڻ جي ضرورت محسوس ٿي، تڏهن حضرت عثمان ئي پنهنجي کيسي مان قيمت ادا ڪري اهو پلاٽ خريد ڪيو ۽ مسجد لاءِ ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جي حوالي ڪيائين.

ساڳيءَ ريت مديني ۾ مسلمانن لاءِ جڏهن پاڻيءَ جو مسئلو پيدا ٿيو، ته اتي بئر رومہ نالي جيڪو کوهہ هو،ان جو مالڪ هڪ يهودي هو،جيڪو مسلمانن کان نهايت ڳري رقم وصول ڪري پوءِ کين ان کوهہ مان پاڻي ڀرڻ ڏيندو هو. سرور عالم ﷺ جن جي حڪم تي حضرت عثمان پنهنجي ذاتي رقم مان ويهہ هزار درهم ادا ڪري اهو کوهہ خريد ڪيو ۽ پوءِ مسلمانن لاءِ وقف ڪري ڇڏيائين. انهن ڪمن جي بدلي رحمة للعالمين ﷺ جن طرفان کين جنت جي بشارت ڏني ويئي. مسلمانن جي دفاعي تيارين لاءِ به حضرت عثمان وقتاً فوقتاً رقم ادا ڪندو رهيو. خاص طور غزوه تبوڪ لاءِ حضرت عثمان جيڪو حصو ڏنو ان جي عيوض هن خدا ۽ رسول ﷺ جي خوشنودي حاصل ڪري ورتي.

نبي اڪرم ﷺ جن سان گڏ حضرت عثمان، سواءِ ٽن غزوات جي ٻين سڀني ۾ بهرو ورتو. غزوه بدر جي موقعي تي سندن گهرواري سيده رقيہ جي بيماريءَ سبب نبي انور ﷺ جن کين پنهنجي گهر ۾ رهڻ جو حڪم ڏنو هو. جڏهن ته غزوه ذات الرقاع ۽ بنو غطفان جي موقعي تي پاڻ ڪريم ﷺ جن کين مديني شريف ۾ پنهنجو نائب بنائي ويا هئا.

سن ڇهين هجريءَ ڌاري جڏهن چوڏهن سؤ مسلمان "عمره" جي خيال کان مڪي مڪرمہ روانا ٿيا ۽ ڪافرن طرفان کين مڪي ۾ داخل ٿيڻ جي اجازت نہ ڏني ويئي ته ان موقعي تي ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جن ڪافرن ڏانهن ڪيترائي سفير اماڻي کين صاف صاف ٻڌايو ته مسلمان جنگ جي نيت سان نہ پر عمري ڪرڻ جي نيت سان بنا ڪنهن هٿيار جي هتي آيا آهن، انڪري کين بيت الله ۾ داخل ٿيڻ کان نہ روڪيو وڃي. پر ڪافرن سندن هڪ به نہ ٻڌي. پوءِ سرور ڪائنات ﷺ جن ڪافرن ڏانهن پنهنجو آخري سفير اماڻيو ۽ هن موقعي تي به اهو اعزاز سيدنا عثمان بن عفان کي بخشيو ويو.

حضرت عثمان جڏهن مڪي پهتو تہ ڪافرن کيس پوئتي موٽڻ نہ ڏنو ۽ اهڙا افواهہ پڻ پکيڙيا ويا تہ عثمان سائينءَ

جن کي شهيد ڪيو ويو آهي. هن موقعي تي حديبيه ۾ ٻبر جي وڻ هيٺان ويهي پاڻ سڳورن ﷺ حضرت عثمان جي بدلي وٺڻ لاءِ چوڏهن سؤ مسلمانن کان بيعت ورتي. تاريخ ۾ هن کي "بيعت رضوان" جي نالي سان به سڏيو ويو آهي. هوڏانهن وري ڪافرن کي جڏهن مسلمانن جي انهيءَ جوش ۽ جذبي جو پتو پيو ته هنن هڪدم حضرت عثمان کي آزاد ڪري ڇڏيو. جنهن ڪانپوءِ حديبيه وارو ناهه عمل ۾ آيو. جنهن کي قرآن مجيد ۾ "فتح مبين" سڏيو ويو آهي ۽ اهو ناهه ئي مڪي جي فتح جو پيش خيمو ثابت ٿيو. حضرت عثمان جي قصاص لاءِ جن مؤمنن بيعت ڪئي انهن لاءِ الله تعاليٰ پنهنجي رضامنديءَ جو اظهار ڪيو.

چوويهين هجريءَ جي محرم مهيني ۾ حضرت عمر فاروق جي ناگهاني شهادت ڪانپوءِ سندس قائم ڪيل ڇهن ڄڻن واري انتخابي ڪائونسل، حضرت عثمان کي مسلمانن جو ٽيون خليفو نامزد ڪيو ۽ حضرت عمر جي دفن کان ٽي ڏينهن پوءِ عام مسلمانن طرفان کين اعتماد جو ووٽ ڏنو ويو. حضرت عثمان رضہ هڪ روايت مطابق ٻارهن ورهيه ۽ ٻارهن ڏينهن خلافت جي منصب تي فائز رهيا يا وري هڪ ٻي روايت ۾ اهو عرصو ٻارهن ورهيه ٻارهن مهينا ۽ چوڏهن ڏينهن به ٻڌايو ويو آهي.

ان دوران مسلمانن جنگي ميدان ۾ بي پناه ڪاميابيون حاصل ڪيون ۽ اسلامي سلطنت دنيا جي وڏي ۾ وڏي سلطنت شمار ٿيڻ لڳي. جنهن جون سرحدون سنڌ کان وٺي اندلس تائين (بري لحاظ کان) ۽ آبنائے باسفورس کان وٺي گجرات تائين (بحري لحاظ کان) وڃي پهتيون. عوام ڏاڍو خوشحال هو. مختلف علوم ۽ فنون سان گڏ مسلمانن صنعت ۽ تجارت ۾ به وڏي ترقي ڪئي. فلاحي ڪمن ڏانهن به حضرت عثمان رضہ گهڻي توجهه ڏني. آبادي ۾ اضافي سبب نيون مسجدون، مڪتب ۽ مدرسه تعمير ڪيا ويا ۽ مسجد نبوي ﷺ جي به توسيع ۽ آرائش ڪئي ويئي. قبلي جي طرف مسجد کي وڌايو ويو ۽ اها حد اڄ تائين قائم آهي. ان کان علاوه مسجد جي ڇت لاءِ ساڳ جي ڪاٺيءَ جو ڪم ڪرايو ويو اهو ڪم ربيع الاول ٢٩ هجريءَ کان شروع ٿيو ۽ محرم ٣٠ هجريءَ تائين پورا ڏهه مهينا ساندهه هلندو رهيو. مسلمانن جي اها ترقي اسلام دشمنن جي اکين ۾ ڪنڊي وانگر چڀڻ لڳي ۽ اهي هن عظيم الشان سلطنت خلاف سازشون سٽڻ لڳا. ان ڪم ۾ هونئن ته مصر، ڪوفي ۽ بصري جا ڪيئي شخص شامل هئا پر ان فهرست ۾ سڀ کان نمايان نالو هڪ يهودي منافق ابن السوداء جو آهي، جنهن بظاهر اسلام قبول ڪري پاڻ کي عبدالله ابن سبا سڏايو. انهن سيني سازشين هڪ رٿيل منصوبي تحت مديني ۾ اچي خليفي جي گهر جو گهيرو ڪيو. جيڪو واقديءَ جي چوڻ مطابق ٤٩ ڏينهن ۽ زبير جي قول مطابق ٢ مهينا ۽ ٢٠ ڏينهن تائين جاري رهيو. ان دوران خليفي ڪيترائي دفعا گهر جي ڇت تان بيهي انهن بي دين باغين کي سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي پر معاملو بجاءِ سلجهڻ جي الجهندو ويو. آخرڪار جمعي جي مبارڪ ڏينهن تي ڪجهه باغي زبردستي گهر ۾ داخل ٿيا ۽ ان وقت ٽئين خليفهء راشد مٿان نهايت بيدرديءَ سان حملو ڪيائون. جڏهن هو تلاوت ڪلام پاڪ ۾ مشغول هو ۽ ان ڏينهن روزو به رکيو هئائون، ۽ پوءِ تڏي تي سيدنا عثمان رضہ کي شهادت نصيب ٿي. الله جو پاڪ ڪتاب به سندن رت سان رڱيو ويو انا لله وانا اليه راجعون. اها ذوالحج جي ارڙهين يا هڪ ٻي روايت مطابق ٻارهين تاريخ ۽ سن ٣٥ هجري بمطابق ١٧ جون ٦٥٦ عيسوي هو. ان وقت سندن عمر ٻياسي ورهين کان به مٿيرو هئي. جڏهن ته ڪن روايتن ۾ عمر نوي ورهيه يا ان کان گهٽ وڌ به ٻڌائي ويئي آهي. حضرت عثمان رضہ جي جنازي نماز حضرت جبير بن مطعم پڙهائي. ڪن جو چوڻ آهي ته جنازي نماز سندس پٽ عمرو بن عثمان پڙهائي يا وري ڪن روايتن ۾ حڪيم بن حزام، مسور بن مخرمه جا نالا به ٻڌايا ويا آهن. جنهن ڪانپوءِ چند صحابين کين جنت البقيع جي لڳ ان باغ ۾ دفنايو، جيڪو ڪوڪب نالي هڪ انصاريءَ کان خريد ڪري حضرت عثمان رضہ جنت البقيع کي ڪشادو ڪرڻ لاءِ ان سان ملائي ڇڏيو هو. تنهن وقت ان کي "حَشِ

هلندڙ

ڪوڪب" سڏيو ويندو هو. پر هينئر ته اهو "البقيع" واري قبرستان ۾ شامل آهي ۽ اتي اڄ سوڌو سيدنا عثمان ابن عفان رضه جي مرقد مبارڪ جو نشان موجود آهي. حضرت عثمان رضه پاڻ ڪريم ﷺ کان ١٤٦ حديثون نقل ڪيون آهن، جن مان ٽي متفق عليه ۽ اٺ صرف بخاريءَ ۾ ۽ پنج فقط مسلم شريف ۾ موجود آهن.

الطبقات الڪبريٰ "ابن سعد" ج ٣ ص ٥٨ ـ ٦٢. الاصابه "ابن حجر" ج ٢ ص ٤٦٣ ـ ٤٦٢. اسد الغابه ابن الاثير ج ٣ ص ٦١٨ ـ ٦٠٦. سير اعلام النبلاء ذهبي ج ٢ ص ٥٩٦ ـ ٥٦٦. الاشاره مغلطائي ص ٤٧٥ ـ ٤٧٤. "الاستيعاب" ابن عبدالبر ج ٣ ص ١٦٥ ـ ١٥٥. سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ١١ ص ٢٨٠. التحفة اللطيفه سخاوي ج ٢ ص ٢٤٩ ـ ٢٤٧. تاريخ ابي الفداء ج ١ ص ٢٣٨ ـ ٢٣٣. معجم البلدان "ياقوت حموي" ج ٢ ص ٢٦٢. الاڪتفاء "ڪلاعي" ج ٦ ص ٤٣٧ ـ ٤٣٢. البدايه والنهايه "ابن ڪثير" ج ٧ ص ١٩٧ ـ ١٩٦. شذرات الذهب "ابن العماد" ج ١ ص ٧١ ـ ٧٠. تاريخ مڪة المشرفه ابن ضياء مڪي ج ٦ ص ١٨٤ ـ ١٨٣.

(٣) اسلام جي ابتدائي دور ۾ دين جي دعوت قبول ڪرڻ وارن صحابين جي سڳوري سٿ ۾ هڪ نمايان نالو حضرت زبير رضه بن عوام بن خويلد بن اسد جو به آهي، جنهن جي ايمان، ايقان، ايثار، اخلاص، سچائي، سورهيائي، جرئت ۽ جوانمرديءَ جي واقعن سان اسلامي تاريخ جا باب پريا پيا آهن.

نسب جي لحاظ کان سندس تعلق قريش جي مشهور شاخ بنواسد وارن سان هو، جنهن جا واسطا بنوهاشم وارن سان تمام گهرا هئا، ڇو ته گهڻي عرصي کان هنن ٻنهي خاندانن جون پاڻ ۾ مٽيون مائٽيون قائم هيون. انڪري حضرت زبير رضه جا به پاڻ ڪريمن ﷺ جن سان ڪيترائي رشتا هئا. حضرت زبير رضه جي امڙ سيده صفيه بنت عبدالمطلب سرور عالم ﷺ جن جي ڦڦي هئي. اهڙي ريت ام المؤمنين سيده خديجة الڪبريٰ رضه وري حضرت زبير رضه جي ڦڦي هئي. جڏهن ته هڪ ٻي ام المؤمنين سيده عائشه رضه وري سندس سالي هئي.

حضرت زبير رضه جي پيءُ عوام جو شمار قريش قبيلي جي چڱن مڙسن ۽ سگهن سٿابن ماڻهن ۾ ٿيندو هو. هن جي گهر ۾ جڏهن هي پهريون پٽ ڄائو ته هن ڏاڍو سرهائيءَ جو اظهار ڪيو. پر پوءِ ٿوري ئي عرصي ۾ هو گذاري ويو. جنهن ڪانپوءِ ننڍڙي زبير جي پرورش ۽ پالنا جو بار سندس ماءُ جي مٿان آيو. سيده صفيه نهايت بهادر ۽ بردبار عورت هئي، تنهنڪري پنهنجي پٽ جي تربيت دوران نه فقط ماءُ پر پيءُ جا فرائض به پورا ڪيائين. زبير جيئنوٽيڪ سندس سڪيلڌو پٽ هو پر ان هوندي به هوءَ مٿس ڪرڙي نظر رکندي هئي، ايتريقدر جو ننڍپڻ ۾ زبير ڪن ڪا غلطي ٿي ويندي هئي ته ماءُ هٿان ڪيس چڱي ڀلي مار به ملندي هئي.

سيده صفيه رضه جڏهن پنهنجي پيڪي گهر گهمڻ ايندي هئي ته اوترو وقت وري زبير کي پنهنجي سڳي ڀاءُ حضرت حمزه رضه جي حوالي ڪندي هئي ته جيئن هو کيس گهوڙيسواري، تيراندازي ۽ تلواربازيءَ ۽ ٻين جنگي فنون جي تربيت ڏئي اهڙو قابل بڻائي ته جيئن ڪوبه شخص اٿين نه سوچي سگهي ته يتيميءَ سبب هو پنهنجي هڪ جيڏن مٽن مائٽن کان پٺتي رهجي ويو. اهوئي سبب هو ته ننڍي عمر ۾ ئي هن جي بهادري ۽ زورآوريءَ جون ڳالهيون مڪي ۾ مشهور ٿي ويون.

انهيءَ ئي دور جو واقعو آهي، جڏهن زبير رضه کي اڃان مڇن جي ساول مس لٿي هئي ته هڪ جوان مرد ڪنهن ڳالهه تي سائس اٽڪي پيو. زبير رضه سندس ٻانهن مروڙي پيچي ڇڏي ۽ پوءِ کيس اهڙي ڪٽ ڪڍيائين جو اهو شخص منجهي ويو. جنهن ڪانپوءِ سندس سانگي سيده صفيه رضه وٽ دانهن کڻي آيا. جنهن تي هوءَ پنهنجي پٽ مٿان ناراض ٿيڻ بجاءِ زبير جي بهادريءَ تي خوش ٿيندي نظر آئي. هاڻي هن کي پنهنجي پٽ جي طبيعت ۾ بنواسد واري همت ۽ بهادري سان گڏ بنوهاشم واري حق گوئي، بيباڪي ۽ خود اعتمادي وارا اهڃاڻ صاف نظر اچڻ لڳا. انڪري هوءَ پنهنجي محنت تي فخر پئي محسوس ڪرڻ لڳي.

هشام بن عروه جي روايت مطابق ان وقت زبير رضہ جي عمر پندرهن ورهيہ مس هئي، جڏهن اسلام جو آفاقي اعلان سندس ڪن تائين پهتو ۽ پوءِ اوڏيءَ مهل ئي هن اسلامي برادريءَ ۾ شامل ٿيڻ جو اعلان ڪيو.

موسيٰ بن طلحہ جي روايت مطابق حضرت علي، زبير، طلحہ ۽ سعد بن ابي وقاص رضوان الله عليهم اجمعين ساڳئي سال ڄاوا هئا ۽ انهن سڀني اسلام بہ هڪ ئي سال قبول ڪيو هو ۽ سڀني جو شمار صحابين جي ان صف ۾ ٿيندو آهي جن کي سابقون الاولون سان گڏ انهن ڏهن خوش نصيبن ۾ شمار ڪيو ويندو آهي، جن لاءِ ڪائنات جي ڪارڻي ﷺ جن هن دنيا ۾ ئي جنت جي بشارت ڏني هئي.

حضرت زبير رضہ کي بہ پنهنجي ڀين سائين وانگر سرور ڪائنات ﷺ جن جي ذات سان بي پناھ محبت ۽ عقيدت هئي.

هڪ دفعي جي ڳالهہ آهي تہ جڏهن حضرت زبير رضہ اڃان نئون نئون دين ۾ داخل ٿيو هو تہ اوچتو اهو پڙلاءُ سندس ڪن تي پيو تہ پاڻ ڪريمن ﷺ جن کي ڪافرن ڪا تڪليف پهچائي آهي، بس اها خبر ٻڌنديئي هو ترار هٿ ۾ کڻي اچي اتي پهتو تہ کيس معلوم ٿيو تہ اها خبر سچي نہ هئي. پاڻ سڳورن ﷺ جن سندس هٿ ۾ تلوار ڏسي ڪائنس حقيقت پڇي، جنهن تي هن سربستي ڳالهہ کين ٻڌائي.

حضرت زبير رضہ جي اهڙي احوال تي نبي انور ﷺ جن سرهائيءَ جو اظهار ڪيو ۽ ان سان گڏ نہ فقط زبير پر سندس تلوار لاءِ برڪت جي دعا گهريائون. اهڙيءَ ريت زبير رضہ پهريون شخص هو، جنهن جهاد جي حڪم نازل ٿيڻ کان اڳ الله جي راھ ۾ تلوار کنئي.

نبوت جي ستين سال جڏهن مڪي جي مشرڪن طرفان "بنوهاشم" وارن جو سوشل بائيڪاٽ ڪيو ويو ۽ اهي سمورا شعب ابوطالب ۾ نظربند رهيا تہ ان موقعي تي ٻہ اهڙا صحابي بہ هئا، جن جو تعلق بنوهاشم سان نہ هو، انڪري مٿن اهو نظربنديءَ وارو شرط ڪنهن بہ لحاظ سان لاڳو نہ پئي ٿيو پر پنهنجي پياري پيغمبر ﷺ جن جي ذات بابرڪات سان کين جيڪو لڳاءُ هو، ان کين الڳ رهڻ جي اجازت نہ ڏني ۽ هو پنهنجي رضا خوشيءَ سان وڃي اتي نظربند ٿيا. انهن مان هڪ حضرت زبير رضہ بن عوام ۽ ٻيو سعد رضہ بن ابي وقاص هو.

هجرت

حضرت زبير جو شمار انهن صحابين ۾ ٿيندو آهي، جن کي ٻہ هجرتن ڪرڻ ۽ ٻن قبلن ڏانهن منهن ڪري نماز پڙهڻ جو شرف حاصل رهيو. هن پهريون دفعو حبش ڏانهن ۽ ٻيو دفعو مديني ڏانهن هجرت جي سعادت حاصل ڪئي. نبي انور ﷺ جن جڏهن مديني ڏانهن هجرت فرمائي تہ حضرت زبير رضہ ان وقت مڪي ۾ موجود نہ هو پر پنهنجي ڪاروبار سانگي شام ڏانهن ويل هو. جنهن ڪانپوءِ هو جڏهن واپس اچي رهيو هو تہ رستي ۾ پاڻ سڳورن ﷺ جن سان سندس ملاقات ٿي هئي. هن موقعي تي حضرت زبير رضہ سندس خدمت ۾ تحفي طور ڪجهہ ڪپڙا پيش ڪيا هئا.

هجرت جي ٻئي سال جڏهن جهاد جو اعلان ٿيو تہ حضرت زبير رضہ جهادي ڪارروائين ۾ نوان مثال قائم ڪيا. "بدر" جي موقعي تي مسلمانن جي لشڪر ۾ ٻہ شهسوار موجود هئا. جن مان هڪ زبير رضہ بن عوام ۽ ٻيو مقداد بن اسود. جيڪي ڪاٻي ۽ ساڄي ڪان پئي محاذ سنڀالي بيٺا رهيا. هڪ موقعي تي مشرڪن جي مغرور سردار "عتبہ" جڏهن مسلمانن کي نهايت هٺ ۽ هوڏ سان للڪاريو تہ امت جي اڳواڻ ﷺ جن زبير کي اڳتي وڌڻ جو اذن ڏنو. عتبہ جي جسم تي اهڙي زرهہ پاتل هئي جو سواءِ اکين جي سندس جسم جو ڪوبہ حصو ظاهر نہ پئي ٿيو. حضرت زبير رضہ پنهنجو نيزو اهڙي تہ مهارت سان سندس اک ۾ هنيو جو ان جي نوڪ اک ۾ پيهي ويس، جنهن سان اهڙو تہ رت جو ڦوهارو نڪتو جو هو بدبخت گهوڙي تان اچي پٽ تي پيو ۽ اتي ئي دم ڏنائين. حضرت زبير رضہ سندس سيني مٿان لت رکي پنهنجي نيزي کي اهڙي تہ زور سان ڇڪي سندس اک مان ڪڍيو، جو ان نيزي جي ڇهنب ئي ڇڄي ٿي ويئي. اهو

ساڳيو نيزو آهي، جنهن کي "عنزه" سڏيو ويندو هو.

روايت مطابق بدر واري ڏينهن تي حضرت زبير رضہ جي مٿي تي پيلو پٽڪو ٻڌل هو ۽ ان موقعي تي آسمان مان جيڪي فرشتا مومنن جي مدد لاءِ انساني شڪل ۾ آيا هئا تن جي مٿي تي ٻه اهڙائي پٽڪا ٻڌل ڏٺا ويا.

غزوه خندق واري ڏينهن تي ڪافرن جي فوج مديني جو گهيرو ڪيو، جنهن ۾ ڏهہ هزار فوجي شامل هئا. جن وٽ هٿيارن پنوهارن جا انبار هئا. نہ فقط ايترو پر مديني جا يهودي بہ مسلمانن سان ڪيل معاهدي جي پيڪڙي ڪري انهن ڪافرن جي مختلف طريقن سان مدد جو سوچي رهيا هئا، جن ۾ يهودين جي سڀ کان طاقتور قبيلي "بنوقريظہ" وارا سڀ کان اڳرا هئا. هن موقعي تي پنهي جهانن جي سردار سڳوري ﷺ جن کي انهن يهودين جا ارادا معلوم ڪرڻ لاءِ ڪنهن اهڙي بهادر ۽ بي خوف شخص جي ضرورت محسوس ٿي، جيڪو اتي پهچي سندن سمورا ارادا معلوم ڪري موٽي اچي. اهو نهايت ڪٺن ڪم هو پر هن موقعي تي بہ حضرت زبير رضہ پاڻ ملهايو ۽ ڪاميابيءَ سان بنوقريظہ وارن جون سموريون خبرون چارون لهي موٽي اچي مسلمانن تائين پهچايائين. سندس ان خدمت تي سرور ڪائنات ﷺ جن ڏاڍا سرها ٿيا ۽ زبير رضہ جي لاءِ فرمايائون تہ "هر نبيءَ سان ڪي حواري هوندا آهن ۽ منهنجو حواري زبير بن عوام آهي."

اهڙي ريت پاڻ سڳورن ﷺ جن جي سڄي زندگيءَ ۾ زبير هر مشڪل مرحلي ۾ سندن پاسن ڀيلي تي رهيو. هڪ روايت آهي تہ هر مشڪل وقت تي هو پنهنجي آقا ﷺ جن جي اڳيان ۽ هر نماز ۾ سندن پٺيان نظر ايندو هو. خلفاءِ راشدين جي دور ۾ بہ مسلمانن جنگي ميدان ۾ جيڪي بيمثال ڪاميابيون حاصل ڪيون، جن ۾ مرتدين سان مقابلي کان وٺي فلسطين ۽ مصر جي فتحن تائين تن سڀني ۾ زبير رضہ جو نالو نمايان آهي.

ٽئين خليفي سيدنا عثمان رضہ جي شهادت ڪانپوءِ حضرت زبير رضہ جنگ جمل ۾ سيده عائشہ رضہ جو طرفدار رهيو پر ان جنگ دوران ٿي هڪ موقعي تي حضرت علي رضہ کيس هٿ کان جهلي اهو واقعو ياد ڏياريو جنهن ۾ سرور ڪونين ﷺ جن فرمايو هو تہ "زبير تون هڪ ڏينهن عليءَ سان وڙهندين! جيتوڻيڪ ان وقت حق عليءَ جي پاسي هوندو." اهو ٻڌي زبير رضہ جنگ تان هٿ ڪڍي ويو.

جنگ جي ميدان کي ڇڏي جڏهن حضرت زبير رضہ واديءِ ساعَ ۾ پهتو تہ اتي سندس ملاقات عمرو بن جرموز سان ٿي، جنهن ساڻس صلح ڪندي بظاهر دوستيءَ جو هٿ وڌايو ۽ پوءِ جڏهن ٻن پهرن جي نماز جو وقت ٿيو ۽ حضرت زبير رضہ نماز جي نيت ڪري بيٺو تہ عين ان وقت جڏهن سندس سر مبارڪ سجدي ۾ هو تہ ابن جرموز مٿس پنهنجي ترار جو ڀرپور وار ڪري سندس سر مبارڪ ڌڙ کان ڌار ڪري ڇڏيو. انالله وانا اليه راجعون. شهادت ڪانپوءِ "عطيہ" نالي سندس هڪ غلام "سباع" جي وادي ۾ ئي کيس دفن ڪري ڇڏيو. اهو واقعو جمادي الاول جي ڏهين تاريخ ڇٽيهہ هجريءَ ڌاري پيش آيو. هڪ روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ حضرت عليءَ رضہ کي جڏهن حضرت زبير رضہ جي شهادت جي خبر پهتي تہ کيس سخت صدمو رسيو ۽ پوءِ هو پنهنجي ڪجهہ ساٿين سان گڏ سندس قبر تي آيو ۽ اتي سندس اکين مان ڳوڙها ڳڙي رهيا هئا. هن موقعي تي حضرت عليءَ رضہ فرمايو تہ "سيده صفيہ جي ٻچڙي جو قاتل جهنمي آهي."

حضرت زبير رضہ هڪ بيمثال بهادر سان گڏ نهايت سخي مرد هو. سندس ملڪيت مان جيڪا بہ آمدني ٿيندي هئي، اها سموري الله جي راهہ ۾ خرچ ڪري ڇڏيندو هو. ايتريقدر جو وفات وقت مٿس قرض هو، جيڪو سندس وارثن ڇڏيل ملڪيت وڪڻي ادا ڪيو.

شذرات الذهب "ابن العماد" ج ۱ ص ۷۳ ـ ۷۴. طبقات ابن سعد ج ۳ ص ۷۳ ـ ۸۴. تهذيب التهذيب "ابن حجر" ج ۳ ص ۲۸۳ ـ ۲۸۴. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ۲ ص ۲۹۵ ـ ۲۹۸. سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ۱۱ ص ۳۱۲ ـ ۳۱۴. الرياض النضره محب طبري ج ۴ ص ۲۷۱ ـ ۲۹۹. الاستيعاب "ابن عبدالبر" ج ۲ ص ۸۹ ـ ۹۳.

(۴) حضرت عبدالرحمان بن عوف جو شمار مکي جي مشهور تاجرن ۾ ٿيندو هو ۽ تاجر برادريءَ ۾ سندس سٺي ساک قائم هئي. اهوئي سبب هو جو سيدنا صديق اکبر سان سندس ويجها واسطا هوندا هئا. جنهن ڪري اسلام جي ابتدائي دور ۾ ئي دين جي دعوت وٽس پهچي ويئي ۽ امام الانبياء ﷺ جن جي "دار ارقم" ۾ داخل ٿيڻ کان اڳ ئي هن اسلام قبول ڪيو. نسبي لحاظ کان حضرت عبدالرحمان جو تعلق نبي انور ﷺ جن جي ناناڻي خاندان يعني قريش قبيلي جي شاخ "بنو زهره" وارن سان هو. سندس ولادت هاٿين واري واقعي کان ڏهاڪو ورهيه پوءِ عوف بن عبد عوف جي گهر ۾ ٿي، جيڪو پڻ هڪ مشهور تاجر هو ۽ جمڻ وقت هن پنهنجي پٽ جو نالو عبد عَمرو يا هڪ ٻئي قول مطابق عبدالڪعبه رکيو. بعد ۾ مسلمان ٿيڻ کانپوءِ سرور عالم ﷺ جن سندس نالو مٽائي عبدالرحمان رکيو. هن جي والده جو نالو شفاء بنت عوف ٻڌايو ويو آهي، جيڪا سندس پيءُ جي سؤٽ ۽ نبي اڪرم ﷺ جن جي امڙ سيده آمنه سانڻ جي وري سڳي ۾ سؤٽيءَ سؤٽ هئي. حضرت آمنه جي ويم وقت دائپي جون خدمتون سيده شفاء بنت عوف سرانجام ڏنيون هيون، ۽ هيءَ دنيا جي اها خوش بخت خاتون هئي،جنهن جمڻ مهل هن زمين تي سڀ کان پهريان پيغمبر آخر زمان ﷺ جن جي زيارت ڪئي. عبدالله ابن عباس جي روايت مطابق سيده شفا اسلام قبول ڪيو هو ۽ مديني ڏانهن هجرت پڻ ڪيائين. حضرت عبدالرحمٰن شروعاتي دؤر ۾ ئي اسلام قبول ڪيو، ان وقت سندس عمر ٽيهه ورهيه هئي. اسلام قبول ڪرڻ کانپوءِ حضرت عبدالرحمان بن عوف خدا جي آخري دين لاءِ وڏيون جاني توڙي مالي قربانيون ڏنيون، جنهن ڪري سندس شمار "عشره مبشره" يعني انهن ڏهن صحابين ۾ ٿيندو آهي، جن کي خدا جي آخري رسول ﷺ جن هن دنيا ۾ ئي جنت جي بشارت ڏيئي ڇڏي هئي.

ابن عوف حبش ڏانهن ٻه هجرتون ۽ ٽيون دفعو مديني ڏانهن هجرت ڪئي ۽ نبي انور ﷺ جن جي اڳواڻيءَ ۾ سيني غزوات ۾ ڀرپور ورتو. "احد" جي موقعي تي جڏهن اها مشڪل مهل آئي، جو ڪافر ٻئين پاسي کان اوچتو اچي مسلمانن مٿان ڪڙڪيا ۽ سرور عالم ﷺ جن جي مٿان وار ڪرڻ وارو سندن ناپاڪ ارادو پورو ٿيندو پئي نظر آيو، ته اوڏيءَ مهل مٺ جيترا مسلمان پنهنجي جان تان هٿ کڻي پنهنجي پياري پيغمبر ﷺ جي بچاء لاءِ پنهنجا پير ڄمائي بيٺا ۽ دشمن جي ناپاڪ منصوبي کي مٽيءَ ۾ ملائي ڇڏيائون، انهن ۾ عبدالرحمان بن عوف به هڪ هو. هن موقعي تي ڪيس سڄي جسم تي تيرن ۽ تلوارن جا ايڪيهه گهاءِ لڳا. وات واري ڏڪ ۾ سندس ٻه ڏند ڀڃي پيا. جڏهن ته پير وارو زخم ايترو ته شديد هو جو ان جي اثر سبب سڄي ڄمار منڊڪائي گهمندا هئا.

هجرت جي ڇهين سال "دومة الجندل" ڏانهن نبي ڪريم ﷺ جن ست سؤ مجاهدن جو جيڪو "سريه" روانو ڪيو، ان جي اڳواڻي حضرت عبدالرحمان بن عوف جي سپرد هئي. هن موقعي تي روانگيءَ کان اڳ پاڻ ڪريمن ﷺ جي نگاهه جڏهن ابن عوف جي پڳ تي پئي ته اهو انداز کين نه آڙيو ۽ حضرت عبدالرحمان کي پنهنجي ويجهو ويهاري ان پڳ کي لاهڻ لاءِ چيائون ۽ پوءِ ان جي جاءِ تي حضور پرنور ﷺ جن پنهنجي ڪاري رنگ واري پڳ پنهنجي مبارڪ هٿن سان ابن عوف جي مٿي تي ٻڌي ۽ ان جو طرو ٻنهي ڪلهن جي وچ تي ڇڏيائون. حضرت عبدالرحمان ابن عوف لاءِ اهو هڪ اهم اعزاز آهي. هن ان پڳ کي سڄي زندگي پاڻ وٽ محفوظ رکيو ۽ پوءِ ڪن خاص موقعن تي ٻڌي نڪرندا هئا. ان کانسواءِ نبي انور ﷺ پنهنجي گوڏ ٻڌڻ واري هڪ چادر به کين عطا ڪئي هئي، جيڪا هن پنهنجي ڪفن لاءِ سنڀالي رکي هئي ۽ وفات کانپوءِ سندن وصيت مطابق کين ان چادر جو ئي ڪفن ڏنو ويو هو.

هڪ روايت مطابق سرور ڪائنات ﷺ سفر ۾ هڪ دفعو حضرت ابن عوف جي امامت ۾ فجر جي نماز به ادا ڪئي،

هلندڙ

جنهن جو تفصيل هن ئي ڪتاب ۾ اڳتي بيان ڪيو ويو آهي.

"دومة الجندل" واري واقعي ۾ اتان جي سردار اصبغ بن ثعلبہ بن ضَمضَم ڪلبيءَ جيڪو نسبي لحاظ کان عرب ۽ مذهبي لحاظ کان عيسائي هو، تنهن شڪست کاڌي ۽ اسلامي لشڪر سوڀارو ٿيو. ڪين غنيمت ۾ ڪافي مال بہ مليو ۽ حضرت عبدالرحمان بن عوف هتان جي سردار جي نياڻي تماضر بن اصبغ سان نڪاح ڪيو، جنهن مان ڪين ابوسلمہ بن عبدالرحمان نالي پٽ بہ ڄائو.

حضرت عبدالرحمان .ن عوف جو شمار امير ترين صحابي سڳورن ۾ ٿيندو آهي، هو هر موقعي تي خدا تعاليٰ جي خوشنودي خاطر پنهنجي د لت خرچ ڪندو رهندو هو. هن جي ڪوشش هوندي هئي تہ ڪڏهن بہ ڪو سوالي سندس دروازي تان خالي نہ موٽي.

هڪ دفعي سرور ڪائنات ﷺ جن فرمايو تہ "مون کانپوءِ جيڪو ماڻهو منهنجي گهروارين جي پرگهور لهندو ۽ انهن جي حفاظت ڪندو اهو نهايت سچار ۽ نيڪوڪار هوندو". پاڻ ڪريمن ﷺ جي وصال کانپوءِ ابن عوف پنهنجي آقا سائين ﷺ جن جي ان حڪم جي پوري پوري پابندي ڪئي ۽ امهات المؤمنين جي هر ضرورت جي پورائي ڪرڻ ۾ پيش پيش رهيو. سندس پاران حج يا عمره جي موقعي تي امهات المؤمنين جي لاءِ نہ فقط رستي جي خرچ ۽ باپرده سواريءَ جو انتظام ڪيو ويندو هو پر جتي سندن قافلا منزل ڪندا هئا اتي پاڻ پهچي پهرو ڏيندو هو تہ جيئن ڪو ڌاريو شخص بي خبري ۾ ويجهو نہ وڃي سگهي. وقت بوقت جهجهي تعداد ۾ پئسا ڏوڪڙ انهن جي خدمت ۾ اماڻيندو رهندو هو. غلامن کي آزاد ڪرڻ، مسڪينن کي کاڌو کارائڻ ۽ ضرورت مندن جون جائز ضرورتون پوريون ڪرڻ سندن خاص خوبيون هيون.

حضرت عبدالرحمان هر وقت پاڻ ڪريمن ﷺ جي قريب رهڻ جي ۽ سندن ٻڌايل حڪمن تي عمل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو هو. هڪ دفعي سرور عالم ﷺ جن سندس لاءِ فرمايو: "عبدالرحمان ابن عوف زمين وارن وٽ بہ امانتدار آهي تہ آسمان وارن وٽ بہ امانتدار."

پاڻ سڳورن ﷺ جي وصال کانپوءِ حضرت ابوبڪر صديق جن بہ پنهنجي دور خلافت ۾ اهم معاملن بابت ابن عوف سان صلاح مشورو ڪندا هئا، حضرت عمر فاروق بہ پنهنجي خلافت واري زماني ۾ حضرت عبدالرحمان کي پنهنجي مجلس شوريٰ جو ميمبر مقرر ڪيو. نہ صرف ايترو پر پاڻ کانپوءِ ٽين خليفي جي انتخاب لاءِ هن جيڪا انتخابي ڪائونسل قائم ڪئي، حضرت عبدالرحمان ابن عوف ان جو بہ هڪ اهم رڪن هو. حضرت عبدالرحمان ابن عوف سن ٣٢ هجريءَ ڌاري هن دنيا مان لاڏاڻو ڪيو. ان وقت سندن عمر پنجهتر ورهيہ هئي. جنازي نماز ٽئين خليفي حضرت عثمان ابن عفان رضہ پڙهائي. جنهن کانپوءِ ڪين جنت البقيع ۾ حضرت عثمان بن مظعون ۽ سرور عالم ﷺ جن جي ننڍي نينگر ابراهيم جي پرسان دفن ڪيو ويو.

حضرت عبدالرحمان بن عوف پاڻ ڪريم ﷺ جن کان پنجهٺ حديثون روايت ڪيون آهن.

(الاصابہ "ابن حجر" ج ٢ ص ١٧ ـ ٤١٦، اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٣ ص ٥٠٠ ـ ٤٩٥. الاستيعاب ابن عبدالبر ج ٢ ص ٣٩٠ ـ ٣٨٦. صفة الصفوة ابن جوزي ج ١ ص ٣٥٠ ـ ٣٤٩. سبل الهدي والرشاد،شامي ج ١١ ص ٣٢١ ـ ٣١٨. الرياض النضرة محب طبري ج ٤ ص ٣٠١. التحفة اللطيفہ سخاوي ج٢ ص ٤٦ ـ ١٤٥. العقد الثمين "فاسي" ج ٥ ص ٥١ ـ ٥٠. سير اعلام النبلاء "ذهبي" ج ٣ ص ٥٨ ـ ٤٣.)

بن اَبِيْ وَقّاص. (١) ۽ طَلْحَہ بن عُبَيْد (٢) رضوان الله تعاليٰ عليهم اجمعين جا نالا ذکر جوڳا آهن. انهن

(١) نبي ڪريم ﷺ جن جو پيارو صحابي اسلام جو نامور سپہ سالار ۽ ايران جو آتش ڪده اجهائي اتي ايمان ۽ اسلام جي روشني پهچائڻ وارو صحابي ابو اسحاق سيدنا سعد بن ابي وقاص رضہ مڪي ۾ قريش قبيلي جي پاڙي بنو زُهره وارن جي هڪ معزز فرد ابي وقاص جي گهر ۾ ڄائو. هن گهراڻي جو تعلق قريش جي سيني گهراڻن سان نهايت ويجهو ۽ گهرو رهيو آهي.

ابي وقاص جو نالو مالڪ بن وُهيب (ڪن روايتن مطابق اُهيب) بن عبد مناف ٻڌايو ويو آهي. جيڪو هن ڪائنات جي ڪارڻي ﷺ جي امڙ سائڻ بيبي آمنہ جو سڳو سؤٽ هو. ان ڪانسواءِ مالڪ بن وُهيب جي ڌيءَ "هالة" وري سيدنا عبدالمطلب جي نڪاح ۾ ڏنل هئي. جنهن مان حضرت حمزه ڄائو هو. اهڙيءَ ريت حضرت حمزه سڳ ۾ سيدنا سعد جو ڀڻاٽ ٿيو.

سعد جي امڙ جو نالو "حمنہ" ٻڌايو ويو آهي. جيڪا سفيان بن اميہ يا هڪ ٻئي قول موجب ابوسفيان بن اميہ جي نياڻي هئي. اهڙيءَ ريت بنو اُميہ وارا وري سعد بن ابي وقاص جا ناناڻا ٿيا.

حضرت سعد جو پيءُ مالڪ. مالي لحاظ کان خوشحال هو. انڪري ننڍپڻ کان ئي هن پنهنجي پٽ جي تعليم ۽ تربيت تي پورو ڌيان ڏنو. سعد جو شمار قريش جي انهن نوجوانن ۾ ٿيندو هو. جيڪي لکڻ پڙهڻ بہ ڄاڻندا هئا تہ جنگي ميدان ۾ مقابلي جا ماهر بہ سمجهيا ويندا هئا. خاص طور تير اندازيءَ جي مقابلي ۾ تہ ڇڳا پلا سندس آڏو اچڻ کان لهرائيندا هئا.

سعد رضہ اڃان سترهن ورهين جو مس هو تہ خدا جي آخري نبي ﷺ جن جي بعثت ٿي. دين جي دعوت اڃان عام نہ ٿي هئي پر سيدنا صديق اڪبر رضہ جي وسيلي سان اهو پيغام سعد رضہ تائين پهچي ويو. بس پيغام پهچڻ جي دير هئي. سعد رضہ پياري پيغمبر ﷺ جي خدمت ۾ اچي پنهنجي اسلام جو اعلان ڪيو. اهو نبوت جو ستون ڏينهن هو جڏهن بنو زُهره وارن مان هن پهرين شخص اسلام قبول ڪيو.

ان واقعي کان اڳ سعد رضہ جو پيءُ مالڪ تہ گذاري ويو هو. باقي سندس امڙ حال حيات هئي ۽ ان کي جڏهن اهو اطلاع مليو تہ سندس فرمانبردار فرزند پنهنجي اباڻي دين تان هٽ ڪئي اسلام قبول ڪري چڪو آهي تہ ڪيس ڏاڍو ڏک پهتو. هن پنهنجي پياري پٽ کي اباڻي دين تي واپس آڻڻ لاءِ وڏا حيلا هلايا پر سندس ڪابہ ڪوشش ڪامياب نہ ٿي سگهي. آخرڪار پٽ جي عزم ۽ استقلال آڏو هن پنهنجا هٿيار ڦٽا ڪري ڇڏيا.

نبوت جي ستين سال جڏهن ڪافرن طرفان بنو "مطلب وارن جو بائيڪاٽ ڪيو ويو ۽ اهي "شعب ابوطالب" ۾ نظر بند رهيا. تہ ان مشڪل ۽ مصيبت جي موقعي تي "سعد" پنهنجي پياري پيغمبر ﷺ جو ساٿ نہ ڇڏيو ۽ شعب ابوطالب ۾ نظر بند رهيو. جيتوڻيڪ سعد جو تعلق "بنو زُهره" وارن سان هو ۽ سواءِ بنو "مطلب وارن جي. ٻين مسلمانن مٿان اها پابندي لاڳو نہ هئي. مڪي دور ۾ مسلمانن مٿان جيڪي مشڪل مرحلا آيا. حضرت سعد رضہ هر موقعي تي نهايت همت ۽ جرئت سان انهن جو مقابلو ڪيو.

هجرت ڪانپوءِ مديني پهچي جڏهن جهاد جو سلسلو شروع ٿيو تہ ان ميدان ۾ سعد رضہ جون خدمات نمايان رهيون. غزوه بدر ۽ احد کان وٺي ويندي تبوڪ ۽ طائف تائين هر موقعي تي هن. دشمن جي لشڪر ۾ ٿاڪوڙو مچائي ڇڏيو ۽ ڪافرن جا ڪيترائي ناميارا سردار سندس هٿان قتل ٿيا. ان ڪانسواءِ ڪيترن ئي سرايا ۾ هن اسلامي لشڪر جي قيادت بہ ڪئي. الله جي راهہ ۾ پهريون تير حضرت سعد طرفان ان سريہ ۾ اڇلايو ويو جيڪو سندس ئي اڳوائيءَ ۾ "رابغ" ڏانهن روانو ڪيو ويو هو. اهڙي ريت مڪي ۾ جڏهن اسلام جو ابتدائي دور هو ۽ مسلمان ڪافرن جي

هلندڙ

مقابلي ۾ ڪافي ڪمزور هئا ۽ هو الله تعاليٰ جي عبادت لڪي ڪندا هئا. اهڙي ئي هڪ موقعي تي جڏهن مسلمان ڪنهن جابلو لڪ ۾ نماز ادا ڪري رهيا هئا تہ ڪجهہ ڪافر اوچتو اچي اتي نڪتا. هو پهريان تہ مسلمانن تي ٺٺوليون ڪرڻ لڳا ۽ پوءِ مٿن حملي ڪرڻ لاءِ اڳتي وڌيا. حضرت سعد جي اها ڦوهہ جوانيءَ واري عمر هئي انڪري ڪافرن جون اهي ڪريل حرڪتون ڏسي ڪيس سخت مٺيان لڳي ۽ اتي پيل هڪ اٺ جو هڏو ڪڻي جوانيءَ جي جوش مان هڪ مشرڪ جي مٿي ۾ هنيائين تہ سندس مٿو ڦاٽي پيو ۽ رت ريلا ڪري وهڻ لڳس. اهو حال ڏسي ڪافر اتان ڀڄي ويا. اهڙي ريت الله جي راهہ ۾ پهريون دفعو ڪافرن جي خون وهائڻ وارو صحابي بہ سعد بن ابي وقاص ئي هو. جيتوڻيڪ ان وقت تائين جهاد جو حڪم نازل نہ ٿيو هو.

حضرت سعد رضہ کي خدا تعاليٰ بي پناهہ عسڪري صلاحيتن سان نوازيو هو. انڪري بدر کان وٺي تبوڪ تائين هر موقعي تي هن جرئت ۽ بهادريءَ جا نوان ريڪارڊ قائم ڪيا. جن جو پڙلاءُ اسلامي تاريخ جي طالبن جي ڪنن تائين اڄ سوڌو پوندو رهي ٿو.

حضرت سعد رضہ جي عسڪري صلاحيتن جو هڪ اهم ڪارنامو ايران جي فتح بہ آهي. حضرت عمر فاروق رضہ جي دورِ خلافت ۾ سعد رضہ کي اسلامي فوج جو سپريم ڪمانڊر بڻائي ان سلطنت جي مقابلي لاءِ موڪليو ويو. جنهن ڪجهہ وقت اڳ پنهنجي حريف بازنطيني سلطنت کي بہ زير ڪري ڇڏيو هو ۽ هاڻي ڪيس ان ڳالهہ تي ماڻ هو تہ روءِ زمين تي اهڙو ڪوبہ حاڪم يا حڪومت موجود نہ آهي، جيڪو هن جي مقابلي لاءِ سوچي بہ سگهي. ٻين لفظن ۾ ڪسريٰ جي سلطنت دنيا جي واحد عظيم قوت (Super power) شمار ٿيندي هئي. بهرحال سعد بن ابي وقاص رضہ ٽيهہ هزار مسلمانن جي لشڪر سان گڏ "قادسيہ" پهتو. هن فوج ۾ ستر بدري صحابي پڻ شامل هئا. هوڏانهن سلطان يزدگرد پنهنجي بي مثال جرنيل "رستم" جي اڳواڻيءَ هيٺ اٽڪل سوا لک تربيت يافتہ سپاهين جو لشڪر (جيڪو جديد هٿيارن سان ليس هو. ان کان علاوه بيشمار تربيت يافتہ گهوڙا ۽ هاٿي پڻ لشڪر ۾ شامل هئا.) ساڻ ڪري مقابلي لاءِ ميدان ۾ لٿو.

هن موقعي تي حضرت سعد رضہ پاڻ بيمار هو. انڪري ميدان جنگ جي ويجهو هڪ گهٽ جهلي ويهي رهيو. جتان جنگ جي ميدان تي سندس نگاهہ هئي ۽ هو حالتن پٽاندڙ هدايتون پئي موڪليندو رهيو. باقي ميدان جنگ ۾ هن خالد بن عرفطہ کي پنهنجو نائب مقرر ڪيو هو. "جندي سابور" جي ڪناري مخالف فوجن ۾ جنگ شروع ٿي. ٻنهي طرفن کان بهادرن هڪ ٻئي جي طاقت کي خوب آزمايو ۽ مخالف صفن ۾ ٽاڪوڙا مچائي ڇڏيا ۽ جنگ جو ميدان لاشن سان سٿي ڇڏيائون. آخر هڪ مجاهد بلال بن علقمہ پنهنجي ترار جي هڪ ڦهري وار سان رستم کي ڪيرائي وڌو. پنهنجي عظيم جرنيل کي هڪ معمولي سپاهيءَ هٿان هن ريت قتل ٿيندو ڏسي ايراني لشڪر ۾ اچي ڀاڄ پيئي. بس پوءِ تہ جنهن جي اڳيان جيڪو رستو آيو ان اوڏانهن رخ رکيو ۽ ٿوريءَ دير ۾ ئي لاشن ڪانسواءِ ميدان ۾ ٻيو ڪجهہ بہ نظر نہ پئي آيو. ساساني سلطنت جي سپاهين ههڙي ذلت ڀري شڪست لاءِ تہ ڪڏهن سوچيو بہ نہ هو ۽ هن واقعي ڪانپوءِ سندن حوصلا پست ٿي ويا ۽ همتون جواب ڏيئي بيٺيون: بس پوءِ تہ مسلمان هڪ ٻئي پٺيان سندن باقي علائقا بہ قبضي ۾ ڪندا ويا ۽ ڏسندي ئي ڏسندي بابل ـ بهره شير ۽ ڪوثي وغيره تي مسلمانن جو قبضو ٿي ويو ۽ آخر ۾ حضرت سعد جيڪو هاڻي صحتياب ٿي چڪو هو. سندس قيادت ۾ اسلامي لشڪر مدائن تي حملو ڪيو ۽ ايرانين جو سياري جي گاديءَ وارو هي تاريخي شهر بہ آسانيءَ سان سندن قبضي ۾ اچي ويو. جنهن ڪانپوءِ آخري ڪسريٰ يزدگرد پنهنجي سموري ميراث تان هٿ کڻي جان بچائڻ جي چڪر ۾ هتان ڀڄي وڃي حلوان پهتو. اهڙي ريت هڪ هزار سال شان

شوڪت واري ساساني سلطنت جو وجود هميشہ لاءِ ختم ٿي ويو. آتش ڪده اجهامي ويا ۽ هر طرف کان الله اڪبرُ جا آواز گونجڻ لڳا. مدائن مان مسلمانن کي جيترو مال غنيمت هٿ آيو، ان جو ڪاٿو ڪرڻ بہ مشڪل آهي، سون، چاندي، هيرن جواهرن جا انبار ان کان علاوه هئا.

ڪسريٰ جو سونو تخت، جواهردار تاج ۽ اهي قيمتي ڪنگڻ جيڪي نبي انور ﷺ جن "سراقہ" جي هٿن ۾ ڏسڻ جي بشارت ڏني هئي، سموريون شيون قصر سفيد جي ايوان ۾ پئيون هيون، جن جي مالڪي ڪرڻ وارو ڪوبہ ڪونہ هو.

هن محل جي ايوان کي حضرت سعد نماز لاءِ وقف ڪري ڇڏيو، يعني جتي غير الله جي پوڄا ۽ پرستش ٿيندي هئي ان جاءِ تي الله جا ٻانها پنهنجي حقيقي خالق جي آڏو سر بسجود نظر اچڻ لڳا ۽ اهو سعد بن ابي وقاص رضہ جو وڏو ڪارنامو شمار ٿئي ٿو تہ هن جي قيادت ۾ اسلامي لشڪر دنيا جي عظيم ۽ قديم سلطنت جي بنيادن کي لوڏي ڇڏيو. جيتوڻيڪ ساساني سلطنت ۽ سلطان يزدگرد جو مڪمل خاتمو سيدنا عثمان رضہ جي دور ۾ ٿيو، پر هن سلطنت جي تباهيءَ جو آغاز حضرت سعد جي هٿان ئي شروع ٿيو.

مدائن جي فتح کانپوءِ جڏهن اتان جي غنيمت جو خمس ۽ يزدگرد جون ڇڏيل يادگار شيون مديني موڪليون ويون تہ عرب انهن شين کي ڏسي حيران ٿي ويا. جو تہ ان قسم جا تاج، تلوارون، قيمتي پوشاڪون ۽ هٿيار پنوهار اڳ هن جي اکين ڪٿي بہ نہ ڏٺا هئا. هن موقعي تي ڪسريٰ جا ڪنگڻ سراقہ بن مالڪ بن جعشم جي هٿن ۾ پارايا ويا. جنهن جي پيشنگوئي سرور ڪائنات ﷺ جن سورهن سال اڳ ڪئي هئي.

مدائن جي فتح کانپوءِ حضرت سعد کي سپہ سالار بدران انهن علائقن جو گورنر مقرر ڪيو ويو جيڪي هن فتح ڪيا هئا. هن دور ۾ حضرت سعد فرات نديءَ جي ڪناري تي هڪ نئون شهر تعمير ڪرايو، جيڪو "ڪوفي" جي نالي سان ڄاتو وڃي ٿو. ڇو جو عربن کي مدائن جي ڪِهميل هوا پاڻيءَ نہ پئي ۽ هو بيمار رهڻ لڳا هئا. ڪوفو اسلامي تاريخ ۾ اهو پهريون شهر هو جيڪو مسلمانن نئين سر تعمير ڪيو هو، جنهن کانپوءِ هتي هڪ مضبوط فوجي ڇانوڻي قائم ڪئي وئي. پوءِ آهستي آهستي هي شهر سياسي توڙي فوجي لحاظ کان وڏي حيثيت حاصل ڪرڻ لڳو. جنهن ڪري علائقي جي مختلف قومن ۽ قبيلن جا نو مسلم هن شهر ۾ آباد ٿيندا ويا. جن ۾ عرب، ايراني، يهودي، عيسائي، گبر توڙي بت پرست شامل هئا. جن اڳتي هلي حضرت سعد رضہ جي خلاف سازش سٽي ۽ سندس شڪايتون مديني ۾ امير المؤمنين تائين پهچايون. پوءِ حالات جو رخ ڏسي حضرت عمر رضہ کيس گورنريءَ جي عهدي تان هٽائي ڇڏيو. اڳتي هلي حضرت عثمان رضہ پنهنجي دورِ خلافت ۾ حضرت سعد جو ساڳيو عهدو بحال ڪيو، پر ڪجهہ عرصي کانپوءِ وري کيس هٽايو ويو. جنهن کانپوءِ هو سياست کان هميشہ لاءِ ڪناره ڪش ٿي ويو.

حضرت عثمان رضہ جي شهادت کانپوءِ ڪن ڏرين حضرت سعد رضہ کي خلافت جي اميدوار بنائڻ لاءِ زور ڀريو پر هن صاف انڪار ڪيو ۽ خوشيءَ سان حضرت عليءَ رضہ جي تائيد ڪندي سندس بيعت ڪيائين ۽ پوءِ مديني کان ستن ميلن جي مفاصلي تي "العقيق" نالي ڳوٺ ۾ وڃي رهيو، جتي سندس زمينون ۽ ٻي ملڪيت هئي. آخري ڏينهن ۾ هو اکين کان ويهجي ويو هو، جنهن ڪري ڳوٺ کان ٻاهر نڪرڻ جو سلسلو بلڪل ختم ڪري ڇڏيو هئائين. آخرڪار اتي ئي سندس پساه پورا ٿيا. حضرت سعد رضہ جي وفات جي سن ۾ اختلاف آهي. واقديءَ طرفان وفات جو سن ۵۵ هجري، ابو نعيم طرفان ۵۸ هجري ۽ زبير بن بڪار طرفان ۵۴ هجري ٻڌايو ويو آهي، جنهن مان واقديءَ واري روايت تي اڪثريت جو اعتماد آهي. وفات کانپوءِ حضرت سعد کي سندس وصيت مطابق هڪ پراڻي جبي جو ڪفن ڏنو ويو.

هلندڙ

جنهن لاءِ ٻڌايو ويو آهي تہ حضرت سعد بن ابي وقاص رضہ جڏهن "غزوه بدر" جي موقعي تي سرور عالم ﷺ جن سان گڏجي دشمن سان مقابلو ڪيو هو تہ ان وقت سندس جسم تي اهو اوني جبو پاتل هو. ان جبي کي حضرت سعد رضہ بعد ۾ سنڀالي پنهنجي ڪفن لاءِ رکي ڇڏيو هو ۽ مرڻ وقت ۵۳ سالن جي رکيل ان پراڻي پر يادگار جبي کي ڪفن طور ڪيس ڍڪايو ويو.

جنهن ڪانپوءِ هن جي ميت کي ڪلهن تي کڻي سندس دوستن ۽ عقيدتمندن مديني پهچايو ۽ مسجد نبوي ﷺ جي اڱڻ ۾ امهات المؤمنين جي هجرن آڏو ميت کي رکيو ويو. جتي جنازي نماز پڙهي ويئي. نماز جي امامت ان وقت مديني جي گورنر مروان بن حڪم ڪئي. جڏهن تہ جماعتين ۾ ٻين صحابي سڳورن ۽ تابعين سان گڏ ڪجهہ امهات المؤمنين بہ شامل هيون. جن پنهنجي حجرن جي اندران ٻيهي نماز ۾ شرڪت ڪئي. انهن ٻيبين سڳورين ۾ سيده عائشہ، سيده جويريہ ۽ سيده ام سلميٰ شامل آهن. بعد ۾ ميت کي جنت البقيع ۾ دفنايو ويو. ابن قتيبہ جي قول مطابق حضرت سعد بن ابي وقاص "عشره مبشره" جي سلسلي جو اهو صحابي هو، جنهن سڀ کان آخر ۾ وفات ڪئي. جڏهن تہ فضائلي جو قول آهي تہ "وفات جي لحاظ کان مردن ۾ هو آخري مهاجر هو، والله اعلم بالصواب. حضرت سعد رضہ پاڻ ڪريمن ﷺ جون ستر حديثون روايت ڪيون آهن. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ۲ ص ۴۳۷ ـ ۴۳۹.
الاڪتفاء،" ڪلاعي" ج ٦ ص ۱۵٦، مروج الذهب مسعودي ج ۱ ص ۵۲۷. تاريخ ابو الفداء ج ۱ ص ۲۲۵. فتوح البلدان "بلاذري" ص ۳۰۳. العبر "ذهبي" ج ۱ ص ٦٦ ـ ٦۳. تاريخ ابن الوردي ج۱ ص ۱۳۸. مرآة الجنان "يافعي" ج ۱ ص ۱۰٦ ـ ۱۰۳. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ۴ ص ۲۵. التحفة اللطيفہ. سخاوي ج ۱ ص ۲۹٦ ـ ۲۹۳. سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ۱۱ س ۳۱٦ ـ ۳۱۵. سير اعلام النبلاء "ذهبي" ج ۳ ص ۷۸ ـ ۵۸.

(۲) جوانمردي ۽ جرئت، بهادري ۽ بيباڪي، صبر ۽ سخا جو مثالي نمونو حضرت طلحہ بن عبيدالله بن عثمان بن عمرو تيمي هاڻين واري واقعي کان اٽڪل پاويهہ ورهيہ پوءِ "بنوتيم" وارن جي هڪ خوشحال شخص عبيدالله جي گهر ۾ ڄائو. سندس امڙ جو نالو صعبة بنت عبدالله حضرميہ ٻڌايو ويو آهي. جيڪا علاء بن حضرميءَ جي ڀيڻ هئي ۽ شروعات ۾ تہ هوءَ اسلام جي سخت مخالف رهي پر ڪجهہ وقت ڪانپوءِ ڪيس اسلام قبول ڪرڻ جو شرف حاصل ٿيو.

حضرت طلحہ رضہ کي قدرت نئيپڻ کان وٺي خصوصي خوبين سان نوازيو هو. انڪري سندس شمار قريش قبيلي جي انهن ڪجهہ نوجوانن ۾ ٿيندو هو، جيڪي لکڻ پڙهڻ بہ ڄاڻندا هئا تہ تير ۽ تلوار هلائڻ ۾ بہ پڙ هئا. ان ڪانسواءِ تقرير جي فن ۾ بہ سندس مثال ملڻ مشڪل هو.

طلحہ اڃان جوانيءَ جي منزل تي مس پهتو تہ سندس پيءُ گذاري ويو. انڪري قريش جي ٻين سڌريل نوجوانن وانگر هن بہ واپار جو ڪم شروع ڪيو ۽ ان ڪم ۾ بہ چڱو نالو ڪڍيائين. ٻين نوجوانن وانگر اجاين ڪمن ۾ وقت وڃائڻ يا بيڪار ماڻهن جي صحبت ۾ ويهڻ واريون عادتون ڪيس بلڪل پسند نہ هيون انڪري پنهنجي قبيلي جي نوجوانن کي ڇڏي گهڻو وقت سيدنا ابوبڪر صديق رضہ سان گذاريندو هو.

نبي ڪريم ﷺ جن جي بعثت وقت طلحہ جي عمر اٽڪل ارڙهن ورهيہ هئي. جڏهن اسلام جو حقاني پيغام سندس ڪنن تائين پهتو تہ هن بنا ڪنهن وقت وڃائڻ جي ان کي قبول ڪري ورتو.

مسلمان ٿيڻ ڪانپوءِ مٽ مائٽ مٿس سخت ڪاوڙيا، جن ۾ ٻين سان گڏ هن جي امڙ ۽ وڏو ڀاءُ عثمان بہ شامل هو جيڪو طلحہ کي نماز پڙهڻ کان روڪيندو ۽ مٿس تشدد بہ ڪندو هو، پر هن جي عزم ۽ استقلال ۾ ڪا ڪمي نہ

آئي. نبوت جي ٽئين سال جڏهن مڪي وارن "بنوهاشم" جو بائيڪاٽ ڪيو هو ته ان موقعي تي حضرت طلحه جنهن جو نسبي تعلق جيتوڻيڪ بنوهاشم وارن سان نه هو پر پاڻ ڪريمن ﷺ جي محبت ۾ هو به شعبِ ابوطالب ۾ نظربند رهيو. اهڙيءَ ريت اسلام جي ابتدائي دور ۾ پين قديم الاسلام صحابين سان گڏ هن به الله جي واٽ ۾ ڏاڍيون صعوبتون سٺيون. انڪري سرور ڪائنات ﷺ جن هر وقت سندس گهڻو خيال رکندا هئا. هجرت ڪانپوءِ جڏهن مديني ۾ پاڻ ڪريم ﷺ جن صحابين جي وچ ۾ ڀائيچارو قائم ڪيو، تڏهن طلحه جو ڀاءُ پنهنجي ميزبان حضرت ابو ايوب انصاريءَ کي بڻايائون.

جهاد جي حڪم نازل ٿيڻ ڪانپوءِ حضرت طلحه بدر ڪانسواءِ سڀني غزوات ۾ پاڻ ڪريم ﷺ جن سان گڏجي ٻهرو ورتو. اهڙي ريت ڪيترن ئي "سرايا" ۾ به سندس شرڪت ثابت آهي. "بدر" واري موقعي تي سرور ڪائنات ﷺ جن حضرت طلحه ۽ سعيد بن زيد کي قريش جي هڪ قافلي پٺيان اماڻيو هو، ۽ جڏهن هو ٻئي ڄڻا ان مهم تان موٽيا ته بدر واري لڙائي ختم ٿي چڪي هئي. رسول رحمت ﷺ جن جڏهن ڏٺو ته اهي ٻئي صحابي سڳورا بدر واري ڏينهن تي هڪ ٻي جهاد ۾ رڌل رهيا انڪري "بدري" صحابين ۾ شمار ڪندي اتان جي غنيمت مان ڪين به حصو ڏنائون.

اُحد جي موقعي تي طلحه جنهن بهادريءَ ۽ بي جگريءَ سان امت جي اڳواڻ ﷺ جن جو دفاع ڪيو، ان جو مثال ملڻ مشڪل آهي. هن جنگ ۾ حضرت طلحه تيرن توڙي تلوارن جا اٺڪل ستر گهاءُ پنهنجي جسم تي سٺا. جنهن ۾ سندس ٻه آگريون وڍجي ويون ۽ هڪ هٿ هميشه لاءِ بي جان ٿي ويو پر پوءِ به جڏهن سرور عالم ﷺ جن پير ترڪڻ سبب هڪ کڏ ۾ هليا ويا ته ان حالت ۾ طلحه پنهنجي پٺيءَ تي کڻي ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ کي ان کڏ مان ٻاهر ڪڍيو. جنهن ڪري ڪين هن موقعي تي "طلحة الخير" جي لقب سان نوازيو ويو. اهڙي ريت پاڻ ڪريمن ﷺ طرفان تبوڪ جي موقعي تي ڪين "طلحة الفياض" ۽ حنين جي موقعي تي "طلحة الجود" جي القاب سان نوازيو ويو.

نبي ڪريم ﷺ جن جي وصال ڪانپوءِ خلفاءِ راشدين به حضرت طلحه جي نهايت گهڻي عزت ڪندا هئا. حضرت عمر ٽئين خليفي جي انتخاب لاءِ جيڪا ڪائونسل جوڙي، حضرت طلحه کي به ان جو هڪ ميمبر مقرر ڪيو ويو هو. حضرت عليءَ جي دور خلافت ۾ جنگ جمل جي موقعي تي حضرت طلحه پنهنجي پراڻي صحابي ساٿي حضرت زبير سان گڏ سيده عائشه صديقه رضه جي لشڪر ۾ شامل هو پر پوءِ جڏهن حضرت عليءَ ڪين لشڪر مان ٻاهر سڏائي ساڻن ڪجهه ڳالهايو ته پوءِ ٻنهي صحابي سڳورن ميدان جنگ مان نڪري وڃڻ جو فيصلو ڪيو ۽ ان موقعي تي جڏهن حضرت زبير پنهنجي گهوڙي تي ميدان مان نڪري ويو ۽ حضرت طلحه نڪرڻ وارو هو ته "مروان بن حڪم" پنهنجي ڪمان مان هڪ تير ڪشي نهايت زور سان ڏانهس اڇلايو. جيڪو سڌو سندس گوڏي ۾ لڳو ۽ تير لڳڻ شرط گوڏي مان رت جو ڦوهارو جاري ٿيو. جيڪو آخري وقت تائين بند نه ٿيو. ۽ ان حالت ۾ هي برگزيده صحابي پنهنجي مالڪ سان مليو. هي واقعو ڏهين جمادي الاول، سن ڇٽيهه هجريءَ ڏاري خميس جي ڏينهن تي پيش آيو.

هن موقعي تي ٻنهي پاسن کان جيڪي مسلمان شهيد ٿيا تن سڀني جي گڏيل جنازي نماز سيدنا علي ڪرم الله وجهه جن پڙهائي. جنهن ڪانپوءِ سندس لاش کي بصري ۾ "الڪلاء" بندر جي ڀرسان دفن ڪيو ويو.

ياقوت حمويءَ جي قول مطابق هر درياءَ جي اهڙي بندر کي "الڪلاء" سڏيو ويندو آهي، جتي ٻيڙيون لنگر انداز ٿينديون آهن. يا وري هن اهو به نقل ڪيو آهي ته ان نالي پٺيان بصري ۾ هڪ محلو به آباد هو، جتي هڪ مشهور بازار به هئي. والله اعلم. نبي ڪريم ﷺ کان حضرت طلحه اٺيهه حديثون روايت ڪيون آهن.

پنجن ٻي ملئير مردن کي حق جي اها واٽ ڏيکارڻ وارو سيدنا صديق اڪبر رضہ هو. جيڪو ڪين نبي انور ﷺ جن جي خدمت ۾ اسلام جي دعوت ڏيڻي وٺي آيو. (١)

* هن سال مؤذن رسول ﷺ حضرت بلال بن رُباح رضہ بہ اسلام قبول ڪيو. جنهن کي اسلام جي پهرين مؤذن هجڻ جو اعزاز حاصل آهي. سيدنا بلال رضہ بنوجُمَح قبيلي جي هڪ مشرڪ گهراڻي جو غلام هو. جتان سيدنا ابوبڪر صديق رضہ ٩ اوقيہ سون جي (٢) قيمت ڏيئي کيس خريد ڪيو ۽ پوءِ آزاد ڪيو. ان ڪري کيس "موليٰ ابوبڪر" بہ سڏيو ويندو آهي. حضرت بلال رضہ جي ماءُ بہ اسلام قبول ڪيو هو. جنهن جو نالو "حمامہ" آهي ۽ ان نسبت سبب ئي کيس "بلال بن حمامہ" جي نالي سان بہ سڏيو ويندو آهي.

* هن ئي سال حضرت ابوبڪر صديق رضہ جو هڪ ٻيو آزاد ڪيل غلام "عَامر بن فُهَيره" (٣) بہ مسلمان ٿيو.

---

(١) السيرة النبويہ ﷺ "ابن ڪثير" جلد ١ ص ٣٧۴، عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ١ ص ١٨٣، دلائل النبوه "بيهقي" ج ٢ ص ١٦٥، السيرة النبويہ "ابن فضل الله" ص ٩٠ - ٩٣، جوامع السيرة "ابن حزم" ص ۴٦.

(٢) يعني ٣٦٠ درهم قيمت ادا ڪئي ويئي. ڇو جو هڪ "اوقيہ" چاليهہ درهمن جو ٿيندو آهي.

(٣) هن صحابي سڳوري جو نالو "عامر" ڪنيت "ابوعمرو" ۽ ڀيءُ جو نالو "فهيره" ٻڌايو ويو آهي. باقي ان کان وڌيڪ سندس وڏن جو سلسلو نٿو ملي. نسبي لحاظ کان هن جو تعلق "ازد" قبيلي سان هو.

نبي ڪريم ﷺ جن جي بعثت وقت هن جي عمر اٽڪل ٽيويهہ ورهيہ هئي، ۽ ان وقت هو طفيل بن عبدالله بن سخبرة جو غلام هو. جيڪو ام المؤمنين سيده عائشہ جو ماٽيتو ڀاءُ ٻڌايو وڃي ٿو.

اسلام جي شروعاتي ڏينهن ۾ ٿي جڏهن پاڻ سڳورا ﷺ اڃان "دار ارقم" ۾ بہ داخل نہ ٿيا هئا تہ "عامر" دين جي دعوت کي قبول ڪيو، پر اها ڳالهہ سندس مالڪن کي نہ آئڙي ۽ ٻين غلامن وانگر هن کي بہ طرحين طرحين جون سختيون ۽ صعوبتون سهڻيون پيون، پر پوءِ سيدنا صديق اڪبر رضہ "عامر" کي سندس مالڪ کان خريد ڪري آزاد ڪيو، ۽ پنهنجن ٻچن وانگر سندس پالنا ۽ پرورش ڪئي ۽ کيس لکڻ پڙهڻ پڻ سيکاريو.

عامر جيتوڻيڪ رنگ جو ڪارو هو پر پنهنجي خوبصورت خصلتن جي ڪري حضرت صديق رضہ ۽ سندن گهر وارن کي ڏاڍو پيارو هو ۽ سمورا ڀاتي مٿس مڪمل ويساہ رکندا هئا.

هو ڏينهن جو پنهنجي مهربان مالڪ جون ٻڪريون چاريندو هو ۽ رات جو انهن جو کير ڏهي سنـــدن گهر پهچائيندو هو. اهوئي سبب هو جو جڏهن مسلمانن کي مديني ڏانهن هجرت جو حڪم مليو تڏهن بہ عامر پنهنجي مالڪن سان گڏ مڪي ۾ ئي موجود رهيو ۽ پوءِ جڏهن حضرت ابوبڪر صديق، ڪائنات جي ڪارڻي ﷺ سان گڏجي هجرت جي سفر جو سانباهو ڪيو تہ "عامر" کي بہ ان راز کان آگاهہ ڪيو ويو. هن اهم سفر جي پهرين مرحلي ۾ جڏهن سرور عالم ﷺ ۽ سيدنا صديق اڪبر رضہ ٽي راتيون "غار ثور" اندر ترسيل هئا تہ سج لٿي کانپوءِ "عامر" بہ غير محسوس انداز ۾ ٻڪريون چاريندو اچي ان غار وٽ پهچندو هو. ۽ پوءِ اتي ئي انهن ٻڪرين جو کير پنهنجي هٿن سان ڏهي غار اندر مقيم انهن مانائتن مهمانن جي خدمت ۾ پيش ڪندو هو. جنهن کانپوءِ وري سومهڻيءَ مهل حضرت ابوبڪر جو پٽ عبدالله بہ اتي پـــــهچي قريش جي ڪيل ڪارروائين ۽ ڪوششن جو احوال اوريندو هو. ۽ ان جي

واپس ورڻ ڪانپوءِ عامر بہ ٻڪرين سميت موٽ ڪائيندو هو. جنهنڪري رستي تي پيل پيرا ڊهي ويندا هئا. اها سموري ذميواري "عامر" اهڙي تہ احتياط ۽ رازداريءَ سان نڀائي جو ڪنهن بہ بني بشر کي اُنَ سموري ڪارروائي بابت ڪا بہ ڪل ڪانہ پئجي سگهي.

• "غار ثور" کان ٻاهر نڪرڻ ڪانپوءِ جڏهن سرور ڪائنات ﷺ جن جو ڇئن ماڻهن تي مشتمل هي مختصر قافلو مديني ڏانهن روانو ٿيو تہ عامر بہ ان ۾ شامل هو ۽ ثور کان "قبا" تائين هن سفر ۾ هو سندن ساٿي هو.

"امام احمد ابن حنبل رحہ" پنهنجي مسند ۾ سراقہ بن مالڪ جي ڀاءُ عبدالمالڪ بن مالڪ مدلجيءَ کان هڪ روايت هن ريت نقل ڪئي آهي تہ:

"پاڻ سڳورن ﷺ غار ثور کان نڪري جڏهن مديني ڏانهن رخ رکيو تہ رستي ۾ ساڻن سراقہ بن مالڪ گڏيو. جيڪو کين گرفتار ڪرڻ جي ناپاڪ ارادي سان گهران نڪتو هو. ڇو جو ڪافرن هن گرفتاريءَ لاءِ وڏا انعام رکيا هئا. پر پاڻ ڪريم ﷺ جن جي جلال کي ڏسندي سندس وايون ولڙيون ٿي ويون تہ گهوڙي جون ڄنگهون بہ گوڏن تائين زمين ۾ پيهي ويون. نبي ڪريم ﷺ جن جو اهو معجزو ڏسي "سراقہ" امانَ جي اپيل ڪئي تہ رحمة للعالمين ﷺ جي دربار مان بنا دير کيس امانَ عطا ڪئي ويئي. ان تي "سراقہ" عرض ڪيو تہ اهڙو امانَ وارو حڪم کيس لکت ۾ ڏنو وڃي. هن موقعي تي امام الانبياء ﷺ جن "عامر" کي فرمايو تہ هو ان امانَ واري حڪم کي لکي وٺي. جنهن ڪانپوءِ عامر بن فهيره چمڙي جي هڪ ٽڪر تي حضور پرنور ﷺ جن جي ڏسيل عبارت پنهنجي هٿن سان لکي "سراقہ" جي حوالي ڪئي. ان کان علاوه "عامر" کي پاڻ ڪريمن ﷺ طرفان وحي لکڻ جو حڪم بہ ملندو هو. انڪري علامہ مزي، حافظ ابن ڪثير، زين الدين عراقي ۽ ابن سيد الناس وغيره طرفان عامر بن فهيره جو نالو وحي لکڻ وارن صحابين (ڪاتبين وحي) جي فهرست ۾ شمار ڪيو آهي.

هجرت ڪانپوءِ مديني شريف ۾ بہ "عامر"اسلام جي سربلنديءَ لاءِ مختلف خدمتون سرانجام ڏيندو رهيو. خصوصاً جهاد جي ميدان ۾. بدر توڙي احد جي معرڪن ۾ هن مردانگيءَ سان منهن ڏنو. جنهن ڪانپوءِ سن چوٿين هجريءَ جي صفر واري مهيني ۾ بنو عامر جي سردار عامر بن مالڪ جي چوڻ تي پاڻ سڳورن ﷺ مجاهدن جي جيڪا جماعت دين جي دعوت ڏيڻ لاءِ "بئر معونہ" ڏانهن موڪلي، جنهن ۾ اڪثريت قرآن جي حافظن ۽ قارين جي هئي ان ۾ عامر بن فهيره بہ شامل هو. اها جماعت جڏهن پنهنجي منزل مقصود تي پهتي تہ اتان جي رهاڪن اوچتو مٿن حملو ڪيو. جنهن ۾ حضرت ڪعب بن زيد کانسواءِ سمورا اصحابي سڳورا شهيد ٿي ويا. جن ۾ عامر بہ شامل هو. ان وقت سندس عمر چاليهارو کن ورهيہ هئي. "ابن حبيب" جي روايت مطابق هي واقعو صفر جي ويهين تاريخ پيش آيو.

هن واقعي کان ڪجهہ ڏينهن اڳ "رجيع" ۾ بہ اهڙي ئي نموني ڪجهہ بهترين قاري شهيد ٿي چڪا هئا. انڪري پاڻ سڳورا ﷺ اتي ٻنهي واقعن ۾ ملوث منافقن لاءِ نماز فجر ۾ "قنوت نازلہ" پڙهندا هئا. تانجو چاليهن ڏينهن ڪانپوءِ الله تعاليٰ طرفان هن آيت ذريعي کين ان عمل کان روڪيو ويو. (لَيْسَ لَكَ مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ .... فَإِنَّهُمْ ظَالِمُونَ". (آل عمران ١٢٨)

عامر بن فهيره جي قاتل جو نالو عامر بن طفيل ٻڌايو ويو آهي.

("الاصابہ ابن حجر" ج ٩ ص ٧٥٦. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٣ ص ٣٤ ـ ١٢٣. الاستيعاب "ابن عبدالبر" ج ٢ ص ٣٤٥ ـ ٣٤٤. المحبر ابن حبيب ص ١٤٣. زاد المعاد ابن قيم ج ص ١١٨. تهذيب التهذيب "ا. حجر" ج ٥ ص ٧٢. "التحفة اللطيفہ" سخاوي ج ٢ ص ٩. سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ١١ ص ٣٨٥. صفة الصفوة ابن جوزي ج ١ ص ٣٣، ٤٣٢.)

*** هن سال حضرت اَبُوْذَرّ غِفَارِي رضہ (١) بہ اسلام قبول ڪيو. جنهن جو نالو "جُنْدَب بن جُنَادَه" آهي، ۽ ايمان آڻڻ وارن جي فهرست ۾ هن جو نمبر پنجون يا ڇوٿون بيهندو. ڪانئس ڪجهہ ڏينهن اڳ سندس وڏي ڀاءُ اُنيس بن جناده بہ اسلام قبول ڪيو هو. هن جو ڳوٺ مڪي ۽ مديني جي**

---

(١) حضرت ابوذر غفاريءَ رضہ جو نالو قديم الاسلام ۽ جليل القدر صحابين جي صف ۾ شامل آهي. جيتوڻيڪ هن جي پنهنجي ۽ پيءُ جي اصلي نالي ۾ اختلاف آهي، ڇو تہ دنياءِ اسلام اندر هو پنهنجي ڪنيت سان ئي ڄاتو وڃي ٿو. پر پوءِ بہ اڪثريت جي راءِ مطابق سندس نالو "جندب بن جناده" ٻڌايو ويو آهي. جڏهن تہ ڪجهہ روايتن ۾ برير، بريرة ۽ ذَر وغيره نالا بہ ٻڌايا وڃن ٿا. اهڙيءَ ريت سندس والد جا بہ مختلف نالا ٻڌايا وڃن ٿا. جيئن تہ عبدالله، عشرقة ۽ سڪن وغيره. البت سندس والده جو نالو رملہ بنت وَقيعة آهي، جنهن ۾ ڪو اختلاف نہ آهي. ۽ ان جو تعلق بہ بنوغفار قبيلي سان ئي هو. هونئن تہ حضرت ابوذر جي قبيلي جو نالو بنو خُزَيْمَہ بن مدرڪة آهي، پر جيئن تہ سندس ڏاڏنگ ۾ غِفَار بن ملَيْل نالي هڪ مشهور شخص ٿي گذريو هو، جنهن نسبت سبب هن قبيلي کي پوءِ "بنوغفار" سڏيو ويو. سندن ڳوٺ مديني کان (٨٠) اسي ميل پري "بدر" جي پسگردائيءَ ۾ هو، جتان مڪي کان شام ڏانهن رستو ويندو هو.

مالي لحاظ کان "بنو غفار" وارا ڏاڍا ڏتڙيل هئا. جنهنڪري پيٽ پالڻ بہ هنن لاءِ وڏو مشڪل مسئلو هو. پر ڪجهہ وقت کانپوءِ هن قبيلي جي ماڻهن قافلا ڦرڻ شروع ڪيا. جنهن جي نتيجي ۾ پاڻ ڪريمن ﷺ جي بعثت واري دور ۾ هن قبيلي اندر وڏا رهزن ۽ ڦورو موجود هئا. پر ابوذر جي طبيعت پنهنجي مٽن مائٽن کان گهڻي مختلف هئي، جنهنڪري کيس اهڙي هادي ۽ رهبر جي تلاش هئي، جيڪو هن کي حق جي واٽ ڏيکاري. آخر هڪ ڏينهن سندس ڀاءُ "انيس" کيس ان هستيءَ بابت ڏس ڏنو ۽ اها خبر ٻڌنديئي ابوذر مڪي ڏانهن منهن ڪيو. سرور ڪائنات ﷺ جن سان پهرين ملاقات ئي سندس اندر کي اجاريو ۽ قلب کي قرار ڏيئي ڇڏيو. ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جن جي سامهون هن اهڙو ايمان آندو جو جسم کان روح تائين "صبغة الله" واري احسن رنگ ۾ رنگجي ويو ۽ صحابين جي سڳوري سٿ ۾ اهڙو مقام ماڻيائين، جيڪو پنهنجو مَٽ پاڻ هو. اسلام قبول ڪرڻ کانپوءِ هو ڪجهہ وقت تہ مڪي ۾ رهيو، ۽ پوءِ پنهنجي ڳوٺ ويو ۽ اتان جي ماڻهن کي ان دين جي دعوت ڏيندو رهندو هو جيڪو هن پاڻ قبول ڪيو هو. تاريخ جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو تہ هن، غزوه خندق کانپوءِ مديني ڏانهن هجرت ڪئي ۽ اتي گهڻو وقت اصحاب صفہ وارن سان گذاريائين. سندس توڪل، تقويٰ، فقر ۽ فياضيءَ کي ڏسي سرور ڪائنات ﷺ جن هڪ موقعي تي فرمايو تہ ابوذر زهد ۾ منهنجي امت اندر عيسيٰ ابن مريم جي مثل آهي.

حضرت ابوذر کي سيد الانبياء ﷺ جن جي ذات سان جيترو لڳاءُ هو، پاڻ سڳورا ﷺ بہ کيس اوتروئي ڀائيندا هئا. ايتري قدر جو آخري وقت ۾ بہ حضرت ابوذر کي پاڻ وٽ گهرائي سندس هٿ کان جهلي اهو هٿ پنهنجي سيني مبارڪ مٿان رکيائون.

رحمت عالم ﷺ جن جي وصال ابوذر کي ويڳاڻو ڪري ڇڏيو. هاڻي هو ملول منهن ۽ اداس اکين سان اهي ماڳ مڪان پئي جاچيندو هو، جتي سچي سردار ﷺ جن سان سندس صحبتون ٿينديون هيون. ڪيترن ئي محفلن ۽ مجلسن کي هن ڏٺو پر هو ڪٿي بہ پنهنجي روح کي ريجهائي نہ سگهيو. ڪافي عرصو ان ڪيفيت ۾ گذارڻ کانپوءِ نيٺ درد مند دل سان هو مديني کان موڪلائي "شام" ڏانهن هليو ويو. اهو دور حضرت عثمان رضہ

وچ تي هو. ۽ مسلـمان ٽيڻ ڪانپوءِ هو ٻئي ڀائر پنهنجي ڳوٺ واپس وريا ۽ وري غزوه خندق ڪانپوءِ هو هجرت ڪري ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جي خدمت ۾ مديني پهتا ۽ پوءِ سندن وصال تائين اتي ئي رهيا. (١)

* هن سال ابو فُڪَيهه رضه بہ اسلام قبول ڪيو. جيڪو اُمَيَّہ بن خَلف جو غلام هو. ابو فُڪَيهه ۽ بِلال هڪ ئي ڏينهن ايمان آندو.

* هن ئي سال حضرت عَمَّار بن يَاسِر رضه ۽ سندس ڪجهہ گهر ڀاتين بہ اسلام قبول ڪيو. جن ۾ عمّار ڪانسواءِ هن جو پيءُ يَاسِر بن عَامِر رضه، ماءُ سُمَيَّہ بنت خُبَّاط رضه ۽ سندس ڀاءُ عبدالله بن ياسر رضه شامل آهن. هي سمورا فرد حُذَيْفَہ بن مُغِيْرَه جا ساٿاري (حليف) هئا.

جي خلافت جو هو.

حضرت عمر رضه ۽ حضرت عثمان رضه جي دور ۾ مسلمانن جيڪي فتوحات حاصل ڪيون، خاص طور ايران جي فتح مسلمانن کي خوشحال بڻائي ڇڏيو. پر اها خوشحالي ابوذر کي نہ ٻڻي آئڙي. هن سرور ڪائنات ﷺ جن جي زماني ۾ جيڪا مسلمانن جي سادي زندگي ڏٺي، سندس آڏو اهائي هڪ مؤمن لاءِ مثالي زندگي هئي. پر هتي تہ ڏينهون ڏينهن ماحول پئي مٽبو ويو. نياز ۽ نوڙت، محنت ۽ مشقت بدران شان ۽ شوڪت، آرام ۽ آسائش مسلمانن جي مزاج ۽ ماحول ۾ داخل ٿي چڪا هئا ۽ اهو رنگ شام ۾ تہ مديني کان بہ مٿي هو، انڪري ابوذر کي هتي مايوسيءَ ڪانسواءِ ڪجهہ نہ مليو، پر پوءِ بہ هو مسلمانن تائين پنهنجو سادگي ۽ سخاوت وارو پيغام پهچائيندو رهيو. سندس ڪريون ۽ کهريون ڳالهيون حڪومت جي ڪارندن کي پسند نہ پيون، انڪري شام ڇڏي وري هن مديني موٽ ڪاڏي ۽ هتي بہ هو پنهنجي نظرين جي تبليغ ۽ ترويج لاءِ پاڻ پتوڙيندو رهيو. الله تعاليٰ کيس جيڪو دين جو علم ۽ فهم عطا ڪيو هو، هن اها روشني ٻين تائين هر قيمت تي پهچائڻ پئي چاهي. زهد ۽ تقويٰ سان گڏ هن معاشيات جي باري ۾ جيڪي نظريا پيش ڪيا، انهن ۾ دولت جي ورڇ ۽ ان جو استعمال اسلامي اصولن متعلق ٻڌايو اٿس. اڄ ڪلهہ جا ڪجهہ اسلامي مفڪر انهن نظرين بابت سوچي رهيا آهن پر ان دور ۾ سندس ڳالهين تي توجہ نہ ڏنو ويو ۽ الٽو ماڻهن مٿس ناراضگيءَ جو اظهار ڪيو. جنهن ڪري هو مدينو ڇڏي ٻارن ٻچن سوڌو وڃي "ربذه" نالي پنهنجي اباڻي ڳوٺ ۾ رهيو، جيڪو مديني کان اٽڪل ٽن ڏينهن جي پنڌ تي آهي ۽ اڄ سوڌو موجود آهي.

پوءِ سن ٣٢ هجريءَ ڌاري اتي وفات ڪيائين ۽ اتي ئي کيس دفنايو ويو. سندس جنازي نماز بہ هڪ ٻئي جليل القدر صحابي حضرت عبدالله ابن مسعود رضه پڙهائي.

حضرت ابوذر پاڻ ڪريم ﷺ جن کان ٢٨١ حديثون روايت ڪيون آهن.

الاستيعاب "ابن عبدالبر" ج ٦ ص ١٨ ـ ٢١٦،"اسد الغابہ" ابن الاثير" ج ٦ ص ١٠٩ ـ ١٠٦. مرآة الجنان يافعي ج ١ ص ٩٥. صفة الصفوة ابن جوزي ج ١ ص ٦٠٠ ـ ٥٨٤. الاصابہ "ابن حجر" ج ٦ ص ٦٤ ـ ٦٢.

(١) اسد الغابہ ابن الاثير ج ١ ص ٣٠١ ،"الاصابہ" ابن حجر ج١ ص ٧٦.

هلنڊ

عَمَّار بن يَاسِر رضہ (١) ۽ صُهَيْب روميءَ رضہ (٢) ساڳئي ڏينهن اسلام قبول ڪيو، جڏهن تہ سندس ڪٽنب جا ٻيا ڀاتي ڪجھہ ڏينهن ڪان پوءِ مسلمان ٿيا.

صُهَيَب روميءَ رضہ لاءِ چيو وڃي ٿو تہ هن ٽيهارو کن ماڻهن کانپوءِ پاڪ ڪريم ﷺ جن آڏو حضرت اَرْقَم بن اَبِيْ اَرُقَم جي گهر ۾ اسلام قبول ڪيو، پر اها روايت ضعيف آهي.

---

(١) اسلام جي اوائلي دور ۾ ايمان وارن کي عجيب آزمائشن سان منهن ڏيڻو پيو. اڪثر گهراڻن جي اها حالت هئي تہ گهر جو هڪ فرد اسلام جو علمبردار هو تہ ٻيو وري پنهنجي ڪفر تي قائم. اهڙيءَ ريت پاءُ پاءُ جو مخالف ۽ پيءُ پٽ جو دشمن پيو نظر آيو. پر ان دور ۾ ڪي قليل ڪٽنب اهڙا بہ نظر اچن ٿا، جن جي سمورن ڀاتين هڪ ئي مهل دين جي دعوت قبول ڪئي. سيدنا عمار ابن ياسر جو با برڪت ڪٽنب بہ انهن منجهان هڪ آهي، جيڪو چئن ڀاتين تي مشتمل هو. ١ ـ سيدنا عمار ٢ ـ سندس پيءُ ياسر ٣ ـ ڀاءُ عبدالله ۽ امڙ بيبي سُميہ.

حضرت عمار جا وڏا اصل يمن جا رهاڪو هئا، جتي سندن خاندان پنهنجي مٽن مائٽن سان گڏ رهندو هو ۽ اتان اتفاق سان هڪ ڀيري عمار جو هڪ چاچو گم ٿي ويو، جنهن کي سندس پيئر ڳولهيندي ڳولهيندي مڪي تائين آيا پر ڪين سندن وڃايل ڀاءُ جو ڪوبہ پتو نہ پيو، آخرڪار ٻيا پيئر تہ پنهنجي وطن واپس وريا پر عمار جو پيءُ ياسر بن عامر بن مالڪ بن ڪنانہ بن قيس عنسي اتي ئي ترسي پيو ۽ اتي بنو مخزوم وارن جي هڪ معزز فرد ابوحذيفہ بن مغيره بن عبدالله سان ڀائيچارو قائم ڪيائين. جنهن ڪجھہ ڏينهن کانپوءِ پنهنجي هڪ ٻانهي سُميہ بنت خباط سان سندس شادي بہ ڪرائي ڇڏي. شاديءَ کانپوءِ هن گهر مان ياسر کي بہ پٽڙا ڄاوا، جن جا نالا عمار ۽ عبدالله رکيا ويا. ابوحذيفہ جيستائين جيئرو رهيو تيستائين هن گهراڻي سان پنهنجي ڀائپي وارو ڪيل قول نڀائيندو آيو. ابوحذيفہ جي وفات کانپوءِ پاڪ ڪريم ﷺ جن جي بعثت ٿي ۽ پوءِ جڏهن سچي دين جي اها دعوت عمار جي ڪٽنب تائين پهتي تہ هو سمورا دين جي دائري ۾ داخل ٿي ويا. جيئن تہ مڪي ۾ هنن جو ڪوبہ مٽ مائٽ موجود نہ هو ۽ سندن ساٿاري ابوحذيفہ بہ دنيا مان رخصت ٿي چڪو هو، انڪري قريش جي ڪافرن مٿن بي پناہ ظلمن ۽ زيادتين جو سلسلو شروع ڪري ڏنو، جن ۾ ٻين سان گڏ سندن ساٿاري بنومخزوم وارا بہ پيش پيش هئا، جن جي اڳواڻي ابوجهل ڪري رهيو هو.

حضرت ياسر ۽ سندس مؤمن گهرواري حضرت سميہ جيتوڻيڪ ان وقت تائين پيرسنيءَ کي پهچي چڪا هئا پر پوءِ بہ ڪين لوہ جي زرهہ پهرائي اس ۾ ٻهاريو ويندو هو يا وري گرم واريءَ مٿان ليٽايو ويندو هو پر هو پنهنجي اسلام تي اٽل ۽ اڏول رهيا ۽ ڏينهون ڏينهن سندن ايمان ۾ اضافو ٿيندو رهيو. پاڪ ڪريم ﷺ جن کي سندن هيءَ حالت ڏسي ڏاڍو ترس ايندو هو ۽ هر وقت کين صبر جي تلقين ۽ جنت جي بشارت ڏيندا هئا. آخر اهي سختيون سهندي سهندي حضرت ياسر تہ گذاري ويو. ڪجھہ وقت کانپوءِ وري هڪ ڏينهن شام جي مهل جيئن حضرت سميہ پنهنجي گهر ڏانهن اچي رهي هئي تہ ابوجهل نيزو هڻي کيس شهيد ڪري ڇڏيو ۽ هڪ ٻي روايت مطابق هڪ تير سان سندس پٽ عبدالله کي بہ شهيد ڪري ڇڏيائين.

مجاهد جي قول مطابق اسلام خاطر پهرين شهادت حضرت سُميہ جي حصي ۾ آئي، جيڪو هن ڪٽنب لاءِ وڏو اعزاز آهي.

عمار دنيا ۾ هاڻي اڪيلو رهجي ويو ۽ نهايت صبر سان ڪافرن جون سختيون ۽ صعوبتون سهندو رهيو، تانجو مسلمانن کي مديني ڏانهن هجرت جو حڪم مليو. جنهن کانپوءِ مسلمانن مديني ڏانهن رخ رکيو. هجرت جي هن سفر

لاءِ مسلمانن جو جيڪو پهريون قافلو مڪي کان مديني روانو ٿيو ان ۾ عمار پڻ شامل هو. هن قافلي جي پهرين منزل "قبا" هئي، تانجو پاڻ ڪريم ﷺ جن بہ اتي اچي اُسهيا. قبا جي قيام دوران جڏهن هتي اسلام جي پهرين مسجد جي اڏاوت جو آغاز ٿيو تہ عمار بہ هن ڪم ۾ نمايان حصو ورتو. جنهن ڪانپوءِ جڏهن سرور ڪائنات ﷺ جن جو قافلو قبا کان مديني روانو ٿيو تہ عمار بہ ساڻن گڏ هو. مديني پهچڻ ڪانپوءِ پاڻ سڳورن ﷺ جن عمار بن ياسر جو ديني ڀاءُ حضرت حذيفہ بن يمان کي بڻايو. مديني ۾ بہ جڏهن مسجد نبوي ﷺ جي تعمير جو ڪم شروع ڪيو ويو تہ ان وقت بہ عمار هن ڪم ۾ وڏي جوش جذبي سان جنبي ويو ۽ بخاريءَ جي روايت مطابق ٻين صحابي سڳورن کان ٻيڻ تي ڪم پئي ڪيائين. اهڙي ريت اسلام لاءِ ڪنهن بہ قربانيءَ کان هن ڪڏهن نہ ڪيٻايو.

سن ٻي هجريءَ ڌاري جڏهن جهاد جو آغاز ٿيو تڏهن عمار سر ترِيءَ تي رکي هن ميدان ۾ بہ لهي آيو. بدر کان تبوڪ تائين سمورن غزوات توڙي ڪجهہ سرايا ۾ هن نهايت بهادري ۽ بي خوفيءَ سان پنهنجو ڪردار ادا ڪيو.

نبي انور ﷺ جن جي وصال ڪانپوءِ خلفاءِ راشدين جي دور ۾ سندس سپرد جيڪا خدمت ڪئي ويئي ان کي هن پوري ذميواريءَ سان نڀايو.

سن ٢٠ هجريءَ ڌاري سيدنا عمر فاروق رضہ طرفان کيس ڪوفي جو گورنر بڻايو ويو تہ هن نهايت غير جانبداريءَ سان پنهنجون ذميواريون پوريون ڪيون.

سيدنا علي ڪرم الله وجهه بہ جڏهن عمار کي حضرت حسن سان گڏ ڪوفي وارن جي حمايت حاصل ڪرڻ لاءِ اوڏانهن اماڻيو تہ هن موقعي تي بہ هن سفارتي سرگرميون ڪاميابيءَ سان نڀايون.

جنگ جمل ۽ صفين ۾ عمار حضرت عليءَ جو حامي رهيو. صفين جي موقعي تي سندس ڄمار نوي ورهين کان بہ مٿيرو هئي، پوءِ بہ هو نهايت جوش ۽ جذبي سان مخالفن جو مقابلو ڪندو رهيو. آخر هڪ موقعي تي ٻن شامي سپاهين مٿس حملو ڪري کيس شهيد ڪري ڇڏيو. اهو واقعو ربيع الآخر سن ٣٧ هجريءَ ڌاري پيش آيو. امير المؤمنين حضرت علي سندس جنازي نماز پڙهائي، جنهن ڪانپوءِ سندس لاش کي فرات جي اپرندي ڪناري "الرقہ" ۾ دفنايو ويو. جتي اڄ بہ سندس مزار مبارڪ موجود آهي.

الاصابہ ابن حجر ج ٢ ص ١٣ ـ ٥١٢، اسد الغابہ ابن الاثير ج ص، الاستيعاب ابن عبدالبر ج ٣ ص ٢٢١ ـ ٢٢٧، معجم البلدان ياقوت حموي ج ٣ ص ٥٩ ـ ٥٨، العقد الثمين امام فاسي ج ٦ ص ٣٢٣ ـ ٣٢٢، شذرات الذهب ابن العماد ج ١ ص ٧٧.

(٢) سچو نالو صهيب بن سنان بن نمر بن قاسط. ڪنيت ابو يحيٰ،جڏهن تہ سندس امڙ جو نالو سلميٰ بنت قعيد ٻڌايو ويو آهي. مالي لحاظ کان سندس خاندان نهايت سکيو ستابو ۽ مان مرتبي وارو هو. چو تہ هن جي پيءُ يا ڀي روايت مطابق چاچي کي ايراني حڪومت طرفان دجلہ جي ڪناري ابلة جي گورنري مليل هئي، جتي هو آرام ۽ اطمينان سان گذاريندا هئا. هڪ دفعي رومين سندن علائقي تي چڙهائي ڪئي ۽ مقامي ماڻهن کي شڪست ڏيئي سندن مال اسباب ۽ ڪجهہ ماڻهو بہ پاڻ سان ڪٺي ويا، جن ۾ ننڍڙو صهيب بہ شامل هو ۽ پوءِ هو ڪجھ عرصي تائين رومين جي غلاميءَ ۾ رهيا، جنهنڪري کين رومي سڏيو ويندو آهي.

ابن سعد جي روايت مطابق هو جڏهن جوان ٿيو تہ رومين وٽان ڀڄي اچي مڪي پهتو ۽ اتي عبدالله بن جدعان جو ساٿاري ٿيو. هو نهايت نيڪ، شريف، محنتي ۽ ايماندار انسان هو. انڪري ٿوري ئي وقت ۾ هن پنهنجي محنت ۽

جفاڪشيءَ سان ڪافي پئسو ڪمايو ۽ مالدار ماڻهن ۾ سندس شمار ٿيڻ لڳو. انهن ئي ڏينهن ۾ پاڻ ڪريمن ﷺ جي بعثت ٿي ته ٿي ۽ صهيب جي ڪنن تي به جڏهن ان سچي پيغام جو پڙلاءُ پيو ته هو هڪدم دار ارقم ۾ داخل ٿي ايمان وارن جي صف ۾ اچي شامل ٿيو. واقديءَ جي قول مطابق صهيب ۽ عمار بن ياسر ساڳئي ڏينهن تي ايمان آندو هو. ڪافرن کي جڏهن صهيب جي مسلمان ٿيڻ جي خبر پئي ته هو ڪيس ستائڻ لاءِ سندرو ٻڌي ميدان ۾ لهي آيا. صهيب جيئن ته هڪ پرديسي ۽ لاوارث شخص هو، تنهنڪري هنن بنا ڪنهن ڊپ ۽ ڊاءَ جي ساڻس ڏاڍايون ۽ جٺيون ڪيون پر هن جي ايمان ۾ ڪو لوڏو نه آيو. ڪافرن جي ظلم کان نجات جي لاءِ ڪيس پاڻ ڪريم ﷺ جن هجرت جي بشارت ڏني هئـــي پر هو ان انتظار ۾ هو ته سرور ڪونين ﷺ جن سان گڏجي هجرت جي سفر ۾ شريڪ ٿئي. پوءِ جڏهن اوچتو ڪيــس پنهنجي پياري پيغمبر ﷺ جن جي هجرت جي خبر پئي ته سمورو مال ملڪيت مڪي ۾ ڇڏي مديني واري واٽ ورتائين ۽ "قبا" ۾ اچي ساڻن گڏيو. جتي ڪجهه وقت ته سعد بن خيثمه اوسيءَ وٽ گذاريائين، جنهن ڪانپوءِ مديني آيو.

مديني پهچڻ ڪانپوءِ جڏهن جهاد جو وقت آيو ته اتي به صهيب دل کولي دين جي دشمن سان مقابلي لاءِ ميدان ۾ لٿو. تلوار بازي توڙي تيراندازي ۾ ڪيس بي مثال مهارت حاصل هئي، جنهن ڪري بدر کان وٺي ويندي تبوڪ تائين هن هر موقعي تي بهادريءَ جا ڪيئي ڪارناما ڏيکاريا.

پاڻ ڪريم ﷺ جن صهيب سان بي پناهه محبت ڪندا هئا، جنهن ڪري حضرت عمر فاروق رضه به سندس بيحد عزت احترام ڪندو هو. اهوئي سبب آهي ته حضرت عمر رضه پنهنجي شهادت وقت وصيت ڪئي هئي ته نئين خليفي جي چونڊ تائين مسلمانن جي امامت صهيب رومي ڪري ۽ منهنجي جنازي نماز پڻ اهوئي پڙهائي. جنهن ڪانپوءِ انهن ٻنهي وصيتن تي عمل ڪيو ويو.

حضرت صهيب روميءَ شوال سن ٣٨ هجريءَ ڌاري مديني ۾ وفات ڪئي. سندس جنازي نماز حضرت سعد بن ابي وقاص رضه پڙهائي. جنهن ڪانپوءِ ڪيس جنت البقيع جي قبرستان ۾ دفنايو ويو. وفات وقت سندس عمر ٧٣ ورهيه ۽ ڪن روايتن ۾ ٩٠ ورهيه به ٻڌائي ويئي آهي.

اسد الغابه ابن الاثير ج ٣ ص ٤١ ـ ٣٩. الاصابه ابن حجر ج ٢ ص ١٩٦ ـ ١٩٥. التحفة اللطيفه سخاوي ج ١ ص ٤٥٩ ـ ٤٥٨. الاستيعاب ابن عبدالبر ج ٢ ص ٢٨٧ ـ ٢٨٢. شذرات الذهب، ابن العماد ج ١ ص ٨٠. سير اعلام النبلاء "ذهبي" ج ٣ ص ٢٦ ـ ٣٦٠.

* هن سال خَبّاب رضہ (١) بن أَرَتّ تَـمِيْمِي يا خُزَاعي بہ اسلام قبول ڪيو. هي بنو زهره وارن جو ساٿاري هو. ۽ اسلام قبول ڪرڻ وارن ۾ سندس نمبر ڇهون ٻڌايو ويو آهي.

---

(١) خباب بن أَرت بن جندلہ بن سعد بن خزيمہ. تميمي ڪي، خزاعي يا زهري سڏيو ويندو هو. نسلي لحاظ کان تہ هُو تميمي هو پر خزاعي قبيلي وارن جي غلاميءَ سببان کيس "خزاعي" بہ سڏيو ويندو هو. جڏهن تہ سندس پيءُ بنو زهره وارن جو ساٿاري هو. ان ڪري کيس زُهري سڏيندا هئا. هو اڃان ننڍو هو تہ ڪن ماڻهن کيس ڳوٺان چورائي اچي مڪي ۾ وڪڻي ڇڏيو. جتان اُمِ انمارخزاعيہ کيس خريد ڪيو ۽ پوءِ هو ان جو غلام ٿي رهيو. سندس ڪنيت عام طور ابو عبدالله ٻڌائي ويئي آهي، پر ڪجهہ روايتن ۾ ابويحيٰ يا ابو محمد جي ڪنيت سان بہ کيس ياد ڪيو ويو آهي. ننڍپڻ کان ئي هو نيڪ، ايماندار ۽ محنتي هو. جوانيءَ ۾ لوهارڪو ڪم سکيو. جنهن ۾ چڱو نالو ڪڍيائين. جنگ جي سامان جهڙوڪ تلوارون، نيزا، برڇيون ۽ ڀالا وغيره ناهڻ ۾ کيس خاص مهارت حاصل هئي.

هو پنهنجي ڀرپور جوانيءَ واري دور ۾ ئي هو تہ دين جي دعوت وٽس پهتي جنهن سندس اندر ۾ انقلاب آڻي ڇڏيو ۽ هن اوڏيءَ مهل ئي پنهنجي اسلام جو اعلان ڪيو. سيده خديجة الڪبريٰ رضہ، سيدنا علي، ابوبڪر، زيد بن حارث ۽ ابوذر غفاري رضوان الله تعاليٰ عليهم اجمعين کانپوءِ کيس ڇهون مسلمان سڏيو ويندو آهي. ان دور ۾ ڪنهن بہ ماڻهوءَ جي مسلمان ٿيڻ کي مشرڪ پنهنجي خلاف اعلان جنگ سمجهندا هئا. خاص طور جڏهن ايمان آڻڻ وارو ڪو غلام يا غريب شخص هجي، پوءِ ان لاءِ تہ مشڪلاتن ۽ مصيبتن جو محاذ کوليو ويندو هو. سيدنا خباب بہ هڪ اهڙو ئي انسان هو. ظالمن طرفان مٿس ظلمن جي انتها ڪئي ويئي پر هن جي عزيمت ۽ استقامت کي ڪو لوڏو نہ آيو ۽ هر ظلم ۽ زيادتيءَ سببان سندس ايمان ۾ اضافو ايندو ويو. هن پنهنجي دردن جو دارون خدا جي پاڪ ڪلام ۾ ڳولي لڌو هو. انڪري پياري پيغمبر ﷺ جن مٿان جيڪي آيتون نازل ٿينديون هيون تہ هو انهن کي نهايت شوق ۽ اشتياق سان نہ صرف ياد ڪندو هو پر ٻين نون مسلمانن کي بہ قرآن سيکاريندو هو.

حضرت عمر رضہ جي ڀيڻ فاطمہ ۽ ڀيڻيوو سعيد بن زيد بہ حضرت خباب کان ئي قرآن سکندا هئا. اسلام قبول ڪرڻ کان اڳ جڏهن عمر رضہ پنهنجي ڀيڻ جي دروازي تي پهتو تہ ان موقعي تي خباب ئي ڪين قرآن پڙهائي رهيو هو ۽ حضرت عمر جي اندر داخل ٿيڻ کان اڳ هن خباب کي ڪمري ۾ لڪائي ڇڏيو هو.

هجرت جي حڪم ملڻ کانپوءِ حضرت خباب مڪي کان مديني منتقل ٿي ويو ۽ اتي بہ اسلام جي خدمت ۾ اڳ کان اڳرو رهيو. سرور عالم ﷺ جن سان گڏ سمورن غزوات ۾ ڀرپور ورتائين ۽ خلفاء راشدين جي دور ۾ بہ دين جي دشمن سان مقابلا ڪندو رهيو.

آخري ڏينهن ۾ سياسي حالتن کان بد دل ٿي هو مديني کان ڪوفي منتقل ٿي ويو ۽ آخري ڏينهن گوشہ گمناميءَ ۾ اتي ئي گذاريائين، ڇو جو کيس جگر جي تڪليف هئي ۽ ڪافي عرصي تائين هو بيمار رهيو. پوءِ سن ٣٧ هجريءَ ڌاري ڪوفي ۾ وفات ڪيائين. هڪ روايت مطابق سندس جنازي نماز امير المومنين حضرت علي ڪرم الله وجه پڙهائي ۽ پوءِ سندس وصيت مطابق کيس شهر جي ٻاهران دفنايو ويو. حضرت خباب کان پاڻ ڪريم ﷺ جن جون ٣٢ حديثون روايت ڪيون ويون آهن.

اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٢ ص ١۴۴ ـ ١۴١، الاصابہ ابن حجر ج ١ ص ۴١٦، الاستيعاب ابن عبدالبر ج ٢ ص ٢٢ ـ ٢١، الدر الثمين فاسي ج ٦ ص ٣۵ ـ ٣٣، شذرات الذهب "ابن العماد" ج ١ ص ٧٩.

* هن سال قريش قبيلي جي شاخ بنو عبدالدار جو مشهور فرد مُصْعَب بن عُمَيْر رضہ بن هاشم قُرَشِي عَبْدَرِي بہ اسلام قبول ڪيو. ان سان گڏ بَنُوْ مَخْزُوم وارن مان عَيَّاش بن رَبِيْعَہ، اَرْقَم رضہ بن اَبِي اَرْقَم (١)

(١) ابتدائي دور ۾ ايمان آڻڻ وارن صحابين جي سٽ ۾ هڪ نمايان نالو جنهن جي گهر کي اسلام جي پهرين تبليغي ۽ تعليمي مرڪز هجڻ جو شرف حاصل ٿيو (۽ جتي اسلام قبول ڪرڻ وارن جو تعداد چاليهن تائين پهتو ۽ چاليهون نمبر حضرت عمر رضہ سائين جن جو هو). اهو آهي ارقم. ڪنيت ابوعبدالله ۽ پيءُ جو نالو عبد مناف بن اسد بن عباد. پر تاريخ ۾ هن پنهنجي ڪنيت "ابوارقم" سان ئي شهرت حاصل ڪئي. نسبي لحاظ کان سندس تعلق قريش جي مشهور شاخ "بنو مخزوم" وارن سان هو. حضرت ارقم جي امڙ جي نالي بابت راوين ۾ اختلاف آهي. عام روايتن ۾ تہ ان جو نالو اميمہ بنت عبدالحارث ٻڌايو ويو آهي، جڏهن تہ ڪن روايتن مطابق سندس نالو تماضر بنت جذيم يا صفيہ بنت حارث بن خالد خزاعي بہ نقل ڪيو ويو آهي.

حضرت ارقم اوائلي دور ۾ ئي اسلام قبول ڪيو ۽ ان وقت سندس ڄمار پندرهن سورهن ورهيہ هئي. ابن الاثير جي روايت مطابق هو ٻارهون نمبر مسلمان هو، جڏهن تہ ڪن روايتن ۾ وري اسلام قبول ڪرڻ وارن جي ڳاڻيٽي ۾ سندس نمبر ستون ۽ يارهون بہ ٻڌايو ويو آهي. مسلمانن کي جڏهن مديني ڏانهن هجرت جو حڪم مليو تہ ان وقت حضرت ارقم بہ بنا دير مديني پهچي ويو. اهڙيءَ ريت سندس شمار جيئن اوائلي مسلمانن ۾ ٿئي ٿو. ساڳيءَ ريت ابتدائي هجرت ڪرڻ وارن ۾ بہ سندس نالو نمايان نظر اچي ٿو.

هجرت کانپوءِ حضرت ارقم نبي انور ﷺ جن سان گڏ سيني غزوات ۾ بہ بهرو ورتو. غزوه بدر جي غنيمت مان پاڻ سڳورن ﷺ کيس هڪ تلوار بہ عطا ڪئي هئي. ان کانسواءِ صدقات اوڳاڙڻ جو ڪم بہ پاڻ ڪريم ﷺ جن طرفان حضرت ارقم کي سونپيو ويو هو. سندس نالو ڪاتبين وحيءَ ۾ پڻ شامل آهي، جيئن ابن ڪثير، عراقي، ۽ ابن سيد الناس وغيره طرفان نقل ڪيو ويو آهي. هڪ دفعي حضرت ارقم مديني کان بيت المقدس وڃڻ جو ارادو ڪيو ۽ پوءِ جڏهن سفر جي تياري مڪمل ڪيائين تہ سرور ڪائنات ﷺ جن کان موڪلائڻ لاءِ سندن خدمت ۾ حاضر ٿيو. هن موقعي تي پاڻ ڪريم ﷺ جن ڪانئس پڇا ڪئي تہ "اي ارقم ڪنهن ڪم سانگي سفر جو سانباهو ڪيو اٿوَ يا ڪنهن ڪاروبار جي سلسلي ۾؟" جواب ۾ ارقم وراڻيو: " نہ منهنجا سائين ﷺ اوهان تان منهنجو پيءُ ماءُ قربان ٿئي. منهنجو ارادو بيت المقدس ۾ نماز ادا ڪرڻ جو آهي." اهو ٻڌي خدا جي سچي رسول ﷺ جن فرمايو: "منهنجي هن مسجد (مسجد نبوي ﷺ) ۾ نماز پڙهڻ ٻين سمورين مسجدن کان هزار دفعا بهتر آهي، سواءِ مسجد حرام جي." اهو ٻڌندي ئي ارقم اتي ئي پنهنجو ارادو متائي ڇڏيو ۽ پوءِ سڄي عمر مديني ۾ ئي رهيو ۽ اتي ئي وفات ڪيائين. سندس وفات جي سن ۾ البتہ اختلاف آهي. ڪن روايتن ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ هو سن ٥٣ هجري ۾ گذاري ويو پر ڪجهہ راوين جو وري خيال آهي تہ هن جي وفات ٥٥ هجريءَ ڌاري ٿي. وفات وقت سندس عمر اسي ورهين کان بہ مٿي هئي. جڏهن جنازي پڙهڻ لاءِ مديني جو گورنر مروان بن حڪم تيار ٿيو تہ کيس ٻڌايو ويو تہ حضرت ارقم جي وصيت آهي تہ سندس جنازي نماز حضرت سعد بن ابي وقاص رضہ پڙهائي. جنهن کانپوءِ ان وصيت تي عمل ڪيو ويو ۽ نماز ادا ڪري ميت کي جنت البقيع ۾ دفنايو ويو.

ابونعيم جو قول آهي تہ حضرت ابوبڪر صديق ۽ حضرت ارقم هڪ ئي ڏينهن تي گذاري ويا. پر پهرين روايت تي اڪثريت جو اتفاق آهي.

ہہ اسلام قبول ڪيو. ان ڪانسواءِ عُثمان رضہ بن مَظْعُوْن (١) ہہ پنهنجي پن پائرن قُدَامہ رضہ ۽ عَبدُالله

الطبقات الڪبريٰ "ابن سعد" ج ٣ ص ١٨٤ ـ ١٨٣، اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ١ ص ٩٦ ـ ٩٤، التحفة اللطيفہ "سخاوي" ج ١ ص ١٦٥، سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ١١ ص ٢٧٧، الاصابہ "ابن حجر" ج ١ ص ٢٩ ـ ٢٨ شذرات الذهب "ابن العماد" ج ١ ص ١٠٧، العقد الثمين" "فاسي" ج ٣ ص ١٧٧ ـ ١٧٦.

(١) حضرت عثمان بن مظعون بن حبيب بن وهب جو تعلق "بنو جمح" وارن سان هو. سندس امڙ جو نالو سخيلہ بنت عنبس بن أهبان ٻڌايو ويو آهي، جنهن جو تعلق جمح قبيلي سان ئي هو.

عـــثمان بن مظعون اسلام کان اڳ بہ هر قسم جي بي حيائيءَ ۽ بداخلاقيءَ کان نفرت ڪندو هو. خاص طور شـــراب جي تہ نالي کان بہ ونءُ ويندو هو. انڪري اسلام جو حقاني آواز جڏهن سندس ڪنن تائين پهتو تہ هن بنا ديـــر جي ان کي قبول ڪري ورتو. ابن اسحاق جي روايت مطابق اسلام قبول ڪرڻ وارن مردن ۾ سندس چوڏهون نمبر هو.

اسلام قبول ڪرڻ کانپوءِ هن ڪافرن جون تڪليفون ۽ سختيون نهايت تحمل سان برداشت ڪيون. حبش ڏانهن مسلمانن ٻہ دفعا هجرت ڪئي ۽ حضرت عثمان ٻنهي هجرتن ۾ شامل هو ۽ حبش ۾ ئي پاڻ ڪريم ﷺ جن جي مديني ڏانهن هجرت جو ٻڌي هو پهريان مڪي موٽيو، جنهن کانپوءِ سڀي ڪٽنب سان گڏجي مديني هجرت ڪيائين. سندس مديني پهچڻ جي خبر ٻڌي امام الانبياء ﷺ جن خوشيءَ جو اظهار فرمايو.

حضرت عثمان جو نالو صحابين جي ان صف ۾ شامل آهي، جيڪي هر وقت عبادت ۾ مشغول رهندا هئا. هو رات جو اڪثر حصو قيام ۾ ۽ سجو ڏينهن روزي جي حالت ۾ گذاريندو هو، جنهن ڪري هڪ دفعي سرور عالم ﷺ جن ڪيس فرمايو تہ مان رات جو ننڊ بہ ڪندو آهيان تہ قيام بہ ڪندو آهيان. (نفلي) روزا بہ رکندو آهيان تہ اهي ڇڏيندو بہ آهيان. ان ڪانسواءِ پنهنجي گهروارين جو حق بہ ادا ڪرڻو آهي تہ مهمانن سان بہ منهن ڏيڻو آهي. تنهنڪري اوهان کي بہ منهنجي ئي طريقي تي عمل ڪرڻ گهرجي."

سن ٻي هجريءَ ڌاري "غزوه بدر" جو واقعو پيش آيو. هن موقعي تي بہ حضرت عثمان نهايت بهادريءَ ۽ جرئت سان ميدان ملهايو پر هن واقعي کان سنت ئي پوءِ سندس طبيعت خراب ٿي پيئي، دوا درمل بہ ڪيو ويو پر بيماري گهٽجڻ بدران ڏينهون ڏينهن وڌندي ويئي، آخرڪار سال جي آخر ۾ هن دنيا مان لاڏاڻو ڪيائون. ڪن راوين طرفان سندن وفات جو سال ٽين هجري بہ ٻڌايو ويو آهي. وفات جي خبر ٻڌندي ئي نہ فقط مديني جا ماڻهو پر سرور ڪونين ﷺ جن پاڻ بہ سندس لاش تي پهچي ويا. هڪ راويت مطابق ڪائنات جي ڪارڻي ﷺ جن ميت جي پيشانيءَ تي چمي ڏنـــي، جنهن کانپوءِ ميت کي جنت البقيع ڏانهن ڪثي هلڻ جو حڪم ڏنائون. اتي پاڻ ڪريم ﷺ جن سندس جنازي نـــماز پاڻ پڙهائي ۽ پوءِ ڪيس اتي ئي دفنايو ويو. دفن ڪانپوءِ نبي انور ﷺ جن فرمايو: هاڻي کان "جنت البقيع" مســـلمانن جو قبرستان آهي ۽ اڄ کانپوءِ جيڪو بہ مسلمان مديني ۾ مرندو تہ ڪيس هن ئي قبرستان ۾ دفنايو ويندو." ۽ ان کانپوءِ اڄ تائين اهو سلسلو جاري ۽ ساري آهي. حضرت عثمان بن مظعون پهريون مهاجر هو جنهن مديني ۾ وفات ڪئي.

التاريخ الڪبير "امام بخاري" ج ٦ ص ٦١٠. الاستيعاب "ابن عبدالبر" ج ٣ ص ١٦٧ ـ ١٦٥. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٣ ص ٦٢٢ ـ ٦٢٠. الاصابہ حافظ ابن حجر ج ٢. شذرات الذهب "ابن العماد ج ١ ص ١٦. العقد الثمين "فاسي" ج ٥ ص ١٨٣ ـ ١٨٢. سير اعلام النبلاء ذهبي ج ٣ ص ١٠٣ ـ ٩٩.

رضہ سميت اسلام قبول ڪيو. انهن مان پهريان چار شخص سيدنا ابوبڪر رضہ جي هٿ تي مسلمان ٿيا.

* هن سال اَبُوْعُبَيْدَه عَامِر رضہ بن عبدالله بن جَرَّاح قُرَشِي فِهرِيّ (١) به اسلام قبول ڪيو ۽ دربار نبويءَ ﷺ طرفان ڪيس "اَمِيْنُ الاُمَّة" (امت جو امين) جي لقب سان نوازيو ويو.

(١) ابوعبيده اوائلي دور ۾ ايمان آڻڻ وارن اصحابن جي صف ۾ هڪ اهم نالو آهي. جنهن جو شمار عشره مبشره ۾ به ٿيندو آهي.

تاريخ ۾ هن پنهنجي ڪنيت ابوعبيده سان ئي ايتري شهرت حاصل ڪئي، جو ڪڏهن سندس اصلي نالي ڄاڻڻ جي ڪا ضرورت ئي محسوس نہ ٿي. جڏهن تہ سندس اصلي نالو عامر بن عبدالله بن جراح بن هلال ٻڌايو ويو آهي. نسب جي لحاظ کان سندس تعلق قريش قبيلي جي شاخ "بنو فهر" سان هو.

حضرت ابوعبيده رضہ هاٿين واري واقعي کان اٽڪل يارهن ورهيہ پوءِ مڪي پاڪ ۾ ڄائو ۽ پاڻ ڪريم ﷺ جن جي بعثت وقت سندس عمر جو اوڻٽيهون سال هو. تہ اسلام جو آفاقي پيغام سيدنا ابوبڪر صديق رضہ جي وسيلي وٽس پهتو. جنهن تي هن بنا ڪنهن وقت وڃائڻ جي ايمان آندو. حق جي واٽ تي هلندي جيڪي بہ آزمائشون ۽ امتحان سندس آڏو آيا، هن مڙس تي تن سان منهن ڏنو ۽ هر موقعي تي سرخرو ۽ سرفراز رهيو.

ڪافرن جي سختين ۽ صعوبتن کي ڏسي سرور ڪائنات ﷺ جن مڪي جي مسلمانن کي بہ دفعا "حبش" ڏانهن هجرت جي موڪل ڏني ۽ ٻي پيري ٽياسي (٨٣) مؤمن جي جنهن جماعت حبش ڏانهن هجرت ڪئي، تن ۾ حضرت ابوعبيده رضہ بہ شامل هو. اهڙيءَ ريت بعد ۾ وري مديني ڏانهن هجرت جي سعادت حاصل ڪيائين ۽ سندس نالو صحابين جي ان ست ۾ شامل ٿيو جن کي ٻن هجرتن ۽ ٻن قبلن ڏانهن منهن ڪري نماز پڙهڻ جو شرف حاصل رهيو.

سن ٻي هجري ڌاري جڏهن جهاد جو حڪم نازل ٿيو تہ حضرت ابوعبيده رضہ هن ميدان ۾ بہ اهڙا ڪارناما سرانجام ڏنا جن جو مثال ملڻ مشڪل آهي. بدر ۽ احد کان وٺي ويندي طائف ۽ تبوڪ تائين هر موقعي تي هو سرور ڪائنات ﷺ جن سان گڏ ميدان ڪارزار ۾ موجود رهيو.

غزوه بدر جي تاريخي موقعي تي مسلمانن ثابت ڪيو تہ ايمان ۽ اسلام آڏو رت جا رشتا سندن نظر ۾ ڪا اهميت نٿا رکن ۽ هنن متن مائٽن جي رت سان پنهنجي تلوارن کي رڱي ڪري الله جي دين جي عظمت کي برقرار رکيو ۽ تاريخ ۾ نوان باب تحرير ڪيا. انهن ۾ حضرت ابوعبيده رضہ جو واقعو بہ وسرڻ جوڳو نہ آهي. بدر واري موقعي تي هن پنهنجي ئي تلوار سان پنهنجي سڳي پيءُ جو سر ڌڙ کان ڌار ڪري ثابت ڪيو تہ الله ۽ ان جي رسول ﷺ جو دشمن هر مسلمان جو دشمن آهي ۽ مؤمن لاءِ ايمان جو رشتو رت جي رشتي کان وڌيڪ پيارو ۽ پائيدار هجڻ کپي. تڏهن تہ ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ هن لاءِ فرمايو تہ "هر اُمت لاءِ هڪ امين هوندو آهي ۽ منهنجي امت جو امين ابوعبيده آهي."

غزوه اُحد جي موقعي تي جڏهن نبي انور ﷺ زخمي ٿي پيا ۽ سندن پاڻل زره جون ٻہ ڪڙيون جسم مبارڪ ۾ چڀي ويون تہ هن موقعي تي اهو ابوعبيده ئي هيو، جنهن پنهنجي ڏندن سان انهن ڪڙين کي ٻاهر ڪڍيو. ان سببان هن جا اڳيان ٻہ ڏند بہ ڀڄي پيا. اهڙي ريت مڪي جي فتح واري موقعي تي حضرت ابوعبيده زره پوش لشڪر جو اڳواڻ رهيو.

خلفاء راشدين جي زماني ۾ بہ هن وڏا جنگي ڪارناما سرانجام ڏنا. هن دور ۾ رومي سلطنت جي خلاف جيڪي لڙايون لڳيون، انهن ۾ حضرت ابوعبيده رضہ جو ڪردار نمايان آهي. اهوئي سبب هو جو رومين جي آخري شڪست کانپوءِ حضرت عمر رضہ طرفان سموري شام جو والي حضرت ابوعبيده رضہ کي ئي بڻايو ويو. جنهن نہ صرف ان ۽ سبع

هلندڙ

* هن ٿي سال رسول رحمت ﷺ جن جو ڀاڻيجو اَبُوْسَلَمَہ عَبْدُاللہ رضہ (١) بن عَبْدُالْاَسَد قرشي

علائقي جو انتظام ڪاميابيءَ سان هلايو پر انهن قبيلن ۾ اسلام جي تبليغ ۽ تعليم جو ڪم بہ زور شور سان شروع ڪيائين، جنهن جي نتيجي ۾ ڪيترا عيسائي قبيلا دين ۾ داخل ٿيا.

انهن ئي ڏينهن ۾ فلسطين جي شهر "عمواس" ۾ جتي اسلامي لشڪر جي ڇانوڻي هئي، اتي هڪ وبا پيئي، جيڪا ٿوري ئي عرصي ۾ سڄي شام ۽ عراق ۾ ڦهلجي ويئي. سعيد بن عبدالرحمان جي هڪ قول مطابق هن بيماريءَ وگهي اٽڪل پنجويهہ هزار مجاهد موت جو شڪار ٿيا. جنهن ڪانپوءِ حضرت عمر رضہ جي صلاح سان حضرت ابوعبيده رضہ اسلامي فوج جي ڇانوڻي "عمواس" ڪان "جابيہ" ڏانهن منتقل ڪئي. هيءَ ماڳ دمشق جي پسگردائيءَ ۾ "جولان" جي ويجهو هو ۽ هتان جي آبهوا نهايت خوشگوار ٻڌائي ويئي آهي.

ڇانوڻي "جابيہ" منتقل ڪرڻ ڪانپوءِ حضرت ابوعبيده رضہ، جنهن جي جسم ۾ ان بيماريءَ جا جيوڙا تہ عمواس جي قيام دوران ئي داخل ٿي چڪا هئا، هتي پهچي ان جا اثرات ظاهر ٿيڻ لڳا. انڪري هن آخري وقت ۾ معاذ بن جبل رضہ کي پنهنجو جاءِنشين بڻايو ۽ پوءِ سنت ٿي وڃي پنهنجي مالڪ سان ملاقي ٿيو. سندس جنازي نماز معاذ بن جبل رضہ پڙهائي، جنهن ڪانپوءِ کيس اتي ئي دفن ڪيو ويو ۽ بعد ۾ سندس قبر جي لڳ هڪ خوبصورت مسجد بہ تعمير ڪئي ويئي. هي واقعو سن ١٨ هجريءَ ڌاري پيش آيو. ان وقت سندس عمر ٥٩ ورهيہ هئي.

سير اعلام النبلاء "ذهبي" ج ٣ ص ١٥ _ ٣. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٣ ص ١٢٧ _ ١٢٤. تاريخ يعقوبي ج ٢ ص ١٠٣ الرياض النضره "محب طبري" ج ٦ ص ٣٥٩ _ ٣٤٥. مرآة الجنان يافعي ج ١ ص ٦٣. "العبر" ذهبي ج ١ ص ١٦. معجم البلدان "ياقوت حموي" ج ٦ ص ١٥٨ _ ١٥٦. سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ١١ ص ٢٤ _ ٣٢٢.

(١) سچو نالو عبدالله رضہ بن عبدالاسد بن هلال بن عبدالله بن عمر بن مخزوم قرشي ۽ ڪنيت ابوسلمہ. تاريخ ۾ کيس ۽ سندس گهرواريءَ ام سلمہ رضہ کي نالي ڪان وڌيڪ ڪنيت سان ڄاتو وڃي ٿو. ابوسلمہ رضہ جي امڙ جو نالو بره بنت عبدالمطلب بن هاشم ٻڌايو ويو آهي جيڪا پاڻ ڪريم ﷺ جن جي ڀڳي سڳوري هئي. اهڙي ريت رشتي ۾ ابوسلمہ رضہ سندن ڀاڻيجو ٿيو. ان ڪانسواءِ هو پنهنجي مامي حضرت حمزه رضہ ۽ سيد الانبياء ﷺ جن جو رضاعي ڀاءُ بہ هو، جو تہ انهن ٽنهي هستين ابولهب جي ٻانهي ثوبيہ جي ٿڃ پيتي هئي. حضرت عبدالله رضہ جي شادي ننڍي عمر ۾ ئي پنهنجي ڏاڏائي خاندان جي هڪ ڇوڪري هند بنت اميہ بن مغيره سان ٿي ۽ سندن شاديءَ ڪانپوءِ ۽ جڏهن نبي آخر الزمان ﷺ جن جي بعثت ٿي تہ اسلام جي ابتدائي دور ۾ ئي جن صالح صفت انسانن بنا ڪنهن وقت وڃائڻ جي دين جي دعوت کي قبول ڪيو. انهن ۾ هي ٻئي زال مڙس پڻ شامل هئا. جيتوڻيڪ سندن ڪٽنب وارن ان ڳالهہ جي بيحد مخالفت ڪئي پر هنن ڪنهن جي پرواه ڪانہ ڪئي ۽ اسلام جي خاطر ڪنهن بہ قرباني ڏيڻ ڪان منهن نہ موڙيائون.

حضرت ابوسلمہ رضہ کي ٻن هجرتن ۽ ٻن قبلن ڏانهن منهن ڪري نماز پڙهڻ جو شرف بہ حاصل آهي. زبير بن بڪار جو قول آهي تہ حبش ڏانهن سڀ کان پهريان هجرت ڪرڻ وارو حضرت ابوسلمہ رضہ ئي هو. ۽ اتي ئي کيس اهو پٽڙو ڄائو جنهن جو نالو سلمہ رکيو ويو. ان ڪانپوءِ ابوسلمہ مڪي موٽي آيو ۽ پوءِ وري مديني ڏانهن هجرت ڪيائين.

مديني اچڻ ڪانپوءِ جڏهن جهاد جو حڪم نازل ٿيو تہ حضرت ابوسلمہ رضہ پهرين ٻنهي غزوات يعني بدر توڙي احد ۾ بهرو ورتو ۽ احد جي موقعي تي کيس ٻانهن ۾ جيڪو تير لڳو اهو زهر ۾ ٻڏل هو، جنهن کيس گهرو گهاءُ رسايو. ڪافي دوا درمل ڪانپوءِ اهو زخم ڇٽي ويو پر ڪجهہ ڏينهن ڪانپوءِ وري اٿلي پيو ۽ اهو زهر آهستي آهستي سڄي جسم ۾ پکڙجي ويو. جنهن سبب هن جمادي الاول جي ٽين تاريخ سن ٽين هجريءَ ڌاري هن جهان مان لاڏائو ڪندڙ

مخرومي به اسلام قبول ڪيو. سندس ماءُ "بَرَّه" حضرت عَبْدُالْمُطَّلِب جي نياڻي هئي. اسلام آڻڻ وارن جي ڳاڻيٽي ۾ سندس نمبر ٻارهون آهي. (١)

* هن سال عَامِر رضہ بن اَبِيْ وَقَّاص قرشي زهري به مسلمان ٿيو. جيڪو حضرت سَعْد رضہ بن اَبِيْ وَقَّاص جو ڀاءُ هو. "اسدالغابہ" (٢) ۾ ابن الاثير لکيو آهي تہ "عامر ڏهن مردن کانپوءِ اسلام قبول ڪيو."

* هن سال اسلام قبول ڪرڻ وارن ۾ عبدالله رضہ بن مَسْعُوْد هُذَلِي ۽ عُبَيْدَه رضہ بن حارث بن عبدالمطلب بن عبد مناف قرشي مطلبي جا نالا بہ شامل آهن.

* هن سال پاڻ ڪريم ﷺ جن جي سؤٽ جَعْفَر رضہ بن اَبُو طَالِب (٣) بہ اسلام قبول ڪيو. جڏهن تہ

ڪيو. سندس جنازي نماز سرور عالم ﷺ جن پڙهائي. جنهن کانپوءِ کيس جنت البقيع ۾ دفنايو ويو.

حضرت ابوسلمہ رضہ پنهنجي پويان هڪ گهرواري ۽ چار ٻار ڇڏيا.

الاصابہ "ابن حجر" ج ۴ ص ۹۳. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ۳ ص ۱۳۴ ـ ۱۳۲. الاستيعاب ابن عبدالبر ج ۴ ص ۲۴۴. العقد الثمين فاسي ج ۴ ص ۳۷۵ ـ ۳۷۴. التحفة اللطيفہ سخاوي ج ۲ ص ۴۹. سير اعلام النبلاء "ذهبي" ج ۳ ص ۹۸ ـ ۹۷.

(١) اسد الغابہ ابن الاثير جلد ۳ ص ۱۹۶، الاصابہ ج ۲ ص ۲۲۵.

(٢) "اسد الغابہ في معرفة الصحابہ" اسماء الرجال جو مشهور ڪتاب آهي، جنهن جو مصنف "ابن الاثير" آهي.

"ابن الاثير" جي نسبت سان اسلامي تاريخ ۾ ٽي شخصيتون ٿي گذريون آهن، جيڪي ٽيئي پاڻ ۾ ڀائر هئا. سندن شمار وقت جي وڏن عالمن ۽ فاضلن ۾ ٿئي ٿو. هو عراق جي هڪ ٻيٽ "جزيره عمر" جا رهاڪو هئا. "اسد الغابہ" جي مصنف جو نالو عزالدين ابوالحسن علي بن اثير ابوالڪلام محمد بن محمد بن عبدالڪريم بن عبدالواحد شيباني جزري آهي. هو پنهنجي پيءُ جو وچون پٽ هو، جيڪو ۱۳ مئي ۱۱۶۰ع بمطابق جمادي الاول ۵۵۵هہ ڌاري پنهنجي ڳوٺ"جزيره عمر" ۾ ڄائو. وقت جي وڏن عالمن کان حديث، نحو، ۽ تاريخ ۾ تخصص حاصل ڪيائين. سڄي زندگي پڙهڻ، پڙهائڻ، تصنيف، تاليف ۽ سير و سفر ۾ گذاريائين. ڪيترائي ڪتاب لکيائين. جن مان سندس لکيل تاريخ "الڪامل" کي بي پناهہ شهرت حاصل ٿي ۽ اڄ تائين ان جو شمار تاريخ جي مستند ۽ معتبر ڪتابن ۾ ٿئي ٿو. صحابين سڳورن جي زندگين بابت لکيل سندس مذڪوره ڪتاب"اسدالغابہ" کي حديث ۽ اسماء الرجال جا ڄاڻو وڏي قدر جي نگاه سان ڏسندا آهن. هن ڪتاب ۾ "ابن الاثير" اٽڪل ساڍا ست هزار صحابين جي زندگيءَ جا حالات قلمبند ڪيا آهن. جيڪو پڻ سندس هڪ وڏو ڪارنامو آهي. سندس وفات رمضان شريف ۶۳۰هہ ڌاري موصل ۾ ٿي.

تذڪرة الحفاظ "ذهبي" ج ۴ ص ۱۴۹۳ کان ۱۴۹۴ ۽ وفيات الاعيان ابن خلڪان ج ۳ ص ۳۴۸ کان ۳۵۰.

(٣) سرور عالم ﷺ جن ســان سيرت ۽ صــورت ۾ مشابهت رکندڙ سندن سڳو سؤٽ حضرت جعفر رضہ، جنهن جو سخا ۽ سورهيائي، سچائي ۽ سرفروشيءَ ۾ مثال ملڻ مشڪل هو. هاٿين واري واقعي کان ويهارو ورهيہ پوءِ مڪي ۾ ڄائو. سندس پيءُ جو نالو حضرت ابوطالب بن عبدالـمطلب ۽ امڙ جو نالو سيده فاطمہ بنت اسد ٻڌايو ويو آهي. هو حضرت عليءَ رضہ جو سڳو ڀاءُ ۽ کانئس عمر ۾ ڏهہ ورهيہ وڏو هو. حضرت جعفر رضہ جي ڪنيت ابوعبدالله هئي. جڏهن تہ ذوالجناحين، ذوالهجرتين، ابوالـمساڪين ۽ طيار سندس لقب القاب آهن.

سيدنا جعفر رضہ جيئن تہ منهن مهانڊن ۾ توڙي اخلاق ۽ عادتن ۾ پاڻ ڪريمن ﷺ جهڙو لڳندو هو انڪري هڪ موقعي تي ڪائنات جي ڪارڻي ﷺ جن کيس فرمايو:

هلندڙ

"اشبهت خلقي وخلقي يا جعفر" اي جعفر، تون صورت توڙي سيرت ۾ مون جهڙو لڳين ٿو."براء بن عازب کان اها روايت احمد ابن حنبل، ترمذي ۽ ابن حبان طرفان نقل ڪئي وئي آهي. حضرت جعفر رضہ جي امڙ سيده فاطمہ بنت اسد ابتدائي دور ۾ ئي اسلام قبول ڪيو هو، پر جيئن تہ حضرت جعفر رضہ جي پالنا ۽ پرورش پنهنجي چاچي حضرت عباس بن عبدالمطلب رضہ جي گهر ۾ ٿي هئي، جنهن جي گهرواري ام الفضل رضہ جو شمار پڻ شروعاتي مسلمانن ۾ ٿيندو آهي، انڪري هن ننڍي عمر کان وٺي اسلام جي آفاقي روايتن هيٺ پنهنجي زندگي گذاري ۽ پوءِ نبوت جي پنجين سال پنهنجي اسلام جو اعلان ڪيائين. ان وقت سندس ڄمار پنجويهہ ورهيہ هئي ۽ ڪانئس اڳ ايڪتيهہ مرد ۽ عورتون دين جي دعوت قبول ڪري چڪا هئا.

اسلام جي ابتدائي دور ۾ ڪافرن طرفان مسلمانن سان جيڪي ڪلور ڪيا ويا، انهن کان بيزار ٿي مسلمانن مڪي کان حبش ڏانهن ہہ ڀيرا هجرت ڪئي، انهن مان پهرين دفعي هجرت ڪرڻ واري قافلي جو سرواڻ حضرت جعفر رضہ هو، جنهن ڪانپوءِ سندس گهرواري "اسماء بنت عميس" بہ سندس پويان حبش پهتي.

مڪي جي مشرڪن کي جڏهن معلوم ٿيو تہ مسلمان حبش ۾ آرام ۽ اطمينان سان زندگي گذاري رهيا آهن، تہ اها ڳالهہ کين نہ آئڙي ۽ هنن پنهنجي طرفان حبش جي حاڪم ڏانهن ٻن ماڻهن تي مشتمل هڪ سفارتي وفد اماڻيو. جيڪو سوکڙين پاکڙين سميت اچي اتي پهتو، ۽ نجاشيءَ سان ملي ڪانئس مطالبو ڪيو تہ مسلمانن کي هو پنهنجي ملڪ مان تڙي ڪڍي.

مشرڪن جو اهو مطالبو ٻڌي نجاشيءَ مسلمانن کي صفائي پيش ڪرڻ لاءِ پنهنجي دربار ۾ گهرايو. هن موقعي تي حبش ۾ مقيم مسلمانن طرفان حضرت جعفر رضہ کي پنهنجو اڳواڻ بڻائي اوڏانهن اماڻيو ويو. جتي حضرت جعفر خدا جي آخري نبي ﷺ جن جي امانت، صداقت، عدالت ۽ عصمت جي شاهدي بہ ڏني تہ پنهنجي دردن جو داستان بہ نهايت فصيح ۽ بليغ انداز ۾ بيان ڪيائين ۽ آخر ۾ وري سوره مريم جون ڪجهہ آيتون بہ تلاوت ڪري ٻڌايائين. جن نجاشيءَ جي دل جي دنيا ۾ هڪ عجيب انقلاب آڻي ڇڏيو ۽ هن مسلمانن کي موٽائڻ کان تہ مشرڪن کي ٺپ جواب ڏنو، پر هن پاڻ بہ ان سچي دين جي دعوت کي قبول ڪيو. انڪري سن نائين هجري بمطابق ٦٣١ع ڌاري جڏهن نجاشيءَ هن دنيا مان موڪلايو تہ سرور عالم ﷺ پنهنجي صحابي سڳورن سان گڏجي شهر کان ٻاهر وڃي نجاشيءَ جي غائبانہ جنازيٰ نماز بہ پڙهائي تہ سندس ڇوٽڪاري لاءِ دعا بہ گهري.

حضرت جعفر رضہ ۽ سندس ساٿي اٽڪل پندرهن ورهين تائين حبش ۾ ترسيا. جتي نجاشيءَ جي حڪم سان کين عام شهري حقوق ۽ ٻيون بنيادي سهوليتون حاصل هيون، جنهن ڪانپوءِ سن ستين هجري بمطابق ٦٢٨ع ڌاري جڏهن مسلمانن جي مديني ۾ پنهنجي حڪومت قائم ٿي چڪي هئي تہ حبش ۾ مقيم سمورن مسلمانن مديني ڏانهن هجرت ڪئي. هن موقعي تي بہ نجاشي نهايت پيار ۽ پاٻوهہ سان مسلمانن کان موڪلايو ۽ واپسيءَ لاءِ سرڪاري خرچ تي کين ٻہ ٻيڙا پڻ مهيا ڪيا ويا. جن تي سوار ٿي هو پهريون شُعيبيہ ۽ پوءِ اتان مديني پهتا. اهو ان ڏينهن جو واقعو آهي، جنهن ڏينهن تي مسلمانن "خيبر" ۾ سوڀ ماڻي. پاڻ سڳورا ﷺ هن موقعي تي مديني ۾ حضرت جعفر رضہ کي ڏسي ڏاڍا سرها ٿيا ۽ خوشي وچان کين سيني سان لائي منهن تي چمي ڏني ۽ فرمايائون تہ "خبر نہ ٿي پوي تہ مونکي خيبر جي فتح جي وڌيڪ خوشي حاصل ٿي آهي يا جعفر جي اچڻ جي؟"

حضرت جعفر رضہ جڏهن مديني پهتو تڏهن رسول عربي ﷺ جن جي هجرت کي ڇهہ ورهيہ گذري چڪا هئا ۽ سمورن مهاجرن کي مديني ۾ پنهنجي گهر جهڙيون سهوليتون حاصل ٿي چڪيون هيون پر سيدنا جعفر رضہ لاءِ اهو

هلندڙ

ماحول ٺهيل هو. انهيءَ پاڻ ڪريمن ﷺ سيدنا جعفر جو پائيچارو مشهور صحابي حضرت معاذ بن جبل سان ڪرايو.

سن اٺين هجريءَ ڌاري نبي اڪرم ﷺ جن آسپاس وارن غير مسلم حڪمرانن ڏانهن دين جي دعوت پهچائڻ جو فيصلو ڪيو. هن سلسلي ۾ حضرت حارث رضہ بن عمير هٿان اهڙي ئي دعوت جو هڪ خط "بُصْرِيٰ" جي حاڪم ڏانهن به اماڻيو ويو. پر رستي ۾ شُرَحبِيل غسانيءَ جيڪو بلقاء جو حاڪم هو تنهن ڪهڻو ڏيئي ان قاصد کي پورو ڪري ڇڏيو. اهڙو افسوسناڪ اطلاع جڏهن پاڻ ڪريم ﷺ جن تائين پهتو ته ڪين ڏاڍو ڏک ٿيو ۽ اهڙي نالائق کي سبق سيکارڻ لاءِ ٽي هزار صحابين جي فوج تيار ڪري بلقاء ڏانهن اماڻي ويئي. هن لشڪر لاءِ پهريون پيرو هڪ ٻئي پٺيان ٽي سپهه سالار نامزد ڪيا ويا جن مان ٻيو نمبر حضرت جعفر رضہ جو هو.

اسلامي لشڪر جڏهن اردن جي اوپر ۾ "موته" جي ميدان تائين پهتو ته اتي سندن مقابلي لاءِ اٽڪل هڪ لک عيسائين جي تازي توانائي فوج موجود هئي، جنهن کي ڏسي مسلمان حيران ٿي ويا پر همٿ همت نه هاري. پهرين سپه سالار حضرت زيد بن حارثہ رضہ جي شهادت ڪانپوءِ حضرت جعفر رضہ فوج جي ڪمان سنڀالي ۽ هو نهايت بهادريءَ سان ميدان ۾ لٿو ۽ دشمن جي لشڪر ۾ ترٿلو مچائي ڇڏيائين. پر جيئن ته مسلمان تعداد ۾ تمام گهٽ هئا انڪري عيسائين حضرت جعفر رضہ کي گهيري ۾ آڻي مٿس بي حساب تيرن ۽ تلوارن جو حملو ڪيو جنهن ۾ سندس ٻئي ٻانهون ڪپجي ويون ۽ هو شهيد ٿي ويو.

حضرت عبدالله ابن عمر رضہ جيڪو پاڻ به هن جنگ ۾ موجود هو. ان ڪان روايت آهي ته "حضرت جعفر رضہ جي جسم تي شهادت ڪانپوءِ تيرن ۽ تلوارن جا نوي ڪان به مٿي گهاءَ موجود هئا پر سمورا سندس جسم جي اڳين حصي تي ئي هئا ۽ پٺيءَ تي ڪو نشان موجود نه هو. بعد ۾ سندس لاش کي ميدان جنگ مان ڪڍي ان جاءِ تي دفن ڪيو ويو. جتي اسلامي لشڪر جي منزل هئي. اهڙيءَ ريت بعد ۾ ٻين شهيدن کي به اتي آڻي دفنايو ويو. ان ماڳ کي هاڻي "المزار" سڏيو ويندو آهي. هن جاءِ تي حضرت جعفر رضہ جي قبر مبارڪ موجود آهي، جنهن جي سيرانديءَ کان ڪوفي رسم الخط ۾ هڪ قديم ڪتبو به لڳل آهي، جيڪو گهٽي پاڳي جهري ويو آهي ۽ قبر جي پرسان هڪ مسجد به موجود آهي.

زبير بن بڪار جي روايت مطابق شهادت وقت حضرت جعفر رضہ جي عمر ايڪيتاليهه ورهيه هئي.

پاڻ ڪريم ﷺ جن کي حضرت جعفر رضہ سان بي حد محبت هئي ۽ جڏهن شهادت کان اڳ سيدنا جعفر رضہ جي ٻنهي ٻانهن جي ڪپجي وڃڻ جو احوال ڪين معلوم ٿيو ته سندن اکين مان بي اختيار لڙڪ لڙي پيا پر پوءِ سنت ئي حضرت جبريل اچي پاڻ سڳورن ﷺ کي اها خوشخبري ٻڌائي ته الله تعاليٰ حضرت جعفر رضہ کي سندس ٻن ٻانهن جي عيوض ۾ ٻه خوبصورت ۽ چمڪندڙ پَرَ عطا ڪيا آهن جن جي وسيلي هو جنت ۾ ملائڪن سان گڏ اڏامندو وتي ٿو. ان ڪانپوءِ سيدنا جعفر رضہ کي "طيار" (اڏامڻ وارو) ۽ "ذوالجناحين" (ٻن پرن وارو) جي لقبن سان ياد ڪيو ويندو آهي، ۽ عبدالله ابن عمر رضہ ته اڪثر سيدنا جعفر رضہ جي پٽ کي سلام ڪرڻ وقت هن ريت چوندو هو. "السلام عليڪ يا ابن ذي الجناحين" شعبيءَ کان اهڙي روايت ابن حجر طرفان نقل ڪئي ويئي آهي.

سير اعلام النبلاء "ذهبي" ج ٢ ص ١٣٨ ـ ١٣١. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ١ ص ٤٢٤ ـ ٤٢١. الاستيعاب "ابن عبدالبر" ج ص ٣١٤ ـ ٣١٢. العقد الثمين "فاسي" ج ٣ ص ٢٧٧ ـ ٢٧٦. التحفة اللطيفہ "سخاوي" ج ١ ص ٢٤٠. سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ١١ ص ١١١ ـ ١٠٦. شذرات الذهب "ابن العماد" ج ١ ص ٢٢. مرآة الجنان "يافعي" ج ١ ص ١٧ ـ ١٦.

هڪ ٻي روايت ۾ جَعْفَر رضہ جو مسلمان ٿيڻ سن پنجين هجريءَ ڌاري ٻڌايو ويو آهي. جيئن اڳتي بيان ٿيندو. ان کان علاوه خُنَيْس رضہ بن حُذَافہ سَهْمِي ۽ سعيد رضہ بن زيد بہ اسلام قبول ڪيو. سعيد رضہ بن زيد (١) جو شمار "عشره مبشره" ۾ ٿئي ٿو.

(١) سعيد رضہ بن زيد بن عمرو بن نفيل انهن ڏهن صحابين منجهان هڪ آهي، جن لاءِ نبي آخرالزمان ﷺ جن هن دنيا ۾ ئي جنت جي بشارت ڏني هئي. نسبي لحاظ کان سندس تعلق قريش جي مشهور شاخ بنو عدي وارن سان هو. سندس پيءُ جو نالو زيد بن عمرو ٻڌايو ويو آهي، جيڪو حضرت عمر فاروق جو سڳو سؤٽ هو ۽ پنهنجي زماني ۾ هو دين ابراهيميءَ جو پڪو پيروڪار ٿي گذريو آهي ۽ ڪڏهن بہ هن ڪنهن غير آڏو سر نہ نوايو. آخري نبي ﷺ جن جي آمد جو ڪيس انتظار رهيو. هن شام، عراق توڙي عرب ۾ ڪيترائي رهبان ۽ احبار پيتيا پر ڪنهن بہ کيس ان بابت پورو پتو نہ پئجي سگهيو ۽ پاڻ ڪريم ﷺ جي بعثت کان اٽڪل پنج ورهيہ پهريان کيس شهيد ڪيو ويو ۽ سندس لاش کي حرا جبل جي دامن ۾ دفنايو ويو. ابن سعد جي روايت موجب مرڻ کان اڳ هَن عامر بن ربيعہ کي ٻڌايو هو تہ "آل اسماعيل منجهان آخري پيغمبر ﷺ پيدا ٿيڻو آهي، پوءِ جيڪڏهن اهو منهنجي اکين آڏو آيو تہ آءٌ ان تي ضرور ايمان آڻيندس پر جيڪڏهن مونکي موت مهلت نہ ڏني ۽ آءٌ ان جي آمد کان اڳ آخرت جو سفر سڌاريو ۽ پوءِ تنهنجي زندگي ان جي زماني تائين باقي رهي تہ تون ان هستيءَ تائين منهنجا سلام پهچائجانءِ. پوءِ قادر جي قدرت سان ائين ئي ٿيو. بعثت نبوي ﷺ جو زمانو نہ فقط عامر پنهنجي اکين سان ڏٺو پر کيس مسلمان ٿيڻ جو شرف بہ حاصل ٿيو. پاڻ ڪريمن ﷺ جن جي خدمت ۾ زيد بن عمرو جا سلام بہ پهچايائين، جنهن جو ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جن جواب بہ ڏنو تہ زيد بن عمرو لاءِ دعا بہ فرمايائون ۽ ان جي مغفرت جي بشارت ڏنائون، جنهن کانپوءِ مسلمانن جي مجلس ۾ جڏهن بہ زيد بن عمرو جو ذڪر ٿيندو هو تہ اتي موجود ماڻهو سندس مغفرت لاءِ دعا گهرندا هئا. بظاهر اسلام قبول ڪرڻ کان اڳ گذاري ويندڙن ۾ اهڙو انفرادي اعزاز صرف ابن عمرو کي ئي حاصل آهي.

اهڙي اعليٰ انسان جي گهر ۾ سعيد جهڙو سياڻو سپوت بعثت نبوي ﷺ کان اٽڪل ست ورهيہ اڳ پيدا ٿيو. سندس امڙ جو نالو فاطمہ بنت بهجة بن مليح ٻڌايو ويو آهي، جنهن جو تعلق خزاعي قبيلي سان هو.

سعيد جي نسبت نبي هوندي ئي سندس پيءُ پنهنجي چاچي خطاب جي نياڻي سيده فاطمہ سان ڪرائي ڇڏي هئي جڏهن تہ پنهنجي نياڻي عاتڪہ وري پنهنجي چاچي جي پٽ عمر بن خطاب کي ڏني هئائين. اهڙي ريت حضرت سعيد بن زيد ۽ حضرت عمر بن خطاب پاڻ ۾ هڪ ٻئي جا سالا بہ هئا تہ ڀيڻيوا بہ. سعيد جي ڪنيت ابولاعور ٻڌائي ويئي آهي.

اهو سعيد جي قوه جوانيءَ وارو دور هو، جڏهن سندس پيءُ جي قبر کان مٿي حرا جبل جي چوٽيءَ واري غار ۾ نبوت جو اهو نور نڪري نروار ٿيو، جنهن سان عالم جون اونداهيون دفع ٿيڻيون هيون ۽ ان نور جي ڪرڻن موت جي منج ۾ مڪيون ڏيندڙ انسانيت کي زندگيءَ جو نئون نياپو پهچايو. سچ واري شمع جي انهن شعاعن تي حق جا شيدائي پروانن وانگر بي خود ٿي سر ساه جو سانگو لاهي پنهنجي اندر کي آنت ڏيڻ لاءِ اتي پهچي ويا. ان موقعي مهل بہ نبوت جي آخري نور تي اڻ ڏٺي ايمان آڻڻ واري پيءُ زيد بن عمرو جو صالح صفت سپوت ڪيئن ٿو پٺتي پئجي سگهي، انڪري اسلام جي ابتدائي دعوت تي ئي هن پنهنجي پياري زال حضرت فاطمہ بنت خطاب سميت لبيڪ چيو ۽

* هن سال مُعَيْقِيبُ رضہ بن ابي فاطمہ دَوْسي بہ اسلام قبول ڪيو. هي سَعِيْد بن اَبِيْ الْعَاصِ جو آزاد ڪيل غلام هو.

* هڪ روايت موجب وَرَقَہ بن نَوْفَل بن اَسَد بن عَبْدُالعُزّيٰ بن قُصَيّ بن ڪِلَاب بہ هن ئي سال اسلام قبول ڪيو. جيڪو ام المؤمنين سيده خَدِيْجَةُ الْڪُبْرٰيٰ جو سؤٽ هو. ٻيبي سانئڻ، پاڻ سڳورن ﷺ جن کي پهرين وحيءَ جي نازل ٿيڻ ڪانپوءِ جڏهن وَرَقَہ وٽ وٺي آئي، تڏهن وحيءَ جي نزول متعلق احوال ٻڌي ورقہ پاڻ ڪريم ﷺ جن جي نبوت جي تصديق ڪئي. ان ڪري وَرَقَہ بن نَوْفَل کي مسلمان

پوءِ هو ٻئي مائٽن مٽن طرفان سموريون سختيون ۽ صعوبتون نهايت صبر سان سهندا رهيا ۽ خدا تعاليٰ هنن ٻنهي زال مڙس جي ذريعي سيدنا عمر فاروق کي دين جو دڳ ڏيکاريو، جيڪو سندن لاءِ هڪ وڏو اعزاز آهي. اسلام قبول ڪرڻ ڪانپوءِ حضرت عمر فاروق سندن گهڻو خيال رکندو هو.

حضرت سعيد بن زيد جي طبيعت ۾ تمام گهڻي نماڻائي ۽ نهٺائي پريل هئي، انڪري پنهنجي شخصيت کي نمايان ڪرڻ کان پرهيز ڪندا هئا.

هجرت ڪانپوءِ مديني ۾ بہ گهڻو وقت الله تعاليٰ جي عبادت ۾ گذاريندا هئا. البت مٿن جيڪا ذميواري رکي ويندي هئي، انکي احسن طريقي سان پورو ڪندا هئا. بدر ڪانسواءِ سيني غزوات ۾ پاڻ ڪريم ﷺ جن سان گڏجي ڀرو ورتائون. باقي بدر واري موقعي تي پاڻ ڪريم ﷺ جن حضرت طلحہ سان گڏ ڪين هڪ سريہ ۾ قريش جي هڪ قافلي جي پٺيان اماڻيو هو ۽ جڏهن هو ان مهم تان موٽيا تہ مسلمان بہ بدر جو ميدان ماري موٽي رهيا هئا. انڪري سيد عالم ﷺ جن حضرت طلحہ ۽ حضرت سعيد کي بدر جي غنيمت ۾ حصيدار بڻايو هو.

خلفاءِ راشدين جي دور ۾ بہ حضرت سعيد بن زيد جهاد جي سلسلي ۾ سرگرم رهيو ۽ هو ٻين ذميوارين جي مقابلي ۾ جهاد ڪرڻ کي ترجيح ڏيندو هو، اهوئي سبب آهي جو هو اجنادين جي جنگ ۾ اسلامي لشڪر جو اڳواڻ هو. ان کان علاوه جنگ يرموڪ کان شام جي مڪمل فتح تائين هن هڪ مجاهد جي حيثيت سان ميدان ملهايو. آخري دور ۾ جڏهن مسلمان ڪافرن جي بدران هڪ ٻئي سان مقابلي لاءِ ميدان ۾ لٿا تہ ان ڳالهہ جو سعيد بن زيد کي سخت صدمو رسيو ۽ هو ڪناره ڪش ٿي وڃي ڪنڊ ۾ ويهي رهيو، يعني مديني کان ٻاهر وادي عقيق ۾ جتي عشره مبشره جي سلسلي جو هڪ ٻيو صحابي سڳورو حضرت سعد بن ابي وقاص بہ رهندو هو ۽ هي ٻئي جليل القدر صحابي اتي گهڻو وقت الله جي عبادت ۾ گذاريندا هئا تہ ڪڏهن ڪڏهن پاڻ ۾ ڪچهريون بہ ڪندا هئا ۽ پوءِ اتي ئي سن ۵۱ هجريءَ ڌاري جمع جي مبارڪ ڏينهن تي سعيد هن دنيا مان لاڏاڻو ڪيو. ان وقت سندن عمر ستر سالن کان مٿي هئي. سندن وفات جي خبر جڏهن مديني پهتي تہ حضرت عبدالله ابن عمر اوڏيءَ مهل ئي عقيق پهچي ويو.

پنهنجي جهوني ساٿيءَ حضرت سعد بن ابي وقاص کيس غسل ڏنو ۽ پوءِ ميت کي ڪلهن تي کڻي مديني پهچايو ويو، اتي حضرت عبدالله ابن عمر سندن جنازي نماز پڙهائي، جنهن ڪانپوءِ ميت کي جنت البقيع ۾ دفنايو ويو.

حضرت سعيد بن زيد کان سرور عالم ﷺ جن جون ۴۸ حديثون روايت ڪيون ويون آهن.

الطبقات الڪبريٰ ابن سعد ج ۳ ص ۲۹۵ کان ۲۸۹، اسد الغابہ ابن الاثير ج ۲ ص ۴۵۸ ـ ۴۵۵، الاصابہ ابن حجر ج ۲ ص ۴۶، التحفة اللطيفہ سخاوي ج ۱ ص ۲۹۷، شذرات الذهب ابن العماد ج ۱ ص ۱۰۰، الاشاره الي وفيات الاعيان ذهبي ص ۲۸.

سمجهيو وڃي ٿو.

"زَرقاني" "شرح عليٰ المواهب اللدنيہ" ۾ وَرَقَہ کي قطعي طور صحابي مڃيو آهي. [1] سندس وفات جو ذڪر سن ۴ هجريءَ جي واقعات ۾ بيان ڪيو ويندو. انشاء الله تعاليٰ.

* هن سال مشهور صحابي حضرت ارقم رضہ بن ابي اَرْقَم قُرَشِيّ مخزومي بہ اسلام قبول ڪيو، جنهن جو ذڪر مٿي ٿي چڪو آهي.

* هن سال خَالِد رضہ بن سَعِيْد بن اَبِيْ العَاص بن اُمَيَّہ قُرَشِيّ اموي بہ اسلام قبول ڪيو. "اسدالغابہ" ۾ ابن الاثير ۽ "شرح المواهب اللدنيہ" ۾ "زَرقاني" اسلام قبول ڪرڻ وارن جي ڳاڻيٽي ۾ ابن سعيد جو نمبر چوٿون يا پنجون ڄاڻايو آهي. [2]

خالد جي مسلمان ٿيڻ جي خبر جڏهن سندس پيءُ تائين پهتي، تڏهن هو مٿس ڏاڍو ڏمريو. ايتري قدر جو سندس ماني ٽڪي بہ بند ڪري ڇڏيائين. ان سبب ڪري سعيد حبش ڏانهن ہي هجرت ڪرڻ واري قافلي سان گڏ هجرت ڪئي. خيبر جي فتح تائين هو حبش ۾ ئي رهيو. جتان وري حضرت جَعْفَر رضہ بن اَبُوطَالِب ۽ ڪجهہ ٻين ساٿين سان گڏ ٻيڙين وسيلي ساموندي سفر طئي ڪري پاڻ ڪريم ﷺ جي خدمت ۾ خيبر پهتا ۽ پوءِ ساڻن گڏ "عمرة القاضاءِ"فتح مڪہ، حُنَيْن، طَائف توڙي تَبُوڪ جي غزوات ۾ بهرو ورتائون.

حبش ۾ خالد بن سعيد رضہ کي هڪ نياڻي بہ ڄائي، جنهن جو نالو "آمَہ" هو ۽ اڳتي هلي هوءَ اُم خالد بنت خالد جي نالي سان مشهور ٿي. [3] ننڍڙي آمَہ جڏهن حبش کان واپس آئي تڏهن سرور عالم ﷺ جن پنهنجي پاران کيس پيلي رنگ جي هڪ قميص عطا ڪئي، ۽ خوشيءَ وچان هن ننڍڙي نياڻيءَ کي حبشي زبان ۾ فرمايائون: "يا بنت خالد! سَنَہ سَنَہ" جنهن جي معني "ڏاڍي سهڻي ڏاڍي سهڻي" آهي. اهو واقعو بخاري وغيره ۾ موجود آهي. [4]

---

(1) شرح المواهب زرقاني ج ۱ ص ۲۴۳.

(2) اسد الغابہ. ابن الاثير ج ۲ ص ۸۲، شرح علي المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ۱ ص ۲۷۴.

(3) آمَہ جي شادي مديني اچڻ کانپوءِ حضرت زبير بن عوام سان ٿي. کيس ہہ پٽ خالد ۽ عمر ڄاوا. ان نسبت ڪري کيس "ام خالد" سڏيو وڃي ٿو.

(4) صحيح بخاري ج ۲ ص ۸۸٦ .

* هن سال عُتْبَہ رضہ بن غَزْوَان مَازِني اسلام قبول ڪيو. سندس تعلق "قيس عيلان" قبيلي جي هڪ شاخ مَازِن سان هو، ۽ اسلام قبول ڪرڻ وارن ۾ سندس نمبر ڇهون ٻڌايو وڃي ٿو. (١)

* هن ئي سال مِقْدَاد رضہ بن عُمر ڪِندي رضہ اسلام قبول ڪيو. ڪيس مِقْدَاد بن اَسْوَد بہ سڏيو وڃي ٿو. ڇو جو هو اَسْوَد بن عَبْدِ يَغُوث زُهْرِيءَ جو ساٿاري هيو. مِقْدَاد اجا ننڍڙو ئي هو تہ سندس پيءُ "عمر ڪِندي" گذاري ويو. جنهن ڪانپوءِ "اَسْوَد زُهْرِيءَ" مِقْدَاد جي ماءُ سان نڪاح ڪيو. انڪري ننڍپڻ ۾ سندس سار سنڀال ۽ پالنا جو بار اَسْوَد زُهْرِيءَ ڪنيو. اسلام قبول ڪرڻ وارن ۾ مِقْدَاد جو نمبر اٺون ٻڌايو ويو آهي. (٢)

اوائلي دور ۾ اسلام قبول ڪرڻ واريون عورتون

* هن سال فَاطِمَہ بنت خَطَّاب رضہ اسلام قبول ڪيو. جيڪا سيدنا عمر بن خطاب رضہ جي ڀيڻ هئي. ام المؤمنين سيده خَدِيْجَةُ الْكُبْرٰي رضہ ۽ پاڻ ڪريم ﷺ جن جي نياڻين ڪانپوءِ اسلام قبول ڪرڻ واري ڇهين عورت ٿيندي ۽ اهو قول بلڪل صحيح آهي تہ بالغ عورتن ۾ اسلام قبول ڪرڻ واري ٻيو نمبر عورت فاطمہ بنت خطاب رضہ آهي.(٣) سندس ياءُ حضرت عمر فاروق رضہ بہ سن ڇهين نبويءَ دوران سندس ئي هٿان مسلمان ٿيو، جنهن جو ذڪر سن ڇهين نبويءَ جي واقعات ۾ ڪيو ويندو.

* ان ڪانپوءِ سُمَيَّہ رضہ بنت خُبَّاط بہ هن سال ئي اسلام قبول ڪيو، جيڪا عَمَّار بن يَاسِر رضہ جي ماءُ هئي. هن ڪان اڳ اهڙو ذڪر ٿي چڪو آهي.

* هن سال پاڻ ڪريم ﷺ جن جي آيا "ام اَيْمَن" حَبَشِيَہ (٤) بہ اسلام قبول ڪيو. جيڪا اُسَامَہ بن زَيْدَ رضہ جي ماءُ هئي ۽ سندس نالو "بَرَكَة" آهي.

---

(١) اسد الغابہ ابن الاثير ج ٣ ص ٣٦٤. الاستيعاب ابن عبدالبر ج ٣ ص ١٤٧.

(٢) اسد الغابہ "ابن الاثير جلد ۴ ص ۴١٠-۴٠٩

(٣) شرح مواهب زرقاني ج١ ص ٢۴٦

(۴) نبي آخر الزمان ﷺ جن جي خاص خادمہ حضرت "ام ايمن" جيڪا پنهنجي وفا شعاري، خدمت گذاري ۽ فرمانبرداري سبب اسلامي تاريخ ۾ منفرد مقام رکي ٿي، ان جو اصلي نالو "برکة" بنت ثعلبہ بن عمرو بن حصن بن مالڪ هو، جڏهن تہ ڪيس "ام الظباء" جي نالي سان بہ ياد ڪيو ويندو هو. پر تاريخ ۾ هوءَ پنهنجي ڪنيت "ام ايمن" سان ئي ڄاتي وڃي ٿي. سندس وڏا اصل "حبش" جا رهاڪو هئا، جتان هو مڪي ۾ آيا.

حضرت "ام ايمن" حقيقت ۾ سيدنا عبدالله بن عبدالمطلب جي ٻانهي هئي، جنهن کي شاديءَ ڪانپوءِ هن پنهنجي گهرواريءَ سيده آمنہ بنت وهب جي خدمت لاءِ مقرر ڪيو.

حضرت عبدالله جي وفات ڪانپوءِ بہ هن نهايت ايمانداريءَ سان پنهنجون خدمتون سرانجام ڏنيون.

پاڻ سڳورا ﷺ اڃا ڇهن ورهين جي عمر ۾ بيبي حليمہ سعديہ وٽان پنهنجي اباڻي گهر واپس آيا تہ اتي سندن پرگهور "ام ايمن" جي ذمي هئي، ۽ ڪجهہ وقت ڪانپوءِ جڏهن سيده آمنہ پنهنجي مڙس حضرت عبدالله جي قبر جي زيارت لاءِ پنهنجي پياري پٽ سان گڏ "يثرب" وڃڻ جو سانباهو ڪيو تہ هن سفر ۾ "اُمِّ اَيْمَن" بہ ساڻن گڏ هئي.

هلندڙ

يثرب ۾ اٽڪل هڪ مهينو گذارڻ کانپوءِ جڏهن سيده آمنہ مڪي واپس اچي رهي هئي تہ رستي ۾ "ابواء" نالي ڳوٺ وٽ اوچتو بيمار ٿي پيئي ۽ پوءِ اتي ئي گذاري ويئي. هن موقعي تي بہ حضرت "ام ايمن" نهايت عزم ۽ استقلال سان هر مشڪل جو مقابلو ڪيو. اڻانگا ۽ اڻ چاتل رستا، هڪ اڪيلي عورت، جنهن جو نہ ڪو غمخوار نہ مددگار، پر هن همت نہ هاري. هڪ طرف ام ايمن سيده آمنہ کي دفنائڻ جو بندوبست ڪيو تہ ٻئي طرف وري اهو سڄ جو سفر طئي ڪري سندس معصوم پٽ محمد ﷺ کي اچي وارثن وٽ مڪي پهچايو.

حضرت عبدالله ۽ سيده آمنہ سائنڻ جي وفات کانپوءِ ام ايمن جو وارث هاڻي سندن پيارو پٽ محمد ﷺ ٿيو. جنهن ڪجهہ وقت کانپوءِ کيس آزاد ڪري ڇڏيو.

ام ايمن جو پهريون نڪاح بنو حارث جي هڪ فرد عبيد بن زيد سان ٿيو، ۽ ان کانپوءِ جڏهن پاڻ ڪريمن ﷺ جي بعثت ٿي تہ ام ايمن ۽ سندس مڙس ٻنهي اسلام قبول ڪيو. شاديءَ کان ڪجهہ وقت پوءِ عبيد گهرواريءَ کي وٺي پنهنجي اباڻي ڳوٺ يثرب وڃي رهيو. جتي کين "ايمن" نالي اهو پٽ ڄائو جنهن جي ڪنيت سان هوءَ مشهور ٿي. پر ٿوري ئي وقت گذرڻ کانپوءِ عبيد گذاري ويو ۽ هوءَ پنهنجي معصوم پٽ کي کڻي اچي پياري پيغمبر ﷺ جن جي خدمت ۾ مڪي پهتي.

مڪي ۾ نبي ڪريم ﷺ جن "ام ايمن" جو ٻيو نڪاح پنهنجي پياري غلام حضرت زيد بن حارثہ سان ڪرايو. جنهن مان کيس وري ٻيو پٽ ڄائو. جيڪو اسلامي تاريخ ۾ اسامہ بن زيد جي نالي پڌيان ڄاتو وڃي ٿو.

ايمان آڻڻ کانپوءِ "ام ايمن رضہ بہ اهي سموريون صعوبتون سٺيون جيڪي ان دور ۾ ايمان آڻڻ وارا سهندا هئا. تانجو مسلمانن کي حبش ڏانهن هجرت جي اجازت ملي ۽ اوڏانهن ويندڙ مهاجرن ۾ ام ايمن بہ شامل هئي ۽ ان کانپوءِ ٻيو دفعو وري هن مديني ڏانهن بہ هجرت ڪئي. اسلامي تاريخ اندر ام ايمن جو شمار انهن عورتن ۾ ٿيندو آهي، جيڪي جهاد ۾ عملي طور حصو وٺنديون هيون. يعني ميدان ڪارزار ۾ اهي مجاهدن کي پاڻي بہ پيئاريندڻيون هيون تہ زخمين جي خدمت بہ ڪنديون هيون. احد توڙي خيبر جي ميدانن ۾ حضرت "ام ايمن" جون اهي خدمتون يادگار آهن. اهڙيءَ ريت سندس مڙس بہ جهادي خدمتن ۾ پيش پيش رهيو. نيٺ سن ٨ هجريءَ ڌاري موتہ جي ميدان ۾ حضرت زيد بن حارثہ شهادت ماڻي. جنهن کانپوءِ پاڻ سڳورا ﷺ ام ايمن جو وڌيڪ خيال رکندا هئا، ڇو جو هاڻي هوءَ ڪافي ڪمزور ۽ پيرسن بہ ٿي چڪي هئي ۽ سواءِ هڪ پٽ جي ڪيس ٻيو ڪوبہ پنهنجو ڪونہ هو. اهوئي سبب هو جو هڪ موقعي تي سرور عالم ﷺ جن فرمايو، "پنهنجي ماءُ کانپوءِ منهنجي ماءُ ام ايمن آهي."

پاڻ سڳورن ﷺ جي اهڙي شفقت ام ايمن کي جيئڻ جو نئون حوصلو عطا ڪيو هو، پر پوءِ جڏهن سن يارهين هجريءَ ڌاري سرور ڪائنات ﷺ جن هن جهان مان موڪلايو تہ ان صدمي "ام ايمن" کي جهوري ڇڏيو ۽ سندس سرير کي ساٺو ڪري وڌو. هاڻي رات ڏينهن هن جي اکين مان بي اختيار پيا ڳوڙها ڳڙندا هئا. اهڙو احوال ٻڌي هڪ دفعي حضرت ابوبڪر صديق رضہ حضرت عمر رضہ کي ساڻ ڪري وٽس پهتا ۽ کيس چيائون تہ "نبي ڪريم ﷺ جن پنهنجي مالڪ وٽ پهتا ۽ اتي بہ انهن لاءِ چڱائي آهي پوءِ تون ڇالاءِ ٿي روئين؟.

ام ايمن رضہ وراڻيو: اها ڳالهہ تہ آءٌ بہ چڱي طرح ڄاڻان ٿي.

ڪانئس پڇيو ويو تہ پوءِ بہ روئين ڇو پئي؟

ام ايمن رضہ چيو، "آءٌ تہ ان لاءِ ٿي روئان تہ هاڻي قيامت تائين زمين تي وحي اچڻ جو سلسلو بند ٿي ويو."

"ام ايمن رضہ "جو اهڙو جواب ٻڌي حضرت ابوبڪر رضہ ۽ عمر رضہ جي اکين مان بہ آب جاري ٿي ويو.

هن ئي سال "اُمِّ الفَضْل" رضہ (١) اسلام قبول ڪيو. سندس نالو "لُبَابَہ" آهي ۽ هوءَ عباس

ابن شهاب زهريءَ کان روايت آهي تہ "ام ايمن رضہ" پاڻ ڪريمن ﷺ جي وصال کان پنج مهينا پوءِ گذاري ويئي.
جڏهن تہ "واقدي" ۽ ڪن ٻين جو قول آهي تہ "ام ايمن رضہ" حضرت عثمان رضہ جي خلافت ۾ گذاري ويئي. والله اعلم.
سير اعلام النبلاء "ذهبي" ج ٢ ص ٤٩٠ ـ ٤٨٨. الاصابہ "ابن حجر" ج ٦ ص ٤٣٣ ـ ٤٣٢. اسد الغابہ ابن الاثير ج ٧ ص ٣٢٦ ـ ٣٢٥. الاستيعاب ابن عبدالبر ج ۴ ص ٣٥٧ ـ ٣٥٦. العقد الثمين "فاسي" ج ٦ ص ٣٧٢.
شذرات الذهب ابن العماد ج ١ ص ٢٧. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ١ ص ١٦٨.

(١) لبابہ بنت حارث بن حزن بن بُجير هِلالي اسلام جي ابتدائي دور ۾ ايمان آڻڻ وارين عورتن جي صف ۾ هڪ نمايان نالو آهي. ابن عبدالبر ۽ ابن الاثير وغيره جي نقل ڪيل روايتن ۾ چاڻايو ويو آهي تہ سيده خديجة الڪبريٰ کانپوءِ ايمان آڻڻ واري هيءَ ٻهرين عورت هئي. سندس ڪنيت ام الفضل ۽ لقب "ڪبريٰ" هو. جنهنڪري ڪيس "لبابة الڪبريٰ" جي نالي سان بہ ياد ڪيو ويندو آهي.

حضرت "لبابہ" جي امڙ جو نالو "هند بنت عوف ڪنانيہ" ٻڌايو ويو آهي. جنهن کي چار ڌيئر هيون ۽ انهن جي شادي دنياءِ اسلام جي عظيم هستين سان ٿي. يعنيٰ لبابہ جو نڪاح حضرت عباس بن عبدالمطلب سان ٿيو. جڏهن تہ سندس ٻي ڌيءَ "اسماء" جو نڪاح پهريان حضرت جعفر طيار سان ۽ ان جي شهادت کانپوءِ حضرت ابوبڪر صديق رضہ ۽ ان کانپوءِ سيدنا علي ڪرم الله وجهہ سان ٿيو. ٽين ڌيءَ سلميٰ وري حضرت حمزه جي نڪاح ۾ هئي ۽ سيده ميمونہ جو نڪاح وري ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جن سان ٿيو. ان ڪري هڪ شاعر چيو هو تہ "امڙا نياڻا دنيا جي ڪنهن بہ عورت جي نصيب ۾ نہ هوندا". هڪ موقعي تي وري نبي اڪرم ﷺ جن فرمايو تہ آهي چارئي ڀينر ايمان واريون آهن." لبابہ جو نڪاح ننڍي عمر ۾ ئي حضرت عباس بن عبدالمطلب سان ٿيو هو. هوءَ شروعات کان وٺي نيڪيءَ جي ڪمن ڏانهن راغب رهندي هئي ۽ اهوئي سبب هو جو هن جي ڪنن تائين جڏهن اسلام جو آفاقي پيغام پهتو تہ ان کي قبول ڪرڻ ۾ هن ڪابہ دير ڪانہ ڪئي. جيتوڻيڪ سندس مڙس اڃان مسلمان نہ ٿيو هو پر هوءَ گهر ۾ ظاهر ظهور اسلامي احڪام مطابق زندگي گذاريندي هئي ۽ گهر ۾ موجود ڪافرن کان نفرت ڪندي هئي. هڪ موقعي تي هن پنهنجي ڏير "ابولهب" کي اسلام جي خلاف حرڪتن تي سندس مٿي تي اهڙي تہ زور سان لٺ وهائي ڪڍي جو سندس مٿو ڦاٽي پيو.

حضرت عباس رضہ سن اٺين هجريءَ ڌاري پنهنجي اسلام جو اظهار ڪيو. جنهن کانپوءِ هن مديني ڏانهن هجرت فرمائي. جنهن ڪري نبي سائين ﷺ جن پنهنجي هن چاچي کي "آخري مهاجر" قرار ڏنو هو.

حضرت "لبابہ" کي زندگيءَ ۾ ست ڀار ڄاوا. جن مان ڇهہ پٽ ۽ هڪ نياڻي. جنهن جو نالو امِ حبيبہ هو. جڏهن تہ پٽن جا نالا فضل، عبدالله، عبيدالله، معبد، قثم ۽ عبدالرحمان ٻڌايا ويا آهن. جيڪي ٻئي دين جي خدمت ۾ پيش پيش رهيا.

پاڻ سڳورا ﷺ بيبي لبابہ سان گهڻي انسيت رکندا هئا، جو تہ هوءَ سڳ ۾ هڪ طرف سندن چاچي هئي تہ ٻي طرف وري سالي، انڪري اڪثر مديني ۾ سندس گهر ويندا رهندا هئا ۽ هيءَ بيبي صاحبہ اتي سندن خدمت بہ ڪندي هئي تہ ڪانئن دين بابت مسئلا بہ معلوم ڪندي هئي ۽ اهي وري بعد ۾ پنهنجي اولاد کي ٻڌائيندي هئي. حضرت "لبابہ" پاڻ ڪريم ﷺ جن کان ٽيهہ حديثون روايت ڪيون آهن.

بيبي "لبابہ" حضرت عثمان رضہ جي خلافت دوران پنهنجي مڙس حضرت عباس رضہ جي هٿن ۾ گذاري ويئي.

رضہ بن عبدالمطلب جي گهرواري ۽ عبدالله بن عَبَّاس رضہ جي ماءُ هئي. سندس مڙس عَبَّاس رضہ بن عبدالمطلب بيبي صاحبہ کان گهڻو پوءِ مسلمان ٿيو. سندس اسلام آڻڻ جو سال هڪ روايت موجب سن ہ نبوي ۽ ٻي روايت موجب سن ٽ نبوي آهي. جنهن جو ذکر اڳتي ايندو.

اُمِ الفَضْل متعلق هڪ روايت اها بہ آهي تہ هوءَ ام المؤمنين سيده خَدِيْجَةُ الْكُبْرىٰ رضہ کانپوءِ اسلام آڻڻ واري ٻِهرين عورت هئي، پر اها روايت صحيح نہ آهي. چو جو فَاطِمَہ بنت خَطَّاب رضہ کانسواءِ حضرت سُمَيَّہ رضہ ۽ ام اَيْمَن رضہ بہ اُمِ الفَضْل کان اڳ اسلام قبول ڪيو هو.

* هن سال اسلام قبول ڪرڻ وارين عورتن ۾ سيده اَسْمَاء (١) بنت اَبُوْبَڪْر رضہ جو نالو بہ شامل

سندس جنازي نماز خليفة المسلمين حضرت عثمان رضہ پڙهائي، جنهن کانپوءِ کيس جنت البقيع ۾ دفن ڪيو ويو.

طبقات الڪبرىٰ "ابن سعد" ج ٨ ص ٢٠٢. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٧ ص ٧٥ ٢٧٤. الاستيعاب "ابن عبدالبر" ج ۴ ص ٦٢ ـ ۴٦١. جمهرة انساب العرب ابن حزم ص ٢٧۴. "الاصابہ" "ابن حجر" ج ۴ ص ٣٩٨. العقد الثمين "فاسي" ج ٦ ص ۴۴١ ـ ۴۴٠.

(١) اسماء بنت ابوبڪر صديق رضہ جو شمار انهن عورتن ۾ ٿيندو آهي، جن اسلام لاءِ بي مثال قربانيون ڏنيون. سندس والده جو نالو قَيْلَہ يا قُتَيْلَہ بنت عبدالعزىٰ ٻڌايو ويو آهي، جيڪا حضرت ابوبڪر رضہ جي ٻهرين گهرواري هئي پر جيئن تہ هن دين جي دعوت قبول نہ ڪئي ۽ آخر تائين پنهنجي ڪفر تي قائم رهي، جنهن ڪري حضرت صديق کيس طلاق ڏيئي ڇڏي. پوءِ هوءَ پنهنجا ٻئي ٻار يعني اسماء ۽ عبدالله کي سندن پيءُ جي حوالي ڪري پاڻ هلي ويئي. سيده عائشہ بيبي اسماء جي ماٽيلي ڀيڻ هئي، ۽ عمر ۾ کانئس ڏهہ ورهيہ ننڍي هئي. نبي ڪريم ﷺ جن جي بعثت وقت سيده اسماء جي عمر چوڏهن ڪن ورهيہ هئي تہ سندس والد جي وسيلي دين جي دعوت وٽس پنهنجي گهر ۾ ئي پهتي ۽ هن اسلام قبول ڪيو. ٻهرين ڏينهن کان وٺي ننڍي عمر جي باوجود اسلامي روايتن تي هوءَ سختيءَ سان ڪاربند رهي ۽ اهو سلسلو سندس وفات تائين قائم رهيو.

حضرت اسماء جي جرئت، بهادري، بي خوفي، حق گوئي، سخا توڙي تقوىٰ جا ڪيترائي بي مثال واقعا اسلامي تاريخ جو حصو آهن.

حضرت ابوبڪر صديق رضہ جي هيءَ نياڻي جيئن ئي جوان ٿي تہ هن سندس نڪاح قريش قبيلي جي هڪ معزز نوجوان ۽ اسلام جي بهادر ۽ بي خوف سپاهي حضرت زبير بن عوام سان ڪرائي ڇڏيو. جنهن جي خاندان نبوت سان گهري وابستگي هئي. ڇو تہ هڪ طرف هو نبي اڪرم ﷺ جن جو ڦڦات هو تہ ٻي طرف وري ام المؤمنين سيده خديجة الڪبرىٰ جو ڀائٽيو هو. اهڙي ريت هي ٻئي زال مڙس سابقون الاولون ۾ شمار ٿين ٿا ۽ ٻنهي جي دل ۾ دين جي خدمت لاءِ وڏا جذبا موجود هئا. پاڻ ڪريم ﷺ جن حضرت ابوبڪر رضہ سان گڏجي جڏهن هجرت جو پروگرام جوڙيو تہ رستي لاءِ سفر جو سامان ۽ ڪاڌو پيتو حضرت اسماء ۽ سندس ننڍي ڀيڻ عائشہ گڏجي تيار ڪيو هو. مديني پهچڻ کانپوءِ پاڻ سڳورن ﷺ حضرت زيد بن حارث، ابورافع ۽ حضرت عبدالله بن ابوبڪر رضہ کي مڪي اماڻيو تہ هو اتان سندن گهر ڀاتين کي مديني وٺي اچن. هن موقعي تي حضرت زبير رضہ پنهنجي ڪاروباري قافلي سان شام ڏانهن ويل هو جنهن ڪري حضرت اسماء هجرت جو سفر پنهنجي ڀاءُ عبدالله سان گڏجي ڪيو ۽ پوءِ جڏهن حضرت زبير شام کان موٽيو تہ پنهنجي امڙ سيده صفيہ کي ساڻ ڪري مديني ڏانهن هجرت ڪيائين ۽ جڏهن قبا پهتو تہ اها جاءِ کيس ايتري

هلندڙ

تہ پسند آئي جو هن ٿيا ۾ ئي مستقل قيام جو فيصلو ڪيو، جنهن ڪانپوءِ هن پنهنجي گهرواري حضرت اسماء کي بہ سندس ابائي گهر کان ٿبا گهرائي ورتو. اهو زمانو هنن ٿبا ۾ ڏاڍي غربت ۽ مسڪينيءَ جي حالت ۾ گذاريو.

حضرت اسماء کي حضرت زبير مان اٺ ٻار يعنيٰ ٽي نياڻيون ۽ پنج پٽ ڄاوا. جن مان پٽن جا نالا عبدالله ـ عروه ـ منذر ـ مهاجر ـ ۽ عاصم هئا. جڏهن تہ نياڻين جا نالا خديجہ، ام الحسن ۽ عائشہ ٻڌايا وڃن ٿا.

مسلمان جڏهن مڪي کان هجرت ڪري مديني پهتا تہ اتفاق سان ڪافي وقت تائين ونن ڪوبہ ٻار نہ پيدا ٿيو. اهو ڏسي يهودين هُلايو تہ اسان مهاجرن تي جادو ڪري سندن نسل کي وڌڻ کان روڪي ڇڏيو آهي. پر اهڙي حالت ۾ حضرت اسماء اها پهرين مهاجر عورت هئي جنهن کي پهريون پٽ عبدالله ڄائو، جنهن تي سمورن مسلمانن سرهائيءَ جو اظهار ڪيو. هن موقعي تي يهودي ڏاڍو لڄي ٿيا. حضرت اسماء پنهنجي هن ننڍڙي کي پهريان سرور ڪائنات ﷺ جن جي خدمت ۾ کڻي ويئي، جنهن تي پاڻ ڪريم ﷺ جن بہ ڏاڍو خوش ٿيا ۽ ڪارڪ چٻاڙي ٻار جي وات ۾ وڌائون ۽ سندس لاءِ دعا بہ ڪيائون. عبدالله ابن زبير اسلامي تاريخ جو هڪ روشن ستارو ليکيو ويندو آهي.

حضرت اسماء رضہ پنهنجي سڄي زندگي سادگي ۽ تقويٰ سان گذاري. ڪڏهن بہ ڪو اوچو لباس استعمال نہ ڪيائين. سادو کائڻ ۽ سادو پهرڻ ئي سندس زندگيءَ جا اصول هئا. هوءَ پنهنجي اولاد کي بہ نصيحت ڪندي هئي تہ مال جمع ڪرڻ لاءِ نہ پر الله تعاليٰ پنهنجي وات ۾ خرچ ڪرڻ لاءِ ڏيندو آهي ۽ بخيل کي الله تعاليٰ پنهنجي رحمت کان محروم رکندو آهي. ان ڪري هوءَ پاڻ بہ بي پناہ دولت الله تعاليٰ جي رستي ۾ خرچ ڪندي هئي. ان کان علاوه تمام گهڻا روزا بہ رکندي هئي تہ نوافل بہ پڙهندي هئي. هن ڪيترائي حج پڻ ڪيا.

الله تعاليٰ کيس تمام ڊگهي عمر عطا ڪئي، جيڪا هن نيڪيءَ ۾ خرچ ڪئي، ۽ هر مصيبت جي مقابلي ۾ ثابت قدم رهي. سندس مڙس پنهنجي شهادت کان ڪجهہ وقت اڳ ڪنهن گهريلو ڳالهہ تي ناراض ٿي کيس طلاق ڏني. ان سخت ۽ ڏکوئيندڙ فيصلي کي هن نهايت صبر ۽ تحمل سان قبول ڪيو. ان ڪانپوءِ هن باقي عمر پنهنجي وڏي پٽ عبدالله ابن زبير سان گذاري، جيڪو سندس بيحد خيال رکندو ۽ احترام ڪندو هو.

سن ٦٦ هجريءَ کان وٺي عراق ۽ حجاز جي ڪيترن علائقن لاءِ عوام طرفان عبدالله بن زبير کي خليفو چونڊيو ويو هو، ۽ اهي علائقا اموي سلطنت جي قبضي ۾ نہ هئا. پر سن ٻاهتر هجريءَ جي ذوالحج واري مهيني ۾ حجاج بن يوسف هڪ وڏي اڻالي سان مڪي تي چڙهائي ڪئي. اموي فوج طرفان اخلاق ۽ ادب جا سمورا اصول پامال ڪري الله جي گهر تي بہ گولا وسايا ويا. شهر جي اهڙي ريت ناڪہ بندي ڪئي ويئي تہ جيئن آن جو هڪ ڪڻو بہ شهرين تائين نہ پهچي سگهي. اهو ڏسي ابن زبير جا ڪيترا ساٿي سندس ساٿ ڇڏي ويا. ان حالت ۾ هو پنهنجي ماءُ حضرت اسماء سان مشورو ڪرڻ لاءِ سندس خدمت ۾ پهتو. طاقت جي لحاظ کان ڪمزور پر ايمان جي لحاظ کان طاقتور هن ماءُ کيس هر حالت ۾ حق جي حمايت ۽ ظالم اڳيان نہ جهڪڻ جو حڪم ڏنو، ۽ پوءِ عبدالله ابن زبير پير پختا ڪري ميدان ۾ پاڻ کان وڏيڪ طاقتور دشمن جو مقابلو ڪيو ۽ شهادت جو اعزاز ماڻيائين.

حجاج بن يوسف ابن زبير جي شهادت ڪانپوءِ لاش کي سوريءَ تي لڙڪائڻ جو حڪم ڏنو ۽ پوءِ ڪعبة الله جي پرسان سندس لاش کي اُبتو ڪري لٽڪايو ويو ۽ حضرت اسماء جڏهن پٽ جي لاش جي گهر ڪئي تہ حجاج جواب ڏنو تہ "اهو لاش اُتي ئي لٽڪيل رهندو تہ جيئن ماڻهو سندس انجام کان سبق حاصل ڪن." نہ صرف ايترو پر هڪ دفعي ان موقعي تي حجاج حضرت اسماء جي گهر آيو ۽ کيس ٺٺول طور چوڻ لڳو: "اي ذات النطاقين، تو خدا جي دشمن جو

هلندڙ

آهي، جنهن ستن سالن جي ننڍڙي ڄمار ۾ اسلام قبول ڪيو. سندس لقب "ذات النِّطَاقَيْنِ" آهي. هن بيبي صاحبہ جي پيدائش سن ۳۴ ميلادي ڌاري ٿي هئي. جنهن ڪري هوءَ ام المؤمنين سيده عَائِشَہ صِدِّيْقَہ رضہ کان عمر ۾ ڏهہ ورهيہ وڏي هئي. ارڙهن مرد ۽ عورتون ڪانئس اڳ مسلمان ٿي چڪا هئا.

* هن سال اُمِّ عَبْد رضہ [1] بنت عَبْدِوُدّ بہ اسلام قبول ڪيو. هيءَ بيبي صاحبہ عَبْدُالله بن مَسْعُوْد رضہ جي ماءُ هئي.

انجام ڏٺو؟" هن موقعي تي حضرت اسماء نهايت جرئت ۽ بهادريءَ سان ڪيس جواب ڏنو: "تو منهنجي پٽ جي دنيا خراب ڪئي پر هن تنهنجي آخرت برباد ڪئي."

سؤ سالن کان بہ مٿي عمر واري هڪ عورت جي اهڙي عزيمت ۽ استقامت ڏسي حجاج حيران ٿي اتان هليو ويو. ان ڪانپوءِ جڏهن خليفي عبدالملڪ تائين اها خبر پهتي تہ هن حجاج ڏي لکيو تہ هو حضرت عبدالله ابن زبير جي لاش کي سندس ماءُ جي حوالي ڪري. جنهن ڪانپوءِ نهايت تحمل ۽ بردباريءَ سان هن پنهنجي پٽ جي ڪفن دفن جو بندوبست ڪيو. حضرت اسماء پنهنجي زندگيءَ ۾ پوري هڪ صدي تائين جن امتحانن ۽ آزمائشن جو مقابلو ڪيو. يقيناً هيءَ انهن سيني کان وڏي آزمائش هئي پر هوءَ ان مشڪل مرحلي مان بہ ڪاميابيءَ سان پار پيئي. جيتوڻيڪ ان موقعي تي هن ٻاڦ بہ ٻاهر نہ ڪڍي، پر ان صدمي سندس اندر کي اڌ ڪري ڇڏيو ۽ پوءِ ٿورن ئي ڏينهن ڪانپوءِ هوءَ وڃي پنهنجي مالڪ سان ملي. سيده اسماء جي ڇهن پيڙهين کي صحابيت جو شرف حاصل آهي، يعني سندس ڏاڏو، پيءُ، پاڻ ۽ سندس وڏو پٽ عبدالله ابن زبير سمورا صحابي هئا. حضرت اسماء امام المرسلين ﷺ جن جون ۸۵ حديثون روايت ڪيون آهن.

انساب الاشراف "بلاذري" ج ۷ ص ۱۴۱ ـ ۱۲۳. سير اعلام النبلا "ذهبي" ج ۲ ص ۵۳۲ ـ ۵۲۶. الاصابہ "ابن حجر" ج ۴ ص ۲۳۰ ـ ۲۲۹. الاستيعاب ابن عبدالبر ج ۴ ص ۳۴۶ ـ ۳۴۴. شذرات الذهب "ابن العماد" ج ۱ ص ۱۷۵ ـ ۱۷۴. مرآة الجنان "يافعي" ج ۱ ص ۱۲۱. العقد الثمين "فاسي" ج ٦ ص ۳۶۷ ـ ۳۶۶. تاريخ الخميس "دياربڪري" ج ۲ ص ۳۰۶ ـ ۳۰۴.

(۱) ابن الاثير طرفان هن بيبي صاحبہ جو نالو ام عبد بنت عبدود بن سَوَاء بن قُريم بن صاهلہ هذلي ڄاڻايو ويو آهي. جڏهن تہ ابن عبدالبر طرفان وري ام عبد بنت سود بن قويم نقل ڪيو ويو آهي.

تاريخ ۾ سندس نالو ڪٿي بہ نٿو ملي ۽ بقول ابو عمر جي تہ سواءِ الله تعاليٰ جي سندس اصلي نالي جي ڄاڻ ڪنهن کي بہ نہ آهي. هن جي شادي پنهنجي ئي خاندان جي هڪ فرد مسعود بن غافل بن حبيب هذليءَ سان ٿي هئي. جيڪي بنو زهره وارن جا ساٿاري هئا. مسعود مان هن بيبي صاحبہ کي عبدالله نالي هڪ پٽ ڄائو جنهن عبدالله بن مسعود جي نالي سان شهرت حاصل ڪئي. سندس شمار جليل القدر صحابين ۾ ٿيندو آهي. ان حساب سان هيءَ محترمہ خاتون عبدالله ابن مسعود جي امڙ هئي، جنهنڪري نبي انور ﷺ جن ابن مسعود بدران ڪين اڪثر ابن ام عبد ڪري بہ سڏيندا هئا.

حضرت ام عبد جو پاڻ سڳورا ﷺ گهڻو خيال رکندا هئا. انڪري هوءَ اڪثر سندن گهر بہ ايندي ويندي هئي. پاڻ ڪريم ﷺ جن جو وتر ۾ رڪوع کان اڳ "قنوت" پڙهڻ واري روايت هن بيبي سڳوريءَ کان ئي نقل ڪئي ويئي آهي.

حضرت عمر فاروق پنهنجي دور خلافت ۾ في مهاجر عورت لاءِ بہ هزار درهم جو وظيفو مقرر ڪيو تہ ان ۾ هن بيبي سڳوريءَ جو نالو بہ شامل هو.

اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ۷ ص ۳۹۸ ـ ۳۹۷.

الاستيعاب ابن عبدالبر ج ۴ ص ۵۰۰.

* هن سال شيطانن مٿان چئني طرفن کان "شِهَاب ثَاقِب" اڇلائڻ جو سلسلو شروع ٿيو ته جيئن هو آسماني خبرون چارون لهڻ لاءِ مٿي تائين پهچي نه سگهن. (١)

علامه گازروُني (٢) پنهنجي ڪتاب ۾ لکي ٿو ته شيطانن کي شهاب سان ڀڄائڻ جو سلسلو بعثت نبوي ﷺ جي ويهن ڏينهن کانپوءِ شروع ٿيو.

پهرين وحيءَ (٣) جو نازل ٿيڻ

* هن سال رمضان شريف جي مهيني ۾ ليلة القدر واري رات حضرت جبرئيل عليه السلام نبي

---

(١) سيرة ابن اسحاق ص ١٠٩ ـ ١١٠، سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ٢ ص ١٩٧، سيرة ابن هشام ج ١ ص ٢١٧ـ ٢١٨، سيرة حلبيه ج ١ ص ٢٠٧.

(٢) نالو محمد بن مسعود بن محمد بن خواجه امام مسعود بن محمد بن علي. لقب سعد الدين، حديث، تاريخ ۽ سيرت جو هڪ متبحر عالم ۽ محدث ٿي گذريو آهي. سندس اباڻو ڳوٺ گازرون هو. انکري تاريخ ۾ کيس ان نسبت سان ئي ياد ڪيو ويندو آهي.

گازرون ماضيءَ ۾ ايران جو مشهور شهر رهيو آهي، جيڪو شيراز کان ٥٥ ميلن جي مفاصلي تي هو. شهر جي ساڄي ۽ کاٻي پاسي نهايت خوبصورت باغ ۽ عظيم الشان محلات ٺهيل هئا. ان کانسواءِ هن شهر ۾ وڏيون بازاريون به هيون، جتي ڪپڙي، اناج ۽ ميوي جو وڏو ڪاروبار هلندو هو. جنهن ڪري هتان جا رهاڪو نهايت خوشحال زندگي گذاريندا هئا.

وڏن تاجرن کانسواءِ هي شهر وڏن عالمن جو به مرڪز رهيو آهي، جن مان، ابوالعباس، عبدالله بن علي مغربي، ابوالبرڪات اسماعيل بن احمد نيشاپوري، علي بن محمد، صوفي ابوالحسين ۽ "اسحاقيه" سلسلي جي باني ابو اسحاق ابراهيم بن شهريار جا نالا ذڪر جوڳا آهن. سعد الدين علي بن محمد گازرونيءَ به هن ئي شهر جي هڪ خوشحال علمي خاندان ۾ جنم ورتو. جيتوڻيڪ سندس ڄمڻ جو صحيح سن معلوم نه آهي پر عالمن جو اندازو آهي ته هو ستين صديءَ جي آخري حصي ۾ ڄائو هوندو. باقي سندس وفات سن ١٣٥٧ع بمطابق ٧٥٨ هجري جمادي الآخر جي پوين تاريخن ۾ ٿي. علامه گازرَوني پنهنجي سموري زندگي پڙهڻ پڙهائڻ ۽ تصنيف تاليف ۾ گذاري. ڪيترائي ڪتاب لکيائين، جن مان سڀ کان وڌيڪ مقبوليت "سيرت" بابت لکيل سندس ڪتاب "المنتقيٰ في مولد المصطفيٰ ﷺ" کي حاصل ٿي، جنهن کي عام حلقن ۾"سيرت گازرَونيءَ" جي نالي سان ياد ڪيو ويندو آهي. هي ڪتاب علامه گازرَونيءَ عربي زبان ۾ لکيو، جنهن جو بعد ۾ سندس پٽ عفيف الدين، فارسي زبان ۾ ترجمو ڪيو. هن ترجمي به اصلي ڪتاب وانگر وڏي مقبوليت ماڻي. عالمن آڏو ان جو استعمال سيرت بابت هڪ معتبر ماخذ جي حيثيت ۾ وڏي عرصي تائين ٿيندو رهيو. ايتريقدر جو اصل عربي ڪتاب ڏانهن ماڻهن ڌيان ئي نه ڏنو ۽ اهو ضائع ٿي ويو. هينئر اهو پارسي نسخو به ناپيد ٿي چڪو آهي.برصغير ۾ ان ڪتاب جو هڪ قلمي نسخو جامع مسجد ممبئيءَ جي ڪتب خاني ۾ موجود آهي.

الاعلام زرڪلي ج ٧ ص ٩٦. معجم البلدان ياقوت حموي ج ۴ ص ٤٣٠ ـ ٤٢٩. الدرر الڪامنه ابن حجر ج ۴ ص ٢٥٦ ـ ٢٥٥. دائرة المعارف (اردو) ج ١٧ ص ١٣. نقوش (رسول ﷺ نمبر) ج ٩ ص ٩٢.

(٣) "وحي" عربي زبان جو لفظ آهي، جنهن جي لغوي معنيٰ ٿيندي " ڪنهن سان اهڙيءَ ڳجهيءَ ريت ڳالهه ڪرڻ جو ٻيو ڪوبه ٻڌي نه سگهي ۽ نه ئي وري ڳالهه ڪندڙ کي ٻيو ڪو ڏسي سگهي."

جڏهن ته عام طرح هن لفظ جي معنيٰ ڪو لطيف يا لڪل اشارو، پيغام پهچائڻ (رسالت)، ڪا ڳالهه دل ۾ وجهڻ (الهام)، لکڻ يا ڪا لکت پهچائڻ وغيره به ٻڌائي ويئي آهي. باقي اسلام جي شرعي اصطلاح ۾ وحي ان غيبي

ذريعي کي سڏيو ويندو آهي، جنهن جي وسيلي الله تعاليٰ پنهنجي پيغمبرن کي اهڙن طريقن سان تعليم ڏيندو آهي جو معلم عوام جي اکين کان اوجهل رهندو آهي.

وحيءَ جو اهو سلسلو دنيا جي پهرين پيغمبر حضرت آدم عليه السلام کان شروع ٿيو ۽ نبي آخر الزمان ﷺ تائين جاري رهيو. انڪري هر امت لاءِ "وحي" حجت مطلق آهي.

قسم: وحي جي نازل ٿيڻ جا ڪيترائي قسم ٻڌايا ويا آهن. جن مان گهڻا تہ سڀني نبين لاءِ عام هئا. جڏهن تہ ڪجهہ وري ڪن خاص نبين سان تعلق رکن ٿا. علامہ شاميءَ پنهنجي سيرة واري ڪتاب ۾ امام حليميءَ کان هڪ روايت نقل ڪئي آهي، جنهن ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ اسان جي نبي ﷺ مٿان وحي ڇائيتاليهہ طريقن سان نازل ڪئي ويئي. جن مان ڪجهہ قسمن جو بيان هيٺ ڪجي ٿو.

١ ـ **سچا خواب:** الله تعاليٰ پنهنجي نبين کي سچن خوابن ذريعي ننڊ ۾ بہ پنهنجا پيغام پهچائيندو آهي ۽ اهي اهڙا صاف ۽ واضح هوندا آهن، ڄڻ تہ هو جاڳندي ڏسي ۽ ٻڌي رهيا هجن. جيئن امام بخاريءَ پنهنجي صحيح ۾ عبيد بن عامر کان هڪ روايت نقل ڪئي آهي تہ "نبيءَ جو خواب وحي آهي." جيئن سيدنا ابراهيم عليه السلام کي ننڊ ۾ وحي ڪئي ويئي "اِنِّيْٓ اَرٰى فِي الْمَنَامِ اَنِّيْٓ اَذْبَحُكَ .... مَاتُؤْمَرُ" (الصافات ١٠٢).

يا وري جيئن امام الانبياء ﷺ جن مٿان ("غار حراء ۾" حضرت جبرئيل جي نازل ٿيڻ کان ڇهہ مهينا اول) سچن خوابن جو سلسلو شروع ٿيو. جنهن جو ذڪر اڳ ٿي چڪو آهي.

٢ ـ **دل ۾ ڳالهہ وجهڻ (القاء ڪرڻ):** نزول وحيءَ جو هي طريقو اهڙو آهي جنهن ۾ الله تعاليٰ ڪا ڳالهہ پنهنجي نبين جي دل ۽ دماغ ۾ اهڙيءَ ريت داخل ڪري ڇڏيندو آهي، جو هو ان مخفي مامر کان ذري پرزي واقف ٿي ويندا آهن. توڙي جو ان وقت هو ڪنهن بہ وحي آڻيندڙ کي نہ ظاهري اکين سان ڏسندا آهن ۽ نہ ئي وري پنهنجي ڪنن سان ان جو ڪو آواز ٻڌندا آهن. جيئن امام ابوعبدالله حليميءَ طرفان ٻڌايو ويو آهي ۽ پاڻ ڪريم ﷺ جن جو قول آهي تہ[1] ان روح القدس نفث في روعي .... الابطاعته.[2]

روح القدس منهنجي دل ۾ اها ڳالهہ وڌي تہ ڪوبہ ساهوارو ان وقت تائين نہ مرندو جيستائين هو پنهنجو رزق (ڪاڻي) پورو نہ ڪري، ان لاءِ الله کان ڊڄندا رهو ۽ رزق حاصل ڪرڻ لاءِ صحيح ذريعو اختيار ڪريو ۽ رزق جي تنگي سبب اوهان ان کي غلط طريقن سان نہ ڳولهيو ڇو جو (اوهان لاءِ) جيڪي ڪجهہ الله تعاليٰ وٽ آهي ان کان وڌيڪ نافرماني ڪندي اوهان کي حاصل ٿي نہ سگهندو.

٣ ـ **گهنٽين جهڙو آواز ۽ وحي:** ـ هن طريقي مطابق وحي نازل ٿيڻ وقت پاڻ سڳورا ﷺ جن لڳاتار گهنٽين وڄڻ جهڙو آواز ٻڌندا هئا ۽ پوءِ ان حالت ۾ اهڙو پيغام ٻڌڻ ۾ ايندو هو. جيڪو پاڻ ڪريم ﷺ جن ٻڌندا بہ هئا ۽ سمجهندا بہ هئا تہ ان کي ياد بہ ڪري ڇڏيندا هئا. مگر اهو آواز ڪنهن جو هوندو هو؟ اها هستي نظر نہ ايندي هئي. وحيءَ جي ان قسم کي سڀني کان ڏکيو ۽ سخت قسم ٻڌايو ويو آهي، ڇو جو سيده عائشہ کان روايت آهي تہ "جيڪڏهن سخت سرديءَ جي موسم ۾ بہ هن قسم جي وحيءَ جو نزول ٿيندو هو تہ اوڏيءَ مهل مٺي مرسل ﷺ جن جي پيشاني مبارڪ پگهرجي ويندي هئي، ۽ جي اوڏيءَ مهل سرور عالم ﷺ جن ڪنهن سواريءَ تي ويٺل هوندا هئا تہ بار سببان اهو جانور جهڪي پوندو هو ۽ زمين تي ويهي رهندو هو. جيئن سوره المائده جي نزول وقت ٿيو هو."[3]

بخاري شريف ۾ حضرت زيد بن ثابت کان هڪ روايت ۾ نقل ڪيو ويو آهي تہ هڪ دفعي آءٌ پاڻ سڳورن ﷺ جن

هلندڙ

سان ائين گڏ وينو هوس، جو الهن جي ستر مبارڪ منهنجي ستر مٿان رکيل آهي ۽ اوڏي مهل سرور ڪائنات ﷺ مٿان ان قسم جي وحيءَ جو نزول ٿيو ۽ مان ائين سمجهڻ لڳس ته شايد منهنجي ڄنگهه ان بار سببان ڀڄي پوندي.

۴ ــ فرشتي ڪانسواءِ الله تعاليٰ جو پردي ۾ مخاطب ٿيڻ: ڪن موقعن تي الله تعاليٰ ڪنهن فرشتي کي وچ ۾ آڻڻ ڪانسواءِ سڌو سنئون پنهنجي ڪن پيغمبرن سان ڳالهايو آهي. جيئن معراج واري رات امام الانبياء ﷺ سان. جڏهن کين پنج وقت نماز جي فرضيت ۽ ڪجهه ٻيا حڪم ڏنايا ويا. جنهن جو ثبوت معراج واري حديث ۾ موجود آهي. جڏهن ته سيدنا موسيٰ عليه السلام سان ان طريقي مخاطب ٿيڻ جو ثبوت خود ڪلام الاهي آهي: "وَكَلَّمَ اللّٰهُ مُوْسٰي تَكْلِيْماً".

ان کان علاوه عالمن ۽ مفسرن جو هڪ طبقو اهڙو به آهي جن جي خيال مطابق الله تعاليٰ تمام پردن. واسطن ۽ حجابن کي هٽائي پنهنجي پياري پيغمبر ﷺ جن کي پنهنجو ديدار ڪرايو ۽ روبرو ساڻن هم ڪلام ٿيا ۽ اهو منفرد مقام امام الانبياء ﷺ جن لاءِ ئي مخصوص آهي. جڏهن ته اهل علم جو هڪ ٻيو طبقو وري رؤيت بصري يعني هن ظاهري اکين سان الله تعاليٰ جي ديدار جو قائل نه آهي ۽ اهي پنهنجي نظريي جي تائيد ۾ سورة الانعام جي هيٺين آيت مبارڪ پيش ڪن ٿا.

"لَاتُدْرِكُهُ الْاَبْصَارُ". (دنيا ۾) اکيون کيس ڏسي نه ٿيون سگهن.

ان نظريي بابت پهرين طبقي واري عالمن جو جواب آهي ته ان آيت جو مطلب ٿيندو ته هن عالم ناسوت ۾ ظاهري اکين سان بيشڪ رؤيت باري تعاليٰ ممڪن نه آهي. پر پاڻ ڪريم ﷺ جن ته عالم لاهوت ۾ ذات باري تعاليٰ جو مشاهدو ڪيو ۽ ظاهر آهي ته سدرة المنتهيٰ کان مٿي واري منزل جي مشاهدي لاءِ ته هيءَ ظاهري نظر هوندي به ناڪافي آهي. ڇو جو جتي جبريل جهڙي نوراني مخلوق کي به اچڻ جو اذن نه هجي، ان عالم جي مشاهدي لاءِ اچڻ واري منفرد ۽ محترم مهمان کي انهن سيني نعمتن سان نوازيو ويو هوندو جيڪي اتان جي مشاهدي لاءِ مطلوب هونديون.

ان نظريي جا قائل ائين به چون ٿا ته عام انساني سماعت به الله تعاليٰ جي آواز ٻڌڻ جي طاقت نٿي رکي. جيئن سوره الشوريٰ آيت ۵۱ ۾ الله تعاليٰ فرمايو آهي: وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ .... اِلَّا وَحْياً.

ترجمو: ڪنهن به بشر جي اها حيثيت نه آهي ته الله ساڻس روبرو ڳالهائي. ها باقي وحيءَ جي وسيلي.

پر جي الله تعاليٰ وري پنهنجي ڪنهن ٻانهي سان مخاطب ٿيڻ چاهي ٿو ته ان جي سماعت ۾ اهڙي استعداد پيدا ڪري ٿو، جو هن عالم ناسوت ۾ به اهو ان الهامي احڪامن کي بنا ڪنهن واسطي جي وصول ڪري سگهي ٿو. جيئن وڪلم الله موسيٰ تڪليما ۾ ٻڌايو ويو آهي. ته پوءِ عالم لاهوت اچڻ واري ان عظيم المرتبت هستيءَ جي سماعت يا بصارت ۾ اهڙي استعداد پيدا ڪرڻ ڪيئن ممڪن نه آهي. بهرحال اهي ٻئي نظريا اسان جي عالمن جا آهن، جن تي حديث توڙي تفسير جي ڪتابن ۾ گهڻو بحث ڪيو ويو آهي، ڇو ته اسان جي عالمن ۾ ٻنهي نظرين جا قائل موجود آهن.

اسانجو بزرگ حضرت مخدوم محمد هاشم ٺٽوي رحمة الله عليه پهرين نظريي جو قائل آهي. اهڙي خيال جو اظهار هن معراج واري واقعي کي بيان ڪندي سن ٻارهين نبوي ﷺ جي واقعات ۾ ڪيو آهي. باقي اصلي حقيقت ڇا هئي ته ان جو علم صرف الله تعاليٰ جي ذات بابرڪات وٽ آهي وما تشائون الا ان يشاء الله.

۵ ــ فرشتي جو انساني صورت ۾ اچڻ: اسانجي پياري پيغمبر ﷺ جن توڙي ٻين انبياء عليهم السلام جن جي خدمت ۾ حضرت جبرئيل گهڻا دفعا انساني صورت ۾ ئي ايندو رهيو آهي. نبي انور ﷺ جن جي خدمت ۾ هو ڪڏهن مشهور صحابي "دحيه الڪلبيءَ" جي شڪل ۾ ته ڪڏهن ڪنهن اعرابيءَ جي شڪل ۾ جيئن حديث جبرئيل مان ثابت

آخرالزمان ﷺ جن جي خدمت ۾ پهرين وحي ڪٺي نازل ٿيو، جنهن بابت خدا تعاليٰ پاڻ فرمايو آهي، "اِنَّا اَنۡزَلۡنٰهُ فِيۡ لَيۡلَةِ الۡقَدۡرِ"•
۽ وري ٻيءَ جاءِ تي فرمايو اٿس: "شَهۡرُ رَمَضَانَ الَّذِيۡۤ اُنۡزِلَ فِيۡهِ الۡقُرۡاٰنُ" (١)
سڀ کان پهريان جبرئيل عہ "سورة علق" جون پهريون پنج آيتون پڙهيون. يعني اِقرَاۡ باسمِ کان وٺي مَالَم يَعلمَ تائين ۽ ان کانپوءِ رسول خدا ﷺ انهن آيتن کي ورجايو.
اهائي سڀ کان پهرين وحي آهي. جنهن جو ذکر حديث جي صحيح ڪتابن بخاري وغيره ۾ موجود آهي. (٢) ۽ امام نوويءَ جي روايت موجب اڳين توڙي پوين مان اڪثريت جو ان ڳالهه تي اتفاق آهي. پوءِ جيڪي راوي سورة فاتحہ يا سورة مدثر جي شروعاتي آيتن کي پهرين وحي سمجهن ٿا تہ انهن جي روايت ضعيف آهي. بلڪ امام نوويءَ جي بقول باطل آهي. باقي ان ڳالهه تي اختلاف آهي، تہ ان سال لَيۡلَةُ الۡقَدۡرِ ڪهڙي تاريخ تي هئي. ان ڏس ۾ راوين طرفان جدا جدا تاريخون نقل ڪيون ويون آهن. جيئن سترهين، ارڙهين، چوويهين ۽ ستاويهين وغيره.
وحي نازل ٿيڻ مهل پهريائين جبرئيل عليه السلام نبي سڳوري ﷺ کي ٽي دفعا زور سان ڀاڪر پاتو. جنهن جو تفصيل حديث عائشہ رضہ ۾ موجود آهي. جيڪو بخاري وغيره ۾ ڏسي سگهجي ٿو. (٣)
جبرئيل جو باربار زور ڏيئي ڀاڪر پائڻ جو مقصد اهو هو تہ روحاني طريقي سان قلب نبوي ﷺ مان جملي بشري صفات ڪڍي ان ۾ مَلَڪِي صفات داخل ڪري تہ جيئن سندن قلب مبارڪ ايمان ۽ نبوت جي نور سان ٽمٽار ٿي وڃي. پهرين وحيءَ جي نازل ٿيڻ وقت جبرئيل عليه السلام "سورة عَلَق"

آهي يا وري ڪڏهن ڪنهن ٻئي ڄاتل يا اڻ ڄاتل انسان جي صورت ۾ بہ ايندو رهيو آهي.
ان کانسواءِ ڪڏهن جبريل پنهنجي اصلوڪي صورت ۾ بہ نبي عليه الصلواة والسلام جن جي خدمت ۾ ٻہ دفعا حاضر ٿيو. پهريون دفعو زمين آسمان جي وچ تي غارحرا۰ڪان اوپر طرف پاڻ ڪريم ﷺ جن جبرئيل کي هڪ ڪرسيءَ تي ويٺل ڏٺو. جڏهن تہ ٻيو دفعو معراج واري موقعي تي سدرة المنتهيٰ وٽ جيئن "سورة النجم" ۾ بيان ڪيو ويو آهي.
علامہ عامـري ۽ ٻين جو قول آهي تہ جبريل امين کي پنهنجي اصلوڪي صورت ۾ ڏسڻ جو شرف بہ الله تعاليٰ اسان جي نبي پاڪ ﷺ جن کي بخشيو، باقي ٻئي ڪنهن بہ نبي سڳوري جبريل کي پنهنجي اصلوڪي صورت ۾ ڪڏهن بہ نہ ڏٺو.
بهرحال وحي الاهيءَ جا اهي ڪجهہ خاص قسم آهن. جيڪي حديث، سيرت ۽ تاريخ جي ڪتابن ۾ بيان ڪيا ويا آهن. مٺي مرسل ﷺ جن مٿان وحيءَ جو اهو سلسلو اٽڪل ٽيويهن ورهين تائين جاري رهيو. جنهن جو آغاز چاليهن ورهين جي عمر ۾ سچن خوابن ذريعي مڪي ۾ ٿيو ۽ ان جي پڄاڻي بہ حجة الوداع جي موقعي تي ساڳئي ٿي شهر ۾ ٿي.
صحيح مسلم جلد ٧ باب عرق النبي ﷺ ص ٨١ ـ ٨٢، سيرت ابن اسحاق ص ١٠١ ـ ١٠٢، الاڪتفاء ڪلاعي جلد ١ ص ٢٠٣، دلائل النبوة بيهقي جلد ٧ ص ٥٢ ـ ٥٧، الروض الانف سهيلي جلد ١ ص ٢٦٨ ـ ٢٧٠.

(١) سبل الهديٰ والرشاد شامي ج ٢ ص ١٩٨.

(٢) صحيح بخاري باب " ڪيف ڪان بدءُ الوحي" ج ١ص ٧.

(٣) صحيح بخاري باب " ڪيف ڪان بدءُ الوحي"ج ١ ص ٦.

جون پنج آيتون نبي سڳوري ﷺ جن کي ياد ڪرايون، جنهن ڪانپوءِ هن غار ڪان ٻاهر نڪري هڪ جاءِ تي پنهنجي پير جي کڙيءَ کي گسايو تہ اتان هڪ پاڻيءَ جو چشمو جاري ٿي پيو. ان ڪانپوءِ نبي ڪريم ﷺ جن کي وضوءَ ۽ نماز جو طريقو ٻڌائڻ لاءِ ٻهريائين جبرئيل عہ اتان پاڻ وضو ڪري ٻہ رڪعتون نماز ادا ڪئي. (١) ان دوران سرور ڪائنات ﷺ جن سندس ان عمل کي غور سان جاچيندا رهيا. پوءِ

---

(١) نبي ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ حضرت جبرئيل عہ ٻهريون ڀيرو انساني شڪل ۾ غار حرا اندر نازل ٿيو ۽ چوڻ لڳو، "اي محمد ﷺ آءٌ جبرئيل آهيان ۽ مونکي اوهان ڏانهن موڪليو ويو آهي. اوهان کي هن زمين تي انسانن توڙي جنن لاءِ آخري نبيءَ جي حيثيت ۾ مبعوث ڪيو ويو آهي. ان ڪانپوءِ جبرئيل ۽ پاڻ ڪريم ﷺ جن گڏجي جبل تان هيٺ لهي زمين تي آيا، جتي هڪ نرم غاليچو وڇايل هو. جنهن تي نبي انور ﷺ جن ويٺا ۽ پوءِ جبرئيل پنهنجي پير جي کڙي زمين سان گسائي تہ ان پٿريلي زمين منجهان هڪ قدرتي چشمو جاري ٿيو ۽ جبرئيل ان پاڻيءَ مان وضو ڪرڻ شروع ڪيو. هن ٽي دفعا پنهنجا هٿ ڌوتا، ڪرڙيون ڪيون، نڪ کي پاڻي ڏنو، ٽي دفعا منهن ڌوتو، لوڙين تائين ٻانهن کي ڌوئي مٿي تي آلو هٿ گهمايو ۽ پوءِ آخر ۾ پيرن کي ٽي دفعا ڌوئي پنهنجو وضو مڪمل ڪيو. اهڙيءَ ريت پاڻ ڪريم ﷺ جن کي وضوءَ جو طريقو ۽ ترتيب ٻڌائي ويئي. بلاذريءَ محمد بن قيس ڪان وضوءَ بابت جيڪا روايت نقل ڪئي آهي، ان ۾ وري پيرن ڌوئڻ ڪانپوءِ پنهنجي گوڏ تي پاڻيءَ جا ڇنڊا هڻڻ بہ ٻڌايو ويو آهي. اهڙيءَ ريت وضو ساري، جبرئيل ٻہ رڪعتون ادا ڪيون، جنهن ڪانپوءِ پاڻ ڪريم ﷺ جن بہ ساڳئي نموني وضو ساري، ٻہ رڪعتون ادا ڪيون ۽ ان عمل سان سندن طبيعت ۾ هڪ قدرتي سرور محسوس ٿيڻ لڳو. اها پهرين نماز هئي جنهن لاءِ جبرئيل فرمايو: "يامحمد ﷺ نماز ائين پڙهي ويندي". پوءِ جبرئيل واپس ويو ۽ پاڻ سڳورن ﷺ پنهنجي گهر جي واٽ ورتي. گهر پهچڻ ڪانپوءِ پنهنجي گهرواري ام المؤمنين سيده خديجة الڪبريٰ سان اهو سمورو واقعو بيان ڪيائون ۽ پوءِ بيبي سائڻ بہ ساڳيءَ ريت وضو ساري سرور ڪائنات ﷺ سان گڏجي نماز ادا ڪئي.

اها نماز ۽ وضوءَ جي پهرين تعليم هئي، جيڪا عملي طور جبرئيل پاڻ ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ پهرين دفعي ٿي پيش ڪئي. ان ڏينهن ڪان وٺي معراج تائين نماز ايمان وارن لاءِ هڪ ڏينهن ۾ ٻہ دفعا فرض هئي، يعني ٻہ رڪعتون فجر جون ۽ ٻہ رڪعتون عصر (ٽيهري) جي وقت. جيئن سوره طٰهٰ ۾ فرمايو ويو آهي "وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوْعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ غُرُوْبِهَا" اهڙي روايت يحيٰ بن سلام ۽ حربيءَ ڪان سهيليءَ طرفان نقل ڪئي ويئي آهي، جڏهن تہ ابن مبارڪ جو قول آهي تہ "اهي ٻہ وقت فجر ۽ عشاء جا هئا. جيئن سوره مؤمن ۾ بيان ڪيو ويو آهي" وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ بِالْعَشِيِّ وَالْاِبْكَارِ." اهڙي روايت مقاتل بن سليمان ڪان ابن جوزيءَ نقل ڪئي آهي. باقي وضوء جي باري ۾ جمهور جي راءِ اهائي آهي تہ وضو پهرين ڏينهن ڪان وٺي فرض آهي ۽ پاڻ ڪريم ﷺ جن زندگيءَ ۾ ڪڏهن بہ ڪا نماز وضوءَ ڪانسواءِ ادا نہ ڪئي.

زيد بن حارثہ جي روايت مطابق وضو عمل جي لحاظ ڪان مڪي ۾ ئي فرض ٿيو، باقي وضوء بابت آيت مديني ۾ نازل ٿي جيڪا سوره مائده ۾ موجود آهي ۽ اها سورة مدني آهي، جنهن ۾ وضوء ۽ تيمم بابت طريقو ۽ تفصيل موجود آهي. ام المؤمنين سيده عائشہ صديقہ رضہ ان آيت کي تيمم جي آيت سڏيو آهي. والله اعلم.

حافظ "سهيليءَ" جو قول آهي تہ وضو واري آيت حڪم جي لحاظ ڪان تہ مڪي پر تلاوت جي لحاظ ڪان مدني آهي.

سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ٢ ص ٢٩٩ ـ ٢٩٦. المواهب اللدنيہ قسطلاني ج ١ ص ٢١١ ـ ٢١٠. انساب الاشراف "بلاذري" ج ١ ص ١٢٦ ـ ١٢٥. سيرة دمياطي ص ٧٥ ـ ٧٤. الاڪتفا ڪلاعي ج ١ ص ٢٠٩ الوفا ابن الجوزي ج١ ص ١٦٧ ـ ١٦٦.

جبرئيل جڏهن ان ڪم کان واندو ٿيو تڏهن پاڻ ڪريم ﷺ جن ساڳيءَ ريت وضو ۽ نماز جي ان عمل کي ورجايو. ان وقت کان وٺي معراج تائين مسلمانن کي ٻه وقت نماز ادا ڪرڻ جو ئي حڪم هو. ٻه رڪعتون صبح (فجر) جو ۽ ٻه رڪعتون ٽيپهري (عصر) جو.

جنهن ڪانپوءِ معراج واري رات پنج وقت نماز جو حڪم مليو. جنهن جو احوال سن ٻارهين نبوت جي واقعات ۾ بيان ڪيو ويندو. انشاء الله تعاليٰ.

پهرين وحيءَ جي نازل ٿيڻ مهل رسول رحمت ﷺ جن ڏانهن جبرئيل امين انساني صورت ۾ آيو هو جنهن ڪري پاڻ سڳورن ﷺ جي دل ۾ اهو گمان ٿيڻ لڳو ته هي ڪو ملائڪ آهي يا جن؟ انڪري سندن دل ۾ اها تمنا هئي ته جبرئيل پنهنجي اصلوڪي صورت ۾ سندن آڏو اچي، ته جيئن اهو گمان دور ٿي وڃي.

آخر هڪ دفعي مڪي کان حرا ڏانهن ويندي پاڻ ڪريم ﷺ جن کي جبرئيل پنهنجي اصلوڪي شڪل ۾ زمين ۽ آسمان جي وچ ۾ ڪرسيءَ تي ويٺل نظر آيو. اهو ڏسندي ئي پاڻ ڪريم ﷺ جن جي مٿان اينتري ته هيبت طاري ٿي، جو سندن سمورو جسم مبارڪ ڏڪڻ لڳو ۽ پاڻ سڳورا ﷺ ان حالت ۾ امُ المؤمنين سيده خَدِيْجَةُ الْكُبْرىٰ رضہ وٽ آيا ۽ بيبي سائنڻ کي فرمايائون: "زَمِّلُوْنِيْ زَمِّلُوْنِيْ!" (مونکي ڪپڙو ڍڪايو، مونکي ڪپڙو ڍڪايو) يا ٻي روايت آهي: "دَثِّرُوْنِيْ! دَثِّرُوْنِيْ!" (مونکي چادر ڍڪايو. مونکي چادر ڍڪايو) ان تي بيبي سائنڻ کين چادر ڍڪائي ۽ ان ڪانپوءِ جڏهن اها ڪيفيت ختم ٿي، تڏهن سورة مدثر جون پهريون پنج آيتون "يٰاَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ کان وٺي وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ" تائين نازل ٿيون. [(١)]

ام المؤمنين سيده خديجة الڪبريٰ رضہ جڏهن رسول خدا ﷺ جن کي هيبت ۽ خوف واري حالت ۾ ڏٺو، جنهن جو ذڪر مٿي ٿي چڪو آهي، تڏهن کين دلجاءِ ڏيندي فرمايائين:

"هرگز نه! شيطان کي اوهان تي غالب ٿيڻ جي وات نه ملندي. خدا جو قسم! رب پاڪ اوهان کي ڪڏهن غمگين نہ ڪندو، اوهان مائٽن سان سٺو برتاءُ ڪندڙ، هميشہ حق ڳالهائيندڙ، مهمانن جي خدمت ڪندڙ، غريبن جي پرگهور لهندڙ ۽ ڏکئي وقت ۾ انهن جي مدد ڪندڙ آهيو."

ان ڪانپوءِ بيبي سائنڻ الله جي پياري رسول ﷺ جن کي پنهنجي سؤٽ وَرَقَہ بن نَوْفل وٽ وٺي آئي ۽ کيس چيائين: "اي منهنجي چاچي جا پٽ! پنهنجي ڀائٽي(نبي ڪريم ﷺ) کان احوال وٺو." وَرَقَہ جڏهن نبي ﷺ جن جو احوال ٻڌو تڏهن وراڻيو: "هي اهوئي ناموس [(٢)] آهي، جيڪو هن

---

(١) صحيح بخاري باب " ڪيف ڪان بدءالوحي ج ١ ص ٧".

(٢) "ناموس". عربي ۾ هن لفظ جون ڪيتريون ئي معنائون ٻڌايون ويون آهن. جيئن ، علم جو ڀنڊار، بادشاهہ جو رازدان، خدائي قانون يا شرعي حڪم وغيره. علامہ ابن حجر عسقلاني ان لفظ جي معنيٰ "جبرئيل عليه السلام" لکي آهي. ڇو جو اهو ٻہ خدا تعالي جو پيغام، امانت ۽ رازداريءَ سان خدا جي رسولن ڏانهن پهچائيندو رهيو آهي. لسان العرب واري لکيو آهي ته خير جي راز ڄاڻندڙ کي "ناموس" ۽ شر جي راز ڄاڻندڙ کي "جاسوس" سڏيو ويندو آهي. (لسان العرب ابن منظور جلد٦ ص ٢۴۴-٢۴٣ ، فتح الباري، حافظ ابن حجر عسقلاني ج ١ ص ٢٦، الروض الانف"سهيلي" جلد ١ ص ٢٧٢، بهجة المحافل "عامري" ج ١ ص ٧٩).

كان اگ موسيٰ عليہ السلام تي نازل ٿيو هو. شيطان اوهان تي ڪڏهن بہ غالب ٿي نہ سگهندو". (۱)

ام المؤمنين سيده خديجة الڪبريٰ رضہ جي انهن خدمتن جو اجورو ڪين رب پاڪ طرفان ان ريت مليو جو هڪ ڏينهن جبرئيل عليہ السلام نبي ڪريم ﷺ جن وٽ غار حرا ۾ آيو ۽ عرض ڪيائين تہ "بيبي سائنڻ لاءِ رب العالمين طرفان سلام ڪٺي آيو آهيان ۽ پنهنجي طرفان بہ سندن خدمت ۾ سلام پيش ڪريان ٿو." ان ڪانپوءِ نبي ڪريم ﷺ جن بيبي سائنڻ جي خدمت ۾ رب تعاليٰ ۽ سندس فرشتي جبرئيل عليہ السلام جا سلام پهچايا. ان جي جواب ۾ جيڪي ڪجهہ بيبي سائنڻ فرمايو اهو سندن ڏاهپ ۽ زبان دانيءَ جو بهترين مثال آهي. (۲)

بيبي صاحبہ فرمايو:

"اَللهُ السَّلَامُ وَ مِنْهُ السَّلَامُ وَعَلَيْكَ السَّلَامُ وَعَلىٰ جِبْرِيْلَ السَّلَامُ وَعَلىٰ كُلِّ مَنْ سَمِعَ السَّلَامَ اِلَّا الشَّيْطَانَ."

الله سائين تہ پاڻ سلامتي وارو آهي ۽ سلامتي ان ڪان ئي ملي سگهي ٿي (اي نبي ﷺ) اوهان تي سلام، جبرئيل تي سلام ۽ هر ٻڌڻ واري تي سلام، سواءِ شيطان جي."

ان ڪانپوءِ هڪ سال ڪجهہ وقت تائين وحي نازل ٿيڻ جو سلسلو بند ٿي ويو، ان سبب ڪري نبي سڳورا ﷺ بيحد غمگين رهڻ لڳا. جنهن ڪانپوءِ وري وحيءَ جو سلسلو جاري ٿيو. جيڪو سندن باقي ڄمار تائين جاري رهيو. اهڙو ذڪر صحيح بخاريءَ ۾ موجود آهي. (۳)

---

(۱) صحيح بخاري باب " ڪيف ڪان بدءالوحي " ج ۱ ص ۷"

(۲) بيبي سائنڻ جي انهن خوبين جو ذڪر حافظ ابن حجر، "سهيلي" ۽ ٻين مؤرخن پنهنجي ڪتابن ۾ تفصيل سان ڪيو آهي. اهي ڪتاب هي آهن؛ خلاصة السير محب طبري ص ۳۹، بهجة المحافل عامري، ج ۱ ص ۶۱، فتح الباري "ابن حجر" ج ۷، الروض الانف سهيلي ج ۱ ص ۲۸۰، الشجرة النبوة ابن المبرد ص ۴۴.

(۳) صحيح بخاري جلد ۱ ص ۷.

فصل ٻيو

هن فصل ۾ سن ٢ نبوي يعني ٦١٢ميلادي جي واقعات جو ذڪر ڪيو ويو آهي.

حضرت عبدالله بن عمر رضہ بن خطاب قريشي عدوي جو ڄمڻ

* هن سال حضرت عمر بن خطاب رضہ جي گهر نينگر ڄائو. جنهن جو نالو عَبْدُالله [١] رکيو ويو. غَزْوَهْ اُحُد وقت سندس ڄمار چوڏهن ورهيہ هئي. ننڍي عمر هئڻ سبب رسول الله ﷺ طرفان کيس "غزوه احد" ۾ شريڪ ٿيڻ جي اجازت نہ ملي سگهي.

---

(١) ابوعبدالرحمان عبدالله بن عمر بن خطاب عَدوي، ننڍي عمر ۾ ايمان آڻڻ وارن صحابين جي سٽ ۾ شامل آهي، جيڪو هجرت کان ڏهاڪو ورهيہ اڳ مڪي ۾ ڄائو. سندس امڙ جو نالو زينب بنت مظعون بن حبيب جمحيہ ٻڌايو ويو آهي، جيڪا مشهور صحابي حضرت عثمان بن مظعون جي ڀيڻ هئي ۽ اهائي حضرت حفصہ جي بہ ماءُ هئي. کيس صحابيت جو شرف بہ حاصل آهي. حضرت عبدالله پنهنجي پيءُ عمر بن خطاب سان گڏ مسلمان ٿيو ۽ اهو قول صحيح نہ آهي تہ هو پنهنجي پيءُ کان اڳ مسلمان ٿيو هو. البت "بيعت رضوان" ۾ شامل ٿيڻ جو اعزاز هن پنهنجي پيءُ کان اڳ حاصل ڪيو هو، ان وقت سندس عمر سورهن کن ورهيہ ٻڌائي ويئي آهي.

غزوه بدر جي موقعي تي هو پاڻ ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ حاضر ٿيو ۽ جهاد ۾ شرڪت جو شوق ڏيکاريائين، پر ننڍي عمر سبب کيس اهڙي اجازت نہ ملي. ان ڪانسواءِ "غزوه احد" ۾ بہ سندس شرڪت تي اختلاف آهي، جو تہ موسيٰ بن عقبہ جي روايت مطابق ان وقت سندس ڄمار چوڏهن ورهيہ هئي. ان ڪري کيس غزوه احد ۾ شرڪت جي موڪل نہ ملي. باقي غزوه خندق جي موقعي تي هو پندرهن ورهين جي عمر کي پهچي چڪو هو. جنهن سبب سرور ڪائنات ﷺ جن طرفان هن غزوه ۾ شامل ٿيڻ جي کين اجازت عطا فرمائي ويئي. راوين جي اڪثريت جو ان ڳالهہ تي اتفاق آهي تہ هن پهريون ڀيرو "غزوه خندق" ۾ ئي ڀهرو ورتو. جنهن کان پوءِ ٻين غزوات ۽ تاريخي معرڪن ۾ هو شامل رهيو. انهن ۾ غزوه خيبر، حنين، طائف، تبوڪ، غزوه مؤته، فتح مڪہ، مسيلمہ ۽ طليحہ جهڙن نبوت جي ڪوڙن دعويدارن خلاف جهاد، مصر جي مهم، جنگ يرموڪ، "قسطنطنيہ تي ڪاهہ" وڏيڪ مشهور آهن. ان موقعي تي عبدالله ابن عمر رضہ جنگ جي ميدانن ۾ هڪ بهترين شهسوار جي حيثيت ۾ پنهنجا جوهر ڏيکاريا ۽ خليفہ وقت طرفان جڏهن بہ ونس جهاد جو سڏ پهتو تہ هن نهايت گرمجوشيءَ سان ان ۾ حصو ورتو. باقي پاڻ ڪڏهن بہ ڪنهن عهدي يا اقتدار جو طالب نہ رهيو. هن زندگيءَ جو وڌو حصو الله جي عبادت ۽ الله جي ٻانهن جي خدمت ۾ گذاريو. نيڪيءَ جي ڪمن ڏانهن هميشہ سندس رغبت رهي. هو نبي آخر الزمان ﷺ جن جي "اسوه حسنہ" تي سختيءَ سان عمل پيرا رهيو ۽ سندس ڪوشش هوندي هئي تہ هر ڪم پاڻ ڪريم ﷺ جن جي سنت مطابق ادا ڪيو وڃي. سرور ڪائنات ﷺ جن سندس لاءِ فرمايو: "مون عبدالله کي هڪ اهڙي صالح ٻانهي جي حيثيت ۾ ڏٺو، جنهن الله تعاليٰ جا حق بہ ادا ڪيا تہ الله تعاليٰ جي ٻندن جا بہ." پاڻ ڪريم ﷺ جن جي زندگيءَ ۾ ابن عمر رضہ ڪوشش ڪري سندن هر مجلس ۾ شامل رهندو هو. پر جي اتفاق سان ڪڏهن ائين نہ ٿي سگهيو تہ پوءِ هو انهن ماڻهن وٽ وڃي پڇندو هو، جيڪي ان

مجلس ۾ شريڪ هوندا هئا ۽ انهن کان معلوم ڪندو هو تہ پاڻ سڳورن ﷺ ان ڪچهريءَ ۾ ڪهڙيون ڳالهيون بيان فرمايون. نہ فقط ايترو پر جن ماڳن مڪانن تي ڪڏهن بہ سرور عالم ﷺ جن قيام ڪيو، هو اتي پهچي قيام ڪندو هو ۽ جتي پاڻ ڪريم ﷺ جن آرام فرمايو اتي آرام ڪندو هو ۽ جنهن جاءِ تي نفل ادا ڪيائون اتي نفل ادا ڪندو هو. ۽ جيڪڏهن ان جاءِ تي ڪو وڻ ٻوٽو موجود هوندو هو تہ ان جي بہ خدمت ڪندو ۽ ان کي پاڻي ڏيندو رهندو هو تہ جيئن ان جو وجود گهڻي وقت تائين برقرار رهي. سياست جي باري ۾ هو جمهوري اصولن جو قائل هو. يعني هن ميدان ۾ ابن عمر اڪثريت جي آزادانہ راءِ کي اهميت ڏيندو هو. سندس زندگيءَ ۾ جڏهن بہ خليفي جو انتخاب ٿيو تہ هن عوام جي اڪثريت جو ساٿ ڏنو، پر جڏهن امير معاويہ پنهنجي پٽ يزيد کي پنهنجي جيئري جانشين مقرر ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪئي تہ ان وقت ابن عمر ان ڳالهہ جي سخت مخالفت ڪئي، ڇو تہ سندس خيال مطابق اهو عمل سلف صالحين واري طريقي جي موافق نہ هو. پوءِ بعد ۾ جڏهن يزيد حڪمران ٿي ويو ۽ اڪثريت طرفان سندس بيعت ڪئي ويئي تہ ان وقت ابن عمر بہ بيعت ڪري ڇڏي. باقي جڏهن مسلمان پاڻ ۾ هڪ ٻئي جي خلاف ميدان ۾ لٿا تہ پوءِ هو سياست کان پاسيرو ٿي ويو. البت هڪ ڳالهہ جو ڏک کيس هميشہ رهيو، جنهن جو هن مرڻ مهل بہ اظهار ڪيو، تہ "دنيا ۾ جيڪڏهن ڪنهن شيءِ ڇڏڻ جو ڏک آهي تہ اهو هي آهي تہ آءٌ جيڪر امير المؤمنين علي ابن ابوطالب سان گڏجي باغين سان وڙهان ها."

ابن عمر رضہ جي علم، فضل، تقويٰ، توازن، عجز، انڪساري، عفو، درگذر، سخا ۽ سورهيائيءَ جي قصن سان تاريخ جا باب ڀريا پيا آهن. مال دولت سان کيس ڪابہ دلچسپي نہ هئي ۽ جڏهن بہ مال غنيمت مان يا ڪنهن ٻيءَ جاءِ تان ڪجهہ وٽس ايندو هو تہ ورهائي ڇڏيندو هو. سندس متعلق ابن الاثير هڪ روايت ۾ ٻڌايو آهي تہ ابن عمر هڪ ڀيري هڪ ئي جاءِ تي ويٺي ويٺي ٽيهہ هزار درهم ماڻهن ۾ ورهائي ڇڏيا. ان کانسواءِ جيڪو غلام ٻانهو يا ٻانهي کيس وڌيڪ پسند هوندا هئا يا جيڪي گهڻي عبادت ۽ رياضت ڪندا هئا تہ هو انهن کي آزاد ڪري ڇڏيندو هو. اهڙيءَ ريت علمي ميدان ۾ بہ سندس خدمتون هميشہ ياد رکيون وينديون. خاص طور فقہ ۽ حديث جي سلسلي ۾ سندس نالو سَنَد جي حيثيت حاصل ڪري چڪو آهي. امام مالڪ جي بقول "ابن عمر انڪل سٺ ورهين تائين "فقہ" جي ميدان ۾ امت جي رهنمائي ڪندو رهيو."[4] سندس علم جي گهرائي، فطري ذهانت، بي مثال تقويٰ ۽ بي حد احتياط عوام جي دلين تي اهڙو تہ اثر ڄمايو جو معاشري جي مڙني ماڻهن کي سندس فتاويٰ تي بيحد اعتماد هو ۽ امام مالڪ جي قول مطابق هو ان ميدان ۾ امت جو امام هو. ابن عمر کي الله تعاليٰ قرآن فهميءَ جي بہ بي پناهہ صلاحيت عطا فرمائي هئي. هو هڪ هڪ آيت تي ڏينهن جا ڏينهن گهرائيءَ سان سوچيندو ۽ ان مان معنيٰ جا موتي حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو هو. امام مالڪ سائينءَ مؤطا ۾ ڄاڻايو آهي تہ سيدنا عبدالله ابن عمر "سوره بقره" جا مسائل سمجهڻ ۽ انهن بابت ويچار ڪرڻ ۾ چوڏهن ورهيہ گذاري ڇڏيا.

قرآن کانپوءِ دين جو ٻيو وڏو ذريعو حديث رسول ﷺ آهي، جنهن ڪري ابن عمر رضہ کي حديث سان بہ حد کان وڌيڪ دلچسپي هئي. سرور ڪائنات ﷺ جي خدمت ۾ رهي جيڪو ڪجهہ هن پاڻ ٻڌايو يا وري پنهنجي ڀيءُ سيدنا عمر، ڀيڻ ام المؤمنين حضرت حفصہ، پنهنجي مامي عثمان بن مظعون، پنهنجي ڦڦي فاطمہ بنت خطاب يا ٻين وڏي عمر وارن صحابي سڳورن جي صحبت ۾ ويهي جيڪي ڪجهہ ٻڌايائين ان کي پوري طرح سمجهي ياد ڪندو هو ۽ پوءِ بيان ڪندو هو. حديث بيان ڪرڻ ۾ بي حد احتياط کان ڪم وٺندو هو. سَنَد جي لحاظ کان بہ هن ميدان ۾ ابن عمر رضہ نهايت

مثانهون مقام رکي ٿو. هن ڏس ۾ (ثلاثيات) ٽن راوين واري سلسلي کي "سلسلة الذهب" يعني سوني لڙهه" سڏيو ويو آهي. جنهن ۾ ڪابه کوٽ نظر نه اچي ۽ اهڙي سَنَدَ سراسر سون آهي. جنهن ۾ ابن عمر کان رافع ۽ رافع کان مالڪ روايت نقل ڪري ٿو. امام حاڪم وري اهڙي "سَنَدَ کي اصح الاسانيد ڪلها (سمورين روايتن کان صحيح ترين سَنَدَ) سڏيو آهي. بهرحال مختلف محدثن سان ابن عمر کان نبي ڪريم ﷺ جن جون ٻه هزار ڇهه سؤ ٽيهه (٢٦٣٠) حديثون روايت ڪيون ويون آهن. ابن عمر کي هونءَ ته سيني چڱاين جي ڪمن سان دلچسپي هوندي هئي پر خاص طور حج ۽ عمري جي ادائگيءَ ۾ سندس قلب کي وڏيڪ قرار ملندو هو. حجة الوداع کانپوءِ شايد ئي هن کان ڪو حج قضا ٿيو هجي. اهڙيءَ ريت مڪة المڪرمه ۾ قيام دوران بار بار عمري جي ادائگيءَ جو به اهتمام ڪندو هو.

امام تقي الدين فاسيءَ جي نقل ڪيل هڪ روايت مان معلوم ٿئي ٿو ته "هن پنهنجي زندگيءَ ۾ سٺ دفعا حج جي سعادت حاصل ڪئي ۽ هڪ هزار دفعا عمرو ادا ڪيائين." مناسڪ حج جو هي وڏي ۾ وڏو عالم اما ڪوشش ڪندو هو ته حج جو هر رڪن ائين ادا ڪيو وڃي جيئن پاڻ ﷺ جن ادا ڪيو. سندس وفات به حج بيت الله جي هڪ سفر دوران ٿي. اهو واقعو هن ريت پيش آيو ته سن ٧٤ هجريءَ ڌاري حج جي موقعي تي جڏهن حاجي سڳورا عرفات کان مزدلفه ڏانهن موٽي رهيا هئا ته هڪ سرڪاري سپاهي جو نيزو سندس پير ۾ اچي لڳو. جيئن ته اهو نيزو زهر ۾ ٻڌل هو ۽ وري سفر سبب ان جو مناسب علاج به نه ٿي سگهيو تنهنڪري ان ڦٽ پڪريز ڪيو ۽ پير سڄندو ويو ۽ نيٺ ان ڦٽ جو زهر سڄي جسم ۾ پکڙجي ويو. ابن عبدالبر مطابق سيدنا ابن عمر کي اهو نيزو حجاج جي حڪم سان هنيو ويو هو. ڇو ته هڪ دفعي حجاج خطبي ۾ گهڻي ڊيگهه ڪئي ايتري قدر جو عصر جي نماز جو وقت تنگ ٿيڻ لڳو. ان تي ابن عمر رضه ڪيس خطبو ختم ڪرڻ جو حڪم ڏنو جيڪا ڳالهه حجاج کي نه وڻي. پر هن ان وقت ته ڪجهه نه چيو باقي دل ۾ اها ڳالهه رکيائين ۽ موقعي ملڻ تي ان ريت ڪانئس حساب ورتائين.زخمي ٿيڻ کانپوءِ جڏهن هو ابن عمر جي عيادت لاءِ ونس پهتو ۽ ان ڳالهه تي افسوس ظاهر ڪندي ڪانئس معلوم ڪيائين ته "آيا هاڻي اوهين ان سپاهيءَ کي سڃاڻي سگهندا ته اسين ڪيس ان حرڪت جي سزا ڏيون." پيرسني ۽ بيماريءَ جي باوجود خدا جي هن صالح ٻانهي، جيڪو سموري احوال کان آگاهه هو. نهايت جرئت سان ڪيس جواب ڏنو ته "ڏوهه سپاهيءَ جو نه پر اوهان جو آهي جو اوهان اهڙين مقدس جاين تي سپاهين کي اهڙا هٿيار ڪڻي هلڻ جي اجازت ڏني آهي."بهرحال پيرسنيءَ سبب ابن عمر جو اهو ڦٽ نه ڇٽي سگهيو ۽ پوءِ ان بيماريءَ سبب ئي هن مڪي شريف ۾ وفات فرمائي. جيتوڻيڪ سندس دلي خواهش هئي ته سندس پساهه مديني ۾ پورا ٿين ۽ هو پياري پيغمبر ﷺ جن جي پاڙي ۾ دفن ٿئي. وفات کان ڪجهه وقت اڳ پنهنجي پٽ حضرت سالم کي وصيت ڪيائين ته جيڪڏهن هو رات جو گذاري وڃي ته ڪيس خاموشيءَ سان ان وقت حرم جي حدن کان ٻاهر دفنايو وڃي ته جيئن ڪو سرڪاري ڪارندو سندس ڪفن دفن ۾ شريڪ نه ٿي سگهي. پر حضرت ابن عمر جهڙيءَ هستيءَ جي وفات جي خبر يڪدم سڄي مڪي ۾ پکڙجي ويئي ۽ پوءِ حجاج بن يوسف به اوڏيءَ مهل پهچي ويو. جنهن جنازي جي نماز پڙهائي. جنهن کان پوءِ ان جي ئي حڪم موجب ميت کي "فخ" نالي ماڳ تي مهاجرن جي قبرستان ۾ دفنايو ويو جيڪو مڪي کان اٽڪل ٽي ميل ٻاهر آهي. هن مقدس ماڳ تي مڪي ۾ داخل ٿيڻ کان اڳ پاڻ ڪريم ﷺ جن غسل فرمايو هو. جڏهن ته هڪ ٻي روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي ته حضرت عبدالله ابن عمر کي "مَحصب" ۾ دفنايو ويو. هي ڳوٺ وري منيٰ جي ويجهڙائيءَ ۾ آهي.

وفات وقت عام روايتن مطابق ابن عمر جي ڄمار اٽڪل چوراسي ورهيه هئي ۽ اهو واقعو سن ٦٤ هجريءَ ڌاري پيش آيو. هلندڙ

حضرت حمزه رضہ جو اسلام قبول ڪرڻ

* هن سال نبي سڳوري ﷺ جن جي چاچي حضرت حَمْزَه رضہ (۱) بن عبدالمطلب اسلام قبول ڪيو. ان

الطبقات‌الڪبري "ابن سعد" ج ۲ ص ۱۸۵ ـ ۲۸۱. الرياض المستطابہ "عامري" ۱۹۸ ـ ۱۹٦. العقد الثمين "فاسي" ج ۴ ص ۳۹۰ ـ ۳۸۹. "اسد الغابہ" "ابن الاثير" ج ۳ ص ۳۵۲ ـ ۳۴۷. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ۱ ص ۴۳۷ ـ ۴۳٦. مرآة الجنان "يافعي" ج ۱ ص ۱۲۴. الاستيعاب "ابن عبدالبر" ج ۳ ص ۸۳ ـ ۸۰. شذرات الذهب "ابن العماد" ج ۱ ص ۱۴۹. التحفة اللطيفہ "سخاوي" ج ۲ ص ٦۵ ـ ٦۴. معجم ما استعجم "بڪري" ج ۲ ص ۲٦۷. اخبار مڪہ "فاڪهي" ج ۴ ص ۲۱۷.

(۱) تاريخ اسلام جو نامور سپہ سالار، شهيدن جو سردار، بي مثال بهادر ۽ دلير، الله ۽ الله جي رسول ﷺ جو شير حضرت حمزه، هاٿين واري واقعي کان ٻہ ورهيہ ڪن اڳ يعني ۵٦۵ ع ڌاري قريش جي نامور سردار سيدنا عبدالمطلب جي گهر ۾ ڄائو. سندس امڙ جو نالو هالہ بنت وهيب زُهري ٻڌايو ويو آهي، جيڪا سرور ڪائنات ﷺ جن جي امڙ سائڻ سيده آمنہ جي سؤٽ هئي، جنهن مان حضرت حمزه ۽ سيده صفيہ ڄاوا، انڪري اهي ٻئي پاڻ ۾ سڳا ڀاءُ ڀيڻ هئا.

ننڍپڻ ۾ حضرت حمزه رضہ بہ ابولهب جي ٻانهي "ثوبيہ" جو کير پيتو هو، انڪري هو سيد عالم ﷺ جن جو نہ فقط چاچو پر سندن ٿڃ شريڪ ڀاءُ بہ هو. ان ڪانسواءِ هو ٻئي پاڻ ۾ سنڍو بہ هئا. ڇو جو حضرت حمزه رضہ جي گهر واري سلميٰ بنت عميس ۽ ام المومنين سيده ميمونہ پاڻ ۾ (مائٽيون) ڀينر هيون. حضرت حمزه جي ڪنيت ابوعماره ۽ ابو يعليٰ ٻڌائي ويئي آهي. سيدنا حمزه جي عمر اڃان ڏهاڪو ورهيہ مس ٿي تہ سندس ٻيءُ سيدنا عبدالمطلب گذاري ويو. جنهن ڪانپوءِ هن جي ماءُ ڪجهہ وقت لاءِ پنهنجي پيڪن ۾ وڃي رهي. انڪري حضرت حمزه رضہ جي پرورش ۽ پالنا پنهنجي مامن جيٰ نگرانيءَ ۾ ٿي جن جو تعلق قريش جي مشهور شاخ بنو زُهره سان هو. حضرت حمزه ننڍپڻ کان وٺي نهايت بهادر ۽ طاقتور ۽ ڪنهن کان نہ ڊڄڻ وارو هو. انهن خوبين سان گڏ هن جي جسامت ۽ جرئت کي ڏسندي سندس مائٽ اهو اندازو لڳائي ويا تہ هي نوجوان اڳتي هلي ميدان جنگ جو هيرو ثابت ٿيندو. تنهنڪري ان دور جي رواج مطابق هنن پنهنجي هن ڀائيجي کي جنگي تربيت ڏيارڻ جو اهتمام ڪيو. حضرت حمزه ٿوري وقت ۾ نہ ميدان جنگ جا سمورا فن نہ صرف سکي ورتا پر انهن ۾ مهارت بہ حاصل ڪئي. تير اندازي، تلوار بازي، گهوڙيسواري ۽ صحيح نشاني تي تير اڇلائڻ ۾ تہ سندس ڪو ثاني نہ هو. حضرت حمزه جوانيءَ تائين پهچندي پهچندي سمورا فن سکي پورا ڪيا. ان ڪانپوءِ هو پنهنجي امڙ ۽ ڀيڻ سان گڏ ناناڻن کان اچي پنهنجي اباڻي گهر ۾ رهيو. هتي اچڻ ڪانپوءِ هو پنهنجن هم عمر مائٽن سان گڏجي ڪچهريون بہ ڪندو هو تہ نشاني بازيءَ جا مقابلا وغيره بہ.

پاڻ ڪريمن ﷺ ۽ حضرت حمزه رضہ جي عمر ۾ رڳو ٻن ورهين ڪن جو فرق هو. انڪري هي ٻئي هڪ ٻئي جي ويجهو بہ رهندا هئا تہ هڪ ٻئي جو خيال بہ رکندا هئا. جيتوڻيڪ ٻنهي جون عادتون هڪ ٻئي کان گهڻو مختلف هيون. سرور ڪائنات ﷺ جن جي شادي جڏهن سيده خديجة الڪبريٰ سان طئي ٿي تہ ان سلسلي ۾ بہ حضرت حمزه اهم ڪردار ادا ڪيو، ڇو تہ هڪ طرف گهوٽ سندس ڀائٽيو هو تہ ٻئي طرف وري ٿڃ شريڪ ڀاءُ ۽ پوءِ جڏهن شاديءَ جو موقعو آيو تہ هو ۽ حضرت ابوطالب ٻئي چاچا پنهنجي ڀائيٽي (ﷺ) کي ساڻ ڪري ڪنواريتن وٽ پهتا.

حضرت حمزه رضہ کي ننڍپڻ کان ئي شڪار ڪرڻ جو شوق هو ۽ وقت گذرڻ سان گڏوگڏ سندس شوق بہ وڌندو رهيو، جنهن لاءِ هو اڪثر تير ڪمان کڻي پنهنجي گهوڙي تي سوار ٿي انهن جاين تي پيو هلندو هو جتي ڪيس شڪار

هلندڙ

جي اميد هوندي هئي. باقي زماني جي حالتن کان هو بي خبر پنهنجو وقت پيو گذاريندو هو.

پاڻ ڪريمن ﷺ جي بعثت وقت هو پختي عمر کي پهچي چڪو هو. حق جي ان آواز جو پڙاڏو بہ مختلف طريقن سان سندس ڪنن تائين پهچندو رهندو هو، ڇو جو ان دعوت جو مرڪز ۽ محور تہ سندس هاشمي گهراڻي ۾ ئي هو. جنهن جا ڪي پرزور حامي هئا تہ ڪي مخالف، پر حضرت حمزه رضہ طرفان ڪڏهن بہ نہ ڪو موافقت جو احوال ملي ٿو ۽ نہ وري مخالفت جو. جنهن مان سمجهي سگهجي ٿو تہ هن همراه کي پنهنجي شڪار جي شوق مان ايتري مهلت ئي نہ پئي ملي جو هو ان معاملي بابت سنجيدگيءَ سان ويهي ڪجهہ سوچي سگهي، تان جو ان ڳالهہ کي ڇهہ ورهيہ کن گذري ويا. جنهن کانپوءِ هڪ ڏينهن جو واقعو آهي تہ نبي انور ﷺ جن ڪجهہ ماڻهن سان دين جي متعلق ڳالهيون ڪري رهيا هئا تہ اوچتو ابوجهل بہ اچي اتي نڪتو ۽ پوءِ هن گستاخ پاڻ ڪريم ﷺ جن جي شان ۾ بہ گتا لفظ ڳالهايا تہ سندن سچيءَ دين کي بہ گهٽ وڌ چيو، پر خدا جي سچي رسول ﷺ اهو سڀ ڪجهہ خاموشيءَ سان ٻڌو. ان موقعي تي عبدالله بن جدعان جي هڪ ٻانهي "ڪوهہ صفا" تي چڙهي بيٺي هئي، جنهن اهو سڄو واقعو پنهنجي اکين سان ڏٺو. اتفاق سان ڪجهہ دير مس گذري تہ حضرت حمزه رضہ بہ اوڏي مهل شڪار تان موٽي پنهنجي گهر ڏانهن اچي رهيو هو پر جيئن تہ سندس معمول هو تہ جڏهن شڪار تان موٽندو هو تہ پهريان حرم ۾ وڃي ڪعبي جو طواف ڪندو هو ۽ پوءِ گهر ڏانهن رخ رکندو هو. جيتوڻيڪ هو ان وقت تائين اڃان مسلمان نہ ٿيو هو. ان ڏينهن جيئن هو بيت الله ڏانهن وڃي رهيو هو تہ رستي ۾ ابن جدعان جي اها ٻانهي ڪيس منهن پئجي وئي، جنهن اهو سڄو واقعو ذري پرزي ڪيس ٻڌايو. اهو ٻڌندي ئي حضرت حمزه رضہ تپي باهہ ٿي ويو ۽ جيئن بيت الله ۾ داخل ٿيو تہ سندس نگاهہ سڌو ابوجهل تي پيئي، جيڪو پنهنجي ساٿين سان گڏ اتي ويٺو هو. حضرت حمزه رضہ سڌو وڃي سندس مٿان بيٺو ۽ هٿ ۾ جيڪا ڪمان هئس اها اهڙي تہ زور سان ابوجهل جي مٿي ۾ وهائي ڪيڏيائين جو همراه جو مغز رتو رت ٿي ويو. ان وقت ابوجهل جا مت مائٽ بہ سندس ويجهو ويٺا هئا پر حضرت حمزه جي دهشت کي ڏسي سندن همتون جواب ڏيئي بيٺيون. پوءِ ابوجهل پڇيو "اي ابوعماره! ڇا تون پنهنجي رستي تان ٿڙي ويو آهين؟"

اهو ٻڌي حضرت حمزه رضہ وراڻيو: "مونکي ان ڳالهہ کان ڪير روڪي سگهي ٿو. مان شاهدي ٿو ڏيان تہ محمد ﷺ الله جو رسول آهي، ۽ اهو حق جو پيغام ٻڌائي رهيو آهي."

جنهن کانپوءِ هن "دار ارقم" پهچي پنهنجي اسلام جو اعلان ڪيو. حضرت حمزه رضہ جي مسلمان ٿيڻ سان سيئي ديندار خوشيءَ ۾ نہ پئي ماپيا. ٽي ڏينهن رکي حضرت عمر رضہ بہ دار ارقم جي در تي پهچي ويو ۽ اندر اچڻ لاءِ اجازت طلب ڪيائين. سندس هٿ ۾ تلوار هئي، جنهن کي ڏسي مسلمان ڪجهہ پريشان ٿي ويا پر حضرت حمزه رضہ چوڻ لڳو تہ عمر کي اندر اچڻ جي اجازت ڏني وڃي، پوءِ جيڪڏهن هو چڱيءَ نيت سان آيو آهي تہ ڀلو، نہ تہ سندس ئي تلوار سان ڪيس پورو ڪري ڇڏبو. پر ان وقت مسلمانن جي خوشيءَ جي انتها نہ رهي جڏهن عمر رضہ بہ دار ارقم اندر داخل ٿي اسلام جي حقانيت جي گواهي ڏني. حضرت حمزه رضہ ۽ حضرت عمر رضہ جي اسلام قبول ڪرڻ سان مسلمانن کي وڏي تقويت حاصل ٿي. هاڻي هو "دار ارقم" کان ٻاهر نڪري ڪعبة الله ۾ نماز بہ ادا ڪرڻ لڳا تہ اسلام جي ظاهر ظهور تبليغ بہ.

هجرت جي اعلان کانپوءِ حضرت حمزه رضہ بہ ٻين مسلمانن وانگر مديني ڏانهن هجرت ڪئي.

هجرت جي ٻئي سال جڏهن جهاد جو اعلان ٿيو تہ حضرت حمزه ڏاڍو سرهائي جو اظهار ڪيو تہ هاڻي کيس پنهنجي جرئت ۽ جوانمردي جي مظاهري جو موقعو ملندو.

هلندڙ

مدائني جي قول مطابق پاڻ ڪريم ﷺ جن اسلام جي تاريخ جو جيڪو پهريون "سريہ" ساموندي ڪناري سان گڏ "جُهينہ" طرف اماڻيو. ان جي اڳواڻيءَ جو شرف حضرت حمزه رضہ ڪي حاصل رهيو ۽ پاڻ سڳورن ﷺ پهريون ڀيرو پنهنجي مبارڪ هٿن سان اڇي رنگ جو جهنڊو تيار ڪيو جيڪو حمزه رضہ جي هٿن ۾ ڏنو ويو. انڪري هو اسلام جو پهريون علمبردار شمار ٿئي ٿو.

مسلمانن ۽ ڪافرن جي وچ ۾ پهرين فيصلہ ڪن معرڪي بدر ۾ هو جهاد جي جذبي سان سرشار ميدان ۾ موجود رهيو ۽ ڪافرن جي وڏن وڏن سردارن جون سسيون ڌڙ کان ڌار ڪري ڇڏيائين.

سن ٽين هجريءَ ڌاري "غزوه احد" ۾ بہ هن پنهنجي صلاحيتن جو ڀرپور مظاهرو ڪيو ۽ ڪيترن ڪافرن سندس هٿان موت جو منهن ڏٺو. هن موقعي تي جبير بن مطعم وارن وحشي بن حرب نالي پنهنجي هڪ غلام کي اها لالچ ڏني هئي تہ جيڪڏهن هن حضرت حمزه رضہ کي قتل ڪيو تہ کيس آزادي بہ ملندي تہ مختلف انعام اڪرام بہ ڏنا ويندا. ڇو تہ جنگ بدر ۾ حمزه رضہ هٿان مطعم جو پاءُ طعيمہ قتل ٿيو هو. انڪري احد جي ميدان ۾ ان غلام جي نگاهہ حضرت حمزه رضہ جي پٺيان لڳل هئي. هڪ موقعي تي جڏهن حضرت حمزه رضہ ڪافرن مٿان تلوار جا وار ڪري رهيو هو تہ ان غلام لڪي لڪي مٿانئس هڪ تير اڇلايو ۽ کيس شهيد ڪري ڇڏيو. حضرت حمزه رضہ هٿان بدر توڙي احد ۾ جيئن تہ ڪافرن جا ناميارا اڳواڻ قتل ٿيا هئا. انڪري سندن دل ۾ انتقام جي باهہ ٻرڪي رهي هئي. جڏهن سيدنا حمزه رضہ شهيد ٿيو تہ ابوسفيان جي زال هند جنهن جو پيءُ عتبہ بدر جي موقعي تي حضرت حمزه رضہ هٿان قتل ٿيو هو. ان دور جي وحشيانہ رسمن مطابق حضرت حمزه رضہ جا ڪن، چپ ۽ نڪ ڪپي انهن جو هار ناهي ڳلي ۾ پاتو. پر پوءِ بہ سندس دل نہ ٺري ۽ بعد ۾ حضرت حمزه رضہ جو پيٽ چيريو ويو. جنهن مان جگر کي ڪڍي هند وات ۾ وجهي چٻاڙيو ۽ پوءِ ٿوڪي ڦٽي ڪيائين. اها حيوانيت ۽ جهالت جي انتها هئي. پنهنجي پياري چاچي جي اهڙي حالت سيد الانبياء ﷺ جي دل کي ڏاڍو ڏکايو. هن موقعي تي الله تعاليٰ طرفان هيءَ آيت نازل ڪئي وئي.

وَإِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُم بِهِ وَلَئِن صَبَرْتُمْ لَهُوَ خَيْرٌ لِّلصَّابِرِينَ، وَاصْبِرْ وَمَا صَبْرُكَ إِلَّا بِاللَّهِ (سوره النحل ١٢٧ ـ ١٢٦)

هن موقعي تي ام زبير سيده صفيہ بنت عبدالمطلب جيڪا حضرت حمزه رضہ جي سڳي ڀيڻ هئي، جڏهن پنهنجي شهيد ڀاءُ جو آخري ديدار ڪرڻ آئي تہ سرور ڪونين ﷺ جن پنهنجي هن ڦڦي سڳوريءَ کي روڪيو. ڇو تہ لاش جي وڍ ڪٽ ڪري جيڪا حالت بڻائي وئي هئي ان کي ڏسڻ يقيناً هڪ ڀيڻ جي برداشت کان ٻاهر هو. جنهن ڪانپوءِ سيده صفيہ رضہ پنهنجي ڀاءُ جي ڪفن لاءِ ٻہ اوني چادرون موڪليون، ڇو تہ سيدنا حمزه رضہ قدآور ۽ بت ۾ ڀريل مڙس هو پر جيئن تہ ڪافي تعداد ۾ لاش موجود هئا ۽ مسلمانن جي مالي حالت بہ اڃان ڪمزور هئي، ان ڪري هر ميت لاءِ ڪفن مهيا ڪرڻ بہ هڪ مسئلو هو. انهن حالتن جي پيش نظر پاڻ ڪريم ﷺ جن فرمايو تہ انهن ٻن منجهان هڪ چادر جو ڪفن حضرت حمزه رضہ کي پهرايو وڃي ۽ ٻي چادر جو ان انصاريءَ جي ميت کي جيڪو سندس پر ۾ پيل آهي ۽ پوءِ ان حڪم جي تعميل ڪئي وئي.

ڪفن واري چادر حضرت حمزه رضہ جي قد کان ننڍي هئي، جيڪڏهن ان سان ميت جو منهن پيو ڍڪجي تہ پير پيا ظاهر ٿين ۽ جي پيرن ڏانهن پيو ڇڪجي تہ منهن پيو ظاهر ٿئي، انڪري پاڻ ڪريم ﷺ جن حڪم ڏنو تہ چادر سان ميت جو منهن ڍڪيو وڃي، باقي پيرن تي ٻن ۽ گاهہ وجهي ڍڪيو وڃي. هن موقعي تي امام الانبياء ﷺ جن اهو بہ فرمايو تہ نہ انهن لاشن جو خون صاف ڪيو وڃي ۽ نہ وري انهن کي غسل ڏنو وڃي تہ جيئن قيامت ڏينهن حق جي راهہ ۾ شهادت ماڻيندڙ ان ئي حالت ۾ مالڪ الملڪ جي درٻار ۾ پيش ڪيا وڃن. جنهن ڪانپوءِ احد جي شهيدن جي

هلندڙ

روايت تي گهڻن کي اختلاف آهي. جڏهن ته حافظ ابن حجر (١) پنهنجي جڳ مشهور ڪتاب "الاصابہ" ۾ ان ڳالهه تي وڌيڪ زور ڏنو آهي.(٢)

ابن حجر سان گڏ "الاستيعاب" جو مصنف به ان روايت کي مٿانهون سمجهي ٿو. (٣)

"المَوّاهِبِ اللدنيہ" وارو به ان ڏس ۾ ساڳئي راءِ رکي ٿو، پر مشهور روايت اها آهي ته حضرت حَمزَه رضہ سن ڇهين نبوي دوران اسلام قبول ڪيو ۽ اڪثر سيرت نگار ان ڳالهه جا قائل نظر اچن ٿا.

جنازي نماز پڙهي ويئي.

سڀ کان پهريان سيد الانبياء ﷺ جن سيد الشهداء حضرت حمزه رضہ جي نماز پڙهائي ۽ ان کانپوءِ هر ميت جي جدا جدا نماز پڙهي ويئي.

هڪ ٻي روايت ۾ ائين به ٻڌايو ويو آهي ته حضرت حمزه جي ميت جنازي نماز کانپوءِ ساڳي جاءِ تي موجود رهي، جنهن کانپوءِ هر ميت کي آڻي سندس پاسي ۾ رکي پوءِ ان جي نماز پڙهي پئي وئي ۽ نماز کانپوءِ ان کي هٽائي وري ان جي جاءِ تي ٻي ميت پئي آندي وئي، اهڙيءَ ريت ستر شهيدن مٿان ستر دفعا نماز پڙهي ويئي ۽ حضرت حمزه رضہ جي ميت مٿان ستر دفعا نماز پڙهي ويئي.

حضرت جابر جو قول آهي ته احد جي شهيدن جي جنازي نماز نه پڙهائي ويئي. جڏهن ته صحيحين جي روايت آهي ته نبي ڪريم ﷺ جن احد جي شهيدن جي نماز پڙهائي.

هن موقعي تي ٻه ٻه ميت هڪ قبر ۾ دفنايا ويا ۽ حضرت حمزه رضہ کي سندس ڀائيجي عبدالله رضہ بن جحش سان گڏ ساڳئي قبر ۾ دفنايو ويو.

الطبقات الڪبريٰ "ابن سعد" ج ٣ ص ١٣ ـ ٥. سير اعلام النبلاء "ذهبي" ج ٣ ص ١١٦ ـ ١١٠. الاستيعاب "ابن عبدالبر" ج ١ ص ٤٢٧ ـ ٤٢٣. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٢ ص ٧١ ـ ٦٦. سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ١١ ص ٩٢ ـ ٩٠. العقد الثمين "فاسي" ج ٣ ص ٤٤٢ ـ ٤٤١. شذرات الذهب "ابن العماد" ج ١ ص ١٧. عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ١ ص ١٩٦ ـ ١٩٥.

(١) ابن حجر جو سڄو نالو شهاب الدين، ابوالفضل احمد بن علي بن حجر عسقلاني مصري آهي. هو ١٢ شعبان ٧٧٣هہ بمطابق ١٨ فيبروري ١٣٧٢ع ڌاري مصر جي قديم شهر "قاهره" ۾ ڄائو. ننڍپڻ کان ئي کيس علم حاصل ڪرڻ جو شوق هو. جنهن جي پورائي لاءِ هن مصر، شام، حجاز ۽ يمن جي وڏن عالمن وٽان حديث، فقہ، قرات، ۽ نحو ۾ دسترس حاصل ڪئي. سندس استادن ۾ زَين الدِين عراقي، مَجدالدين فيروزآبادي، ابن هَشام، بُلقيني، تنوخي ۽ ابن جماعة وغيره جا نالا ذڪر جوڳا آهن.

٧٩٣ هجريءَ کان پوءِ "ابن حجر" پاڻ کي حديث جي مطالعي لاءِ وقف ڪري ڇڏيو. وقت جا مڃيل عالم ۽ محقق سندس درس ۾ شريڪ ٿيندا هئا. ڏيڍ سؤ کان مٿي ڪتاب لکيائين، جن مان "بخاري شريف" تي لکيل سندس شرح "فتح الباري" کي شاهڪار جي حيثيت حاصل ٿي. اها شرح مصنف جي حياتيءَ ۾ ئي ايتري ته مقبول ٿي جو هڪ نسخي جي قيمت ٽي سؤ دينار هئي.

ان کان سواءِ سندس ٻين ڪتابن ۾ الاصابہ، لسان الميزان، ۽ بلوغ المرام وغيره به گهڻا مشهور آهن.

علم جو هي آفتاب ١٨ ذوالحج ٨٥٢ هہ بمطابق ١٣ فيبروري ١٦٦٩ع ڌاري غروب ٿيو. کيس قاهره ۾ ئي دفنايو ويو.

حسن المحاضره "سيوطي" ج ص ١٥٣، معجم المطبوعات. يوسف سرڪيس ج ١ ص ٧٨-٧٧، دائرة المعارف الاسلامية ج ١ ص ٨٠-٤٧٩.

(٢) الاصابہ ابن حجر ج ١ ص ٣٥٤.

(٣) "الاستيعاب" ابن عبدالبر جلد ١ ص ٢٧١.

جنهن جو وڏيڪ ذڪر سن ڇهين نبويءَ جي واقعات ۾ ڪيو ويندو.

حضرت حمزه رضه ڪي ابوجهل ۽ ٻيا ڪافر سندس مسلمان ٿيڻ تي ميارون ڏيڻ لڳا. ڪافرن ۽ ٻين سمورن مسلمانن کان اها گهر ڪيائون ته خدا جي سچي رسول ﷺ کي سندن حوالي ڪيو وڃي ته جيئن هو کين ستائي سگهن. حضرت حمزه رضه کين جيڪو جواب ڏنو، اهو شعر جي صورت ۾ آهي، جنهن کي اڪثر مؤرخن نقل ڪيو آهي. (١)

حَمِدْتُ اللهَ حِيْنَ هَدٰي فُؤَادِيْ ... اِلَي الْاِسْلَامِ وَالدِّيْنِ الْحَنِيْفِ

ساراهيان ان سچي سائينءَ کي جنهن منهنجي دل کي اسلام ۽ سڌي دين جو دڳ ڏيکاريو

لِدِيْنٍ جَآءَ مِنْ رَّبٍ عَزِيْزٍ ... خَبِيْرٍ بِالْعِبَادِ بِهِمْ لَطِيْفٍ

اهو دين جيڪو آيو اهڙي پياري پروردگار طرفان جيڪو پنهنجي ٻانهن تي ٻاجهه ڪندڙ ۽ سندن سار لهندڙ آهي.

اِذَا تُلِيَتْ رَسَآئِلُهٗ عَلَيْنَا ... تَحَدَّرَ دَمْعُ ذِيْ لُبٍّ حَصِيْفٍ

جڏهن ان جا موڪليل پيغام اسان جي آڏو پڙهيا وڃن ٿا، تڏهن سوچ ۽ سمجهه رکندڙ ماڻهن جون اکيون آليون ٿيو پون.

رَسَآئِلُ جَآءَ اَحْمَدَ مَنْ هَدٰىهَا ... بِاٰيَاتٍ مُبَيِّنَةِ الْحُرُوْفِ

اهي هدايت ڀريا پيغام جيڪي احمد (ﷺ) ڏانهن آيا آهن سي اهڙين آيتن تي مشتمل آهن، جن جا حرف صاف ۽ چٽا آهن.

وَاَحْمَدُ مُصْطَفًي فِيْنَا مُطَاعٌ ... فَلَا تَغْشَوْهُ بِالْقَوْلِ الْعَنِيْفِ

۽ احمد مصطفيٰ ﷺ جن جي پيروي اسان لاءِ لازم آهي. انکري سندن شان ۾ ڪو گٿو لفظ چئي کين ڏک نه ڏنو وڃي.

فَلَا وَاللهِ لَا نُسَلِّمُ لِقَوْمٍ ... وَلَمَّا نَقْضِ فِيْهِمْ بِالسُّيُوْفِ

پوءِ خدا جو قسم! اسان اوهان کي ان قوم جي حوالي هرگز نه ڪنداسون، جيسين تلوارن سان ڪو فيصلو نه ڪريون.

وَنَتْرُكُ مِنْهُمْ قَتْلَيْ بِقَاعٍ ... عَلَيْهَا الطَّيْرُ كَالْوِرْدِ الْعُكُوْفِ

اسان کين قتل ڪري سندن لاشن سان ميدان ڀري ڇڏينداسون ۽ انهن مٿان هر وقت ڳجهن جا ڪٽڪ ائين موجود رهندا جيئن گهاٽن تي ماڻهن ۽ جانورن جا هشام پاڻي پيئڻ لاءِ موجود هوندا آهن.

وَقَدْ خُبِّرْتُ مَا صَنَعَتْ ثَقِيْفٌ ... بِهٖ فَجَزَي الْقَبَآئِلَ مِنْ ثَقِيْفٍ
اِلٰهُ النَّاسِ شَرَّ جَزَآءَ قَوْمٍ ... وَلَا اَسْقَاهُمُ صَوْبَ الْخَرِيْفِ

(١) سيرة ابن اسحاق ص ١٥٦،الروض الانف "سهيلي" ص ٤٩/٥٠، سبل الهدي والرشاد، شامي ج ٢ ص ٣٢٣.

بنــو ثـقـيف وارن جيڪي اوهان سان ڪيو اسان ڪي ان جي ڄاڻ ملي چڪي آهي. الله تعاليٰ ثقيف قبيلي وارن کي سندن ڪئي جي بڇڙي سزا ڏني، ۽ شال خريف جي مند جو مينهن کين نصيب نه ٿئي. (١)

سيدنا عثمان بن عفان رضہ جو نڪاح

* هن سال سيّدنا عثمان بن عفان رضہ جو نڪاح پاڻ ڪريم ﷺ جن جي نياڻي سيده رُقَيَّہ رضہ سان ٿيو.

"سيرت شاميہ" ۽ "المَوَاهِبُ اللّدُنيہ" ان واقعي جو تفصيل هيٺين ريت نقل ڪيو آهي.

خدا تعاليٰ طرفان جڏهن "وَاَنْذِرْ عَشِيْرَتَكَ الْاَقْرَبِيْنَ، (٢) واري آيت نازل ٿي، تڏهن خدا جي آخري رسول ﷺ جن پنهنجي ويجهن مائٽن کي دعوت ڏيڻي پاڻ وٽ گهرايو ته جيئن کين اسلام جي حقانيت کان آگاهہ ڪري. (٣)

ان دعوت ۾ ٻين سان گڏ اَبُوْلَهَب بہ پنهنجي ٻن پٽن عُتْبَہ ۽ عُتَيْبَہ سميت شامل هو. ڇو جو اوائلي دور ۾ نبي ڪريم ﷺ جي ٻن نياڻين سڳورين جو نڪاح اَبُوْلَهَب جي انهن ٻنهي پٽن سان ٿي چڪو هو. سيده رُقَيَّہ رضہ عُتْبَہ جي نڪاح ۾ ڏنل هئي ۽ سيده اُمِ ڪُلثوم رضہ جو نڪاح وري عُتَيْبَہ سان ٿيل هو. (٤)

پاڻ ڪريم ﷺ جن جڏهن مهمانن آڏو اسلام جو پيغام پيش ڪيو، تڏهن ابولهب ڪي ڏاڍي منيان لڳي ۽ هن گستاخ وراڻيو تہ "توتي سدائين هلاڪت هجي" ڇا تو اسان کي ان لاءِ هتي گڏ ڪيو؟ (٥) ان موقعي تي ابولهب پنهنجي ٻن پٽن کي حڪم ڏنو تہ هو ٻنهي ٻيبين کي طلاق ڏيڻ. هنن پيءُ جو حڪم مڃيندي شاديءَ کان اڳ ئي ٻنهي ٻيبين سڳورين کي آزاد ڪري ڇڏيو. ان واقعي کانپوءِ سنت ئي سيده رُقَيَّہ رضہ جو نڪاح سيدنا عُثمان رضہ سان ٿيو."

---

(١) "بنو ثقيف" قبيلي جي ماڻهن پاڻ ڪريم ﷺ جن کي "طائف" ۾ تبليغ دوران ڏاڍو ستايو ۽ ايذايو هو. اهو واقعو سن ڏهہ نبويءَ جو آهي، جڏهن تہ حضرت حمزه رضہ سان منسوب هي شعر ان کان اڳ جا آهن. پوءِ هن بنو ثقيف وارن کي پاراتا ڪيئن ڏنا؟ اها ڳالهہ وضاحت طلب آهي.(مترجم)

(٢) سورة الشعراء ٢٦ پاره ١٩ آيت ٢١٤ کان ٢١٦.

(٣) هن دعوت ۾ "بني هاشم" وارن مان اٽڪل چاليهارو ماڻهو شريڪ ٿيا، جن ۾ پاڻ ڪريم ﷺ جن جا چار چاچا يعني ابو طالب، حمزه، عباس ۽ ابولهب بہ شامل هئا. السيرة النبوية ﷺ "ابن ڪثير" جلد ١ ص ٤٥٧.

(٤) ٻنهي ٻيبين جو نڪاح ننڍپڻ ۾ ٿيو هو. پر سندن رخصتي نہ ٿي هئي ۽ ٻئي ٻيبيون اڃان پنهنجي اباڻي گهر ۾ ئي رهنديون هيون، پر پوءِ نئين دور جا محقق ان روايت کي غلط چون ٿا. سندن تحقيق مطابق ابو لهب جي پٽن سان پاڻ ڪريمن ﷺ جي نياڻين جو نڪاح نہ ٿيو هو. (مترجم)

(٥) ابن عباس جي روايت مطابق ان موقعي تي خدا تعاليٰ طرفان ابولهب جي باري ۾ سورة "تبت يدا" نازل ڪئي وئي. صحيح بخاري جلد ٣ ص ٢٢٢، صحيح مسلم جلد ١ ص ١٣٣، دلائل النبوة بيهقي جلد ٢ ص ٨٢ - ١٨١.

اهو سمورو واقعو آخر تائين "سيرت شاميہ" ۽ "المواهب اللدنيہ" ۾ موجود آهي. [1] ان جو وڌيڪ ذڪر سن ٣ نبويءَ جي واقعات ۾ ڪيو ويندو.

"وانذر عشيرتک الاقربين" واري آيت سن ٣ يا ٤ نبوي دوران نازل ٿي هئي ۽ ان وقت ٿي رسول خدا ﷺ جن ان حڪم جي تعميل فرمائي. شادي ڪانپوءِ سن ٥ هجريءَ دوران سيدنا عثمان رضہ، بيبي رقيہ رضہ سانئڻ سان گڏ حبش ڏانهن هجرت فرمائي. جنهن جو ذڪر پنهنجي جاءِ تي ڪيو ويندو.

جهڙيءَ ريت سيده رُقَيَّہ رضہ سونهن ۽ سوڀيا ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هئي تہ ساڳئي نموني وري حضرت عثمان ڪي بہ خدا تعاليٰ ان نعمت سان نوازيو هو. اهوئي سبب آهي جو ماڻهو مثال ڏيندا هئا:

اَحۡسَنُ زَوۡجَيۡنِ رَأىٰ اِنۡسَانٌ   رُقَيَّةُ وَ زَوۡجُهَا عُثۡمَان [2]

(سڀ کان سهڻو جوڙو جيڪو انساني اکين ڏٺو اهو رُقَيَّہ رضہ ۽ سندس مڙس عثمان رضہ جو آهي)

ان شادي جي موقعي تي مشهور صحابيہ سُعديٰ بنت ڪريز [3] جيڪا سيدنا عثمان رضہ جي ماسي پڻ آهي، هڪ قصيدو چيو، جيڪو هيٺ ڏجي ٿو:

هَدَى اللهُ عُثۡمَانَ الصَّفِيَّ بِقَوۡلِهٖ   فَاَرۡشَدَهٗ وَاللهُ يَهۡدِيۡ اِلَى الۡحَقّ

(الله تعاليٰ هدايت فرمائي پنهنجي پياري عثمان ڪي پنهنجي حڪم سان ۽ سندس رهنمائي پڻ ڪئي جو الله تعاليٰ ئي حق جي واٽ ڏسيندڙ آهي.)

فَتَابَعَ بِالرَّاْيِ السَّدِيۡدِ مُحَمَّدًا   وَكَانَ ابۡنُ اَرۡوىٰ لَايَصُدُّ مِنَ الصِّدۡقِ

(هن محمد ﷺ جي پيروي ڪرڻ جو پڪو پهہ ڪيو، هونئن بہ "اروي" جو ٻچڙو سچائيءَ کان منهن مٽڻ وارو نہ هو.)

وَاَنۡكَحَهُ الۡمَبۡعُوۡثُ اِحۡدىٰ بَنَاتِهٖ   فَكَانَ كَبَدۡرٍ مَّازَجَ الشَّمۡسَ بِلَا اُفُقٍ

(پيغمبر ﷺ پنهنجي هڪ نياڻيءَ جو نڪاح ساڻس ڪرايو، ان جو مثال ائين آهي جيئن چنڊ سج سان گڏجي وڃي بنا افق جي.)

فَدًي لَّكَ يَاابۡنَ الۡهَاشِمِيِّيۡنَ مُهۡجَتِيۡ   فَاَنۡتَ اَمِيۡنُ اللهِ اُرۡسِلۡتَ لِلۡخَلۡقِ

(اي هاشمي گهراڻي جا چاپا، مان توتان قربان ٿيان، تون امانت وارو آهين ۽ الله تعاليٰ طرفان ماڻهن جي هدايت لاءِ موڪليو ويو آهين.)

---

(١) سبل الهديٰ والرشاد. شامي ج ١١ ص ٣٣، المواهب اللدنيہ ج ٢ ص ٥١.

(٢) الروض الانف "سهيلي" جلد ٢ ص ٧٩

(٣) سعديٰ بنت ڪريز بن ربيعہ بن عبد الشمس مشهور صحابيہ آهي. جنهن ڪي شعروشاعري سان وڏي دلچسپي هئي، اڪثر موقعن تي هن جيڪي شعر يا سهرا چيا آهن، انهن پنهنجي زماني ۾ وڏي مقبوليت حاصل ڪئي. هن بيبي صاحبہ شروعاتي دور ۾ ئي اسلام قبول ڪيو هو، ۽ هڪ روايت مطابق حضرت عثمان رضہ ڪي سڀ کان پهريان اسلام ڏانهن مائل حضرت سعديٰ ئي ڪيو هو. سندس ڪجهہ شعر "الاصابہ" توڙي ٻين ڪتابن ۾ نقل ٿيل آهن. (الاصابہ. ابن حجر جلد ٤ ص ٣٢٢ کان ٣٢٧)

مٿيون قصيدو "ابو سعيد" [١] پنهنجي ڪتاب "شرف النبوه" ۽ "محب طبري" [٢] "الرياض النضره" ۾ نقل ڪيو آهي.

"الرياض النضره" ۾ اهو بہ ڄاڻايل آهي تہ حضرت عثمان رضہ جي ماءُ جو نالو "اَرْوَيٰ" آهي ۽ هن اسلام قبول ڪيو هو. [٣]

---

(١) حافظ ابوسعيد عبدالملڪ نيشاپوري پنهنجي وقت جو هڪ مڃيل عالم ۽ مؤرخ ٿي گذريو آهي، جنهن جي وفات ٤٠٦ هجري ڌاري ٿي. "سيرت رسول" ﷺ جي موضوع تي لکيل سندس ضخيم ڪتاب "شرف مصطفيٰ" کي سيرت توڙي "رجال" جا ڄاڻو وڏي اهميت ڏين ٿا. هي ڪتاب اٺن جلدن تي مشتمل آهي. ان کان علاوه بہ ڪافي ڪتاب لکيا اٿس. الاعلام زرڪلي جلد ٤ ص ١٦٢، الرسالة المستطرفہ. جعفر ڪتاني ص ١٠٩.

(٢) سڄو نالو احمد بن عبدالله بن محمد بن ابوبڪر. ڪنيت ابوجعفر ۽ العباس، لقب محب الدين پر علمي دنيا ۾ "محب طبري" جي نالي پڌيان ڄاتو وڃي ٿو. سندس وڏا ايران جي صوبي "طبرستان" جا رهاڪو هئا. جتان سندس ڀڙ ڏاڏو ابوبڪر بن محمد ابن ابراهيم سن ٥٧١ هجريءَ ڌاري هجرت ڪري مڪي شريف ۾ آيو ۽ پوءِ هميشہ لاءِ هتان جو ٿي رهيو.

محب طبري بہ سن ٦١٥ هجريءَ ڌاري مڪي ۾ ڄائو ۽ اتي ئي وقت جي وڏن عالمن وٽان قرأت، تفسير، حديث، فقہ، تاريخ ۽ ادب ۾ وڏي مهارت حاصل ڪيائين، جنهن کانپوءِ مصر ويو ۽ اتي مجدد الدين قشيري ۽ ٻين عالمن وٽ پنهنجي تعليم جي تڪميل ڪيائين ۽ پوءِ استادن جي اجازت سان حرم پاڪ ۾ ويهي تدريس جو سلسلو شروع ڪيائين. جنهن ۾ هن وڏو نالو ڪمايو. پري پري کان علم جا پياسي سندس خدمت ۾ اچي پنهنجي علمي اڃ اجهائيندا هئا.

مڪي کان علاوه يمن ۽ ان کانپوءِ مدينة المنوره ۾ روضہ رسول ﷺ جي آڏو بہ تعليم ۽ تدريس جو ڪم ڪجھ عرصي تائين ڪندو رهيو، جتي نہ صرف مديني جا رهاڪو پر دنيا جي ڪنڊڪڙڇ کان ايندڙ زائرين پڻ سندس علم مان استفادو ڪندا رهيا. نہ صرف ايترو پر مديني مبارڪ جي عالمن ڪيس پنهنجي جماعت جو اڳواڻ بڻايو، جن ۾ امام ذهبي، ابن رشيد اندلسي، عبدالمؤمن دمياطي ۽ ابومحمد قاسم برزالي جهڙن عالمن جا نالا ذڪر جوڳا آهن. معجم الشيوخ ۾ علامہ ذهبيءَ شيخ محب طبريءَ کي حجاز توڙي يمن جي عالمن جو اڳواڻ سڏيو آهي.

تدريس کان علاوه تصنيف تاليف سان بہ ڪيس بيحد دلچسپي هئي. مختلف علوم ۽ فنون بابت پنجاه جي لڳ ڀڳ ڪتاب لکيائين، جن کي علمي دنيا ۾ وڏي قدر جي نگاه سان ڏٺو وڃي ٿو. جن مان ڪجھ ڪتابن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا:

١. خلاصہ سير سيد البشر (ﷺ) ٢. غريب جامع الاصول ٣. "القريٰ لساڪن ام القريٰ" ٤. صفة حجة النبي ﷺ ٥. الرياض النضره في مناقب العشره ٦. ذخائر العقبيٰ في مناقب ذوي القربيٰ ٧. السمط الثمين في مناقب امهات المؤمنين ٨. السيرة النبويہ ﷺ وغيره.

هنن ڪتابن جي مطالعي کانپوءِ سندس علمي عظمت جو اندازو آسانيءَ سان لڳائي سگهجي ٿو. اهوئي سبب آهي جو تاريخ ۾ ڪيس فقيہ الحرم ۽ محدث الحجاز جي القاب سان بہ ياد ڪيو ويندو آهي.

علمي دنيا جو هي آفتاب سن ٦٩٤ هجريءَ ڌاري مڪي شريف ۾ گذاري ويو ۽ جنة المعلاة ۾ ڪيس دفنايو ويو. مقدمہ خلاصہ سيد البشر ﷺ طلال بن جميل رفاعي ص ١٤ ـ ٧. الرسالة المستطرفہ. جعفر ڪتاني ص ١٠٨، الدرر الڪامنة ج ٢ ص ١٩٠ معجم المطبوعات "يوسف اليان" ج ٢ ص ١٢٣٢.

(٣) حضرت "اَرويٰ" جي پيءُ جو نالو ڪريز بن ربيعہ ۽ ماءُ جو نالو امِّ حَڪِيم بَيضَا بنت عبدالمطلب هو. جيڪا نبي ڪريم ﷺ جن جي سڳي ڦڦي هئي. ان نسبت سان حضرت عثمان بن عفان جي ماءُ "اَرويٰ" پاڻ ڪريم ﷺ جن جي ڦڦاٽ هئي الاصابہ، حافظ حجر عسقلاني جلد ٤ ص ٢٢٨. اسد الغابہ "ابن الاثير" جلد ٥ ص ٣٩١. الاستيعاب "ابن عبدالبر" ج ٤ ص ٢٤٢ ـ ٢٤٣.

زَيْد بن ثَابِت رضہ جي ولادت

* هن سال زَيْد بن ثَابِت بن ضَحَّاڪ اَنْصَارِيّ خَزرَجِيّ نَجَّارِيّ بہ ڄائو. هو اجان ڇهن ورهين جو مس ٿيو تہ "بعاث" جي جنگ لڳي. جنهن ۾ سندس پيءُ ثابت بن ضحاڪ مارجي ويو. رسول عربي ﷺ جن جڏهن هجرت ڪري مديني پهتا تہ ان وقت "زيد" جي ڄمار يارهن ورهيہ هئي.

ڪچي عمر سبب ڪيس "جنگ بَدْر" ۾ شريڪ نہ ڪيو ويو هو. باقي "اُحُد" ۽ ان ڪانپوءِ ٻين غزوات ۾ هن بهرو ورتو. جڏهن تہ هڪ ٻئي قول موجب هو "غزوه اُحُد" ۾ بہ شريڪ نہ هو، ۽ هن پهريون ڀيرو "خَنْدَق" جي جنگ ۾ شرڪت ڪئي، ۽ ان ڪانپوءِ ٻين سڀني لڙاين ۾ بهرو ورتائين. زيد بن ثابت رضہ کي ڪاتب وحي هجڻ جو شرف پڻ حاصل آهي. (١)

---

(١) "الاصابہ" حافظ ابن حجر جلد ١ ص ٥٦١/٦٢، اسد الغابہ ابن الاثير جلد ٢ ص ٢٢١/٢٢. "الاستيعاب" ابن عبدالبر ج٢ ص ١١٢ ـ ١١١.

فصل ٽيون

سن ٽين نبوي جا واقعا

اُسَامَہ بن زَيْد رضہ جي ولادت

* هن سال اُسَامَہ بن زَيْد بن حَارِثه‌جي ولادت ٿي. (١) جڏهن تہ هڪ ٻئي قول موجب سندس ولادت جو سن پنج نبوي ٻڌايو ويو آهي.

عبدالله بن يَزِيْد رضہ جي ولادت

* هن سال عبدالله بن يزيد (٢) بن زيد بن حِصْن اَنْصَارِي اوسي ثم خطمي بہ ڄائو. سندس ڪنيت "اَبُوْمُوْسيٰ" آهي. "تَذڪرَة القَارِي" ۽ "اسد الغابہ" ۾ ڄاڻايل آهي تہ هن "صلح حُدَيْبِيَّہ" کان اڳ اسلام قبول ڪيو. جڏهن "حُدَيْبِيَّہ" ۾ شريڪ ٿيو تڏهن سندس عمر سترهن ورهيہ هئي. حديبيہ کانپوءِ سڀني غزوات ۾ سندس شرڪت ثابت آهي. اَبُوْمُوْسيٰ صحابين جي سٽ ۾ هڪ مانائتو نالو سمجهيو وڃي ٿو. سندس پيءُ يَزِيْد بن زَيْد کي بہ صحابي هجڻ جو شرف حاصل آهي.

---

(١) حافظ ابن حجر "الاصابہ" ۾ ڄاڻايو آهي تہ نبي ڪريم ﷺ جن جي وصال وقت اسامہ جي عمر ڏهہ ورهيہ هئي. "الاصابہ" ج ١ ص ٣١.

(٢) عبدالله بن يزيد هجرت کان ڏهاڪو ورهيہ اڳ مڪي ۾ ڄائو ۽ سن ٻي هجريءَ جي آخر يا ٽين هجريءَ جي شروعات ۾ هن پنهنجي پيءُ سان گڏ نبي ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ پهچي اسلام قبول ڪيو. پوءِ ننڍي عمر سبب هو ابتدائي غزوات ۾ تہ شريڪ ٿي نہ سگهيو باقي سندس پيءُ يزيد بن يزيد بن حصن احد کان وٺي خيبر تائين جيڪي غزوات ٿيا تن ۾ ڀرپور ڀاڱو ورتو ۽ پوءِ سن اٺين هجريءَ ڌاري مڪي جي فتح کان اڳ گذاري ويو.

عبدالله ٻهريون ڀيرو سن ڇهين هجريءَ ڌاري پاڻ ڪريم ﷺ جن سان گڏ "بيعت رضوان" ۾ شريڪ ٿيو ۽ پوءِ ٻين غزوات ۾ بہ ڀرپور ڀاڱو ورتو رهيو. بيعت رضوان وقت سندس عمر سترهن سال هئي.

حضرت عبدالله کي حضرت عليءَ سان بيحد عقيدت ۽ محبت هئي. جنهنڪري هو مديني کان ڪوفي منتقل ٿيو ۽ اتي هن "جمل"، "صفين" ۽ نهروان جي موقعي تي سيدنا عليءَ جي لشڪر ۾ هڪ پرجوش سپاهيءَ جي حيثيت ۾ پنهنجو ڪردار ادا ڪيو.

اموين جي دور حڪومت ۾ هو خاموش رهيو. پر يزيد بن معاويہ جي وفات کانپوءِ سن ٦٤ هجريءَ ڌاري جڏهن حجاز ۽ عراق وارن حضرت عبدالله بن زبير کي پنهنجو خليفو چونڊيو تہ هن ڪوفي جي گورنريءَ لاءِ عبدالله بن يزيد کي منتخب ڪيو. جيتوڻيڪ ان وقت سندس عمر ٧٥ ورهين جي لڳ ڀڳ هئي پر پوءِ بہ هن پنهنجون ذميواريون نهايت خوش اسلوبيءَ سان نڀايون. ان زماني ۾ ڪوفي اندر توابين جي تحريڪ وڏي زور شور سان هلي رهي هئي. پر هن نهايت تدبر سان تجزيو ڪري اهو نتيجو ڪڍيو تہ هيءَ تحريڪ ابن زبير جي نہ پر اموين جي مخالفت ۾ آهي. هلندڙ

خدا تعاليٰ طرفان کليل دعوت جو حڪم

* هن ٽي سال يا وري ڪن ٻين جي چوڻ موجب سن چوٿين نبويءَ جي شروعات ۾ خداتعاليٰ طرفان پنهنجي پياري پيغمبر ﷺ جن کي هن آيت ذريعي حڪم ڏنو ويو تہ هاڻي ماڻهن تائين دين جي دعوت ظاهر ظهور پهچائي وڃي.

فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ وَاَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِيْنَ. (۱)

("پوءِ کولي ٻڌايو، اوهان کي جيڪي حڪم ڏنو وڃي ٿو ۽ مشرڪن جي پرواهہ نہ ڪريو.")

ان کان اڳ پاڻ سڳورا ﷺ ماڻهن کي اسلام جي دعوت ڪافرن کان لڪائي ڏيندا هئا.

ويجهن عزيزن کي دعوت جو حڪم

* هن سال، ٻئي قول موجب سن چوٿين نبوي دوران، نبي ڪريم ﷺ جن کي پنهنجي پروردگار طرفان اهو بہ حڪم مليو تہ پنهنجي ڪٽنب وارن آڏو اسلام جي دعوت پيش ڪن ۽ ان ڏس ۾ هيءَ آيت نازل ٿي. وَاَنْذِرْ عَشِيْرَتَكَ الْاَقْرَبِيْنَ (۽ خبردار ڪريو اوهان پنهنجن ويجهن مائٽن کي) جنهن ڪانپوءِ پاڻ ڪريم ﷺ جن "جبل صفا" جي چوٽيءَ تي چڙهي قريش قبيلي وارن کي وڏي واڪي سڏيندي الله جو پيغام هن ۾ پهچايو:

"اي قريشيو! رب تعاليٰ (جي عذاب) کان پاڻ پنهنجو بچاءُ ڪريو نہ تہ پوءِ آءٌ اوهانکي ان کان بچائي نہ سگهندس." ان ڪانپوءِ نالي وار هر قبيلي کي هڪ ٻئي پٺيان سڏيندا رهيا. اي بني فهر، اي بني لويّ، اي

تنهنڪري هن انهن کي پنهنجي طرفان آزادي ڏيئي ڇڏي. جنهن جي نتيجي ۾ ڪوفي وارا هن جا حامي ٿي پيا. هن دور جو پيو وڏو فتنو وري مختار ثقفيءَ جي تحريڪ هئي. جنهن ۾ هو سيدنا محمد بن حنفيہ علويءَ کي مهدي ظاهر ڪري ان جي آڙ ۾ پاڻ اقتدار حاصل ڪرڻ لاءِ ماڻهن کي حڪومت خلاف بغاوت تي اڀاري رهيو هو. عبدالله بن يزيد انهيءَ چالبازيءَ کي سمجهي ويو ۽ هن مختار کي پڪڙي قيد ۾ وجهي ڇڏيو.

مختار ثقفي جيڪو انتهائي عيار شخص هو، سو سڳ ۾ وري انتهائي جليل القدر صحابي سيدنا عبدالله ابن عمر جو سالو هو، تنهن پنهنجي پيڻيوي ڏانهن خط لکيو تہ هو گورنر کي سندس آزاديءَ جي سفارش ڪري ۽ خط ۾ هن يقين بہ ڏياريو تہ هو ابن زبير خلاف ڪنهن بہ بغاوت جو ارادو نٿو رکي. سيدنا عبدالله نهايت متقي ۽ خدا جي خوف وارو انسان هو، سو هن جي ڳالهہ تي ويساهہ رکندي ابن يزيد ڏانهن خط لکيائين. ابن عمر جو خط جڏهن عبدالله ابن يزيد وٽ پهتو تہ هن هڪدم مختار کي آزاد ڪري ڇڏيو. آزاد ٿيندي ئي هن وري پنهنجين سرگرمين کي نئين سر شروع ڪيو، اها خبر جڏهن خليفي جي خدمت ۾ مڪي پهتي تہ هن هڪدم عبدالله ابن يزيد کي سندس عهدي تان معطل ڪري ڇڏيو، جنهن ڪانپوءِ هن باقي وقت خاموشيءَ سان الله تعاليٰ جي عبادت ۾ گذاريو ۽ ٿوري ئي وقت ڪانپوءِ هن وفات ڪئي، سندس وفات جو صحيح سن معلوم نہ ٿي سگهيو آهي.

ابن الاثير مطابق سندس شمار فاضل صحابين ۾ ٿئي ٿو. ڪانئس نبي ڪريم ﷺ جن جون ڪجهہ حديثون بہ روايت ڪيل آهن، جيڪي امام بخاريءَ ۽ ترمذيءَ طرفان نقل ڪيون ويون آهن.

اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ۳ ص ۴۹۲ ـ ۴۲۸. الاستيعاب ابن عبدالبر ج ۳ ص ۱۲۴ ـ ۱۲۳.

(۱) سورة "الحجر" پاره ۱۴ آيت ۹۴.

بني ڪعب، اي بني عبدالمطلب ۽ سندن آڏو وري ساڳيو پيغام پيش ڪندا رهيا. تانجو پنهنجي چاچي حضرت عَبَّاس رضہ ۽ پنهنجي پياري نياڻي سيده فاطمہ رضہ کي بہ سڏي ساڳئي ڳالھ پئي ورجايائون، [١] جنهن تي اَبُوْلَهَب وراڻيو: "توتي هلاڪت هجي ڇا تو اسان کي ان لاءِ گڏ ڪيو؟" ان موقعي تي خدا تعاليٰ طرفان "تَبَّتْ يَدَآ اَبِيْ لَهَبٍ" واري مڪمل سورة نازل ڪئي ويئي. [٢] جڏهن تہ هڪ ٻي روايت ۾ ان واقعي ۽ سورة "تَبَّتْ يَدَآ اَبِيْ لَهَبٍ" جي نازل ٿيڻ جو سال سن چوٿين هجري ٻڌايو ويو آهي.

---

(١) صحيح بخاري ج ١ ص ٤٠٠ ، صحيح مسلم ج ١ ص ١٣٤.

(٢) سبل الهدى والرشاد، شامي ج ٢ ص ٣٢٤، دلائل النبوه، بيهقي ج ٢ ص ١٨٢، سيرة ابن حبان، ص ٧٠.

فصل چوٿون

سن چوٿين نبوي جا واقعا

وَرَقَہ رضہ بن نَوْفَل جي وفات

* هن سال يا هڪ ٻي روايت موجب سن ٽين هجري دوران ام المؤمنين سيده خَدِيْجَةُ الْكُبْرىٰ رضہ جو سؤٽ وَرَقَہ بن نَوْفَل گذاري ويو. کيس مکي شريف ۾ دفنايو ويو. هن پنهنجي پٺيان ڪا اولاد نہ ڇڏي. اها روايت صحيح آهي تہ هو مسلمان هو، (١) ان جو ذڪر هن کان اڳ سن پهرين نبويءَ جي واقعات ۾ ٿي چڪو آهي.

حضرت عَائِشَہ رضہ جو جنم

* هن سال سيدنا ابوبڪر صديق رضہ جي گهر نياڻي ڄائي. جنهن جو نالو عائشہ رضہ (٢) رکيو ويو. اڳتي هلي کيس نبي اڪرم ﷺ جن جي گهر واري ٿيڻ جو شرف حاصل ٿيو.

---

(١) طبري، بغوي، ابن قانع ۽ ابن سڪن وغيره، ورقہ بن نوفل کي صحابي شمار ڪيو آهي. الاصابہ "ابن حجر" جلد ٣ ص ٦٣٣.

(٢) هن سال شوال جي مهيني ۾ بمطابق جولاءِ ٦١٤ع يعني هجرت کان نَوَ ورهيہ اڳ، حضرت ابوبڪر صديق رضہ جي گهر سندس ٻي گهر واري ام رومان بنت عامر مان هڪ نياڻي ڄائي، جنهن جو نالو عائشہ لقب صديقہ ۽ حميره ٻڌايو ويو آهي. اڳتي هلي قدرت طرفان کيس "ام المؤمنين" جو مقام عطا ڪيو ويو. بيبي عائشہ، جي ڪنيت ام عبدالله آهي، جيڪا سندس ڀائيجي عبدالله بن زبير سان منسوب آهي، سيده عائشہ ننڍپڻ کان وٺي ذهين، سمجهدار ۽ سلڇڻي مند هوندي هئي. هر ڳالهہ کي غور سان سمجهڻ ۽ ان کي ياد رکڻ جي خصوصي صلاحيت سندس مزاج ۾ موجود هئي.

نبوت جي ڏهين سال حضرت عائشہ جو نڪاح مکي ۾ ڪائنات جي ڪارڻي ﷺ جن سان پڙهايو ويو ۽ حق مهر ٥٠٠ درهم مقرر ڪيو ويو، ان وقت سندس عمر ڇهہ ورهيہ هئي، جنهن کان پوءِ هجرت جي پهرين سال شوال مهيني ۾ يعني اپريل ٦٢٣ع ڌاري مديني ۾ سندس رخصتي نهايت سادگيءَ سان ڪئي ويئي. ان وقت سيده عائشہ جي عمر نَوَ ورهيہ هئي. جڏهن تہ جديد دور جي ڪجهہ مصري توڙي هندوستاني عالمن جي خيال مطابق سندس عمر پندرهن کان سترهن ورهيہ ٻڌائي وڃي ٿي. شاديءَ کانپوءِ سندس قيام مسجد نبويءَ جي هڪ حجري ۾ رهيو، جتي هن پنهنجي سموري زندگي سڪون ۽ سادگيءَ سان گذاري. پاڻ سڳورا ﷺ ٻين امهات المؤمنين جي مقابلي ۾ کيس وڌيڪ اهميت ڏيندا هئا، ۽ سيده عائشہ بہ هڪ زال جي حيثيت سان پاڻ ڪريمن ﷺ جو تمام گهڻو خيال رکندي هئي. خاص طور صفائيءَ جي معاملي ۾. پاڻ سڳورن ﷺ جي ڪپڙن توڙي بستري کي صاف رکڻ، کين خوشبوءِ لڳائڻ، سندن ڏندڻ کي ڌوئڻ، مٿي ۾ تيل وجهڻ وغيره کان ڪڏهن بہ غافل نہ رهي.

آخري وقت ۾ جڏهن امام الانبياء ﷺ جن بيمار ٿيا، تڏهن بين امهات المؤمنين کان موڪلائي اچي پويان اٺ ڏينهن سيده عائشہ رضہ جي حجري ۾ گذاريائون ۽ اتي ئي سندن وصال ٿيو. وصال وقت سندن مٿو مبارڪ بيبي سائڻ جي سيني تي رکيل هو ۽ پوءِ ان حجري ۾ ئي هميشہ لاءِ آرامي ٿيا.

پاڻ ڪريمن ﷺ جي وصال وقت سيده عائشہ جي عمر اجان ارڙهن ورهيہ مس هئي. پر هن پنهنجي علم، حلم، فهم، فراست، تقويٰ ۽ بردباريءَ سبب بزرگن وانگر ديني مسائل ۽ معاملات ۾ نهايت شفقت ۽ فراخ دليءَ سان امت جي رهنمائي فرمائي.

سرور عالم ﷺ جن جي صحبت ۾ هن پنهنجي زندگيءَ جا جيڪي نوَ ڏهہ سال گذاريا ان عرصي ۾ هن پاڻ سڳورن ﷺ جي هر قول ۽ فعل کي ڌيان سان ٻڌو، ڏٺو، سمجهيو ۽ نهايت غور سان ان تي ويچار ڪيو. پوءِ اٺڪل اڌ صديءَ تائين انهن تعليمات کي امت جي مختلف طبقن تائين پهچايو. علم فضل جي لحاظ کان سنديس مقام تمام مٿانهون آهي. تفسير، حديث، تاريخ، علم الانساب، ڪانسواءِ طب توڙي ادب ۾ بہ ڪيس وڏو ڪمال حاصل هو. فقهي مسائل ۾ جڏهن بہ ڪو مشڪل مرحلو ايندو هو تہ ڪبار صحابہ بہ بيبي سائڻ ڏانهن رجوع ڪندا هئا ۽ وٽانئڻ اطمينان جوڳو جواب ملندو هو. انهن مسائل ٻڌائڻ ۾ هن ڪڏهن بہ ڪنهن قسم جي ناگواريءَ جو اظهار نہ ڪيو پر نهايت خوش دليءَ سان سائلن کي مطمئن ڪرڻ جي ڪوشش ڪيائين.

سيده عائشہ، سرور عالم ﷺ جن کان ۲۲۱۰ بہ هزار ٻہ سؤ ڏهہ حديثون روايت ڪيون آهن. تڏهن تہ چيو ويندو آهي تہ شرعي احڪام جو چوٿون حصو هن بيبي سڳوريءَ جي وسيلي ئي مسلمانن تائين پهتو آهي.

مختلف احڪام بابت احاديث کي سمجهي پنهنجي فهم، ادراڪ ۽ تعليمات نبوي ﷺ ذريعي انهن مان اجتهاد ۽ استنباط ڪري هن بيبي سائڻ هزارين ماڻهن جا مذهبي مسئلا حل ڪيا ۽ سوين ماڻهن ڪانئس علمي استفادو ڪيو. ان ڏس ۾ سيده عائشہ جو ٻيو ڪوبہ ثاني يا شريڪ نٿو ٿي سگهي. سندس شاگردن جو تعداد سوَن ۾ آهي، جن ۾ عروه ابن زبير، عبدالله ابن زبير، عبدالله ابن عباس، عبدالله ابن عمر، قاسم بن محمد بن ابوبڪر، عائشہ بنت طلحہ، وغيره جا نالا مشهور آهن.

پاڻ سڳورن ﷺ جي وصال کانپوءِ هن بيبي سائڻ جو گهڻو وقت عبادت ۽ رياضت ۾ گذرندو هو. فرض نمازن سان گڏ نوافل، تهجد، نفلي روزا بہ پابنديءَ سان ادا ڪندي هئي. ڪلام پاڪ جي تلاوت جو بہ ڪيس گهڻو شوق هوندو هو. هوءَ گهڻو وقت تلاوت ۾ گذاريندي هئي. ان مقصد لاءِ قرآن پاڪ جو هڪ قلمي نسخو وٽس موجود رهندو هو، جيڪو هن پنهنجي غلام ابو يونس کان قلمبند ڪرايو هو. ان کان سواءِ قرائت جا بہ ڪجهہ طريقا بيبي سائڻ ڏانهن منسوب آهن. ان ڪانسواءِ هر سال حج جو اهتمام بہ ڪندي هئي. هن موقعي تي "جبل نور" جي پرسان سندس لاءِ خيمو لڳايو ويندو هو، جتي علم جا پانڌيڙا پهچي ڪانئس مختلف مسائل بابت ڄاڻ حاصل ڪندا هئا. حج جي موقعي تي سيده عائشہ رضہ جو هي خيمو ڄڻ تہ دين جي تبليغ ۽ اشاعت جو هڪ مرڪز بڻجي ويندو هو.

سيده عائشہ رضہ جي سخاوت جا واقعا بہ سوانح ۽ تاريخ جي ڪتابن ۾ ملن ٿا، جن مان خبر پوي ٿي پاڻ ڪريمن ﷺ جي اسوه حسنہ جي روشنيءَ ۾ ئي هن پنهنجي زندگي گذارڻ جا اصول مرتب ڪيا هئا. انڪري ڪڏهن بہ ڪين مال دولت سان ڪا دلچسپي نہ رهي ۽ جڏهن بہ وٽن ڪا چيز پهتي تہ هڪدم الله جي واٽ ۾ ڏيئي ڇڏيائون. ايتريقدر جو پنهنجي حجري مبارڪ اندر پاڻ ڪريمن ﷺ ۽ پنهنجي پيءُ سيدنا ابوبڪر صديق رضہ جي پرسان هڪ جاءِ سيده

هلندڙ

ڪافرن طرفان ڪليل مخالفت جي شروعات

* هن سال مڪي جي ڪافرن خدا جي سچي رسول ﷺ جي ڪليل مخالفت شروع ڪري ڏني. سندن دلين ۾ جيڪا ڪيني ۽ ڪدورت جي باهه ٻرڪي رهي هئي ان جي اثر هيٺ هنن پاڻ ۾ گڏجي هڪ محاذ قائم ڪيو ته جيئن رسول ڪريم ﷺ جن جي راهه ۾ رڪاوٽون پيدا ڪري سگهن.

پاڻ ڪريم ﷺ جن کي ان دور ۾ پنهنجي چاچي سيدنا اَبُوْطَالِب جي مڪمل تائيد ۽ حمايت حاصل هئي. انڪري ڪافرن جو هڪ وفد حضرت ابوطالب جي خدمت ۾ حاضر ٿيو، ۽ پنهنجي شڪايت هن ريت پيش ڪيائون: "اوهان جو ڀائٽيو اسان جي دين کي ڪوڙو دين سڏي ٿو. ان جي عيب جوئي ڪري ٿو ۽ ماڻهن کي اسان جي معبودن جي پوڄا کان روڪي ٿو. اوهان ڪيس سمجهايو ته ان ڳالهه کان پاسو ڪري ۽ اسان سان نهي هلي، پر جي هو اوهان جي اها ڳالهه نه مڃي ته پوءِ اوهان منجهائنس پنهنجا هٿ ڪڍو." اهو ٻڌي ابوطالب وراڻيو: "مان نه ڪيس ان ڪم کان روڪيندس ۽ نه وري سندس حمايت تان هٿ ڪڻندس."

اَبُوْطَالِب پاران اهو جواب ٻڌي سندن ٽپ ٽري ويا ۽ هو موٽي ويا. (١)

عائشہ پنهنجي دفن ٿيڻ لاءِ رکي هئي، پر آخري وقت ۾ سيدنا عبدالله بن عمر پنهنجي پيءُ جو پيغام کڻي بيبي سائڻ جي خدمت ۾ حاضر ٿيو تہ "حضرت عمر سائين ان جاءِ تي دفن ٿيڻ جي خواهش رکي ٿو" اهو ٻڌي حضرت عائشہ هڪدم پنهنجي خواهش تان هٿ کڻي ويئي ۽ سيدنا عمر فاروق کي ان جاءِ تي دفن ٿيڻ جي اجازت عطا ڪيائين. بيبي سائڻ جو اهو نهايت عظيم ۽ پنهنجي نوعيت جو انوکو ايثار آهي.

اهڙيءَ ريت بيبي عائشہ صديقہ سن ٥٨ هجريءَ تائين پنهنجي زندگي ان نموني دين جي خدمت ۽ الله جي اطاعت ۽ عبادت ۾ گذاري. پوءِ رمضان جي شروعات ۾ سندس طبيعت خراب ٿي پيئي ۽ ڏينهون ڏينهن بيماريءَ ۾ اضافو ٿيندو رهيو. آخر هن ئي سال رمضان جي سترهين تاريخ مطابق ١٣ جولاءِ ٦٧٨ ع رات جي وقت هن دنيا مان لاڏاڻو ڪيائين. انا لله وانا اليہ راجعون! وفات کانپوءِ سندس لاش کي جنت البقيع ۾ دفنايو ويو. جنازي نماز حضرت ابوهريره رضہ پڙهائي، جنهن ۾ ڪافي تعداد ۾ صحابي سڳورا ۽ تابعي شامل هئا.

ازواج النبي ﷺ واولاده "ابوعبيده" ٦٤ ـ ٦٢. الاصابہ "ابن حجر" ج ۴. ص ٣٦١ ـ ٣٥٩. عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ٢ ص ٣٩۴ ـ ٣٩٣. شذرات الذهب "ابن العماد" ج ١ ص ١١٢ ـ ١١١. العقد الثمين "فاسي" ج ٦ ص ۴١٢ ـ ۴١١. ازواج النبي (ﷺ) "شامي" ص ١٣٦ ـ ٧٧. "الاستيعاب" "ابن عبدالبر" ج ۴ ص ۴٣٩ ـ ۴٣٥. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٧ ص ٢٠٨ ـ ٢٠٥.

(١) سيرت ابن هشام ج ١ ص ٢٦٥. سيرة ابن ڪثير ج١ ص ۴٧۴ ـ ۴٧٣. سبل الهدىٰ والرشاد. شامي ج ٢ ص ٣٢٦. بهجة المحافل "عامري" ج ١ ص ٩٢. "الاڪتفاءُ ابوربيع ڪلاعي ج١ ص ٢١٦.

فصل پنجون

هن فصل ۾ سن پنجين نبويءَ جي واقعات جو ذڪر ڪيل آهي.

حضرت جَعْفَر رضہ جو اسلام قبول ڪرڻ

* هن سال حضرت جَعْفَر بن اَبُوْطَالِب اسلام قبول ڪيو. جيڪو حضرت علي ڪرم الله وجهه جو ڀاءُ هو. هي واقعو حبش ڏانهن هجرت کان اڳ جو آهي. ان وقت تائين ايڪتيهہ فرد اسلام قبول ڪري چڪا هئا. جيئن "تذڪرة القاري بحل رجال البخاري" جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو. ساڳيءَ ربت "اسد الغابہ" جي مصنف بہ حضرت جَعْفَر رضہ کي ٻٽيهون مسلمان شمار ڪيو آهي. (١) ان کانسواءِ ڪجهہ راوين جو خيال آهي تہ حضرت جَعْفَر رضہ نبوت جي پهرين سال ئي اسلام قبول ڪيو هو. جنهن جو ذڪر اڳ ٿي چڪو آهي. حضرت جَعْفَر رضہ مٺي مرسل ﷺ جن جي بعثت کان ويهارو ورهيہ اڳ، ۽ پنهنجي ڀاءُ علي رضي الله عنہ جي پيدائش کان ڏهہ سال اڳ ڄائو هو. ان حساب سان حضرت علي رضہ نبي سونهاري ﷺ کان عمر ۾ ٽيهہ ورهيہ ۽ پنهنجي ڀاءُ حضرت جَعْفَر رضہ کان ڏهہ ورهيہ ننڍو هو.

حبش ڏانهن مسلمانن جي پهرين هجرت

* هن سال رجب جي مهيني ۾ مسلمانن، ڪافرن جي ڏاڍ ۽ ڏهڪاءَ کان تنگ ٿي، مڪي کان "حَبَش" (٢) ڏانهن هجرت ڪئي. مسلمانن کي حبش ڏانهن بہ دفعا هجرت ڪرڻ جو موقعو مليو. جن

(١) "اسد الغابہ" ابن الاثير ج پهريون ص ٢٨٧.

(٢) عربستان جي ڏکڻ ۾ واقع هن ملڪ کي عرب "حبشہ"، يورپ وارا "ايبيسينيا" ۽ يوناني "ايٿوپيا" جي نالي سان سڏيندا آهن. هينئر دنيا جي موجوده نقشي تي هي ملڪ ايٿوپيا (Eathiopia) جي نالي سان ٿي ڄاتو وڃي ٿو. جنهن جي پکيڙ ٤٧٢٤٠٠ چورس ميل ٿيندي. عربستان کانپوءِ اسلام سڀ کان پهريان هن ملڪ ۾ پهتو. ان دور ۾ هن ملڪ جون سرحدون اڄ کان وڌيڪ وسيع هيون. اوپر واري سرحد سمنڊ تائين هئي. جنهن ۾ موجوده "ايريٽيريا" ۽ "صوماليہ" جو اتريون علائقو بہ شامل هو. عربستان کان سامونڊي سفر ذريعي ماٺهو حبشہ ويندا هئا. مسلمان بہ حجاز جي بندر "شعيبہ" تان ٻن ٻيڙين ۾ سوار ٿيا، ۽ پوءِ ڳاڙهو سمنڊ پار ڪري "اڪسوم" پهتا. جيڪو ان وقت "حبشہ" جو تخت گاه هو. اهو شهر هينئر بہ ملڪ جي اتر اوپر ۾ موجود آهي. پر ڪيس اهو اڳوڻو اوج حاصل نہ آهي. هينئر ملڪ جو گادي وارو شهر "عديس ابابا" کي بڻايو ويو آهي. مسلمان هن ملڪ ۾ ڪافي عرصي تائين ايندا رهيا ۽ مقامي ماڻهن بہ ڪافي تعداد ۾ اسلام قبول ڪيو. تيرهين صدي عيسويءَ تائين حبشہ ۾ مسلمانن جون ست آزاد رياستون قائم ٿي چڪيون هيون. پر پوءِ حالتون بگڙنديون ويون. هينئر بہ مسلمان اتي موجود آهن. پر اهي عيسائين جي ماتحت زندگي گذارين ٿا. موجوده دور ۾ هن ملڪ جي آبادي ١٩٨٥ع جي آدم شماريءَ مطابق ٣ڪروڙ٣٥ لک ٥١ هزار آهي.

هلندڙ

مـــان هـــــيءَ پهـــرين هجرت آهي، جنهن ۾ ٻارهن مرد ۽ پنج عورتون بـ ساڻن گڏ هيون. حبش ڏانـــهن ان هـــجرت جو ارادو سڀ کان پهريـــائين حضرت عُثمان بن عَفّان رضہ ۽ سندس گهرواري ســيده رُقَيَّہ رضہ بنت رسول الله ﷺ جن ڪيو. انڪري ڪين رب جي راه ۾ پهريان مهاجر سڏيو ويو آهي. (١)

جڏهن تہ ان ننڍڙي قافلي جي ٻين مسافرن ۾ عَبْدُالرَّحْمٰـــن بن عَوْف رضہ، زُبَيْر بن عَوّام رضہ، مُصْعَب بن عُمَيْر رضہ، اَبُوْ سَلَمَہ عَبْدُالله بن عَبْدُالاَسَد مَخْزُوْمِيْ رضہ ۽ سندس گهرواري اُمِ سَلَمَہ رضہ وغيره شامل هئا. (٢)

ڪافرن جو مسلمانن سان گڏ سجدو ڪرڻ

* هن سال رمضان شريف جي مهيني ۾ حبش ڏانهن پهرين هجرت کان پوءِ ۽ ٻي هجرت کان اڳ خدا تعاليٰ پنهنجي پياري پيغمبر ﷺ ڏانهن سُوْرَةُ "النَّجْم" نازل فرمائي.

هڪ ڀيري بيت الله شريف ۾ ڪافرن جو وڏو ميڙ موجود هو. ان موقعي تي ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ ان سورت جي تلاوت شروع ڪئي، جنهن کي اتي موجود مسلمان، ڪافر، انسان ۽ جن، سڀ ٻڌندا رهيا. تلاوت ڪندي سورة جي پڇاڙيءَ ۾ جڏهن سجدي واري آيت آئي، تڏهن خدا جا پاڪ پيغمبر ﷺ ان موقعي تي سجدي ۾ هليا ويا ۽ ساڻن گڏ سمورا مسلمان بہ سجدي ۾ ڪري پيا. ايتريقدر جو اتي موجود مشرڪن ۽ ٻي سموري مخلوق بہ سندن ساٿ ڏنو، سواءِ هڪ پوڙهي مشرڪ اميہ بن خلف جحميءَ جي، جنهن پنهنجي هٺ ۽ وڏائيءَ سبب سجدو تہ نہ ڪيو، الٽو ننوليءَ طور مٽيءَ منجهان هڪ مٺ ڀري پنهنجي پيشانيءَ کي لڳائيندي چيائين. "منهنجي لاءِ ايترو ڪافي آهي". خدا تعاليٰ جي قدرت اهڙي ٿي جو جن بہ مشرڪن سجدو ڪيو، تن سڀني کي مولاسائينءَ پنهنجي مهربانيءَ سان اسلام قبول ڪرڻ جي توفيق بخشي، سواءِ "اُمَيَّہ بن خَلَف" جي، جيڪو مرڻ گهڙيءَ تائين پنهنجي ڪفر تي قائم رهيو، ۽ ان حالت ۾ ئي بدر واريءَ لڙائيءَ دوران ڪيس قتل ڪيو ويو. (٣) خدا تعاليٰ هرهڪ کي ان حالت کان پنهنجي پناهہ ۾ رکي. صحيح بخاري وغيره ۾ اهو واقعو نقل ڪيو ويو آهي. (٤)

(The new Encyclopedia Britannica Volume 4 page 579/582)

(دائرة المعارف اردو ج ٧ ص ٨٧١-٨٦٦) .

("ملت اسلاميہ ڪي مختصر تاريخ" ثروت صولت ج ٢ ص ١٢٥) .

(١) "دلائل النبوة بيهقي جلد ٢ ص ٢٩٧ - زادالمعاد ابن قيم ج ١ ص٩٧ .

(٢) سيرة ابن هشام ج ١ ص ٣٤٤/٣٥، شرح مواهب زرقاني جلد ١ ص ٢٧٠/٧١ .

(٣) اميہ بن خلف کي بدر جي لڙائي ۾ حضرت خبيب رضہ يا حضرت بلال رضہ مان ڪنهن هڪ قتل ڪيو هو.

(سيرت ابن هشام ج ١ ص ١٢٤) .

(٤) صحيح بخاري ج ٢ ص ٧٢١ .

حبش ڏانهن ٻي هجرت

* هن ئي سال جي پڇاڙي تي يا وري سن ڇهين نبويءَ جي شروعات ۾ مسلمانن حبش ڏانهن ٻيو ييرو هجرت ڪئي. مهاجرن جي هن قافلي ۾ ٨٣ مردن سان گڏ ١٨ عورتون به شامل هيون. [1] انهن عورتن مان يارهن جو تعلق قريش قبيلي سان هو، جڏهن ته باقي ست ڌاريون هيون. ڪن راوين اهو انگ وڌائي به ٻڌايو آهي. بهرحال هجرت ڪرڻ وارن جي قافلي مان ڪجهه نالا هيٺ ڏجن ٿا:

حضرت جَعْفَر بن اَبُوْطَالِب رضہ ۽ سندس گهرواري اَسْمَاء بنت عُمَيْس رضہ، خُنَيْس بن حُذَافَہ سَهْمِيّ رضہ، مُصْعَب بن عُمَيْر قُرَشِي عَبْدَرِيّ رضہ، مُعَيْقِيْب بن اَبُو فَاطِمَہ دَوْسِيّ رضہ، مِقْدَاد بن اَسْوَد كِنْدِي رضہ، اَبُوْ عُبَيْدَہ بن جَرَّاح رضہ، خَالِد بن حِزَام بن خُوَيْلَد رضہ ۽ ام المؤمنين سَوْدَہ بنت زَمْعَہ رضہ وغيره.

مشهور سيرت نگار "شامي" پنهنجي ڪتاب ۾ حبش ڏانهن پهرين ۽ ٻي هجرت ۾ شامل مهاجرن جا نالا ڇتيءَ ربت درج ڪيا آهن. [2]

خالد بن حزام رضہ جي وفات

* هن ئي سال جڏهن مسلمانن جو قافلو مڪي کان حبش ڏانهن ٻي هجرت جو سفر ڪري رهيو هو ته رستي ۾ خَالِد بن حِزَام بن خُوَيْلَد گذاري ويو. [3] هي حڪيم بن حزام جو ڀاءُ ۽ ام المؤمنين سيده خَدِيْجَةُ الْكُبْرىٰ رضہ جو ڀائٽيو هو. اوائلي دور ۾ اسلام قبول ڪيو هئائين. رب تعاليٰ طرفان سندس شان ۾ هيءَ آيت نازل ٿي هئي:

وَمَنْ يَّخْرُجْ مِنْۢ بَيْتِهٖ مُهَاجِرًا اِلَي اللهِ وَرَسُوْلِهٖ ثُمَّ يُدْرِكْهُ الْمَوْتُ فَقَدْ وَقَعَ اَجْرُهٗ عَلَي اللهِ. [4]

"جيڪو نڪري پنهنجي گهران، هجرت ڪري الله ۽ ان جي رسول ڏانهن ۽ پوءِ اچي مٿس موت ته پوءِ مقرر ٿي چڪو آهي ان جو اجورو الله وٽ."

نماز دوران خدا جي رسول ﷺ کي ستائڻ جو واقعو

* هن ئي سال هڪ ڏينهن ٿي ڪافرن "مسجدالحرام" ۾ گڏجاڻي ڪئي. جنهن ۾ اَبُوْجَهْل، شَيْبَہ، عُتْبَہ، وَلِيْد بن عُتْبَہ، عَمَّارَہ بن وَلِيْد، عُقْبَہ بن اَبِيْ مُعَيْط، اُمَيَّہ بن خلف وغيره شريڪ ٿيا.

رسول خدا ﷺ ان وقت ڪعبة الله ۾ نماز پڙهي رهيا هئا. اهائي مهل هئي ته مسجد جي ٻاهران ميدان ۾ قربانيءَ لاءِ ڪو اٺ ڪُنو ويو. اهو ڏسندي ئي مٿين ڪافرن مان ڪن اها سٽ سٽي ته ڪو به هڪ اُن اٺ جي اوجهري آڻي، ان وقت مني مرسل ﷺ جي پٺي مبارڪ تي رکي، جڏهن پاڻ ﷺ سجدي جي حالت ۾ هجن. اهو ٻڌنديئي منجهائن سڀ کان وڏو ظالم عُقْبَہ بن اَبِيْ مُعَيْط اٿيو ۽ اوجهه سان

---

(١) شرح المواهب اللدنيہ جلد ١ ص ٢٨٧. زاد المعاد ابن قيم ج ١ ص ٩٨.

(٢) سبل الهديٰ و الرشاد شامي ج ٢ ص ٢٦٣ - ٢٩٧ - ٤٠٩.

(٣) اسد الغابہ ابن الاثير جلد ٢ ص ٧٨.

(٤) "سورة النساء" ۴ پاره ۵ آيت ١٠٠.

پريل اوجهري آٿي پاڻ ڪريمن ﷺ جي پٺي مبارڪ مٿان رکيائين. سيده فَاطِمَہ رضہ کي جڏهن ان واقعي جي پروڙ پيئي تڏهن هوءَ مسجد ۾ هلي آئي ۽ پنهنجي بابي سائينءَ ﷺ جي پٺي مبارڪ تان ان غلاظت کي هٽايائين (١) ايتري ۾ حضرت اَبُوْبَڪْر رضہ بہ اتي پهتو، ۽ انهن ڪافرن کي اهو ڪجهہ چيو جيڪو آل فرعون مان هڪ مؤمن پنهنجي قوم وارن کي چيو هو تہ:

اَتَـقْـتُـلُوْنَ رَجُـلًا اَنْ يَّـقُـوْلَ رَبِّيَ اللهُ وَقَـدْ جَـآءَكُـمْ بِـالْـبَـيِّـنَـاتِ مِـنْ رَّبِّـكُـمْ. (٢)

"ڇا توهان هڪ شخص کي ان لاءِ قتل ڪريو ٿا جو هو چوي ٿو تہ منهنجو پالڻهار الله جل جلالہ آهي ۽ هو اوهان ڏانهن موڪليو ويو آهي چٽين نشانين سان اوهانجي رب طرفان."

ان ڪانپوءِ پاڻ سڳورن ﷺ انهن ڪافرن جا نالا ڪٺي ڪين پاراتو ڏنو ۽ بعد ۾ بدر واري لڙائيءَ ۾ اهي سمورا مسلمانن هٿان قتل ٿيا، ۽ منجهانئن ڪو بہ باقي نہ بچيو.

حضرت عبدالله بن مَسْعُوْد رضہ کان روايت آهي تہ مان "بَدْر" واري موقعي تي سندن مڙهہ هڪ کڏ ۾ پيل ڏٺا.

حضرت سُمَيَّہ رضہ جي شهادت

* هن سال سُميہَ بنت خُبَاط کي شهيد ڪيو ويو، جيڪا اَبُوْ حُذَيْفَہ بن مُغِيْرَہ جي ٻانهي ۽ عَمَّار بن يَاسِر رضہ جي ماءُ هئي. نبوت جي پهرين سال تي اسلام قبول ڪيو هئائين. جنهن جو ذڪر نبوت جي پهرين سال وارن واقعات ۾ ٿي گذريو آهي.

حق جي وات تان هٽائڻ لاءِ ڪيس طرحين طرحين جون تڪليفون پهچايون ويون، پر سندس مضبوط ايمان ۾ ڪو لوڏو نہ آيو. آخر هڪ ڏينهن ابوجهل ڪيس نيزو هڻي شهيد ڪري ڇڏيو. اهڙي ريت هن پيرسن عورت اسلام ۾ پهرين شهادت جو مرتبو ماڻيو. (٣)

---

(١) سيده فاطمة الزهراء رضہ ان وقت ايجان ننڍي هئي ۽ سندس ڄمار اٽڪل ڏهاڪو ورهيہ هئي. ڇو جو بيبي سائڻ جي ولادت بعثت کان پنج ورهيہ اڳ ٿي هئي.

(٢) پاره ٢٤، سورة المؤمن ٤٠، آيت ٢٨

(٣) "الاصابہ" ابن حجر عسقلاني ج ٤ ص ٣٣٤/٣٣٥، اسد الغابہ. ابن اثير ج ٥ ص ٤٨١، الاستيعاب "ابن عبدالبر" ج ٤ ص ٤١٩.

فصل ڇهون

سن ڇهين نبويءَ جا واقعات

نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جو "دَارِ اَرْقَم" ۾ اچڻ

* هن سال رسول الله صلي الله عليه وسلم جن مشهور صحابي "اَرْقَم بن اَبِياَرْقَم" رضہ جي گهر اچي ترسيا. (١) ان واقعي جو ذڪر "تذڪرة القاري بحل رجال البخاري" (٢) نالي ڪتاب ۾ موجود آهي. ان وقت مسلمان دار ارقم ۾ اندر نماز ادا ڪندا هئا ۽ اهو سلسلو تيسين جاري رهيو جيسين حضرت عمر بن خطاب رضہ اسلام قبول ڪيو. ان ڪانپوءِ مسلمان اتان ٻاهر نڪري بيت الله ۾ جماعت سان نماز پڙهڻ لڳا.

---

(١) حضرت ارقم بن ابي ارقم بن عبد مناف مخزوميءَ جو هي گهر "صفا جبل" جي ڪابي پاسي کان اٽڪل چاليهن ميٽرن جي فاصلي تي هو. هن گهر کي اسلام جي ٻهرين مرڪز جي حيثيت حاصل هئي. جتي مسلمان نہ رڳو ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ وٽان تعليم ۽ تربيت حاصل ڪندا هئا، پر پاڻ ۾ گڏجي نماز بہ ادا ڪندا هئا ۽ مستقبل جي منصوبن تي بہ غور ۽ ويچار ڪندا هئا. ڪيترين ئي محترم ۽ مانائتين هستين انهيءَ گهر ۾ اچي حق ۽ ايمان جي واٽ اختيار ڪرڻ جو اعلان ڪيو، جن مان "حضرت عمر فاروق رضہ" ۽ "حضرت حمزه رضہ" وغيره جا نالا ذڪر جوڳا آهن.

سن ١٧١ هجريءَ ۾ خليفي هارون رشيد جي ماءُ "خيزران" هن جاءِ کي خريد ڪري اتي هڪ ننڍڙي مسجد جوڙائي جنهن جي ڊيگهہ اٽڪل ٢٤ فوٽ ۽ ويڪر ٢١ فوٽ هئي ۽ ان جو دروازو اوڀر طرف کان هو. ان ڪانپوءِ وقت بوقت ڪيترن ئي حاڪمن ۽ اميرن طرفان هن مسجد جي تعمير يا مرمت ٿيندي رهي، تانجو ١٣٧٥هجريءَ دوران سعودي حڪومت طرفان حرم شريف کي ڪشادو ۽ خوبصورت ڪرڻ جو پروگرام ٺاهيو ويو. ان وقت هن مسجد کي ڊاهي اتي هڪ مارڪيٽ لاءِ ٽن منزلن جي عمارت تيار ڪئي ويئي ۽ ان جي ڀرسان هڪ الڳ جڳهہ جوڙي ان جي مٿان دروازي تي "دار ارقم" لکيو ويو ۽ اها جڳهہ ١٩٧٣ع تائين موجود هئي. ان ڪانپوءِ وري ٻيهر جڏهن روڊن کي ڪشادي ڪرڻ جو پروگرام ٺاهيو ويو تہ پوءِ ڪجهہ بہ باقي نہ بچيو. اڄ نہ ان جاءِ تي "دار ارقم" آهي نہ "دار خيزران". انا لله و انا اليه راجعون.

("تاريخ القويم" علامہ محمد طاهر ڪردي مڪي جلد ٢ ص ٨٧-٨٥. سفر نامہ ارض القرآن. محمد عاصم ص ١٥١)

(٢) "تذڪرة القاري بحل رجال البخاري"، "اسماء الرجال" جي فن تي هڪ مستند ۽ معتبر ماخذ رهيو آهي، جيڪو سنڌ جي مشهور عالم، فقيه ۽ محدث حضرت علامہ عبدالرحمٰن نصرپوريءَ ٻارهين صدي هجريءَ ڌاري مرتب ڪيو ۽ ان ڪانپوءِ گهڻي عرصي تائين هي ڪتاب حديث جي عالمن ۽ محققن جي مطالعي هيٺ رهيو.

تاريخ ۽ رجال جي سلسلي ۾ ان وقت جا عالم هن ڪتاب جا حوالا ابن حجر جي "الاصابہ" ۽ ابن اثير جي "اسدالغابہ" سان گڏ نقل ڪن ٿا. ان مان هن ڪتاب جي اهميت جو اندازو آسانيءَ سان لڳائي سگهجي ٿو. اڳتي هلي مقامي ماڻهن جي غفلت ۽ بي پرواهيءَ سبب هي ڪتاب ضايع ٿي ويو. هن وقت سنڌ جي ڪنهن بہ مشهور ڪتبخاني ۾ هن ڪتاب جو نسخو موجود نہ آهي. ٿي سگهي ٿو تہ ڪنهن غير معروف ماڳ تي ڪو نسخو باقي بچيل هجي، ان لاءِ سنڌ واسين کي جستجو ۽ جاکوڙ ڪرڻ کپي تہ جيئن موجوده دور جا محقق ۽ عالم بہ هن ڪتاب مان مستفيض ٿي سگهن.

ذبہ الذبابات مخدوم عبداللطيف جلد ٢. "مقدمہ" امعان النظر حضرت علامہ غلام مصطفي قاسمي.

مڪي ۾ حضرت ارقم رضہ جو اهو گھر مسجد حرام جي بلڪل ويجهو "صفا" جبل وٽ اڄان سوڌو موجود آهي. اڄڪلهہ ان کي "دارِ خَيْزُرَان" سڏيو وڃي ٿو. ڇو جو "خَيْزُرَان" هن جاءِ کي نئين سر جوڙائي، اتي تبرڪ طور هڪ مسجد قائم ڪئي. "خيزران" مشهور عباسي خليفي هارون الرشيد جي ماءُ هئي ۽ سندس تعلق حبشي نسل سان هو. مون (ڪتاب جو مصنف) جڏهن ١١٣٥هہ ڌاري حج بيت الله جي زيارت لاءِ اتي پهتس تڏهن "دار خَيْزُرَان" جي زيارت جو شرف حاصل ڪيم.

حضرت حَمْزَہ رضہ جو مسلمان ٿيڻ

* هن سال حضرت حمزه بن عبدالمطلب اسلام قبول ڪيو. جيڪو پاڻ ڪريم ﷺ جن جو چاچو هو. انهن ڏينهن ۾ رسول رحمت ﷺ جن حضرت اَرْقَم رضہ جي گھر ۾ ترسيل هئا. حضرت حَمْزَہ رضہ جي مسلمان ٿيڻ بابت هڪ ٻيو قول بہ آهي، جنهن جو ذڪر سن ٢ نبويءَ جي واقعات ۾ بيان ٿي چڪو آهي.

حضرت عمر رضہ جو اسلام قبول ڪرڻ (١)

* هن ئي سال حضرت حمزه رضہ جي مسلمان ٿيڻ کان ٽي ڏينهن پوءِ عمر بن خَطّاب رضہ بہ دار ارقم ۾ حاضر ٿي پاڻ ڪريم ﷺ جي آڏو اسلام قبول ڪيو.

---

(١) سادگي، سچائي، جرئت، جانثاري، بهادري، بيباڪي، شجاعت ۽ شهامت جو پيڪر سيدنا عمر رضہ بن خطاب، اسلامي تاريخ جو هڪ اهڙو مثالي ۽ منفرد ڪردار آهي، جنهن جو جوڙ ۽ جيس سڄي انساني تاريخ ۾ ملڻ مشڪل آهي.

نسبي لحاظ کان حضرت عمر رضي الله عنه جو ناناڻو ۽ ڏاڏاڻو تعلق قريش جي ٻن مشهور قبيلن بنوعدي ۽ بنومخزوم وارن سان هو. سندس ڏاڏنگ جو سلسلو مؤرخن هن ريت نقل ڪيو آهي: عمر رضہ بن خطاب بن نفيل بن عبدالعزيٰ بن رباح بن عبدالله بن قُرط بن رزاح بن عدي بن ڪعب بن لوي قرشي عدوي، جڏهن تہ سندس امڙ جو نالو حنتمہ هو. جيڪا بنومخزوم وارن مان هئي. ڪن روايتن ۾ ڪيس ابوجهل بن هشام جي ڀيڻ ٻڌايو ويو آهي. جڏهن تہ ڪجهہ نسّاب ان روايت کي رد ڪندي ٻڌائين ٿا تہ هوءَ هاشم بن مغيره جي نياڻي هئي، جنهن مطابق هوءَ ابوجهل جي ڀيڻ نہ پر سؤٽ شمار ٿيندي.

حضرت عمر رضہ جي ڪنيت ابوحفص مشهور آهي. جنهن جي نسبت سندس پياري نياڻي حضرت حفصہ رضہ ڏانهن آهي. جنهن کي اڳتي هلي الله تعاليٰ ام المؤمنين جو مرتبو عطا فرمايو. ان نسبت سبب حضرت عمر رضہ کي سيد ڪائنات ﷺ جن جو سهرو شمار ڪبو. جيڪو پڻ سندس لاءِ هڪ اعزاز آهي.

ولادت ۽ لنڊيپڻ

هڪ مشهور روايت مطابق حضرت عمر رضہ سائين هاٿين واري واقعي کان تيرهن ورهيہ پوءِ يعني هجرت نبوي ﷺ کان چاليهہ ورهيہ اڳ مڪي ۾ ڄائو. جڏهن تہ اسامہ بن زيد رضہ جي روايت مطابق سندس ولادت حرب فجار کان چار ورهيہ پوءِ ٿي. جڏهن هو ڪجهہ سمجهہ وارو ٿيو تہ سندس بابي خطاب پنهنجي اٺن چارڻ جي ذميواري مٿس رکي. جو تہ اهو ڪم ان دور ۾ وڏگهرائڻ جا ٻيا ٻار بہ ڪندا هئا. پر قدرت واري ننڍڙي عمر جي طبيعت ۾ فطري طور اٺن چارڻ جو نہ پر گھوڙن پالڻ جو شوق وديعت فرمايو هو تہ جيئن اڳتي هلي هو انهن گھوڙن کي هنيارن سان سينگاري جنگ جي ميدان ۾ اچي ۽ الله توڙي اسلام جي دشمنن جو هٺ ۽ تڪبر مٽيءَ ۾ ملائي. حضرت عمر رضہ جڏهن ننڍپڻ

کان جواني ۾ پير پاتو ته قد ڪاٺ، رنگ روپ توڙي شڪل شبيهه جي لحاظ کان سندس شخصيت سڀ کان نمايان ۽ پرڪشش نظر اچڻ لڳي. مضبوط ۽ پريل بُت، پورو رنگ، ڪاريون اکيون ۽ گهاٽن وارن سان گڏ ايترو ته قدآور ٿيو جو جڏهن ھڪ جيڏن سان بيهندو هو ته اهي سندس ڪلهي تائين مس پهچندا هئا.

مڪي اندر ان دور ۾ خوشحال گهراڻن جا نوجوان گهوڙي سواريءَ ۽ تيراندازيءَ سان گڏ پاڻ ۾ چنبا وڙهائڻ، ڪشتي ڪيڏڻ ۽ ٻيا اهڙا زورآزمائڻ جا مقابلا ڪندا هئا. ان ڪري حضرت عمر رضہ به پنهنجي جوانيءَ ۾ انهن سڀني ڪمن ۾ اهڙي ته مهارت حاصل ڪئي جو ان دور جي نوجوانن منجهان ڪوبه ساڻس برميچي نه سگهندو هو. قدرت حضرت عمر رضہ جي جسم ۾ طاقت جو اهڙو ته توازن رکيو هو جو هُو اهي سمورا ڪم ساڃي توڙي کاٻي ٻنهي هٿن سان هڪ جهڙي مهارت سان ڪري سگهندو هو. گهوڙي سواريءَ ۾ ته هن کي اهڙي مهارت حاصل هئي جو ڪيترو به اڙڏو ۽ شوخ گهوڙو چونه هجي، ٻوءِ پلي ۽ هڪ هنڌ بيٺل هجي يا ڊوڙندو هجي پر عمر ٽپ ڏيئي ان جي پٺيءَ تي چڙهي مٿس اهڙو ته ڪنٽرول ڪندو هو، جو مخالف به سندس تعريف ڪرڻ کان نه رهي سگهندا هئا. اهڙيءَ ريت عڪاظ توڙي اهڙي قسم جي ٻين ميلن ۽ ملاکڙن ۾ هو هميشه وقت جي مڃيل پهلوانن کي ڏسي ميدان ماري موٽندو هو.

مٿين ڪمن ڪانسواءِ هن لکڻ پڙهڻ به سکيو هو، جنهن ڪري جاهليت واري دور ۾ سندس شمار مڪي ۾ موجود اهڙن سترهن شخصن ۾ ٿيندو هو، جيڪي لکڻ پڙهڻ ڄاڻندا هئا. ان ڪانسواءِ بحث مباحثن توڙي تقرير جي فن ۾ به هو پنهنجو مٽ پاڻ هو. علم الانساب جي ميدان ۾ به سندس نالو نمايان هو ۽ اهو علم هن پنهنجي پيءُ خطاب کان حاصل ڪيو. انهن سڀني خوبين سبب ان دور ۾ جڏهن به ڪنهن قبيلي سان جنگ يا امن بابت ڪا ڳالهه ٻولهه ڪرڻي هوندي هئي يا ڪنهن سان خانداني فخر ۽ فضيلت بابت ڪو بحث يا وري ڪنهن جي گهٽتائي يا ذلت ثابت ڪرڻ جي ضرورت محسوس ٿيندي هئي ته مڪي وارن اهڙن سڀني ڪمن واسطي هميشه لاءِ عمر رضہ جو ئي انتخاب ڪري ڇڏيو هو.

اهو حضرت عمر رضہ جي ڦوه جوانيءَ وارو دور هو، جڏهن مڪي جي مشرڪ معاشري ۾ پهريون ڀيرو لااله الا الله جي ڪفر ٽوڙ صدا جا آواز بلند ٿيا. اسلام جو اهو آفاقي پيغام ٻڌي ڪافرن جا سردار ۽ ڇڳا مڙس مڃرجي پيا، چو ته انهن آوازن جي زور سان کين پنهنجي عزت ۽ اقتدار جا ايوان لڏندا ۽ ڏڏندا نظر پئي آيا. جنهن ڪري هو ان سچي دين جي پيروي ڪرڻ وارن مٿان طرحين طرحين جون جنيون ۽ عقوبتون ڪرڻ لڳا. حضرت عمر رضہ فطري طور ته هڪ آزاد طبع شخص هو، جنهن کي پنهنجي پهلوانيءَ وارن مشغلن کان علاوه ڪنهن ٻئي ڪم سان ڪا خاص دلچسپي نه هوندي هئي، ايتريقدر جو ان دور جي مذهبي رسمن يا بت پرستي وغيره سان به سندس گهٽو لڳاءُ نظر نه ٿو اچي، پر ان هوندي به جنهن معاشري ۾ سندس زندگي جا ڏينهن راتيون گذري رهيا هئا ان جا پِنا بنياد توحيد جي صدائن سان جهرندي هن به محسوس ڪيا هئا. هوڏانهن وري يارن دوستن ۽ مٿن مائٽن به کيس اها ڳالهه ذهن ۾ پئي ويهاري ته اهو نئون دين سندس ذاتي توڙي خانداني حيثيت کي به مٽائي ڇڏيندو، تنهنڪري انهن سان گڏجي عمر به آهستي آهستي مظلوم مسلمانن کي آزارڻ شروع ڪيو. هن جي ڏاڍاين جو پهريون شڪار سندس ئي ڪٽنب جي هڪ ٻانهي "لبينه" هئي، جنهن تي پهريون دفعو عمر رضہ هٿ کنيو ۽ پوءِ انهيءَ هٿ کي ڪوبه روڪي نه سگهيو، جنهن ڪري مسلمانن مٿان سندس ظلمن ۽ زيادتين جو سلسلو وڌندو رهيو، آخرڪار هڪ ڏينهن اهڙو به آيو جو عمر رضہ ان دين جي باني کي ئي ختم ڪرڻ جو سوچيو ۽ پوءِ پنهنجي پروگرام جي پورائي لاءِ هو هٿ ۾ اگهاڙي تلوار کڻي گهران نڪتو. ان وقت سندس جوش ۽ جولان کي ڏسندي صاف ظاهر ٿي رهيو هو ته اڄ عمر رضہ ڪنهن اٽانگي ارادي سان نڪتل آهي. آخرڪار هڪ شخص همت ڪري کانئس پڇي ورتو: "اي عمر ڪهڙو ارادو اٿئي." جنهن تي عمر نهايت بي خوفيءَ سان ان شخص کي پنهنجي من جو مقصد کولي ٻڌايو. جنهن جي جواب ۾ ان شخص کيس ٽوڪيندي چيو ته "عمر ان

ارادي پوري ڪرڻ کان پهريان پنهنجي ڀيڻ جو گهر ته گهمي اچ. جيڪا پڻ ان نئين دين کي قبول ڪري چڪي آهي.“ ان ڳالهه عمر جون وايون بتال ڪري ڇڏيون. سندس جوش ۽ جنون اجان وڌي ويو. هاڻي هو سڌو پنهنجي ڀيڻ فاطمه بنت خطاب جي گهر آيو، جتي پهريون ڀيرو الاهي آيتن جو آواز سندس ڪنن تي پيو.

حضرت عمر رضه عربي زبان ۽ ادب توڙي ان جي ڀين خوبين ۽ خصوصيتن کان ته ڀليءَ ڀت آگاهه هو. ان ڪري پهريون ڀيرو انهن آيتن جي تلاوت هن جي اندر ۾ اهڙي ته آنڌ مانڌ مچائي ڇڏي جو هو مجبور ٿي پيو ته اهو لکيل پيغام هن وٽان حاصل ڪري پوءِ پاڻ پڙهي ۽ جڏهن هن ائين ڪيو ته سندس عقل ۽ شعور شاهدي ڏني ته اهڙي فصاحت، بلاغت ۽ علمي توڙي معنوي خوبيون ڪنهن انساني ڪلام ۾ ممڪن ٿي نه آهن. ان ڪري اهو ڀڪ ئي ڀڪ الاهي ڪلام آهي، جنهن سندس من جا مونجهارا ۽ اندر جا انڌيرا دور ڪري ان جي جاءِ تي ايمان جي اهڙي ته روشني پيدا ڪئي جنهن ۾ حق ۽ باطل جو فرق ڪيس صاف نظر اچڻ لڳو. بس پوءِ هو ڀيڻ جي گهران نڪتو ته ڪيس فقط هڪڙوئي رستو نظر آيو جتان هلي هو سڌو ”دار ارقم“ پهتو ۽ ڪائنات جي ڪارڻي ﷺ آڏو پنهنجي اسلام جو اعلان ڪيائين. اهو الله جي آفاقي ڪلام جو اثر هو جو هڪ گهڙيءَ اندر بنوعديءَ وارن جو هڪ هٺيلو ۽ جوشيلو جوان عمر مان ڦري فاروق اعظم رضي الله تعاليٰ عنه بڻجي پيو.

الاهي آيتن جو اهو اثر سڄي زندگي مٿس غالب رهيو. هڪ روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي ته حضرت عمر رضه مٿان ڪهڙي به ڪيفيت طاري هوندي هئي پر جڏهن سندس آڏو ڪلام الاهي جي تلاوت ٿيندي هئي ته هن جي طبيعت ۾ آرام ۽ قرار اچي ويندو هو.

جنهن دور ۾ حضرت عمر رضه ايمان قبول ڪيو ان دور ۾ مسلمانن جي مختصر جماعت ظاهري لحاظ کان گهڻي ڪمزور هئي ۽ منجهائن ڪيترا ته ڪافرن جي ظلم ۽ زيادتين سبب پنهنجي دين جو اظهار به وڏي وات نه ڪري سگهندا هئا. پر عمر رضه جي طبيعت جو انداز ٻين کان نرالو هو. هن پنهنجي اسلام کي لڪائڻ بدران ظاهر ڪرڻ کي ترجيح ڏني. مسلمان ٿيڻ کانپوءِ هو سڀ کان پهريان ابوجهل جي در تي پهتو. عمر رضه جي سڏ تي هو جڏهن ٻاهر آيو ته عمر رضه ڪيس پنهنجي اسلام جو احوال ٻڌايو. جنهن کي ٻڌي هن جا ته لُڀ ئي ٺري ويا. اهڙيءَ ريت هر گهر ۽ گهٽيءَ تائين هن پنهنجي ايمان جو احوال پهچايو. جنهن کانپوءِ سندس ئي صلاح سان مسلمانن پهريون ڀيرو دار ارقم کان ٻاهر نڪري ڪعبة الله ۾ اچي نماز ادا ڪئي، جنهن کي ڪافر اکيون ڦاڙي ڏسندا رهيا پر عمر رضه جي هوندي هو ڪجهه ڪرڻ يا چوڻ جي سگهه ساري نه سگهيا، حضرت عمر رضه جي ايمان جو اثر اهو به ٿيو ته ان ڏينهن کانپوءِ سندس ڪٽنب جو ڪو ڪافر فرد به ڪڏهن مسلمانن سان مقابلي ۾ نه آيو.

حضرت عمر رضه ۽ قرآن

جيئن مٿي بيان ٿي چڪو آهي ته عمر رضه کي قرآن سان بي حد لڳاءُ هيو ۽ قرآن جي اثر سبب ئي هن دين جو ڏڳ ڏنو هو. ان ڪري قرآن جي تلاوت ۽ ان جي آيتن تي غور و فڪر ۾ سندس گهڻو وقت گذرندو هو. حضرت ابوبڪر صديق رضه جي خلافت دوران جنگ يمامه توڙي ٻين لڙاين ۾ قرآن جا ڪيترائي قاري ۽ حافظ شهيد ٿيا. جنهن ڳالهه حضرت عمر رضه کي گهڻو صدمو رسايو. ان ڪري هن صديق اڪبر رضه کي مشورو ڏنو ته هاڻي الله جي ڪلام کي سينن سان گڏ سفينن ۾ به محفوظ ڪيو وڃي ۽ پوءِ ان صلاح تي عمل ڪندي حضرت صديق رضه سائينءَ جن ڪاتب وحي حضرت زيد بن ثابت رضه جي اڳواڻيءَ هيٺ اها ڪاميٽي جوڙي جنهن جي نگرانيءَ ۾ ڪلام الاهيءَ جو پهريون نسخو تيار ٿيو، جنهن کي سرڪاري نسخو شمار ڪيو ويندو هو ۽ پوءِ جڏهن به جنهن ماڻهوءَ کي ڪلي يا جزوي طور قرآن نقل ڪرڻ جي ضرورت محسوس ٿيندي هئي ته هو انهيءَ نسخي تان ئي نقل ڪندو هو.

هجرت

مشهور مؤرخ ۽ محدث علامہ ابن الاثير پنهنجي مشهور ڪتاب اسدالغابه ۾ حضرت علي رضہ بن ابوطالب جي هڪ روايت مڪمل سَنَدَ سان نقل ڪئي آهي. جنهن ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ، "مڪي جي سڀني مؤمنن پنهنجي هجرت جي احوال کي مخفي رکيو سواءِ حضرت عمر رضہ بن خطاب جي. ڇو تہ جڏهن هن مديني ڏانهن هجرت جي سفر جو سانباهو ڪيو تڏهن ڪيس ڳلي ۾ تلوار،ڪلهي ۾ ڪمان، هٿ ۾ ڪجهہ تير ۽ ڇيلهہ سان هڪ ڏنڊو ٻڌل هو. جنهن جي منهن ۾ تير وانگر نوڪ هئي ۽ پوءِ ان حالت ۾ هو ڪعبة الله ۾ آيو. جتي مشرڪن جي محفل متل هئي. عمر رضہ سائين نهايت اطمينان سان ڪعبة الله جي چوڌاري ست ڦيرا ڏنا. جنهن ڪانپوءِ "مقام ابراهيم" آڏو نهايت عاجزيءَ سان نفل ادا ڪيائين، ۽ پوءِ اتي ويٺل ڪافرن ڏانهن وڌيو۽ ڪين هن ريت مخاطب ٿيو: "الله تعاليٰ توهانڪي خوار خراب ڪري ۽ اوهانڪي شڪست ۽ ذلت نصيب ٿئي، اوهان منجهان جيڪو چاهي ٿو تہ سندس ماءُ مٿس ماتم ڪري، ٻار يتيم ٿين، گهرواري رن زال ٿئي تہ اهو هن واديءَ جي پٺيان مون سان هٿ ڳنڍي ڏسي، ڇو تہ مان مديني وڃي رهيو آهيان."

هجرت ڪانپوءِ مديني ۾ بہ سيدنا عمر فاروق رضہ جون خدمتون اسلام لاءِ ايتريون ئي ڪارائتيون رهيون جيتريون مڪي ۾. سندس ايماني جرئت، حق گوئي، اصول پرستي ۽ انصاف پريل مشورن جو ڪائنات جا ڪارڻي ﷺ جن گهڻو قدر ڪندا هئا. نہ فقط ايترو پر ڪيترن ئي موقعن تي الله تعاليٰ طرفان وحيءَ ذريعي بہ حضرت عمر رضہ جي مفيد مشورن جي تائيد ۽ توثيق ڪئي ويئي، جنهن ڪري ئي پاڻ ڪريمن ﷺ جن هڪ موقعي تي فرمايو: "مون ڪانپوءِ جيڪڏهن ڪو نبي اچي ها تہ اهو عمر رضہ هجي ها." بهرحال مديني ۾ قيام دوران سمورو عرصو هو پاڻ سڳورن ﷺ جو ٻانهن ٻيلي ٿي رهيو. بدر کان تبوڪ تائين هر معرڪي ۾ سندس جاني توڙي مالي خدمتون وسرڻ جوڳيون نہ آهن. مٿين موقعن تي حضرت عمر رضہ دين جي وڏن مغرور ۽ هٺيلن دشمنن کي دوزخ جي در تائين پڄايو. ان سان گڏ بيعت رضوان، حديبيہ وارو ٺاه يا ٻين اهڙن ئي موقعن تي بہ هن پاڻ ملهايو.

خلافت

حضرت ابوبڪر رضہ جي وفات ڪانپوءِ عمر رضہ سائين کي مسلمانن جو ٻيو خليفو چونڊيو ويو، ڇو تہ سيدنا صديق رضہ پنهنجي زندگيءَ ۾ اهو نالو تجويز ڪري ڇڏيو هو، ان ڪري حضرت ابوبڪر رضہ جي وفات ڪانپوءِ مهاجر انصار جن ۾ اصحاب توڙي اهلبيت ٻئي شامل هئا، نهايت خوشدليءَ سان حضرت عمر رضہ جي بيعت ڪئي. اها خلافت ڏهن ورهين کان بہ وڌيڪ عرصي تائين قائم رهي. يعني ٢۴ جمادي الآخر ١٣ هجري کان ٢٦ ذوالحج ٢٣ هجري بمطابق ٢٣/٨/٦٣۴ کان نومبر ۶۴۴ ع تائين.ان سموري عرصي ۾ حضرت عمر رضہ رڳو اسلامي تاريخ ۾ نہ پر انساني تاريخ اندر حڪمرانيءَ جو اهڙو انداز متعارف ڪرايو، جنهن کي دوستن تہ ڇا پر سندس دشمن بہ ساراهيو آهي، سيدنا فاروق رضہ جي خلافت جڏهن قائم ٿي تہ ان دور ۾ اسلام جي اپرنڌ سلطنت جي ٻن پاسن کان دنيا جون ٻہ اهڙيون عظيم سلطنتون (سپر پاور) قائم هيون، جيڪي پنهنجي بي حساب قوت، وسائل جي ڪثرت، علمي ۽ فني مهارت سبب دنيا جي ٻين سلطنتن کي پنهنجي مقابلي ۾ هيچ ۽ نيچ سمجهنديون هيون. مسلمانن سان هنن جي هٽ چراند تہ حضرت ابوبڪر رضہ جي خلافت دوران ئي شروع ٿي چڪي هئي ۽ اجنادين جي جنگ ۾ مسلمانن رومين تي سوڀ حاصل ڪري مٿن پنهنجي سرسي بہ ثابت ڪئي هئي پر پوءِ خليفہ اول جي وفات سبب اهو سلسلو اتي ئي بيهجي ويو.

حضرت عمر رضہ بہ پنهنجي خلافت دوران الله جي دين جو پيغام انهن جابر ۽ ظالم حاڪمن ڏانهن پهچائڻ جو سلسلو وري شروع ڪيو. وسائل جي گهٽتائي باوجود پنهنجي ايماني قوت جي زور سان فاروقي خلافت جي ڏهن سالن اندر مسلمانن عظيم الشان رومي سلطنت ۽ قديم ترين ساساني سلطنت جا بنياد لوڏي ڇڏيا. ساسانين جا شهر

طبرستان، اصفهان، خراسان، ڪرمان، سيستان، آذربائيجان، ري، قزوين بلڪ مڪران تائين. جڏهن ته رومي سلطنت مان شام، فلسطين، اردن، قاهره ۽ طرابلس تائين اتان جا ماڻهو توحيد جي تنوار ٻڌڻ لڳا. هاڻي قيصر ۽ ڪسريٰ جي جابرانه شهنشاهيت جي جاءِ تي هڪڙي الله لاشريڪ جي حاڪميت قائم ٿي رهي هئي.

اها به فاروقي دور جي برڪت ڇئجي جو ايران جا آتش ڪده هميشه لاءِ اجهامي ويا ۽ انهن جي جاءِ تي مسجدن جا بنياد رکيا ويا. جن جي مينارن تان پنج وقت روزانه الله اڪبر جون صدائون ٻڌڻ ۾ پئي آيون. جيتوڻيڪ ان فتح جي تڪميل عثماني دور حڪومت ۾ ٿي پر ان جو آغاز فاروقي خلافت ۾ ٿي ٿيو هو. جو ته ان دور ۾ اسلامي حڪومت ٢٢ لک چورس ميلن کان وڌيڪ علائقي تي قائم ٿي چڪي هئي. جتان جو انتظام مثالي هو. اها حڪومت هر شخص کي عدل انصاف، عزت امن ۽ روزگار مهيا ڪرڻ لاءِ پابند هئي. هر ذميءَ کي به مذهبي آزادي هئي ان کان علاوه مرڪزي بيت المال جو بنياد رکجي چڪو هو جتي سرڪاري ڍل، جزيه، خيرات، زڪواة، صدقات ۽ غنيمت وغيره جو مال جمع ڪيو ويندو هو. جتان پوءِ انصاف ۽ ايمانداري سان هرهڪ مستحق تائين ان جو حق پهچايو ويندو هو. حضرت عمر رضہ سائين کي نبي ڪريم ﷺ جن جي اهلبيت سان بي پناه محبت ۽ عقيدت هوندي هئي. ان ڪري بيت المال قائم ٿيڻ کانپوءِ مردن ۾ سڀ کان وڌيڪ وظيفو حضرت عبدالله بن عباس رضہ جو مقرر ڪيو ويو. جڏهن ته عورتن ۾ وري امهات المؤمنين جو حصو ٻين سڀني کان وڌيڪ هو. مردن ۾ بدري صحابين جو وظيفو سڀ کان گهڻو مقرر ڪيو ويو ۽ اوتروئي وظيفو امام حسن رضہ سائين ۽ حسين رضہ سائين کي ملندو هو. جيتوڻيڪ ان وقت تائين هو اجان ننڍا هئا ۽ جهاد ۾ به ڪو حصو نه ورتو هئائون. حضرت عمر رضہ غلامن ۽ غير مسلمن جي حقن جو خاص خيال رکندو هو. شام جو مشهور عيسائي پروفيسر شڪري قروابي پنهنجي هڪ مقالي ۾ ڄاڻايو آهي ته ان دور ۾ جڏهن مسلمانن جي آباديءَ ۾ اضافو ٿيو ته انهن پنهنجي علائقي ۾ هڪ مسجد جوڙائڻ جو پروگرام رٿيو. ان مقصد لاءِ پنهنجي علائقي جي مرڪز ۾ هڪ جنهن پلاٽ جي چونڊ ڪئي ان جو مالڪ هڪ يهودي هو. مسلمانن ان کان زمين خريد ڪرڻ جي گهر ڪئي پر يهودي زمين ڏيڻ کان نابري واري بيٺو. آخرڪار مسلمانن ان پلاٽ تي مسجد ٺاهي ڇڏي. يهودي ان ڌاڌائيءَ خلاف حضرت عمر رضہ جي دربار ۾ داتهين ٿيو. جنهن جاچ ڪرائڻ کانپوءِ يهوديءَ جي حق ۾ فيصلو ڏنو ۽ سرڪاري حڪم سان ان مسجد کي ڪيرائي پٽ ڪري اهو پٽ سندس مالڪ کي واپس ڏنو ويو ۽ پوءِ يهوديءَ اتي هڪ جاءِ جوڙائي جنهن جي مٿان "بيت اليهود" لکرائي ڇڏيائين. سن ١٩٣٣ع دوران پروفيسر شڪري پنهنجي مقالي ۾ ڄاڻايو آهي ته اهو "بيت اليهود" اڄ تائين قائم آهي.

حضرت عمر رضہ پنهنجي دور خلافت ۾ اهڙا محڪمه قائم ڪيا، جن جو وجود ان کان اڳ ڪٿي به نظر نه ٿو اچي ۽ اڳتي هلي سڄي دنيا جي حاڪمن پنهنجي علائقي ۾ سيدنا عمر رضہ جي پيروي ڪندي اهڙا ڪاتا کولايا.

ماڻهن جي ديني توڙي دنيوي ضرورتن کي پوري ڪرڻ لاءِ آدمشماريءَ جو ڪاتو قائم ڪيو ويو. جانورن مٿان بي رحميءَ کي روڪڻ لاءِ به هڪ ڪاتي جو بنياد رکيو ويو.

حضرت عمر رضہ پهريون پيرو فوجين لاءِ پگهار مقرر ڪئي. اهڙيءَ ريت سڪا جاري ڪرڻ، رستا ۽ پليون جوڙڻ، نوان شهر ۽ ڇاوڻيون قائم ڪرڻ، مسلمانن توڙي ذمين لاءِ عبادت گاهه ٺهرائڻ سان گڏ مسلمانن جي آبادي وڌڻ سبب سندس دور ۾ حرمين شريفين جي به توسيع ڪئي ويئي.

حضرت عمر رضہ پنهنجي دور ۾ پهريون دفعو ڏوهين لاءِ جيل ٺهرايا. سڀ کان پهريون جيل مڪي شريف ۾ ٺهرايو ويو. ان مقصد لاءِ صفوان بن اميہ کان جاءِ خريد ڪئي ويئي. جڏهن ته هن کان اڳ عرب ۾ ڪو جيل خانو موجود نه هو. ان کانسواءِ سرڪاري عملدارن جي مال ملڪيت ۽ فرائض جي ادائيگيءَ بابت ڄاڻ حاصل ڪرڻ لاءِ احتساب جو

ڪاتو قائم ڪيو ويو.

تعليم کي عام ڪرڻ لاءِ ٻارن لاءِ مڪتب ۽ مدرسا قائم ڪرڻ سان گڏ بالغن جي تعليم لاءِ وري الڳ ادارا قائم ڪيا ويا. جنهن ڪري تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ عوام ۾ چاهه پيدا ٿيو ۽ تعليم يافته ماڻهن جو انگ وڌيو.

مصر جي فتح ڪانپوءِ هزارين رومي، قبطي گرفتار ٿيا. هن موقعي تي سيدنا فاروق رضہ مٿان جي گورنر عمرو بن العاص رضہ کي تاڪيد ڪئي ته انهن منجهان هرهڪ سان ظلم ۽ ڏاڍ وارو نه پر عدل ۽ انصاف وارو برتاءُ ڪيو وڃي. نه ڪنهن قيديءَ کي زوريءَ مسلمان ڪيو وڃي ۽ نه ئي ڪنهن جي ڳچي ۾ غلاميءَ جو طوق وڌو وڃي. اوهان سندن آڏو دين جي دعوت پيش ڪريو پوءِ جيڪو اها قبول ڪري ته ڪيس اهي سمورا حق حاصل هجڻ کپن جيڪي قديم مسلمانن کي مليل آهن. باقي جيڪو پنهنجي اباڻي دين تي قائم رهي ته ان کان جزيه وصول ڪيو وڃي ۽ پوءِ ان جي جان ۽ مال جي حفاظت ڪرڻ اسلامي رياست مٿان ائين ئي لازم آهي جيئن عام مسلمانن جي. ان ڪانسواءِ خليفي اهو به حڪم ڏنو ته ڪنهن به شخص کان ان جي زمين نه کسي وڃي. ايتريقدر جو زبردستيءَ ڪنهن مقامي هاريءَ کان زوريءَ زمين خريد به نه ڪئي وڃي. انهن ڳالهين عوام جي دل تي گهڻو اثر ڪيو ۽ ماڻهو پنهنجي مرضيءَ سان دين جي دائري ۾ داخل ٿيندا ويا.

شهادت

هجرت نبوي ﷺ جي ٽيويهين سال ذوالحج جي چوويهين تاريخ صبح ويل حضرت عمر سائين رضہ فجر جي امامت لاءِ مسجد نبوي ﷺ ۾ آيو ۽ جڏهن محراب ۾ بيٺو ته اقامت جو آواز بلند ٿيو ۽ پوءِ اڃان اقامت مڪمل ئي مس ٿي ته مشهور صحابي حضرت مغيره بن شعبه رضہ جو نوجوان ايراني غلام ابولؤلؤ فيروز صفن مان ڏوڪيندو اچي مصلي تائين پهتو ۽ نماز جي نيت ڪرڻ وقت خليفي جي مٿان جنوني ڪيفيت ۾ هڪ ٻئي پٺيان ڇهه وار ڪيائين. جن مان هڪ وار دن جي هيٺان هو. جنهن سندس آنڊا ڪپي وڌا. حضرت عمر رضہ نهايت ذميواريءَ سان حضرت عبدالرحمان ابن عوف رضہ کي هٿ کان جهلي امامت لاءِ اڳتي وڌايو ۽ پاڻ مسجد جي فرش تي ڪري پيو.

قاتل وري ڪليل خنجر هٿ ۾ ڪٽي ٻويان پير ڪيا ۽ جنهن به ڪيس روڪڻ جي ڪوشش ڪئي ته ان کي به خنجر وهائي ڪڍيائين. اهڙي ريت هن ملعون هٿان تيرهن مؤمن زخمي ٿيا. جن مان نَون شهادت ماڻي. پوءِ آخري صفن مان هڪماڻهوءَ پنهنجي چادر قاتل جي منهن تي وجهي ڪيس جهلي ورتو. جنهن تي هن خبيث پنهنجي ئي خنجر سان پنهنجو انت آڻي ڇڏيو.

هوش ۾ اچڻ ڪانپوءِ اميرالمؤمنين قاتل جو نالو پڇيو ته ڪيس ٻڌايو ويو ته اهو ابولؤلؤ فيروز هو. جنهن تي خليفي اطمينان جو اظهار ڪيو ته سندس قتل جو بار ڪنهن مسلمان مٿان نه پيو.

بعد ۾ معلوم ٿيو ته هن سازش ۾ ابولؤلؤ اڪيلو نه پر سائس گڏ سندس پيا به هموطن هرمزان ۽ جفينه به گڏ هئا. جن وٽان ڪيس اهو خنجر مليو هو.

جديد دور جي مؤرخن ۽ محققن مان محمد حسين هيڪل ۽ عباس محمود العقاد وغيره جي تحقيق مطابق اها ڳالهه سامهون آئي آهي ته اميرالمؤمنين سيدنا عمر فاروق رضہ جي شهادت جو سبب فيروز جي ڪا ذاتي دشمني نه هئي پر اها شهادت ايران جي انهن مشرڪن ۽ مجوسين جي مشترڪ سازش هئي، جن مسلمانن سان منهن ڏيڻ بدران اسلام جو ظاهري رنگ اختيار ڪيو هو ته جيئن هو مسلمانن جي صفن ۾ شامل رهن ۽ پوءِ جڏهن به ڪين ڪو موقعو ملي وڃي ته اسلام جي اڀرندڙ قوت تي ڀرپور وار ڪن ۽ پوءِ هنن ائين ڪري ڏيکاريو.

جرير بن معاويه جي روايت مطابق شهادت وقت اميرالمؤمنين رضہ جي عمر ٽيهٺ ورهيه هئي. اهڙيءَ ريت ڪجهه

اهو واقعو ذوالحج جي مهيني جو آهي، ۽ هڪ ٻئي قول ۾ ان واقعي جو سن ٥ نبوي ٻه ٻڌايو ويو آهي. مسلمان ٿيڻ وقت "سيدنا عمر رضہ" جي ڄمار ٢٦ ورهيہ هئي، ۽ کانئس اڳ ٣٩ هسنين اسلام قبول ڪيو هو. (١)

حضرت عمر رضہ جي مسلمان ٿيڻ وقت خدا تعاليٰ طرفان هي آيت نازل ڪئي ويئي:

يَـاَيُّهَاالنَّبِيُّ حَسْبُكَ اللّٰهُ وَمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِيْنَ. (٢)

"اي نبي! (صلی اللہ علیہ وسلم) الله اوهان لاءِ ڪافي آهي ۽ مؤمن مان اهي جيڪي اوهان جي پيروي ڪن ٿا."

حضرت عمر رضہ جو مسلمان ٿيڻ بہ نبي ڪريم صلی اللہ علیہ وسلم جو هڪ معجزو آهي، ڇو جو ان واقعي کان هڪ ڏينهن اڳ اِمَامُ الْاَنْبِيَاءِ صلی اللہ علیہ وسلم پنهنجي پالڻهار کان هيءَ دعا گهري هئي.

"اي الله! عمرو بن هشام ۽ عمر بن خطاب مان جيڪو توکي وڌيڪ پيارو هجي، ان جي ذريعي اسلام کي سگهہ بخش." (٣)

خدا جي قدرت ان جي ٻئي ڏينهن تي حضرت عمر فاروق رضہ پنهنجي ڀيڻ فَاطِمَہ بنت خَطَّاب رضہ جي گهر پهتو، جيڪا سَعِيْد بن زَيْد رضہ جي گهرواري هئي. سَعِيْد بن زَيْد رضہ اسلامي برادريءَ جو هڪ مانائتو مرد آهي ۽ سندس شمار "عشره مبشره" ۾ ٿئي ٿو.

ٻين راوين طرفان سندن عمر سٺ کان وٺي پنجهٺ سالن تائين بہ ٻڌائي ويئي آهي.

حضرت عمر سائين رضہ جن کي غلامن سان بيحد محبت هوندي هئي ۽ هو سندن حقن جو بہ بيحد خيال رکندا هئا. انڪري سندن جنازي نماز بہ سندن ئي وصيت مطابق هڪ رومي غلام صهيب پڙهائي. اها ڪهڙي نہ عجيب ڳالهہ آهي تہ حضرت فاروق رضہ جي شهادت جو ذميوار بہ هڪ بي دين غلام هو تہ ٻئي پاسي وري ڪيترن ئي جليل القدر قريشين جي موجودگيءَ ۾ سندن جنازي نماز پڙهائڻ وارو وري هڪ ديندار غلام هو!

جنازي نماز کانپوءِ سندن ميت کي ام المؤمنين سيده عائشہ رضہ جي اجازت سان ڪائنات جي ڪارڻي ﷺ جن جي پر ۾ ان جاءِ تي دفنايو ويو، جيڪا بيبي سڳوري پنهنجي دفن لاءِ منتخب ڪئي هئي.

"ابن الاثير" جي روايت مطابق سيدنا فاروق اعظم رضہ جي خلافت وارو دور ڏهہ سال ڇهہ مهينا ۽ پنج ڏينهن ٻڌايو ويو آهي.

حضرت عمر رضہ پنهنجي پويان نَوَ پٽ ۽ چار نياڻيون ڇڏيون.

اسدالغابہ ابن الاثير ج ۴ ص ١٩٢ ـ ١٥٦. الاصابہ ابن حجر ج ٢ ص ٥١٩ ـ ٥١٨. الاستيعاب ابن عبدالبر ج ٣ ص ٢۴١ ـ ٢٣٥. سير اعلام النبلاء ذهبي ج ٢ ص ٥٦٥ ـ ٥٠٩. الرياض النضره محب طبري ج ٢ ص ۴٢٦ ـ ٢٧١. سبل الهديٰ والرشاد شامي ج ١١ ص ٢٦٣ ـ ٢۴٢. تهذيب التهذيب ابن حجر ج ٧ ص ٢٧٣ ـ ٢٧١. الطبقات الڪبريٰ ابن سعد ج ٣ ص ٢٠١. العواصم من القواصم ابن العربي ١٣٩. الاڪتفاءڪلاعي ج ٣ ص ٢١٢ ـ ١٦۴. البدايہ والنهايہ ابن ڪثير ج ۴ ص ٣٠. التحفة اللطيفة سخاوي ج ٢ ص ٣٢٧ ـ ٣٢٦. المواهب اللدنيہ قسطلاني ج ١ ص ٢۴٥ ـ ٢۴٢.

(١) اسد الغابہ ابن الاثير جلد ۴ ص ٥٣. سبل الهديٰ والرشاد شامي ج ٢ ص ٢٧٠. الاڪتفاء ڪلاعي ج١ ص ٢٥٠.

(٢) سورة الانفال ٨، پاره ١٠، آيت ٦۴

(٣) "الاصابہ" ابن حجر ج٢ ص ٥١٨.

حضرت عمر رضہ جڏهن ڀيڻ جي گهر پهتو، تڏهن اهي ٻئي زال مڙس "سورة طٰهٰ" جي شروعاتي
ڇهن آيتن جي تلاوت ڪري رهيا هئا. اهي آيتون انهن ئي ڏينهن ۾ خدا تعاليٰ پنهنجي پياري پيغمبر ﷺ
مٿان نازل ڪيون هيون.

وَاِنْ تَجْهَرْ بِالْقَوْلِ فَاِنَّهٗ يَعْلَمُ السِّرَّ وَاَخْفٰى ۔ اَللّٰهُ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ لَهُ الْاَسْمَآءُ الْحُسْنٰى ۔ (١)

حضرت عمر رضہ جي ڪن تائين جڏهن انهن آيتن جو پڙلاءُ پُهتو تہ سندس اندر ۾ اهڙو انقلاب
برپا ٿي ويو جو هو اتان سڌو مٺي مرسل ﷺ جن جي خدمت ۾ حاضر ٿيو ۽ پنهنجي اسلام قبول
ڪرڻ جو اعلان ڪيائين. (٢) هي قصو ڊگهو آهي، هتي ان جو هڪ حصو بيان ڪيو ويو آهي.

بهرحال ان واقعي مان اها ڳالهہ ثابت ٿئي ٿي تہ هڪ طرف خدا تعاليٰ پنهنجي پياري پيغمبر ﷺ
جي دعا قبول فرمائي تہ ٻئي طرف اها ڳالهہ پڻ ثابت ٿي تہ رب تعاليٰ کي سيدنا عمر رضہ ئي وڌيڪ
پيارو هو. (٣)

نبي سڳورن ﷺ طرفان اها دعا اربع ڏينهن گهري ويئي ۽ حضرت عمر رضہ خميس ڏينهن
اسلام قبول ڪيو. مسلمان ٿيڻ کانپوءِ حضرت عمر رضہ هينيان شعر چيا جيڪي هت نقل ڪجن ٿا. (٤)

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ ذِي الْمَنِّ الَّذِيْ وَجَبَتْ ... لَهٗ عَلَيْنَا اَيَادٍ مَّا لَهَا غَيَرٌ

سڀ ساراهہ ان سائينءَ جي جنهن جا اسان تي اڻ ڳڻيا ٿورا آهن ۽ ان کانسواءِ ٻئي ڪنهن جا بہ
ٿورائتا نہ آهيون.

وَقَدْ بَدَأْنَا فَكَذَّبْنَا فَقَالَ لَنَا ... صِدْقَ الْحَدِيْثِ نَبِيٌّ عِنْدَهُ الْخَبَرُ

هن اسان کي پيدا ڪيو پر اسان ان کي نہ مڃيوسين. پوءِ ان نبي ﷺ جنهن وٽ آسماني خبرون
پهچن ٿيون، اسان کي سچائيءَ جي تعليم ڏني.

وَقَدْ ظَلَمْتُ ابْنَةَ الْخَطَّابِ ثُمَّ هَدٰي ... رَبِّيْ عَشِيَّةً قَالُوْا قَدْ صَبَا عُمَرُ

مان خطاب جي ڄائيءَ مٿان ظلم ڪيو، پر پوءِ منهنجي مالڪ مونکي هدايت بخشي ڏينهن جي
پوئين پهر جڏهن ماڻهن چيو تہ عمر دين تان ڦري ويو آهي.

وَقَدْ نَدِمْتُ عَلٰى مَا كَانَ مِنْ زَلَلٍ ... بِظُلْمِهَا حِيْنَ تُتْلٰى عِنْدَهَا السُّوَرُ

مان شرمسار آهيان ان ڏاڍائيءَ تي جيڪا مون پنهنجي ڀيڻ جي گهر جاري رکي، جڏهن تہ اتي
ڪلام پاڪ جي تلاوت ٿي رهي هئي.

---

(١) سورة طٰهٰ "پاره ١٦" آيت ٧ کان ٨

(٢) سيرة ابن اسحاق ص ١٦٣- ١٦٠

(٣) "جامع ترمذي" "ابواب المناقب" ص ٢٠٩

(٤) سيرة ابن اسحاق ص ١٦٣، الروض الانف "سهيلي" جلد ٢ ص ١٠٠

لَـمَّا دَعَتْ رَبَّهَا ذَا الْعَرْشِ جَاهِدَةً   وَالدَّمْعُ مِنْ عَيْنِهَا عَجْلَانَ يَبْتَدِرُ

جڏهن هن پڪاريو پنهنجي آسمان واري رب کي تہ سندس اکيون لڳاتار ڳوڙها ڳاڙي رهيون هيون.

اَيْقَنْتُ اَنَّ الَّذِيْ تَدْعُوْهُ خَالِقُهَا   فَكَادَ يَسْبِقُنِيْ مِنْ عَبْرَةٍ دُرَرٍ

ڪيس يقين هو تہ هوءَ جنهن کي سڏي رهي آهي اهوئي سندس خالق آهي. پوءِ منهنجي اکين مان بہ ڳوڙهن جا موتي ڪرڻ لڳا.

فَقُلْتُ اَشْهَدُ اَنَّ اللهَ خَالِقُنَا   وَاَنَّ اَحْمَدَ فِيْنَا الْيَوْمَ مُشْتَهَرٌ

پوءِ مون چيو: "مان شاهدي ڏيان ٿو تہ الله ئي اسانجو خالق آهي ۽ احمد ﷺ اڄ اسان ۾ ظاهر ٿيو آهي."

نَبِيُّ صِدْقٍ اَتيٰ بِالْحَقِّ مِنْ ثِقَةٍ   وَافِي الْاَمَانَةِ مَافِيْ عَوْدِهٖ خَوَرٍ

سچي نبيءَ جي حيثيت ۾ اوهان حق آندو آهي. (جبرائيل کان مليل) جيڪو امانتدار آهي ۽ ان جي باربار اچڻ ۾ ڪا رڪاوٽ نہ آهي.

حضرت عمر رضہ جي مسلمان ٿيڻ سان اسلام کي نئون اوج نصيب ٿيو، مسلمان خوشيءَ وچان گد گد ٿيڻ لڳا ۽ هنن هاڻي ماڻهن کي اسلام جي ظاهر ظهور دعوت ڏيڻ شروع ڪئي.

حضرت عمر رضہ جڏهن مڪي جي بازارين مان پئي لنگهيو تہ سندس هٿ ۾ اگهاڙي تلوار ۽ زبان تي لاالـہَ الاالله محمد رسول الله صلي الله عليه وسلم جو ورد هو. هو ڪافرن کي وڏي واڪي چئي رهيو هو: "اڄ جيڪو بہ پنهنجي جاءِ تان چرندو تہ ان جو حساب منهنجي هن تلوار سان ٿيندو." (١)

حضرت عَبْدُالله بن عُمَر رضہ جو اسلام قبول ڪرڻ

* هن سال عَبْدُالله بن عُمَر رضہ بہ پنهنجي پيءُ سان گڏ اسلام قبول ڪيو. ان واقعي جو ذڪر علامہ عامري (٢) پنهنجي ڪتاب "رياض المستطابہ" ۾ ڪيو آهي. (٣) "تذڪرة القاري" جو مصنف بہ ان

(١) حضرت عمر رضہ جي اسلام قبول ڪرڻ جي سلسلي ۾ هن ڪتاب جي مصنف علامہ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي رحمة الله عليه ڪجهہ ٻيا واقعا بہ بيان ڪيا آهن.

طوالت کان بچڻ لاءِ مون صرف ان هڪڙي واقعي جو ترجمو ڪيو آهي. (مترجم)

(٢) نائين صدي هجري جو مشهور عالم، محدث ۽ طبيب يحيٰي بن ابي بکر بن محمد بن يحيٰ عامري حرضي ٨١٦ هجري بمطابق ١٤١٢ع ڌاري يمن جي شهر "حَرَض" ۾ ڄائو. حديث جي فن ۾ ڪيس وقت جو امام مڃيو ويو آهي. سيرت، تاريخ ۽ طب ۾ ڪافي ڪتاب لکيائين، جن مان "الرياض المستطابہ في معرفة من روي الصحيحين من الصحابہ" ۽ "بهجة المحافل في تلخيص المعجزات والسير والشمائل" وڌيڪ مشهور آهن. ٨٩٣ هجري بمطابق ١٤٨٨ع ڌاري حَرَض ۾ ئي وفات ڪيائين ۽ اتي ئي ڪيس دفنايو ويو.

"الاعلام" خيرالدين "زِرڪلي" ج ٨ ص ١٣٩. معجم المؤلفين عمر رضا ج ١٢ ص ١٨٧. بهجة المحافل "علامہ عامري" مقدمہ ج١ ص ٥.

(٣) الرياض المستطابہ "علامہ عامري" ص ١٩٦.

ڏس ۾ ساڳي راءِ رکي ٿو. تہ حضرت عبدالله بن عمر رضہ تنڍپڻ ۾ ئي پنهنجي بابي سائينءَ سان گڏ اسلام قبول ڪيو. هو حضرت عبدالله بن عمر رضہ جو پنهنجي پيءُ کان اڳ مسلمان ٿيڻ واري روايت کي صحيح نٿا سمجهن.

حضرت اُمُّ الخير رضہ جو اسلام قبول ڪرڻ

* هن سال اُمِّ الخير سَلمىٰ (١) بنت صَخر قُرَشيہ، تيميہ رضہ بہ دار ارقم ۾ حاضر ٿي اسلام قبول ڪيو. هيءَ بيبي سڳوري حضرت ابوبڪر صديق رضہ جي امڙ هئي.

---

(١) حضرت ام الخير جو شمار دنيا جي انهن خوش نصيب ۽ عظيم عورتن ۾ ٿيندو آهي، جن تاريخ ساز شخصيتن کي جنم ڏئي عالم انسانيت تي وڏا احسان ڪيا. عام روايتن موجب تہ سندس نالو سلميٰ ۽ ڪنيت ام الخير ٻڌائي ويئي آهي. جڏهن تہ ابن داب جي روايت مطابق هن بيبي سڳوريءَ جو نالو ئي "ام الخير" آهي، والله اعلم.

نسبي لحاظ کان هن جو تعلق بنو تيم وارن سان هو ۽ سندس پيءُ جو نالو صخر بن عامر بن ڪعب آهي. جنهن پنهنجي هن نياڻيءَ جي شادي پنهنجي سؤٽ جي پٽ ابوقحافہ عثمان بن عامر بن عمرو بن ڪعب سان ڪرائي، جنهن مان ڪيس حضرت ابوبڪر صديق رضہ جهڙو پٽ ڄائو، جنهن کي امت جي افضل ترين شخص هجڻ جو اعزاز حاصل آهي.

حضرت ابوبڪر صديق رضہ اسلام قبول ڪرڻ کانپوءِ دين جي دعوت ۽ تبليغ جو ڪم نهايت جانفشانيءَ سان شروع ڪيو ۽ سندس ئي ڪوشش سان الله تعاليٰ پنهنجي ڪيترن ئي ٻانهن کي دين جي دولت سان مالامال ڪري ڇڏيو. پر سيدنا صديق رضہ کي ان ڳالهہ جو ڏاڍو ملال رهيو تہ سندس ابو ۽ امڙ اڃان ان دين کان پاسيرا پيئي رهيا.

سيدہ عائشہ رضہ جي هڪ روايت مطابق تہ دين جي دعوت قبول ڪرڻ کانپوءِ پهريون دفعو پياري پيغمبر ﷺ جن سان گڏ حضرت صديق رضہ ڪعبت الله ۾ ويو ۽ اتي بيهي ماڻهن کي الله ۽ الله جي سچي رسول ﷺ جي آندل دين ڏانهن سڏي رهيو هو، تہ اتي ويٺل مشرڪ ان ڳالهہ تي مچرجي پيا ۽ هنن حضرت ابوبڪر رضہ مٿان حملو ڪري ڪيس رتورت ڪري ڇڏيو. جنهن ڪري هو بيهوش ٿي ڪري پيو ۽ پوءِ ان حالت ۾ سندس مائٽ ڪڻي گهر پهچائي آيس. جتي هو شام تائين ان حالت ۾ رهيو. پوءِ جڏهن هوش ۾ آيو تہ پهريائين پاڻ ڪريم ﷺ جن جي خيريت بابت پڇڻ لڳو. جنهن تي سندس والدين ۽ سيني مائٽن کي مَنيان لڳي تہ هو وري بہ ان ئي شخص جو فڪر ٿو ڪري، جنهن جي ڪري سندس هيءَ حالت ڪئي ويئي آهي. پر هو لڳاتار پاڻ سڳورن ﷺ جي باري ۾ پڇندو رهيو. پر سندس گهروارا تہ ان ڳالهہ کان بي خبر هئا سو هو ڪيس ڪابہ دلجاءِ نہ ڏيئي سگهيا. جنهن کانپوءِ هن خيريت معلوم ڪرڻ لاءِ پنهنجي امڙ ام الخير کي فاطمہ بنت خطاب ڏانهن اماڻيو. جيتوڻيڪ ام الخير ان وقت تائين پنهنجي اباڻي دين تي ئي قائم هئي، پر پٽ جي حالت ڏسي هوءِ فاطمہ بنت خطاب جي گهر آئي. فاطمہ حضرت ابوبڪر جو احوال ٻڌي ڪائنس پڇڻ لاءِ وٽس پهچي ويئي. ۽ ابوبڪر کي دلجاءِ ڏنائين تہ سرور ڪائنات ﷺ جن ڏانهن خير آهي ۽ هو دار ارقم ۾ موجود آهن، جنهن تي ابوبڪر صديق فرمايو تہ هو پاڻ اتي پهچي جيستائين پنهنجي اکين سان کين نہ ڏسندو تيستائين هو نہ کائيندو ۽ نہ پيئندو. پٽ جو اهڙو حال ڏسي ام الخير حضرت فاطمہ سان گڏجي حضرت ابوبڪر صديق کي ارقم جي گهر تائين پهچايو.

پاڻ ڪريم ﷺ جن سيدنا صديق کي هن حالت ۾ ڏسي اڪتي وڌيا ۽ ڀاڪر پائي سندن پيشانيءَ تي چمي ڏنائون ۽ هلندڙ

اِيَاس رضہ بن بُڪَيُر جو احوال

* هن سال اِيَاس بن بُڪَيُر بن عَبْد يَالِيْل بن نَاشِب ڪناني لَيْثِي بہ دَارِ اَرْقم ۾ حاضر ٿي، نبي ڪريم ﷺ آڏو اسلام قبول ڪيو. جيڪو بنو عدي بن ڪعب بن لُؤَيّ وارن جو حليف هو. بَدر، اُحُد، خَنْدق ۽ ٻين سڀني غَزوَات ۾ سچي سرور ﷺ سان گڏ ڀهرو ورتائين. بَدْر جي جنگ ۾ اِيَاس رضہ ڪانسواءِ سندس ٽي سڳا ڀائر عَامِر، عَاقِل، خَالِد ۽ سندس ٽي ماٽيلا ڀائر مُعَوِّذ، مُعَاذ ۽ عَوْف پڻ شريڪ رهيا. هي ست ئي ڀائر مشهور صحابيہ عَفْرَاء بنت عُبَيْد بن ثَعْلَبَہ اَنْصَارِيَّہ نَجَّارِيَّہ جا پٽ هئا. عَفْرَاء رضہ جو پهريون نڪاح حَارِث بن رِفاعَہ اَنْصَارِي خَزْرَجِيءَ سان ٿيو. جنهن مان ڪيس مُعَاذ، مُعَوِّذ ۽ عَوْف نالي ٽي پٽ ڄاوا. حَارِث جي وفات کانپوءِ "عَفْرَاء" بُڪَيُر بن عَبْد يَالِيْل لَيْثِي سان نڪاح ڪيو. ان گهر مان ڪيس اِيَاس، خَالِد، عَاقِل، ۽ عَامِر نالي چار پٽ ٿيا. پوءِ اڳنتي هلي اهي ست ئي ڀائر "بَنُو عَفْرَاء" جي نالي سان سڏجڻ لڳا، ۽ سڀني کي "غزوه بَدْر" ۾ شريڪ ٿيڻ جو اعزاز حاصل آهي.

"زرقاني" پنهنجي ڪتاب "شرح مَوَاهِبِ لدنيہ" ۾ حافظ ابن حجر جي حوالي سان لکيو آهي تہ اهو "بَنُو عَفْرَاء" مٿان قدرت جو خاص ڪرم هو. (١)

آلين اڪين سان ڏانهس نهارڻ لڳا. هن موقعي تي حضرت ابوبڪر صديق عرض ڪيو تہ "اي خدا جا رسول ﷺ! هيءَ منهنجي مهربان ماءُ آهي، هن جي حق ۾ دعا ڪريو تہ هوءَ دين جي دعوت قبول ڪري ۽ الله تعالي ڪيس باهہ جي عذاب کان بچائي." ابوبڪر رضہ جو عرض ٻڌي الله جي سچي رسول ﷺ جن هٿ کنيا، ۽ پوءِ اوڏيءَ مهل ئي ام الخير پنهنجي اسلام جو اعلان ڪيو. يعني هن بيبي سڳوري نبوت جي ڇهين سال اسلام قبول ڪيو. جڏهن تہ سندس مڙس عثمان بن عامر مڪي جي فتح واري موقعي تي مسلمان ٿيو.

هن پنهنجي زال مڙسن وڏي ڄمار ماڻي ۽ سن ١٢ هجريءَ ڌاري جڏهن سيدنا صديق اڪبر رضہ هن جهان مان موڪلايو تہ سندس پيءُ ۽ ماءُ ٻئي حال حيات هئا ۽ ابونعيم جي روايت مطابق هن پنهي پٽ جي ڇڏيل مال مان پنهنجو شرعي حصو حاصل ڪيو. جنهن ڪانپوءِ سن چوڏهين هجريءَ ڌاري حضرت عمر جي خلافت دوران هن وفات ڪئي. پهريان ام الخير گذاري ويئي، جنهن ڪانپوءِ سندس مڙس ابوقحافہ فوت ٿيو.

الاصابہ "ابن حجر" ج ۴ ص ۴۴۷. الاستيعاب "ابن عبدالبر" ج ۴ ص ۴۸۸. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ۷ ص ۳۵۴ ـ ۵۴۳. شذرات الذهب ابن العماد ج ۱ ص ۲۹.

(۱) الاصابہ "ابن حجر" ج ۴ ص ٣٦۴. شرح المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ۱ ص ٦١٧ ـ ٦١٦.

فصل سنون

سن سنين نبويءَ جا واقعا

شِعْبِ اَبُوطَالِب ۾ نظر بندي

* هڪ اعتبار جوڳي روايت مطابق هن سال (١) ۽ هڪ ٻي قول موجب اٺين نبويءَ ۾ محرم جي چنڊ ڏسڻ سان ئي قريش وارن طرفان بَنُو هاشِم ۽ بَنُوعَبْدالْمُطَّلِب بن عَبد مناف سان مڪمل بائيڪاٽ جو اعلان ڪيو ويو. جنهن جي نتيجي ۾ نبي اڪرم ﷺ جن کي قبيلي جي سيني ڀاتين سان گڏ "شِعْبِ اَبُوطَالِب" (٢) ۾ نظربند ٿيڻو پيو. اهو انڪري جو جڏهن ڪافرن ڏٺو ته سندن اباڻي مذهب تان ڏينهون ڏينهن ماڻهن جو ويساهه کڄندو وڃي ٿو، ۽ هوڏانهن وري نبي ڪريم ﷺ جن جي دين جي سچائي ماڻهن کي پاڻ ڏانهن ڇڪي رهي آهي، جنهن جي نتيجي ۾ هڪ طرف حَمْزَه رضہ ۽ عمر رضہ جهڙيون هستيون اهو دين اختيار ڪري ان جي تائيد ۽ تبليغ ۾ رڌل آهن. ته ٻئي طرف وري مسلمان مڪي مان هجرت ڪري وڃي حبش تائين پهتا آهن. جتان جو حاڪم "نَجاشي" (٣) ساڻن نهايت سهڻو سلوڪ ڪري رهيو آهي. ان ڪانسواءِ ابوطالب ۽ سندس برادري بَنُو هاشِم ۽ بَنُو مطلب جا سمورا ڀاتي محمد ﷺ جي بچاءَ ۽ مدد لاءِ سندرو ٻڌي بيٺا آهن. اهو ڏسي هنن پاڻ ۾ گڏجي معاهدو ڪيو ته انهن ڪٽنبن سان نه صرف مڪمل طور قطع تعلق ڪيو وڃي پر ڪين شهر نيڪالي

---

(١) حافظ ابن حجر "فتح الباري" ۾ محرم ٧ نبويءَ واري روايت نقل ڪئي آهي. ج ٧ ص ١٤٧.

(٢) "شعب ابو طالب" جبل "ابو قبيس" جي وچان هڪ جابلو لڪ هو. جيڪو بنو هاشم جي موروثي ملڪيت هو. اٿين ٻين قبيلن جي نالن پٺيان به اهڙا شعب هئا. جيئن شعب بني اميہ. شعب بني عامر. شعب بني عبدالله وغيره. بعد ۾ انهن ٽڪرن کي ٽڪي صاف ڪيو ويو آهي ۽ ان جاءِ تي هينئر گهر ۽ دڪان ٺهي ويا آهن.

(سفر نامہ ارض القرآن (اردو) محمد عاصم ص ١٥٤) (نقوش لاهور رسول نمبر ص ٦٦٣)

(٣) حبشي زبان ۾ بادشاهہ کي "نجوس" (Negus) چيو ويندو آهي، ۽ ان لفظ جو عربي اُچار "نجاشي" آهي. عرب ان لفظ کي "اسم عام" طور بہ استعمال ڪندا آهن تہ خاص لقب طور بہ. جيئن روم جي حاڪم کي قيصر، ايران جي حاڪم کي "ڪسريٰ". مصر جي حاڪم کي "مقوقس" ۽ يمن جي حاڪم کي "تبع" وغيره جي نالن سان ياد ڪيو ويندو آهي. نبي ڪريم ﷺ جي زماني ۾ جيڪو نجاشي موجود هو. ان جو نالو "اَصْحَمَہ بن ابجر" چيو وڃي ٿو. هڪڙا راوي ڪيس صحابي شمار ڪن ٿا ۽ ٻين جي قول موجب سندس درجو "تابعي" جي برابر آهي، ڇو جو هن نبي اڪرم ﷺ جن جي زيارت نہ ڪئي هئي باقي سندس اسلام قبول ڪرڻ ثابت آهي. هي ڀيريون خوش نصيب آهي، جنهن جي غائبانہ جنازه نماز پاڻ ڪريم ﷺ صحابين سان گڏ ادا ڪئي.

(سيرة ابن اسحاق ص ٢٠١) (الاصابہ. ابن حجر جلد اول ص ١٠٩) (سيرة اعلام النبلاء ذهبي ج ١ ص ٣٠٦ کان ٣٠٩) "دلائل النبوة" بيهقي جلد ٢ ص ٣١٠.

ڏيئي مکي جي ٻاهران ان جابلو لڪ ۾ نظر بند ڪيو ويو، جنهن کي "شِعْبِ اَبِيْ طالب" ، خَيْف، خَيْف بَنِي ڪنانہ، اَبْطَح ، بَطْحَا، مُحَصَّب ۽ مُعَرَّس وغيره جي مختلف نالن سان سڏيو ويندو آهي.

اها ڦهري ڪارروائي فقط زباني ڪلامي نہ هئي پر انکي هڪ دستاويز تي باضابطہ طور لکي بيت الله اندر لٽڪايو ويو.

ان دستاويز ۾ لکيل شرطن جو تفصيل هن ريت آهي تہ:

"نبي ڪريم ﷺ کي بَنُو هَاشِم ۽ بَنُو مطلب سان گڏ مکي مان شهر نيڪالي ڏني ويندي. ڪوبہ ماڻهو ساڻن مٽي مائٽي يا سڱابندي وغيره نہ ڪندو. کاڌي پيتي جي ڪابہ جنس وٽن پهچڻ نہ ڏني ويندي. ڪوبہ ماڻهو نہ کانئن ڪجهہ خريد ڪندو ۽ نہ وري ڪا شيءِ کين وڪرو ڪري سگهندو. مسلمانن سان ان وقت تائين ڪنهن بہ قسم جو ڪو ناهہ يا ساڻن ڪابہ نرمي نہ ڪئي ويندي، جيستائين هو مٺي مرسل ﷺ کي قريش وارن جي حوالي نہ ڪندا."

خدا جو سچو رسول ﷺ بَنُو هَاشِم ۽ بَنُو مُطَّلِب وارن مائٽن سان گڏ سڄا سارا ٽي ورهيہ هن "شعب" ۾ نظربند رهيو. جنهن کي "بَطْحَا" بہ ڪوٺيو ويندو هو ۽ ان نسبت سبب ئي پاڻ ڪريم ﷺ جن کي "اَبْطَحِيْ" بہ سڏيو ويندو آهي. ان ڪانپوءِ خدا جي قدرت اهڙي ٿي جو ان لکيل دستاويز کي (جيڪو بيت الله ۾ لٽڪايو ويو هو) اچي اُڏوهي لڳي ۽ سواءِ "الله" جل جلالہ جي نالي جي سڄو ڪاغذ کائي چٽ ڪري ڇڏيائين. خدا تعاليٰ پنهنجي پياري رسول ﷺ کي ان احوال کان آگاهہ فرمايو ۽ پوءِ ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ اها ماجرا پنهنجي چاچي حضرت ابو طالب کي ٻڌائي. (1)

اَبُو طَالِب قريش وٽ وڃي کين ان حقيقت حال کان واقف ڪيو. پر ڪافرن سندس ان ڳالهہ تي ويساهہ نہ ڪيو. آخرڪار ابوطالب جي گهڻي زور پرڻ تي جڏهن اهو ڪاغذ لاهي انکي کوليو ويو تہ سندن حيرت جي حد نہ رهي، خدا جي سچي پيغمبر ﷺ جيڪا ڳالهہ فرمائي هئي اها سچي ساري سچي نڪتي ۽ سموري لکت مان سواءِ "الله جہ" جي نالي جي ڪو لفظ بہ باقي نہ بچيو هو. ان تي قريش وارا ڏاڍو لڄي ٿيا ۽ پنهنجو پاڻ ان معاهدي تان کين هٿ ڪڍڻو پيو. جنهن ڪانپوءِ محسن انسانيت ﷺ پنهنجي ڪڙم قبيلي وارن سان گڏجي سن ڏهہ نبويءَ ڌاري مکي ڏانهن واپس وريا ۽ اچي پنهنجن اباڻن گهرن ۾ آباد ٿيا. نبي سونهاري ﷺ طرفان دستاويز جي کاڄي وڃڻ جي خبر ٻڌائڻ سندن هڪ معجزو آهي، جنهن جو ذڪر "سيرت شاميہ" توڙي ٻين ڪتابن ۾ سربستو ٿيل آهي. هتي صرف ان جو اختصار بيان ڪيو ويو آهي. ان کانسواءِ مَنْصُور بن عِڪْرَمَہ بن هاشم جنهن هن ڦهري ڪارروائي کي لکيو هو، خدا جي قدرت سان ان جو اهو سڄو هٿ هميشہ لاءِ ساڻو ٿي ويو. (2) اهو ٻڻ نبي اڪرم ﷺ جن جو هڪ معجزو آهي.

---

(1) سيرة ابن هشام ج ٢ ص ١٤ ـ الروض الانف سُهيلي ج ٢ ص ١٢٨- ١٢٧. دلائل النبوه "بيهقي" ج ٢ ص ٣١٥/ ٣١١ الطبقات الكبري، ابن سعد ج ١ ص١٣١ . زادالمعاد، ابن قيم ج ٣ ص ٣٠. سبل الهدي والرشاد، شامي ج٢ ص ٣٧٩ ـ ٣٧٧.

(2) سيرة ابن هشام ج ٢ ص ١٦. السيرة النبويہ ابن ڪثير ج ٢ ص ٤٨.

فصل انون

(هن فصل ۾ سن ائين نبويءَ دوران پيش آيل واقعن جو ذڪر ڪيو ويو آهي.)

• هن سال يا هڪ ٻي روايت مطابق هن کان اڳ مڪي جي مشرڪن وٽ خبر پهتي، تہ ايراني ڪافر جيڪي "نوشيروان" جي نسل مان آهن، تن انهن رومي ڪافرن تي سوڀ حاصل ڪري ورتي آهي، جيڪي "قيصر" جا پوئلڳ هئا.

اها خبر ٻڌي مڪي جا ڪافر ڏاڍا سرها ٿيا ۽ هو مسلمانن کي چوڻ لڳا:

"اوهين ۽ رومي ٻئي آسماني ڪتابن جا مڃيندڙ آهيو، پر اسين ۽ ايراني ڪنهن بہ ڪتاب تي ويساه رکندڙ نہ آهيون، پوءِ جيئن اسانجي ايراني ڀائرن اوهان جي رومي ڀائرن تي سوڀ حاصل ڪئي آهي، ساڳيءَ ريت اسين بہ اوهان سان مقابلي ۾ سوڀارا ٿينداسون."

ان ڳالهہ مسلمانن کي ويچار ۾ وجهي ڇڏيو، پوءِ رب پاڪ پنهنجي پياري پيغمبر ﷺ ڏانهن ان ڏس ۾ هيٺيون آيتون نازل فرمايون: [1]

الٓمّٓ ۔ غُلِبَتِ الرُّوْمُ فِىْٓ اَدْنَى الْاَرْضِ وَهُمْ مِنْۢ بَعْدِ غَلَبِهِمْ سَيَغْلِبُوْنَ فِىْ بِضْعِ سِنِيْنَ. [2]

ترجمو: آلم. شڪست کاڌي رومين، ويجهڙائيءَ واري سرزمين تي ۽ اهي شڪست کائڻ کانپوءِ سوڀارا ٿيندا ايندڙ ڪجهہ ورهين ۾.

ان مان اهو معلوم ٿيو تہ ايندڙ ڏهاڪو سالن اندر رومي، ايرانين جي مقابلي ۾ سوڀارا ٿي پنهنجي ماڳن تي موٽي ايندا. [3]

---

(١) سورة "الرّوم" ٣٠ پاره ٢١ آيت١کان ٣.

(٢) "بضع" عربي لفظ آهي، جيڪو ٽن کان نون يا هڪ روايت مطابق ٽن کان ڏهن جي وچ ۾ ڪنهن بہ عدد لاءِ استعمال ٿيندو آهي.

"لسان العرب" ابن منظور ج ا ص ٤٢٦"النهايہ"ابن الاثير جلد ١ص ١٢٣. "المفردات في غريب القرآن" راغب اصفهاني ص ٥٠.

(٣) نبي اڪرم ﷺ واري دور ۾ "عربستان" جي ساڄي ۽ کاٻي پاسي روم ۽ ايران جون ٻہ عظيم ۽ طاقتور سلطنتون موجود هيون، جن کي ان زماني جا Super Powers سمجهيو ويندو هو ۽ ڪجهہ وقت کان ٻنهي قوتن جي پاڻ ۾ ڇڪتاڻ هلي رهي هئي. مذهبي لحاظ کان ايران وارا مجوسي هئا، جيڪي سج ۽ باه کي پوڄيندا هئا. جڏهن تہ روم وارا مسيحي هئا، جيڪي سيدنا عيسيٰ عليہ السلام تي ايمان رکندڙ هئا. اهوئي سبب هو جو مسلمانن جي روحاني وابستگي رومين سان ۽ مشرڪن جي ايرانين سان هئي. انڪري ٻئي ڌريون اتان جون خبرون دلچسپيءَ سان ٻڌنديون بہ هيون تہ انهن تي تبصرا بہ ڪنديون هيون. ٦١٠ع ڌاري جڏهن خدا تعاليٰ هن زمين تي پنهنجي آخري پيغمبر ﷺ کي مبعوث ڪيو تڏهن رومي ۽ ايراني فوجون هڪ ٻئي خلاف جنگي ڪارروائين ۾ رڌل هيون. جنهن ۾ هر محاذ تي ايراني پنهنجي سرسي ثابت ڪري رهيا هئا. سندن فوجون طوفاني رفتار سان قلعن پٺيان قلعا ۽ پرڳڻن پٺيان پرڳڻا فتح ڪنديون پئي ويون.

هلندڙ

• هن ني سال جڏهن حضرت اَبُوبَڪْر صديق رضہ اهي آيتون مکي جي ڪافرن آڏو پڙهيون تہ ڪين اها ڳالهہ اعتبار ۾ ني نہ آئي، منجهانئن "اُبَيّ بن خَلَف" تہ سيدنا صديق رضہ کي چوڻ لڳو، "جيڪڏهن تنهنجي چوڻ مطابق ايندڙ نون سالن اندر، رومين ايرانين تي سوڀ حاصل ڪئي تہ آءٌ توکي هڪ سؤ اٺ انعام ڏيندس، پر جي ائين نہ ٿيو تہ سؤ اٺ توکان وٺندس" ان شرط جي پوراڻي لاءِ ڏرين طرفان ضامن ڏنا ويا.

پوءِ جنهن ڏينهن "بَدر" ۾ مسلمانن ڪافرن تي سوڀ حاصل ڪئي تہ ساڳئي ڏينهن تي وٽن اها خبر پهتي، تہ رومي بہ ايران ۾ سوڀارا ٿيا آهن. اهو ٻڌي مسلمان ڏاڍو خوش ٿيا. جيئن خدا تعاليٰ فرمايو آهي:

وَيَوْمَئِذٍ يَّفْرَحُ الْمُؤْمِنُوْنَ. (١)

۽ ان ڏينهن خوش ٿيندا ايمان وارا.

اهڙيءَ ريت رومين ستن سالن اندر ايرانين کان پنهنجو پلاند وٺي ڇڏيو، ۽ پوءِ حضرت ابوبڪر رضہ ابي بن خلف جي ضامن کان سؤ اٺ پراڻي ورتا.

اوير کان رومين پهرين وڏي شڪست "انطاڪيہ" ۾ کاڌي. ان کانپوءِ دمشق بہ سندن هٿن مان نڪري ويو. تانجو ٦١٤ع ڌاري ايراني فوجون اچي "بيت المقدس" تي ڪڙڪيون. هن هن پاڪ شهر جي هر گهر ۽ هر گهٽيءَ ۾ جنهن ڌاڙ ۽ ڌمڪاءَ جو مظاهرو ڪيو، ان کي بيان ڪرڻ مشڪل آهي. گهرن ۽ بازارين کي لٽيو ويو. ڪليسائن ۽ عمارتن کي باهيون ڏنيون ويون. انساني رت پاڻي وانگر شهر ۾ وهڻ لڳي، جنهن سان سڄي شهر جا رستا رتا ٿي ويا. هن قهري ڪارروائي ۾ اٽڪل نوي هزار ماڻهن کي قتل ڪيو ويو. هن حملي رومين کي نہ صرف جنگي لحاظ کان پر اخلاقي توڙي نفسياتي لحاظ کان بہ پست ڪري ڇڏيو. هاڻي منجهن حملو ڪرڻ تہ ڇا پر پنهنجي بچاءَ ڪرڻ جي همت بہ نہ رهي. پوءِ ايراني فوجون هڪ ورهيہ جي مختصر عرصي ۾ فلسطين، ۽ سينا جي علائقن کي فتح ڪندي وڃي مصر پهتيون.

هينئر رومي سلطنت رڳو "قسطنطنيہ" جي شهر کانسواءِ يونان، اٽلي ۽ افريقہ جي ڪجهہ حصن ۾ باقي بچي. هر طرف آتشڪده تعمير ٿيڻ لڳا ۽ مسيحيت جي پوڄارين کي زبردستي باهہ ۽ سج آڏو جهڪڻ تي مجبور پئي ڪيو ويو.

ان حالت ۾ "قرآن مجيد" ايندڙ ڪجهہ سالن اندر رومين جي سوڀاري ٿيڻ جي جيڪا خوشخبري ٻڌائي، اها الله تي ايمان رکڻ وارن کان سواءِ ٻئي ڪنهن کي اعتبار ۾ نٿي آئي. مشهور مؤرخ گبن (GIBBON) جي چوڻ مطابق:

"ان وقت رومين جو سوڀ حاصل ڪرڻ تہ ڇا، پر ائين پئي لڳو تہ ايندڙ ڪجهہ سالن اندر سندن وجود بہ برقرار رهي سگهندو الائي نہ؟"

پر دنيا ڏٺو تہ قرآن جي اها پيشنگوئي ذري پرزي صحيح ثابت ٿي، ۽ ايندڙ ستن سالن اندر هنن ايرانين کان پنهنجو پلاند وٺي ڇڏيو. ڪيترن مشرڪن ان واقعي جي سچائي کي ڏسندي ايمان آندو. اهو قرآن شريف جو اعجاز ۽ ان جي آسماني ڪتاب هجڻ جو هڪ ثبوت هو.

The decline and fall of the Roman Empire. volume 11 page 788

ترمذي ج ٢ ص ٥١/ ١٥٠، دلائل النبوه بيهقي ج ٢ ص ٢٣- ٢٣٠.. البدايہ والنهايہ ابن ڪثير ج ٣ ص ١٠٨، "خاتم النبيين" ابوزهره مصري ج ١ ص ٦٢١/٦٢٢. وحي الاهي مولانا سعيد احمد اڪبر آبادي. تفهيم القرآن. سيد ابوالاعليٰ مودودي جلد ٣ ص ٢٩- ٧٢٤. سيرة النبي شبلي- ندوي ج ٣ ص ١٠- ٣٠٩.

(١) سورة "الرّوم" پاره ٢١ آيت ٤.

اهو هڪ ڏکهو قصو آهي، جنهن کي هتي گهٽائي بيان ڪيو ويو آهي. جيتوڻيڪ متين قسم جي شرط جو شمار جوئا ۾ ٿئي ٿو، پر جوئا جي حرام هجڻ وارو حڪم هن واقعي کانپوءِ نازل ٿيو هو.

"ڪشاف" (١) واري لکيو آهي ته "امام ابو حنيفه" هن واقعي مان اهو مسئلو ڪڍيو آهي ته "دارالحرب" اندر مسلمانن ۽ ڪافرن جي وچ ۾ ان قسم جي شرط کي جوئا نه ليکيو ويندو. (٢)

- هن سال يا هڪ ٻي روايت موجب هن کان اڳ يهودين جي ٻن قبيلن "اَوس" ۽ "خَزرَج" جي وچ ۾ "بُعَاث" واري جنگ لڳي. (٣)

- هن سال رسول ڪريم صلي الله عليه وسلم جن کان ڪافرن اها گهر ڪئي ته ڪين ڪا اهڙي نشاني ڏيکاري وڃي، جنهن جو واسطو آسمان سان هجي. ان تي چنڊ جي چوڏهينءَ رات خدا جي سچي رسول صلي الله عليه وسلم

---

(١) "الڪشاف عن حقائق التنزيل"، قرآن مجيد جو هڪ مجيل ۽ منفرد تفسير آهي، جنهن جو مصنف محمود بن عمر بن محمد زمخشري، ڪنيت ابوالقاسم ۽ لقب "جارالله" آهي. ڪيس تفسير، حديث، لغت، نحو، علم الڪلام، بديع ۽ بيان جو امام مڃيو ويو آهي.

هو ٤٦٧هجري بمطابق ١٠٧٥ع ڌاري "خوارزم" جي ويجهو "زمخشر" نالي ڳوٺ ۾ ڄائو. ابتدائي تعليم پنهنجي ڳوٺ ۾ حاصل ڪرڻ کانپوءِ هو بغداد پهتو، جيڪو ان دور ۾ اسلامي دنيا جو هڪ اهم علمي مرڪز هو. ان کانپوءِ هو لڏي اچي مڪي جي حرم پاڪ ۾ رهيو ۽ زندگيءَ جو ڳچ حصو اتي گذاريائين. ان نسبت سبب ڪيس "جارالله" (الله جو پاڙيسري) سڏيو ويندو آهي. آخري عمر ۾ هو پنهنجي وطن واپس پهتو، جتي ذوالحج جي نائين تاريخ ٥٣٨هـ بمطابق ١١٤٤ع ڌاري "جرجانيه" ۾ وفات ڪيائين. مشهور سيلاني ابن بطوطه جڏهن ايران آيو هو، تڏهن اتي زمخشريءَ جي مقبري جي زيارت ڪئي هئائين.

عجمي هجڻ جي باوجود زمخشري عربي زبان ۾ جيڪا مهارت حاصل ڪئي، ان جو اعتراف اهل زبان به ڪيو آهي. مختلف ،موضوعات تي ڪافي ڪتاب لکيائين، جن مان قرآن مجيد تي لکيل سندس تفسير "ڪشاف" کي جيڪا مڃتا ملي ان جو مثال ملڻ مشڪل آهي. ابن عساڪر جي چوڻ مطابق "هن کان اڳ اهڙو تفسير نه لکيو ويو آهي." هن تفسير کي ٥٢٨ هـ ڌاري لکي پورو ڪيو ويو.

زمخشري عقيدي جي لحاظ کان جيتوڻيڪ معتزلي هو ۽ تفسير جي منڍ ۾ ئي هن پنهنجي عقيدي مطابق قرآن پاڪ کي مخلوق ڄاڻايو آهي ۽ جتي به موقعو مليو اٿس، اتي هن معتزلي عقيدن جي اپٽار ڪئي آهي، پر ان هوندي به سندس تفسير راسخ العقيده مسلمانن ۾ به بيحد مقبول رهيو آهي. خالص نحوي تشريحن سان گڏوگڏ، قرآن جي فصاحت ۽ بلاغت تي هن دل کولي بحث ڪيو آهي. سندس ٻين مشهور ڪتابن ۾ اساس البلاغه، ربيع الابرار، الفائق، المفصّل ۽ مقدمة الادب وغيره جا نالا شامل آهن.

(اردو دائرة المعارف جلد ١٠ص ٤٩٢-٤٨٦ "وفيات الاعيان" ابن خلڪان جلد ٥ ص، ١٧٤- ١٦٨. "مفتاح السعادة" طاش ڪبري زاده جلد ٢ ص ٨٨ - ٨٧. "الاعلام" زرڪلي جلد ٧ ١٨٧. معجم المؤلفين عمر رضاڪحالة ج ١٢ ص ٨٦. الفوائد البهيه محمد عبدالحي لکنوي ص ٢٠٩).

(٢) "ڪشاف" زمخشري، جلد ٣ ص ٤٦٧.

(٣) اسلام کان اڳ يهودي قبيلن جو پاڻ ۾ گهرو لڙاين جو سلسلو گهڻي عرصي تائين جاري رهيو، جنهن جي نتيجي ۾ ڪين بي حساب جاني توڙي مالي نقصان رسيو. ان سلسلي جي پهرئين لڙائيءَ کي "سُمير" ۽ آخري لڙائي کي هلنڊڙ

جن طرفان ڪين "شَقَّ الْقَمَرْ" وارو معجزو ڏيکاريو ويو.

پاڻ سڳورن ﷺ چنڊ ڏانهن پنهنجي آڱر جو اشارو ڪيو تہ چنڊ ٻہ اڌ ٿي پيو ۽ پوءِ انهن ٻنهي اڌن جو رخ زمين ڏانهن ٿيو. هڪ اڌ "حرا جبل" جي ساڄي پاسي تہ ٻيو وري کاٻي پاسي ۽ "حرا جبل" ٻنهي جي وچ ۾ پٺي نظر آيو. ان تي ڪافر چوڻ لڳا: "هي تہ ڪو وڏو جادو آهي." هنن حق کي نہ ڄاتو ۽ پنهنجي نفس جي تابعداري ڪيائون. هي رسول خدا ﷺ جن جو هڪ عظيم ترين معجزو آهي، جنهن جي شاهدي رب پاڪ سبحانہ وتعاليٰ "اِقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وانْشَقَّ الْقَمَرُ" واري سورة ۾ ڏني آهي. (١)

علامہ ابن حجر مڪي "قصيده همزيہ" جي شرح ۾ ڄاڻايو آهي تہ هي واقعو نبوت جي اٺين سال جو آهي. "شامي" پنهنجي سيرت واري ڪتاب ۾ هن معجزي متعلق لکيو آهي، تہ اسانجي پياري پيغمبر ﷺ کانسواءِ دنيا جي ٻي ڪنهن بہ نبيءَ هتان اهڙو معجزو ظاهر نہ ٿيو آهي. (٢)

"بعاث" جي نالن پنيان ياد ڪيو ويندو آهي. هيءَ لڙائي "اوس" ۽ "خزرج" قبيلن جي وچ ۾ لڳي.

"بعاث" نالي ماڳ جتي هيءَ لڙائي لڳي، اهو مديني کان اٽڪل ٻہ ميل ٻاهر ذڪڻ اوبر واري ڪنڊ تي هو ۽ اها سموري جُوءِ بنو قريظہ وارن جي ملڪيت هئي ۽ ڪن جو چوڻ آهي تہ اتي هڪ قلعو بہ هو.

هن لڙائيءَ ۾ اوس قبيلي جو اڳواڻ حضير بن سماڪ ۽ خزرج وارن جو عَمرو بن نعمان بياضي هو. جيڪي ٻئي هن جنگ ۾ قتل ٿي ويا. ٻنهي ڌرين جو بيحد نقصان ٿيو. خاص طرح "خزرج" وارن جي نقصان جو تہ ڪاٿو ڪرڻ ئي مشڪل هو. پر پوءِ بہ هميشہ وانگر هن جنگ جو بہ ڪو نتيجو نڪري نہ سگهيو. باقي اها لڙائي ڌرين جي وچ ۾ آخري لڙائي ثابت ٿي. ڇو جو ان کانپوءِ ٿوري وقت اندر اهي سمورا قبيلا اسلام جي دائري ۾ داخل ٿي ويا. ۽ کين صحبت نبوي ﷺ نصيب ٿي، جنهن سندن دلين کي جوڙي هڪ ڪري ڇڏيو ۽ پوءِ هو پاڻ ۾ کير کنڊ ٿي رهڻ لڳا ۽ پنهنجي دشمنين کي وساري دين جي دشمن سان وڏيون جنگيون جوٽيائون.

(سيرة ابن هشام . وفاء الوفاء علامہ سمهودي جلد ۴ ص ۵۰/ ۱۱۴۹ . معجم البلدان، ياقوت حموي ج ١ ص ۴۵۱. بهجة المحافل، عامري ج١ ص ٢٢١ ـ ٨٢١.

(١) اسانجي پياري پيغمبر ﷺ جي معجزن مان هي هڪ اهڙو معجزو آهي، جنهن جو ثبوت خدا جي پاڪ ڪتاب مان بہ ملي ٿو، تہ حديث جي مستند ۽ معتبر ڪتابن مان بہ.

حافظ ابن ڪثير ڄاڻايو آهي تہ هن سلسلي ۾ جيڪي بہ روايتون اسان تائين پهتيون آهن، اهي متواتر آهن ۽ انهن جي سَنَد مضبوط ۽ صحيح آهي، جنهن ۾ ڪنهن بہ قسم جو ڪو ضعف نہ آهي ۽ اهي راوي بلڪل ثقہ آهن. منجهانئن عبدالله ابن مسعود، حذيفہ بن يمان ۽ جبير بن مطعم رضہ هن واقعي جا اکين ڏٺا شاهد آهن. هن واقعي جا وڌيڪ تفصيل هيٺين ڪتابن ۾ ڏسي سگهجن ٿا.

مسند احمد. ابن حنبل ج ١ ص ٣٧٧ ،صحيح بخاري جلد ٢ ص ١٩٥، صحيح مسلم جلد ۴ ص ١٢٣-١٢٢. البدايہ والنهايہ ابن ڪثير جلد ٣ ص ١١٩. دلائل النبوة، بيهقي جلد ٢ ص ٢٦٢/٦٨، دلائل النبوه ابونُعيم ص ٢٣۴.

(٢) سبل الهديٰ والرشاد "شامي"، ج ٩ ص ۴٣٠.

فصل نائون

سن ۹ نبويءَ جا واقعا

عبداللّٰه بن ثَعْلَبَہَ جو ڄم

* هن سال ثَعْلَبَہَ بن صُعَيْرُ عُذري رضہ جي گهر پٽڙو ڄائو. جنهن جو نالو عبدالله رکيو ويو. هي بنو زهره وارن جو ساٿاري هو. (۱) عبدالله جي ڄمڻ جو سال ڪن راوين طرفان سنئين نبوي بہ ٻڌايو ويو آهي. جڏهن تہ ڪن جو خيال آهي تہ عبدالله بن ثَعْلَبَہَ هجرت کانپوءِ ڄائو هو.

(۱) ان سلسلي ۾ "ابن الاثير" بہ روايتون نقل ڪيون آهن. پهرين روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ هو هجرت کان چار ورهيہ اڳ ڄائو. جڏهن تہ ٻي روايت جيڪا "زهري" کان نقل ڪئي ويئي آهي، ان ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ حضرت عبدالله بن ثعلبہ "فتح مڪہ" واري سال ڄائو. والله اعلم.

(اسد الغابہ "ابن الاثير ج ۵ ص ۱۲۸. الاستيعاب. ابن عبدالبر ج ۲ ص ۱۳ ـ ۱۲).

فصل ڏهون

هن فصل ۾ سن ڏهين نبويءَ جي واقعات جو ذڪر ڪيو ويو آهي.

شِعْب اَبُوطَالِب مان آزادي

* هن سال بني هاشم وارن کي "شِعْب اَبُوطَالِب" مان آزادي ملي. ڪافرن طرفان ٽي ورهيه مٿن جيڪو ظلم ۽ ڏاڍ روا رکيو ويو هو، اهو نيٺ پنهنجي پڄاڻيءَ کي پهتو ۽ هو مڪي ۾ پنهنجن ضلوڪن ماڳن تي موٽي آيا. هي واقعو حضرت اَبُوطَالِب جي زندگيءَ ۾ پيش آيو. (۱) ان جو وڌيڪ ذڪر ستين فصل ۾ ٿي چڪو آهي.

حضرت عَبْدُاللّٰه بن عَبَّاس رضہ جو جنم

هن سال حضرت عبدالله بن عباس رضہ (۲) بہ ڄائو. سندس ولادت شعب ابوطالب ۾ ٿي. ڇو جو

---

(۱) طبقات ابن سعد ج ۱ ص ۱۳۹

(۲) نالو عبدالله پيءُ جو نالو عباس بن عبدالمطلب بن هاشم، ڪنيت ابوالعباس، لقب حبر الامة (امت جو عالم) سندس امڙ جو نالو لبابة الڪبريٰ بنت حارث هلالية آهي. جيڪا ام المؤمنين سيده ميمونہ جي سڳي ڀيڻ هئي. اهڙيءَ يت ابن عباس سڳ ۾ نبي ڪريم ﷺ جن جو سوٽ، سيده ميمونہ جو ڀاڻيجو ۽ خالد بن وليد جو ماسات هو.

ابن عباس جي امڙ سيده ام الفضل ابتدائي دور ۾ ئي اسلام قبول ڪيو هو. ان ڪري ڪيس بہ ان دور جي ٻين سلمانن وانگر هر طرح جا ظلم زيادتيون برداشت ڪرڻيون پيون. هجرت کان ٽي ورهيہ اڳ جڏهن قريش وارن رفان "بنو هاشم" جو سوشل بائيڪاٽ جاري هو ۽ اهي شعب ابي طالب ۾ نظربند هئا تہ اتي ئي ٻيبي ام الفضل کي ي پٽڙو ڄائو. جنهن جو نالو عبدالله رکيو ويو. ڄمڻ ڪانپوءِ ٻار کي سندس امڙ هنج ۾ کڻي نبي انور ﷺ جن جي ندمت ۾ آئي، هن موقعي تي پاڻ ڪريمن ﷺ ڪارڪ چٻاڙي پنهنجي هن ننڍڙي سوٽ جي وات ۾ وڌي ۽ الله تعاليٰ جي نضور ۾ سندس ڀلائي لاءِ دعائون بہ گهريائون. اهي دعائون ڪجهہ لفظي اختلافن سان حديث جي ڪتابن ۾ نقل ڪيون ويون آهن، جيئن تہ "الله تعاليٰ هن کي حڪمت ۽ قرآن جي تفسير جو علم عطا فرماءِ". هڪ ٻي روايت مطابق ہ "الله تعاليٰ هن کي دين جي سمجهہ ۽ تاويل جي قوت عطا ڪر" وري هڪ ٻي حديث مطابق تہ "الله تعاليٰ هن جي علم ۾ برڪت عطا فرماءِ ۽ ان کي عام ڪر ۽ سندس شمار پنهنجي صالح ٻانهن ۾ فرماءِ" يا وري "هن کي علم ۽ عقل بخش". اهي سموريون حديثون سَنَد جي لحاظ کان صحيح آهن.

هن آزمائش جي گهڙيءَ ۾ ڄاول هن ٻار لاءِ مالڪ الملڪ پنهنجي پياري پيغمبر ﷺ طرفان گهريل هنن دعائن جي حرف حرف کي قبوليت جو شرف بخشيو. عبدالله وڏو ٿي پنهنجي علم فضل جو اهڙو تہ ڏاڪو ڄمايو جو ننڍن توڙي وڏن کي سندس علمي عظمت جو اعتراف ڪرڻو پيو. مشهور تابعي ليث بن ابوسُلام هڪ ڀيري پاڻ کان وڏي عمر واري ساٿيءَ حضرت طائوس کان پڇيو تہ "تون هڪ ڇوڪري (ابن عباس) جي ڪِڏ ڇو لڳو پيو آهين. جڏهن تہ ان جي مقابلي ۾ نبي ڪريم ﷺ جا وڏا وڏا صحابي اڃان هتي موجود آهن. اهو ٻڌي طائوس وراڻيو: "آءُ نبي سڳوري ﷺ جي

هلندڙ

اصحاب سڳورن منجهان ستر شخص اهڙا ڏٺا جن جو پاڻ ۾ جيڪڏهن ڪنهن مسئلي ۾ اختلاف پيدا ٿي پوندو هو ته اهي ان ڳالهه بابت ابن عباس ڏانهن ئي ايندا هئا." اها روايت ته ابن عبدالبر طرفان نقل ڪئي ويئي آهي پر حديث ۽ رجال جي ڪتابن ۾ اهڙيون ڪيئي روايتون ڏسڻ ۾ اينديون جن مان هن جي علمي قابليت جو اندازو آسانيءَ سان لڳائي سگهجي ٿو. ابن عباس پنهنجي سڄي زندگي علم لاءِ وقف ڪري ڇڏي هئي. ننڍي عمر ۾ ئي هن پنهنجو سمورو ڌيان الله تعاليٰ جي پاڪ ڪلام ۽ ان جي آخري نبي ﷺ جي حديث مبارڪ ڏانهن ڏنو.

اسلامي دنيا جون حدون جيئن جيئن وسيع ٿينديون ويون ۽ دنيا جي مختلف قومن ۽ مذهبن جا ماڻهو دين جي دائري ۾ داخل ٿيندا ويا، مسلمانن جي مالي ۽ معاشي حيثيت سڌرڻ لڳي ته اهي پنهنجي معاملن ۽ مسئلن جو حل قرآن ۽ حديث ۾ ڳولهڻ لڳا. معاشري جي ان ضرورت کي پوري ڪرڻ لاءِ ان دور جي جن عالمن قرآن مجيد جي مضامين تي پنهنجي فهم ۽ ادراڪ، بي پناهه صلاحيت ۽ قدرت طرفان ڏنل بصيرت ذريعي انهن جي معاني ۽ مطالب جي تفسير ۽ تشريح جي ڪوشش ڪئي. انهن ۾ ابن عباس جو نالو نمايان آهي. اهو ڪلن ڪم هن پنهنجي نوجوانيءَ واري دور ۾ شروع ڪيو ۽ ڏسندي ڏسندي هن فن کي باقاعده طور هڪ صورت عطا ڪيائين.

قرآن مجيد جي لفظن، اصطلاحن توڙي محاورن جي معنيٰ کي عوام جي ذهني سطح مطابق بيان ڪرڻ لاءِ هن پنهنجي ذاتي راءِ کي نه، پر قديم دور واري عربي شاعرن جي ڪلام ۽ انهن جي لغت کي بنياد بڻايو. اهي شعر جيئن ته ان زماني جي ڪيترن ئي ماڻهن کي زباني ياد هئا، تنهنڪري انهن لفظن جي معنيٰ هو سولائي سان سمجهي پئي سگهيا ۽ ائين اها روايت عام ٿي ويئي ۽ مسلمان عالم جاهلي دور جي شاعرن واري ڪلام جي اهميت کي مڃڻ لڳا، ۽ ان جي بنياد تي ڪلام الاهيءَ جي تشريح ۽ تفسير عوام جي سمجهه ۾ اچڻ لڳي. ائين تفسير جو فن وجود ۾ آيو ۽ حضرت عبدالله ابن عباس کي امام المفسرين قرار ڏنو ويو.

قرآن پاڪ جي ڪنهن مفسر لاءِ اهو به ضروري آهي، ته هو قرآن سان گڏ قرآن جي "عملي تفسير" يعني نبي انور ﷺ جن جي اسوه حسنه (قول ۽ فعل) کان به بخوبي آگاهه هجي. ابن عباس پاڻ ننڍپڻ ۾ سرور ڪائنات ﷺ جن کي ڏٺو ۽ سندن مجلسن ۾ به شريڪ رهيو، پر پاڻ ڪريمن ﷺ جي وصال ڪانپوءِ هو انهن وڏي عمر وارن صحابي سڳورن سان ملندو هو ۽ ڪائنات سيد عالم ﷺ جن جي قول توڙي فعل بابت معلومات گڏ ڪندو وتندو هو، ۽ پوءِ هو انهن ڳالهين تي ويچاريندو به هو ته ڪلام الاهيءَ سان انهن جي تطبيق ۽ پيٽ به ڪندو رهندو هو. اهي سموريون ڳالهيون صرف زباني ڪلامي نه هونديون هيون پر ابن عباس اهي يادگيريون نقل به ڪندو هو. ان ڳالهه جي تحقيق ۽ تصديق ٿي چڪي آهي ته ونس وڏي تعداد ۾ تحريري ذخيرو به موجود هو، جيڪو هن پنهنجي شاگردن تائين پهچايو. حديث جي سلسلي ۾ ڪائنات رحمت عالم ﷺ جن جون هڪ هزار ڇهه سو سٺ حديثون روايت ڪيون ويون آهن.

حضرت ابن عباس، تفسير ۽ حديث کان علاوه فقه، فتاويٰ، علم الانساب، تاريخ العرب، رياضي، مغازي ۽ شاعري ۾ به پنهنجي حيثيت مڃرائي چڪو هو. اهوئي سبب آهي جو انهن سيني علمن بابت سوَن جي تعداد ۾ شاگرد ونس اچي علمي استفادو ڪندا هئا. جنهن لاءِ هن هفتي جا ڏينهن ورهائي ڇڏيا هئا، ۽ هر علم جي طالبن لاءِ جدا ڏينهن ۽ وقت مقرر هو. پوءِ جيڪو به سائل سندس مجلس ۾ ايندو هو ته اهو پنهنجي علمي اڃ اجهائي پوءِ اٿان اٿندو هو. هڪ موقعي تي عمر بن دينار فرمايو ته " مان ابن عباس جهڙي مجلس ڪنهن بيءَ جاءِ تي نه ڏٺي، جتي هڪ وقت ۾ ايتريون خير جون ڳالهيون ٻڌي سگهجن. يعني حلال حرام جا مسئلا، عربي ادب ۽ شاعري، علم الانساب، حديث ۽ تاريخ وغيره. علمي سرگرمين سان گڏ ابن عباس جهادي توڙي سياسي سرگرمين کان به غافل نه رهيو. سن ١٨ هجريءَ

هلندڙ

کان ولي ٣٠ هجريءَ تائين مسلمانن جون مصر، افريقہ، طبرستان ۽ جرجان وغيره وارن سان جيڪي لڙايون لڳيون، ابن عباس انهن ۾ سرگرميءَ سان حصو ورتو. ان کانسواءِ صفين، جمل ۽ نهروان جي جنگين ۾ هو حضرت عليءَ سان گڏ رهيو ۽ "صفين" ۾ تہ هو حضرت عليءَ جي فوج ۾ لشڪر جي هڪ حصي جو اڳواڻ پڻ هو ۽ پوءِ جڏهن ڌرين جي وچ ۾ فيصلي لاءِ ٻہ امين مقرر ڪرڻ جو معاهدو ٿيو تہ ان تي صحيح ڪرڻ وارن ۾ ابن عباس بہ شامل هو.

سياست جي لحاظ کان حضرت عمر رضہ ۽ حضرت عثمان رضہ جي دور خلافت ۾ ڪيس هڪ خاص مشير جي حيثيت حاصل هئي. ان کانسواءِ ٣٥ هجريءَ ڌاري جڏهن باغين طرفان حضرت عثمان رضہ جو گهيراءُ جاري هو، ان سال حضرت عثمان طرفان ابن عباس کي حج جو امير مقرر ڪيو ويو ۽ هن اها ذميواري بہ نهايت سهڻي نموني پوري ڪئي. انکري جڏهن مديني ۾ حضرت عثمان رضہ جي شهادت جو دردناڪ واقعو پيش آيو تہ ان وقت حضرت ابن عباس رضہ اتي موجود نہ هو.

حضرت عليءَ رضہ جي دور خلافت ۾ جڏهن مسلمانن بصري تي قبضو ڪيو تہ مرڪز طرفان ڪيس بصري جو گورنر مقرر ڪيو ويو ۽ هو ٻہ سال ڪن ان عهدي تي فائز رهيو، ۽ پوءِ سن ٣٨ هجريءَ ڌاري ان عهدي تان دستبردار ٿي مڪي موٽي آيو ۽ پوءِ اتي ئي رهڻ لڳو.

حضرت عليءَ جي شهادت کانپوءِ جيڪو دور آيو، ان ۾ بنو هاشم وارا ۽ سندن ساٿي ڏاڍو پريشان رهيا. پر ابن عباس رضہ نهايت خاموشيءَ سان پنهنجي علم ۽ عبادت ڏانهن متوجہ رهيو.تانجو حجاز جي علائقي ۾ عبدالله ابن زبير رضہ کي خليفو چونڊيو ويو. اها ڳالهہ بنو هاشم وارن کي نہ آئڙي، جنهنکري ابن عباس ۽ محمد بن حنفيہ علويءَ سندس بيعت کان ڪتو جواب ڏنو. جنهن جي نتيجي ۾ هنن ٻنهي کي مڪي مان شهر نيڪالي ملي.

حضرت عبدالله ابن عباس رضہ زندگيءَ جا آخري ڏينهن طائف ۾ گذاريا. آخري وقت ۾ سندس نظر بہ ختم ٿي ويئي. جنهن لاءِ هڪ روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ نوجوانيءَ واري زماني ۾ هن هڪ ڏينهن نبي انور ﷺ جن سان گڏ هڪ اڻ ڄاتل شخص ڏٺو ۽ ان بابت پاڻ ڪريمن ﷺ کان سوال پڇيائين تہ "اهو شخص ڪير آهي؟"سرور عالم ﷺ جن ڪيس فرمايو: "اهو جبرئيل هو جنهن کي تو ڏٺو. انکري اڳتي هلي تنهنجي نظر ختم ٿي ويندي." هڪ قول مطابق انکري آخري عمر ۾ سندس نظر موڪلائي ويئي. پوئين زماني ۾ هو جڏهن بيمار ٿي پيو ۽ سندس بيماري ڏينهون ڏينهن وڌندي ويئي تہ هڪ ڏينهن هن پاڻ وٽ موجود ماڻهن کي ٻڌايو تہ "منهنجو موت اهڙي جماعت جي موجودگيءَ ۾ ٿيندو جيڪا روءِ زمين تي (ان وقت) سڀ کان ڀلي هوندي ۽ الله تعاليٰ کي پياري هوندي، ويجهي هوندي ۽ سان واري هوندي ۽ پوءِ جيڪڏهن آءٌ اوهان جي وچ ۾ گذاري وڃان تہ پوءِ اهي اوهان ئي هوندا." ان ڳالهہ کي اٺ راتيون مس گذريون تہ هو اتي طائف ۾ ئي گذاري ويو. اهو واقعو سن ٦٨ هجريءَ ڌاري پيش آيو. حضرت ابن عباس رضہ جي نماز محمد بن حنفيہ علويءَ پڙهائي، جيڪو سندس سؤٽ جو پٽ بہ هو تہ ڏک سک جو ساٿي بہ. حضرت ابن عباس رضہ کي دفن ڪرڻ وقت جڏهن سندس مٿان ماڻهو مٽي وجهي رهيا هئا تہ ان موقعي تي ابن الحنفيہ علويءَ چيو: "خدا جو قسم! اڄ هن امت جو حبر (عالم) اسان کان موڪلائي ويو." سندس قبر طائف جي جامع مسجد جي حد ۾ موجود آهي. وفات وقت ابن عباس رضہ جي عمر ايڪهتر ورهيہ ٻڌائي ويئي آهي.

(الاصابہ "ابن حجر" ج ٢ ص ٣٣٤ ـ ٣٣٠. أسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٣ ص ٢٩٩ ـ ٢٩٥. الاستيعاب "ابن عبدالبر" ج ٣ ص ٧١ ـ ٦٦. شذرات الذهب "ابن العماد" ج ١ ص ١٣٨ ـ ١٢٧. الرياض المستطابہ "عامري" ص ٢٠٢ ـ ٢٠٠. التحفة اللطيفہ "سخاوي" ج ٢ ص ٤٦. مرآة الجنان "يافعي" ج ١ ص ١١٥.

انهن ڏينهن ۾ بَنُو هَاشِم وارا اجان اتي نظر بند هئا. (۱) "عَلاّمہ عَامري" پنهنجي ڪتاب "الرِيَاض المستطابہ" ۾ ڄاڻايو آهي تہ حضرت عبدالله هجرت کان ٽي ورهيہ اڳ ڄائو هو. (۲) جڏهن تہ "تذڪرة القاريءَ" وارو بہ لکي ٿو تہ سرور ڪائنات ﷺ جن جي وصال وقت ابن عَبّاس جي ڄمار تيرهن ورهيہ هئي.

حضرت اَبُو طَالِب جي وفات

* هن سال رمضان شريف جي ستين تاريخ رسول عربي ﷺ جن جي چاچي سڳوري حضرت ابو طالب (۳) وفات ڪئي. هڪ ٻي روايت ۾ سندن وفات ذيقعده مهيني جي شروعات ۾ ٻڌائي ويئي آهي.

(۱) اسد الغابہ "ابن اثير" ج ۳ ص ۱۹۳).

(۲) الرياض المستطابہ علامہ عامري ص ۲۲۰، الاستيعاب، ابن عبدالبر ج ۳ ص ٦٦.

(۳) بنو هاشم وارن جو سردار ۽ نبي اڪرم ﷺ جن جو پيارو ۽ مهربان چاچو حضرت ابوطالب بن عبدالمطلب سرور ڪائنات ﷺ جن جي ولادت کان اٽڪل پنجٽيهہ ورهيہ اڳ مڪي ۾ قريش جي سردار حضرت عبدالمطلب جي گهر ۾ ڄائو. سندس اصلي نالي ۾ راوين جو اختلاف آهي. هڪ قول مطابق هن جو اصلي نالو عبدمناف ۽ ڪن راوين طرفان وري "عمران" بہ ٻڌايو ويو آهي. جڏهن تہ امام حاڪم ۽ ٻين قديم مؤرخن طرفان چيو وڃي ٿو تہ ابوطالب ئي سندن نالو آهي. والله اعلم.

حضرت ابوطالب جي امڙ سائڻ جو نالو حضرت فاطمہ بنت عمرو بن عائذ آهي، جنهن جو نسبي تعلق بنو مخزوم وارن سان هو. ابن اسحاق جي روايت مطابق هن ٻيبي سڳوريءَ کي ٽي پٽ ڄاوا: ابوطالب، زبير ۽ حضرت عبدالله يعني ٻاڻ ڪريم ﷺ جن جو بابو سائين. ان لحاظ کان حضرت ابوطالب سرور عالم ﷺ جن جو سڳو چاچو هو.

حضرت ابوطالب جي پهرين شادي پنهنجي سوٽ سيده فاطمہ بنت اسد سان ٿي جنهن مان کين ست ٻار (چار پٽ ٽي نياڻيون) ڄاوا ۱. طالب ۲. فاختہ ام هاني ۳. عقيل ۴. جعفر ۵. جُمانہ ٦. علي ۷. ريطه ام طالب. جڏهن تہ ٻي گهرواريءَ مان کين هڪ پٽ ڄائو جنهن جو نالو "طليق" ٻڌايو ويو آهي.

نبي اڪرم ﷺ جن پنهنجي عمر مبارڪ جا جڏهن اٺ ورهيہ پورا ڪيا تہ سندن شفيق ڏاڏي سائين حضرت عبدالمطلب (جنهن سان ٻاڻ سڳورا ﷺ گڏ رهندا هئا) هن جهان مان موڪلايو. ۾ وفات کان اڳ جيڪا وصيت ڪيائين ان مطابق هن پنهنجي پياري پوٽي جي پالنا ۽ پرورش جي ذميواري حضرت ابوطالب جي حوالي ڪئي. جيتوڻيڪ کين ٻيا بہ فرزند هئا پر شايد حضرت عبدالمطلب جي مردم شناس نگاهہ پنهنجي هن پٽ جي شخصيت ۾ ئي ان ذميواريءَ کي نڀائڻ جا جوهر پرکي پوءِ ئي اهو اهم فيصلو ڪيو هوندو. پنهنجي وڏن وانگر حضرت ابوطالب جو پيشو بہ تجارت ئي هو جنهن جي وسيلي سندن گذر سفر ٿيندو هو. شروعاتي دور ۾ سندن ڪاروبار بہ گهڻو وسيع هو ۽ ٻاڻ تجارتي قافلن سان شام تائين ويندا هئا پر پوءِ آهستي آهستي سندس ڪاروبار گهٽبو ويو ۽ آخر ۾ کين مڪي جي بازار ۾ هڪ دڪان ٻجيو. جتي ڪپڙو، عود، عنبر ۽ عطر وغيره وڪامندو هو. ٻيءَ جي وفات ڪانپوءِ حضرت ابوطالب کي بنوهاشم وارن جو سردار بڻايو ويو جنهنڪري بہ سندس مصروفيتون وڌي ويون. اهڙي ريت گهڻن ٻارن ڄمڻ سبب عيال ۾ بہ اضافو ٿيندو رهيو جنهن ڪري سندن مالي حيثيت ڪافي ڪمزور ٿيندي پئي ويئي ۽ پوءِ هن ٻاڻ بہ اوڏانهن توجہ گهٽائي ڇڏي. جوتہ قدرتي طرح سندن مزاج تاجرانہ نہ پر عالمانہ هو. فن خطابت، ادب ۽ شاعريءَ سان کين

گهڻي دلچسپي هئي انڪري عربي ادب ۾ ابوطالب کي هڪ خاص مقام حاصل آهي. سندن نالي سان هڪ ديوان به ڇپيل آهي جنهن ۾ ۴۲۱ شعر ڏنل آهن. ان کانسواءِ "قصيده لاميہ" ۾ پيا به سندن ڪافي اشعار آهن جيڪي سيرة ابن هشام، حماسہ ابن شجري ۾ شرح نهج البلاغہ ابن ابوالحديد وغيره ۾ ڏنل آهن. پاڻ ڪريم ﷺ جن جي پهرين نڪاح جو خطبو به سندن ادبي فصاحت جو شاهڪار آهي جيڪو مختلف تاريخن ۾ نقل ڪيو ويو آهي. حضرت عبدالمطلب جي وفات ڪانپوءِ جڏهن ننڍڙي محمد ﷺ جن جي زندگيءَ جو نائون سال شروع ٿيو تہ پنهنجي هن چاچي جي گهر ۾ آيا ۽ پهرين ڏينهن کان وٺي حضرت ابوطالب سندن خاص خيال رکندو هو. گهٽ آمدنيءَ سبب جيتوڻيڪ ڪين گذر سفر جي تنگي هوندي هئي پر هن بابرڪت مهمان جي اچڻ ڪانپوءِ گهر جي هر شيءِ ۾ برڪت ٿي برڪت نظر اچڻ لڳي. هن کان اڳ گهر ۾ جيترو کاڌو تيار ٿيندو هو تہ اهو ڪڏهن گهروارن لاءِ پورو هوندو هو تہ ڪڏهن وري ڪنهن آئي وئي يا مهمانن سبب کٽي به پوندو هو پر پاڻ ڪريم ﷺ جن جي گهر ۾ اچڻ ڪانپوءِ اڻين ڪڏهن به نہ ٿيو تہ ڪو کاڌو کٽو هجي توڙي جو کائڻ وارا ڪيترا به ڇونہ اچي وڃن. اهڙا واقعا حضرت ابوطالب جي اڳيان اڪثر ٿيندا هئا جن مان ڪيس اهو اندازو ٿي ويو هو تہ سندس هي پاڻيو ڪو معمولي ٻار نہ آهي. انڪري ابوطالب ۽ سندس گهرواري سيده فاطمہ بنت اسد هن ٻار کي پنهنجي ٻارن کان به وڌيڪ پاليندا هئا ۽ ساڻس اهڙي محبت رکندا هئا جيڪا عقيدت جي درجي تي پهتل هئي. هڪ ڀيري مڪي ۾ ڏڪار اچي منهن ڪڍيو ماڻهو ۽ مال بک وگهي مرڻ لڳا جنهن ڪري ڪي فرد حضرت ابوطالب جي خدمت ۾ آيا تہ ڪا مينهن وسڻ لاءِ دعا گهري وڃي هن موقعي تي حضرت ابوطالب پنهنجي هن معصوم ڀائٽي کي هٿ کان وٺي اچي الله جي گهر ۾ حاضر ٿيو ۽ اتي ان ٻار کي چيائين تہ هو ڪعبي کي ٽيڪ ڏيئي ويهي رهي ۽ پوءِ رب پاڪ کي ان ٻار جو واسطو ڏيئي مينهن جي دعا گهريائين بس اوڏيءَ مهل ئي آسمان تي ڪڪرن جا ڪوڙ ڪٺا ٿي ويا ۽ ڏسندي ئي ڏسندي اچي اهڙو مينهن لٿو جو سڄي وادي پاڻي سان ٽمٽار ٿي وئي. ان مينهن سبب سڄو علائقو گل و گلزار ٿي ويو ۽ ائين پئي لڳو تہ ڪجهہ دير اڳ جتي بيابان هو اتي بهار اچي وئي هجي حضرت ابوطالب ان واقعي کي هن طرح شعر ۾ به بيان ڪيو آهي.

وَاَبْيَضَ يُسْتَسْقَي الْغَمَامُ بِوَجْهِهٖ ثِمَالُ الْيَتَامٰي عِصْمَةٌ لِّلْاَرَامِلِ

(اهو منهن ايترو تہ حسين آهي جو ان جي صدقي مينهن جي گهر ڪئي وڃي ٿي. (هو) يتيمن جو آجهو ۽ رن زالن جو نگهبان آهي.)

اهو ۽ اهڙا ڪيترائي غير معمولي واقعا پاڻ ڪريم ﷺ جن سان گڏ رهندي حضرت ابوطالب جي اکين ڏٺا. پيا ٻار جڏهن ننڊ مان اٿندا هئا تہ سندن منهن بي مزي نظر ايندا هئا پر هي ٻار جڏهن ننڊ مان جاڳيندو هو تہ ان وقت سندس منهن تي اها رونق نظر ايندي هئي جيڪا ننڊ کان اڳ ۾ نظر ايندي آهي. سندن اهو ساٿ اٽڪل چاليهن ورهين تائين قائم رهيو ان دوران هر سک ۽ ڏک جي موقعي تي حضرت ابوطالب جيڪو ڪردار ادا ڪيو ان کي هر دور جي مورخ ۽ سيرت نگار ساراهيو آهي.

خدا جي آخري رسول ﷺ جن جو ان دور ۾ ساٿ ڏيڻ خاص طور بعثت ڪانپوءِ، ڪو معمولي مسئلو نہ هو پر سڄي عرب جي مخالفت ۽ پنهنجن پراون جي دشمني خريد ڪرڻي هئي. مگر حضرت ابوطالب ڪڏهن به پنهنجي ذميواري نڀائڻ ۾ ڪنهن به قسم جي ڪوتاهي يا ڪمزوري نہ ڏيکاري ۽ هن پنهنجي دوستيءَ ۽ دشمنيءَ جو بنياد پنهنجي هن ڀائٽي جي ذات کي بڻايو قريش وارن ٽي دفعا پنهنجا وفد ڏانهس موڪليا تہ هو پنهنجي ڀائٽي کي دين جي تبليغ کان روڪي يا

هلندڙ

جڏهن تہ "صاعد" ، اَبُوطَالِب جي وفات جي تاريخ ١٥ شعبان بيان ڪئي آهي. "شامي" پنهنجي سيرت جي ڪتاب ۾ لکيو آهي: "اَبُوطَالِب جي وفات هجرت کان ٽي ورهيہ اڳ ۽ "شِعْب اَبُوطَالِب" مان آزاد ٿيڻ کان ٢٨ ڏينهن پوءِ ٿي." ان وقت سندن عمر اسي سالن کان مٿيرو هئي. اهل سنت والجماعت وٽ حضرت ابوطالب جو ايمان آڻڻ ثابت نہ آهي. جڏهن تہ رافضي سندس ايمان جا قائل آهن. (١) رسول خدا ﷺ جن جڏهن ابوطالب جي بخشش لاءِ رب تعاليٰ کان دعا گهرڻ جو ارادو ڪيو تہ هيءَ آيت نازل ٿي:

وري سندس حمايت تان هٿ کڻي نہ تہ ٻي حالت ۾ هو ٻئي مقابلي لاءِ تيار ٿين. پر ابوطالب هر دفعي کين ڪتو جواب ڏنو ۽ پنهنجي موقف تي اٽل ۽ اڏول رهيو بلڪ نبي انور ﷺ جن کي چيائين تہ توهان پنهنجو ڪم ڪندا رهو آءٌ هميشہ اوهان سان گڏ هوندس." هن قريش جي وڏين وڏين شخصيتن سان اڪيون اکين ۾ ملائي مهاڏو اٽڪايو ۽ ڪڏهن بہ ڪنهن قسم جي قرباني ڏيڻ کان ڪين ڪيٻايو. يعني هو هر موقعي تي نبي اڪرم ﷺ جي ذات جي چوڌاري ڄڻ تہ هڪ مضبوط قلعي جي مثال هو. آخرڪار ڪافر مجبور ٿي پيا ۽ هنن پاڻ ۾ گڏجي هڪ نئين سِٽ سِٽي ان لاءِ سيني جڳن مڙسن جو هڪ اجلاس ڪوٺايو ويو جنهن ۾ فيصلو ڪيائون تہ بنوهاشم وارن جو مڪمل بائيڪاٽ ڪيو وڃي آئينده انهن سان نہ ڪو سڱا بندي ڪندو، نہ ڪو سائٽ واپار ڪيو ويندو نہ وري انهن سان ڪو اٿندو ويهندو يا ڳالهائيندو ٻولهائيندو. اهو سلسلو ان وقت تائين جاري رهندو جيستائين هو پاڻ ڪريم ﷺ جن کي (قتل ڪرڻ لاءِ) ڪافرن جي حوالي نہ ڪندا ۽ ان کان گهٽ انهن جي طرفان ڪابہ صلح جي پيشڪش جيڪڏهن ٿي تہ ان کي قبول نہ ڪيو ويندو. جنهن ڪانپوءِ بنوهاشم مشهور جبل بوقبيس جي ان گهاٽيءَ ۾ قيد ٿيا جنهن کي "شعب ابوطالب" سڏيو ويندو هو. پاڻ سڳورن ﷺ ۽ سندن خاندان لاءِ هي نهايت سخت آزمائش جو دور هو. جنهن سان هو سڄا سارا ٽي سال منهن ڏيندا رهيا. ڪاڏي پيتي لاءِ ڪجهہ نہ هوندو هو تہ پن ۽ گاهہ کائي پنهنجو وقت گذاريندا هئا. بکن سبب مائرن جي ٿڃ سڪي ويئي جنهن ڪري معصوم ٻار بک وگهي پيا رڙيون ڪندا هئا جن کي ٻڌي ڪي رحم دل ڪافر لڪ چوريءَ ڪجهہ کاڌي پيتي جو سامان کين پهچائيندا هئا. جڏهن تہ ڪيترا ظالم اهي آواز ٻڌي خوش ٿيندا هئا. اهو حضرت ابوطالب جي پڇاڙيءَ جو زمانو هو، جوتہ ان وقت سندن عمر اسي ورهين کان مٿي هئي. مسلسل بکن ۽ ڏکن سبب شعب ابوطالب جي نظربندن جي صحت جواب ڏئي چڪي هئي خاص طور وڏي عمر وارا تہ وڌيڪ متاثر ٿيا هئا. ٽن ورهين ڪانپوءِ ڪافرن پاڻ ان بائيڪاٽ تان هٿ ڪنيو ۽ پوءِ بنوهاشم وارا آزاد ٿيا. جنهن ڪانپوءِ ڪجهہ ڏينهن رکي حضرت ابوطالب گذاري ويو. اهو واقعو نبوت جي ڏهين سال پيش آيو. تاريخ الخميس جو بيان آهي تہ جڏهن حضرت ابوطالب وفات ڪئي تہ ان وقت پاڻ سڳورن ﷺ جي ڄمار اٺونجاهہ سال اٺ مهينا ۽ ٻارهن ڏينهن هئي.

وفات ڪانپوءِ حضرت ابوطالب کي بنوهاشم جي اباڻي قبرستان "الحجون" ۾ دفنايو ويو، بعد ۾ سندن قبر مٿان هڪ خوبصورت مقبرو بہ تعمير ڪيو ويو هو جيڪو ١٩٢٥ تائين موجود هو.

حضرت ابوطالب ۽ سيده خديجة الڪبريٰ هڪ ٻئي جي پٺيان گذاري ويا جنهن جو پاڻ ڪريمن ﷺ جن کي ڏاڍو ڏک رسيو ان ڪري هن سال کي "عام الحزن" يعني غم جو سال سڏيو ويندو آهي.

سيرة ابن هشام ج ١ ص ١٩٠ ـ ١٨٩. الاصابہ "ابن حجر" ج ٦ ص ١١٥. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ١ ص ٢٩٩. الدرر "ابن عبدالبر" ص ٥٧. بهجة المحافل "عامري" ١٢٦ ـ ١٢٢. "الوفا" "ابن جوزي" ج ١ ص ١٣١ - ١٣٠. دائرة المعارف (اردو) ج١ ص ٨٢٧ ـ ٨٣٤.

(١) سيرة ابن اسحاق ص ٢٢٢. الروض الانف "سهيلي" ج ٢ ص ٧١ / ١٧٠. شرح علي المواهب اللدنيہ. زرقاني ج ١ ص٢٩١.

هلندڙ

"مَا كَانَ لِلنَّبِيِّ وَالَّذِيْنَ آمَنُوْآ اَنْ يَسْتَغْفِرُوْا لِلْمُشْرِكِيْنَ وَلَوْ كَانُوْا اُولِىْ قُرْبٰى مِنْ بَعْدِ مَاتَبَيَّنَ لَهُمْ اَنَّهُمْ اَصْحٰبُ الْجَحِيْمِ. (١)

ترجمو: "نبي ۽ ٻين ايمان وارن کي نہ جڳائي تہ مشرڪن لاءِ بخشش چاهين، توڙي جو اهي ويجها مائٽ ڇو نہ هجن، ان ڪانپوءِ جو سندن آڏو ظاهر ٿي چڪو آهي تہ هو جهنمي آهن."

ان ڪانسواءِ صحيح بخاري، صحيح مسلم ۽ حديث جي ٻين ڪتابن ۾ آيل آهي تہ ان موقعي تي هيءَ آيت پڻ نازل ٿي. (٢)

اِنَّكَ لَاتَهْدِىْ مَنْ اَحْبَبْتَ وَلٰكِنَّ اللهَ يَهْدِىْ مَنْ يَّشَآءُ وَهُوَ اَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِيْنَ. (٣)

ترجمو: "اوهان هدايت نہ ٿا ڏيئي سگهو جنهن کي چاهيو، پر الله جنهن کي چاهي تہ هدايت ڏيندو آهي ۽ هو انهن کي ڄاڻي ٿو، جيڪي هدايت قبول ڪندڙ آهن."

اُمّ المؤمنين خَدِيْجَةُ الْكُبْرٰي رض جي وفات

* هن ني سال حضرت ابوطالب جي وفات کان ٽي ڏينهن پوءِ يا ٻي روايت مطابق پنجاهہ ڏينهن رکي پاڻ ڪريم ﷺ جي گهر واري سيده خَدِيْجَةُ الْكُبْرٰي رض بہ هن جهان مان لاڏاڻو ڪيو. اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّآ اِلَيْهِ رَاجِعُوْنَ.

صاعد جي قول موجب هي واقعو اَبُوْطَالِب جي وفات کان ڏيڍ مهينو اڳ جو آهي. وفات وقت بيبي صاحبہ جي ڄمار ٦٥ورهيہ هئي، ۽ رسول خدا ﷺ جن سان سندن ساٿ ٢٥ سالن تائين رهيو. سيده خَدِيْجَةُ الْكُبْرٰي کي "حَجُون" لڳ معلاة (٤) واري قبرستان جي آخري ڇيڙي تي دفنايو ويو. جتي سندن

(١) سورة توبہ ٩ پاره ١١ آيت ١١٣.

(٢) صحيح بخاري جلد٢ ص ٣٢٦.

(٣) سورة القصص ٢٨، پاره ٢٠ آيت ٥٦.

(٤) "حجون" مڪي ۾ هڪ ٽڪريءَ جو نالو آهي. اسلام کان اڳ مڪي جي آبادي هن ٽڪريءَ تائين هئي. ان ڪانپوءِ اهو مشهور قبرستان شروع ٿئي ٿو جنهن کي المعلي يا "المعلاة" جو قبرستان سڏيو ويندو آهي. جاهليت جي دور کان مڪي جا رهاڪو پنهنجي مُردن کي اتي ئي دفن ڪندا هئا، ۽ اسلام ڪانپوءِ بہ اهو سلسلو جاري رهيو. نبي سائين ﷺ جا ڪيترائي ويجها عزيز هتي ئي دفن ٿيل آهن. جن ۾ سندن ڏاڏو سائين حضرت عبدالمطلب، چاچو سائين حضرت ابو طالب ۽ اُمّ المؤمنين سيده خديجة الكبري ۽ سندن ننڍڙا نينگر وغيره شامل آهن. ان ڪانسواءِ ڪيترا صحابي سڳورا ۽ تابعي وغيره بہ هتي دفن ٿيل آهن. جن جي مٿان پڪيون قبرون ٺهيل هيون ۽ ڪيترن جي مٿان تہ قبا بہ اڏايا ويا هئا. پر نجدي حڪومت اچڻ ڪانپوءِ انهن قبن ۽ پڪين قبرن کي ڊاهي انهن جا نشان باقي بچايا ويا. پر هاڻي اتي ڪابہ پڪي قبر يا قبو وغيره موجود نہ آهي. گذريل صديءَ جي آخر ۾ تہ بنو هاشم وارن جي قبرن جي چوڌاري هڪ پڪي ديوار ڏيئي ان ۾ لوهي دروازو لڳايو ويو هو. بعد ۾ ان لوهي دروازي کي بہ ويلڊنگ ذريعي بند ڪيو ويو آهي تہ جيئن ماڻهو انهن قبرن تائين پهچي نہ سگهن.

("جزيرة العرب" مولانا محمد رابع ندوي ص ٢٢٨ . "ارض القرآن" محمد عاصم ص ١٥٦)

قبر اڃان تائين موجود آهي. ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جن ڪين پاڻ قبر ۾ لاٿو، باقي جنازي نماز نہ پڙهي وئي ڇو جو ان وقت تائين جنازي نماز پڙهڻ جو حڪم نازل نہ ٿيو هو. هڪ ٻي روايت ۾ هن بيبي سڳوريءَ جي وفات جي تاريخ ڏهين رمضان سن ڏهہ نبوي بہ ٻڌائي وئي آهي. حضرت ابوطالب ۽ بيبي خَدِيْجَةُ الْڪُبْرىٰ رضہ جي هڪ ٻئي پٺيان وفات رسول الله ﷺ جي دل کي ڏاڍو ڏک رسايو. جنهن ڪري پاڻ بيحد غمگين ٿي پيا ۽ پوءِ ستت ئي پاڻ سڳورا ﷺ طائف ڏانهن اسهيا. جنهن جو تفصيل هن ئي فصل ۾ اڳتي ڏنو ويو آهي.

حضرت سَوْدَه رضہ سان نڪاح

* هن سال شوال جي مهيني ۾ پاڻ ڪريم ﷺ جن جو نڪاح "سَوْدَه بنت زَمْعَہ" (١) سان ٿيو. سيده خَدِيْجَةُ الْڪُبْرىٰ رضہ جي وفات ڪانپوءِ حضرت سَوْدَه پهرين عورت آهي، جيڪا رسول الله ﷺ جن جي نڪاح ۾ آئي ۽ مديني ڏانهن هجرت ڪرڻ وقت فقط اهائي گهرواري ساڻن گڏ هئي. بيبي عائشہ رضہ

(١) ام المؤمنين سوده بنت زمعہ بن قيس بن عبد شمس جو تعلق قريش قبيلي جي شاخ بنو عامر سان هو ۽ سندس امڙ جو نالو شموس بنت قيس بن عمرو بن زيد ٻڌايو ويو آهي، جنهن جو نسبي تعلق بنو نجار وارن سان هو. حضرت سوده رضہ جي امڙ شموس وري سڳي ۾ حضرت عبدالمطلب جي ماروٽ هئي، حضرت سوده رضہ جي شادي اسلام کان اڳ پنهنجي سوٽ سڪران بن عمرو بن عبد شمس سان ڪرائي وئي. سوده رضہ کي شروعات کان وٺي الله تعاليٰ سٺين خصلتن سان نوازيو هو. انڪري دين جي دعوت هن اوائلي دور ۾ ئي قبول ڪئي هئي، ۽ ان سان گڏ سندس گهر وارو سڪران بہ مسلمان ٿيو هو. ڪافرن جي ظلم ۽ زيادتين کان تنگ ٿي ٻين مسلمانن سان گڏ حضرت سوده ۽ سندس مڙس سڪران بہ حبش ڏانهن ٻي هجرت ڪرڻ واري قافلي ۾ شامل ٿيا، جتي ڪجهہ عرصو گذاري هو جڏهن مڪي موٽي آيا تہ اتي سڪران بن عَمرو بيمار ٿي پيو ۽ ابن اسحاق جي روايت مطابق گذاري ويو، جڏهن تہ ابو عبيده ۽ ابن حزم جو خيال آهي تہ هو حبش ۾ ئي گذاري ويو هو. بلاذري جي خيال مطابق پهريون قول صحيح آهي. بهرحال حضرت سوده رضہ هاڻي بيوه ٿي پيئي.

ام المؤمنين سيده خديجة الڪبريٰ جي وفات ڪانپوءِ پاڻ ڪريم ﷺ جن جو گهر بہ اڪيلو ٿي پيو هو. ٻارن جي نظرداريءَ لاءِ گهر ۾ ڪا عورت موجود نہ هئي، جيتوڻيڪ ٻاڙي اوڙي جون عورتون اچي سندن پرگهور لهنديون هيون پر پوءِ بہ گهر ۾ ٻارن لاءِ هڪ مستقل عورت جي ضرورت محسوس پئي ٿي. اهو ڏسي مشهور صحابي حضرت عثمان بن مظعون جي گهرواري حضرت خولہ بنت حڪيم هڪ دفعي نبي انور ﷺ جن جي خدمت ۾ ٻي شاديءَ لاءِ تجويز ڏني ۽ ان لاءِ حضرت ابوبڪر صديق جي نياڻي سيده عائشہ ۽ حبش کان آيل مهاجرن مان بيبي سوده بنت زمعہ جا نالا پيش ڪيائين. پاڻ سڳورن ﷺ اهڙي تجويز پسند فرمائي ۽ پوءِ حضرت خولہ پاڻ ئي اهو پيغام پهريان زمعہ بن قيس ڏانهن حضرت سوده جي سڳي لاءِ کڻي وئي، ڇو تہ هيءَ بيبي سڳوري پڪي عمر جي هئي ۽ ٻارن جي سار سنڀال لاءِ گهر ۾ اهڙي ئي عورت جي ضرورت هئي. حضرت سوده ۽ سندس پيءُ زمعہ بن قيس تہ اهو پيغام خوشيءَ سان قبول ڪيو پر سندس پٽ عبدالله بن زمعہ کي اها ڳالهہ اصل نہ آئڙي، ڇو تہ هو ان وقت تائين اڃان پنهنجي ڪفر تي قائم هو. بهرحال ڪجهہ ئي ڏينهن ۾ پاڻ ڪريمن ﷺ جو ٻيو نڪاح حضرت سوده رضہ سان ٿيو، جنهن جو خطبو زمعہ بن قيس پاڻ

هلندڙ

پڙهيو ۽ پوءِ حضرت سوده سرور عالم ﷺ جن جي خدمت ۾ گهرڊيائي ٿي آئي. ان وقت سندس عمر ٽيهن سالن کان مٿي هئي. اهو نڪاح هجرت کان ٻه ورهيه اڳ رمضان جي مهيني ۾ ٿيو. هن موقعي تي سندس پاءُ عبدالله مٿي ۾ مٽي وجهي پنهنجي ڏک ۽ غم جو اظهار ڪيو پر پوءِ هو جڏهن مسلمان ٿيو ته پنهنجي ان حرڪت تي هر وقت پشيمانيءَ ۽ شرمساريءَ جو اظهار ڪندو هو.

حضرت سوده رضه جڏهن سرور عالم ﷺ جن جي گهر ۾ آئي ته هوءَ باشعور هئي ۽ کيس ان ڳالهه جو پوريءَ طرح احساس هو ته هوءَ هاڻي ڪنهن عام ماڻهوءَ جي زال نه پر ام المؤمنين ٿي چڪي آهي، ۽ قدرت کيس نبي ﷺ جن جي گهر جو نگران بڻايو آهي. ان ڪري هوءَ هڪ طرف اها ڪوشش ڪندي هئي ته ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جي خدمت ۾ ڪانئس ڪا ڪوتاهي نه ٿئي ته ٻئي طرف وري گهر ۾ موجود نياڻيون توڙي ننڍڙو علي هر لحاظ کان ڪانئس مطمئن رهن. جنهن لاءِ هوءَ سندن ڪاڏي پيئي، لٽي ڪپڙي توڙي تربيت طرف گهڻي توجه ڏيندي هئي. انهيءَ سببان پاڻ سڳورا ﷺ ڪانئس مطمئن رهندا هئا.

شروعات ۾ ته حضرت سوده رضه جو گهڻو وقت گهر جي ڪم ڪار ۽ ٻارن جي سنڀال ۾ گذرندو هو پر جڏهن ٻار وڏا ٿي ويا ۽ گهر ۾ ٻيون بيبيون سڳوريون به آيون ته پوءِ هوءَ اڪثر وقت عبادت ۾ گذاريندي هئي. خير خيرات جو جذبو به سندس طبيعت ۾ موجود هو. انڪري جيڪي به وٽس ايندو هو دل کولي الله جي وات ۾ خرچ ڪندي هئي.

نبي انور ﷺ جن جي صحبت ۾ حضرت سوده رضه کي ٻارهن ورهين کان به وڌيڪ وقت گذارڻ جي سعادت حاصل رهي ۽ پاڻ سڳورن ﷺ جي وصال کانپوءِ هن بيبي سڳوريءَ ڪڏهن به گهر کان ٻاهر پير نه پاتو. ايستري قدر جو ڪڏهن حج يا عمري تي هلڻ لاءِ کيس چيو ويو ته فرمايائين: "مون ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جن جي رفاقت ۾ حج ۽ عمره ادا ڪيو آهي ۽ هاڻي انهن جي ئي حڪم مطابق گهر کان ٻاهر نه نڪرنديس."

حضرت سوده کي پاڻ ڪريمن ﷺ مان ڪوبه اولاد ڪونه ٿيو. البت پهرين مڙس سڪران مان کيس عبدالرحمان نالي هڪ پٽ ڄائو هو. جنهن حضرت عمر رضه جي دور ۾ "جلولاءِ" واري جنگ ۾ شهادت ماتي.

بلاذريءَ جي روايت موجب حضرت سوده رضه به حضرت فاروق رضه جي خلافت جي آخري دور ۾ سن ٢٢ هجريءَ ڌاري مديني ۾ گذاري ويئي. جڏهن ته ابن سعد جي روايت آهي ته هن سن ٥٤ هجريءَ جي شوال مهيني ۾ امير معاويه جي دور حڪومت ۾ وفات ڪئي. هڪ ٻي روايت ۾ وري ٻڌايو ويو آهي ته سيدنا عثمان جي دور خلافت ۾ هن ٨٠ ورهين جي ڄمار ۾ وفات ڪئي. والله اعلم. حضرت سوده کان نبي ڪريم ﷺ جن جون پنج حديثون روايت ٿيل آهن.

(ازواج النبي ﷺ والولاده "ابوعبيده" ص ٦٢ _ ٦١. اسد الغابه "ابن الاثير" ج ٧ ص ١٧٤ _ ١٧٣. ازواج النبي ﷺ. شامي ص ١٨٠ _ ١٧٣. الاصابه "ابن حجر" ج ۴ ص ٣٣٩ _ ٣٣٨. الاستيعاب ابن عبدالبر ج ۴ ص ۴٢٢ _ ۴٢١. الاشاره "مغلطاي" ص ١٣٣ _ ١٣٢. العقد الثمين "فاسي" ج ٦ ص ۴٠٠ . المحبر" ابن حبيب ص ٨٠ _ ٧٩. عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ٢ ص ٢٩٣. شذرات الذهب "ابن العماد" ج ١ ص ٥٥. سير اعلام النبلاء "ذهبي" ج ٢ ص ٥١٥ _ ٥١٣.)

سان جيتوڻيڪ پاڻ ڪريم ﷺ جن جو نڪاح ٿي چڪو هو پر رخصتي اجان نہ ٿي هئي. (۱)

حضرت عَائِشَہ رضہ سان نڪاح

* هن ئي سال رسول رحمت ﷺ جن جو نڪاح ام المؤمنين عَائِشَہ بنت اَبُوبَڪر صِديق رضہ سان ٿيو. ان وقت بيبي سائڻ جي ڄمار ڇهہ ورهيہ هئي. هي نڪاح شوال سن ۱۰ نبويءَ ڌاري ٿيو، ۽ رخصتي وري نڪاح کان ٽي ورهيہ پوءِ شوال جي ئي مهيني ۾ هجرت جي پهرين سال مديني شريف ۾ ٿي. ان وقت سيده عَائِشَہ رضہ نون ورهين جي هئي، ۽ نبي اڪرم ﷺ سان سندن ساٿ بہ نَوَ ورهيہ قائم رهيو، جڏهن ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جن هن جهان مان موڪلايو تڏهن بيبي سائڻ رضہ جي عمر ارڙهن ورهيہ هئي. (۲) سندن ڄمڻ جو سن چوٿين نبوي آهي، جيئن مٿي ذڪر ٿي چڪو آهي.

طائف ڏانهن روانگي

* هن سال شوال مهيني جي ۲۷ تاريخ رسول الله ﷺ جن طائف (۳) ڏانهن روانا ٿيا. پاڻ سڳورا ﷺ اتي پهچي سڀ کان پهريان "ثَقِيْف" قبيلي وارن سان مليا ۽ کين دين جي دعوت ڏيندي

---

(۱) حضرت سوده رضہ ۽ حضرت عائشہ رضہ جي نڪاح بابت سيرت نگارن ۾ اختلاف آهي تہ ڪهڙي بيبي صاحبہ جو نڪاح پهريان ٿيو. ان مان اڪثريت جي راءِ اها آهي تہ سيده سوده رضہ جو نڪاح اڳ ٿيو ۽ چار سؤ درهم حق مهر مقرر ڪيو ويو. شرح مواهب. زرقاني ج ۳ ص ۲۹۷.

(۲) "سيرة ابن اسحاق" ص ۲۳۹.

(۳) مڪي جي ذڪرڻ اوپر ۾ اٽڪل ڏيڍ ڪلاڪ جي فاصلي تي طائف جو تاريخي ۽ خوبصورت شهر "السراة" واري جابلو سلسلي جي هڪ پوٺي تي آباد آهي، جنهن جي اوچائي سامونڊي سطح کان اٽڪل پنج هزار فوٽ ٿيندي. انڪري اونهاري ۾ هتان جي موسم وڻندڙ هوندي آهي جڏهن تہ سياري ۾ ايتري ٿڌ پوندي آهي جو پاڻي ڄمي وڃي ٿو.

مڪي کان طائف پهچڻ لاءِ هاڻي بهترين روڊ موجود آهي جيڪو ڪنهن حد تائين ور وڪڙ آهي انڪري گاڏي هلائڻ واري کي احتياط کان ڪم وٺڻو پوي ٿو. باقي ان روڊ ڪانپوءِ طائف جو مفاصلو مڪي کان پنجونجاهہ ميل يا اٺانوي ڪلوميٽر بجيو آهي. جيڪو منيٰ ۽ عرفات کان ٿيندو نڪري ٿو.

محققن جو چوڻ آهي تہ ان رستي کان ئي سيد الانبياء ﷺ جن نبوت جي ڏهين سال يا ۶۱۹ع ڌاري تبليغ لاءِ طائف جو سفر ڪيو هو. هن سفر ۾ سندن جانثار صحابي حضرت زيد بن حارثہ بہ ساٿن گڏ هو.

طائف ۽ مڪي جو ماضيءَ کان وٺي پاڻ ۾ گهرو ۽ گهاٽو تعلق رهيو آهي جنهن ڪري تاريخ ۾ هنن ٻنهي شهرن کي جاڙا شهر بہ سڏيو ويندو هو ۽ خدا تعاليٰ پنهنجي پاڪ ڪلام ۾ هنن ٻنهي شهرن کي "قريتين" سڏيو آهي.

وڻندڙ آبهوا، پلي زمين ۽ گهڻي پاڻيءَ سبب هتي هر قسم جا ميوا ، پاڃيون ۽ اناج ڪانسواءِ عمارتي ڪاٺ بہ جهجهي تعداد ۾ ٿيندو آهي. انڪري اسلام کان اڳ بہ هن شهر کي تجارتي، زرعي توڙي مذهبي حوالي سان وڏي حيثيت حاصل هئي. مذهبي انڪري جو هتي مشهور بت "لات" جو وڏو بت خانو بہ موجود هو، الهندي عرب جا اڪثر هلندڙ

ماڻهو ڪعبي جي بدران عبادت لاءِ هتي حاضري ڀريندا هئا. مڪي جي خوش حال واپارين ڪي هن شهر ۾ پنهنجيون رهڻ جون جايون بہ هونديون هيون جتي هو اونهارو گذارڻ لاءِ پنهنجي ٻارن ٻچن سميت اچي رهندا هئا. انڪري مڪي ۽ طائف وارن جو پاڻ ۾ نہ فقط ڪاروباري تعلق هو پر هنن جون پاڻ ۾ مِٽيون مائٽيون بہ هيون. خاص طور بنوهاشم ۽ بنو اميہ وارن جون. اهوئي سبب هو جو اسلام جي ابتدائي دور ۾ سرور عالم ﷺ جن اسلام جي تبليغ لاءِ هتي آيا هئا تہ جيئن هو بنو ثقيف ۽ بنو عبدياليل تائين دين جي دعوت پهچائين. جن سان سندن ناناڻو رشتو قائم هو پر هنن پاڻ سڳورن ﷺ جن کي ڏاڍي ڏکي موٽ ڏني.

اسلام ڪانپوءِ بہ جڏهن مڪي جي مشرڪن سان مديني جي مسلمانن جا دوبدو مقابلا ٿيا تہ طائف وارن هميشہ مڪي وارن جي ئي طرفداري ۽ تائيد ڪئي. احد، احزاب، توڙي حنين وغيره جي معرڪن ۾ طائف جا فوجي دستا مشرڪن سان گڏجي عملي طور مسلمانن سان مقابلا ڪندا رهيا.

مڪي جي فتح واري خبر طائف وارن کي روحاني تڪليف پهچائي ڇوتہ مڪي جو شهر، طائف وارن جي لاءِ وڏي ۾ وڏي تجارتي منڊي هئي. جتي حج جي موقعي تي خصوصاً ۽ عام موقعن تي عموماً وڏي تعداد ۾ سندن مال نيڪال ٿيندو هو جنهن ۾ زرعي پيداوار ڪانسواءِ ڪاٺ جو سامان، جانورن جون کلون ۽ انهن مان ٺهيل چادرون، انگور جو شراب وغيره شامل هو. جنهن سبب هنن سمجهيو تہ اها منڊي هاڻي سندن هٿن مان نڪري ويندي انڪري هو مسلمانن کي هميشہ پنهنجو دشمن سمجهندا هئا.

نالي پوڻ جو سبب:- تاريخ ۾ هن شهر جو ذڪر قديم دور کان ملي ٿو جيئن تہ آڳاٽي زماني کان هتي "وج" نالي هڪ واهہ وهندڙ هو انڪري هن جاءِ کي وج جي نالي پڪاريو ٿي ويندو هو پر جڏهن هن شهر جي چوڌاري هڪ عاليشان عالم پناهہ ڏياري ويئي جنهن کي عربي زبان ۾ "طائف" سڏيو ويندو آهي تہ ان ڪانپوءِ هن شهر تي اهو نالو پئجي ويو.

ان عالم پناهہ (فصيل) جي اها خصوصيت هئي تہ جڏهن بہ ان جا سمورا دروازا بند ڪيا ويندا هئا تہ ان ڪانپوءِ ڪوبہ ٻاهريون ماڻهو هن شهر اندر داخل ٿي نہ سگهندو هو. ان فصيل بابت مؤرخن جو قول آهي تہ هڪ دفعي ڪو ايران جو حاڪم هڪ طائف جي واپاري کان ڏاڍو راضي ٿيو ۽ کيس چيائين تہ هن موقعي تي هو جيڪي ڪجهہ گهرندو اهو سندس حوالي ڪيو ويندو اهو ٻڌي ان واپاريءَ عرض ڪيو تہ ڪو قابل انجنيئر سائنس گڏ روانو ڪيو وڃي جيڪو اتي پهچي سندس اباڻي شهر جي چوڌاري هڪ مضبوط ڪوٽ تعمير ڪري ۽ پوءِ ان ايراني انجنيئر پنهنجي بي بناهہ صلاحيتن جو مظاهرو ڪندي هي ڪوٽ جوڙيو. جڏهن تہ "علامہ سهيلي" جو قول آهي تہ هي فصيل يمني ڪاريگرن تعمير ڪئي هئي. والله اعلم.

سن اٺين هجريءَ ڌاري جڏهن مسلمانن سرور ڪائنات ﷺ جن جي قيادت ۾ طائف تي چڙهائي ڪئي تہ ان موقـــعي تي بہ طائــف وارن ان ڪوٽ جا دروازا بند ڪري ڇڏيا جنهن سبب مسلمان شهر ۾ داخل ٿي نہ سگهيا ۽ شـــهر جي ٻاهــران گهـــيرو ڪري ويهــي رهيا. هن سفر ۾ سيد عالم ﷺ جن سان بہ ٻہ بيبيون سڳوريون سيده ام سلمي ۽ سيده زينــب بنــت جحش ساڻ هيون ۽ ان فصيل سان لڳ ٻنهي امهات المؤمنين جا خيما ڌار ڌار لڳايا ويا هئا. نماز جي وقت پاڻ سڳورا ﷺ انهن ٻنهي خيمن جي وچ تي نماز ادا ڪندا هئا بعد ۾ ان جاءِ تي هڪ مسجد جوڙائي ويئي.

فرمايائون تہ "اهي ڪافرن جي مقابلي ۾ مسلمانن جو ساٿ ڏين ۽ سنڌن دين (اسلام) جي تائيد ۽ حمايت ڪن." رسول رحمت ﷺ جن ان سلسلي ۾ سڄا سارا ٢٦ ڏينهن طائف ۾ ترسيا. پر اتان جي رهواسين سنڌن ڪا مدد يا حمايت تہ نہ ڪئي پر الٽو ڪين ستايو ۽ تڪليفون پهچايائون. اتان جا ٽي چڱا مڙس جن جا نالا عَبْد يَالِيْل، حَبِيْب ۽ مَسْعُوْد ٻڌايا ويا آهن. جيڪي ٽيئي ڀاڻ ۾ ڀائر ۽ اتان جي هڪ سردار عُمَر بن عُبَيْد جا پٽ هئا. انهن هن دعوت جي موٽ ۾ رسول خدا ﷺ جن کي جيڪو جواب ڏنو. ان کي الله تعاليٰ پنهنجي پاڪ ڪتاب ۾ بيان ڪيو آهي.

جنهن جو بنياد عمرو بن اميہ بن وهب ثقفيءَ طرفان رکيو ويو. ان ڪانپوءِ وري ترڪن هن مسجد جي تعمير ۽ توسيع ڪرائي. شهر جي آبادي وڌڻ ڪانپوءِ اها مسجد هاڻي شهر جي وچ ۾ اچي ويئي آهي ۽ ان کي طائف جي مرڪزي جامع مسجد شمار ڪيو ويندو آهي. موجوده عمارت سعودي حڪمرانن طرفان تيار ڪرائي ويئي آهي.

سن ٦٨ انهٽ هجريءَ ڌاري ڀاڻ ڪريمن ﷺ جو صحابي ۽ سوٽ سيدنا عبدالله ابن عباس جڏهن طائف ۾ گذاري ويو تہ کيس ان مسجد جي ڀر ۾ ڪابي پاسي کان دفن ڪيو ويو هاڻي ان قبر مبارڪ جي مٿان حجرو ٺهيل آهي جنهن جي سبب هن مسجد جو نالو بہ "مسجد ابن عباس" آهي. ترڪن جي دور ۾ هت هڪ عاليشان ڪتب خانو بہ تعمير ڪيو ويو هو. جنهن ۾ تمام نادر قلمي مسودا موجود هئا پر هاڻي صورت حال اها ساڳي نہ رهي آهي.

سن انونجاهہ هجريءَ ڌاري طائف جي ڀر ۾ امير معاويہ هڪ وڏو تلاءُ تعمير ڪرايو جنهن جي مٿان هڪ ڪتبو بہ لڳايو ويو. جيڪو عربي زبان جي قديم ڪتبن ۾ شمار ٿيندو آهي. شهر جي چوڌاري هاڻي جنهن فصيل جا نشان موجود آهن اها تہ ترڪن جي دور ۾ تعمير ڪئي ويئي هئي پر ڪن ماهرن جو قول آهي تہ اها فصيل ان قديم فصيل جي بنيادن تي ٺاهي ويئي هوندي. ان فصيل جي ٻاهران قبرستان بہ آهي جتي اهي ٻارهن صحابي سڳورا دفن آهن جيڪي هن غزوه جي دوران ان وقت شهيد ٿيا هئا جڏهن ڪافرن طرفان فصيل جي اندران مسلمانن مٿان تيرن جو مينهن وسايو ويو. بعد ۾ مشهور صحابي ۽ ڪاتب وحي حضرت زيد بن ثابت رضہ کي بہ ان ساڳي قبرستان ۾ دفنايو ويو هو.

طائف وارا جڏهن مسلمان ٿيا تڏهن هنن چيو تہ هو اتان جو بت خانو پاڻ پنهنجي هٿن سان نہ ڊاهيندا، انڪري سيدالانبياء ﷺ جن حضرت مغيره بن شُعْبَہَ ۽ حضرت ابوسفيان کي ان مهم لاءِ موڪليو. جن طائف جي ان قديم بت خاني کي بہ ڊاٺو تہ لات جي بت کي بہ ڀڃي ٽڪر ٽڪر ڪيائون. موجوده دور ۾ طائف اندر جيڪو عاليشان Guest House موجود آهي ان لاءِ چيو وڃي ٿو تہ اهو ان بت خاني واري جاءِ تي ٺهيل آهي.

هاڻي طائف جو شهر تمام وڏي ويو آهي ۽ ان جو شمار سعودي سلطنت جي ترقي يافتہ شهرن ۾ ٿئي ٿو. چوتہ اونهاري ۾ مڪي توڙي آسپاس وارن شهرن جا مالدار ماڻهو ۽ سرڪاري آفيسر وغيره طائف ۾ اچي رهن ٿا جنهنڪري هي شهر ڏينهون ڏينهن آبادي ۽ ترقيءَ جي لحاظ کان وڌندو رهي ٿو. جنهنڪري آبادي ان فصيل کان گهڻو ٻاهر ٽائين نڪري آئي آهي. هتي عاليشان بنگلا ۽ هوٽل، ڪشادا روڊ ۽ تمام جديد شاپنگ سينٽر ٺهي ويا آهن جتي هر قسم جو سامان آسانيءَ سان ملي سگهي ٿو.

گرميءَ جي موسم ۾ سعودي عرب جي سياحت ڪرڻ وارا غير ملڪي سياح بہ هتي نظر ايندا آهن.

دائرة المعارف (اردو) ج ١٢ ص ٣٩٧ ـ ٢٩٣. معجم البلدان "ياقوت حموي" ج ۴ ص ١٢ ـ ٨. "المواهب اللدنيہ" "قسطلاني" ج ١ ص ٦١٠ ـ ٦٠٨. المعجم مااستعجم بکري ج ٣ ص ١٥٥. جزيرة العرب محمد رابع ندوي ص ٢٦١ ـ ٢٥٩. الدرر ابن عبدالبر ص ٢٢٩ ـ ٢٢٨.

لَوْلَا نُزِّلَ هٰذَا الْقُرْاٰنُ عَلٰى رَجُلٍ مِّنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيْمٍ. (١)

"۽ هي قرآن هنن ٻن آبادين مان ڪنهن وڏي ماڻهوءَ مٿان ڇو نه نازل ڪيو ويو."

انهن ٻن ماڻهن مان هنن جي مراد هئي، مڪي جو سردار وَلِيْد بن مُغِيْرَه مَخْزُوْمِي ۽ ٻيو طائف جو چڱو مڙس عُرْوَه بن مَسْعُوْد ثَقَفِيّ. خدا تعاليٰ سندن ان سوال کي رد ڪندي فرمايو: "اَهُمْ يَقْسِمُوْنَ رَحْمَتَ رَبِّكَ" (٢) ڇا اهي اوهان جي رب جي رحمت کي ورهائڻ گهرن ٿا."

رسول خدا ﷺ جڏهن طائف وارن هٿان ڏکويل ۽ ستايل حالت ۾ مڪي ڏانهن واپس اچي رهيا هئا، ته رستي ۾ جبرئيل امين نازل ٿيو، جنهن سان جبلن جو فرشتو (ملڪ الجبال) به ساڻ هو. جنهن ان موقعي تي عرض ڪيو: "اي خدا جا رسول ﷺ، جي اوهان موڪل ڏيو ته هنن ٻن جبلن (٣) کي پاڻ ۾ ملائي انهن جي وچ ۾ سيني مشرڪن کي چيپاٽي ڇڏيان، ته جيئن انهن منجهان ڪو به باقي نه بچي." رحمت للعالمين ﷺ وراڻيو: "نه، مونکي اميد آهي ته انهن منجهان نه، ته سندن پوين منجهان اهڙا ماڻهو پيدا ٿيندا، جيڪي خدا جي هيڪڙائيءَ ۾ ويساهه رکندڙ هوندا ۽ ان سان ڳڻ ڪنهن کي به شريڪ نه ڪندا." (٤)

جنن جي وفد جو نبي ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ اچڻ

هن سال رسول خدا ﷺ طائف کان مڪي ڏانهن موٽندي رستي ۾ "نخله" نالي هڪ ڳوٺ ۾ منزل ڪئي. هي ڳوٺ مڪي کان هڪ ڏينهن جي مفاصلي تي آهي. ان وچ ۾ شام جي شهر "نَصِيْبِيْن" (٥) کان ستن جنن جو هڪ وفد اتي پهتو. ان ڪانپوءِ رسول رحمت ﷺ جڏهن پنهنجي

---

(١) سورة الزخرف ٤٣، پاره ٢٥ آيت ٣١.

(٢) سورة الزخرف ٤٣، پاره ٢٥ آيت ٣٢.

(٣) قسطلاني شرح بخاري ۾ لکيو آهي ته انهن ٻن جبلن مان مراد آهي "جبل ابوقيس" ۽ قعيقعان، المواهب اللدنيه، قسطلاني ح ١ ص ٢٦٨.

(٤) صحيح بخاري ج ١ ص ٤٥٨، صحيح مسلم ج ١ ص ١٠٩، سيرة ابن هشام ج ٢ ص ٦٢/ ٦٠ الروض الانف "سهيلي" ج ٢ ص ١٧٧/٧٨، عيون الاثر، ابن سيد الناس ج١ ص ٢٢٤.

(٥) نصيبين عراق جو هڪ قديم ۽ عظيم شهر جيڪو "هرماس" نديءَ جي ڪناري حيرة ۽ شام جي وچ تي آباد هو. هي شهر ايترو ته آڳاٽو آهي جو آشوري دور ۾ به هن جو ذڪر ملي ٿو. ماضيءَ ۾ جيڪي به "سياح" هن علائقي ۾ آيا انهن سيني هن شهر جي عظمت ۽ اهميت جو اعتراف ڪيو آهي. هن شهر جي عاليشان عمارتن، خوبصورت باغن پُر رونق بازارين سان گڏ شهر جي پرڪشش جامع مسجد جو ذڪر به المقدسي، ابن جبير اندلسي توڙي ان بطوطه جي سفرنامن ۾ موجود آهي. چيو وڃي ٿو ته ساوڪ ۽ شادابيءَ جي لحاظ کان به هن شهر جو مثال ان دور ۾ ملڻ مشڪل هو. ڇوجو هتي اٽڪل چوڏهن هزار باغ ۽ باغيچا موجود هئا جن جي وسيلي هڪ طرف ته هر موسم آهر قسمين قسمين جا گل ۽ ميوا به ملندا هئا ته ٻئي طرف وري شهر جي زيب ۽ زينت ۾ به اضافو ٿيندو هو.

صحابين سان گڏجي صبح جي نماز ادا ڪئي، ۽ نماز ۾ جيڪا قرآن مجيد جي تلاوت ڪيائون انهن جنن ان کي وڏي ڌيان ســان ٻڌو. (١) ان واقـعـي جو ذڪـر خدا تعــاليٰ قـرآن مجيد جي هن آيت ۾ ڪيو آهي:

وَاِذْ صَرَفْنَآ اِلَيْكَ نَفَرًا مِّنَ الْجِنِّ يَسْتَمِعُوْنَ الْقُرْاٰنَ. (٢)

روايت آهي تہ ان نــماز جي پهرين رڪعت ۾ سورة الرحمان ۽ ٻي رڪعت ۾ "سورة الجن" يا "اقراء" مان ڪا هڪ سورة تلاوت ڪئي وئي. نـماز ڪانپوءِ "جن" خدا جي سچي رسول ﷺ سان مليا ۽ سندن آڏو اسلام قبول ڪيائون. ان ڪانپوءِ هو پنهنجي قوم وارن تائين ان پيغام کي پهچائڻ جو رادو ڪري وطن واپس وريا. جيئن قرآن شريف ۾ ذڪر ٿيل آهي:

فَلَمَّا قُضِيَ وَلَّوْا اِلٰى قَوْمِهِمْ مُّنْذِرِيْنَ. (٣)

هڪ روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ معراج واري سفر ۾ نبي انور ﷺ جن جڏهن نصيبين جي شهر مٿان لنگهيا تڏهن هن شهر جو نظارو ڪندي جبرئيل کان پڇيائون تہ "هي ڪهڙو شهر آهي؟"

جواب ۾ جبرئيل ٻڌايو "سائين ﷺ هي نصيبين جو شهر آهي."

اهو ٻڌي ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جن فرمايو "الله ڪندو تہ جلدي مسلمان هن شهر کي فتح ڪندا ۽ هتان جون برڪتون ڪين حاصل ٿينديون."

پــوءِ الله تعالي پنــهنجي پــياري پيــغـمـبر ﷺ جي اها دعا قبول فرمائي. ۽ جڏهن "عياض بن غنم" نصيبين تي ڪاهہ ڪئي تہ هتــان جا ماڻـهو صلح تي راضي ٿي ويا ۽ بغير ڪنهن نقصان جي هي شهر اسلامي سلطنت جو حصو بڻجي ويو.

نصيبين جي شهر کي خدا تعالي جتي ايترين خوبين سان نوازيو هو اتي هن شهر سان هڪ وڏي ويڌن اها هئي جو هتي نهايت خطرناڪ قسم جا زهريلا وڇون تمام گهڻي تعداد ۾ موجود هوندا هئا. جيڪو هتان جي شهر واسين لاءِ هڪ مستقل آزار هو. اهي وڇون اڪثر رات جو نڪرندا هئا ۽ ماڻهن کي ڏنگيندا هئا.

اسلامي دور ۾ بہ ڪافي مسلمانن انهن وڇن جا ڏنگ کاڌا ايتري قدر جو ان دور جي گورنر وقت جي حاڪم امير معاويہ ڏانهن اها شڪايت لکي موڪلي. جنهن جي جواب ۾ گورنر کي لکيو ويو تہ "شهر جا ماڻهو هر رات ڪوشش ڪن ۽ جن وڇن کي ماري پوءِ ان جاءِ تي رکن جتان وڇون نڪرندا آهن پوءِ اهي جيڏا وڇون جڏهن ٻاهر نڪرندا تہ انهن مئل وڇن کي کائڻ شروع ڪندا ۽ پوءِ اهي پاڻ بہ مري ويندا. ان ترڪيب سان پوءِ اهو آزار ختم ٿيو ۽ شهرواسين سک جو ساهہ کنيو.

معجم البلدان "ياقوت حموي" جلد ٥ صفحو ٢٨٩-٢٨٨. المعجم ماستعجم "بڪري" ج ٤ ص ١٣١٠."دائرة المعارف" اردو ج ٢٢ ص ٢٣٩ کان ٢٣٧.

(١) صحيح مسلم ج ٢ ص ٣٦، صحيح بخاري ج ١ ص ٤٥٨، سيرة ابن هشام ج ٢ ص ٦٣

(٢) سورة الاحقاف ٤٦، پاره ٢٦ آيت ٢٩.

(٣) سورة الاحقاف ٤٦، پاره ٢٦ آيت ٢٩.

يا وري ہي هنڌ خدا تعاليٰ فرمايو آهي:

"اِنَّا سَمِعْنَا قُرْاٰنًا عَجَبًا • يَّهْدِيْٓ اِلَى الرُّشْدِ فَاٰمَنَّا بِهٖ وَلَنْ نُّشْرِكَ بِرَبِّنَآ اَحَدًا. (١)

"ڪتاب آڪام المرجان" (٢) واري لکيو آهي ته مکي ۽ مديني ۾ جنن جا مختلف وفد ڇهه ڀيرا جدا جدا وقتن تي پاڻ ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ پيش ٿيا. (٣)

"شامي" پنهنجي سيرت ۾ انهن وفدن ۾ شامل جنن جي تعداد بابت ٻڌائي ٿو ته پهرين دفعي انهن جو تعداد ست يا نوَ هو، ٻئي دفعي واري وفد ۾ وري سٺ جن هئا ۽ ان کانپوءِ ٣٠٠ جنن جي جماعت حاضر ٿي ۽ هڪ ڀيري ته سندن جماعت ۾ ٻارهن هزار جن شامل هئا. (٤) "شرح عليٰ مواهب" ۾ زرقاني لکيو-آهي ته سرور ڪائنات ﷺ جن جي خدمت ۾ جنن جو پهريون وفد ته نبوت عطا ٿيڻ کانپوءِ ڀسنت ئي حاضر ٿيو. هي ان وقت جي ڳالهه آهي، جڏهن انهن کي عرش تي وڃڻ کان روڪڻ لاءِ ڪين "شهاب ثاقب" ذريعي ڀڄائڻ جو سلسلو شروع ٿيو هو. (٥)

دعاءِ طائف

هن سال طائف کان واپسيءَ تي پاڻ ڪريم ﷺ جن اها دعا گهري جيڪا "دعاءِطائف" جي نالي سان مشهور آهي. پاڻ ﷺ ٻه رڪعتون نماز پڙهيائون ۽ پوءِ اها دعا گهريائون.

اَللّٰهُمَّ اِلَيْكَ اَشْكُوْ ضُعْفَ قُوَّتِيْ وَقِلَّةَ حِيْلَتِيْ وَهَوَانِيْ عَلَى النَّاسِ يَا اَرْحَمَ الرَّاحِمِيْنَ وَاَنْتَ رَبُّ الْمُسْتَضْعَفِيْنَ اِلٰى مَنْ تَكِلُنِيْ؟ اِلٰى عَدُوٍّ بَعِيْدٍ يَّتَجَهَّمُنِيْٓ اَمْ اِلٰى صِدِيْقٍ قَرِيْبٍ مَلَّكْتَهٗ اَمْرِيْ؟ اِنْ لَّمْ تَكُنْ عَلَيَّ غَضْبَانًا فَلَا

---

(١) سورة الجن ٧٢ پاره ٢٩. آيت ١-٢.

(٢)"آڪام المرجان في غرائب الاخبار واحڪام الجان" نالي ڪتاب علامه ابو عبدالله بدرالدين محمد بن عبدالله شبلي حنفي جو لکيل آهي، جنهن ۾ جنن جي باري ۾ تمام گهڻو احوال موجود آهي. هي ڪتاب اٺين صدي هجريءَ ڌاري لکيو ويو. هن ڪتاب جو مصنف محمد بن عبدالله شبلي سن ٧١٢ هه بمطابق ١٣١٢ع ڌاري دمشق ۾ ڄائو. سندس وڏا اصل "ماوراء النهر" جي هڪ ننڍڙي ڳوٺ "شبليّه" جا رهاڪو هئا. ان ڪري کين "شبلي" سڏيو ويندو آهي. علامه محمد پنهنجي تعليم شام ۽ مصر جي وڏن وڏن عالمن وٽان مڪمل ڪئي. حديث ۽ فقه ۾ هو پنهنجو مٽ پاڻ هو. ٧٥٥هه ڌاري ڪيس طرابلس (شام) جو جج مقرر ڪيو ويو ۽ مرڻ گهڙي تائين هو ان عهدي تي ڪم ڪندو رهيو. سندس وفات جو سن ٧٦٩هه آهي.

(الدررالڪامنه، ابن حجر عسقلاني جلد ٣ ص ٤٨٧، الاعلام زرڪلي جلد ٦ ص ٢٣٤)،"الفوائد البهيئة في تراجم الحنفيه" عبدالحيّ لکنوي ص ١٧-١٦)

(٣) "آڪام المرجان" ابوعبدالله شبلي ص ٤٦.

(٤) سبل الهديٰ والرشاد، شامي ج ٢ ص ٤٤٣ _ ٤٤٥.

(٥) شرح المواهب اللدنيه زرقاني ج١ ص ٣٠٢.

أُبَالِيْ غَيْرَ اَنَّ عَافِيَتَكَ هِيَ اَوْسَعُ لِيْ، اَعُوْذُ بِنُوْرِ وَجْهِكَ الَّذِيْٓ اَضَآءَتْ لَهُ السَّمٰوَاتُ وَالْاَرْضُ وَاَشْرَقَتْ لَهُ الظُّلُمٰتُ وَصَلُحَ بِهٖٓ اَمْرُ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ اَنْ يَّنْزِلَ بِيْ غَضَبُكَ وَيَحِلَّ بِيْ سَخَطُكَ وَلَكَ الْعُقْبٰى حَتّٰى تَرْضٰى وَلَاحَوْلَ وَلَا قُوَّةَ اِلَّا بِكَ. (١)

"اي الله! مان تنهنجي آڏو فرياد ڪريان ٿو، پنهنجي هيڻائيءَ جي، لاچاريءَ ۽ بيوسيءَ جي ۽ ماڻهن جي بيپرواهيءَ جي. اي ارحم الراحمين! تون هيڻن جو حامي آهين، پوءِ مونکي ڪنهن جي حوالي ڪندين؟ ان ڌارئي دشمن جي، جيڪو مون سان ڏاڍائي ڪري، يا اهڙي مهربان دوست جي، جنهن کي تون منهنجي معاملن جو مالڪ بڻائين، جيڪڏهن تون مون تي ڏمريل نہ آهين تہ پوءِ مونکي ڪنهن جي بہ ڪاڻ نہ آهي. تنهنجي طرفان مليل سلامتي منهنجي لاءِ گهڻي آهي. مان پناهہ گهران ٿو تنهنجي ذات جي ان نور جي وسيلي جنهن سان آسمان ۽ زمين جرڪي رهيا آهن، ۽ جنهن سان تون اونداهين کي روشن ڪرين ٿو. جنهن جي وسيلي، ٻنهي جهانن جون جوڙون جڙن ٿيون. مان ان ڪان بہ پناهہ گهران ٿو، تہ تنهنجو ڪو قهر يا ڏمر مون مٿان نہ ڪڙڪي. توکي ريجهائڻو آهي، توکي پرچائڻو آهي، جيستائين تون پرچي پوين. بندي ۾ ڪا سگهہ نہ آهي پر جيتري تنهنجي طرفان مليل آهي."

---

(١) سيرة ابن هشام ج ٢ ں ٦٢–٦١، روض الانف "سُهيلي" ج ٢ ص ١٧٨، زاد المعاد "ابن قيم" جلد ٣ ص ٣٢–٣١. سبل الهدي والرشاد، شامي ج ٢ ص ٤٣١. بهجة المحافل، عامري ج١ ص ١٤١.

فصل يارهون

سن يارهين نبويءَ جا واقعا

عَقَبَہ جي پهرين بيعت (۱)

• هن سال مديني کان آيل حاجين "عَقَبَہ" جي ويجهو خدا جي آخري رسول ﷺ جن جي هٿ مبارڪ تي بيعت ڪئي. اها مديني وارن طرفان اسلام قبول ڪرڻ جي شروعات هئي.

اهو واقعو هن ريت پيش آيو، جو مديني کان آيل حاجي جڏهن مڪي پهتا، تڏهن "جَمَرَهٔ عَقَبَہ" وٽ سندن ملاقات سرورڪائنات ﷺ جن سان ٿي. ان موقعي تي ﭘاڻ سڳورن ﷺ سندن آڏو اسلام جي دعوت پهچائي. مديني وارن ان دعوت کي قبول ڪيو ۽ اتي ئي رسول الله ﷺ جي هٿ تي ايمان جي بيعت ڪيائون. ان بيعت کي تاريخ ۾ "بيعت عقبہ" جي نالي سان ياد ڪيو وڃي ٿو. ان بيعت ڪرڻ وارن جو تعداد هڪ قول موجب ٦ ۽ ٻي قول مطابق ٨ ٻڌايو ويو آهي. سندن نالا هن ريت آهن:

(۱) اَبُو اُسَامَہ اَسْعَد بن زُرَارَه خَزْرَجي رضہ، جنهن مديني وارن مان سڀ کان پهريان اسلام قبول ڪيو ۽ عقبہ وٽ ٿيندڙ ٽنهي بيعتن ۾ بهرو ورتائين. ان کانسواءِ مُصْعَب بن عُمَيْر رضہ جنهن کي مديني ۾ پهرين جمعي نماز جي امامت جو شرف بہ حاصل آهي.

(۲) بَرَآء بن معرور بن صخر اَوْسِي اَشْهَلِي رضہ

(۳) مُعَاذ رضہ

(۴) مُعَوِّذ رضہ

---

(۱) "بيعت" لفظ بَيعَ مان نڪتو آهي، جنهن جي لغوي معنيٰ آهي: "وڪرو ڪرڻ" يا "وڪڻي ڇڏڻ". عرب ۾ قديم دور کان وٺي اهو رواج عام هو تہ ٻن شخصن جي وچ ۾ ڪو معاهدو طئي ٿيندو هو تہ ٻئي ڄڻا هٿ هٿ تي رکي ان کي نڀائڻ جو قول ڪندا هئا. انکي بيعت سڏيو ويندو هو. جو تہ ان معاهدي ذريعي هڪ ماڻهو ٻئي جي ڳالهہ کي مڃي، ﭘاڻ کي ان جي حوالي ڪري ڇڏيندو هو. ساڳيءَ ريت شرعي اعتبار کان هن لفظ جي معنيٰ آهي: "پنهنجي جان ۽ مال کي رضا رغبت سان جنت جي بدلي ۾ خدا تعاليٰ کي وڪڻي ڇڏڻ."

"عَقَبَہ" عام طرح ڪنهن بہ سوڙهي جابلو لڪ کي سڏيو ويندو آهي. مڪي جي جبلن ۾ بہ ڪيترائي اهڙا لڪ موجود هئا. جن مان سيني کان وڏيڪ مشهور لڪ اهو آهي، جيڪو منيٰ کان مڪي ڏانهن ويندڙ رستي جي اولهندي پاسي کان آهي. هن ئي ماڳ تي ذوالحج جي ڏهين تاريخ حاجي سڳورا شيطان کي پٿريون هڻندا آهن. جنهن کي "جمره عقبہ" بہ سڏيو ويندو آهي. نبي اڪرم ﷺ جن ان ماڳ تي مديني وارن کان بيعت ورتي هئي، انڪري اها "بيعت عقبہ" جي نالي سان مشهور آهي.

"لسان العرب" ابن منظور ج ۱ ص ٦٢١، الرحيق المختوم صفي الرحمن مبارڪپوري ص ٢٤٦

(٥) عَوف رضہ، هي ٽيئي حارث بن رِفَاعَہ جا پٽ هئا، ۽ سندن ماءُ جو نالو "عَفَرَاء" آهي، جنهن ڪري کين "بنو عفراء" جي نالي پنيان ياد ڪيو وڃي ٿو.

(٦) اَبُوالْهَيْثَم بن تَيِّهَان رضہ [١]

اها بيعت، رسول خدا ﷺ ڪانئن ان ريت ورتي، جيئن عورتن کان بيعت وٺڻ جو حڪم آهي. اها بيعت هنن شرطن تي ورتي ويئي: "مان اوهان کان بيعت ٿو وٺان تہ اوهان خدا سان گڏ ڪنهن کي بہ شريڪ نہ ڪندا، نہ چوري ڪندا، نہ زنا ۽ نہ پنهنجي ٻارن کي قتل ڪندا، ڄاڻي واڻي ڪنهن تي بہ بهتان نہ مڙهيندا ۽ ڪنهن بہ چڱي ڪم ۾ منهنجي حڪم جي ڀڃڪڙي نہ ڪندا."

هاڻي جيڪڏهن انهن شرطن جي پوئواري ڪندي اوهان هن دنيا مان موڪلايو، تہ پوءِ اوهان جي لاءِ جنت آهي. پر جيڪڏهن اوهان انهن مان ڪنهن بہ حڪم جي پوئواري نہ ڪئي، تہ پوءِ اوهان جو فيصلو مالڪ جي مٿان ڇڏيل آهي. وٽيس تہ اوهانکي سزا ڏئي، جي وٽيس تہ اوهان کي بخشي ڇڏي. [٢]

ان موقعي تي جيئن بيعت ورتي ويئي، اڳتي هلي سن ڇهين هجري دوران "حُدَيْبِيَہ" جي موقعي تي ان ريت ئي عورتن کان بيعت وٺڻ جو حڪم نازل ٿيو. خدا جي رسول ﷺ جن بيعت وٺڻ کانپوءِ ان موقعي تي "سورة ابراهيم" جي آخري آيتن جي **"وَاِذْ قَالَ اِبْرَاهِيْمُ رَبِّ اجْعَلْ هٰذَا الْبَلَدَ آمِنًا"** [٣] واري آيت کان وٺي سوره جي پڇاڙيءَ تائين تلاوت بہ فرمائي.

---

(١) ابوهيثم جو تعلق انصار جي مشهور قبيلي "مالڪ بن اوس" سان هو ۽ سندس نالو بہ "مالڪ" ٻڌايو ويو آهي، پر هو تاريخ ۾ پنهنجي ڪنيت "ابوهيثم" سان وڌيڪ مشهور آهي. سندس نسب جو سلسلو هن ريت آهي، مالڪ بن عتيڪ بن عمرو انصاري اوسي جيڪي بنو عبدالاشهل وارن جا ساٿاري هئا.

عقبہ واري ٻيئي بيعت ۾ هن ڀرو ورتو ۽ ان موقعي تي جيڪي ١٢ نقيب چونڊيا ويا، انهن ۾ سندس نالو بہ شامل هو. اها روايت ابن اسحاق هن ريت بيان ڪئي آهي: "بنو عبدالاشهل" وارن مان جيڪي نقيب مقرر ڪيا ويا، انهن ۾ اسيد بن حُضير ۽ ابوهيثم بن تيهان جا نالا شامل آهن."

هڪ دفعي ابوهيثم جي گهر دعوت جي موقعي تي پاڻ ڪريم ﷺ جن حضرت ابوبڪر رضہ ۽ عمر رضہ سان گڏجي ويا ۽ اتي سرور عالم ﷺ جن فرمايو تہ اڄ ڪيڏا نہ مانائتا مهمان تو وٽ آيا آهن."

ابوهيثم متعلق هڪ روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ هن "غزوه بدر" ۾ ڀرو ورتو ۽ ان کانپوءِ نبي اڪرم ﷺ جن جي هٿن ۾ ئي گذاري ويو. جڏهن تہ ٻي روايت ۾ وري ٻڌايو ويو آهي تہ هن غزوه بدر کانپوءِ بہ ٻين سڀني غزوات ۾ شرڪت ڪئي ۽ ڪافي عرصي تائين جيئرو رهيو ۽ ان کانپوءِ "جنگ صفين" جي موقعي تي هو امير المؤمنين سيدنا علي ڪرم الله وجهہ جي طرفان وڙهندي شهيد ٿي ويو. امام يافعي طرفان سندس وفات جو سال سن ويهين هجري ۽ ابن العماد حنبليءَ طرفان وري ايڪيهين هجري ٻڌايو ويو آهي. والله اعلم.

الطبقات الڪبريٰ "ابن سعد" ج ٣ ص ٤٥٥، الاصابہ "ابن حجر" ج ٤ ص ٢١٢، اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٦ ص ٢٤٢ _ ٢٤١. الاستيعاب "ابن عبدالبر" ج ٤ ص ٢٣٦. شذرات الذهب "ابن العماد" ج ١ ص ٤٩. مرآة الجنان "يافعي" ج ١ ص ٦٦ _ ٦٥.

(٢) سيرة ابن هشام ج ٢ ص ٧٥ الروض الانف "سهيلي" ج ٢ ص ١٨٥. دلائل النبوة بيهقي ج ٢ ص ٤٣٦

(٣) سورة ابراهيم ١٤، پاره ١٣ آيت ٣٥

فصل ٻارهون

سن ٻارهين نبويءَ جا واقعا

معراج جو واقعو

• هن سال حبيب خدا ﷺ جن کي معراج ٿي وڃڻ جي سعادت حاصل ٿي. هڪ صحيح قول موجب
ي واقعو هجرت کان هڪ ورهيه اڳ پيش آيو. جيئن ابن سعد به نقل ڪيو آهي. [1] امام نووي ۽ ابن
مزم به ان روايت جي صحيح هجڻ تي ئي زور ڏنو آهي. هڪ ضعيف روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي ته هي
اقعو هجرت کان ٽي ورهيه اڳ پيش آيو. ان ڪانسواءِ هڪ مشهور روايت موجب رجب جي ستاويهين
اريخ جيڪا ڇنڇر يا سومر جي رات هئي، يا وري هڪ ٻي روايت مطابق رمضان شريف جي مهيني ۾
ڻ سڳورا ﷺ معراج تي ويا. [2] هن سفر جي پهرين منزل "بيت المقدس" هئي ۽ اتان پوءِ وري
سمانن ڏانهن، ايترو مٿي جيترو رب پاڪ چاهيو. يعني ان مٿانهين مقام تائين، جو الله تعاليٰ ۽ ان
ي رسول ﷺ جي درميان ٻن ڪمانن جيترو فاصلو رهيو يا وري ان کان به گهٽ! ۽ پوءِ پنهنجي
الثهار طرفان ڪين وڏيون وڏيون نشانيون ڏيکاريون ويون. جيئن الله تعاليٰ پنهنجي پاڪ ڪتاب ۾ بيان
ڪيو آهي.

• معراج واريءَ رات جبريل امين پاڻ سڳورن ﷺ جو سينو مبارڪ نڙگهٽ جي پاڙ کان وٺي ڏن
ئين چيريو ۽ پوءِ اتان سندن دل کي ڪڍي هڪ سوني ٿانوَ ۾ رکيو جيڪو زم زم جي پاڻيءَ سان
ريل هو. پوءِ ان کي ڌوئي ان ۾ حڪمت، ايمان ۽ نبوت جو نُور ڀري وري ساڳيءَ جاءِ تي رکي سيني
بارڪ کي سُئيءَ سان سبي ڇڏيو. [3]

چيو وڃي ٿو ته نبي ڪريم ﷺ جن کي زندگيءَ ۾ "سيني چيرڻ" جو واقعو چار دفعا پيش آيو ۽
ي معراج واري رات چوٿون دفعو هو. ان کان اڳ پهريون ڀيرو ڄمڻ وقت، ٻيو دفعو جڏهن سندن عمر
بارڪ ڏهه ورهيه هئي ۽ ٽيون ڀيرو پهرين وحيءَ جي نازل ٿيڻ وقت "غار حرا" ۾ به اهڙو واقعو پيش آيو. [4]

(١) الطبقات الڪبريٰ ابن سعد ج ١ ص ٢١٣.

(٢) معراج وارو واقعو ڪهڙي سال پيش آيو؟ ان بابت روايتن ۾ اختلاف آهي. باقي سمورا راوي ان ڳالهه تي متفق
ن ته هي واقعو هجرت کان اڳ مڪي شريف ۾ پيش آيو.

(٣) صحيح بخاري جلد اول ص ٥٠. صحيح مسلم جلد اول ص ٩١.
"دلائل النبوة" بيهقي جلد ٢ ص ٧.

(٤) "شامي" به پنهنجي ڪتاب ۾ ڄاڻايو آهي ته "سيني چيرڻ" جو واقعو پاڻ ڪريم ﷺ جن جي زندگيءَ ۾ چار
فعا پيش آيو. سندس راءِ مطابق پهريون ڀيرو هي واقعو ننڍپڻ ۾ پيش آيو. جڏهن نبي اڪرم ﷺ جن "بيبي حليمه"
ن رهندا هئا. باقي ٻيا اهي ساڳيا آهن، جيڪي هت ڄاڻايا ويا آهن. سيرة شامي جلد ٢ ص ٨٢-٨٦.

• معراج واري رات رسول خدا ﷺ جن مڪي کان بيت المقدس تائين جنهن سواريءَ تي پهتا، اها
خداتعاليٰ سندن لاءِ جنت مان موڪلي هئي ۽ ان جي رفتار ايتري تہ تيز هئي، جو جنهن حد تائين
سندس نظر پئي رسي تہ اتي ئي سندس پير پئي پهتو. (١) ان تيز رفتاريءَ سبب ڪيس "براق" چيو
وڃي ٿو. جڏهن تہ سندس نالو "جارود" هو. (٢)

• هن رات بيت المقدس ۾ امام الانبياء ﷺ جن جي پويان سيني نبين بہ رڪعتون نماز ادا
ڪئي. باقي ان ڳالهہ ۾ اختلاف آهي تہ ان موقعي تي نبين سڳورن جا ارواح اتي پهتا هئا، يا سندن
جسم بہ موجود هئا.

نماز بابت بہ بہ روايتون آهن. هڪ روايت مطابق اهي بہ رڪعتون نفل هيون ۽ ٻي روايت موجب
اها سومهڻيءَ (عشاء) جي نماز هئي، جيڪا سفر سبب پاڻ سڳورن ﷺ قصر ڪئي.

• نماز کانپوءِ نبي ڪريم ﷺ جن جڏهن بيت المقدس کان ٻاهر نڪتا تہ اتي جنت مان هڪ
ڏاڪڻ (معراج) آندي ويئي، جنهن تي چڙهي پاڻ ﷺ دنيا جي پهرين آسمان تي پهتا. ان کانپوءِ وري
اها ڏاڪڻ پهرين آسمان تي آندي ويئي، ۽ اتان چڙهي پاڻ ﷺ ٻئي آسمان تي رسيا. اهڙي ريت
درجي بدرجي پاڻ ﷺ ستن آسمانن کان مٿي تائين پهتا. مختلف آسمانن تي پاڻ ڪريم ﷺ جن
جي ملاقات مختلف نبين سڳورن سان پيهر بہ ٿي، جن کي خدا تعاليٰ پنهنجي آخري نبي ﷺ جي
آجيان لاءِ اڳ ۾ ئي اتي پهچائي ڇڏيو هو. (٣) دنيا جي پهرين آسمان تي حضرت آدم عليه السلام
موجود هو. جڏهن تہ ٻئي آسمان تي حضرت يحييٰ ۽ حضرت عيسيٰ عليهما السلام، ٽئين آسمان تي
يوسف عليه السلام ، چوٿين آسمان تي ادريس عليه السلام، پنجين تي هارون عليه السلام، ڇهين تي
موسيٰ عليه السلام ۽ ستين آسمان تي سيدنا ابراهيم عليه السلام موجود هئا. (٤) ان کانپوءِ اڳتي
هلي پاڻ ڪريم ﷺ جن "سِدْرَة المنتهيٰ" جي زيارت ڪئي. هي ٻير جهڙو وڻ آهي، جنهن جا پن
هاٿيءَ جي ڪنن جيڏا ۽ ميوو هَجَرَ (٥) جي مٽن جيڏو هو. ان وڻ جي پاڙ منجهان نڪرندڙ چار نديون بہ
ڏٺائون. انهن مان بہ نديون باطني آهن ۽ بہ ظاهري. باطني ندين جا نالا ڪوثر ۽ سلسبيل ٻڌايا ويا
آهن. جڏهن تہ ظاهري ندين کي وري نيل ۽ فرات سڏيو ويو آهي. (٦)

---

(١) جامع ترمذي ج ٢ ص ١٤١.

(٢) صحيح بخاري جلد ٢ ص ٣٢٧.

(٣) شرح علي المواهب اللدنيہ ج ٦ ص ٥٥. سبل الهديٰ والرشاد. شامي ج ٣ ص ٨٨ ـ ٨٩.

(٤) صحيح بخاري جلد ٢ ص ٣٢٧-٣٢٨ .صحيح مسلم جلد ١ ص ١٠٤.

(٥) "هَجَر" نالي هڪ مشهور شهر بحرين ۾ آهي، پر هتي جنهن "هَجَر" جو ذڪر ڪيو ويو آهي، اهو مديني جي
لڳ هڪ ننڍو ڳوٺ هو. جتان جا مَٽ تمام مشهور هوندا هئا ۽ اهي مَٽ مديني توڙي ٻين پرپاسي وارن شهرن
وڪامڻ ايندا هئا. انهن مَٽن کي ماڻهو ايترو تہ پسند ڪندا هئا. جو بعد ۾ مديني جا ڪنير بہ ان نموني جا مٽ ناهڻ
لڳا ۽ اهي بازار ۾ "قلال الهَجَر" (هجر جا مٽ) ڪري ڪپايا ويندا هئا. (وفاء الوفا سمهودي ج ۴ ص ١٢٢٥)
(معجم البلدان ياقوت حموي جلد ٥ ص ٣٩٣) ("النهايہ" ابن الاثير جلد ٥ ص ٢٤٧).

(٦) صحيح بخاري جلد ٢ ص ٣٢٨.

• ان رات پاڻ ڪريم ﷺ جن پنهنجي رب جون پيون به وڏيون وڏيون نشانيون ڏٺيون. جيئن قرآن مجيد ۾ بيان ڪيو ويو آهي: "اِذ يغشي السدرة ما يغشيٰ" (١) (ڇانئجي رهيا هئا سدره جي مٿان، جيڪي ڇانئجي ويا.) اهي سون مان ٺهيل پروانا هئا ۽ ان سونهري رنگ سدره کي ڍڪي ڇڏيو هو.

• هن ئي رات نبي آخرالزمان ﷺ جن "بيت المعمور" جي زيارت به ڪئي. هي عرش وارن لاءِ خدا جو گهر آهي. ستر هزار فرشتا روزانو جنهن جو طواف ڪندا آهن. اهو سلسلو قيامت تائين جاري رهندو ۽ ڪنهن به ملائڪ کي هڪ دفعي کان وڌيڪ طواف ڪرڻ جو موقعو نه ملي سگهندو. (٢)

هن رات پاڻ ڪريم ﷺ جن کي جنت ۽ ان ۾ موجود نعمتون به ڏيکاريون ويون ته وري دوزخ ۽ ان جا عذاب ۽ اسباب به سندن آڏو ظاهر ڪيا ويا. ان ڪانسواءِ جنت ۽ دوزخ ۾ مقرر ٿيل ملائڪ به ڏٺائون.

• هن سڳوري رات ۾ سرڪار مدينه ﷺ جي آڏو شراب، کير، ۽ ماکيءَ جا پريل ٿي مختلف پيالا پيش ڪيا ويا. جن مان پاڻ ﷺ کير جو پيالو کڻي پيتائون. جنهن تي جبريل عليه السلام کين ٻڌايو ته "اوهانکي ان فطرت تي هلڻ جي هدايت ڪئي ويئي آهي، جيڪا اوهان لاءِ ۽ اوهان جي امت لاءِ خاص طور مقرر ڪئي ويئي آهي." (٣)

• هن برڪت واري رات ۾ نبي ڪريم ﷺ ۽ سندن امت جي مٿان خدا تعاليٰ طرفان روزانو پنج وقت نماز فرض ڪئي ويئي. سڀ کان پهريان هن حڪم ذريعي سڄي ڏينهن رات ۾ پنجاه نمازون فرض ٿيون، پر پوءِ پاڻ ڪريم ﷺ جن پنهنجي رب جي دربار ۾ رعايت جي درخواست ڪئي، جنهن جي نتيجي ۾ اهو انگ گهٽجي وڃي پنجن تائين پهتو. ان لاءِ رحمة للعالمين ﷺ جن کي نَوَ دفعا رب جي دربار ۾ وڃڻو پيو ۽ هر دفعي پنجن نمازن جي رعايت ملي. جڏهن پنج نمازون باقي بچيون، تڏهن رب تعاليٰ فرمايو ته هنن پنجن نمازن کي ادا ڪرڻ وارا پنجاهه نمازن جو ثواب حاصل ڪندا، ڇو جو منهنجا ڪيل فيصلا بدلجي نه سگهندا آهن. (٤) رعايت جي باوجود به ثواب ۾ ڪمي نه ٿيندي آهي.

• هن سڳوريءَ رات ۾ سرور ڪائنات ﷺ جن عرش کان مٿانهين مقام تائين پهتا، جتي کين پنهنجي رب پاڪ جي ويجهڙائي به حاصل ٿي، ته قديم ۽ ازلي ڪلام ٻڌڻ جو شرف به مليو. جيئن رب تعاليٰ پنهنجي پاڪ ڪلام ۾ فرمايو آهي:

ثُمَّ دَنٰى فَتَدَلّٰى • فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ اَوْ اَدْنٰى. (٥)

باقي ان ڳالهه ۾ اختلاف آهي ته پاڻ ڪريم ﷺ جن پنهنجي پالڻهار کي هنن ظاهري اکين سان ڏٺو يا نه؟ حق اهو آهي ته پاڻ پنهنجي رب کي هنن ظاهري اکين سان ڏٺائون.

---

(١) سورة النجم ٥٣، پاره ٢٧ آيت ١٦

(٢) صحيح بخاري جلد ١، ص ٥٠، الروض الانف، "سهيلي" ج ٢ ص ٥٨.

(٣) صحيح بخاري ج٢ ص ٣٢٨ شرح علىٰ المواهب اللدنيه، زرقاني ج ٦ ص٤٧

(٤) صحيح بخاري ج ١ ص ٥٤٨/٥٥٠ .صحيح مسلم ج ١ ص ٩١

(٥) سورة النجم ٥٣، پاره ٢٧، آيت ٨ ۽ ٩.

• هن رات نبي سونهاري ﷺ جن مٿان رب تعاليٰ طرفان هنن لفظن ذريعي سلام موڪلڻ جو طريقو بہ ٻڌايو ويو:

"اَلتَّحِيَّاتُ لِلّٰهِ وَالصَّلَوَاتُ وَالطَّيِّبَاتُ اَلسَّلَامُ عَلَيْكَ اَيُّهَا النَّبِيُّ وَرَحْمَةُ اللّٰهِ وَبَرَكَاتُهٗ، اَلسَّلَامُ عَلَيْنَا وَعَلٰى عِبَادِاللّٰهِ الصَّالِحِيْنَ • اَشْهَدُ اَنْ لَّآ اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَاَشْهَدُ اَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهٗ وَ رَسُوْلُهٗ."

"سموريون زباني، بدني، توڙي مالي عبادتون الله سائين جي لاءِ آهن. سلام هجي اوهان جي مٿان اي نبي ﷺ ۽ الله جي رحمت ۽ ان جون برڪتون، سلام هجي اسان تي ۽ الله جي سڀني صالح ٻانهن تي، مان شاهدي ڏيان ٿو تہ الله کانسواءِ ڪو بہ عبادت جو لائق نہ آهي ۽ اها شاهدي ڏيان ٿو تہ محمد ﷺ الله جو ٻانهو ۽ ان جو رسول آهي."

علامہ گازرونيءَ پنهنجي سيرت جي ڪتاب ۾ اهو احوال نقل ڪيو آهي.

ڪافرن جا سوال جواب

معراج واري واقعي جي صبح جو جڏهن ڪافرن کي خبر پئي تہ خدا جو رسول ﷺ رات جي پيٽ ۾ مڪي کان بيت المقدس ۽ اتان آسمانن جو سير ڪري موٽي آيو آهي، تہ ڪين ان ڳالهہ تي ويساهہ نہ ٿي آيو ۽ هو پاڻ ڪريم ﷺ جن کان بيت المقدس بابت نشانيون پڇڻ لڳا. جنهن تي پاڻ ﷺ ويچار ۾ پئجي ويا، ڇو جو نبي سڳورا ﷺ هڪ تہ ٿوري دير اتي ترسيا هئا ۽ ٻيو رات جو اونداهي بہ هئي ۽ وري ڪين اهو گمان بہ نہ هو تہ ڪانئن کي ان قسم جا سوال پڇيا ويندا. بهرحال خداتعاليٰ طرفان ان موقعي تي جبريل کي حڪم ڏنو ويو ۽ هن بيت المقدس کي آڻي مڪي ۾ "دارِعَقِيْل" وٽ رکيو. جنهن خدا جا رسول ﷺ اکين آڏو بيت المقدس کي ڏسي هر سوال جو جواب ڏيندا رهيا. (١)

بيت المقدس کي مڪي ۾ گهرائڻ اسان جي نبي ﷺ جن جو اهڙو ئي هڪ معجزو آهي، جهڙو حضرت سليمان عليہ السلام طرفان "بلقيس" جي تخت کي گهرائڻ وقت ڏيکاريو ويو هو. ان کانپوءِ بہ مڪي وارن کي اعتبار نہ آيو ۽ هنن آزمائش خاطر رسول الله ﷺ جن کان ان قافلي بابت پڇا ڳاڇا ڪئي، جيڪو واپار سانگي اُنن رستي مڪي کان شام ڏانهن ويل هو.

نبي سڳوري ﷺ جن ڪين ان قافلي بابت سمورا پار پتا ڏسيا. قافلي کي جتي ڏنو هئائون، اها جاءِ بہ ڪين ڏسيائون تہ قافلي سان گڏ ماڻهن توڙي اٺن جو تعداد بہ، ان کانسواءِ قافلي جي واپس موٽڻ جي تاريخ ۽ ڏينهن بہ ٻڌايائون، يعني تہ اهو قافلو اربع ڏينهن مڪي پهچندو. سڀ کان اڳ هڪ ميرانجهڙي رنگ جو اُٺ هوندو، جنهن جي مٿان ڪاري رنگ جو ڪجائو ۽ ان تي بہ ڳوٿيون پڻ رکيل هونديون. پوءِ ائين ئي ٿيو، جيئن خدا جي سچي رسول ﷺ جن ٻڌايو هو. پر پوءِ بہ هنن بدنصيبن کي ايمان آڻڻ جي توفيق نصيب نہ ٿي.

---

(١) صحيح بخاري جلد ٢ ص ٣٢٦ - مسند احمد بن حنبل جلد ١ ص ٣٠٩ - دلائل النبوة بيهقي جلد ٢/٦٤-٣٦٣.

عَبْدُالله بن جَعْفَر رض جو جمڻ

• هن سال حَبَش ۾ جَعْفَر بن اَبُو طَالِب جي گهر پٽ ڄائو. جنهن جو نالو عَبْدُالله رکيائون. هي پهريون مسلمان ٻار هو، جيڪو حَبَش جي سرزمين تي ڄائو. حضرت جَعْفَر ۽ سندس زال اَسْماء بنت عُمَيْس هجرت ڪري حَبَش ويا هئا ۽ اتان وري خيبر فتح ٿيڻ واري ڏينهن مديني پهتا. جيئن ڪيترن ئي محدثن ۽ سيرت نگارن لکيو آهي. سخاوت جي لحاظ کان عَبْدُالله بن جَعْفَر جو ٻيو ڪو مَٽ نه هو. ڪجهه راوين جو قول آهي ته نبي ڪريم ﷺ کانپوءِ مسلمانن ۾ عبدالله بن جعفر کان وڌيڪ سخي ٻيو ڪونه ٿيو. کيس "بَحْر الْجُود" يعني "سخاوت جو سمنڊ" سڏيو ويندو هو. سندس شمار ننڍي عمر وارن صحابين ۾ ٿيندو آهي. ڇو جو پاڻ ڪريم ﷺ جن جي وصال وقت عبدالله جي عمر ڏهه ورهيه هئي. اها روايت "اسد الغابہ" ۾ ابن الاثير نقل ڪئي آهي. (۱)

عقبہ جي ٻي بيعت

هن سال رجب جي مهيني ۾ "عَقَبہ" وٽ ٻيو ڀيرو بيعت ڪئي ويئي، جنهن ۾ تيرهن ماڻهو شامل هئا. (۲) پاڻ سڳورا ﷺ حج جي موقعي تي اسلام جي دعوت ڏيڻ لاءِ هتي پهتا ته سندن ملاقات مديني کان آيل حاجين سان ٿي. هنن اها دعوت قبول ڪئي ۽ اتي جو اتي نبي آخرالزمان ﷺ جي هٿ تي بيعت ڪيائون ۽ ڪلمو پڙهيائون. سندن نالا هن ريت آهن:

(۱) بَشِيْر بن سَعْد، جيڪو نُعْمَان بن بَشِيْر جو پيءُ هو.
(۲) سَعد بن مَعَاذ اَشْهَلِيْ اَوْسِي، اَوْس قبيلي جو سردار.
(۳) عَبْدُالله بن عَمْرو بن حَرَام.
(۴) ۽ سندس ننڍڙو پٽ جابر بن عبدالله.
(۵) اُسَيْد بن حُضَيْر.
(۶) اُبَيّ بن ڪَعْب.
(۷) عُبَادَه بن صَامِت.
(۸) اَبُو مَسْعُود عُقْبَہ بن عَمْرو اَنْصَارِيْ بَدْري.
(۹) ذَڪْوَان بن عَبْد قَيْس زُرَقي.
(۱۰) رَافِع بن مَالِڪ زُرَقي.
(۱۱) قُطْبَہ بن عَامِر.
(۱۲) عُتْبَہ بن عَامِر.
(۱۳) عُوَيْم بن سَاعِدَه.

---

(۱) اسد الغابہ، ابن الاثير جلد ۳ ص ۱۳۴.

(۲) الطبقات الڪبرىٰ ابن سعد ج ۱ ص ۲۲۱، البدايہ - والنهايہ. ابن ڪثير ج ۳ ص ۱۵۰. دلائل النبوه بيهقي ج ۲ ص ۴۴۲.

مُصْعَب بن عُمَيْر رضہ جي مديني ڏانهن روانگي

• هن سال مشهور صحابي مُصْعَب بن عُمَيْر قُرَشِي عَبْدَرِي کي نبي ڪريم ﷺ طرفان مديني اماڻيو ويو تہ جيئن هو اتان جي مسلمانن کي قرآن پڙهائي، نماز جو طريقو سيکاري ۽ اسلامي شريعت جي حڪمن کان واقف ڪري سگهي. حضرت مُصْعَب ان سونپيل ذميواريءَ کي نهايت ايمانداريءَ ۽ اورچائيءَ سان پورو ڪيو. (١) باقي ان ڳالهہ ۾ اختلاف آهي تہ مُصْعَب رضہ کي مديني ڏانهن عَقَبَہَ جي پهرين بيعت کانپوءِ اماڻيو ويو يا ٻيءَ بيعت کانپوءِ. اڪثريت جي راءِ مطابق اهو واقعو ٻي بيعت کانپوءِ جو آهي. حضرت مصعب بن عمير رضہ جي ڪوشش جي نتيجي ۾ ٧٣ ماڻهو ساڻس گڏ مديني کان مڪي آيا. جن پاڻ ڪريم ﷺ جن جي هٿ مبارڪ تي عقبہ وٽ ٽين بيعت ڪئي. جنهن جو تفصيل سن ١٣ نبويءَ جي واقعات ۾ بيان ڪيو ويندو. رسول اڪرم ﷺ جن دين جي تبليغ ۽ اشاعت جي سلسلي ۾ مصعب بن عمير رضہ کي بہ دفعا مديني ڏانهن اماڻيو. سندس خدمتن جو وڌيڪ ذڪر سن پهرين هجريءَ جي واقعات ۾ ڪيو ويندو.

مُصْعَب بن عُمَيْر رضہ جي هٿ تي اسلام قبول ڪرڻ وارن جو ذڪر

• هن سال مديني ۾ محمد بن مُسْلِمَہَ بن خَالِد مدني اَنْصَارِيْ حَارِثيءَ، حَضرت مُصْعَب بن عُمَيْر رضہ جي هٿ تي اسلام قبول ڪيو. هي بني اَشْهَل وارن جو حليف هو، جنهنڪري ڪيس "اَشْهَلي" بہ سڏيندا آهن. (٢) هي واقعو هجرت نبوي ﷺ کان اڳ جو آهي. "محمد" نالي وارن صحابين ۾ هي عمر ۾ سيني کان وڏو هو.

عَبَّاد بن بِشَرْ رضہ جو اسلام قبول ڪرڻ

• هن سال اَبُوبِشَرْ عَبَّاد بن بِشْر بن وَقْش اَنْصَارِيْ اَشْهَلي بہ مُصْعَب بن عُمَيْر رضہ جي هٿ تي اسلام قبول ڪيو ۽ پاڻ ڪريم ﷺ جن سان گڏ بَدْر، اُحُد، توڙي ان کانپوءِ ٻين سيني غَزْوَات ۾ شريڪ رهيو. عَبَّاد بن بِشَر ۽ اُسَيْد بن حُضَيْر هڪ دفعي ڪافي دير سان نبي سونهاري ﷺ جن جي پويان سومهڻيءَ (عشاء) جي نماز پڙهي ۽ پوءِ اونداهي رات ۾ پنهنجن گهرن ڏانهن پنڌ پيا، جنهن وقت پاڻ ڪريم ﷺ جن جي آڏو لنگهيا تہ عَبَّاد جي هٿ ۾ جيڪا لٺ هئي، ان مان روشني ظاهر ٿيڻ لڳي ۽ هو ٻئي ڄڻا ان روشنيءَ جي زور تي هلندا رهيا، اڳتي هلي جڏهن ٻنهي جي واٽ جدا ٿي تہ ٻئي جي لٺ مان بہ روشني نڪرڻ لڳي. پوءِ هو ٻئي ڄڻا ان ريت پنهنجي پنهنجي گهر پهتا. (٣) هي

---

(١)"مصعب بن عمير" مديني ۾ حضرت اسعد بن زُراره جي گهر اچي رهيو ۽ پوءِ هو مديني جي ماڻهن کي دين جي دعوت ڏيندو رهيو. سندس ڪوشش وڏو رنگ لاتو ۽ ٿوري ئي عرصي ۾ ٻن ٽن گهرن کي ڇڏي مديني ۾ ڪو اهڙو گهر باقي نہ بچيو، جتي ڪو مسلمان موجود نہ هجي.

سيرة ابن هشام جلد ٢ ص ٨٠ - سيرة النبويہ "ابن ڪثير" ج ٢ ص ١٨۴.

(٢) الاصابہ. ابن حجر ج٣ ص٨٥/ ٣٨٦، اسد الغابہ ابن اثير ج۴ ص ٣٣١/٣٠.

(٣) الاصابہ. ابن حجر ج ٢ ص ٢٦٣، اسدالغابہ. ابن اثير ج ٣ ص ١٠١.

نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن جو معجزو هو.

اَبُوسَلَمَ رضہ جي هجرت

هن سال ابو سلمہ رضہ عَبدُالله بن اَسَد مخزومي مڪي کان مديني ڏانهن هجرت ڪئي. ابو سلمہ رضہ پهريان حبش ڏانهن هجرت ڪئي هئي ۽ ان کانپوءِ مڪي واپس موٽي آيو. پوءِ مڪي ۾ ڪيس ڪافرن وري تنگ ڪرڻ شروع ڪيو. هوڏانهن مديني ۾ اسلام جي وڌڻ ۽ ويجهڻ جون خبرون پڌجڻ ۾ آيون، انڪري حضرت ابو سلمہ رضہ هن دفعي وري مديني ڏانهن هجرت ڪئي. (١)

---

(١) اسدالغابہ "ابن اثير" ج ٣ ص ١٩٦.

فصل تيرهون

هن فصل ۾ سن تيرهين نبويءَ جا واقعا بيان ڪيا ويا آهن.

عَقَبَہ جي ٽين بَيْعَت

• هن سال ذوالحج جي مهيني ۾ عَقَبَہ وٽ ٽين بَيْعَت ڪئي ويئي. گذريل سال "بيعت" ڪرڻ وقت مديني جا انصار نبي ڪريم ﷺ جن سان اهو انجام ڪري ويا هئا تہ هو ايندڙ سال وري انهيءَ ساڳئي ماڳ تي ساڻن ملاقات ڪندا.

پاڻ سڳورا ﷺ واعدي مطابق حج جي موقعي تي جڏهن اتي پهتا، تہ انصار جي جماعت پنهنجي ڪيل قول موجب ان ساڳئي جاءِ تي موجود هئي. ان جماعت ۾ ٽيهتر مردن سان گڏ ہہ عورتون بہ شامل هيون.

پوءِ انهن سڀني، "اَيَّامِ تَشْرِيْق" (۱) جي وچين رات نبي اڪرم ﷺ جن جي هٿ مبارڪ تي بيعت ڪئي. بيعت ڪرڻ وارن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا.

(۱) اَوْس بن ثَابِت خَزْرَجِيّ نَجَارِي، جيڪو حَسَّان بن ثَابِت جو ڀاءُ هو.

(۲) بَرَاء بن مَعْرُوْر بن صَخر خَزْرَجِيْ سَلَمِيّ، جنهن هن بيعت ڪرڻ جو شرف سڀ کان پهريان حاصل ڪيو.

(۳) بشر بن براء، هي بَرَاء بن معرور جو پٽ هو.

(۴) اَبُوْ اَيُّوْب خَالِد بن زَيْد خَزْرَجِيْ نَجاري.

(۵) خَلَّاد بن سُوَيْد بن ثَعْلَبَہ خَزْرَجِيْ.

(۶) اَبُوْ رَفَاعَہ رَافِع بن مَالِڪ بن عَجْلَان خَزْرَجِيْ عَجْلَانِي.

(۷) رِفَاعَہ بن رافع بن مَالِڪ، هن کي ڪڏهن ڏاڏي جي نالي پنيان ابن مالڪ بہ سڏيو ويندو آهي.

(۸) اَبُوْ لُبَابَہ رِفَاعَہ بن عَبْدُالْمُنْذِر اَوْسِي.

(۹) اَبُوْ طَلْحَہ زَيْد بن سَهْل خَزْرَجِيّ، هي اُمِ سُلَيْم جو گهر وارو هو.

(۱۰) اَبُو خَيْثَمَہ سَعْد بن خَيْثَمَہ اَوْسِي.

(۱۱) سَعْد بن رَبِيْع بن عَمْرو خَزْرَجِيّ.

---

(۱) "تَشْرِيْق" جي لغوي معني آهي: "ڪنهن شيءِ کي اُس ۾ سُڪائڻ". اصطلاحي طور "تشريق جا ڏينهن" حج جي آخري ٽن ڏينهن کي يعني ۱۱ کان ۱۳ تائين سڏيو ويندو آهي. ڇو جو انهن ڏينهن تي حاجي سڳورا جيڪا قرباني ڪندا هئا، ان گوشت کي اُس ۾ سڪايو ويندو هو. انهن ڏينهن تي نبي ڪريم ﷺ جن روزي رکڻ جي منع فرمائي آهي ۽ انهن ڏينهن کي کائڻ پيئڻ ۽ ذڪر الاهي جا ڏينهن سڏيو ويو آهي.

(لسان العرب جلد ۱۰ ص ۱۷۶. دائرة المعارف (اردو) ج ٦ ص ۴۲۳).

(١٢) اَبُوَ قَيۡس سَعۡد بن عُبَادَه ابن دُلَيۡمُ خَزۡرَجِيّ، هي پنهنجي قبيلي جو سردار هو.

(١٣) سَلَمَہ بن سلامہ بن وَقۡش اَوۡسي بَدۡرِي.

(١٤) ظُهَيۡرُ بن رَافِع بن عَدِيّ.

(١٥) عَبۡدُالله بن اُنَيۡس جُهَني، جيڪو انصارن جي قبيلي بنو سَلَمَہ جو ساٿاري هو.

(١٦) عَبۡدُالله بن جُبَير بن نُعۡمان اَوۡسِي، هي غَزۡوَه اُحُد ۾ تير اندازن جي جٿي جو سرواڻ هو ۽ ان موقعي تي ئي شهيد ٿيو هو.

(١٧) عَبۡدُالله بن رَوَاحَہ بن ثَعۡلَبَہ خَزۡرَجِي، جيڪو مشهور شاعر آهي.

(١٨) عَبۡدُالله بن زَيۡد بن عَبۡدرَبِّه خَزۡرَجِي حَارِثي، سندس ڪُنيت اَبُو محمد آهي. ڪيس خواب ۾ اذان جو طريقو ڏسيو ويو هو.

(١٩) عَمۡرو بن جَمُوح بن زَيۡد خَزۡرَجي سَلِمي.

(٢٠) سندس پٽ مُعَاذ بن عَمۡرو بن جَمُوۡح.

(٢١) قَتَادَه بن نُعۡمَان بن زَيۡد اَوۡسي ظفري.

(٢٢) اَبُوالۡيَسَر ڪَعۡب بن عَمۡرو بن عَبَّاد سَلِمِي خَزۡرَجي.

(٢٣) مشهور شاعر ڪعب بن مَالِڪ بن عَمۡرو سَلَمِي خَزۡرَجِي. هي انهن ٽن ڄڻن مان هڪ هو. جيڪي تَبُوڪ واري لڙائيءَ ۾ بهرو وٺي نہ سگهيا ۽ پوئتي رهجي ويا هئا.

(٢٤) مَالِڪ بن دُخۡشُم بن مَالِڪ اَنۡصَارِي جيڪو بَنو عَمۡرو بن عَوۡف وارن مان هو. (دُخۡشُم کي دُخۡشَن بہ چيو ويندو آهي)

(٢٥) مُعَاذ بن جَبَل بن عَمۡرو خَزۡرَجي جُشَمِي، جيڪو "حرام ۽ حلال" جي علم جو امام هو.

(٢٦) مَعۡن بن عَدِيّ بن جَدّ بن عَجۡلَان بَلَوِي. هي انصار جي قبيلي عمرو ابن عوف وارن جو ساٿاري هو.

(٢٧) مُنۡذِر بن عَمۡرو بن خُنَيۡس خَزۡرَجِي سَاعِدِي، هي ان جماعت جو اڳواڻ هو. جنهن کي "بئرمعونہ" واري واقعي ۾ شهيد ڪيو ويو.

(٢٨) نُعۡمَان بن عَمۡرو بن رِفَاعَہ اَنۡصَارِي نَجَّارِي، ڪيس نُعَيۡمَانُ بہ سڏيو ويندو آهي.

(٢٩) اَبُوۡ بُرۡدَه هَانِي بن نِيَار بَلَوِي، هي اَنۡصَار جي قبيلي خَزۡرَج جي هڪ شاخ بَنُو حَارِث جو حَليف هو ۽ بَرَاء بن عَازِب جو مامو هو، وغيره.

اهي بيعت عقبہ ۾ شامل ڪجهہ مردن جا نالا آهن. انهن ڪانسواءِ بہ عورتون بہ هن بيعت ۾ شامل هيون. جن جا نالا هي آهن. (١) اَسۡمَاء بنت عَمۡرو بن عَدِي سلميہ خزرجيہ (٢) اُمِّ عَمَارَه "نَسِيۡبَہ" بنت ڪعب بن عَمۡرو اَنۡصَارِيہ مَازِنِيَّہ. (١)

ڪڏهن ڪڏهن ماڻهو نالن جي هڪجهڙائي سبب "نَسِيۡبَہ" کي اُمِّ عطِيَّہ بہ سمجهندا آهن. جيڪا هڪ چٽي غلطي آهي. "اُمِّ عَطِيَّہ" جو نالو "نُسَيۡبَہ" (ن تي پيش) آهي. اهو بہ ياد رکڻ کپي تہ عَقَبَہ جي ٽين بيعت ۾ "اُمِّ عَطِيَّہ" نہ پر "اُمِّ عَمَاره" شامل هئي.

---

(١) سبل الهدىٰ و الرشاد. شامي ج٣ ص ٢٠٣.

نماز ۾ تڪڙ ڪرڻ وارو صحابي

• رِفَاعَہ بن رَافع بن مَالِڪ، جنهن عَقَبَہ جي ٽين بيعت ۾ حصو ورتو. ان کي "مُسِيءُ الصّلٰوة" (نماز صحيح طرح نہ ادا ڪرڻ وارو) ڪري سڏيو ويندو آهي. اهو ان ڪري جو هڪ ڀيري نبي ڪريم ﷺ جن مسجد ۾ موجود هئا، تہ اتي رِفَاعَہ بن رَافع بہ پهتو ۽ نماز پڙهڻ شروع ڪيائين. تڙ تڪڙ ۾ نماز پوري ڪري، جڏهن پاڻ سڳورن ﷺ کي سلام ڪيائين تہ خدا جي سچي رسول ﷺ جن ڪيس فرمايو: "رِفَاعَہ تو جڻ نماز نہ پڙهي، ان ڪري هاڻ تون پنهنجي نماز کي ورائي پڙهہ." ان ڪانپوءِ رِفَاعَہ وري بہ ساڳيءَ طرح نماز ادا ڪئي. ان ربت دربار نبوي ﷺ مان ڪيس بہ ٽي دفعا نماز ورائي پڙهڻ جو حڪم مليو. اها هڪ ڊگهي حديث آهي ۽ بخاري شريف ۾ موجود آهي. (١)

• هن سال عَقَبَہ واري ٽين بيعت جي موقعي تي رسول رحمت ﷺ مديني وارن مٿان سندن مرضيءَ موجب ٻارهن نقيب مقرر ڪيا، جن مان نَوَنِ جو تعلق "خزرج" قبيلي سان هو. باقي ٽي "اوس" قبيلي مان هئا. انهن جو تفصيل هيٺ ڏجي ٿو. (٢)

نقيبن جا نالا (خزرج قبيلي مان)	انهن قبيلن جا نالا جن مٿان نقيب مقرر ڪيا ويا
(١) اَسْعَد بن زُرارَه اَبُوْ اُمَامَہ	بَني نَجّار
(٢) رَافِع بن مَالِڪ بن عَجْلاَن	بَني زُرَيْق
(٣) سَعْد بن رَبِيْع بن عَمْرو	
(۴) عَبْدُالله بن رَوَاحہ	بَني حَارِث بن خَزْرَج
(٥) سَعْد بن عُبَادَه	
(٦) مُنْذِر بن عَمْرو بن خُنَيْس	بَنُو سَلمہ
(٧) عُبَادَه بن صَامِت	
(اَوْس قبيلي مان)	
(١) اُسَيد بن حُضَيْر	بَني عَبْدُالاَشْهَل
(٢) رِفَاعَہ بن عَبْدُالمُنْذِر	
(٣) سَعْد بن خَيْثَمَہ	بَنُو عَمْرو بن عَوْف

---

(١) صحيح بخاري جلد ١ ص ١۴۴ ،اسد الغابہ" ابن اثير ج ٢ ص ١٧٩-١٧٨

(٢) خزرج قبيلي مان جيڪي نوَ "نقيب" چونڊيا ويا، انهن منجهان هت فقط ست نالا درج ڪيا ويا آهن. باقي بہ نالا شايد ڪاتب جي ڀَل سبب رهجي ويا آهن، اهي آهن براء بن معرور بن صخر ۽ عبدالله بن عمرو بن حرام بن ثعلبہ، انهن ٻنهي کي بنو سلمہ وارن جي مٿان نقيب مقرر ڪيو ويو هو.

پاڻ ڪريم ﷺ جن فرمايو: "اهي نقيب" پنهنجي قوم جي معاملن جي ائين سار سنڀال لهندا، جيئن حضرت موسيٰ عليہ السلام جا حواري پنهنجي قوم جا معاملا سنڀاليندا هئا.

سيرة ابن هشام جلد ٢ ص ٨٦-٨٧، الطبقات الڪبريٰ ابن سعد ج ١ ص ١٥٠، شرح مواهب لدنيہ "زرقاني" جلد ١ ص ٣١٧، دلائل النبوة، بيهقي جلد ٢ ص ۴۴٨، سيرة نبويہ، ابن ڪثير جلد ٢ ص ١٩٨-١٩٩، سبل الهديٰ والرشاد شامي ج ٣ ص ٢٠٣.

مُعَاذ بن جَبَل رضہ ۽ اَبُو اَيُّوب خَزْرَجيءَ رضہ جو اسلام قبول ڪرڻ

• هن سال "عَقَبَہ" جي ٻين بيعت واري موقعي تي مُعَاذ بن جَبَل اَنْصَاري خَزْرَجِي اسلام قبول ڪيو. ان وقت سندس ڄمار ارڙهن ورهيہ هئي. [1] ان ڪانسواءِ اَبُو اَيُّوب خَالِد بن زَيْد خَزْرَجِي بہ هن موقعي تي اسلام قبول ڪيو. [2]

سَعِيْد رضہ بن عَاص جو ڄمڻ

• هن ئي سال يا هڪ ٻي روايت موجب هڪ سال پوءِ، سَعِيْد بن عَاص بن سَعِيْد بن عَاص بن اُميہ قرشي اموي ڄائو، ۽ اڳتي هلي هن اسلام قبول ڪيو. ڪيس صحابين جي سٽ ۾ شمار ڪيو وڃي ٿو. حضرت عُثْمَان بن عَفَّان رضہ، جيڪو قرآن شريف جو نسخو تيار ڪرايو، ان جي ڪاتبن ۾ سَعِيْد بن عَاص جو نالو بہ شامل آهي. [3] سندس پيءُ "عَاصِ بن سَعِيْد" کي ڪفر جي حالت ۾ جنگ بدر واري ڏينهن حضرت عَلي رضہ بن اَبُوطَالِب قتل ڪيو هو. [4]

عَقَبَہ جون ٽي بيعتون

مختلف روايتن مان ظاهر ٿئي ٿو تہ "عَقَبَہ" وٽ ٽي دفعا بيعت ڪئي ويئي. پهريون ڀيرو رجب سن ٻارهين نبويءَ ۾، جنهن ۾ بيعت ڪرڻ وارن جو تعداد ڇهہ يا اٺ آهي.

ٻي بيعت رجب سن ٻارهين نبويءَ ڌاري ڪئي ويئي. جنهن ۾ ٻارهن ماڻهو شامل هئا.

جڏهن تہ ٽين بيعت سن تيرهين نبويءَ جي ذوالحج مهيني ۾ ٿي، جنهن ۾ شامل مردن جو تعداد ٽيهتر هو. انهن سان گڏ پنج يا ڇهہ عورتون بہ هيون.

مهينن ۾ نَسِيءَ ڪرڻ جو رواج

ان زماني ۾ حج رجب جي مهيني ۾ انڪري ٿيندو هو، جو ڪافرن ۾ جهالت سبب "نسيء" جو رواج هو. يعني هو مهينن ۾ پنهنجي مرضيءَ موجب ڦير ڦار ڪري انهن کي اڳي پوءِ ڪندا هئا.

پهرين ڀاڱي جو خاتمو

ان سان گڏ هن ڪتاب جو پهريون ڀاڱو پورو ٿيو، جنهن ۾ نبوت جي تيرهن سالن جا واقعا بيان ڪيا ويا. ان ڪانپوءِ پيغمبر آخرالزمان ﷺ جن جي نبوت جو چوڏهون سال شروع ٿيو، جنهن کي هجرت جو پهريون سال ڪري ليکيو ويندو آهي. ڇو جو هن ئي سال "عَقَبَہ" جي ٽين بيعت کان اٽڪل

---

(١) تذڪرة الحفاظ "ذهبي" جلد پهريون ص ١٩.

(٢) هي اهو خوش نصيب صحابي آهي، جنهن وٽ نبي اڪرم ﷺ جن هجرت ڪانپوءِ مديني ۾ اچي مهمان ٿيا. اسد الغابہ "ابن اثير جلد ٢ ص ٨٠، الاصابہ ابن حجرجلد ١ ص ٤٠٥.

(٣) اسد الغابہ ابن اثير جلد ٢ ص ٣١٠.

(٤) اسد الغابہ ابن اثير جلد ٢ ص ٣١٠.

تي مهينا پوءِ رسول الله ﷺ جن مکي کان مديني ڏانهن هجرت فرمائي. ان هجرت جو احوال ۽ ان سال دوران پيش ايندڙ ٻين واقعات جو ذڪر انشاءَ الله تعاليٰ هجرت جي پهرين سال واري فصل ۾ ڪيو ويندو، جيڪو هن ڪتاب جو ٻيو ڀاڱو ۽ ٽيون باب هوندو.

علامہ گازروني پنهنجي سيرت جي ڪتاب ۾ لکيو آهي:

"نبي سونهاري ﷺ پاڻ پنهنجي سِرِ مکي کان مديني ڏانهن هجرت "نبوت" جي چوڏهين سال فرمائي."

ان مان اها پروڙ پوي ٿي تہ حافظ ابن ڪثير (1) پنهنجي مشهور ڪتاب "البدايہ والنهايہ" ۾ جيڪو لکيو آهي تہ، "نبي سگوري ﷺ جن مکي کان مديني ڏانهن هجرت "عَقَبَہ" جي ٽئين بيعت کانپوءِ سن ١٣ نبويءَ ڌاري ڪئي." (2) تہ اها سندس ڀُل آهي يا وري هن نبوت جي پهرين سال کي ليکي ۾ نہ آندو آهي. اهو شايد ان ڪري جو اهو سال اڻپورو هو، ڇو جو نئون سال تہ محرم کان شروع ٿيو، جڏهن تہ پهرين وحي نازل ٿي ربيع الاول يا رمضان جي مهيني ۾، جيئن پهرئين فصل ۾ بيان ٿي چڪو آهي.

---

(١) عماد الدين ابو الفداء اسماعيل بن عمر بن ڪثير بن ضَو بن ڪثير قَيسي بَصروي پنهنجي وقت جو مڃيل عالم، محدث، مفسر، مؤرخ ۽ فقيه ٿي گذريو آهي.

جيڪو ٧٠١ هجري بمطابق ١٣٠٢ع ڌاري "بصري" جي ڀسگردائيءَ ۾ "جندل" نالي ڳوٺ ۾ ڄائو. هو اڃا ڇهن ورهين جو مس ٿيو تہ سندس پيءُ گذاري ويو. ان کانپوءِ سندس وڏو ڀاءُ کيس دمشق وٺي آيو ۽ پوءِ اتي رهائش اختيار ڪيائون. هو اتي ئي جوان ٿيو. وقت جي مڃيل عالمن وٽان حديث، تفسير، تاريخ ۽ فقه جي تعليم حاصل ڪيائين، جن ۾ ابن عساڪر، اسحاق آمدي، امام مزي، ابن زراد، ابن رضي ۽ ابن تيميہ جا نالا ذڪر جوڳا آهن. ابن تيميہ سان کيس بي پناهہ عقيدت هئي، جنهن جي نتيجي ۾ کيس وقت جي سرڪار طرفان ڪافي صعوبتون بہ سهڻيون پيون. ڪيترائي ڪتاب لکيائين. جن مان قرآن جو تفسير، البدايہ والنهايہ، ۽ سيرة ابن ڪثير تمام گهڻا مشهور ۽ مقبول ٿيا. حديث جي راوين بابت هڪ ڪتاب "التڪميل" نالي سٺن جلدن ۾ لکيائين. ان کان پوءِ صحيح بخاريءَ جي جامع شرح بہ لکڻ شروع ڪيائين، جيڪا مڪمل ٿي نہ سگهي. ان کانسواءِ حديث جي سلسلي ۾ سندس وڏي ۾ وڏي ڪاوش "جامع المسانيد" جي ترتيب آهي، جنهن ۾ حديث جي مڙني معتبر ڪتابن جون روايتون راوين جي ترتيب سان جمع ڪيون اٿس. هي ڪتاب تازو ٣٦ ضخيم جلدن ۾ نهايت آب و تاب سان بيروت مان شايع ٿيو آهي.

٧٧٤ هجري بمطابق ١٣٧٢ عيسويءَ ڌاري دمشق ۾ وفات ڪيائين، جتي کيس "مقبره صوفيہ" اندر پنهنجي پياري استاد امام ابن تيميہ جي پير ۾ دفنايو ويو.

دائرة المعارف (اردو) جلد ١ ص ٦٥٤، "الدرر الكامنة" ابن حجر ج ١ ص ٣٧٣/٧٣، الاعلام "زرڪلي" جلد ١ ص ٣٢٠، مفتاح السعاده "طاش ڪبري زاده ج ١ ص ٢٣٢/٣١، معجم المؤلفين "عمرر رضا ڪحالہ" ج ٢ ص ٢٨٤.

(٢) البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٢ ص ١٧٥.

پاڱو پيو

باب پهريون

غزوات

بسم الله الرحمٰن الرحيم

پاڱو ٻيو

هاڻي هن ڪتاب جو ٻيو پاڱو شروع ٿئي ٿو، جنهن ۾ نبي سڳوري صلي الله عليہ وسلم جن جي مديني ڏانهن هجرت کان وٺي سندن وصال تائين پيش آيل واقعات جو ذڪر ڪيو ويو آهي.
هي پاڱو ٽن بابن ۾ ورهايل آهي.

باب پهريون

هن باب ۾ انهن جهادي ڪارروائين جو ذڪر ڪيو ويو آهي، جن ۾ سرورِ ڪائنات صلي الله عليہ وسلم جن پاڻ پنهنجي سرِ بهرو ورتو.

• اسان کي اها ڄاڻ هئڻ کپي تہ اسان جي پياري رسول صلي الله عليہ وسلم جن، پاڻ جن جنگين ۽ مهمات ۾ شريڪ ٿيا تن کي محدثن جي اصطلاح ۾ " مَغَازِي" يا " غزَوَات" سڏيو ويو آهي. باقي اهي لڙايون يا معرڪه جن ۾ پاڻ ڪريم صلي الله عليہ وسلم جن پنهنجي سر تہ شريڪ نہ ٿيا پر انهن جي اڳواٽي سندن طرفان موڪليل صحابي سڳورن ڪئي تن کي " سَرَايَا" ۽ " بُعُوْث" جي نالي سان ياد ڪيو وڃي ٿو.

• اسان کي اها ڄاڻ بہ رکڻ کپي تہ اسلام جي اوائلي دور ۾ نبي ڪريم صلي الله عليہ وسلم جن کي ڪافرن سان جنگ ڪرڻ جي اجازت نہ هئي. (۱) اهڙو حڪم ڪين بعد ۾ سن ٻي هجري جي صفر مهيني دوران هن آيت ذريعي ڏنو ويو:

(۱) خدا تعاليٰ طرفان اسلام جا احڪام هڪ ئي وقت يا جلديءَ ۾ نہ پر آهستي آهستي نهايت موزون ۽ مناسب وقتن تي نازل ٿيندا رهيا. انهن وقتن جو تعين خدا تعاليٰ طرفان ڪيو ويو ان ڪري جيڪو حڪم جنهن وقت نازل ٿيو تہ ائين پيو محسوس ٿئي تہ ان حڪم جي نزول لاءِ اهوئي وقت سڀ کان وڌيڪ موزون هو. تڏهن تہ هر حڪمَ پنهنجي پويان هڪ تاريخ ڇڏي آهي. جنهن کي ڏسي معلوم ٿئي ٿو تہ مسلمانن لاءِ وقت جي مناسبت سبب انهن حڪمن جي پوئواري ڪرڻ جو عمل آسان ٿي پيو.

خدا تعاليٰ پنهنجي آخري پيغمبر ﷺ ۽ پنهنجي آخري ڪتاب ذريعي هڪ اهڙي امت تيار ڪرڻ پئي چاهي جيڪا پهـــريان پنـــهنجي سموري زندگيءَ جو نظام الله تعاليٰ جي هدايت مطابق قائم ڪري ۽ ان ڪانپوءِ وري اهائي قوم مالڪ الملڪ جي تائيد سان ان خدائي نظام جي علمبردار ٿي اٿي ۽ سموري دنيا تائين اهو پيغام پهچائي. اهو ڪم ان آخري امت جي فرائض منصبيءَ جو حصو آهي ۽ پوءِ ان رستي ۾ ان قوم کي جيڪي بہ تڪليفون سامهون اچن تہ خدا جي رضا لاءِ پنهنجا پير پختا ڪري انهن سان مهاڏو اٽڪائي. بيهن.ان سلسلي ۾ پهريون ڪم عقيدي جي اصلاح وارو

هو جيڪو مڪي شريف ۾ شروع ٿيو ۽ درجي بدرجي اڳتي وڌندو رهيو نبي اڪرم ﷺ جن مٿان الله تعاليٰ طرفان پهرين وحي غار حرا ۾ نازل ٿي جنهن جي ذريعي کين حڪم ڏنو ويو تہ "اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّکَ" پڙهہ پنهنجي الله جي نالي سان.

اهو نبوت جو آغاز هو ۽ پهريون حڪم سندن ذات با برڪات لاء ئي هو جنهن جي شروعات الله جي نالي سان ڪئي ويئي. ان جاء تي ڪنهن ٻئي تائين پيغام پهچائڻ جو ڪو ذڪر نہ آهي.

ان کانپوء ٻيو حڪم نازل ٿيو: "يَاَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ قُمْ فَاَنْذِرْ.

ان حڪم ذريعي کين ٻڌايو ويو تہ هاڻي اٿو ماڻهن کي ڊيڄاريو (الله کان).

ان سلسلي ۾ اهو پهريون ڊيڄارڻ جو حڪم هو جنهن کانپوء مختلف آيتن وسيلي درجي بدرجي اهڙا احڪام نازل ٿيندا رهيا جن ۾ پهريان پنهنجي ڪٽنب وارن لاء. "وَاَنْذِرْ عَشِيْرَتَکَ الْاَقْرَبِيْنَ. پوء پنهنجي قوم لاء، پوء پنهنجي آسپاس وارن لاء، پوء سموري عرب لاء ۽ پوء سڄي عالم لاء.

اهوئي سبب هو جو خدا جي آخري نبي ﷺ جن پنهنجي منصبي ذميواري نڀائڻ جي شروعات پنهنجي ڪٽنب وارن کان ڪئي. جنهن کانپوء پنهنجي قوم وارن ۽ پنهنجي آسپاس وارن تائين اها دين جي دعوت پهچائي. يعني مڪي جي اندر ۽ مڪي کان ٻاهر مختلف علائقن کان ايندڙ حاجين تائين ۽ طائف وارن تائين اهو پيغام پهچايائون ۽ ان جي موٽ ۾ سندن ذات توڙي ساٿين کي جيڪي ڪجهہ مليو ان کي صبر ۽ سانت سان سهڻ جو حڪم هو.

ان عرصي ۾ پاڻ ڪريمن ﷺ جو طائف ۾ جسم مبارڪ رتو رت ڪيو ويو. مڪي ۾ بلال، خباب، سُميَّہؓ، زنيره وغيره سان جيڪي ڪجهہ ٿيو ان جو مثال انساني تاريخ ۾ ملڻ مشڪل آهي.

جنهن کانپوء "شعب ابوطالب" ۾ لڳاتار ٽي ورهيہ ايمان وارن سان جيڪي عقوبتون ڪيون ويون ان تي انساني تاريخ شرمسار آهي.

ظلم ۽ زيادتين جو اهو سلسلو لڳاتار تيرهن ورهين تائين هلندو رهيو تانجو مسلمانن کي هجرت جو حڪم مليو. جنهن جي تحت هو پنهنجا اباڻا ماڳ مڪان، مال ۽ ملڪيتون سڀ مڪي ۾ ڇڏي الله جي رضا لاء هجرت ڪري اچي يثرب پهتا. جنهنڪري ان شهر کي مدينة النبي ﷺ ٿيڻ جو شرف حاصل ٿيو ۽ اتي سندن زندگي مڪي جي مقابلي ۾ وڌيڪ آرم ۽ سڪون سان گذرڻ لڳي.

مديني جي شهر ۾ نماز لاء مسجد جي اڏاوت، انصار ۽ مهاجرن جي وچ ۾ پائيچارو قائم ڪرڻ، ۽ مديني شهر ۾ يا آسپاس رهندڙ مسلمانن توڙي يهودين جي وچ ۾ امن جو تحريري معاهدو (ميثاق مدينہ) ڪرڻ کانپوء سرور ڪائنات ﷺ ۽ سندن صحابي سڳورن سک جو ساهہ کنيو. پر مديني ۾ مسلمانن جي پرسڪون زندگي گذارڻ جون خبرون ٻڌي مڪي ۾ ڪافرن جو سڪون تباهہ ٿي ويو. هاڻي هو سمورا پاڻ ۾ گڏجي هڪ طرف مسلمانن خلاف سازشون سٽڻ لڳا تہ ٻئي طرف وري نہ فقط مهاجر پر انصار ڏانهن بہ ڊيڄارڻ ۽ ڌمڪائڻ وارا نياپا موڪلڻ لڳا. ڪافرن جي ان روش مسلمانن کي سجاڳ ڪري ورتو ۽ هاڻي هو پنهنجي دفاع کان بہ غافل نہ رهيا تہ دشمن جي ارادن کان باخبر رهڻ لاء بہ انتظام شروع ڪيائون حضرت ابي بن ڪعب جي روايت آهي تہ انهن ڌمڪين کانپوء مديني وارا رات ڏينهن هٿيارن کانسواء نہ رهندا هئا (پنهنجي بچاء جي حد تائين) يعني هتي پهريون ڀيرو مسلمانن ۾ مسلح دفاعي سوچ جو جذبو جاڳيو. تانجو اهڙي حالت ۾ الله تعاليٰ طرفان کين صفر ٻي هجريء ڌاري پهريون ڀيرو دفاعي جنگ جي اجازت سوره حج ۾ "أذن للذين" واري آيت ذريعي ملي. جنهن کانپوء ان ڏس ۾ ٻيون آيتون پڻ نازل ٿيون جن ۾ مسلمانن کي جهاد جو باقاعده حڪم ڏنو ويو تہ هاڻي هو اڳتي وڌي الله جي زمين تي الله جو نظام قائم ڪن ۽ ان رستي ۾ ڪفر طرفان

جيڪي بہ رڪاوٽون ۽ رنڊڪون وڌيون وڃن انهن کي ناس ڪيو وڃي جيئن: قَاتِلُوْا فِيْ سَبِيْلِ اللهِ (البقره) قَاتِلُوْا هُمْ حَتّٰى لَاتَكُوْنَ (الانفال) وارين آيتن ۾. ان مان اها پروڙ پوي ٿي تہ اسلام ۾ جهاد صرف ۽ صرف ظلم زيادتي، ڌاڍ ڌمڪا ۽ حيواني طاقتن کي روڪڻ يا انهن جي خلاف ڪاروائي ڪرڻ جو نالو آهي ۽ ڪنهن بہ پر امن شهري، ڪمزور ۽ ستايل خلاف ڪاروائيءَ کي جهاد نہ سڏيو ويندو آهي.

اهڙي ريت ڪنهن بہ ذاتي، نسلي گروهي مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ طاقت جي استعمال کي بہ ڪڏهن جهاد نہ سڏيو ويندو پر فتني فساد کي ختم ڪري ان جي جاءِ تي عدل ۽ انصاف، امن ۽ آشتي کي نافذ ڪرڻ جو نالو جهاد آهي.

نبي ڪريم ﷺ جن جي هٿ هيٺ مسلمانن جيڪا جهاد جي تعليم ۽ تربيت حاصل ڪئي ان جي ذريعي ڏهن ورهين جي مختصر عرصي ۾ سڄي عرب اندر هر قسم جي طاغوتي طاقتن ۽ سندن ظلم توڙي ڏاڍ جو خاتمو ٿي ويو ۽ پهريون پيرو هن علائقي ۾ هڪ اهڙي مرڪزي حڪومت جو قيام عمل ۾ آيو جنهن کي هر فرد جي حمايت حاصل هئي ۽ اڳتي هلي دنيا جي ٻين وڏين وڏين حڪومتن کي مديني جي هن مرڪزي حڪومت جو تابع ٿيڻو پيو ايتريقدر جو ان دور جي ٻن عظيم سلطنتن (Super Powers) کي بہ مدني خلافت جي حڪم هيٺ هلڻو پيو (قيصر ۽ ڪسريٰ جون سلطنتون). نبي ڪريم ﷺ جن هن ڏس ۾ جيڪا حڪمت عملي اختيار ڪئي ان تي دنيا جي وڏن وڏن جرنيلن کي حيراني آهي تہ ايتري معمولي جاني ۽ مالي نقصان تي ايڏيون وڏيون ڪاميابيون انساني تاريخ ۾ ڪنهن بہ فاتح کي حاصل نہ ٿي سگهيون آهن. چوجو پاڻ سڳورن ﷺ جي زندگيءَ ۾ اسلامي انقلاب مڪمل ٿيڻ تائين دشمن سان جيتريون بہ لڙايون لڳيون انهن ۾ ٻنهي ڌرين جا اٽڪل هڪ هزار ۽ اٺ ماڻهو ماريا ويا.

هن ڪتاب اندر جهادي ڪاروائين کي ٻن بابن ۾ ورهايو ويو آهي. باب پهرين ۾ غزوات ۽ باب ٻئي ۾ وري سرايا ۽ بعوث وغيره جو ذڪر ڪيو ويو آهي.

غزوات واري هن پهرين باب ۾ اٺاويهن غزوات جو ذڪر ٿيل آهي.

غزوات جي ڳاڻيٽي ۾ جيتوڻيڪ راوين جو اختلاف رهيو آهي پر پوءِ بہ اهو اختلاف حقيقي نہ پر خيالي آهي، ڇو جو ڪنهن بہ "غزوه" جي حقيقت کان تہ ڪنهن کي بہ انڪار نہ رهيو آهي، باقي ان جي واقعاتي نوعيت کي پنهنجي پنهنجي انداز ۾ تسليم ڪيو ويو آهي. مثال طور نبي ڪريم ﷺ جن ڪنهن موقعي تي ڪنهن مخصوص مهم لاءِ تيار ٿي مديني کان نڪتا ۽ ان مطلوبہ مقام تائين پهچي پنهنجو مقصد حاصل ڪيائون پر ان ساڳئي سفر ۾ اوچتو ئي ڪنهن ٻئي پاسي يا ويجهڙائيءَ ۾ جهاد جي ضرورت محسوس ٿي ۽ پوءِ گهر موٽڻ بدران پاڻ ڪريمن ﷺ پنهنجي لشڪر سميت ان طرف رخ رکيو، جيئن غزوه خيبر جي خاتمي کانپوءِ ان ساڳئي سفر ۾ "غزوه وادي القريٰ" جو واقعو پيش آيو. هاڻي ڪن مؤرخن انهن ٻنهي غزوات کي هڪ غزوه شمار ڪيو آهي. جڏهن تہ ڪن جي نگاهہ ۾ وري اهي بہ غزوات آهن. ان ڪانسواءِ جن غزوات ۾ ڌريون هڪ ٻئي جي سامهون نہ آيون اهڙن واقعات کي بہ ڪجهہ راوين طرفان نظرانداز ڪيو ويو آهي، ايتريقدر جو "حضرت بريده بن حصيب اسلمي" تہ "فتح مڪہ" جي مهم کي بہ غزوات ۾ شمار نٿو ڪري، ان ڏس ۾ سندس قول آهي تہ مڪي پاڪ جي فتح، جنگ نہ پر امن جو عمل هو." اهڙي ريت "غزوه حديبيہ" کي بہ ڪن راوين طرفان "غزوه" شمار نہ ڪيو ويو آهي ڇو جو سندن خيال آهي تہ هن موقعي تي مسلمان ڪنهن جنگ يا جهاد جي نہ پر "عمره" ادا ڪرڻ جي نيت سان مديني کان هليا هئا. اهڙي ريت ڪن راوين طرفان ٻين غزوات جي باري ۾ بہ مختلف راين جو اظهار ڪيو ويو آهي. اهوئي سبب آهي جو ڳاڻيٽي جي لحاظ کان غزوات جو انگ مختلف جاين تي مختلف نظر اچي ٿو. مثلاً حضرت زيد بن ارقم غزوات جو تعداد اوڻويهہ ٻڌايو آهي تہ حضرت جابر بن عبدالله

وري ايڪيھ غزوات جو بيان ڪري ٿو ۽ حضرت سعيد بن مسيب وٽ اهو انگ چوويهن تائين پهچي ٿو. ساڳيءَ ر
مختلف سيرت نگارن وٽ بہ ڳاڻيٽي جو اهو اختلاف موجود آهي پر پوءِ بہ اڪثريت وٽ جن ۾ موسيٰ بن عقبہ، ا
اسحاق، واقدي، ابن سعد، قسطلاني، ابن جوزي ۽ دمياطي وغيره شامل آهن انهن وٽ غزوات جي سلسلي ۾ ستاوي
جي انگ تي اتفاق نظر اچي ٿو. جڏهن تہ ڏهين صديءَ جي عظيم سيرت نگار علامہ ابوعبدالله شاميءَ پنهنجي شهره آ
ڪتاب "سبل الهدیٰ والرشاد" ۾ غزوات جو تعداد اناويهہ ڄاڻايو آهي، جنهن جي پيروي ڪانئس پوءِ وارن سيرت نگا
مان گهڻن اختيار ڪئي آهي جن ۾ اسانجو محترم علامہ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي رحمة الله عليہ بہ شامل آهي. جن
زير نظر ڪتاب ۾ غزوات جو تعداد ۽ ترتيب اها ساڳي اختيار ڪئي آهي جيڪا علامہ شاميءَ وٽ نظر اچي ٿي.

مٿين سمورن غزوات تي جيڪڏهن غور ڪبو تہ انهن منجهان اڪثر دفاعي نوعيت جا هئا جن ۾ پاڻ ڪريمن
جي پاليسي اها هئي تہ ظلم کي ختم ڪري الله جي زمين تي الله تعاليٰ جو نظام نافذ ڪجي. ان ڪري اڪثر غزوات
نہ ڏرين جو دوبدو مقابلو ٿيو ۽ نہ وري ڪنهن کي ڪو جاني نقصان پهتو. انڪري اهڙن غزوات جو تعداد تمام گ
رهيو جن ۾ نوبت خونريزيءَ تائين پهتي. انهن غزوات جو تعداد نون کان مٿي نہ آهي. جيئن تہ (١) بدر (٢) احد (
خندق (۴) بنوقريظہ (۵) بنومصطلق (٦) خيبر (٧) فتح مڪہ (٨) حنين ۽ (٩) طائف.

نبي اڪرم ﷺ جن پاڻ پنهنجي سر اٽڪل ساڍا ست ورهيہ ساندهہ جهاد ۾ حصو ورتو. ان ڏس ۾ پهريون پيرو
سڳورا ﷺ سن ٻي هجريءَ جي صفر مهيني ۾ "غزوه وَدان" لاءِ اسهيا، ۽ آخري پيرو وري سن نائين هجري جي ر
واري مهيني ۾ "غزوه تبوڪ" لاءِ اسلامي لشڪر جي قيادت ڪيائون. اهو ڪل عرصو ست سال ۽ پنج مهينا ٿئي
جنهن ۾ پاڻ ڪريم ﷺ جن اٽڪل اناويهہ ڀيرا اسلامي فوجن جي اڳواڻيءَ جا فرائض سرانجام ڏنا. انهن منجهان ت
غزوات کي اسلامي تاريخ ۾ فيصلہ ڪن حيثيت حاصل رهي جن جو ذڪر الله تعاليٰ پنهنجي پاڪ ڪتاب قرآن مجيد
واضح طور ڪيو آهي جنهن جو تفصيل هن ريت آهي.

١. غزوه بدر	سوره الانفال پاره ٩
٢. غزوه احد	سور آل عمران پاره ۴
٣. غزوه خندق	سوره احزاب پاره ٢١
۴. غزوه بنوقريظہ	سوره احزاب پاره ٢١
۵. غزوه بنونضير	سوره حشر پاره ٢٨
٦. غزوه حديبيہ	سوره فتح پاره ٢٦
٧. غزوه خيبر	سوره فتح پاره ٢٦
٨. غزوه فتح مڪہ	سوره نصر پاره ٣٠
٩. غزوه تبوڪ	سوره توبہ پاره ١٠

هن باب ۾ جن اناويهن غزوات جو ذڪر ڪيو ويو آهي انهن جي تفصيلات کي سولائي سان ڏسڻ لاءِ هيٺ ه
چارٽ ڏنو ويو آهي، جنهن جا تفصيلات گهڻي ڀاڱي اهي ئي آهن جيڪي هن ڪتاب جي فاضل مؤلف حضرت علا
مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ طرفان ٻڌايا ويا آهن. هن چارٽ جو مقصد آهي تہ سمورن غزوات تي سولائيءَ سان ه
طائرانہ نگاه وجهي سگهجي. (مترجم)

جملي غزوات جو چارٽ

نمبر	غزوه جو نالو	مقصد	لڙائيءَ جو ماڳ	مسلمانن جو تعداد	تاريخ	مديني ۾ جانشين	نتيجو
.١	غزوه ابواء	ڪافرن جي هڪ قافلي جو پيڇو ڪرڻ	ودان	٦٠ مهاجر	١١ صفر ٢ هجري	سعد بن عباده	ڪافرن جو قافلو ته هٿ نه آيو پر بنوضمره وارن سان هڪ ڪامياب معاهدو ٿيو
.٢	غزوه بُواط	ڪافرن جي هڪ قافلي جو پيڇو ڪرڻ	بُواط	٢٠٠ مهاجر	ربيع الاول ٢ هجري	سائب بن مظعون	قافلو مسلمانن جي پهچڻ کان اڳ اتان نڪري ويو
.٣	غزوه سفوان	ڪرز بن جابر وارن جو پيڇو ڪرڻ جيڪو مسلمانن جو مال ڪاهي ويو هو	بدر	٢٠٠ مهاجر	ربيع الاول ٢ هجري	زيد بن حارثه	دشمن ڀڄي وڃڻ ۾ ڪامياب ٿيا
.۴	غزوه عُشيره	ڪافرن جي هڪ قافلي جو پيڇو ڪرڻ	عشيره	١۵٠ يا ٢٠٠ مهاجر	جمادي الاول ٢ هجري	ابوسلمه عبدالله بن عبدالاسد مخزومي	قافلو هٿ نه آيو پر بنو مدلج ۽ سندن ساٿارين سان هڪ معاهدو ٿيو
.۵	غزوه بدر	ابوسفيان جي قيادت ۾ ايندڙ هڪ قافلي سان مقابلو ڪرڻ	بدر	٨۴ مهاجر ٢٩٩ انصار	١٧ رمضان ٢ هجري	ابولبابه بن عبدالمنذر انصاري	مسلمانن کي بيمثال ڪاميابي حاصل ٿي ۽ ڪافرن جو بي حساب جاني ۽ مالي نقصان ٿيو
.٦	غزوه قرقرة الكدر	ڪافرن سان مقابلو	قرقرة الكدر	٢٠٠	شوال ٢ هجري	سباع بن عرفطه يا حافظ ابن ام مکتوم	دشمن مقابلي ڪرڻ کانسواءِ جان بچائي ۽ پنهنجو مال ڇڏي ڀڄي ويا جيڪو مسلمانن هٿ ڪيو
.٧	غزوه سَويق	ابوسفيان ۽ سندن ساٿين جو پيڇو ڪرڻ جن ڪجهن جا	عُرَيض	٢٠٠	۵ ذوالحج ٢ هجري	سباع بن عرفطه يا ابولبابه بن عبدالمنذر	ڪافر خوف کان ڀڄي ويا ۽ پنهنجون ستن جون ٻوريون رستي ۾ اڇلائيندا ويا

		باغ سازيا ۽ ﮀ مسلمان شهيد ڪيا هئا					
٨.	غزوه ذِي اَمَرّ	بنوغطفان وارن سان مقابلو جيڪي مسلمانن تي حملي ڪرڻ جي سازش سِٽي رهيا هئا	ذي امر (نجد)	٤٥٠	محرم ٣ هجري	عثمان بن عفان رضہ	دشمن جان بچائي ڀڳا ۽ جبلن جي چوٽين تي چڙهي ويا
٩.	غزوه قُرعُ	بنو سليم وارن سان مقابلو ڪرڻ جيڪي مسلمانن مٿان حملي ڪرڻ جون تياريون ڪري رهيا هئا	بَحران	٣٠٠	ربيع الاول ٣ هجري	حافظ ابن ام مڪتوم	دشمن ڀاڄ ڪاڍي ۽ ڇڙوڇڙ ٿي ويا
١٠.	غزوه بنو قينقاع	هن قبيلي وارا پنهنجن معاهدن تان ڦري ويا هئا ان ڪري ڪين سيڪت ڏيڻ لاءِ مٿن حملو ڪيو ويو	مدينہ منوره	......	جمادي الاول ٣ هجري يا شوال ٢ هجري	ابولبابہ بن عبدالمنذر انصاري	دشمن هار مڃي ۽ سندن جان بخشي ٿي پر انهن جو مال ضبط ڪيو ويو
١١.	غزوهٔاُحُد	ابوسفيان جي قيادت ۾ تيار ٿي آيل ڪافرن جي لشڪر سان مقابلو ڪرڻ	جبل احد	٧٠٠	شوال ٣ هجري	ابن ام مڪتوم	امام الانبياء ﷺ جن جي هڪ امر فرمان کي فراموش ڪرڻ سبب ڪتيل جنگ جو نقشو تبديل ٿي ويو ۽ مسلمانن جو ڪافي جاني نقصان ٿيو

.١٢	غزوه حمراء الاسد	احد کانپوءِ وري ابوسفيان جي ٹي قيادت ۾ آيل ڪافرن جو مقابلو ڪرڻ	حمراء الاسد	٦٢٠	١٧ شوال ٣ هجري	ابن ام مڪتوم	دشمن ڀڄي ويا
.١٣	غزوه بنو نضير	يهودين ڪي سندن سازشن ۽ بد عهدين جو سبق سيکارڻ	عاليه	٢٠٠	ربيع الاول ۴ هجري	ابن ام مڪتوم	يهودين ڪي شهر نيڪالي ڏني ويئي
.١۴	غزوه بدر الاخيره	بدر جي جنگ جو بدلو وٺڻ لاءِ ابوسفيان جي اڳواڻيءِ هيٺ ساڳي ماڳ تي آيل ڪافرن سان مقابلو ڪرڻ	بدر	١۵٠٠	شعبان ۴ هجري	عبدالله بن ابي رواحه	ابوسفيان جي قيادت ۾ مشرڪن جو لشڪر تيار ٿي نڪتو پر واعدي مطابق بدر جي ميدان ۾ نه پهتو ۽ هو رستي مان ڀڄي ويا
.١۵	غزوه دومة الجندل	رومي ڪافرن سان مقابلو ڪرڻ	دومة الجندل	١٠٠٠	ربيع الاول ۵ هجري	سباع بن عرفطه	ڪافر بنا مقابلي جي پنهنجو مال ڇڏي ڀڄي ويا
.١٦	غزوه بنو مصطلق	بنو مصطلق جي ان لشڪر جو مقابلو ڪرڻ جيڪو مسلمانن جي خلاف تيار ڪيو ويو هو	مريسيع	٧٠٠	شعبان ۵ هجري	زيد بن حارثه	مسلمانن بيمثال سوڀ حاصل ڪئي
.١٧	غزوه خندق	مشرڪن ۽ يهودين جي	مدينه	٣٠٠٠	شوال ۵ هجري	حافظ ابن ام مڪتوم	مسلمان سوڀارا ٿيا

		گڏيل لشڪر جو مقابلو ڪرڻ					
١٨.	غزوه بنُوقُرَيظه	يهودين جي هن قبيلي به ڪيل معاهدا ٽوڙي ڇڏيا هئا انڪري ڪين سيڪت ڏيڻ ضروري ٿي پيو هو	غران	٣٠٠٠	ذوالقعد ٥ هجري	حافظ ابن ام مڪتوم	يهودين کي ذلت آميز شڪست نصيب ٿي ۽ مسلمانن کي غنيمت ۾ ڪافي مال اسباب هٿ آيو
١٩.	غزوه بنولِحيان	بنولحيان وارن کان "بئر معونہ" واري واقعي جو پلئه ڪرڻ	نجران	٢٠٠	رجب ٦ هجري	.....	دشمن مسلمانن جي خوف کان ڀڄي جان بچائي
٢٠.	غزوه حديبيه	مسلمان عمري ڪرڻ لاءِ مڪي ڏانهن روانا ٿيا	حديبيه	١٥٠٠	ذوالقعد ٦ هجري	حافظ ابن ام مڪتوم	مسلمانن کي ڪافرن عمره ادا ڪرڻ نہ ڏنو ۽ اهي ڪافرن سان هڪ معاهدو ڪري موٽي آيا
٢١.	غزوه ذِي قَرَد	عبيده بن حصن ۽ سندس ساٿين کان مال ڇڏائڻ جيڪي مال ڪــاهي وڃي رهيا هئا	ذي قرد	٥٠٠ يا ٧٠٠	ذوالحج ٦ هجري	حافظ ابن ام مڪتوم	مسلمانن نہ صرف ڪافرن کان پنهنجو مال ڇڏايو پر سندن مال ۽ سامان پڻ ڪسي ورتائون
٢٢.	غزوه خَيبَر	يهودين جي مسلسل سازشن کي روڪڻ	خيبر	١٦٠٠	محرم ٧ هجري	سباع بن عرفطه	مسلمان الله تعاليٰ جي فضل سان ڪامياب ٿيا
٢٣.	غزوه وَادِيءِ القُريٰ	غزوه خيبر کان موٽ ٿي جڏهن	واديء القريٰ	...	صفر ٧ هجري	سباع بن عرفطه	مسلمانن کي سوپ حاصل ٿي ۽ غنيمت ۾ ڪافي مال مليو

		مسلمان هتان لانگهائو ٿيا تہ اتان جا ماڻهو سندن مٿان حملي لاءِ اڳوات ئي تيار هئا					
٢٤.	غزوہ ذاتِ الرِّقاع	دشمن کي اڳرائيءَ کان روڪڻ	نجد	٤٠٠ يا ٧٠٠	١٠ ربيع الاول ٧ هجري	عثمان بن عفان رضہ	دشمن ڀڄي ويا
٢٥.	غزوہ فتح مکہ	الله تعاليٰ جي پاڪ گهر کي ڪافرن جي قبضي مان ڇڏائڻ	مکو شريف	١٠٠٠٠	١٠ رمضان ٨ هجري	ابن ام مکتوم ۽ ابو رهم انصاري	مسلمان پنهنجي مرڪز حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيا
٢٦.	غزوہ حنين	بنوهوازن ۽ بنوثقيف ٻوڙي ٻين يهودي قبيلن جي پيش قدميءَ کي روڪڻ	حنين	١٢٠٠٠	٦ شوال ٨ هجري	ابوذر غفاري	مسلمان سوڀارا ٿيا
٢٧.	غزوہ طائف	بنوثقيف وارن جي طاقت کي ختم ڪرڻ	طائف	١٢٠٠٠	شوال ٨ هجري	عتاب بن اسيد (مڪي ۾ جانشين مقرر ڪيو ويو).	مسلمانن ڪاميابي حاصل ڪئي
٢٨.	غزوہ تبوڪ	قيصر روم طرفان مسلمانن خلاف حملي جي تيارين کي روڪڻ	تبوڪ	٣٠،٠٠٠	رجب ٩ هجري	محمد بن مسلم	من آخري "غزوہ" ۾ بہ مسلمانن سوڀ حاصل ڪئي

أُذِنَ لِلَّذِيۡنَ يُقَاتَلُوۡنَ بِاَنَّهُمۡ ظُلِمُوۡا وَاِنَّ اللّٰهَ عَلٰى نَصۡرِهِمۡ لَقَدِيۡرٌ. (١)

اجازت ڏني وئي انهن ماڻهن کي جن جي خلاف جنگ جوٽي پيئي وڃي، ڇو جو هو ظلم جو شڪار ٿيل آهن ۽ بلاشڪ الله سندن مدد ڪرڻ جي طاقت رکي ٿو.

اها ان ڏس ۾ نازل ٿيندڙ پهرين آيت آهي، جيئن اڳتي بيان ڪيو ويندو.

• اسان کي اها ڄاڻ پڻ هئڻ کپي تہ نبي سونهاري صلي الله عليہ وسلم جن پاڻ جن لڙاين يا مهمات ۾ بهرو ورتو. تن جو تعداد ستاويهہ (٢٧) ڇيو وڃي ٿو. ان ڳاڻيٽي ۾ " غزوه احزاب" ۽ "غَزۡوَه بني قُرَيۡظَہ" کي هڪ " غَزۡوَه" ڪري شمار ڪيو ويو آهي، ۽ ساڳيءَ ريت "غَزۡوَه خَيۡبَرَ" ۽ "وَادِي القرىٰ" کي بہ هڪ "غزوه" ڪري ڳڻيو ويو آهي. باقي جيڪڏهن ڪو بہ انهن غَزۡوَات مان ڪنهن بہ هڪ کي جدا جدا شمار ڪندو تہ پوءِ اهو انگ وڌي اناويهہ (٢٨) تي ويندو. (٢)

انهن اناويهہ (28) غزوات جو ترتيب وار وچور هت هيٺ ڏجي ٿو. (٣)

(1) "غزوه الاَبۡوَاَء" جنهن کي "غزوه ودّان" بہ سڏيو ويندو آهي.

(2) "غزوه بُوَاطِ"

(3) "غزوه سَفَوَان" هن کي "بَدۡر اوليٰ" بہ سڏيو ويندو آهي.

(4) "غزوه عُشَيۡرَه"

(5) "غزوه بَدۡر كُبۡرٰي"

(6) "غزوه بني سُلَيۡم" هن کي "قَرۡقَرَةُ الۡكُدۡر" بہ سڏيندا آهن.

(7) "غزوه سَوِيۡق"

(8) "غزوه غَطَفَان" يا "ذي امرّ"

(9) "غزوه فُرُع" (حجاز طرف بحران ۾)

(10) "غزوه بني قَيۡنُقَاَع"

---

(١) سورة "الحج" آيت ٣٩ پاره ١٧.

(٢) غزوات جي ڳاڻيٽي ۾ سيرت نگارن جو اختلاف رهيو آهي، پر پوءِ بہ انهن مان اڪثريت جي راءِ موجب غزوات جو تعداد ستاويهہ آهي.

"مُوسيٰ بن عُقبہ"، "ابن اِسحَاق"، "واقدي"، "ابن سعد"، "ابن جَوزِي" ۽ "دِمياطِي" وغيره ستاويهن جي انگ تي متفق آهن. جڏهن تہ ٻئي پاسي وري سعيد بن مُسيّب جي خيال ۾ غزوات جو تعداد چوويهہ ٢۴، جابر بن عبدالله وٽ ايڪيهہ ٢١ ۽ زيد بن ارقم وٽ اوڻيهہ ١٩ آهي. ان جا ڪيترائي ڪارڻ ٿي سگهن ٿا، جنهن جي وضاحت مٿي ٿي چڪي آهي.

علامہ سُهَيلي پنهنجي ڪتاب "رَوضَ الانفَ" ۾، علامہ زرقاني پنهنجي ڪتاب شرح عَليٰ المَوَاهب اللدنيہ ۾ ۽ علامہ اِبن حَجَر عَسقَلاَني "فتح الباري" ۾ ان موضوع تي تفصيلي بحث ڪيو آهي ـ "مترجم".

(٣) عام طور غزوات جي ترتيب اها ئي آهي. جنهن موجب پهريون غزوه "ابواء" ۽ آخري غزوه تبوڪ آهي. مشهور سيرت نگار ابن اسحاق، محدث امام بخاري ۽ علامہ ابن حجر عسقلاني بہ پنهنجي ڪتابن ۾ اها ئي ترتيب اختيار ڪئي آهي. جڏهن تہ ڪجهہ عالمن جي خيال موجب پهريون غزوه "عُشيره" آهي.

(11) "غزوه اُحد"
(12) "غزوه حمراء الاسد"
(13) "غزوه بني نضير"
(14) "غزوه بدر الآخيره" يا "بدر الموعد"
(15) "غزوه دومة الجندل "
(16) "غزوه بني مصطلق" يا "مريسيع"
(17) "غزوه خندق"
(18) "غزوه بني قريظة"
(19) "غزوه بني لحيان"
(20) "غزوه حديبيه"
(21) "غزوه ذي قرد"
(22) "غزوه خيبر"
(23) "غزوه وادي القري"
(24) "غزوه ذات الرقاع" يا "محارب و بني ثعلبه"
(25) "غزوه فتح مکه"
(26) "غزوه حنين"
(27) "غزوه طائف"
(28) "غزوه تبوک"

ڪجهه محدثن وٽ اها ترتيب اڳي پوءِ به نظر اچي ٿي. اڳتي هلي هرهڪ جو تفصيل صحيح نالن سان بيان ڪيو ويندو. (انشاءَ الله تعاليٰ).

هن باب کي اٺن فصلن ۾ ورهايو ويو آهي.

فصل پهريون

سن ٻي هجريءَ جا غزوات

هجرت جي پهرين سال "غَزوات" يا "سَرَايَا" جو ڪو به ذڪر نہ ڪيو ويو آهي. ڇو تہ جهاد جو حڪم سن ٻي هجريءَ دوران نازل ٿيو. جيئن مٿي بيان ٿي چڪو آهي.

غزوه اَبوَاءَ يا غزوه وَدَّان

• هن سال جڏهن صفر مهيني جون ٻارهن راتيون گذري چڪيون هيون، تڏهن نبي اڪرم صلي الله عليه وسلم جن پاڻ سان گڏ سٺ مهاجرن جو جٿو ساڻ ڪري پهريون ڀيرو خدا جي راهہ ۾ جهاد لاءِ مديني کان نڪتا. هن جماعت ۾ انصار مان ڪو بہ شخص شامل نہ هو. مديني ۾ "سَعد بن عُبادَه" کي خليفو مقرر ڪيو ويو.

هن سفر ۾ مسلمانن ڪافرن جي ان قافلي جو پيڇو ڪرڻ ٿي چاهيو، جيڪو شام کان مديني ڏانهن موٽي رهيو هو، پر مسلمانن جي پهچڻ کان اڳ قافلو اتان نڪري چڪو هو، انڪري ڌرين ۾ ڪو بہ جهيڙو جهڳڙو نہ ٿيو. البت هن سفر ۾ مسلمانن ۽ "بني ضَمُرَةَ" وارن جي وچ ۾ هڪ ناهہ ٿيو، جنهن جا شرط ڌرين طرفان لکت ۾ ڏنا ويا.

تاريخ ۾ هن غزوه کي "غزوه اَبواءَ" يا "غزوه وُدَان" جي نالن پنيان ياد ڪيو وڃي ٿو.

"اَبواءَ" (١) مڪي کان مديني ڏانهن ويندڙ رستي تي فُرُع جي پسگردائيءَ ۾ هڪ ڳوٺ آهي.

(١) يثرب کان ڳاڙهي سمنڊ جي ڪناري سان گڏوگڏ جيڪا قديم شاهراه هئي ان جي مٿان اٽڪل پنجهتر ميلن جي مفاصلي تي "فرع" نالي هڪ شهر آباد هو جنهن جي شهرت آڳاٽي دور کان تاريخ ۾ مختلف حوالن سان ملي ٿي. هڪ روايت مطابق حضرت اسماعيل عليه السلام ۽ سندس امڙ سيده هاجره سائڻ لاءِ پهريون دفعو هن شهر مان ڪارڪون موڪليون ويون هيون.

قديم تاريخ جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو تہ پاڻيءَ جي فراوانيءَ سبب هن شهر جي آسپاس بہ سٺي آبادي ٿيندي هئي جنهن ڪري پسگردائيءَ ۾ ٻيا بہ ڪيترائي ڳوٺ ۽ واهڻ آباد هئا جن مان "ودان" نالي هڪ وڏو واهڻ گهڻو مشهور هو. ان کان وري اٽڪل اٺن ميلن جي مفاصلي تي "ابواء" نالي هڪ ننڍو ڳوٺ بہ آباد هو.

تاريخي شهادتن مان خبر پوي ٿي تہ جيتوڻيڪ ان دور ۾ "ودان" نالي واهڻ "ابواء" جي مقابلي ۾ وڌيڪ آباد بہ هو تہ وڌيڪ مشهور بہ. پر اڳتي هلي اسلامي تاريخ ۾ "ابواء" کي وڌيڪ شهرت حاصل ٿي ڇو جو هتي سيد الانبياء ﷺ جن جي امڙ سائڻ سيده آمنہ وفات فرمائي ۽ اتي ئي کين دفنايو ويو ان واقعي جو پس منظر هن ريت بيان ڪيو ويو آهي تہ نبي انور ﷺ جن جي بابي سائينءَ سيدنا عبدالله جن شاديءَ کان ڪجهہ عرصو پوءِ واپار سانگي هڪ قافلي سان گڏ "شام" ڏانهن ويا، ۽ اتان موٽ تي جڏهن يثرب پهتا تڏهن سموري قافلي سان گڏ پنهنجي ڏاڏي سائڻ سيده سلميٰ بنت "عمرو بن لبيد" جي اباڻي گهر اچي لڏو لاٿائون. جتي ڪجهہ ڏينهن ڪانپوءِ اوچتو سندن طبيعت خراب ٿي پيئي

"اَبْوَاءُ" ۽ "جُحْفَہ" جي وچ ۾ مديني واري پاسي کان ٽيويھہ ميل فاصلو آهي. "وَدَّان" نالي ڳوٺ بہ "فرع" جي ويجهڙائي ۾ آهي.

هــن غزوه کي "غزوه اَبوَاءُ" بہ سڏيو ويندو آهي تہ "غزوه وَدَّان" بہ، ان جو سبب "زرقاني" "شرح مواهب" ۾ اهو ڄاڻايو آهي تہ "ابواء" ۽ "وَدَان" هڪ ئي ڳوٺ جا بہ نالا آهن. جڏهن تہ "قَسْطَلاني" ۽ "عَيْني" "صحيح بخاري" بابت لکيل پنهنجي شرحن ۾ ڄاڻايو آهي تہ "ودان" هڪ وڏو واهڻ آهي. جيڪو "ابواء" ۽ "جُحْفَہ" جي وچ تي آهي ۽ "جُحْفَہ" کان ان جو فاصلو اٽڪل اٺ ميل ٿيندو. (۱)

جنهن تي قافلي وارن ڪين واپس مڪي موٽڻ لاءِ زور پريو پر سيدنا عبدالله جن بيماريءَ سبب واپسيءَ جي سگهہ نہ ساري سگهيا البت قافلي وارن کي پنهنجي ماڻهن تي موٽڻ جي اجازت ڏنائون.

"يثرب" ۾ قيام دوران سندن طبيعت وڌيڪ بگڙندي ويئي تان جو اتي ئي وفات فرمايائون ان ڪري سيدنا عبدالله جا گهرياتي سندن ڪفن دفن ۾ بہ شريڪ نہ ٿي سگهيا. اٽڪل ڇهن ورهين ڪانپوءِ سيده آمنہ پنهنجي گهرواري جي قبر مبارڪ جي زيارت خاطر يثرب آئي ۽ اچي ان ساڳئي گهر ۾ قيام فرمايائين جتي سيدنا عبدالله جن قيام فرمايو هو. هڪ ٻي روايت ۾ ائين بہ ٻڌايو ويو آهي تہ سيده آمنہ هر سال سيدنا عبدالله جن جي قبر مبارڪ جي زيارت خاطر هتي ايندي هئي. والله اعلم.

بهرحال يثرب ۾ هڪ مهينو گذرڻ ڪانپوءِ "سيده آمنہ" جڏهن اتان موڪلائي مڪي لاءِ رواني ٿي تہ اوچتو ئي رستي ۾ سندن طبيعت خراب ٿي پيئي ۽ اتي ئي پساه پورا ڪيائون. وفات وقت بيبي سائڻ جي عمر ٽيهارو کن ورهيہ هئي.

هن سفر ۾ سيده آمنہ سائڻ سان سندن ڇهن ورهين جو ٻچڙو محمد ﷺ ۽ دائي اُمِ ايمن بہ گڏ هئا.

وفات ڪانپوءِ سيده آمنہ کي اتي ئي دفنايو ويو. هاڻي تہ اهي وسنديون ۽ واهڻ ويران ٿي چڪا آهن ۽ فقط انهن جا نالا وڃي باقي بچيا آهن. جتي ودان نالي واهڻ هو اتي هينئر سڀ کان مشهور ماڳ "مستوره" آهي جيڪو آباديءَ جي لحاظ کان تہ هڪ ننڍڙو ڳوٺ آهي پر (Main Road) جي مٿان هئڻ سبب هتي ڪجهہ ننڍا هوٽل ۽ مسجد وغيره موجود آهي ان ڪري اڪثر سواريون ڪجهہ ڪائڻ پيئڻ يا نماز پڙهڻ لاءِ هتي بيهنديون آهن. هتان اوڀر طرف اٽڪل اٺن ميلن جي پنڌ تي ان ڳوٺ جا اهڃاڻ نظر اچن ٿا جيڪو "ابواء" جي نالي سان مشهور هو. جيتوڻيڪ هن وقت هتي ڪا بہ آبادي وغيره نہ آهي باقي هڪ مٿانهين ٽڪريءَ تي سيده آمنہ جي قبر مبارڪ جو نشان نظر اچي ٿو جنهن جي مٿان ڪجهہ ڪارا پٿر پيل آهن. چيو وڃي ٿو تہ ماضيءَ ۾ هن قبر مبارڪ جي چوڌاري ڪارن پٿرن جو احاطو بہ ٺهيل هيو جيڪو هاڻي ڊهري ويو آهي. باقي هتي ٻي ڪا بہ شيءِ نظر نٿي اچي، سواءِ ڪجهہ ڪانڊيرن جي ايتريقدر جو هن جاءِ تي ڪا ٻي قبر بہ موجود نہ آهي.

سيرت ابن ڪثير ج ۱ ص ۲۳۵، وفاء الوفا "سمهودي" ج ۴ ص ۱۱۱۹، معجم البلدان "ياقوت حموي" ج ۱ ص ۸۰ ـ ۷۹ ـ المعجم مَا استعجم "بڪري" ج ۱ ص ۱۰۲، عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ۱ ص ۹۹، تاريخ القويم "شيخ طاهر ڪردي" ج ا ص ۱۲۸.

(۱) "معجم البلدان" ياقوت حَموي جلد ۱ ص ۸۹، "فتح الباري" "ابن حجر عسقلاني" جلد ۷ ص ۲۱۷.

ان وضاحت ڪانپوءِ اِئين چئي سگهجي ٿو تہ هن "غزوہ" ڪي اَبْوَاء ۽ وَدّان جي نالن پنيان انڪري نہ ٿو سڏيو وڃي تہ اهي نالا هڪ ماڳ جا آهن پر انڪري تہ اهي ٻني ماڳ هڪ ٻئي جي بلڪل ويجهو آهن.

"غزوہ بُوَاط"

هن سال ربيع الاول يا ربيع الآخر جي مهيني ۾ مسلمان "عزوہ بُواط" لاءِ تيار ٿي مديني کان نڪتا. "بُوَاط" کي "بَوَاط" بہ سڏيو ويندو آهي. هي "جُهَينَہ" واري جابلو سلسلي مان هڪ جبل جو نالو آهي، جيڪو مديني کان "رَضْوَيٰ" ڏانهن ٻارهن ميلن جي فاصلي تي "ينبع" جي ويجهڙائيءَ ۾ آهي. (۱)

هن سفر جو مقصد بہ ڪافرن جي هڪ تجارتي قافلي جو پيڇو ڪرڻ هو. لشڪر ۾ بہ سؤ مهاجر شامل هئا. جن جي اڳواڻي سيد عالم صلي الله عليه وسلم جن پاڻ ڪري رهيا هئا. جڏهن تہ مديني ۾ پنهنجو نائب سَائِب بن مَظْعُوْن کي مقرر ڪيو هئائون، جيڪو حضرت عثمان بن مظعون جحميءَ جو ڀاءُ هو. هن "غزوہ" ۾ مسلمان ان قافلي تائين نہ پهچي سگهيا ۽ بغير ڪنهن جنگ جهيڙي جي واپس وريا.

"غزوہ سَفَوَان" (۲) يا "بَدْرِ اُوليٰ"

هن سال ربيع الاول جي مهيني ۾ نبي اڪرم صلي الله عليه وسلم جن مديني ۾ زَيْد بن حَارثہ رضہ کي امير بڻائي، پاڻ "غزوہ سَفَوَان" لاءِ روانا ٿيا. هن "غزوہ" کي "غزوہ بَدْرِ اُولَيٰ" بہ سڏيو ويندو آهي، ڇو جو هي ڳوٺ "بدر" جي ويجهڙائي ۾ آهي.

هن غزوہ جو سبب اهو هو جو مشرڪن جو هڪ سردار ڪرز بن جابر فهري مديني وارن جو مال ڪاهي ويو. مسلمانن "سَفَوَان" تائين سندس پيڇو ڪيو، پر هو اتان گهڻو اڳتي نڪري چڪو هو. انڪري مسلمانن کي واپس موٽڻو پيو.

ڪُرْز بن جَابِر مشرڪن جي چڱن مڙسن مان هو. اڳتي هلي هن اسلام قبول ڪيو ۽ کيس رحمت للعالمين صلي الله عليه وسلم جي صحبت نصيب ٿي. "سَرِيَّۃ عُرَنِيِّين" ۾ هو اسلامي لشڪر جو اڳواڻ مقرر ٿيو ۽ "فتح مڪه" جي موقعي تي هن شهادت ماڻي. (۳) سندس وڌيڪ احوال سن اٺين هجريءَ جي واقعات ۾ بيان ڪيو ويندو، انشاءَ الله تعاليٰ.

ڪجهہ راوين جو خيال آهي تہ "غزوہ سَفَوَان"، "غزوہ عَشِيْرَہ" ڪانپوءِ جو واقعو آهي. (۴) جنهن جو ذڪر هيٺ ڪجي ٿو.

"غزوہ عُشَيْرَہ"

هن سال جمادي الاول ۾ يا هڪ ٻئي قول مطابق جمادي الآخر ۾ نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم

---

(۱) "معجم البلدان" ياقوت حموي جلد ۱ ص ۵۰۳، البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ۳ ص ۲۴۵.

(۲) سَفَوان، هڪ ننڍڙي ماٿري جو نالو آهي، جيڪا "بدر" جي پَر ۾ آهي. (معجم البلدان. ياقوت حموي جلد ۳ ص ۲۲۵).

(۳) "الاصابہ" ابن حجر عسقلاني جلد ۳ ص ۹۱ ـ ۲۹۰.

(۴) تاريخ الخميس" ديار بڪري ج ۱ ص ۴۰۱، جوامع السيرۃ "ابن حزم" ص ۱۰۲ المواهب اللدنيہ قسطلاني ج ۱ ص ۲۴۰.

ڏيڍ سؤ يا ٻي روايت مطابق ٻہ سؤ مهاجرن جي جماعت سان گڏ "عُشَيرَہ" ڏانهن روانا ٿيا. هن کي ڪي ماڻهو "عُسَيرَہ" بہ سڏيندا آهن. هي ماڳ "يَنبُعُ" جي وچ تي "مدلج قبيلي" وارن جي ملڪيت هو، جتي مصر ڪان ايندڙ حاجي سگهورا منزل ڪندا هئا.

هن "غزوه" ۾ بہ مسلمان ڪافرن جي هڪ قافلي جي ڳولا ۾ نڪتا هئا، جيڪو شام ڪان مڪي ڏانهن وڃي رهيو هو. پر مسلمان قافلي کي رسي نہ سگهيا، انڪري ڪو بہ واقعو پيش نہ آيو.

مسلمان جمادي الاول جا باقي ڏينهن ۽ جمادي الآخر جون شروعاتي تاريخون اتي ترسي پيا. پوءِ "بنو مدلج" ۽ سندن ساٿارين سان جن جو تعلق "بنوضَمُرَہ" سان هو، هڪ معاهدو ڪري پنهنجي ماڳن تي موٽي آيا. انهن ڏينهن ۾ نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن مديني ۾ پنهنجي غيرحاضريءَ دوران اَبُو سَلَمَہ عَبدُالله بن عَبدُالاَسَد مَخزُومِيءَ کي اتان جو امير مقرر ڪيو هو.

"غزوه بَدرُ" (١)

هن سال رمضان شريف جي مهيني ۾ اهو عظيم واقعو پيش آيو، جنهن سبب الله تعاليٰ مسلمانن

---

(١) "بدر" نالي هي مشهور ماڳ "وادي يليل" ۾ مديني ڪان اسي ميلن جي پنڌ تي آهي. جنهن جي چوڏاري جبل آهن ۽ وچ تي هڪ ڪشادو بيضوي شڪل جو ميدان آهي. جنهن جي ڊيگهہ اٽڪل ساڍا پنج ميل ۽ ويڪر ساڍا چار ميل ٿيندي.

هن جاءِ کي پنهنجي بيهڪ ۽ پاڻيءَ جي موجودگيءَ سبب هر دور ۾ وڏي اهميت رهي آهي. مڪي توڙي مديني ڪان شام ڏانهن ويندڙ قافلا هتي ئي منزل ڪندا هئا. ان ڪانسواءِ ساليانو ذوالقعد مهيني جي چند ڏسڻ سان هتي وڏو ميلو لڳندو هو. جيڪو سڄو هفتو جاري رهندو هو، ۽ عرب جي ڪنڊ ڪڙڇ مان ماڻهو اچي گڏ ٿيندا هئا. قسمين قسمين شين جا دڪان لڳندا هئا. جتي گيهہ، تيل، ڪلون، ڪارڪون، اوني چوغا، چادرون ۽ ٻين گهريلو استعمال جي شين ڪانسواءِ اعليٰ قسم جو چوپايو مال بہ وڪامڻ لاءِ ايندو هو.

جنهن جاءِ تي جنگ لڳي هئي اها هينئر آباديءَ کان اٽڪل ٻہ ڪلو ميٽر اولهہ طرف آهي ۽ اتي هاڻي ڪو بہ آثار باقي نہ بچيو آهي، سواءِ هڪ پراڻي چوديواريءَ جي جنهن جي اندر هن جنگ جي شهيدن کي دفنايو ويو هو. ان جي پرسان شهر وارن جو عام قبرستان بہ آهي. ڏکڻ اولهہ واري ڪنڊ تي هڪ نخلستان آهي ۽ اتي ڪجهہ ٻي پوک بہ ٿيندي آهي، ڇو جو هتي زمين ڪجهہ نرم ۽ وارياسي آهي. فصل کي پاڻي ڏيڻ لاءِ هڪ چشمو ۽ هڪ ڪاريز موجود آهي. هتان جون ڪارڪون قديم زماني کان وٺي تمام مشهور آهن. جنهن جو ذڪر مشهور جاگرافيدانن "البڪري" ۽ "المقدسي" بہ پنهنجي ڪتابن ۾ ڪيو آهي. "مقدسي" لکي ٿو تہ "هتي ڪجهہ مسجدون اهڙيون بہ هيون جيڪي مصر جي بادشاهن جوڙايون هيون. اڄ انهن جا آثار مٽجي چڪا آهن. باقي هن غزوي دوران پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم جن لاءِ جنهن گهاٽ تي شاميانو لڳايو ويو هو اتي بعد ۾ هڪ مسجد قائم ڪئي ويئي، جنهن کي "مسجد عريش" يا "مسجد غمام" سڏيو ويندو آهي.

"اردو دائرة المعارف" جلد ۴ ص ١۵٦ ـ ١۵٣، "معجم مااستعجم "بڪري" ج ١ ص ٢١٣، وفاء الوفا سمهودي ج ۴ ص ١١۴۵، معجم البلدان ياقوت جلد ١ ص ٣۵٨ ـ ٣۵٧، عهدنبوی کے ميدان جنگ ـ ڊاڪٽر حميد الله ص ٢٨ ـ ٢٧.

جو ماڻُ مٽانهون ڪيو، ۽ ڪفر توڙي ڪافرن جي بربادي جي شروعات ٿي. تاريخ ۾ ان واقعي کي "غزوه بَدْرِ ڪُبريٰ" جي نالي سان ياد ڪيو وڃي ٿو. ان ڪانسواءِ "بدر عظميٰ" "بَدْرِ ثَانِيه" "بَدْرِ القِتَال" ۽ "يَوْمُ الْفُرْقَان" بہ هن ئي "غَزْوَه" جا ٻيا نالا آهن.

"بَدْرْ" نالي اهو ماڳ جتي هيءَ لڙائي لڳي، مديني کان مڪي ڏانهن ويندڙ واٽ تي آهي ۽ مديني کان اتي پهچڻ لاءِ ٽن ڏينهن جو پنڌ آهي.

بدر جي هيءَ جنگ جمعي جي مبارڪ ڏينهن تي رمضان جي سترهين تاريخ لڳي. جڏهن تہ ڪن جو خيال اڻويهين ۽ ويهين تاريخ بابت بہ آهي. پر اڪثريت جي راءِ موجب سترهين تاريخ واري روايت ئي وڌيڪ صحيح آهي. "ابن عساڪر" ان تاريخ کي محفوظ سڏيو آهي.

هن غزوه لاءِ پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم جن رمضان جي ٻارهين تاريخ ڇنڇر جي ڏينهن تي سؤ پنجاهہ ماڻهن جو لشڪر ساڻ ڪري مديني کان نڪتا، جنهن ۾ مهاجر توڙي انصار ٻئي شامل هئا. هن جنگ ۾ حصي وٺڻ وارن مسلمانن جو تعداد عام طور تي سؤ تيرهن مشهور آهي. هن ڳاڻيٽي ۾ اهي اٺ صحابي سڳورا شامل نہ آهن، جن کي رسول رحمت صلي الله عليه وسلم جن ڪجهہ ضروري انتظامن لاءِ مديني ۾ ئي ڇڏي آيا، ۽ اهي عملي طور جنگ ۾ شريڪ ٿي نہ سگهيا، پر پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم جن طرفان انهن کي بدري صحابين ۾ شمار ڪيو ويو ۽ ڪين غنيمت مان حصو پڻ ڏنو ويو.

پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم جن انهن اٺن شخصن لاءِ اهو بہ فرمايو آهي تہ "خدا وٽ بہ هو اهوئي مرتبو ماڻيندا، جيڪو بدري صحابين لاءِ هوندو."

انهن بدري صحابين مان ٨۴ مهاجر هئا. جڏهن تہ ٢٢٩ جو تعلق انصار جي مختلف قبيلن سان هو.

هن ڪتاب جي مصنف "اَلنُّوْرُ الْمُبِيْنُ فِىْ جَمْعِ اَسْمَآءِ الْبَدْرِيِّيْنَ" نالي پنهنجي هڪ رسالي ۾ "بدر" ۾ ڀهرو وٺڻ وارن جو وچور پيش ڪيو آهي. انصار طرفان هن لڙائي ۾ ڀهريون پيرو شرڪت ڪئي وئي ۽ هن کان اڳ هو ڪنهن بہ "غزوه" ۾ شريڪ نہ ٿيا هئا.

نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن "بدر" ڏانهن ويندي، جڏهن "رَوْحَاءْ" نالي ڪوهہ وٽ پهتا، تڏهن اَبُوْلُبَابَہ بن عَبْدُالْمُنْذِرِ اَنْصَارِي اَوْسِيءَ کي جنهن جو اصلي نالو "بَشِيْر" يا "رِفَاعه" آهي، پنهنجو نائب بڻائي مديني ڏانهن موڪليائون.

"رَوْحَاءْ" مڪي کان مديني ويندڙ واٽ تي هڪ مشهور ڪوهہ آهي ۽ مديني کان ٣٦ ميل پري آهي. ١١٣۵ هہ ڌاري جڏهن مون حج جي زيارت لاءِ اتي پهتس تہ اهو ڪوهہ موجود هو. مون پاڻ ان جي زيارت بہ ڪئي ۽ پاڻي بہ پيتو. (١)

بدر جي جنگ ۾ ڪافرن جي فوج هڪ هزار ماڻهن تي مشتمل هئي، جن ۾ نهايت بهادر ۽ تجربيڪار جنگي جوڌا موجود هئا. ان ڪانسواءِ گهوڙن، تلوارن ۽ ٻئي جنگي ساز و سامان جي بہ وٽن گهڻائي هئي. جڏهن تہ مسلمانن وٽ اهي شيون نالي ماتر هيون. سڄي لشڪر ۾ ڪل بہ گهوڙا ۽ اٺ تلوارون هيون. الله تعاليٰ پنهنجي پياري رسول صلي الله عليہ وسلم ۽ مڃيندڙ مؤمنن تي مهر ڪئي. قريش

(١) اهو قول هن ڪتاب جي مؤلف حضرت مخدوم محمد هاشم ٺٽوي رحہ جو آهي. (مترجم)

جا ستر ناميارا اڳواڻ مسلمانن هٿان قتل ٿي ويا ۽ ايترائي گرفتار به ٿيا. ڪافرن وٽان جهجهي تعداد ۾ ڪين غنيمت جو مال به مليو، جنهن جو تفصيل حديث ۽ سيرت جي وڏن ڪتابن ۾ موجود آهي. (١)

هن سال بدر جي لڙائيءَ ۾ هن امت جو فرعون اَبُوجَهْل بن هَشّام به قتل ٿي ويو. جنهن جو وڌيڪ احوال هن ڪتاب جي ٽئين باب ۾ بيان ڪيو ويندو. (انشاءَ الله تعاليٰ)

"غَزْوَه قُرْقُرَةُ الْڪُدْر"

هن سال جڏهن نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن "بدر" کان واندا ٿي، مديني واپس پهتا ته اتي ست ڏينهن ترسڻ ڪانپوءِ شوال مهيني جي شروعاتي تاريخن ۾ اتان وري "غزوه بني سُليم" لاءِ تيار ٿي نڪتا ۽ "ڪُدر" نالي ماڳ تي پهتا. انکري هن کي "غزوه قُرْقُرَةُ الڪُدْر" به سڏيو ويندو آهي. ۽ ڪن ماڻهن جو خيال آهي ته هي واقعو هجرت جي ٽئين سال محرم مهيني جي پوئين اڌ ۾ پيش آيو.

"قُرْقُرَة" جا ٻئي قاف عام طور "زبر" سان پڙهيا ويندا آهن. پر ڪي ماڻهو انهن تي "پيش" به ڏيندا آهن. هن مان مراد آهي "صاف ۽ ڪليل ميدان"، جڏهن ته "ڪُدر" جي ڪاف تي پيش پڙهيو ويندو آهي. عربيءَ ۾ هي لفظ "ميرانجهڙي رنگ جي ننڍن پکين" لاءِ استعمال ٿيندو آهي. جيڪي ان ميدان ۾ عام طور موجود هوندا هئا. اهو ئي سبب آهي جو هن ماڳ کي "قُرْقُرَةُ الڪُدْر" جي نالي پنيان ياد ڪيو وڃي ٿو.

پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم هن "غَزْوَه" لاءِ به سؤ ماڻهن جي جماعت سان گڏ نڪتا ۽ مديني ۾ سباع بن عرفطه کي نائب مقرر ڪيائون. جڏهن ته ڪن راوين جو قول آهي ته حافظ ابن اُمِّ مَڪْتُوْم کي نائب بڻايو ويو هو. سندس اصلي نالو عَمْرو يا عَبْدُالله چيو وڃي ٿو. پر "عَمْرو" واري روايت وڌيڪ اعتبار جوڳي آهي ۽ اڪثر راوين جو ان تي اتفاق آهي. باقي نائب بابت ٻنهي روايتن تي اعتبار ڪندي عالمن هي نتيجو ڪڍيو آهي ته نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن پنهنجي پنيان ٻه نائب مقرر ڪيا هوندا. سباع بن عُرْفُطَه ماڻهن جي فيصلن لاءِ ۽ حافظ ابن امِّ مڪتوم نماز جي امامت لاءِ. اسلامي لشڪر جڏهن اتي پهتو ته "بنو سُليم" وارن جا سمورا ماڻهو پنهنجي جان بچائي وڃي ڀڄا. منجهانئن ڪنهن به دوبدو ٿيڻ جي همت نه ڪئي. مسلمانن کي سندن ڇڏيل مال مان پنج سؤ اُٺ غنيمت طور هٿ آيا، جيڪي هو پاڻ سان گڏ ڪاهي مديني روانا ٿيا. مديني کان ٽي ميل اوري "صِرار" (٢) نالي هڪ ماڳ تي ان غنيمت جي ورهاست ڪيائون. انهن اٺن سان "يَسَار" نالي هڪ اوٺي به ساڻ هو، جيڪو پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم جن جي حوالي ڪيو ويو. پوءِ پاڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم جن ان کي آزاد ڪري ڇڏيو. اڳتي هلي هو نبي آخر الزمان صلي الله عليه وسلم جن جو خاص خادم ۽ غلام ٿي رهيو.

---

(١) صحيح بخاري. جلد ٻيو، شرح عليٰ مواهب جلد پهريون المغازي واقدي. جلد پهريون ۽ فتح الباري ابن حجر عسقلاني جلد ستون وغيره ۾ جنگ بدر بابت سمورا تفصيل موجود آهن. (مترجم)

(٢) "صِرار" هڪ جبل جو نالو آهي، جيڪو عراق ڏانهن ويندڙ واٽ تي آهي. اتي هڪ پراڻو کوهه به موجود هو. هن جاءِ تي ويهي مسلمانن غنيمت جو مال ورهايو هو. "معجم البلدان" جلد ٣ ص ٢٩٨، معجم ماستعجم بکري ج ٣ ص ١٠٦.

"غَزْوَةُ السَّوِيْق"

هن سال جي آخري مهيني ذوالحج ۾ يا وري ٻئي قول موجب محرم سن ٣ هجري ۾ مسلمان "غَزْوَةُ السَّوِيْق" لاءِ روانا ٿيا. "سَوِيْق" جي معنيٰ آهي "سَتُّو". جيئن ته هن لڙائي لاءِ مشرڪن ڪاڏي جي سامان ۾ گهڻي ڀاڱي "سَتُّو" پاڻ سان گڏ ڪنيا هئا. پوءِ جڏهن هو ميدان ڇڏي ڀڳا ته سندن ڇڏيل "سَتُّو" مسلمانن کي هٿ آيا. انڪري هيءَ غزوه "غَزْوَةُ السَّوِيْق" جي نالي سان مشهور آهي. (١)

هيءَ لڙائي "قَرْقَرَةَ الْڪُدر" جي وبجهڙائي ۾ ٿي، جنهن ۾ مسلمانن جو مقابلو ابوسفيان ۽ مڪي جي قريش سان هو.

بدر واري واقعي کانپوءِ ابوسفيان اهو قسم کنيو هو ته "هو ايستائين نه گيهه واپرائيندو ۽ نه تڙ لاهيندو، جيستائين هو مٺي مرسل صلي الله عليه وسلم ۽ سندن صحابي سڳورن کان پنهنجي قتل ٿيل ساٿين جو پلؤ نه ڪندو." ان وچن کي پوري ڪرڻ لاءِ هو ٻه سؤ سوارن جو لشڪر ساڻ ڪري مديني کان ٽن ميلن جي پنڌ تي "عُرَيْض" (٢) نالي ماڳ تي پهتو، رسول خدا صلي الله عليہ و سلم جن کي جڏهن اها خبر پهتي ته پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم جن به ٻه سؤ سوارن سان گڏ آچر ڏينهن ذوالحج جي پنجين تاريخ سندن مقابلي لاءِ مديني کان نڪتا. مديني ۾ نائب طور "سباع بن عرفط"، "ابن اُمِّ مَڪتُوم" ۽ "اَبُولُبَابَہ بن عَبْدالمُنْذِر" مان ڪنهن هڪ کي مقرر ڪيائون. اَبُوْسُفْيَان ۽ سندس ساٿين کي جڏهن اسلامي لشڪر جو اطلاع مليو ته مٿن رب پاڪ جي قدرت سان اهڙو ته رعب طاري ٿي ويو جو هنن وٺي ڀوبان ڀير ڪيا. هو پنهنجو سامان جنهن ۾ سَتُّن جون ڳوٿيون به شامل هيون رستي ۾ اڇلائيندا ويا، جيڪو سمورو مسلمانن جي هٿ لڳو. نبي اڪرم صلي الله عليه وسلم جن بنا ڪنهن تڪليف جي هن "غزوه" ۾ سوڀارا ٿي پنهنجي ساٿين سان گڏ مديني واپس وريا. (٣)

---

(١) شرح علي المواهب "زرقاني" جلد ١ ص ٤٥٨.

(٢) معجم البلدان ياقوت حموي جلد ٦ ص ١١٦. روض الانف "سهَيلي" جلد ٣ ص ١٢٦. معجم مااستعجم "بكري" ج ٣ ص ٢٠١.

(٣) شرح علي مواهب زرقاني ج ١ ص ٥٥٣. وفاء الوفا علامہ سمهودي ج ١ ص ٢٧٨.

فصل ٻيو

هن فصل ۾ سن ٽئين هجري جي غزوات جو ذڪر ڪيو ويو آهي.

"غَزْوَه غَطَفَان"

هن سال محرم جي مهيني ۾ مسلمان "غزوه غَطَفَان" لاءِ اسهيا. جڏهن ته هڪ ٻئي قول موجب اهو واقعو ربيع الاول جي مهيني ۾ پيش آيو.

مشهور مؤرخ "حافظ ابن ڪثير" پنهنجي ڪتاب "اَلبِدَايَه وَالنِهَايَه" ۾ ڄاڻايو آهي ته "مسلمان خميس جي ڏينهن ربيع الاول جي ٻارهين تاريخ مديني کان "غزوه غَطَفَان" لاءِ روانا ٿيا." (١)

"غطفان" هڪ قبيلي جو نالو آهي. جنهن جي رهائش "نجد" جي علائقي ۾ هئي. هن غزوه کي "غزوه اَنْمَار" ۽ "غزوه ذي امر" جي نالن سان به ياد ڪيو ويندو آهي. ان مان اها پروڙ پوي ٿي ته هن غزوه جا ٽي نالا آهن.

"ذُوْ اَمَرّ" اتان جي هڪ چشمي جو نالو آهي. پاڻ ڪريم ﷺ جن چار سؤ پنجاهه ماڻهن جي لشڪر سان گڏ مديني کان روانا ٿيا ۽ اتي حضرت عُثْمَان بن عَفَّان کي پنهنجو نائب مقرر ڪيائون. ڪافرن کي جڏهن اسلامي لشڪر جي پهچڻ جي پروڙ پئي ته هو جبلن جي چوٽين تي چڙهي پنهنجي جان بچائي. نبي ڪريم ﷺ جن بنا ڪنهن جنگ جهيڙي جي مديني واپس وريا.

"غزوه فُرْع" (٢)

هن سال مسلمان " غزوه فُرع" لاءِ ربيع الاول يا وري جمادي الاول ۾ روانا ٿيا. تاريخ ۾ هن غزوه کي "غزوه بُحَرَان" ۽ "غزوه بني سُلَيم" جي نالن پنيان به سڏيو ويندو آهي. "بُحران" نالي ماڳ به "فرع" جي ويجهڙائي ۾ ئي آهي.

پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم چنڊ جي ڇهين تاريخ ٣ سؤ ماڻهن سان گڏ مديني کان روانا

---

(١) البدايه والنهايه "حافظ ابن ڪثير" جلد ۴ ص ٢.

(٢) "فَرَع" نالي هي ڳوٺ جنهن جي نسبت قوم عاد سان ٻڌائي ويئي آهي مديني شريف کان اسي ميلن جي پنڌ تي هو. هتي آبادي تمام سٺي ٿيندي هئي. هڪ روايت اها به آهي ته الله تعاليٰ حضرت اسماعيل ۽ سندس ماءُ واسطي سڀ کان پهريان ڪارڪون هتي پيدا ڪيون. هن جاءِ تي به وڏا چشما هئا. جن جا نالا الربص ۽ النجف ٻڌايا ويا آهن. جن جي پاڻيءَ تي ڪجين جا باغ آباد ٿيندا هئا. هتي اهڙيون مسجدون به هيون جتي پاڻ سڳورن ﷺ جن هڪ کان وڌيڪ دفعا نماز ادا ڪئي. واقديءَ جي روايت مطابق مشهور تابعي ام المؤمنين سيده عائشه جو ڀاڻيجو ۽ شاگرد حضرت عروه ابن زبير سن اٺونجاهه هجريءَ ڏاري هتي گذاري ويو ۽ هتي ئي ڪيس دفنايو ويو.

ابن اسحاق جي روايت مطابق هتي هڪ کاڻ به هئي، جنهن کي "بحران" سڏيو ويندو هو ۽ سرور عالم ﷺ جن غزوه سويق کانپوءِ هتي آيا هئا. "جزيرة العرب" مولانا محمد رابع ندوي ص ٢٧۴، وفاء الوفا "سمهودي" ج ۴ ص ٨٢ ـ ١٢٨١، معجم ما استعجم "بکري" ج ٣ ص ٢٧٢.

ٿيا ۽ اتي پنهنجي پويان ابن ام مڪتوم کي امير مقرر ڪيائون. اسلامي لشڪر جڏهن "بُحران" وٽ پهتو تہ "بنو سُليم " وارن اتان ياچ ڪاڏي ۽ هڪبئي کان وچڙجي ويا، ۽ هو ان حالت ۾ ٿي تباهہ ۽ برباد ٿي ويا. نبي اڪرم صلي الله عليه وسلم جن ان ڪانپوءِ بنان ڪنهن جنگ جهيڙي جي واپس وريا.

خدا تعاليٰ طرفان "بني سُليم" وارن لاءِ هي آيت نازل ڪئي ويئي:

كَمَثَلِ الَّذِيْنَ مِنْ قَبْلِهِمْ قَرِيْبًا ذَاقُوْا وَبَالَ اَمْرِهِمْ ۚ وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلِيْمٌ.(١)

"سندن مثال انهن وانگر آهي جيڪي ڪانئن ڪجهہ اڳ ٿي گذريا آهن. جيڪي دنيا ۾ بہ پنهنجي ڪرتوتن جو مزو چکي چڪا آهن ۽ (آخرت ۾ بہ) سندن لاءِ دردناڪ عذاب آهي."

"غَزْوہ بَنُوْ قَيْنُقَاع"

هن سال جمادي الاول ۾ يا هڪ ٻئي صحيح قول مطابق شوال سن ٢ هجريءَ دوران "غزوہ بَنُوْ قَيْنُقَاع" واقع ٿيو. "بنو قَيْنُقَاع" يهودين جي هڪ قبيلي جو نالو آهي ۽ حضرت عبدالله بن سلام جو تعلق بہ هن ئي قبيلي سان هو. يهودين مان سڀ کان ٻهريان هن قبيلي وارا پنهنجي ڪيل واعدن تان ڦري ويا ۽ خيانت بہ ڪيائون. ان ڪري نبي سونهاري صلي الله عليه وسلم جن ڪين سيڪت ڏيڻ لاءِ چنچر ڏينهن چنڊ جي پندرهين تاريخ مديني مان نڪتا، ۽ پنهنجي جاءِ تي اَبُوْلُبَابَہ بن مُنْذِر رضہ کي جنهن جو نالو "بَشِيْر" يا "رَفَاعَہ" هو، مسلمانن جو امير مقرر ڪيائون.

اسلامي لشڪر جڏهن اتي پهتو تہ يهودين پنهنجي قلعي ۾ پناهہ ورتي. مسلمانن طرفان ان قلعي جو گهيرو ڪيو ويو. جيڪو پندرهن ڏينهن تائين جاري هيو. پوءِ منافقن مان عبدالله بن اُبَي بن سَلُوْل ۽ مؤمنن مان عُبَادَہ بن صَامِت رضہ سندن سفارش لاءِ پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم جي خدمت ۾ حاضر ٿيا. جنهن جي نتيجي ۾ انهن جي جان بخشي ڪئي ويئي. باقي سندن مال ملڪيت ضبط ڪري ڪين شهر نيڪالي ڏني ويئي.

"غزوہ اُحُد" (٢)

هن سال شوال جي مهيني ۾ مسلمان "غزوہ اُحُد" لاءِ نڪتا. جيڪو مسلمانن لاءِ غزوات ۾ سڀ کان وڌيڪ ڏکيو ثابت ٿيو.

---

(١) سورة "الحشر" آيت ١٥ پاره ٢٨.

(٢) احد جبل مديني شريف جي اتر ۾ حرم نبوي ﷺ کان اٽڪل ساڍن ٽن ميلن جي فاصلي تي آهي هن جبل جي فضيلت بابت سيد الانبياء ﷺ جن فرمايو "هي اهو جبل آهي جيڪو اسان سان پيار ڪري ٿو ۽ اسان ان سان پيار ڪريون ٿا." يا هڪ ٻي حديث ۾ ٻڌايو ويو آهي "احد جنت جي رڪنن مان هڪ رڪن آهي." هي جبل اوير کان اولهہ ڏانهن اٽڪل ٽن ميلن ۾ پکڙيل آهي. اڳتي هلي سامهون ڪارن پٿرن سان ڍڪيل ڪشادا ميدان آهن جن جي اڳيان وادي قناة آهي، جتان قناة نالي درياء وهي ٿو. هي اهوئي درياء آهي جنهن کي طائف ۾ "وج" سڏيندا آهن. جيڪو اڳتي هلي "عاقول" نالي ڍند کي ٻيري احد جي ڏکڻ کان لنگهندو اچي "ينبوع" جي ويجهو ڳاڙهي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري ٿو. آسپاس جن علائقن ۾ جتان هي درياء لنگهي ٿو تہ اتي ڪجهہ ڪجين جا باغ ۽ نخلستان موجود آهن.

اڪثريت جي راءِ مطابق هي واقعو هجرت جي ٽئين سال شوال مهيني ۾ پيش آيو. البت ان جي تاريخ بابت راوين جو اختلاف آهي. پر وڌيڪ صحيح ۽ مشهور قول اهو ئي آهي ته اها شوال جي پندرهين تاريخ ۽ ڇنڇر جو ڏينهن هو. ڪجهه راوين طرفان ساڳئي مهيني جي ستين، اٺين ۽ يارهين تاريخ به ٻڌائي ويئي آهي. باقي هڪ روايت اهڙي ملي آهي، جنهن ۾ "غزوه احد" کي سن چوٿين هجري جو واقعو بيان ڪيو ويو آهي.

هن جبل کي "أحد" انڪري سڏيو ويندو آهي جو هي ٻين جابلو سلسلن جي مقابلي ۾ منفرد ۽ ارڏي انداز ۾ سيني جبلن کان اڪيلو نظر اچي ٿو. مديني جي شهر مان جيڪڏهن هن جبل کي ڏسبو ته هن جو رنگ ڳاڙهو نظر ايندو، ڇو جو هن جبل تي ڪاٻه ساوڪ وغيره نه آهي باقي مينهن جو پاڻي ڪجهه غارن ۽ قدرتي حوضن ۾ گڏ ٿي ويندو آهي جيڪو ڪيتري عرصي تائين ماڻهو استعمال ڪندا آهن.

"غزوه أحد" جي موقعي تي جڏهن سرور ڪائنات ﷺ جن زخمي ٿي پيا ته سيدنا علي اهڙي ئي ڪنهن قدرتي حوض مان پاڻي پنهنجي ڍال ۾ کڻي ايندو هو ۽ ان سان سندن ڏکن کي ڌوئيندو هو.

جبل جي اڳيان اڌ گول جي شڪل ۾ جيڪو ميدان آهي اتي پاڻيءَ جا ٻه چشما هئا اتي پاڻ سڳورن ﷺ جا اهي ٻه ڏند مبارڪ دفن ڪيا ويا جيڪي هن موقعي تي شهيد ٿي پيا هئا. ۽ ان جي ويجهو انهن شهيدن جون به قبرون آهن جيڪي غزوه احد دوران شهيد ٿيا.

سيدنا حمزه جي قبر مبارڪ به ٻهريان هتي ئي هئي پر پوءِ بار بار ٻوڏن سبب اٽڪل ٽي سؤ سالن کانپوءِ عباسين جي دور حڪومت ۾ سندس ميت کي اتان ڪڍي واديءَ "قناة" جي اتر ۾ ان جاءِ تي دفنايو ويو جتي هاڻي به سندس قبر جو نشان موجود آهي. ڪنهن زماني ۾ انهن ٻنهي جاين تي قبر مٿان قبا به موجود هئا جن کي ١٩٢٥ کانپوءِ ڊاٺو ويو. هينئر سيدنا حمزه جي قبر جي ويجهو ٽي ٻين قبرن جا نشان به موجود آهن جن لاءِ چيو وڃي ٿو ته اهي قبرون حضرت مصعب بن عمير، عبدالله بن جحش ۽ شماس بن عثمان رضوان الله تعاليٰ عليهم اجمعين جون آهن.

حضرت جابر بن عتيڪ کان روايت آهي ته هڪ دفعي حضرت موسيٰ پنهنجي ڀاءُ حضرت هارون عليه السلام سان گڏ حج يا عمري لاءِ آيا ۽ جڏهن يثرب جي علائقي ۾ پهتا ته حضرت هارون بيمار ٿي پيو ۽ هو يهودين جي خوف کان "احد جبل" جي ڪنهن غار ۾ وڃي ويٺا ۽ پوءِ اتي حضرت هارون عليه السلام گذاري ويو. جنهن کانپوءِ حضرت موسيٰ اتي ئي قبر کوٽي کيس دفن ڪري ڇڏيو. انڪري اها ڳالهه مشهور آهي ته حضرت هارون "احد جبل" تي دفن ٿيل هو.

مشهور محدث ۽ سيرت نگار سُهيلي جو قول آهي ته سندس زماني يعنيٰ ٻارهين صدي هجريءَ تائين به اها ڳالهه عوام ۾ مشهور هئي ته حضرت هارون احد جبل تي دفن ٿيل آهي.

"احد" جي ايرندي پاسي کان ڪجهه پٿر ٻاهر وڌيل نظر اچن ٿا جنهن جي ڪري ان جاءِ تي ڪجهه ڇانورو هوندو آهي. چيو وڃي ٿو ته جنگ واري زماني ۾ سيد ڪونين ﷺ جن ان ڇانوري ۾ آرام ڪيو هو. هن وقت جبل جي دامن ۾ ڪافي خيما نظر اچن ٿا جن جي ٻاهران ڏينهن جي وقت مرد توڙي عورتون ڪاروڪون ۽ مختلف تبرڪات ڪپائيندا آهن. ان ڪانسواءِ هاڻي ڪجهه ماڻهو هتي مستقل طور به رهن ٿا.

دائرة المعارف (اردو) ج ٢ ص ٣٧ - ٣١، معجم البلدان "ياقوت حموي" ج ١ س ١١٠ - ١٠٩، معجم مااستعجم، الدررة الثمينه "ابن نجار" ص ٨٧ - ٨٦، زبدة لاعمال "اسفرائيني" ص ٢١٣ - ٢١١.

"اُحُد" نالي مشهور جبل مديني جي ويجهڙائي ۾ آهي.

ان جي شروعاتي چيڙي ۽ "بَابُ الْمَدِيْنَہ" (جنهن کي "بَابُ الْبَقِيْعِ" بہ سڏيندا آهن)، جي وچ ۾ فاصلو ۴/۷ - ۲ ميلن کان ڪجھ مٿيرو آهي. جيئن "علامہ سمهودي" لکيو آهي. [1] جڏهن تہ "قسطلاني" "المواهب اللدنيہ" ۾ اهو فاصلو ٽي ميل (هڪ فرسخ) ڄاڻايو آهي. اهو فرق انڪري ٿيو آهي تہ "قسطلانيءَ"، ٻن ميلن کان جيڪو فاصلو وڌيڪ آهي ان کي بہ پورو ميل شمار ڪيو آهي. ٻئي طرف وري ڪجھ راوين اهو فاصلو ٻہ ميل ٻڌايو آهي. ان جو مطلب اهو ٿيندو تہ ٻن ميلن کان جيڪو وڌيڪ فاصلو آهي، ان کي سندن طرفان نظر انداز ڪيو ويو آهي.

رسول خدا صلي الله عليہ وسلم جن "غزوه اُحُد" لاءِ هڪ هزار ماڻهن جو لشڪر ساڻ ڪري مديني کان نڪتا. واٽ تي منافقن جو سرواڻ عَبْدُالله بن اُبَيّ بن سُلُوْل ٽي سؤ منافقن سان گڏ اسلامي لشڪر کان الڳ ٿي ويو. باقي ست سؤ ايمان وارا الله جي سچي نبي صلي الله عليہ وسلم سان وڃي بچيا. جن وٽ ٻن گهوڙن کانسواءِ ڪوبہ جنگي سامان ساڻ نہ هو. هڪ گهوڙي تي پاڻ ڪريم صلي الله عليہ وسلم جن سوار هئا، ۽ ٻيو حضرت اَبُو بُرْدَہ رضہ جي حوالي هو. ان جي ڀيٽ ۾ مشرڪن جي لشڪر ۾ ٽي هزار ماڻهو هئا، جن ۾ ست سؤ زره پوش سپاهي هئا. وٽن بہ سؤ گهوڙا ۽ ٽي هزار اٺ سواري لاءِ هــئا. مديني ۾ پاڻ ڪريم صلي الله عليہ وسلم جن پنهنجي پويان ابن اُمِّ مَكْتُوْم رضہ کي خليفو بڻايو هو.

"غزوه حَمْرَاءُ الاَسَد"

هن ٽي سال شوال مهيني جي سورهين تاريخ آچر جي ڏينهن يعني "غَزْوَہ اُحُد" کان هڪ ڏينهن پوءِ نبي ڪريم صلي الله عليہ وسلم جن کي خبر پئي تہ "احد" کان موٽندي ابو سفيان ۽ سندس ساٿي مڪي جي ٻين مشرڪن سان گڏ "حَمْرَاءُالْاَسَد" نالي ماڳ تي ڪنا ٿيا آهن. اها خبر ٻڌنديئي پاڻ سڳورا صلي الله عليہ وسلم ڇھ سؤ ٽيھ صحابين سان گڏ اچي اتي پهتا. اَبُو سُفْيَان ۽ سندس ساٿين جي دل تي رب پاڪ مسلمانن جو اهڙو تہ رعب ويهاري ڇڏيو جو هنن وڙهڻ بدران ڀڄي جان بچائي ۽ وڃي مڪي پهتا. پاڻ ڪريم صلي الله عليہ وسلم جن ٽي راتيون اتي ٽڪي پيا ۽ پوءِ واپس مديني موٽيا. "حَمْرَاءُ الْاَسَد" نالي هي ماڳ مديني کان اٺ ميل پري آهي، جيڪو "ذوالحليفہ" ڏانهن ويندي کابي هٿ تي پوندو. [2] هن غزوه جي تاريخ ڪجھ راوين نائين شوال يا ڪجھ ٻيون تاريخون بہ ٻڌايون آهن. ان اختلاف جو سبب اهو آهي جو خود غزوه احد جي تاريخ ۾ اختلاف آهي.

---

(۱) "وفاء الوفا" علامہ سمهودي جلد ۲ ص ۱۰۹.

(۲) شرح علي المواهب اللدنيہ" علامہ زرقاني جلد ۲ ص ۷۰. فتوح البلدان. ياقوت حموي جلد ۲ ص ۳۰۱. معجم ما استعجم "بکري" ج ۲ ص ۱۰۰. وفاء الوفا "سمهودي" ج ۴ ص ۱۱۹۴.

فصل ٽيون

هن فصل ۾ سن چوٿين هجريءَ جي غزوات جو ذڪر ڪيو ويندو.

غَزْوَه بني نَضِيرْ

هن سال ربيع الاول جي مهيني ۾ نبي اڪرم صلي الله عليه وسلم جن هن غزوه لاءِ روانا ٿيا، جيئن "شاميءَ" پنهنجي سيرت ۾ ڄاڻايو آهي ۽ اهوئي قول صحيح آهي. باقي ڪي راوي "غزوه بني نَضير" ڪي هجري ٽئين سال جو واقعو شمار ڪن ٿا. سندن چوڻ آهي ته هي "غزوه بَدْر" کان ڇهه مهينا پوءِ ٿيو هو. "بنو نُضَير" يهودين جو هڪ وڏو قبيلو هو، جيڪو "مسجد قُبا" جي ڀوبان "عاليه" جي طرف اٽڪل ڇهن ميلن جي پنڌ تي آباد هو. پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم جن جي اڳوائيءَ ۾ اسلامي لشڪر "بنو نضير" وارن جي ڇوڏاري گهيرو ڪيو. جيڪو ويهن ڏينهن کان وڌيڪ عرصو جاري رهيو. ان ڪانپوءِ هنن ان شرط تي راضي نامو ڪيو ته هو شهر ڇڏي ويندا. ان وقت مديني ۾ مسلمانن جو امير ابن ام مڪتوم رضہ هو.

"غَزْوَه بَدْر صُغرىٰ"

هن ئي سال شعبان جي مهيني ۾ يا هڪ ٻي روايت موجب ذيقعده مهيني جي چند ڏسڻ سان مسلمان هن غزوه لاءِ روانا ٿيا. تاريخ ۾ هن غَزْوَه کي "بدر مَوْعِد"، "بَدْر مِيْعَاد"، "بَدْر ثَالِثَہ" ۽ بَدْر اِخِيْرَہ" جي نالن پنيان به ياد ڪيو ويندو آهي.

"غَزْوَه بدر موعد" ۾ نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم هڪ ڀيرو وري ابوسفيان ۽ سندس ساٿين سان مقابلي لاءِ نڪتا هئا. ڇو جو "احد" کان واپس ٿيڻ وقت هو خدا جي سچي رسول صلي الله عليه وسلم سان واعدو ڪري ويا هئا، ته هو ايندڙ سال وري بدر ۽ صفراء وٽ سندن مقابلي لاءِ پهچندا. انڪري هن کي غزوه بدر موعد سڏيو ويندو آهي. جنهن جي معنيٰ آهي: "اهو غزوه جنهن لاءِ واعدو ڪيو ويو هو." ابوسفيان جي ان واعدي کي ڌيان ۾ رکي سرور ڪائنات صلي الله عليه وسلم به پندرهن سؤ ايمان وارن سان گڏ، جن ۾ ڏهه گهوڙي سوار به شامل هئا، مديني کان روانا ٿيا ۽ "بدر" توڙي "صفراء" کان ٿيپي "مجنہ" تائين پهتا. "مَجَنّہ" يا "مِجَنّہ" مڪي ۽ مديني جي وچ تي عرب جي هڪ بازار جو نالو آهي، جيڪا مِڪي کان ٻن مر حلن جي پنڌ تي هئي. (١) هوڏانهن وري مشرڪن جو لشڪر ابوسفيان سان گڏ "مَرّالظَّهْرَان (٢)" تائين پهتو. اهو ماڳ مڪي کان هڪ مرحلي جي پنڌ تي

---

(١) معجم البلدان. ياقوت حموي جلد ٥ ص ٥٨.

(٢) "مرالظهران" مڪي جي اتر ۾ اٽڪل چوڏهه ڪلوميٽرن جي پنڌ تي آهي. پراڻي زماني ۾ ماٿهو مڪي کان مديني ڏانهن هن واٽ تان ئي ويندا هئا.

هتان جون زمينون آباديءَ جي لحاظ کان تمام ڀليون آهن، جن ۾ عام طور موسمي ڀاڄيون پوکيون وينديون آهن.

مڪي ۽ "عَسَفَان" جي وچ تي هو. اتي پهچڻ شرط خدا تعاليٰ طرفان سندن دلين تي اهڙو تہ رعب طاري ٿيو، جو هو اڳتي وڌڻ بدران پنتي موٽِي ويا. پوءِ مسلمان پنهنجي پياري پيغمبر صلي الله عليه وسلم سان گڏ مديني واپس وريا.

مڪي ۾ جيڪي تازيون ۽ پاڇيون ملنديون آهن، اهي گهڻي ڀاڱي هتان ئي موڪليون وينديون آهن. شهري ماڻهو سير ۽ تفريح لاءِ مڪي کان گاڏين ۾ چڙهي هتي پهچندا آهن ۽ سڄو ڏينهن هتان جي ٻنين، باغن ۽ چشمن تي گذاري شام جو واپس ويندا آهن. ترڪن جي دور حڪومت ۾ "فاطمہ" نالي هڪ ترڪ عورت هتان جي ترقي لاءِ ڪجهہ رقم خرچ ڪئي هئي، انڪري هن علائقي کي هاڻي "وادئ فاطمہ" جي نالي سان ياد ڪيو وڃي ٿو.

"جزيرة العرب" محمد رابع ندوي ص ۲۲۷.

فصل چوٿون

هن فصل ۾ سن پنجين هجريءَ جي غزوات جو بيان ڪيو ويو آهي.

غَزوَه دُومَةُ الجَندَل

هن سال ربيع الاول جي مهيني ۾ پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم جن هن غزوه لاءِ اسهيا.

"دَومـة الـجـنـدل" جنهن کي "دُوْمَةُ الْجَنْدَل" بہ پڙهيو ويندو آهي، شام جي ويجهڙائيءَ ۾ هي هڪ شهر آهي، جيڪو مديني کان پندرهن سورهن ڏينهن جي پنڌ تي ۽ دمشق کان پنجن ڏينهن جي پنڌ تي آهي. (١)

نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن ربيع الاول جي پنجويهين تاريخ هڪ هزار صحابين سان گڏ مديني کان روانا ٿيا. "سِبَاع بن عُرفُطَ" کي مديني جو عامل مقرر ڪيائون. جنهن جو ذڪر "غزوه قَرقَرة الکُدر" جي موقعي تي ٿي چڪو آهي.

هن دفعي بہ مشرڪ مقابلي ۾ بيهي نہ سگهيا ۽ پنهنجو مال اسباب جنهن ۾ اُن ۽ ٻڪريون بہ شامل هئا، ڇڏي ميدان مان ڀڄي ويا. پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم جن غنيمت جو مال مسلمانن ۾ ورهايو. پوءِ ربيع الآخر جي ويهين تاريخ خير سان مديني پهتا.

غَزْوَه بَنِي مُصْطَلِق

هن سال شعبان جي مهيني ۾ بنو مصطلق وارن سان مسلمانن جو مقابلو ٿيو. هڪ صحيح روايت موجب غزوه بني مصطلق، غزوه خندق کان اڳ جو واقعو آهي، جنهن کي "غزوه مُرَيْسِيْع" بہ چيو ويندو آهي.

پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم جن چنڊ جي ٻي تاريخ تي جيڪو هجرت جو پنجون سال هو، ست سؤ صحابين سان گڏ مديني کان روانا ٿيا. هن سفر ۾ سيده عائِشَہ صديقه ۽ سيده اُمِ سَلمه رضي الله عنهما بہ ساڻن گڏ هيون. مديني ۾ هڪ روايت مطابق حضرت زيد بن حارثہ رضہ کي ۽ ٻي روايت موجب حضرت ابوذَر غِفاريءَ رضہ کي اتان جو عامل مقرر ڪيائون. هن لڙائي ۾ مسلمانن، مشرڪن جي لشڪر تي سوڀ حاصل ڪئي. دشمن جي لشڪر مان ڏهہ ماڻهو قتل ٿي ويا ۽ ست سؤ يا ان کان بہ مٿي گرفتار ٿيا، جن ۾ عورتون ۽ ٻار بہ شامل هئا. ان کانسواءِ مسلمانن کي غنيمت ۾ چوپايو مال ۽ ٻيو سامان بہ هٿ آيو. قيد ٿيل عورتن ۾ حَارث بن ضِرار مُصْطَلِقيءَ جي نياڻي "بيبي جُوَيْرِيَہ رضہ" بہ شامل هئي. (٢) مسلمانن جي لشڪر مان رڳو هڪ صحابي سڳورو شهيد ٿيو. پاڻ ڪريم صلي الله

---

(١) شرح علي "المواهب اللدنيہ" زرقاني جلد ٢ ص ٩٥.

(٢) غزوه بنومصطلق جي موقعي تي هن قبيلي وارن جا ڏهہ ماڻهو قتل ٿيا ۽ باقي سڀني کي قيد ڪيو ويو. جن ۾ قبيلي جي سردار حارث بن ابو ضرار بن حارث بن مصطلق جي نياڻي سڳوري بہ شامل هئا، جنهن جو نالو "بره" ٻڌايو

عليه وسلم جن اتان ٢٨ ڏينهن کانپوءِ رمضان جي چند رات مديني واپس پهتا. هڪ روايت ۾ چاڻايو ويو آهي تہ هي غزوه سن ڇهين هجريءَ دوران ٿيو. پر اهو قول ضعيف آهي ۽ صحيح بخاريءَ ۾ هيءَ واقعو چوٿين هجريءَ جو ٻڌايو ويو آهي. [(١)] اها روايت پهرين روايت کان بہ وڌيڪ ضعيف آهي.

بَنُو مُصْطَلِق اصل "خزاعہ" قبيلي جي هڪ شاخ هئي، جيڪي مڪي کان مديني ڏانهن ويندڙ رستي تي "فُرع" واري طرف "قُدَيد" جي ويجهڙائيءَ ۾ رهندا هئا. ۽ "فُرُع" کان سندن ڳوٺ هڪ ڏينهن جي پنڌ تي هو.

"مُرَيْسِيْع" وري هن قبيلي وارن جي کوهہ جو نالو هو. انکري هن غزوه کي ڪڏهن قبيلي جي نالي پنيان تہ ڪڏهن وري سندن کوهہ جي نالي پنيان سڏيو ويندو آهي. "فُرُع" جو وڌيڪ احوال هن باب جي ٽئين فصل ۾ "غزوه فُرُع" جي موقعي تي ڪري آيا آهيون.

ويو آهي. سندس شادي مسافع بن صفوان مصطلقيءَ سان ٿيل هئي. ابن سعد طرفان وري اهو نالو صفوان بن مالڪ نقل ڪيو ويو آهي. بهرحال اهو شخص هن غزوه ۾ قتل ٿي ويو. ۽ "بره" حضرت ثابت بن قيس ۽ سندس هڪ سوٽ جي حصي ۾ آئي.

سردار جي نياڻي هئڻ سبب ڪنهن عام ماڻهو وٽ زندگي گذارڻ کيس پسند نہ آيو ۽ هن پنهنجي مالڪ سان آزاديءَ جو معاهدو ڪيو جنهن جي قيمت نوَ اوقيہ سون مقرر ڪئي ويئي. پوءِ بره هڪ ڏينهن سرور ڪائنات ﷺ جن جي خدمت ۾ آئي ۽ ڪائنس ان ڏس ۾ مالي مدد طلب ڪيائين.پاڻ ڪريمن ﷺ جن سندس مدد فرمائي جنهن ڪري هن پنهنجي جند آزاد ڪرائي ورتي.جنهن کانپوءِ بنومصطلق وارن جي سردار جي هن نياڻيءَ جو نڪاح امت جي سردار ﷺ جن سان ٿيو. هن موقعي تي سيد عالم ﷺ جن سندس نالو مٽائي "جُوَيريہ" رکيو، ڇو جو ڪين "بره" لفظ پسند نہ پئي آيو. هي نڪاح حضرت جويريہ ۽ سندس ماڻهن لاءِ پنهي جهانن جي ڀلائيءَ جو باعث بڻيو ڇوتہ هن شاديءَ کانپوءِ پاڻ سڳورن ﷺ ۽ صحابي سڳورن بني مصطلق وارن جي سڀني قيدين کي آزاد ڪري ڇڏيو. ڇالاءِ تہ اهي هاڻي سرور ڪائنات ﷺ جن جا ساهرا ٿي پيا، جنهن کانپوءِ انهن سمورن اسلام قبول ڪيو.

جن ۾ حضرت جُويريہ جو بابو سائين حضرت حارث بن ابوضرار بہ شامل هو،جنهن پاڻ ڪريمن ﷺ جن جي هٿ تي اسلام جي بيعت ڪئي.

حضرت جويريہ ام المؤمنين ٿيڻ کانپوءِ گهڻو وقت عبادت ۽ ذڪر اذڪار ۾ گذاريندي هئي. پاڻ ڪريمن ﷺ جي وصال کانپوءِ بہ هوءَ اٽڪل پنجيتاليهہ ٤٥ سال حيات رهي ۽ هن سن ڇاونجاهہ هجريءَ ڌاري هن جهان مان لاڏاڻو ڪيو. ان وقت سندن ڄمار ايڪهتر ورهيہ هئي ڇوتہ سن پنجين هجريءَ ڌاري جڏهن سرور عالم ﷺ جن سان سندس نڪاح ٿيو هو تہ ان وقت هن بيبي سڳوري جي عمر ويهارو ورهيہ هئي.

جنازي نماز مديني جي گورنر مروان بن حڪم پڙهائي. جنهن کانپوءِ کيس جنت البقيع ۾ دفن ڪيو ويو.

ام المؤمنين سيده جويريہ کان نبي انور ﷺ جن جون ست حديثون روايت ڪيون ويون آهن.

دائرة المعارف (اردو) ج ص ٥٣٥ ـ ٥٣٤. اسدالغابہ ابن الاثير ج ص ٦٥ ـ ٦٣. ازواج النبي ﷺ و اولادة ابوعبيده ص ٧٢ ـ ٧١. الاصابہ "ابن حجر" ج ٤ ص ٢٦٦ ـ ٢٦٥. ازواج النبي ﷺ "شامي" ٢١١ ـ ٢٠٧.

(١) سن چوٿين هجريءَ واري روايت "موسيٰ بن عقبہ" کان ڪئي ويئي آهي ۽ امام بخاريءَ ان روايت کي ٿي اختيار ڪيو آهي. "صحيح بخاري" جلد ٢ ص ٥٨٨.

"غَزْوَه خَنْدَق" (١)

هن سال شوال جي مهيني ۾ يا هڪ روايت موجب ذوالقعد جي مهيني ۾ "خَنْدَق" وارو غزوه ٿيو، جنهن کي "غَزْوَه اَحْزَاب" بہ سڏيو ويندو آهي. ڪن راوين هن غزوه کي چوٿين هجريءَ جو واقعو بہ

---

(١) "خندق" اهڙي کاهيءَ کي چيو ويندو آهي، جيڪا ڪنهن شهر يا وري ڪنهن لشڪر جي بچاءَ خاطر ان جي چوڌاري کوٽي وڃي. هي بنيادي طور فارسي لفظ آهي، جنهن جو مصدر (Root) ڪنديدن (کوٽڻ) آهي. جنهن جو اسم مفعول ٿيندو ڪنديده (کوٽيل) ۽ ان مان ٿي لفظ "ڪندڪ" ڦٽي نڪتو. اڳتي هلي ان کي "خندڪ" بہ سڏيو ويو جنهن جي وري عربي صورت "خندق" ٿي ويئي.

هن جنگ واسطي ڪافرن ۽ يهودين طرفان زبردست تياري ڪئي ويئي. منجهانئن هر قبيلي پنهنجو جدا جٿو جنگ جوٽڻ لاءِ ميدان ۾ موڪليو هو. ان ڪري هن جنگ جو ٻيو نالو "غزوه احزاب" بہ آهي. "احزاب" لفظ حزب جو جمع آهي، جنهن جي معنيٰ جٿو يا ٽولو آهي. خدا تعاليٰ طرفان قرآن مجيد ۾ هن غزوي جو ذڪر ان نالي پٺيان ڪيو ويو آهي.

الله جي سچي رسول صلي الله عليہ و سلم جن کي جڏهن ڪافرن جي ان ارادي جي پروڙ پيئي، تڏهن ٽي هزار مسلمانن جو لشڪر ساڻ ڪري "سَلَعْ" جبل جي آڏو اچي پنهنجي ڪيمپ قائم ڪيائون. ان جاءِ جي وڏي خوبي اها هئي جو جبلن سبب ان جو پٺيون پاسو دشمن جي حملي کان قدرتي طور محفوظ هو. باقي اترين پاسو جيڪو لشڪر جي سامهون هو اتان بچاءَ جي تدبير ڪرڻي هئي، ڇو جو اتان شهر تي حملو ڪرڻ آسان هو.

مٺي مرسل ﷺ جن پنهنجي صحابي سڳورن سان صلاح ڪرڻ بعد اهو فيصلو ڪيو تہ اتر واري پاسي کان هڪ اهڙي کاهي کوٽي وڃي جنهن کي پار ڪرڻ دشمن جي امڪان کان ٻاهر هجي. اهو ڪم امت جي اڳواڻ ﷺ جن نہ صرف پنهنجي نظرداريءَ هيٺ ڪرايو پر پاڻ پنهنجي ٽي هزار رضاڪارن سان گڏجي هن ڪٺن ڪم ۾ عملي حصو بہ ورتائون. ڪم جي ورڇ ان ريت ڪئي ويئي جو ڏهن ڏهن ماڻهن جو هڪ جٿو (Group) جوڙيو ويو ۽ اهڙي هر جٿي کي ويهہ وال زمين کوٽڻ جو ڪم سونپيو ويو. اهڙي ريت ٽي سؤ گروپ پنهنجي پوري قوت ۽ ايماني جذبي سان ان ڪم ۾ جنبي ويا.

"ابن سعد" جي روايت مطابق ڇهن ڏينهن جي لڳاتار محنت کان پوءِ اها کاهي کوٽجي تيار ٿي. ان کاهيءَ جي ڊيگهہ اٽڪل ساڍا ٽي ميل، ويڪر اٽڪل ڏهہ وال ۽ اونهائي ايتري هئي جو زمين جي آلاڻ ظاهر پئي ٿي. يا طبريءَ مطابق تہ هڪ دشمن جڏهن ان کي پار ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي تہ ان ۾ اندر وڃي ڪريو ۽ ٻاهر نہ نڪري سگهيو تانجو ڦٿڪي ڦٿڪي اندر ئي مري ويو. اها خندق گولائي جي شڪل ۾ اتر اوڀر واري ڪنڊ "حرة الواقم" کان شروع ٿي وڃي ڏکڻ اولهہ طرف "حرة الويره" تي دنگ ڪيائين. هڪ عام روايت موجب رسول خدا ﷺ جن کي خندق کوٽڻ جي صلاح مشهور صحابي حضرت سَلمَان فارسي رضہ ڏني هئي. ڇو جو "فارس" ۾ جنگ جي موقعن تي دشمن کان بچڻ لاءِ ان قسم جي کاهين کوٽڻ جو رواج عام هو، جنهن جي شروعات اتان جي حڪمران "منو چهرا ابيرج" ڪئي هئي. ان کان علاوه ڪن روايتن ۾ ائين بہ ٻڌايو ويو آهي تہ اهو طريقو نبي انور ﷺ جن کي وحيءَ وسيلي ٻڌايو ويو هو والله اعلم.

"غزوه خندق" دوران نبي سڳوري ﷺ جن لاءِ جنهن جاءِ تي خيمو لڳايو ويو هو، اتي بعد ۾ هڪ مسجد جوڙائي وئي، جنهن کي مسجد "ذوباب" يا مسجد "ذُبَابْ" سڏيو ويندو آهي. اها مسجد اڄ تائين پنهنجي جاءِ تي قائم آهي، باقي ان خندق جو ڪو اهڃاڻ باقي نہ بچيو آهي. اردو دائرة المعارف جلد ٩ ص ١٠ ـ ٦، طبقات الڪبريٰ ابن سعد جلد ٢ ص ٤٧، شرح علي مواهب ـ زرقاني جلد ٢ ص ١٠٤ ـ ١٠٣، تاريخ طَبري جلد ٣ ص ٤٥، البدايہ والنهايہ ـ ابن ڪثير جلد ٤ ص ٩٥ ـ ٩٢، عهد نبوي کي ميدان جنگ (اردو) ڊاڪٽر حميدالله ص ٦٨ ـ ٦٧.

ڄاڻايو آهي، پر "شاميءَ" جو چوڻ آهي تہ "پنجين هجريءَ وارو قول نہ صرف صحيح ۽ اعتبار جوڳو آهي پر قطعي بہ آهي." (١)

سرور عالم صلي الله عليه وسلم جن چنڊ جي اٺين تاريخ ٽي هزار مسلمانن جي لشڪر سان گڏ غَزْوَه "خَنْدَق" لاءِ روانا ٿيا، ۽ مديني ۾ ابن اُمِ مَكْتُوْم کي پنهنجو خليفو مقرر ڪيائون. دشمن جي لشڪر جو انگ تمام گهڻو هو، جيڪو ڪن روايتن ۾ ڏهہ هزار تہ ڪن ۾ ٻارهن ۽ پندرهن هزار بہ ٻڌايو ويو آهي. قريش کان سواءِ غطفان، قُرَيْظَہ، ۽ نَضِيْر قبيلن جا مشرڪ بہ ساڻن گڏ هئا. هن جنگ ۾ مسلمانن جا هينيان ڇهہ ماڻهو شهيد ٿيا (1) سَعْد بن مُعَاذ رضہ (2) اَوْس بن اَوْس رضہ (3) عَبْدُالله بن سَهْل رضہ، انهن ٽنهي جو تعلق اوس قبيلي سان هو. (4) طُفَيْل بن نُعْمَان رضہ (5) ثَعْلَبَہ بن عَنَمَہ رضہ، اهي ٻئي صحابي سلمي قبيلي جا هئا. (6) كَعْب بن زَيْد نجاري رضہ.

هن لڙائي ۾ مشرڪن جا چار ماڻهو مارجي ويا. (1) عَمْرو بن عَبْدُوَدْ (2) سندس پٽ حِسْل بن عَمْرو (3) نَوْفَل بن عَبْدُالله مَخْزُوْمِي. (4) مُنَبِہ بن عُثْمان بن سَبَّاق بن عَبْدُالدَّار.

"غَزْوَه بَنِيْ قُرَيْظَہ

هن سال "غزوه خَنْدَق" کان واپس ٿيندي ئي مسلمانن کي "غَزْوَه بَنِي قُرَيْظَہ" لاءِ تياري ڪرڻي پيئي.

"بني قُرَيْظَہ" يهودين جي هڪ قبيلي جو نالو آهي، جيڪي مديني جي ويجهو رهندا هئا. هو واري سان پنهنجن قولن ۽ قسمن تان ڦري ويندا هئا.

نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن ذيقعده جي ٢٣ تاريخ اربع جي ڏينهن جيئن "خَنْدَق" کان واپس پهتا، تيئن هٿيار رکي سفر جي مَر ۽ ٿڪ لاهڻ لاءِ غسل ڪري ظهر جي نماز پڙهي پوري مس ڪيائون تہ حضرت جبرئيل عليه السلام نازل ٿيو ۽ رسول خدا صلي الله عليہ وسلم جي خدمت ۾ عرض ڪيائين:

"اوهان تہ هٿيار رکي ڇڏيا پر خدا جو قسم! اسان اڃان نہ رکيا آهن. (٢) ۽ جو اسان کي ۽ اوهان کي "بنو قُرَيْظَہ" وارن سان مقابلي جو حڪم مليو آهي."

پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم جن اهو ٻڌنديئي مديني ۾ اعلان ڪرايو تہ "اوهان مان ڪو بہ ٽيپهريءَ جي نماز مديني ۾ نہ پڙهندو ۽ اها نماز "بَنُوْ قُرَيْظَہ" "پهچي اتي پڙهي ويندي."

ان ڪانپوءِ ابن اُمِّ مَكْتُوْم رضہ کي مديني ۾ عامل بڻائي، پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم جن ٽي هزار صحابين جي لشڪر سان گڏ مديني کان روانا ٿيا. سواريءَ لاءِ وٽن 36 گهوڙا بہ هئا. مسلمانن اتي پهچي شهر جو گهيرو ڪيو. جيڪو اٽڪل پنجويهن ڏينهن تائين جاري رهيو. آخر ڪافر تنگ ٿي پيا ۽ مسلمانن مان سَعْد بن مُعَاذ رضہ کي "اَمِيْن" واريائون تہ هو سندن فيصلو ڪري. ڇو جو سَعْد بن مُعَاذ رضہ سان جاهليت واري دور ۾ سندن دوستي بہ هئي تہ هڪ فوجي معاهدو بہ ٿيل هو.

---

(١) شرح علي مواهب ـ زرقاني جلد ٢ ص ١٠٣.

(٢) البداية والنهاية ـ حافظ ابن ڪثير جلد ۴ ص ١١٦، صحيح بخاري جلد ٢ ص ٥٩٠.

حضرت سَعْد رضہ فيصلو ڪيو تہ سندن مردن مان جيڪي وڙهڻ جي لائق آهن تن کي قتل ڪيو وڃي. انهن جو تعداد اَٽن کان نَون سَون تائين هو. باقي عورتن، ٻارن ۽ ٻين کي قيد ڪيو وڃي. جنهن ڪانپوءِ ان فيصلي تي عمل ڪيو ويو. (١)

هن غزوه مان مسلمانن کي غنيمت ۾ ڪافي مال ۽ سامان هٿ آيو. جنهن ۾ پندرهن سؤ تلوارون، ٽي سؤ تير، پنج سؤ ڪمانون ۽ جهجهي تعداد ۾ چوپايو مال بہ شامل هو. مسلمانن ان مال مان خُمس ڪڍي باقي ٻيو لشڪر ۾ ورهائي ڇڏيو. ان ڪانپوءِ هو ذوالحج جي پنجين يا ستين تاريخ مديني واپس پهتا.

جيئن تہ "غَزْوَه اَحْزَاب" ۽ "بَني قُرَيْظَ" هڪٻئي سان لاڳاپيل آهن، انڪري ڪيترن مؤرخن ٻنهي کي هڪ ئي غزوه سمجهيو آهي. ٻنهي جا واقعات هڪٻئي سان گڏي بيان ڪيا آهن. ڪن راوين وري هن غزوه کي سن چوٿين هجريءَ ۽ ڪن وري ڇهين هجريءَ جو واقعو بيان ڪيو آهي. پر صحيح روايت اها ئي آهي تہ هي غزوه پنجين هجريءَ جو ئي واقعو آهي، جيئن شروع ۾ بيان ڪيو ويو آهي. (٢)

---

(١) اهو فيصلو يهودين جي مقدس مذهبي ڪتاب "تورات" مطابق ڪيو ويو هو. جنهن ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ "تون دشمن کي گهيري ۾ آڻ ۽ پوءِ جڏهن تنهنجو رب توکي انهن جي مٿان سوڀارو ڪري تہ پوءِ (سندن) مَردن کي قتل ڪرائي عورتن ۽ ٻارن کي قيد ڪر.

الله تعاليٰ بنو قريظہ وارن کي سندن بغض ۽ بد عهديءَ جي اها بچڙي سزا ڏني.

(٢) واقدي، ابن اسحاق، ابن هشام، سُهَيلي ۽ زرقاني وغيره هن غزوه کي سن پنجين هجريءَ جو واقعو شمار ڪيو آهي. (مترجم)

فصل پنجون

هن فصل ۾ ڇهين هجريءَ جي غزوات جو ذڪر ڪيو ويو آهي.

"غَزوَهَ بنُو لَحْيَان"

هن سال پاڪ ڪريم ﷺ جن هن "غَزوَه" لاءِ روانا ٿيا. جيتوڻيڪ ڪجهه راوين طرفان هن غزوه کي سن چوٿين هجريءَ ۽ ٻين طرفان سن ڇهين هجريءَ جو واقعو ڄاڻايو ويو آهي، پر صحيح روايت اهائي آهي ته "غزوه بني لَحْيَان" هن سال يعني سن ڇهين هجريءَ ۾ ٿيو. هن غزوه بابت مهيني ۾ به اختلاف آهي. مختلف راوين طرفان ربيع الاول ، جمادي الاول ۽ رجب مهيني بابت روايتون ملن ٿيون. جن مان آخري روايت وڌيڪ صحيح لڳي ٿي.

بني لَحْيَان بن هُذَيْل بن مُدْرِڪَ، مڪي کان مديني ويندڙ رستي تي "عسفان" جي ويجهو رهندا هئا ۽ اهو ماڳ مڪي کان ٻن مرحلن جي پنڌ تي هو.

بني لَحْيَان وارن مسلمانن جا ستر قاري "بِئرِ مَعُونَه" واري واقعي ۾ شهيد ڪيا هئا. نبي اڪرم ﷺ جن ڪانئن اهو پلاند وٺڻ لاءِ ٻه سؤ ماڻهن سان گڏ نڪتا. جن وٽ سواريءَ لاءِ ويهه گهوڙا هئا. بَنُو لحيان وارن کي جڏهن اهو پتو پيو ته هو خوف کان ڀڄي جبلن جي چوٽين تي چڙهي ويا. ان ڪانپوءِ مسلمان بغير جنگ ڪرڻ جي مديني موٽي ويا.

"غَزوَه حُدَيبِيَّه"

هن سال ذوالقعده جي پهرين تاريخ سومر جي ڏينهن چوڏهن سؤ يا پندرهن سؤ ماڻهن جي جماعت سان سرور عالم ﷺ جن مديني کان (عمري ڪرڻ جي نيت سان) روانا ٿيا. مديني ۾ ابن اُمِ مَڪتُوم رضه يا ٻي روايت مطابق نُمَيْلَہ بن عبدالله ليثي رضه کي خليفو مقرر ڪيائون.

"ذوالحليفه" وٽ پهچي عمري جو احرام ٻڌائون. پر پوءِ ڪافرن جي ضد ۽ ساڙ سبب هو هن سال ته عمرو ادا ڪري نه سگهيا. البت ايندڙ سال ان قضا جي ادائگي ڪيائون.

هن موقعي تي (رسول الله ﷺ جي بردباريءَ ۽ فراست سبب) جنگ جو خطرو ٽري ويو ۽ ان جي جاءِ تي "امن" جو معاهدو ٿيو. "حُدَيْبِيَّہ" ۾ پاڪ ڪريم ﷺ جن ٻاويهه راتيون رهيا ۽ پوءِ ذوالحج جي مهيني ۾ مديني واپس وريا.

"حُدَيْبِيَّہ" (١) هڪ ننڍڙي ڳوٺ جو نالو آهي، جيڪو مڪي کان اٽڪل ٻارهن ميلن جي پنڌ تي

---

(١) حديبيه وارو ماڳ مڪي کان اولهه طرف جده ڏانهن ويندڙ واٽ تي آهي جنهن جو فاصلو مڪي کان اٽڪل ٻاويهه ڪلوميٽر کن ٿيندو.

هڪ روايت مطابق سيدنا ابراهيم عليه السلام جن جي دور ۾ جڏهن ڪعبة الله جي اڏاوت جو ڪم پورو ٿيو ۽ هن جاءِ کي حرم مقرر ڪيو ويو ته چئني طرفن کان شهر جون حدون به مقرر ڪيون ويون. هر حد واريءَ جاءِ تي

الهندي طرف "جدي" ڏانهن ويندڙ گس تي آهي. ڀرڀان هتي هڪ ڪوهه هو، جنهن کي "حُدَيْبِيَّہ" جي نالي پڻيان ياد ڪيو ويندو هو، پوءِ اهوئي نالو هن ڳوٺ تي پئجي ويو. هينئر ان ڪوهه کي "بئر شُمَيْس" جي نالي سان سڏيو وڃي ٿو.

"غَزْوَه ذِي قَرَد"

هن سال ذوالحج جي مهيني ۾ "حُدَيْبِيَّہ" کانپوءِ ۽ "خَيْبَر" کان اڳ هي غزوه ٿيو. جنهن کي "غزوة الغَابَہ" بہ سڏيو ويندو آهي.

نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن کي خبر پيئي تہ عُيَيْنَه بن حِصْن چاليهن سوارن جي دستي سان گڏ حملو ڪري سندن مال ڪاهي ويو آهي. اهو ٻڌندي ئي نبي اڪرم صلي الله عليه وسلم جن ابن ام مڪتوم رضہ کي مديني ۾ پنهنجو خليفو مقرر ڪيو ۽ ٽي سَوَ ماڻهو شهر جي پهري لاءِ ڀيهاريائون.

هڪ منارو تعمير ڪيو ويو. اهڙي ريت انهن حدن ۾ حديبيہ بہ شامل هو جتي مڪي شريف جي مغربي حد ختم پئي ٿي. پـوءِ اتي بہ هڪ اهڙو منارو جوڙيو ويو انڪري هي ميقات بہ آهي ۽ ماڻهو هتان احرام ٻڌندا آهن. هي علائقو عام طـور مـيداني آهي ۽ هتي اهي جبل يا ٽڪر نظر نٿا اچن جيڪي مڪي جي چئني پاسن کان ڪڪريل آهن. اسلام جي ابتدائي دور تائين هتي هڪ ڪوهہ هو ۽ ڪن جو چوڻ آهي تہ دراصل "حديبيہ" ان ڪوهہ جو ئي نالو آهي، جيڪو هن آباديءَ تي پئجي ويو جڏهن تہ ڪن راوين طرفان وري اهو هڪ وڻ جو نالو ٻڌايو ويو آهي. هتي جنهن ڪوهہ جو ذڪر ڪيو ويو، آهي ان جو پاڻي مٺو هوندو هو جنهن کي اتان لنگهندڙ حاجي توڙي ٻيا واٽهڙو استعمال ڪندا هئا. هونئن بہ هتي زمين ۾ آبي ذخيرا جام آهن جنهن ڪري هتي ٻير وغيره جا وڻ تـمام وڏا آهن. سن ڇهين هجريءَ ڌاري سرور ڪائنات ﷺ جن ٻير جي هڪ اهڙي ئي وڻ هيٺان ويهي صحابي سڳورن کان بيعت ورتي جنهن جو ذڪر ڪلام پاڪ ۾ پڻ موجود آهي.

"اِذْ يُبَايِعُوْنَکَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ" (الفتح)

بعد ۾ ماڻهن ان وڻ سان بي پناه عقيدت رکڻ شروع ڪئي جنهن جي نتيجي ۾ اڳتي هلي اها عقيدت غير اسلامي انداز اختيار ڪندي ويئي ۽ ماڻهو مختلف بيمارين ۽ ٻين تڪليفن جي دور ڪرڻ لاءِ ان وڻ هيٺان پئي ايندا رهيا. اهو ڏسي حضرت عمر فاروق ان وڻ کي پاڙون پٽرائي ڇڏيو ۽ ان وڻ واريءَ جاءِ تي هڪ مسجد جوڙائي ويئي.

ماضيءَ کان وٺي "حديبيہ" واري ماڳ تي جيتوڻيڪ ڪليل ميدان آهن ۽ اتي پاڻيءَ جي بہ ڪا اڻاٺ نہ آهي پر ان جي باوجود بہ اسلامي دور کان اڳ هي علائقو آباد نہ هو البت خلافت راشده کانپوءِ هن علائقي ۾ آبادي وڌي آهي، ۽ گذريل چار سؤ سالن کان هن علائقي جو نالو تبديل ٿي "شميسيہ" ٿي ويو آهي ۽ هاڻي هي ماڳ ان نالي پڻيان ئي ڄاتو وڃي ٿو، ڇو جو هتي "الشميسي" نالي هڪ جبل موجود آهي.

سيدنا عمر فاروق "بيعت رضوان" واري جاءِ تي جنهن مسجد جو بنياد رکيو هو، اتي هاڻي هڪ عاليشان مسجد قائم آهي جنهن جي پرسان روڊ بہ موجود آهي. انڪري نـماز جي وقت تي هتان لنگهندڙ گاڏيون نـماز لاءِ هتي بيهنديون آهن ۽ هيءُ بابرڪت جاءِ واري مسجد اڄ تائين آباد آهي.

معجم البلدان "ياقوت حموي" ج ٢ ص ٢٣٠ ـ ٢٢٩، معجم ما استعجم "بكري" ج١ ص ٦٨، دائرة المعارف (اردو) ج ٧ ص ٩٥٨ ـ ٩٦٢، جزيرة العرب ـ محمد رابع ندوي ص ٢٣٧ ـ ٢٣٦.

ان ڪانپوءِ پنج سؤ يا هڪ ٻي روايت موجب ست سؤ صحابي ساڻ ڪري دشمن جو پيڇو ڪيائون.

مسلمانن جي لشڪر مان حضرت سَلمَيٰ بن اَڪوَع رضہ پيرين پيادو سڄي لشڪر کان (جوش ۾) اڳتي نڪري ويو. سندس نظر جڏهن دشمن تي پيئي ته هن اڪيلي سر مٿانئن تير وسائڻ شروع ڪيا. جن سان ڪيترا ڪافر اجل جو شڪار ٿيا. آخرڪار هن دشمن کان سمورا اُٺ ڇڏائي ورتا، نه صرف ايترو پر سندن سامان به کسي ورتائين، جنهن ۾ ٽيهه چادرون، ٽيهه تير ۽ ٽيهه ڍالون شامل آهن. ان ڪانپوءِ هو ان سموري مال سان واپس اچي رهيو هو ته رستي ۾ ڪيس نبي اڪرم ﷺ جن پنهنجي صحابين سميت مليا ۽ اتان پوءِ گڏجي مديني جو رُخ رکيائون.

"ذِي قَرَد" هڪ ڪوهه جو نالو آهي. جيڪو مديني کان خيبر ڏانهن ويندڙ رستي تي هڪ بريد (١) جي فاصلي تي هو ۽ "غَطَفَان" جي بلڪل لڳ هو.

"غزوه ذِي قَرَد" کان موٽي پاڻ ڪريم ﷺ جن مديني ۾ ٽي ڏينهن مس ترسيا ته ڪين "غزوه خيبر" لاءِ وڃڻو پيو. ان مان اها پروڙ پوي ٿي ته هي غزوه "صُلح حُدَيبِيَّه" ڪانپوءِ ٿيو هو. جڏهن ته ڪجهه راوين جو خيال آهي ته هي غزوه "صلح حديبيه" کان اڳ ٿيو هو، انهن راوين جو مهيني بابت به اختلاف آهي. مختلف روايتن ۾ "غزوه ذِي قَرَد" کي ربيع الاول، جمادي الاول يا شعبان سن ٦ هجريءَ جو واقعو چيو وڃي ٿو، انڪري بخاريءَ جي روايت وڌيڪ صحيح آهي. (٢) ڪجهه ماڻهن طرفان ٻنهي قسمن جي روايتن کي صحيح ڪرڻ لاءِ اهو خيال به ڏيکاريو ويو آهي ته "ذِي قَرَد" واري ماڳ تي ممڪن آهي ته ٻه دفعا غزوه ٿيا هجن.

---

(١) بريد جو مطلب آهي ٻارهن ميل. (مترجم)

(٢) صحيح بخاري جلد ٢ ص ٦٠٣.

فصل ڇهون

هن فصل ۾ سن ستين هجريءَ جي غزوات جو ذڪر ڪيو ويو آهي.

غَزْوَه خَيْبَرَ (١)

هن سال مٺي مرسل ﷺ جن محرم جي مهيني ۾ "غَزْوَه خَيْبَرَ" لاءِ اسهيا.

---

(١) "خيبر" جو مشهور شهر مديني جي اتر ۾ سامونڊي سطح کان 2800 فوٽن جي اوچائيءَ تي آباد آهي. هتان جي موسم مناسب ۽ زمينون تمام زرخيز آهن. اهو ئي سبب آهي جو هتي جاءِ بجاءِ کجين جا باغ ۽ ٻيا وڻ ٻوٽا به جهجهي تعداد ۾ نظر ايندا. جيڪڏهن ڪنهن اوچائيءَ تان بيهي شهر جو جائزو وٺبو ته سواءِ وڻن جي ٻيو ڪجهه به نظر نه ايندو.

نبي سونهاري ﷺ جي زماني ۾ به هتي آبادي سڄي ٽيندي هئي ۽ تمام گهاٽا باغ ۽ نخلستان موجود هئا.

"ابن ڪثير" پنهنجي تاريخ ۾ لکي ٿو ته "عهد نبوي ﷺ ۾ رڳو "ڪتيبه" محلي اندر چاليهه هزار ڪجيون موجود هيون."

ان آباديءَ سبب هتان جا ماڻهو تمام خوشحال هئا. جيڪي زراعت سان گڏ تجارت ۾ به وڏي مهارت رکندڙ هئا. شهر ۾ جيڪا بازار هئي، اتي سامان وڪامندو به هو ته مسواڙ تي به ملندو هو.

مڪي شريف کان شادين مرادين جي موقعي تي ماڻهو اڪثر خيبر مان ديڳيون، شاميانه ۽ زيور وغيره مسواڙ تي آڻي استعمال ڪندا هئا.

ابن سعد جو بيان آهي ته "هڪ ڀيري ڪنهن شاديءَ جي موقعي تي مڪي وارن کان اهي مسواڙ تي آندل زيور گم ٿي ويا، جنهن تي کين ڏهه هزار دينار ڇٽي ڀرڻي پيئي."

ان مان هتان جي واپارين جي خوشحالي ۽ ڪاروبار جي وسعت جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو. انهن ماڻهن پنهنجي رهائش لاءِ نهايت مضبوط ۽ ڪشادا محل ٺهرايا هئا. جن جي چوڌاري ڪوٽ ڏنل هئا. ان ڪانسواءِ دفاعي لحاظ کان پنهنجي حفاظت لاءِ هنن ڪيترائي قلعا پڻ جوڙايا هئا. ان وقت خيبر ۾ اٺ وڏا قلعا موجود هئا. شهري آبادي ٽن حصن ۾ ورهايل هئي. پهرين حصي ۾ ٻه محلا" نطاة" ۽ "شقّ" نالي سان هئا. جتي پنج قلعا ٺهيل هئا. جڏهن ته ٽئي حصي ۾ هڪ محلو" ڪَتِيبه" نالي سان هوندو هو. جنهن ۾ ٽي قلعا موجود هئا. ان ڪانسواءِ به ٻيا ڪيترا ننڍا قلعا ۽ ڪوٽ به هن شهر ۾ هئا. ڪن ماڻهن جو اهو به خيال آهي ته "خيبر" يهودي پنهنجي ٻوليءَ ۾ قلعي کي چوندا هئا. جيئن ته هتي گهڻا قلعا ٺهيل هئا. انڪري هن شهر تي اهوئي نالو پئجي ويو. والله اعلم.

هاڻي، وقت اهي اهڃاڻ ۽ آثار مٽائي ڇڏيا آهن. جنهن ڪري نه بچيا آهن اهي "قلعا" ۽ نه وري ڪوٽ.

ايتريقدر جو انهن ماڳن جا نالا به مٽجي چڪا آهن. باقي ان دور جو سڀ کان مضبوط قلعو"ناعم" اڃان ڪنهن نه ڪنهن نموني موجود آهي. هي قلعو اتان جي سڀ کان جوڌي جوان "مرحب" جو جوڙايل هو. جنهن لاءِ مشهور آهي ته ڪيس هزار مردن جيتري طاقت هئي. پر حضرت علي رضه شير خدا پنهنجي تلوار جي هڪ وار سان ڪيس ٻورو ڪري ڇڏيو.

ان قلعي کي "حِصن مرحب" سڏيو ويندو هو. ترڪن جي زماني ۾ هتي فوجي ڇانوڻي قائم ڪئي ويئي. پر هينئر اتي خيبر جو گورنر رهندو آهي.

اردو دائرة المعارف جلد ٩ ص ٧٢ ـ ٦٦، البدايه والنهايه ـ ابن ڪثير جلد ۴ ص ٢٠٢، طبقات الڪبرىٰ ـ ابن سعد جلد ٢ ص ١٨١، زاد المعاد ـ ابن قيم جلد ٢ ص ٣٢۴، الرحيق المختوم ـ صفي الرحمان مبارڪپوري ص ٣٩٨.

"خَيبَرَ" جو شهر مديني جي اتر ۾ "شام" ڏانهن ويندڙ واٽ تي اٺن ڏينهن جي پنڌ تي آهي. هن شهر ۾ يهودي رهندا هئا ۽ اتي ڪافي تعداد ۾ "قلعا" بہ موجود هئا.

پاڻ ڪريم ﷺ جن جي اڳواڻيءَ ۾ جيڪو لشڪر روانو ٿيو، ان ۾ چوڏهن سؤ پيادا ۽ ٻہ سؤ سوار هئا. اُمِّ المؤمنين اُمِّ سَلميٰ رضہ بہ هن سفر ۾ ساڻن گڏ هئي. "سِبَاع بن عُرْفُطَہ" کي مديني ۾ خليفي طور مقرر ڪيو ويو هو، جنهن جو ذڪر "غزوه قَرْقَرَةُ الڪُدْر" ۾ ٿي چڪو آهي. مسلمانن، ڏهن ڏينهن کان وڌيڪ شهر وارن کي گهيري ۾ رکيو. ان ڪانپوءِ صفر مهيني ۾ خدا تعاليٰ کين سوڀ عطا ڪئي.

غَزْوه وادِي القُرىٰ

هن سال صفر مهيني جي پوين تاريخن ۾ هي غزوه ٿيو. "وَادِي القُرىٰ" يهودين جي هڪ ڳوٺ جو نالو هو. جيڪو مديني جي وچهڙائي ۾ "خَيبَرَ" ڏانهن ويندڙ رستي تي هو. شام ملڪ کان ايندڙ حاجي سڳورا هتان لنگهندا هئا. مسلمان خَيبَرَ جي فتح ڪانپوءِ جڏهن هتان لانگهائو ٿيا، تہ اتان جا ماڻهو سندن مقابلي لاءِ اڳ ۾ ئي تيار وينا هئا. چئن ڏينهن جي گهيري ڪانپوءِ مسلمان سوڀارا ٿيا، ۽ کين جهجهي تعداد ۾ مال متاع بہ هٿ آيو.

غَزْوه ذَاتِ الرِّقَاع (١)

هن سال ربيع الاول جي ڏهين تاريخ چنڇر رات مسلمان "ذَاتِ الرِّقَاع" واري غزوه لاءِ روانا ٿيا. امام بخاري پنهنجي مشهور ڪتاب "صحيح بخاريءَ" ۾ ڄاڻايو آهي تہ "هي غَزْوَہ خَيبَرَ جي فتح ڪانپوءِ جو واقعو آهي، ڇو جو "اَبُوْ مُوْسَيٰ اَشْعَرِي رضہ" هن غزوه ۾ ٻهرو ورتو. جنهن خيبر جي موقعي تي حاضر ٿي اسلام قبول ڪيو."

---

(١) ذات الرقاع جي لغوي معنيٰ آهي. چتيون، ٽڪرا، پرزا وغيره. هن غزوه تي ان نالي پوڻ جا ٻہ سبب ٻڌايا ويا آهن:

(الف) صحيحين ۾ حضرت ابوموسيٰ اشعري رضہ کان هڪ روايت نقل ڪئي وئي آهي، جنهن ۾ هو فرمائي ٿو: "اسان جڏهن هن غزوه لاءِ پنهنجي اڳواڻ عليه الصلواة والسلام سان گڏجي نڪتاسون تہ سواريءَ لاءِ اسان ڇهن ماڻهن وٽ فقط هڪ اٺ هو. جنهن جي مٿان واري وٽيءَ تي هرهڪ ماڻهو سوار ٿيندو هو. باقي پنج ڄڻا پيرين پنڌ هلندا هئا. پنڌ بہ وري هو پهاڙن جو. جنهن هيڪاندا اسان جا پير چلي ڇڏيا هئا. انڪري اسان سيئي پنهنجي پيرن مٿان جيڪي ليڙون يا اڳڙيون ملنديون هيون اهي ويڙهي ڇڏيندا هئاسون. تہ جيئن پنڌ ڪرڻ ۾ ڪجهہ سولائي ٿي". ان ڪري هن غزوه تي اهو نالو پئجي ويو.

(ب) ٻي روايت وري ابن سعد نقل ڪئي آهي. سندس خيال آهي تہ غطفان قبيلي وارا جنهن ميدان ۾ رهندا هئا، ان جي چوڌاري ٽڪريون هيون. جن جا پٿر مختلف رنگن جا هئا ۽ پريان ائين نظر ايندو هو تہ ڄڻ ڪنهن رنگ رنگ جا ٽڪر پٿاري ڇڏيا آهن. انڪري هن غزوي تي اهو نالو پيو. والله اعلم بالصواب.

صحيح بخاري جلد ٢، ص ٥٩٢، صحيح مسلم جلد ٢ ص ١١٨، طبقات ابن سعد جلد ٢ ص ٤٣.

ان بيان مان ثابت ٿئي ٿو تہ هي غزوه سن ستين هجريءَ جو واقعو آهي. جڏهن تہ ڪجھہ راوين جو قول آهي تہ "غزوه ذات الرقاع" هجرت جي چوٿين سال "غزوه بَني نضير" کانپوءِ ۽ "بَدر صُغريٰ" کان اڳ ٿيو هو. ڪن راوين طرفان هن غزوه جو سن پنجين هجري بہ ٻڌايو ويو آهي. جڏهن تہ "رَوضَة الاَحبَاب" واري، هن جو شمار ڇهين هجري جي غزوات ۾ ڪيو آهي. انهن سڀني روايتن مان بخاريءَ جي روايت وڌيڪ صحيح معلوم ٿئي ٿي.

هن غزوه ۾ مسلمانن جو مقابلو "نجد" جي سرزمين تي "بنو مُحَارِب" ۽ "بنو ثَعلَبہ" وارن سان هو، ان ڪري هن غزوه کي "غزوه بَنُو مُحَارِب" ۽ "غزوه بني ثَعلَبہ" جي نالن پنيان بہ ياد ڪيو ويندو آهي. ان کانسواءِ هن غزوه جو هڪ نالو "غزوه صلوٰةُ الخوف" بہ آهي. ڇو جو "نماز خوف" پهريون ڀيرو هن غزوي دوران پڙهي ويئي. (١) جيئن تہ هن غزوي دوارن ڪيترائي عجيب و غريب واقعا پيش آيا، انڪري هن غزوه جو هڪ نالو "غَزوَةُ الاَعَاجِيب" بہ آهي. ان مان پروڙ پوي ٿي تہ هن غزوه کي پنجن نالن سان ياد ڪيو ويندو آهي.

نبي ڪريم ﷺ جن پاڻ سان جيڪو لشڪر کنيو، ان جي ڳاڻيٽي ۾ راوين جو اختلاف آهي. جدا جدا راوين طرفان اهو انگ چار سؤ يا ست سؤ يا وري اٺ سؤ بہ ٻڌايو ويو آهي.

پاڻ ڪريم ﷺ جن پنهنجي پويان مديني ۾ حضرت عُثمَان بن عَفَّان ذُوالنورين رضي الله تعاليٰ عنه کي خليفو مقرر ڪيو هو. اها اڪثريت جي روايت آهي. جڏهن تہ هڪ ڪمزور روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ حضرت اَبُوذَرّ غِفاري رضي الله عنه کي خليفو بڻايو ويو هو.

مُحَارِب ۽ ثَعلَبہ قبيلي وارن کي جڏهن مسلمانن جي پهچڻ جي خبر پئي تہ هو وڙهڻ بدران جبلن جي چوٽين تي چڙهي ويا. ڪجھہ مسلمانن جو خيال هو تہ دشمن متان اوچتو حملو ڪري وجهي، انڪري نبي ڪريم ﷺ جن نماز خوف پڙهائي. ڪجھہ راوين جو قول آهي تہ اها پهرين نماز خوف هئي، جيڪا هن غزوه دوران ٽيپهريءَ جي وقت ادا ڪئي ويئي. جڏهن تہ ٻين جو خيال آهي تہ پهرين نماز خوف سن ڇهين هجريءَ دوران "عَسفَان" جي ماڳ تي پڙهي ويئي، جنهن جو وڌيڪ ذڪر هن ڪتاب جي ٽئين باب ۾ ڪيو ويندو.

---

(١) شرح علي مواهب "زرقاني" جلد ٢ ص ١٥٣.

نوٽ:- هن غزوه جي سال توڙي تاريخ ۾ راوين جو اختلاف رهيو آهي. ابن اسحق جي خيال موجب هي واقعو چوٿين هجريءَ جو آهي، واقدي ۽ سندس شاگرد ابن سعد مطابق پنجين هجري ۽ امام بخاري، جي روايت موجب هي واقعو ستين هجريءَ ۾ غزوه خيبر کان پوءِ جو آهي. ڇو جو ابوموسيٰ اشعري ۽ ابو هريره هن "غزوه" ۾ شريڪ هئا. ابو موسيٰ اشعري خيبر جي فتح کانپوءِ حبش کان نبي ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ پهتو. جڏهن تہ ابو هريره جنهن وقت مديني پهتو تڏهن رسول خدا ﷺ جن "خيبر" ڏانهن روانا ٿي چڪا هئا. ان ڪري ابوهريره خيبر وڃي ساڻن مليو. ان وقت مسلمان خيبر فتح ڪري چڪا هئا. (مترجم)

فصل سنون

هن فصل ۾ سن اٺين هجريءَ جي غزوات جو ذڪر ڪيو ويو آهي.

"فَتحِ مڪه"

هن سال رمضان شريف جي مهيني ۾ نبي آخر الزمان ﷺ "غَزْوَهٔ الْفَتْح" لاءِ روانا ٿيا. ان جو سبب اهو هو جو سن ڇهين هجريءَ ڌاري "حُدَيْبِيَّه" ۾ جيڪو مسلمانن ۽ مشرڪن جي وچ ۾ ناهه ٿيو هو، انهيءَ مطابق "بَنُو خُزَاعَه" وارن ڪي مسلمانن جو ساٿاري ظاهر ڪيو ويو هو. مشرڪن هن سال شعبان جي مهيني ۾ يا هڪ روايت موجب ان ڪان به اڳ "بنو خُزَاعَه" وارن تي چڙهائي ڪري هن ناهه جي ڀڃڪڙي ڪئي. جنهن کي اڃان ٻاويهه مهينا مس گذريا هئا. نبي ڪريم ﷺ جن کي جڏهن اها خبر پهتي تڏهن ڏهه هزار ايمان وارن جي لشڪر سان رمضان جي ڏهين تاريخ اربع جي ڏينهن ٽيپهريءَ جي نماز پڙهي مديني مان نڪتا. ڪن راوين رمضان جي ٻي تاريخ به ٻڌائي آهي. هيءَ "غزوه" جنهن ۾ مڪو فتح ٿيو تاريخ جي وڏي ۾ وڏي سوڀ هئي. جنهن جي وسيلي خدا تعاليٰ پنهنجي "دين" ۽ سچي رسول ﷺ جو مانُ مٿانهون ڪيو ۽ ان ڪانپوءِ "حجاز" جي ڌرتيءَ تي ڪو به ڪافر نه بچيو. ان ڳالهه تي سڀ مؤرخ متفق آهن ته هي غزوه هجرت جي اٺين سال رمضان مهيني جو واقعو آهي. باقي هن غزوه جي تاريخ توڙي ڏينهن بابت راوين ۾ اختلاف آهي. تاريخ جي باري ۾ ٽي روايتون ملن ٿيون، جن ۾ رمضان جي سترهين، اڻويهين ۽ ويهين تاريخ ٻڌائي ويئي آهي. ساڳيءَ ريت راوين طرفان ڏينهن به مختلف ڏسيا وڃن ٿا. جڏهن ته "زرقاني" "شرح عليٰ المواهب اللدنيه" ۾ لکي ٿو. "اهو جمعي جو ڏينهن هو." اها روايت وڌيڪ مشهور آهي.

نبي اڪرم ﷺ جن جڏهن هن غزوه لاءِ مديني کان اسهيا ته اتي اِبن اُمِّ مَڪْتُوْم رضه کي خليفو مقرر ڪيائون. جڏهن ته هڪ ٻي روايت ۾ اَبُوْ رُهْمُ ڪُلْثُوْم بن حُصَيْن جو نالو ٻڌايو ويو آهي. ڪيترن جي خيال ۾ پوئين روايت صحيح آهي. ٻنهي روايتن جي اختلاف کي مٽائيندي ڪن وري ريت تاويل ڪئي آهي ته اَبُوْ رُهْمُ رضه جي مٿان سرڪاري ڪمن ۽ ابن اُمِّ مَڪْتُوْم رضه مٿان وري نماز پڙهائڻ جي ذميواري هوندي.

"غَزْوَه حُنَيْن" (١)

هن سال شوال مهيني جي ڇهين تاريخ رسول خدا ﷺ جن مڪي کان "غزوه حُنَيْن" لاءِ اسهيا ۽ اتي

---

(١) "حُنين" هڪ غير معروف ۽ گمنام ماڳ جو نالو آهي، جيڪو مڪي کان طائف ڏانهن ويندڙ واٽ تي، اٽڪل ٽن ڏينهن جي پنڌ تي هو. سن اٺين هجريءَ دوران اسلامي تاريخ جي هن اهم غزوي لاءِ سيد الانبياء صلي الله عليه وسلم جن پنهنجي ٻارهن هزار صحابين سان گڏ هتي پهتا ۽ ان واقعي "حنين" کي ايترو ته مشهور ۽ معروف بڻائي ڇڏيو جو تاريخ جي ڪتابن کان وٺي خدا تعاليٰ جي پاڪ ڪتاب تائين هر جاءِ تي اهو نالو محفوظ ٿي ويو. هن غزوه کان سواءِ

عتّاب بن اَسِيد رضہ کي خليفو مقرر ڪيائون. هن غزوه ۾ مسلمانن جو مقابلو "هَوَازِن" قبيلي وارن سان هو. ان سبب ڪري هن کي "غَزوَه هَوَازِن" بہ سڏيو ويندو آهي.

نبي ڪريم ﷺ جن شوال جي ڏهين تاريخ اڱاري جي شام جو "حُنَيْن" پهچي ويا. ساڻن گڏ ٻارهن هزار مسلمانن جو لشڪر هو. جن مان ڏهہ هزار تہ اهي هئا جيڪي "فتح مڪہ" لاءِ مديني کان آيا هئا، جڏهن تہ باقي ٻہ هزار اهي نوان مسلمان هئا، جن مڪي جي فتح ڪانپوءِ اتي ئي ايمان آندو هو. تاريخ ۾ ڪين "طُلَقَاء" جي نالي سان ياد ڪيو وڃي ٿو. ڇو جو فتح واري ڏهاڙي پاڻ ڪريم ﷺ جن ڪين فرمايو "اِذْهَبُوْا فَاَنْتُمُ الطُّلَقَاءُ" "وڃو هاڻي اوهان آزاد آهيو."

"حُنَيْن" جي وادي مڪي کان طائف ڏانهن ويندڙ رستي جي اوڀر پاسي آهي. مڪي کان ان جو مفاصلو ڏهن ميلن کان مٿيرو ٿيندو. هن غزوه ۾ مسلمانن جي لشڪر مان چار ماڻهو شهيد ٿيا ۽ ڪافرن جا ستر ماڻهو قتل ڪيا ويا. الله تعاليٰ هن جنگ ۾ مسلمانن کي سوڀ بہ عطا ڪئي ۽ ڪين غنيمت ۾ ڪافي مال بہ مليو.

غَزوَه طَائِف

هن سال شوال مهيني جي پوين تاريخن ۾ نبي اڪرم ﷺ جن کي "غزوه حُنَيْن" کان اجان واندڪائي مس ملي، ايتريقدر جو اتان جيڪو غنيمت جو مال هٿ آيو، هُو ان کي بہ مجاهدن ۾ ورهائي نہ سگهيا هئا، تہ ڪين اهو سڀ ڪجهہ "جِعْرَانَہ" ۾ ڇڏي "غزوه طَائِف" لاءِ وڃڻو پيو.

"طَائِف" جو مشهور شهر مڪي جي ايرندي پاسي ٻن يا ٽن مرحلن جي پنڌ تي آهي. انگور، ڪارڪون، توڙي ٻيا ميوا هتي جهجهي تعداد ۾ پيدا ٿين ٿا. ايتري قدر جو چئني فصلن يعني ربيع، خَريف، اونهاري توڙي سياري جون جنسون هڪ ئي وقت هتي نظر اينديون. هن شهر ۾ ان وقت "ثقِيف" قبيلي وارا آباد هئا.

اسلامي لشڪر هتي پهچي سندن چوڌاري گهيرو ڪيو، جيڪو ڏهن ڏينهن کان مٿي جاري رهيو. جڏهن تہ ڪجهہ روايتن ۾ اهو مدو ٽيهہ ڏينهن ۽ چاليهہ ڏينهن بہ بيان ڪيو ويو آهي. پر پهرين روايت وڌيڪ صحيح آهي.

هن غزوه ۾ مسلمانن طرفان هڪ "منجنيق" بہ استعمال ڪئي وئي، جنهن سان دشمن مٿان گولا اڇلايا ويا. اسلامي تاريخ ۾ پهريون ڀيرو "منجنيق" جو استعمال "غزوه طائف" ۾ ٿيو. ان کان

هن جاءِ جي ٻي ڪا بہ خصوصيت نہ هئي. اهو ئي سبب آهي جو گذريل ڪيترين صدين کان تاريخ توڙي جاگرافيءَ جا ماهر هن جاءِ جو پورو پتو ڳڌائي نہ سگهيا آهن ۽ ان ڏس ۾ سندن رايا هڪ ٻئي کان ڪافي مختلف آهن.

ڪن ماهرن جو خيال آهي تہ حُنين واري جاءِ "ذوالمجاز" ماٿري ۾ هئي.

هينئر طائف ڏانهن ويندي رستي ۾ "شرائع" جي وچ تي روڊ جي ساڄي پاسي جيڪو ميدان آهي، ڪجهہ ماهرن جي راءِ ۾ اهو ئي "حُنين" جو ميدان آهي. والله اعلم بالصواب.

اردو دائرة المعارف جلد ٨ ص ٩٨ _ ٦٩٦، سفرنامہ ارض القرآن _ محمد عاصم ص ٨٥ _ ١٨٤.

اگ ڪڍهن به ان جو استعمال نه ڪيو ويو هو. مسلمانن کي الله تعاليٰ سوڀارو ڪيو. هنن قلعو فتح ڪري ورتو. اها هڪ وڏي سوڀ هئي، جيڪا الله تعاليٰ طرفان کين عطا ڪئي وئي.

"غزوه طائف" ۾ مسلمانن جا ٻارهن ماڻهو شهيد ٿيا. جن مان ام المؤمنين امِّ سلمه رضه جو ڀاءُ عَبْدُالله بِنْ اَبُوْ اُمَيّہَ مَخْزُوْمِي رضه،جيڪو مڪي جي فتح ٿيڻ مهل مسلمان ٿيو هو ۽ سَعِيْد بن العَاصِ اموي رضه وغيره جا نالا مشهور آهن. ڪافرن مان به ڪافي ماڻهو قتل ٿيا.

هن غزوه ۾ سيدنا اَبُوْبَڪَر رضه جو پٽ حضرت عَبْدُالله رضه دشمن هٿان ڦٽجي پيو. سندس اهو ڦٽ ان وقت ته ڇٽي ويو پر ڪجهه وقت گذرڻ کانپوءِ سيدنا صِديق اَڪْبَر رضه جي دور خلافت ۾ سندس اهو ڦٽ وري اٿلي پيو ۽ اهوئي سندس موت جو ڪارڻ بڻيو.

غزوه طَائِف ۽ غزوه فتح مڪه جي موقعي تي پاڻ ڪريم ﷺ جن سان به ٻيبيون سڳوريون يعني حضرت اُمِّ سَلمه رضه ۽ زينب بنت جحش رضه به ساڻ هيون.

فصل اٺون

هن فصل ۾ سن نائين هجريءَ جي غزوات جو ذڪر ڪيو ويو آهي.

غَزْوَه تَبُوْڪ (١)

هن سال رجب جي مهيني ۾ مسلمان "غزوه تَبُوْڪ" لاءِ روانا ٿيا. هن غزوه کي "غَزْوَةُ العُسْرَة"، "سَاعِةُ العُسْرَة" ۽ "فَاضِحَہ" جي نالن پٺيان به ياد ڪيو ويندو آهي. ڇو جو هن غزوه جي باري ۾ جيڪي آيتون نازل ٿيون، تن منافقن جا پول پڌرا ڪري ڇڏيا.

هي آخري غزوه آهي ۽ هن کانپوءِ نبي ڪريم ﷺ جن پاڻ پنهنجي سِر ڪنهن به لڙائي ۾ شريڪ نه ٿيا هئا.

---

(١)"تبوڪ" جو هي تاريخي شهر عرب جي اترين ڇيڙي تي هو. جتان پوءِ بازنطيني سلطنت جون سرحدون شروع ٿينديون هيون. ان ڏورانهين ڏيهه تي پهچڻ لاءِ اسلامي لشڪر کي سفر جون وڏيون صعوبتون سهڻيون پيون. هو ڏينهن جا ڏينهن جبل جهاڳي، بيابان لتاڙي اهو سڄ ۽ رڄ جو رستو لنگهي وڃي پار پيا.

اڄ حالتون بلڪل بدلجي چڪيون آهن. تبوڪ پهچڻ لاءِ سعودي حڪومت هڪ ڪشادو ۽ عاليشان روڊ ٺهرايو آهي.

هينئر مديني شريف کان تبوڪ جو فاصلو 465 ميل آهي. جتي ڇهن ڪلاڪن ۾ نهايت آرام سان پهچي سگهجي ٿو.

نبي اڪرم صلي الله عليه وسلم جن جي اڳواڻيءَ ۾ جڏهن اسلامي لشڪر هتي پهتو، تڏهن پاڻيءَ جي ڏاڍي اٿات هئي. سڄي جوءِ ۾ صرف هڪ چشمو هو، جتان ٿورو ٿورو پاڻي نڪرندو هو. مسلمانن طرفان امام الانبياء صلي الله عليه وسلم جن جي وضوءَ وارو پاڻي ان چشمي مٿان هاريو ويو. بس پوءِ رب جي حڪم سان ان چشمي اڇي ڦات ڪاڍو، ڏسندي ئي ڏسندي ان جي پاڻيءَ ۾ ايتري ته واڌ اچي ويئي جو سڄي لشڪر جون ضرورتون اتان ئي پوريون ٿيڻ لڳيون. ان موقعي تي ٻنهي جهانن جي سردار صلي الله عليه وسلم جن پنهنجي پياري صحابي حضرت معاذ رضہ کي مخاطب ٿي فرمايو: اي معاذ! جيڪڏهن تو وڏي ڄمار ماڻي ته هن سرزمين کي ساوڪ سان سينگاريل ڏسندين."

خدا پنهنجي سچي رسول ﷺ جي اها دعا اگهائي. اڄ تبوڪ سائو ۽ سڪيو آهي. جيڏانهن به نظر ڦيرائبي ته ساوڪ ئي ساوڪ نظر ايندي. مديني ۽ خيبر ڪانسواءِ سڄي سعودي سلطنت ۾ ڪو به شهر اهڙو نه آهي، جيڪو پاڻي توڙي پوک ۾ تبوڪ جو مقابلو ڪري. انڪري هتان جا ماڻهو به ڏاڍا سکيا ستابا نظر ايندا.

هن وقت تبوڪ تمام تيزيءَ سان ترقي ڪري رهيو آهي. هر پاسي عاليشان عمارتون، جديد طرز جا شاپنگ سينٽر ۽ ڪشادا روڊ ٺهي رهيا آهن ۽ شهر جي آبادي به تيزيءَ سان وڌي رهي آهي.

سعودي حڪومت طرفان هتي هڪ وڏي فوجي ڇانوڻي قائم ڪئي وئي آهي. اسلامي لشڪر "غزوه تبوڪ" جي دوران جنهن جاءِ تي منزل ڪئي هئي اتي هڪ ڪاٺ جي مسجد ٺاهي ويئي. بعد ۾ وري ترڪن جي حڪومت دوران هڪ ترڪ فوجيءَ ان جاءِ تي خوبصورت جامع مسجد پنهنجي خرچ سان جوڙائي، جنهن تي قيمتي پٿر جو نهايت خوبصورت ڪم ڪرايو ويو. اها مسجد اڄ تائين قائم آهي. مسجد جي لڳ هڪ پراڻو قلعو به آهي، جنهن ڪان جيل جو ڪم ورتو پيو وڃي.

"اردو دائرة المعارف اسلامي" جلد ٦ ص ١٣٢ ـ ١٣١، "معجم البلدان" ياقوت حموي جلد ٢ ص ١٥ ـ ١٤،
"سفرنامہ ارض القرآن" محمد عاصم ص ٢٦١ ـ ٢٥٨.

"تبُوڪ" نالي هي ڳوٺ مديني کان شام ڏانهن ويندڙ رستي تي آهي، جيڪو مديني کان چوڏهن
مرحلن ۽ دمشق کان يارهن مرحلن جي پنڌ تي آهي.
هن ڳالهه تي سمورا راوي متفق آهن ته "غزوه تبُوڪ" سن نائين هجريءَ ۾ "حجةُ الوَداع" کان
اڳ ٿيو هو. جڏهن ته بخاري شريف واري جو خيال "حجة الوداع" کانپوءِ جو آهي. باقي ابن عبّاس
رضه جي روايت آهي ته هي غزوه، "غزوه طائِف" کان ڇهه مهينا پوءِ ٿيو آهي. شارحن جي راءِ مطابق
اها روايت به غلط نه آهي، ڇو جو نبي ڪريم ﷺ جن طائف کان "ذوالحج" جي مهيني ۾ مديني
پهتا هئا. انڪري جيڪڏهن ان روشنيءَ ۾ مهينن جي ڳڻپ ڪبي ته ذوالحج ۽ رجب جي وچ ۾ جيڪو
عرصو آهي اهو ڇهه مهينا ٿيندو.
"غزوه تبُوڪ" جو هي سفر مسلمانن کي ڏاڍن ڏکين ڏينهن ۾ ڪرڻو پيو. ڇو جو گرمي به تمام
چوٽ چڙهي چڪي هئي ۽ هوڏانهن وري ڪجين ۾ ڦر به تيار هو. ماڻهن جون دليون چانورن ۾ ويهي
انهن ڪارڪن ڪاڻ لاءِ آتيون هيون. ان موقعي تي ڪو به ماڻهو گهر ڇڏڻ لاءِ سوچي به نه ٿي سگهيو.
اهوئي وقت هو جو نبي ڪريم ﷺ طرفان جهاد جو سڏ پهتو. ان ويل مسلمانن وٽ نه هو سفر
جو پورو سامان نه وري سواريءَ جو جوڳو بندوبست. اونهاري جون لوساٽيندڙ لڪون ۽ وري تتل واري
جو اٺانگو پنڌ، جيڪو چوڏهن مرحلن کان به مٿي هو. رستي ۾ جبل جهاڳي ۽ شام جو رڻ پٽ
لتاڙي ان ماڳ تي پهچڻو هو. واٽ تي نه ڪو وڻ ۽ نه پاڇو. پاڻيءَ جو نشان به ڪٿي ڪو مشڪل ٿي
ملي سگهيو. ٻئي پاسي وري هو مضبوط دشمن جنهن جي تعداد توڙي طاقت جو ڪاٿو ڪرڻ به ڪٺ
هو. ان موقعي تي الله تعاليٰ ايمان وارن جي دلين ۾ پنهنجي سچي دين جو جذبو جاڳايو. جيڪ
ماڻهو به ٿوري گهڻي سگهه ساري پنڌ سگهيو اهو پٺتي نه پيو. پنهنجي پياري پيغمبر ﷺ جي
حڪم تي سواءِ منافقن جي، ٻيا به ٽي اهڙا شخص هئا جيڪي هن سفر ۾ شريڪ نه ٿيا. انهن جو
احوال هن ڪتاب جي ٽئين باب ۾ ڪيو ويندو. باقي اٺڪل ست ماڻهو اهڙا به هئا جن کي حالات
مجبور ڪيو هو، نه ته انهن جي نيت صاف هئي. سندن لاءِ خدا تعاليٰ هيئن فرمايو:

تَوَلَّوا وَّاَعۡيُنُهُمۡ تَفِيۡضُ مِنَ الدَّمۡعِ حَزَنًا اَلَّا يَجِدُوۡا مَا يُنۡفِقُوۡنَ. (١)

"اهي ان حال ۾ پوئتي موٽيا جو سندن اکيون ڳوڙها ڳاڙي رهيون هيون. ان غم ۾ ته وٽن ڪجهه
به موجود نه آهي، جيڪو الله جي واٽ ۾ خرچ ڪري سگهن."
نبي ڪريم ﷺ جن سان هن غزوي ۾ ٽيهه هزار مسلمان ساڻ هئا. جڏهن ته هڪ ٻي روايت ۾
اهو تعداد ستر هزار به ٻڌايو ويو آهي. انهن ٻنهي روايتن کي گڏي ڪن شارحن اهو به مطلب ڪڍيو
آهي ته ٽيهه هزار ماڻهن سڌيءَ طرح جنگ ۾ حصو ورتو هوندو، جڏهن ته ستر هزارن ۾ اهي سڀ ب
شامل هوندا، جن ڪنهن نه ڪنهن نموني پهرين جي مدد ڪئي هوندي. هن لشڪر ۾ شامل گهوڙن جو
تعداد ڏهه هزار ٻڌايو ويو آهي. رسول خدا ﷺ جن هن سال شعبان يا وري رمضان جي مهيني ۾
تبوڪ کان واپس مديني پهتا.

---

(١) سورة توبه آيت ٩٢ پاره ١٠.

پاگو پھریون

باب پيو

سرايا

باب ٻيو

اسان جي پياري رسول ڪريم ﷺ جن هٿان هجرت ڪانپوءِ جيڪي "سرايا" يا "بعوث" موڪليا ويا، هن باب ۾ انهن جو ذڪر ڪيو ويو آهي.

"سَرَايا" ۽ "بُعُوْث" مان مراد اهي لشڪر آهن، جن سان سرور ڪائنات ﷺ جن پاڻ پنهنجي سِر نہ ساڻ نہ ويا، پر اهي سندن صحابي سڳورن مان ڪنهن جي اڳواڻيءَ هيٺ روانا ڪيا ويا.

"سرايا" جمع آهي "سريہ" جو. جڏهن تہ "بُعُوْث" جمع آهي "بعث" جو. هونئن تہ عام طور انهن ٻنهي لفظن جو مطلب ساڳيو سمجهيو ويندو آهي. پر لغوي توڙي فني لحاظ کان انهن ٻنهي ۾ فرق آهي.

"سريہ" عام طور ان لشڪر کي سڏيو ويندو آهي، جنهن ۾ گهٽ ۾ گهٽ پنج ماڻهو يا هڪ ٻئي قول موجب هڪ سؤ ماڻهو ۽ وڌ ۾ وڌ چار سؤ يا وري ڪن جي چوڻ مطابق پنج سؤ ماڻهو هجن. جڏهن تہ "بَعْث" وري ان لشڪر جي اهڙي حصي کي چئبو آهي، جنهن کي "سَرِيَّۃ" کان جدا ڪري (ڪنهن بہ جهادي، تعليمي يا اصلاحي خدمت لاءِ) روانو ڪيو وڃي.

فصل پهريون

هن فصل ۾ سن ٻي هجريءَ جي "سَرَايا" جو ذڪر ڪيو ويو آهي.

هن باب جي شروعات بہ سن ٻي هجريءَ کان ڪئي وڃي ٿي. ڇو جو هجرت جي پهرين سال جهاد جي اجازت نہ هئي. انڪري پهرين سال ڪوبہ "سَرِيَّۃ" يا "بَعْث" روانو نہ ڪيو ويو. جيئن مٿي بيان ٿي چڪو آهي. هن باب ۾ ڏهہ فصل آهن، جن ۾ ستهتر "سَرَايا" جو ذڪر ڪيو ويو آهي. (١)

---

(١) هاڻي ڪتاب جي ٻئي حصي جو ٻيو باب شروع ٿئي ٿو جنهن ۾ ڏهہ فصل آهن.

هن باب ۾ پاڻ ڪريم ﷺ جن هٿان موڪليل انهن ننڍين وڏين جماعتن جو ذڪر ڪيو ويو آهي. جن ۾ سرور ڪائنات ﷺ جن جي ذات بابرڪات پاڻ پنهنجي سر بهرو نہ ورتو ۽ انهن جي اڳواڻي، ڪنهن نہ ڪنهن صحابي سڳوري جي ذمي ڪيائون.

تاريخ ۾ اهڙين جماعتن کي "سريہ" ۽ بعث جي نالن سان ياد ڪيو ويو آهي.

لغوي لحاظ کان لفظ "سريہ" جي معنيٰ ۽ مطلب ۾ ماهرن جو ڪجهہ اختلاف آهي. "لسان العرب" ۾ ابن منظور ڄاڻايو آهي: "جيئن تہ اهي جماعتون رات جي پيٽ ۾ دشمن جي خلاف مختلف ڪارروايون ڪرڻ لاءِ يا وري ڪين ڊيڄارڻ لاءِ خفيہ طريقي سان پنهنجي سونپيل مهم لاءِ روانيون ٿينديون هيون، ان ڪري انهن کي "سريہ" سڏيو ويندو هو، جنهن جو مادو سِر آهي، يعني راز، ڳجهہ يا لڪل. اهڙي ريت انهن جماعتن جي اڳواڻن کي "سري" ڪوٺيندا هئا. يعني راز جو ڄاڻندڙ.

ان ڳالهہ کي اڳتي وڌائيندي مسعودي چوي ٿو تہ "رات جي پيٽ ۾ نڪرندڙ جماعت کي سريہ ۽ ڏينهن ڌاري جو

روانيون ڪيل جماعتن کي وري "سوارب" سڏيو ويندو آهي، جيئن الله تعاليٰ پنهنجي پاڪ ڪتاب ۾ فرمايو آهي: **"ومن هو مستخف باليل وسارب بالنهار"**. ان ڪانسواءِ اهڙين جماعتن ۾ اهو به ڏٺو ويندو ته انهن ۾ شامل ماڻهن جو تعداد ڪيترو آهي. ڇو جو عربي زبان ۾ ماڻهن جي تعداد واري لحاظ کان به ماهرن اهڙين جماعتن جا مختلف نالا ٻڌايا آهن. سندن خيال موجب لفظ "سريہ" جو اطلاق اهڙي جماعت تي ٿيندو، جنهن ۾ گهٽ ۾ گهٽ پنج ۽ وڌ ۾ وڌ ٽي سؤ تائين ماڻهو هجن. اهو قول فيروز آبادي جو آهي، جڏهن ته ثعالبيءَ جو چوڻ آهي ته "پنجن کان وٺي چار سؤ تائين ماڻهو جنهن جماعت ۾ هوندا ان کي ئي "سريہ" سڏيو ويندو. ابن حجر وٽ گهٽ ۾ گهٽ هڪ سؤ ۽ وڌ ۾ وڌ پنج سؤ ماڻهن واري جماعت ئي "سريہ" شمار ٿيندي.

مسعودي وري ان ڳالهہ کي اڃا وڌائيندي ٻڌائي ٿو ته جنهن جماعت ۾ پنج سؤ کان مٿي ۽ آٺ سؤ کان گهٽ ماڻهو هوندا ته ان کي "مناسر" سڏيو ويندو. جڏهن ته ابن حجر جي خيال مطابق ان کي "هيفله" سڏڻ گهرجي. اهڙيءَ ريت آٺ سؤ کان وٺي هڪ هزار تائين ماڻهو جنهن جماعت ۾ هجن ته ان کي "خشخاش" سڏيو ويندو. باقي جتي ماڻهن جو انگ هڪ هزار کان مٿي ٿي ويندو ته ان کي "جيش"، چئن هزارن تائين "جيش جحفل" ۽ ٻارهن هزارن واري لشڪر کي "جيش جرار" سڏيو ويندو آهي.

ان سلسلي ۾ ڪن خاص موقعن تي ڪا خفيہ معلومات حاصل ڪرڻ، ڪو جهاد جي حوالي سان پيغام پهچائڻ، يا ڪنهن ننڍي جهادي ڪارروائيءَ لاءِ ٻہ چار ماڻهو بہ روانا ڪيا ويندا هئا. پوءِ ڪڏهن ته اهي ڪنهن وڏي جماعت مان منتخب ڪري ان جماعت کان الڳ پنهنجي منهن موڪليا ويندا هئا تہ ڪڏهن وري سندن صلاحيت مطابق صحابي سڳورن جي سٿ مان ڪجهہ ماڻهن کي منتخب ڪري موڪليو ويندو هو. اهڙين ننڍين جماعتن کي ان دور ۾ "بعث" سڏيو ويو آهي، جنهن جو جمع "بعوث" آهي. موجوده دور جي مؤرخن ۽ دفاعي ماهرن مٿين ڪارروائين لاءِ موڪليل بعوث بابت ڪجهہ جديد اصطلاح بہ وضعَ ڪيا آهن. مثال طور ابو مايلة عَمريءَ طرفان اهڙا "بعوث" جن ۾ هڪ کان وٺي اٽڪل چئن پنجن تائين خاص تربيت يافتہ ماڻهو جڏهن ڪنهن ظالم کي قتل ڪرڻ، يا ڪنهن واقعي کي اڃا وڌي Commando Action جي انداز ۾ روڪڻ لاءِ اماڻيا وڃن تہ ان کي "مغاوير" سڏيو ويندو. جنهن جو جمع مغوار آهي. عمير بن عدي، جنهن عصماء کي قتل ڪيو، سالم بن عمير جنهن جي هٿان ابوعفڪ يهودي قتل ٿيو يا محمد بن مسلمہ جيڪو ڪعب بن اشرف ڏانهن موڪليو ويو هو، اهڙين ڪارروائين کي "مغاوير" سڏيو ويندو.

اسان جي اڳاتن سيرت نگارن وٽ مٿي ٻڌايل اصطلاحن (تعداد جي لحاظ کان) ڪان سواءِ "سريہ" ۽ "بعث" بابت ٻيو ڪوبہ لفظ استعمال نہ ڪيو ويو آهي، اهو ان ڪري جو هيٺ بيان ڪيل "سرايا" ۾ ڪڏهن بہ مسلمانن جو تعداد پنج ڇهہ سؤ کان مٿي نہ رهيو، ان ڪري انهن لاءِ سريہ جو استعمال بلڪل صحيح آهي، سواءِ "سريہ مؤتہ" ۽ "سريہ زيد بن حارثہ" جي، جنهن ۾ مسلمان مجاهدن جو تعداد ٽن هزارن تائين هو، ان ڪري انهن ٻنهي کي "جيش" سڏي سگهجي ٿو.

سرور ڪائنات ﷺ جن پنهنجي زندگيءَ ۾ نَوَن سالن تائين مختلف مقاصد لاءِ "سرايا" موڪليندا رهيا. ان ڏس ۾ پهريون سريہ اڪثريت جي راءِ مطابق سيدنا حمزه بن عبدالمطلب جي اڳوائيءَ هيٺ ربيع الاول سن ٻي هجريءَ ڌاري "عِيص" ڏانهن اماڻيو ويو. جڏهن تہ آخري سريہ صفر يارهين هجريءَ ڌاري حضرت اسامہ بن زيد جي اڳوائيءَ هيٺ مديني کان روم ڏانهن روانو ڪيو ويو، جيڪو پاڻ ڪريم ﷺ جن جي وصال سبب ان وقت تہ نہ نڪري سگهيو پر

بعد ۾ خلافت صديقيءَ دوران ان "سريه" کي اماڻيو ويو. هاڻي انهن نوَن ورهين جي عرصي ۾ جيڪي "سرايا" اماڻيا ويا. غزوات وانگر انهن جي ڳاڻيٽي ۾ به راوين جو اختلاف رهيو آهي. ان ڏس ۾ ابن اسحاق کان ٽي روايتون نقل ڪيون ويون آهن. انهن روايتن جي روشنيءَ ۾ طبريءَ ۽ مسعوديءَ طرفان سرايا جو تعداد پنجٽيهه ٻڌايو ويو آهي. علامه ابن عبدالبر به ان انگ تي ٿي ساڻن متفق نظر اچي ٿو. جڏهن ته ابن هشام جي نقل ڪيل روايت مطابق سمورا سرايا ۽ بعوث تعداد ۾ اوڻتيهه آهن.

خليفه ابن خياط وٽ سرايا جو تعداد ايڪتيهه، واقديءَ آڏو اٺيتاليهه ۽ ابن جوزي وٽ ڇاونجاهه سرايا جو ذڪر ملي ٿو. علامه شاميءَ وٽ اهو انگ ايڪاسي تائين پهچي ٿو. جڏهن ته حافظ مغلطائيءَ جو خيال آهي ته مڙني سرايا توڙي غزوات جو تعداد هڪ سؤ آهي.

تعداد جي لحاظ کان ايڏي وڏي اختلاف جو ڪارڻ ڪهڙو ٿي سگهي ٿو؟

اسان ان لاءِ ائين چئي سگهون ٿا ته سڀ کان پهريان اها ڳالهه ڌيان ۾ رکڻ کپي ته سرور عالم ﷺ جن هنان جيڪي به سرايا يا بعوث اماڻيا ويا، اهي سمورا جنگي مقاصد لاءِ نه هئا. پر انهن منجهان مختلف "سرايا" يا بعوث موڪلڻ جا مقاصد مختلف هئا. جيئن ته:

١. دشمن جا راز معلوم ڪرڻ. (جاسوسي)

٢. امن امان جا معاهدا ڪرڻ. (سفارتي)

٣. ماڻهن کي دين جي دعوت ڏيڻ يا وري نون مسلمانن کي قرآن سيکارڻ يا اسلام جا اصول سمجهائڻ. (تعليمي ۽ تبليغي)

٤. رستن جي حفاظت ڪرڻ، ڌورن وغيره کان ماڻهن کي بچائڻ. (حفاظتي)

٥. بتن ۽ بت خانن کي ڊاهڻ (اصلاحي) وغيره.

هاڻي هن عنوان هيٺ ڪجهه مؤرخن ۽ عالمن صرف اهڙن "سرايا" جو ذڪر ڪيو آهي، جيڪي جنگي نوعيت جا هئا يا وري ڪنهن جنگي حڪمت عمليءَ تحت اماڻيا ويا. پوءِ ظاهر آهي ته اهڙن "سرايا" جو تعداد گهٽ ٿيندو.

هن ڪتاب جي فاضل مؤلف حضرت علامه مخدوم صاحب هن باب ۾ انهن سڀني جماعتن جو ذڪر ڪيو آهي جيڪي جنگي مقاصد کان علاوه جاسوسي، سفارتي، تعليمي يا اصلاحي وغيره ڪارروايٖن لاءِ اماڻيون ويون. ان ڪري هن ڪتاب ۾ اسان کي ستهتر "سرايا" ۽ بعوث جو ته باقاعده احوال ملي ٿو. باقي ان کانسواءِ سن پنجين هجريءَ دوران موڪليل انهن ٻن سرايا جو ذڪر ضمناً ڪيو ويو آهي، جنهن تي اڪثريت جو اتفاق نه آهي اهڙيءَ ريت ڪل سرايا جو تعداد اٺاسي ٿئي ٿو.

هن هيٺ اهڙن سڀني سرايا ۽ بعوث بابت هڪ چارٽ ڏجي ٿو ته جيئن پڙهندڙ آسانيءَ سان انهن تي طائرانه نگاهه وجهي سگهن. هن چارٽ ۾ اهي تفصيل نقل ڪيا ويا آهن، جيڪي حضرت علامه مخدوم محمد هاشم ٺٽوي رحمة الله عليه طرفان ٻڌايا ويا آهن. (مترجم).

سريہ نمبر	قائد	مقصد	دشمن جو اڳواڻ يا دشمن	اسلامي لشڪر جو تعداد	ماڳ	سن	نتيجو
١	حضرت حمزه بن عبدالمطلب	قريش جي هڪ قافلي جو پيڇو ڪرڻ	ابوجهل	٣٠ مهاجر	عِيص	ربيع الاول ٢ هجري	ڪافرن جو قافلو مسلمانن جي پهچڻ کان اڳ اتان نڪري چڪو هو.
٢	عبيده بن حارث بن عبدالمطلب	قريش جي هڪ قافلي کي روڪڻ	ابوسفيان بن حرب	٦٠ يا ٨٠ مهاجر	رابغ	شوال ٢ هجري	ڪافرن جو قافلو مسلمانن جي پهچڻ کان اڳ اتان نڪري ويو هو.
٣	سعد بن ابي وقاص	ڪافرن جي هڪ قافلي سان مقابلو ڪرڻ	نامعلوم	٢٠ مهاجر	خرار	ذوالقعد ٢ هجري	ڪافرن جو قافلو مسلمانن جي پهچڻ کان اڳ اتان نڪري چڪو هو.
٤	محمد بن مسلمہ	مشهو يهودي شاعر ڪعب بن اشرف کي قتل ڪرڻ	ڪعب بن اشرف	٥ صحابي	مدينہ	ربيع الاول ٢ هجري	ڪعب بن اشرف کي قتل ڪيو ويو.
٥	زيد بن حارثہ	ڪافرن جي هڪ قافلي سان مقابلو ڪرڻ	صفوان بن اميہ	١٠٠ صحابي	قرده	جمادي الآخر ٢ هجري	مسلمان ڪامياب ٿيا ۽ غنيمت جو مال کڻي مديني پهتا.
٦	عبدالله بن جحش	ڪافرن جي هڪ قافلي سان مقابلو ڪرڻ	عمرو بن حضرمي	١٢ يا ٨ صحابي	نخلہ	جمادي الآخر ٢ هجري	مسلمانن سوڀ حاصل ڪئي ۽ پهريون ڀيرو ڪنهن ڪافر کي قتل بہ ڪيائون ۽ قيدي بہ بڻايائون.
٧	عمير بن عدي خطمی	گستاخ شاعره عصماء بنت مروان کي قتل ڪرڻ	عصماء بنت مروان	هڪ ڄڻو	مدينہ	٢٥ رمضان ٢ هجري	عصماء بنت مروان کي قتل ڪيو ويو.
٨	سالم بن عمير بن ثابت	گستاخ رسول ﷺ شاعر ابوعفڪ يهوديءَ کي قتل ڪرڻ	ابوعفڪ	هڪ ڄڻو	مدينہ	شوال ٢ هجري	ابوعفڪ کي قتل ڪيو ويو.
٩	ابوسلمہ عبدالله بن عبدالاسد	بنو اسد وارن جي قافلي تي حملو ڪرڻ	نامعلوم	١٥٠	قَطَن	محرم ٣ هجري	مسلمان پنهنجي مقصد ۾ ڪامياب ٿيا.

١٠	عبدالله بن أنيس اسلمي	سُفيان بن خالد کي قتل ڪرڻ	سُفيان بن خالد هذلي	هڪ ماڻهو	عُرنہ	٥ محرم ٣ هجري	سُفيان بن خالد کي قتل ڪري حضرت عبدالله بن أنيس سندس سسي ڌڙ کان ڌار ڪري مديني کڻي آيو.
١١	عاصم بن ثابت	مسلمانن کي ڪافر، دين جي تبليغ واسطي ڏوڪو ڏيئي وٺي ويا هئا	نامعلوم	١٠ صحابي	رجيع	صفر ٣ هجري	ڪافرن مسلمانن کي ڏوڪو ڏيئي نهايت بيدرديءَ سان قتل ڪيو.
١٢	منذر بن عمرو انصاري	هي صحابي ڪافرن کي دين جي دعوت ڏيڻ لاءِ ويا هئا	سليم بن ملحان	٧٠ قرآن جا حافظ	بئر معونہ	صفر ٤ هجري	سواءِ حضرت "عمرو بن امير" جي. ڪافرن سمورن کي شهيد ڪري ڇڏيو.
١٣	زيد بن حارثہ	قريش جي هڪ قافلي سان مقابلو ڪرڻ	صفوان بن امير	١٠٠	نجد	٥ هجري	مسلمانن سوب حاصل ڪئي.
١٤	بلال بن مالڪ مزني	بنو ڪنانہ وارن سان مقابلو ڪرڻ	نامعلوم	نامعلوم		٥ هجري	بنوڪنانہ وارا اهري خبر ٻڌي پنهنجا گهر خالي ڪري اتان ڀڄي ويا.
١٥	حضرت محمد بن مسلمة	"قرطاء" وارن سان مقابلو ڪرڻ	ثمامہ ابن اثال	٣٠ سوار	قُرطاء	٦ هجري	مسلمان ڪامياب ٿيا.
١٦	عڪاشہ بن محصن	بنو اسد وارن سان مقابلو ڪرڻ	قبيلي جو سردار	٤٠ سوار	غمر مرزوق	ربيع الاول ٦ هجري	دشمن مقابلي جي سگهہ نہ ساري سگهيا ۽ پنهنجو مال اسباب ڇڏي ڀڄي ويا.
١٧	محمد بن مسلمہ	بنو ثعلبہ ۽ بنو عُوال وارن سان مقابلو ڪرڻ	قبيلي جو اڳواڻ	١٠	ذوالقصہ	ربيع الاول يا ربيع الآخر ٦ هجري	ڪافر ڪامياب ٿيا ۽ مسلمانن منجهان اڪثر شهيد ٿي ويا.
١٨	ابوعبيده بن جراح	ذوالقصہ ڏانهن ويل مسلمانن جي مدد ڪرڻ	قبيلي جو اڳواڻ	٤٠ سوار	ذوالقصہ	ربيع الآخر ٦ هجري	ھن دفعي مسلمان ڪامياب ٿيا.
١٩	زيد بن حارثہ	بنو سُليم وارن سان مقابلو ڪرڻ	قبيلي جو اڳواڻ	٤٠ سوار	جموم	ربيع الآخر ٦ هجري	مسلمانن سوب حاصل ڪئي.

٢٠	زيد بن حارثہ	قريش جي هڪ قافلي سان مقابلو ڪرڻ	صفوان بن اميہ	١٧٠ سوار	عِيص	جمادي الاول ٦ هجري	مسلمان ڪامياب ٿيا ۽ قافلي وارن کي گرفتار ڪيائون.
٢١	زيد بن حارثہ	بنو ثعلبہ وارن سان مقابلو ڪرڻ	قبيلي جو اڳواڻ	١٥	طِرف	جمادي الآخر ٦ هجري	دشمن مقابلي ڪرڻ ڪانسواءِ ڀڄي ويا.
٢٢	زيد بن حارثہ	بنو جُذام وارن سان مقابلو ڪرڻ	هُنيد بن عارض	٥٠٠	حسمي	جمادي الآخر ٦ هجري	مسلمانن سوڀ حاصل ڪئي ۽ غنيمت ۾ کين ڪافي مال مليو.
٢٣	ابوبڪر صديق رضہ	بنو فزاره وارن سان مقابلو ڪرڻ	قبيلي جو سردار	١٠٠	وادي القرئ	جمادي الآخر يا رجب ٦ هجري	ڪافرن شڪست کاڌي ۽ سندن ڪافي ماڻهو مقابلي ۾ مارجي ويا.
٢٤	زيد بن حارثہ	بنو فزاره ۽ سندن ساٿارين سان وري مقابلو ڪرڻ	قبيلي جو سردار	١٠٠	وادي القرئ	رجب ٦ هجري	هن ڀيري جنگ جي نوبت نہ آئي.
٢٥	عبدالرحمان رضہ بن عوف	دومة الجندل جي رهاڪن کي دين جي دعوت پهچائڻ	اصبغ بن عمرو ڪلبي	٧٠٠	دومة الجندل	شعبان ٦ هجري	هن موقعي تي ڪافي ماڻهن اسلام قبول ڪيو باقي ٻيا "جزيہ" لاءِ تيار ٿي ويا.
٢٦	زيد بن حارثہ				مدين	٦ هجري	مسلمان ڪامياب ٿيا ۽ ڪجهہ ڪافرن کي قيد ڪيائون
٢٧	حضرت علي رضہ ابن ابي طالب	بنو سعيد بن بڪر وارن ڏانهن دين جي دعوت پهچائڻ ۽ نہ قبول ڪرڻ جي صورت ۾ جهاد ڪرڻ	قبيلي جو سردار	١٠٠	فدڪ	شعبان ٦ هجري	هتان کين جهجهي تعداد ۾ چوپايو مال هٿ آيو.
٢٨	زيد بن حارثہ	هڪ ڀيرو وري بنو فزاره وارن سان مقابلو ڪرڻ	قبيلي جو اڳواڻ	نامعلوم	وادي القرئ	رمضان ٦ هجري	مسلمانن ڪافي ڪافرن کي قتل ڪيو ۽ ڪن کي گرفتار ڪري مديني وٺي آيا جن ۾ "ام قِرفہ" بہ شامل هئي.

٢٩	عبدالله بن عتيڪ	ابورافع يهوديءَ کي قتل ڪرڻ	ابورافع	۵ يا ٦ ماڻهو	خيبر	رمضان ٦ هجري	ابورافع کي قتل ڪيو ويو.
٣٠	عبدالله بن رواحه	أسير بن رزام کي مديني وٺي اچڻ	أسير بن رِزام	٣٠	خيبر	شوال ٦ هجري	أسير ءَ سندس ساٿي خيبر کان مديني هلڻ لاءِ مسلمانن سان گڏجي نڪتا پر رستي ۾ سندن نيت خراب ٿي پئي ۽ هو مسلمانن سان وڙهڻ لاءِ تيار ٿيا ۽ ان مقابلي ۾ هو هڪ ڪانسواءِ سمورا مارجي ويا ۽ مسلمانن جو ڪوبه جاني نقصان نه ٿيو.
٣١	ڪرز بن جابر	عرنيين" وارن وٽان مسلمانن جو مال موٽائڻ جيڪو هو چورائي ويا هئا		٢٠	مديني واري واٽ تي	شوال ٦ هجري	ڪرز بن جابر ۽ سندس ساٿي چورن کي پڪڙي مديني وٺي آيا.
٣٢	عمرو بن اميه ضمري	ابوسفيان کي قتل ڪرڻ	ابوسفيان بن حرب	اڪيلو ماڻهو	مڪه	سال ڇهين هجريءَ جي پوئين اڌ ۾	عمرو بن اميه قريش جي ٽن ماڻهن کي قتل ڪيو ۽ هڪ جاسوس کي ٻڌي مديني وٺي آيو.
٣٣	ابان ابن سعيد			ڪجهه ماڻهو	نجد	محرم ٧ هجري	هو صحيح سلامت مديني موٽي آيا.
٣٤	حضرت عمر رضه بن خطاب	هوازن قبيلي وارن تائين دين جو پيغام پهچائڻ		٣٠ سوار	تربه	شعبان ٧ هجري	ڪافر اسلامي لشڪر جي اچڻ جو ٻڌي ڀڄي ويا.
٣٥	حضرت ابوبڪر صديق رضه	وادي القريٰ جي مشرڪن سان مقابلو ڪرڻ جن جو تعلق بنو ڪلاب سان هو	بنوڪلاب جو اڳواڻ		وادي القريٰ	شعبان ٧ هجري	هن مقابلي ۾ ڪجهه ڪافر قتل ٿيا ۽ ڪجهه وري گرفتار ٿيا.
٣٦	بشير بن سعد	"بنومره" وارن سان مقابلو ڪرڻ		٣٠ سوار	فدڪ	شعبان ٧ هجري	مسلمان ڪامياب ٿيا ۽ غنيمت ۾ ڪافي چوپايو مال کين هٿ آيو.

٣٧	غالب بن عبدالله ليثي	بنوعَوال ۽ بنوعبد وارن سان مقابلو ڪرڻ	قبيلي جو سردار	١٣٠	ميفعہ	رمضان ٧ هجري	ڪافرن کي شڪست نصيب ٿي ۽ سندن مک مرد مارجي ويا.
٣٨	بشير بن سعد	"بنوغطفان" وارن سان مقابلو ڪرڻ	عبيد بن حصن	٣٠٠	يمن ۽ جبار	شوال ٧ هجري	مسلمانن کي سوڀ حاصل ٿي ۽ غنيمت ۾ ڪافي چوپايو مال هٿ آيو.
٣٩	اخرم بن ابوالعوجاء	بنوسُليم وارن سان مقابلو ڪرڻ	قبيلي جو سردار	٥٠	جموم	ذوالحج ٧ هجري	هن ڀيري ڪافر ڪامياب ٿيا ۽ "اَخرم" ڪانسواءِ سمورا مسلمان شهيد ٿي ويا.
٤٠	غالب بن عبدالله ليثي	بنو مُلوح وارن سان مقابلو ڪرڻ		١٤	ڪديد	صفر ٨ هجري	مسلمان ڪامياب ٿيا.
٤١	غالب بن عبدالله ليثي	مصاب قبيلي وارن سان مقابلو ڪرڻ		٢٠٠	فدڪ	صفر ٨ هجري	مسلمانن کي ڪاميابي حاصل ٿي ۽ غنيمت ۾ ڪافي مال ٻڻ هٿ آيو.
٤٢	سجاع بن وهب	بنوعامر وارن سان مقابلو ڪرڻ	بنو عامر وارن جو سردار	نامعلوم	سِي	ربيع الاول ٨ هجري	مسلمانن سوڀ حاصل ڪئي
٤٣	ڪعب بن عمير	مسرڪن سان مقابلو ڪرڻ		١٥	ذاتِ اطلاع	ربيع الاول ٨ هجري	هن ڀيري ڪافر ڪامياب ٿيا ۽ مسلمانن جا ١٦ ماڻهو شهيد ٿيا.
٤٤	١. زيد بن حارثہ ٢. جعفر بن ابي طالب ٣. عبدالله بن رواحہ	رومي سهنشاهہ هرقل سان مقابلو ڪرڻ	شُرَحْبِيل غَسَّانِي	٣٠٠٠	مؤتہ	جمادي الاول ٨ هجري	اسلامي لشڪر بيمثال ڪاميابي حاصل ڪئي.
٤٥	عمرو بن العاص	قضاعہ، عاملہ، لخم ۽ جذام قبيلن سان مقابلو ڪرڻ	بلي عُذره ۽ بلقين قبيلن جا سردار	٣٠٠	ذات السلاسل	جمادي الآخر ٨ هجري	هن معرڪي ۾ مسلمان ڪامياب ٿيا.
٤٦	ابوعبيده بن جراح	قريش جي هڪ قافلي کي روڪڻ ۽ بنوجُهينہ وارن سان مقابلو ڪرڻ		٣٠٠	سِيف البحر	رجب ٨ هجري	

٤٧	عمرو بن مره جُهني	ابوسفيان بن حارث سان مقابلو ڪرڻ	ابوسفيان بن حارث	ڪجھ ماڻهو		شعبان ٨ هجري	مسلمان ڪامياب ٿيا.
٤٨	ابوقتاده بن حارثہ	بنوغطفان وارن سان مقابلو ڪرڻ	قبيلي جو سردار	١٦	خَضره	شعبان ٨ هجري	مسلمان سوڀارا ٿيا ۽ غنيمت ۾ ڪافي مال ڪين هٿ آيو.
٤٩	ابوقتاده بن حارثہ	اِضم جي رهاڪن سان مقابلو ڪرڻ	ابوسفيان بن حرب	٨	اِضَم	رمضان ٨ هجري	ڪوبہ مقابلي ۾ نہ آيو.
٥٠	اسامہ بن زيد	"جُهينہ" وارن سان مقابلو ڪرڻ			حرقات جُهينہ	رمضان ٨ هجري	مسلمان ڪامياب ٿيا.
٥١	سعد بن زيد اشهلي	مشهور بت "منات" کي ڀڃڻ		٢٠ سوار	مُشلل	رمضان ٨ هجري	اسلامي لشڪر بت کي ڀڃي پورا ڪيو.
٥٢	خالد بن وليد	مشهور بت "عزيٰ" کي ڀڃڻ		٣٠ سوار	نخلہ	رمضان ٨ هجري	مسلمان پنهنجي مقصد ۾ ڪامياب ٿي موٽيا.
٥٣	عمرو بن العاص	بنوهذيل وارن جي بت "سواع" کي ڀڃڻ	قبيلي جو سردار	نامعلوم	رهاط	رمضان ٨ هجري	مسلمان بت کي ڀڃي واپس وريا.
٥٤	خالد بن وليد	"بنوجذيمہ" وارن سان مقابلو ڪرڻ	قبيلي جو سردار	٣٥٠	يلملم	شوال ٨ هجري	مسلمان ڪامياب ٿيا.
٥٥	ابوعامر بن سليم	انهن ڪافرن سان مقابلو ڪرڻ جيڪي "حنين" کان ڀڄي هتي اچي لڪيا هئا			اوطاس	٨ هجري	مسلمانن ڪاميابي حاصل ڪئي.
٥٦	طفيل بن عمرو	"اوس" قبيلي وارن جي بت "ذوالڪفين" کي ڀڃڻ			طائف جي وجهو	شوال ٨ هجري	مسلمان بت ڀڃڻ ۾ ڪامياب ٿيا.
٥٧	قيس بن اسد	"يمن جي طرف رهندڙ صداء قبيلي وارن کي دين جي دعوت ڏيڻ		٥		ذوالقعد ٨ هجري	"صداء" قبيلي وارا اهڙي دعوت قبول ڪندي مديني آيا ۽ پاڻ ڪريمن ﷺ جن جي هٿ تي مسلمان ٿيا.

٥٨	خالد بن وليد	"همدان" قبيلي وارن کي دين جي دعوت پهچائڻ			يمن	ذوالقعد ٨ هجري	خالد بن وليد ڇهہ مهينا ترسيو پر اتان جي ماڻهن تي سندس دعوت جو ڪو اثر نہ ٿيو ان ڪري نبي ڪريم ﷺ جن ڪيس واپس مديني گهرائي ورتو.
٥٩	حضرت علي بن ابي طالب رضہ	"همدان" قبيلي وارن کي دين جي دعوت پهچائڻ			يمن	٨ هجري	حضرت عليءَ جي دعوت تي بنو همدان وارن اسلام قبول ڪيو.
٦٠	عيينہ بن حصن	"بنوتميم" وارن سان مقابلو ڪرڻ	بنوتميم وارن جو سردار	٥٠ سوار	سُقيا	محرم ٩ هجري	مقابلي ۾ مسلمان ڪافرن کي گرفتار ڪري مديني وٺي آيا.
٦١	عبدالله بن عوسجہ	"بنوحارث" وارن کي دين جي دعوت پهچائڻ	قبيلي جو سردار			صفر ٩ هجري	هنن اها دعوت رد ڪري ڇڏي.
٦٢	قُطبہ بن عامر	بنوخثعم وارن کي دين جي دعوت پهچائڻ	بنوخثعم جو سردار	٢٠	بَيشہ	صفر ٩ هجري	هنن اها دعوت قبول نہ ڪئي ۽ ٻنهي ڌرين ۾ مقابلو ٿيو ۽ مسلمان سوڀارا ٿيا.
٦٣	ضحاڪ بن سفيان	"قُرطا" قبيلي وارن کي دين جي دعوت پهچائڻ	بنوڪلاب وارن جو سردار		قُرطا	صفر يا ربيع الاول ٩ هجري	هنن بہ دعوت قبول نہ ڪئي مقابلو ٿيو جنهن ۾ مسلمان ڪامياب ٿيا.
٦٤	عَلقمہ بن مُجَزر	"جده" وٽ ڪجهہ آيل حبشين کي دين جي دعوت ڏيڻ		٣٠٠	جده	ربيع الآخر ٩ هجري	مسلمانن جي اتي پڄڻ کان اڳ اهي حبشي اتان نڪري ويا.
٦٥	علي بن ابي طالب	"فلس" نالي بت کي ڀڃڻ	عدي بن حاتم	١٥٠ يا ٢٠٠	محلہ آل حاتم	ربيع الاول ٩ هجري	مسلمان پنهنجي مقصد ۾ ڪامياب ٿيا.
٦٦	عڪاشہ بن محصن	بنوعذره ۽ بنوبلي وارن کي دين جي دعوت ڏيڻ	قبيلي جو چڱو مڙس		جباب	ربيع الآخر ٩ هجري	نتيجي جو احوال نٿو ملي.

٦٧	خالد بن وليد	اُڪيدر بن عبدالملڪ ڏانهن دين جي دعوت پهچائڻ	اُڪيدر بن عبدالملڪ	٤٢٥	دومة الجندل	رجب ٩ هجري	"اڪيدر" صلح ڪرڻ تي راضي ٿيو.
٦٨	ابوسفيان بن حرب	مشهور بت "لات" کي ڀڃڻ			طائف	ذوالحج ٩ هجري	هي "سريہ" پنهنجي مقصد ۾ ڪامياب ٿيو.
٦٩	ابوموسيٰ اشعري معاذ بن جبل	يمن جو انتظام هلائڻ ۽ ماڻهن کي دين سيکارڻ		٢ ڄڻا	يمن	٩ هجري يا ١٠ هجري	هنن پنهنجون ذميواريون نڀايون.
٧٠	خالد بن وليد	بنوعبدالمدان وارن کي دين جي دعوت پهچائڻ	قبيلي جو سردار		نجران	١٠ هجري	بنوعبدالمدان وارن اسلام قبول ڪيو ۽ کين امانَ ملي.
٧١	مقداد بن اسود	ڪجهہ عرب قبيلي وارن کي اسلام جي دعوت ڏيڻ	قبيلي جو سردار			١٠ هجري	مسلمانن کي ڏسي اهي ماڻهو ڀڄي ويا باقي هڪڙو پٺتي بچيو جنهن کي حضرت مقداد غلطيءَ وچان قتل ڪري ڇڏيو.
٧٢	علي بن ابوطالب	يمن وارن کي دين جي دعوت پهچائڻ		٣٠٠ سوار	يمن	رمضان ١٠ هجري	هتان جي ماڻهن ڀيريان مقابلو ڪيو ۽ پوءِ اسلام قبول ڪيائون جنهن ڪري کين امانَ ملي.
٧٣	بنوعبس	قريش جي هڪ قافلي جو پيڇو ڪرڻ		٩ ماڻهو		١٠ هجري	
٧٤	نامعلوم	رعيہ سحيمي کي اسلام جي دعوت ڏيڻ				١٠ هجري	رعيہ سحيميءَ مديني اچي پاڻ ڪريمن ﷺ جي هٿ تي بيعت ڪئي.
٧٥	ابوامام باهلي	بنوباهلہ وارن کي دين جي دعوت ڏيڻ				١٠ هجري	بنوباهلہ وارن اها دعوت قبول ڪئي ۽ مسلمان ٿيا.
٧٦	جرير بن عبدالله بجلي	"بنوبجليہ" وارن جي بت کي ڊاهڻ		١٥٠		محرم ١١ هجري	مسلمان بت کي ڊاهي ڪاميابيءَ سان موٽيا.

٧٧	حضرت علي بن ابي طالب ۽ خالد بن سعيد	يمن ۾ بچيل ڪجھ ڪافرن سان مقابلو ڪرڻ			يمن	١١ هجري	هو پنهنجي مقصد ۾ ڪامياب ٿيا ۽ دشمن جا ڪجھ ماڻهو قيد ڪري مديني موٽي آيا.
٧٨	خالد بن وليد	بنوخثعم وارن کي دين جي دعوت پهچائڻ	قبيلي جو سردار		يمن	١١ هجري	بنو خثعم وارا سجدي ۾ ڪري پيا پر پوءِ حضرت خالد بن وليد کين قتل ڪري ڇڏيو.
٧٩	أسامہ بن زيد	رومين خلاف جهاد ڪرڻ	قضاعہ قبيلي جو سردار	٣٠٠٠	ابني	صفر ١١ هجري	أسامہ بن زيد اڃان مدين جي حدن کان ٻاهر ٿي نڪتو تہ کين مٺي مرسل جن جي وصال جي خبر پهتي ۽ لشڪر اتان ٿي مديني واپس موٽي آيو

(۱) سَرِيَّہ حَمْزَہ رضہ بن عبدالمُطَّلِبْ

هن سال نبي ڪريم ﷺ جن ربيع الاول يا ربيع الآخر يا وري هڪ قول موجب رَمَضَان جي مهيني ۾ [1] ٽيهن (۳۰) مهاجرن جي هڪ جماعت پنهنجي چاچي سائينءَ سيدنا حَمْزَہ رضہ بن عبدالمطلب جي اڳواڻيءَ ۾ رواني ڪئي. جنهن کي اسلامي تاريخ جو سڀ کان پهريون "سَرِيَّہ" ۽ "حضرت حَمْزَہ رضہ" کي سڀ کان پهريون فوجي اڳواڻ شمار ڪيو وڃي ٿو. نبي ڪريم ﷺ جن جي حڪم مطابق هيءَ جماعت مديني کان نڪتي ۽ ساموندي ڪناري لڳ "عيص" نالي ماڳ ڏانهن رخ رکيائين، [2] جتان اَبُوْجَهْل لعين جي اڳواڻيءَ ۾ قريش جو هڪ قافلو "شَام" کان مڪي ڏانهن موٽي رهيو هو.

مسلمان اتي پهتا، پر قافلي سان دوبدو ٽڪر جو موقعو نہ مليو ۽ هو خير سلامتيءَ سان موٽي آيا. هن موقعي تي سيدنا حَمْزَہ رضہ پاڻ سان گڏ هڪ جهنڊو بہ کنيو هو، اهو اسلامي تاريخ جو پهريون جهنڊو آهي، جنهن جو رنگ "سفيد" هو. [3] باقي ان ڳالهہ ۾ راوين جو اختلاف آهي تہ هي "سَرِيَّہ" شروعاتي غَزَوَات "اَبْوَاء" ۽ "بُوَاط" مان ڪنهن بہ هڪ کان اڳ موڪليو ويو يا پوءِ؟

"عِيْص" وري "جُهَيْنہ" جي علائقي ۾ هڪ ڳوٺ جو نالو آهي. ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جن "غزوه بدر" کان اڳ انصار مان ڪنهن کي بہ ڪنهن فوجي ڪارروائيءَ لاءِ نہ اماڻيو هو. البت "غزوه بدر" کانپوءِ پاڻ سڳورا ﷺ جڏهن سندن جوش ۽ جذبات کان واقف ٿيا تہ پوءِ کين جهاد ۾ باقاعده موڪلڻ شروع ڪيائون.

(۲) سَرِيَّہ عُبَيْدَہ بن حَارث بن عَبْدُالمُطَّلِب رضہ

هن سال ربيع الاول ۾ يا هڪ ٻئي قول موجب شوال جي مهيني [4] ۾ "عُبَيْدَہ بِنْ حَارِثْ بن عَبْدُالْمُطِّلِب بن عَبْدِ مَنَاف قُرَشِي مُطَّلِبي رضہ" جي اڳواڻيءَ ۾ مهاجرن مان سٺ يا هڪ روايت موجب اسي سوارن جي هڪ جماعت کي "رابغ" ڏانهن روانو ڪيو ويو. جتي قريشن جي هڪ ٻئي قافلي کي روڪڻو هو، جيڪو اَبُوْ سُفْيَان بن حَرْب جي اڳواڻيءَ ۾ اچي رهيو هو، ۽ ساڻن اَبُوْجَهْل جو پٽ عِڪْرَمَہ ۽ ٻيا بہ گڏ هئا. هن ڀيري بہ ڌرين ۾ مقابلو نہ ٿي سگهيو . باقي حضرت سَعْد بن اَبِيْ وَقَّاص رضہ

---

(۱) "واقديءَ" جي روايت مطابق هي سريہ رمضان شريف جي مهيني ۾ اماڻيو ويو.

(۲) المغازي "واقدي" جلد ۱ ص ۹.

(۳) اسلامي لشڪر لاءِ اهو پهريون جهنڊو نبي ڪريم ﷺ جن پنهنجي مبارڪ هٿن سان تيار ڪيو هو جنهن کي مشهور صحابي ڪناز بن حصين بن يربوع بن خرشہ بن سعد بن طريف بن جلان بن غنم پنهنجي مبارڪ هٿن ۾ کنيو هو. سندس ڪنيت ابو مرثد آهي ۽ هن صحابيءَ جنگ بدر ۾ بہ بهرو ورتو هو.

الاستيعاب ـ ابن عبدالبر علي هامش الاصابہ جلد ۴ ص ۳۲۰. اسد الغابہ ـ ابن لاثير ج ۴ ص ۵۵ ـ ۲۴۵.

(۴) واقديءَ جي قول مطابق هي سريہ شوال جي مهيني ۾ اماڻيو ويو. جنهن ۾ سٺ سوار شامل هئا.

المغازي واقدي جلد ۱ ص ۱۰.

طرفان هڪ تير هنيو ويو، جيڪو اسلامي تاريخ ۾ تير هڻڻ جو پهريون واقعو آهي. "رَابغ" جنهن کي "رَابِق" بہ سڏيو ويندو آهي، مکي کان مديني ويندڙ واٽ تي "جُحْفَہ" جي ويجهڙائي ۾ هڪ ڳوٺ آهي، جيڪو مديني کان اٽڪل اٺ ميل پري ٿيندو . جڏهن تہ "جُحْفَہ" مديني کان پنجن مرحلن جي پنڌ تي آهي. (١)

(٣) سَرِيَّہ سَعْد بن اَبِيْ وَقَّاص رض

هن سال ذوالقعد جي مهيني ۾ "غَزْوَهٔ بَدْر" کانپوءِ، حضرت سَعْد بن اَبِيْ وَقَّاص رض کي ويهہ مهاجر سوارن جي هڪ جماعت سان گڏ "خَرَّار" نالي حجاز جي هڪ ماٿريءَ طرف موڪليو ويو، جيڪا "جُحْفَہ" جي ويجهڙائي ۾ هئي. (٢)

هڪ ٻي روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ هن "سَرِيَّہ" ۾ اٺ ماڻهو هئا. سندن مقصد بہ قريش جي هڪ قافلي سان دوبدو ٿيڻ هو، پر جيئن تہ اهو قافلو مسلمانن جي پهچڻ کان اڳ اتان نڪري چڪو هو، انڪري ڪابہ لڙائي نہ ٿي، ۽ مسلمان واپس مديني موٽي آيا.

ڪجهہ ماڻهن جو چوڻ آهي تہ اهي ٽيئي سرايا جن جو ذڪر ڪري چڪا آهيون، هجرت جي پهرين سال اماڻيا ويا هئا. انڪري اسان "سَرِيَّہ سَعْد بن اَبِيْ وَقَّاص" جو ذڪر "سريہ محمد بن مسلمہ" کان اڳ ڪيو آهي. جيتوڻيڪ مشهور ترتيب جيڪا رائج آهي ان ۾ "سَرِيَّہ سَعْد بن اَبِيْ وَقَّاص رض" جو ذڪر پوءِ ڪيو ويو آهي. باقي حقيقت اها آهي تہ "سَرِيَّہ محمد بن مَسْلَمَہ" وانگر پهريان ٽي سرايا ۽ ان کانپوءِ باقي چار سرايا يعني جملي ست سرايا سن ٻي هجريءَ دوران روانا ڪيا ويا، ڇو جو هجرت جي پهرين سال جهاد جي اجازت نہ هئي، جيئن اڳ بيان ٿي چڪو آهي.

(٤) سَرِيَّہ مُحَمد بن مُسْلَمَہ رض

هن سال ربيع الاول جي مهيني ۾ "غزوه ابواء" کانپوءِ ۽ "عُشَيرَهَ" کان اڳ "محمد بن مسلمہ رض" کي پنجن صحابين سان گڏ مشهور يهودي شاعر "ڪَعْب بن اَشْرَف" ڏانهن موڪليو ويو. جنهن جو تعلق "بني نَضِيرْ" قبيلي سان هو. جڏهن تہ هڪ روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ سندس پيءُ جو تعلق "طيّ" قبيلي جي هڪ شاخ "بنو نبهان" سان هو. باقي سندس ماءُ "بَنُوْ نَضِيرْ" وارن مان هئي.

ڪَعْب بن اَشْرَف جا شعر نبي رحمت ﷺ جن جي دل کي ڏکوئيندا هئا. ڇو تہ هو پنهنجي ڪلام ۾ مٺي مرسل ﷺ ۽ سندن صحابي سڳورن جي باري ۾ گهٽ وڌ ڳالهائيندو هو، ۽ سندن خلاف ڪافرن کي بہ اياريندو هو. (٣) محمد بن مُسْلَمَہ رض جڏهن اتي پهتو، تڏهن هن پنهنجي ساٿين

---

(١) رابغ نالي ڳوٺ مکي کان مديني ڏانهن ويندڙ واٽ جي وچ تي آهي. هتان سمنڊ بلڪل ويجهو آهي ۽ سامونڊي ڪنارو ڪاڏل بہ آهي. جنهن ڪري هتي آسانيءَ سان جهاز بيهي سگهن ٿا. مکي کان رابغ جو فاصلو ١٨٥ ڪلوميٽر آهي. (جزيرة العرب ـ مولانا محمد رابع ندوي ص ٢٦٤).

(٢) معجم البلدان ـ ياقوت جلد ٢ ص ٣٥٠.

(٣) المغازي "واقدي" جلد ١ ص ١٨٤.

ڪي شهر ۾ ڪنهن جاءِ تي ڇڏيو ۽ پاڻ اڪيلي سر وڃي " ڪَعْبَ" جي قلعي ۾ داخل ٿيو. اها رَبِيعُ الْاَوَّل مهيني جي چوڏهين تاريخ هئي ۽ ڪعب جيئن ان چانڊوڪي رات ۾ نهايت گهري ننڊ ۾ ستو پيو هو، ته محمد بن مُسْلَمَہ رضہ اتي ئي مٿس حملو ڪري سندس ڪم پورو ڪري ڇڏيو. اها خبر جڏهن رسول الله ﷺ جن تائين پهتي ته پاڻ خوش ٿيا ۽ پنهنجي پالڻهار جو شڪرانو ادا ڪيائون ۽ محمد بن مُسْلَمَہ جي ان ڪارنامي کي ساراهيائون.

(٥) سَرِيَّہ زَيْد بن حَارِثہ رضہ

هن سال جُمادي الآخر جي شروعاتي ڏينهن ۾ حضرت زَيْد بن حارثہ رضہ کي هڪ سؤ سوارن جي جماعت سان گڏ ڪافرن جي هڪ قافلي پٺيان "قَرْدَہ" نالي ماڳ ڏانهن موڪليو ويو. "قَرْدَہ" هڪ کوهہ جو نالو آهي، جيڪو نجد جي علائقي ۾ هو. (١) زَيْد بن حارثہ رضہ ۽ سندن ساٿي هن مهم ۾ ڪامياب ٿيا. انهن غنيمت ۾ ڪيِن ڪافي مال هٿ آيو، جيڪو آڻي پاڻ ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ پيش ڪيائون. پاڻ ﷺ اهو مال مجاهدن کي ورهائي ڏنو. زَيْد بن حارثہ رضہ سڀ کان پهريان هن "سَرِيَہ" ۾ بهرو ورتو. هي واقعو "غزوه بَدْر اُوْلَيٰ" کانپوءِ ۽ "بَدْر کُبْرَيٰ" کان اڳ جو آهي.

(٦) سَرِيَّہ عَبدُالله بن جحش رضہ

هن سال جمادي الآخر جي پڇاڙيءَ تي يعني "غَزْوَہ بَدْر صُغْرَيٰ" ۽ "بَدْر کُبْرَيٰ" جي وچ واري زماني ۾ "حضرت عَبْدُالله بن جَحْش بن رئاب رضہ" کي اٺن يا ٻي روايت موجب ٻارهن مهاجرن سان گڏ "نَخْلَہ" ڏانهن اماڻيو ويو. عَبْدُالله رضہ، نبي ڪريم ﷺ جن جي ڦڦيءَ سائڻ "سيده اُمَيْمَہ" جو پٽ ۽ "ام المؤمنين سيده زَيْنَب بنت جحش" جو ڀاءُ هو.

"نَخْلَہ" نالي هي ڳوٺ مڪي کان هڪ رات جي پنڌ تي طائف ڏانهن ويندڙ واٽ تي آهي. (٢) اتي پهچي رات جو مسلمانن ڪافرن سان مقابلو ڪيو. باقي ان ڳالهہ ۾ اختلاف آهي تہ اها رات جمادي الاول جي پوئين رات هئي يا وري رجب جي پهرين؟

هڪ روايت ۾ ائين بہ چيو ويو آهي تہ اهو واقعو هجرت جي سترهين مهيني جي شروعات جو آهي.

مسلمانن ڪافرن تي سوڀ حاصل ڪئي. غنيمت ۾ ڪيِن جيڪو مال مليو، ان مان حضرت عبدالله رضہ سرور ڪائنات ﷺ جن لاءِ "خُمُس" الڳ ڪري، باقي ٻيو مال پنهنجي ساٿين ۾ ورهائي ڇڏيو. اسلامي تاريخ ۾ اهو پهريون "خُمُس" هو. خاص ڳالهہ اها آهي تہ ان وقت تائين اجان "خُمُس" جو

(١) معجم البلدان ـ يا قوت ج ۴ ص ٣٢٢.

(٢) مڪي کان طائف ڏانهن ويندڙ واٽ تي "نخلہ" نالي ٻہ ڳوٺ هئا. جن مان هڪ کي "نخلہ يمانيہ" ۽ ٻئي کي "نخلہ شاميہ" سڏيو ويندو هو ۽ ٻنهي ڳوٺن کي گڏي "نخلتين" سڏيندا هئا. هتي جنهن ڳوٺ جو ذڪر ڪيو ويو آهي، ان مان مراد "نخلہ يمانيہ" آهي. هتي عربن جو مشهور بت "عزيٰ" رکيل هو. هينئر هن ماڳ کي "الزيمہ" سڏيو ويندو آهي.

معجم البلدان "ياقوت" ج ۵ ص ٢٧٧، شرح مواهب. زرقاني ج ١ ص ٢٩٧، جزيرة العرب ـ محمد رابع ندوي ص ٢٧۴.

حڪم نازل نہ ٿيو هو. حضرت عَبْدُالله بن جَحَش رضہ جي ان ڪم جي بارگاھ ربي مان تائيد ڪئي وئي ۽ ان ڪانپوءِ "خُمُس" جي فرض ٿيڻ وارو حڪم نازل ٿيو.

هڪ روايت اها بہ آهي تہ "نَخْلَہ" وارو غنيمت جو سمورو مال آٿي مديني ۾ محفوظ ڪيو ويو هو ۽ ان ڪانپوءِ جڏهن "غَزْوَہ بَدْر" مان هٿ آيل غنيمت جو مال بہ اتي پهتو تہ پوءِ ٻنهي کي گڏي ورهايو ويو ۽ هر قبيلي کي ان مال مان سندن حصو ڏنو ويو.

(۷) بعث عُمَيْر بن عَدِيّ رضہ

هن سال غَزْوَہ بَدْر ڪانپوءِ رَمَضَان شَرِيف جي پنجويهين تاريخ عُمَيْر بن عَدِيّ خَطْمِي رضہ نالي هڪ صحابي جيڪو اکين کان نابين هو، بَنُو اُمَيَّہ بن عدي وارن جي هڪ عورت عَصْمَاء بنت مَرْوَان جي قتل لاءِ روانو ٿيو، جيڪا يَزِيْد بن زَيْد بن حِصْن خَطْمِيءَ جي گهر واري هئي. هوءَ شاعره هئي ۽ پنهنجي شعر ذريعي رسول خدا ﷺ جن کي ڏکوئيندي هئي ۽ سندن ﷺ خلاف غلط ڳالهيون ڪري ڪافرن کي جنگ ڪرڻ لاءِ ڀڙڪائيندي هئي . حضرت عُمَيْر بن عَدِيّ جيتوڻيڪ نابين هو، پر ان هوندي بہ هن عُصَمَاء تي اوچتو حملو ڪري کيس قتل ڪري ڇڏيو. ان ڪانپوءِ پاڻ سڳورن ﷺ حضرت عُمَيْر رضہ کي "بَصِيْر" (اکين وارو) جو خطاب عطا ڪيو.[۱]

(۸) بعث سَالِم بن عُمَيْر رضہ

هن سال شَوَّال جي مهيني ۾ سَالِم بن عُمَيْر بن ثَابِت رضہ نالي صحابيءَ کي اَبُوْ عَفَڪ نالي هڪ پوڙهي يهودي شاعر ڏانهن موڪليو ويو. ابو عَفَڪ جو تعلق بنو عَمرو بن عوف وارن سان هو، ۽ سندس عمر هڪ سؤ ويهہ ورهيہ ٿيڻي وڃي ٿي.[۲] هو پنهنجي شعرن ۾ خدا جي سچي رسول ﷺ جي خلاف نهايت گندا ۽ اڻ وڻندڙ لفظ استعمال ڪندو هو ۽ ماڻهن کي سندن خلاف ڀڙڪائيندو هو. حضرت سَالِم رضہ مٿس اوچتو حملو ڪري کيس قتل ڪري ڇڏيو ۽ پاڻ خير سان مديني موٽي آيو.[۳] ڪجهہ راوين جو خيال آهي تہ سالم بن عمير وارو "بعث" ان "بعث" کان اڳ جو واقعو آهي، جنهن ۾ حضرت عمير بن عدي رضہ "عَصَمَاء" کي قتل ڪيو هو. حضرت سالم بن عمير نبي ڪريم ﷺ جن سان گڏ بدر توڙي ٻين غزوات ۾ بہ بهرو ورتو هو.

---

(۱) شرح المواهب اللدنيہ جلد ۱ ص ۴۵۳.

(۲) المغازي "واقدي" جلد ۱ ص ۱۷۴.

(۳) شرح علي مواهب ـ زرقاني ج ۱ ص ۴۵۵ ـ ۴۵۴. طبقات الڪبري ـ ابن سعد ج ۲ ص ۱۹. المغازي ـ واقدي جلد ۱ ص ۱۷۵.

فصل ٻيو

هن فصل ۾ سن ٽين هجريءَ دوران موڪليل "سرايا" جو ذڪر ڪيو ويو آهي.

(٩) سَرِيَّہ اَبُوْ سَلَمَہ رضہ

هن سال محرم جي چند ڏسڻ سان پاڻ ڪريم ﷺ جن حضرت اَبُوْ سَلَمَہ عَبْدُالله بن عَبْدُالاَسَد مَخزُوْمِيءَ کي ڏيڍ سؤ ماڻهن سان گڏ "قَطَن" ڏانهن روانو ڪيو. اهو واقعو "غَزْوَہ بَدْر" ۽ "غَزْوَہ فَرَع" جي وچ واري عرصي جو آهي. "قَطَن" نجد ۾ بَنُوْ اسد وارن جي ڪنهن ڪوهہ يا وري جبل جو نالو هو. (١)

وات ڏسڻ لاءِ هن قافلي ۾ "بَنُوْ طيّ" وارن جو هڪ اهڙو شخص بہ ساڻ ڪنيو ويو، جيڪو رستي جو سونهون هو. هي لشڪر پنهنجي مقصد ۾ ڪامياب ٿيو. غنيمت ۾ ڪين جيڪو مال مليو، ان مان نبي سونهاري ﷺ جن جو حصو الڳ ڪري، باقي حضرت اَبُوْ سَلَمَہ رضہ پنهنجي ساٿين ۾ ورهائي ڇڏيو. هرهڪ کي ست ان ۽ ڪجهہ ٻيو مال بہ حصي ۾ آيو.

(١٠) بَعْثِ عَبْدُالله بن اُنَيْس اَسْلَمِي (٢) رضہ

هن سال محرم مهيني جي پنجين تاريخ سومر جي ڏينهن حضرت عَبْدُالله بن اُنَيْس اَسْلَمي رضہ اڪيلي سر سُفْيَان بن خَالِد بن نُبَيح هذلي ۽ سندس ساٿين سان مقابلي لاءِ "عُرَنَہ" ڏانهن روانو ٿيو.

---

(١) طبقات الڪبريٰ "ابن سعد" جلد ٢ ص ٣٥، معجم البلدان "ياقوت" جلد ٤ ص ٢٧٥.

(٢) حضرت عبدالله بن انيس بن اسعد بن حرام بن حبيب جو تعلق انهن صحابي سڳورن سان آهي جيڪي يثرب جي آسپاس ٻهراڙيءَ ۾ رهندا هئا. نبوت جي تيرهين سال هن پنهنجي ڳوٺ ۾ ئي دين جي دعوت قبول ڪئي ۽ هو انهن چوهتر صحابين منجهان هڪ هو جن مڪي ۾ حاضر ٿي پاڻ ڪريمن ﷺ جي مبارڪ هٿ تي عقبہ واري ٻي بيعت ۾ ٻهرو ورتو ۽ ان ڪانپوءِ وري ڳوٺ وڃڻ تي سندس دل نہ ڪڍيو ۽ هو مڪي ۾ ئي ترسي پيو، تانجو هجرت جو وقت اچي ويو ۽ پوءِ عبدالله مڪي وارن سان گڏ يثرب ڏانهن هجرت ڪئي ان ڪري ڪيس مهاجر انصاري سڏيو ويندو آهي. نسبي لحاظ کان سندس تعلق تہ بنو قضاعہ سان هو پر جيئن تہ سندس وڏا بنو سلمہ وارن جا ساٿاري هئا انڪري ڪين "سلمي" سڏيو ويندو هو. ابن انيس جي ڪنيت "ابويحيٰ" ٻڌائي ويئي آهي.

حضرت عبدالله جي پالنا ۽ پرورش جيئن تہ خالص ٻهراڙيءَ جي ماحول ۾ ٿي هئي انڪري هو نهايت بهادر، بي باڪ ۽ بي خوف طبيعت جو مالڪ هو. هجرت جي ٻئي سال جڏهن جهاد جو حڪم نازل ٿيو تہ ابن انيس بہ دين جي دشمنن سان وڏا مقابلا ڪيا. هجرت ڪانپوءِ مديني ۾ هو پنهنجي ساٿارين بنوسلمہ وارن جي گهرن ۾ وڃي انهن جا بت ڀڃندو هو.

ابن اثير جي روايت مطابق هن سڀ ڪان پهريان غزوہ بدر ۾ ٻهرو ورتو پر اڪثريت جي راءِ مطابق تہ هو بدر جي موقعي تي موجود نہ هو ان ڪري سڀ ڪان پهريان هن غزوہ احد ۾ شرڪت ڪئي ۽ ان ڪانپوءِ ٻين غزوات ۾ هو شريڪ رهيو. هجرت جي ٽين سال سرور عالم ﷺ جن وٽ خبر پهتي تہ مڪي جي اوير ۾ آباد "لحيان" قبيلي جو

"عُرَنَہ" سندن ڳوٺ جو نالو آهي، جيڪو عرفات جي ويجهڙائي ۾ هو، [1] حضرت عبدالله بن اُنيس رضہ اتي پهچي "سُفيان" جو ڪم پورو ڪري ڇڏيو. پوءِ سندس سسي ڌڙ کان ڌار ڪري، نبي اڪرم ﷺ جن جي خدمت ۾ آڻي پيش ڪيائين. سندس واپسي محرم جي ٽيويهين تاريخ ڇنڇر جي ڏينهن تي ٿي.

(۱۱) سَرِيَّہ عاصِم بن ثَابِت يا رَجِيع وارو حادثو

هن سال صفر جي مهيني ۾ مٺي مرسل ﷺ جن حضرت عَاصِم بن ثَابِت بن اَبُوالفلح انصاري رضہ کي ڏهن صحابين سان گڏ "عَضَل" ۽ "قاره" [2] قبيلن ڏانهن روانو ڪيو، جيڪي اِلياس بن مضر جي اولاد مان هئا.

مسلمان جڏهن "رَجِيع" نالي کوهہ وٽ پهتا تہ اتي بہ سؤ ڪافرن جو جٿو ڪين وڪوڙي ويو ۽ انن

سردار سفيان بن خالد مديني تي حملي ڪرڻ جي تيارين ۾ مصروف آهي. اهو ٻڌي پاڻ ڪريم ﷺ جن صحابين جي سٿ ۾ اعلان ڪيو تہ "سفيان سان ڪير منهن ڏيندو؟"

ابن أنيس بنا دير جي اٿي بيٺو ۽ پاڻ کي ان خدمت لاءِ پيش ڪيائين. جنهن ڪانپوءِ پاڻ ڪريم ﷺ جن ڪيس اجازت ڏني. پوءِ هن اڪيلي سر مديني کان مڪي ڏانهن رخ رکيو ۽ ارڙهن ڏينهن جي اندر دين جي دشمن جي سسي آڻي سرور ڪائنات ﷺ جن جي خدمت ۾ پيش ڪيائين. ان کان علاوه نبي اڪرم ﷺ جن ابو رافع يهوديءَ جي قتل لاءِ جيڪو "بعث" اماڻيو هو ان ۾ بہ عبدالله بن اُنيس شامل هو. اهڙيءَ ريت سندس بهادريءَ جا ڪيترائي واقعات مغازيءَ جي ڪتابن ۾ ملن ٿا.

عبدالله بن أنيس جڏهن سفيان جو ڪم پورو ڪري مديني پهتو تہ پاڻ ڪريم ﷺ جن سندس ان خدمت کان خوش ٿي کيس هڪ لٺ عطا فرمائي ۽ ان سان گڏ ائين بہ فرمايو تہ "هن لٺ سان گڏ جنت ۾ داخل ٿجانءِ. جنهن ڪانپوءِ هو جيڏانهن بہ ويندو هو تہ اها لٺ ساڻس گڏ هوندي هئي ۽ هن ڪڏهن بہ سفر ۾ يا حضر ۾ ان کي پاڻ کان پري نہ ڪيو ۽ وفات وقت بہ اها وصيت ڪيائين تہ ان لٺ کي بہ ساڻس گڏ ڪفن ۾ رکي دفن ڪيو وڃي. ۽ پوءِ سندس ان وصيت تي عمل ڪيو ويو.

پاڻ ڪريمن ﷺ جي وصال ڪانپوءِ بہ عبدالله بن أنيس جهادي سرگرمين ۾ حصو وٺندو رهيو ۽ ان سلسلي ۾ هو آفريڪا تائين پهتو. سندس وفات جو سال چوونجاهہ هجري ٻڌايو ويو آهي. حضرت عبدالله بن أنيس کان سيدالانبياء ﷺ جن جون هڪ سؤ چوويهہ (۱۲۴) حديثون روايت ڪيل آهن.

اسد الغابہ ـ ابن الاثير" ج ۳ ص ۱۷۸ ـ ۱۸۰، الاصابہ "ابن حجر" ج ۲ ص ۲۷۸ ـ ۲۷۹، شذرات الذهب "ابن لعماد" ج ۱ ص ۱۰۸، سبل الهدیٰ والرشاد "شامي" ج ٦ ص ۳٦ ـ ۳۷، المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج۱ ص ۴۱۵، "الاستيعاب" ابن عبدالبر ج ۲ ص ۷.

(۱) معجم البلدان "ياقوت" ج ۴ ص ۱۱۱.

(۲) ابن هشام ڄاڻايو آهي تہ عضل ۽ قاره نالي قبيلا هون بن خزيمہ بن مدرڪہ جون شاخون آهن ۽ منٽگمري واٽ جو خيال آهي تہ اهي اسد بن خزيمہ وارن مان آهن. "السيرة النبوية" ابن هشام جلد ۳ ص ۱۷۸، "Mohammad at Madina" منٽگمري واٽ ص ۸۱..

مسلمانن کي اتي جو اتي شهيد ڪري ڇڏيائون. [1] باقي جيڪي جيئرا بچيا تن کي ٻانڌ سان گڏ وٺي مڪي جو رخ رکيائون. رستي ۾ جڏهن مڪي کان هڪ مرحلو اوري "مَرّالظَّهران" وٽ پهتا ته حضرت عَبْدُالله بن طَارِق رضه اڳتي هلڻ کان انڪار ڪيو. جنهن ڪري کيس اتي ئي شهيد ڪيو ويو. باقي زَيْد بن دَثْنَہ رضه ۽ خُبَيْب بن عَدِيّ رضه کي مڪي وڃي وڪڻي ڇڏيائون.

هو ٻئي ڇٽا ڳچ وقت تائين اتي رهيا. تانجو هجري چوٿون سال شروع ٿيو. محرم گذرڻ کانپوءِ ساڳئي سال صفر مهيني ۾ ٻنهي صحابين کي ساڳئي ڏينهن شهيد ڪيو ويو. [2]

"رَجِيْع"، "بَنُو هُذَيْل" وارن جو کوهه هو، جيڪو حجاز جي سرزمين تي مڪي کان "عُسْفَان" واري رستي تي "عُسْفَان" کان اٺن ميلن جي پنڌ تي آهي. [3] جيئن ته هي حادثو ان جاءِ تي پيش آيو، انڪري هن کي تاريخ ۾ "رَجِيْع وارو حادثو" سڏيو ويندو آهي.

ڪن راوين جو خيال آهي ته "رَجِيْع" ڏانهن هي "سَرِيّہ" چوٿين هجريءَ جي صفر مهيني ۾ موڪليو ويو هو.

---

(1) معجم البلدان "ياقوت" ج ۲ ص ۲۹.

(2) حضرت خبيب کي عقبہ بن حارث ڦاسيءَ تي لٽڪايو ڇوته سندس پيءُ حارث کي حضرت خبيب جنگ بدر جي موقعي تي قتل ڪيو هو. ڦاسيءَ تي چڙهڻ کان اڳ خبيب دشمن کان اجازت وٺي ٻه رڪعتون نفل ادا ڪيون جڏهن ته ان کان اڳ ٻئي ڪنهن صحابي سڳوري کان اهڙو عمل ثابت نه آهي. ڦاسيءَ کانپوءِ ڪافرن جو پروگرام هو ته لاش سڄي رات سوريءَ تي لڙڪندو رهي ۽ صبح جو ان جي بي حرمتي ڪئي وڃي ان لاءِ هنن لاش جي مٿان ڪجهه پهريدار به مقرر ڪيا پر عمرو بن اميہ رات جي اونداهيءَ ۾ لاش کي اتان لاهي ٻانڌ سان گڏ ڪٺي ويو ۽ وڃي ان کي دفن ڪيائين.

(3) طبقات الڪبريٰ ابن سعد ج ۲ ص ۴۲ ـ ۴۳. الاستيعاب ابن عبدالبر ج ۲ ص ۲۳. معجم ما استعجم "بڪري" ج ۲ ص ۲۴ ـ ۲۲۹. عيون الاثر ابن سيد الناس ج ۲ ص ۶۲.

فصل ٽيون

هن فصل ۾ سن چوٿين هجري جي دوران موڪليل "سرايا" جو ذڪر ڪيو ويو آهي.

(١٢) سَرِيَّہ مُنْذِر بن عمْرو يا بِئْرِمَعُوْنَہ وارو حادثو

هن سال صفر مهيني ۾ "غزْوَه حَمْرَاءُالْاَسَد" کانپوءِ ۽ "غزْوَه بَنِي نَضِيْر" کان اڳ، نبي اڪرم ﷺ جن "اصحاب صف" مان ستر ماڻهن جي هڪ جماعت کي رِعْل، ذَڪْوان، عُصَيَّہ، ۽ بَنُو لحيان وارن ڏانهن دين جي دعوت پهچائڻ لاءِ بِئْرِمَعُوْنَہ اماڻيو. هن جماعت ۾ شامل سمورا ماڻهو قرآن ڪريم جا حافظ هئا، ۽ سندن سرواڻ حضرت مُنْذِر بن عَمْرو صَاعِدِي رضہ هو. (١) ڪافرن ان سڄي جماعت کي شهيد ڪري ڇڏيو. سواءِ هڪ شخص "عمرو بن اُمَيَّہ رضہ" جي جيڪو بچي ويو ۽ مديني موٽي اچي پنهنجي ساٿين جو سمورو احوال مني مرسل ﷺ جن جي خدمت ۾ پيش ڪيائين.

خدا تعاليٰ طرفان اهو احوال پنهنجي پياري پيغمبر ﷺ جن کي حضرت جبرئيل عليہ السلام جي معرفت پهرين ڏينهن ئي پهچي چڪو هو ۽ پاڻ ﷺ جن پنهنجي صحابين سڳورن کي بہ ان احوال کان آگاهہ ڪري ڇڏيو هئائون. اهو خدا جي سچي رسول ﷺ جن جو معجزو هو.

پيغمبر خدا ﷺ جن اها خبر ٻڌي انهن ڪافرن تي ڏاڍو ڏمريا ۽ سندن لاءِ فجر جي نماز ۾ "قنوت نازلہ" پڙهڻ شروع ڪيائون، ۽ اهو سلسلو هڪ مهيني تائين جاري رهيو، تانجو الله تعاليٰ طرفان هن آيت ذريعي ڪين ايئن ڪرڻ کان منع ڪئي وئي. (٢)

لَيْسَ لَكَ مِنَ الْاَمْرِ شَيْءٌ اَوْيَتُوْبَ عَلَيْهِمْ. (٣)

ان کان پوءِ پاڻ سڳورن ﷺ اهو عمل ڇڏي ڏنو. جيئن "صحيح بخاري" وغيره جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو. (٤)

"بِئْرِمَعُوْنَہ" نالي کوهہ مڪي ۽ عَسْفَان جي وچ تي "هُذَيْل" قبيلي وارن جي جُوءِ ۾ هو. جيئن "فتح الباري" ۾ حافظ ابن حجر ڄاڻايو آهي، ۽ ان جي تائيد "شَامِي" بہ پنهنجي سيرت ۾ ڪئي آهي. باقي "ابن اسحاق" پنهنجي سيرت واري ڪتاب ۾ لکيو آهي تہ "هيءُ ماڳ "بَنُوْعَامِر" جي زمين ۽ "حَرَّہ بَنِي سُلَيْم" جي وچ تي آهي، ۽ "حَرَّہ بَنِي سُلَيْم" وارن کي وڌيڪ ويجهو آهي. "زرقاني" وري "شرح عليٰ المواهب اللدنيہ" ۾ پنهنجي اسناد جي هڪ روايت نقل ڪندي لکي ٿو تہ "مٿين ٻنهي روايتن ۾ اختلاف نہ آهي، ڇو جو ٿي سگهي ٿو تہ اهو ماڳ جيڪو "بني هُذَيْل" وارن جي ملڪيت هيو، مڪي کان عسفان ڏانهن ويندڙ واٽ تي بہ هجي ۽ وري ٻئي طرف اهو "بَنُوْعَامِر" جي زمين ۽ "حَرَّہ بَنُوْ سُلَيْم" جي بہ وچ تي هجي. (٥)

---

(١) "مغازي" واقدي ج ١ ص ٣٤٧، سيرة نبويہ ابن ڪثير ج ٣ ص ١٣٩.

(٢) تاريخ طبري جلد ٢ ص ٢٢٠.

(٣) سوره آل عمران پاره ۴ آيت ١٢٨.

(۴) صحيح بخاري جلد ٢ ص ٨٨ ـ ٥٨٦.

(٥) شرح عليٰ المواهب اللدنيہ" زرقاني جلد ٢ ص ٧۴.

فصل چوٿون

سن پنجين هجريءَ جا سرايا

هن سال مسلمان مختلف غَزْوَاتِ جهڙوڪ "غُزْوَهٔ دُوْمَةُ الْجَنْدَل"، "غَزْوَه بَنِي مُصْطَلِق"، "غزوه خَنْدَق" ۽ "غَزْوَه بَنِي قُرَيْظَہ" لاءِ اسهيا.

(۱۳) ان ڪري سيرت توڙي مَغَازِي بابت ڪتابن ۾ هن سال "سرايا" وغيره جو ڪو بہ ذڪر نہ ٿو ملي. جڏهن تہ زرقاني "شرح عليٰ المواهب اللدنيہ" ۾ حافظ ابن حجر کان هيءَ روايت نقل ڪئي آهي: "هجرت جي پنجين سال جمادي الآخر جي مهيني ۾ حضرت زَيْدُ بن حَارثہ رضہ کي هڪ سؤ سوارن سان گڏ "نجد" طرف اماڻيو ويو."

زَيْدُ بن حَارثہ رضہ ٻين جيترن بہ "سرايا" ۾ بهرو ورتو آهي، انهن جو ذڪر هن ڪتاب ۾ پنهنجي جاءِ تي انشاءالله تعاليٰ ڪيو ويندو. هُو پوءِ پيرو "سَرِيَّہ مؤتہ" ۾ شريڪ ٿيو ۽ ان ۾ ئي ڪيس شهادت نصيب ٿي.

(۱۴) "علامہ ابن اثير" پنهنجي ڪتاب "أُسدالغَابہ" ۾ هڪ "سَرِيَّہ" جو ذڪر ڪيو آهي، جيڪو نبي اڪرم ﷺ جن بِلَال بن مَالِڪ مُزَنِيّ رضہ جي اڳواڻيءَ ۾ "بَنُوْ ڪِنَانَہ" وارن ڏانهن موڪليو.[1] "بَنُوْ ڪِنَانَہ" وارن کي جڏهن اها خبر پئي تہ هو مقابلي جي سگهہ نہ ساري سگهيا ۽ پنهنجا گهر خالي ڪري اتان ڀڄي ويا. باقي سندن مال مان هڪ گهوڙو پٺتي رهجي ويو هو.

---

(۱) اسدالغابہ ابن الاثير جلد ۱ ص ۲۰۹.

فصل پنجون

سن ڇهين هجريءَ جا سرايا

(١٥) سريہ مُحمد بن مَسْلَمَ رضہ

هن سال محرم جي مهيني ۾ مُحمد بن مَسْلَمہ رضہ کي ٽيهن سوارن سان گڏ "قُرْطَا" وارن ڏانهن موڪليو ويو. جتان هو غنيمت ۾ ڏيڍ سؤ اٺ ۽ ٽي هزار ٻڪريون ڪاهي آيا. سرور ڪائنات ﷺ جن انان "خُمُس" ڪڍي باقي مال مجاهدن ۾ ورهائي ڇڏيو. ان ورهاست ۾ هڪ اٺ جو قدر ڏهن ٻڪرين جي برابر مقرر ڪيو ويو. هن سَرِيَّہ بابت مُحمد بن مَسْلَمہ رضہ فرمائي ٿو تہ "مان محرم جي ڏهين تاريخ گهران نڪتس، اوڻويهہ ڏينهن پنڌ ۾ لڳا ۽ جڏهن مديني پهتس تہ محرم جي مهيني ۾ هڪ رات اڃان باقي هئي."

هن سَرِيَّہ ۾ صحابي سڳورا، "ثُمَامَہ بن اُثَالؓ" کي پاڻ سان گڏ مديني وٺي آيا. جيڪو "يَمامہ" وارن جو سردار هو. اڳتي هلي هن اسلام قبول ڪيو ۽ سچو مسلمان ٿي رهيو. سندس ذڪر انشاءَ الله اڳتي هن ڪتاب جي ٽئين باب ۾ ڪيو ويندو. "قُرُطَا" جنهن کي "زرقانيءَ" "قُرُطَآء" لکيو آهي، هڪ قبيلي جو نالو آهي، جيڪي پاڻ کي بنو عبد بن بڪر سڏائين ٿا. هُو "قَيْسَ عَيْلان" وارن مان آهن، ۽ بڪرات جي ويجهڙائي ۾ "ضَرِيَّہ" وٽ رهن ٿا. "بڪرات" انهن مٽائهن جبلن کي سڏيو ويندو آهي، جتي هي رهن ٿا. "ضَرِيَّہ" وري بَنُوْ ڪِلَاب وارن جو ڳوٺ آهي. جيڪو مڪي کان بصره ڏانهن ويندڙ واٽ تي مديني کان هڪ هفتي جي پنڌ تي آهي.

(١٦) سَرِيَّہ عُڪَّاشَہ مِحْصَن رضہ

هن سال ربيع الاول جي مهيني ۾ نبي سڳوري ﷺ جن "حضرت عُڪَّاشَہ بن مِحْصَن رضہ" کي چاليهن سوارن سان گڏ "غَمْرُ مَرْزُوْق" طرف موڪليو. اتي ڪنهن بہ مقابلو نہ ڪيو. انڪري مسلمانن کي بنا ڪنهن نقصان جي غنيمت ۾ بہ سؤ اٺ هٿ آيا. ۽ هو خير سلامتيءَ سان مديني پهتا.[١] "غَمْرُ" جي نسبت مَرْزُوْق سان ڪئي ويندي آهي، ۽ اهو نالو "بَنُوْ آسَد" وارن جي هڪ کوهہ جو نالو آهي، جيڪو مڪي واريءَ واٽ تي آهي.[٢]

(١٧) سَرِيَّہ مُحمد بن مَسْلَمَ رضہ

هن سال ربيع الاول يا وري ٻي روايت مطابق ربيع الآخر جي مهيني ۾ مُحمد بن مَسْلَمَہ رضہ کي

---

(١) طبقات الڪبريٰ ـ ابن سعد ج ٢ ص ٦١.

(٢) معجم البلدان "ياقوت" ج ۴ ص ٢١١.

ڏهن ماڻهن سان گڏ "بَنُوْ مَعْوِيہ" ۽ "بَنُوْ عُوَال" وارن ڏانهن موڪليو ويو. هي قبيلا "رَبَذَه" واري رستي تي "ذُوالْقصَہ" نالي ڳوٺ ۾ آباد هئا. هن مقابلي ۾ ڪافرن جي سرسي ٿي ۽ مسلمانن مان ڪيترائي شهيد ٿي ويا.

پاڻ ڪريم ﷺ جن کي جڏهن اهڙو اطلاع مليو تہ سندن پوبان اَبُوْ عُبَيْدَه بن جَرَّاح رضہ کي روانو ڪيائون، جنهن اتي پهچي ڪافرن سان پلٺ ڪيو. جنهن جو احوال اڳتي بيان ٿي رهيو آهي. "ذوالقصہ" نالي هي ڳوٺ مديني کان چوويهن ميلن جي پنڌ تي آهي. جڏهن تہ "رَبَذَه" نالي ڳوٺ مديني جي ويجهو "ذات عِرق" جي پسگردائيءَ ۾ آهي، جيڪو عراق کان ايندڙ حاجين کي رستي ۾ پوندو آهي. (١)

(١٨) سَرِيَّہ اَبُوْ عُبَيْدَه بن جَرَّاح رضہ

هن سال ربيع الآخر جي پوين تاريخن ۾ نبي ڪريم ﷺ کي جڏهن خبر پيئي تہ محمد بن مَسْلَمَہ رضہ جي اڳوائيءَ ۾ جيڪو دستو "ذُوالْقَصَّہ" ڏانهن ويل هو، انهن مان گهڻا ماڻهو ڪافرن هٿان شهيد ٿي ويا آهن، تہ پاڻ سڳورن ﷺ حضرت اَبُوْ عُبَيْدَه بن جَرَّاح رضہ کي چاليهن سوارن سان گڏ ڇنڇر رات اناويهين ربيع الآخر تي "ذُوالْقُصَّہ" ڏانهن موڪليو. مسلمان هن ڀيري ڪامياب ٿيا. انهن غنيمت ۾ ڪين جهجهي انداز ۾ چوپايو مال هٿ آيو، جيڪو هو پاڻ سان ڪاهي اچي مديني پهتا. نبي اڪرم ﷺ جن ان مان "خُمُس" ڪڍي، باقي ڪين ورهائي ڏنو.

(١٩) سَرِيَّہ زَيْد بن حارثہ رضہ

هن سال ربيع الآخر جي پوئين تاريخ يا هڪ ٻي روايت موجب ربيع الاول ۾ حضرت زَيْد بن حَارثہ رضہ جي اڳوائيءَ ۾ هڪ "سَرِيَّہ" "بنو سُلَيْم" وارن لاءِ "جَمُوْم" ڏانهن موڪليو ويو. "جَمُوْم" نالي هي ڳوٺ "نَخْلَہ" جي وچ تي مديني کان ٻارهن ميلن جي پنڌ تي آهي. مسلمانن اتي پهچي "بني سُلَيْم" وارن جا ڪجهہ ماڻهو بہ گرفتار ڪيا ۽ سندن مال بہ ڪاهيائون. پوءِ مديني واپس پهتا. (٢)

(٢٠) سَرِيَّہ زَيْد بن حارثہ رضہ

هن سال جمادي الاول ۾ يا وري ٻي روايت مطابق جمادي الآخر ۾ حضرت زَيْد بن حارثہ رضہ کي هڪ سؤ ستر سوارن سان گڏ "عِيْص" طرف اماڻيو ويو، جتان شام کان موٽندڙ قريش جي هڪ قافلي کي لنگهڻو هو. "عِيْص" هڪ ڳوٺ جو نالو آهي، جيڪو "ذُوالْمروه" جي ويجهڙائيءَ ۾ مديني کان چئن ڏينهن جي پنڌ تي هو.

مسلمانن اتي پهچي قافلي وارن کي گرفتار ڪيو. غنيمت ۾ ڪين ڪافي مال هٿ آيو، جنهن ۾

---

(١) "ياقوت" جي قول مطابق ربذه ۾ مشهور صحابي حضرت ابوذر غفاري رضہ جي قبر مبارڪ موجود آهي، جنهن سن ٣٢ هجريءَ ڌاري هتي ئي وفات ڪئي هئي. معجم البلدان جلد ٣ ص ٢٤

(٢) طبقات الڪبريٰ ـ ابن سعد جلد ٢ ص ٦٣ ـ ٦٢، شرح علي المواهب اللدنيہ ـ زرقاني ج ٢ ص ١٥٥.

تمام جهجهي مقدار ۾ چاندي ٻ هئي. مديني پهچڻ تي نبي اکرم ﷺ جن اتان "خُمُس" ڪڍي باقي مال مجاهدن ۾ ورهايو. "خمس" جي قيمت پنجويهه هزار درهم ٻڌائي وڃي ٿي. هن سَرِيَّہ کي "سَرِيَّہ قَرَدَہ" بہ سڏيو ويندو آهي. ڇو جو اتي "قرده" نالي هڪ کوهہ موجود هو.

(٢١) سَرِيَّہ زَيْدْ بن حارِثہ رضہ

هن سال جمادي الآخر ۾ يا وري "ابنِ ڪثير" جي روايت موجب جمادي الاول ۾ حضرت زَيْدْ بن حارثہ رضہ کي پندرهن ماڻهن سان گڏ "طَرَف" ڏانهن اماڻيو ويو.

"طَرَف" بني ثعلبہ بن سعد وارن جي کوهہ جو نالو آهي، جيڪو عراق واري رستي تي مديني کان ڇٽيهن يا هڪ ٻي روايت مطابق پنجويهن ميلن جي پنڌ تي آهي. (١)

"زرقاني" ان جو اُچار "طَرِف" لکيو آهي. مسلمان جڏهن اتي پهتا تہ مقابلو نہ ٿيو ۽ غنيمت ۾ ڪجهہ ٻڪريون ۽ اُٺ هٿ آيا.

(٢٢) سَرِيَّہ زَيْدْ بن حارثہ رضہ

هن سال جمادي الآخر ۾ هڪ ڀيرو وري حضرت زَيْدْ بن حَارِثہ رضہ کي پنج سؤ ماڻهن سان گڏ "بني جُذَام" وارن لاءِ "حِسْمَيْ" ڏانهن اماڻيو ويو. اها جاءِ "وَادِي الْقُرىٰ" جي پويان آهي.

مسلمانن کي مقابلي ڪانپوءِ هتان غنيمت ۾ هڪ هزار اٺ ۽ پنج هزار ٻڪريون هٿ آيون. ان ڪانسواءِ هڪ سؤ عورتون ۽ ٻار بہ هو پاڻ سان وٺي مديني آيا. قبيلي جو سرواڻ "رِفَاعَہ بن زَيْدْ جُذَامِي" پنهنجي قوم جي ڏهن ماڻهن سان گڏ دربار نبويءَ ﷺ ۾ حاضر ٿيو ۽ اسلام قبول ڪيائين. ان ڪانپوءِ پاڻ ڪريم ﷺ جن سندن مال ۽ ماڻهو کين واپس ڪيا. (٢)

"حِسْمَيْ" غير آباد زمين هئي، جنهن جي چوڌاري وڏا وڏا جبل هئا. (٣)

(٢٣) سَرِيَّہ سَيِّدنا اَبُوبَڪر صِدِّيْق رضہ

هن سال جمادي الآخر يا وري رجب جي مهيني ۾ "سَيِّدنَا اَبُوبَڪر صِدِّيْق رضہ" کي هڪ سؤ مؤمنن جي جماعت سان "بنو فزاره" وارن جي مقابلي لاءِ "وَادِي الْقُرىٰ" ڏانهن اماڻيو ويو. "بنو فَزَارَہ" وارن ڏانهن "زَيْدْ بن حَارِثہ" رضہ جي اڳواڻيءَ ۾ بہ هڪ "سَرِيَّہ" موڪليو ويو هو، جنهن جو ذڪر هن ڪانپوءِ ڪيو ويو آهي.

هن مقابلي ۾ ڪافرن جا ڪافي ماڻهو قتل ٿيا ۽ ڪيترن کي قيد بہ ڪيو ويو.

"وَادِي الْقُرىٰ" جي معنيٰ آهي، اها وادي جنهن ۾ ڪيترائي "قريہ" يا ڳوٺ هجن. هي ماڳ مديني جي ويجهو ان رستي تي آهي، جنان شام کان ايندڙ حاجي لنگهندا آهن.

---

(١) معجم البلدان "ياقوت" ج ٢١۴.

(٢) شرح علي المواهب اللدنيہ زرقاني جلد ٢ ص ١٥٨.

(٣) "حِسمَيْ" نالي هي ماڳ "وادي القريٰ" کان ٻن راتين ۽ مديني کان وري اٺن راتين جي پنڌ تي هو. "معجم البلدان" ياقوت ج ٢ ص ٢٥٨.

(٢٤) سَرِيَّۃ زَيْدُ بن حارثہ رضہ

هن سال رجب جي مهيني ۾ زَيْدُ بن حارِثہ رضہ جي اڳواڻيءَ هيٺ هڪ ٻيو "سَرِيَّہ" بہ "وَادِي الْقُرِيٰ" طرف "بَنُوْ فَزَارَہ" وارن ڏانهن موڪليو ويو. ان موقعي تي "فَزَارَہ" وارن سان گڏ "مذحج" ۽ "قضاعہ" قبيلن جا ماڻهو بہ اتي موجود هئا، پر ڪا بہ لڙائي نہ لڳي.

(٢٥) سَرِيَّۃ عَبْدُالرَّحْمٰن بن عَوْف رضہ

هن سال شعبان جي مهيني ۾ نبي آخرالزمان ﷺ جن حضرت عَبْدُالرَّحْمٰن بن عَوْف رضہ کي پاڻ وٽ سڏايو. پوءِ ڪيس پرسان ويهاريائون ۽ پنهنجي مبارڪ هٿن سان سندن مٿي تي پٽڪو ٻڌائون ۽ پوءِ ڪيس ست سؤ ماڻهو ساڻ ڏيئي، اسلام جي دعوت پهچائڻ لاءِ "دُوْمَۃُ الْجَنْدَل" روانو فرمايائون. ان دعوت تي اتان جي ڪيترن ئي ماڻهن اسلام قبول ڪيو. (١) باقي ٻيا "جِزْيَہ" ڀرڻ لاءِ آماده ٿي ويا.

(٢٦) سَرِيَّۃ زَيْدُ بن حارثہ رضہ

هن سال حضرت زَيْدُ بن حَارِثہ رضہ کي "مَدْيَن" ڏانهن بہ موڪليو ويو. هن سفر ۾ حضرت علي ابــن اَبُــو طَالِب رضہ جو غلام حضرت "ضُمَيْرَہ" رضہ بـہ ساڻن گڏ هو. اتي پهچي هنن ڪجهہ ماڻهو قيد ڪيا.

"مَدْيَن" حضرت شعيب عليہ السلام جي قوم جو شهر آهي. جيڪو "بَحْرِ قُلْزُم" جي ڪناري تي تبوڪ جي سامهون ڇهن مرحلن جي پنڌ تي آهي. هي شهر تبوڪ کان گهڻو وڏو هو. (٢)

---

(١) هن موقعي تي اتان جي هڪ عيسائي سردار "اصبغ بن عمر" ٻارن ٻچن سميت اسلام قبول ڪيو، ۽ پنهنجي هڪ نياڻي "تُماضِر" جو نڪاح حضرت عبدالرحمٰن بن عوف سان ڪرايائين. ابن عوف رضہ پنهنجي گهر وراڻيءَ کي مديني وٺي آيو ۽ ان مان ڪيس "ابو سلمہ" رضہ نالي پٽ بہ ڄائو، جيڪو وڏو عالم ۽ حافظ هو. سندس شمار تابعين ۾ ٿيندو آهي.

شرح علي المواهب اللدنيہ ـ زرقاني جلد ٢ ص ٦٣.

(٢) "مدين" جي علائقي کي سمورين اهل ڪتاب قومن يعني مسلمان، يهودي ۽ عيسائين وٽ تاريخي توڙي مذهبي حوالي سان ڄاتو وڃي ٿو.

نـــالي پـــوڻ جو ڪارڻ؛ ـ مـــؤرخن جي خيال مطابق جڏهن تہ سيدنا ابراهيم عليه السلام کي ٽي گهرواريون هيون. ١ ـ حضرت ساره، جيڪا حضرت اسحاق جي امڙ هئي ٢ ـ حضرت هاجره، جنهن مان سيدنا اسماعيل ڄائو ٣ ـ قطوراء. جنهن جي پٽ جو نالو مدين بن ابراهيم، هو جنهن ڪري ان جي قوم "مدين" جي نالي پڻيان مشهور ٿي، جيڪي حجاز جي اتر اولهہ ۾ ڳاڙهي سمنڊ ۽ عقبہ نار جي ڪنارن سان اچي آباد ٿيا ۽ پوءِ انهن جي آبادي نار جي ٻنهي ڪنارن طرف وڌندي رهي، جنهنڪري ان سڄي علائقي کي مدين سڏيو ويندو هو. جڏهن تہ بعد ۾ عقبہ نار جي اوڀر طرف هڪ وڏو شهر بہ ان نالي سان آباد ٿيو جنهن جو ذڪر اڪثر جاگرافي دانن توڙي سياحن پنهنجي سفر نامن ۾ ڪيو آهي. ان مان خبر پوي ٿي تہ مدين نالي سان ماضيءَ ۾ هڪ قوم بہ هئي، هڪ شهر بہ آباد هو تہ هڪ علائقو بہ. آسماني ڪتابن

زبور، توريت، انجيل، توڙي قرآن ۾ لفظ "مدين" جو ذڪر هڪ کان وڌيڪ دفعا ڪيو ويو آهي، پوءِ ڪٿي قوم جي حوالي سان تہ ڪٿي وري شهر يا علائقي جي حوالي سان. تورات جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو تہ اها پهرين قوم هئي جنهن باقاعده تجارت جو پيشو اختيار ڪيو ۽ ان کي ترقي ڏياري ۽ دنيا ۾ ان جي ذريعي هڪ بلند مقام حاصل ڪيو.

حضرت يوسف عليه السلام کي جنهن تجارتي قافلي، ڪنعان جي کوهہ مان ڪڍي مصر پهچايو انهن جو تعلق بہ مدين وارن سان هو. ان کانسواءِ حضرت موسيٰ ۽ سندس قوم کي جڏهن پنهنجي سرزمين مان ڪڍيو ويو تہ هنن مدين ۾ اچي لڏو لاٿو. اهڙيءَ ريت ماضيءَ ۾ يمن کان ڳاڙهي سمنڊ جو ڪنارو وٺي مکي ۽ ينبوع کان ٿيندا جيڪي قافلا شام پهچندا هئا يا وري جيڪي قافلا مصر کان عراق ويندا هئا تہ انهن پنهي بين الاقوامي شاهراهن جي پاسن کان مدين قوم ئي آباد هئي ۽ سڄي مشرق وسطيٰ کان وٺي افريقہ تائين هرهڪ هن قوم جي مقام ۽ مرتبي کان واقف هو. وقت گذرڻ سان گڏ هن قوم پنهنجي محنت ۽ ذهانت سان گهڻي دولت ڪمائي جنهن ڪري ٻين قومن جي مقابلي ۾ سندن معيار زندگي گهڻو بلند ٿي ويو ۽ پوءِ هو آهستي آهستي خدا جي رضا کي ڇڏي پنهنجي مرضيءَ سان زندگي گذارڻ ڏانهن راغب ٿيندا ويا. تانجو انڪل ڇهہ سؤ سالن جي عرصي ۾ هنن سيدنا ابراهيم عليه السلام جي تعليمات کي بلڪل فراموش ڪري ڇڏيو. جنهنڪري ڪيتريون ئي سماجي، سياسي توڙي اخلاقي برايون منجهن گهر ڪري ويون. خدا سان شرڪ ڪرڻ، ماپ تور توڙي ٻين تجارتي معاملن ۾ بي قاعدگي ۽ بي ايماني ڪرڻ سندن سڀ کان وڏا ڏوهہ هئا جن جو ذڪر خدا تعاليٰ پنهنجي ڪتابن ۾ بہ ڪيو آهي. بهرحال ان منزل تي الله تعاليٰ پنهنجي انهن ٻانهن جي اصلاح لاءِ وٽن پنهنجو هڪ پيغمبر مبعوث فرمايو جنهن کين حق جي واٽ ڏيکارڻ لاءِ پاڻ گهڻوئي پتوڙيو پر هنن ماڻهن جا قلب اهڙا تہ ڪارا ۽ ڪلور ٻڌجي چڪا هئا جو هو پنهنجن ڪڌن ڪرتوتن کان ڪناره ڪش ٿي نہ سگهيا ۽ ايستائين انهن گناهن کي ورجائيندا رهيا جيستائين قادر قهار جو عذاب اچي مٿن ڪڙڪيو. جنهن سندن سموري ترقيءَ ۽ خوشحاليءَ سميت کين نيست و نابود ڪري ڇڏيو ۽ پوءِ دنيا ۾ ڪٿي بہ "مدين" نالي قوم جو ڪو نشان باقي نہ بچيو سواءِ ان نالي واري هڪ شهر جي جنهن جو ذڪر تاريخ ۾ موجود آهي. باقي اهو شهر ڪڏهن کان آباد آهي يا ڪنهن آباد ڪيو ان ڏس ۾ مؤرخ ۽ جاگرافي دان خاموش آهن. اسلامي تاريخ ۾ هن شهر جو ذڪر بہ هن سريہ جي حوالي سان قائم رهيو آهي جنهن ڪانپوءِ ئي مؤرخ، سياح ۽ جاگرافي دان هن شهر بابت ٻڌائيندا رهيا آهن. سيدنا علي ڪرم الله وجهه جو صاحبزادو حضرت محمد بن حنفيہ علوي جڏهن هن علائقي جي سير سفر لاءِ نڪتو تہ هن مدين جو شهر آباد حالت ۾ ڏٺو.

ٽيهين صدي هجريءَ جو مشهور مؤرخ يعقوبي لکي ٿو "مدين جو شهر اهڙي صوبي ۾ موجود آهي جتي چشمہ بہ موجود آهن تہ نديون ۽ نهرون بہ. جنهن ڪري هتي بي شمار باغ ۽ نخلستان آهن. هتان جي رهاڪن ۾ مختلف قومن ۽ نسلن جا ماڻهو شامل آهن.

اصطخري ٻڌائي ٿو تہ هي شهر (ان دور جي) تبوڪ کان وڏو آهي، ۽ هتي ئي اهو چشمو موجود هو جتي حضرت موسيٰ سيدنا شعيب عليه السلام جي ٻڪرين کي آئي پاڻي پياريندو هو پر هاڻي ان ماڳ تي هڪ جاءِ جوڙائي ويئي آهي.

اهڙيءَ ريت جيئن وقت گذرندو رهيو تہ هي شهر بہ تباهيءَ ڏانهن وڌندو رهيو. سرور ڪائنات ﷺ جن جي دور تائين بہ هي شهر آباد هو انڪري پاڻ ڪريم ﷺ جن ڇهين هجريءَ ڌاري حضرت زيد بن حارثہ جي اڳواڻي هيٺ مدين ڏانهن بہ سرايا موڪليا. جن مان پهرين سريہ کي هن سال جمادي الآخر ۾ مدين جي اترين پاسي "حِسمِيٰ" ڏانهن اماڻيو ويو،جنهن ۾ پنج سؤ صحابي سڳورا موجود هئا.جڏهن تہ ٻيو سريہ وري هن ئي سال جي آخر ۾ خاص مدين ڏانهن

(٢٧) سَرِيَّہ حضرت علي بن اَبُوطَالِب رضہ

هن سال شعبان جي مهيني ۾ سيدنا علي بن اَبُوطَالِب رضہ کي هڪ سؤ ماڻهن سان گڏ "فَدَڪ" ڏانهن اماڻيو ويو. جتي بَنُوْ سَعْد بن بڪر وارا رهندا هئا. (١) هتان غنيمت ۾ ڪِن ٻه هزار ٻڪريون ۽ پنج سؤ اٺ هٿ لڳا، جيڪي هو پاڻ سان گڏ ڪاهي مديني پهتا.

"فَدَڪ" نالي هي ڳوٺ مديني کان سٺ ڏينهن جي پنڌ تي خيبر جي ويجهڙائي ۾ هو. ڪن راوين طرفان اهو فاصلو گهٽ ٻه ٻڌايو ويو آهي. (٢)

موڪليو ويو. جنهن ڪانپوءِ مدين جو هي شهر مديني واري مرڪزي حڪومت جي ماتحت ٿي ويو.

موجوده دور ۾ هي شهر "وادي البدع" جي ڏاکڻي حصي ۾ آهي.جيتوڻيڪ اها وادي نهايت سرسبز ۽ شاداب آهي جتي پاڻي به جام آهي ان ڪري ساوڪ تمام گهڻي آهي، پر جنهن جاءِ کي مدين سڏيو وڃي ٿو اتي سواءِ آثار قديمہ وارن جي دلچسپيءَ جي ٻيو ڪجهہ به نہ آهي.ڪي پراڻيون قبرون جيڪي اندر غارن ۾ موجود آهن.جنهنکري مقامي عرب هن ماڳ کي مغائز شعيب جي نالي سان به ياد ڪندا آهن.هڪ روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي پاڻ ڪريم ﷺ جن غزوه طائف کان موٽندي هتان لنگهيا هئا. والله اعلم.

معجم البلدان "ياقوت حموي" ج ٥ ص ٧٨ ـ ٧٧، دائرة المعارف (اردو) ج ٢٠ ص ٢٦٢ ـ ٢٦١، "جزيرة العرب" محمد رابع ندوي ص ١٢٧ ـ ٣١، سبل الهدي والرشاد ـ شامي ج ٦ ص ٩٦، تاريخ يعقوبي ج ١ ص ٢٧.

(١) مغازي "واقدي" جلد ٢ص ١٦٢.

(٢) حجاز جي اتر ۾ "فدڪ" نالي يهودين جو هي مشهور ڳوٺ آباد هو ۽ "ياقوت حمويءَ" جي روايت مطابق مديني کان ٻن يا ٽن ڏينهن جي پنڌ تي هو.

هتان جي زمين نهايت زرخيز ۽ آباد هئي، جنهن لاءِ پاڻي قدرتي چشمن مان حاصل ٿيندو هو. ربيع توڙي خريف جا فصل نهايت ڀلا ٿيندا هئا. ان ڪانسواءِ هتي کجين ۽ ڪجهہ ٻين ميون جا باغ به گهڻي تعداد ۾ موجود هئا. ڪوڪ ڪانسواءِ ماڻهو گهريلو دستڪارين ذريعي به پنهنجي روزي ڪمائيندا هئا. سندن تيار ڪيل اوني ڪمبل ۽ لويون تمام مشهور هئا.

هتان جي يهودين شروعات ۾ دينَ جي دعوت کي قبول نہ ڪيو هو. پر جڏهن مسلمانن "خيبر" کي فتح ڪيو. تڏهن "فدڪ" وارا به هيسجي ويا ۽ پوءِ هنن جلد ئي مسلمانن سان انهن ساڳين شرطن تي ٺاهہ ڪيو. جن تي خيبر وارن ڪيو هو. اهڙيءَ ريت هتان جي زمين ڪنهن به جنگ جهيڙي ڪانسواءِ پروردگار پنهنجي پياري پيغمبر عليه الصلواة والسلام کي (بطور فيءِ) ڏياري. هتان جي آمدني پاڻ ڪريم ﷺ جن پنهنجي گهر ڀاتين ۽ مسافرن مٿان خرچ ڪندا هئا.

فدڪ" ۾ يهودي حضرت عمر رضہ جي زماني تائين آباد هئا ۽ پوءِ انهيءَ دور ۾ ئي پنهنجون ملڪيتون وغيره وڪڻي "شام" ڏانهن لڏي ويا.

هن وقت عربستان جي سرزمين تي "فدڪ" نالي ڪو به ماڳ موجود نہ آهي، باقي "حافظ وهبہ" جو خيال آهي تہ "خيبر" جي آخري ڇيڙي تي "حُوَيط" نالي جيڪو ڳوٺ موجود آهي. ان ساڳيءَ جاءِ تي ئي "فدڪ" جو ڳوٺ آباد هو. والله اعلم

دائرة المعارف اسلامي اردو جلد ١٥ ص ٢١١ـ ٢١٠، شرح علي مواهب "زرقاني" جلد ٢ ص ٦٣.

السيرةالنبويه، ﷺ ابن هشام جلد ٢ ص ٢٤٠-٢٣٧، فتوح البلدان "بلاذري" ص ٣٤، وفاء الوفا ـ سمهودي جلد ٤ ص ١٢٨٠، جزيرة العرب ـ مولانا محمد رابع ندوي ص ٢٧٥.

(٢٨) سَرِيَّہ زَيْدُ بن حَارِثہ رضہ

هن سال رَمَضَان شَريف جي مهيني ۾ حضرت زَيْد بن حَارِثہ رضہ کي هڪ جٿي سان گڏ هڪ پيرو وري بَنُو فَزَارَہ وارن ڏانهن وَادِي الْقُرِيٰ اماڻيو ويو. اتي پهچي مسلمانن ڪجهہ ڪافرن کي قتل ڪيو ۽ ڪن کي گرفتار ڪري پاڻ سان وٺي آيا. گرفتار ٿيلن ۾ "اُمِّ قِرْفَہ" نالي هڪ عورت بہ هئي، جنهن جو نالو فَاطِمَہ بنت رَبِيْعَہ بن بَدْر بن حذيفہ هو. (١) پنهنجي قوم وارا ڪيس وڏي عزت ۽ احترام جي نگاهہ سان ڏسندا هئا. ايتري قدر جو اتي اها چوڻي عام ٿي وئي هئي: "هاء مان جيڪر اُمِّ قِرْفَہ کان وڌيڪ مانَ وارو هجان ها." اُمِّ قِرْفَہ جي گهر ۾ پنجاهہ تلوارون ٽنگيل هونديون هيون، جن جا مالڪ سندس ڪٽنب جا ڀاتي هئا. جن مان ٻارهن تہ سندس پٽ ڀڄايا ويا آهن.

(٢٩) بعث عَبْدُالله بن عَتِيْڪ اَنْصَارِي رضہ

هن سال عبدالله بن عَتِيْڪ اَنْصَارِي رضہ کي پنجن يا ڇهن صحابي سڳورن سان گڏ اَبُورَافِع يهودي ڏانهن موڪليو ويو. جنهن جو صحيح نالو سَلاَمُ بن ابوالحقيق هو. سندس رهائش حجاز جي سرزمين تي خيبر جي لڳ هڪ ڪوٽ ۾ هئي. هي خدا جي سچي رسول ﷺ جن جي شان ۾ گستاخي بہ ڪندو هو تہ سندن خلاف ڪافرن کي بہ ڀڙڪائيندو هو.

حضرت عَبْدُالله بن عَتِيْڪ اَنْصَارِي رضہ رات جي اونداهيءَ ۾ وڃي سندس ڪم پورو ڪيو. اهو سمورو احوال صحيح بخاري ۽ حديث جي ٻين ڪتابن ۾ موجود آهي. (٢)

هن واقعي جي سن توڙي مهيني ۾ راوين جو اختلاف آهي. ابن سعد جي قول موجب هي واقعو رَمضان سن ڇهين هجريءَ جو آهي، جنهن جي تائيد عراقيءَ بہ "اَلفيہَ" ۾ ڪئي آهي. جڏهن تہ ڪن راوين وري هن کي ذوالحج ٽين يا چوٿين هجريءَ جو واقعو شمار ڪيو آهي. هڪ روايت ۾ ائين بہ آيو آهي تہ هي واقعو سن ٽين هجريءَ ۾ غَزْوَہ اُحد کان اڳ ٿي گذريو آهي.

(٣٠) سَرِيَّہ عَبْدُالله بن رَوَاحَہ رضہ

هن سال يا وري ٻي روايت مطابق سن ستين هجريءَ جي شوالِ مهيني ۾ حضرت عَبْدُالله بن رَوَاحَہ رضہ کي ٽيهن ماڻهن سان گڏ جن ۾ عَبْدُالله بن عَتِيْڪ رضہ ۽ عَبْدُالله بن اُنَيْس رضہ بہ شامل هئا. اُسَير بن رزام (٣) يهوديءَ ڏانهن خيبر موڪليو ويو. مسلمانن اُسَير وٽ پهچي ڪيس ٻڌايو تہ اسان کي خدا

---

(١) "ام قرفہ" پنهنجي قبيلي جي سرواڻ هئي ۽ نبي عليہ الصلواة والسلام جن کي قتل ڪرڻ جا منصوبا سٽيندي رهندي هئي.

علامہ سهيليءَ سندس نالو هن ريت لکيو آهي: فاطمہ بنت حذيفہ بن بدر. سندس هڪ پٽ جو نالو "قرفہ" هو. جنهن ڪري هوءَ امِ قرفہ جي ڪنيت سان مشهور ٿي.

شرح علي مواهب ـ زرقاني ج ٢ ص ١٦٥، روض الانف ـ سهيلي ج ۴ ص٢٥٢

(٢) صحيح بخاري جلد ٢ ص ٥٧٧/٧٨ ، شرح علي مواهب ـ زرقاني ج ٢ ص١٦٥

(٣) ابن ڪثير پنهنجي ڪتاب ۾ اهو نالو يسير بن رزام لکيو آهي. (سيرة نبويہ. ابن ڪثير جلد ٣ ص ٤١٨)

جي سچي رسول ﷺ طرفان توڏانهن موڪليو ويو آهي. تون اسان سان ڳالهائي سندن خدمت ۾ هل ته جيئن توکي خيبر جو حاڪم مقرر ڪري توسان ڀال ڀلايا وڃن. اهو ٻڌي هو ٽيهه يهودي ساڻ ڪري اتان هليو، پوءِ جڏهن هو اڌ رستي تي پهتا ته سندن دشمني ۽ بدنيتي ظاهر ٿي پيئي. اهو ڏسندي حضرت عَبْدُالله بن أنَيْس رضه ڪيس اتي ئي قتل ڪري ڇڏيو. سندن ٻيا سائي مقابلي لاءِ اڳتي وڌيا، پر مسلمانن انهن سڀني کي به اتي ئي پورو ڪري ڇڏيو. سواءِ هڪ يهوديءَ جي جيڪو پاڻ بچائي ڀڄي ويو. مسلمانن جو هن مقابلي ۾ ڪوبه جاني نقصان نه ٿيو.

(٣١) سريه ڪُرْز بن جَابِر رضه

مختلف روايتن مطابق هن سال شوال يا جُمادي الآخر يا وري ذوالحج جي مهيني ۾ حضرت ڪُرْز بن جَابِرَ قُرشي فِهْرِيءَ کي ويهن سوارن جي جٿي سان گڏ "عُڪْل" ۽ "عُرَيْنَه" وارن جي پٺيان موڪليو ويو. انهن ٻنهي قبيلن کي گڏي "عُرَنِيِيْن" سڏيو ويو آهي.

ان جو سبب اهو هو ته مٿين ٻن قبيلن مان اٺ شخص مديني پهتا، انهن نبي ڪريم ﷺ جن آڏو اسلام قبول ڪيو ۽ اتي ئي ترسي پيا. پوءِ ڪجهه ڏينهن رکي سچي سرور ﷺ جن کان اجازت وٺي اچي ان ماڳ تي رهيا، جتي صدقي جا اٺ بيٺل هئا. (١) اتي اچي هنن پاڻ ڪريم ﷺ جن جي اوٺيءَ کي قتل ڪيو، جنهن جو نالو "يَسَار" ٻڌايو ويو آهي، ۽ پوءِ اتان اهي اٺ پاڻ سان ڪاهي روانا ٿيا. نبي ڪريم ﷺ جن حضرت ڪرز بن جابر رضه کي ويهن سوارن سان گڏ سندن پٺيان موڪليو، جيڪي کين پڪڙي مديني وٺي آيا.

انهن جي لاءِ الله تعاليٰ طرفان هيءَ آيت نازل ٿي:

إِنَّمَا جَزَآؤُا الَّذِيْنَ يُحَارِبُوْنَ اللهَ وَرَسُوْلَهٗ وَيَسْعَوْنَ فِي الْاَرْضِ فَسَادًا اَنْ يُّقَتَّلُوْا اَوْ يُصَلَّبُوْا اَوْ تُقَطَّعَ اَيْدِيْهِمْ وَاَرْجُلُهُمْ مِّنْ خِلَافٍ اَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْاَرْضِ. (٢)

(جيڪي ماڻهو الله ۽ ان جي رسول سان جنگ جوٽين ٿا ۽ زمين ۾ فساد پکيڙيندا رهن ٿا، انهن کي يا ته قتل ڪيو وڃي يا سوريءَ تي چاڙهيو وڃي، يا انهن جا هٿ پير مخالف طرفن کان ڪاٽيا وڃن يا زمين مان کين نيڪالي ڏني وڃي.)

ان حڪم جي نازل ٿيڻ ڪانپوءِ نبي اڪرم ﷺ جن سندن هٿ پير مخالف طرفن کان ڪٽرائي اکيون ڪيرائي انهن کي "حره" اماڻيو، جتي هو مرڻ گهڙيءَ تائين قيد رهيا. (٣)

---

(١) ان جاءِ جو نالو "ذوالجدر" ٻڌايو ويو آهي، جيڪا مديني کان ڇهه ميل ٻري "قباءَ" جي ويجهڙائيءَ ۾ هئي. "وفاء الوفا" سمهودي ج ۴ ص ٧۵ ـ ١١٧۴؛ معجم البلدان ياقوت ج ٢ ص ١١۴.

(٢) پاره ٦ سورة المائده آيت ٣٣.

(٣) صحيح بخاري جلد ٢ ص ٦٠٢.

(٣٢) سَرِيَّہ عَمْرو بن اُمَيَّہ ضَمْرِيّ رضہ

هن سال ابوسفيان بن حرب نبي ڪريم ﷺ جن مٿان اوچتو حملو ڪرڻ لاءِ هڪ ماڻهوءَ کي مديني موڪليو. سندس انهيءَ بڇڙائيءَ جي جواب ۾ نبي ڪريم ﷺ طرفان حضرت عَمْرو بن اُمَيَّہ ضَمْرِي کي مڪي اماڻيو ويو تہ هو اتي پهچي ابوسفيان کي قتل ڪري.

ابن اُمَيَّہ رضہ مڪي ۾ اَبُوسُفْيَان تائين نہ پهچي سگهيو، باقي شهر جي ٻاهران ٻن ڪافرن کي قتل ڪيائين. جن مان هڪ جو نالو عمرو بن عُبَيْدالله بن مالڪ قُرشِي تيمي، جڏهن تہ ٻيو شخص "بَنُوْ دِيْل" وارن مان هو. اڳتي هلي ڪيس ۾ ٻيا ماڻهو بہ ور چڙهيا، جيڪي قريش طرفان مسلمانن جي جاسوسيءَ لاءِ مديني وجي رهيا هئا. انهن مان بہ هن هڪڙي کي تہ اتي ئي قتل ڪري ڇڏيو، جڏهن تہ ٻئي کي ٻڌي ٻاڌ سان گڏ مديني وٺي آيو. علامہ شاميءَ پنهنجي سيرت جي ڪتاب ۾ ڄاڻايو آهي تہ حضرت "عَمْرو بن اُمَيَّہ" کي "سَرِيَّہ عُرَنِيِّيْن" کان پوءِ موڪليو ويو هو. "المواهب اللدنيہ" وارو بہ ساڳيءَ ڳالهہ جو قائل آهي. پر هو ابتڙو وڌيڪ لکي ٿو تہ هي واقعو "غزوه حديبيہ" کان اڳ جو آهي. ان جو مطلب آهي تہ حضرت عَمْرو بن اُمَيَّہ ضَمْرِي کي سن ڇهين هجريءَ دوران جمادي الآخر ۽ ذوالقعد جي وچ ڌاري موڪليو ويو هوندو. (١) والله اعلم.

---

(١) شرح علي المواهب "زرقاني" جلد ٢ ص ١٧٧.

فصل ڇهون

هن فصل ۾ سن (٧) ستين هجريءَ دوران موڪليل سرايا جو ذڪر ڪيو ويندو.

(٣٣) سَرِيَّہ اَبَان بن سَعِيْد رض

هن سال محرم جي مهيني ۾ سرور عالم ﷺ جن حضرت اَبَان بن سَعِيْد بن عَاص بن اُمَيَّہ کي ڪجھ ماڻهن سان گڏ نجد ڏانهن اماڻيو، ان ڪانپوءِ پاڻ بہ غزوه خَيْبَرَ لاءِ مديني کان روانا ٿيا.

خَيْبَرَ جي لڙائي مان واندا ٿي نبي عليه السلام جن اجان غنيمت جو مال مجاهدن ۾ ورهائي ٿي رهيا هئا تہ ابان بن سعيد وارا بہ اچي اتي سهڙيا. جيتوڻيڪ خَيْبَرَ جي غنيمت ۾ هنن جو حق نہ پيو لڳي، پر ان هوندي بہ مني مرسل ﷺ جن ڪين ان مال مان مهرباني طور ڪجھ بخشش ڏني. اهوئي زمانو هو جو يمن کان حضرت اَبُوهُرَيره رض بہ "دَوْس" قبيلي جي ڪجھ ساٿين سميت اچي اتي نڪتو. اَبُوهُرَيره رض جي ان واقعي کي سندس ئي سَنَدَ سان "صحيح بخاري" واري هن ريت نقل ڪيو آهي. [١] اَبُوهُرَيره رض چيو: "خَيْبَرَ جي فتح ڪانپوءِ پاڻ ڪريم ﷺ اجان اتي ئي ترسيل هئا تہ مون سندن خدمت ۾ عرض ڪيو: "اي الله جا رسول ﷺ مون کي بہ ڪجھ نوازيو". اهو ٻڌي بني سعيد وارن مان ابان چيو:

"نہ منهنجا سائين ﷺ، هن کي ڪجھ نہ ڏيو". ان تي مون چيو: "هي تہ اِبْن قَوْقَل جو قاتل آهي".

اَبُو سَعِيْد وراڻيو: "عجب جهڙي ڳالھ آهي، جو هڪ ٻلو جيڪو "ضَان" [٢] جبل جي چوٽيءَ تان هينئر هيٺ لٿو آهي، مونتي هڪ اهڙي مرد مومن جي قتل جو ڏوه ڏيئي رهيو آهي، جنهن کي الله تعاليٰ منهنجي هٿان مانُ بخشيو ۽ مونکي سندس هٿان ذليل ٿيڻ کان بچايو".

(٣٤) سَرِيَّہ اَمِيْرُالْمُؤْمنين عُمَر بن خَطَّاب رض

• هن سال شعبان جي مهيني ۾ اميرالمؤمنين حضرت عُمَر بن خَطَّاب رض کي ٽيهن سوارن سان گڏ "تُرَبَہ" ڏانهن اماڻيو ويو. [٣] هي ماڳ مڪي کان ٻن ڏينهن جي پنڌ تي آهي. [۴] هتي "هَوَازِن" قبيلي جا اهي فرد رهندا هئا، جيڪي اجان تائين پنهنجي ڪفر تي قائم هئا. هنن حضرت عمر رض جي اچڻ جو ٻڌي اتان وني ڀاڄ ڪاڏي. ڪوبہ مقابلو نہ ٿيو ۽ مسلمان خير سان مديني واپس وريا. [٥]

---

(١) صحيح بخاري جلد ٢ ص ٦٠٨، "اسد الغابہ" ابن اثير ج ١ ص٣٦.

(٢) ضان" هڪ جبل جو نالو آهي، جيڪو ان علائقي ۾ آهي، جتي "دوس" قبيلي وارا رهندا هئا. معجم البلدان ياقوت جلد ٣ ص ٤٥٠، "سيرت نبويہ صہ" ابن ڪثير جلد ٣ ص ٢٩٢.

(٣) "مغازي" واقدي جلد ٢ ص ٧٢٢.

(۴) معجم البلدان ـ ياقوت ج ٢ ص ٢١.

(٥) شرح عليٰ مواهب "زرقاني" ج ٢ ص ٢٤٩

(٣٥) سَرِيَّہ اميرالمؤمنين حضرت آبُوبَڪر صِدِّيق رضہ

• هن سال شعبان جي ئي مهيني ۾ حضرت آبُوبَڪر صِدِّيق رضہ کي هڪ "سَرِيَّہ" سان گڏ نَجْد جي علائقي ۾ وَادِي الْقُرِيٰ طرف اماڻيو ويو، جتي بنو ڪِلَاب وارا رهندا هئا. [١]

هن مقابلي ۾ ڪجهہ مشرڪن کي قتل ڪيو ويو ۽ ڪن کي گرفتار ڪري مسلمان مديني موٽيا.

(٣٦) سَرِيَّہ بَشِيْر بن سَعْد رضہ

هن سال شعبان جي ئي مهيني ۾ حضرت بَشِيْر بن سَعْد رضہ کي "بنُو مُرَّہ" وارن ڏانهن "فدڪ" اماڻيو ويو. ساڻس گڏ ٽيهن سوارن جو هڪ دستو هو، [٢] جنهن ۾ اُسَامَہ بن زَيْد، آبُو مَسْعُوْد عَبْدَرِيَ ۽ ڪَعْب بن عُجْرَہ رضي الله عنهم بہ شامل هئا. هن ڀيري ڏرڻ جي وچ ۾ ڇڪتي وڙهہ هلي، جنهن ڪانپوءِ مسلمان غنيمت ۾ ڪجهہ اٺ ۽ ٻڪريون ڪاهي اچي مديني پهتا. جيئن "شاميءَ" پنهنجي "سيرت" جي ڪتاب ۾ نقل ڪيو آهي. جڏهن تہ "روضة الاحباب" ۾ سيد جمال الدين جي روايت ان جي ابتڙ آهي. هو لکي ٿو: "سيدنا بَشِيْر رضہ جا سمورا ساٿي شهيد ٿي ويا ۽ پاڻ بہ ڏڪجي پيو، ۽ پوءِ ان حالت ۾ ئي مديني پهتو. رسول خداﷺ جن ان جي جواب ۾ سن اٺين هجريءَ ڏاري صحابين جي هڪ ٻي جماعت اوڏانهن اماڻي، جن انهي ڀڄي ڪافرن سان پلاند ڪيو. هن دفعي اهي ڪافر قتل ٿيا ۽ مسلمانن سندن مال، غنيمت طور حاصل ڪيو.

(٣٧) سَرِيَّہ غَالِب رضہ بن عَبْدُالله لَيْثِي

هن سال رمضان جي مهيني ۾ غالب رضہ بن عَبْدُالله ليثيءَ کي بنو عُوال ۽ بنو عبد بن ثَعْلبہ وارن ڏانهن مِيفَعَہ موڪليو ويو [٣] ساڻن گڏ هڪ سؤ ٽيهہ ماڻهن جي جماعت هئي، جنهن ۾ حضرت اُسَامَہ بن زَيْد رضہ بہ شامل هو.

"مِيفَعَہ" نَجْد جي علائقي ۾ "بطن نَخل" جي ڀرسان هڪ واديءَ جو نالو آهي، جيڪا "نَقرَة" جي ويجهڙائيءَ ۾ مديني کان ڇهانوي (٩٦) ميلن جي پنڌ تي آهي. [٤]

هن مقابلي ۾ ڪافرن جا مُک مرد مارجي ويا، باقي ڪنهن کي بہ گرفتار نہ ڪيو ويو. هتان مسلمانن کي غنيمت ۾ ڪافي اُٺ ۽ ٻڪريون هٿ آيا، جيڪي هو پاڻ سان گڏ ڪاهي اچي مديني پهتا.

(٣٨) سَرِيَّہ بَشِيْر بن سَعْد رضہ

• هن سال شوال جي مهيني ۾ حضرت بَشِيْر بن سَعْد رضہ کي ٽي سؤ ماڻهن سان گڏ "غطفان"

(١) شرح علي مواهب ــ زرقاني ج ٢ ص ٢٤٩

(٢) مغازي "واقدي" جلد ٢ ص ٧٢٣، شرح علي مواهب "زرقاني" ج ٢ ص ٢٥٠.

(٣) مغازي - "واقدي"جلد ٢ ص ٧٢٦، شرح علي مواهب زرقاني"ج٢ص ٣٠٠.

(٤) طبقات الڪبري "ـ ابن سعد" جلد ٢ ص ٨٦.

قبيلي وارن ڏانهن اماڻيو ويو، جيڪي خَيبَرَ ۽ "وَادِي القُرٰي" جي وچ ۾ ڇڙ ۾ هن ڳوٺن ۾ رهندا هئا. انهن ڳوٺن جا نالا يَمَن ۽ جَبَار ٻڌايا ويا آهن. ڪي ماڻهو يَمن کي يُمن به چون ٿا. (١)

هتان مسلمانن کي غنيمت طور وڏي تعداد ۾ چوپايو مال هٿ آيو، ان ڪانسواءِ ٻن ماڻهن کي قيد ڪيو ويو، جن پوءِ اسلام قبول ڪيو. سندن نالا معلوم ٿي نه سگهيا آهن. مسلمان پوءِ مديني موٽيا.

(٣٩) سَرِيَّہ اَخرَم بن ابوالعوجاء رضہ

• هن سال ذوالحج جي مهيني ۾ اَخرم بن ابوالعوجا ء سلمي رضہ کي پنجاه ماڻهن سان گڏ "بَنُو سُلَيْم" وارن ڏانهن موڪليو ويو. (٢) هن ڀيري ڪافرن سان سخت مقابلو ٿيو، جنهن ۾ سمورا مسلمان شهيد ٿي ويا ۽ رڳو حضرت اَخرَم رضہ بچي ويو، (٣) جيڪو صفر جي پهرين تاريخ سن اٺين هجريءَ ڌاري مديني واپس پهتو.

---

(١) "يَمن" غطفان قبيلي وارن جي ڪوهہ جو نالو آهي، جيڪو "تيماء" واري واٽ تي آهي. جڏهن تہ "جَبار" نالي ڳوٺ بہ ان جي ويجهڙائيءَ ۾ آهي. واقديءَ هن ڳوٺ جو نالو "جِنَاب" ڄاڻايو آهي. "معجم البلدان" ياقوت ج ٥ ص ٤٤٩ ۽ ج ٢ ص ٩٩ مغازي "واقدي" جلد ٢ ص ٧٢٧.

(٢) شرح مواهب زرقاني ج ٢ ص ٢٦٣.

(٣) حضرت "اخرم رضہ" جي اڳوائيءَ ۾ هن ننڍڙي جماعت "بنو سُليم" وارن وٽ پهچي کين اسلام جي دعوت ڏني، هنن ان دعوت کي نہ صرف رد ڪيو پر مسلمانن جي مٿان تيرن جو مينهن وسائي ڇڏيو. پوءِ جڏهن کين يقين ٿي ويو تہ سمورا مسلمان شهيد ٿي چڪا آهن، تڏهن هو لاش ميدان ۾ ڇڏي پنهنجي موٽيا. پر الله جي قدرت سان حضرت اخرم موت کان بچي ويو، هو صرف زخمن سبب بيهوش ٿي ويو هو، جنهنڪري دشمن کيس بہ مئل سمجهي ڇڏي ويا. "مغازي" واقدي جلد ٢ ص ٧٤١، طبقات الکبريٰ "ابن سعد" ج ٢ ص ٨٩، سيرت "نبويہ" ابن ڪثير جلد ٣ ص ٤٤٤_٤٥.

فصل سنون

هن فصل ۾ سن اٺين هجريءَ دوران موڪليل سرايا جو ذڪر ڪيو ويو آهي.

(٤٠) سَرِيَّہ غَالِب بن عَبْدُالله لَيْثِي رضہ

هن سال صفر جي مهيني ۾ غَالِب بن عَبْدُالله لَيْثِي رضہ کي "بنو مُلَوّح"(١) وارن ڏانهن اماڻيو ويو. جيڪي "ڪَدِيْد" نالي ڳوٺ ۾ رهندا هئا. هي ڳوٺ مڪي کان مديني ڏانهن ويندڙ واٽ تي عُسفَان ۽ "قُدَيْد" جي وچ تي آهي. مڪو شريف هتان ٤٢ ميل پري ٿيندو. (٢) پاڻ ڪريم ﷺ جن جيڪا جماعت اماڻي ان ۾ چوڏهن يا هڪ ٻي روايت موجب ان کان ڪجهه مٿي ماڻهو هئا. "غَالِب" ۽ سندس ساٿين کي دشمن جي مقابلي ۾ سوڀ نصيب ٿي، ڪافرن مان (وڙهڻ لائق) مردن کي قتل ڪيو ويو. سندن زالون ۽ ٻار قيد ڪيا ويا ۽ ٻيءَ مسلمان مال ڪاهي مديني موٽيا.

(٤١) سَرِيَّہ غَالِب بن عَبْدُالله لَيْثِي رضہ

هن سال صفر جي ئي مهيني ۾ غَالِب بن عَبْدُالله لَيْثِيءَ رضہ کي وري "مُصاب" قبيلي وارن ڏانهن اماڻيو ويو، جيڪي "فَدَڪ" ۾ رهندا هئا. رسول خدا ﷺ جن هن ڀيري غَالِب رضہ سان ٻہ سؤ ماڻهو موڪليا، جن مشرڪن سان مقابلو ڪيو. سندن عورتون ۽ ٻار قيد ڪيا ويا ۽ مال جنهن ۾ اُٺ ۽ ٻڪريون شامل هيون غنيمت طور حاصل ڪيو ويو. جنهن مان هر ماڻهوءَ کي حصي ۾ ڏهہ اٺ يا ان جي برابر ٻڪريون مليون. هڪ اٺ ڏهن ٻڪرين جي برابر ليکيو ويو.

(٤٢) سَرِيَّہ شُجَاع بن وَهْب رضہ

هن سال ربيع الاول جي مهيني ۾ شُجَاع بن وَهْب اَسَدِي رضہ کي "بَنُو عَامِر" وارن ڏانهن اماڻيو ويو. (٣) هي "هَوَازن" قبيلي جو هڪ پاڙو آهي ۽ اهي "سِيِّءَ" نالي هڪ ڳوٺ ۾ رهندا هئا، جيڪو مديني کان پنجن ميلن جي پنڌ تي "ذَات عِرق" جي ڀرسان آهي. (٤) مسلمانن کي "سِيِّءَ" مان غنيمت ۾ ڪافي اٺ ۽ ٻڪريون هٿ آيا، جيڪي پاڻ سان گڏ ڪاهي هو مديني پهتا. هر ماڻهوءَ کي ورهاست ۾ پندرهن اٺ يا ان جي برابر ٻڪريون مليون. هڪ اٺ ويهن ٻڪرين جي برابر شمار ڪيو ويو.

---

(١) هي "ليث" قبيلي جو پاڙو آهي، طبقات الڪبريٰ ـ ابن سعد ج ٢ ص ٩٠، "المغازي" "واقدي" ج ٢ ص ٧٥٠.

(٢) معجم البلدان ـ ياقوت حموي ج ٤ ص ٤٤٢، شرح عليٰ مواهب "زرقاني" ج ٢ ص ٢٦٤.

(٣) هن "سريہ" ۾ شجاع بن وهب رضہ سان گڏ چوويهہ ماڻهو گڏ هئا. البدايہ والنهايہ ابن ڪثير ج ٤ ص ٢٤٠، "دلائل المنيرة" بيهقي جلد ٤ ص ٣٥٣، "المغازي، واقدي جلد ٢ ص ٧٥٣.

(٤) شرح مواهب "زرقاني" ج ٢ ص ٢٦٧.

(۴۳) سَرِيَّہ ڪَعب بن عُمَيرُ رض

هن سال ربيع الاول جي مهيني ۾ ڪَعْب بن عُمَيرُ غِفاريءَ رض کي پندرهن ماڻهن سان گڏ "وَادِي القُريٰ" جي پرپان شام جي سرزمين تي "ذَات اَطْلاح" نالي ماڳ تي موڪليو ويو (۱) هن مقابلي ۾ ڪافر زور ٿي ويا ۽ مسلمانن جا سمورا ماڻهو شهيد ڪري ڇڏيائون. سواءِ هڪڙي جي جيڪو بچي ويو ۽ مديني موٽي اچي اها خبر رسول خدا ﷺ جن کي ٻڌايائين. (۲)

(۴۴) سَرِيَّہ مُوْتَہ

هن سال جُمَادي الاول جي مهيني ۾ نبي اڪرم ﷺ هڪ وڏو لشڪر حضرت زَيْد بن حَارثہ رضہ جي اڳوائيءَ ۾ "مُوتَہ" ڏانهن موڪليو، جيڪو شام جو مشهور شهر آهي.

"مُوتَہ" کي ڪيترا ماڻهو "ميم" ڪانپوءِ "همزو" وڌائي "مُؤ تَہ" ڪري بہ اچاربندا آهن. "رَوضُ الأنف" جي مصنف "علامہ سُهَيلي" جي خيال ۾ اهو اچار وڌيڪ صحيح آهي. (۳)

شام جي مشهور شهر "دمشق" جي ڀسگردائيءَ ۾ قبلي جي طرف هڪ ٻيو شهر آهي، جنهن کي "بَلقَاء" سڏيو ويندو آهي.

ان شهر ۾ ڪيترائي ڳوٺ ۽ واهڻ شامل آهن. انهن مان "مُوتَہ" بہ هڪ آهي. "مُوتَہ" مديني کان اناويهن مرحلن ۽ بيت المقدس کان ٻن مرحلن جي پنڌ تي آهي. (۴)

---

(۱) السيرة النبويہ ابن ڪثير ج۳ ص ۴۵۴. تاريخ الخميس ديار بکري ج ۲ ص ۷۰.

(۲) "المغازي" واقدي ج ۲ ص ۷۵۳-۷۵۲. شرح علي مواهب "زرقاني" ج ۲ ص ۲۶۷.

(۳) روض الانف "عبدالرحمٰن سُهيلي" جلد ۴ ص ۷۸. البدايہ والنهايہ -ابن ڪثير ج ۴ ص ۲۴۱.

(۴) "بلقاء" ماضيءَ ڪان شام جو مشهور علائقو رهيو آهي جنهن جي آسپاس ڪيترائي ننڍا وڏا شهر توڙي ڳوٺ آباد هئا جن مان "مؤته" بہ هڪ هو. جيڪو فولاد جي صنعت سبب سڄي رومي سلطنت ۾ خاص اهميت جو حامل هو. خاص طور هتان جون نهيل تلوارون تہ ملڪان ملڪ مشهور هيون ۽ سڄي رومي سلطنت ۾ ماڻهو وڏي چاهہ مان اهي تلوارون خريد ڪندا هئا. ايتريقدر جو انهن تلوارن جي خوبين ۽ خصوصيتن کي ان دور جي شاعرن بہ پنهنجي شعرن ۾ ساراهيو آهي. مؤته يا ڪجهہ ٻيا ڳوٺ جيئن تہ هڪ مثانهين ۽ سرسبز پوئي تي آباد هئا انڪري ان دور ۾ اهي "مشارف الشام" جي نالي پٽيان مشهور هئا. اهوئي سبب هو جو انهن تلوارن کي بہ "مشرفيه" سڏيو ويندو هو.

مؤتہ جو هي تاريخي ماڳ جيتوڻيڪ اڄ بہ پنهنجي اصلوڪي جاءِ تي موجود آهي پر ملڪن جي بدلجندڙ حدبندين سبب اڄڪلهہ هي شهر اردن جي سلطنت ۾ شامل آهي، ۽ عمان ڪان عَقبہ ڏانهن ويندڙ جيڪو اهم رستو (Highway) آهي اهو مؤته وٽان ٿي لنگهي ٿو. مؤتہ جي لڳ اهو ڪشادو ميدان بہ موجود آهي جتي مسلمانن رومين سان مقابلو ڪيو هو اڄڪلهہ هن جاءِ کي "مشهد" سڏيو وڃي ٿو جنهن لاءِ اتان جي رهاڪن جو چوڻ آهي تہ هن جاءِ تي ڪجهہ صحابي سڳورن جون قبرون هيون جيڪي هن ٿي جنگ ۾ شهيد ٿيا هئا. جيئن وهب بن سعد، عباد بن قيس، حارث بن نعمان ۽ سُرَاقہ بن عمرو وغيره.

هِتان ٻن ٽن ميلن جي مفاصلي تي اهو ماڳ موجود آهي جتي مسلمانن پنهنجي جنگي ڪئمپ قائم ڪئي هئي ماضيءَ ۾ هن ماڳ کي معان سڏيو ويندو هو جڏهن تہ هاڻي اها جاءِ "المزار" جي نالي سان مشهور آهي.

هتي اسلامي لشڪر جي انهن ٽن اڳواڻن جون قبرون پڻ موجود آهن جن هن جنگ ۾ اسلامي لشڪر جي قيادت ڪندي شهادت ماڻي ۽ بعد ۾ مسلمانن سندن لاش جنگ جي ميدان مان آڻي هتي دفن ڪيا. حضرت جعفر بن ابي طالب جي مزار پرسان هڪ خوبصورت مسجد بہ تعمير ڪئي ويئي آهي ۽ ان جي پرسان ئي حضرت زيد بن حارثہ ۽ حضرت عبدالله بن رواحہ جون قبرون بہ موجود آهن.

سريہ موته جو ڪارڻ: ـ هجرت جي ڇهين سال ختم ٿيڻ کانپوءِ ذيقعد مهيني ۾ "حديبيہ" وارو ناهہ ٿيو، جنهن کانپوءِ مسلمانن کي ڪجهہ امن سڪون ميسر ٿيو ڇو تہ هاڻي قريش وارا ناهہ جي ڪري ميدان جنگ کان پاسيرا ٿي ويا جيڪي سندن وڏي ۾ وڏا جنگي حريف هئا ۽ باقي ميدان ۾ وڃي يهودي بچيا. سرور ڪائنات ﷺ جن پنهنجو سمورو ڌيان انهن يهودين ڏانهن ڏنو جن پنهنجي سازشن ۽ سرگرمين جو مرڪز وڃي "خيبر" کي بڻايو هو ۽ ان سان گڏوگڏ آسپاس وارن حڪمرانن ڏانهن دين جي دعوت موڪلڻ جو سلسلو بہ شروع ڪيو ويو. ڪن سيرت نگارن جو خيال آهي تہ دين جي دعوت وارو اهو سلسلو غزوه خيبر کان اڳ جو آهي. بهرحال انهن دعوت نامن کي لکڻ ۽ انهن کي حڪمرانن تائين پهچائڻ لاءِ نهايت سڄاڻ صحابين مان چونڊ ڪئي ويئي، جنهن کانپوءِ ايران، مصر، عمان، يمامہ، بحرين، يمن ۽ روم وغيره جي حڪمرانن ڏانهن اهڙا دعوت ناما اماڻيا ويا جن مان ڪن حاڪمن ان دعوت کي قبول ڪيو تہ ڪن وري ان کي قبول ڪرڻ کان انڪار ڪيو. اهڙيءَ ريت اسلام جو آفاقي پيغام هاڻي عرب جون سرحدون اورانگهي آسپاس وارن ملڪن تائين پهچڻ لڳو. اهڙيءَ ريت هجرت جي اٺين سالن سرور عالم ﷺ جن هڪ اهڙوئي دعوت نامو "بُصريٰ" جي حاڪم طرف اماڻڻ جو ارادو فرمايو. جنهن کانپوءِ مشهور صحابي ۽ ڪاتب وحي حضرت ابي بن ڪعب کان هڪ خط لکرائي حضرت حارث بن عمير ازديءَ جي حوالي ڪيو ويو. جيڪو ان خط کي کڻي مديني کان بصريٰ روانو ٿيو ۽ جڏهن "بلقاء" جي علائقي ۾ پهتو تہ اتي قيصر روم جي گورنر شُرحبيل بن عمرو غسانيءَ کيس گرفتار ڪرائي ڪانئس پڇا ڳاڇا ڪئي ۽ جڏهن معلوم ٿيو تہ هو نبي عربي ﷺ جن جو سفير آهي تہ بنا ڪنهن ڏوهہ جي نهايت بيدرديءَ سان سندس سسي ڌڙ کان ڌار ڪرائي ڇڏيائين. پاڻ ڪريمن ﷺ کي جڏهن اهڙو اطلاع مليو تہ کين سخت صدمو رسيو ڇوتہ ڪنهن بہ پرامن سفير جو قتل هر دور ۾ اڻوڻندڙ عمل ۽ ناقابل معافي ڏوهہ سمجهيو ويو آهي. ان لاءِ تہ جيڪڏهن سفيرن جي جان خطري ۾ هوندي تہ سفارتي سرگرميون ختم ٿي وينديون. جنهن ڪري دنيا ۾ بين الاقوامي تعلقات ۽ خارجہ پاليسيون بي معنيٰ پيئي لڳنديون. ان ڪري ڪائنات جي ڪارڻي ﷺ جن شرحبيل غسانيءَ کي سيکت ڏيڻ جو منصوبو تيار ڪيو. ان مقصد لاءِ ٽي هزار مجاهدن کي ڪٺو ڪيو ويو. هن موقعي تي ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جن پنهنجي مبارڪ هٿن سان اڇي رنگ جو هڪ جهنڊو تيار فرمايو جنهن کانپوءِ اهو جهنڊو پنهنجي پياري صحابي حضرت زيد بن حارثہ جي هٿن ۾ ڏيئي لشڪر جي قيادت سندس حوالي ڪيائون. هن موقعي تي لشڪر کي رخصت ڪرڻ لاءِ پاڻ سڳورا ﷺ "ثنية الوداع" تائين آيا.

هن کان اڳ ڪنهن بہ "سريہ" ۾ مسلمانن جو ايڏو وڏو تعداد شريڪ نہ ٿيو هو. پوءِ هن لشڪر "شام" ڏانهن ويندڙ واٽ ورتي ۽ ايڏو وڏو فاصلو طي ڪري پنهنجي منزل مؤته تائين پهتو.

الطبقات الڪبريٰ "ابن سعد" ج ٢ ص ٩٩ ـ ٩٧، "معجم البلدان" ياقوت حموي ج ٥ ص ٢٢٠ ـ ٢١٩ ۽ ١٥٣. دائرة المعارف (اردو) ج ٢١ ص ١٣٢ ـ ١٣١، سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ٦ ص ١٥٨ ـ ١٥٧، الاشاره ـ مغلطائي ص ٢٩٩ ـ ٢٩٨، عيون الاثر ـ ابن سيد الناس ج ٢ ص ٢١٢ ـ ٢٠٨، الدرر "ابن عبدالبر" ص ٢١٠ ـ ٢٠٩، قادة النبي ﷺ محمود شيت ٢١٨ ـ ٢١٥، نضرة النعيم ـ صالح بن عبدالله وغيره ج ١ ص ٣٦٠ ـ ٣٥٩، المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ١ ص ٥٥١ ـ ٥٤٩.

خدا جي رسول ﷺ جيتوڻيڪ هن سَرِيَّہ جو اڳواڻ حضرت زَيْد بن حَارِث رضہ کي بڻايو هو پر ان سان گڏ اهو بہ فرمايو هئائون تہ "جيڪڏهن زيد رضہ شهيد ٿي وڃي تہ پوءِ اوهان جو اڳواڻ "حضرت جَعْفَر بن اَبُو طَالِب رضہ" هوندو ۽ جيڪڏهن جعفر رضہ شهيد ٿي وڃي تہ ان جي جاءِ تي عَبْدُالله بن رَوَاحَہ رضہ کي هجڻ کپي، باقي جيڪڏهن عَبْدُالله رضہ کي بہ شهادت نصيب ٿئي تہ پوءِ اوهان پنهنجي مرضيءَ سان اسلامي لشکر مان جنهن کي چاهيو پنهنجو اڳواڻ مقرر ڪجو." (١)

هن "سَرِيَّہ" ۾ امام الانبياء ﷺ جن رومي بادشاهہ "هِرَقْل" سان مقابلي لاءِ ٽي هزار مسلمانن جو لشڪر روانو ڪيو هو. جڏهن تہ ٻئي طرف کان "هِرَقْل" اڍائي لک مشرڪن جي لشڪر سان گڏ روم کان هلي شام جي سرزمين تي پهتو هو، ۽ "بَلْقَاء" وٽ مقابلي لاءِ منزل ڪئي هئائين. (٢) اسلام ۽ ڪفر جي هن جنگ ۾ سڀ کان پهريان حضرت زَيْد بن حَارِثہ رضہ اسلامي جهنڊو کڻي ميدان ۾ لٿو. اسلامي لشڪر سندس اڳواڻيءَ ۾ نهايت بهادريءَ سان ڪافرن جو مقابلو ڪيو، تانجو حضرت زيد شهيد ٿي ويو. ان کانپوءِ "حضرت جَعْفَر رضہ" اسلامي علم بلند ڪيو ۽ مڙسيءَ سان ميدان کي منهن ڏنائين. ڏاڍي چٽي ويڙهہ هلي، آخر حضرت جَعْفَر رضہ بہ شهيد ٿي ويو. ان کانپوءِ اسلامي جهنڊو "عبدالله بن رواحہ رضہ" جي هٿن ۾ پهتو. هو بہ نهايت بي جگريءَ سان دشمن جي سامهون ٽيو ۽ رب جي رستي ۾ پنهنجي جان قربان ڪيائين. عَبْدُالله بن رَوَاحَہ رضہ جي شهادت کانپوءِ مسلمانن پنهنجو اڳواڻ حضرت خَالِد بن وَلِيْد رضہ کي چونڊيو.

هاڻي اسلامي علم خالد رضہ جي هٿن ۾ هو. سندس ميدان ۾ لهڻ سان دشمن جي لشڪر ۾ شڪست جا آثار ظاهر ٿيڻ لڳا، ڇو جو فتح رب پاڪ خالد رضہ جي قسمت ۾ لکي هئي، ۽ ان جي ذريعي ئي اسلامي لشڪر سوڀ حاصل ڪئي، تڏهن تہ خدا جي پياري رسول ﷺ فرمايو: "**اِنَّ خَالِدًا سَيْفٌ مِنْ سُيُوْفِ اللهِ**" "بيشڪ خَالِد" الله جي تلوارن مان هڪ تلوار آهي" (٣)

هن جنگ ۾ مسلمانن جا فقط ٻارهن ماڻهو شهيد ٿيا. جڏهن تہ ڪافرن جا ايترا ماڻهو مارجي ويا، جن جو ڪاٿو ڪرڻ بہ مشڪل آهي. انهن ۾ ڪيترائي ناميارا اڳواڻ بہ شامل هئا. سندن سمورو سامان بہ مسلمانن کي غنيمت ۾ مليو. مسلمانن لاءِ هيءَ تمام وڏي سوڀ هئي. جيڪا الله عزيز ۽ حڪيم جي مهربانيءَ کانسواءِ ممڪن نہ هئي. **وَمَا النَّصْرُ اِلَّا مِنْ عِنْدِاللهِ الْعَزِيْزِ الْحَكِيْمِ.** ڇو جو تعداد جي لحاظ کان مسلمان ڪافرن کان ٨٣ ڀيرا گهٽ هئا.

(٤٥) سَرِيَّہ عَمْرو بن الْعَاص رضہ

هن سال جُمَادَي الآخر ۾ رسول رحمت ﷺ جن "حضرت عَمْرو بن الْعَاص رضہ" جي اڳواڻيءَ ۾ هڪ سريہ "ذَاتِ السَّلَاسِل" ڏانهن روانو ڪيو. جتي انهن کي "قضاعہ"، "عاملہ"، "لخم" ۽

(١) صحيح بخاري جلد ٢ ص ٦١١.

(٢) طبقات الکبريٰ - ابن سعد ج ٢ ص ٩٢، زادالمعاد - ابن قَيِّم ج ٢ ص ١٥٥، شرح علي مواهب - زرقاني ج ٢ ص ٢٦٨.

(٣) بخاري شريف ۾ خالد بن وليد جي پنهنجي روايت نقل ڪئي ويئي آهي، جيڪا هن ريت آهي: غزوه مُوتہ ۾ منهنجي هٿان نو تراريون ڀڄي پيون ۽ آخر ۾ هڪ يمني ترار باقي بچي." صحيح بخاري جلد ٢ ص ٦١١.

"جُذَامر" قبيلن سان مقابلو ڪرڻو هو. هن لشڪر ۾ مهاجرن توڙي انصار مان ٽي سؤ مُڪ ماڻهو شامل هئا، جن وٽ سواريءَ لاءِ ٽيهارو گهوڙا هئا. (١)

"سَلاَسَل" وٽ ڏرين جو مقابلو ٿيو. ڪافي ماڻهو قتل ٿيا، ڪافرن جو مال مسلمانن کي غنيمت ۾ مليو ۽ پوءِ هو مديني موٽيا.

"سَلاَسَل" جذام قبيلي وارن جي سرزمين تي موجود هڪ کوهہ جو نالو آهي، جيڪو "وَادِي القُرِيٰ" جي پريان اٽڪل ڏهن ميلن جي پنڌ تي آهي. مقابلو جيئن تہ هن کوهہ وٽ ٿيو، ان نسبت ڪري هن "سَرِيَّہ" کي ان نالي پنيان ياد ڪيو وڃي ٿو. (٢)

هڪ ٻي روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ جنهن ماڳ تي هي مقابلو ٿيو، اتي واريءَ جون تمام گهڻيون پٽون سڄي علائقي ۾ پکڙيل آهن، ان ڪري اتي گهمڻ واري جو پير واريءَ ۾ پيهي وڃي ٿو ۽ اڳتي قدم وڌائڻ ۾ تمام گهڻي رنڊڪ ٿئي ٿي، انهن ٿو محسوس ٿئي تہ ڄڻ پير ۾ ڪو زنجير (سلاسل) پيل هجي، ان سببان هن سَرِيَّہ تي اهو نالو پيو آهي.

حضرت عَمرُو بن العاص رضہ کي اسلام قبول ڪئي اجا چار مهينا مس گذريا هئا تہ کيس "سَرِيَّہ ذَات السَّلاَسَل" جو سرواڻ بڻائي موڪليو ويو هو. ڇو جو اڪثريت جي راءِ مطابق ابن العاص انهن هجريءَ جي صفر مهيني ۾ مسلمان ٿيو هو، جنهن جو ذڪر هن ڪتاب جي ٽئين باب ۾ ڪيو ويو آهي.

(٤٦) سَرِيَّہ اَبُو عُبَيدہ بن جَرَّاح رضہ

هن سال رجب جي مهيني ۾ حضرت اَبُوعُبَيدَہ بن جَرَّاح رضہ کي ٽي سؤ ماڻهن جي جماعت سان گڏ موڪليو ويو (٣) هن ٻيري سندن مٿان بہ ڪم رکيل هئا.

(١) قريش جي هڪ قافلي جو رستو روڪڻ.

(٢) "بَنُو جُهَينہ" وارن سان مقابلو ڪرڻ. جيڪي مديني کان پنجن راتين جي پنڌ تي رهندا هئا.

هن سريہ کي "سَرِيَّہ سِيفُ البَحرُ" ۽ "سَرِيَّةَ الخَبَطَ" جي نالن پنيان بہ سڏيو ويندو آهي.

"سِيفُ البَحرُ" جي معني آهي: "ساموندي ڪنارو". جيئن تہ هي سَرِيَّہ سمنڊ جي ويجهو وڃي پهتو، انڪري مٿس اهو نالو پيو. "سَرِيَّةَ الخَبَطَ" وري ان ڪري سڏيو ويو جو "خَبَطَ" وڻ جي اهڙن پنن کي چئبو آهي، جن کي لٺين سان ڪيرايو وڃي.

هن سفر دوران جيئن تہ صحابي سڳورن وٽان ڪاڌي جو سامان کٽي ويو هو، انڪري هو ٻک سببان لٺين سان وڻن جا پن ڇاڻي پنهنجي پيٽ جو پورائو ڪندا هئا. جنهن سبب سندن مُهارون بہ ڦٽجي پيون هيون. انڪري هن تي "سَرِيَّةَ الخبطَ" جو نالو پئجي ويو. ان ڪانپوءِ خدا تعاليٰ مٿن

---

(١) صحيح بخاري جلد ٢ ص ٦٢٥، شرح عليٰ مواهب ـ زرقاني ج ٢ ص ٢٧٨- ٢٧٧، "المغازي" واقدي جلد ٢ ص ٧٧٤- ٧٦٩، طبقات الڪبريٰ ـ ابن سعد ج ٢ ص ١٣١، زادالمعاد "ابن قَيم" ج ٣ ص ٣٨٦.

(٢) معجم البلدان "ياقوت حموي" ج ٣ ص ٢٣٣، "وفاء الوفا" علامہ سمهودي ج ٤ ص ١٢٣٥.

(٣) المغازي "واقدي" ج ٢ ص ٧٧٤، "زاد المعاد" "ابن قَيم" جلد ٣ ص ٣٨٩.

مهرباني ڪئي ۽ سامونڊي ڇولين هڪ جبل جيڏي مڇي اچي ڪناري تي اڇلائي، جنهن کي هنن تي سؤ ماڻهن سچو مهينو پئي کاڌو ۽ ان جي چرٻيءَ سان پنهنجي جسم تي مالش به ڪيائون. جنهنڪري هو وري تازا توانا ٿي پيا. ڇيو وڃي ٿو ته ان مڇيءَ جا ڪجهه بچيل ٽڪرا هو پاڻ سان گڏ مديني کڻي آيا، ۽ انهن مان پاڻ ڪريم ﷺ جن به ڪجهه کاڌو. هن مڇيءَ جو نالو "عَنۡبَر" ٻڌايو ويو آهي. (١) ڇيو وڃي ٿو ته قيس بن سَعۡد بن عِباده هڪ اُٺ تي چڙهي هن مڇيءَ جي پاسريءَ هيٺان لنگهي ويو.

هن سَرِيَّہ بابت اعتراض ڪندي "حافظ ابن حجر" "فتح الباري" ۾ لکي ٿو ته "سيرت نگارن هن سَرِيَّہ جو ذڪر اٺين هجريءَ جي واقعات ۾ ڪيو آهي، اها ڳالهه صحيح نه آهي. ڇو جو جڏهن "حُدَيۡبِيَّہ" ۾ پاڻ ڪريم ﷺ جن ۽ ڪافرن جي وچ ۾ جيڪو "معاهدو" ٿيو هو، ان ۾ ڏهه سال ڌرين جو هڪ ٻئي خلاف جنگ نه ڪرڻ جو شرط به شامل هو. پوءِ اهو ڪيئن ممڪن آهي ته قريش جي ڪنهن قافلي کي روڪڻ لاءِ مسلمانن طرفان "سَرِيَّہ" موڪليو وڃي.

"حافظ ابن حَجَر" جي ان اعتراض جو جواب "سيد جمال" (٢) پنهنجي ڪتاب "رَوۡضَةُ الۡاَحۡبَاب" ۾ ۽ "ولي عراقي" (٣) "شرح تقريب" ۾ هن ريت ڏنو آهي:

---

(١) البدايہ والنهايہ - حافظ ابن ڪثير جلد ٥ ص ٢٧٥، صحيح بخاري جلد ٢ ص ٦٢٥، سير النبويہ، ابن ڪثير ج ٣ ص ٥٢٢.

نوٽ:- هن مڇيءَ متعلق (طوالت کان بچڻ لاءِ) فقط ضروري ڳالهين جو ترجمو ڪيو ويو آهي. (مترجم)

(٢) امير جمال عطا الله حسيني شيرازي ايران جو مشهور عالم ۽ مؤرخ ٿي گذريو آهي. عمر جو گهڻو حصو هرات ۾ گذاريائين، جتان جو حاڪم سلطان حسين تيموري مٿس ڏاڍو مهربان رهيو. ڪجهه ڪتاب به لکيائين، جن مان "روضة الاحباب في سيرة البني والاصحاب" وڌيڪ مشهور ٿيو. هن ڪتاب ۾ مصنف نبي ڪريم ﷺ جن جي ذات، سندن ڪٽنب جي ڀاتين ۽ صحابين بابت واقعات ڏاڍي محبت ۽ عقيدت سان بيان ڪيا آهن.

مصنف هيءُ ڪتاب "مير علي شير نوائي" جي فرمائش تي لکڻ شروع ڪيو ۽ ٩٠٠ هجريءَ ڌاري لکي پورو ڪيائين هي ڪتاب قلمي صورت ۾ ڪافي عرصي تائين عالمن، سيرت نگارن ۽ مؤرخن جي مطالعي هيٺ رهيو. ان کانپوءِ ١٢٩٧ هجريءَ دوران هن ڪتاب کي هندوستان جي شهر لکنؤ مان شايع ڪيو ويو.

سيد جمال سن ٩٢٦هجريءَ ڌاري وفات ڪئي. اردو دائرة المعارف اسلامي جلد ٧ ص ٧١- ٢٧٠

(٣) اٺين صدي هجريءَ جو مشهور عالم، اصولي، اديب، فقيهہ، محدث، مفتي ۽ قاضي جنهن جو نالو احمد بن عبدالرحيم بن حسين ڪردي، ڪنيت ابوذرعه ۽ لقب ولي الدين آهي، سو ٽين ذوالحج ست سؤ ٻاهٺ هجري بمطابق ١٣٦١ع ڌاري قاهره ۾ ڄائو. نسبي لحاظ کان سندس تعلق عراق جي هڪ ڪرد قبيلي سان آهي جتان سندن وڏا هجرت ڪري مصر ۾ اچي آباد ٿيا. ان نسبت سبب کين عراقي سڏيو ويندو آهي وليءَ جو پيءُ عبدالرحيم جنهن کي دنيا حافظ زين الدين عراقيءَ جي نالي سان ڄاڻندي آهي ان دور ۾ مصر جو وڏي ۾ وڏو عالم، حافظ الحديث ۽ شيخ الاسلام هو. انڪري هن ننڍپڻ کان ئي پنهنجي پٽ جي تعليم تربيت لاءِ خصوصي انتظام ڪيا. اهوئي سبب هو جو "ولي الدين" ننڍي عمر ۾ ئي سمورا علم ۽ فن پنهنجي عظيم المرتبت پيءُ ۽ وقت جي ٻين وڏن عالمن وٽان حاصل ڪيا جيڪي ان دور جي نصاب ۾ شامل هئا. سندس ٻين استادن ۾ جمال الدين اسنوي ابن النقيب ۽ علامہ جلال الدين بلقينيءَ جا نالا ذڪر جوڳا آهن.

جوانيءَ ۾ ڪجهه وقت لاءِ هو پنهنجي پيءُ سان گڏ "شام" ڏانهن به ويو جتي دمشق جي ڪجهه استادن وٽان به

"قريش وارن جڏهن معاهدي جي پيڪڙي ڪري ان کي ٽوڙي ڇڏيو تہ هي سَرِيَّہ ان کانپوءِ روانو ڪيو ويو." يعني فتح مڪہ کان اڳ. بهرحال هن ٻيري بہ ڏرين جي وچ ۾ ڪو مقابلو نہ ٿيو.

(۴۷) سَرِيَّہ عَمَرو بن مُرَّهْ جُهَنِي رضہ

هن سال مڪي جي فتح کان اڳ حضرت "عَمرو بن مُرَّہ جُهَني رضہ" کي پنهنجي قبيلي "جُهَينہ" ۽ هڪ ٻئي قبيلي "مُزَينہ" جي ڪجهہ ساٿين سان گڏ اَبُوسُفْيَان بن حَارِث بن عَبْدُالمُطَّلِب ڏانهن موڪليو ويو. جيڪو پاڻ ڪريم ﷺ جن جو سوٽ هو. پر اڃان ايمان تي نہ آيو هو. ٻنهي ڌرين جو مقابلو ٿيو. جنهن ۾ اَبُوسُفْيَان بن حَارِث ۽ سندن ساٿين شڪست کاڌي. سندن ڪيترائي ماڻهو مارجي ويا. اَبُوسُفْيَان بن حَارِث رضہ مڪي فتح ٿيڻ واري موقعي تي مسلمان ٿيو.

(۴۸) سَرِيَّہ اَبُو قَتَادَہ حَارِث رضہ

هن سال شعبان جي مهيني ۾ اَبُوقَتَادَہ حارث رضہ جيڪي ربعي انصاري سلميءَ کي سورهن ماڻهن سان گڏ "غَطَفَان" قبيلي وارن ڏانهن روانو ڪيو ويو. جيڪي "نَجْد" ۾ "بَنُوْ مُحَارِب" وارن جي پرسان رهندا هئا. ان ڳوٺ جو نالو "خَضره" يا ڪن وري "خُضْرَہ" بہ ٻڌايو آهي. هن مقابلي ۾ دشمن جا ڪافي ماڻهو قيد ڪيا ويا، ۽ غنيمت ۾ مسلمانن کي بہ سؤ اٺ ۽ اٽڪل بہ هزار ٻڪريون بہ هٿ آيون. "خُمس" ڪڍڻ کانپوءِ غنيمت جي ورهاست ڪئي وئي. هر ماڻهوءَ کي حصي ۾ اٽڪل تيرهن اٺ مليا.

علمي استفادو ڪيائين جنهن کانپوءِ هن حديث، فقہ، ادب، معاني ۽ بيان ۾ وڏيڪ مهارت حاصل ڪئي. هاڻي سندس سمورو وقت درس تدريس ۽ تصنيف تاليف ۾ گذرندو رهيو. مختلف علوم ۽ فنون تي ڪيترائي قيمتي ڪتاب تصنيف ڪيائين. جن مان اخبار المدلسين، فضل الخيل، رواة المراسيل، مهمات الاسانيد، وغيره. ان کانسواءِ پنهنجي پيءُ، استادن توڙي ٻين وڏن عالمن جي ڪتابن جا شرح شروح بہ لکيائين جن مان، شرح تقريب، شرح سنن ابي دائود، حاشيہ عليٰ ڪشاف، ذيل في الوفيات، شروح جمع الجوامع وڏيڪ مشهور آهن. ان ڪم لاءِ هن شاگردن جي خاص جماعت تيار ڪئي هئي جيڪي سندس ٻڌايل مضامين کي نقل ڪندا هئا. علامہ سيوطيءَ جي قول مطابق ڇهہ سَو کان بہ مٿي نشستن ۾ هن شاگردن جي ان جماعت کي املاء ڪرايو هو. مصر جي قاضي القضاة "علامہ بلقينيءَ" جي وفات کانپوءِ ان عهدي تي حافظ وليءَ جو تقرر ڪيو ويو جيڪو سندس علمي عظمت جو کليل اعتراف هو. قاضيءَ جي حيثيت ۾ بہ هن عوام توڙي خواص ۾ پاڻ مڃرايو. حافظ وليءَ جي ڏنل فيصلن ۽ فتاوائن کي بہ ڪتابي صورت ۾ مرتب ڪيو ويو آهي.

هر وقت حق جو آواز بلند ڪرڻ، عوام آڏو خوش اخلاقيءَ سان پيش اچڻ، محتاجن جي مدد ڪرڻ، سندس طبعي خصوصيتون هيون.

پنهنجي پيءُ جي وفات کانپوءِ هن پاڻ کي ان جو صحيح جانشين ثابت ڪيو. "جامعہ طولانيہ" توڙي ان جي ڇڏيل ڪتب خانن جي حفاظت ۽ نظرداريءَ جو پورو پورو حق ادا ڪيائين.

رمضان جي اٺيهين تاريخ سن اٺ سؤ ڇهويهہ (۸۲٦) هجري بمطابق ۱۴۲۳ع ڌاري هن عظيم عالم دنيا مان لاڏاڻو ڪيو ۽ سندس لاش کي علامہ زين الدين عراقيءَ جي پاسي ۾ دفن ڪيو ويو. رحمهما الله تعاليٰ.

شذرات الذهب ـ ابن العماد ج ۷ ص ۳۰۵ ـ ۳۰۴، اعلام زرڪلي ج ۱ ص ۱۴۸، حسن المحاضره ـ سيوطي ج ۱ ص ۳۰۹، هدية العارفين ـ اسماعيل پاشا بغدادي ج ۱ص ۱۲۳، معجم المؤلفين ـ عمر رضا ڪحالہ ج ۱ ص ۲۷۱ ـ ۲۷۰.

(۴۹) سَرِيَّہ اَبُو قَتَادَہ رضہ

هن سال رَمَضان شريف جي منڊ ۾ ني نبي سڳوري ﷺ جن اَبُو قَتَادَہ رضہ کي اُٺن ماڻهن سان "اِضَم" نالي ماڳ ڏانهن روانو ڪيو. (۱) اهو ڪنهن جبل يا ماڙيءَ جو نالو آهي، جنهن جو فاصلو مديني کان ٽَوَ ميل ٻڌايو ويو آهي. (۲) مسلمان جڏهن اتي پهتا تہ ڪوبہ سندن سامهون نہ ٿيو، ۽ هو خير سان واپس موٽي آيا. باقي ابوقتَادہ رضہ جي هڪ ساٿيءَ حضرت مَحَلم بن جثامہ ليثي رضہ هٿان هڪ ماڻهو مارجي ويو، جنهن جو نالو عَامِر بن اَضْبَط هو ۽ سندس تعلق "اَشْجَع" قبيلي سان هو.

ان جو وڌيڪ احوال هن ڪتاب جي ٽئين باب ۾ ڪيو ويندو. هي سَرِيَّہ فتح مڪہ کان اڳ موڪليو ويو.

(۵۰) سَرِيَّہ اُسَامَہ بن زَيْد رضہ

هن سال رَمَضَان جي مهيني ۾ ني حضرت اُسَامَہ بن زَيْد رضہ کي جُهَيْنَہ واري حُرقات ڏانهن موڪليو ويو. هي اهو "سريہ" آهي، جنهن ۾ حضرت اُسَامَہ بن زَيْد رضہ لڙائي دوران مشرڪن جي لشڪر مان هڪ ماڻهوءَ مٿان تلوار کڻي تہ هن ڪلمو شريف پڙهيو، پر حضرت اُسَامَہ رضہ کيس قتل ڪري ڇڏيو. پوءِ جڏهن هو مديني موٽيا ۽ رسولن جي سردار ﷺ اها ڳالهہ ٻڌي تہ فرمايائون:"اُسَامہ تون ان ڪلمي جو حساب ڪيئن ڏيندين؟" (۳) ان تي اُسَامَہ رضہ جواب ڏنو: "مون جڏهن ان شخص مٿان تلوار سڌي ڪئي تہ هن پڻ کان ڪلمو پڙهيو." ان تي رسول رحمت ﷺ جن فرمايو.

"ڇا تون سندس دل کي چيري ڏٺو؟"

(۵۱) سَرِيَّہ سَعْد بن زَيْد اَشْهَلِيّ رضہ

هن سال مڪي جي فتح کانپوءِ جڏهن رمضان شريف اڃا پورو نہ ٿيو هو، ۽ ڇهہ روزا باقي هئا تہ امام المرسلين ﷺ جن حضرت سَعْد بن زَيْد اَشْهَلِيّ رضہ کي ويهن سوارن سان گڏ هڪ بت ڀڃڻ لاءِ "مُشَلَّل" ڏانهن روانو ڪيو. (۴) ان بت جو نالو "مَنَات" هو. جنهن کي "اَوْس" ۽ "خزرج" قبيلي جا ماڻهو پوڄيندا هئا. "مُشَلَّل" هڪ جبل جو نالو آهي، جيڪو مڪي کان مديني ڏانهن ويندڙ وات تي قُدَيْد جي ويجهڙائيءَ ۾ هو، هي بت ان جبل تي موجود هو.

---

(۱) شرح علي مواهب " زرقاني جلد ۲ ص ۲۸۵.

(۲) "ياقوت جي خيال مطابق هي هڪ ڪوهہ جو نالو آهي، جيڪو مڪي کان "يمامہ" ڏانهن ويندڙ وات تي هو. جڏهن تہ علامہ سمهوديءَ جي قول مطابق هي مديني جو ويجهو هڪ ماڙيءَ جو نالو آهي. "مجدالدين فيروزآبادي" لکيو آهي تہ "اَضَم" هڪ جبل جو نالو آهي. (وفاء الوفا جلد ۳ ص ۱۱۲۷، معجم البلدان ـ ياقوت ج ۱ ص ۲۱۱)

(۳) صحيح بخاري جلد ۲ص ۶۱۲، شرح علي مواهب ـ زرقاني ج ۲ ص ۲۸۶، اسد الغابہ "ابن الاثير" جلد ۱ ص ۶۵.

(۴) مڪي شريف جي فتح کانپوءِ خدا جي سچي رسول ﷺ ڀريان خدا جي گهر کي بتن کان پاڪ ڪيو. ان کانپوءِ مسلمانن جون ننڍيون ننڍيون جماعتون چوطرف بتن کي ڀڃڻ لاءِ روانيون ڪندا رهيا ۽ رمضان جي ٿي مهيني ۾ اڪثر مشهور بتن کي ڀڃي پورا ڪيو ويو. شرح علي مواهب "زرقاني" جلد ۲ ص ۲۴۷.

(٥٢) سَرِيَّہ خَالِد بن وَلِيدُ رضہ

هن ئي سال مکي جي فتح کانپوءِ رمضان جي مهيني جي پوري ٿيڻ کان پنج راتيون اڳ نبي ڪريم ﷺ جن حضرت خَالِد بن وَلِيدُ رضہ کي ٽيهن سوارن سان گڏ "عُزّيٰ" نالي هڪ بت کي ڊاهڻ لاءِ "نَخلہ" ڏانهن اُماڻيو. اها جاءِ مکي جي اوير ۾ هڪ ڏينهن جي پنڌ تي هئي. حضرت خَالِد رضہ ۽ سندس ساٿي اتي پهتا. ۽ ان بت کي ڀڃي پورا ڪيائون.

(٥٣) سَرِيَّہ عَمرو بن العَاص رضہ

هن سال رمضان جي ئي مهيني ۾ مکي جي فتح کانپوءِ نبي ڪريم ﷺ جن حضرت عَمرو بن العَاص رضہ کي "سُوَاع" نالي هڪ بت کي ڀڃڻ لاءِ "رُهاط" ڏانهن روانو ڪيو. هي بت "هُذَيل" قبيلي وارن جو هو.

"رُهاط" (١) هڪ وڏي واهڻ جو نالو آهي، جنهن ۾ هي بت رکيل هو. هيءُ ڳوٺ ساموندي ڪناري لڳ هو ۽ انجو فاصلو مکي کان ٽي ميل ڇيو وڃي ٿو. باقي ان ڳالهہ جي پڪ نہ آهي تہ هي سَرِيَّہ ڪهڙي تاريخ تي روانو ڪيو ويو ۽ ان ۾ ڪيترا ماڻهو شامل هئا جن بت کي پورو ڪيو.

(٥٤) سَرِيَّہ خَالِد بن وَلِيدُ رضہ

هن سال مکي جي فتح کانپوءِ ۽ "حُنَين" ڏانهن اسهڻ کان اڳ حضرت خالد بن وليد رضہ جي اڳواڻيءِ ۾ ساڍا ٽي سؤ (٣٥٠) مهاجرن ۽ انصار جو هڪ لشڪر "جَذِيمَہ" قبيلي وارن ڏانهن موڪليو ويو. هي قبيلو "بَنُو ڪِنَانہ" وارن جو پاڙو آهي، جيڪي مکي کان هڪ ڏينهن جي پنڌ تي "يَلَملَم" (٢) طرف رهندا هئا. هن مقابلي ۾ "بنو جَذِيمَہ" وارن مان ڪافي ماڻهو قتل ٿيا، ۽ ڪيترن کي قيدي بڻايو ويو.

هن موقعي تي حضرت خالد بن وليد رضہ جن ماڻهن تي حملو ڪيو انهن تنهن مهل ئي اسلام قبول ڪرڻ جو اعلان ڪيو، پر هنن "اَسْلَمْنَا" (اسان اسلام قبول ڪيو) چوڻ بدران "صَبَانَا صَبَانَا" چيو، جنهن جو مطلب آهي تہ اسان پنهنجي (اصلوڪي) دين تان ڦري وياسون.

حضرت خالد بن وليد رضہ کين قتل ڪري ڇڏيو. نبي سونهاري ﷺ جن جي خدمت ۾ جڏهن اهو احوال پهتو، تڏهن ٽي دفعا چيائون. اَللّٰهُمَّ إِنِّيْ اَبْرَءُ اِلَيْکَ مِمَّا صَنَعَ خَالِدُ (اي منهنجا الله خالد جيڪي ڪجهہ ڪيو مان ان کان پاڻ بري رکان ٿو.)

---

(١) "رُهَاط" بنو هـذيل وارن جي ڳوٺ جو نـالو آهي جيـڪو مکي کان مديني ڏانـهن وينـدڙ واٽ تي هو. معجم البلدان "ياقوت" جلد ٣ ص ١٠٧.

(٢) مکي کان اٽڪل ٤٥ ڪلوميٽرن جي پنڌ تي يمن ڏانهن ويندڙ واٽ تي "يَلملَم" نالي هيءَ ٽڪري آهي. يمن يا ان طرف کان ايندڙ حاجين لاءِ اهو "ميقات" بہ آهي، جتي هو احرام ٻڌندا آهن. هن ٽڪريءَ جي لڳ هڪ وڏو ڳوٺ آهي جنهن کي "سعديہ" سڏيو ويندو آهي.
جزيرة العرب ـ مولانا محمد رابع ندوي ص ٢٢٨. معجم البلدان ـ ياقوت ج ٥ ص ٤٤١. صحيح بخاري جلد ٢ ص ٦٢٢.

ان کانپوءِ سرور ڪائنات ﷺ جن هرهڪ شهيد جي مال، جان ۽ هرهڪ شيءِ جو معاوضو پري ڏنائون. (١)

(٥٥) سَرِيَّہ اَبُو عَامِر بن سُلَيۡم رض

هن سال "غَزۡوَہ حُنَين" کانپوءِ "غزۡوَہ طَائِف" کان اڳ نبي ڪريم ﷺ حضرت ابو عَامِر عُبَيۡد بن سُلَيۡم بن حَضَّار اَشۡعَرِيّ رضہ جي اڳواڻيءِ ۾ هڪ "سَرِيَّہ"، "اَوۡطَاس" ڏانهن انهن ڪافرن جي ڪڍ اماڻيو، جيڪي "حُنَين" مان پاڻ بچائي ڀڳا هئا. "اَوۡطَاس" هڪ ننڍي ماٿري جو نالو آهي، جيڪا "بَنُو هَوَازِن" وارن جي علائقي ۾ هئي، (٢) اَوۡطَاس" ۾ مقابلو ٿيو. جنهن ۾ ڪافرن کي ذلت نصيب ٿي ۽ سندن اڳواڻ دريد بن صِمَّہ بہ مارجي ويو. ان کانپوءِ ڪافرن مان "جُشمي" قبيلي جي هڪ شخص تير اڇلايو، جيڪو ابو عامر جي گوڏي ۾ لڳو. جنهن جي نتيجي ۾ ابو عَامِر رضہ شهيد ٿي ويو.

ان تير اڇلائڻ واري جو نالو "سلمہ" هو. جيڪو دريد بن صِمَّہ جو پٽ هو. پاڻ ڪريم ﷺ جن تائين جڏهن اها خبر پهتي تہ پاڻ ﷺ حضرت ابو عامر رضہ لاءِ بخشش جي دعا گهريائون.

اَللّٰهُمَّ اغۡفِرۡ لِعُبَيۡدٍ اَبِيۡ عَامِرٍ اَللّٰهُمَّ اجۡعَلۡهُ فَوۡقَ كَثِيۡرٍ مِّنۡ خَلۡقِكَ مِنَ النَّاسِ.

"اي الله ابو عامر عبيد رضہ کي بخش، اي الله ان کي پنهنجي گهڻن ماڻهن کان مٿاهون درجو ڏي."

هن ئي موقعي تي ابوعامر رضہ جي قاتل کي مشهور صحابي حضرت ابومُوسيٰ اَشۡعَرِي رضہ قتل ڪري ڇڏيو. جيڪو ابو عامر عبيد رضہ جو ڀائيٽو هو.

(٥٦) سَرِيَّہ طُفَيۡل بن عَمۡرو رض

هن ئي سال شوال جي ئي مهيني ۾ "غَزۡوَہ حُنَين" ۽ "طَائِف" جي وچين عرصي ۾ حضرت طُفَيۡل بن عَمۡرو دئلي رضہ جي اڳواڻي ۾ هڪ سَرِيَّہ "ذُوالۡكَفَّين" نالي هڪ بت کي ڊاهڻ لاءِ موڪليو ويو. هي بت ڪاٺيءَ جو ٺهيل هو، ۽ "دَوۡس قبيلي" وارا ان کي پوڄيندا هئا.

مسلمانن اتي پهچي اول ان بت کي ڀڳو ۽ پوءِ ساڙي ڇڏيائون. ان کانپوءِ هو نبي ڪريم ﷺ جي طائف اسهڻ جي چوٽين ڏينهن واپس آيا.

(٥٧) سَرِيَّہ قَيۡس بن اَسَد رض

هن سال ذوالقعد جي مهيني ۾ نبي ڪريم ﷺ جن جڏهن "جعرانہ" (٣) کان واپس پهتا، تہ پوءِ

---

(١) هن واقعي کانپوءِ نبي اڪرم ﷺ جن حضرت علي رضہ کي ڪافي ڏوڪڙ ساڻ ڏيئي، بنو "جذيمہ" وارن ڏانهن موڪليو. حضرت علي رضہ اتي پهچڻ سان جنهن جو جيترو نقصان ٿيو هو انهن کي ان جو عيوضو پري ڏنو ۽ ان کانپوءِ جيڪا رقم وڌس بچي پيئي، اها بہ انهن ۾ ورهائي ڇڏيائون. ان کانپوءِ واپس اچي اها رپورٽ نبي اڪرم ﷺ آڏو پيش ڪيائون. جنهن تي پاڻ ڏاڍو خوش ٿيا. (شرح علي مواهب ـ زرقاني جلد ٣ ص ٣)

(٢) "اوطاس" نالي وادي مڪي کان طائف ڏانهن ويندڙ واٽ تي هئي. ان جي آسپاس هوازن قبيلي وارا رهندا هئا. "حنين" نالي مشهور ڳوٺ بہ هن وادي ۾ ئي هو. (جزيرة العرب ـ محمد رابع ص ٢٧٦)

(٣) "جعرانہ" نالي هي ماڳ مڪي جي اتر ۾ طائف ڏانهن ويندڙ واٽ تي آهي. هتان مڪي جو فاصلو ٢٧ ڪلوميٽر ٿيندو. هن علائقي ۾ زمين اندر مٺي پاڻيءَ جا ذخيره موجود آهن. انڪري ڪيترن جاين تي کوهہ کوٽايا ويا هئا جيڪي

حضرت قَيس بن آسَد بن عباده رضہ کي چار سؤ سوارن جي هڪ جماعت سان "صُداء" وارن ڏانهن موڪليائون. هي عربن جي هڪ قبيلي جو نالو آهي، جيڪي يمن جي پاسي رهندا هئا. "صداء" قبيلي وارا ان دعوت تي مديني آيا ۽ پاڻ ڪريم ﷺ جن جي آڏو اسلام قبول ڪيائون.

(٥٨ - ٥٩) سَرِيَّہ خَالِدِ بن وَلِيدُ رضہ

هن سال ذوالقعد جي مهيني ۾ نبي ڪريم ﷺ "غزوَہ طَائِف" کان واندا ٿي "جِعرانہ" ۾ غنيمت جو مال ورهائي واپس پهتا، تہ حضرت خالد بن وليد رضہ جي اڳواڻيءَ ۾ هڪ جماعت "هَمْدَان" قبيلي وارن ڏانهن "يمن" رواني ڪيائون.

حضرت خالد بن وليد رضہ ڇهہ مهينا اتي ترسيو، ۽ "هَمْدَان" قبيلي وارن کي اسلام جي دعوت ڏنائين، پر هنن تي ڪو اثر نہ ٿيو. ان ڪانپوءِ خالد رضہ سندن ڪجهہ ماڻهن کي قيد ڪيو.

نبي ڪريم ﷺ جن کي جڏهن اها خبر پئي تڏهن حضرت خالد رضہ کي واپس گهرائي ۽ سندن جاءِ تي حضرت علي بن ابوطالب رضہ کي ڪجهہ صحابين سان گڏ روانو ڪيائون. حضرت علي رضہ جن جڏهن اتي پهتا تہ "هَمْدَان" قبيلي وارن آڻ مڃي ۽ سندن هٿ تي اسلام قبول ڪيائون. هن سَرِيَّ دوران هڪ صحابي بُرَيدَہ بن حُصَيب رضہ اَسلَميءَ جي دل ۾ حضرت علي رضہ خلاف ڪجهہ بغض پيدا ٿيو. جنهن جو سبب اهو هو جو حضرت علي رضہ پنهنجي حصي ۾ جيڪا ٻانهي چوندي اها ٻين سيني کان وڌيڪ حسين هئي. ان ڳالهہ بُرَيدَہ جي دل ۾ گمان پيدا ڪيو تہ حضرت علي رضہ غنيمت ۾ خيانت ڪئي آهي. ان ڪانپوءِ هو جڏهن مديني واپس پهتا تہ اهو ذڪر نبي اڪرم ﷺ جن سان ڪيو ويو. ان تي پاڻ ﷺ فرمايائون: "اي بريده! علي لاءِ ڪجهہ نہ چؤ، هو مون منجهان آهي، ۽ مان هن مان، جيڪڏهن توکي ان سان محبت آهي تہ ان محبت کي وڌاءِ."

بُرَيدَہ رضہ جو چوڻ آهي تہ "ان ڪانپوءِ مون کي علي رضہ کان وڌيڪ پيارو ٻيو ڪوبہ ڪونہ لڳندو هو."

شامي پنهنجي سيرت ۾ "ابن اسحاق" جي هيءَ روايت نقل ڪئي آهي. "يمن ۾ حضرت علي رضہ کي ٻہ ٻانهيون مليون". جن مان هڪ جو ذڪر هينئر ڪيو ويو. جڏهن تہ ٻيءَ جو ذڪر وري ڏهين هجريءَ جي واقعات ۾ ڪيو ويندو.

گهڻا اونها ٻہ نہ هئا ۽ انهن منجهان ماڻهو آسانيءَ سان پاڻي ڪڍي سگهندا هئا. ان سهولت ڪري اڪثر قافلا هتي منزل ڪندا هئا. حضور انور ﷺ جن ٻہ طائف کان موٽ تي جعرانہ ۾ منزل ڪئي. بعد ۾ ان جاءِ تي هڪ مسجد جوڙائي ويئي. نبي اڪرم ﷺ انڪل ڏهاڪو ڏينهن هتي ترسيا. ان دوران "حنين" مان هٿ آيل غنيمت جو مال مجاهدن ۾ ورهايائون. پوءِ ان ڪم کان واندا ٿي هتان ئي "احرام" ٻڌي "عمري" لاءِ روانا ٿيا. عمري ادا ڪرڻ ڪانپوءِ عَتّاب بن اسيد کي مڪي جو گورنر مقرر ڪيائون، ۽ ساڻس گڏ حضرت معاذ بن جبل کي مذهبي معاملن جو شعبو سپرد ڪيائون ۽ پوءِ پاڻ ﷺ جن مديني روانا ٿيا، ۽ ذوالقعد مهيني جي چوويهين تاريخ پنهنجي ماڳ تي موٽي آيا.

" دلائل النبوة" بيهقي ج ٥ ص ٢٠٢- ٢٠١، معجم البلدان "ياقوت حموي" جلد ٢ ص ١٤٢، "البدايہ والنهايہ" ابن ڪثير ج ٤ ص ٦٥- ٢٦٤، "الرحيق المختوم" مولانا صفي الرحمن مبارڪپوري ص ٦٦٩، جزيرة العرب" محمد رابع ندوي" ص ٢٧٤.

فصل انون

هن فصل ۾ سن نائين هجري دوران موڪليل "سرايا" جو ذڪر موجود آهي.

(٦٠) سَرِيَّہ عيينہ بن حِصن رضہ

هن سال محرم جي مهيني ۾ عُيَيْنہ بن حِصْن فَزارِيءَ رضہ جي اڳواڻيءَ ۾ هڪ سَرِيَّہ "بنو تَمِيمْ" وارن ڏانهن اماڻيو ويو، جيڪي مڪي ۽ مديني جي وچ تي "سُقْيَا" نالي ڳوٺ ۾ رهندا هئا. "سُقْيَا" هڪ وڏو واهڻ هو، جيڪو فُرع جي پسگردائيءَ ۾ "جُحْفَہ" ڏانهن ويندڙ وات تي سترهن ميلن جي پنڌ تي هو. (١)

حضرت عُيَيْنَہ رضہ سان گڏ نبي اڪرم ﷺ طرفان پنجاه عرب سوارن جو هڪ جٿو موڪليو ويو، جنهن ۾ مهاجرن توڙي انصار مان ڪوبہ شامل نہ هو.

هن مقابلي ۾ ڪافرن جا يارهن مرد، ايڪيهہ زالون ۽ ٽيهہ ٻار گرفتار ڪيا ويا. (٢)

(٦١) سَرِيَّہ عَبْدُالله بن عَوْسَجَہ رضہ

• هن سال صفر جي چنڊ ڏسڻ سان ئي حضرت عَبْدُالله بن عَوْسَجَہ رضہ جي اڳواڻيءَ ۾ هڪ جماعت کي دين جي دعوت پهچائڻ لاءِ "بَنُو حَارِث بن عَمْرُو" وارن ڏانهن اماڻيو ويو، پر هنن اها دعوت رد ڪري ڇڏي. نبي انور ﷺ سندن حق ۾ پاراتو ڏنو، جنهن جي نتيجي ۾ هو پنهنجا هوش، حواس وڃائي ويٺا ۽ سندن جسم ڏڪڻ لڳا. روايت مطابق اڄ سوڌو ان علائقي ۾ آباد ماڻهو جيڪي ڳالهائين ٿا تہ ان جو مطلب ڪو مشڪل سان سمجهي سگهندو آهي. (٣)

(٦٢) سَرِيَّہ قُطْبَہ بن عَامِر انْصَارِي رضہ

هن سال صفر جي ئي مهيني ۾ حضرت قُطْبَہ بن عَامِر انْصَارِي خزرجي بَدْري رضہ جي اڳواڻيءَ ۾ ويهن ماڻهن جي هڪ جماعت کي "بنو خَثْعَم" وارن ڏانهن "يمن" اماڻيو ويو. هو "بِيْشَہ" نالي ڳوٺ ۾ رهندا هئا، جيڪو "تَبَالَہ" شهر جي ويجهڙائي ۾ هو، جنهن جي ٻاهران هڪ مضبوط ڪوٽ بہ ٺهيل هو. هن مقابلي ۾ مسلمان سوڀارا ٿيا ۽ غنيمت ۾ ڪين اُٺ، ٻڪريون ۽ ڪجهہ عورتون بہ هٿ آيون.

---

(١) هي سرسبز ۽ آباد علائقو آهي، جتي ڪيترائي باغ بہ آهن. اڄ ڪلهہ هن ماڳ کي "ام البرڪ" سڏيو وڃي ٿو. وفاء الوفا علامہ سمهودي ج ٢ ص ١٢٢٤، جزيرة العرب ص ٢٧٠.

(٢) عُيَيْنَہ بن حصن سان گڏ جيڪي پنجاه ماڻهو هئا، اهي سمورا خالص اعرابي هئا. هو جڏهن مديني پهتا تہ سندن پويان "بنو تميم" طرفان ڏهن ماڻهن جو وفد بہ اچي پهتو. هنن نبي اڪرم ﷺ آڏو اسلام قبول ڪيو. ان ڪانپوءِ سندن قيدي بہ آزاد ڪيا ويا ۽ ڪين انعام اڪرام ڏيئي موٽايو ويو.

شرح مواهب ـ زرقاني ج ٣ ص ٤٣، طبقات ـ ابن سعد جلد ١ ص ٤٩٩.

(٣) شرح علي مواهب ـ زرقاني ج ٣ ص ٤٨.

خُمُس ڪڍڻ کان پوءِ غنيمت جو مال ورهايو ويو، هرهڪ کي حصي ۾ چار اُٺ يا اوتريون ٻڪريون مليون. هڪ اُٺ ڏهن ٻڪرين جي برابر ليکيو ويو. (١)

(٦٣) سَرِيَّہ ضحاڪ بن سفيان رضہ

• هن ئي سال صفر يا ربيع الاول جي مهيني ۾ يا هڪ ٻئي قول مطابق ائين هجريءَ جي پڇاڙي ۾ ضَحَّاڪ بن سُفيان ڪِلَابِيّ رضہ جي اڳواڻيءَ ۾ هڪ "سَرِيَّہ" کي "قُرَطَآء" قبيلي وارن ڏانهن اماڻيو ويو. "قُرطَآء" بَنُو عُبَيد بن ڪِلَاب جو پاڙو آهي، جنهن جو تعلق بنُو بَڪر سان آهي. (٢)

مسلمانن اتي پهچي قُرَطَآء وارن کي دين جي دعوت ڏني، جيڪا هنن رد ڪري ڇڏي. ان ڪانپو مقابلو ٿيو، جنهن ۾ مسلمان سوڀارا ٿيا ۽ غنيمت سان گڏ مديني موٽيا.

(٦٤) سَرِيَّہ عَلقَمَہ بن مُجَزِّز مُدلَجِيّ رضہ

• هن سال ربيع الآخر جي مهيني ۾ حضرت عَلْقَمَہ بن مُجَزِّز جي اڳواڻيءَ ۾ ٽي سؤ ماڻهن کي مڪي جي طرف اماڻيو ويو، ڇو جو جُدَّہ جي ساموندي ڪناري وٽ حبش کان ڪجهہ ماڻهو اچي لٿا هئا. مسلمان جڏهن اتي پهتا تہ اهي حبشي بنا ڪنهن مقابلي جي اتان ڀڄي ويا. (٣)

(٦٥) سَرِيَّہ اميرالمؤمنين عَلِي بن اَبُو طَالِب رضہ

هن سال ربيع الآخر جي مهيني ۾ اميرالمؤمنين سيدنا عَلِي بن اَبُو طَالِب رضہ کي ڏيڍ سؤ يا هڪ ٻي روايت مطابق ٻہ سؤ ماڻهن جو سرواڻ بڻائي "فُلس" نالي هڪ بُت کي ڀڃڻ لاءِ اماڻيو ويو. هي ٻ "بَنُو طَئ" وارن جو هو. حضرت عَلي رضہ ۽ سندس ساٿين اتي پهچي بُت کي ڀڃي ڀورا ڪري ڇڏيو اتان غنيمت ۾ ڪين اٺ، ٻڪريون ۽ ٻيو قيمتي سامان بہ هٿ آيو. ڪافي ماڻهو بہ گرفتار ڪيا ويا. ا مال ۾ بہ قيمتي تلوارون بہ ڪين هٿ آيون، جن جا نالا "مِخْذَم" ۽ "رَسُوْبْ" ٻڌايا ويا آهن. سيد علي رضہ اهي ٻئي تلوارون چوندي ياڻ سڳورن ﷺ جن واسطي رکيون ۽ پوءِ اهي ٻئي تلوارون جنگ جي موقعي تي نبي ڪريم ﷺ جن وٽ موجود هونديون هيون.

هنان جيڪي ماڻهو قيد ڪيا ويا، انهن ۾ مشهور سخي مرد حَاتِم بن عَبدُالله طَائي جي نياڻ "سَفَّانَہ" بہ شامل هئي، جڏهن تہ سندس ڀاءُ عدي بن حاتم جان بچائي "شام" ڏانهن ڀڄي ويو هو "سَفَّانَہ" اسلام قبول ڪيو ۽ نبي ڪريم ﷺ سندس چوڻ تي نَو سؤ جنگي قيدين کي بنا ڪنه معاوضي جي معافي ڏيئي ڇڏي. "سَفَّانہ" جڏهن پنهنجي ڪٽنب وارن وٽ واپس پهتي تڏهن پنهنج ڀاءُ عَدِيّ ڏانهن اهڙو اطلاع موڪليائين. (٤)

---

(١) مغازي "واقدي" جلد ٢ ص ٧٥٥.

(٢) شرح علي مواهب زرقاني ج ٣ ص ٥٧.

(٣) شرح علي مواهب "زرقاني" جلد ٣ ص ٥٨. مغازي واقدي جلد ٢ ص ٩٨٣.

(٤) شرح علي مواهب "زرقاني" جلد ٣ ص ٥٣. المغازي واقدي جلد ٢ ص ٨٩- ٩٨٤.

عَدِيّ بن حَاتِمِ ڏهين هجريءَ ڌاري پاڻ ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ پهتو ۽ اسلام قبول ڪيائين، جنهن جو وڏيڪ احوال هن ڪتاب جي ٽئين باب ۾ سن ڏهين هجريءَ جي واقعات ۾ ڪيو ويندو.

(٦٦) سَرِيّہ عُڪَّاشَہ بن مِحْصَن رض

هن سال ربيع الآخر جي مهيني ۾ عُڪَّاشَہ بن مِحْصَن رض جي اڳواڻيءَ ۾ هڪ "سَرِيَّہ" "جِبَاب" طرف اماڻيو ويو (١) بَنُو عُذْرَہ ۽ بَنُو بلِيّ وارا هن سرزمين جا مالڪ هئا، اهي ٻئي قُضَاعَہ قبيلي جا پاڙا آهن.

(٦٧) سَرِيّہ خَالِد بن وَلِيد رض

هن ئي سال رجب جي مهيني ۾ جڏهن نبي اڪرم ﷺ اجان تَبُوڪ ۾ ترسيل هئا، تڏهن اتان حضرت خَالِد بن وَلِيد جي اڳواڻيءَ ۾ اٽڪل سوا چار سؤ سوارن جي هڪ جماعت کي اُڪَيْدَر بن عبدالملڪ نصرانيءَ ڏانهن اماڻيائون. اُڪَيْدَر پنهنجي وقت جو ناميارو حاڪم هو، ۽ هِرَقْل طرفان "دُوْمَۃُ الْجَنْدَل" جي حڪومت سندس حوالي ڪئي ويئي هئي. اُڪَيْدَر پنهنجي طرفان ٻہ هزار اُٺ، آٺ سؤ گهوڙا، چار سؤ زرهون ۽ چار سؤ نيزا مسلمانن جي خدمت ۾ پيش ڪري ساڻن صلح نامو ڪيو. ان ڪانپوءِ هو پنهنجي ڀاءُ "مُصَاد" (٢) سان گڏ نبي ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ حاضر ٿيو. پاڻ سڳورن ﷺ طرفان ڪين جان ۽ مال جي حفاظت جو پروانو ڏنو ويو. "اُڪَيْدَر" جي اسلام قبول ڪرڻ ۾ اختلاف آهي. صحيح ڳالهہ اها آهي تہ هو ڪفر جي حالت ۾ قتل ٿيو ۽ ان روايت تي اڪثريت جو اتفاق آهي. والله اعلم. (٣)

(٦٨) سَرِيّہ اَبُوسُفْيَان بن حَرْب

هن سال جي پڇاڙيءَ تي اَبُوسُفْيَان بن حَرْب ۽ مُغِيْرَہ بن شُعْبَہ رضي الله عنهما کي "لَات" نالي مشهور بُت کي ڀڃڻ واسطي طائف طرف اماڻيو ويو. هو پنهنجي ساٿين سميت اتي پهتا ۽ ان بُت کي ڀڃي پرزا پرزا ڪري واپس آيا. (٤) هتان غنيمت ۾ ڪين سون، چاندي، زيور، ڪپڙا، خوشبوءِ ۽ ٻيو بہ

---

(١) هن سريہ ۾ چاليهہ ماڻهو شامل هئا (المغازي "واقدي" ج ٢ ص ٥٥٠)

(٢) "اُڪيدر" جي ڀاءُ جو نالو عام سيرت نگارن "مَصاد" ئي لکيو آهي. جڏهن تہ واقدي ۽ زرقانيءَ طرفان انکي "مَضاد" لکيو ويو آهي. "المغازي" واقدي جلد ٣ ص ١٠٢٧، شرح علي مواهب ـ زرقاني جلد ٣ ص ٩٢.

(٣) عام روايتن مان پروڙ پوي ٿي تہ "اُڪيدر" نبي اڪرم ﷺ جي خدمت ۾ حاضر ٿي مسلمان نہ ٿيو هو پر هن "جزيہ" ڏيڻ قبول ڪيو هو. ابو نعيم ۽ ابن منده جو خيال آهي تہ "اُڪيدر" کي مسلمان چوڻ وڏي ڀُل آهي. ٻئي طرف "بلاذري" جي روايت آهي تہ "اُڪيدر" ٻهريان اسلام قبول ڪيو هو، پر نبي انور ﷺ جي وصال بعد هو وري مرتد ٿي ويو ۽ حضرت ابوبڪر صديق رض جي خلافت واري زماني ۾ هو ڪفر جي حالت ۾ قتل ٿيو. ان بيان مان بہ معلوم ٿئي ٿو تہ سندس موت ڪفر جي حالت ۾ ئي ٿيو آهي. اسدالغابہ "ابن اثير" جلد ١ ص١١٤-١١٣، فتوح البلدان "بلاذري" ص ٧٣.

(٤) روض الانف ـ "سهيلي" جلد ٣ ص ١٩٩

ڪافي سامان هٿ آيو، جيڪو هن آڻي نبي ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ پيش ڪيو. پاڻ سڳورن ﷺ اوڏيءَ مهل ئي اهو سڀ، مال آڻڻ وارن ۾ ورهائي ڇڏيو.

(٦٩) بَعثِ اَبوُ مُوسيٰ ۽ مُعَاذ بن جَبَل رضہ

• هن ئي سال يا هڪ ٻي روايت مطابق ڏهين هجريءَ جي ربيع الآخر مهيني ۾ ٻن صحابين ابو مُوسيٰ اَشعَريَ رضہ ۽ مُعَاذ بن جَبل رضي الله عنهما کي يمن جو والي مقرر ڪيو ويو. يمن جو علائقو جيئن تہ ٻن حصن ۾ ورهايل هو، هڪ مٿانهون حصو ۽ ٻيو هيٺانهون. ان ڪري نبي اڪرم ﷺ جن مٿانهون حصو حضرت مُعَاذ رضہ کي سونپيو ۽ هيٺاهين حصي جو انتظام حضرت اَبوُ مُوسيٰ اَشعَريءَ رضہ جي حوالي ڪيو ويو. وڃڻ وقت پاڻ ڪريم ﷺ جن کين فرمايو:

يَسِّرَا وَلاَ تُعَسِّرَا وَبَشِّرَا وَلاَ تُنَفِّرَا. (١)

(سولائي ڪجو، ڏکيائي نہ ڪجو، خوشخبري ٻڌائجو. نفرت نہ ڏيارجو.)

هڪ ڏينهن يمن ۾ فجر جي نماز پڙهائيندي، حضرت مُعَاذ "سورة نساء" جي تلاوت ڪري رهيو هو، ٻوءِ جڏهن هو هن آيت تي پهتو:

وَاتَّخَذَ اللّٰهُ اِبْرَاهِيْمَ خَلِيْلاً. (٢)

(۽ بڻايو الله ابراهيم کي دوست).

ان تي پٺيان ٻيٺل جماعت مان هڪ شخص چوڻ لڳو:

"ابراهيم جي امڙ جون اکيون ٺريون پيون"

(١) صحيح بخاري جلد ٢ ص ٦٢٢، شرح عليٰ مواهب - زرقاني ج ٣ ص ٩٩.

(٢) سورة النساء ٤ آيت ١٢٥.

فصل نائون

هن فصل ۾ سن ڏهين هجريءَ جي سرايا جو ذڪر ڪيو ويو آهي.

(۷۰) سَرِيَّہ خَالِدِ بن وَلِيۡد رضہ

هن سال ربيع الاول يا ربيع الآخر، يا وري هڪ ٻي روايت موجب جمادي الاول جي مهيني ۾ حضرت خَالِدِ بن وَلِيۡد رضہ جي اڳواڻيءَ هيٺ هڪ "سَرِيَّہ" دين جي دعوت پهچائڻ لاءِ قبيلي حارث بن ڪعب جي هڪ شاخ بنو عَبد المدان وارن ڏانهن "نَجرَان" (۱) اماڻيو ويو. هي شهر "يمن" ۾ آهي.

پاڪ ڪريم ﷺ طرفان حضرت خالد رضہ کي فرمايو ويو تہ هو اتي پهچي قبيلي وارن کي اسلام جي دعوت ڏين. پوءِ جي هو ان دعوت کي قبول ڪن تہ کين امان ڏني وڃي نہ تہ ٻيءَ صورت ۾ انهن

---

(۱) "نجران" ماضيءَ جو هڪ اهڙو مشهور شهر آهي، جنهن جو ذڪر يهودي يوناني، عيسائي، آرامي توڙي اسلامي تاريخن ۾ موجود آهي. پر پوءِ بہ اتان جيڪا معلومات ملي ٿي اها ايتري گهڻي نہ آهي جو هن شهر جي ڪا حقيقي تاريخ مرتب ڪري سگهجي. عام ماڻهن طرفان ڪيتريون ڳالهيون تہ اهڙيون ٺڌايون ويون آهن، جن جي حيثيت افسانوي آهي. باقي آثار قديمہ جي ماهرن ۽ مشهور سياحن جيڪا تحقيق ڪئي آهي، ان منجهان اها پروڙ پوي ٿي تہ اسلام جي ابتدائي دور ۾ هي شهر پنهنجي پوري اوج تي هو ۽ سندس ساک ۽ شهرت پري پري تائين ڦهلل هئي. جيو وڃي ٿو تہ هي شهر يمن جي اتر ۾ "صنعاءَ" کان اتڪل ڇهن ستن ڏينهن جي پنڌ تي آباد هو ۽ هتان جا ماڻهو ڏاڍي خوشحال ۽ پُر امن زندگي گذاريندا هئا.

زراعت، صنعت، تجارت توڙي معدني وسائل جي لحاظ کان شايد ڪو اهڙو شهر هوندو جيڪو "نجران" جو مقابلو ڪري سگهي. خاص طور ڪپڙي، چمڙي ۽ هٿيارن ٺاهڻ جون صنعتون تہ ملڪان ملڪ مشهور هيون.

يمني چادرون ۽ چوغا جن جي شهرت سموري عرب دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ تائين پڌڻ ۾ ايندي هئي، اهي بہ هتي ئي تيار ٿيندا هئا.

بيهڪ جي لحاظ کان بہ "نجران" ان بين الاقوامي شاهراه تي آباد هو، جتان سڄي دنيا ڏانهن قافلن جي اچ وڃ هر وقت جاري هوندي هئي. هڪ طرف حضر موت کان حجاز تائين تہ ٻئي طرف وري "يمن" کان "يمامہ" ۽ اتان وري عراق ۽ بحرين تائين ويندڙ قافلا "نجران" مان ئي لنگهندا هئا. شهر جي چوڌاري ڪاري پٿر جو هڪ مضبوط ڪوٽ نڪتل هو.

يورپ جو مشهور سيلاني Joseph Halvey جنهن ۱۸۱۰ ڌاري هن شهر بابت کوجنا ڪئي، ان جي راءِ آهي تہ "نجران جو شهر" "مدينة الاخدود" جي ويجهڙائيءَ ۾ ئي آباد هو. جتي ڪاري پٿر واري ڪوٽ جي پٽ ۽ اسلامي دور جي هڪ قتل مسجد جا آثار اڄان سوڌو موجود آهن. باقي هن وقت ان نالي سان ڪوبہ شهر سموري عرب دنيا ۾ ڪٿي بہ موجود نہ آهي.

دائــرة المــعارف اسلامي جلد ۲۲ ص ۱۲۷ـ ۱۳۳، "معجم البلدان" ياقوت حموي جلد ۵ ص ۲۷۱ـ ۲۶۶. "فتوح البلدان" بلاذري ص ۶۸ ـ ۶۴.

سان جنگ جوڙي وڃي. حضرت خالد رضہ طرفان جڏهن انهن کي دين جي دعوت ڏني ويئي تہ هنن اها قبول ڪئي ۽ خالد رضہ طرفان موت ۾ کين امانَ بخشي ويئي. (۱)

(۷۱) سَرِيَّہ مِقْدَاد بن اَسْوَد رضہ

هن سال حضرت مِقْداد بن اَسْوَد رضہ کي ڪجهہ عربن ڏانهن موڪليو ويو. مِقْداد رضہ جڏهن کين ويجهو ٿيو تہ منجهانئن هر هڪ پنهنجي مُنهن وٺي ڀڳو ۽ باقي سندن هڪڙو ماڻهو پٺتي رهجي ويو جنهن وٽ ڪافي مال موجود هو. پوءِ ان ماڻهوءَ مسلمانن کي سلام ڪيو ۽ "لَآ اِلٰهَ اِلَّا اللهُ" بہ پڙهيائين. ان تي حضرت مِقْدَاد سوچيو تہ هيءَ ماڻهو پاڻ کي مجبوريءَ سبب مسلمان ظاهر ڪري رهيو آهي، جيڪو صحيح نہ آهي، انڪري هن کيس قتل ڪري ڇڏيو.

موت تي جڏهن اهو احوال پاڻ سڳورن ﷺ جن تائين پهتو، تڏهن حضرت مقداد کي پاڻ وٽ گهرائي سختي سان پڇيائون: "اي مِقْدَاد! تو لَآ اِلٰـہَ اِلَّا اللهُ چوڻ واري هڪ ماڻهو کي قتل ڪيو، ان ڪان ڪيئن جان ڇڏائيندين"؟

چيو وڃي ٿو تہ ان موقعي تي خدا تعاليٰ طرفان هيءَ آيت نازل ٿي:

يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْٓا اِذَا ضَرَبْتُمْ فِيْ سَبِيْلِ اللهِ فَتَبَيَّنُوْا (۲)

(اي ايمان وارؤ، جڏهن اوهان رب جي رستي ۾ نڪرو تہ پوءِ پوري جاچ رکو.)

هڪ ٻي روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ اها آيت مُحَلِم بن جَثَّامَہ جي باري ۾ نازل ٿي هئي (۳) جنهن جو ذڪر اڳتي هن ڪتاب جي ٽئين ڀاڱي جي اٺين باب ۾ اچي رهيو آهي.

(۷۲) سَرِيَّہ حضرت عَلِي بن اَبُو طَالِب رضہ

هن سال رمضان شريف جي مهيني ۾ حضرت عَلِي بن اَبُوطَالِب رضہ کي ٽي سؤ سوارن سان گڏ هڪ دفعو ٻيهر يمن ڏانهن اماڻيو ويو. (۴) مسلمانن اتي پهچي ماڻهن کي اسلام جي دعوت ڏني، جنهن تي هو مقابلي لاءِ تيار ٿيا. هن موقعي تي دشمن جا ويهہ ماڻهو مارجي ويا. باقي ڀڄي جان بچائي وٺي ڀڳا ۽ پنهنجي پنيان ڪافي مال ڇڏي ويا. هاڻي حضرت علي سائينءَ کين ٻيهر دين جي دعوت ڏني جيڪا هنن قبول ڪئي،ان ڪانپوءِ کين امان ڏني ويئي.

حضرت علي رضہ جن ڪجهہ وقت اتي ترسي پيا ۽ اتان جي رهواسين کي قرآن پڙهائيندا ۽ دين جا حڪم سيکاريندا رهيا، تانجو "حَجَّةُ الْوَدَاعَ" جي موقعي تي اچي مٺي مرسل ﷺ جن سان گڏيا. (۵)

---

(۱) البدايہ والنهايہ ـ ابن ڪثير جلد ۵ ص ۸۸، سيرة ابن هشام ج ۴ ص ۲۰۴ـ ۲۰۲، دلائل النبوه "بيهقي" جلد ۵ ص ۴۱۲ـ ۴۱۱، شرح علي مواهب "زرقاني" جلد ۳ ص ۱۰۲.

(۲) پاره ۵ سورة النساء ۴ آيت ۹۴.

(۳) سيرة ابن هشام ج ۴ ص ۲۳۵، البدايہ والنهايہ ـ ابن ڪثير ج ۴ ص ۲۶ـ ۲۲۴.

(۴) "مغازي" "واقدي" جلد ۳ ص ۱۰۷۹، طبقات الڪبريٰ "ابن سعد" ج ۱ ص ۵۰۷.

(۵) شرح عليٰ مواهب للدنيہ ـ زرقاني جلد ۳ ص ۱۰۲

(٧٣) سَرِيَّہ بَنُو عَبس

هن سال رسول خدا ﷺ جن قريش جي قافلي پٺيان هڪ "سريہ" روانو ڪيو، جنهن ۾ "بنو عبس" وارن جا نوَ ماڻهو شامل هئا. (١)

(٧٤) سَرِيَّہ رِعْيَـة سُحَيمِي

هن سال رسول ڪريم ﷺ جن هڪ "سَرِيَّہ" کي رعيہ سُحَيْمِي ڏانهن اماڻيو، ڇو جو ان وقت تائين هن اسلام قبول نہ ڪيو هو. مسلمانن اتي پهچي سندس سموري مال ملڪيت تي قبضو ڪيو ۽ ٻارن ٻچن کي بہ قيد ڪيائون، پوءِ اهو سڀ ڪجهہ پاڻ سان گڏ آڻي اچي مديني پهتا. ان ڪانپوءِ رِعيَہ بہ سندن پٺيان اچي مديني پهتو، پر ان کان اڳ سندس سمورو مال مجاهدن ۾ ورهائجي چڪو هو.

رِعيَہ پاڻ ڪريم ﷺ جن آڏو اسلام قبول ڪيو ۽ سندن هٿ مبارڪ تي بيعت ڪئي. ان ڪانپوءِ سندس سمورو مال متاع ۽ ٻار ٻچا ڪيس موٽي مليا. (٢)

رِعيَہ جو اچار "طبري" رُعَية سُحَيمِي لکيو آهي.

(٧٥) سَرِيَّہ ابُوْ اُمَامَہ بَاهِلِيؓ

هن سال حضرت ابُوْ اُمَامَہ بَاهِلِي رضہ کي هڪ جماعت سان گڏ دين جي دعوت پهچائڻ لاءِ سندس ئي قوم بنو باهلہ وارن ڏانهن موڪليو ويو، جن اها دعوت قبول ڪئي ۽ مسلمان ٿيا. ابو اُمَامَہ جو نالو صُدَيَ بن عَجْلَان ٻڌايو ويو آهي. (٣)

---

(١) البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٥ ص ٧٩ ء

(٢) "اسد الغابہ" ابن اثير جلد ٢ ص ٧٧-١٧٦

(٣) اسد الغابہ ـ ابن اثير جلد ٣ ص ١٧

فصل ڏهون

هن فصل ۾ سن يارهين هجريءَ دوران موڪليل سرايا جو ذڪر ڪيو ويو آهي.

هن فصل ۾ نبي سڳوري ﷺ جن هتان موڪليل سرايا جي ذڪر سان گڏ ٿورو ذڪر حضرت ابوبڪر صديق رضہ هتان موڪليل "سَرِيَّہ" جو بہ ڪيو ويو آهي.

(٧٦) سَرِيَّہ جَرِيْر بن عَبْدُالله رضہ

• هن سال جرير بن عَبْدُالله بَجَلِيّءَ رضہ کي يمن ڏانهن "ذُوالخَلَصَہ" نالي هڪ مَڙهيءَ کي ڍاهڻ لاءِ موڪليو ويو، جنهن بنو خثعم ۽ بنو بَجليہ وارن جو بت رکيل هو. حضرت جَرِيُر جو تعلق بہ ان قبيلي سان هو. ڪافرن هيءَ مڙهي ڪعبت الله جي ضد ۾ جوڙي هئي تہ جيئن ماڻهن جو ڌيان خدا جي گهر کان ڦيرائي "ذُوالخلصہ" ڏانهن ڪجي. هو ان مڙهيءَ کي "ڪعبہ يمانيہ" نالي پڻيان سڏيندا هئا، ۽ اصلي مکي واري ڪعبي کي "ڪَعْبَہ شَامِيَّہ" چوندا هئا. [١]

زرقاني "شرح عليٰ المواهب اللدنيہ" ۾ ڄاڻايو آهي تہ پاڻ ڪريم ﷺ جن حجة الوداع کان مديني موٽي اچڻ ڪانپوءِ حضرت جَرِيْر رضہ کي هن ڪم لاءِ اماڻيو هو. ان ڪري هي واقعو پاڻ سڳورن ﷺ جن جي وِصال کان اٽڪل بہ مهينا اڳ جو آهي. ان مان اها پروڙ پوي ٿي تہ حضرت جَرِيُر رضہ جي روانگي يارهين هجريءَ جي محرم مهيني ۾ ٿي هوندي. [٢]

هن سريہ لاءِ نبي سونهاري ﷺ جن حضرت جَرِيْر رضہ سان گڏ "اَحْمَس" قبيلي وارن مان هڪ سؤ پنجاه سوار بہ موڪليا هئا، جن ۾ اَبُوْاَرْطَاه رضہ بہ شامل هو. هنن ان مڙهيءَ کي ڍاهي پوءِ باهہ ڏني ۽ اتي جيڪي پوڄاري موجود هئا، تن کي قتل ڪري ڇڏيو. پوءِ "اَبُوْاَرْطَاه" کي اها خوشخبري ٻڌائڻ لاءِ نبي سڳوري ﷺ جن جي خدمت ۾ اڳوات مديني اماڻيو. جنهن اچي ٻڌايو: "اي الله جا رسول ﷺ! اسان دشمن کي گري اڻ وانگر ڪري ڇڏيو سون."

خدا جي سچي رسول ﷺ جن اها ڳالهہ ٻڌي ايترو تہ خوش ٿيا جو "اَحْمَس" قبيلي وارن لاءِ پنج دفعا برڪت جي دعا گهريائون. [٣]

هن سوڀ کان پوءِ حضرت جَرِيْر رضہ پنهنجي ساٿين سان گڏ مديني ڏانهن موٽي رهيو هو تہ ڪيس رستي ۾ پاڻ ڪريم ﷺ جن جي وِصال جي خبر پيئي [٤].

---

(١) صحيح بخاري شريف جلد ٢ ص ٦٢٤، سيرة نبويہ ـ ابن ڪثير جلد ٤ ص ١٥٢.

(٢) شرح عليٰ مواهب ـ زرقاني ج ٣ ص ١٠٧.

(٣) صحيح بخاري جلد ٢ ص ٦٢٤.

(٤) شرح عليٰ مواهب ـ "زرقاني" ج ٣ ص ١٠٧.

(٧٧) سَرِيَّہ عَلِي بن اَبُوْطَالِب رضہ ۽ خَالِد بن سَعِيْد رضہ

هن سال حضرت عَلي بن اَبُوطَالِب ۽ حضرت خَالِد بن سَعِيد بن عَاص رضي الله تعاليٰ عنهما کي هک "سَرِيَّہ" سان گڏ "يمن" ڏانهن اماڻيو ويو. کين هدايو ويو تہ جيڪڏهن هو لشڪر سان گڏ رهيا تہ سندن اڳواڻ حضرت علي رضہ هوندو، پر جيڪڏهن کين الڳ ٿيڻو پيو تہ ٻنهي صحابين مان هرهڪ پنهنجي جاءِ تي اڳواڻ هوندو.

ان کان پوءِ هو يمن پهتا ۽ دشمن جا ڪجهہ ماڻهو قيد ڪري موٽي آيا. (١)

(٧٨) سَرِيَّہ خَالِد رضہ بن وَلِيْد

• هن سال خَالِد رضہ بن وَلِيْد کي هک سَرِيَّہ سان "بَنُو خَثْعَم" وارن ڏانهن "يمن" موڪليو ويو. خَالِد رضہ جڏهن اتي پهتو تہ "بَنُو خَثْعَم" وارا ڪانئس پناهہ وٺڻ لاءِ سندس آڏو سجدي ۾ ڪري پيا پر حضرت خالد کين قتل ڪري ڇڏيو.

پاڻ ڪريم ﷺ جن تائين جڏهن اها خبر پهتي، تڏهن انهن جي اڌ ديت ڀري ڏنائون.

(٧٩) سَرِيَّہ اُسَامَہ بن زَيْد رضہ

• هن سال صفر مهيني جي پڇاڙيءَ ڌاري حضرت اُسَامَہ بن زَيْد رضہ جي اڳواڻيءَ ۾ هک سَرِيَّہ "اُبْنيٰ" طرف اماڻيو ويو. هي ماڳ "بَلْقَاء" جي پسگردائيءَ ۾ "شَرَاة" جي سرزمين تي شامي سرحدن اندر هو (٢) نبي سڳوري ﷺ جن هٿان موڪليل هي آخري "سَرِيَّہ" آهي. (٣)

صفر مهيني جي ٢٦ تاريخ ڇنڇر جي ڏينهن ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جن انهن رومين خلاف جهاد جو حڪم ڏنو، جن جي هٿ شام جي حڪومت هئي ۽ ان جي ٻئي ڏينهن يعني آچر جي صبح جو صفر جي ستاويهين تاريخ حضرت "اُسَامَہ رضہ" کي ان لشڪر جو اڳواڻ مقرر ڪيو ويو. اربع رات صفر جي ٽيهين تاريخ رسول خدا ﷺ جن بيمار ٿي پيا، يعني کين مٿي جي سور ۽ بخار جي شڪايت ٿي پيئي، پر ان هوندي بہ خميس جي ڏينهن ربيع الاول جي پهرين تاريخ سرڪار مدينہ ﷺ جن پنهنجي مبارڪ هٿن سان حضرت اُسَامَہ رضہ لاءِ جهنڊو تيار ڪيو.

حضرت اُسَامَہ رضہ جي اڳواڻيءَ ۾ جيڪو لشڪر تيار ڪيو ويو، ان ۾ مهاجرن مان سيدنا اَبُوبَڪْر صِدِيْق رضہ، عُمر بن خَطَّاب رضہ، عُثْمَان بن عَفَّان رضہ، اَبُو عُبَيْدَہ بن جَرَّاح رضہ، سَعْد بن اَبي وَقَّاص رضہ، سَعِيْد بن زَيْد رضي الله تعاليٰ عنهم، ۽ انصارن مان قَتَادہ بن نُعْمَان رضہ، سلمہ ابن اَسْلَم بن حريش رضہ، وغيره جهڙا مٿير مرد شامل هئا. (۴)

ان کان پوءِ ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ فرمايو: "اُسَامَہ رضہ جي لشڪر کي موڪليو."

---

(١) شرح علي مواهب ـ زرقاني ج٢ ص ١٢٠.

(٢) معجم البلدان "ياقوت" جلد ١ ص ٧٩، شرح علي مواهب ـ "زرقاني" ج ٣ ص ١٠٧.

(٣) روض الانف "سهيلي" ج ۴ ص ٢۴٦، شرح علي مواهب ـ زرقاني جلد ٣ ص ١٠٧.

(۴) مغازي "واقدي" ج ٣ ص ١١١٨.

حضرت "اُسامہ رضہ" مني مرسل ﷺ کان موڪلاتي مديني کان ٽي ميل ٻاهر، "غابہ" جي پريان يعني "اُحُد" جبل جي پٺين پاسي جُرُف" (١) نالي ماڳ تي اچي پنهنجي ڪيمپ قائم ڪئي تہ جيئن سمورو لشڪر سولائيءَ سان اتي ڪٺو ڪري سگهجي. مسلمان اجان اتي ئي ترسيل هئا تہ ڪين پاڻ ڪريم ﷺ جن جي بيماري وڌي وڃڻ جي خبر پهتي. اهو ٻڌندي ئي حضرت ابوبڪر رضہ، عمر رضہ، عثمان رضہ، ابوعبيده رضہ ۽ ساڻن گڏ ڪجهہ ٻين صحابين بہ مديني موٽ ڪاڏي.

سومر جي ڏينهن ربيع الاول جي ٻارهين تاريخ "اُسامہ رضہ" اتان جهاد لاءِ اُسهڻ جو ارادو ڪيو تہ ڪين اوچتو سچي سرور ﷺ جن جي وصال جي خبر پهتي. اهو ٻڌندي ئي هو پنهنجي ساٿين سميت مديني موٽي آيو.

ان ڪانپوءِ جڏهن سيدنا صديق اڪبر رضہ ڪي خليفو چونڊيو ويو تہ هن پنهنجي خلافت وارن ڪمن ۾ سڀ کان پهريان " حضرت اُسامہ" جي لشڪر کي رواني ڪرڻ جو حڪم ڏنو، جنهن لاءِ پاڻ ڪريم ﷺ جن پنهنجي زندگيءَ ۾ وڏو اهتمام ڪيو هو.

حضرت اُسامہ رضہ ربيع الآخر جو چند ڏسي ٽي هزار ماڻهن جي لشڪر سان "جُرُف" کان نڪتو، جنهن ۾ قريش قبيلن جا ست سؤ ماڻهو بہ شامل هئا. جڏهن تہ لشڪر ۾ سواريءَ لاءِ گهوڙن جو تعداد هڪ هزار هو. آخرڪار هي لشڪر پنهنجي منزل تي "اُبنيٰ" پهچي ويو، جتي مشرڪن سان دوبدو مقابلو ٿيو. مشرڪن جا ڪيترائي ناميارا ماڻهو قتل ٿيا. سندن عورتن ۽ ٻارن کي قيد ڪيو ويو. جڏهن تہ سندن مال ملڪيت کي غنيمت طور حاصل ڪيو ويو ۽ جاين، زمينن ۽ باغن کي ساڙيو ويو. مسلمانن جي لشڪر مان ڪنهن جو بہ وار ونگو نہ ٿيو. ان ڪانپوءِ اُسامہ پنهنجي ساٿين ۽ غنيمت سميت صحيح سلامت مديني واپس وريو. ان وقت سندس ڄمار ارڙهن ورهيہ هئي. (٢)

---

(١) "جَرَف" نالي ماڳ مديني جي اتر ۾ اٽڪل ٽن ميلن جي پنڌ تي آهي. هتي حضرت عمر رضہ جي ڪجهہ ملڪيت بہ هئي. معجم البلدان ـ ياقوت ج ٢ ص ١٢٨، وفاء الوفا ـ سمهودي ج ٣ ص ١١٧٥.

(٢) حضرت اُسامہ رضہ جي واپسيءَ تي اميرالمؤمنين سيدنا ابوبڪر صديق رضہ مديني جي ٻاهران اچي حضرت اسامہ بن زيد رضہ جو استقبال ڪيو. شرح علي مواهب ـ زرقاني جلد ٣ ص ١١٢-١١١، طبقات الڪبري ـ ابن سعد جلد ٢ ص ١٣٦.

ٻاڳو ڀيون

مدني دور

باب ٽيون

هن باب ۾ غزوات ۽ سرايا ڪانسواءِ اهڙا پيا واقعات بيان ڪيا ويا آهن، جيڪي هجرت ڪانپوءِ پيش آيا. هن باب ۾ ڪل ٻارهن فصل آهن.

فصل پهريون

هن فصل ۾ اهڙن واقعات جو ذڪر ڪيو ويو آهي، جيڪي هجرت جي پهرين سال ڏاري پيش آيا.

حضرت مُصْعَب بن عُمَيْر رضہ جي مديني روانگي

هن سال سرور ڪائنات صلى الله عليه وسلم جن اجان مديني ڏانهن هجرت نہ ڪئي هئي تہ ان ڪان اڳ حضرت مُصْعَب بن عُمَيْر قُرَشِي عَبْدَرِيءَ رضہ کي هڪ دفعو وري مديني موڪليائون تہ جيئن هو اتان جي ماڻهن کي وڃي قرآن بہ سيکاري تہ دين جي ٻين حڪمن بابت ڄاڻ بہ ڏئي. مُصْعَب بن عُمَيْر رضہ اتي پهچي ماڻهن کي جيڪا تعليم ۽ تربيت ڏني، ان جي نتيجي ۾ اتان جي آباديءَ جو وڏو انگ سندس ئي هٿ تي مسلمان ٿيو. "عَبْدُالْاَشْهَل" قبيلي جي سمورن ماڻهن تہ هڪڙي ئي ڏينهن سندس دعوت تي اسلام قبول ڪيو ۽ انهن ۾ ڪابہ عورت يا مرد اهڙو نہ بچيو جيڪو دين جي دائري ۾ داخل نہ ٿيو هجي. [1] اهڙو احوال هن ئي ڪتاب ۾ پهرين ڀاڱي جي ٻارهين باب ۾ بيان ٿي چڪو آهي.

پاڻ سڳورن صلى الله عليه وسلم جي مديني ڏانهن هجرت

* هن سال رسول انور صلى الله عليه وسلم جن مڪي پاڪ ڪان مديني منوره ڏانهن هجرت ڪئي. هن سَعِيْد سفر ۾ سندن گهاٽگهرو دوست ۽ سڀ ڪان پهريان تصديق ڪندڙ (مردن منجهان) حضرت ابوبڪر صديق رضہ، انجو غلام عَامِر بن فُهَيْرَہ ۽ هڪ ٽيون شخص بہ ساڻن گڏ هئا. اهو آخري شخص جيئن تہ رستن جو وڏو ڄاڻو هو، انڪري ڪيس هن سفر ۾ ساڻ ڪنيو ويو. سندس نالو عَبْدُالله بن اُرَيْقَط ديلي ٻڌايو ويو آهي. [2]

---

(١) "الدرر" ابن عبدالبر ص ٦٩، "جوامع السيرة" ابن حزم ص ٧٣. المواهب اللدنيہ" "قسطلاني" ج ١ ص ٢٨١ / ٢٨٠. دلائل النبوه "ابو نعيم اصفهاني" ج ١ ص ٣٠٨.

(٢) اڪثر راوين اهو نالو "عبدالله بن اريقط" ئي ٻڌايو آهي، جڏهن تہ ابن هشام طرفان سندس ولديت "ارقط"، ابن اسحاق طرفان "اريقد" ۽ ڪن ٻين طرفان "ارقر" ۽ "رقيط" بہ ٻڌائي وئي آهي.
"السيرة النبويہ" ابن هشام ج ٢ ص ١٢٩. البدايہ والنهايہ، ابن ڪثير ج ٣ ص ١٧٦. "وفا الوفا" علامہ سمهودي ج ١ ص ٢٣٨. "المعارف" ابن قتيبہ" ص ٨٩. "زاد المعاد" "ابن قيم" ص ٨٩. "تاريخ الخميس" "ديار بڪري" ج١ ص ٣٢٤.

اهو شخص ان وقت تائين تہ مسلمان نہ ٿيو هو ۽ نہ وري ان ڪانپوءِ سندس اسلام آڻڻ جي ڪا صحيح سَنَد واري روايت اسان تائين پهتي آهي. (۱) باقي "واقدي" سندس اسلام آڻڻ جو ذڪر ڪري ٿو، جنهن ڪي حافظ "ذهبيءَ" پنهنجي ڪتاب "تجريد" ۾ نقل ڪيو آهي. پر جيئن تہ واقدي هڪ ضعيف راوي آهي، انڪري محدثن ڪي سندس ان روايت ڪي قبول ڪرڻ ۾ عار آهي. والله اعلم.

هجرت جي وقت دعا

* هن سال پاڻ ڪريم ﷺ جن جڏهن هجرت جي ارادي سان مڪي کان نڪتا، تڏهن هن ربت دعا گهريائون: (۲)

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِيْ خَلَقَنِيْ وَلَمْ اَكُ شَيْئًا.

(سڀ ساراهون ان سائين جون جنهن مونکي پيدا ڪيو، جڏهن مان ڪجهہ بہ نہ هيس.)

اَللّٰهُمَّ اَعِنِّيْ عَلٰى هَوْلِ الدُّنْيَا وَعَوَآئِقِ الدَّهْرِ وَمَصَآئِبِ اللَّيَالِيْ وَالْاَيَّامِ.

(اي منهنجا مالڪ، منهنجي مدد فرماءِ، دنيا جي مصيبتن ڪان، زماني جي رڪاوٽن ڪان ۽ رات ڏينهن جي گردشن ڪان.)

اَللّٰهُمَّ اَصْحِبْنِيْ فِيْ سَفَرِيْ وَاخْلُفْنِيْ فِيْٓ اَهْلِيْ وَبَارِكْ لِيْ فِيْمَا رَزَقْتَنِيْ، وَ عَلٰي صَالِحِ خُلُقِيْ فَقَوِّمْنِيْ، وَاِلَيْكَ رَبِّ فَحَبِّبْنِيْ، وَاِلَي النَّاسِ فَلَا تَكِلْنِيْ، اَنْتَ رَبُّ الْمُسْتَضْعَفِيْنَ وَاَنْتَ رَبِّيْ، اَعُوْذُ بِوَجْهِكَ الْكَرِيْمِ الَّذِيْ اَشْرَقَتْ.

---

(۱) عبدالله بن اريقط جو تعلق دُئل بن بکر قبيلي سان هو. جڏهن تہ سندس ماءُ بني سهم بن عمرو قبيلي مان هئي. هي شخص جابلو توڙي ميداني رستن جي وڏي ڄاڻ رکندو هو ۽ اهوئي سندس پيشو هو. ان ڏس ۾ سندس ساک سٺي هئي، انڪري ماڻهو مٿس ويساه بہ رکندا هئا. توڙي جو هو سچي دين کان دور رهيو.

هجرت جي سفر تي اُسهڻ کان اڳ ٿي حضرت ابوبڪر صديق رضہ بہ ابن اريقط سان ٿي رستي ڏيکارڻ لاءِ ٻول ڪري ڇڏي هئي ۽ پنهنجي طرفان بہ ڏاچيون سندس حوالي ڪيون هيون ۽ ڪيس چيو ويو هو تہ هو اهي ڏاچيون ڪاهي ٽن ڏينهن کانپوءِ "غار ثور" وٽ پهچي وڃي. عبدالله بن اريقط پنهنجي ڪيل قول موجب ان ڏسيل ڏينهن تي اتي پهتو ۽ پوءِ هي ٽنڊڙو قافلو مديني روانو ٿيو. ڳاڙهي سمنڊ جي ڪناري سان گڏ هي قافلو اهڙي دڳ سان هلندو رهيو، جتان تمام گهٽ ماڻهن جو گذر ٿيندو هو.

صحيح بخاري ج ۲ ص ۲۳۲. "سيرة ابن هشام" جلد ۲ ص ۱۲۹، دلائل النبوة "بيهقي" ج ۲ ص ۸۰ ـ ۴۷۹. "روض الانف" سهيلي ج ۲ ص ۲۲۴. "البداية والنهاية" ابن ڪثير جلد ۳ ص ۱۷۶، "عيون الاثر" ابن سيد الناس ج ۱ ص ۳۰۰. زاد المعاد "ابن قيم" جلد ۳ ص ۵۳ ـ ۵۲. سبل الهدي "شامي" ج ۳ ص ۲۳۹.

(۲) اها روايت محمد بن اسحاق جي آهي، جنهن کان ابراهيم بن سعد ۽ ان کان حافظ ابونعيم نقل ڪئي آهي. "سبل الهدي والرشاد" "شامي" ج ۳ ص ۲۴۳.

بِهِ السَّمٰوٰتُ وَالْاَرْضُ وَكُشِفَتْ بِهِ الظُّلُمَاتُ وَصَلُحَ عَلَيْهِ اَمْرُ الْاَوَّلِيْنَ وَالْآخَرِيْنَ، اَنْ يَحِلَّ عَلَيَّ غَضَبُكَ اَوْ يَنْزِلَ بِيْ سَخَطُكَ. اَعُوْذُ بِكَ مِنْ زَوَالِ نِعْمَتِكَ وَتَحَوُّلِ عَافِيَتِكَ وَفُجَاءَةِ نِقْمَتِكَ وَ جَمِيْعِ سُخْطِكَ لَكَ الْعُقْبىٰ عِنْدِيْ مَا اسْتَطَعْتُ وَمَا تَوْفِيْقِيْ اِلَّا بِكَ وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ اِلَّا بِكَ.

اي منهنجا سائين، منهنجي هن سفر ۾ مون سان ساٿ هج، منهنجي گهر ٻار جي نگهباني فرماءِ ۽ برڪت عطا فرماءِ مونکي ڏنل رزق ۾، مونکي نيڪ اخلاق سان هلاءِ، مونکي پنهنجي ٻلي ڪر ۽ مونکي ٻين ماڻهن جي ٻلي نہ ڪجانءِ. تون هيٺن جو همراهہ آهين ۽ تون ئي منهنجو مالڪ آهين. پناهہ گهران ٿو تنهنجي مهربان ذات جي، جنهن جي نور سان چمڪي رهيا آهن آسمان ۽ زمين، جنهن سان اونداهين جا پردا کلي پون ٿا ۽ جنهن سان ئهن ٿا ڪم اڳين ۽ پوين جا. اسان تي نہ پوي تنهنجو غضب ۽ نہ نازل ٿئي ڪا تنهنجي طرفان سختي، مان پناهہ گهران ٿو تنهنجي نعمت ۽ ڏنل عافيت جي کسجڻ کان، اوچتي عذاب نازل ٿيڻ کان ۽ تنهنجي هر ڏمر کان. انجام تنهنجي حوالي آهي، مون وٽ ايتري ئي طاقت آهي، جيڪا تو ڏني آهي. برائيءَ کي ڇڏڻ ۽ نيڪي ڪرڻ جي طاقت تنهنجي ئي مدد سان ملي ٿي.

اها دعا حافظ ابونعيم ان ربت پنهنجي سَنَدَ سان روايت ڪئي آهي، (١) جنهن کي "حافظ ابن ڪثير" پنهنجي ڪتاب "البدايہ والنهايہ" ۾ آندو آهي." (٢)

غار ثور (٣) ڏانهن روانگي

* هن سال خميس واري رات ربيع الاول جو چنڊ ڏسي نبي اڪرم ﷺ جن مڪي کان "غار ثور"

(١) "ڪنز العمال" ۾ سيده عائشہ رضہ کان هڪ روايت نقل ڪئي وئي آهي تہ پاڻ ڪريم ﷺ جن جڏهن بہ ڪنهن سفر جو سانباهو ڪندا هئا، تڏهن وضو ساري بہ رڪعتون نفل ادا ڪري ڪعبي طرف منهن ڪري پوءِ اها دعا پڙهندا هئا. اها دعا لفظن جي معمولي اختلاف سان هيٺين ڪتابن ۾ بہ نقل ڪئي ويئي آهي.

"ڪنز العمال" علي متقي هندي ج ٦ ص ٧٣٢. سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ٣ ص ٢٤٣. "المصنف" عبدالرزاق ج ٥ ص ١٥٦.

(٢) "البدايہ والنهايہ" حافظ ابن ڪثير ج ٣ ص ١٧٧ _ ١٧٦.

(٣) "جبل ثور" مڪي کان اٽڪل چار پنج ميل پريرو ٿيندو، جنهن جي چوٽاري ٻيا بہ ڪيترائي جبل آهن. اهي سمورا جبل جيٽوٽيڪ بيهڪ ۽ بناوت ۾ هڪ جهڙا لڳن ٿا، پر پوءِ بہ "ثور" سيني کان مٿانهون آهي. هڪ عام راءِ مطابق هن جبل جي اوچائي هڪ ميل ڪن ٿيندي.

"غار ثور" جنهن ۾ پاڻ ڪريم ﷺ جن سيدنا ابوبڪر صديق رضہ سان گڏ ٽي راتيون ترسيا. اها هن جبل جي چوٽيءَ تي آهي، جتي چڙهڻ لاءِ رستو تمام اڻانگو ۽ ٽڪائيندڙ آهي. ٽن چئن ڪلاڪن جي لڳاتار پنڌ ڪانپوءِ ماڻهو مس مٿي پهچي سگهي ٿو. هن سفر ۾ خاص طور گرميءَ جي موسم ۾ پاڻي پيئڻ جي سخت ضرورت محسوس ٿئي ٿي. ان ڪري زائرين هن غار ڏانهن ويندي ڪجهہ ڪاڏي پيتي جو سامان بہ ساڻ کڻندا آهن.

ڏانهن روانا ٿيا. هن غار ۾ اندر پاڻ ڪريم ﷺ جن جمعي، ڇنڇر ۽ آچر واريون ٽي راتيون ترسيا [۱] ۽ پوءِ سومر واري رات چنڊ جي پنجين تاريخ ان غار مان نڪري وري پنڌ پيا، تانجو ربيع الاول جي ٻارهين تاريخ سومر ڏينهن ڪچڙي منجهند مهل مديني شريف ۾ داخل ٿيا. اهڙو ذڪر "شاميءَ" پنهنجي "سيرت" جي ڪتاب ۾ ڪيو آهي. مديني ۾ داخل ٿيڻ مان مراد اتي "قُبا" ۾ داخل ٿيڻ ورتي ويندي، ڇو جو شهر جي ڪنهن به ڇيڙي تائين پهچڻ کي ان شهر ۾ پهچڻ ٿي سمجهيو ويندو آهي. شيخ عبدالحق محدث دهلوي پنهنجي ڪتاب "جَذْبُ الْقُلُوب" ۾ ان ڳالهه تي ئي زور ڏنو آهي. [۲]

اسان کي اها ڳالهه انڪري ڪولي بيان ڪرڻي پيئي جو صحيح حديثن ۾ ڄاڻايو ويو آهي ته پاڻ ڪريم ﷺ جن پهريان "قُباءَ" پهتا، جتي ڏهن راتين کان مٿي ترسيا ۽ اتي مسجد قُباءجوڙايائون ۽ ان کانپوءِ جمعي جي ڏينهن قباءکان مديني پهتا.

هونئن ته عربي زبان ۾ "بِضْع" لفظ جي معنيٰ آهي، ڪجهه وڌيڪ يا مٿي، پر مختلف لغوين اها حد هڪ کان نون تائين ٻڌائي آهي، جنهن لاءِ "النهايه"، "اللوامع" ۽ "ڪشف اللغات" جهڙن لغت جي ڪتابن کي ڏسي سگهجي ٿو. [۳] انڪري هتي "ڏهن کان مٿي راتين" واري حوالي جو مطلب ٻارهن راتيون ورتو ويندو ۽ ان کانپوءِ ئي چئي سگهبو ته پاڻ سڳورا ﷺ ربيع الاول جي ٻارهين تاريخ [۴] سومر جي ڏينهن "قُبا" ۾ پهتا، جتي ٻارهن راتيون گذارڻ کانپوءِ "قُبا" کان هلي مديني پهتا، اهو

رسول خدا ﷺ جن هجرت جي هن سفر لاءِ جيڪا حڪمت عملي جوڙي هئي، ان جي تحت ئي پهرين منزل طور هن غار جو انتخاب عمل ۾ آيو. ڇو جو "جبل ثور" مڪي شريف جي ڏاکڻي پاسي ان واٽ تي آهي، جتان ان دور جا ماڻهو "يمن" ڏانهن ويندا هئا. جڏهن ته ان جي مقابلي ۾ مديني وڃڻ واري واٽ مڪي جي اتر ۾ آهي. هي اهو رستو آهي جتان قديم دور ۾ ماڻهو "شام" ڏانهن ويندا هئا. انڪري ڪافر جڏهن پاڻ ڪريم ﷺ جن جي ڳولا ۾ نڪتا، تڏهن پهريان هنن مديني واري واٽ ورتي، پر پوءِ جڏهن اتان نا اميد ٿيا تڏهن پٺتي موٽ ڪاڏائون، ان ڪري پاڻ سڳورن ﷺ کي ايترو وقت آسانيءَ سان ملي ويو، جو هو غار ۾ اندر داخل ٿي چڪا هئا. ان کانپوءِ قدرت اهڙو انتظام ڪري ڇڏيو جو دشمن ان غار تائين پهچڻ کانپوءِ به پنهنجي مقصد ۾ ناڪام رهيا.

"معجم البلدان" ياقوت حموي جلد ۲ ص ۸۷ ـ ۸٦. "سفرنامه ارض القرآن" محمد عاصم ص ۱۴۵ ـ ۱٦۴. الرحيق المختوم مولانا صفي الرحمن مبارڪپوري ص ۱٦۴.

(۱) "فتح الباري" "حافظ ابن حجر عسقلاني" ج ۷ ص ۱٦۸. شرح علي المواهب اللدنيه" زرقاني ج ۱ ص ۳۲۵.

(۲) جذب القلوب، الي ديار المحبوب شيخ عبدالحق دهلوي ص ۷۰. سبل الهدي والرشاد شامي ج ۳ ص ۲۵۳.

(۳) النهايه ابن الاثير ج ۱ ص ۱۳۴ / ۱۳۳.

(۴) "عربستان" جي سرزمين تي "قباءَ" نالي به ڳوٺ آهن، جن مان هڪ مڪي کان بصري ڏانهن ويندڙ واٽ تي آهي، جڏهن ته ٻيو ڳوٺ وري مديني جي ويجهڙائيءَ ۾ آهي ۽ اهو وڌيڪ مشهور به آهي. هتي انهيءَ ڳوٺ جو ئي ذڪر ڪيو ويو آهي.

هن ڳوٺ ۾ قديم دور کان "اوس" قبيلي جي هڪ شخص "بني عمرو بن عوف" وارا رهندا هئا. هتي سندن هڪ کوه به هو، جنهن جو پاڻي هن سڄي علائقي جا ماڻهو استعمال ڪندا هئا ۽ ان کوه کي ئي "قبا" سڏيو ويندو هو. پر پوءِ اڳتي هلي ان نالي پٺيان هي سڄو علائقو سڏجڻ لڳو. موجوده دور ۾ به هتي پاڻي جي ڪا ڪمي نه آهي ۽ وري زمين به زرخيز آهي، انڪري ڇوڌاري کجين ۽ ٻين ميون جا باغ پري کان ئي نظر ايندا آهن.

رسول انور ﷺ جن هجرت واري سفر جي آخري منزل هن جاءِ تي ٿي ڪئي ۽ ان ڪانپوءِ مديني پهتا. "قُبا" ۾ قيام ڪندي پاڻ ڪريم ﷺ جن پنهنجي مبارڪ هٿن سان هڪ مسجد جو بنياد رکيو. جنهن کي "اسلام جي پهرين مسجد" سڏيو ويندو آهي. هن مسجد متعلق الله تعاليٰ پنهنجي پاڪ ڪتاب ۾ فرمايو،

لَمَسْجِدٌ اُسِّسَ عَلَى التَّقْوٰى مِنْ اَوَّلِ يَوْمٍ

"هيءَ اها مسجد آهي جنهن جو پايو پهرين ڏينهن کان پرهيزگاريءَ تي رکيو ويو."

ان کانسواءِ حديث جي ڪتابن ۾ به هن مسجد جي فضيلت بابت ڪافي روايتون موجود آهن.

مشهور محدث سليمان بن احمد طبراني پنهنجي ڪتاب"المعجم الڪبير" ۾ سهل بن حنيف رضہ کان هڪ روايت هن ريت نقل ڪئي آهي؛

جيڪو شخص به پنهنجي گهران وضو ساري نڪري ۽ مسجد قبا ۾ اچي نماز ادا ڪري ته ان لاءِ "عمري" جو ثواب آهي."

اهڙيءَ ريت "منتخب ڪنز العمال" ۾ جيڪا روايت نقل ڪئي وئي آهي، ان جو مفهوم هيٺينءَ ريت آهي: "جنهن به "مسجد قبا" ۾ سومر ۽ خميس وارن ڏينهن تي نماز ادا ڪئي ته ان کي "عمري" جو ثواب ملندو." اهڙيءَ ريت ڪجهه روايتن ۾ ٻين ڏينهن جو ذڪر به موجود آهي.

پاڻ ڪريم ﷺ جن کي هن مسجد توڙي هتان جي رهاڪن سان بي پناهه پيار هو. هڪ روايت مان اها به پروڙ پوي ٿي ته نبي انور ﷺ جن گهڻو ڪري اربع واري ڏينهن تي پيرين پنڌ مديني کان هلي هتي پهچندا هئا ۽ پوءِ "مسجد قبا" ۾ نماز ادا ڪندا هئا ۽ هتان جي ماڻهن سان ڪچهري به ڪندا هئا. اهو سلسلو ڪائنات پوءِ به مديني جي ماڻهن جاري رکيو ۽ وڃن اڄ تائين جاري آهي. اڄ به مديني کان ڪيترا ماڻهو خاص طور "مسجد قبا" ۾ نماز ادا ڪرڻ لاءِ مختلف ڏينهن تي هتي پهچندا آهن.

هيءَ متبرڪ مسجد اڄ سوڏو ان ساڳيءَ جاءِ تي قائم آهي، جتي سرور ڪائنات ﷺ جن پنهنجي مبارڪ هٿن سان هن جو بنياد رکيو هو. باقي مختلف موقعن تي مسجد جي تعمير ۽ توسيع ٿيندي رهي آهي. هن مسجد جي نهايت خوبصورت تعمير عثماني سلطنت جي دور ۾ سلطان عبدالحميد جي پٽ سلطان محمود ثانيءَ جي طرفان ۱۲۴۵ع ڌاري ٿي ۽ اهو سن مسجد جي دروازي مٿان هڪ پٿر تي به اڪريل هو.

۱۳۸۸ هجريءَ ڌاري سعودي حڪمران شاه فيصل بن عبدالعزيز، "مسجد قباءَ جي نئين سر اڏاوت جو حڪم ڏنو. جنهن لاءِ هڪ نهايت نفيس ۽ خوبصورت نقشو تيار ڪيو ويو ۽ اتر طرف مسجد کي وڌايو ويو. ان جي نتيجي ۾ هڪ نهايت عاليشان ۽ وڏنڊ عمارت تيار ٿي وئي. ان ڪانپوءِ وري موجوده حڪمران شاه فهد بن عبدالعزيز به هن مسجد جي ڪم کي گهڻو اڳتي وڌايو ۽ بي حساب رقم ۽ محنت سان هن مسجد جي خوبصورتيءَ ۾ گهڻا اضافا ڪيا. ۱۴۰۵هہ تائين اهو ڪم جاري رهيو. هينئر هيءَ مسجد مڪمل آهي ۽ هن جو شمار ملڪ جي خوبصورت ترين مسجدن ۾ ٿيندو آهي. جنهن ۾ ويهه هزار ماڻهو هڪ ئي مهل نماز ادا ڪري سگهن ٿا.

هن مسجد جي اندر جيڪو ڪاٺيءَ جو منبر آهي، ان تي به نهايت نفيس ۽ خوبصورت ڪم ٿيل آهي. اهو تيونس جي حڪومت تيار ڪرائي موڪليو هو. مسجد کي ٽي دروازا آهن. جن مان به اولهه طرف ۽ هڪ اتر پاسي جيڪو عورتن جي لاءِ آهي. اولهه پاسي کان هڪ باغ به رکيو ويو آهي، جنهن ۾ "اريس" نالي اهو مشهور کوه به آهي، جنهن ۾ نبي ڪريم ﷺ جن جي منڊي مبارڪ حضرت عثمان رضہ کان ڪري پيئي ۽ پوءِ وري هٿ نه آئي. ان کوه جو پاڻي گهڻي عرصي تائين ماڻهو استعمال به ڪندا رهيا ته پنهنجي باغن کي به ڏيندا رهيا. ان کوه جي مٿان پڪو چبرو به ٺهيل آهي. پر هاڻي گهڻي ڀاڱي ماڻهو ٽيوب ويل جو پاڻي استعمال ڪن ٿا. جيڪو اتي لڳايو ويو آهي. مسجد جي چوڌاري ڪجين جا وڻ ۽ ان جي آسپاس ڪافي جايون به ٺهي ويون آهن. جو جو مديني جي آبادي ماڻي "قبا" تائين پهچي وئي آهي.

جمعي جو ڏينهن ۽ ربيع الاول مهيني جي ٽيويهين تاريخ هئي. ان حساب تي سموريون روايتون صحيح بيهنديون ۽ ڪوبہ مونجهارو باقي نہ بچندو.

هڪ ٻي روايت ۾ وري نبي سونهاري ﷺ جن جو "قُبَاءَ" ۾ چار راتيون ترسڻ ۽ سورهين ربيع الاول جمعي جي ڏينهن مديني پهچڻ ٻڌايو ويو آهي، پر جيئن تہ "شامي" ۽ ڪن ٻين طرفان پاڻ ڪريم ﷺ جن جو مديني پهچڻ ٻارهين ربيع الاول سومر جي ڏينهن ٻڌايو ويو آهي (١) تہ پوءِ ان مونجهاري کي دور ڪرڻ لاءِ اهو ضروري ٿو ٿئي تہ ان جو مطلب قبا ۾ پهچڻ ئي سمجهيو وڃي.

حضرت اَسماء رضہ لاءِ "ذَاتُ النِّطَاقَيْن" جو لقب

* هن سال هجرت واري رات جو واقعو آهي تہ پاڻ ڪريم ﷺ جن مڪي کان "غار ثور" ڏانهن اسهڻ کان اڳ سيدنا ابوبڪر صديق رضہ جن جي جاءِ تي آيا ۽ پوءِ اتان گڏجي نڪرڻ جي سِٽ سٽيائون. ان موقعي تي سيدنا صديق رضہ جي گهر وارن هن سفر لاءِ سامان تيار ڪيو. کاڌي پيتي جون شيون هڪ ڳوٿريءَ ۾ وڌيون ويون ۽ پيئڻ لاءِ پاڻي هڪ ڪليءَ ۾ رکيو ويو. رات جي اويلي مهل ڪليءَ ۽ ڳوٿريءَ جي منهن ٻڌڻ لاءِ جڏهن ڪابہ اهڙي شيءِ هٿ نہ آئي، تڏهن حضرت ابوبڪر رضہ جي نياڻي حضرت اسماء رضہ پنهنجو هڪ "نطاق" (٢) يعني پَٽو ڪٺي آئي، جنهن کي ڦاڙي بہ اڌ ڪيائين، پوءِ انهن مان هڪ اڌ سان ڳوٿريءَ جو ۽ ٻئي اڌ سان ان ڪلي جو منهن ٻڌي بند ڪيائين. ان ڪري نبي اڪرم ﷺ جن ڪيس "ذَاتُ النِّطَاقَيْن" يعني ٻن پَٽن واريءَ جو لقب عطا فرمايو. (٣)

غَارِ ثَور ۾ داخل ٿيڻ

* هن سال نبي سائين ﷺ جن حضرت ابوبڪر صديق رضہ سان گڏ "غار ثور" ۾ اندر داخل

مسجد جي اڳڻ ۾ ساڄي پاسي کان ان جاءِ جي بہ نشاندهي ڪئي ويئي آهي، جتي "لمسجد اسس علي التقوىٰ" واري آيت نازل ٿي ۽ ان جي پرسان اها جاءِ آهي، جتي پاڻ ڪريم ﷺ جن جي ڏاچي ويٺي هئي.

فضيلت جي لحاظ کان مسجد الحرام، مسجد نبوي ﷺ ۽ مسجد اقصيٰ کانپوءِ هن مسجد جو مقام ٻڌايو ويو آهي.

تاريخ المدينہ "ابن شبہ" ج ١ ص ٤٤ ـ ٤٠. "معجم مااستعجم" عبدالله بڪري ج ٣ ص ٤٦ / ١٠٤٥. "وفاء الوفا" علامہ سمهودي ج ٤ ص ٨٥ ـ ١٢٨٤. سبل الهديٰ والرشاد شامي ج ٣ ص ٢٦٧. تاريخ معالم المدينة المنوره "سيد احمد ياسين" ص ١٢١ / ١١٧. سفر نامہ ارض القرآن محمد عاصم ص ٢٤ / ٢٢٣. الدرالثمين "محمد غالي شنقيطي" ص ١٢٣ / ١٢٠. جزيرة العرب محمد رابع ندوي، ص ٥٥ / ٢٥٤.

(١) "سبل الهديٰ والرشاد في سيرة خير العباد" ابو عبدالله شامي ج ٣ ص ٢٥٣.

(٢) عرب ۾ نطاق يا منطق اهڙي ڪپڙي جي پٽي کي سڏيو ويندو آهي، جنهن سان عورتون پنهنجي لباس کي چيلهہ وٽ ڏيڍ ڳنڍ ڏيئي ٻڌنديون آهن. اهو پٽو ايترو ڊگهو ٿيندو آهي، جو ڳنڍ ڏيڻ کانپوءِ بہ ان جو هڪ حصو گوڏن تائين ۽ ٻيو پيرن تائين هيٺ لڙڪندو آهي. رات جي اويلي مهل حضرت اسماء رضہ پنهنجي اهڙي قسم جي هڪ "نطاق" کي بہ اڌ ڪري استعمال ڪيو، جنهن ڪري رسول انور ﷺ طرفان ڪيس اهو خطاب مليو. "النهايہ" ابن الاثير ج ٥ ص ٧٥.

(٣) "صحيح بخاري ج ٢ ص ٢٣٢. سيرة ابن هشام ج ٣ ص ١٣١. الطبقات "ابن سعد" ج ١ ص ٢٢٩. دلائل النبوة "بيهقي" ج ٢ ص ٤٧٤. سبل الهديٰ والرشاد شامي ج ٣ ص ٢٢٩. "عيون الاثر" ابن سيد الناس ج ١ ص ٢٠٠.

ٿيا ۽ ڪين اتي ٿي راتيون ترسڻو پيو، جيئن مٿي بيان ٿي چڪو آهي.

* هن رات ان غار جي مٿان هڪ ڪوريئڙي تاجي اُڻي ڇڏي، اهو رسول خدا ﷺ جن جو معجزو آهي. (١)

ڪبوتريءَ جا آنا لاهڻ

اهو به پاڻ ڪريم ﷺ جن جو معجزو آهي، جو هن رات ڪبوترن جي هڪ جوڙي ان غار جي منهن وٽ پنهنجو آکيرو ٺاهيو ۽ ان ۾ ڪبوتريءَ آنا لاٿا. (٢) ڪوريئڙن ۽ ڪبوترن جا اهي ڪارناما ڏسي ڪافر اهو سوچي به نه سگهيا ته هتي ڪو ماڻهو موجود ٿي سگهي ٿو. (٣) جيئن "قصيده برده" ۾ شرف الدين بوصيريءَ فرمايو آهي:

ظَنُّوا الْحَمَامَ، وَظَنُّوا الْعَنْكَبُوتَ عَلٰى،
خَيْرِ الْبَرِيَّةِ لَمْ تَنْسُجْ وَلَمْ تَحُمِ.

"ڪافرن کي گمان ٿيو ته جيڪڏهن نبي ڪريم ﷺ جن غار ۾ موجود هجن ها ته ان جي در تي ڪوريئڙو تاجي نه ڪڏي ها ۽ نه وري اتي ڪا ڪبوتري آنا لاهي ها."

غار ۾ نانگ جو واقعو

* هن رات مٿي مرسل ﷺ جن هٿان هڪ ٻيو معجزو به ظاهر ٿيو. جيئن پاڻ سڳورن ﷺ حضرت ابوبڪر صديق رضہ سان گڏ غار ۾ گهڙڻ جو ارادو ڪيو ته حضرت ابوبڪر رضہ فرمايو:

"اي الله جا رسول ﷺ، خدا جو قسم هيڙي اونداهي رات ۾ اوهان مون کان اڳ هن غار ۾ نه وڃو. پهريان آءٌ ٿو اندر وڃان ته جيئن اتي ڪو نانگ بلا يا ڪو ٻيو موذي موجود هجي ته اهو اوهان

---

(١) المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ١ ص ٢٩٨. سبل الهدى والرشاد "شامي" ج ٣ ص ٢٤١. تاريخ الخميس "ديار بکري" ج ١ ص ٣٢٧.

(٢) هڪ روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي ته ڪبوترن جي جنهن جوڙي "غار ثور" جي منهن وٽ آکيرو ٺاهي ان ۾ آنا لاٿا. خدا تعاليٰ انهن جي نسل کي قائم رکيو ۽ هن وقت "حرم شريف" ۾ جيڪي ڪبوتر نظر ايندا آهن، اهي انهي جوڙي جي نسل مان آهن. "المواهب اللدنيہ" "قسطلاني" ج ١ ص ٢٩٣. "البدايہ والنهايہ" ابن ڪثير ج ٣ ص ١٨٠. "روض الانف" "سهيلي" ج ٢ ص ٢٢٣. تاريخ الخميس "ديار بکري" ج ١ ص ٣٢٧.

(٣) ان ڏس ۾ بلاذري پنهنجي تاريخ ۾ ۽ ابوسعيد "شرف النبوة" ۾ هڪ روايت نقل ڪئي آهي ته، "مڪي جي مشرڪن نبي ڪريم ﷺ جن کي تلاش ڪرڻ لاءِ هڪ مشهور پاڳي به پاڻ سان گڏ ڪنيو، جنهن کي ان ڪم لاءِ چڱي رقم به ادا ڪيائون. ان پاڳيءَ جو نالو علقمہ بن ڪرز بن هلال خزاعي ٻڌايو ويو آهي. هي شخص پيرا ڪشندي غار ثور تائين پهتو. پر اتي اچي منجهي پيو ۽ چوڻ لڳو ته، "مونکي سمجهه ۾ نٿو اچي ته هتي پهچڻ وارا پوءِ ساڄي ويا يا کاٻي يا وري جبل جي مٿان؟" آخر جڏهن غار جي منهن وٽ پهتا، تڏهن اميہ بن خلف چوڻ لڳو: "هن غار ۾ ڇا پيا ڏسو؟ جنهن ۾ ڪوريئڙي جو ڄار ٻڌائي ٿو ته اهو محمد ڪريم ﷺ جن جي ڄم کان به اڳ جو آهي." اهو پاڳي علقمہ بن ڪرز فتح مڪہ جي موقعي تي مسلمان ٿيو هو. بحوالہ سبل الهدى والرشاد "شامي" ج ٣ ص ٢٤١.

ڪي نہ پر پلي مونکي چڪ پائي."

ان ڪانپوءِ حضرت ابوبڪر رضہ اندر ويو ۽ جڏهن ڏٺائين تہ غار جي اندر ڪيترائي سوراخ هئا، پوءِ هن هڪ ڪپڙو ڦاڙي ان کي ٽڪرا ٽڪرا ڪيو ۽ ان ڪپڙي جي ٽڪرن سان اهي سوراخ بند ڪرڻ لڳو، تانجو هڪ سوراخ باقي بچيو، پر اهي ڪپڙي جا ٽڪرا پورا ٿي ويا. ان وقت سيدنا ابوبڪر صديق رضہ پنهنجي پير جي کڙي مٿان رکي ان سوراخ کي بہ بند ڪيو ۽ پوءِ پاڻ سڳورن ﷺ کي اندر اچڻ لاءِ چيائين. تڏهن پاڻ سڳورا ﷺ اندر آيا، ان ڪانپوءِ ان سوراخ مان هڪڙي نانگ حضرت ابوبڪر رضہ جي پير ۾ ڏنگ هنيو. پاڻ ڪريم ﷺ جن ان ڏنگ واري جاءِ تي پنهنجو هٿ گهمايو ۽ صحت جي دعا گهري تہ ان گهڙيءَ ئي سڀ درد دور ٿي ويا. (١) ان ڪانپوءِ سرور عالم ﷺ جن هٿ کڻي فرمايو:

اَللّٰهُمَّ اجْعَلْ اَبَابَكْرٍ مَّعِيَ فِيْ دَرَجَتِيْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ.

"اي الله! ابوبڪر کي قيامت ڏينهن مون سان گڏ مون واري درجي تي رکجانءِ."

پوءِ رب تعاليٰ وحي ذريعي ان دعا جي قبول ٿيڻ جي خبر ڏني. (٢)

اُمِّ مَعْبَدْ رضہ ۽ سنديس مڙس جو اِيمَان آڻڻ

* هن سال هجرت واري رستي ۾ پاڻ سونهارا ﷺ جن جڏهن اُمِّ مَعْبَد بِنت خَالِد خُزَاعِيءَ جي خيمن وتان لنگهيا تہ اتي ڪجهہ دير ترسيا. ام معبد بيعت ڪري اسلام قبول ڪيو، ساڳئي وقت سنديس مڙس اَبُومَعْبَد رضہ خُزَاعِي بہ مسلمان ٿيو. ام معبد جو نالو "عَاتِڪہ" ٻڌايو ويو آهي، (٣) ۽ سنديس گهر "قُدَيْد" ۾ هو.

ام معبد رضہ جي ٻڪري (٤)

* هن سفر جي موقعي تي هي بہ نبي اڪرم ﷺ جن جو معجزو ظاهر ٿيو، جو اُمِّ مَعْبَد جي گهر ۾ هڪ ٻڪري هئي، جيڪا بيحد ڏٻري هئي ۽ ڪڏهن نَرَ جي ويجهو بہ نہ وئي هئي، انڪري ان ٻڪريءَ ۾ کير جو ڪو بہ امڪان ڪونہ هو.

---

(١) دلائل النبوة ـ بيهقي ج ٢ ص ٤٧٧. "المواهب اللدنيہ" "قسطلاني" ج ١ ص ٢٩٥.

(٢) حلية الاولياء، "ابونعيم" ج ١ ص ٣٣. سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ٣ ص ٢٤٠. "تاريخ الخميس" ج ١ ص ٣٢٧.

(٣) "اسد الغابہ" ابن الاثير ج ٥ ص ٦٢٠. "البدايہ والنهايہ" "حافظ ابن ڪثير" ج ٣ ص ١٨٨. "سبل الهدي والرشاد في سيرة خير العباد" ابوعبدالله شامي جلد ٣ ص ٢٤٦/٤٧.

(٤) عاتڪہ بنت خالد بن منقذ بن ربيعہ بن اصرم، خزاعي قبيلي جي هڪ نامور، نيڪدل، سخي ۽ مهمان نواز عورت ٿي گذري آهي. جنهن جو واقعو اڪثر سيرت نگارن نقل ڪيو آهي. سنديس گهر مڪي کان مديني ڏانهن ويندڙ وات تي "قديد" نالي مشهور ڳوٺ ۾ هو، جتي ام معبد پاڻ، سنديس مڙس تميم بن عبدالعزيٰ ۽ پٽ "معبد" رهندا هئا. سندن گذر سفر جو مدار ٻڪرين جي هڪ وڏي ڌڻ تي هو. جنهن کي چارڻ لاءِ صبح جو سنديس مڙس ڪاهي ويندو هو ۽ وري شام جو گهر واپس ورندو هو. ان وچ ۾ "ام معبد" پاڻ پنهنجي خيمن جي ٻاهران ويٺي هوندي هئي ۽ مڪي ۽ مديني جي وچ ۾ ايندڙ ويندڙ مسافرن جي پنهنجي حال آهر خدمت ڪندي رهندي هئي. ڪجهہ پاڻي، تازو کير، ڪارڪون يا ڪڏهن ڪڏهن ڪجهہ گوشت بہ ان مهمان نوازيءَ لاءِ وٽس موجود هوندو هو.

رسول خدا ﷺ جن هجرت جي سفر ۾ مديني ڏانهن ويندي پنهنجي ٽن ساٿين سان گڏ جڏهن "ام معبد" جي خيمن وٽان لنگهيا. تڏهن اتفاق سان اهو ڏڪار جو زمانو هو. ماڻهن وٽ کاڌي پيتي جي شين جي اڻاٺ هئي. انڪري هن مائيءَ وٽ به مهمانن لاءِ پاڻيءَ کانسواءِ ٻيو ڪجهه به موجود نه هو. جنهن سان هوءَ پري کان ايندڙ هنن معزز مهمانن جي تواضع ڪري سگهي. هڪ خيمي جي ڪنڊ ۾ اها ڏٻري ٻڪري ٻڌل هئي، جيڪا پنهنجي ڪمزوريءَ سبب ڌڻ سان وڃڻ جي لائق به نه هئي، ڇو ته اهو سوڪهڙي جو زمانو هو. آسپاس ته ڪو گاهه ٻلو ڪونه هو ۽ ٻڪرين جي چاري لاءِ پري پري تائين وڃڻو پوندو هو ۽ هيءَ ٻڪري ان پنڌ جي قابل نه هئي. ام معبد جي اجازت سان سرور ڪائنات ﷺ جن ان ٻڪريءَ جي ڄڀيءَ تي پنهنجو مبارڪ هٿ گهمايو ۽ پنهنجي پالڻهار کان دعا گهري. بس پوءِ ته اوڏيءَ مهل ئي ٻڪريءَ جو اوهه کير سان ڇلڪڻ لڳو.

ڪائنات جي ڪارڻي ﷺ جن پنهنجي مبارڪ هٿن سان کير ڏهي ڀهريان ام معبد کي، پوءِ پنهنجي ساٿين کي پياريو ۽ آخر ۾ پاڻ به پيتائون ۽ هڪ ٻيو ٿانءُ ڀري ام معبد جي حوالي ڪري وري پنهنجي منزل ڏانهن منهن ڪيائون.

شام جي مهل جڏهن ام معبد جو مڙس ٻڪرين جي ڌڻ سميت گهر پهتو ته سندس نگاهه کير جي ان ڀريل ٿانوَ تي پيئي. حيران ٿي معبد جي ماءُ کان پڇيائين: "هي کير ڪٿان آيو جڏهن ته هن دور ۾ کير جي اڻاٺ آهي، ٻيو ته گهر ۾ ڪا کير ڏيندڙ ٻڪري به موجود نه هئي؟"

جواب ۾ ام معبد ان مبارڪ هستيءَ جو سربستو احوال مڙس کي ٻڌايو ۽ ان سان گڏوگڏ ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جي سموري سراپا اهڙي ته انوکي انداز ۾ بيان ڪيائين. جنهن شاعرن کي شهه ۽ مصورن کي مات ڏيئي ڇڏي آهي.

زبان ۽ بيان جا ماهر هڪ اعرابي عرب عورت جي زبان داني توڙي اندازِ بيان تي حيران آهن. هڪ اڻ ڄاتل مهمان جنهن ڪجهه وقت ئي وٽس گذاريو، ان جي صورت ۽ سيرت جي هر نقش کي هن ڪيئن پنهنجي دل جي ڪانويس Convas تي منتقل ڪيو ۽ پوءِ ان کي لفظن جو وڳو ڍڪائي پنهنجي مڙس آڏو پيش ڪيائين.

ايتري مختصر عرصي ۾ اهڙو پورٽريٽ نه ڪنهن مصور کان ٺهي سگهندو ۽ نه اهڙو پروفائل ڪنهن سوانح نگار کان.

ام معبد جي پيش ڪيل ان مختصر مگر مائيدار سراپا کي اڪثر مؤرخن، محدثن ۽ سيرت نگارن لفظن جي معمولي اختلاف سان نقل ڪيو آهي، جنهن جو سنڌي ترجمو هيٺ ڏجي ٿو. عربي زبان جا صحيح مترادف نه ملڻ سبب ڪن جاين تي هڪ جي بجاءِ ٻه لفظ به استعمال ڪيا ويا آهن.

ترجمو:

اڄ منهنجي اکين ظاهر ظهور هڪ سونهن ۽ سوڀيا وارو شخص ڏٺو.

جنهن جو منهن مٺيادار
وڻندڙ عادتون ۽ اطوار

نه وڏي پيٽ جو عيب، نه ننڍي مغز جي خامي
سهڻو من موهڻو، دلين جو قرار اکين جو ٺار

سندس اکيون روشن، ڪجليون ۽ ڪاريون
ڀنبڻيون ڊگهيون گهاٽيون، ڀرون سنهيون ۽ شان واريون

آواز سريلو ۽ وڻندڙ، ڳچي ڊگهي ۽ چمڪدار
ڏاڙهي سهڻي ۽ گهاٽا وار

پنهي جهانن جي سردار ﷺ جن مالڪيائي جي موڪل سان جڏهن اُن ٻڪريءَ کي ڏهڻ شروع ڪيو ته سنڌس ڳير مان هڪ وڏو ٿانءُ ڀرجي ويو ۽ پوءِ هن سفر جي سيني ساٿين ان ٿانوَ مان کير پيتو، ته ام معبد کي به اهو کير پياريو ويو ۽ آخر ۾ رسول رحمت ﷺ جن پاڻ به کير پيتو ۽ پوءِ وري ان ٻڪريءَ کي ڏهي ان مان کير جو هڪ ٻيو وڏو ٿانءُ ڀري ام معبد جي حوالي ڪري، اتان پنهنجي

سنڌس خاموشي پروقار، گفتار ڄڻ ماکيءَ جي لار
ٻريان ڏسڻ ۾ سڀ کان نمايان ۽ سونهارو
ويجهو هجي ته وڌيڪ حسين ۽ پيارو
ڳالهيون مٺيون جيڪي ٻڌندڙ جي دل ۾ گهرَ ڪن
نه اجايون نه اڻ وڻندڙ ۽ بي وزن
لفظ اهڙا ڄڻ مالها مان پيا موتي ڇڻن
قد جو سهڻو ۽ سيبتو
نه ايڏو ڊگهو جو بي ڊولو لڳي
نه ايترو ڪوتاهه جو اک ئي نه ٻڌي
ٻن ٽارين جي وچ ۾ هڪ اهڙي ٽاري
جيڪا وڌيڪ شاداب، سائي ۽ سونهن واري
سنڌس ساٿي متاثس پلهار پيا وجن
۽ انجا ٻول پوري ڌيان سان پيا ٻڌن
سڀن جو سائين ۽ مخدوم
سڀن کان وڌيڪ معزز ۽ محترم
نه ڪنهن کي رنجائي يا ڏڪائي، نه ڪنهن سان ٻاڙو ڳالهائي.

مڪي ڇڏڻ ڪانپوءِ هجرت جي هن سعيد سفر ۾ ام معبد اها ٻهرين هستي آهي، جنهن کي سرور عالم ﷺ جن جي ميزبانيءَ جو شرف به حاصل رهيو آهي ته ثناخوانيءَ جو به. انڪري الله تعاليٰ سنڌس انهن خدمتن کي اهڙي ته قبوليت بخشي آهي، جو هن جو نالو هميشه لاءِ يادگار بڻجي ويو.

جيتوڻيڪ هن بابرڪت عورت جو مٿين ٻن واقعن ڪانسواءِ ٻيو ڪوبه ڪارنامو موجود نه آهي، پر پوءِ به تاريخ، حديث، سيرت ۽ اسماء الرجال جو شايد ئي ڪو اهڙو ڪتاب هجي، جنهن ۾ "حديث ام معبد" جو احوال نه هجي.

هن واقعي کي تفصيل سان "طبراني" پنهنجي "معجم" ۾ ۽ حاڪم پنهنجي مستدرڪ ۾ بيان ڪيو آهي، جنهن جي سَنَد صحيح آهي ۽ ذهبيءَ جي بقول ته "هيءَ روايت شرطِ شيخين" مطابق آهي. ان کان علاوه هن واقعي جا تفصيل هيٺين ڪتابن ۾ به ڏسي سگهجن ٿا.

" دلائل النبوة" بيهقي ج ١ ص ٢٨٠ ـ ٢٧٦. "البداية والنهاية" "ابن ڪثير ج ٣ ص ١٨٩. "المستدرڪ علي الصحيحين" حاڪم ج ٣ ص ١٠. "تاريخ اسلام" حافظ ذهبي ج ٢ ص ٢٢٧. "الاصابه" ابن حجر عسقلاني ج ٦ ص ٤٩٧/٤٩٨. "سبل الهديٰ والرشاد" شامي ج ٣ ص ٢٤٤/٢٤٧. "زاد المعاد" "ابن قيم" ج ٣ ص ٥٥/٥٦. "عيون الاثر" ابن سيد الناس ج ١ ص ٢٠٩، ٢٠٨. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ١ ص ٢٣٣. الرياض النضره "محب طبري" ج ١ ص ١١٧.

واٽ ورتائون. (١)

ان ڏينهن کان وٺي اها ٻڪري صبح ۽ شام اوترو ئي کير ڏيندي رهي ۽ اهو سلسلو ارڙهين هجري يعني حضرت عمر رضه جي خلافت تائين جاري رهيو. (٢) جنهن کي "عَامُ الرَّمَادَه" سڏيو ويندو آهي. (٣)

اهو به سيد المرسلين ﷺ جن جو هڪ معجزو آهي.

سُرَاقَہ بن مالڪ جو واقعو

* هن سال مديني ڏانهن هجرت واري سفر ۾ نبي انور ﷺ جن هٿان هڪ ٻيو معجزو به ان وقت ظاهر ٿيو. جڏهن پاڻ ڪريم ﷺ جن "غار ثور" کان نڪري مديني جو رخ ڪيو، تڏهن ڪيترائي ڪافر سندن تلاش ۾ هيڏي هوڏي ڦري رهيا هئا، ڇو جو ابوجهل ۽ ٻين ڪافرن خذلهم الله طرفان نبي ڪريم ﷺ ۽ حضرت ابوبڪر صديق رضه جن جي سر جي قيمت هڪ سؤ اُٺَ مقرر ڪئي ويئي هئي، يعني انهن ٻنهي منجهان ڪنهن به هڪ کي يا ٻنهي کي ماري يا گرفتار ڪري جيڪو به آڻيندو ته ان کي مٿيون انعام ڏنو ويندو.

انعام جي لالچ ۾ سُرَاقَہ بن مالڪ بن جُعْشُمْ مُدْلِجِيْ نالي هڪ نوجوان نڪتو ۽ پاڻ ڪريم ﷺ جنهن وقت "اُمِّ مَعْبَد" جي خيمي مان روانا ٿيا، تڏهن "سُرَاقَہ" جي نظر مٿن پيئي. اهو ڏسي هن پنهنجو گهوڙو سندن پويان ڊوڙايو. پوءِ جڏهن ٻن يا ٽن نيزن جيتري وڇوٽي بچي، تڏهن حضرت ابوبڪر صديق رضه چوڻ لڳو:

"اي الله جا رسول ﷺ! هي دشمن اسان تائين پهچي ويو".

ان موقعي تي خدا جي پياري رسول ﷺ جن هيءَ دعا گهري:

اَللّٰهُمَّ اکْفِنَا بِمَا شِئْتَ

پوءِ سراقہ جي گهوڙي جون ٽنگون گوڏن تائين، يا هڪ ٻي روايت مطابق پيٽ تائين ان پٿريلي زمين ۾ پيهي ويون.

ان دعا کانپوءِ

اهو ڏسي "سراقہ" رڙ ڪندي چيو، "اي محمد ﷺ، مون مڃيو ته هي حالت اوهان جي سبب ٿي آهي، الله جل شانه کان اوهان دعا گهرو ته مونکي ڇوٽڪارو ملي. مان نه وري ڪڏهن اهڙو ڪم ڪندس ۽ نه پوين کي اوهان جو ڏس پتو ڏيندس."

(١) مسند احمد ابن حنبل ج ٦ ص ٤٥٤، "دلائل النبوة" ابونعيم ج ٢ ص ٢٢٨، سنن دارمي ج ٢ ص ١٢٢. "سنن ڪبريٰ" بيهقي ج ٧ ص ٢٨. "دلائل النبوة" "بيهقي" ج ١ ص ٢٨٧. "الروض الانف" "سهيلي" ج ٢ ص ٢٢٥. زاد المعاد "ابن قيم" ج ٢ ص ٥٦.

(٢) "المواهب اللدنيه" "قسطلاني" ج ١ ص ٣٠٢/٣٠٤. "سبل الهديٰ والرشاد" "شامي" ج ٣ ص ٢٤٥.

(٣) عربي زبان ۾ "رماده" رک کي سڏيو ويندو آهي، هن سال کي "عام الرماده" انڪري سڏيو ويو ڇو جو هن سال ملڪ ۾ سخت ڏڪار پيو هو ۽ اناج جي اڻاٺ سبب ماڻهو بکون ڪاٽڻ لڳا، جنهن سبب سندن رنگ رک جهڙا ٿي ويا هئا. النهايه "ابن الاثير" ج ٢ ص ٢٦٢. انساب الاشراف "بلاذري" ج ١٠ ص ٢٩٢.

ان موقعي تي رحمت للعالمين ﷺ جن "سُرَاقہ" لاءِ دعا گھري، جنھن کانپوءِ سراقہ جي جان ڇٽي ۽ ھن اتان ئي پويان پير ڪيا. (١)

"سُرَاقہ" ان موقعي تي تہ مسلمان نہ ٿيو ھو. ھن اسلام مڪي جي فتح کانپوءِ ان وقت قبول ڪيو، جڏھن پاڻ ڪريم ﷺ جن غزوه حنين کان موٽي مديني پھتا ھئا.

بُرَيْدَه بن حُصَيْب جو اسلام قبول ڪرڻ

* ھجرت جي ھن سفر ۾ جڏھن پاڻ ڪريم ﷺ جن مديني جي ويجھو پھتا تہ رستي ۾ "بُرَيْدَه بن حُصَيْب اَسْلَمِيؓ" پنھنجي قوم جي اٽڪل اسي ماڻھن سان گڏ ساڻن مليو. ھي مڪي ۽ مديني جي وچ تي رھندا ھئا. ابوجھل ۽ مڪي جي ٻين ڪافرن "بُرَيْدَه" وارن ڏانھن نياپو ڪيو ھو تہ جيڪڏھن ھو نبي انور ﷺ جن کي قتل ڪندا تہ کين انعام ۾ ھڪ سؤ اُٺَ ڏنا ويندا. پر ھو جڏھن خدا جي پياري رسول ﷺ جن سان مليا ۽ سندن منھن مبارڪ ۾ نبوت جو نور ڏٺائون ۽ سندن برڪت ڀريون ڳالھيون ٻڌائون، جنھن جي ذريعي ھو ماڻھن کي خدا جي توحيد ۽ سچي دين جي دعوت ڏيئي رھيا ھئا تہ بُرَيْدَه رضہ پنھنجي سموري ساٿين سميت اتي ئي سندن ھٿ تي اسلام قبول ڪيو.

اسلام قبول ڪرڻ کانپوءِ حضرت بُرَيْدَه رضہ ۽ سندس ساٿي رسول انور ﷺ جن کي مديني تائين چڏڻ ساڻن گڏ آيا ۽ مانائتن مھمانن کي سندن منزل تائين پھچائي وري پنھنجي وٿاڻن تي واپس وريا.

حضرت بُرَيْدَه رضہ غَزوَه اُحُد کانپوءِ مديني ڏانھن ھجرت ڪئي ھئي. (٢)

مديني ۾ پھرين مسجد جي اڏاوت

* ھن سال پاڻ سڳورا ﷺ جن مديني پھچڻ کان اڳ اچي قبا ۾ لٿا ۽ اتي ڏھن راتين کان مٿي ترسيا (٣)

---

(١) "سراقہ" بابت تفصيلي روايت سندس ڀائٽي عبدالرحمٰن بن حارث بن مالڪ مدلجي کان "ابن شھاب زھري" نقل ڪئي آھي. جنھن کي "حافظ ابن ڪثير" ۽ ٻين پنھنجي ڪتابن ۾ نقل ڪيو آھي، جن مان ڪجھہ نالا ھيٺ ڏجن ٿا.

"المعجم الڪبير" "طبراني" ج ٧ ص ١٥٨. "البدايہ والنھايہ" "ابن ڪثير" ج ٣ ص ١٨٣-١٨٢. "سبل الھدىٰ والرشاد" "شامي" ج ٣ ص ٢٥٢ - ٢٤٨. "دلائل النبوة "بيھقي" ج ٢ ص ٤٢٩ - ٤٨٣. زاد المعاد "ابن قيم" ج ٣ ص ٥٥. "عيون الاثير" "ابن سيد الناس" ج ١ ص ٣٠١.

(٢)"اسد الغابہ" "ابن الاثير" ج ١ ص ١٧٥/١٧٦. شرح "علي المواھب اللدنيہ" "زرقاني" ج ١ ص ٣٥٠ - ٣٤٩. "سبل الھدىٰ والرشاد" "شامي" ج ٣ ص ٢٥٢.

(٣) نبي ڪريم ﷺ جن جي "قبا" ۾ قيام بابت روايتن ۾ اختلاف آھي. ھن ڏس ۾ ٽن راتين کان وٺي ارڙھن راتين تائين قيام جون روايتون اسان تائين پھتيون آھن. "موسىٰ بن عقبہ" ۽ ابن عباس جي روايتن ۾ ٽي راتيون ٻڌايون ويون آھن. جڏھن تہ ابن اسحاق ۽ ابن حبان جي روايتن ۾ وري سومر - اڱاري - اربع - خميس ۽ جمعي جون راتيون قبا ۾ ترسڻ ۽ اتان روانو ٿيڻ ٻڌايو ويو آھي. بھرحال اڪثريت جي راءِ ڏھن راتين کان مٿي وارين روايتن تي آھي. "امام بخاري" پنھنجي "صحيح" ۾ بہ ابن شھاب زھري کان عروه بن زبير جي جيڪا روايت نقل ڪئي آھي، ان ۾ ڏھن راتين کان ڪجھہ مٿي ۽ حضرت انس رضہ جي روايت ۾ وري چوڏھن راتيون ترسڻ ٻڌايو ويو آھي.

"السيرة النبويہ" حافظ ابن ڪثير ج ٢ ص ٢٩٢. صحيح بخاري ج ٢ ص ٢٢٣. سبل الھدىٰ والرشاد شامي ج ٣ ص ٢٦٩. سيرة ابن حبان ص ١٤١.

انهيءَ وچ ۾ اتي هڪ مسجد جوڙائي راس ڪيائون، جنهن جي اڏاوت جو سمورو ڪم پاڻ ڪريم ﷺ جن پنهنجي صحابين سان گڏجي ڪيو. اسلامي تاريخ ۾ سڀ کان پهريان هيءَ مسجد جوڙي وئي، جيئن خدا تعاليٰ پنهنجي ڪتاب ۾ فرمايو آهي:

لَمَسْجِدٌ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوٰى مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُوْمَ فِيْهِ. (١)

(جا مسجد پهرين ڏينهن پرهيزگاريءَ تي اڏائي وئي آهي، تنهن ۾ توکي بيهڻ (يعني نماز پڙهڻ ۽ پڙهائڻ) وڌيڪ لائق آهي.

معلوم ٿيو ته مسجد جي اڏاوت سبب ئي نبي ڪريم ﷺ جن کي قبا ۾ ڏهن ڏينهن کان مٿي ترسڻو پيو هو.

جمعي جي پهرين نماز

* هن سال نبي انور ﷺ جن پهريون دفعو بنو سَالِم بن عَوْف وارن سان گڏ سندن ڳوٺ ۾ جمعي جي نماز ادا ڪئي ۽ خطبو ڏنو. انڪري هن جاءِ تي بعد ۾ مسجد جوڙائي وئي، جنهن کي "مسجد جمع" سڏيو وڃي ٿو. هن موقعي تي جيڪو خطبو پڙهيو ويو، انکي سيرت گازروني ۽ سيرت جي ٻين ڪتابن ۾ نقل ڪيو ويو آهي. هي مسجد "قُبا ۽ مديني" جي وچ تي اڄان سوڌو پنهنجي جاءِ تي موجود آهي. ١١٣٦ هجريءَ ڌاري اسان کي هن مسجد جي زيارت جو موقعو مليو، هينئر هن مسجد کي نئين سر اڏايو ويو آهي. (٢)

(١) سورة "توبہ" پاره ١١ آيت ١٠٨.

(٢) بنو سالم بن عوف وارن جي هن ڳوٺ جو نالو "قبيب" ٻڌايو ويو آهي، جيڪو مديني شريف ۽ قبا جي وچ تي وادي "صلب" ۾ آباد هو. هن واديءَ کي "وادي رانوناء" بہ سڏيو ويندو آهي. جنهن جو فاصلو قبا کان هڪ ڪلو ميٽر کن ٿيندو.

پاڻ ڪريم ﷺ جن جڏهن "قبا" ۾ ترسڻ کانپوءِ مديني جو رخ رکيو تہ اهو جمعي جو ڏينهن هو ۽ جڏهن سندن سواري هن جاءِ تان لنگهي، تڏهن مقامي ماڻهن ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جن کي هتي ڪجهہ دير ترسڻ لاءِ چيو. ان دوران جمعي نماز جو وقت ٿي ويو. پوءِ سرور ڪائنات ﷺ جن پهريون ڀيرو "قبيب" ۾ جمعي جي نماز پڙهائي، جنهن کانپوءِ هن جاءِ تي بنو سالم وارن هڪ مسجد جوڙائي جنهن تي "مسجد جمعہ" جو نالو پئجي ويو. هن پهرين جمعي نماز ۾ هڪ سؤ کن صحابي سڳورا شريڪ ٿيا.

اها مسجد هينئر بہ "قبا" کان اٽڪل ٥٠٠ ميٽر اتر طرف مديني ڏانهن ويندڙ رستي تي روڊ جي ساڄي پاسي کان پنهنجي اصلوڪي ماڳ تي موجود آهي، جنهن جي مرمت ۽ اڏاوت جو ڪم مختلف موقعن تي مختلف ماڻهن هٿان ٿيندو رهيو آهي.

هن مسجد جي موجوده عمارت عربستان جي مشهور نيڪدل ۽ سخي مرد سيد حسن شربتلي طرفان اڏائي ويئي هئي، جنهن جو شمار هن وقت مديني جي ننڍين مسجدن ۾ ٿئي ٿو. بعد ۾ شاهہ فهد طرفان مسجد جي مٿان هڪ سهڻو ۽ مضبوط گنبذ ۽ مينار جوڙايو ويو آهي، جنهن جي اوچائي پنجويهہ ميٽر ٿيندي، جيڪو پري کان ئي نظر اچي ٿو ۽ ٻاهرين دروازي تي وري "مسجد جمعہ" بہ لکيل آهي. هن مسجد ۾ ڇهہ سو پنجاهہ ماڻهن جي نماز پڙهڻ جي

"قبا" ۾ نبي سائين ﷺ جن ڏهن ڪان مٿي راتيون ترسڻ ڪانپوءِ اتان جمعي جي ڏينهن مديني وڃڻ لاءِ نڪتا ۽ رستي ۾ جڏهن هو بنو سالم بن عوف وارن جي ڳوٺ مان لنگهيا تہ انهن پاڻ ڪريم ﷺ جن کي برڪت خاطر ڪجهہ دير اتي ترسڻ لاءِ چيو. پوءِ ان موقعي تي ئي خدا تعاليٰ طرفان جمعي نماز بابت هي آيت نازل ٿي.

يَاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا اِذَا نُوْدِيَ لِلصَّلٰوةِ مِنْ يَّوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا اِلٰى ذِكْرِ اللّٰهِ. (١)

ان ڪانپوءِ سرور ڪائنات ﷺ جن اتي جمعي جو خطبو ۽ نماز ادا ڪري، پنهنجي وهٽ تي سوار ٿي ان ڏينهن ئي مديني پهتا. ان روايت مان اهو ثابت ٿئي ٿو تہ پاڻ سڳورا ﷺ جمعي ڏينهن مديني پهتا. ۾ مٿي وري سومر ڏينهن پهچڻ واري روايت نقل ڪئي ويئي آهي. انهن ٻنهي روايتن ۾ جوڙ تڏهن پيدا ٿيندو، جڏهن "بِضْعَ عَشَرَة" جو مطلب ٻارهن سمجهيو ويندو، جيئن مٿي ٻڌايو ويو آهي. وڌيڪ خدا ڄاڻي!

مديني پهچڻ جي تاريخ

* هن سال نبي سائين ﷺ جن قبا ڪان مديني وڃڻ لاءِ جمعي جي ڏينهن روانا ٿيا. باقي تاريخ ۾ اختلاف آهي، تہ اها ربيع الاول جي ٢٣ تاريخ هئي يا وري سورهين! ۽ رستي ۾ سالم بن عوف وارن جي ڳوٺ ۾ جمعي جي نماز پڙهي پوءِ مديني پهتا.

مديني پاڪ ۾ آجيان

* هن ئي سال جو واقعو آهي تہ سرور عالم ﷺ جن جڏهن مديني جي شهر ۾ پير پاتو تہ اتان جا مرد، عورتون، ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون سندن آجيان لاءِ خوشيءَ وچان ٻاهر نڪري آيا. جڏهن تہ پردي واريون عورتون گهرجي ڇتين تي چڙهي بيٺيون.

ان موقعي تي "نجار" قبيلي وارن جون ننڍڙيون نياڻيون هيٺيان بيت پڙهي رهيون هيون:

نَحْنُ جَوَارٍ مِّنَ النَّجَارِ ـ فَيَا حَبَّذَا مُحَمَّدٌ ﷺ مِّنْ جَارٍ.

اسين "نجار" قبيلي وارن جون نياڻيون آهيون، پوءِ محمد مصطفيٰ ﷺ ڪيڏو نہ پيارو پاڙيسري آهي.

گنجائش موجود آهي.

هينئر هتي ڪو ڳوٺ وغيره موجود نہ آهي، جو تہ هاڻي هي علائقو شهر جو حصو بڻجي چڪو آهي. باقي مسجد جي پر ۾ اوقاف ڪاتي طرفان قائم ڪيل ڇوڪرين جي ثانوي تعليم لاءِ هڪ مدرسو موجود آهي.

"سيرة ابن هشام" ج ٢ ص ١٣٩. الروض الانف "سهيلي" ج ٢ ص ٢٣٧. "وفاء الوفاء" "علامہ سمهودي" ج ٣ ص ٨١٩/٨٢٠. تاريخ معالم مدينة المنوره "سيد احمد ياسين" ص ١١٥/١١٦. جذب القلوب "شيخ عبدالحق دهلوي ص ٧١. تاريخ مدينہ "ابن شبہ" ج ١ ص ٦٨. الدر الثمين "غالي شنقيطي" ص ٢٩/٣٠. تاريخ المدينة المنوره الياس عبدالغني ص ٢٤.

(١) سورة جمعہ پاره ٢٨ آيت ٩.

طَلَعَ الْبَدْرُ عَلَيْنَا ـ مِنْ ثَنِيَّاتِ الْوَدَاعِ. (١)

ايريو اسان لاءِ چوڏهين جو چنڊ، "وداع" جي ٽڪرين منجهان.

وَجَبَ الشُّكْرُ عَلَيْنَا، مَا دَعىٰ لِلّٰهِ دَاعٍ. (٢)

---

(١) عربي زبان ۾ "ثنيہ" لفظ جي معنيٰ آهي ڪوٻہ گهاٽ، دڙو، ٽولو، ٽڪ يا مٿانهون ماڳ وغيره ۽ ان جو جمع آهي "ثنيات." جڏهن تہ لفظ "وداع" جي معنيٰ آهي موڪلائڻ. ڪجهہ ماهرن جو اهو بہ خيال آهي تہ "ثنيات" جمع نہ پر مفرد لفظ آهي ۽ عربي زبان ۾ ٻيا بہ ان قسم جا لفظ موجود آهن، جيئن "اذرعات" ۽ عرفات وغيره. پر اها راءِ اڪثريت جي موافق نہ آهي.

نالي پوڻ جو سبب

قديم دور کان مديني جا ماڻهو پنهنجي خوش اخلاقيءَ ۽ مهمان نوازيءَ سبب سڄي عرب ۾ مشهور هئا. هو پنهنجي مهمانن جي دل کولي خدمت ڪندا هئا ۽ پوءِ جڏهن مهمانن جي موڪلائڻ جو وقت ايندو هو، تہ هو شهر جي آخري ڇيڙي تائين ساڻن گڏيا ايندا هئا ۽ پوءِ اتي آخري موڪلائي ڪئي ويندي هئي. جنهن ڪانپوءِ مهمان پنهنجي گهر جي واٽ وٺندا هئا ۽ ميزبان وري پنهنجي ماڳن ڏانهن موٽ ڪندا هئا. انڪري ان موڪلائي واري جاءِ تي اهو نالو پئجي ويو. ڪجهہ روايتن مان ائين بہ معلوم ٿئي ٿو تہ مديني جا رهاڪو پنهنجي حاجين کان موڪلائڻ لاءِ ان ماڳ تائين ايندا هئا يا وري ڪن جو خيال آهي تہ نبي اڪرم ﷺ جن ڪيترا سرايا ۽ بعوث جيڪي روانا ڪيا تہ انهن کان موڪلائڻ لاءِ هن جاءِ تائين ايندا هئا. انڪري مٿس اهو نالو پيو. پر اها روايت صحيح نہ ٿي لڳي، ڇوتہ پاڻ ڪريمن ﷺ جن جي مديني اچڻ کان اڳ ئي اهو لفظ موجود هو، جيئن مٿين شعر مان معلوم ٿئي ٿو.

بيهڪ

ان ڳالهہ ۾ راوين جو گهڻو اختلاف آهي تہ اهو ماڳ شهر جي ڪهڙي پاسي کان هو؟

ان ڏس ۾ ڪجهہ راوين جي راءِ آهي تہ مديني شهر جي ڏاکڻي طرف جيڪو رستو "قبا" ڏانهن وڃي ٿو، اهو ماڳ ان جي ڇيڙي تي "قبا" جي ويجهڙائي ۾ هو، ۽ ان دڳ کان ئي پاڻ ڪريم ﷺ جن مديني شريف ۾ داخل ٿيا. جنهن سبب ڪري مٿيان شعر پڙهيا ويا. ٻئي طرف وري اهو خيال عام آهي تہ "ثنية الوداع" نالي ماڳ شهر جي اترين پاسي "سلع جبل" جي پٺيان هو ۽ اهو رستو شام ڏانهن ويندو آهي، جنهنڪري مديني ڏانهن ايندڙ يا ويندڙ ماڻهن جي هتان لنگهڻ جو سوال ئي نٿو پيدا ٿئي. اهو ماڳ گهڻي عرصي تائين مديني جي ماڻهن وٽ مشهور بہ رهيو آهي، "جيئن ابن قيم" ۽ ٻين پنهنجي ڪتابن ۾ ڄاڻايو آهي. جديد تحقيق ڪانپوءِ هائي اها ڳالهہ سامهون آئي آهي تہ ان قسم جا ٻہ "ثنيہ" شهر جي اتر ۽ ڏکڻ ۾ موجود هئا، جنهنڪري انهن ٻنهي کي گڏ "ثنيات الوداع" چيو ويو. جنهن جاءِ تي ڏکڻ وارو "ثنيہ" هو اتي بعد ۾ ترڪن طرفان هڪ قلعو جوڙايو ويو، جنهن جا آثار اڃان تائين موجود آهن. هن جاءِ تان پاڻ ڪريم ﷺ جن ڪيترائي سرايا روانا فرمايا.

اتر وارو "ثنيہ" وري ان جاءِ وٽ هو، جتي سيدالشهداء روڊ ۽ سلطانہ روڊ پاڻ ۾ ملن ٿا. عثماني دور ۾ ان ماڳ تي ترڪن طرفان هڪ مسجد جوڙائي وئي هئي ۽ پوءِ وري اڳتي هلي سعودي حڪومت طرفان ان جاءِ تي هڪ جديد قسم جي خوبصورت مسجد تيار ڪئي وئي، پر ١٤٠٢ هہ ڌاري رستن کي ڪشادي ڪرڻ جو پروگرام ٺاهيو ويو، تڏهن اها مسجد شريف بہ شهيد ڪئي وئي "انا لله وانا اليہ راجعون." غزوه غابہ، خيبر ۽ تبوڪ وغيره لاءِ ايندي ويندي پاڻ سڳورا ﷺ هن "ثنيہ" وٽان ئي لنگهيا هئا. سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ٢ ص ٢٧٧، معجم البلدان "ياقوت حموي" ج ٢ ص ٨٦، الدر الثمين "محمد غالي شنقيطي" ص ١٢٢/١٢٨.

(٢) المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج١ ص ٢١٢، سيرة ابن ڪثير ج ٢ ص ٢٦٩/٢٧٠، دلائل النبوة "بيهقي" ج٢ ص ٥٠٧.

اسان تي الله جو شڪر واجب آهي، جيسين الله کي ڪو سڏڻ وارو باقي آهي.
رزين رضہ جي روايت ۾ هيٺيون شعر پڻ موجود آهي. (١)

اَيُّهَا الْمَبْعُوْثُ فِيْنَا   جِئْتَ بِالْاَمْرِ الْمُطَاعِ.

اي اسان ڏانهن نبي (صلي الله عليہ وسلم) بڻائي موڪليل، اوهان جيڪي حڪم آندا آهن انهن کي ضروري مڃڻو آهي.

ڪجهہ راوين جو خيال آهي تہ اهي بيت نبي اڪرم صلي الله عليہ وسلم جن جي غزوه تبوڪ کان موٽ تي عورتن ۽ ڇوڪرين طرفان پڙهيا ويا. (٢)

مٿين ٻنهي روايتن کي صحيح سمجهڻ لاءِ چئي سگهجي ٿو تہ اهي بيت ٻنهي موقعن تي پڙهيا ويا هوندا.

مديني شهر ۾ مني مرسل صلي الله عليہ وسلم جن جو داخل ٿيڻ

* هن سال نبي انور صلي الله عليہ وسلم جن جڏهن مديني پهتا تہ هڪ ڏاچي تي سوار هئا. مديني ۾ هر قبيلي جا ماڻهو ڏاچيءَ کي مهار کان جهلي عرض ڪري رهيا هئا تہ منهنجو مرسل صلي الله عليہ وسلم سندن ئي قبيلي جو مهمان ٿئي.

ان تي پاڻ ڪريم ﷺ جن ڪين فرمايو: "توهان ڏاچيءَ کي ڇڏيو! هوءَ الله جي امر سان ئي ويهندي." (٣)

پوءِ ڏاچيءَ کي ڇڏيو ويو تہ هوءَ حضرت اَبُوْ اَيُّوْب اَنْصَارِي رضہ جي گهر آڏو پهچي اتي ويهي رهي. ڏاچيءَ جي ويهڻ واري اها جاءِ مديني ۾ اڄان موجود آهي. ماڻهو برڪت خاطر ان جاءِ جي زيارت بہ ڪندا آهن ۽ اتي نفل بہ پڙهندا آهن.

مسجد نبوي صلي الله عليہ وسلم جو بنياد

* هن سال نبي اڪرم صلي الله عليہ وسلم جن جڏهن مديني ۾ اڄان حضرت اَبُوْ اَيُّوْب اَنْصَارِيءَ جي گهر ۾

---

(١) سبل الهدي والرشاد. شامي ج ٣ ص ٢٧١.

(٢) "بيهقي" "دلائل النبوة" ۾، ابن مقري "ڪتاب الشمائل" ۾، محب طبري "رياض النضره" ۾ ۽ قاضي عياض "الشفا" ۾ جيڪي روايتون نقل ڪيون آهن. تن مان اها ڄاڻ ملي ٿي تہ اهي شعر پاڻ ڪريم ﷺ جن جي مديني ۾ داخل ٿيڻ جي موقعي تي ئي پڙهيا ويا. علامہ حلواني جو خيال آهي تہ مٿيون سموريون روايتون "شرط شيخين" مطابق صحيح آهن. پر شيخ الاسلام ولي عراقي سمورين روايتن کي سختيءَ سان رد ڪري ٿو ۽ ان جي مقابلي ۾ هو صحيح بخاري، سنن ابودائود ۽ "ترمذيءَ" ۾ حضرت سائب بن يزيد جي روايت کي اهميت ڏئي ٿو، جنهن ۾ ڄاڻايو ويو آهي تہ اهي شعر سرور ڪائنات ﷺ جن جي تبوڪ کان واپسيءَ جي موقعي تي پڙهيا ويا. ۽ هو ان راءِ جو حامي آهي تہ "ثنية الوداع" شام ڏانهن ويندڙ واٽ تي ئي واقع هو. "علامہ شامي" ۽ "قسطلاني" پنهنجي ڪتابن ۾ ان بحث کي تفصيل سان نقل ڪيو آهي.

المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ١ ص ٣١٣. سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ٣ ص ٢٧٨. الرياض النضره "محب طبري" ج ١ ص ١٢٢.

(٣) سيرة ابن هشام ج ٢ ص ١٤١. سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ٣ ص ٢٧٥. سيرة "ابن ڪثير" ج ٢ ص ٢٧٢.

ترسيل هئا، تڏهن مسجد نبوي ﷺ جو بنياد رکيو هئائون. (١)

حُجرن جي اڏاوت

* هن سال جڏهن پاڻ سڳورا ﷺ اجان حضرت اَبُو اَيُوْب اَنْصَارِيءَ رضہ جا مهمان ٿي هئا، تڏهن حجرن ۽ ڪمرن جي اڏاوت جو ڪم بہ شروع ڪرائي ڇڏيو هئائون، پوءِ جيئن ئي اهو ڪم پورو ٿيو تہ پاڻ ڪريم ﷺ جن حضرت ابو ايوب رضہ جي گهران لڏي اچي انهن حجرن ۾ رهيا. (٢)

واقديءَ جو قول آهي تہ نبي اڪرم ﷺ جن، حضرت ابو ايوب رضہ جي گهر ست مهينا ترسيا، جڏهن تہ هڪ ٻئي قول ۾ اهو مدو مهيني کان بہ گهٽ ٻڌايو ويو آهي. (٣)

حضرت عليءَ رضہ جي هجرت

* هن سال حضرت علي بن اَبُوْ طَالِب رضہ هجرت ڪئي. رسول ڪريم ﷺ جن ڪين پنهنجي پويان مڪي ۾ ڇڏي آيا هئا. ان ڪانپوءِ حضرت علي رضہ جن اتي ٽي راتيون ڪن رهي، پوءِ مديني ڏانهن پنڌ پيا ۽ "قُبا" ۾ اچي پاڻ سڳورن ﷺ سان گڏيا. (۴)

حضرت علي رضہ کي تڪليف

* هن سال حضرت علي ڪرم الله وجهہ جن هجرت ڪري جڏهن "قُبا" ۾ پهتا، تڏهن تڪڙي هلڻ ۽ گهڻي پنڌ ڪرڻ سبب سندن جنگهن ۾ سخت سور محسوس ٿيڻ لڳو. پاڻ ڪريم ﷺ جن سور واري جاءِ تي پنهنجو هٿ مبارڪ گهمايو ۽ دعا گهري، تہ سندن سور لحظي ۾ لهي ويو، (۵) ۽ ان کان پوءِ ڪين وري سور نہ پيو. اهو نبي سونهاري ﷺ جن جو معجزو آهي.

هجري سن جي شروعات

* هن سال جڏهن سرور ڪائنات ﷺ جن قبا ۾ ترسيل هئا، تڏهن حڪم ڏنائون تہ هجرت واري ڏينهن کان (اسلامي) تاريخ جي شروعات ڪئي وڃي ۽ سال جو پهريون مهينو محرم مقرر ڪيو وڃي، ڇو جو عربن وٽ بہ اهوئي رواج هو ۽ ان ئي مهيني ۾ حاجي سڳورا حج ڪري پنهنجي گهرن ۾ موٽي ايندا هئا. (٦) هڪ روايت ۾ ائين بہ ٻڌايو ويو آهي تہ هجري سن جي شروعات حضرت عمر بن خطاب رضہ جي خلافت دوران هجرت جي سترهين سال کان ٿي ۽ محرم کي سال جو پهريون مهينو شمار ڪيو ويو پر پهريون قول وڌيڪ صحيح آهي.

---

(١) "البدايہ والنهايہ" ابن ڪثير ج ٣ ص ٢١٣.

(٢) الروض الانف "سُهيلي" ج ٢ ص ٢٣٠، سبل الهدى والرشاد شامي ج ٣ ص ٣٤٨/٣٤٩، زاد المعاد "ابن قيم" ج ٢ ص ٦١، شرح علي المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ١ ص ٣٦٦.

(٣) المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ١ ص ٣١٥.

(۴) المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ١ ص ٣٠٧، الروض الانف "سُهيلي" ج ٢ ص ٢٣٧، البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٣ ص ٢٠٦.

(۵) اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ۴ ص ١٩.

(٦) السيرة النبويہ "ابن ڪثير" ج ٢ ص ٢٨٨، المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ١ ص ٣٠٨/٣٠٧.

اهل بيت جي هجرت

* هن سال مديني هجرت ڪرڻ کان ڪجهه وقت پوءِ نبي آخر الزمان ﷺ جن پنهنجي ٻن آزاد ڪيل ٻانهن ابو رافع ۽ حضرت زَيْد بن حارثہ کي حضرت عَبْدُالله بن اَبُوبَڪر سان گڏ مڪي اماڻيو، تہ هو پاڻ ڪريم ﷺ ۽ حضرت اَبُوبَڪر صِدِيْق رضہ جي ٻارن ٻچن کي پاڻ سان گڏ مديني وٺي اچن. ڪين سواريءَ لاءِ بہ اُنَ ۽ خرچ لاءِ پنج سؤ درهم روڪ بہ ڏنا ويا. ان ڪانپوءِ هو پاڻ ڪريم ﷺ جن جي ٻن نياڻين سيده فَاطِمَۃُ الزَّهْرا ۽ سيده ام ڪلثوم، گهر واري حضرت سوده رضہ، دائي ام ايمن، ام المؤمنين سيده عَائِشَہ صديقہ رضہ، سندس ڀيڻ حضرت اَسماء ۽ ماءُ اُمّ رومان رضي الله عنهن کي مديني وٺي آيا. ان وقت هجرت کي ست مهينا گذري چڪا هئا. جنهن جو ثبوت ان ڳالهہ مان بہ ملي ٿو تہ جڏهن هي ننڍڙو قافلو "قُبَاءَ" وٽ پهتو، تڏهن حضرت اَسماء رضہ پورن مهينن سان هئي ۽ اتي ئي ڪيس عبدالله بن زبير ڄائو. [1] هڪ صحيح روايت مطابق ابن زُبَيْر شوال مهيني ۾ ڄائو. اها ڳالهہ حافظ ابن ڪثير پنهنجي ڪتاب "البدايہ والنهايہ" ۾ ڄاڻائي آهي. [2]

مسجد ۽ حجرن جي اڏاوت

* هن سال پاڻ ڪريم ﷺ جن مديني ۾ مسجد ۽ رهڻ لاءِ حجرن جي اڏاوت جو ڪم شروع ڪرايو. جنهن لاءِ پلاٽ رافع بن عمرو جي پٽن سَهل ۽ سُهيل کان خريد ڪيو ويو. ان جاءِ تي سندن "ٻڙ" هو، جتي هو ڪارڪون سڪائيندا هئا. هن مسجد جي باري ۾ تفصيل وڏن ڪتابن ۾ ڏسي سگهجن ٿا. [3]

صُفي جي اڏاوت

* هن سال مسجد جي پاسي کان هڪ ڇپرو بہ جوڙيو ويو تہ جيئن اتي غريب غُرباء رهي سگهن. هن جاءِ کي "صُفَّہ" جو نالو ڏنو ويو ۽ هتي رهڻ وارا "اَهْل صُفَّہ" سڏجڻ لڳا. [4]

اذان ۽ اقامت جي شروعات

* هن سال اذان ۽ اقامت جي شروعات ٿي، جنهن جو طريقو سڀ کان پهريان حضرت عَبْدُالله بن زَيْد بن عَبْدِرَبِّہ اَنْصَاري خَزْرَجِيْ رضہ کي خواب ۾ ڏسيو ويو، ان ڪانپوءِ ان باري ۾ وحي نازل ٿي ۽ پاڻ ڪريم ﷺ جن ان طريقي کي ئي برقرار رکيو. [5]

---

(١) صحيح بخاري جلد ٢ ص ٣٣٤.

(٢) البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٣ ص ٢١٩.

(٣) صحيح بخاري جلد ٢ ص ٣٣٣، سيرة ابن هشام ج ٢ ص ١٤١، السيرة النبويہ "ابن ڪثير" ج ٢ ص ٣٠٤ - ٣٠٢، روض الانف "سهيلي" ج ٢ ص ٢٤٧.

(٤) المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ١ ص ٣١٨.

(٥) سيرة ابن هشام ج ٢ ص ١٥٤/١٥٥، الروض الانف "سهيلي" ج ٢ ص ٢٥٣، المواهب اللدنيہ ـ قسطلاني ج ١ ص ٣٢٢/٣٢٣، البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٣ ص ٢٣٠/٢٣١، "عيون الاثر" ابن سيد الناس ج ١ ص ٢٢٧.

ڪجهہ روايتن ۾ اچي ٿو تہ اذان ۽ اقامت جي شروعات هجرت جي ٻئي سال کني ويني، پر پهرين روايت کي ئي وڌيڪ صحيح سمجهيو وڃي ٿو. حافظ ابن حجر عسقلاني "فتح الباري" ۾ پهرين روايت کي ئي اوليت ڏني آهي، ۽ "ارشاد الساريء" ۾ "قسطلاني" بہ ان روايت کي ئي صحيح سڏيو آهي.

حديثن جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو تہ اسلام ۾ پهريون ڀيرو "اذان" حضرت بلال بن رباح رضہ ڏنو هو، ۽ عَبْدُالله بن زيد رضہ کي جيڪي "لفظ" "جبرئيل" خواب ۾ ڏسيا، تن کي ادا ڪرڻ جو شرف "بِلَال رضہ" کي ئي حاصل ٿيو. (١)

"سنن ابن ماجہ" جي روايت آهي تہ عَبْدُالله بن زَيْد رضہ "اَذان" جي باري ۾ جيئن رات جو خواب لڌو تہ ان مهل ئي هو نبي ڪريم ﷺ جن وٽ پهتو ۽ کين پنهنجي خواب جو احوال ڏنائين، جنهن تي پاڻ سڳورن ﷺ حڪم فرمايو تہ اهو بلال کي ٻڌايو وڃي تہ جيئن هو وڏي واڪي اهي لفظ ورجائي.

ان حديث مان اها بہ ڄاڻ ملي ٿي تہ حضرت بِلَال رضہ طرفان سڀ کان پهريان صبح جو اذان ڏنو ويو هو، ڇو جو خواب ڪانپوءِ جڏهن حضرت عَبْدُالله بن زَيْد رضہ نبي سائين ﷺ جن جي خدمت ۾ پهتو ۽ اتان ڪيس بنا دير "بلال" ڏانهن وڃڻ جو حڪم مليو. ان مان اهو ثابت ٿئي ٿو تہ "بِلَال" اهو "اذان" ضرور "صبح" ويل ئي ڏنو هوندو." (٢)

ٻگهڙ جي ڳالهائڻ وارو معجزو

* هن سال هڪ ٻڪرار آڏو ٻگهڙ ڳالهايو ۽ نبي سائين ﷺ جي نبوت جي شاهدي ڏنائين. ان ٻڪرار جو نالو اُهْبَان بن اَوس اسلمي ۽ ڪنيت ابو عقبہ ٻڌائي وئي آهي. اهبان جڏهن ٻگهڙ جي ڳالهہ ٻڌي تہ ان کي چيائين: "جيڪڏهن ڪو منهنجون ٻڪريون سنڀالي ها تہ مان ان نبي سڳوري ﷺ جن جي خدمت ۾ پهچي سندن آڏو اسلام قبول ڪريان ها." ان تي ڪيس ٻگهڙ جواب ڏنو، "جيڪڏهن تون اوڏانهن تي جلدي موٽي اچين تہ آءٌ اوتري دير تنهنجو ڌڻ سنڀاليندس." ان ڪانپوءِ "اهبان پنهنجي ڌڻ کي ان ٻگهڙ جي حوالي ڪري پاڻ نبي سردار ﷺ جن وٽ پهتو ۽ پنهنجي ڪفر تان هٿ کڻي اسلام بہ قبول ڪيائين تہ نبي اڪرم ﷺ جن کي ان ٻگهڙ جو قصو بہ ٻڌايائين، جنهن تي پاڻ سڳورا ﷺ خوش ٿيا. پوءِ "اهبان اتان موڪلائي جڏهن واپس وريو تہ سندس حيرت جي حد نہ رهي جو سڄو ڌڻ صحيح سلامت هو، جنهن کي اهو ٻگهڙ چاري رهيو هو. نبي ڪريم ﷺ جن جي معجزن مان هي هڪ عظيم معجزو آهي. (٣)

هڪ روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ ٻگهڙ جي ڳالهائڻ ۽ "اُهبان" جي اسلام قبول ڪرڻ وارو هي واقعو سن ڇهين هجريءَ جو آهي.

---

(١) أسد الغابہ "ابن الاثير" ج ١ ص ٢٠٧. سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ٢ ص ٣٥١/٣٥٢.

(٢) "البدايہ والنهايہ" ابن ڪثير ج ٣ ص ٢٣٢. سيرة ابن هشام ج ٢ ص ١٥٦. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ١ ص ٣٥٩. سنن ابن ماجہ "ڪتاب الاذان" ج ١ ص ٢٢٩.

(٣) سيرة ابن اسحاق ص ٢٦٠. "مسند احمد ابن حنبل" ج ٣ ص ٨٨. دلائل النبوه "بيهقي" ج ٦ ص ٤١/٤٤. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ٢ ص ٥٥١/٥٥٢. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ١ ص ١٢٧. خصائص الڪبري "سيوطي" ج ٢ ص ٦١. "سبل الهدي" "شامي" ج ٩ ص ٥١٧. الرياض المستطابہ "علامہ عامري" ص ٣٩.

پهرين روايت شيخ عبدالحق محدث دهلوي پنهنجي ڪتاب "جَذْبُ الْقُلُوْب" ۾ ۽ ڇهين هجريءَ واري روايت وري "تذڪرة القاري بحل رجال البخاريءَ" واري نقل ڪئي آهي. اُهبان جو ذڪر ٻين وڏن ڪتابن ۾ ڏسي سگهجي ٿو.

حضرت عُثمَان رض بن مَظعُوْن جي وفات

* هن سال حضرت عُثمَان رض بن مَظعُوْن وفات ڪئي. هڪ روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ سندن وفات غزوه بدر کانپوءِ ٽين هجريءَ ڌاري ٿي. هيءُ پهريون مهاجر آهي، جنهن کي جَنَّتُ الْبَقِيْع ۾ دفنايو ويو. (1) سندس قبر نبي ڪريم ﷺ جن جي نينگر حضرت اِبْرَاهِيْم جي پير ۾ جوڙي وئي.

بَرَاء بن مَعْرُوْر رض جي وفات

* هن سال صفر جي مهيني ۾ حضرت بَرَاء بن مَعْرُوْر اَنْصَارِي سلميءَ بہ هن جهان مان لاڏاڻو ڪيو. (2) اهو واقعو سرور ڪائنات ﷺ جن جي مديني ڏانهن هجرت کان هڪ مهينو اڳ پيش آيو. رسول ڪريم ﷺ طرفان مديني ۾ جيڪي مهندار (نقيب) مقرر ڪيا ويا، انهن مان سڀ کان پهريان بَرَاء بن مَعْرُوْر رض وفات ڪئي.

ٽن مشرڪن جو موت

هن سال مشرڪن جا ٽي ماٺهو مري ويا. جن مان وَلِيْد بن مُغِيْرَه ۽ عَاص بن وَائِل جو موت مڪي ۾ ٿيو. جڏهن تہ اَبُو اُصَيْحَة "طَائِف" ۾ مئو. اهي ٽيئي شخص مرڻ گهڙيءَ تائين مشرڪ ئي رهيا. (3)

نُعمَان بِن بَشِيْر رض جو جنم

* هن سال جمادي الاول جي مهيني ۾ نُعْمَان بن بَشِيْر اَنْصَاري خَزرجي ڄائو. هي پهريون ٻار هو جيڪو، هجرت کانپوءِ مديني ۾ ڪنهن انصاريءَ جي گهر ڄائو هو. هي ٻار سڳ ۾ حضرت عَبْدُالله بن رَوَاحَہ رض جو ڀاڻيجو هو ۽ عَبْدُالله بن زُبَيْر وري هن کان ڇهہ مهينا پوءِ ڄائو. (4)

عَبدُالله بن زُبَيْر رض جو جنم

* هن سال جي شوال مهيني ۾ يعني هجرت کان ڇهہ مهينا پوءِ "عَبْدُالله بن زُبَيْر" قُباءَ ۾ ڄائو. هتي مهينن جي ڳاڻيٽي ۾، هجرت وارو مهينو ربيع الاول ۽ هن ٻار جي ڄمڻ وارو مهينو، ٻئي نہ ڳڻيا

---

(1) اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ۳ ص ۳۸٦. "الاصابہ" حافظ ابن حجر ج ۲ ص ۴٦۴. وفاء الوفاء "علامہ سمهودي" ج ۳ ص ۸۹۱/۸۹۲. "تاريخ المدينة المنوره" ابن شبہ نميري ج ۱ ص ۱۰۰.

(2) سير اعلام النبلاء "ذهبي" ج ۱ ص ۲٦۷. "اسد الغابہ - ابن الاثير" ج ۱ ص ۱۷۴. "الاصابہ" "ابن حجر" ج ۱ ص ۱۴۴/۱۴۵.

(3) البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ۳ ص ۲۲۴. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ۱ ص ۳۵۲. تاريخ طبري ج ۲ ص ۱۱۷.

(4) "الاصابہ" ابن حجر ج ۳ ص ۵۵۹. تاريخ الخميس - ديار بڪري ج ۱ ص ۳۵۴.

ويا آهن. هي پهريون ٻار هو، جيڪو هجرت کانپوءِ ڪنهن مهاجر جي گهر ڄائو. (١)

روايت موجب پاڻ ڪريم ﷺ جن مديني پهچڻ کان ڪجهه وقت پوءِ حضرت زَيْد بن حارثہ ۽ اَبُورَافِع رضي الله عنهما کي مکي موڪليو تہ هو پاڻ ڪريم ﷺ ۽ حضرت اَبُوبَڪر رضہ جي گهر ڀاتين کي پاڻ سان مديني وٺي اچن. موٽ تي جڏهن هو "قُبا" وٽ پهتا تہ حضرت اَسْمَاءَ بنت ابوبڪر رضہ جيڪا پورين مهينن سان هئي، تنهن کي عبدالله بن زبير ڄائو، جنهن تي مسلمانن کي ڏاڍي خوشي ٿي، ڇو جو يهودين طرفان اها ڳالهہ هُلائي ويئي هئي تہ هنن نبي اڪرم ﷺ جن جي ساٿين تي اهڙو جادو ڪري ڇڏيو آهي، جو هاڻي هنن وٽ هجرت کانپوءِ مديني ۾ پٽ جو اولاد نہ ڄمندو. پر پوءِ جڏهن انصار وارن وٽ پهريون پٽ نعمان بن بشير ڄائو، تڏهن مسلمان ڏاڍو خوش ٿيا. ان تي يهودي چوڻ لڳا، "اسان جادو انصارن تي نہ پر مهاجرن تي ڪيو آهي." جنهن کانپوءِ وري سنت ني مهاجرن ۾ عَبْدُالله بن زُبَيْر ڄائو، بس پوءِ تہ مسلمان خوشيءَ ۾ نہ پئي ماپيا. ٻار ڄمڻ سان ئي حضرت اسماء ننڍڙي عَبْدُالله کي آڻي پاڻ ڪريم ﷺ جن کي هنج ۾ ڏنو. پاڻ ڪريم ﷺ جن کارڪ چٻاڙي هن ننڍڙي ٻار جي وات ۾ وڌي. اهڙي ريت جيڪا پهرين شيءِ حضرت عَبْدُالله رضہ جي پيٽ ۾ داخل ٿي اها سرور ڪائنات ﷺ جن جي لِبَ مبارڪ هئي ۽ پوءِ هن ٻار لاءِ برڪت جي دعا بہ گهريائون. (٢)

هوڏانهن وري "اَسْوَد" جي راءِ آهي تہ "نُعْمَان" ۽ ابن زُبَيْر ٻئي ڄٽا هجرت جي ٻئي سال ڄاوا، يعني "نُعْمَان" هجرت جي چوڏهن مهينن کانپوءِ ۽ ابن زبير ويهن مهينن کانپوءِ ڄائو. پر صحيح حديث جي روشنيءَ ۾ "اَسْوَد" جو اهو قول صحيح ثابت نٿو ٿئي.

اُمِّ سُليم رضہ جي سوکڙي

هن سال حضرت اُم سُليم رضہ پنهنجي ننڍڙي پٽ "اَنَس" رضہ کي سرور عالم ﷺ جن جي خدمت لاءِ وٺي آئي، ڇو جو مديني جا مرد توڙي زالون پاڻ سڳورن ﷺ جي خدمت ۾ مختلف سوکڙيون پيش ڪندا رهندا هئا. اهڙي آس "اُمِّ سُليم" جي دل ۾ بہ هئي، پر جيئن تہ وٽس ڪا اهڙي شيءِ ڪا نہ هئي، انڪري هوءَ پنهنجي ننڍڙي "اَنَس" کي وٺي آئي ۽ عرض ڪيائين: "اي خدا جا رسول ﷺ، هي اوهان جو ٻانهڙو آهي." (٣) يعني اوهان جي خدمت لاءِ ڪيس اوهان وٽ آندو اٿم.

زڪوات جو فرض ٿيڻ

* هن سال اهڙي ملڪيت تي "زَڪواة" فرض ڪئي ويئي، جيڪا مقرر ڪيل نصاب تائين پهچي.

---

(١) "البدايہ والنهايہ" ابن ڪثير ج ٣ ص ٢٢٣. اسد الغابہ ـ ابن الاثير ج ٣ ص ١٦٢. تاريخ الخميس ج ٢ ص ٣٥۴.

(٢) السيرة النبويہ "ابن ڪثير" ج ٢ ص ٢٣١/٢٣٢. "الاصابہ" ابن حجر ج ٢ ص ٣٠٩. "تاريخ الخميس" ديار بڪري ج ١ ص ٣٥۴.

(٣) اسد الغابہ ـ ابن الاثير ج ٥ ص ٥٩١. "الاصابہ" ابن حجر ج ۴ ص ۴٦١/۴٦٢. "سبل الهدى والرشاد" شامي ج ١٠ ص ٢٠٥.

اهـو قـول وڌيڪ صحيح آهي، جڏهن تـه هـڪ روايـت ۾ ٻڌايو ويـو آهي تـه هجرت جي ٻئي سال پهريان (رمضان جي روزن کانپوءِ) "فِطره" ادا ڪرڻ جو حڪم نازل ٿيو ۽ ان کانپوءِ زڪواة ڪي فرض ڪيو ويو. (١)

---

(١) لفظ "زڪواة" جي لغوي معنيٰ آهي وڌڻ ويجهڻ ۽ گهٽجو ٿيڻ وغيره. ان کان علاوه زڪواة جي معنيٰ پاڪيزگي ۽ برڪت وغيره بہ ٻڌائي ويئي آهي. زڪواة جو ذڪر قرآن شريف ۾ نـماز سان گڏ ويهہ دفعا پر ان کان علاوه بہ ڪجهہ جاين تي آيو آهي. ان مان خبر پوي ٿي تـه زڪواة بہ نـماز وانگر دين جو هڪ اهم ترين رڪن آهي ۽ اهي ٻئي اهڙا رڪن آهن، جيڪي اڳين امتن مٿان بہ فرض هئا.

اسان جي دين ۾ بہ نـماز ۽ زڪواة جي ادائگي واريون روايتون اسلام جي ابتدائي دور کان وٺي موجود آهن. انڪري ان ڳالهہ ۾ راوين جو اختلاف آهي تـه زڪواة جي فرضيت وارو حڪم ڪڏهن نازل ٿيو؟ فقيهن توڙي مؤرخن ان ڏس ۾ وڏا بحث ڪيا آهن. هتي جيڪا روايت نقل ڪئي ويئي آهي ان ۾ زڪواة جي باري ۾ ٻڌايو ويو آهي تـه اهو حڪم سن ٻي هجريءَ ڌاري نازل ٿيو. ان جو راوي "قيس بن سعد بن عباده" آهي، جنهن کان اها روايت امام احمد بن حنبل، نسائي، ابن ماجہ، امام حاڪم ۽ امام نووي وغيره نقل ڪئي آهي.

ابن حزم اندلسيءَ جو خيال آهي تـه هجرت کانپوءِ جڏهن پاڻ ڪريـم ﷺ جن طرفان مهاجرن ۽ انصارن ۾ ڀائيچارو قائم ڪرايو ويو تـه ان کان پوءِ سنت ٿي اهو حڪم نازل ٿيو.

هڪ ٻي روايت جيڪا ام الـمومنين سيده ام سلميٰ کان صحيح ابن خزيمہ ۾ نقل ڪئي ويئي آهي، ان مان ڄاڻ ملي ٿي تـه اهڙو حڪم هجرت کان اڳ مڪي مبارڪ ۾ ئي نازل ٿيو هو، انڪري حبش واري هجرت جي موقعي تي حضرت اصحمہ نجاشيءَ رضہ آڏو حضرت جعفر طيار بن ابوطالب رضہ تقرير ڪندي فرمايو هو تـه:

"اسانجي نبي ڪريـم ﷺ جن اسانکي نـماز پڙهڻ، روزا رکڻ ۽ زڪواة ڏيڻ جو حڪم ڏنو آهي."

ان روايت بابت مختلف محدثن ۽ محققن پنهنجي راءِ جو اظهار ڪيو آهي. "علامہ قسطلاني" پنهنجي ڪتاب "الـمواهب اللدنيہ" ۾ ان ڏس ۾ لکي ٿو: "حضرت جعفر طيار جي قول ۾ جيڪي ڄاڻايو ويو آهي ان ۾ نہ نـماز مان مراد هيءَ پنج وقتي نـماز آهي، نہ روزن مان مراد رمضان شريف جا روزا آهن ۽ نہ وري زڪواة مان مراد هيءَ خاص زڪواة آهي، جيڪا اڄ سوڌو مسلمان ادا ڪندا رهن ٿا."

اهوئي سبب آهي جو ان ڳالهہ تي سمورا راوي متفق آهن تـه زڪواة هجرت کانپوءِ مؤمنن مٿان فرض ڪئي ويئي. باقي مڪي شريف ۾ جنهن زڪواة جو ذڪر مٿين روايت ۾ ملي ٿو، ان جو مطلب اهو آهي تـه ان دور ۾ عام خيرات ۽ صدقات کي بہ زڪواة سڏيو ويندو هو. ڇو جو اهڙيون روايتون اسان کي هجرت کان اڳ، توڙي پوءِ واري زماني ۾ ملن ٿيون، جن ۾ نبي ڪريـم ﷺ جن طرفان مختلف موقعن تي مسلمانن جو ڌيان زڪواة ادا ڪرڻ ڏانهن ڇڪايو ويو آهي. ان جو هڪ سبب اهو بہ ٿي سگهي ٿو تـه ان دور ۾ اڪثر نون مسلمانن جي مالي حالت تـمام ڪمزور هئي. ٻئي طرف وري ماڻهن کي ان نيڪ ۽ ڏکئي ڪم ڏانهن راغب ڪرڻ بہ ضروري هو، تـه جيئن اڳتي هلي جڏهن اهڙو حڪم نازل ٿئي تـه ماڻهو ذهني طور ان جي ادائيگيءَ لاءِ تيار هجن. تڏهن تـه ان دور جي واقعات ۾ زڪواة جي باقاعده نظام جو ڪوبہ ثبوت نٿو ملي.

جديد دور جي محققن سمورين روايتن کي پيڻيندي اها راءِ قائم ڪئي آهي تـه زڪواة جي فرضيت وارو حڪم مڪي جي فتح کانپوءِ اٺين هجريءَ ۾ نازل ٿيو ۽ هجرت جي نائين سال باقاعده طور هن نظام کي نافذ ڪرڻ جا ثبوت تاريخ جي ڪتابن ۾ ملن ٿا. مشهور مؤرخ ابن الاثير، "تاريخ ڪامل" ۾ ان روايت کي وڌيڪ صحيح ڄاڻايو آهي، ڇو جو

سيده عَائِشَہ رضہ جي رخصتي

* هن سال هجرت جي ستين مهيني يعني شوال ۾ سيده عَائِشَہ رضہ پنهنجي اباڻي گهران، جيڪو "سُنح" [1] ۾ واقع هو، پرڻجي مٺي مرسل ﷺ جن جي گهر ۾ آئي. ان وقت بيبي ساهڙ جي عمر نَوَ ورهيہ هئي.

ان باري ۾ "امام نووي"، "صحيح مسلم" جي شرح ۾ ڄاڻايو آهي تہ، "شوال ۾ شادي ڪرڻ هر مومن لاءِ سنت يا مستحب جو درجو رکي ٿي، ڇو جو اهڙو عمل پاڻ ڪريم ﷺ جن ڪان ثابت آهي. ان مان اهڙن رافضين جي پرزور ترديد ٿئي ٿي، جيڪي ٻن عيدن جي وچالي نڪاح توڙي شاديءَ کي مڪروه سمجهن ٿا."

هڪ ٻئي روايت مطابق سيده عَائِشَہ رضہ جي رخصتي هجرت جي ٻئي سال بہ ٻڌائي وئي آهي، پر پهرين روايت وڌيڪ صحيح آهي. حضرت عَائِشَہ رضہ جو نڪاح پاڻ ڪريمن ﷺ سان هجرت کان ٽي ورهيہ اڳ مڪي ۾ ٿي چڪو هو، اهو "نبوت" جو ڏهون سال ۽ شوال جو مهينو هو. ان وقت بيبي ساهڙ جي ڄمار ڇهہ ورهيہ هئي. [2]

عَبْدُالله بن سَلاَم رضہ جو اسلام آڻڻ

* هن سال عَبْدُالله بن سَلاَم رضہ بہ پنهنجي گهر ڀاتين سميت اسلام قبول ڪيو، جن ۾ سندس هڪ ڦُڦي خَالِدَہْ بنت حَارِث بہ شامل هئي. [3]

نبي اڪرم ﷺ جن جنهن ڏينهن تي هجرت ڪري اچي حضرت اَبُو اَيُوب اَنْصَاريءَ رضہ جي گهر لٿا تہ ان ساڳئي ڏينهن ئي عبدالله بن سلام بہ مسلمان ٿيو. جيئن شيخ دهلويءَ پنهنجي ڪتاب "جَذْبُ الْقُلُوْب" ۾ ڄاڻايو آهي. [4] ان موقعي تي يا ان کانپوءِ الله تعاليٰ طرفان هيءَ آيت نازل ڪئي وئي.

سن نائين هجريءَ جي شروع ٿيڻ سان محرم مهيني ۾ ئي پاڻ ڪريم ﷺ جن زڪواة اڳاڙڻ لاءِ ناظم مقرر ڪيا. هر قبيلي مٿان زڪوٰة جي وصوليءَ لاءِ هڪ الڳ ناظر مقرر ٿيو. گهڻي ڀاڱي قبيلن جي چڱن مڙسن مٿان ئي اها ذميواري عائد ڪئي وئي ۽ پوءِ اڳتي هلي اهو سلسلو اسلام جي معاشي نظام جو هڪ اهم حصو بڻجي ويو.

لسان العرب "ابن منظور" ج ٦ ص ٦٤/٦٥. صحيح ابن خزيمہ ج ۴ ص ١٢/١٣. النهايہ "ابن الاثير" ج ٢ ص ٣٠٧. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ۴ ص ٣١١/٣١٧. شرح زرقاني عليٰ مؤطا، امام مالڪ ج ٢ ص ٩٣/٩۴. فتح الباري "ابن حجر" ج ٣ ص ٢٠٢. جوامع السيرة "ابن حزم اندلسي" ص ٩٧. الدرر "ابن عبدالبر" ص ٩٣. "دائرة المعارف اسلاميہ" (اردو) ج ١٠ ص ۴٦٩/۴٦۴.

(١) "سنح" مديني جو هڪ محلو هو، جتي حارث بن خزرج وارا رهندا هئا. هجرت کانپوءِ حضرت ابوبڪر صديق رضہ جن بہ هتي اچي رهيا هئا ۽ سيده عائشہ رضہ جي شادي بہ هتي ئي ٿي هئي. نبي ڪريم ﷺ جن جي رهائش هتان اٽڪل هڪ ميل پري هئي. "معجم البلدان" ياقوت ج ٣ ص ٢٦٥.

(٢) طبقات الڪبريٰ ـ ابن سعد ج ٨ ص ۴٠. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٣ ص ٢٢٩.

(٣) "الروض الانف" "سهيلي" ج ٢ ص ٢٩١. سيرة ابن هشام ج ٢ ص ١٦٣/١٦۴..

(۴) جذب القلوب "شيخ عبدالحق دهلوي" ص ٧٧ ـ ٧٦.

"وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِّنْ بَنِيٓ اِسْرَائِيلَ عَلٰى مِثْلِهٖ فَاٰمَنَ وَاسْتَكْبَرْتُمْ - الاية (١)

"۽ شاهدي ڏني هڪ شاهد بني اسرائيل مان ته هن ايمان آندو ۽ توهان وڏائي ڪئي."

ان ڪانسواءِ ابن سلام جي حق ۾ هيءَ آيت پڻ نازل ٿي:

قُلْ كَفٰى بِاللهِ شَهِيدًا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ وَمَنْ عِنْدَهٗ عِلْمُ الْكِتَابِ. (٢)

"اوهان چئو الله ڪافي آهي شاهد، منهنجي ۽ اوهان جي وچ ۾ ۽ اهو جنهن وٽ ڪتاب جو علم آهي."

عَمْرو بن عَبَسَه جو ايمان آڻڻ

* هن سال عَمْرو بن عَبَسَه اَسْلَمِيّ، بت پرستيءَ کان بيزار ٿي، نبي سڳوري ﷺ جن وٽ آيو ۽ سندن ئي هٿ تي اسلام قبول ڪيائين. ان ڪانپوءِ هو سچو مسلمان ٿي رهيو. جيئن "شامي" پنهنجي سيرت ۾ بيان ڪيو آهي. هوڏانهن وري علامه عامري پنهنجي ڪتاب "رياض المستطابه" ۾ لکيو آهي ته، "عَمْرو بن عَبَسَه اسلام جي ابتدائي دور ۾ ئي مڪي ۾ نبوت جي پهرين سال اسلام قبول ڪيو ۽ هو پهرين چئن مسلمانن منجهان هڪ هو. (٣)

قَيْس بن صِرْمَه جو مسلمان ٿيڻ

* هن سال سرور عالم ﷺ جن جي مديني اچڻ ڪانپوءِ قَيْس بن صِرْمَه اَنْصَاري (٤) به دين جي دائري ۾ داخل ٿيو.

هڪ دفعي هن رمضان شريف جو روزو رکيو، پوءِ جڏهن روزي کولڻ جو وقت آيو ته سندس گهر ۾ ڪاڏي پيئڻ جي ڪابه شيءِ موجود نه هئي ۽ پوءِ ڪيس ائين ئي ننڊ اچي ويئي. ان دور ۾ رات جي سمهڻ ڪانپوءِ روزيدار لاءِ کائڻ پيئڻ حرام هو. انڪري هن بنا کائڻ پيئڻ جي ٻئي روزي جي نيت به ڪري ڇڏي، پوءِ ان روزي ڪيس تڪليف ڏني. ان موقعي تي حضرت قيس بن صرمه جي حق ۾ خدا تعاليٰ هيءَ آيت نازل فرمائي."

"وَكُلُوْا وَاشْرَبُوْا حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْاَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْاَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ."

"۽ کائو پيئو ايستائين جو پڌري ٿئي اوهان لاءِ سفيد ڌوري ڪاري ڌوريءَ کان (باک ڦٽيءَ جو)."

---

(١) سورة "احقاف" پاره ٢٦ آيت ١٠.

(٢) سورة "رعد" پاره ١٣ آيت ٤٣.

(٣) الرياض المستطابه "علامه عامري" ص ٢٢٨/٢٢٩.

(٤) قيس بن صرمه جي نالي ۾ اختلاف آهي. ڪن راوين طرفان اهو نالو صرمه بن قيس يا وري ڪن طرفان قيس بن مالڪ بن اوس بن صرمه مازني به ٻڌايو ويو آهي.

"اسد الغابه" ابن الاثير ج ٤ ص ٢١٧. "الاصابه" "ابن حجر" ج ٣ ص ٢٥١.

سَلمَان فَارِسِيءَ رض جو اسلام قبول ڪرڻ (١)

* هن سال اَبُو عَبْدُالله سَلمَان بن عَبْدُالله فَارِسِيّ رض به اسلام قبول ڪيو. ڪيس سَلمَان ابن اسلام ۽ سلمان الخير جي نالن سان به ياد ڪيو ويندو آهي.

(١) اسلامي تاريخ ۾ عجمين مان صحابيت جو شرف حاصل ڪندڙ پهريون صحابي حضرت "سلمان فارسي" ايران جي هڪ آتش پرست گهراڻي ۾ جنم ورتو. سندس ڳوٺ جو نالو "جيءِ" آهي. جيڪو رام هرمز يا اصبهان جي پسگردائيءِ ۾ هو. سندس اصلي نالو "مابه" يا "مايه" ۽ پيءُ جو نالو بوذخشان بن مورسلان ٻڌايو ويو آهي. جنهن جو شمار علائقي جي مشهور ۽ خوشحال ماڻهن ۾ ٿيندو هو. ڇو ته هو پنهنجي ڳوٺ جو مشهور زميندار ۽ اتان جي آتشڪدي جو مهتمم ۽ متولي هو.

هن قبيلي جا ماڻهو عام طور باهه جي پرستش به ڪندا هئا ته اڏامندڙ گهوڙي جي تصوير کي به پوڄيندا هئا. پر سلمان جي دل ڪڏهن به انهن جڙتو ۽ غير حقيقي معبودن ڏانهن راغب نه ٿي ۽ ان جي ابتڙ هو هميشه حقيقي خالق جي تلاش ۾ سرگردان رهندو هو.

هڪ ڏينهن سندس گذر ويجهڙائيءِ واري هڪ گرجا وٽان ٿيو. جتي عيسائي عبادت ۾ مصروف هئا. جن کان ننڍڙو سلمان بيحد متاثر ٿيو ۽ انهن کان سندن مذهب بابت ڪجهه پڇا ڳاڇا به ڪيائين. پر هو انهن سوالن جا تسلي بخش جواب نه ڏيئي سگهيا ۽ ڪيس ٻڌايائون ته هنن جا وڏا پادري ئي سندس سوالن جا جواب ڏيئي سگهندا. جيڪي ان مرڪزي گرجا گهر ۾ موجود آهن. جيڪو شام ۾ آهي. جنهن ڪانپوءِ سلمان لڪ چوريءِ گهران ڀڄو ۽ هڪ قافلي سان گڏجي وڃي شام پهتو. جتي مختلف راهبن جي خدمت ۾ رهي هن عيسائيت بابت ڪافي ڄاڻ حاصل ڪئي. ان سلسلي ۾ هو موصل، نصيبين، عموريه جي وڏن وڏن پادرين جي صحبت ۾ رهيو. جتان ڪيس اها ڄاڻ ملي ته نبي آخر الزمان ﷺ جن جي ظاهر ٿيڻ جو وقت اچي ويو آهي. جيڪو عرب جي ريگستان ۾ پيدا ٿيندو ۽ کجين واري سرزمين ڏانهن هجرت ڪندو. سندس پٺيءِ تي نبوت جي مهر هوندي. هو هديو قبول ڪندو پر صدقي کي پاڻ لاءِ حرام سمجهندو.

عموريه جي راهب جو اهڙو احوال ٻڌي سلمان عرب ڏانهن وڃڻ جو قصد ڪيو. انهن ئي ڏينهن ۾ بنو ڪلب وارن جو هڪ قافلو عرب وڃڻ لاءِ تيار ٿيو. سلمان به ساڻن پنهنجي مقصد ماڻڻ لاءِ گڏجي نڪتو. هن قافلي جو اڳواڻ هڪ رهزن شخص هو. جنهن عربستان پهچي سلمان جهڙي عابد ۽ زاهد شخص کي هڪ يهوديءِ هٿ وڪڻي ڇڏيو. ان يهوديءِ وري ڪيس "بنوقريظه" جي هڪ شخص عثمان بن اشهل قرظيءِ هٿ وڪيو ۽ پوءِ اهو شخص سلمان کي مديني وٺي آيو ۽ پنهنجي کجين جي باغ ۾ ڪيس نوڪر ڪري رکيائين. هڪ ڏينهن سلمان باغ ۾ کجيءِ تي چڙهي ڪارڪون لاهي رهيو هو ته سندس مالڪ وٽ هڪ مهمان آيو. جنهن "نبي انور ﷺ جن جي "قبا" ۾ پهچڻ جي خبر عثمان کي ٻڌائي. ان خبر سلمان کي بي چين ڪري ڇڏيو. آخر هڪ ڏينهن هو مالڪ کان موڪلائي "قبا" آيو. ان وقت پاڻ سڳورا ﷺ جن پنهنجي صحابين جي سٿ ۾ وچ تي ويٺا هئا. سلمان غور سان ڏٺو ته ان هستيءِ جي وجود ۾ ڪيس اهي سموريون نشانيون نظر آيون. جيڪي راهبن ڪيس ٻڌايون هيون. سلمان جي دل کي اڄ اطمينان حاصل ٿيو. جو ته اها منزل سندس اکين جي آڏو هئي. جنهن کي حاصل ڪرڻ لاءِ هن سالن تائين سون ميلن جو سفر طي ڪيو هو. ملڪ ملڪ جي خاڪ ڇاڻي هئي ۽ در در تي وڪائو هو. سلمان ڪلمو پڙهي پنهنجي اسلام جو اعلان ڪيو. هن موقعي تي ئي ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جن سندس نالو "مابه" مان ڦيرائي سلمان رکيو هو.

پاڻ سڳورن ﷺ هڪ موقعي تي فرمايو: "عربن منجهان آءٌ، رومين منجهان صهيب، حبشين منجهان بلال ۽ فارسين منجهان سلمان جنت ۾ اول داخل ٿيندا."

حق جي ڳولا ۾ سلمان جيڪي سختيون سٺيون، سرور ڪائنات ﷺ جن انهن جو بيحد قدر ڪندا هئا. هڪ موقعي تي پاڻ ڪريمن ﷺ فرمايو: "سلمان اسانجي اهل بيت منجهان آهي." حضرت سلمان جي سادگي، خلوص، نيڪ نيتي، زهد ۽ تقويٰ سرور ڪائنات ﷺ جن کي بيحد پسند هئي، انڪري سندن خواهش هئي ته سلمان کي جلد ان يهوديءَ جي غلاميءَ مان آزاد ڪرايو وڃي.

حضرت سلمان رضہ جي يهودي مالڪ کي جڏهن اها خبر پئي ته هن چاليهه اوقيه چانديءَ سان گڏ اهو ڏکيو شرط به رکيو ته ڪائنات جا ڪارڻي ﷺ جن پنهنجي مبارڪ هٿن سان ٽي سوَ ڄهتون به ويهارين. جنهن ڪانپوءِ يهوديءَ جا اهي ٻئي شرط پورا ڪيا ويا. پوءِ سومر جي مبارڪ ڏينهن تي سلمان کي آزادي ملي. اهو جمادي الاول جو مهينو ۽ نبوت جو پهريون سال هو، جنهن ڪانپوءِ سلمان اصحاب صفہ سان گڏجي رهڻ لڳو. سندس ڀائيچارو حضرت ابودرداء سان ڪرايو ويو.

امام المرسلين ﷺ جن پنهنجي مبارڪ هٿن سان جيڪي ڪجيون ويهاريون، اهو باغ سن ستين هجريءَ ڌاري "بنوقريظہ" کي مديني مان جلاوطن ڪرڻ ڪانپوءِ پاڻ سڳورن ﷺ جي قبضي ۾ آيو. جنهن کي پاڻ مسلمانن لاءِ وقف ڪري ڇڏيائون.

رحمت للعالمين ﷺ جن پنهنجي مبارڪ هٿن سان جيڪي ڪجيون ويهاريون، ان نسل کي الله تعاليٰ هميشہ لاءِ دنيا ۾ قائم رکيو آهي ۽ اهي قيمتي ڪارڪون اڄ تائين سڄي دنيا ۾ پنهنجي خوبين ۽ خصوصيتن جي ڪري مشهور آهن. جن جو نالو "عجوه" آهي.

نبي انور ﷺ جن فرمايو ته "جيڪو شخص عجوه ڪارڪن جا ست داڻا کائيندو اهو ان ڏينهن تي هر قسم جي زهر ۽ سحر جي اثر کان محفوظ رهندو."

اها حديث صحيحين ۾ موجود آهي، جنهن جو راوي سعد بن ابي وقاص آهي. پاڻ سڳورا ﷺ جن حضرت سلمان رضہ کي سلمان الخير سڏيندا هئا.

هڪ دفعي سلمان کان ڪنهن سندس پيءُ جو نالو پڇيو. جواب ۾ هن ٻڌايو ته سلمان بن اسلام ۽ خاندان بني آدم. هر قسم جي فخر ۽ وڏائيءَ کان ڪيس نفرت هوندي هئي. سڄي زندگي نهايت سادگيءَ سان گذاريائين. هٿ جو سورهيو ڪري پنهنجو پيٽ پاليندو هو ۽ ساديءَ ڪانپوءِ به خيمي ۾ زندگي گذاريائين. ڪوبہ اعليٰ قسم جو سامان يا پئسو پائي جمع نہ ڪيائين. غنيمت مان جيڪي ڪيس ملندو هو ته اهو اتي جو اتي خيرات ڪري ڇڏيندو هو. گهڻو وقت عبادت ۽ رياضت ۾ گذاريائين.

حضرت ابوهريره رضہ کان روايت آهي ته سلمان ٻن ڪتابن تي ايمان آڻڻ وارن مان هو، يعنيٰ پهريان انجيل ۽ پوءِ قرآن مجيد تي.

حضرت عمر رضہ پنهنجي دور خلافت ۾ سلمان کي مدائن جو گورنر مقرر ڪيو، تڏهن به نهايت سادگيءَ سان زندگي گذاريندو هو. گذر سفر لاءِ پنهنجي هٿن سان تڏا ٺاهيندو هو ۽ اهڙو رزق ڪيس پسند هو. جنهن ۾ پگهر نڪري. هميشہ جَوَنِ جي ماني کائيندو هو.

سلمان الخير جي ولادت توڙي وفات جي تاريخ ۾ گهڻو اختلاف آهي. انڪري سندس عمر جي باري ۾ به راوين مبالغي کان ڪم ورتو آهي. بهرحال ابن حجر جي تحقيق مطابق سندس عمر اسي ورهين کان مٿيرو هئي. سندس وفات ۳۵ يا ۳٦ هجريءَ ڌاري مدائن ۾ ٿي ۽ اتي ئي "طاق ڪسريٰ" کان ميل ڪن پري ڪيس دفنايو ويو. ان جاءِ کي هاڻ سلمان پاڪ سڏيو ويندو آهي، سندس پر ۾ حضرت حذيفہ رضہ جي قبر به آهي.

صحيح بخاري جلد ۲ ص ۳۴۱. الطبقات الڪبريٰ ــ ابن سعد ج ۴ ص ۷۰ ــ ۵٦. الاصابہ ابن حجر ج ۲ ص ٦۳ ــ ٦۲. الاستيعاب ابن عبدالبر ج ۲ ص ۱۹۸ ــ ۱۹۴. تهذيب التهذيب ابن حجر ج ۴ ص ۱۲۵ ــ ۱۲۴. شذرات الذهب ابن المعاد ج ۱ ص ۱۷۵. بهجة النفوس والاسرار "مرجاني" ج ۱ ص ۷٦. اخبار مدينة الرسول ابن نجار ص ۲۹.

مسلمان ٿيڻ کان اڳ هو مجوسي هو ۽ عُثمان بن اَشهَل قرظيءَ نالي هڪ يهوديءَ جو غلام هو. هو ان کان اڳ ڪنهن ٻئي جو ۽ ان کان اڳ وري ڪنهن ٻئي جو غلام رهي چڪو هو. اينتري قدر جو سندس مالڪن جو تعداد ڏهن کان مٿي ٻڌايو ويو آهي. اسلام قبول ڪرڻ کانپوءِ رسول خدا ﷺ جن حضرت سلمان فارسي رضہ کي سندس يهودي مالڪ کان چاليهہ اوقيہ قيمت ادا ڪري خريد ڪيو. ان سان گڏ ان يهوديءَ اهو شرط بہ رکيو تہ پاڻ ڪريم ﷺ جن سندس باغ ۾ پنهنجي مبارڪ هٿن سان کجيون بہ ويهاري ڏيـن، ڇو جو سندس ان باغ ۾ کجيون ڦر نہ جهليندڙيون هيون. خدا جي پياري رسول ﷺ جن ان يهوديءَ جو اهو شرط مڃيندي سندس باغ ۾ ٽي سؤ کجيون پنهنجي مبارڪ هٿن سان ويهاريون، (۱) پوءِ سال اندر ئي انهن سيني کجين ڦر ڏنو. اهو پاڻ ڪريم ﷺ جن جي معجزن مان هڪ معجزو آهي، ان کان سواءِ ان يهوديءَ کي چاليهہ اوقيہ پڻ ادا ڪيا ويا، تنهن کانپوءِ حضرت سلمان رضہ ان يهوديءَ جي غلاميءَ مان آزاد ٿيو.

حضرت سَلمان رضہ پاڻ سڳورن ﷺ جي مديني پهچڻ کان پنج ڏينهن پوءِ اسلام قبول ڪيو. ڪن روايتن ۾ ان کان وڌيڪ ڏينهن بہ ٻڌايا ويا آهن.

حضرت سَلمان فارسي رضہ جيئن تہ هڪ يهوديءَ جو غلام هو ۽ ان غلاميءَ سببان هو بدر توڙي احد جي جنگين ۾ بهرو وٺي نہ سگهيو هو، پر پوءِ جڏهن سندس مالڪ ڪيس وڪڻي ڇڏيو، تڏهن هو آزاد ٿيڻ کانپوءِ رسول ڪريم ﷺ جن سان "خندق" جي موقعي تي گڏ رهيو. "خَندَق" ۾ بهربون پيرو (۲) حضرت سلمان رضہ جهاد ۾ بهرو ورتو ۽ ان کانپوءِ هو هر "غَزوَہ" ۾ حصو وٺندو رهيو. سندس وفات حضرت عُمر فَارُوق رضہ جي خلافت واري زماني ۾ ٿي. ان وقت سندس عمر ۳۵۰ ورهيہ يا هڪ ٻي روايت موجب ۲۵۰ ورهيہ هئي.

حضرت سَلمَان فَارسِيّ رضہ جي مسلمان ٿيڻ جو قصو تمام ڊگهو آهي، جنهن کي علامہ گازرونيءَ توڙي ٻين سيرت نگارن پنهنجي ڪتابن ۾ نقل ڪيو آهي. (۳)

اَنَس بن مَالِڪ رضہ جو اسلام قبول ڪرڻ

* هن سال نبي ڪريم ﷺ جن جي غلام حضرت اَنَس بن مَالِڪ اَنصَاري خَزرجِيءَ اسلام قبول ڪيو. ان وقت سندس ڄمار ڏهہ ورهيہ هئي، ان کانپوءِ وري هن ڏهہ ورهيہ پاڻ ڪريم ﷺ جن جي خدمت ڪندي گذاريا. سندس عمر سرور ڪائنات ﷺ جن جي وصال وقت ويهہ ورهيہ ٿي چڪي هئي. ان کانپوءِ بہ هن وڏي ڄمار ماڻي، جنهن جو احوال هيٺ ڏجي ٿو.

---

(۱) اسد الغابہ "ابن اثير" ج ۲ ص ۳۳۰، "سبل الهدیٰ" شامي ج ۱۰ ص ۲۴۹.

(۲) سبل الهدیٰ، شامي ج ۱۰ ص ۲۴۹.

(۳) سيرت ابن هشام ج ۱ ص ۲۲۸/۲۳۶ حلية الاوليا ـ ابونعيم اصفهاني ج ۱ ص ۱۸۵/۲۰۸. الطبقات الڪبریٰ ـ ابن سعد ج ۴ ص ۵۳. عيون الاثر ـ ابن سيد الناس ج ۱ ص ۱۴۵ ـ ۱۳۴. دلائل النبوة ـ ابونعيم اصفهاني ج ۱ ص ۶۴ ـ ۲۵۸، سبل الهدیٰ ـ شامي ج ۱۰ ص ۴۹ ـ ۲۴۷. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ۲ ص ۲۲۸/۲۳۱.

حضرت اَنَس رضہ لاءِ پاڻ سڳورن ﷺ جي دعا

* هن سال جڏهن اَنَس بن مَالِڪ رضہ اسلام قبول ڪيو، تڏهن پاڻ ڪريم ﷺ جن سندس لاءِ دعا گهري. اهو واقعو هن ريت آهي تہ ننڍڙي اَنَس رضہ کي جڏهن سندس ماءُ اُمِّ سُلَيْم، نبي سڳوري ﷺ جن وٽ ڪٺي آئي، تڏهن عرض ڪيائين: "اي خدا جا رسول ﷺ ! هي اوهان جو پانهڙو انس آهي، هن لاءِ پنهنجي رب کان دعا گهرو." پاڻ ڪريم ﷺ جن ان موقعي تي هن ريت دعا گهري:

"اَللّٰهُمَّ بَارِكْ لَهُ فِيْ مَالِهٖ وَ وَلَدِهٖ وَ عُمُرِهٖ."

"اي منهنجا الله برڪت فرماءِ، هن جي مال ۾، اولاد ۾ ۽ عمر ۾."

رب پاڪ پنهنجي پياري پيغمبر ﷺ جن جي اها دعا قبول فرمائي ۽ ان جو اثر هن ريت ظاهر ٿيو. جو الله تعاليٰ حضرت اَنَس رضہ جي مال ۾ اهڙي تہ برڪت وڌي جو ماڻهن جون ڪجيون سال ۾ هڪ دفعو ڦر ڏينديون هيون پر اَنَس رضہ جون ڪجيون سال ۾ ٻہ دفعا ڦرنديون هيون. سندس اولاد کي رب پاڪ اهڙو وڌايو جو پنهنجي نسل مان هن هڪ سؤ ويهہ ٻاتي پنهنجي اکين سان ڏٺا. سندس ڄمار ۾ اِيترو واڌارو ٿيو جو سن ٩٣ هجريءَ ۾ جڏهن وفات ڪيائين تڏهن سندس عمر هڪ سؤ ٽي ورهيہ هئي. هڪ ٻي روايت ۾ سندس وفات جو سال ١٠٣ هجري بہ ٻڌايو ويو آهي، ان روايت مطابق هن هڪ سؤ تيرهن ورهيہ ڄمار ماڻي. (١)

مديني ۾ وبا ۽ بخار کان بچاءَ جي دعا

* هن سال رسول خدا ﷺ جن هتان اهو معجزو ظاهر ٿيو جو سندن دعا سان مديني مان وبا ۽ بخار جي بيماري ٽري ويئي ۽ پوءِ اها وبا وڃي "جُحْفَہ" ۾ پيئي. ان جو ڪارڻ اهو آهي تہ مديني جو شهر جنهن جاءِ تي آباد آهي، اتي دنيا ۾ سڀ کان وڌيڪ وبائي بيماريون ظاهر ٿينديون رهيون آهن.

مهاجر پهريون ڀيرو جڏهن مديني پهتا تہ هو بہ تپجي پيا، جنهن سببان سندن رنگ پيلا ٿي ويا ۽ هو جان ۾ بہ لهي ويا، جنهنڪري سندن دليون مڪي لاءِ تانگهڻ لڳيون. ان موقعي تي پاڻ ڪريم ﷺ جن دعا گهري:

اَللّٰهُمَّ حَبِّبْ اِلَيْنَا الْمَدِيْنَةِ كَحُبِّنَا مَكَّةَ اَوْ اَشَدُّ وَ صَحِّحْهَا لَنَا وَ بَارِكْ لَنَا فِيْ صَاعِهَا وَمُدِّهَا وَنَقِلْ حُمِّي اِلَي الْجُحْفَةَ.

"اي منهنجا الله اسان لاءِ مديني کي بہ اهڙو پيارو ڪر، جهڙو اسان کي مڪي سان پيار آهي يا ان کان بہ وڌيڪ، ان کي اسان لاءِ صحت بخش بڻاءِ، ان جي "صاعَ ۽ مد" (٢) ۾ برڪت ڏي ۽ هتان

---

(١) "صحيح مسلم" ج ۴ ص ١٦٠/٦١. سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ١٠ ص ٢٠۵. اسد الغابہ ـ ابن الاثير ج ١ ص ١٢٧/١٢٩. دلائل النبوة "بيهقي" ج ٦ ص ١٩۴/٩٦.

(٢) صاع ۽ مد "ماپڻ ۽ ماڻڻ" جا نالا آهن.

بخار کي ٿار جُحْفَہ ڏانهن." (١)

الله تعاليٰ پنهنجي پياري پيغمبر ﷺ جي اها دعا قبول فرمائي. جنهن جي نتيجي ۾ بخار ۽ وبا مديني کان ٿري وڃي "جُحْفَہ" ۾ پيا. "جُحْفَہ" ۾ ان رستي تي يهودي رهندا هئا. جتان مسلمان هجرت ڪري مڪي،کان مديني وڃندا هئا. اهي يهودي انهن مهاجرن کي ستائيندا هئا. خدا تعاليٰ انهن يهودين کي ان بخار ذريعي تباه ڪري ڇڏيو ۽ سندن ڳوٺ اهڙو تہ اُجڙي ويو. جو وري اڄ سوڌو آباد ٿي نہ سگهيو. چيو وڃي ٿو تہ اڄ بہ جيڪو ماڻهو "جُحْفَہ" ۾ داخل ٿئي ٿو، پوءِ اهو مسلمان ٿي ڇو نہ هجي ۾ ڪيس بخار ٿي پوندو. اهو خدا جي رسول ﷺ جن جي ان دعا جو ئي اثر آهي.

عَبْدُالرَّحْمٰن بن حَارِث جو جمڻ

* هن سال عَبْدُالرَّحمٰن بن حَارِث بن هَشَّام قُرَشِيْ مَخْزُوْمِي صحابي ڄائو.

"اُسد الغابہ" ۾ "ابن الاثير" ڄاڻايو آهي تہ پاڻ ڪريم ﷺ جن جي وصال وقت ابن حارث رضہ جي عمر ڏهہ ورهيہ هئي. هي صحابي حضرت عُثْمَان بن عَفَّان جو نياڻو هو، جو سندس شادي مريم بنت عثمان سان ٿي هئي.

حضرت عُثْمَان رضہ جي خلافت واري زماني ۾ "قرآن مجيد" نقل ڪرڻ لاءِ جيڪا ڪاميٽي جوڙي وئي هئي، ان ۾ عَبْدُالرَّحمٰن بن حَارِث رضہ پڻ شامل هو. جڏهن تہ ان ڪاميٽيءَ جي ٻين ميمبرن ۾ زَيد بن ثَابِت، سَعِيْد بن عَاصِ ۽ عَبْدُالله بن زُبَيْر رضہ جا نالا ٻڌايا ويا آهن. (٢)

نماز جي رڪعتن ۾ واڌارو

* هن سال هڪ صحيح قول مطابق پاڻ سڳورن ﷺ جي مديني پهچڻ کان هڪ مهينو پوءِ يا ٻين روايتن مطابق ٻہ مهينا يا هڪ ورهيہ پوءِ، نماز جي رڪعتن ۾ واڌارو آئي ٻن جي بجاءِ چار رڪعتون مقرر ڪيون ويون. (سواءِ نماز فجر جي) (٣) ان کان اڳ معراج واري رات سواءِ مغرب جي هر نماز ۾ ٻہ ٻہ رڪعتون مقرر ڪيون ويون هيون. (۴) مغرب جي نماز ۾ شروع کان ئي ٽي رڪعتون مقرر ٿيل هيون. ان کانپوءِ وري هجرت جي چوٿين سال سفر واري نماز ۾ رڪعتن کي گهٽايو ويو ۽ هر نماز ۾ چئن جي جاءِ تي ٻن رڪعتن ادا ڪرڻ جو حڪم ڏنو ويو، جنهن جو ذڪر اڳتي اچي رهيو آهي.

ٻن رڪعتن ۾ واڌارو آڻي چار ڪري پڙهڻ وارو حڪم اڳاري ڏينهن نازل ٿيو هو. (۵) ان روايت

---

(١) صحيح بخاري ڪتاب الدعوات جلد ۴ ص ١٠٨/١٠٩، صحيح مسلم ج ٢ ص ١١٩. "البدايہ والنهايہ" ابن ڪثير ج ٣ ص ٢١٩/٢٢٢، دلائل النبوة "بيهقي" ج ٢ ص ٥٦٥/٥٧٠. "المواهب اللدنيہ" "قسطلاني" ج ١ ص ٣١۴، سبل الهدي ـ "شامي" ج ٣ ص ٢٩٨.

(٢) اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٣ ص ٢٨٢/٢٨۴.

(٣) روضة الاحباب "سيد جمال الدين" ج ١ ص ١٣٨.

(۴) صحيح بخاري جلد ١ ص ٧۴.

(۵) المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ١ ص ٣٣٠.

جي روشنيءَ ۾ پهريون قول جنهن کي وڏيڪ صحيح سمجهيو وڃي ٿو، ان موجب رڪعتن جي واڌاري وارو حڪم ربيع الاول جي ٻارهن راتين گذرڻ کانپوءِ نازل ٿيو هو، جنهن جي وضاحت حافظ ابن ڪثير پنهنجي ڪتاب "البدايہ والنهايہ" ۾ ڪئي آهي، ۽ پوئين قول ۾ بہ ان حڪم جو نازل ٿيڻ ربيع الآخر ۾ ئي ٻڌايو ويو آهي.[1] انکري حافظ سُهيلي پنهنجي ڪتاب "الروض الانف" ۾ ڄاڻايو آهي تہ مٿيون حڪم هن سال ربيع الآخر ۾ نہ پر هڪ سال پوءِ ساڳئي مهيني ۾ نازل ٿيو هو.[2]

زياد بن ابوسفيان جو جنم

* هن سال "ابومغيره زياد بن ابوسفيان" ڄائو، جنهن جو شمار عرب جي ستن مشهور ڏاهن ۾ ٿئي ٿو، جن جا نالا هي ٻڌايا ويا آهن:

١. مُعَاوِيہ بن اَبُوسُفْيَان
٢. عَمْرو بن عَاص
٣. مُغِيْرَه بن شعبہ
٤. عُرْوَه بن مَسْعُود
٥. زياد ابن اَبُوسُفْيَان
٦. قَيْس بن سَعْد بن عباده
٧. عبدالله بن بديل بن ورقاءِ.

انهيءَ زياد کي زياد بن ابيہ ۽ زياد بن سُميہ جي نالي سان بہ ڄاتو وڃي ٿو. "سُميہ" سندس ماءُ جو نالو آهي، جيڪا حارث بن ڪلده جي ٻانهي هئي. ڪيس بہ پٽ ڄاوا. جن جا نالا "ابوبڪره" ۽ "زياد" آهن، ان نسبت ڪري اهي ٻئي مائينا پانر ليکيا ويندا آهن. بعد ۾ زياد کي معاويہ بن ابوسفيان پنهنجي پيءُ جو پٽ ڪري ڄاڻايو، جنهن کانپوءِ هو زياد بن ابوسفيان جي نالي پنيان مشهور ٿيو. جڏهن تہ هن کان اڳ کيس زياد بن عبيد ثقفي بہ سڏيو ويندو هو.[3]

اهــوني زياد ان شخص جو پيءُ آهي، جنهن کي عبيدالله بن زياد سڏيو وڃي ٿو ۽ جنهن رسول الله ﷺ جن جي ڏوهٽي سيدنا حسين بن علي رضہ سان جنگ جوٽي هئي. علامہ ابن الاثير پنهنجي ڪتاب "اسد الغابہ" ۾ لکي ٿو، "انهيءَ زياد کي نہ نبي ڪريم ﷺ جي صحبت نصيب ٿي ۽ نہ وري کيس روايت جو شرف ئي حاصل آهي.[4]

مختار ثقفيءَ جو جنم

* هن سال مختار بن ابي عبيد ثقفي ڄائو، جيڪو "صفيہ بنت ابي عبيد" جو ڀاءُ هو. اها بيبي حضرت عبدالله بن عمر بن خطاب رضہ جي گهرواري هئي.[5]

---

(١) البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٣ ص ٢٢٠، سيرة النبويہ "ابن ڪثير" ج ٢ ص ٢٢٣/٢٢٤.
(٢) الروض الانف سُهيلي ج١ ص ٢٨٣.
(٣) "الاستيعاب" ابن عبدالبر علي هامش "الاصابہ" جلد ١ ص ٥٦٧، تاريخ طبري ج ٢ ص ١٢٠.
(٤) اسد الغابہ "ابن الاثير" جلد ٢١٥.
(٥) ايضاً ج ۴ ص ٣٢٦.

فصل ٻيو

هن فصل ۾ سن ٻي هجريءَ دوران پيش آيل واقعات جو ذڪر ڪيو ويو آهي.

حضرت رُقَيَّہ رضہ جي وفات

* هن سال نبي ڪريم ﷺ جن جي نياڻي سيده رُقَيَّہ رضہ هن جهان مان لاڏاڻو ڪيو. هيءَ بيبي سائڻ حضرت عُثْمَان بن عَفَّان رضہ جي گهر واري هئي. سندس وفات رمضان جي مهيني ۾ يا هڪ ٻي روايت مطابق ذوالحج ۾ ٿي. انهن ٻنهي روايتن مان پهرين روايت وڌيڪ صحيح آهي، ڇو جو بدر جي فتح کان ٻہ ڏينهن پوءِ جڏهن زَيْد بن حارثہ رضہ ان "غَزْوَه" ۾ مسلمانن جي سوڀ حاصل ڪرڻ ۽ ڪافرن جي شڪست کائڻ جي خوشخبري حضرت عثمان رضہ کي ٻڌائڻ لاءِ مديني پهتو تہ ان وقت هو سيده رُقَيَّہ رضہ کي دفنائڻ ۾ رڌل هو. [1] اهو آچر جو ڏينهن ۽ رمضان جي اوڻويهين تاريخ هئي. جڏهن تہ بدر جي ميدان ۾ مقابلو جمعي جي ڏينهن رمضان مهيني جي سترهين تاريخ تي ٿيو هو. وفات وقت بيبي رُقَيَّہ سائڻ جي ڄمار ويهہ يا ايڪيهہ ورهيہ هئي.

"حافظ سُهيلي" بہ ان روايت کي صحيح سمجهي ٿو تہ بيبي رُقَيَّہ رضہ جي وفات هن سال رمضان جي مهيني ۾ ٿي. "المواهب اللدنيہ" ۾ ڄاڻايو ويو آهي تہ حضرت رُقَيَّہ رضہ جي ڄمڻ وقت نبي سونهاري ﷺ جن جي عمر مبارڪ ٽيٽيهہ (٣٣) ورهيہ هئي. اهو قول صحيح آهي. [2] ان حساب سان جيڪڏهن ڄمڻ ۽ موت واري سال کي ليکي ۾ نہ آڻبو تہ سيده رُقَيَّہ رضہ جي ڄمار ايڪيهہ ورهيہ ٻيهندي.

الله جي راهہ ۾ پهريون تير

* هن سال مسلمانن طرفان حضرت سَعْد بن اَبِيْ وَقَّاص رضہ. الله جي راهہ ۾ پهريون پيرو تير اڇلايو. هي واقعو "بَطْنِ رَابِغ" ۾ پيش آيو، جتي حضرت عُبَيْدَه بن حَارِث بن عَبْدُالْمُطَّلِب قُرَشِيءَ جي اڳواڻيءَ ۾ هڪ "سَرِيَّہ" اماڻيو ويو هو. [3]

---

(١) الاصابہ "ابن حجر ج ۴ ص ٣٠۴. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٥ ص ۴٥٦. روض الانف "سُهيلي" ج ٢ ص ١٢٧/٢٨. تاريخ مدينة المنوره "ابن شبہ" ج ١ ص ١٠۴.

(٢) المواهب اللدنيہ ـ قسطلاني ج ٢ ص ٦١.

(٣) سيرة ابن هشام ج ٢ ص ٢۴١. المغازي "واقدي" ج ١ ص ١٠. دلائل النبوة "بيهقي" ج ٣ ص ٩. الطبقات الڪبري "ابن سعد" ج ٢ ص ۴. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٢ ص ٢٩٠. عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ١ ص ٢٥٥. الدرر "ابن عبدالبر" ص ٩٦.

قبلي جي تبديلي

* هن سال رب پاڪ طرفان نازل ڪيل هڪ حڪم ذريعي بيت المقدس جي بدران ڪعبة الله کي مسلمانن جو قبلو مقرر ڪيو ويو. اهو واقعو سرور عالم ﷺ جي مديني شريف ۾ اچڻ کان سترهن مهينا پوءِ جو آهي.(١) اهو اڱاري جو ڏينهن هو ۽ پاڻ سڳورا ﷺ "بَنُو سَلِمہ" وارن جي مسجد ۾ منجهند جي نماز پڙهائي رهيا هئا ۽ پوءِ جڏهن ان نماز جون پهريون ٻه رڪعتون پوريون ڪيائون ته ان وچ ۾ اهو حڪم نازل ٿيو.(٢) پوءِ ان حڪم جي پوئواري ڪندي خدا جا سچا رسول ﷺ جن اتي جو اتي نماز دوران پنهنجو رخ ڦيرائي ڪعبي طرف ڪري بيٺا ۽ پوءِ مقتدين به ان عمل کي ورجايو، جنهن ڪري هن نماز جون پويون ٻه رڪعتون ڪعبة الله طرف منهن ڪري پڙهيون ويون. اهڙيءَ ريت هڪ نماز جون چار رڪعتون ٻن قبلن ڏانهن منهن ڪري پڙهيون ويون.(٣) اهوئي سبب آهي جو جنهن مسجد ۾ اها نماز ادا ڪئي وئي ان تي مسجد قبلتين(٤) نالو پئجي ويو.

---

(١) قبلي جي تبديليءَ وارو حڪم هجرت کان سورهن يا سترهن مهينا پوءِ نازل ٿيو. اتي مهينن جي ڳاڻيٽي ۾ راوين جو اختلاف آهي. "بزار ۽ طبراني" جو قول اهوئي آهي، جيڪو مٿي نقل ڪيو ويو آهي. "نسائي" جي روايت ۾ سورهن مهينا ۽ ابن ماجہ جي نقل ڪيل روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ اهو حڪم هجرت کان ارڙهن مهينا پوءِ نازل ٿيو. جڏهن تہ امام بخاري ۽ امام مسلم پنهنجي صحيحين ۾ براء بن عازب رضہ کان جيڪا روايت نقل ڪئي آهي، ان ۾ ڄاڻايو ويو آهي تہ مسلمانن مديني ۾ سورهن يا سترهن مهينا بيت المقدس ڏانهن منهن ڪري نماز پڙهي، ان کانپوءِ مٿيون حڪم نازل ٿيو.

"ابن سعد" بہ سورهن مهينن واري روايت کي قبول ڪيو آهي. والله اعلم بالصواب.

صحيح بخاري ج ١ ص ٨٢ باب "استقبال قبلہ"، صحيح مسلم ج ٢ ص ٦٦، الطبقات الڪبريٰ "ابن سعد" ج ١ ص ٢٤١. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٣ ص ٢٥١/٥٤، عيون الاثر ابن سيد الناس ج ١ ص ٢٦٤. جوامع السيرة "ابن حزم" ص ١٠٦، زاد المعاد "ابن قيم" ج ٣ ص ١٦٦/١٦٧.

(٢) ابن جرير طبريءَ پنهنجي تاريخ ۾ "ابن سعد" کان جيڪا روايت نقل ڪئي آهي، ان ۾ ڄاڻايو اٿس تہ اهو حڪم شعبان مهيني جي وچ ڌاري، اڱاري جي ڏينهن پيٺيءَ جي نماز ۾ نازل ٿيو. جڏهن تہ ڪجهہ راوين طرفان ان حڪم جو نزول رجب جي وچ ڌاري سومر ڏينهن بہ ٻڌايو ويو آهي.

تاريخ طبري ج ٢ ص ١٢٨، المواهب اللدنيہ قسطلاني ج ١ ص ٢٤٣. "عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ١ ص ٢٦٤/٦٥. سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ٣ ص ٢٧٠. سيرة ابن ڪثير ج٢ ص ٣٧٣. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ١ ص ٣٦٧.

(٣) وفاء الوفاء "علامہ سمهودي" ج ٣ ص ٨٤١/٤٢. شرح علي المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ١ ص ٤٠٣.

(٤) "مسجد قبلتين" نالي مسجد مديني جي اتر اولهہ ۾ شهر کان اٽڪل ٽن ڪلوميٽرن جي پنڌ تي اڄ تائين موجود آهي. ان ماڳ کي هاڻي "العقاب" سڏيو ويندو آهي. مسجد جي سامهون مديني جي سڀ کان مشهور وادي موجود آهي. جنهن کي "واديءَ عقيق" جي نالي پڻيان ڄاتو وڃي ٿو. صدين کان ملڪ جا نامور ۽ مالدار ماڻهو هن علائقي ۾ رهڻ پسند ڪندا آهن. اڄ بہ هن جاءِ تي سعودي حڪمرانن جو هڪ شاندار محل موجود آهي. مختلف روايتن مان اها ڄاڻ ملي ٿي تہ هن ئي مسجد ۾ نماز پڙهندي قبلي جي مَٽجڻ وارو حڪم نازل ٿيو. تڏهن کان هن مسجد تي مسجد قبلتين

حافظ ابن ڪثير پنهنجي تاريخ "البدايہ والنهايہ" ۾ لکيو آهي تہ: "قبلي مَٿانئن جو حڪم اسلام ۾ پهريون "نسخ" جو حڪم آهي." (١) پر منهنجي خيال موجب ان مان سندس مراد اهڙو حڪم آهي، جيڪو عمل ۾ اچڻ کانپوءِ منسوخ ٿيو، نہ تہ هن کان اٽڪل ٽي ورهيہ اڳ معراج وار رات پنجاهہ نمازن واري حڪم کي منسوخ ڪري ان جي جاءِ تي پنج نمازون مقرر ڪيون ويون. پر ا ڪنهن حڪم تي عمل کان اڳ جو واقعو آهي.

عاشورَنِ جي روزي جو حڪم

* هن سال پاڪ ڪريم ﷺ جن عاشوري جي ڏينهن پاڻ بہ روزو رکيو ۽ ماڻهن کي بہ حڪم فرمايائون تہ اهو روزو سندن لاءِ واجب آهي.

هونئن تہ عاشوري جي ڏينهن روزو پاڻ سڳورا ﷺ جن مڪي ۾ اسلام کان اڳ ۽ اسلام کانپوءِ بہ رکندا هئا ۽ اهو روزو مستحب هوندو هو، پر واجب نہ. بعد ۾ هن ئي سال جڏهن رمضان جا روزا فرض ڪيا ويا، تڏهن عاشوري واري روزي جي واجب هجڻ جو حڪم منسوخ ٿي ويو ۽ پوءِ ان روزي کي سنت يا مستحب جو درجو ڏنو ويو. (٢)

اسان جي پياري پيغمبر ﷺ جن پنهنجي عمر مبارڪ جي پوئين سال فرمايو هو: "جيڪڏهن ايندڙ سال حياتي هوندي تہ محرم جي ڏهين سان گڏ نائين تاريخ بہ روزو رکندس." انڪري نائين ۽ ڏهين محرم جي روزي کي مستحب سمجهيو ويندو آهي، ڇو جو خدا جي آخري رسول ﷺ جن ائين

نالو پيو. نہ تہ هن کان اڳ هن مسجد کي مسجد حزب سڏيو ويندو هو. هن مسجد جي موجوده عمارت نهايت دلڪش ۽ عاليشان آهي، جنهن جي مٿان ٻہ خوبصورت ۽ نفيس گنبذ اڏايا ويا آهن ۽ ساڄي پاسي کان هڪ نهايت مضبوط ۽ بلند مينار ٺاهيو ويو آهي. پيٽين توڙي فرش تي اعليٰ قسم جي سنگ مرمر جو ڪم ٿيل آهي. هيءَ عمارت سعودي حڪومت طرفان ١٩٨٠ع ڌاري تيار ڪرائي وئي آهي. جڏهن تہ هن کان اڳ جيڪا مسجد جي عمارت هئي اها ٩٥٠ هجريءَ ڌاري سلطان سليمان طرفان اڏائي وئي هئي. ان وقت هن مسجد ۾ ٻہ محراب هئا، جن مان هڪ جو رخ بيت الله جي طرف تہ ٻي جو وري بيت المقدس طرف هو. پر موجوده مسجد ۾ فقط هڪڙو ئي محراب آهي، جنهن جو رخ بيت الله طرف آهي. باقي ان جي بلڪل سامهون واري دروازي مٿان ڇت جي وچهو هڪ ننڍڙو محراب جو نشان موجود آهي، جنهن جي ذريعي ان ڳالهہ جي نشاندهي ڪئي وئي آهي تہ پهريون قبلو هن طرف هو. مسجد جي ٻاهران هڪ اسڪول پڻ موجود آهي، جنهن ۾ هن محلي ڪانسواءِ پسگردائيءَ جي ڳوٺن مان بہ ٻارڙا پڙهڻ لاءِ اچن ٿا. مسجد قبلتين ۾ هن وقت ٻہ هزار ماڻهن جي نماز پڙهڻ جي گنجائش آهي.

تاريخ المدينة المنوره ابن شبہ ج ١ ص ٦٨. تاريخ معالم المدينة المنوره سيد احمد ياسين ص ١٤١. الدرالثمين "محمد غالي شنقيطي" ص ٢٣٥/٣٦.

(١) البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٣ ص ٢٥١.

(٢) حديث مطابق پوءِ ماڻهن کي اختيار ڏنو ويو تہ هو اهو روزو رکن يا نہ رکن.

صحيح بخاري ج ١ ص ٢٣٤، صحيح مسلم ج ٢ ص ١٤٧، سنن الدارمي ج ٢ ص ٢٢. تاريخ الخميس ديار بکري ج ١ ص ٣٦٠، شرح زرقاني عليٰ مؤطا امام مالڪ ج ٢ ص ١٧٨.

ڪرڻ جو ارادو ڪيو هو پر ڪين ان تي عمل ڪرڻ جو موقعو نہ ملي سگهيو.

محرم جي روزي بابت هڪ خاص واقعو

* هن سال نبي اڪرم ﷺ جن هڪ صحابي کي حڪم ڏنو تہ هو شهر ۾ اعلان ڪري تہ "جنهن شخص بہ (صبح صادق کانپوءِ) ڪجهہ کاڌو پيتو آهي، اهو سج لهڻ تائين ڪجهہ بہ نہ کائي پيئي، باقي جنهن ڪجهہ بہ نہ کاڌو آهي اهو روزي جي نيت ڪري ڇڏي."

اهو انڪري ڪرڻو پيو جو ذوالحج جي ٽيهين تاريخ محرم جو چنڊ نظر نہ آيو هو. ان کانپوءِ محرم مهيني جي ڏاہين تاريخ هڪ جماعت پاڻ ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ حاضر ٿي ان ڳالهہ جي شاهدي ڏني تہ هنن ذوالحج جي ٽيهين تاريخ چنڊ پنهنجي اکين سان ڏٺو هو، انڪري اڄ محرم مهيني جي ڏهين تاريخ آهي. پوءِ پاڻ سڳورن ﷺ اهڙي اعلان ڪرڻ جو حڪم ڏنو. (١) ان اعلان ڪرڻ واري جو نالو هند بن اسماء بن حارث اسلمي هو. جيئن قسطلاني "ارشاد الساري شرح بخاري" ۾ نقل ڪيو آهي. (٢)

رمضان ۾ روزن جي فرضيت وارو حڪم

* هن سال رمضان مهيني ۾ روزا رکڻ فرض ڪيو ويو. هي حڪم قبلي مٽائڻ جي حڪم کان هڪ مهينو پوءِ، يعني شعبان مهيني جي وچ ڌاري نازل ٿيو. ان وقت پاڻ ڪريم ﷺ جن کي مديني ۾ آئي ارڙهن مهينا گذري چڪا هئا. (٣)

صلوات پڙهڻ جو حڪم (٤)

* هن سال خدا تعاليٰ طرفان مقدس پياري پيغمبر ﷺ جن مٿان صلواة شريف پڙهڻ جو حڪم

---

(١) اها حديث بخاري شريف ۾ موجود آهي ۽ ان جو راوي سلمہ بن اڪوع آهي. صحيح بخاري ج ١ ص ٢٣٩.

(٢) ارشاد الساري "قسطلاني" ج ٣ ص ٤٢٢.

(٣) المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ١ ص ٢٤٦. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٣ ص ٢٦٤. تاريخ طبري ج ٢ ص ١٢٩.

(٤) هن آيت ذريعي الله تعاليٰ ايمان وارن کي حڪم عطا فرمايو تہ هو ڪائنات جي ڪارڻي ﷺ جن تي صلوات ۽ سلام پڙهندا رهن.

مفسرن ۽ محدثن هن آيت جي تشريح ۾ ڄاڻايو آهي تہ جيئن عالم علويءَ ۾ الله تعاليٰ ۽ ان جا مقرب ملائڪ رسول الثقلين تي صلوات و سلام پڙهندا رهن ٿا. انڪري هاڻي اهڙو شرف الله تعاليٰ عالم سفليءَ وارن کي بہ هن حڪم ذريعي عطا ڪيو تہ جيئن عرش کان فرش تائين ان عظيم هستيءَ جي ثنا ۽ صفت سان سموري ڪائنات گونجندي رهي.

لغت جي لحاظ کان "يصلون" مضارع جو صيغو آهي، جنهن ۾ دوام ۽ هميشگيءَ جو مفهوم پوشيده آهي، اتان اهو بہ معلوم ٿئي ٿو تہ الله تعاليٰ ۽ انجا ملائڪ هميشہ صلوات ۽ سلام پڙهندا رهن ٿا.

جمهور فقهاء جو ان ڳالهہ تي اتفاق آهي تہ جڏهن ڪو ايمان وارو پاڻ سڳورن ﷺ جن جو نالو مبارڪ ڪٿي يا ٻڌي تہ مٿس واجب ٿئي ٿو تہ هو صلوات شريف پڙهي. ترمذي شريف ۾ حضرت علي رضہ بن ابوطالب کان روايت آهي تہ پاڻ ڪريمن ﷺ فرمايو تہ "اهو شخص بخيل آهي، جنهن جي آڏو منهنجو نالو ڪڇجي ۽ پوءِ اهو صلوات سڳوري نہ پڙهي". اهڙيءَ ريت فقهاء اسلام ان مان اهو مسئلو بہ ڪڍيو آهي تہ پاڻ سڳورن ﷺ جو نالو مبارڪ جڏهن بہ لکيو وڃي تہ ان

هن آيت ذريعي نازل ڪيو ويو. (١)

إِنَّ اللّٰهَ وَ مَلٰٓئِكَتَهٗ يُصَلُّوْنَ عَلَى النَّبِيِّ يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا صَلُّوْا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوْا تَسْلِيْمًا. (٢)

ترجمو: بيشڪ الله ۽ ان جا ملائڪ صلواة پڙهن ٿا نبيءَ ﷺ تي، اي ايمان وارؤ! اوهان بہ مٿن صلواة پڙهو ۽ سلام موڪليو.

"حافظ شامي" پنهنجي سيرت جي ڪتاب ۾ جيڪو صلواة و سلام جو باب قائم ڪيو آهي، ان ۾ هڪ جاءِ تي ڄاڻايو اٿس تہ اهو حڪم شعبان جي پندرهين رات هن ني سال نازل ٿيو.

سان گڏ بہ صلي الله عليه وسلم ضرور لکجي.

صلوات جي معنيٰ

صلوات بنيادي طور عربي زبان جو لفظ آهي، جنهن جون ڪيتريون ئي معنائون بڌايون ويون آهن. مثلاً ثنا ۽ ساراهہ، دعا، رحمت، مغفرت، محبت جي نظر وغيره.

بخاري شريف ۾ حضرت ابوالعاليہ جو قول آهي تہ "الله تعالىٰ جي طرفان صلوات پڙهڻ مان مطلب ٿيندو تہ هو فرشتن آڏو سرور ڪونين ﷺ جي ثنا ۽ ساراهہ ڪندو آهي، جڏهن تہ ملائڪن جي صلوات وري اها آهي تہ هو پياري پيغمبر ﷺ جن جي لاءِ برڪت جي دعا ڪن ٿا. صلوات بابت ماورديءَ جو قول آهي تہ الله تعالىٰ طرفان صلوات نبي ڪريم ﷺ جن لاءِ رحمت، ملائڪن طرفان صلوات استغفار ۽ مؤمنن طرفان صلوات دعا آهي. حضرت عبدالله ابن عباس رضہ جو قول آهي تہ يصلون جو مطلب آهي برڪت جي دعا ڪرڻ.

امام سخاوي ۽ ٻين جو قول آهي تہ اها اسان جي نبي انور ﷺ جن جي خصوصيت آهي تہ الله تعالىٰ ۽ ان جا ملائڪ مٿن صلوات و سلام پڙهندا رهن ٿا ۽ اهو وري هن امت لاءِ اعزاز آهي تہ ان متبرڪ ڪم ۾ الله لاشريڪ کين بہ شريڪ ڪيو آهي ۽ ان جي بدلي ۾ سندن لاءِ وڏا انعام مقرر ڪيا آهن. امام ترمذي پنهنجي سنن ۾ ۽ امام حاڪم پنهنجي مستدرڪ ۾ انس بن مالڪ ۽ براءِ بن عازب کان اهڙيون روايتون نقل ڪيون آهن، جن ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ سرور عالم ﷺ جن فرمايو: "جيڪو منهنجي مٿان هڪ دفعو درود پڙهندو الله تعالىٰ ان بندي تي ڏهہ رحمتون نازل فرمائيندو، سندن ڏهہ گناهہ معاف فرمائيندو ۽ ڏهہ درجات بلند ڪندو.

ان ڳالهہ تي اهلِ علم جو اتفاق آهي تہ پاڪ ڪريمن ﷺ مٿان صلوات ۽ سلام پڙهڻ هڪ عظيم نيڪي آهي. سندن نالو مبارڪ ٻڌي صلوات پڙهڻ مستحب، نماز ۾ پڙهڻ سنت ۽ عمر ۾ هڪ دفعو پڙهڻ فرض آهي. باقي ان کان سواءِ ٻين مسئلن ۾ عالمن جو اختلاف آهي.

صحابين جي سٽ مان عبدالله ابن عباس، عبدالله ابن مسعود، جابر بن عبدالله ۽ ابو مسعود انصاريءَ رضوان الله عليهم اجمعين جو مسلڪ آهي تہ نماز جي آخري تشهد ۾ صلوات شريف پڙهڻ فرض آهي. سواءِ جيڪو اهو فرض ادا نہ ڪندو تہ سندس نماز نہ ٿيندي. اسان جي فقيهن منجهان امام شافعي ۽ احمد ابن حنبل جو اهوئي مسلڪ آهي.

ڪتاب الشفا "قاضي عياض" ج ٢ ص ٧٠ ـ ٥٠، سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ١٢ ص ٤٢٣ ـ ٤٠٩، المواهب اللدنيہ قسطلاني ج ٣ ص ٣٤٠ ـ ٣١٩، القول البديع سخاوي ص ٦٥-١٤

(١) هڪ روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ اهو حڪم معراج واريءَ رات نازل ٿيو ۽ حضرت ابوذر رضہ جي روايت مطابق اهو حڪم هن سال نازل ٿيو. فتح الباري "ابن حجر" ج ٨ ص ٤١، "سبل الهديٰ" شامي ج ١٢ ص ٤١٤.

(٢) سوره احزاب پاره ٢٢ آيت ٥٦.

نماز ۾ سلام ۽ ڪلام تي بندش

* هن سال غزوه بدر کان اڳ هڪ حڪم ذريعي نماز ۾ ڪلام ۽ سلام ڪان روڪيو ويو. ان ڪان اڳ نماز دوران ماڻهن کي هڪ ٻئي سان ڳالهائڻ يا سلام ڪرڻ جي اجازت هئي.

اهو حڪم خدا تعاليٰ هن آيت ذريعي نازل فرمايو: (١)

"وَقُوْمُوْا لِلّٰهِ قَانِتِيْنَ" (٢)

۽ بيهو الله جي آڏو ادب سان.

ان ڪانپوءِ ماڻهن نماز دوران سلام ڪلام ڇڏي ڏنو. ان بابت عبدالله بن مسعود رضہ جي هڪ روايت صحيح بخاريءَ ۾ موجود آهي. (٣)

فِطره جو حڪم

* هن سال عيد کان ٻه ڏينهن اڳ روزن جي فطره ادا ڪرڻ جو حڪم نازل ٿيو. (٤) اهو حڪم زڪواة ڏيڻ جي حڪم کان اڳ جو ٻه چيو ويو آهي، پر صحيح ڳالهه اها آهي ته مال تي زڪواة ڏيڻ جو حڪم ٻهرين سال ئي نازل ٿيو هو، (٥) جيئن اڳ بيان ٿي چڪو آهي.

ٻنهي عيدن جي موقعي تي نماز جو حڪم

* هن سال ٻنهي عيدن تي نماز پڑهڻ جو حڪم به نازل ٿيو. اهڙو حڪم نبي ڪريم ﷺ جن عيدالفطر کان هڪ يا ٻه ڏينهن اڳ ماڻهن کي خطاب ڪندي ٻڌايو ته هو عيد جي ڏينهن نماز به پڑهن ۽ فطره به ادا ڪن.

عيدالفطر جي پهرين نماز

* هن سال شوال جي پهرين ڏينهن تي نبي ڪريم ﷺ عيدالفطر جي نماز لاءِ نڪتا ۽ ماڻهن کي عيد جي نماز پڑهايائون. اها مسلمانن جي پهرين عيد هئي. نبي سائين ﷺ آڏو هڪ لٺ زمين ۾ کوڙي وئي، جنهن جي اوٽ نماز پڑهايائون. ان لٺ جو نالو "عنزه" ٻڌايو ويو آهي. جيڪا حبش جي حاڪم نَجاشيءَ طرفان حضرت زُبَير بن عَوام کي ملي هئي ۽ هن اها لٺ پاڻ سڳورن ﷺ جن جي حوالي ڪئي. تنهن ڪانپوءِ ان لٺ کي عيد وغيره جي موقعن تي سندن آڏو زمين ۾ کوڙي، پوءِ ان جي اوٽ ۾ نماز ادا ڪئي ويندي هئي. (٦)

---

(١) صحيح مسلم ج ٢ ص ٧١.

(٢) سورة البقره آيت ٢٣٨ پاره ٢.

(٣) صحيح بخاري ج ١ ص ٢٠٧.

(٤) ابن جرير جي روايت مطابق اهو حڪم "عيدالفطر" کان هڪ يا ٻه ڏينهن اڳ نازل ٿيو. بحواله "البدايه والنهايه" ابن ڪثير ج ٣ ص ٢٥٥. المواهب اللدنيه "قسطلاني" ج ١ ص ٢٤٦. "عيون الاثر" ابن سيد الناس ج ١ ص ٢٧٣. تاريخ الخميس "ديار بکري" ج١ ص ٤٠٧.

(٥) المواهب اللدنيه ـ قسطلاني ج ١ ص ٢٤٧.

(٦) البدايه والنهايه "ابن ڪثير" ج ٣ ص ٢٥٥. المواهب اللدنيه "قسطلاني" ج ١ ص ٢٧٨. تاريخ المدينة المنوره "ابن شبه" ج ١ ص ١٤٠.

ڀھرين عيد الاضحيٰ جي نماز

* ھن سال سيد الانبياء ﷺ جن ذوالحج جي مھيني ۾ عيد الاضحيٰ جي نماز عيدگاه ۾ پڙھائي. اھا مسلمانن جي پھرين عيد الاضحيٰ ھئي. (١)

قربانيءَ جو حڪم

* ھن ئي سال مسلمانن لاءِ قربانيءَ جو حڪم نازل ٿيو. (٢)

نبي ڪريم ﷺ جن جي قرباني

* ھن سال پاڻ ڪريم ﷺ عيد الاضحيٰ جي نماز پڙھائي ۽ ان ڪانپوءِ جڏھن سج چڱو مٿي چڙھي آيو، تڏھن پنھنجي مبارڪ ھٿن سان ٻن دنبن کي سير وڌائون، جيڪي ٻئي ڪارن سنڱن سان خصي دنبا ھئا. (٣) انھن مان ھڪ قرباني پنھنجي ذات ۽ آل طرفان ھئي، جڏھن ته ٻي قرباني پنھنجي امت طرفان ھئي، پوءِ ھر سال ساڳيءَ ريت پاڻ ڪريم ﷺ جن قرباني ڪندا رھيا. (۴)

مُطْعِم بن عَدِيّءَ جو موت

* ھن سال جي شروعات ۾ غزوه بدر کان اٽڪل ست مھينا اڳ قريش وارن جو ھڪ چڱو مڙس مطعم بن عدي ڪفر جي حالت ۾ مري ويو، جيڪو مشھور صحابي جبير بن مطعم جو پيءُ ھو. (۵)

اَبُوْ رَافِع جو مسلمان ٿيڻ

* ھن سال نبي آخر الزمان ﷺ جن جي آزاد ڪيل غلام "اَبُوْ رَافِع قِبْطِيْ" اسلام قبول ڪيو. ھو حضرت عَبَّاس بن عَبْدُالْمُطَّلِب جي گھرواري حضرت "اُمُّ الْفَضْل" سان گڏ مسلمان ٿيو.

اَبُوْ رَافِع شروعات ۾ حضرت عَبَّاس رضہ جوئي غلام ھو، جنھن کي بعد ۾ ھن ٻنھي جھانن جي سردار ﷺ جن جي حوالي ڪري ڇڏيو. "غزوه بَدْر" ۾ سندس شريڪ ٿيڻ تي راوين جو اختلاف آھي، ڇو جو ھو ان وقت تائين اجان مڪي ۾ ئي ھو. باقي "اُحد" ۽ ان ڪانپوءِ ٻين غزوات ۾ ھن ڀھرو ورتو. سندس گھرواري "سَلميٰ" دائپو ڪندي ھئي ۽ حضرت مَارِيَہ قِبْطِيَّہ رضہ کي جڏھن حضرت اِبْرَاهِيْم رضہ ڄائو، تڏھن سندس دائي سَلميٰ ئي ھئي. ان ڪانسواءِ پاڻ سڳورن ﷺ جن جي پياري نياڻي سيده فَاطِمَہ رضہ جي سيني ٻارن جي دائي پڻ سلميٰ ئي ھئي.

---

(١) ھن سال عيد الفطر ۽ عيد الاضحيٰ جون ٻئي نمازون حڪيم بن غداء جي گھر جي ٻلبان ميدان ۾ پڙھيون ويون، انڪري اھو اسلامي تاريخ جو پھريون عيدگاه ليکيو ويندو آھي.
"تاريخ المدينة المنوره" ابن شبہ ج ١ ص ١٢۴.

(٢) المواھب اللدنيہ "قسطلاني" ج ١ ص ٣٨٣.

(٣) صحيح بخاريءَ ۾ اھا روايت انس بن مالڪ رضہ کان نقل ڪئي ويئي آھي.
"ڪتاب الاضاحي" ج ٣ ص ٣١٧.

(۴) "الطبقات الڪبريٰ" "ابن سعد" ج ١ ص ١٩١/١٩٢.

(۵) اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ١ ص ٢٧١. شرح علي المواھب اللدنيہ "زرقاني" ج ١ ص ۴۴٦.

"اَبُوْ رَافِع" جي نالي ۾ اختلاف آهي. ڪجھ راوين سندس نالو "اسلام" ٻڌايو آهي، جيڪو مشهور آهي. ان ڪانسواءِ ابراهيم يا ڪي ٻيا نالا به ٻڌايا وڃن ٿا. (١)

اُمَيَّه بن ابي الصَلْت جو موت

* هن سال مشهور شاعر "اُمَيَّه بن اَبي الصَلْت" گذاري ويو. سندس شاعري حڪمت ۽ نصيحت واري هوندي هئي. تڏهن ته سندس باري ۾ نبي سائين ﷺ جن فرمايو: "امڪان هو ته اُمَيَّه بن ابي الصَلْت مسلمان ٿئي ها. پر هو مسلمان نه ٿي سگهيو." يا هڪ ٻيءَ جاءِ تي فرمايائون: "سندس شعر ۾ ايمان پر دل ۾ ڪفر هو." (٢)

اسلام کان اڳ ئي هو بت پرستيءَ کان بيزار ٿي مطالعي ۾ مشغول ٿي ويو. ڪافي ڪتاب پڙهڻ ڪانپوءِ هن عيسائي انداز جي رهبانيت اختيار ڪئي هئي، پر جڏهن اسلام جو دور آيو، تڏهن حق کان منهن موڙي بغض ۽ بغاوت واري وات ورتائين ۽ دين جي دولت کان محروم رهجي ويو. خدا تعاليٰ هر انسان کي اهڙي حالت کان پنهنجي پناه ۾ رکي.

عَبْدُالله بن مَسْعُوْد رض جي حبش کان موٽ

* هن سال حضرت عَبْدُالله ابن مَسْعُوْد حبش کان موٽي مديني آيو. سرور ڪائنات ﷺ جن ان وقت نماز ۾ مشغول هئا، عَبْدُالله ابن مَسْعُوْد کين سلام ڪيو پر پاڻ سڳورن ﷺ جن ڪيس سلام جو جواب نه ڏنو. (٣)

جنگ جي اجازت

* هن سال صفر مهيني جي ٻارهين تاريخ خدا تعاليٰ طرفان مسلمانن کي مشرڪن سان جنگ جي اجازت هيٺين آيت ذريعي ڏني وئي. (٤)

---

(١) اسد الغابه "ابن الاثير" ج ٥ ص ١٩١. "الاصابه" ابن حجر ج ۴ ص ٦٧. روض الانف "سهيلي" ج ٢ ص ٦٦. "الاستيعاب" ابن عبدالبر علي هامش "اصابه" ج ٣ ص ٦٨.

(٢) تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ١ ص ۴١٢.

(٣) هن کان اڳ پاڻ ڪريم ﷺ جن نماز دوران سلام جو جواب ڏيندا هئا، پر هجرت جي ٻئي سال جڏهن مسلمان "نجاشي" وٽان واپس وريا، تڏهن خدا تعاليٰ پنهنجي پياري پيغمبر ﷺ کي حڪم ڏنو ته "نماز ۾ صرف ڪلام پاڪ جي تلاوت ۽ الله جو ذڪر ڪيو وڃي." انڪري پاڻ سڳورن ﷺ سلام جو جواب نه ڏنو. اها روايت صحيحين ۾ موجود آهي. صحيح بخاري ج ١ ص ٢٠٧. صحيح مسلم ج٢ ص ٧١.

(۴) ان ڳالھ تي اڪثر راوين جو اتفاق آهي ۽ اهڙي حديث سيده عائشه رض کان ابن عباس جي روايت سان ترمذي، نسائي، ابن سعد، حاڪم ۽ امام احمد بن حنبل طرفان نقل ڪئي وئي آهي. امام احمد ۽ امام ترمذي ان روايت کي حسن سڏيو آهي. جڏهن ته "حاڪم" پنهنجي "مستدرڪ" ۾ ڄاڻايو آهي ته اها روايت شرط شيخين مطابق صحيح آهي. شرح علي المواهب اللدنيه زرقاني ج ١ ص ٢٨٧. دلائل النبوة "بيهقي" ج ٢ ص ٥٧٩. مستدرڪ "علي الصحيحين" امام حاڪم ج ٢ ص ٦٦. زاد المعاد ابن قيم ج ٣ ص ٧١. سبل الهدي والرشاد "شامي ج ۴ ص ۴.

أُذِنَ لِلَّذِيْنَ يُقَاتَلُوْنَ بِاَنَّهُمْ ظُلِمُوْا. (١)

ترجمو: "اجازت ڏني ويئي انهن کي (جهاد جي) وڙهن ٿا جن سان (ڪافر) انڪري جو اهي ستايل آهن."

اها جنگ جي متعلق نازل ٿيندڙ پهرين آيت آهي، (٢) جنهن ڪانپوءِ اهي ٻاهتر آيتون منسوخ ٿي ويون، جن ۾ جنگ کي حرام ڪيو ويو هو. اهڙيءَ ريت جڏهن سورة براءة جي آيت سيف نازل ٿي، جنهن ۾ خدا تعاليٰ طرفان هي حڪم ڏنو ويو:

فَاقْتُلُوْا الْمُشْرِكِيْنَ حَيْثُ وَجَدْتُّمُوْهُمْ وَخُذُوْهُمْ وَاحْصُرُوْهُمْ وَاقْعُدُوْا لَهُمْ كُلَّ مَرْصَدٍ. (٣)

ترجمو: پوءِ انهن مشرڪن کي پورو ڪيو جتي ڪٿي ڏسو، ڪٿي پڪڙيو، ٻڌو، ۽ نظر ۾ رکو هر جاءِ تي.

ان آيت وري هن ڪان اڳ نازل ٿيل هڪ سؤ ويهه آيتن کي منسوخ ڪري ڇڏيو. ڇو جو هاڻي "قتال" فرض ڪيو ويو. جڏهن ته هن کان اڳ وارين آيتن ۾ اها ڳالهه يا ته حرام هئي يا وري ان حالت ۾ جوابي ڪارروائيءَ جي اجازت هئي، جڏهن شروعات ڪافرن طرفان ڪئي وڃي، يا وري جنگ جي اجازت ته هئي پر ائين ڪرڻ فرض نه هو.

اسلام ۾ پهرين غنيمت

* هن سال عَبْدُالله بن جَحْش رضه جي اڳواڻيءَ ۾ جيڪو "سَرِيَّہ" نخلہ ڏانهن اماڻيو ويو، ان کي غنيمت ۾ ڪجهه مال متاع هٿ آيو. اها اسلام ۾ پهرين غنيمت ليکي ويندي. (٤) جيئن "سرايا" واري باب ۾ ذڪر ٿي چڪو آهي.

حرمت وارن مهينن ۾ قتال بابت حڪم

* هن سال عَبْدُالله بن جَحْش رضه واري "سَرِيَّہ" جو رجب جي پهرين تاريخ ڪافرن سان مقابلو ٿيو، جنهن ۾ ڳالهه وڃي خونريزيءَ تائين پهتي. رجب جيئن ته حرمت وارو مهينو هو، پر حضرت عبدالله ۽ سندس ساٿين کي شڪ هو ته متان رجب جو چنڊ نه ڏٺو هجي ۽ اها جمادي الثانيءَ جي ٽيهين تاريخ هجي. ان ڳالهه تي ڪافرن مسلمانن کي ٽونڪ ڪندي چيو ته "هو حرمت واري مهيني جو به خيال نٿا ڪن." (٥)

---

(١) سورة الحج آيت ٣٩ پاره ١٧.

(٢) عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ١ ص ٢٥٢. تفسير قرطبي ج ١٢ ص ٦٨. سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ۴ ص ٥.

(٣) سورة توبہ پاره ١٠ آيت ٥.

(۴) المواهب اللدنيہ ج١ ص ٢۴١. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٣ ص ١٣١. الدرر "ابن عبدالبر" ص ١٠٠.

(٥) مٿي جيڪو حرمت وارن مهينن جو ذڪر ڪيو ويو آهي، اهي ڪل چار مهينا آهن، جن جو عرب احترام ڪندا هئا ۽ اسلام کان اڳ به هو انهن مهينن ۾ ڪنهن جنگ جهيڙي يا خونريزيءَ کي حرام سمجهندا هئا. انهن مهينن منجهان ٽي مهينا ته لاڳيتا هڪ ٻئي جي ڪڍ اچن ٿا. يعني ذوالقعد، ذوالحج ۽ محرم. جڏهن ته چوٿون مهينو

ان موقعي تي خدا تعاليٰ طرفان هيءَ آيت نازل ٿي:(١)

يَسْئَلُوْنَکَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيْهِ. (٢)

پهرين ڪافر جو قتل

* **عَبْدُالله بن جَحْش رضہ واري سَرِيَّہ ۾ مشرڪن مان عَمرو بن العلاء حضرمي نالي هڪ شخص مسلمانن هٿان مارجي ويو ۽ اهوئي پهريون مشرڪ آهي، جيڪو مسلمانن هٿان ماريو ويو.** (٣)

جدا آهي، جيڪو "رجب" جو آهي. مٿين مهينن جي اها حرمت حضرت ابراهيم عہ ۽ حضرت اسماعيل عہ جي زماني کان وٺي قائم هئي. اهو انڪري جو "ذوالحج" جي مهيني ۾ ماڻهو حج تي ايندا هئا. اهڙيءَ طرح هڪ مهينو ان کان اڳ ۽ مهينو ان کانپوءِ مقرر ڪيو ويو هو ته جيئن اوري پري کان ماڻهو آرام ۽ اطمينان سان ڪعبة الله پهچي اتي حج ڪري وري پنهنجي اصلوڪن ماڳن تي موٽي وڃن. جڏهن ته رجب جي مهيني ۾ وري ويجهڙائي وارا ماڻهو عام طور "عمره" ادا ڪرڻ مڪي سريف ايندا هئا، ڪين ڏهہ ٻارنهن ڏينهن اچڻ ۾ ۽ اوترائي ڏينهن موٽڻ ۾ بہ لڳندا هئا. انڪري انهن جي سهوليت لاءِ رجب جي مهيني کي بہ حرمت وارو مهينو مقرر ڪيو ويو هو.

حضرت ابراهيم عہ بيت الله ۾ جڏهن پنهنجو گهر گهات ٺاهيو، تڏهن ان سر زمين تي پوک ۽ پاڻيءَ جو ڪوبہ انتظام ڪونہ هو. انڪري سيدنا ابراهيم پنهنجي بالثهار کان ان علائقي جي آباديءَ لاءِ دعا گهري، جنهن کي رب پاڪ قبول ڪندي فرمايو: "جَعَلَ اللهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِيَامًا لِّلنَّاسِ وَالشَّهْرَ الْحَرَامَ."

ان کانپوءِ دنيا جي ڪند ڪڙچ مان قافلا ڪاڌي پيتي جو سامان کڻي مڪي پهچندا هئا ۽ جيئن تہ حرمت وارن مهينن ۾ ڪو قرمار جو انديشو بہ نہ هو ۽ حج سبب ملڪ جي مختلف علائقن جا ماڻهو هتي پهچندا هئا. جنهن ڪري واپارين کي مال کپائڻ لاءِ چڱي مندي بہ هن موقعي تي ملندي هئي. اهوئي سبب آهي جو اهي قافلا بہ پنهنجو سفر هنن مهينن ۾ ئي ڪندا هئا. انڪري نبي ڪريم ﷺ جن جي اچڻ تائين مٿين مهينن جي حرمت قائم رهي. جيتوڻيڪ آيات سيف جي نازل ٿيڻ کانپوءِ مٿين مهينن ۾ جهاد جي اجازت ڏني ويئي، پر پوءِ بہ انهن مهينن جي عزت ۽ احترام اڄ سوڌو ڪيو وڃي ٿو. جيئن خدا تعاليٰ پنهنجي پاڪ ڪتاب ۾ فرمايو آهي:

"مِنْهَا اَرْبَعَةٌ حُرُمٌ ذَالِكَ الدِّيْنُ الْقَيِّمُ"

مٿين آيت جي روشنيءَ ۾ عطاء رضہ فرمائي ٿو تہ مٿين مهينن جي حرمت وارو حڪم رد نہ ٿيو آهي، پر اهو پنهنجي جاءِ تي موجود آهي. انڪري هن سريہ ۾ جيڪي بہ شخص عثمان بن عبدالله ۽ حڪم بن ڪيسان قيد ٿيا هئا. انهن کي پاڻ ڪريم ﷺ جن آزاد ڪري ڇڏيو.

جڏهن تہ عَمرو بن حضرمي جنهن کي قتل ڪيو ويو هو، ان جي وارثن کي خون بها پري ڏني ويئي.

سيرة ابن هشام ج ٢ ص ٢٥٤/٢٥٥. الطبقات الڪبريٰ "ابن سعد" ج ٢ ص ٧. الروض الانف "سُهيلي" ج ٣ ص ٢٩. زاد المعاد "ابن قيم" ج ٣ ص ١٦٨/١٧٠. "عيون الاثر" "ابن سيد الناس" ج ١ ص ٣٥٩/٣٦٢.

(١) تاريخ طبري ج ٢ ص ١٢٦. "شرح علي المواهب اللدنيہ" زرقاني ج ١ ص ٢٩٧/٩٨. السيرة النبويہ "ابن ڪثير" ج ٢ ص ٣٦٨.

(٢) سورة بقرة آيت ٢١٧ پاره ٢.

(٣) "شرح علي المواهب اللدنيہ" زرقاني ج ١ ص ٢٩٧/٩٨. الدرر "ابن عبدالبر" ص ١٠٠. "عيون الاثر" ابن سيد الناس ج ١ ص ٣٦١.

پهريون ڪافر قيدي

* هن سال عبدالله بن جحش واري "سَرِيَّہ" ۾ ٻن مشرڪن کي قيد ڪيو ويو. سندن نالا حڪم بن ڪَيْسَان ۽ عُثمَان بن عَبْدُالله ٻڌايا ويا آهن. اهي پهريان مشرڪ هئا، جن کي مسلمانن هٿان قيد ڪيو ويو. انهن مان حڪم بن ڪَيْسَان اسلام قبول ڪيو ۽ پڪو مسلمان ٿي رهيو، جڏهن تہ عثمان مڪي موٽي ويو ۽ اتي ڪفر جي حالت ۾ ٿي مري ويو. (١)

اسلام جو پهريون سپهہ سالار

* هن سال عَبْدُالله بن جَحْش رضہ کي پهريون پيرو هڪ سريہ جو سپه سالار بڻائي موڪليو ويو، اهڙي روايت بہ ملي ٿي، پر وڌيڪ صحيح ڳالهہ اها آهي تہ اسلامي تاريخ ۾ پهرين سپه سالار جو شرف حضرت حَمْزَه بن عَبْدُالْمُطَّلِب رضہ کي حاصل آهي، جيئن سرايا واري باب ۾ بيان ٿي چڪو آهي. (٢)

عبدالله بن جحش رضہ ۽ سندس ساٿين متعلق آيت جو نزول

* هن سال عَبْدُالله بن جَحْش جي اڳواڻيءَ هيٺ جيڪو "سَرِيَّہ" موڪليو ويو، ان جي باري ۾ مشرڪ چوڻ لڳا: "عَبْدُالله بن جَحْش ۽ سندس ساٿين حرمت واري مهيني ۾ جيڪا خونريزي ڪئي آهي، ان جو وبال انهن تي آهي، پر جي ائين نہ ٿيو تڏهن بہ هو ثواب کان تہ محروم ٿي رهندا."

ان تي عَبْدُالله بن جَحْش رضہ ۽ سندن ساٿي غمگين ٿيا ۽ عرض ڪيائون، "اي الله جا رسول ﷺ! ڇا اسين پنهنجي ايمان، هجرت ۽ جهاد لاءِ رب سائينءَ جي رحمت ۾ اميد رکي سگهون ٿا"؟ ان تي رب تعاليٰ جي طرفان هيءَ آيت نازل ڪئي ويئي. (٣)

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللهِ أُولَـٰئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَةَ اللهِ وَاللهُ غَفُورٌ رَّحِيمٌ. (٤)

"بيشڪ جن ايمان آندو ۽ اهي جن هجرت ڪئي ۽ الله جي راه ۾ جهاد ڪيائون، اهي اميدوار آهن الله جي رحمت ۾، ۽ الله تعاليٰ غفور ۽ رحيم آهي."

"غزوه بَدر"

* هن سال رمضان ۾ "غزوه بَدر ڪُبريٰ" واقع ٿيو، جنهن جا تفصيل هن کان اڳ "غزوات" واري

---

(١) البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٣ ص ٢٤٩، "المواهب اللدنيہ" قسطلاني ج ١ ص ٣٤٢.

(٢) "واقدي" ۽ ڪيترن ٻين مؤرخن جو خيال آهي تہ حضرت حمزه رضہ جي اڳواڻيءَ ۾ هي "سريہ" رمضان شريف ۾ اماڻيو ويو. جڏهن تہ "سريہ عبيده بن حارث" شوال مهيني ۾ روانو ٿيو. انڪري پهرين اڳواڻ جو شرف حضرت حمزه بن عبدالمطلب رضہ کي ٿي حاصل آهي.

"السيرة النبويہ" ابن هشام ج ٢ ص ٢٤٥، "سيرة ابن ڪثير" ج ٢ ص ٣٢٨. المغازي "واقدي" ج ١ ص ٩. سبل الهدىٰ والرشاد "شامي" ج ٦ ص ١١.

(٣) شرح علي المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ١ ص ٣٧٨، "البدايہ والنهايہ" "ابن ڪثير" ج ٣ ص ٢٤٩.

(٤) سوره بقره آيت ٢١٨ پاره ٢.

باب ۾ بيان ٿي چڪا آهن.

"ذَاتُ الْفُضُوْل" جو ذڪر

* هن سال جڏهن سرور ڪائنات ﷺ جن غزوه بَدر لاءِ اسهڻ جو ارادو ڪيو، تڏهن حضرت "سَعْد بن عِبَاده رضہ" هڪ زره سندن حوالي ڪئي. ان زره جو نالو "ذَاتُ الْفُضُوْل" ٻڌايو ويو آهي. (۱) اها زِرهْ سڄي ڄمار نبي سڳوري ﷺ جن وٽ رهي ۽ آخري زماني ۾ ان زره کي ٽيهه سير جَوَن جي بدلي "اَبُوشَحْمر" نالي يهوديءَ وٽ گروي رکيائون. جنهن کي سندن وصال کانپوءِ حضرت ابوبڪر صديق رضہ اهو قرض ادا ڪري ڇڏايو. (۲)

صحابين سان مشورو ۽ انهن جو جواب

* هن سال "غزوه بَدر" لاءِ ويندي مسلمان جڏهن "روحا" کان ٽپي "صفراء" جي ويجهو پهتا، تڏهن کين خبر پئي تہ ڪافر مڪي مان هن مقابلي لاءِ وڏي تياري ڪري نڪتا آهن. اهو ٻڌي خدا جي پياري رسول ﷺ جن پنهنجي مهاجر ساٿين کان صلاح پڇي، تہ "چا هن حالت ۾ مشرڪن سان مقابلو ڪرڻ مناسب ٿيندو؟" ان تي حضرت مِقْدَاد بن اَسْوَد ڪِنْدِي رضہ ڏاڍو سهڻو ۽ وڻندڙ جواب ڏنو، هن چيو: "اي خدا جا رسول ﷺ! خدا جو قسم! اسان اوهان کي اهو جواب نہ ڏينداسون، جيڪو حضرت مُوسيٰ عليہ السلام کي سندس قوم ڏنو هو تہ، "اوهان ۽ اوهان جو رب وڃي وڙهو، اسين تہ هتي وينا هونداسين." پر اسان چئون ٿا: "اوهان ۽ اوهان جو رب هلي وڙهو، اسان بہ اوهان سان گڏ وڙهنداسون. اوهان جي ساڄي، کابي، اڳيان ۽ پويان ٿي وڙهنداسون." (۳)

اهو ٻڌي نبي اڪرم ﷺ جن ڏاڍو خوش ٿيا ۽ سندن منهن مبارڪ ٻهڪڻ لڳو. لڳ ڀڳ اهڙوئي جواب حضرت ابوبڪر ۽ حضرت عمر رضي الله عنهما بہ ڏنو. تنهن کانپوءِ نبي انور ﷺ جن انصار ساٿين جي مرضي معلوم ڪئي. انصار مان حضرت سعد بن معاذ اشهليءَ رضہ هن ريت جواب ڏنو: "اسان اوهان تي ايمان آندو، اوهان جي تصديق ڪئي، ۽ ان ڳالهہ جي شاهدي ڏني تہ اوهان جيڪي ڪجهہ آندو اهوئي حق آهي، هاڻي اوهان کان جو ٻڌنداسون ان جي پوئواري ڪرڻ جو قول ڪيو آهي.

اي خدا جا رسول ﷺ! اوهان جي جيڪا مرضي هجي، اوهان ائين ئي ڪريو، اسان اوهان سان گڏ هونداسون.

قسم ان هستيءَ جو جنهن اوهان کي حق سان موڪليو آهي، جيڪڏهن اوهان ڪنهن سمنڊ ۾ ٽپڻ جو ارادو ڪندا، تہ بہ اسان اوهان سان گڏ هونداسون ۽ اسان مان ڪو بہ پويان پير نہ ڪندو، اسان

---

(۱) المغازي "واقدي" ج ۱ ص ۱۰۲.

(۲) الطبقات الڪبريٰ "ابن سعد" ج ۱ ص ۲۷۹. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ۲ ص ۱٦٥. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ۲ ص ۱۸۹.

(۳) صحيح بخاري "ڪتاب المغازي" ج ۳ ص ۳. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ۱ ص ۳٥۱. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ۳ ص ۲٦۳ ـ ۲٦۲. "سيرة ابن هشام" ج ۲ ص ۲٦٦/٦۷. سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ۴ ص ۲٦. تاريخ طبري ج ۲ ص ۱۴۰.

جنگ ۾ صابر ۽ مقابلي ۾ سچار ٿي منهن ڏينداسون. بيشڪ الله تعاليٰ اوهان کي اسان جي هٿان اهو ڪجهه ڏيکاريندو جو اوهان جون اکيون ٺري پونديون، هاڻي اسان کي الله جي آسري پاڻ سان گڏ وٺي هلو." (١)

حضرت سَعْد رضه جڏهن اهو جملو ادا ڪيو تڏهن پاڻ ڪريم ﷺ جن ڏاڍا سرها ٿيا ۽ پوءِ مقابلي لاءِ "بدر" ڏانهن رخ رکيائون. هڪ روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي ته حضرت مِقْدَاد رضه اهو جواب ان وقت ڏنو هو، جڏهن پاڻ ڪريم ﷺ جن "غَزْوَه حُدَيْبِيَّہ" لاءِ وڃي رهيا هئا. انهن ٻنهي روايتن کي ملائي ڇنڊي سگهجي ٿو ته حضرت مِقْدَاد رضه شايد ٻنهي موقعن تي اهڙي ڳالهه ڪئي هجي.

حضرت عاتڪه رضه جو خواب

* هن سال غزوه بدر کان ٽي چار راتيون اڳ پاڻ ڪريم ﷺ جن جي ڦڦي سيده عَاتِڪَه بنت عَبْدُالْمُطَّلِب رضه هڪ خواب لڌو ته مڪي جا ڪافر ذلت ۾ آهن، سندن گهر تباه ۽ لاش ميدان ۾ رلي رهيا آهن، الله تعاليٰ ٽن ڇئن ڏينهن اندر بدر جي ميدان ۾ ان خواب کي سچو ڪري ڏيکاريو.

اهو نبي ڪريم ﷺ جن جو هڪ معجزو آهي. حافظ ابن ڪثير پنهنجي ڪتاب "البدايہ والنهايہ" ۾ ان خواب جا تفصيل ڏنا آهن (٢) هتي ان جو اختصار بيان ڪيو ويو آهي.

نبي ڪريم ﷺ جي دعا

* هن سال غزوه بدر واري ڏينهن جو واقعو آهي ته ان موقعي تي نبي انور ﷺ جن جي لشڪر ۾ ٽي سؤ کان مٿي ماڻهو هئا، جڏهن ته ڪافرن جي فوج جو تعداد هڪ هزار هو، انڪري پاڻ ڪريم ﷺ جن پنهنجي پالڻهار کان هيءَ دعا گهرندا رهيا:

اَللّٰهُمَّ اَنْجِزْ لِيْ مَا وَعَدْتَنِيْ

اَللّٰهُمَّ اِنْ تُهْلِكْ هٰذِهِ الْعِصَابَةَ لَمْ تُعْبَدْ اَبَدًا

اي منهنجا مالڪ، تون ان وعدي کي پورو ڪري ڏيکار جيڪو تو مون سان ڪيو آهي.

اي منهنجا سائين، جيڪڏهن هيءَ جماعت ختم ٿي وئي ته پوءِ هتي ڪڏهن به تنهنجي عبادت نه ٿيندي.

نبي اڪرم ﷺ جن اها دعا گهرندا رهيا ۽ پنهنجي رب کي ٻاڏائيندا رهيا، ايتري قدر جو سندن چادر به ڪلهن تان ڪري پيئي. ان تي حضرت ابوبڪر صديق رضه عرض ڪيو: "سائين ! اهو ڪافي

---

(١) "المواهب اللدنيہ" قسطلاني ج ١ ص ٣٥٢، البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٣ ص ٢٦٣، "الدرر" "ابن عبدالبر" ص ١٠٣، "سبل الهديٰ والرشاد" شامي ج ۴ ص ٢٦.

(٢) خواب جا تفصيل هيٺين ڪتابن ۾ ڏسي سگهجن ٿا، "عيون الاثر" ابن سيد الناس ج ١ ص ٣٨٠.

"سبل الهديٰ والرشاد" شامي ج ۴ ص ١٩/٢٢، البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج٣ ص ٢٥٦، سيرة ابن هشام ج ٢ ص ٢٥٩/٦٠، دلائل النبوة "بيهقي" ج ٣ ص ٢١٨/٢١٣.

آهي، جيڪو اوهان پنهنجي مالڪ کان گھريو. هوند هو اوهان سان ڪيل قول پاڙيندو." (١)

پوءِ رب پاڪ طرفان هيءَ آيت نازل ٿي: (٢)

سَيُهْزَمُ الْجَمْعُ وَ يُوَلُّوْنَ الدُّبُرَ،

ترجمو: هيءَ جماعت جلد شڪست کائيندي، ۽ پٺي ڏيئي ڀڄندا.

ان ڪانپوءِ پاڻ سڳورا ﷺ خوشيءَ وچان ان آيت کي پڙهندا پنهنجي ساٿين ڏانهن وڌيا.

نبي اڪرم ﷺ جو هڪ ٻيو معجزو

* هن سال غزوه بدر واري موقعي تي نبي اڪرم ﷺ پٿرين جي هڪ مُٺ ڀري ان تي شاهت الوجوه (هٿن جون شڪليون بگڙي وڃن) تي ٻيرا پڙهي، پوءِ انکي ڪافرن ڏانهن اڇلايو، جنهن ڪانپوءِ انهن جي لشڪر ۾ اچي ڀاڄ پيئي ۽ رب پاڪ پنهنجي قوت ۽ طاقت سان مسلمانن کي سوڀ بخشي. (٣) ۽ ان ڏس ۾ هيٺين آيت نازل ٿي:

فَلَمْ تَقْتُلُوْهُمْ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ قَتَلَهُمْ وَمَا رَمَيْتَ اِذْ رَمَيْتَ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ رَمٰى (۴)

"پوءِ اوهان ڪين قتل نہ ڪيو پر الله تعاليٰ ڪين قتل ڪيو، ۽ اها مٺيءَ جي مُٺ اوهان نہ اڇلائي پر الله تعاليٰ اڇلائي."

شيطان جو لشڪر

* هن سال "غزوه بدر" جي موقعي تي "ابليس لعين" سراقہ بن مالڪ مدلجي جي شڪل ۾ شيطانن جي هڪ لشڪر سان جيڪي انساني روپ ۾ هئا، مشرڪن جي مدد لاءِ آيو ۽ ڪين چيائين:

"لَاغَالِبَ لَكُمُ الْيَوْمَ مِنَ النَّاسِ وَاِنِّيْ جَارٌلَّكُمْ"

"اڄ اوهان تي ڪوبہ سوڀارو نہ ٿي سگھندو، انسانن منجهان مان اوهان جو ساٿي آهيان."

پوءِ جڏهن ٻنهي لشڪرن روبرو ٿي هڪ ٻئي سان هٿ ڳنڊيا ۽ نبي اڪرم ﷺ جي مدد لاءِ فرشتن جي وڏي انگ کي شيطان نازل ٿيندي ڏٺو، تڏهن هن پنهنجي ساٿين سميت ونءِ پوبان ڀير ڪيا. ان تي هڪ مشرڪ کيس چيو، "اي سراقہ! تو نہ چيو هو تہ تون اسان جو مددگار آهين، پوءِ هينئر اسانکي ڇڏي ڪيڏانهن ٻيو وڃين؟ ان تي ابليس وراڻيو: "مان جيڪي ڏسي رهيو آهيان، اوهان اهو نٿا ڏسو. يعني مان ملائڪن کي آسمان تان هيٺ لهندي ڏسي رهيو آهيان، مونکي الله تعاليٰ کان ڊپ ٿئي ٿو، بيشڪ الله سخت سزا ڏيندڙ آهي." (٥)

---

(١) دلائل النبوة "بيهقي" ج ٣ ص ٥٠. سبل الهدىٰ والرشاد "شامي" ج ۴ ص ٢٧. شرح علي المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ١ ص ١٢١/٢٢.

(٢) سورة القمر" آيت ۴۵ پاره ٢٧.

(٣) المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ١ ص ٣٦۴. سبل الهدىٰ "شامي" ج ۴ ص ۴٧ ـ ۴٨.

(۴) سورة "الانفال" آيت ١٧ پاره ٩.

(٥) المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ١ ص ٣٦٠، الروض الانف "سهيلي" ج ٣ ص ٧٨.

آسمان تان ملائڪن جو لهڻ

* هن سال "غزوه بدر" جي موقعي تي نبي اڪرم ﷺ جي مدد لاءِ آسمان تان ملائڪ زمين تي نازل ٿيا [١] پهريان هڪ هزار ملائڪ آيا، جيئن رب تعاليٰ فرمايو:

اَنِّيْ مُمِدُّكُمْ بِاَلْفٍ مِّنَ الْمَلٰٓئِكَةِ مُرْدِفِيْنَ [٢]

ترجمو: مان اوهان جي مدد ڪندس هزار ملائڪن سان جيڪي قطار ۾ هوندا.

ان ڪانپوءِ ٻه هزار آيا، هاڻي ڪل ٽي هزار ملائڪ ٿي ويا، جيئن رب پاڪ فرمايو:

"اَنْ يُّمِدَّكُمْ رَبُّكُمْ بِثَلٰثَةِ اٰلٰفٍ مِّنَ الْمَلٰٓئِكَةِ مُنْزَلِيْنَ [٣]

ترجمو: "(خدا) اوهان جي مدد ڪندو ٽن هزار ملائڪن کي آسمان مان لاهي."

ان ڪانپوءِ ٻه هزار ٻيا آيا، هاڻي ڪل ملائڪ پنج هزار ٿيا. ان لاءِ خدا تعاليٰ فرمايو:

"يُمْدِدْكُمْ رَبُّكُمْ بِخَمْسَةِ اٰلٰفٍ مِّنَ الْمَلٰٓئِكَةِ مُسَوِّمِيْنَ. [٤]

ترجمو: "الله اوهان جي مدد لاءِ پنج هزار ملائڪ موڪليندو جن تي نشان لڳل هوندا."

عڪاشه بن محصن جي ترار

* هن سال "غزوهٔ بدر" ۾ نبي ڪريم ﷺ جن جو هي معجزو نظر آيو، جو عُڪَاشَہ بن مِحصَنْ اَسَدِيّ جي ترار ڀڄي پيئي. پاڻ ڪريم ﷺ جن کي جڏهن اها خبر پيئي تڏهن حضرت عُڪَاشَہ رضہ کي ڪجيءَ جي هڪ ڳاني هٿ ۾ ڏيئي فرمايائون: "هاڻي مقابلي ۾ هيءُ هٿيار استعمال ڪر." حضرت عُڪَاشَہ نبي انور ﷺ جن جي هٿ مبارڪ مان جڏهن اها ڳاني ورتي تہ ان مان ترار ٺهجي ويئي، پوءِ هو ان ساڳيءَ ترار سان آخر تائين بدر جي ميدان ۾ دشمن جو مقابلو ڪندو رهيو. [٥] عُڪَاشَہ ان ڪانپوءِ بہ ڪيترن ئي غزوات ۾ پاڻ ڪريم ﷺ جن سان گڏجي دشمن سان سخت مقابلو ڪيو، پر اها ترار هر موقعي تي سندس هٿن ۾ هوندي هئي ۽ مرڻ گهڙيءَ تائين اها ترار وٽس موجود رهي. [٦]

---

(١) المواهب اللدنيہ ج ١ ص ٣٦٠. الروض الانف "سهيلي ج ٣ ص ٨١. زاد المعاد ابن قيم ج ٣ ص ١٧٧.

(٢) سورة "الانفال" آيت ٩ پاره ٩.

(٣) سورة "آل عمران" آيت ١٢٤ پاره ۴.

(۴) سورة "آل عمران" آيت ١٢٥ پاره ۴.

(۵) ابن اسحاق جي روايت سان حافظ ابن ڪثير ۽ ٻين لکيو آهي تہ ان ڳاني مان هڪ ڊگهي ۽ مضبوط ترار ٺهجي ويئي، جنهن جو رنگ اڇو ۽ بناوٽ لوهہ جهڙي هئي. ان ترار کي "عَون" سڏيو ويندو هو.

"البدايہ والنهايہ" ابن ڪثير ج ٣ ص ٢٩٠. سبل الهديٰ "شامي" ج ۴ ص ۵٣ ـ ۵٢. شرح علي المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ١ ص ۴٣٠. تاريخ الخميس "ديار بکري" ج ١ ص ٣٨٠.

(٦) المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ١ ص ٣٦۵. المغازي "واقدي" ج ١ ص ٩٣. جوامع السيرة "ابن حزم" ص ١١٣. "الدرر" ابن عبدالبر ص ١٠٦. اسد الغابہ ابن الاثير" ج ۴ ص ٢/٣.

سَلَمَ بن حريس رضہ [1] جي ترار

* هن سال "غَزْوَه بَدْر" جي موقعي تي نبي ڪريمﷺ جن جي هٿان اهڙي ئي قسم جو هڪ ٻيو معجزو بہ ڏسڻ ۾ آيو، جو هن ئي ڏينهن تي جڏهن سَلَمَ بن حريس رضہ اسلام قبول ڪيو تہ هو هٿين خالي هو ۽ وٽس وڙهڻ لاءِ ڪوبہ هٿيار موجود نہ هو. اهو ڏسي ٻنهي جهانن جي سردارﷺ جن کيس هڪ ڳاني هٿ ۾ ڏيندي فرمايو: "تون هن سان دشمن جو مقابلو ڪر." سَلَمَ رضہ جيئن ان ڳانيءَ ۾ هٿ وڌو تہ سندس هٿ ۾ اها هڪ عمدي تلوار بڻجي پيئي. جنهن کي هو سيني غزوات ۾ استعمال ڪندو رهيو [2] تانجو چوڏهينءَ هجريءَ ڌاري حضرت سَلَمَ رضہ "جَسْرِ" [3] واري جنگ

(١) حضرت سلمہ رضہ جي پيءُ جو نالو اسلم ۽ ڏاڏي جو نالو حريس يا "حريش" آهي. اڪثر مؤرخن سندس سجو نالو هن ريت لکيو آهي: سلمہ بن اسلم بن حريش بن عدي بن مخدعہ بن حارثہ بن حارث بن خزرج انصاري اوسي. المغازي "واقدي" ج ١ ص ٩٣/٩٤. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٢ ص ٢٢٢/٣٣. شرح علي المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ١ ص ٤٣١. الخصائص الڪبريٰ "سيوطي" ج ١ ص ٢٢٨.

(٢) السيرة النبويہ "ابن ڪثير" ج ٢ ص ٤٤٧. المغازي "واقدي" ج ١ ص ٩٣/٩٤. دلائل النبوه "بيهقي" ج ٣ ص ٩٨/٩٩. سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ٤ ص ٥٣. شرح علي المواهب اللدنيہ زرقاني ج ١ ص ٤٣١.

(٣) تاريخ ۾ جنگ "جسر" ان جنگ کي سڏيو ويندو آهي. جيڪا حضرت عمر فاروق رضہ جي خلافت دوران مسلمانن ۽ ايرانين جي وچ ۾ لڳي. جنهن لاءِ ٻنهي ڌرين طرفان زبردست تياري ڪئي ويئي هئي. ايرانين طرفان هن جنگ ۾ لشڪر جو اڳواڻ مشهور جوڌو "بهماس حادويہ" کي مقرر ڪيو ويو هو. جڏهن تہ اسلامي فوج جو سپہ سالار "ابوعبيده بن مسعود ثقفي رضہ" هو.

رمضان چوڏهين هجري بمطابق آڪٽوبر ٦٣٤ عيسويءَ ڌاري ٻئي لشڪر "حيره" وٽ اچي هڪ ٻئي جي سامهون بيٺا. ان جاءِ تي فرات نديءَ مٿان هڪ پراڻي پل بہ ٺهيل هئي، جنهن کي مقامي ماڻهو پنهنجي اچ وڃ لاءِ استعمال ڪندا هئا. ايراني اڳواڻ حضرت ابوعبيده رضہ ڏانهن چوائي موڪليو: "مقابلي لاءِ يا تہ اوهان درياءُ ٽپي اسان ڏانهن اچو يا وري اسان توهان ڏانهن اچون." "ابوعبيده رضہ، جوش ۾ دشمن کي جواب ڏنو تہ "اسان ئي ايڏانهن اچون."پوءِ اسلامي لشڪر دشمن ڏانهن وڌڻ شروع ڪيو. مسلمان اجا درياءُ پار ڪري هن پر پهتا ئي مس تہ دشمن پوري زور سان مٿن حملو ڪيو. ان موقعي تي مسلمان وڏي مشڪل ۾ ڦاٿجي ويا، جو لشڪر جو ڪجهہ حصو تہ درياءُ ٽپي آيو، ڪجهہ پل تان ٽپڻ ۾ مشغول هو تہ ڪجهہ اجا پرينءَ پر بيٺو هو. ان حالت ۾ ابوعبيده رضہ پنهنجي لشڪر کي صحيح نموني قطارن ۾ بہ نہ بيهاري سگهيو. هوڏانهن وري دشمن جي لشڪر ۾ تربيت يافتہ هاٿين جو بہ وڏو انگ موجود هو، جنهن جي اڳواٽي هڪ اڇو هاٿي ڪري رهيو هو. ڏاڍي ڇتي ويڙهہ هلي. اسلامي لشڪر جا گهوڙا هاٿين کي ڏسي ٿهڻ لڳا! مسلمانن گهوڙن تان هيٺ لهي ايرانين تي حملو ڪيو. ڪيترن کي هاٿين تان هيٺ ڪيرائي ڇڏيائون. ڪيترا هاٿي بہ ڦٽجي پيا. اسلامي لشڪر جي اڳواڻ ابوعبيده رضہ پنهنجي ترار سان ان اڇي هاٿي جي سونڍ ڪپي ڇڏي، جنهن تي اهو هاٿي اچي ڇتو ٿيو. نيٺ ابوعبيده رضہ کي پنهنجي پيرن هيٺان لتاڙي ڇڏيائين. هڪ طرف تہ تربيت يافتہ هاٿين مسلمانن جي لشڪر ۾ تباهي مچائي، هوڏانهن وري مسلمانن پنهنجي اڳواڻ جي شهادت بہ پنهنجي اکين سان ڏٺي. انڪري سندن همت ٽٽي پيئي، هاٿي هنن پٺتي هٽڻ جي ڪوشش ڪئي، ان موقعي تي ڪنهن مسلمان وري پٺتي هٽڻ واري عمل کي روڪڻ لاءِ "فرات" مٿان جيڪا پل هئي ان کي ڊاهي ڇڏيو. انڪري دريا ٽپڻ جي ڪوشش ۾ بہ ڪيترا

۾ شهادت ماڻي.

اها ڳالهه حقيقت ۾ ان مشهور کجيءَ جي ڳالهه آهي، جنهن کي "ابن طاب" (١) جي نالي سان ياد ڪيو ويندو هو.

قَتَادَهْ رض جي اک ۾ ڌڪ

* هن سال غزوه بدر ۾ حضرت قَتَادَه بن نُعْمَان رضه کي اک ۾ ڌڪ لڳو. مٺي مرسل ﷺ جن پنهنجو هٿ مبارڪ سندس اک تي گهمايو ته ان گهڙيءَ ئي سندس اک ٺيڪ ٿي وئي. اهو سرور ڪائنات ﷺ جن جو هڪ معجزو آهي. (٢)

هڪ ٻي روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي ته اهو واقعو "غزوه اُحُد" ۾ پيش آيو. جنهن جو احوال اڳتي اچي رهيو آهي.

حضرت مُعَوِّذ رض جو هٿ ڪپجڻ

* هن سال "غَزْوَه بَدْر" ۾ سرور ڪائنات ﷺ جن جو هڪ ٻيو معجزو ان وقت ڏسڻ ۾ آيو، جڏهن بنو عَفْرَآء وارن مان حضرت مُعَوِّذ رضه جو هٿ ڪپجي کل ۾ لڙڪي رهيو هو، تڏهن هو ان هٿ کي ٻئي هٿ سان جهلي رسول رحمت ﷺ جن جي خدمت ۾ حاضر ٿيو. ڪن راوين ان موقعي تي معاذ بن عفراء جو نالو به لکيو آهي، پر مُعَوِّذ بن عَفْرَآء واري روايت وڌيڪ اعتبار جوڳي آهي. (٣)

پاڻ ڪريم ﷺ جن مُعَوِّذ جي هٿ کي سندس اصلوڪي جاءِ تي رکي ان جي مٿان پنهنجي لب مبارڪ لڳائي ڇڏي، جنهن ڪانپوءِ اهو هٿ ايئن لڳي ويو جڻ ڪڏهن ڪجهه ٿيوئي نه هو.

مسلمان ٻڏي ويا. ڏهن هزارن جي لشڪر مان انڪل ٽي هزار باقي بچيا.

ان جنگ کي تاريخ ۾ "جنگ جسر" جي نالي سان ياد ڪيو ويندو آهي. عربي زبان ۾ "جسر" جي معنيٰ آهي پل.
جيئن ته هن جنگ ۾ هڪ پل کي ٽوڙيو ويو، جنهن ڪري تمام گهڻو نقصان پهتو. انڪري هن جنگ تي اهو نالو پئجي ويو.
"البدايہ والنهايہ" ابن ڪثير ج ٧ ص ٢٧/٢٨. "معجم البلدان" "ياقوت حموي" ج ٢ ص ١٤٠.

(١) "ابن طاب" مديني شريف جي کجين مان هڪ مشهور قسم آهي، جنهن جون ڪارڪون تمام گهڻي رس ۽ لذت واريون ٿين ٿيون. ابن اثير جي راءِ مطابق جنهن شخص مديني ۾ هن کجيءَ کي روشناس ڪرايو، ان جو نالو "ابن طاب" هو. اهڙيءَ ريت کجين جو هڪ ٻيو قسم "ابن زيد" نالي سان به سڏيو ويندو آهي. انهن کجين جون ڪارڪون به انهن نالن سان مشهور آهن. کجين جي گوشن ڪپڻ ڪانپوءِ جيڪي ڳانيون (سيبون) وڻ ۾ باقي ڇڏيون وڃن ٿيون، اهي بعد ۾ ڏنگيون ٿي ترار وانگر ٿي وينديون آهن، عربيءَ ۾ انهن کي "عرجون" سڏيو ويندو آهي، جنهن جو جمع عراجين آهي.
لسان العرب "ابن منظور" ج ٨ ص ٢٣٦، "النهايہ ابن الاثير" ج ٣ ص ١٤٩.

(٢) البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٣ ص ٢٩١، اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٤ ص ٩٦ ـ ١٩٥، دلائل النبوة "بيهقي" ج ٣ ص ٩٩/١٠٠، "الشفاء قاضي عياض ج ١ ص ٢١٢.

(٣) "المواهب اللدنيہ" ۾ "علامہ قسطلاني" عبدالله ابن وهب فهريءَ جي هڪ روايت "قاضي عياض" جي حوالي سان نقل ڪئي آهي، جنهن ۾ هن جاءِ تي "معاذ بن عمرو" جو نالو آندو آهي. اها شايد ڪاتب جي ڀل آهي، ڇو جو "الشفاء بتعريف حقوق المصطفيٰ" ۾ قاضي عياض جي نقل ڪيل روايت ۾ هن جاءِ تي "معوذ بن عفراء" جو نالو ئي ڄاڻايو ويو آهي. باقي "ابن الاثير" جي راءِ آهي ته هن موقعي تي معاذ بن عمرو بن جموح انصاري خزرجي جو هٿ

مسلمانن لاءِ ٻيٽي خوشي

* هن سال جنهن ڏينهن مسلمانن "غزوه بدر" ۾ سوڀ حاصل ڪئي، ان ساڳئي ڏينهن تي ڪين اها خبر پڻ پهتي تہ رومين بہ ايرانين تي سوڀ حاصل ڪئي آهي. انڪري مسلمانن کي ٻيٽي خوشي حاصل ٿي. ڇاڪاڻ پنهنجي سوڀ جي ۽ ٻي رومين جي، جنهن جو وعدو رب تعاليٰ مسلمانن سان گهڻو اڳ ڪيو هو.

الٓمٓ • غُلِبَتِ الرُّوْمُ • فِيٓ اَدْنَى الْاَرْضِ وَهُمْ مِّنْۢ بَعْدِ غَلَبِهِمْ سَيَغْلِبُوْنَ • فِيْ بِضْعِ سِنِيْنَ • [1]

ترجمو: شڪست کاڌي رومين پرواري سرزمين تي، جنهن ڪانپوءِ وري هو سوڀ حاصل ڪندا ڪجهہ سالن اندر.

اها ڳالهہ ڀرين ڀاڱي جي انين فصل ۾ بيان ٿي چڪي آهي.

عَبْدُالله بن سُهَيْل رض جو مسلمان ٿيڻ

* هن سال "غزوه بدر" واري ڏينهن عَبْدُالله بن سُهَيْل بن عَمرو قُرَشِي عَامِري جيڪو اَبُوْ جَنْدَل بن سُهَيْل جو ڀاءُ هو، ڪافرن جي لشڪر کي ڇڏي اچي مسلمانن جي فوج ۾ شامل ٿيو ۽ اسلام قبول ڪيائين. هو "بَدْر" ۽ ان ڪانپوءِ ٻين غزوات ۾ نبي ڪريم ﷺ جن سان گڏ رهيو. [2] سندس ڀاءُ اَبُوجَنْدَل جي اسلام جو ذڪر انشاءَ الله انين هجريءَ جي واقعات ۾ ڪيو ويندو.

يَزِيْد بن اَخْنَس رض جون ٽي پيڙهيون ساڳئي غزوه ۾

* هن سال "غَزوَه بَدْر" ۾ مسلمانن طرفان يَزِيْد بن اَخْنَس سَلمي سندس پٽ مَعْن بن يَزِيْد ۽ سندس پيءُ اَخْنَس بن حباب بن حبيب ٽنهي ڄڻن شرڪت ڪئي. انهن ڪانسواءِ صحابين ۾ اهڙو بيو ڪو مثال نٿو ملي، جن جون ساڳئي وقت ٽي پيڙهيون هڪ جنگ ۾ شريڪ ٿيون هجن. جيئن بدر ۾ حضرت اَخْنَس جن جون ٽي پيڙهيون شريڪ هيون. [3]

غزوه بدر ۾ قتل ٿيندڙ ڪجهہ ڪافرن جا نالا

* هن سال غزوه بدر ۾ ڪافرن مان عَاص بن سَعِيْد بن عَاص قُرَشِي امويءَ کي قتل ڪيو ويو. ان کان سواءِ ڪافرن منجهان ٿي اَبُوسَائِب بہ قتل ٿي ويو. سندس نالو صيفي بن عائذ بن عبدالله قرشي مَخْزُومِي ٻڌايو ويو آهي. جڏهن تہ سندس پٽ سائب بن ابو سَائِب اِسْلام قبول ڪيو ۽ پوءِ هو سچو

"عڪرمہ بن ابوجهل" جي حملي سان ڪپجي پيو هو. نہ ڪي معوذ بن عفراء جو. والله اعلم.

المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ١ ص ٣٦٥. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ۴ ص ٣٨١. "الشفاء بتعريف حقوق المصطفيٰ" قاضي عياض ج ١ ص ٢١٣.

(١) سورة "الروم" آيت ٢ کان ۴ پاره ٢١.

(٢) اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٣ ص ١٨٠. البدايہ والنهايہ ـ ابن ڪثير ج ٣ ص ٣٢٢.

(٣) البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٣ ص ٣٢٦.

مسلمان ٿي رهيو.

هن "غزوه" ۾ مشرڪن مان مَالِڪ بِنْ عُبَيْدالله بِنْ عُثْمَان قُرَشِي تيمي به مارجي ويو، جيڪو طلحہ بن عبيدالله رضہ جو ڀاءُ هو. طلحہ رضہ جو شمار "عَشْرَهٔ مُبَشَّرَهْ" ۾ ٿيندو آهي.

ان ڪانسواءِ مشرڪن مان عمرو بن عبدالله بن جدعان تيمي ۽ حذيفہ بن ابوحذيفہ بن مغيره مخزومي پڻ قتل ٿي ويا. (۱)

حضرت خُبَيْب بن عَدِيّ رضہ جي اک ۾ تير لڳڻ

* هن سال "غزوه بدر" ۾ نبي سونهاري ﷺ جن جو اهو معجزو به ڏسڻ ۾ آيو ته جڏهن خُبَيْبْ بن عَدِيّ رضہ ڪي اک ۾ تير لڳو، تڏهن سندس تارو نڙڪي ٻاهر نڪري آيو، جنهن ڪري حضرت خبيب پريشان ٿي ويو. نبي اڪرم ﷺ جن پنهنجي لب مبارڪ ان اک تي لڳائي ته سندس اک اڳين جهڙي ٿي پيئي. اينري قدر جو اها خبر به نہ پئي پوي ته سندس ڪهڙي اک ۾ تير لڳو هو. (۲)

---

(۱) الروض الانف "سُهيلي" ج ۲ ص ۱۲۴/۱۲۷. جوامع السيرة "ابن حزم" ۱۴۷/۱۵۰. "الدرر" "ابن عبدالبر" ص ۱۱۰/۱۱۱.

(۲) حضرت خبيب بن عديءَ رضہ ڪي ڏڪ لڳڻ بابت راوين جو اختلاف رهيو آهي. ڪن جو چوڻ آهي ته هن صحابي سڳوري ڪي اک ۾ ڏڪ لڳو هو جيئن مٿي بيان ڪيو ويو آهي، جڏهن ته ڪن راوين طرفان ڪيس پاسي ۾ (ڪلهي جو) ڏڪ لڳڻ ٻڌايو ويو آهي. ٻئي طرف وري ڪجهہ راوين جو بيان آهي ته هن موقعي تي ڪلهي جو ڏڪ خبيب بن عديءَ ڪي نہ پر خبيب بن اساف ڪي لڳو هو، جنهن جو ذڪر اڳتي هن ئي باب جي صفحي ۲۲۷ تي ڪيو ويو آهي.

ان اختلاف جو ڪارڻ اهو به ٿي سگهي ٿو ته ٻنهي صحابي سڳورن غزوه بدر ۾ ٻهرو ورتو ۽ ٻنهي نالن جي هڪ جهڙائيءَ سبب ڪنهن راويءَ يا ڪاتب ڪان هڪ جي بجاءِ ٻي جو نالو لکجي ويو آهي. (والله اعلم باالصواب)

هوڏانهن وري اسدالغابہ ۾ ابن الاثير اهو واقعو وڌيڪ وضاحت سان هن ريت نقل ڪيو آهي جنهن جو راوي حضرت خبيب بن عبدالرحمٰن آهي، جيڪو خبيب بن اساف جو پوٽو هو. سندس چوڻ آهي ته خبيب بن اساف بن عتبہ بن عمرو بن خديج بن عامر بن جشم بن حارث بن خزرج بن ثعلبہ انصاري خزرجي پنهنجي هڪ مائٽ سان گڏ نبي انور ﷺ جن جي خدمت ۾ پهتو. ان وقت پاڻ ڪريم ﷺ جن ڪنهن غزوه لاءِ اسهي رهيا هئا. حضرت خبيب رضہ جيتوڻيڪ ان وقت تائين ايمان نہ آندو هو. پر ان هوندي به عرض ڪيائون:

"اسان اوهان سان گڏجي جنگ ۾ ٻهرو وٺي سگهون ٿا؟" نبي انور ﷺ جن پڇيو، "ڇا اوهان اسلام آڻي چڪا آهيو؟" اسان ناڪار ۾ جواب ڏنوسون.

ان تي پاڻ سڳورا ﷺ جن فرمائڻ لڳا: "اسان ڪافرن سان منهن ڏيڻ لاءِ ڪافرن ڪان مدد نہ وٺندا آهيون."

اهو ٻڌي اسان ايمان آندوسون ۽ پوءِ ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جن سان گڏجي روانا ٿياسون.

ميدان ۾ مشرڪن مان هڪ شخص "حضرت خبيب" رضہ جي ڪلهي تي ترار جو وار ڪيو، جنهن ڪانپوءِ سندس ٻانهن ڪلهي وٽان ڪپجي لڙڪڻ لڳي، پاڻ ڪريم ﷺ جن ان جاءِ تي پنهنجي لب مبارڪ لڳائي ته سندس ٻانهن ٺيڪ ٿي ويئي. ان ڪانپوءِ خبيب رضہ ان دشمن تي جوابي وار ڪري ڪيس قتل ڪري ڇڏيو ۽ احمد بن منيع جي روايت آهي ته ان ڪانپوءِ خبيب رضہ ان دشمن جي ڌيءَ سان نڪاح به ڪيو. ان روايت ڪي علامہ ابن حجر به نقل ڪيو آهي. والله اعلم باالصواب.

دلائل النبوة "بيهقي" ج ۳ ص ۹۷/۹۸. الخصائص الڪبري "سيوطي" ج ۱ ص ۲۳۷. "سبل الهدي والرشاد" شامي ج ۴ ص ۵۲. دلائل النبوه "ابونعيم" ج ۲ ص ۴۸۴. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ۲ ص ۱۰۱/۱۰۲. الاصابہ "ابن حجر" ج ۱ ص ۴۱۸. حلية الاولياء "ابونعيم" ج ۱ ص ۳۶۴/۳۶۵.

رِفَاعَہ بن مالڪ رضہ کي اک ۾ تير لڳڻ

* هن سال غزوه بدر ۾ حضرت رفاعہ بن مالڪ رضہ کي بہ اک ۾ تير لڳو، جنهن سبب سندس تارو بہ ٽڙڪي پيو. نبي اڪرم ﷺ جن ان تاري مٿان پنهنجي لب مبارڪ لڳائي ۽ دعا بہ ڪئي، پوءِ سندس اها اک نيڪ ٺيڪ ٿي وئي ۽ ان ۾ تڪليف جو ڪو نشان باقي نہ بچيو. (١)

غنيمت حلال ٿيڻ بابت حڪم

*هُن سال "غزوه بدر" دوران يا ان کان اڳ هيءَ آيت نازل ٿي، جنهن جي ذريعي غنيمت جي مال کي حلال ڪيو ويو. (٢)

فَكُلُوا مِمَّا غَنِمْتُمْ حَلَالًا طَيِّبًا وَّاتَّقُوا اللهَ. (٣)

ترجمو: پوءِ کائو، جيڪي ڪجهہ اوهان کي غنيمت ۾ مليو، حلال ۽ پاڪ سمجهي ۽ ڊڄو الله کان.

"ذُوالفِقَار" جو هٿ اچڻ

* هن سال "غزوه بدر" ۾ نبي سڳوري ﷺ جن کي اها ترار هٿ آئي، جنهن کي "ذوالفقار" سڏيو ويندو آهي. ان اچار ۾ "ف" تي زبر يا زير ٻئي صحيح آهن.

* اها ترار ڪافرن مان عاص بن منبہ يا هڪ ٻي روايت مطابق نبيہ بن حجاج جي ملڪيت هئي، جيڪي ٻئي ڄڻا هن "غزوه" ۾ مارجي ويا. (۴) اها ترار ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جن پنهنجي لاءِ پسند ڪئي ۽ پوءِ هر مقابلي ۾ اها ترار ساڻن گڏ هوندي هئي ۽ وصال کانپوءِ سندن ڇڏيل مال ۾ بہ اها موجود هئي. جيئن صحيح بخاريءَ ۾ ڄاڻايو ويو آهي. هڪ روايت ۾ اچي ٿو تہ پاڻ ڪريم ﷺ

---

(١) "حافظ بيهقي" پنهنجي ڪتاب "دلائل النبوة" ۾ رفاعہ بن رافع بن مالڪ جي هڪ روايت نقل ڪئي آهي تہ "غزوه بدر" واري ڏينهن تي ڪيترائي ماڻهو "اميہ بن خلف" مٿان (حملي لاءِ) سنبريا بيٺا هئا، پوءِ آءٌ بہ جڏهن اتي پهتس تہ منهنجي نظر سندس بغل وٽ ان جاءِ تي وڃي پئي، جتان سندس زرهہ ڦاٽي پيئي هئي. اهو ڏسي مون پنهنجي تلوار سان ان جاءِ تي کيس رڳهو هنيو تہ اوڏيءَ مهل ڪو تير اچي منهنجي اک ۾ لڳو. پوءِ نبي انور ﷺ جن منهنجي اک تي پنهنجي لب مبارڪ بہ لڳائي ۽ دعا بہ ڪئي، جنهن سان منهنجو درد دفع ٿي ويو."

حافظ ابن ڪثير پنهنجي "سيرة" ۾ ساڳي روايت وري حضرت رفاعہ جي پٽ معاذ بن رفاعہ رضہ کان نقل ڪئي آهي، جنهن ۾ اميہ بن خلف جي جاءِ تي وري "أبي بن خلف" جو نالو ڄاڻايو ويو آهي. اڳتي هلي هو اهو بہ لکي ٿو تہ اها روايت غريب آهي. جيتوڻيڪ سندس "سَنَد" "جيد" آهي، جنهنڪري هن روايت کي نقل ڪيو ويو آهي. طبراني وري اها روايت ابراهيم بن منذر کان نقل ڪئي آهي.

دلائل النبوة "بيهقي" ج ٣ ص ١٠٠. سيرة ابن ڪثير ج ٢ ص ٢٣۴٨. مجمع الزوائد "هيثمي" ج ٦ ص ٨٥.

(٢) "الروض الانف" سهيلي ج ٣ ص ٨٣. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٣ ص ٢٩٩.

(٣) سورة "الانفال" آيت ٦٩ پاره ١٠.

(۴) المغازي "واقدي" ج ١ ص ١٠٣. الروض الانف "سهيلي" ج ٣ ص ٨۴. الوفا "ابن جوزي" ج ١ ص ٦٦٧. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ١٨٨.

جن اها ترار پنهنجي زندگيءِ ۾ ئي حضرت علي بن ابوطالب رضہ کي عطا ڪني هئي پر اها روايت صحيح بخاريءِ جي خلاف آهي.

سائب بن عبيد رضہ جو اسلام آڻڻ

* هن سال "غزوه بدر" وارن ڏينهن ۾ ئي سائب بن عبيد بن عبد يزيد بن هاشم بن مطلب بن عبدمناف قرشي مُطلبي اسلام قبول ڪيو. اڳتي هلي سنڌس نسل مان امام شافعي پيدا ٿيو. (١) سنڌس پٽ شافع بن سائب بہ ڦوهہ جوانيءِ ۾ مسلمان ٿيو ۽ نبي سائين ﷺ جن جي زيارت جو شرف بہ حاصل ڪيائين. "سائب" رضہ امام شافعيءِ جي پڙڏاڏي جو ڏاڏو هو ۽ امام شافعي کي ان "شافع" جي نسبت پنيان سڏيو ويندو آهي. جڏهن تہ سندس نالو محمد بن ادريس بن عباس بن عثمان بن شافع بن سائب آهي، جيئن مٿي ٻڌايو ويو آهي. اهڙو ذڪر "تقريب" ۽ "تذڪرة القاريءَ" نالي ڪتابن ۾ موجود آهي.

خُبَيْب بن اِسَاف رضہ جو اسلام قبول ڪرڻ

* هن سال مسلمان جڏهن "بدر" ڏانهن وڃي رهيا هئا تہ وات تي ئي حضرت خبيب رضہ بن اساف بن عتبہ انصاري خزرجي اسلام قبول ڪيو، ان ڪانپوءِ هن بدر، اُحد ۽ خندق جي غزوات ۾ بهرو ورتو. (٢) بدر واري موقعي تي ڌڪ لڳڻ سبب سنڌس ڪلهو نڪري پيو. نبي ڪريم ﷺ جن جڏهن ان جاءِ تي پنهنجي لب مبارڪ لڳائي تہ هن جو ڪلهو اتي جو اتي ٺيڪ ٿي ويو، جنهن ڪانپوءِ پاڻ ڪريم ﷺ جن جي برڪت سان هو مشرڪن مٿان اچي ٽٽو ۽ هڪ روايت مطابق اميہ بن خلف کي پورو ڪيائين. خبيب اهو ساڳيو شخص آهي، جنهن حضرت ابوبڪر صديق رضہ جي وفات ڪانپوءِ سنڌس بيوه حبيبہ بنت خارجہ سان نڪاح ڪيو هو.

چئن ڀائرن جي شرڪت

* هن سال "غزوه بدر" ۾ اهڙا چار صحابي سڳورا بہ شريڪ ٿيا، جيڪي پاڻ ۾ سڳا ڀائر هئا. سندن نالا اياس، عاقل، خالد ۽ عامر رضہ آهن. اهي چارئي بنوبڪير بن عبدياليل ليثي بن عدي بن ڪعب بن لوي وارن مان هئا. منجهانئن "اياس رضہ" انهن شروعاتي مسلمانن مان هو، جن دار ارقم ۾ پاڻ ڪريم ﷺ آڏو حاضر ٿي اسلام قبول ڪيو، ان ڪانپوءِ سنڌس ٻيا ٽي ڀائر بہ "غزوه بدر" کان اڳ اسلام جي دائري ۾ داخل ٿيا ۽ هي چارئي ڀائر "غزوه بدر" ۾ شريڪ بہ ٿيا. جن ۾ "عاقل رضہ" شهادت ماتي، جيئن ابن الاثير "اسد الغابہ" ۾ ڄاڻايو آهي. (٣) "تذڪرة القاري" جي مصنف جو خيال آهي تہ سندن ڀاءُ عامر رضہ بہ "دار ارقم" ۾ ئي اسلام قبول ڪيو هو. انهن ٻنهي روايتن

---

(١) شرح علي المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ١ ص ٣٤٦. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٢ ص ٢٥٥. الاصابہ "ابن حجر" ج ٢ ص ١١. سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ٤ ص ٧٩.

(٢) "اسد الغابہ" ابن الاثير ج ٢ ص ١٠١/١٠٢. "الاصابہ" ابن حجر ج ١ ص ٤١٨. "المغازي" واقدي ج ١ ص ٤٧.

(٣) اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٣ ص ٧٦/٧٧.

بابت "زرقاني" پنهنجي لکيل "مؤطا مالڪ" جي شرح ۾ ڄاڻايو آهي تہ مٿين ڇئن ڀائرن سان گڏوگڏ سندن ٽي مائيتا ڀائر بہ "بدر" جي غزوه ۾ شريڪ هئا، جن جا نالا مُعَوِّذْ رضہ، مُعَاذ رضہ ۽ عَوْف رضہ آهن. انهن سڀني جي ماءُ عفراء ڌيءُ عبيد، انصاريہ نجاريہ رضہ هئي، جنهن جي پهرين شادي بڪير بن عبدياليل سان ٿي ۽ ان جي وفات کانپوءِ هن ٻيو نڪاح حارث بن رفاعہ انصاريءَ سان ڪيو.

پهرين گهر مان ڪيس اياس، عاقل، خالد ۽ عامر نالي چار پٽ ڄاوا. جڏهن تہ ٻوئين گهر مان ڪيس ٽي پٽ معوذ، معاذ ۽ عوف ٿيا. گويا سندس ستن ئي پٽن هن غزوه ۾ ڀاڱو ورتو. اها ڪيڏي نہ عجيب ڳالهہ آهي تہ ست ئي ڀائر هڪ غزوه ۾ شريڪ هجن ! ان قسم جو ٻيو مثال تاريخ ۾ نہ ٿو ملي. (۱)

خُزَيْمَہ رضہ بن ثابت جو ذڪر

* هن سال غزوه بدر ۾ خُزَيْمَہ رضہ بن ثابت بن فاڪہ، انصاري اوسي نالي هڪ صحابي شريڪ ٿيو، جنهن جي باري ۾ نبي اڪرم ﷺ جن فرمايو هو تہ، هن صحابي جي شهادت ٻن ماڻهن جي شهادت جي برابر آهي. ان نسبت ڪري هو "ذُوالشَّهَادَتَيْن" جي لقب سان مشهور ٿيو. ابن الاثير پنهنجي ڪتاب "اسد الغابہ" ۾ ان جو سبب هڪ ڊگهي قصي ۾ ڄاڻايو آهي. (۲)

"خُزَيْمَہ" پهريون ڀيرو غزوه بدر ۾ شريڪ ٿيو ۽ ان کانپوءِ سڀني غزوات ۾ شرڪت ڪيائين، اهو قول وڌيڪ صحيح آهي. جڏهن تہ هڪ روايت ۾ ڄاڻايو ويو آهي تہ هن "اُحد" کانسواءِ ٻين سڀني غزوات ۾ ڀاڱو ورتو. سندس ڪنيت ابوعماره ٻڌائي وڃي ٿي.

هن سال غزوه بدر جي موقعي تي مؤمن منجهان حارثہ بن رُبَيِّعْ شهيد ٿيو. (۳) رُبَيِّعْ سندس امڙ جو نالو آهي، جيڪا حضرت انس بن مالڪ رضہ جي ڦڦي هئي، جڏهن تہ حارثہ جي ڀيءُ جو نالو

(۱) الاصابہ "ابن حجر" ج ۴ ص ۳٦۴. "شرح علي المواهب اللدنيہ" "زرقاني" ج ۱ ص ۴۱٦/۴۱۷.

(۲) اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ۲ ص ۱۱۴/۱۱۵. دلائل النبوة "ابونعيم" ج ۲ ص ۴۸٦.

(۳) حضرت حارثہ بن سراقہ جو تعلق خزرج قبيلي جي مشهور شاخ بنو نجار سان هو. هي اهو خوش نصيب گهرائو آهي، جنهن جي اڪثر فردن کي صحابيت جو شرف حاصل ٿيو.

حضرت حارثہ جو ڀيءُ "سراقہ" جيتوڻيڪ هجرت کان اڳ گذاري ويو ۽ کيس ايمان آڻڻ جي سعادت حاصل نہ ٿي سگهي هئي، پر سندس ماءُ جي دين ڏانهن جيڪا رغبت هئي، ان حارثہ رضہ جي زندگيءَ تي تمام گهڻو اثر ڪيو ۽ هو ننڍي عمر کان ئي پنهنجي زندگي دين لاءِ وقف ڪري چڪو هو. اهوئي سبب هو جو ان دور ۾ ئي حارثہ رضہ هڪ ڏينهن سرور ڪائنات ﷺ جن کي روبرو عرض ڪيو. "اي خدا جا رسول ﷺ، منهنجي واسطي شهادت جي دعا گهرو. خدا جي سچي رسول ﷺ جن سندس لاءِ شهادت جي دعا گهري." ۽ پوءِ اها دعا ان ريت قبول ٿي جو "غزوه بدر" ۾ حضرت حارثہ رضہ جڏهن حوض مٿان پاڻي پيئڻ لاءِ پهتو تہ دشمن جو تير اچي کيس ڳلي ۾ لڳو ۽ هن موقعي تي رب جي راه ۾ پهرين شهادت سندس حصي ۾ آئي.

جنگ جي پڄاڻيءَ کانپوءِ جڏهن پاڻ ڪريم ﷺ جن مديني واپس وريا تہ حارثہ جي ماءُ سندن خدمت ۾ پهچي پنهنجي پٽ بابت سوال پڇيو تہ خدا وٽ کيس ڪهڙو مقام مليو؟ جواب ۾ سرور ڪائنات ﷺ جن فرمايو تہ، "حارثہ رضہ نہ صرف جنت ۾، پر جنتن ۾ سڀ کان اعليٰ مقام واري جنت الفردوس ۾ آهي." اهو جواب ٻڌي سندس ماءُ ڏاڍو

سراق بن حارث بن عدي انصاري نجاري پڙايو ويو آهي. هي اهوئي شخص آهي، جنهن جي باري ۾ سرور ڪائنات ﷺ جن جنت الفردوس جي بشارت ڏني هئي، جيڪا سڀ ڪان اعليٰ جنت آهي. چيو وڃي ٿو تہ حضرت حارثہ بدر جي ميدان ۾ جنگ جو نظارو ڏسڻ آيو هو، پر انصار منجهان سڀ کان پهريان شهادت جو اعزاز سندس حصي ۾ آيو. بدر جي شهيدن ۾ سندس ذڪر اڳتي وري بہ ڪيو ويو آهي.

ڪافرن جي موت بابت پيشنگوئي

* هن سال غزوه بدر کان بہ چار ڏينهن اڳ نبي آخر الزمان ﷺ جن پنهنجي صحابين کي ڪافرن جي قتل ٿيڻ جي خبر ڏني ۽ زمين تي اهي ماڳ بہ ڏسي ڇڏيا تہ ڪهڙو ڪافر ڪٿي قتل ٿيندو. پوءِ ڏٺو ويو تہ هر ڪافر ان جاءِ تي ئي قتل ٿيو ۽ ڪو هڪ بہ هيڏي هوڏي نہ ٿيو. (١) اهو نبي اڪرم ﷺ جن جو هڪ وڏو معجزو آهي.

غزوه بدر ۾ شهيد ٿيندڙ مسلمانن جا نالا

* هن سال غزوه بدر ۾ چوڏهن صحابي شهيد ٿيا، جن مان ڇهہ مهاجر ۽ اٺ انصار هئا. (٢) مهاجرن مان قريش بہ هئا تہ سندن ساٿاري بہ، قريش قبيلن مان ٽي ڄڻا شهيد ٿيا:

١. عمير رضہ بن ابي وقاص قرشي زهري رضہ. هي حضرت سعد بن ابي وقاص رضہ جو ڀاءُ هو.
٢. صفوان رضہ بن وهب قرشي فهري جيڪو "ابن بيضا" جي نالي سان مشهور هو.
٣. عبيده رضہ بن حارث بن عبدالمطلب بن عبدمناف قرشي مطلبي، ابتدائي مسلمانن مان هڪ

خوش ٿي. حارثہ رضہ جي باري ۾ ڪجهہ مؤرخن ۽ سيرت نگارن جو خيال آهي تہ سندس شهادت اتفاقي عمل نہ هو. پر هو چاتي واٽي جهاد جو ارادو ڪري گهران نڪتو هو ۽ غزوه بدر ۾ بهرو وٺندي شهادت ماڻيائين. جڏهن تہ ٻئي گروه جو خيال آهي تہ "غزوه بدر" جي موقعي تي نندي ڄمار سبب مٿس جهاد فرض نہ هو. پر هو جنگ جو نظارو ڏسڻ خاطر ميدان ۾ پهتو ۽ اتفاق سان دشمن جي تير جو شڪار ٿيو.

امام بخاريءَ، حافظ ابن ڪثير، ابن عبدالبر، زرقاني جهڙن معتبر محدثن ۽ مؤرخن جي راءِ آهي تہ هو جنگ جو نظارو ڏسڻ آيو هو تونڙي جو هو جنگ ۾ عملي طور شريڪ نہ رهيو. تڏهن بہ کيس پنهنجي ڀالٿهار طرفان جنت الفردوس ۾ جاءِ ملي، تہ پوءِ جيڪي شخص عملي طور هن "غزوه" ۾ شريڪ رهيا ۽ طاقت توڙي تعداد ۾ ٻيڻ کان ٽيڻي دشمن جو مقابلو ڪيائون، انهن جو مقام ۽ مرتبو مالڪ الملڪ وٽ ڇا هوندو؟

صحيح بخاري باب "فصل من شهداء بدر" ج ٢ ص ٧. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ١ ص ٣٨٠. سبل الهدیٰ والرشاد "شامي" ج ۴ ص ٣۴/٣۵. "البدايہ والنهايہ" "حافظ ابن ڪثير" ج ٣ ص ٣٢٩. تاريخ طبري ج ٢ ص ١۵٠. الاستيعاب "ابن عبدالبر" عليٰ هامش اصابہ ج ١ ص ٢٨۵. شرح عليٰ المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ١ ص ۴۴۴.

(١) صحيح مسلم "باب غزوه بدر" ج ٦ ص ١٧٠.

(٢) المغازي "واقدي" ج ١ ص ١۴۵. سيرة ابن هشام ج ٢ ص ٣٦۴/٣٦۵. "دلائل النبوة" بيهقي ج ٣ ص ١٢٢. السيرة النبويہ "ابن ڪثير" ج ٢ ص ۴٦٣/۴٦۴. المعارف "ابن قتيبہ" ص ٩٢. سبل الهدیٰ والرشاد "شامي" ج ۴ ص ٦۵. "الدرر" "ابن عبدالبر" ص ١٠٩.

هو. "بدر" ۾ سندس هڪ پير وڍجي پيو، پر پاڻ بچي ويو. پوءِ بدر کان جڏهن مسلمان مديني موٽي رهيا هئا، تڏهن واٽ تي "صفراء" وٽ سندس پساه پورا ٿيا ۽ کيس اتي ئي دفنايو ويو (١) سندس قبر ان جاءِ تي موجود آهي، جتي اجان سوڏو ماڻهو زيارت لاءِ ايندا رهن ٿا. جاهل ماڻهو وري ان کي ابو ذر غفاريءَ رضه جي قبر سمجهندا آهن، جيڪا سندن غلطي آهي. حضرت ابو ذر رضه جي قبر "ربذه" ۾ آهي. قريش جي ساٿارين مان هينيان تي صحابي شهيد ٿيا.

٤. عاقل رضه بن بکير ليثي

٥. مهجع رضه يمني جيڪو حضرت عمر بن خطاب رضه جو آزاد ڪيل غلام هو.

عاقل رضه ۽ مهجع رضه ٻئي بنوعدي وارن جا ساٿاري هئا.

٦. عمير رضه بن عبد عمرو بن نضله خزرجي، هي بنوزهره وارن جو ساٿاري هو. سندس لقب "ذوالشمالين" آهي. هن کي "ذواليدين" نه سمجهيو وڃي، اهو هڪ ٻيو صحابي آهي، جنهن نماز قصر ڪرڻ جي موقعي تي نماز ۾ ڳالهايو ۽ نبي ڪريم ﷺ کان پڇيو: "آيا نماز ۾ قصر ٿي آهي يا اوهان ڀلي ويا آهيو؟" (٢)

انصار مان جيڪي (هه)اٺ صحابي سڳورا شهيد ٿيا، تن مان ڇهن جو تعلق خزرج قبيلي سان هو. جڏهن ته ٻه جڻا "اوس" قبيلي جا هئا.

١. عمير رضه بن حمام، سندن تعلق "بنوسلمه" وارن سان هو. هن کي هٿ ۾ ڪجهه ڪارڪون هيون، جيڪي کائي رهيو هو ته اتي ئي نبي سائين ﷺ جن جي واتان اها بشارت ٻڌائين: "جيڪو الله جي واٽ ۾ بدر ۾ شهيد ٿيو ان لاءِ جنت آهي." بس پوءِ اهي ڪارڪون اتي ئي اڇلائي ترار ڪڍي اچي دشمن تي ٽٽو، تان جو کيس شهادت نصيب ٿي. (٣)

٢. يزيد رضه بن حارث جنهن جو تعلق بنو حارث بن خزرج سان هو ۽ ابن فسحم جي نالي سان مشهور هو.

٣. رافع بن معليٰ

٤. حارثه بن سراقه بن حارث بن عدي انصاري نجاري جيڪو (ننڍي عمر سبب) جنگ جو نظارو ڏسڻ لاءِ ميدان بدر ۾ آيو هو.

٥. عوف رضه

٦. معوذ رضه، اهي ٻئي پاڻ ۾ ڀائر ۽ "عفراء" جا پٽ هئا. سندن ٽيون ڀاءُ معاذ رضه بن عفراء ميدان بدر ۾ شهيد نه ٿيو هو پر ڏکجي پيو هو ۽ موٽ تي مديني ۾ وفات ڪيائين، هڪ روايت ۾

---

(١) اسد الغابه "ابن الاثير" ج ٣ ص ٣٥٧.

(٢) الدرر "ابن عبدالبر" ص ١٠٩، سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ٤ ص ٧٥، روض الانف "سهيلي" ج ٣ ص ١٠١.

(٣) اسد الغابه "ابن الاثير" ج ٤ ص ١٤٣، سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ٤ ص ٤٥، "تاريخ طبري" ج ٢ ص ١٥٠، تاريخ الخميس "دياري بکري" ج ١ ص ٣٨٠، "عيون الاثر" ابن سيد الناس ج ١ ص ٣٩٧.

اڇي ٿو تہ هو حضرت عثمان رضہ جي خلافت تائين ۽ ٻي روايت مطابق حضرت علي رضہ جي خلافت تائين حيات هو.

باقي آخري ٻن صحابين جو تعلق اوس قبيلي جي هڪ شاخ بني عوف سان هو.

٧. سعد بن خيثمہ

٨. مبشر بن عبدالمنذر بن زنبر رضي الله تعاليٰ عنهما.

غزوه بدر جي شهيدن جي شان ۾ آيت

* هن سال غزوه بدر جي ڏينهن تي عمير بن حمام ۽ سندن ساٿين (جن جو ذڪر مٿي ٿي چڪو آهي) جي حق ۾ جيڪي بدر ۾ شهيد ٿيا، خدا تعاليٰ طرفان هيءَ آيت نازل ٿي.

وَلَا تَقُوْلُوْا لِمَنْ يُّقْتَلُ فِىْ سَبِيْلِ اللهِ اَمْوَاتٌ بَلْ اَحْيَآءٌ (١)

"۽ نہ چئو انهن کي مئل جيڪي رب جي راه ۾ قتل ٿيا، پر اهي جيئرا آهن."

طالب جو گم ٿي وڃڻ

* هن سال "غزوه بدر" جي موقعي تي طالب ابن ابي طالب کي جنن غائب ڪري ڇڏيو، جيڪو حضرت علي بن ابي طالب رضہ جو ڀاءُ هو. طالب پنهنجي ڀائرن ۾ سڀني کان وڏو هو، پر ڪيس اسلام قبول ڪرڻ جي توفيق نصيب نہ ٿي. حضرت ابوطالب جي اولاد ۾ طالب کانسواءِ ٻيو ڪوبہ اهڙو نہ هو، جيڪو دين کان دور رهيو هجي. (٢) سندس ٽيئي ڀائر سيدنا علي، سيدنا عقيل ۽ سيدنا جعفر رضي الله تعاليٰ عنهم دين جي دولت سان مالامال رهيا.

حضرت عباس رضہ جي اسلام بابت روايت

* هن سال "غزوه بدر" کانپوءِ پاڻ ڪريم ﷺ جن جي چاچي حضرت عباس بن عبدالمطلب اسلام قبول ڪيو هو، پر هن پنهنجي اسلام کي ماڻهن کان ڳجهو رکيو. اهوئي سبب هو جو هن مديني ڏانهن هجرت نہ ڪئي ۽ مڪي ۾ ئي رهيو، تانجو اٺين هجريءَ ڌاري مڪي جي فتح کان اڳ هو

(١) سورة بقره پاره ٢ آيت ١٥٤.

(٢) اها حقيقت آهي تہ "طالب" جي اسلام بابت ڪا شهادت موجود نہ آهي، ان هوندي بہ نبي ڪريم ﷺ سان ڪيس بي پناه محبت ۽ مسلمانن سان بي حد انسيت هئي. هن مسلمانن خلاف ڪنهن بہ ڪارروائيءَ ۾ قريش جو ساٿ نہ ڏنو، پر ان جي برعڪس قريش آڏو مختلف موقعن تي نبي انور ﷺ ۽ سندن سچي دين جي ساراه ڪئي.

"طالب" کي شعر شاعريءَ سان بہ وڏي دلچسپي هئي، بهترين مدحيہ (واڪاڻ وارا) ۽ رزميہ شعر چيا اٿس. ابن هشام پنهنجي "سيرة" جي ڪتاب ۾ "طالب" جو اهڙو ڪلام نقل ڪيو آهي، جيڪو هن "جنگ بدر" ۾ مسلمانن جي ڪاميابيءَ کانپوءِ چيو ۽ جنهن ۾ هن سرور ڪائنات ﷺ جن جي دل کولي ساراه ڪئي آهي. اهو ڪلام حافظ ابن ڪثير ۽ ٻين سيرت نگارن پڻ پنهنجي ڪتابن ۾ نقل ڪيو آهي.

سيرة ابن هشام ج ٣ ص ٢٧/٢٨. سيرة النبويہ "ابن ڪثير" ج ٢ ص ٥٢٣/٥٢٤. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ١ ص ٣٧٥.

پنهنجي ٻارن ٻچن سوڌو مديني روانو ٿيو. [1] پر صحيح روايت اها آهي ته هن اسلام ٿي انهن هجريءَ ڌاري قبول ڪيو ۽ ان کانپوءِ هو پنهنجي ٻارن ٻچن سان گڏ هجرت جي ارادي سان مڪي کان مديني وڃي رهيو هو ته واٽ تي "ابواء" وٽ ڪيس رسول الله ﷺ جن گڏيا. جيڪي مڪي جي فتح لاءِ وڃي رهيا هئا. پوءِ حضرت عباس رضه رستي ۾ ئي ان قافلي سان گڏجي پنتي موٽيو ۽ پاڻ ڪريم ﷺ جن سان ڀربان فتح مڪه ۽ ان کانپوءِ حنين، طائف ۽ تبوڪ جي غزوات ۾ ڀرو ورتائين، جنهن جو ذڪر انهن هجريءَ جي واقعات ۾ ڪيو ويندو.

حضرت ابو درداء رضه جو اسلام قبول ڪرڻ

* هن سال "غزوه بدر" کانپوءِ ابو درداء رضي الله تعاليٰ عنه به اسلام قبول ڪيو. هن جو نالو "عويمر" ٻڌايو ويو آهي، جڏهن ته سندس پيءُ جي نالي ۾ اختلاف آهي، ڪن راوين عامر ته ڪن طرفان وري "مالڪ" ۽ "ثعلبه" به ٻڌايو ويو آهي. [2]

حضرت علي رضه سائينءَ جي ڪنيت

* هن سال ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جن طرفان حضرت علي رضه جي ڪنيت "ابو تراب" تجويز ڪئي وئي.

سيد جمال الدين بخاري پنهنجي ڪتاب روضة الاحباب ۾ ڄاڻايو آهي ته حضرت علي رضه کي اها ڪنيت سڀ کان وڌيڪ پياري هئي.

"البدايه والنهايه" ۾ حافظ ابن ڪثير ڄاڻايو آهي ته حضرت علي رضه لاءِ اها ڪنيت سرور ڪائنات ﷺ جن طرفان "غزوة عشيره" واري زماني ۾ تجويز ڪئي وئي [3] ۽ هيءُ "غزوه" هن ئي سال جي جمادي الاول يا جمادي الآخر ۾ واقع ٿيو. جيئن مٿي بيان ٿي چڪو آهي.

وليد رضه بن وليد جو اسلام

* هن سال "غزوه بدر" کان ڪجهه ڏينهن پوءِ وليد بن وليد بن مغيره مخزوميءَ رضه اسلام قبول ڪيو. جيڪو خالد بن وليد رضه جو ڀاءُ هو. "جنگ بدر" ۾ جن ڪافرن کي قيد ڪيو ويو، تن ۾ وليد بن وليد رضه به شامل هو، جنهن کي سندس ڀاءُ خالد فديو ادا ڪري آزاد ڪرايو، جنهن کانپوءِ هن آزاد ٿيندي ئي اسلام قبول ڪيو. [4] سندس ڀاءُ خالد بن وليد رضه هن کان گهٽو پوءِ سن انهن هجريءَ جي صفر مهيني ۾ مسلمان ٿيو. جيتوڻيڪ ان روايت ۾ اختلاف به آهي. ان جو وڌيڪ ذڪر

---

(١) اسد الغابه "ابن الاثير" ج ٣ ص ١٠٩/١١٠. "المواهب اللدنيه" "قسطلاني" ج ١ ص ٣٧٤. سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ۴ ص ٩٨. تاريخ طبري ج ٢ ص ١٥٩.

(٢) اسد الغابه "ابن الاثير" ج ۴ ص ١٥٩/١٦٠.

(٣) البدايه والنهايه "ابن ڪثير" ج ٣ ص ٢۴٦. روضة الاحباب - سيد جمال الدين ج١ ص ١۴٨/١۴٩.

(۴) اسد الغابه "ابن الاثير" ج ۵ ص ٩٢. المغازي "واقدي" ج ١ ص ۴٦.

اڳتي سن اٺين هجريءَ جي واقعات ۾ ڪيو ويندو.

ان ساڳئي شخص وليد بن وليد رضہ لاءِ نبي ڪريم ﷺ جن دعا قنوت ۾ ٻين مظلومن سان گڏ دعا گهرندا هئا، جيئن صحيح بخاري وغيره ۾ ڄاڻايو ويو آهي. (١)

خُنَيْس رضہ بن حُذَافَہ جي وفات

* هن سال "غزوه بَدْر" جي پڄاڻيءَ ڪانپوءِ پاڻ ڪريم ﷺ جن جڏهن مديني واپس وريا، تڏهن اتي حضرت خُنَيْس رضہ بن حُذَافَہ بِن قَيْس قُرَشِي سَهمِيّ گذاري ويو، جيڪو حضرت حَفْصَہ رضہ جو پهريون گهر وارو هو ۽ ان جي وفات ڪانپوءِ ئي پاڻ ڪريمن ﷺ جو نڪاح ام المؤمنين حضرت حفصہ رضہ سان ٿيو. (٢)

حضرت خُنيس رضہ "جَنْگِ بَدْر" ۾ ڦٽجي پيو، سندس اهي ڦٽ ڇٽي نہ سگهيا ۽ موت جو ڪارڻ بڻيا. ڪن روايتن ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ اهو واقعو "جنگ احد" ڪانپوءِ پيش آيو، پر پهرين روايت وڌيڪ مشهور آهي.

شڪراني جون ٻہ رڪعتون ادا ڪرڻ

* هن سال "غزوه بدر" جي پڄاڻيءَ ڪانپوءِ ايمان وارن سوڀاري ۽ سرخرو ٿيڻ جي خوشيءَ ۾ پنهنجي پالڻهار جي ساراه ڪئي ۽ سندس شڪراني ادا ڪرڻ لاءِ ٻہ رڪعتون نماز ادا ڪئي.

ڪافر قيدين بابت مشورو

* هن سال "غزوه بدر" جي پڄاڻيءَ تي ڪافرن جي قيدين بابت، پاڻ ڪريم ﷺ جن پنهنجي صحابين سان مشورو ڪيو. حضرت ابوبڪر صديق رضہ جو خيال هو تہ انهن قيدين کان فديو وٺي کين ڇڏيو وڃي. جڏهن تہ عمر بن خطاب رضہ ائين ڪرڻ کان روڪيو ۽ فرمايائين، "هنن کان ڪو فديو نہ

---

(١) غزوه بدر ۾ وليد بن وليد ڪافرن طرفان وڙهندي حضرت عبدالله بن جحش رضہ هٿان گرفتار ٿيو. پوءِ سندس ڀائرن خالد ۽ هشام فديو ڏيئي کيس ڇڏايو، ان ڪانپوءِ هن سنت ٿي اسلام قبول ڪيو. مسلمان ٿيڻ ڪانپوءِ رسول اڪرم ﷺ جن وليد کان سوال پڇيو تہ هو فديو ڏيڻ کان اڳ مسلمان ڇو نہ ٿيو؟ ان تي وليد وراڻيو: "اي خدا جا رسول ﷺ، مون ان وقت انڪري اسلام قبول نہ ڪيو جو قريش سمجهن ها تہ مان فديي ڏيڻ جي ڀوَ کان مسلمان ٿيو آهيان، جڏهن تہ مون خدا ۽ خدا جي رسول ﷺ جي رضا لاءِ ايمان آڻڻ ٿي چاهيو."

مسلمان ٿيڻ ڪانپوءِ وليد جڏهن مڪي واپس پهتو تہ مسلمان ٿيڻ جي ڏوهہ ۾ سندس ڀائرن کيس قيد ڪيو.

خدا جي سچي رسول ﷺ جن وٽ جڏهن اها خبر پهتي، تڏهن کين ڏاڍو ڏک رسيو. انڪري پاڻ سڳورا ﷺ فجر جي نماز ۾ روزانہ قنوت نازلہ پڙهي، وليد ۽ اهڙن ٻين مظلومن جي حق ۾ دعا گهرندا هئا، جن کي ڪافرن طرفان مڪي ۾ ناحق قيد ڪيو ويو هو.

صحيح بخاري ڪتاب الجهاد والسير ج ٢ ص ١٥٨. الاصابہ "ابن حجر" ج ٣ ص ٦٣٩، شرح علي المواهب اللدنيہ زرقاني" ج ١ ص ٤٤٦.

(٢) صحيح بخاري ڪتاب الجهاد ج ٢ ص ١٢. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٢ ص ١٢٤.

ورتو وڃي ۽ ڪين قتل ڪري رب جي ڏرتيءَ کي رب جي دشمن کان پاڪ ڪيو وڃي." (١) رسول خدا ﷺ جن جڏهن انهن کان فديو وٺڻ جو فيصلو ڪيو، تڏهن رب پاڪ طرفان هيءَ وحي نازل ٿي، جيڪا حضرت عمر رضه جي راءِ مطابق هئي. ان موقعي تي هينئين آيت نازل ڪئي ويئي:

لَوْلَا كِتَابٌ مِّنَ اللهِ سَبَقَ لَمَسَّكُمْ فِيْمَآ اَخَذْتُمْ عَذَابٌ عَظِيْمٌ. (٢)

ثابت بن ضحاڪ جو جنم

* هن سال ثابت بن ضَحَّاڪ بن خَلِيْفَہ اَنصَارِي اَشْهَلِي بہ ڄائو. نبي سونهاري ﷺ جن جي وصال وقت سندس ڄمار اٺ ورهيہ هئي، جيئن ابن الاثير "اسد الغابہ" ۾ ڄاڻايو آهي. (٣)

غزوه بدر ۾ دوبدو مقابلو

* هن سال "غزوه بدر" جي موقعي تي مسلمانن منجهان ٽي ڄڻا يعني حضرت حمزه بن عبدالمطلب، حضرت علي بن اَبُوطَالِب، عُبَيْدَه بن حَارِث رضه ميدان ۾ لٿا، جن سان دوبدو مقابلي لاءِ ڪافرن جي لشڪر منجهان ٽي ڄڻا اڳواٽ ئي تيار بيٺا هئا، عُتْبَہ بِن رَبِيْعَہ، سندس ڀاءُ شَيْبَہ بِن رَبِيْعَہ، ۽ پٽ وليد بن عُتْبَہ. هن دوبدو مقابلي ۾ حضرت حمزه رضه هٿان شيبہ ۽ حضرت عليءَ هٿان وليد قتل ٿي ويا، جنهن کانپوءِ ٻئي ڄڻا حضرت عُبَيْدَہْ رضه وٽ آيا ۽ تنهي ڄڻن عُتْبَہ کي قتل ڪيو. ان موقعي تي هنن شخصن جي شان ۾ هي آيت نازل ٿي: (٤)

هٰذَانِ خَصْمَانِ اخْتَصَمُوْا فِيْ رَبِّهِمْ فَالَّذِيْنَ كَفَرُوْا قُطِّعَتْ لَهُمْ ثِيَابٌ مِّنْ نَّارٍ. (٥)

"هي بہ ڌريون آهن، جن پنهنجي رب بابت اختلاف ڪيو، پوءِ جيڪي ڪافر ٿيا انهن لاءِ پوشاڪ تيار ڪئي ويندي باهہ منجهان."

اَبُوجَهْل جو قتل

* هن سال "غزوه بدر" ۾ هن امت جي فرعون اَبُوجَهْل بن هِشَام خذله الله کي قتل ڪيو ويو. مٿس عَفْرَاء رضہ جي ٻن پٽن مُعَاذ رضه ۽ مُعَوَّذ رضه پنهنجي ٽئين ساٿيءَ معاذ بن عمرو بن جَمُوْح رضه جي مدد سان حملو ڪيو.

هن موقعي تي سرور ڪائنات ﷺ جن فرمايو: "ابوجهل جي ڄاڃ لهو تہ ڪهڙي حال ۾ آهي." پوءِ اها ڄاڃ لهڻ لاءِ حضرت عَبْدُالله ابن مَسْعُوْد رضه روانو ٿيو، ٻاهر اچي ڏٺائين تہ هو پوين پساهن ۾

(١) شرح علي المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ١ ص ٤٤١.
(٢) سوره الانفال پاره ١٠ آيت ٦٨.
(٣) اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ١ ص ٢٢٦.
(٤) صحيح بخاري ج ٣ ص ٥، سيرة ابن هشام ج ٢ ص ٢٧٧، شرح المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ١ ص ٤١٨، ٤١٧، جوامع السيرة "ابن حزم" ص ١١٢، عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ١ ص ٢٩٤، سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ٤ ص ٣٥/٣٦.
(٥) سوره الحج پاره ١٧ آيت ١٩.

هو. ابن مَسْعُوْد رضہ سندس سيني تي چڙهي پنهنجي تلوار کڍي سسي ڌڙ کان ڌار ڪيائينس ۽ پوءِ ان کي آڻي سرور ڪائنات ﷺ جن جي حوالي ڪيائين. پاڻ سڳورن ﷺ جن ان تي پنهنجي پروردگار جي ثنا ڪئي ۽ سندس درٻار ۾ شڪراني جو سجدو ڪيو. [1]

بدر ۾ قتل ٿيل ڪافرن منجهان ڪجهہ نالا

* هن سال "غَزْوَهٔ بَدْر" ۾ ڪافرن جا ستر سردار قتل ٿي ويا، جن مان ڪيترا تہ وڏي نالي وارا هئا. جيئن تہ اُمَيَّہ بن خَلَف، عُتْبَہ بن رَبِيْعَہ، شَيْبَہ بِن رَبِيْعَہ، وَلِيْد بِن عُتْبَہ، طُعَيْمَہ بن عَدِيّ، جيڪو مُطْعِم بن عَدِيءَ رضہ جو ڀاءُ هو. زَمْعَہ بن اَسْوَد ۽ سندس ٻہ ڀائر حَارِث ۽ عَقِيْل جيڪي ٻئي اَسْوَد جا پٽ هئا. اَبُوالْبُخْتَرِي، نُبَيَہ ۽ مُنَبَّہ جيڪي ٻئي وري حَجَّاج جا پٽ هئا ۽ اَسْوَد بن عَبْدُالاسد مَخْزُوْمِي جيڪو مشرڪن جي لشڪر مان سڀ کان پهريان قتل ٿيو. وغيره.

قيدي ڪافرن مان ڪجهہ نالا

* هن سال "غَزْوَهٔ بَدْر" ۾ ستر ڪافرن کي قيد ڪيو ويو، جن مان ڪجهہ نالا هيٺ ڏجن ٿا:

(١) سُهَيْل بِن عَمْرو قُرَشِي عَامِري، (٢) اَبُوْ وَدَاعَة بن صُبَرَہ سهمي، جيڪو مطلب بن ابي وداعہ رضہ نالي صحابيءَ جو پيءُ هو. (٣) حَنْظَلَہ ۽ عَمْرو جيڪي ٻئي وري اَبُوسُفْيَان صَخْر بن حَرْب جا پٽ هئا. (٥) اَبُوالْعَاص بِن رَبِيْع بِن عَبْدالْعُزّيٰ بن عَبْد شَمْس بِن عَبْد مَنَاف قُرَشِيْ عَبْشَمِيْ جيڪو اُم الْمُؤْمِنِيْن سَيِّدَہ خَدِيْجَةُ الْكُبْرٰي رضہ جو ڀاڻيجو هو، (٦) عُقْبَہ بِن اَبِي مُعَيْط قُرَشِي عَجْلَانِي ۽ (٧) نضر بن حارث جنهن کي ڪافرن جي لشڪر مان سڀ کان پهريان پڪڙيو ويو.

مشرڪن منجهان جيترا بہ شخص مارجي ويا ۽ جن کي بہ قيد ڪيو ويو، تن سڀني جو ذڪر "سِيرت شاميہ" ۽ "شرح عليٰ المواهب اللدنيہ" ۾ تفصيل سان ڪيو ويو آهي. [2]

ٻن ڪافرن جي قتل جو حڪم

* هن سال "غزوه بدر" کان موٽ تي نبي اڪرم ﷺ جن جڏهن "صَفْرَاءِ" وٽ پهتا تڏهن حضرت علي بن ابوطالب رضہ کي نضر بن حارث جي قتل جو حڪم ڏنائون. پوءِ ان کي قتل ڪيو ويو. ان کانپوءِ جڏهن "عِرْق الظُّبْيَہ" وٽ پهتا تڏهن حضرت عَامِر بن ثَابِت بن اَبُوْ اَفْلَح کي حڪم ڏنائون تہ هو عقبہ بن اَبُومُعَيْط کي قتل ڪري، پوءِ عامر بن ثابت ان حڪم جي تعميل ڪئي. [3]

---

(١) صحيح بخاري ج ٢ ص ٤، سيرة ابن هشام ج ٣ ص ٢٨٨/٢٨٩. شرح عليٰ المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ١ ص ٤٢٨/٤٢٩. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٣ ص ٢٨٧/٢٨٨. زاد المعاد "ابن قيم" ج ٣ ص ١٨٥. سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ٤ ص ٥٠/٥١. تاريخ طبري ج ٢ ص ١٥٥. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ٣٨٤/٣٨٥.

(٢) اهي تفصيل هيٺين ڪتابن ۾ بہ ڏسي سگهجن ٿا: سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ٤ ص ٧٥/٧٩. المغازي "واقدي" ج ١ ص ١٣٨. سيرة ابن هشام ج ٢ ص ٣٦٥. ج ٣ ص ٣. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ١ ص ٤٠٥.

(٣) البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٣ ص ٣٠٦. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ١ ص ٣٧٦. جوامع السيرة "ابن حزم" ص ١١٤، عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ١ ص ٤٠٨.

نضر بن حارث جيڪو حضرت عليءِ رضہ هٿان قتل ٿيو، ان جو ڪم اهو هو جو هو عجم جي ملڪن مان ڪوڙا ۽ هٿرادو قصن جا ڪتاب خريد ڪري مڪي ۾ آڻيندو هو ۽ رسول خدا ﷺ جي مقابلي ۾ اهي قصا ماڻهن کي ٻڌائي انهن جو ڌيان سرور ڪائنات ﷺ جي ٻڌايل ڳالهين تان هٽائڻ جي ڪوشش ڪندو هو.

ان شخص جي باري ۾ خدا تعاليٰ هيءَ آيت نازل فرمائي:

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَّشْتَرِيْ لَهْوَ الْحَدِيْثِ لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيْلِ اللهِ.

"۽ ماڻهن منجهان (ڪو اهڙو بہ آهي) جيڪو اهڙيون ڳالهيون خريد ڪري ٿو، جيڪي رب جي رستي کان گمراه ڪندڙ آهن."

ان شخص جو عقيدو اهو هو تہ:

اَللّٰهُمَّ اِنْ كَانَ هٰذَا هُوَالْحَقَّ مِنْ عِنْدِكَ فَاَمْطِرْ عَلَيْنَا حِجَارَةً مِّنَ السَّمَآءِ.

" ياالله هي جيڪي ڪجهہ (محمد ﷺ) پيش ڪري ٿو اهو جي تنهنجي طرفان سچ آهي تہ پوءِ اسان تي آسمان مان پٿر وساءِ."

نَضر ڪفر جي حالت ۾ قتل ٿيو، ان ڳالهہ تي سمورا سيرت نگار متفق آهن، باقي "ابن منده" جو اهو وهم آهي تہ نَضر، اسلام قبول ڪيو هو. ابن الاثير ۽ ٻين محدثن ان ڳالهہ کي غلط چيو آهي.

ابولهب جو موت

* هن سال "غزوه بدر" ڪانپوءِ ست ڏينهن رکي پاڻ ڪريم ﷺ جن جو چاچو ابولهب بن عَبْدُالْمُطَّلِب مري ويو. سندس موت ڪفر جي حالت ۾ ٿيو. ڪيس چمڙيءَ جي بيماري ٿي، جنهن کي عرب "عدسہ" چوندا آهن ۽ انهن جي خيال موجب اها نهايت موذي ۽ وچڙندڙ بيماري آهي. هن بيماريءَ ۾ سڄي جسم تي "مَهْريءَ" جيڏا داڻا نڪرندا آهن، جنهن جي آخري منزل موت آهي. (۱)

عُمَر بن عبدالله جو جنم

* هن سال حبش جي سرزمين تي اَبُوسَلَمَہ عَبْدُالله بن عَبْدُالْاَسْد مَخْزُوْمِيءَ جي گهر نينگر ڄائو، جنهن جو نالو "عمر" رکيو ويو. سندس ماءُ جو نالو "اُمِّ سَلَمَيٰ" آهي، جنهن سان پوءِ نبي ڪريم ﷺ جن نڪاح ڪيو هو، انڪري عمر بن عبدالله کي سندن اڳ ڄائو پٽ ليکيو ويندو. وصال نبي ﷺ وقت هن نينگر جي عمر نوَ ورهيہ هئي. (۲)

ڪافرن جي لاشن مٿان نبي اڪرم ﷺ جو اچڻ

* هن سال "غزوه بدر" جي ختم ٿيڻ ڪانپوءِ بہ پاڻ ڪريم ﷺ جن تي ڏينهن اتي ترسي پيا ۽

---

(۱) سبل الهديٰ والرشاد" "شامي" ج ص ٦٧. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ۳ ص ۳۰۹. شرح علي المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ۱ ص ۴۵۲. عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ۱ ص ۴۱۰.

(۲) اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ۴ ص ۷۹. الاستيعاب "ابن عبدالبر" ج ۳ ص ۲۴۵/۲۴٦.

ٽئين ڏينهن تي ان کوهہ مٿان اچي بيٺا، جنهن ۾ ڪافرن جا لاش اڇلايا ويا هئا.

پاڻ سڳورن ﷺ ان کوهہ جي ڪناري تي بيهي هن ريت فرمايو: "اسان جي رب اسان سان جيڪو وعدو ڪيو هو اهو سچو ٿيو، ڇا اوهان جي رب اوهان سان جيڪو وعدو ڪيو هو، اهو بہ سچو ٿيو؟" پوءِ اتي موجود ماڻهن کي فرمايائون: "اوهان جيڪي ٻڌو ٿا اهو هنن کان وڌيڪ نہ آهي." معنيٰ هي لاش منهنجي ڳالهہ اوهان وانگر ئي ٻڌي رهيا آهن. اها حديث بخاري ۽ مسلم وغيره ۾ موجود آهي. (١)

حضرت عباس رضہ جي مسلمان ٿيڻ جو سبب

* هن سال "غزوه بدر" ۾ حضرت عَبّاس بن عَبۡدُالۡمُطَّلِب کي بہ قيد ڪيو ويو. ان ڪانپوءِ جڏهن قيدين کان "فِديو" وٺي ڪين ڇڏڻ جو فيصلو ٿيو، تڏهن ان موقعي تي حضرت عَبّاس رضہ چوڻ لڳو تہ هن وٽ ڪوبہ مال ملڪيت موجود نہ آهي، جنهن مان هو فديو ادا ڪري سگهي. اهو ٻڌي خدا جي رسول ﷺ فرمايو: "اوهان فديو ان سون مان ادا ڪريو، جيڪو بدر ڏانهن اچڻ کان اڳ اوهان ۽ اوهان جي گهر واري اُمِّ فَضۡل پنهنجي گهر ۾ پوريو هو ۽ گهر واريءَ کي اها وصيت بہ ڪئي هيوَ تہ جيڪڏهن اوهان کي هن سفر ۾ ڪجهہ ٿي پوي تہ پوءِ اها ملڪيت اوهان جي ٽن پٽن فَضۡل، عَبۡدُالله ۽ قُثَم ۾ ورهائي وڃي."

---

(١) هن واقعي بابت امام بخاري پنهنجي "صحيح" ۾ حضرت اَبُوطَلحہ رضہ کان هڪ روايت نقل ڪئي آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو تہ "بدر" واري واقعي ۾ ڪافرن جا ستر ماڻهو مارجي ويا، جن منجهان چوويهن سردارن جا لاش نبي اڪرم ﷺ جن جي حڪم سان هڪ گندي ۽ ناپاڪ کوہ ۾ اڇلايا ويا. لڙائي جي پڄاڻيءَ ڪانپوءِ بہ پاڻ ڪريم ﷺ جن ٽي راتيون بدر جي ميدان ۾ ترسيا ۽ ٽئين ڏينهن تي اتان واپس ورڻ جو حڪم ڏنائون. سڀ صحابي سڳورا سنبري تيار ٿي بيٺا. سرور ڪائنات ﷺ جن هڪ پاسي هلڻ شروع ڪيو تہ سمورا صحابي بہ سندن ڪڍ لڳي پيا. هنن سمجهيو ٿي تہ رسول خدا ﷺ جن ڪنهن ڪم سانگي ان طرف هلي رهيا آهن، تانجو ان ڦٽل کوہ جي ڪناري تي اچي بيهي رهيا، جنهن ۾ ڪافرن جا لاش ڦٽا ڪيا ويا هئا.

رسول انور ﷺ جن هرهڪ سردار جو نالو وٺي ڪين سڏيندا رهيا. تنهن ڪانپوءِ پاڻ ﷺ فرمايائون: "اسان جي رب اسان سان جيڪو وعدو ڪيو هو، اهو تہ سچو ثابت ٿيو پر اوهان جي رب جيڪو اوهان سان وعدو ڪيو ڇا اهو بہ سچو ثابت ٿيو؟"

اهو ٻڌي حضرت عمر رضہ چوڻ لڳو: "اي الله جا رسول ﷺ، اوهان هنن بي روح جسمن سان ڳالهائي رهيا آهيو؟"

خدا جي سچي رسول ﷺ جن ورانيو: "قسم آهي ان هستيءَ جو جنهن جّي هٿ ۾ محمد ﷺ جي جان آهي، تہ هي بہ اوهان وانگر ئي ٻڌي رهيا آهن، پر ڪين ڳالهائڻ جي قوت نہ آهي." اها حديث صحيح آهي، جنهن کي سڀني مؤرخن ۽ سيرت نگارن پنهنجي ڪتابن ۾ نقل ڪيو آهي.

صحيح بخاري ڪتاب المغازي جلد ٣ ص ٧، سيرت ابن هشام ج ٢ ص ٢٩١/٢٩٢، الروض الانف "سهيلي" ج ٣ ص ٦٢، البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٣ ص ٢٩٢، شرح علي المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ١ ص ٤٣١/٣٢، زاد المعاد "ابن قيم" ج ٣ ص ١٧٨، سنن نسائي ج ۴ ص ١١١، تاريخ طبري ج ٢ ص ١٥٥.

اهو ٻڌي حضرت عَبَّاس رضہ چوڻ لڳو، مان تصديق ٿو ڪريان تہ اوهان خدا جا سچا رسول آهيو، جو اوهان اها ڳالهہ ٻڌائي جنهن جي ڄاڻ مون کان ۽ ام فضل کانسواءِ ڪنهن بہ ٻئي کي نہ هئي. (١) پوءِ اهوئي واقعو حضرت عَبَّاس رضہ جي مسلمان ٿيڻ جو سبب بڻيو. اهو پاڻ ڪريم ﷺ جن جو هڪ معجزو آهي.

عُمَيْر بن وَهْب جي مسلمان ٿيڻ جو واقعو

* هن سال غزوه بدر کان واندا ٿي رسول رحمت ﷺ جن جڏهن مديني پهتا، تڏهن عُمَيْر بن وَهْب جحمي اسلام قبول ڪيو. ان کان اڳ ڪفر واري زماني ۾ ڪيس قريش جي شيطانن مان هڪ شيطان ڪري ليکيو ويندو هو.

هو هر وقت خدا جي پياري رسول ﷺ ۽ سندن صحابي سڳورن کي ايذائيندو رهندو هو. ان کانپوءِ هن مديني ۾ اچي پاڻ ڪريم ﷺ جن آڏو اسلام قبول ڪيو ۽ سچو مسلمان ٿي رهيو. (٢)

اسلام قبول ڪرڻ کانپوءِ هو مڪي موٽي ويو ۽ اتي وڃي ڪافرن کي ايئن ستائڻ شروع ڪيائين، جيئن اسلام کان اڳ مسلمانن کي ستائيندو هو.

سندس مسلمان ٿيڻ جو سبب اهو ٿيو، جو مديني ۾ سرور ڪائنات ﷺ جن ڪيس هڪ اهڙي ڳالهہ ٻڌائي، جيڪا هن مڪي ۾ "حطيمِ ڪعبہ" وٽ صَفْوَان بن اُمَيَّہ جحميءَ سان ڪئي هئي ۽ انهن ٻنهي کانسواءِ ٻئي ڪنهن کي ان ڳالهہ جي خبر نہ هئي (٣) اهو پاڻ ڪريم ﷺ جن جو هڪ معجزو آهي، جنهن جي تصديق عمير بن وهب کي بہ ڪرڻي پيئي.

سَيِّده فَاطِمَةُ الزَّهْراء رضہ جو نڪاح

* هن سال صفر مهيني جي پوين تاريخن ۾ سيده فَاطِمَةُ الزَّهْراء رضہ جو نڪاح سيدنا علي المرتضيٰ رضہ سان ٿيو. اهو واقعو اُمِّ الْمُؤْمِنِيْن عَائِشَہ رضہ جي شاديءَ کان ساڍا چار مهينا پوءِ جو آهي. (۴) نڪاح وقت سيده فَاطِمَہ رضہ جي عمر اٺويهہ ورهين کان ڏيڍ مهينو مٿي هئي. ڇو جو سيده فَاطِمَہ نبوت کان پنج ورهيہ اڳ انهن ڏينهن ۾ ڄائي هئي، جڏهن ڪَعْبَةُ الله جي تعمير جو ڪم هلي رهيو هو. ان وقت نبي اڪرم ﷺ جن جي ڄمار پنجٽيهہ ورهيہ هئي. (۵) اها روايت صحيح آهي، جنهن جي تصديق علامہ ابن علان "اذڪار نووي" جي شرح ۾ بہ ڪئي آهي.

---

(١) المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ١ ص ٣٧٥. دلائل النبوة "ابونعيم" ج ٢ ص ۴٧٦.

(٢) سيرة ابن هشام ج ٢ ص ٣١٦. دلائل النبوة "بيهقي" ج ٣ ص ١۴٩. سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ۴ ص ٣١/٣٢. تاريخ طبري ج ٢ ص ١٦٧. سيرة ابن ڪثير" ج ٢ ص ۴٨٧.

(٣) اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ۴ ص ١۴٩. عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ١ ص ۴١۴. سيرة ابن ڪثير ج ٢ ص ۴٨٧. دلائل النبوة ابونعيم ج ٢ ص ۴٧٩/۴٨٠.

(۴) المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ١ ص ٣٨٣. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ١ ص ۴١١.

(۵) الاصابہ "ابن حجر" ج ۴. ص ٣٨٩.

نڪاح وقت سيدنا علي رضہ جي عمر چوويھہ ورهين کان ڏيڍ مهينو مٿي هئي. ڇو جو حضرت علي رضہ نبي سائين ﷺ جن کان ٽيهہ ورهيہ پوءِ ڄاوا هئا.

سَيِّدَه فَاطِمَہ رضہ جي رخصتي

* هن سال غزوه بدر کان پوءِ "ذُوالحج" جي مهيني ۾ سيده فَاطِمَہ رضہ پرڻجي حضرت عَلِي رضہ جي گهر آئي. ان وقت سرور ڪائنات ﷺ جن کي مديني ۾ آئي ٻاويهہ مهينا گذري چڪا هئا. (١)

هڪ ٻي روايت مطابق اهو واقعو هجرت جي ٽئين سال غَزْوَهٔ اُحُد ڪانپوءِ جو آهي، پر پهرين روايت وڌيڪ صحيح آهي.

مِسْوَر بن مَخْرَمَہ جو ڄمڻ

* هن سال مڪي ۾ مِسْوَر بن مَخْرَمَہ ڄائو. جيڪو حضرت عَبْدُالرَّحمٰن بن عَوْف رضہ جو ڀاڻيجو هو. (٢) نبي اڪرم ﷺ جن جي وصال وقت "مِسْوَر" جي ڄمار اٺ ورهيہ هئي. ان ليکي ۾ سندس ڄمر وارو سال شامل نہ آهي.

مَرْوَان بن حڪم جو ڄمڻ

* هن سال مَرْوَان بن حَڪَم بن اَبُوالْعَاص بن اُمَيَہ قُرَشِي اُمَوِيّ بہ ڄائو. (٣) نبي سائين ﷺ جن جي وصال وقت سندس عمر بہ اٺ ورهيہ هئي.

"شُقْرَان" جو خدمت نبوي ﷺ ۾ اچڻ

* هن سال "غَزْوَہ بَدْر" ڪانپوءِ هڪ حبشي غلام کي پاڻ ڪريم ﷺ جن جي حوالي ڪيو ويو، جيڪو "شُقْرَان" جي لقب سان ڄاتو وڃي ٿو. سندس اصلي نالو صَالح عَلي رضہ ٻڌايو ويو آهي.

"شُقْرَان" لاءِ هڪ روايت اها بہ آهي تہ هو پهريان حضرت عَبْدُالرَّحمٰن بن عَوْف رضہ جو ٻانهو هو. جڏهن تہ ڪيس بدر جي جنگ ڪانپوءِ پاڻ سڳورن ﷺ جن جي خدمت ۾ سوکڙيءَ طور پيش ڪيو ويو. وري هڪ ٻي روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ رسول اڪرم ﷺ جن ڪيس خريد ڪرڻ ڪانپوءِ آزاد ڪري ڇڏيو. (٤)

---

(١) المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ٢ ص ٢، تاريخ الخميس "ديار بکري" ج ١ ص ٤١١.

(٢) اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٤ ص ٣٦٥.

(٣) "ابن الاثير" مروان جي ڄمڻ متعلق گهڻيون روايتون نقل ڪيون آهن. مالڪ رضہ جي روايت مطابق هو "غزوه احد" واري ڏينهن ڄائو. جڏهن تہ هڪ ٻي روايت مطابق هو "غزوه خندق" جي موقعي تي ڄائو. سندس ڄمڻ جو هنڌ مڪو يَ طائف بہ ٻڌايا ويا آهن. هو ڄمڻ کان پوءِ سنت ئي پنهنجي پيءُ حڪم سان گڏ طائف هليو ويو. جتان وري حضرت عثمان بن عفان رضہ جي خلافت واري زماني ۾ مديني آيو. ڪيس نبي اڪرم ﷺ جن جي زيارت جو شرف حاصل نہ ٿي سگهيو. انڪري سندس شمار صحابين ۾ نہ ٿيندو آهي. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٤ ص ٣٤٨.

(٤) الاصابہ "ابن حجر" ج ٢ ص ١٥٣، اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٣ ص ٢. ڪتاب المحبر ابن حبيب ص ١٢٨، تاريخ الخميس "ديار بکري" ج ٢ ص ١٧٨.

نبي انور ﷺ جن جي وصال کانپوءِ کين غسل ڏيارڻ وارن ۾ شقران رضہ بہ شامل آهي.

سَائِب بن يَزِيْد جو جمڻ

* هن سال سَائِب بِن يَزِيْد کندي بہ ڄائو، جنهن کي "نمر" جو ڀاڻيجو سڏيو ويندو آهي. [1] هن پنهنجي پيءُ سان گڏجي حجة الوداع بہ ادا ڪيو. ان وقت سندس عمر ست ورهيہ هئي. ان ڳاڻيٽي ۾ سندس جمڻ ۽ حج ادا ڪرڻ وارا سال نہ ليکيا ويا آهن. هڪ روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ هو هجرت جي ٽئين سال ڄائو هو.

(١) الاصابہ "ابن حجر" ج ٢ ص ١٢، اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٢ ص ٢٥٧، الاستيعاب ابن عبدالبر ج ٢ ص ١٤٤.

فصل ٽيون

هن فصل ۾ سن ٻين هجريءَ جي واقعات جو ذڪر ڪيو ويو آهي.

نبي ڪريم ﷺ جو حضرت حَفصَہ رضہ [1] سان نڪاح

* هن سال شعبان جي مهيني ۾ نبي ڪريم ﷺ جو نڪاح حضرت حَفصَہ بِنت عُمر رضہ سان

---

(۱) ام المؤمنين حضرت حفصہ بعثت نبوي ﷺ کان اٽڪل پنج ورهيہ اڳ مڪي جي معزز شخص عمر بن خطاب بن نفيل جي گهر ۾ ڄائي. سندس امڙ جو نالو زينب بنت مظعون ٻڌايو ويو آهي. جيڪا مشهور صحابي حضرت عثمان بن مظعون جي ڀيڻ هئي. انڪري حضرت حفصہ رضہ کي اها سعادت حاصل آهي تہ سندس پيءُ، ماءُ، ماما ۽ سڳو ڀاءُ حضرت عبدالله ابن عمر سمورا برگزيده صحابي هئا.

حفصہ جو نڪاح ننڍي عمر ۾ ئي سهم قبيلي جي هڪ فرد خنيس بن حذافہ بن قيس سان ٿيو هو. جنهن جو شمار "سابقون الاولون" ۾ ٿيندو آهي. ڇو تہ ڪيس ٻن هجرتن ۽ ٻن قبلن ڏانهن منهن ڪري نماز پڙهڻ جو شرف حاصل رهيو هو.

حضرت خنيس هڪ نهايت بهادر ۽ بي خوف انسان هو. مديني ڏانهن هجرت ڪانپوءِ جڏهن جهاد جو حڪم نازل ٿيو تہ هو ان ميدان ۾ بہ پٺتي نہ رهيو ۽ "غزوه" بدر ۾ نهايت بهادريءَ سان دشمن جو مقابلو ڪندي ڦٽجي پيو. بدر جي ميدان ۾ سوڀ حاصل ڪرڻ ڪانپوءِ مسلمان ڪيس مديني کڻي آيا ۾ سندس ڦٽ ڇٽي نہ سگهيا ۽ هو ٻي هجريءَ ڏاري ئي گذاري ويو. جڏهن تہ ڪن راوين جو قول آهي تہ هو بدر کانپوءِ "غزوه احد" ۾ شريڪ ٿيو ۽ ان موقعي تي ئي شهادت ماڻيائين. جنهن ڪانپوءِ ئي حضرت حفصہ رضہ پاڻ ڪريمن ﷺ جي نڪاح ۾ آئي. بلاذري ۽ ابن عبدالبر طرفان اها روايت نقل ڪئي وئي آهي. جنهن جي تائيد ذهبيءَ طرفان بہ ڪئي وئي آهي ۾ اڪثر راوين پهرين قول کي ئي ترجيح ڏني آهي. سندس نڪاح وقت حضرت حفصہ رضہ جي عمر اٽڪل ارڙهن ورهيہ هئي ۽ مهر پنج سو درهم مقرر ڪيو ويو.

ابودائود، نسائي ۽ ابن ماجہ وغيره ۾ ابن عمر رضہ کان هڪ روايت نقل ڪئي وئي آهي تہ نبي انور ﷺ جن هڪ دفعي حضرت حفصہ کي هڪ طلاق (رجعي) ڏني هئي.

طبراني جي قول مطابق جڏهن سيده حفصہ جا بہ ماما حضرت عثمان ۽ قدامہ هڪ ڏينهن وٽس پهتا تہ هوءَ روئي رهي هئي، مامن جڏهن کانئس روئڻ جو سبب پڇيو تہ جواب ۾ هن طلاق جو ذڪر ڪيو.

عقبہ بن عامر کان هڪ روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ هن ئي موقعي تي سندس پيءُ سيدنا عمر فاروق رضہ وٽس پهتو تہ هوءَ مٿي ۾ مٽي وجهي ويٺي هئي.

ان ڪانپوءِ پاڻ سڳورن ﷺ جن جڏهن ڪيس ٻي طلاق ڏيڻ جو ارادو فرمايو تہ الله تعاليٰ طرفان صبح جو سوير جبريل نازل ٿيو ۽ کين ٻڌايو تہ "حفصہ کي طلاق نہ ڏيو جو هوءَ گهڻا روزا رکندڙ ۽ قيام ڪرڻ وارن مان آهي ۽ جنت ۾ بہ هوءَ اوهانجي گهرواري هوندي."اها روايت حضرت انس کان ابن ابوخيثمہ نقل ڪئي آهي. جنهن کي حاڪم پنهنجي مستدرڪ ۾، طبراني معجم اوسط ۾ ۽ هيثميءَ مجمع الزوائد ۾ نقل ڪيو آهي. جنهن ڪانپوءِ سرور ڪائنات ﷺ جن رجوع فرمايو ۽ پوءِ ڪڏهن وري سندن زندگيءَ ۾ اهڙو ڪو ناخوشگوار واقعو پيش نہ آيو.

دارقطني جي روايت مطابق جنگ بدر ۾ حضرت حفصہ رضہ جي ستن عزيزن بهرو ورتو. جن ۾ سندس والد سيدنا

ٿيو جيئن "سيرت شاميہ" ۾ بيان ڪيو ويو آهي ۽ اها روايت صحيح بہ آهي. (١)

اَبُوعَبُدُالله شامي پنهنجي مٿين ڪتاب ۾ هجرت کانپوءِ پيش آيل واقعات جي باب ۾ لکي ٿو تہ، "حضرت حفصہ رضہ جو پهريون گهر وارو "خُنَيُس بن حُذَافَہ سَهُمِي" غَزُوَہ بُدر ۾ زخمي ٿي پيو هو ۽ ڪجھ ڏينهن رکي هو مديني ۾ گذاري ويو. اهو واقعو غزوه بدر ۽ غزوه اُحُد جي وچ واري دور ۾ پيش آيو.

حافظ ابن حجر "الاصابہ" ۾ هڪ ٻي روايت بہ نقل ڪئي آهي، جنهن ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ پاڻ ڪريم ﷺ جن جو هي نڪاح هجرت جي ٽئين سال "غزوه اُحُد" کانپوءِ ٿيو، ڇو جو ان روايت مطابق حضرت خُنَيُس رضہ ڪي غزوه احد ۾ شهيد ڪيو ويو، اهو واقعو سن ٽين هجريءَ ۾ شوال مهيني جي وچ ڌاري پيش آيو يا وري هڪ ٻي روايت موجب هي نڪاح هن ئي سال ذوالقعد جي پڇاڙيءَ ڌاري يا ذوالحج جي مهيني ۾ ٿيو هو، پر پوءِ بہ پهرين روايت کي وڌيڪ صحيح ڄاتو وڃي ٿو ۽ اهڙي راءِ "الاصابہ" ۾ حافظ ابن حجر بہ ڏيکاري آهي. (٢)

حضرت زَيُنَب رضہ (٣) سان نڪاح

* هن ئي سال سرور عالم ﷺ جن جو نڪاح حضرت زَيُنَب بِنت خُزَيُمَہ هِلَالِيَّہ سان بہ ٿيو. هيءَ

عمر چاچو زيد، گهروارو خنيس، ٽي ماما عثمان، عبدالله، قدامہ ۽ ماروٽ سائب بن عثمان رضوان الله تعاليٰ عليهم اجمعين جا نالا شامل آهن. هڪ عام روايت مطابق حضرت حفصہ شعبان سن ۴۵ پنجيتاليھ هجريءَ ڌاري وفات ڪئي. ان وقت سندس عمر ٽيهٺ ورهيہ هئي. وفات کان اڳ هن ٻيبي سڳوري پنهنجي ننڍي ڀاءُ حضرت عبدالله بن عمر رضہ کي وصيت ڪئي هئي تہ سندس "غابہ" واري ملڪيت الله جي واٽ ۾ خيرات لاءِ وقف ڪئي وڃي. هي ملڪيت کيس پنهنجي پيءُ کان ورثي ۾ ملي هئي. "غابہ" نالي ديهہ مديني جي اتر ۾ ان رستي تي هئي، جتان ماڻهو "شام" ڏانهن ويندا هئا ۽ پوءِ سندس ڀاءُ ان وصيت تي عمل ڪيو.

حضرت حفصہ جي جنازي نماز مديني جي گورنر مروان بن حڪم پڙهائي، جنهن کانپوءِ دفن لاءِ سندس ميت کي جنت البقيع آندو ويو. جتي سندس ڀائرن عبدالله، عاصم ۽ ڀائيٽن سالم، عبدالرحمان ۽ حمزه ميت کي قبر ۾ لاٿو.

سيده حفصہ رضہ کان پاڻ ڪريمن ﷺ جن جون سٺ حديثون روايت ڪيون ويون آهن.

سيرت ابن اسحاق ص ٢۴٠، ازواج النبي ﷺ واولاده "ابوعبيده" ص ٦٨ ـ ٦٧، عيون الاثر ابن سيدالناس ج ٢ ص ٣٩٦ ـ ٣٩٥، ازواج النبي ﷺ شامي ص ١۴٥ ـ ١٣٧، شذرات الذهب ابن العماد ج١ ص ٨٧، الاستيعاب ابن عبدالبر ج ۴ ص ٢٧٣ ـ ٣٧٢، الاشاره مغلطائي ص ٢٢٩ ـ ٢٢٧، الاصابہ ابن حجر ج ۴ ص ٢٧۴ ـ ٢٧٣، امتاع الاسماع مقريزي ج ١ ص ١٣٠، دلائل النبوة "بيهقي" ج ٣ ص ١٥٨، ڪتاب المحبر ابن حبيب ص ٨٣، تاريخ فهوم الاثر ابن جوزي ص ٢١ ـ ٢٠.

(١) سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ١١ ص ١٨۴.

(٢) الاصابہ "ابن حجر" ج ۴ ص ٢٧٣، عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ٢ ص ٣٩٥. "اسد الغابہ" ج ٢ ص ۴١۴، شرح عليٰ المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ٣ ص ٢٣٦.

(٣) قريش قبيلي جي مشهور شاخ بنوهلال سان تعلق رکندڙ حضرت زينب بنت خزيمہ بن حارث بن عبدالله بن عمرو بن عبدمناف بن هلال، هجرت نبوي ﷺ کان اٽڪل ڇوڏهن يا پندرهن ورهيہ اڳ مڪي ۾ ڄائي، ابن شهاب زهريءَ جي روايت مطابق سندس پهريون نڪاح پاڻ سڳورن ﷺ جن جي ڦپاٽ حضرت عبدالله بن جحش سان ٿيو جنهن

بيبي صاحبہ تمام گھڻو خير خيرات ڪندي هئي، انڪري کيس "أُمّ الْمَسَاكِيْن" يعنيٰ مسڪينن جي ماءُ ڪري سڏيو ويندو هو. (١)

حضرت زَيْنَب رضہ جو پهريون گهروارو عَبْدُالله بن جحش رضہ هو، جنهن "غَزْوَه اُحُد" ۾ شهادت ماتي، اهو واقعو هڻ سال شوال مهيني ۾ پيش آيو، جنهن ڪانپوءِ عدت گذاري، بيبي صاحبہ پاڻ ڪريم ﷺ سان نڪاح ڪيو ۽ وري ايندڙ سال ربيع الاول يا ربيع الآخر جي مهيني ۾ هن بيبي سڳوريءَ دنيا مان لاڏاڻو ڪيو. ان مان ربيع الاول واري روايت وڌيڪ صحيح آهي. حضرت زَيْنَب رضہ کي سرور ڪائنات ﷺ جن جي صحبت ۾ گهارڻ لاءِ ٻہ ٽي مهينا مس مليا. ان ڳڻپ ۾ نڪاح ۽ وفات وارو مهينو شامل نہ آهي. (٢)

ان ڏس ۾ هڪ روايت اهڙي بہ ملي آهي، جنهن ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ هي نڪاح هجرت جي ٽئين سال رمضان جي مهيني ۾ ٿيو ۽ نڪاح جي اٺين مهيني بيبي صاحبہ گذاري ويئي. اهو چوٿين هجريءَ جي ربيع الاول يا ربيع الآخر جو مهينو هو. (٣)

ڪانپوءِ هن بيبي سڳوريءَ مڙس سان گڏجي مديني ڏانهن هجرت ڪئي، ۽ سن ٽين هجريءَ ڌاري غزوه احد جي موقعي تي حضرت عبدالله شهادت ماتي ۽ عدت پوري ڪري هن بيبي سڳوريءَ جو نڪاح سيد الانبياء ﷺ جن سان ٿيو. هي پاڻ ڪريمن ﷺ جو پنجون نڪاح هو ۽ حق مهر پنج سو درهم مقرر ڪيو ويو. قتاده بن دعامہ کان هڪ روايت ۾ وري ٻڌايو ويو آهي تہ هن بيبي سڳوريءَ جو پهريون نڪاح پاڻ ڪريمن ﷺ جن جي سوٽ حضرت طفيل بن حارث سان ٿيل هو، ڪجهہ وقت ڪانپوءِ ان کيس طلاق ڏني، جنهن ڪانپوءِ وري حضرت زينب جو ٻيو نڪاح طفيل جي ڀاءُ عبيده بن حارث سان ٿيو هو. ابن اسحاق وري هن جاءِ تي حصين بن حارث جو نالو ٻڌايو آهي پر قسطلانيءَ جو خيال آهي تہ پهرين روايت ئي وڌيڪ صحيح آهي.

حضرت زينب شروعات کان وٺي ئي تمام گهڻو خير خيرات ڪندي هئي، خاص طور بکايلن کي ماني کارائڻ ۾ تہ هوءَ پيش پيش هوندي هئي. انڪري کيس "ام المساڪين" جي لقب سان ياد ڪيو ويندو هو. ابن ابي خيثمہ جو قول آهي تہ اهو لقب کيس اسلام کان اڳ ئي مليل هو. نبي انور ﷺ جن سان نڪاح ڪانپوءِ هوءَ ٻہ ٽي مهينا ئي زنده رهي. وفات ڪانپوءِ پاڻ سڳورن ﷺ سندس جنازي نماز پڙهائي ۽ کيس جنت البقيع ۾ دفنايو ويو. وفات وقت هن بيبي سڳوريءَ جي عمر ٽيهارو کن ورهيہ مس هئي.

امهات المؤمنين منجهان اهو اعزاز صرف سيده زينب بنت خزيمہ کي حاصل آهي، جنهن جي جنازي نماز سرور ڪائنات ﷺ جن پاڻ پڙهائي.

علي بن عبدالعزيز مرجانيءَ جو قول آهي تہ سيده زينب ام المؤمنين سيده ميمونہ جي مائيٽي ڀيڻ هئي.

سيرة ابن اسحاق ص ٢٤١، ازواج النبي ﷺ واولاده ابوعبيده ص ٧٧، اسد الغابہ ابن الاثير ج ٧ ص ١٤٣ _ ١٤٢، "الاصابہ" ابن حجر ج٤ ص ٣١٦ _ ٣١٥، المواهب اللدنيہ قسطلاني ج٢ ص ٨٩، ڪتاب المحبر ابن حبيب ص ٨٣، عيون الاثر ابن سيد الناس ج ٢ ص ٢٩٧ _ ٢٩٦، ازواج النبي ﷺ شامي ص ١٩٦ _ ١٨١، الاشاره مغلطائي ص ٢٢٩ _ ٢٢٨.

(١) سيرة ابن اسحاق ص ٢٤١، "سيرة النبويہ ابن ڪثير" ج ٣ ص ٥٨٤، اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٥ ص ٤٦٦، "تاريخ الخميس" "ديار بڪري" ج ١ ص ٤١٧، المعارف "ابن قتيبہ" ص ٨١، سبل الهدى والرشاد "شامي" ج ١١ ص ٢٠٥.

(٢) المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ٢ ص ٨٩، "عيون الاثر" "ابن سيد الناس" ج ٢ ص ٢٩٦، تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ١ ص ٤٦٣.

(٣) الاصابہ "ابن حجر" ج ٤ ص ٣١٦.

پاڻ ڪريم ﷺ جن جي هٿن ۾ ٻه ٻيبيون سڳوريون گذاري ويون، انهن مان هڪ سيده خَدِيْجَةُ الْڪُبْرِيٰ رضہ ۽ ٻي سَيِّدَه زَيْنَب بنت خَزِيْمَہ رضہ هئي. باقي "رَيْحَانَہ" رضہ جو نالو ان سلسلي ۾ شامل نہ آهي، ڇو جو ان سان پاڻ ڪريم ﷺ جن جو نڪاح ثابت نہ آهي، انڪري سندس شمار ٻانهين ۾ ٿيندو. (۱)

حضرت عَبْدُالله بن عُثْمَان رضہ جي وفات

* هن سال جمادي الاول جي مهيني ۾ پاڻ ڪريم ﷺ جن جي نياڻي سَيِّدَه رُقَيَّہ رضہ جو نينگر عَبْدُالله بن عُثْمَان بن عَفَّان ڇهن ورهين جي ڄمار ۾ گذاري ويو. ڪن راوين مطابق هي واقعو سن چوٿين هجريءَ دوران پيش آيو. سندس موت جو ڪارڻ اهو ٻڌايو ويو آهي تہ هڪ ڪڪڙ هن ننڍڙي نينگر جي اک ۾ ٺونگو هنيو، جنهن سبب هو بيمار ٿي پيو ۽ ڪجهہ ڏينهن رکي گذاري ويو (۲) جنازي نماز سرور ڪائنات ﷺ جن پڙهائي ۽ سندس پيءُ حضرت عُثْمَان بن عَفَّان رضہ کيس قبر ۾ لاٿو.

حضرت عُثْمَان رضہ جو نڪاح

* هن سال ربيع الاول جي مهيني ۾ سيدنا عُثْمَان رضہ جو نڪاح پاڻ ڪريم ﷺ جن جي نياڻي سيده اُمِّ ڪُلْثُوْم سان ٿيو ۽ هن ني سال جمادي الآخر ۾ رخصتي ڪئي وئي. (۳)

سيده اُمِّ ڪُلْثُوْم رضہ پاڻ سڳورن ﷺ جن جي بعثت کان اڳ واري زماني ۾ ڄائي هئي. "تذڪرة القاري" ۾ ڄاڻايو ويو آهي تہ سَيِّدَهٔ اُمِّ ڪُلْثُوْم پنهنجي ڀيڻ سيده رُقَيَّہ رضہ کانپوءِ ۽ سيده فَاطِمَہ رضہ کان اڳ ڄائي، ان وقت رسول خدا ﷺ جن جي ڄمار ڇوٽيهہ ورهيہ ٻڌائي وئي آهي.

حضرت حَسَن رضہ (۴) جو ڄمڻ ۽ ٻيبي سائڻ جي ٻي اميد واري

* هن سال رمضان جي وچ ڌاري حضرت عَلي رضہ جي گهر حضرت حَسَن رضہ

---

(۱) اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ۵ ص ۴۶۰. "ڪتاب المحبر" ابن حبيب ص ۸۳.

(۲) سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ۱۱ ص ۲۲۰.

(۳) الاصابہ "ابن حجر" ج ۴ ص ۳۰۴. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ۵ ص ۴۵۶. "سبل الهدي والرشاد" شامي ج ۱۱ ص ۳۵. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ۱ ص ۴۶۴.

(۴) سيدنا حسن بن علي بن ابوطالب بن عبدالمطلب قرشي هاشمي رضہ هن سال رمضان جي پندرهين تاريخ بمطابق ٻهرين اپريل ۶۲۵ عيسوي ڌاري مدينہ منوره ۾ ڄائو.

سير اعلام النبلاء ۾ حافظ ذهبيءَ سيدنا حسن رضہ جي ڄمڻ جو مهينو شعبان ٻڌايو آهي، پر اڪثريت جي راءِ مطابق ٻهرين روايت وڌيڪ صحيح آهي.

سيده فاطمة الزهراء ۽ سيدنا عليءَ رضہ جي گهر ۾ هي پهريون ٻار هو، جنهن جي ڄمڻ تي گهر جا ياتي ڏاڍا خوش ٿيا.

حضرت عبدالله ابن عباس رضہ جي هڪ روايت مطابق جيڪا ابوداؤد نقل ڪئي آهي تہ سيدنا حسن رضہ ۽ سندس ڀاءُ حسين رضہ جي ڄمڻ تي نبي ڪريم ﷺ جن ستين ڏينهن تي هڪ دنبو قربان ڪيو هو، جڏهن تہ نسائيءَ جي روايت ۾ ٻنهي موقعن تي ٻن دنبن جي قربانيءَ جو ذڪر موجود آهي، جنهن ڪانپوءِ ٻار جو ڻهر بہ ڪرايو ويو ۽ جهند

ٻه لهرائي ويئي. پاڻ ڪريمن ﷺ جن حڪم ڏنو ته جهنڊ وارا وار چانديءَ ۾ توري اها چاندي غريبن کي ڏني وڃي ۽ پوءِ وارن کي زمين ۾ پوريو وڃي. سيدنا علي رضه جي هڪ روايت جيڪا "الاستيعاب" ۾ موجود آهي ته "جڏهن مي ٻار ڄائو ته سرور عالم ﷺ جن اسان جي گهر آيا ۽ حڪم ڏنائون ته ڪين ٻار ڏيکاريو وڃي. جنهن ڪانپوءِ اسان ٻار سندن هنج ۾ ڏنوسون. پڇيائون، ٻار جو نالو ڇا رکيو اٿوَ؟ اسان چيو، "حرب". پاڻ ﷺ فرمايائون، "هن جو نالو حسن آهي." اهڙي ريت جڏهن ٻيو پٽ ڄائو ته ان جو نالو حسين ۽ ٽئين پٽ جو محسن به سرور ڪائنات ﷺ جن پاڻ رکيو. اهڙا نالا جاهلي دور ۾ ٻين مائهن جا نه هئا. سيدنا حسن رضه جي ڪنيت ابو محمد به نبي سائينءَ ﷺ جن تجويز فرمائي. جو نه ڪين ان نالي سان ڪو پٽ ڪونه هو. هڪ روايت ۾ ائين به ٻڌايو ويو آهي ته پاڻ ڪريمن ﷺ فرمايو، حضرت هارون عليه السلام جي ٻارن جا نالا هئا شبر، شبير ۽ مشبر جيڪي نه اهي عبراني لفظ هئا ۽ عربيءَ ۾ انهن جا مترادف حسن، حسين ۽ محسن آهن. انڪري اهي نالا ڪين پسند هئا. محسن ته ننڍپڻ ۾ ئي گذاري ويو. باقي سيدنا حسن رضه ۽ حسين رضه جو ننڍپڻ نبي انور ﷺ جن جي هٿن ۾ گذريو ۽ ٻئي شاهزادا ڪين بيحد عزيز هئا.

امام طبراني معجم الڪبير ۾ اسامه بن زيد کان روايت نقل ڪئي آهي، جنهن ۾ پاڻ ڪريم ﷺ جن فرمايو: حسن ۽ حسين جنت جي نوجوانن جا سردار آهن.

اهڙي ئي هڪ ٻي روايت جيڪا حضرت ابوهريره رضه کان مسند احمد، ابن ماجه، ابويعلي، بيهقي، طبراني ۽ حاڪم نقل ڪئي آهي ته نبي انور ﷺ جن فرمايو، "اي الله! حسن ۽ حسين مونکي پيارا آهن. تون به انهن کي پيارو رک ۽ جيڪي انهن سان پيار ڪن ٿا تون به انهن سان پيار ڪر". حضرت حسن رضه توڙي حضرت حسين رضه جي ننڍپڻ جو زمانو پنهنجي بيءَ ماءُ ۽ امهات المؤمنين جي حجرن ۾ گذريو. جو ته نبي سائين ﷺ جن هنن پنهي شهزادن سان بي پناه محبت رکندا هئا. انڪري ڪيتري دير تائين ڪين پنهنجي هنج ۾ جهلي ويهندا هئا ته ڪڏهن وري ڪلهن تي چاڙهي گهمائيندا هئا. جڏهن نماز تي ويندا هئا ته اتي به اهي ٻئي ٻچڙا اڪثر سائن گڏ هوندا هئا. اهڙيءَ ريت سندن زندگي ننڍپڻ کان وٺي اسلامي اصولن جي مطابق گذري ۽ اسلامي روايتن کي هنن بالڪل ويجهو ڏٺو.

هڪ روايت مطابق نبي سائين ﷺ جن تي جڏهن مديني ۾ قيام دوران وحي نازل ٿيندي هئي ته اهي آيتون مسجد شريف ۾ ۽ اصحاب صفه وارن جي سامهون ٻڌائيندا هئا. پوءِ جيڪڏهن ننڍڙو حسن ان موقعي تي موجود هوندو هو ته اهي آيتون ٻين صحابين سان گڏ ياد ڪري ڇڏيندو هو ۽ پوءِ گهر ۾ اچي پنهنجي امڙ سائڻ جن کي ٻڌائيندو هو.

تاريخ جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو ته انبياء عليهم السلام سندن اولاد ۽ اصحاب جي زندگي عموماً ابتلاء ۽ آزمائش ۾ گذري آهي، اهائي حالت امام الانبياء ﷺ جن جي هنن ٻن ٻچڙن جي به رهي. هو اڃان ستن اٺن سالن جا مس ٿيا ته سندن مشفق ۽ مربي ناني سائينءَ ﷺ جن جو وصال ٿيو، جنهن جي اٽڪل ڇهن مهينن ڪانپوءِ سندن امڙ، جنت جي عورتن جي اڳواڻ سيده فاطمة الزهراء رضه هن دنيا مان موڪلايو، جنهن ڪانپوءِ سندن سنڀال بابي سائين جي ذمي رهي.

خلفاء راشدين جي دور ۾ حضرت ابوبڪر صديق رضه ۽ حضرت عمر رضه به هنن شهزادن جو گهڻو خيال رکندا هئا ۽ سائن محبت به ڪندا هئا.

صحيح بخاري جي روايت آهي ته نبي ڪريم ﷺ جي وصال ڪانپوءِ حضرت ابوبڪر صديق رضه ۽ حضرت علي ڪرم الله وجهه هڪ ڏينهن ٽيهريءَ جي نماز پڙهي مسجد کان ٻاهر نڪتا ته ننڍڙو حسن رضه ڪجهه ٻارن سان گڏ کيڏي رهيو هو. حضرت صديق رضه جي نگاهه جڏهن مٿس پيئي ته اڳتي وڌي سيدنا حسن رضه کي ڪُڇي ڪلهي تي ويهارايائون ۽ حضرت عليءَ رضه ڏانهن نهاري چوڻ لڳا: "مونکي پنهنجي پيءُ جو قسم! هن ٻچڙي جا مهانڊا منهنجي نبي ﷺ جهڙا آهن نه عليءَ جهڙا." جنهن تي حضرت علي سائينءَ رضه جن مشڪڻ لڳا.

حضرت انس بن مالڪ رضہ جي هڪ روايت ۾ بہ ٻڌايو ويو آهي تہ "حسن بن عليءِ رضہ جو منهن مبارڪ نبي انور ﷺ جن جهڙو هو" جڏهن تہ ابن اسحاق جي روايت آهي تہ "مٿي کان وٺي سيني تائين سيدنا حسين نبي ڪريم ﷺ جن جهڙا هئا. جنهن جو مطلب ٿيو تہ حضرت حسن رضہ جو منهن مهانڊو ۽ حضرت حسين رضہ جو قد بت صفا سيد الابرار ﷺ جن جهڙا هئا.

هڪ روايت مطابق جيڪا مختلف راوين کان لفظن جي ٿوري فرق سان اڪثر محدثن نقل ڪئي آهي. جيئن تہ امام بخاري، نسائي، ترمذي، احمد بن حنبل، ابن عساڪر، طبراني، بيهقي ۽ خطيب بغدادي وغيره تہ پاڻ ڪريمن ﷺ جن حضرت حسن رضہ ڏانهن اشارو ڪندي فرمايو: "منهنجو هي پٽڙو سردار آهي، ۽ خدا هن جي وسيلي مسلمانن جي ٻن وڏين ڌرين ۾ صلح ڪرائيندو." حضرت عمر رضہ جي دور ۾ بہ جڏهن "بيت المال قائم ٿيو ۽ مختلف صحابي سڳورن جا وظيفا سندن مرتبي مطابق مقرر ٿيا تہ ان وقت سڀ کان وڏيڪ وظيفو پنج هزار درهم ساليانو هو جيڪو بدري صحابين کي ڏنو ويو ۽ ايترو ئي وظيفو سيدنا حسن رضہ ۽ حسين رضہ لاءِ بہ الڳ الڳ مقرر ڪيو ويو، جيتوڻيڪ هو ان وقت تائين اڃان ننڍا هئا."

حضرت عثمان رضہ جو دور امام حسن رضہ جي جوانيءَ جو زمانو هو ۽ هن دور ۾ باقاعده حسن رضہ سائين جهاد ۾ حصو وٺڻ شروع ڪيو. "ابن الاثير" جي روايت مطابق هن دور ۾ مسلمانن جيڪا طبرستان تي چڙهائي ڪئي تہ ان ۾ حضرت حسن رضہ بہ شامل هو. اڳتي هلي باغين جڏهن سيدنا عثمان غنيءَ رضہ جي گهر جو گهيرو ڪيو تہ هڪ مورچو سيدنا حسن رضہ جي بہ حوالي هو ۽ ان جاءِ تي هن نهايت جرئت ۽ بهادريءَ سان باغين کي روڪيو ۽ اڳتي وڌڻ نہ ڏنائين. آخر باغي پٺين پاسي کان پٽ ٽپي گهر ۾ داخل ٿيا. مگر حضرت حسن رضہ کي پٺتي هٽائي نہ سگهيا.

حضرت عليءَ رضہ جي خلافت دوران حضرت حسن رضہ سڄو عرصو پنهنجي پيءُ جو ٻانهن ٻيلي ٿي رهيو ۽ سمورن معاملن ۽ مسئلن ۾ پنهنجي پيءُ جو صلاحڪار پڻ رهيو.

امير المؤمنين سيدنا عليءَ رضہ جي زخمي ٿيڻ کانپوءِ بہ هن نهايت صبر ۽ تحمل سان حالتن کي منهن ڏنو. شهادت عليءَ رضہ کانپوءِ هن پنهنجي پيءُ جي جنازي نماز بہ پڙهائي تہ سامهون ايندڙ حالتن کي بہ نظر ۾ رکيائين.

مسعوديءَ جي قول مطابق امير المؤمنين جي شهادت کانپوءِ ٻہ ڏينهن رکي ڪوفي جي جامع مسجد ۾ سيدنا حسن رضہ جي بيعت عام ٿي، جنهن ۾ اٽڪل ويهارو هزار ماڻهو شريڪ ٿيا. پر اڳتي هلي حالتون وڌيڪ بگڙنديون ويون. ڇهن مهينن کانپوءِ امير معاويہ رضہ لشڪر وٺي شام کان جڏهن "مسڪن" پهتو ۽ سيدنا حسن رضہ کي اها خبر پئي تہ هو بہ ڪوفي کان نڪتو.

ٻئي لشڪر هڪ ٻئي جي آمهون سامهون اچي بيٺا. سيدنا حسن رضہ جڏهن پنهي فوجن جو جائزو ورتو تڏهن ڪيس اندازو ٿي ويو تہ اقتدار جي حصول لاءِ امت جي هيڏي وڏي تعداد کي تباهہ ڪرڻ چڱو ڪم نہ آهي. انڪري هو امير معاويہ سان صلح تي راضي ٿيو ۽ خدا تعاليٰ پنهنجي پياري پيغمبر ﷺ جي هڪ ٻي پيشنگوئيءَ کي بہ پورو ڪري ڏيکاريو تہ سندس هڪ پياري پٽڙي هٿان امت جي ٻن ڌرين ۾ صلح قائم ٿيو.

صلح کانپوءِ حضرت حسن رضہ پنهنجي اهلبيت سميت ڪوفي کان مديني موٽي آيو جتي سندس اڪثر وقت حرم اندر عبادت ۾ گذرندو هو. ان کان علاوه ماڻهن جا ديني توڙي دنيوي مسئلا آخري عمر تائين حل ڪندو رهيو.

سندن وفات ربيع الاول سن پنجاهہ هجري ڌاري مدينہ منوره ۾ ٿي. ڪن راوين وفات جو سن اوڻونجاهہ هجري بہ ٻڌايو آهي، پاڻ آخري ڪجهہ ڏينهن سخت بيمار رهيا.

بيماريءَ جو سبب ڪجهہ روايتن ۾ زهر ڏيڻ ٻڌايو ويو آهي. چيو وڃي ٿو تہ ڪين ڪيترائي دفعا زهر ڏنو ويو پر هن

ڄائو [1] ۽ وري هن ئي سال حضرت حسن جي ڄمڻ کان پنجاهه ڏينهن پوءِ ذوالقعد جي مهيني ۾ سيده فاطمة الزهراء رضہ کي ٻئي اميد واري ٿي، جنهن جي نتيجي ۾ اڳتي هلي حضرت حُسَيْن رضہ ڄائو. [2]

شراب جي حرمت جو حڪم

* هن سال هڪ حڪم ذريعي شراب کي حرام ڪيو ويو. هڪ ٻي روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي ته اهو حڪم سن چوٿين هجريءَ ڌاري نازل ٿيو، [3] جنهن جو ذڪر اڳتي اچي رهيو آهي.

زَيْد بن ثَابِت رضہ کي حڪم

* هن سال سرور ڪائنات ﷺ جن حضرت زَيْد بِن ثَابِت رضہ کي حڪم ڏنو ته هو يهودين جي زبان لکڻ سکي، ڇاڪاڻ جو پاڻ ڪريم ﷺ جن کي يهودين کان خطن لکرائڻ ۾ انديشو هو ته متان هو انهن خطن ۾ ڪا ڦيرڦار ڪن. [4] هڪ ٻئي روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي ته اهو حڪم به چوٿين هجريءَ ڌاري ڏنو ويو، جيئن اڳتي بيان ڪيو ويو آهي.

صلوٰة الخوف [5]

* هن سال "قطب" جي روايت موجب غزوه "ذَاتُ الرِّقَاع" جي موقعي تي پهريون ڀيرو "صلوٰة الخوف" ادا ڪئي ويئي. جڏهن ته "شامي" پنهنجي سيرت ۾ ڄاڻايو آهي ته اهو واقعو چوٿين هجريءَ

دفعي ان جو اثر وڌيڪ شديد هو. اهو زهر ڪنهن ڏنو؟ ان بابت ڪا مستند روايت موجود نه آهي، البت هڪ ڪمزور روايت ۾ جعده بنت اشعث جو نالو ٻڌايو ويو آهي. سيدنا حسن رضہ جي وفات جو ٻڌي هزارين ماڻهو حرم ۾ پهچي ويا. جنهن ڪانپوءِ سيدنا حسين رضہ کي جنازي نماز لاءِ چيو ويو پر هن پنهنجي رضا سان مديني جي گورنر سعيد بن العاص رضہ کي اڳتي ڪيو ۽ فرمايائون ته "اها سنت آهي ته شهر جو امير نماز پڙهائي."

جنهن ڪانپوءِ سيدنا حسن رضہ کي امڙ سائڻ سيده فاطمة الزهراء رضہ جي پاسي ۾ دفن ڪيو ويو.

سنن ابن ماجه ج ١ ص ٧١. الاستيعاب "ابن عبدالبر" ج ١ ص ٤٤٢ ـ ٤٣٦. سبل الهدىٰ والرشاد "شامي" ج ١١ ص ٥٥ ـ ٧٠. الاخبار الطوال "ابوحنيفه دينوري" ص ٣١٨ ـ ٣١٩. مرآة الجنان "يافعي" ج ١ ص ١٠٠ ـ ٩٩. التحفة اللطيفه "سخاوي" ج١ ص ٢٨٣ ـ ٢٨١. اردو دائرة المعارف ص ٢٨٣ ـ ٢٨٥. تاريخ الخميس ديار بڪري ج ٢ ص ٢٩٢ ـ ٢٩٣.

(١) "اسد الغابه" ج ٥ ص ٦١٢، المواهب اللدنيه "قسطلاني" ج ٢ ص ٦٣، سبل الهدىٰ والرشاد "شامي" ج ١١ ص ٣٦، تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ١ ص ٤١٤.

(٢) اسد الغابه "ابن الاثير" ج ٢ ص ١٠، تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ١ ص ٤١٧.

(٣) "الاستيعاب" "ابن عبدالبر" عليٰ هامش، "الاصابه" ج ١ ص ٣٨٧، "تاريخ طبري" ج ٢ ص ٢١٣.

(٤) شرح عليٰ المواهب اللدنيه "زرقاني" ج ٢ ص ٦١.

(٥) "صحيح بخاريءَ" ۾ "سهل بن ابي حثمه" کان هڪ روايت نقل ڪندي هن نماز جو طريقو بيان ڪيو ويو آهي، جنهن مطابق سڀ کان پهريان نبي ڪريم ﷺ جن قبلي ڏانهن منهن ڪري بيٺا، جنهن ڪانپوءِ اسلامي لشڪر جا اڌ ماڻهو سندن پٺيان صفون ٻڌي بيٺا، جڏهن ته باقي اڌ لشڪر دشمن جي سامهون محاذ تي موجود رهيو. اقامت

جو آهي. ان کانسواءِ ٻين روايتن ۾ هن واقعي جو سال پنجين، ڇهين ۽ ستين هجري ٻڌايو ويو آهي. ان اختلاف جو سبب اهو آهي جو خود "غَزْوَهْ ذَاتُ الرِّقَاعِ" جي سال ۾ اختلاف آهي، پر پوءِ به ستين هجريءَ واري روايت وڌيڪ صحيح آهي ۽ "امام بخاريءَ" به پنهنجي "صحيح" جي "مغازي" واري باب ۾ ڄاڻايو آهي ته اهو واقعو ستين هجريءَ ۾ غزوه خيبر کان پوءِ جو آهي، انڪري اڪثريت جي راءِ اها آهي ته "صَلواةُ الْخَوْفِ" پهريون ڀيرو "غَزْوَهْ ذَاتُ الرِّقَاعِ" جي موقعي تي ادا ڪئي ويئي. (١)

هاڻي جيترا سال مٿي هن "غَزْوَهْ" بابت ٻڌايا ويا آهن ته اهي ساڳيا سال "صَلٰوة الْخَوْفِ" سان به لاڳو ڪيا وڃن ٿا. ان کانسواءِ جيڪي ٻيون روايتون ملن ٿيون، جن ۾ ڄاڻايو ويو آهي ته "صَلٰوة

ڪانپوءِ رسول خدا ﷺ جن نماز شروع ڪئي، جنهن جي ترتيب عام نماز وانگر هئي. هر رڪعت ۾ "قيام"، ان ڪانپوءِ رڪوع ۽ پوءِ به سجده، اهڙي ريت ٻه رڪعتون ادا ڪيون ويون. جنهن ڪانپوءِ جماعت، سلام ورائي پنهنجي هلي ويئي ۽ امام ﷺ سلام نه ورايو. هاڻي جيڪو لشڪر نماز کان فارغ ٿيو، ان وڃي محاذ سنڀاليو ۽ باقي ٻچيل اڌ لشڪر جيڪو محاذ تي موجود هو، اهو نيت ٻڌي اچي امام ﷺ جي پٺيان بيٺو. پوءِ انهن به ٻهرين وانگر ٻه رڪعتون امام ﷺ جي اقتداءِ ۾ ادا ڪيون. جنهن ڪانپوءِ امام ﷺ ۽ جماعت سلام ڦيرائي نماز پوري ڪئي. اهڙي ريت هر مقتديءَ ٻه رڪعتون ۽ امام ﷺ جن چار رڪعتون نماز ادا ڪئي. ان ڪانسواءِ هن نماز ادا ڪرڻ جا ڪجهه ٻيا طريقا به ٻڌايا ويا آهن، ان ڏس ۾ سورهن مختلف روايتون اسانکي ملن ٿيون، جيڪي مختلف مؤرخن ۽ محدثن طرفان نقل ڪيون ويون آهن. ابو دائود پنهنجي "سنن" ۾ انهن سمورين روايتن جي تخريج ڪئي آهي. باقي نماز جي طريقي تي فقيهن جو اختلاف آهي، انڪري اها روايت وڌيڪ صحيح ڄاتي ويندي جنهن جي سَنَد وڌيڪ اعليٰ هجي.

ڪن فقيهن جي راءِ آهي ته "صلٰوة الخوف" ادا ڪرڻ جا جيڪي به طريقا مختلف راوين طرفان ٻڌايا ويا آهن، اهي سمورا صحيح آهن. باقي ڪنهن موقعي تي ڪهڙو طريقو اختيار ڪيو وڃي؟ ان جو مدار وري حالتن تي آهي. جيڪڏهن خوف وڌيڪ آهي ته نماز جو وڌيڪ سؤلو طريقو اختيار ڪبو، پر جي لڙائي اڃان وڌيڪ شديد آهي ته پوءِ هر فرد پنهنجي سهولت جي حساب سان نماز ادا ڪري سگهي ٿو. اهڙي حالت ۾ جماعت جي ۽ قبلي جي پابندي به ضروري نه آهي ۽ دار قطني جي روايت مطابق "صلٰوة الخوف" ادا ڪندي جيڪڏهن ڪا سهو ٿي پوي ته "سجده سهو" به معاف آهي.

صحيح بخاري باب "غزوه ذات الرقاع" ج ١ ص ٣٥/٣٦، المغازي "واقدي" ج ١ ص ٣٩٦، طبقات الڪبريٰ "ابن سعد" ج ٢ ص ٦١/٦٢، زاد المعاد ـ ابن قيم ج ٣ ص ٢٥٠/٢٥٣، الدرر ابن عبدالبر ص ١٦٧، البدايه والنهايه "ابن ڪثير" ج ٤ ص ٨٤/٨٥، المواهب اللدنيه "قسطلاني" ج ١ ص ٤٣٦.

(١) "غزوه ذات الرقاع" جو سال مختلف مؤرخن طرفان ٻي هجري کان وٺي ستين هجري تائين ٻڌايو ويو آهي، جن مان "شامي" ۽ ٻين ڪيترن جو خيال آهي ته هي غزوه هجرت جي چوٿين سال واقع ٿيو، جڏهن ته "امام بخاري" جي راءِ آهي ته هي واقعو ستين هجريءَ دوران پيش آيو، ان جو سبب امام بخاري اهو ڄاڻايو آهي ته غزوه ذات الرقاع ۾ حضرت ابوهريره ۽ حضرت ابوموسيٰ اشعريءَ ٻهرو ورتو هو ۽ اهي ٻئي ڄڻا خيبر جي فتح ڪانپوءِ ئي پاڻ ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ مديني پهتا هئا، جنهن مان اهو ثابت ٿئي ٿو ته "غزوه ذات الرقاع" جو واقعو سن ستين هجريءَ ۾ "غزوه خيبر" کانپوءِ پيش آيو.

اسد الغابه "ابن الاثير" ج ٢ ص ٢٢٢، الاصابه "ابن حجر" ج ١ ص ٥٦١، تاريخ الخميس ج ١ ص ٤٦٤/٤٦٥.

الْخَوْفِ" وارو حڪم "غزوه عَسْفَان" يا وري "غَزْوَهْ ذِيْ قُرد" جي موقعي تي نازل ٿيو (١) انهن ٻنهي غزوات جو سال ڇهين هجري آهي، جيئن "غزوات" واري باب ۾ بيان ٿي چڪو آهي.

غزوه اُحُد جا واقعات

* هن سال شوال ۾ "غزوه اُحُد" وارو واقعو پيش آيو، جنهن جا تفصيل غزوات واري باب ۾ بيان ٿي چڪا آهن.

* هن غزوه ۾ ستر اصحاب سڳورا شهيد ٿيا. (٢)

---

(١) "صلوٰة الخوف" بابت اڪثريت جي راء اها آهي ته اهو حڪم پهريون ڀيرو "غزوه ذات الرقاع" جي موقعي تي نازل ٿيو هو ۽ اتي ئي پهريون ڀيرو نماز ادا ڪئي ويئي. باقي جن راوين جو خيال آهي ته اهو حڪم "غزوه عسفان" يا "غزوه ذي قرد" يا ڪن ٻين غزوات جي موقعي تي نازل ٿيو ته سندن اهو خيال صحيح نه آهي. باقي اهو صحيح آهي ته مٿين غزوات ۾ به "صلوٰة الخوف" ادا ڪئي ويئي هئي. جنهن جي شهادت معتبر ڪتابن مان ملي ٿي. ڪجهه فقيهن جو اهو به خيال آهي ته پاڻ ڪريم ﷺ جن اها نماز ڏهن موقعن تي پڙهائي. جڏهن ته محدثن ۽ سيرت نگارن جي نقل ڪيل روايتن مان پروڙ پوي ٿي ته اها نماز هيٺين چئن موقعن تي ادا ڪئي ويئي. ١. ذات الرقاع ٢. بطن نخلہ ٣. عسفان ۴. ذي قرد.

- "ذات الرقاع" واري روايت بخاري ۽ مسلم ۾ موجود آهي، جنهن جو راوي سهل بن ابي حثمہ آهي.

بطن نخلہ ۽ ذي قرد واريون روايتون "نسائي" ۾ موجود آهن، جن جا راوي بالترتيب جابر بن عبدالله ۽ عبدالله ابن عباس آهن. جڏهن ته "عسفان" واري روايت نسائي ۽ ابوداؤد ۾ موجود آهي، جنهن جو راوي زيد بن صامت آهي.

"واقديء" پنهنجي "مغازي" ۾ به جابر بن عبدالله جي هڪ روايت نقل ڪئي آهي، جنهن ۾ ٻڌايو ويو آهي ته، "نبي ڪريم ﷺ جي ڀويان سڀ کان پهريان "صلوٰة الخوف" "غزوه ذي قرد" جي موقعي تي ادا ڪئي ويئي ۽ ان کانپوء "عسفان" ۾. "واقديء" جي خيال ۾ اها روايت ٻين کان وڌيڪ صحيح آهي.

هڪ روايت ابن عربي مالڪي جي اهڙي به ملي ٿي، جنهن ۾ ٻڌايو ويو آهي ته "نماز چوويهہ دفعا پڙهائي ويئي." والله اعلم.

دلائل النبوة "بيهقي" ج ٣ ص ٣٦٥، المغازي "واقدي" ج ١ ص ٣٩٦. سبل الهدىٰ والرشاد "شامي" ج ٨ ص ٢۴٢. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ١ ص ۴٦۴.

(٢) صحيح بخاري ۾ حضرت انس بن مالڪ جي هڪ روايت نقل ڪئي ويئي آهي، جنهن ۾ ٻڌايو ويو آهي ته احد، بئر معونہ ۽ يمامہ جي لڙاين مان هرهڪ ۾ ستر مسلمان شهيد ٿيا. "بئر معونہ" وارو واقعو به نبي ڪريم ﷺ جي ئي زماني ۾ پيش آيو. جڏهن ته "جنگ يمامہ" حضرت ابوبڪر صديق رضہ جي خلافت واري دور ۾ "مسيلمہ ڪذاب" خلاف لڙي ويئي. ڪن روايتن ۾ وري مٿين ٽنهي لڙاين کانسواء "غزوه مؤتہ" ۾ به ستر مسلمانن جي شهادت ٻڌائي ويئي آهي. ان جو راوي حضرت "ثابت" آهي. ان کانسواء "دلائل" ۾ بيهقيء سعيد بن مسيب کان هڪ روايت نقل ڪئي آهي، جنهن ۾ ڄاڻايو اٿس ته هيٺين ٽن موقعن تي ستر مسلمان شهيد ٿيا (١) "احد" (٢) "يمامہ" ۽ (٣) "جنگ جسر."

صحيح بخاري "ڪتاب المغازي" ج ٣ ص ٢٦. فتح الباري "ابن حجر" ج ٧ ص ٣٧۴. دلائل النبوة بيهقي ج ٣ ص ٢٧٧. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ۴ ص ۴٧. المواهب اللدنيہ قسطلاني ج ١ ص ۴٠٩. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ١ ص ۴۴٦.

* هن غزوه ۾ پاڻ ڪريم ﷺ جن جو چاچو يعني شهيدن جو سرواڻ حضرت حَمْزَه بن عَبْدالْمُطَّلِب بہ شهيد ٿيو. سندن شهادت هن سال شوال جي وچ ڏاري ڇنڇر جي ڏهاڙي ٿي. (۱) اهو قول وڌيڪ مشهور آهي، جيئن هن ڪتاب جي پهرين باب ۾ ڄاڻايو ويو آهي.

* حضرت حَمْزَه رضہ جي شهادت کانپوءِ خدا جي سچي رسول ﷺ جن سندس شان ۾ فرمايو: "آسمان تي ملائڪن طرفان حضرت حَمْزَه رضہ کي "الله جو شينهن" ۽ "الله جي رسول ﷺ" جو شينهن جي لقب سان سڏيو وڃي ٿو. (۲)

* حضرت حَمْزَه رضہ ۽ غَزْوَهٔ اُحُد جي سمورن شهيدن جي نماز جنازه جو ذڪر انشاءَ الله تعاليٰ هن فصل کانپوءِ ڪيو ويندو.

* غَزْوَه اُحُد ۾ اسلامي لشڪر مان مُصْعَب بن عُمَيْر ۽ عَبْدُالله بن جَحْش رضي الله تعاليٰ عنهما پڻ شهيد ٿيا. عبدالله نالي هي صحابي اُمّ الْمُؤمِنِين زَيْنَب بنت جَحْش جو ڀاءُ ۽ رسول ڪريم ﷺ جن جو ڀاڻيجو هو، جنهن کي سندس مامي حضرت حَمْزَه رضہ سان گڏ هڪ ئي قبر ۾ دفن ڪيو ويو. (۳)

* "غَزْوَه اُحُد" جي شهيدن ۾ ذڪوان بن عَبْد قَيْس بن خَلْدَه اَنْصَارِي خَزْرِجيءَ جو نالو بہ شامل آهي. (۴)

* هن سال جڏهن "غزوه احد" کان پوءِ مشرڪ جنگ تان موٽيا، تڏهن رسول الله ﷺ جن مسلمانن کي حڪم ڏنو تہ "اوهان سڀ سڌا ٿي بيهو! تہ اسين پنهنجي رب تعاليٰ اڳو سندس ثناء ۽ ساراهہ ڪريون."

ان کانپوءِ مسلمان سندن پويان صفون ٻڌي بيٺا ۽ پاڻ ڪريم ﷺ جن فرمايو:

اَللّٰهُمَّ لَکَ الْحَمْدُ كُلُّهٗ، اَللّٰهُمَّ لَا قَابِضَ لِمَا بَسَطْتَ وَلَا بَاسِطَ لِمَا قَبَضْتَ.

اي منهنجا الله! سڀ ساراهون توکي ئي سونهن. اي الله! ان کي ڪو بند ڪرڻ وارو ڪونهي، جنهن کي تون کولين ۽ ان کي ڪو کولڻ وارو نہ آهي جنهن کي تون بند ڪرين.

وَلَا هَادِيَ لِمَآ اَضْلَلْتَ وَلَا مُضِلَّ لِمَا هَدَيْتَ.

ان کي ڪو هدايت ڏيڻ وارو نہ آهي، جنهن کي تون گمراه ڪرين ۽ ان کي ڪو گمراه ڪرڻ وارو ڪونهي جنهن کي تون هدايت بخشين.

---

(۱) اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ۲ ص ۴۶/۴۷.

(۲) البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ۴ ص ۴۱ الروض الانف "سَهيلي" ج ۳ ص ۱۷۱. المغازي "واقدي" ج ۱ ص ۲۹۰.

(۳) اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ۳ ص ۱۳۲، الاصابہ "ابن حجر" ج ۲ ص ۲۸۷. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ۱ ص ۴۰۷، روض الانف "سَهيلي" ج ۳ ص ۱۷۲.

(۴) "مغازي رسول الله ﷺ عروه بن زبير"، الاصابہ "ابن حجر" ج ۱ ص ۴۸۲، تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ۱ ص ۴۴۶.

وَلَا مُعْطِيَ لِمَا مَنَعْتَ وَلَا مَانِعَ لِمَآ اَعْطَيْتَ.

انکي کو عطا کرڻ وارو نہ آهي، جنهن لاءِ تنهنجي طرفان منع ڪئي وڃي ۽ ان لاءِ ڪو منع ڪرڻ وارو نہ آهي، جنهن کي تنهنجي طرفان عطا ڪيو وڃي.

وَلَا مُقَرِّبَ لِمَا بَاعَدْتَ وَلَا مُبَاعِدَ لِمَا قَرَّبْتَ.

انکي ڪو ملائڻ وارو نہ آهي، جنهن کي تون پري ڪرين ۽ ان کي ڪو پري ڪرڻ وارو نہ آهي جنهن کي تون ملائين.

اَللّٰهُمَّ ابْسُطْ عَلَيْنَا مِنْ بَرَكَاتِکَ وَرَحْمَتِکَ وَفَضْلِکَ وَرِزْقِکَ اَللّٰهُمَّ اِنِّيٓ اَسْئَلُکَ النَّعِيْمَ الْمُقِيْمَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَالْاَمْنَ يَوْمَ الْخَوْفِ.

اي منهنجا الله! ڪشادو ڪر اسان لاءِ پنهنجي برڪتن کي، پنهنجي رحمتن کي، پنهنجي فضل ۽ پنهنجي رزق کي. اي منهنجا الله! مان توکان گهران ٿو سکون قيامت جي ڏينهن ۽ امن خوف واري ڏينهن تي.

اَللّٰهُمَّ اِنِّيْ عَآئِذٌ بِکَ مِنْ شَرِّمَا اَعْطَيْتَنَا وَشَرِّمَا مَنَعْتَنَا.

اي منهنجا الله! مان توکان پناه گهران ٿو، جيڪي تو ڏنو آهي ان جي شر کان ۽ جيڪي تو نہ ڏنو آهي ان جي بہ شر کان.

اَللّٰهُمَّ حَبِّبْ اِلَيْنَا الْاِيْمَانَ وَزَيِّنْهُ فِيْ قُلُوْبِنَا وَكَرِّهْ اِلَيْنَا الْكُفْرَ وَالْفُسُوْقَ وَالْعِصْيَانَ وَاجْعَلْنَا مِنَ الرَّاشِدِيْنَ.

اي منهنجا الله! اسانکي پيار ڏي ايمان سان ۽ ان سان سينگار اسانجي دلين کي ۽ اسانکي نفرت ڏيار ڪفر، نافرماني ۽ گناهن کان ۽ اسانکي بڻاءِ فرمانبردارن منجهان.

اَللّٰهُمَّ تَوَفَّنَا مُسْلِمِيْنَ وَاَلْحِقْنَا بِالصَّالِحِيْنَ غَيْرَ خَزَايَا وَلَا مَفْتُوْنِيْنَ.

اي منهنجا الله! اسانکي مسلمان ڪري مار ۽ اسانجو ڳانڍاپو ڪر صالحن سان تہ جيئن اسان خواري ۽ پڇتاءَ کان پري رهون.

اَللّٰهُمَّ قَاتِلِ الْكَفَرَةَ الَّذِيْنَ يُكَذِّبُوْنَ رُسُلَکَ وَيَصُدُّوْنَ عَنْ سَبِيْلِکَ وَاجْعَلْ عَلَيْهِمْ دَآئِرَةَ السَّوْءِ وَاجْعَلْ عَلَيْهِمْ رِجْزَکَ وَعَذَابَکَ قَاتِلِ الْكَفَرَةَ مِنَ الَّذِيْنَ اُوْتُوا الْكِتَابَ.

اي منهنجا الله! انهن ڪافرن کي پورو ڪري ڇڏ، جيڪي تنهنجي رسول (ﷺ) کي ڪوڙو ڪن ٿا ۽ تنهنجي رستي تي هلڻ کان روڪين ٿا. آڻ انهن مٿان ڪا مصيبت، ڪيراءِ مٿن ڪو قهر ۽ عذاب ۽ موت ڏي انهن ڪافرن کي جيڪي اهل ڪتاب مان آهن.

ميت لاءِ اوسارن ڪرڻ کان منع

* هن سال "غزوه احد" جي پڄاڻيءَ کانپوءِ هڪ حڪم ذريعي ميت مٿان اوسارا ڪرڻ (پار ڪڍي روئڻ)، منهن پٽڻ، گريبان ڦاڙڻ وغيره کان منع ڪئي ويئي ۽ انهن ڪمن کي حرام ڪيو ويو. جڏهن ته ان کان اڳ تورڙي "غزوه اُحُد" جي موقعي تي اهڙو حڪم مليل نه هو. اهوئي سبب آهي جو هن "غزوه" جي شهيدن تي عورتن طرفان روڄ پٽڪو ڪيو ويو، پوءِ جڏهن نبي سونهاري صلي الله عليه وسلم جن اهي آواز ٻڌا تڏهن فرمايائون، "چا حضرت حَمزَه رضه لاءِ اوسارڻ وارو ڪو ڪونهي؟" اهو ٻڌي عورتن حضرت حَمزَه رضه لاءِ ائين ئي روڄ پٽڪو ڪيو جيئن پنهنجن لاءِ ڪيو هئائون، پوءِ جڏهن هو وانديون ٿيون، تڏهن اوڏيءَ مهل ئي مٿيون حڪم نازل ٿيو. ان ڏينهن کان وٺي اڄ سوڌو اهو حڪم پنهنجي جاءِ تي موجود آهي. ان جي وڌيڪ وضاحت حافظ ابن ڪثير "البدايہ والنهايہ" ۾ ۽ علامہ شامي پنهنجي لکيل سيرة جي ڪتاب ۾ ڪئي آهي. (١)

حَمزَه رضه جي لاش جي بي حرمتي

* هن سال "غزوه احد" کان واندا ٿي مشرڪن حضرت حَمزَه رضه جي لاش جي وَڍَڪُٽَ ڪئي. نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن جڏهن اها حالت ڏٺي تڏهن فرمايائون: "اسين حضرت حَمزَه رضه (٢) جي پلاند ۾ سندن ستر ماڻهن سان ساڳئي جُٽ ڪنداسين." ان موقعي تي رب پاڪ طرفان هيءَ آيت نازل ڪئي ويئي:

وَإِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ بِهِ. (٣)

(جيڪڏهن بدلو وٺو ته جيئن ايذايا ويا هجو اوتروئي انهن کي ايذايو.)

* هن سال "غزوه احد" جي موقعي تي "هند بنت عتبہ" ۽ ٻيون مشرڪ عورتون دف ۽ دهل

---

(١) "البدايہ والنهايہ" ابن ڪثير ج ۴ ص ۴۹ ـ ۴۸. طبقات الڪبريٰ ابن سعد ج ٢ ص ۴۴.

(٢) حضرت حمزه رضه جو لاش جڏهن سيد الڪونين ﷺ جن جي سامهون آيو، تڏهن ڪين بيحد صدمو پهتو. ڇو جو ڪافرن طرفان لاش جي نهايت بيدرديءَ سان چيرڦاڙ ڪئي ويئي هئي. نڪ، چپ ۽ ڪن وغيره ڪٽڻ کانپوءِ لاش جو پيٽ پڻ چيريو ويو هو ۽ جگر کي ٻاهر ڪڍي هند بنت عتبہ طرفان چٻاڙيو ويو هو. انڪري رسول انور ﷺ جن جڏهن پنهنجي چاچي سائينءَ جي لاش کي ان حالت ۾ ڏٺو، تڏهن فرمايائون ته جيڪڏهن قدرت طرفان اسان کي ڪو موقعو مليو ته اسين انهن ڪافرن جي ستر لاشن سان اهڙي جٽ ڪنداسون. پنهنجي پياري پيغمبر ﷺ جي اهڙي پريشان حالت ڏسي سندن صحابي سگورن چيو ته، جيڪڏهن اسانکي ڪافرن تي سرسي حاصل ٿي ته سندن لاشن جي اهڙي حالت ڪنداسون جنهن جو مثال عرب جي تاريخ ۾ نه ملندو. ڪن روايتن ۾ ٽيهن لاشن سان اهڙي حالت ڪرڻ جو ذڪر بہ موجود آهي.

"المستدرڪ حاڪم" ج٣ ص ٢٠١. سيرة ابن اسحاق ص ٣١۴. سيرة ابن هشام ج ٢ ص ١٠١. دلائل النبوة بيهقي ج ٣ ص ٢٨٨. سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ۴ ص ٢٢٣. عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ٢ ص ٣٠. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ۴۴١. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ١ ص ۴٠٧. "تاريخ طبري" ج ٢ ص ٢٠٧. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ۴ ص ۴١.

(٣) سورة "النحل" آيت ١٢٦ پاره ١۴.

وڃائي پنهنجي مردن کي پڙڪائڻ لاءِ هن قسم جا ڪلام ڳائي رهيون هيون. (١)

نَحۡنُ بَنَاتُ الطَارِقِ

اسان ستارن جون ڌيئر آهيون

نَمۡشِيۡ عَلَيَ النَّمَارِقِ

جيڪي غاليچن تي هلنديون آهن.

مَشۡيَ الۡقَطَا (٢) الۡعَوَانِقِ

"قطا" پکيءَ وانگر ناز سان

---

(١) "غزوه احد" لاءِ قريش طرفان جيڪو لشڪر اماڻيو ويو، ان ۾ پندرهن عورتون بہ ساڻن گڏ هيون، جن جي اڳواڻي ابوسفيان جي زال هند بنت عتبہ ڪري رهي هئي. جيستوڻيڪ اهي سموريون عورتون وڏن گهراڻن جون هيون، پر ان هوندي بہ هو پنهنجي سپاهين کي همٿائڻ لاءِ ميدان ۾ آيون ۽ پوءِ جنهن وقت بہ هنن پنهنجي لشڪر کي پٺتي پوندي ڏٺو، تڏهن دهلن دمامن سان صفن ۾ اچي سندن آڌو جوشيلا ۽ جذباتي ڪلام پيش ڪري منجهن نوان نوان جوش ۽ جذبا پيدا ڪيا تہ جيئن هو پوري همت ۽ قوت سان ميدان ۾ منهن ڏيئي بيهن ۽ پٺتي هٽڻ جو خيال سندن دل ۾ نہ اچي سگهي. انهن عورتن طرفان جيڪي شعر چيا ويا، انهن مان مٿيون شعر تہ تقريباً سڀني مؤرخن نقل ڪيو آهي. البت ايترو فرق ضرور آهي تہ ڪجهہ شعر گهٽ وڌ يا اڳتي پوئتي نقل ڪيا ويا آهن.

ابن اسحاق پنهنجي "سيرة" واري ڪتاب ۾ صالح بن ڪيسان کان هڪ روايت نقل ڪندي لکي ٿو تہ، رسول انور ﷺ جي صحابين منجهان جيڪي خاص ماڻهو "غزوه احد" ۾ شهيد ٿيندا رهيا تہ ميدان ۾ موجود اهي عورتون نهايت بي رحمي سان انهن لاشن جي وڍ ڪٽ ڪري سندس نڪ، چپ ۽ ڪن ڪٽي رهيون هيون. جبير بن مطعم جي وحشي نالي غلام جنهن سيدنا حمزه بن عبدالمطلب کي شهيد ڪيو، هند بنت عتبہ پنهنجا زيور لاهي ان کي انعام طور ڏنا ۽ پاڻ انهن شهيدن جا جيڪي نڪ ۽ ڪن وغيره ڪٽيائون انهن کي ڌاڳي ۾ پوئي زيورن جي جاءِ تي انهن جا هار ڳچيءَ ۾ ۽ پازيب، پيرن ۾ پاتائون. هند بنت عتبہ سيدنا حمزه رضہ جي لاش کي چيري ان جو جيرو ڪڍي ان کي ڪائڻ لڳي، پر اڳري نہ سگهي ۽ چباڙي ڦٽو ڪيائين. هڪ مٿانهين ٽڪريءَ تي چڙهي وڏي آواز ۾ ڪجهہ پيا بہ شعر پڙهڻ لڳي. انهن مان هڪ شعر هن ريت آهي:

نحن جزينـكم بيوم بدر

"اڄ اسان اوهان کان بدر واري جنگ جو پلاند وٺي ڇڏيو". ان شعر جي جواب ۾ اسلامي لشڪر مان حضرت هند بنت عباد بن عبدالمطلب رضہ هيٺيون شعر پڙهيو.

خزيت في بدر و بعد بدر

توکي "بدر" ۾ ذلت ملي ۽ بدر کانپوءِ بہ!"

سيرة ابن اسحاق ص ٣٠٦، سيرة ابن هشام ج ٣ ص ٧٢،الطبقات الکبريٰ ابن سعد ج ٢ ص ٤٠، عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ٢ ص ٤٠، "دلائل النبوه" بيهقي ٣ ص ٢٢٣،الروض الانف "سهيلي" ج ٣ ص ١٦١، الوفا "ابن جوزي" ج ١ ص ٦٨٥، البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٤ ص ١٧، "تاريخ طبري" ج ٢ ص ١٩٥، سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ٤ ص ١٩١.

(٢) "قَطا" نالي عرب ۾ هڪ ڳيري جهڙو پکي ٿئي ٿو، جيڪو گهڻو ڪري ريگستاني علائقن ۾ رهندو آهي. اهو پکي پنهنجو آکيرو زمين کوٽي ان ۾ ٺاهيندو آهي. سندس چال تمام سهڻي ٿئي ٿي.

"المعجم الوسيط" ڊاڪٽر ابراهيم انيس ۽ ڊاڪٽر عبدالعليم وغيره ج ص ٧٤٨.

وَالدُّرُرُ فِي الْمَخَارِقِ

ڦيريون پائيندي پنهنجي آڪيرن جي چوڌاري

وَالْمِسْکُ فِي الْمَفَارِقِ

اسان جي وارن ۾ مشڪ جو واس آهي

اِنْ تَقْبَلُوْا نُعَانِقِ

جيڪڏهن اوهان اڳتي وڌندا ته اسان اوهان کي سيني سان لڳائينديون سين.

وَنَفْرُشُ النَّمَارِقِ

۽ اوهان لاءِ غاليچا وڇائينديون سين.

اَوْ تُدْبِرُوْا نُفَارِقِ

۽ جي اوهان جا پير پٺتي هٽيا ته اسان اوهان کان رُسي وينديون سين.

فِرَاقَ غَيْرَ وَامِقِ

۽ اوهان کي ڇڏي وينديون سين.

* هن سال "غَزْوَهٔ اُحُد" جي موقعي تي پيغمبر پاڪ ﷺ جن پنهنجي پالڻهار کان نهايت عاجزي ۽ نيزاريءَ سان هن جنگ ۾ سوڀاري ٿيڻ جي دعا گهري، جيڪا هن ريت هئي:

اَللّٰهُمَّ اِنِّيْ اَنْشُدُکَ عَهْدَکَ وَ وَعْدَکَ

اي منهنجا الله! مان توکي تنهنجي عهد جو ۽ تنهنجي وعدي جو واسطو ڏيان ٿو.

اَللّٰهُمَّ اِنْ تَشَأْءَ تَهْلِکْ هٰذِهِ الْعَصَابَةُ لَاتُعْبَدْ فِي الْاَرْضِ بَعْدَ هٰذَا الْيَوْمِ.

اي منهنجا الله! جيڪڏهن تنهنجي مرضي آهي ته هيءَ جماعت باقي نه هجي ته اڄ کانپوءِ ڌرتيءَ تي تنهنجي عبادت نه ٿيندي.

مٿين دعا بابت هڪ روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي ته هيءَ دعا "غزوه بدر" جي موقعي تي يا وري هڪ ٻي روايت موجب "غزوه خَنْدَق" جي موقعي تي گهري وئي.

انهن مان پهرين روايت "حضرت اَنَس رضہ" جي آهي، جنهن کي اِمام اَحْمَد ۽ مُسْلِم نقل ڪيو آهي، جڏهن ته ٻي روايت وري ابن عَبَّاس جي آهي، جنهن کي ابن جرير ۽ بيهقي نقل ڪيو آهي. باقي آخري روايت مرسل آهي، جنهن کي سَعِيْد بن مُسَيَّب کان ابن سَعْد نقل ڪيو آهي.

روايتن جي ان اختلاف کي مٽائڻ لاءِ ائين سمجهيو وڃي ته پاڻ ڪريم ﷺ جن مٿين ٽنهي موقعن تي اها دعا گهري هوندي. (۱)

---

(۱) مٿين دعا بابت "امام بخاريءَ" پنهنجي صحيح ۾ "ابن عباس" کان جيڪا روايت نقل ڪئي آهي، ان ۾ ڄاڻايو

اَبُوْعَزَّه جي قتل جو حڪم

* هن سال "غَزْوَهٔ حَمْرَاء الْاَسَد" جي موقعي تي نبي اڪرم ﷺ جن مشهور شاعر "ابي عَزّه عَمْرو بن عَبْدُالله جُحَمِيءَ" جي باري ۾ فرمايو ته، لَا يُلْدَغُ الْمُؤْمِنُ مِنْ جُحْرٍ مَرَّتَيْنِ.

ترجمو: "مؤمن ساڳئي ٻر مان ٻه دفعا نه ڏنگبو آهي."

اهو واقعو هن ريت پيش آيو، جو مٿيون شاعر ابوعزه پهريون ڀيرو "غزوه بدر" جي موقعي تي قيد ٿي آيو، تڏهن هن سرور ڪائنات ﷺ جن جي خدمت ۾ عرض ڪيو ته، "مان مسڪين ۽ محتاج آهيان. گهر ۾ گهڻا ٻاتي ۽ ننڍڙيون نياڻيون به آهن، مون تي مهرباني ڪئي وڃي." رحمت للعالمين ﷺ جن مٿس مهر فرمائي کيس آزاد ڪري ڇڏيو ۽ ڪانئس اهو وچن ورتو ويو ته هو وري ڪڏهن ڪنهن مشرڪ جي مدد نه ڪندو. آزاد ٿيڻ ڪانپوءِ هو جڏهن مڪي پهتو، تڏهن پنهنجي ڪيل قول تان ڦري ويو ۽ "غزوه احد" ۾ ٻيهر وڃي مشرڪن جي لشڪر ۾ شامل ٿيو ۽ هن ڀيري به پڪڙجي پيو. پوءِ جڏهن کيس پاڻ ڪريم ﷺ آڏو پيش ڪيو ويو، تڏهن وري عرض ڪيائين ته هن ڀيري به ساڻس ساڳيو ئي سلوڪ ڪيو وڃي. جنهن تي رسول الله ﷺ جن فرمايو: "هاڻي آءٌ ائين نه ڪندس، ته جيئن تون مڪي موٽي ماڻهن کي ٻڌائين ته مان ٻيهر به محمد ﷺ کي ڏٺو ڏيئي آيو آهيان." پوءِ ان موقعي تي پاڻ سڳورن ﷺ سندس قتل جو حڪم ڏيندي فرمايو ته: "مؤمن هڪ ٻر مان ٻه دفعا نه ڏنگبو آهي. (١) اهي اهڙا جامع لفظ آهن، جيڪي پاڻ سڳورن ﷺ کان اڳ ڪڏهن ٻئي ڪنهن کان نه ٻڌا ويا.

سمجهاڻي: هتي جيڪو اسان "اَبُوعَزَّه" جي ٻيهر قيد ٿيڻ جو ذڪر "غزوه اُحُد" ۾ ٻڌايو آهي، اها روايت ٻه ڪجهه ڪتابن ۾ ملي ٿي پر ڪيترن ئي ڪتابن ۾ ڄاڻايو ويو آهي ته هو ٻيهر غزوه "حَمْرَاء الْاَسَد" جي موقعي تي قيد ٿيو، جيڪو "غزوه اُحُد" سان لاڳيتو ئي ٿيو آهي، جنهن جو ذڪر هن ئي فصل ۾ اڳتي ڪيو ويو آهي.

حقيقت ۾ "اَبُوعَزَّه" کي "غَزْوَه حَمْرَاء الْاَسَد" دوران ئي ٻيهر قيد ڪيو ويو هو. باقي ان ڏس ۾ جيڪو "غَزْوَه اُحُد" وارو قول اچي ٿو ته ان جو سبب اهو آهي جو ٻئي غزوات لاڳيتا ٿيا آهن، انڪري هڪ غزوه جو واقعو ٻئي ۾ اچي ويو آهي، وڌيڪ الله تعاليٰ پاڻ ٿو ڄاڻي.

* هن سال "غزوه احد" جي موقعي تي پاڻ ڪريم ﷺ جن جي جسم مبارڪ تي ٻه زرهون

اٿس ته اها دعا "جنگ بدر" واري موقعي تي گهري ويئي ۽ اڪثر سيرت نگارن ان روايت کي ئي وڌيڪ صحيح قرار ڏنو آهي.

"صحيح بخاري" ج ٢ ص ۴، زاد المعاد ابن قيم ج ٢ ص ١٧٦. دلائل النبوة "بيهقي" ج ٣ ص ٥٠. تاريخ طبري ج ٢ ص ١۴٩. سبل الهديٰ والرشاد شامي ج ۴ ص ٣٦/٣٧. المواهب اللدنيه "قسطلاني" ج ١ ص ٣٥٧.

(١) البدايه والنهايه "ابن ڪثير" ج ۴ ص ٥٢. سيرة ابن هشام ج ٣ ص ١١٠/١١١.الطبقات الڪبريٰ "ابن سعد" ج ٢ ص ۴٣. سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ۴ ص ٣١٢. تاريخ طبري ج ٢ ص ١٨٧.

هڪ ٻئي مٿان ڀهربل هيون." (١)

* هن ئي سال "غزوه احد" جي موقعي تي نبي اڪرم ﷺ جن حضرت سعد بن ابي وقاص رضہ کي فرمايو:

"اِرْمِ فِدَاکَ اَبِيْ وَ اُمِّيْ" . (٢)

"تير اڇلاءِ! منهنجو ابو امڙ توتان قربان."

چيو وڃي ٿو ته، "منهنجو ابو امڙ توتان قربان وارو جملو پاڻ ڪريم ﷺ جن هڪ دفعو حضرت زبير رضہ بن عوام کي به چيو هو. اهو واقعو "غزوه خندق" جو آهي. باقي انهن ٻن ڪانسواءِ ڪنهن ٻئي شخص لاءِ پاڻ سڳورن ﷺ جن جي واتان اهي لفظ ڪڏهن ٻڌڻ ۾ نه آيا.

---

(١) "غزوه احد" ۽ "غزوه حنين" جي موقعي تي پاڻ ڪريم ﷺ جن پنهنجي جسم مبارڪ تي هڪ ٻئي مٿان ٻه زرهون پهريون هيون. احد جي موقعي تي نبي انور ﷺ جن جيڪي ٻه زرهون پهريون انهن جا نالا آهن: ذات الفضول ۽ فضہ.

(سيرة ابن هشام ج ٣ ص ٧٠. الدرر ابن عبدالبر ص ١٤٧. شرح علي المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ٢ ص ٢٣/٢٤. سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ۴ ص ١٩١. سيرة ابن اسحاق ص ٣٠٥.)

(٢) حضرت سعد بن ابي وقاص رضہ اسلامي لشڪر جو سڀ کان بهترين تير انداز ۽ هڪ دلير مجاهد هو. اڪثر موقعن تي هن دشمن جي لشڪر جا حوصلا پست ڪري ڇڏيا. امام حاڪم پنهنجي مستدرڪ ۾ حضرت سعد بن ابي وقاص رضہ جي نياڻي سيده عائشہ بنت سعد کان هڪ روايت نقل ڪئي آهي، جنهن ۾ ڄاڻايو اٿس ته "غزوه احد" جي موقعي تي هڪ وقت اهڙو به آيو، جڏهن سچي سرور ﷺ مٿان مشرڪن گڏجي هڪ زوردار حملو ڪيو، جنهن ۾ پاڻ ڪريم ﷺ جن جو سمورو جسم مبارڪ زخمي ٿي پيو. ان موقعي تي حضرت سعد رضہ دشمن مٿان تيرن جو مينهن وسائي ڇڏيو ۽ هر تير هڻڻ سان سندس وات مان هي جملو نڪري رهيو هو:

اللهم سهمک فارم بہ عدوک

اي منهنجا الله! هي تنهنجو تير آهي، جنهن کي تون پنهنجي دشمن جي سيني ۾ لڳاءِ.

ان جي جواب ۾ پاڻ ڪريم ﷺ جن هيئنئن پئي فرمايو:

اللهم استجب السعد، اللهم سدد لسعد رميتہ ايها سعد فداک ابي و امي.

اي منهنجا مولا! تون سعد جو سوال قبول ڪر، سعد جو تير نشاني تي لڳاءِ. اي سعد توتان منهنجو ابو امڙ قربان.

حضرت سعد رضہ جو چوڻ آهي ته هر تير جي جواب، ۾ بارگاه رسالت ﷺ طرفان مون کي موٽ ۾ اها دعا پئي ملي. سبحان الله! ان ڪانيوءِ جڏهن منهنجي ترڪش جا سمورا تير کپي ويا تڏهن مدني سرڪار ﷺ جن پنهنجا تير ڪڍي منهنجي آڏو رکيا ۽ پوءِ انهن کي به استعمال ڪري ڇڏيم."

امام ذهبيءِ جو چوڻ آهي ته ان ڏينهن تي حضرت سعد رضہ طرفان دشمن مٿان هڪ هزار تير اڇلايا ويا. اهوئي سبب آهي جو احد جي موقعي،تي حضرت سعد رضہ هٿان ڪافرن جا ڪيترائي ناميارا اڳواڻ مٿا يا زخمي ٿيا. سعد رضہ جو چوڻ آهي ته، "آخر ۾ پاڻ سڳورن ﷺ جن مونکي هڪ اهڙو تير به ڏنو، جنهن جي نوڪ ڀڳل هئي ۽ فرمايائون ته اهو به دشمن مٿان اڇلاءِ."

المستدرڪ حاڪم ج ٣ ص ۴٩٩. صحيح بخاري ج ٣ ص ٢٢. سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ۴ ص ٢٠١/٢٠٠. سيرة ابن اسحاق ص ٣٠٧. سيرة ابن هشام ج ٣ ص ٨٧. دلائل النبوة بيهقي ج ٣ ص ٢٣٩. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ۴ ص ٢٨. "عيون الاثر" ابن سيد الناس ج ٢ ص ٢٢/٢٣.

نبي ڪريم ﷺ جن جا ڪجھ معجزا

* هن سال هڪ صحيح روايت مطابق "غَزْوَه اُحُد" جي موقعي تي يا وري هڪ ٻي روايت موجب سن ٻي هجريءَ دوران "بدر" جي موقعي تي پاڻ ڪريم ﷺ جن هٿان هڪ معجزو ظاهر ٿيو. اهو هن ريت جو جڏهن هڪ صحابي حضرت قَتَادَه بن نُعْمَان اوسيءَ کي اک جو اهڙو ڌڪ لڳو، جو سندس اک جو تارو ٽڙڪي ٻاهر نڪري آيو. تڏهن ان موقعي تي نبي اڪرم ﷺ جن سندس اک کي اصلوڪي جاءِ تي رکي ان مٿان پنهنجي "لب مبارڪ" لڳائي ڇڏي. پوءِ هڪ گهڙيءَ ۾ سندس اها اک اڳين جهڙي ٿي پيئي. ايتري قدر جو ڪنهن به شخص لاءِ اهو ٻڌائڻ مشڪل ٿي پيو ته حضرت قَتَادَه رضہ کي ڪهڙيءَ اک ۾ ڌڪ لڳو هو. [1] مٿين معجزي جو ذڪر هن کان اڳ ٻي هجريءَ جي واقعات ۾ به ٿي چڪو آهي، ڇو جو ڪجھ راوين جو خيال آهي ته هي معجزو "غَزْوَه بَدْر" ۾ پيش آيو ته ڪن جي خيال موجب "اُحُد" ۾، انڪري ٻنهي جاين تي اهڙو ذڪر ڪيو ويو آهي.

* هن سال "غزوه اُحُد" جي ئي موقعي تي پاڻ ڪريم ﷺ جن هٿان هڪ ٻيو معجزو ان وقت ظاهر ٿيو، جڏهن حضرت عَبْدُالله بن جَحْش رضہ جي تلوار جنگ ۾ ڀڄي پيئي ته رسول خدا ﷺ جن کيس هڪ کجيءَ جو سنڌيو ڏنو، جيڪو هٿ ۾ ڪنيائين ته ان مان تلوار بڻجي پيئي. [2] ان تلوار کي "عرجون" ڪري سڏيو ويندو هو. اها تلوار هڪ ٻئي پنيان ڪيترن ئي هٿن ۾ پهتي. ايستائين جو اڳتي هلي ترڪن ان تلوار کي ٻه سؤ دينار ڏيئي خريد ڪيو. [3]

* هن سال هن ئي "غَزْوَه" دوران نبي آخر الزمان ﷺ جن هٿان هڪ ٻيو معجزو به ڏسڻ ۾ آيو. جو پاڻ سڳورن ﷺ جن جي ڪمان جي زه (ڏور) ڇڄي پيئي ۽ ڇڄڻ ڪانپوءِ ايتري ڪٽي پيئي جو ڪمان جي هڪ منڊي ڪان ٻئي منڊي تائين نه پئي پهتي. پاڻ سڳورن ﷺ جن جي دعا گهرڻ سان ان ڏور ۾ ايترو ته واڌارو آيو جو ڪمان ۾ ٻڌڻ ڪانپوءِ به ڪجھ ڏور بچي پيئي، جنهن کي ڪمان جي هڪ پاسي کان ويڙهي ڇڏيائون.

---

(1) سيرة ابن هشام ج ٣ ص ٨٨ ـ ٨٧. دلائل النبوة "بيهقي" ج ٣ ص ٢٥١/٢٥٢. دلائل النبوة "ابونعيم" ج ٢ ص ٤٨٣/٤٨٤. سيرة ابن ڪثير ج ٣ ص ٦٦. الروض الانف "سَهيلي" ج ٣ ص ١٧٦. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ١ ص ٤٠٢.

(2) اهڙوئي هڪ واقعو "جنگ بدر" واري باب ۾ بيان ٿي چڪو آهي، جنهن ۾ حضرت "عڪاشہ بن محصن اسدي" جي تلوار ٽٽي پوڻ جو ذڪر ڪيو ويو هو. ان موقعي تي نبي ڪريم ﷺ جن طرفان کيس کجيءَ جي ڳاني (عرجون) عطا ڪئي ويئي، جنهن مان تلوار بڻجي پيئي. ان تلوار کي "عَون" سڏيو ويندو هو.

هتي عبدالله بن جحش جي تلوار ٽٽڻ جو ذڪر ڪيو ويو آهي، جنهن کي پاڻ سڳورن ﷺ جن کجي جو سنڌيو (عسيب) هٿ ۾ ڏنو، جنهن مان به تلوار بڻجي ويئي. هن تلوار جو نالو "عرجون" ٻڌايو ويو آهي.

الروض الانف "سَهيلي" ج ٣ ص ١٨٧. دلائل النبوة "بيهقي" ج ٣ ص ٢٥٠. "المواهب اللدنيہ" "قسطلاني" ج ١ ص ٤٠٢. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ١ ص ٤٣٣. عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ٢ ص ٣٢.

(3) اها تلوار عباسي خليفي "معتصم بالله" طرفان مقرر ڪيل هڪ ترڪ امير خريد ڪئي هئي. "المواهب اللدنيہ" "قسطلاني" ج ١ ص ٤٠٤. عيون الاثر ابن سيد الناس ج ٢ ص ٣٢٠.

پاڻ ڪريم ﷺ جو ڏند مبارڪ شهيد ٿيڻ

* هـن سال "غـزوه اُحُد" ۾ هـڪ ظالم ڪافر عُتبه بن اَبِيْ وَقّاص خذله‌الله پٿر هٽي پاڻ ڪريم ﷺ جن جو هڪ ڏند مبارڪ شهيد ڪري ڇڏيو. "عتبه" مشهور صحابي حضرت سَعْد بن اَبِيْ وَقّاص رضه جو ڀاءُ هو. (١) جيڪو ڏند مبارڪ شهيد ٿيو اهـو اڳين ڏنـدن مان ساڄي پاسي وارو هيٺيون ڏند مبارڪ هو.

پاڻ ڪريم ﷺ جن جو منهن مبارڪ زخمي ٿيڻ

* هن ئي سال "غَزْوَه اُحُد" ۾ عَبْدُالله بن قُمِئَه خذله‌الله نالي هڪ ڪافر حضور پرنور ﷺ جن مٿان پٿر وسايا، جنهن جي نتيجي ۾ پاڻ ڪريم ﷺ جن جي ڳل مبارڪ ۾ لوهي ٽوپ جون ٻه ڪڙيون پيهي ويون ۽ سندن منهن مبارڪ زخمي ٿي پيو. (٢)

ان موقعي تي صحابي سڳورن عرض ڪيو، "اي خدا جا رسول ﷺ، اوهان هنن ڪافرن کي پاراتو ڏيو جن اوهان کي ڏک هنيا ۽ ايذاءُ پهچايا."

اهو ٻڌي، پاڻ ڪريم ﷺ جن دعا گهري:

اَللّٰهُمَّ اهْدِ قَوْمِيْ فَاِنَّهُمْ لَايَعْلَمُوْنَ.

"اي منهنجا الله! منهنجي قوم کي هدايت ڏي جو هو حق کي نٿا سڃاڻن". (٣)

هڪ ٻي روايت ۾ هي لفظ به اچن ٿا ته، "اي منهنجا الله! منهنجي قوم کي بخش". (٤)

ان مان معلوم ٿيو ته رسول رحمت ﷺ جن ڪافرن لاءِ به هدايت ۽ خير جي دعا گهري، سواءِ عتبه ۽ ابن قُمِئَه جي، جن جو ذڪر هن ڪانپوءِ ڪيو ويو آهي.

نبي سائين ﷺ جن جو هڪ معجزو .... دعا قبول ٿيڻ

* هن سال "غَزْوَه اُحُد" واري زماني ۾ پاڻ ڪريم ﷺ جن عُتْبَه بن اَبِيْ وَقّاص لاءِ، جنهن پٿر هٽي سندن ڏند مبارڪ شهيد ڪيو هو، هن ريت "بد دعا" فرمائي:

---

(١) عتبه جيتوڻيڪ حضرت سعد بن ابي وقاص رضه جو ڀاءُ هو، ان هوندي به عتبه لاءِ ان واقعي ڪانپوءِ حضرت سعد رضه جي دل ۾ بيحد نفرت پيدا ٿي، ايتري قدر جو هو ٻين سيني دشمنن کان وڌيڪ پنهنجي ڀاءُ کي قتل ڪرڻ جو خواهشمند رهيو.

سيرة ابن اسحاق ص ٢١١، سيرة ابن هشام ج ٣ ص ٩١. المغازي "واقدي" ج ١ ص ٢٤٥، البدايه والنهايه "ابن ڪثير" ج ۴ ص ٣١.

(٢) المغازي "واقدي" ج ١ ص ٢۴٥، عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ٢ ص ٢١، تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ١ ص ۴٣٠.

(٣) الشفا بتعريف حقوق المصطفيٰ "قاضي عياض" ص ٨١.

(۴) اها روايت عبدالله کان امام مسلم نقل ڪئي آهي. صحيح مسلم "باب غزوه احد" ج ٥ ص ١٧٩.

"اي الله! هن ني سال اهو شخص ڪافر ٿي مري." خدا تعاليٰ پنهنجي پياري پيغمبر ﷺ جن جو اهو عرض اگهائيو، جو عُتبَہ هن ئي سال ڪفر جي حالت [1] ۾ مري جهنم پهتو. اهو خدا جي رسول ﷺ جن جو هڪ معجزو آهي.

نبي سائين ﷺ جو هڪ ٻيو معجزو

ساڳيءَ ريت پاڻ سڳورن ﷺ عبدالله بن قَمِئَة نالي ڪافر کي ٻہ پاراتو ڏيندي فرمايو تہ "خدا توکي شل ڪُيا ڪُيا ڪري."

هن شخص بہ "غزوه اُحُد" ۾ رسول خدا ﷺ جن مٿان پٿر وسايا هئا. رب پاڪ سندن دعا قبول فرمائي ۽ ٿورن ئي ڏينهن ۾ هڪ ٻاڪرو ٻڪر مٿس حملو ڪري کيس ڪُيا ڪُيا ڪري ڇڏيو ۽ ڪفر جي حالت ۾ خدا تعاليٰ کيس خوار ڪري ماريو. [2]

ملائڪن جو مدد لاءِ لهڻ

* هن سال "غزوه اُحُد" ۾ نبي اڪرم ﷺ جن کان اهو معجزو بہ ظاهر ٿيو جو سندن مدد لاءِ آسمـــان تان مــلائڪ نـازل ٿيا ۽ ڪافرن سان سخت جنگ جوٽيائون. انهن ملائڪن مان حضرت جبرئيل عہ هڪ گهوڙي تي سوار هو، جنهن جو نالو "حيزوم" ٻڌايو ويو آهي. ان کانسواءِ ميڪائيل ۽ ٻيا ملائڪ پڻ موجود هئا. ايتريقدر جو ڪن صحابي سڳورن ڪجهہ ملائڪن کي ڪافرن سان ڇتي ويڙهہ وڙهندي ڏٺو ۽ انهن ڪافرن جون سسيون ڌڙ کان ڌار ٿيندي ڏٺيون، جڏهن تہ انهن آڏو مقابلي ۾ ڪوبہ ماڻهو نظر نہ پئي آيو. اهڙي هڪ روايت حضرت سَعْد بِن اَبِيْ وَقَّاص رضہ کان اِمام مُسْلم پنهنجي "صحيح" ۾ نقل ڪئي آهي، جنهن ۾ هو فرمائي ٿو:

"مون رسول خدا ﷺ جن جي ساڄي پاسي "اُحُد" واري ڏينهن ٻہ ملائڪ ڏٺا، جيڪي ڇتي ويڙهہ وڙهي رهيا هئا، ڪين اڇا ڪپڙا پهريل هئا. مون انهن کي نہ ڪڏهن اڳ ڏٺو هو ۽ نہ وڙهڻ کانپوءِ." اهي جبرئيل ۽ ميڪائيل هئا. [3]

حضرت ثَابِت، حضرت عَمْرو، حضرت اَوْس ۽ حضرت عَبْدُالله رضہ جي شهادت

* هن سال "غزوه احد" دوران مسلمانن مان جن شهادت ماڻي تن ۾ اَبُوالدَّحْدَاح رضہ،ثَابِت بن الدَّحْدَاح رضہ، عَمْرو بن جَمُوْح رضہ، اَوْس بِن ثَابِت رضہ ۽ عَبْدُالله بن عَمْرو بن حَرَام اَنْصَاريءَ رضہ جا نالا بہ شامل آهن. انهن مان "اَوْس" حَسَّان بن ثَابِت جو ڀاءُ ۽ عَبْدُالله حضرت جَابِر بن عَبْدُالله جو پيءُ

(1) ابن عباس رضہ کان اها روايت شاميءَ پنهنجي سيرت ۾ نقل ڪئي آهي.
سبل الهدیٰ والرشاد في سيرة خير العباد شامي ج ۴ ص ۱۹۸، البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ۴ ص ۳۱.

(2) سبل الهدیٰ والرشاد شامي ج ۴ ص ۱۹۹، فتح الباري ابن حجر عسقلاني ج ۷ ص ۴۷۳،السنن الڪبریٰ "بيهقي" ج ۶ ص ۸ ۲۰، دلائل النبوة ابونعيم ج ۲ ص ۴۸۹.

(3) حضرت سعد بن ابي وقاص رضہ جي اها روايت امام مسلم "ڪتاب الفضائل" ۾ ۽ امام بخاري "ڪتاب المغازيءَ" ۾ نقل ڪئي آهي. صحيح مسلم ج ۷ ص ۸۲، صحيح بخاري ج ۳ ص ۲۲.

هو. جيڪو انهن ٻارهن نقيبن مان هڪ آهي، جن کي مديني لاءِ مقرر ڪيو ويو هو. ڪيس "غزوه احد" جو پهريون شهيد شمار ڪيو وڃي ٿو. عَبْدُالله بن عَمْرو ۽ عُمر بن جَمُوْح کي ساڳي قبر ۾ دفنايو ويو هو. (١)

حضرت اَنَس بن نَضَر رضه جي شهادت

* هن سال "غزوه احد" ۾ مسلمانن مان اَنَس بن نَضَر اَنْصَارِيءَ رضه کي بہ شهيد ڪيو ويو، جيڪو حضرت اَنَس بن مَالِڪ رضه جو چاچو هو. شهادت ڪانپوءِ مشرڪن سندس لاش جي اهڙي حالت ڪري ڇڏي جو سڃاڻڻ ڏکيو ٿي پيو، پر پوءِ سندس ڀيڻ رُبَيِّعْ بنت نَضَر آڱرين جي نشانيءَ تي ڪيس سڃاڻي ورتو. حضرت اَنَس بن نَضَر ۽ "اُحُد" جي اهڙن ٻين شهيدن جي حق ۾ خدا تعاليٰ طرفان هي آيت نازل ڪئي وئي. (٢)

رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللّٰهَ عَلَيْهِ. (٣)

"منجهانئن ڪي ماڻهو سچا نڪتا عهد ۾ جيڪي الله سان ڪيائون."

ڪافرن جو جهنم واصل ٿيڻ

* هن سال "غزوه احد" جي موقعي تي ڪيترن ئي ڪافرن کي قتل ڪيو ويو، جن جو تعداد ٢٣ يا ان کان بہ مٿيرو ٻڌايو ويو آهي. (٤) انهن مان ڪن جو ذڪر هتي ڪيو ويندو.

"زرقاني" پنهنجي ڪتاب "شرح عليٰ المواهب اللدنيہ" ۾ بيان ڪيو آهي تہ، "احد" ۾ حضرت حمزه رضه پنهنجي هٿن سان ٽيهن مشرڪن کي موت ڏنو ۽ پوءِ پاڻ بہ شهادت ماڻيائين. (٥)

اُبَيّ بن خَلَف جو جهنم واصل ٿيڻ

* هن سال "غَزْوَه اُحُد" ۾ جن ڪافرن کي قتل ڪيو ويو، انهن مان ڪجهہ نالا هن ريت آهن:

الله جو دشمن ابي بن خلف خذلہ الله. هي اُمَيَّہ بن خَلَف جو ڀاءُ هو، جنهن کي هن کان اڳ "غَزْوَه بَدْر" ۾ قتل ڪيو ويو هو. ابي بن خلف "غَزْوَه اُحُد" ۾ پاڻ سڳورن ﷺ جن کي قتل ڪرڻ جي ارادي سان (نَعُوْذُ بِاللهِ) مٿن تلوار سان حملو ڪرڻ لاءِ جيئن سندن ويجهو پهتو، تہ ان وقت رسول

---

(١) "الاصابہ" ابن حجر ج ٣ ص ٣٥٠، اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٣ ص ٢٣٢، زاد المعاد ابن قيم ج ٣ ص ٢١٥، سيرة ابن هشام ج ٣ ص ١٠٣.

(٢) اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ١ ص ١٣٢، سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ٤ ص ٢١٥/٢١٦.

(٣) سوره احزاب پاره ٢١ آيت ٢٣.

(٤) المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ١ ص ٤١٠.

(٥) اها روايت ضعيف آهي، جنهن کي شرح عليٰ المواهب ۾ زرقاني نقل ڪيو آهي ۽ اهڙي روايت "ابن سائب" کان شاميءَ بہ نقل ڪئي آهي، جنهن ۾ ڄاڻايو اٿس تہ حضرت حمزه رضه "احد" جي ميدان ۾ ايڪٽيهہ ڪافرن کي قتل ڪيو هو. سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ٤ ص ٢١٦.

خدا ﷺ جن جي هٿ ۾ هڪ ننڍڙو نيزو هو، جيڪو ان ڪافر کي هنيائون، جنهن سبب سندس پاسريون ۽ هسليءَ واري هڏي ڀڄي پيئي ۽ هو خوار ٿي رسول الله ﷺ جن هٿان قتل ٿيو. ان ڏس ۾ نبي سائين ﷺ جن جو فرمان آهي، "ان مٿان خدا جو غضب نازل ٿيو جيڪو خدا جي رسول ﷺ هٿان قتل ٿيو." (١) جيتوڻيڪ اُبَيّ بن خَلَف ڏڪ لڳڻ سان ٿلهي تي ته نه مئو هو، پر منجهس ڪجهه ساهه باقي هو، انڪري مشرڪن کيس اتان ڪٺائي پويان پير ڪيا، پر رستي ۾ جڏهن "مرالظهران" نالي ڳوٺ وٽ پهتا، تڏهن اتي هن دم ڏنو. هي ڳوٺ مڪي کان هڪ ڏينهن جي پنڌ تي آهي، اڄ ڪلهه هن کي "واديءِ فَاطِمَہ" سڏيو وڃي ٿو.

اَبُوعَامِر رَاهِب ۽ طَلْحَہ بن اَبِيْ طَلْحَہ جو جهنم داخل ٿيڻ

* هن سال "غَزْوَہ اُحُد" ۾ ڪافرن منجهان هينيان ماڻهو پڻ قتل ٿيا. (٢)

اَبُوعَامِر رَاهِب، طَلْحَہ، عُثْمَان ۽ سَعِيْد اهي ٽيئي اَبِيْ طَلْحَہ بن عَبْدُالْعُزيٰ قُرَشِي عَبْدَرِي جا پٽ هئا. مٿي جنهن "عُثْمَان" جو ذڪر ڪيو ويو، ان جو پٽ "شَيْبَہ بن عُثْمَان" "فتح مڪہ" جي موقعي تي مسلمان ٿيو هو، باقي سندس ٻيءَ ڪفر جي حالت ۾ ني حضرت علي رضہ هٿان قتل ٿيو. "شيبہ" جو هڪ سوٽ جيڪو طَلْحَہ بِن اَبِيْ طَلْحَہ جو پٽ هو ۽ جنهن جو نالو پڻ "عُثْمَان" آهي، ان به مڪي جي فتح کان اٽڪل ست مهينا پوءِ اسلام قبول ڪيو. اهڙو ذڪر سن اٺين هجريءَ جي واقعات ۾ ڪيو ويندو.

ڇهن مشرڪ ڀائرن جو قتل ٿيڻ

* اهڙيءَ ريت "غَزْوَہ اُحُد" ۾ مشرڪن منجهان مسافع بن طلحہ قرشي عبدري ۽ سندس ٽي ڀائر به قتل ٿيا، جن جا نالا حارث بن طَلْحَہ، جُلَاس بِن طَلْحَہ ۽ ڪِلَاب بن طَلْحَہ ٻڌايا ويا آهن. ان ڪانسواءِ مشرڪن جي لشڪر مان شريح بن قارظة، سِبَاع بن عبدالعزيٰ خزاعي غساني، اَرْطَاه بن شُرَحْبِيْل بن هَشَّام بن عَبْدِمَنَاف کي قتل ڪيو ويو. منجهانئن سِبَاع، اَرْطَاه ۽ عُثْمَان بِن اَبِيْ طَلْحَہ جنهن جو ذڪر مٿي ڪيو ويو آهي، اهي ٽيئي ڄڻا حضرت حَمْزَہ رضہ بن عَبْدُالْمُطَّلِب رضہ هٿان قتل ٿيا هئا. هن موقعي تي سِبَاع بن عَبْدُالْعُزيٰ کي للڪاريندي حضرت حَمْزَہ رضہ بِن عَبْدُالْمُطَّلِب فرمايو هو، "اي ام انمار جا ڄايا، اي عورتن جي طهر (٣) ڪرڻ واري جا پٽ، تون الله ۽ ان جي رسول ﷺ جي سامهون ٿو ٿئين؟"

---

(١) صحيح بخاري "ڪتاب المغازي" ج ٣ ص ٢٦/٢٥.

(٢) "غزوه احد" ۾ ڪافرن منجهان جيڪي ماڻهو قتل ڪيا ويا، انهن جو تعداد مختلف راوين طرفان مختلف ٻڌايو ويو آهي. "ابن هشام" طرفان اهو تعداد ٻاويهه ٻڌايو ويو آهي ۽ اهائي روايت بيهقي ۽ ابن عبدالبر به نقل ڪئي آهي. جڏهن ته، "ابن سعد" ۽ "ابن سيد الناس" طرفان اهو انگ ٽيويهه ٻڌايو ويو آهي. الطبقات الڪبريٰ ابن سعد ج ٢ ص ٣٢، سيرة ابن هشام ج ٣ ص ١٣٥، عيون الاثر ابن سيد الناس ج ٢ ص ٤٨، الدرر ابن عبدالبر ص ١٥٦.

(٣) صحيح بخاري ج ٢ ص ٢٥، سيرة ابن اسحاق ص ٣٠٨، دلائل النبوه "بيهقي" ج ٣ ص ٢٤٢، السيرة النبويہ ابن ڪثير ج ٣ ص ٣٤.

حضرت عَبْدُاللہ بن جُبَيْر رضہ جي شهادت

* هن سال "غزوه اُحُد" ۾ مسلمانن مان حضرت عَبْدُالله بن جُبَيْر بن نُعْمَان اَنْصارِي اَوْسِيءَ کي بہ شهيد ڪيو ويو، جيڪو خوات بن جبير جو ڀاءُ هو.

نبي سڳوري ﷺ طرفان حضرت عَبْدُالله بن جُبَيْر رضہ کي تير اندازن جي جٿي جو سرواڻ بڻايو ويو هو، ساڻس گڏ پنجاه ڪن ماڻهو بيا بہ هئا.

رسول خدا ﷺ جن بن جبلن جي وچان هڪ گهاٽ تي کين بيهاري حڪم ڪيو تہ "هو هر حالت ۾ هتان پير پنڌي نہ هٽائين، توڙي جو کين سوڀ حاصل ٿئي يا نہ ٿئي."

پوءِ جڏهن مشرڪن مات کائي پويان پير ڪيا ۽ پنهنجي پنيان غنيمت جو مال ڇڏيائون، تڏهن عَبْدُالله بن جُبَيْر رضہ ۽ سندس ڪجھ ساٿي تہ رسول عربي ﷺ جن جي تاڪيد مطابق پنهنجا پير پختا ڪري بيٺا ۽ پنهنجي شهادت تائين اها جاءِ نہ ڇڏيائون (١) جڏهن تہ منجهانئن بيا ڪيترا اهو ماڳ ڇڏي غنيمت جي مال ميڙڻ ۾ لڳي ويا ۽ خدا جي پياري پيغمبر ﷺ جن طرفان مليل حڪم جي ڀڃڪڙي ڪيائون، جنهن جي نتيجي ۾ مسلمان مصيبت ۾ ڦاٿا ۽ ڪافرن جي سرسي ٿي وئي. ان موقعي تي رب پاڪ طرفان هيءَ آيت نازل ڪئي وئي.

مِنْكُمْ مَّنْ يُّرِيْدُ الدُّنْيَا وَمِنْكُمْ مَّنْ يُّرِيْدُ الْاٰخِرَةَ ثُمَّ صَرَفَكُمْ عَنْهُمْ لِيَبْتَلِيَكُمْ. (٢)

"ڇو جو توهان مان ڪي ماڻهو دنيا جا طالبو هئا تہ ڪي آخرت جا طلبيندڙ بہ هئا. تہ پوءِ الله توهان کي ڪافرن جي مقابلي ۾ پٺي ڏيندڙ ڪيو تہ جيئن توهان جي پرک لهي."

حضرت اَبُو زَيْد اَنْصارِي رضہ جي شهادت

* هن سال "غَزْوَه اُحُد" ۾ مشهور صحابي اَبُو زَيْد رضہ اَنْصارِي بہ شهيد ٿيو، جيڪو انهن ڇهن صحابي سڳورن مان هڪ هو، جن نبي ڪريم ﷺ جن جي دور ۾ قرآن شريف گڏ ڪيو هو. سندس اصلي نالي ۾ گهڻو اختلاف آهي. ڪجھ راوين طرفان سندس نالو قيس بن سڪن ٻڌايو ويو آهي ۽ ڪن طرفان وري ڪي بيا نالا بہ ٻڌايا وڃن ٿا. (٣)

اِمام زُهْرِي رضہ جي ڏاڏي جي غَزْوَه اُحُد ۾ شرڪت

* هن سال "غَزْوَه اُحُد" دوران ڪافرن جي لشڪر مان عَبْدُالله بِن شِهَاب، پاڻ ڪريم ﷺ جن

---

(١) دلائل النبوة "بيهقي" ج ٣ ص ٢٢٩، اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٣ ص ١٣٠/١٣١. الاصابہ "ابن حجر" ج ٢ ص ٢٨٦، السيره النبويہ "ابن ڪثير" ج ٣ ص ٤٩.

(٢) سوره آل عمران آيت ١٥٢ پاره ٤.

(٣) اسد الغابہ "ابن الاثير" ج٤ ص ٢١٦.

ڏانهن تير اڇلائي کين زخمي ڪيو. هي شخص "اِمام زُهرِي" جو ڏاڏو هو ۽ ان وقت تائين ڪافر هو. ان کانپوءِ اسلام قبول ڪيائين. ڪيس عَبْدُالله اَصْغَر جي نالي سان ڄاتو وڃي ٿو. [1] امام زهريءَ جي ڏاڏنگ جو سلسلو هن ريت آهي: مُحَمَّد بِن مُسْلِم بن عَبْدُالله بن شهاب. ان کانسواءِ امام زهريءَ جي ناناڻي نسل ۾ به هڪ نالو اچي ٿو، جيڪو عَبْدالله اڪبر جي نالي پنيان مشهور آهي. هن اوائلي دور ۾ اسلام قبول ڪيو ۽ حَبْش ڏانهن هجرت به ڪيائين، پر مديني ڏانهن هجرت کان اڳ ئي مڪي ۾ گذاري ويو، جيئن "حَافِظ سُهَيْلِي" "روض الانف" ۾ بيان ڪيو آهي. [2]

حضرت مُخَيْرِيق رض جي شهادت

* هن سال "غَزْوَه اُحُد" ۾ مسلمانن طرفان "مُخَيْرِيق رض" به شهيد ٿي ويو. سندس تعلق يهودين جي قبيلي "بَنِي نَضِيْر" سان آهي ۽ هن ئي سال "غَزْوَه اُحُد" کان اڳ اسلام قبول ڪيو هئائين. پوءِ "غزوه اُحُد" ۾ بهرو ورتائين ۽ اتي ئي شهيد ٿي ويو. ڪيس ڪافي ملڪيت هئي، جنهن ۾ ست باغ به شامل هئا. "اُحُد" ڏانهن روانگيءَ کان اڳ وصيت ڪيائين ته، "جيڪڏهن هن "غزوه" دوران خدا جي راه ۾ منهنجي جان قربان ٿي وڃي ته منهنجي سموري ملڪيت جا مالڪ محمد مصطفيٰ ﷺ جن آهن، پوءِ ڪين جيئن وڻي تيئن ان ملڪيت کي استعمال ڪن." [3]

اُحُد کان موٽ تي رسولِ خدا ﷺ جن سندس سموري ملڪيت ۽ باغ وقف ڪري ڇڏيا. اهڙيءَ ريت اهو اسلام ۾ وقف ڪرڻ جو پهريون مثال آهي. [4] چيو وڃي ٿو ته يهودي عالمن مان رڳو به ماڻهو مسلمان ٿيا، جن مان هڪ "عَبْدُالله بن سَلام" ۽ ٻيو "حَضْرت مُخَيْرِيق" رضي الله تعاليٰ عنهما آهي. [5]

حضرت اَبُو حَبَّہ رض جي شهادت

* هن سال "غَزْوَه اُحُد" ۾ اسلامي لشڪر مان اَبُو حَبَّہ بن ثَابِت بن نُعْمَان بن اُمَيَّہ اَنْصَارِي بَدْرِي رض به شهادت ماڻي. اَبُوحَبَّہ کان ابن حَزْم جي هڪ روايت جنهن ۾ معراج جو ڪجهه بيان آهي، امام بخاريءَ ۽ ڪجهه ٻين به نقل ڪئي آهي. [6] سندس نالي ۾ اختلاف آهي. ڪجهه راوين طرفان عَمْرو ۽ ٻين طرفان وري ڪجهه ٻيا نالا به ڏنا ويا آهن. [7]

---

(۱) سيرة ابن اسحاق ص ۳۰۵. السيرة النبوه "ابن ڪثير" ج ۲ ص ۵۹. سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ۴ ص ۱۹۹.

(۲) الروض الانف "سهيلي" ج ۳ ص ۱۶۵. شرح علي المواهب اللدنيه "زرقاني" ج ۲ ص ۳۸۰.

(۳) سيرة ابن هشام ج ۳ ص ۹۴. الاصابہ "ابن حجر" ج ۳ ص ۳۹۳. سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ۴ ص ۲۱۲.

(۴) الروض الانف "سهيلي" ج ۳ ص ۱۸۰. البدايه والنهايه "ابن ڪثير" ج ۴ ص ۸.

(۵) "الاصابہ" ابن حجر ج ۴ ص ۴۱.

(۶) الروض الانف "سهيلي" ج ۳ ص ۱۹۷. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ۵ ص ۱۶۷.

(۷) ابن هشام جي روايت مطابق ان شخص جي ڪنيت "ابو حبہ" ٻڌائي وئي آهي ۽ ان جي تائيد واقدي ۽ "موسيٰ بن عقبہ" وغيره به ڪئي آهي. سندن خيال مطابق "ابو حَبہ" نالي هن شخص ئي "غزوه بدر" ۾ بهرو ورتو هو ۽ هو غزوه

حضرت عُبَيْد رضہ بن تَيَّهَان جي شهادت

* "هن سال "غزوه أُحُد" ۾ مسلمانن منجهان عُبَيْد بِن تَيِّهَان رضہ بہ شهادت ماتي." (١)

حضرت سَعْد بن رَبِيْع رضہ جي شهادت

* هن ئي سال "غَزْوَه أُحُد" ۾ سَعْد بِن رَبِيْع بن عَمْرو بِن أَبِيْ زُهير أَنْصَارِي خزرجي کي بہ شهيد ڪيو ويو، جنهن "عَـقَبَہ" واري ٽين بيعت ۾ بهرو ورتو هو ۽ مديني تي مقرر ڪيل ٻارهن نقيبن مان هڪ هو. (٢) ۽ رسول رحمت صلي الله عليه وسلم جن حضرت عَبْدُالرَّحْمٰن بِن عَوْف سان سندس ڀائيچارو ڪرايو هو.

حضرت خَارِجَہ بن زَيْد رضہ جي شهادت

* هن سال "غَزْوَه أُحُد" جي موقعي تي اسلامي لشڪر مان خَارِجَہ بن زَيْد بن أَبِي زُهير رضہ انصاري خَزرجي بہ شهيد ٿي ويو، جنهن کي سَعْد بن رَبِيْع رضہ سان گڏ ساڳيءَ قبر ۾ دفن ڪيو ويو، جيئن "أُحُد" جي سمورن شهيدن مان ٻن ٻن يا ٽن ٽن کي گڏي هڪ ئي قبر ۾ رکيو ويو هو. خارجہ بن زَيْد رضہ ۽ سَعْد بن رَبِيْع رضہ پاڻ ۾ سؤٽ هئا ۽ أَبِي زُهير سندن ڏاڏو هو.

خَارِجَہ بِن زَيْد رضہ "بيعت عقبہ" ۽ "غَزْوه بَدْر" ۾ بہ بهرو ورتو. هو حضرت ابوبڪر صديق رضہ جو سهرو بہ هو، ڇو جو سندس نياڻي حَبِيْبَہ بِنت خَارِجہ رضہ، حضرت أَبُوبَكر صِدِيْق جي نڪاح ۾ ڏنل هئي. (٣) حضرت صِدِيْق رضہ پنهنجي وفات وقت جڏهن سيده عَائِشَہ رضہ کي سندس ٻن ڀائرن ۽ ٻن ڀينرن جي باري ۾ وصيت فرمائي، تڏهن حضرت عَائِشَہ رضہ پڇڻ لڳي، "مونکي تہ فقط هڪ ڀيڻ "اسماء" آهي پوءِ ٻن جي لاءِ ڇو ٿا چئو؟"

حضرت أَبُوبَكر رضہ وراڻيو، "حَبِيْبَہ بنت خَارِجہ کي اميدواري آهي ۽ منهنجو خيال آهي تہ ڪيس نياڻي ڄمندي." پوءِ حضرت صِدِيْق رضہ جي وصَال کانپوءِ ڪيس نياڻي ئي ڄائي، جنهن جو نالو ام ڪُلْثُوم بِنت أَبُوبَكر رضہ رکيو ويو (٤) ان واقعي کي حضرت أَبُوبَكر رضہ جي ڪرامت سمجهيو ويندو آهي.

احد ۾ شهيد ٿيو هو، سندس "تعلق" "اوس" قبيلي سان هو. هن صحابي سڳوري جي نالي ۾ پڻ اختلاف آهي، مختلف راوين طرفان سندس مختلف نالا ٻڌايا ويا آهن، جيئن تہ ثابت، عمرو، مالڪ ۽ عامر وغيره.

باقي "ابوحبہ" جي ڪنيت واري هڪ ٻئي صحابيءَ جو تعلق خزرج جي قبيلي سان ٻڌايو ويو آهي. سندس نالو زيد بن غزيہ بن عمرو هو ۽ هن صحابي سڳوري جنگ "يمامہ" ۾ شهادت ماتي. والله اعلم.

(١) اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٣ ص ٣٤٧، الروض الانف "سهيلي" ج ٣ ص ١٩٧.

(٢) اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٢ ص ٢٧٧، الاصابہ "ابن حجر" ج ٢ ص ٢٧.

(٣) اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٢ ص ٧٢، "الاصابہ" ابن حجر ج ١ ص ٤٠٠.

(٤) هن بيبي صاحبہ جو نالو ڪن راوين حبيبہ بنت خارجہ بن زيد ڄاڻايو آهي، تہ ڪن وري حبيبہ بنت زيد بن خارجہ خزرجيہ بہ ڄاڻايو آهي. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٥ ص ٤٢٢، الاصابہ "ابن حجر" ج ۴ ص ٢٦٩.

حضرت خَارِجَہ رضہ جو پٽ زَيْد بن خَارِجہ رضہ بہ پنهنجي پيءُ وانگر صحابي هو، جنهن لاءِ مشهور آهي تہ هن مرڻ کانپوءِ بہ ڳالهايو هو. هڪ ٻي روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ مرڻ کانپوءِ ڳالهائڻ وارو اَبُو خَارِجہ بن زَيْد رضہ هو، پر پهرين روايت وڌيڪ صحيح آهي. جنهن جي وضاحت ابن الاثير پنهنجي ڪتاب "اسد الغابہ" ۾ ڪئي آهي. (١)

حضرت حَنْظَلہَ رضہ جي شهادت

* هن سال "غَزْوَه اُحُد" ۾ مشهور صحابي حضرت حَنْظَلہَ بِن اَبِي عَامِر رضہ بہ شهيد ٿي ويو، جنهن کي "غَسِيْلِ الْمَلاَئِکَة" يعني "فرشتن جو وهنجاريل" جي لقب سان ڄاتو وڃي ٿو. اهو انڪري جو جڏهن "غَزْوه اُحُد" لاءِ هلڻ جو وقت آيو، تڏهن حضرت حَنْظَلہَ رضہ پنهنجي گهرواريءَ سان ملاقات ڪري واندو مس ٿيو هو تہ رسول خدا ﷺ جن طرفان جهاد جو اعلان ٻڌنديئي ڪانئس تڙ لاهڻ بہ وسري ويو ۽ هو ميري مٽي سان ئي "غَزْوَه اُحُد" لاءِ روانو ٿيو، پوءِ اتي ئي شهادت ماٿيائين. (٢) پر جيئن تہ شهيد کي غسل نہ ڏبو آهي،انڪري ڪيس غسل ڏيڻ لاءِ فرشتا نازل ٿيا ۽ انهن ڪيس غسل ڏنو.

---

(١) اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٢ ص ٢٢٧.

(٢) حضرت حنظلہ بن ابوعامر انصاري رضہ دشمن سان مقابلو ڪندي "احد" جي ميدان ۾ جڏهن اسود بن شداد هٿان شهيد ٿيو، تڏهن پياري نبي ﷺ جن فرمايو تہ، "حنظلہ کي ملائڪ وهنجاري رهيا آهن."

ابوأسيد ساعديءَ کان روايت آهي تہ، "اهو ٻڌي اسان حنظلہ رضہ جي لاش وٽ وياسون تہ سندس مٿي مان پاڻيءَ جا ڦڙا ڳڙي رهيا هئا." اسان رسول انور ﷺ جن کان پڇا ڪئي تہ شهيدن کي تہ غسل نہ ڏبو آهي، پوءِ حضرت حنظلہ رضہ کي غسل ڇو ڏنو ويو؟ پاڻ سڳورن ﷺ جن فرمايو: "اها حقيقت سندس گهر وارن وٽان معلوم ڪريو."

پوءِ اسان سندس گهر واري جميلہ بنت ابي سلول سان ملياسون، جيڪا منافقن جي مهندار عبدالله بن أبي جي ڀيڻ هئي، پوءِ ان ٻڌايو تہ"اها سندن شاديءَ جي پهرين رات هئي ۽ جڏهن هو پنهنجو حق ادا ڪري ليٽيو تہ سندس اک لڳي ويئي ۽ جڏهن سندس اک کلي تہ جهاد جو اعلان ڪيس ڪَنَ تي پيو ۽ پوءِ هو بي اختيار لبيڪ لبيڪ چوندو ميري مٽي سان وڃي اسلامي لشڪر ۾ شامل ٿيو."

سندس گهرواري اهو بہ ٻڌايو تہ هن پنهنجي ڪٽنب جي چئن ماڻهن کي اڳ ۾ ئي اها حقيقت ٻڌائي ڇڏي هئي. جنهن تي اسان ڪانئس پڇيو تہ اوهان ائين ڇو ڪيو؟ تڏهن ان ٻيبي صاحبہ وراڻيو تہ "اهو ان ڪري ڪرڻو پيو جو رات جو مون خواب لڌو تہ، آسمان مان هڪ دروازو کليو ۽ حضرت حنظلہ رضہ ان ۾ داخل ٿيو، پوءِ اهو دروازو بند ٿي ويو. منهنجي دل ۾ ان وقت ئي اهو خيال اچي ويٺو تہ هاڻي شايد منهنجو وَرُ واپس نہ ورندو. بر جي مون کي حمل ٿي پوي تہ منهنجي ڪٽنب وارا ان کان آگاهہ هجن." اڳتي رب پاڪ حضرت حنظلہ رضہ جي بيوه کي ٻچڙو عطا ڪيو. جيڪو عبدالله بن حنظلہ جي نالي سان مشهور ٿيو.

مٿين واقعي مان اهو فقهي مسئلو پيدا ٿئي ٿو تہ آيا تڙ جي حالت ۾ شهادت ماڻيندڙ کي غسل ڏنو وڃي يا نہ؟ حضرت حنظلہ بن عامر رضہ بابت ان روايت کي حجت بڻائيندي ڪجهہ فقيهن اهڙي شهيد کي غسل ڏيڻ لازمي ٺهرايو آهي، جنهن کي تڙ جي حالت ۾ شيهد ڪيو وڃي.

امام ابوحنيفہ رحہ ۽ امام احمد بن حنبل رحہ جو قول آهي تہ جيئن ملائڪن حضرت حنظلہ رضہ کي غسل ڏنو هو، انڪري انهن ملائڪن جي پوئواري ڪندي اهڙي شهيد کي غسل ڏيڻ لازمي آهي، جڏهن تہ امام مالڪ، امام شافعي،

* هن سال "غزوه احد" جي باري ۾ قرآن شريف جون سٺ آيتون نازل ٿيون. انهن آيتن ۾ "اُحد" واري ڏينهن مسلمانن سان پيش آيل واقعات جو ذڪر ۽ مشرڪن مٿان ڏمر جو اظهار آهي.

انهن آيتن جي شروعات وَاِذْ غَدَوْتَ مِنْ اَهْلِكَ تُبَوِّئُ الْمُؤْمِنِيْنَ مَقَاعِدَ لِلْقِتَالِ [1] کان ٿئي ٿي ۽ سٺ آيتن تي ان سلسلي جي پڄاڻي ٿئي ٿي. [2]

عَبْدُالله بن حَنْظَلَه رض جو جنم

* هن سال "غَزْوَه اُحُد" کان ڪجهه وقت پوءِ مديني شريف ۾ عَبْدُالله بِن حَنْظَلَه بِن اَبِي عَامِر اَنْصَارِي اَوْسي ڄائو. سندس پيءُ حضرت "حَنْظَلہ رضہ" "غَسِيْلُ الْمَلائِكَة" هو. جيڪڏهن جنم واري سال کي ڳڻي ليکو ڪبو تہ نبي آخر الزمان ﷺ جن جي وصال وقت حنظلہ رضہ جي پٽ عبدالله جي ڄمار ست سال ٿيندي. [3]

حضرت اُمِّ سَلِيْط رض جو اسلام آڻڻ

* هن ئي سال ام سَلِيْط بنتِ عُبَيْد بن زِيَاد اَنْصَارِيہ مَازِنِيَّہ اسلام آندو ۽ بيعت ڪيائين. جنهن جي باري ۾ حضرت عُمر بن خَطَّاب رضہ فرمايو تہ، "اُحُد واري ڏهاڙي هوءِ اسان کي پاڻيءُ جون مشڪون ڀري پهچائيندي هئي." [4]

بَنُوْ قَيْنُقَاع جي باري ۾ آيت

* هن سال "بنو قَيْنُقَاع" وارن جڏهن وعدي جي پڄڪڙي ڪئي ۽ نبي ڪريم ﷺ جن انهن جي خلاف جهاد جو ارادو ڪيو، تڏهن ان موقعي تي خدا تعاليٰ پنهنجي پياري پيغمبر ﷺ جن مٿان هيءَ آيت نازل ڪئي. [5]

امام ابويوسف ۽ امام محمد ان دليل کي حجت تسليم نہ ٿا ڪن. سندن خيال آهي تہ جيڪڏهن ڪنهن شخص مٿان غسل واجب آهي تہ اهو فرشتن جي غسل ڏيارڻ سان ساقط نہ ٿيندو، انڪري سندن خيال مطابق ڪنهن بہ شهيد کي غسل ڏيڻ واجب نہ آهي. والله اعلم.

سيرة ابن اسحاق ص ٣١٢، سيرة ابن هشام ج ٢ ص ٧٩. حلية الاولياء "ابونعيم" ج ١ ص ٢٥٧، الروض الانف "سهيلي" ج ٣ ص ١٦٣/١٦٤. سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ۴ ص ٢١٣، "زاد المعاد" "ابن قيم" ج ٣ ص ٢٠٠. شرح عليٰ المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ٢ ص ٣٠.

(١) سوره آل عمران آيت ١٢١ پاره ۴.

(٢) المغازي "واقدي" ج ١ ص ٣١٩/٣٢٩. زاد المعاد "ابن قيم" ج ٣ ص ٢١٨، "سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ۴ ص ٢٣١. دلائل النبوة "بيهقي" ج ٣ ص ٢٧۴/٢٧٥.

(٣) اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٣ ص ١۴٧، الاصابہ "ابن حجر" ج ٢ ص ٢٩٩/٣٠٠، تاريخ طبري ج ٢ ص ٢١٣.

(۴) صحيح بخاري ج ٣ ص ٢٥. اسد الغابہ ابن الاثير ج ٥ ص ٥٩٠/٥٩١، الاصابہ "ابن حجر" ج ۴ ص ۴٦٠.

(٥) "المغازي" "واقدي" ج ١ ص ١٧٧، سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ۴ ص ١٧٩. تاريخ طبري ج ٢ ص ١٧٢، الطبقات الڪبريٰ ابن سعد ج ٢ ص ٢٩.

وَاِمَّا تَخَافَنَّ مِنْ قَوْمٍ خِيَانَةً فَانْبِذْ اِلَيْهِمْ عَلٰى سَوَاءٍ اِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ الْخَائِنِيْنَ. (۱)

"جيڪڏهن اوهان کي ڪنهن قوم مان دغا جو انديشو هجي تہ اوهان سندن عهد انهن ڏانهن موٽايو تہ جيئن اوهان ۽ اهي برابر ٿيو. بيشڪ الله تعاليٰ دغابازن کي پسند نہ ڪندو آهي."

عُبَادَه بن صَامِت رضہ طرفان سفارش

* هن سال جڏهن عُبَادَه بن صَامِت يهودين جي قبيلي "بَنُوْ قَيْنُقَاع" جي باري ۾ سفارش ڪئي، تڏهن خدا تعاليٰ طرفان هيءَ آيت نازل ڪئي ويئي. (۲)

يٰاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا لَاتَتَّخِذُوْا الْيَهُوْدَ وَالنَّصَارٰى اَوْلِيَآءَ .... فَاِنَّ حِزْبَ اللّٰهِ هُمُ الْغَالِبُوْنَ. (۳)

"اي ايمان وارو! يهودين ۽ نصارن کي دوست نہ بڻايو، اهي پاڻ ۾ هڪ ٻئي جا دوست آهن ...... بيشڪ الله جو ٽولو ئي غالب آهي."

بَنُوْ قَيْنُقَاع متعلق ٻي آيت جو نزول

* هن ئي سال يهودي قبيلي "بَنُوْ قَيْنُقَاع" جي باري ۾ هڪ ٻي آيت بہ نازل ٿي، جنهن جو سبب اهو هو جو هي قبيلو مسلمانن سان ڪنهن بہ جنگ ڪرڻ کان اڳ پاڻ کي وڏو بهادر ۽ جنگي هنر جو ڄاڻو سمجهندو هو، انڪري هن قبيلي وارا چوندا هئا تہ "محمد ﷺ جن قريش تي انڪري سوڀ حاصل ڪئي آهي، جو انهن کي جنگ بابت ڄاڻ نہ هئي، پر جيڪڏهن هو اسان سان منهن مقابل ٿي ڏسن تہ ڪڏهن بہ سوڀارا ٿي نہ سگهندا ۽ ڪين پتو پئجي ويندو تہ اسان ڪهڙي قسم جا ماڻهو آهيون." انهن جي باري ۾ خدا تعاليٰ طرفان هيءَ آيت نازل ڪئي ويئي. (۴)

قُلْ لِّلَّذِيْنَ كَفَرُوْا سَتُغْلَبُوْنَ وَتُحْشَرُوْنَ اِلٰى جَهَنَّمَ وَ بِئْسَ الْمِهَادُ. (۵)

"چئو انهن ڪافرن کي تہ سگهو هيٺا ٿيندؤ ۽ گڏ ڪري دوزخ ڏانهن نيا ويندؤ، جو بڇڙو ماڳ آهي."

---

(۱) سوره الانفال آيت ۵۸ پاره ۱۰.

(۲) سيرة ابن اسحاق ص ۲۹۵/۲۹۶، سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ۴ ص ۱۸۰. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ۴ ص ۵. دلائل النبوة "بيهقي" ج ۳ ص ۱۷۵.

(۳) سورة مائدة آيت ۵۱ ـ ۵۶ پاره ۶.

(۴) سيرة ابن اسحاق ص ۲۹۴، سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ۴ ص ۱۷۹. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ۴ ص ۴.

(۵) سورة آل عمران آيت ۱۲ پاره ۳.

عَمْرو بن اُمَيَّ رض جو اسلام قبول ڪرڻ

* هن سال "غَزوَه اُحد" جي پوري ٿيڻ کانپوءِ عَمْرو بن اُمَيَّ بن خُوَيلَد اَبُو اُمَيَّ ضمري به اسلام قبول ڪيو. ان کان اڳ هو ڪافر هو ۽ ڪافرن جي لشڪر سان گڏ "اُحُد" ۾ مسلمانن جو مقابلو ڪيو هئائين. پو ... تعاليٰ کيس هدايت نصيب ڪئي ۽ هو مسلمان ٿيو. اسلامي لشڪر ۾ شامل ٿيڻ کانپوءِ هن پهريون پيرو "سَرِيَّ بِئْرِ مَعُوْنَہ" ۾ بهرو ورتو، جتي الله تعاليٰ کيس دشمن هٿان بچائي ورتو. (١)

اُصَيْرَم رض جو اسلام قبول ڪرڻ

* هن سال "غَزوَه اُحُد" وارن ڏينهن ۾ عمرو بن وقش انصاريءَ به اسلام قبول ڪيو، جنهن کي "اصيرم" جي نالي پنيان ڄاتو وڃي ٿو.

مسلمان ٿيندي ئي هن "غزوه اُحُد" ۾ اسلامي لشڪر سان گڏ بهرو ورتو ۽ اتي ئي شهادت ماڻيائين. خدا تعاليٰ آڏو سجدي ڪرڻ جو کيس موقعو ئي نه ملي سگهيو، پوءِ به رسول خدا ﷺ جن طرفان ٻڌايو ويو ته "هو جنتي آهي." (٢)

هڪ منافق جو ذڪر

هن سال غزوه احد جي موقعي تي منافق به مسلمانن سان گڏجي هليا ۽ لڙائيءَ وقت منجهانئن هڪ منافق جنهن جو نالو مُعَتَّبْ بن قُشَير ٻڌايو وڃي ٿو، اهو چوڻ لڳو ته "جيڪڏهن اهڙي خبر هجي ها ته اسين هن هنڌ پهچي مفت نه مرون ها."

هن موقعي تي خدا تعاليٰ سندس باري ۾ هي آيت نازل فرمائي:

يَـقُوْلُوْنَ لَوْ كَانَ لَنَا مِنَ الْاَمْرِ شَيْءٌ مَّا قُتِلْنَا هٰـهُـنَـا. (٣)

(چوندا آهن ته جي اسان جي وس ۾ ڪجهه هجي ها ته هت نه قتل ٿيون ها.)

حضرت عَبْدُالرَّحْمٰن بن عَوْف رض جو زخمي ٿيڻ

* هن سال "غزوه اُحد" ۾ حضرت عَبْدُالرَّحْمٰن بن عَوْف رض کي ايڪيهه زخم رسيا. سندس پير ۾ اهڙو ته ڌڪ لڳو، جو هو منڊڪائي پئي هليو ۽ سندس اڳيان ڏند پڻ شهيد ٿي ويا. (٤)

عَبْدُالله بن زَيد رض جو اسلام قبول ڪرڻ

* هن سال "غَزوَه اُحُد" کان اڳ عَبْدُالله بن زَيد بن عَاصِم اَنْصَاري خَزرجي مازني به اسلام قبول

(١) الاصابہ "ابن حجر" ج ٢ ص ٥٢٤، سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ١١ ص ٣٦٥.

(٢) سيرة ابن هشام ج ٣ ص ٩٥، سيرة ابن ڪثير ج ٣ ص ١٣، زاد المعاد ابن قيم ج ٣ ص ٢٠١، اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ١٠٠١، سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ٤ ص٢١٢

(٣) سوره آل عمران آيت ١٥٤ پاره ٤.

(٤) سيرة ابن هشام ج ٣ ص ٨٨، زاد المعاد "ابن قيم" ج ٣ ص ١٨٨، الدرر "ابن عبدالبر" ص ١٥٠.

ڪيو ۽ ان ڪانپوءِ "اُحد" ۾ پڻ غزوات ۾ ڀرپور ورتائين.

هن صحابي سڳوري ڪان نبي آخر الزمان ﷺ جن جي وضو ڪرڻ جو طريقو روايت ٿيل آهي. (١)

هن ڪان اڳ سن ٻارهين نبويءَ جي واقعات ۾ اهڙي ئي نالي واري هڪ ٻئي صحابيءَ جو ذڪر ڪيو ويو آهي، جنهن کي خواب ۾ اذان جو طريقو ٻڌايو ويو هو. ان جو نالو هن ريت آهي، عبدالله بن زَيْد بن عَبْد ربہ اَنْصارِي، خزرجي حارثي. ان صحابيءَ عَقَبَہ جي ٽين بيعت وقت اسلام قبول ڪيو هو.

سهل بن ابي حثمہ رض جو جمڻ

* هن سال سهل بن ابي حثمہ انصاري اوسي ڄائو.

نبي سونهاري ﷺ جن جي وصال وقت هن جي عمر اٺ ورهيہ هئي. (٢)

عَامِر بن وَاثِلَہ رض جو جمڻ

* هن سال اَبُوطُفَيْل عَامِر بن وَاثِلَہ بن عَبْدُالله كِنَاني لَيْثِي ڄائو. "علامہ ابن الاثير" پنهنجي ڪتاب "اسد الغابہ" ۾ ڄاڻايو آهي تہ، "اَبُوطُفَيْل پاڻ سڳورن ﷺ جن جي وصال تائين اٺن ورهين جو ٿي چڪو هو." ان ڳالهہ تي سيني محدثن جو اتفاق آهي تہ هن زمين تي موجود صحابي سڳورن مان ابوطفيل جو وصال سڀ کانپوءِ مڪي شريف ۾ ٿيو آهي. ان وقت سندس ڄمار هڪ سؤ ڏهہ ورهيہ هئي. (٣) چيو وڃي ٿو تہ حضرت امام اَبُوحَنِيْفَہ كُوْفِيْ رض حج جي موقعي تي مڪي ۾ هن صحابيءَ سان ملاقات ڪئي هئي.

مڪي جي ڪافرن جي گڏجاڻي

* هن سال "غزوہ احد" ڪان اڳ مڪي ۾ قريش قبيلي جي ڪافرن "دارالندوہ" ۾ گڏجاڻي ڪئي، جتي "غزوہ احد" ۾ مقابلي ڪرڻ جو گڏيل فيصلو ڪيائون ۽ ان ڪم لاءِ نهايت گهڻو مال بہ ڪٺو ڪيائون. خدا تعاليٰ طرفان سندن باري ۾ هيءَ آيت نازل ڪئي ويئي. (٤)

إِنَّ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا يُنْفِقُوْنَ اَمْوَالَهُمْ لِيَصُدُّوْا عَنْ سَبِيْلِ اللهِ فَسَيُنْفِقُوْنَهَا ثُمَّ تَكُوْنُ عَلَيْهِمْ حَسْرَةً ثُمَّ يُغْلَبُوْنَ. (٥)

---

(١) اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٣ ص ١٦٧/١٦٨، الاصابہ "ابن حجر" ج ٢ ص ٣١٢/٣١٣.

(٢) اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٢ ص ٣٦٣، الاصابہ "ابن حجر" ج ٢ ص ٨٦.

(٣) اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٣ ص ٩٦/٩٧، الاصابہ "ابن حجر" ج ۴ ص ١١٣.

(۴) سيرة ابن اسحاق ص ٣٠١، سيرة ابن هشام ج ٣ ص ٦۴/٦٥. المغازي واقدي ج ١ ص ٢٠٠. طبقات الكبريٰ "ابن سعد" ج ٢ ص ٣٧، البدايہ والنهايہ "ابن كثير" ج ۴ ص ١١. سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ۴ ص ١٨٢، شرح عليٰ المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ٢ ص ٢١.

(٥) سوره "الانفال" آيت ٣٦ پاره ١٠.

ٻيشڪ جيڪي ڪافر آهن، اهي پنهنجو مال خرچ ڪن ٿا ان لاءِ ته ماڻهن کي الله جي رستي کان روڪن، پوءِ اهي خرچ ڪندا رهندا بعد ۾ ان تي ارمان ڪندا."

حضرت يَمَان رضہ جي شهادت جو واقعو

* هن سال "غزوه احد" ۾ صحابي سڳورن مان هڪ شخص حضرت يَمَان رضہ جيڪو "حُذَيْفَہ" رضہ جو پيءُ هو، ڀُل ۾ مسلمانن هٿان مارجي ويو. ڇو جو ان وقت ٻنهي ڌرين جي وچ ۾ ڇتي ويڙهه هلي رهي هئي، مسلمانن حضرت يَمَان رضہ کي دشمن جي لشڪر جو ماڻهو سمجهي مٿس وارو ڪيو. حضرت حذيفہ رضہ منهنجو پيءُ، منهنجو پيءُ چوندو رهيو پر مٿس وار ٿي چڪو هو. حضرت حذيفہ رضہ جنهن پنهنجي اکين آڏو پنهنجي پيءُ کي شهيد ٿيندي ڏٺو تڏهن حملي ڪندڙ کي هن ريت چيائين:

يَغْفِرُ اللهُ لَكُمْ وَهُوَ اَرْحَمُ الرَّاحِمِيْنَ.

(الله تنهنجي بخشش ڪري جيڪو سڀ کان وڌ رحم وارو آهي.) ان کانپوءِ هو پنهنجي پيءُ جي ڪفن دفن ۾ لڳي ويو. [1]

اُحُد جي شهيدن جي نماز

* هن سال رسول رحمت ﷺ جن "اُحد" جي شهيدن مان پهريان حضرت حمزه رضہ جي جنازي نماز پڙهائي. ان کانپوءِ ٻين سيني شهيدن جي. هر شهيد کي آڻي حضرت حَمْزَه رضہ جي پاسي ۾ پيئي رکيائون. ان کانپوءِ ان جي نماز پئي پڙهي ويئي. اهڙيءَ ريت حضرت حَمْزَه رضہ مٿان ستر دفعا نماز پڙهي ويئي [2] ان جو مطلب اهو نہ آهي تہ حضرت حمزه رضہ جي نماز ستر دفعا پڙهي ويئي. هر شهيد جي نماز هوندي تہ هڪ دفعو ئي پڙهي ويئي پر جيئن تہ حضرت حَمْزَه رضہ جو جنازو ساڳيءَ جاءِ تي رهيو جنهن جي پر ۾ ٻيا جنازا، نماز لاءِ پئي آندا ويا انڪري هر نماز ۾ حضرت حمزه رضہ جو لاش موجود هو. ان روايت جي بنياد تي حنفين وٽ شهيد جي نماز پڙهي ويندي آهي. [3]

---

(۱) حضرت يمان جو نالو حسيل بن جبير ٻڌايو ويو آهي. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ۵ ص ۱۳۱. دلائل النبوة "بيهقي" ج ۳ ص ۲۱۸. سيرة ابن هشام ج ۳ ص ۹۲/۹۳. سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ۴ ص ۲۱۱.

(۲) سيرة ابن هشام ج ۳ ص ۱۰۲. المغازي واقدي ج ۱ ص ۳۰۹/۳۱۰.الطبقات الڪبري "ابن سعد" ج ۲ ص ۴۴.

(۳) الروض الانف ۾ "علامہ سُهيلي" بيان ڪيو آهي تہ "مٿين روايت امام اوزاعي توڙي حجاز جي ٻين فقيهن وٽ قابل قبول نہ آهي، جنهن جا ٻہ سبب آهن. پهريون تہ هن روايت جي سَنَد ضعيف آهي ۽ ٻيو عمل جي لحاظ کان ٻہ اها ڳالهہ صحيح نظر نٿي اچي، ڇو جو سواءِ هن روايت جي ڪنهن ٻہ لڙائيءَ جي شهيدن جي نماز پڙهائڻ وارو عمل پاڻ ڪريم ﷺ جن کان ثابت نہ آهي."

صحيح بخاريءَ ۾ حضرت جابر بن عبدالله رضہ کان جيڪا روايت نقل ڪئي ويئي آهي، ان ۾ صاف ٻڌايو ويو آهي تہ پاڻ ڪريم ﷺ جن فرمايو، "شهيدن جو رت بہ صفا نہ ڪيو وڃي ۽ کين ان حالت ۾ ئي دفن ڪيو وڃي. انهن لاءِ نہ غسل جي ضرورت آهي ۽ نہ نماز جي." محدثن وٽ ان روايت جي سَنَد کي صحيح شمار ڪيو وڃي ٿو. "حافظ ابن ڪثير" بہ نماز نہ پڙهڻ واري روايت جي تائيد ڪئي آهي.

ٻئي طرف وري حنفي توڙي ڪيترن غير حجازي فقيهن وٽ شهيد جي نماز کي جائز سڏيو وڃي ٿو. سندن خيال

هڪ ٻي روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي ته پاڻ ڪريم ﷺ جن "غزوه احد" جي شهيدن جي جنازي نماز نه پڙهائي هئي.

ان روايت جي بنياد تي شافعين وٽ شهيد جي جنازي نماز نه پڙهي ويندي آهي.

مَالِڪ بن سِنَان رض جي شهادت ۽ دفن جو واقعو

* هن سال "غزوه اُحُد" ۾ مَالِڪ بن سِنَان رضه به شهيد ٿي ويو، جيڪو حضرت اَبُوسَعِيْد خُدري رضه جو پيءُ هو. (١)

شهادت کانپوءِ سندس ساٿي لاش کي "جنت البقيع" ۾ دفنائڻ لاءِ اتان کڻي مديني روانا ٿيا، پر اڃان مديني ۾ داخل نه ٿيا ته کين خبر پهتي ته پاڻ ڪريم ﷺ جن حڪم ڏنو آهي ته جيڪو ماڻهو جتي شهيد ٿيو آهي اتي ئي دفن ڪجي ۽ لاش ٻئي هنڌ نه نيو وڃي.

پوءِ جنهن جاءِ تي اها خبر پهتي، صحابين اتي ئي جنازي نماز پڙهي لاش کي دفنائي ڇڏيو. اڄ سوڌو ان جاءِ تي سندس قبر موجود آهي، جنهن جي مٿان بعد ۾ قبو جوڙايو ويو، جتي ماڻهو زيارت ۽ برڪت حاصل ڪرڻ لاءِ ايندا آهن. الحمدلله مون به ١١٣٦ هجريءَ ڌاري ان جي زيارت ڪئي.

اَبُوسُفْيَان سان سوال جواب

* هن سال "غزوه اُحُد" ۾ اَبُوسُفْيَان بن حَرْب نبي اڪرم ﷺ جن ڏانهن منهن ڪري سوال پڇيو: ڇا اوهان ۾ محمد (ﷺ) موجود آهي؟

اهو ٻڌي پاڻ ڪريم ﷺ جن فرمايو ته، "ڪيس جواب نه ڏنو وڃي." ان تي ڪنهن نه ڪڇيو.

ان کانپوءِ وري حضرت ابوبڪر (رضه) لاءِ پڇا ڪيائين، "ڇا اوهان ۾ اَبُوقُحَافَه جو پٽ موجود آهي؟" تڏهن به سڀ ماٺ رهيا.

وري حضرت عُمر رضه جي باري ۾ پڇا ڪيائين، "ڇا اوهان ۾ عُمر بن خَطَّاب (رضه) موجود آهي؟" ان تي به سڀ ماٺ رهيا.

ان کانپوءِ هو چوڻ لڳو، "اهي ڪل قتل ٿي چڪا آهن، جيڪڏهن منجهانئن ڪو به جيئرو هجي ها ته جواب ملي ها."

اهو ٻڌي حضرت عُمر رضه کان صبر ٿي نه سگهيو ۽ کيس جواب ڏنائين: "اي الله جا دشمن! تون

مطابق نبي ڪريم ﷺ جن طرفان "احد" جي شهيدن جي نماز پڙهائي ويئي هئي. حافظ علاؤالدين مغلطائي پنهنجي سيرت جي ڪتاب ۾ ان ڳالهه جي نه صرف تائيد ڪئي آهي پر ان تي امت جو اجماع به ثابت ڪيو آهي.

صحيح بخاري ـ ڪتاب الجنائز ج ١ ص ٢٣٢. "البدايه والنهايه" ـ "ابن ڪثير" ج ٤ ص ٤١. روض الانف ـ "سهيلي" ج ٣ ص ١٧٨/١٧٩. دلائل النبوه ـ "بيهقي" ج ٣ ص ٢٨٧/٢٨٨. سيرة مغلطائي ص ٥٠. سبل الهدي والرشاد ـ "شامي" ج ٤ ص ٢٢٥/٢٢٦.

(١) ابن هشام جي روايت مطابق ابوسعيد خدريءَ جي پيءُ جو نالو "سنان" يا وري "سعد" هو. جنهن کي غراب بن سفيان يل ۾ شهيد ڪيو.

سيرة ابن هشام ج ٣ ص ١٣٢، المغازي واقدي ج ١ ص ٣٠٢.

ڪوڙ تو چئين! تحقيق الله عز و جل اسانکي صحيح سلامت رکيو آهي تنهنجي مارڻ لاءِ."

اهو ٻڌي اَبُوسُفْيَان پنهنجي بُت (جنهن تي سندس ايمان هو) جي ساراه ۾ نعرو هنيو، "هبل زنده باد"، "هبل زنده باد."

سرور ڪائنات ﷺ جن فرمايو، "ڪيس جواب ڏيو." ان تي (صحابين) پڇيو: "ڪهڙو جواب ڏيون؟"

فرمايائون: ڪيس چئو، "الله سڀ کان مٿانهون ۽ سڀ کان وڏو آهي." اهو ٻڌي ابوسفيان چوڻ لڳو، "اسان وٽ عزيٰ به آهي ۽ اوهان وٽ ڪو عزيٰ ڪونهي."

رسول اڪرم ﷺ جن فرمايو، "ڪيس جواب ڏيو." صحابين پڇيو: "سائين ڪهڙو جواب ڏيون." نبي سائين ﷺ جن فرمايو، ڪيس چئو: "الله اسان جو مولا ۽ مالڪ آهي، جڏهن ته تنهنجو ڪوبه مولي ڪونهي." (١)

مختلف آيتن جو نزول

* هن سال "غزوه احد" کان رسول خدا ﷺ جن جڏهن واندڪائي حاصل ڪئي، تڏهن الله تعاليٰ طرفان "اُحد" جي شهيدن جي شان ۾ هيءَ آيت نازل ٿي:

مِنَ الْمُؤْمِنِيْنَ رِجَالٌ صَدَقُوْا مَا عَاهَدُوا اللهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَّنْ قَضٰى نَحْبَهٗ وَمِنْهُمْ مَّنْ يَّنْتَظِرُ. (٢)

"ايمان وارن مان ڪجهه مردن سچو ڪري ڏيکاريو جيڪو الله سان عهد ڪيائون. منجهانئن ڪي ته اهڙا آهن، جن پنهنجو ذمو پورو ڪيو ۽ ڪي انتظار ۾ آهن."

* هن ئي سال "غزوه احد" کانپوءِ الله تعاليٰ طرفان هيءَ آيت پڻ نازل ڪئي ويئي.

وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِيْنَ قُتِلُوْا فِيْ سَبِيْلِ اللهِ اَمْوَاتًا بَلْ اَحْيَآءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُوْنَ، فَرِحِيْنَ بِمَآ اٰتَاهُمُ اللهُ مِنْ فَضْلِهٖ. (٣)

"۽ نه سمجهو انهن کي مئل جن کي رب جي راهه ۾ ماريو ويو، پر اهي جيئرا آهن، پنهنجي رب وٽ کين رزق به ملي ٿو ۽ خوش آهن ان تي جيڪو الله کين ڏنو آهي پنهنجي فضل سان."

* هن سال "غزوه احد" جي پڄاڻي کانپوءِ رسول الله ﷺ جن جا صحابي سڄورا ان ڳالهه تي

---

(١) ڪجهه راوين جو خيال آهي ته هي واقعو غزوه بدر جي موقعي تي پيش آيو. پر "احد" واري روايت وڌيڪ صحيح آهي.

صحيح بخاري "ڪتاب المغازي" ج ٣ ص ٢٠. دلائل النبوة "بيهقي" ج ٣ ص ٢٢٩/٢٣٠، البدايه والنهايه – ابن ڪثير ج ۴ ص ٢٧ الطبقات الڪبريٰ – "ابن سعد" ج ٢ ص ۴٧/۴٨، شرح عليٰ المواهب اللدنيه "زرقاني" ج ٢ ص ۴٨.

(٢) سوره احزاب آيت ٢٣ پاره ٢١.

(٣) سورة آل عمران آيت ١٦٩، ١٧٠ پاره ۴.

ڈاڍو غمگين رهيا ته هن "غزوه" ۾ سندن ستر ساٿي به شهيد ٿي ويا ۽ هو پاڻ به ڦٽجي پنجي ويا. هو اهو سوال پاڻ کان پڇندا رهيا ته ائين ڇو ٿيو ۽ ڇا لاءِ ٿيو؟ ڇو اسان جا ماڻهو به مارجي ويا ۽ پاڻ به مات کاڌي سون. ان موقعي تي رب پاڪ طرفان کين آٿت ڏيڻ لاءِ هيءَ خوشخبري ٻڌائي ويئي:

اَوَلَمَّآ اَصَابَتْكُمْ مُّصِيْبَةٌ قَدْ اَصَبْتُمْ مِّثْلَيْهَا قُلْتُمْ اَنّٰى هٰذَا. (١)

"ڇا جڏهن اوهان کي ڪا مصيبت پهچي، جو ان کان ٻيڻي اوهان پهچائي چڪا آهيو ته پوءِ چوڻ لڳو ٿا ته هيءَ ڪٿان آئي؟"

* هن سال جڏهن سرورِ عالم ﷺ جن غزوه احد جي ٻئي ڏينهن تي وري "غَزْوَه حَمْرَآءُ الْاَسَد" لاءِ تيار ٿيا، تڏهن ڪافرن کي اهو گمان ٿيو ته "اُحُد" جي ميدان ۾ جيئن ته مسلمان وڏي آزمائش مان لنگهيا آهن، جنهن ۾ سندن ڪافي ماڻهو به قتل ٿيا آهن، انڪري هن دفعي هو رسول خدا ﷺ جن سان گڏ جنگ لاءِ مشڪل تيار ٿيندا.

هوڏانهن وري نبي اڪرم ﷺ جن جڏهن "غزوه حمراء الاسد" لاءِ تيار ٿي، صحابين کي هلڻ جو سڏ ڏنو، تڏهن هو سڏ ٻڌندي ئي جنگ لاءِ نڪري پيا. رب تعاليٰ انهن جي شان ۾ هيءَ آيت نازل فرمائي، جنهن ۾ سندن ساراه ڪئي ويئي آهي. (٢)

اَلَّذِيْنَ اسْتَجَابُوْا لِلّٰهِ وَالرَّسُوْلِ مِنْۢ بَعْدِ مَآ اَصَابَهُمُ الْقَرْحُ لِلَّذِيْنَ اَحْسَنُوْا مِنْهُمْ وَاتَّقَوْا اَجْرٌ عَظِيْمٌ. (٣)

"جن زخم سهڻ کانپوءِ به الله ۽ رسول جي سڏ تي لبيڪ چيو، انهن مان جيڪي ماڻهو نيڪ عمل ڪندڙ آهن ۽ متقي آهن انهن لاءِ ته تمام وڏو اجر آهي."

* هن سال جڏهن رسول ڪريم ﷺ جن پنهنجي صحابي سڳورن سان "غزوه حمراء الاسد" لاءِ وڃڻ جا سانباها ڪري رهيا هئا، تڏهن ڪافرن، نعيم بن مسعود اشجعي نالي هڪ شخص کي صحابين ڏانهن اماڻيو ته هو وڃي کين وري جنگ لاءِ نڪرڻ کان ڊيڄاري ۽ کين ٻڌائي ته ڪافرن اوهان جي مقابلي ۾ وڏي تياري ڪئي آهي، انڪري ائين نه ٿئي ته وري اوهان جو حال اهڙو ئي ٿئي جهڙو هن کان اڳ "اُحد" ۾ ٿيو هو.

ان کانپوءِ جڏهن "نعيم" وٽن پهتو ۽ کين ڊيڄارڻ شروع ڪيائين، تڏهن سرور ڪائنات ﷺ جن جي ساٿين کيس جواب ۾ چيو، "حَسْبُنَا اللّٰهُ وَنِعْمَ الْوَكِيْلُ" (٤) يعني الله اسان لاءِ ڪافي آهي ۽ اهوئي بهترين ڪارساز آهي.

---

(١) سورة آل عمران آيت ١٦٥ پاره ۴.

(٢) دلائل النبوة "بيهقي" ج ٣ ص ٣١٢ الطبقات الڪبريٰ ابن سعد ج ٢ ص ۴٨. سبل الهديٰ والرشاد في سيرة خير العباد ج ۴ ص ۴٣٨.

(٣) آل عمران آيت ١٧٢ پاره ۴.

(۴) آل عمران آيت ١٧٣ سوره ٣ پاره ۴.

الله تعاليٰ صحابين جي جذبي کي ساراهيندي سندن شان ۾ هيءَ آيت نازل فرمائي:

اَلَّذِيْنَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ، اِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ اِيْمَانًا وَّقَالُوا حَسْبُنَا اللهُ وَنِعْمَ الْوَكِيْلُ، فَانْقَلَبُوا بِنِعْمَةٍ مِّنَ اللهِ وَفَضْلٍ لَّمْ يَمْسَسْهُمْ سُوْءٌ.[1]

"اهي جن کي ماڻهن ٻڌايو ته، اهي ماڻهو گڏ ٿيا آهن اوهان جي (مقابلي) لاءِ، پوءِ اوهان کانئن پڙ کيو. پوءِ وڌايو (ان ڳالهه) سندن ايمان کي ۽ چيائون الله اسان لاءِ کافي آهي ۽ اهوئي بهترين ڪارساز آهي ۽ پوءِ هو واپس ٿيا الله جي طرف ڏنل نعمت ۽ فضل سان ۽ کين ڪابه برائي نه رسي."

هڪ ٻي روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي ته مٿيون آيتون "غَزْوَه بَدْر مَوْعِد" کان اڳواٽ نازل ٿيون. اهو قصو هن ريت آهي ته نعيم بن مسعود اشجعي کي "اَبُوسُفْيَان بن حرب" رسول خدا ﷺ جن ۽ سندن صحابي سڳورن ڏانهن اماڻيو ته جيئن هو اتي وڃي ڪافرن جي لشڪر جي گهڻائيءَ بابت احوال ٻڌائي مسلمانن کي ڊيڄاري سگهي، پوءِ نعيم جڏهن ائين ڪيو، تڏهن هن موقعي تي ڪيس مٿيون جواب مليو ۽ پوءِ هي آيتون نازل ٿيون.[2]

ٻن ڪافرن جو قتل

* هن سال "غَزْوَه حَمْرَاءُ الْاَسَد" دوران صحابي سڳورن ٻن ڪافرن کي قيد ڪيو، انهن مان هڪڙو معاويه بن مغيره بن اميه[3] ۽ ٻيو ابوعزه نالي هڪ شاعر هو. ان ڪانپوءِ خدا جي رسول ﷺ جن ٻنهي جي قتل جو حڪم ڏنو ۽ پوءِ انهن ٻنهي کي قتل ڪيو ويو.[4] "ابوعزه" غزوه بدر جي موقعي تي قيد ٿي آيو هو ۽ رسول خدا ﷺ جن ان موقعي تي ڪيس ان شرط تي آزاد ڪيو هو ته هو ٻيهر وري ڪافرن جي مدد نه ڪندو. پر هو پنهنجي ڪيل قول تان ڦري ويو، جنهن ڪري ڪيس قتل ڪيو ويو. ان جو تفصيل اڳ بيان ٿي چڪو آهي.

(١) سوره آل عمران آيت ١٧٣/١٧٤ پاره ۴.

(٢) "المغازي" واقدي ج ١ ص ٣٨٥.

(٣) هي عبدالملڪ بن مروان جو ڏاڏو هو ۽ سندس ماءُ جو نالو عائشه بنت معاويه هو.

سيرة ابن هشام ج ٣ ص ١١٠. سيرة ابن ڪثير ج ٣ ص ١٠٢. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ١ ص ۴۴٩.

فصل چوٿون

هن فصل ۾ اهي واقعات بيان ڪيا ويا آهن، جيڪي هجرت جي چوٿين سال پيش آيا.

"سوره حشر" جي ڪجھ آيتن جو نزول

* هن سال جڏهن "غزوه بني نَضِيْر" جو واقعو پيش آيو، تہ انهن ئي ڏينهن ۾ رب تعاليٰ طرفان ان باري ۾ سوره "حشر" جون ڪجھ آيتون نازل ڪيون ويون. (١) اهي آيتون هن سورة جي شروعات کان وٺي ويندي، "اَنَّهُمَا فِى النَّارِ خَالِدَيْنِ فِيْهَا وَذٰالِكَ جَزَاءُ الظّٰلِمِيْنَ" تائين ٻڌايون ويون آهن.

* هن ئي سال ساڳئي غزوه جي موقعي تي نبي ڪريم ﷺ جن طرفان مسلمانن کي جڏهن "بَنُو نَضِيْر" وارن جي ڪجين کي ساڙڻ جو حڪم ڏنو ويو، (٢) تڏهن خدا تعاليٰ طرفان هيٺين آيت نازل ڪئي وئي:

---

(١) "سوره حشر" جي ڪل آيتن جو تعداد چوويهہ آهي، جن مان مٿين روايت مطابق پهريون سترهن آيتون هن موقعي تي نازل ٿيون. جڏهن تہ ڪن روايتن ۾ اهو بہ ٻڌايو ويو آهي تہ هيءَ سموري سورة هن ئي موقعي تي نازل ٿي.

صحيحين ۾ حضرت عبدالله ابن عباس رضہ جي هڪ روايت نقل ڪئي وئي آهي، جنهن مان پروڙ پوي ٿي تہ هيءَ سورة "غزوه بني نضير" جي موقعي تي ئي نازل ٿي. نہ صرف ايترو پر حضرت ابن عباس رضہ هڪ ٻي روايت ۾ ٻڌايو تہ "سورة حشر" کي "سورة نضير" جي نالي سان بہ سڏيو ويندو هو هن روايت جو راوي بہ سعيد بن جبير آهي.

صحيح بخاري ج ٣ ص ١٥، صحيح مسلم ج ٨ ص ٢٤٥، سيرة ابن هشام ج ٣ ص ٢٠٢، البدايہ والنهايہ ـ ابن ڪثير ج ۴ ص ٧٨.

(٢) بنو نضير يهودين جو هڪ معزز، معروف ۽ خوشحال قبيلو شمار ٿيندو هو ۽ هو پاڻ کي حضرت هارون عليه السلام جي اولاد مان سڏائيندا هئا. هن خاندان ۾ تورات جا وڏا وڏا عالم ٿي گذريا آهن، جن کي پنهنجي آسماني ڪتاب ۾ ان آخري نبي عليه الصلوٰة والسلام جن بابت سموريون خبرون ملي چڪيون هيون. جهڙوڪ سندن بعثت، هجرت، سڪونت وغيره.

ان ڪري هو سندس اچڻ جو ورهين کان انتظار ڪندا پئي آيا. هڪ روايت مطابق تہ بنو نضير وارا شام کان لڏي ان ڪري ئي يثرب پهتا هئا تہ جيئن ڪين ان هستيءَ جي قربت جو شرف حاصل ٿي سگهي، پر جڏهن اهو سچو نبي ﷺ مديني ۾ پهتو تہ هو بجاءِ حقيقت کي تسليم ڪرڻ جي ان جي مخالفت ڪرڻ لڳا، ڇو تہ اها ڳالهہ سندن نفس کي نہ آئڙي تہ اهو نبي ﷺ سندن نسل بنو اسحاق جي بدران بنو اسماعيل ۾ پيدا ٿيو هو.

بنو نضير وارا پيشي جي لحاظ کان تاجر بہ هئا تہ زميندار بہ. هو شام کان اناج آڻي عرب ۾ وڪڻندا هئا ۽ هتان وري پنهنجي علائقي جون ڪارڪون ۽ ڇوهارا ڪٺي وڃي انهن ملڪن ۾ کپائيندا هئا. هنن جون زمينون ۽ باغ جنهن ڳوٺ ۾ هئا ان جو نالو "بويره" ٻڌايو ويو آهي. "ياقوت" جي بقول "بويره" لفظ "بئر" جي تصغير آهي، جنهن جي معنيٰ ٿيندي ننڍڙو کوهہ ۽ اهو کوهہ اتي موجود هو جنهن جو پاڻي هن وسنديءَ جا رهاڪو واپرائيندا هئا.

هجرت ڪانپوءِ يثرب ۾ سرور ڪائنات ﷺ جن جيڪي اهم ڪم سرانجام ڏنا انهن ۾ اهم ترين ڪم "ميثاق

مدينہ" هو. جيڪو بيشڪ دنيا جو پهريون تحريري دستور آهي. اهو دستور برطانيہ جي مشهور دستور Magna Carta کان اٽڪل ڇهہ صديون اڳ وجود ۾ آيو هو ۽ ان جي تياريءَ ۾ مفڪرن، قانوندانن ۽ سياستدانن جي جماعتن هڪ ڏکي عرصي تائين مغز ماري نہ ڪئي هئي پر ان جو تيار ڪندڙ هڪ اهڙو امي نبي ﷺ هو، جنهن جي پالنا ۽ پرورش عرب جي ريگستانن ۾ ٿي هئي. اهو دستور اڄ بہ پنهنجي اصلوڪي صورت ۾ موجود آهي. جنهن ۾ مهاجر، انصار ۽ يهودين جي حقن بابت تحفظ جي ضمانت ڏني ويئي هئي. هن دستور پهريون ڀيرو انسان ذات کي اخوت، مساوات، امن ۽ مذهبي رواداريءَ کان و ، ڪيو. اهڙيءَ ريت "مدينة النبي" ﷺ اندر سمورا طبقا پنهنجي پنهنجي انداز ۾ آزاديءَ سان زندگي گذاريندا رهيا.

وقت گذرڻ سان گڏ جيئن مسلمانن جي برتري قائم ٿيندي ويئي تيئن يهودين جي دل ۾ انهن لاءِ حسد ۽ ڪينو وڌندو رهيو. جيتوڻيڪ بظاهر هنن "ميثاق مدينہ" کان الڳ ٿيڻ جو ڪو باقاعده اعلان تہ نہ ڪيو پر هو اندر ئي اندر مديني جي منافقن ۽ مڪي جي مشرڪن سان گڏجي اهڙيون سازشون پيا سٽيندا رهيا، جيڪي مسلمانن جي مفاد جي خلاف هيون پر رحمت للعالمين ﷺ جن سندن اهڙين حرڪتن کي درگذر ڪندا رهيا.

ابن اسحاق جي روايت مطابق سن چوٿين هجريءَ دوران حضرت عمرو بن اميہ ضمريءَ هٿان ڀل ۾ بنو عامر وارن جا بہ ماڻهو مري پيا. پاڻ ڪريمن ﷺ مسلمانن جي ڏوهہ کي تسليم ڪندي بنو عامر وارن کي چٽي ڀري ڏيڻ جو فيصلو ڪيو. معاهدي جي تحت بنو نضير وارن کي بہ ان چٽيءَ ۾ حصو ڏيڻو هو. ڇنڇر جي ڏينهن تي ان ڪم لاءِ پاڻ ڪريم ﷺ جن ڪجهہ صحابي سڳورن سان گڏجي گهر کان نڪتا ۽ مسجد قبا ۾ نماز ادا ڪري پوءِ بنو نضير وارن جي ڳوٺ پهتا ۽ انهن کي احوال کان آگاهہ ڪيائون. بظاهر هنن پنهنجي حصي ادا ڪرڻ تي راضپو ڏيکاريو ۽ پوءِ اتان اٿي ويا.

سرور عالم ﷺ جن سندن انتظار ۾ ڀت کي ٽيڪ ڏيئي ويهي رهيا. يهودين اندر وڃي اها سازش سٽي تہ ڇو نہ نبي انور ﷺ جن مٿان ان ڀت تان هڪ ڇپ ڦٽي ڪجي تہ جيئن (معاذ الله) هميشہ لاءِ اهو قصو ختم ٿي وڃي. ان ڪم لاءِ هنن عمرو بن جحاش نالي هڪ يهوديءَ کي تيار ڪيو. ان موقعي تي يهودين کي سندن هڪ اڪابر سلام بن مشڪم ائين ڪرڻ کان روڪيو. ڇو جو هو ڄاڻي پيو تہ هي خدا جو سچو نبي ﷺ آهي. انڪري الله ڪيس دشمن جي ان ٻڇڙي ارادي کان ضرور آگاهہ ڪندو ۽ پيو اها "ميثاق مدينہ" جي بہ کليل ڀڃڪڙي آهي. پر هنن ابن مشڪم جي هڪ بہ نہ ٻڌي. آخرڪار اوڏي مهل ئي پاڻ سڳورا ﷺ جن بنا ڪجهہ ٻڌائڻ جي اتان اٿي آيا جيئن ڪنهن کي ڪو وسريل ڪم ياد اچي ۽ پوءِ ٻاهر نڪري گهر جو دڳ ورتائون. ڪجهہ دير ڪانپوءِ پيا صحابي بہ اٿي سندن ڪيڏ لڳا. هاڻي رسول خدا ﷺ جن بنو نضير وارن جي نيت کان آگاهہ ٿي ويا تہ پوءِ هميشہ لاءِ ڪانئن جان ڇڏائڻ جو ارادو ڪيائون. ان ڏس ۾ محمد بن مسلمہ هٿان انهن ڏانهن پيغام موڪليائون تہ "هو ڏهن ڏينهن جي اندر مدينو خالي ڪري وڃن نہ تہ ان ڪانپوءِ انهن منجهان جيڪو جتي مليو ان جو ڪم اتي پورو ڪبو."

ابن مسلمہ جي واتان اهڙو احوال ٻڌي قبيلي جي سرواڻ حُيؓ بن اخطب جا تہ ٽپ ئي ٽري ويا. ان وچ ۾ منافقن جي مهندار عبدالله بن ابي بن سلول پنهنجا بہ نمائنده حي بن اخطب ڏانهن موڪليا. جن اچي ٻڌايو تہ "اوهان مدينو نہ ڇڏيو ۽ آءٌ ٻن هزار ماڻهن سان گڏ اوهان جو مددگار هوندس. ان سان گڏ بنو قريظہ ۽ بنو غطفان وارا بہ اوهان جو سات ڏيندا." اڳتي هلي ثابت ٿيو تہ اهي سڀ زباني ڳالهيون هيون عملي مدد لاءِ ڪوبہ اڳتي نہ آيو.

ابن هشام مطابق جڏهن ڏهہ ڏينهن پورا ٿيا تہ سرور عالم ﷺ جن حافظ ابن ام مڪتوم کي مديني ۾ پنهنجو نائب مقرر ڪيو، ۽ پوءِ پاڻ مسلمانن جو لشڪر ساڻ ڪري مديني کان روانا ٿيا. حضرت علي رضہ بن ابي طالب اسلامي لشڪر جو علمبردار هو. مسلمان جڏهن بنو نضير وارن جي علائقي ۾ پهتا تہ سندن سمورا فرد قلعن ۾ داخل

ٿي ويا ۽ قلعن جا دروازا بند ڪري مورچن تان بيهي مسلمانن مٿان تير ۽ پٿر وسائيندا رهيا. بهرحال مسلمان انهن قلعن جي چوڌاري پنهنجا پير پختا ڪري بيٺا رهيا.

ابن اسحاق جي روايت مطابق اهڙي ريت ڇهه راتيون گذري ويون. سليمان تيميءَ جي روايت ۾ ڏهن راتين ۽ ابن الڪلاع جي روايت ۾ تيرهن راتين جو ذڪر موجود آهي.

جڏهن تہ واقدي، ابن سعد، بلاذري، ابو معشر سنڌي ۽ ابن حبان جي راءِ آهي تہ اهو گهيرو پندرهن ڏينهن جاري رهيو. والله اعلم.

اڪثر مؤرخن جي راءِ آهي تہ بنو نضير وارن وٽ انهن قلعن جي اندر، اَنَ پاڻي توڙي اسلحہ جا ايترا ذخيرا موجود هئا جو هو ڪيترن ڏينهن تائين اندر رهي پنهنجو دفاع ڪاميابيءَ سان ڪري پئي سگهيا. پر خدا تعاليٰ سندن دلين ۾ مسلمانن جو اهڙو تہ رعب ويهاري ڇڏيو جو سڀ سهولتون هجڻ جي باوجود بہ هو مسلمانن سان مقابلي جي سگهہ ساري نہ سگهيا ۽ رسول خدا ﷺ جن جي خدمت ۾ پيغام موڪليائون تہ ڪين سردان ڏنو وڃي تہ هو سڀ ڪجهہ اتي ڇڏي مديني مان هليا ويندا.

پاڻ سڳورن ﷺ جن سندن اها پيشڪش قبول فرمائي ۽ ڪين اها رعايت ڏني تہ هو هٿيارن کانسواءِ باقي سمورو مال ۽ پنهنجا ٻار ٻچا ساڻ ڪٺي وڃن. جنهن ڪانپوءِ يهودين پنهنجو سمورو سامان ايتريقدر جو پنهنجا گهر ڊاهي انهن جا در دريون، ڪتون، بسترا، ڪپڙا ۽ سون وغيره ڪٺي ڇهہ سؤ اٺن جي قافلي سان مديني مان نڪتا. جن مان اڪثر ماڻهو شام ڏانهن ويا. باقي سندن سردارن جن ۾ حي بن اخطب ۽ ابن ابوالحقيق وغيره شامل هئا تن خيبر ڏانهن رخ رکيو. هن سڄي قبيلي مان ٻن ڄڻن کي الله تعاليٰ اسلام قبول ڪرڻ جي توفيق عطا فرمائي جن جا نالا يامين بن عمرو ۽ ابوسعيد بن وهب ٻڌايا ويا آهن.

کجين ساڙڻ جو واقعو

هن غزوه جي موقعي تي "بويره" ۾ جڏهن مسلمانن بنو نضير وارن جي قلعن جو گهيرو ڪيو تہ انهن قلعن جي چوڌاري کجين جا باغ هئا. جيڪي جنگي نقطہ نگاهہ کان رڪاوٽ پئي بڻيا. انڪري صحابي سڳورن جن کجين کي رڪاوٽ سمجهيو انهن کي ڪيرايو يا باهہ ڏيئي ساڙي ڇڏيائون. جڏهن تہ جيڪي کجيون رڪاوٽ نہ پئي بڻيون، اهي پنهنجن جاين تي بيٺيون رهيون. هاڻي ان ڳالهہ ۾ راوين جو اختلاف آهي تہ کجين کي ڪٽڻ توڙي ساڙڻ جو حڪم سرور ڪونين ﷺ جن پاڻ ڏنو هو يا وري صحابي سڳورن جنگي حڪمت عملي تحت اهو ڪم پنهنجي مرضيءَ سان ڪيو.

صحيحين ۽ مسند احمد بن حنبل جي روايتن مان خبر پوي ٿي تہ اهو حڪم هاديءَ عالم ﷺ جن طرفان ڏنو ويو. اها روايت ابن عمر جي آهي. جڏهن تہ مجاهد ۽ قتاده جو قول آهي تہ اهو فعل صحابين جي طرفان هو. والله اعلم.

علامہ شامي ڄاڻايو آهي تہ نبي انور ﷺ جن ان ڪم جو نہ صرف حڪم ڏنو پر ابو ليليٰ مازني ۽ عبدالله بن سلام کي ان ڪم لاءِ مقرر بہ ڪيو. اڪثي هلي هو لکي ٿو تہ جڏهن ابو ليليٰ "عجوه" جا وڻ ڪٽيا تہ بنو نضير وارن جون عورتون پنهنجا گريبان ڦاڙي منهن مٿا پٽي رهيون هيون.

ابن اسحاق جي روايت مطابق پنهنجي اکين آڏو پنهنجي مال ملڪيت جي تباهيءَ جو اهڙو منظر ڏسي يهودين پاڻ ڪريمن ﷺ جن ڏانهن چوائي موڪليو تہ اوهان جي ڪتاب ۽ دين ۾ تہ وڻن کي ڪٽڻ ۽ فصلن کي تباهہ ڪرڻ جو حڪم نہ آهي پوءِ توهان اهو عمل ڪئين پيا ڪريو؟"

جيئن تہ ڪن صحابي سڳورن کجين کي ڪٽيو ۽ ساڙيو هو تہ ڪن وري ائين نہ ڪيو، هاڻي اهي سوچڻ لڳا تہ حق تي ڪير هئا. هن موقعي تي الله تعاليٰ پنهنجي پياري پيغمبر ﷺ ڏانهن وحي موڪلي.

مَا قَطَعْتُمْ مِنْ لِينَةٍ......... وَلِيُخْزِيَ الْفَاسِقِينَ.

"مَا قَطَعْتُمْ مِّنْ لِّيْنَةٍ اَوْ تَرَكْتُمُوْهَا قَآئِمَةً" . (١)

"بني نضير" وارن کي تڙي ڪڍڻ جو حڪم

* هن سال "غزوه بني نضير" جي پڄاڻيءَ ڪانپوءِ هتان جي رهاڪن کي سندن گهرن گهاٽن مان تڙي ڪڍيو ويو. (٢) جيئن رب پاڪ پنهنجي ڪتاب ۾ فرمايو آهي:

"وَلَوْلَآ اَنْ كَتَبَ اللّٰهُ عَلَيْهِمُ الْجَلَآءَ. (٣)

فيءَ جو حڪم

* هن سال ساڳئي غزوه جي پڄاڻيءَ ڪانپوءِ "بَنُوْنَضِيْر" وارن جو مال ملڪيت خدا تعاليٰ طرفان "فيءَ" (٤) جي طور پنهنجي پياري پيغمبر صلي الله عليه وسلم جن جي حوالي ڪيو ويو ۽ پوءِ ان ملڪيت ۾ ٻئي ڪنهن

اوهان جيڪي کجيون ڪٽيون يا اهي پنهنجي پاڙن تي بيٺل ڇڏي ڏنيون، الله جي حڪم سان ته جيئن اهو خوار ڪري نافرمانن کي.

ان آيت جي نزول ڪانپوءِ صحابي سڳورن کي اطمينان حاصل ٿيو. مفسرن جي راءِ آهي ته عام حالتن ۾ جنگ جي دوران بہ خوامخواه وڻن وڍڻ يا فصل ساڙڻ جو حڪم نہ آهي، پر جنگي حڪمت عمليءَ تحت جيڪڏهن ائين ضروري سمجهيو وڃي تہ پوءِ ان ۾ قباحت نہ آهي. باقي هرويرو دشمن جو فصل سمجهي ان کي تباه ڪرڻ جائز نہ آهي.

مٿين آيت ۾ جن کجين کي ڪٽيو يا جن نہ ڪٽيو ٻنهي جي عمل کي صحيح سڏيو ويو آهي. ان باري ۾ مفسرن جو قول آهي تہ جڏهن بنو نضير وارن جي اکين آڏو سندن باغن مان کجين کي ڪٽيو ويو يا ساڙيو ويو تہ اهو انهن لاءِ وڏو صدمو هو، جو هو سڀ ڪجهہ ڏسندي بہ ان کي روڪي نہ پئي سگهيا. پر جيڪي وڻ يا کجيون صحيح سلامت بچيا تہ جلا وطن ٿيڻ مهل هو نهايت حسرت سان انهن کي ڏسندا پئي ويا تہ هاڻي انهن جا مالڪ سندن دشمن ٿيندا ۽ اهي ئي انهن جو ميوو کائيندا. انڪري ٻئي ڳالهيون الله جي دشمنن لاءِ ستائيندڙ هيون.

صحيح بخاري ڪتاب المغازي "باب حديث بني النضير ج ٢ ص ١٦ _ ١٥، صحيح مسلم ڪتاب الجهاد والسير ج ٥ ص ١٦٠ _ ١٥٩، دلائل النبوة بيهقي ج ٣ ص ٣٦٠ _ ٣٥٤، سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ۴ ص ٣٢١ _ ٣١٧، المواهب اللدنيہ قسطلاني ج ١ ص ٤٣٢ _ ٤٢٨، الاشاره "مغلطائي" ص ٢٤٣ _ ٢٤٢، الدرر ابن عبدالبر ص ١٦٦ _ ١٦۴، سيرة ابن هشام ج ٣ ص ٢٠٢ ۽ ٢٠٠. المغازي "واقدي" ج ١ ص ٣٧٣،الروض الانف "سهيلي" ج ٣ ص ٢٥٠. سيرة النبويہ ابن ڪثير ج ٣ ص ١۴٩.

(١) سوره حشر آيت ٥ پاره ٢٨.

(٢) المغازي "واقدي" ج ١ ص ٣٧۴، سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ۴ ص ٣٢۴، دلائل النبوة "بيهقي" ج ٣ ص ٣٥٩، تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ١ ص ۴٦٠.

(٣) سوره حشر آيت ٣ پاره ٢٨.

(۴) لفظ "فئي" جي لغوي معنيٰ آهي پلٽي موٽڻ يا واپس ٿيڻ. اصطلاحي طور اهڙي مال ملڪيت کي "فئي" شمار ڪيو ويندو آهي، جيڪو دشمن سان مقابلي ڪرڻ کانسواءِ هٿ اچي. جيئن تہ الله تعاليٰ هن سموري ڪائنات جو مالڪ آهي، انڪري اهو جڏهن پنهنجي ڪا شيءِ بنا ڪنهن تڪليف جي پنهنجي دشمن کان ڪسي پنهنجي دوستن جي حوالي ڪري ٿو تہ اهڙي مال ملڪيت کي "فيءَ" سڏيو وڃي ٿو.

۽ صحابي سڳوري جو ڪوبہ حصو نہ رهيو. اهڙو حڪم خدا تعاليٰ طرفان هن آيت ذريعي نازل ڪيو ويو:

وَمَآ اَفَآءَ اللهُ عَلٰى رَسُوْلِهٖ مِنْهُمْ فَمَآ اَوْجَفْتُمْ عَلَيْهِ مِنْ خَيْلٍ وَّلَا رِكَابٍ." (١)

* هن ئي سال "غزوه بني نَضِير" جي موقعي تي منافقن جي مهندار عَبْدُالله بن اُبَيَّ بن سَلُوْل ۽ سندس سانڍين "بني نَضِير" وارن سان وعدو ڪيو تہ "جيڪڏهن اوهان کي پنهنجي گهرن مان نڪرڻو پيو تہ اسان بہ اوهان سان گڏ هونداسون ۽ اوهان بابت ڪنهن جي بہ ڪا ڳالهہ نہ مڃينداسون. پر جيڪڏهن اوهان سان ڪو وڙهڻ آيو تہ پوءِ بہ اسان اوهان جي پٺ ڀرائي ڪنداسون." (٢)

خدا تعاليٰ منافقن جي مٿين دعويٰ کي پنهنجي هن آيت ذريعي رد ڪيو.

وَاللهُ يَشْهَدُ اِنَّهُمْ لَكٰذِبُوْنَ لَئِنْ اُخْرِجُوْا لَا يَخْرُجُوْنَ مَعَهُمْ. (٣)

"الله شاهد آهي تہ اهي ڪوڙا آهن، جيڪڏهن هنن کي نڪرڻو پيو تہ اُهي ساڻن گڏ نہ نڪرندا."

شراب جي حرمت

* هن سال ربيع الاول جي مهيني ۾ شراب جي حرام ٿيڻ وارو حڪم نازل ٿيو. (هن حڪم جي نازل ٿيڻ واري زماني ۾ اختلاف آهي.)

"فيءِ" جي تعريف ۾ مسلمان عالمن ۽ فقيهن جو اختلاف رهيو آهي. ڪن جو خيال آهي تہ "فيءِ" دشمن کان هٿ آيل غير منقولہ ملڪيت کي سڏيو ويندو آهي، جيئن تہ زمينون، باغ ۽ جايون وغيره. پوءِ جو اهي ڪٿي مقابلي کانسواءِ هٿ اچن يا مقابلي کانپوءِ، پر ان قسم جون شيون مجاهدن ۾ ورهائڻ بدران سرڪاري خزاني ۾ داخل ٿينديون. يحيٰ بن آدم، امام ابو يوسف ۽ ماورديءَ وغيره پنهنجي ڪتابن ۾ "فيءِ" بابت تفصيل سان بحث ڪيو آهي.

هتي جنهن "فيءِ" جو ذڪر ڪيو ويو آهي ان مان مراد اهو مال ۽ ملڪيت آهي، جيڪو بنو نضير وارا ڇڏي ويا. هن مال ۾ زمينون، باغ، جايون ۽ هٿيار پنوهار بہ شامل هئا.

خدا تعاليٰ مٿين حڪم ذريعي اهو مال بطور "فيءِ" پنهنجي پيغمبر ﷺ جن لاءِ مخصوص ڪري ڇڏيو. پر پاڻ سڳورن ﷺ ان سموري مال مان هڪ زمين جو ٽڪر پنهنجي ذات لاءِ ڇڏي باقي ٻيو سڀ مسڪين مهاجرن ۾ ورهائي ڇڏيو. انصارن مان حضرت ابودجانہ ۽ سهيل بن حَنيف کي بہ غربت سببان ان ورهاست مان ڪجهہ ڏنو ويو. رسول انور ﷺ جن پنهنجي لاءِ جيڪو ٻنيءَ جو ٽڪر ڇڏيو هو ان جي اپت منجهان پنهنجي گهروارين کي سال جو خرچ ڏيندا هئا ۽ باقي جيڪو ڪجهہ بچي پوندو هو تہ ان کي وري جهاد جي تياريءَ ۾ خرچ ڪندا هئا. هن موقعي تي هٿ آيل اسلحي ۾ پنجاهہ زرهون، پنجاهہ لوهي ٽوپ ۽ ٽي سؤ چاليهہ تلوارون شامل هيون، جن ۾ يهودين جي سردار ابن ابوالحقيق جي مشهور قيمتي تلوار بہ شامل هئي، جيڪا پاڻ ڪريمن ﷺ حضرت سعد بن معاذ کي عطا فرمائي. باقي ٻيو اسلحو بيت المال ۾ جمع ڪرايو ويو، جيڪو مجاهد ضرورت جي وقت استعمال ڪندا هئا.

سيرة ابن هشام ج ٣ ص ٢٠٢ ـ ٢٠١، شرح علي المواهب "زرقاني" ج ٢ ص ٨٦. فتح الباري "ابن حجر" ج ٧ ص ٢٥٤، ٢٥٥. ڪتاب الخراج امام ابويوسف ص ٢٣. دائرة المعارف اردو ج ١٥ ص ١٠٦٢.

(١) سوره حشر آيت ٦ پاره ٢٨.

(٢) سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ۴ ص ٣٢٠. جوامع السيرة "ابن حزم ص ١٨٢ ـ ١٨١.

(٣) سوره حشر آيت ١١ ۽ ١٢ پاره ٢٨.

"المواهب اللدنيه" ۾ "قسطلاني" ٻڌائي ٿو تہ اهو حڪم "غزوه حُدَيْبِيَّہ" کانپوءِ "غزوه بني نَضِير" جي پڄاڻي واري موقعي تي نازل ٿيو. (١)

منهنجي خيال ۾ اهو حڪم هجرت جي ڇهين سال "غزوه احد" کانپوءِ انهن ڏينهن ۾ نازل ٿيو، جڏهن "غزوه بنو نَضِير" وارو واقعو پيش آيو.

(١) شراب جي حرمت وارو حڪم ڪڏهن نازل ٿيو؟ ان باري ۾ مختلف روايتون موجود آهن. جن مان ڪجهہ مٿي بہ نقل ڪيون ويون آهن. ان اختلاف جو ڪارڻ اهو آهي جو هي حڪم مختلف مرحلن ۾ نازل ٿيو آهي.

حضرت ابوهريره رضہ کان نقل ڪيل هڪ روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ "اهڙو حڪم ٽي ڀيرا نازل ٿيو هو. سڀ کان پهريان جڏهن سرور عالم ﷺ جن مڪي کان هجرت ڪري مديني آيا، تہ هتان جا ماڻهو شراب بہ واپرائيندا هئا، تہ جوئا بہ ڪندا هئا. جنهن ڪري هنن امام الانبياء ﷺ جن کان انهن ڪمن بابت سوال ڪيو. پوءِ ان وقت خدا تعاليٰ طرفان هيءَ آيت نازل ڪئي ويئي.

يَسْـَٔلُوْنَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيْهِمَآ اِثْمٌ كَبِيْرٌ وَّمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَاِثْمُهُمَآ اَكْبَرُ مِنْ نَّفْعِهِمَا.

"اوهان کان سوال ڪن ٿا شراب ۽ جوئا بابت (ڪين) چئو: انهن شين ۾ وڏو گناه آهي توڙي جو انهن ۾ ماڻهن لاءِ ڪجهہ فائدو بہ آهي پر انهن جو گناهہ انهن جي فائدي کان وڌيڪ آهي." سورة البقره آيت ٢١٩ پاره ٢.

ان ڏس ۾ اهو پهريون حڪم آهي جنهن ۾ شراب کي انسانن لاءِ هڪ اهڙي شيءِ ڏسيو ويو آهي، جنهن جو نقصان ان جي فائدي کان وڌيڪ آهي. انڪري اها شيءِ رب تعاليٰ وٽ بہ اڻوڻندڙ آهي. ان حڪم کانپوءِ ڪيترا ماڻهو شراب جي استعمال کان پاسو ڪري ويا. پر پوءِ بہ ڪيترن وٽ اڃان شراب جو استعمال ۽ ان جو ڪاروبار جاري رهيو، ايتري قدر جو ڪڏهن ڪڏهن تہ ماڻهو ان نشي جي حالت ۾ ئي مسجد ۾ پهچندا هئا ۽ نماز پڙهڻ شروع ڪري ڏيندا هئا. هڪ دفعي هڪ مهاجر صحابي ان حالت ۾ جڏهن مسجد ۾ داخل ٿيو ۽ سانجهيءَ جي نماز جي نيت ڪري بيٺو، تڏهن نشي جي حالت ۾ غلط نموني سان قرآن پڙهڻ لڳو. ان موقعي تي خدا تعاليٰ طرفان هيئين آيت نازل ڪئي ويئي؛

يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا لَا تَقْرَبُوا الصَّلٰوةَ وَاَنْتُمْ سُكٰرٰى.

"اي ايمان وارو! نماز جي ويجها نہ وڃو، جڏهن توهان نشي جي حالت ۾ هجو."
سوره النساء آيت ٤٣ پاره ٥.

ان حڪم کانپوءِ بہ ڪيترا ماڻهو شراب واپرائيندا رهيا، باقي ايترو فرق ضرور آيو جو هاڻي انهن شراب جي پيئڻ جا وقت مٽائي ڇڏيا ۽ انهن وقتن تي شراب نہ پيئندا هئا جيڪي نماز کي ويجها هئا.

اڪثر هلي سن جوٿين هجريءَ ڌاري اهو آخري حڪم نازل ٿيو، جنهن جي ذريعي شراب کي قطعي طور حرام ڪيو ويو.

يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْٓا اِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْاَنْصَابُ وَالْاَزْلَامُ رِجْسٌ مِّنْ عَمَلِ الشَّيْطٰنِ فَاجْتَنِبُوْهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُوْنَ.

ترجمو: اي ايمان وارو! هي شراب ۽ جوا ۽ بت ۽ ڦارا گندن شيطاني ڪمن مان آهن، انهن کان پاسو ڪريو تہ جيئن اوهان کي فلاح نصيب ٿئي.

ان حڪم کانپوءِ نبي انور ﷺ طرفان اعلان ڪرايو ويو تہ جن ماڻهن وٽ بہ هن وقت شراب موجود آهي، نہ هاڻي ان کي پي سگهن ٿا ۽ نہ ئي وري وڪرو ڪري سگهن ٿا. تنهنڪري انهن کي جڳائي تہ هو ان شراب کي هاري ڇڏين. ان کانپوءِ ساقين شراب جي مٽن جا منهن کولي ڇڏيا ۽ پياسن پنهنجي هٿن ۾ موجود پيالا پٽ تي اڇلائي پرزا پرزا ڪري ڇڏيا. جنهن جي نتيجي ۾ شراب مديني جي گهٽين ۾ پاڻي وانگر وهڻ لڳو ۽ ان کانپوءِ شراب جي استعمال جو ڪوبہ جواز ايمان وارن لاءِ باقي نہ بچيو.

حضرت عبدالله بن عمر رضہ کان روايت آهي تہ نبي ڪريم ﷺ جن هيئين ڏهن تي لعنت فرمائي آهي.

هڪ ٻي روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي ته اهو حڪم "حُدَيْبِيَّہ" واري سال سن ڇهين هجريءَ ڌاري نازل ٿيو، جڏهن ته هڪ روايت ۾ وري ٻڌايو ويو آهي ته اهو حڪم سن اٺين هجري دوران فتح مڪي کان اڳ نازل ٿيو. (١) انهن مان پهرين روايت وڌيڪ صحيح آهي.

علامہ "زرقاني" پنهنجي ڪتاب "شرح عليٰ المواهب اللدنيہ" ۾ مٿين روايت تي اعتراض ڪندي ٻڌائي ٿو ته، "جڏهن شراب جي حرمت وارو حڪم نازل ٿيو، تڏهن حضرت اَنَس رضہ پنهنجي مائٽن کي شراب پياري رهيو هو. پوءِ جڏهن مٿيون حڪم نازل ٿيو، تڏهن شراب جا مٽ پڃي پورا ڪري ڇڏيائين."

هاڻي اهو سوال ٿو پيدا ٿئي ته ان وقت حضرت انس رضہ، جڏهن ڇهن ورهين جو هڪ معصوم ٻار هو ته پوءِ هو اهي مٽ ڪيئن پڃي سگهيو هوندو؟

اهو اعتراض ان لحاظ کان صحيح نہ آهي جو پاڻ ڪريم ﷺ جن جڏهن مديني پهتا، تڏهن حضرت انس رضہ جي ڄمار ڏهہ ورهيہ هئي. ان لحاظ کان سن چوٿين هجريءَ دوران هو چوڏهن ورهين جو ٿي چڪو هو ۽ اها عمر ايتري ننڍي نہ آهي جو هو مٽ بہ نہ پڃي سگهي.

شراب جي حرام هجڻ جا ٻارهن سبب

* هن سال جڏهن شراب جي حرام ٿيڻ جو حڪم نازل ٿيو، تڏهن ان موقعي تي خدا تعاليٰ طرفان هيءَ آيت نازل ڪئي ويئي.

يٰاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا اِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَ الْاَنْصَابُ وَ الْاَزْلَامُ. رِجْسٌ مِّنْ عَمَلِ الشَّيْطٰنِ فَاجْتَنِبُوْهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُوْنَ. (٢)

(١) شراب تي (٢) شراب پيئڻ واري تي (٣) پيئارڻ واري تي (٤) شراب وڪڻڻ واري تي (٥) خريد ڪرڻ واري تي (٦) شراب تيار ڪرڻ واري تي (٧) تيار ڪرائڻ وارن تي (٨) شراب ڍوئڻ واري تي (٩) جنهن وٽ شراب رکيو وڃي (١٠) جيڪو شراب جي قيمت مان ڪجهہ کائي پيئي. نہ صرف ايترو پر پاڻ ڪريم ﷺ جن فرمايو، جنهن دسترخوان تي شراب واپرايو وڃي اتي ماني کائڻ بہ جائز نہ آهي.

بهرحال مٿين بحث مان اها خبر پوي ٿي تہ مختلف موقعن تي شراب جي حرمت بابت جيڪي حڪم نازل ٿيندا رهيا آهن، انهن مان هر حڪم ۾ شراب کي ناپسنديده شيءِ قرار ڏنو ويو آهي. جيتوڻيڪ ان جي قطعي حرمت وارو حڪم چوٿين هجريءَ ڌاري ئي نازل ٿيو آهي، پر پهرين ۽ ٻئي حڪم کانپوءِ بہ ڪيترن ماڻهن شراب جو استعمال ختم ڪري ڇڏيو هو، جنهن ڪري ڪن راوين انهن حڪمن کي بہ شراب جي حرمت جو حڪم سڏيو آهي. ان سبب ڪري ان حڪم جي نزول بابت راوين ۾ اختلاف رهيو آهي. (والله اعلم بالصواب).

صحيح بخاري ج ٣ "ڪتاب الاشربہ" ص ٤٩٥ ـ ٤٩٨. صحيح مسلم ج ٦ ص ٨٥/١٠١. تفسير ابن ڪثير ج ٢ ص ٨٦ ـ ٨٢. تفسير سمرقندي ج ١ ص ٤٥٧ ۽ ٢٠٣. احڪام القرآن ـ ابوبڪر جصاص ج ٢ ص ١٠ ـ ٣. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ١ ص ٤١٤ ـ ٤١٣. روضة الاحباب "سيد جمال الدين" ج ١ ص ٢٠٠.

(١) اها روايت حافظ مغلطائي ۽ علامہ دمياطيءَ پنهنجي ڪتابن ۾ نقل ڪئي، جنهن جو حوالو "قسطلاني" بہ ڏنو آهي. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ١ ص ٥١١.

(٢) سورة المائده آيت ٩٠ پاره ٧.

"اي ايمان وارؤ! اهو شراب ۽ جوئا ۽ اهي آستان ۽ ڊارا سيئي گندا شيطاني ڪم آهن. انهن کان پاسو ڪريو. اميد تہ توهان ڪاميابي ماڻيندؤ."

چيو وڃي ٿو تہ هن آيت ۾ شراب حرام هجڻ جا پارهن يا ان کان مٿي سبب ڄاڻايا ويا، جنهن جا تفصيل مفسرن طرفان ٻڌايا ويا آهن.

ڪجھ صحابي سڳورن جي باري ۾ سوال

* هن سال جڏهن شراب جي حرام هجڻ وارو حڪم نازل ٿيو تڏهن ڪجهہ صحابي سڳورا پنهنجي انهن ساٿين بابت ويچار ۾ پئجي ويا، جيڪي هن حڪم کان اڳ "غزوه احد" جي موقعي تي شهيد ٿيا هئا يعني هو پڇڻ لڳا تہ، "اهي ماڻهو جن "احد" واري ڏهاڙي شراب واپرايو ۽ ان حالت ۾ ئي شهيد ٿيا، پوءِ ڇا هو ان ڏس ۾ ڏوهي شمار ٿيندا؟" [1] ان موقعي تي الله تعاليٰ طرفان هيءَ آيت نازل ٿي:

لَيْسَ عَلَى الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ جُنَاحٌ فِيْمَا طَعِمُوْٓا اِذَا مَا اتَّقَوْا وَّ اٰمَنُوْا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ. [2]

"اهي، جن ايمان آندو ۽ نيڪ عمل ڪيا انهن تي ڪو گناه نہ آهي، جيڪي اڳ انهن واپرايو. پر انهيءَ شرط سان تہ اڳتي هو انهن ڳالهين کان پاڻ بچائيندا ۽ ايمان تي پختا ٿي بيهندا ۽ نيڪ ڪم ڪندا."

صَلٰوة الخوف جو حڪم

* هن سال هڪ روايت مطابق "صلٰوة الخوف" وارو حڪم نازل ٿيو. جڏهن تہ ٻي روايت مطابق اهو حڪم سن ستين هجريءَ دوران نازل ٿيو. جنهن جا تفصيل سن ٻي هجريءَ جي واقعات ۾ بيان ٿي چڪا آهن.

سنگسار جو واقعو

* هن سال نبي اڪرم صلي الله عليه وسلم جن جي حڪم سان هڪ يهودي مرد ۽ عورت کي سنگسار ڪيو ويو. [3]

---

(١) المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ١ ص ٥١٢.

(٢) سورة المائده آيت ٩٣ پاره ٧.

(٣) اها روايت حضرت عبدالله بن عمر رضہ کان "صحيح بخاري" ۾ هن ريت نقل ڪئي وئي آهي تہ، "هڪ يهودي ۽ يهودياڻيءَ کان جڏهن زنا جو ڏوه سرزد ٿيو، تہ ڪين پاڻ ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ فيصلي لاءِ آندو ويو. ان موقعي تي ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ کانئن سوال پڇيو تہ، "ان ڏوه بابت اوهانجي ڪتاب ڪهڙي سزا تجويز ڪئي آهي؟" ان تي اهي يهودي چوڻ لڳا تہ، "اسان جا عالم ان جي سزا ۾ منهن ڪارو ڪري پوءِ ڪوڙا هڻائيندا آهن."

اهو جواب ٻڌي حضرت عبدالله بن سلام چيو، "اي خدا جا رسول ﷺ! ڪين چئو تہ تورات کڻي اچن."

جنهن کانپوءِ هو تورات کڻي آيا ۽ انهن منجهان هڪ ڄڻي سنگسار واري آيت مٿان هٿ رکي ان جو اڳيون حصو بہ پڙهي ويو تہ پويون حصو بہ. اهو ڏسي عبدالله ابن سلام چوڻ لڳو تہ "اي يهودي پنهنجو هٿ پاسي ڪر."

جنهن کانپوءِ ڏنو ويو تہ سندس هٿ هيٺان جيڪي اکر لکل هئا، انهن ۾ زناڪاريءَ لاءِ سنگسار جو حڪم ڏنو ويو هو.

جنهن کانپوءِ رسول انور ﷺ جن جي حڪم سان ڪين ان ميدان ۾ سنگسار ڪيو ويو، جتي پٿرن کي گهڙي سرون

سيدنا حُسَيْن (١) ابن عَلي رضہ جو جمڻ

*** هن سال حضرت عَلي رضہ جن جي گهر سيدنا حُسَيْن ابن عَلي رضہ جن ڄاوا. سندن جمڻ جي تاريخ شَعْبَان مهيني جي پنجين ڏڏائي ويئي آهي. جڏهن تہ ڪن روايتن ۾ وري شعبان جي ٽين تاريخ بہ بيان ڪئي ويئي آهي.**

تيار ڪيون وينديون هيون. اها جاء مديني شريف ۾ مسجد نبوي ﷺ ۽ بازار جي وچ ۾ هئي.

"ديار بڪريء" پنهنجي تاريخ ۾ ڄاڻايو آهي تہ هي واقعو هن سال ذوالقعد جي مهيني ۾ پيش آيو هو.

صحيح بخاري ج ٦ ص ١٧٧، تاريخ الخميس ديار بڪري ج ١ ص ٣٦٧، روضة الاحباب "سيد جمال الدين" ج ١ ص ١٩٩.

(١) ابوعبدالله امام حسين ابن علي بن ابوطالب بن عبدالمطلب بن هاشم رضہ ٽين شعبان سن چوٿين هجريء بمطابق جنوري ٦٢٦ع ڌاري مديني منوره ۾ ڄائو. ڪن راوين پنجين شعبان جي تاريخ بہ نقل ڪئي آهي.

سيدنا حسين رضہ جڏهن ڄائو تہ سندن ناني سائينء ﷺ جن سڄي ڪن ۾ اذان ۽ کٻي ڪن ۾ اقامت چئي. ستين ڏينهن تي هن ٻار جو طهر بہ ٿيو. نالو بہ رکيو ويو تہ عقيقو بہ ڪيو ويو، جنهن ۾ ٻہ دنبا ذبح ٿيا ۽ ان سان گڏ ٻارڙي جي جهنڊ لهرائي اهي وار چانديء ۾ توري ٻوء چاندي خيرات ڪئي ويئي ۽ وار زمين ۾ پوريا ويا.

سيدنا حسين رضہ جا ابتدائي حالات ۽ واقعات اهي ساڳيا ئي آهن، جيڪي سيدنا حسن رضہ جي باب ۾ بيان ٿي چڪا آهن، جن جي ورجاء جي ضرورت نہ آهي، باقي امام حسين رضہ جي ذاتي زندگي جا اهم واقعا امام حسن رضہ جي شهادت کانپوء شروع ٿين ٿا. امام حسن رضہ جي خلافت تان هٿ کڻڻ کانپوء سمورا اهل بيت مديني موٽي آيا. حضرت علي رضہ جي خلافت، شهادت، ان کانپوء حضرت حسن رضہ جي خلافت تان دستبرداري اهي سمورا واقعا امام حسين رضہ جي شعوري زندگيء ۾ پيش آيا پر ان وقت وڏي ڀاء جي موجودگيء ۾ هن ڪڏهن بہ ڀاء جي راء کي ٻوڙي نہ رکيو، پر ڀاء جي شهادت کانپوء هو نہ فقط خود مختار هو پر پنهنجي ڪٽنب جو وڏو بہ هو، جنهن کي ٻئي جي راء جي پابندي قبول ڪرڻ جي ضرورت نہ هئي پر ٻيا سندس پويان هلڻ جا پابند هئا.

بهرحال جڏهن يزيد کي ولي عهد نامزد ڪيو ويو تہ اها ڳالهہ سيدنا حسين رضہ کي نہ آئڙي، آخر اِڪتي جڏهن امير معاويہ رضہ جي وفات کانپوء يزيد مسلمانن جو حاڪم بڻيو ۽ مديني جي گورنر وليد بن عتبہ ڏانهن پيغام موڪليائين تہ هو سيدنا حسين رضہ حضرت عبدالله ابن عمر رضہ ۽ حضرت عبدالله ابن زبير رضہ کان سندس حق ۾ بيعت وٺي تہ انهن سيني بيعت ڪرڻ کان انڪار ڪيو. اهڙي ريت خود ڪوفي وارن بہ دل سان يزيد جي حڪومت کي تسليم نہ ڪيو ۽ ان جي نتيجي ۾ هنن سيدنا حسين رضہ کي خطن جي ذريعي آماده ڪيو تہ هو سندن قيادت ڪرڻ ۽ موجوده حڪومت کي هٽائڻ خاطر ڪوفي اچي. جنهن ڪري امام حسين پهريان مسلم بن عقيل کي سفير طور عراق اماڻيو تہ اتي بيشمار ماڻهن امام حسين رضہ جي طرفان ابن عقيل جي هٿ تي بيعت ڪئي.

ابن زياد کي جڏهن اها خبر پئي تہ هن مسلح دستا موڪلي هن بيعت ڪرڻ وارن کي نہ فقط ڊيڄاريو ۽ هيسايو پر انهن مان ڪيترن کي گرفتار بہ ڪيائين مگر ان ڳالهہ جو ماڻهن مٿان ڪو خاص اثر نہ ٿيو ۽ سيدنا حسين رضہ جي حمايت ڪرڻ وارن جي تعداد ۾ ڏينهون ڏينهن واڌارو پئي ٿيو. ابن زياد ۽ سندس ساٿين جڏهن حالتن کي ڪنٽرول کان ٻاهر ٿيندي ڏٺو تہ مسلم بن عقيل کي شهيد ڪرائي ڇڏيائون. هوڏانهن ڪوفي وارن جو اصرار جاري رهيو تہ سيدنا حسين رضہ ڪوفي اچي. آخر حسين سائين رضہ ويهن ڏينهن جو سفر طئي ڪري ڪربلا پهتو. جتي يزيد جي فوجين کيس اڳتي وڌڻ نہ ڏنو ۽ سندس لشڪر جو گهيرو ڪيو ويو. ان وقت تائين عمر بن سعد جي اها ڪوشش

سيده زَيْنَب رضہ جي وفات

* هن سال ام الـمؤمنين سيده زَيْنَب بنت خُزَيْمَہ رضہ هن جهان مان لاڏاڻو ڪيو. صحيح روايت مطابق هي واقعو ربيع الاول ۾ هڪ ٻي روايت موجب ربيع الآخر جي مهيني ۾ پيش آيو [(١)] جنهن جي تفصيل هن باب جي ٽئين فصل ۾ بيان ڪئي وئي آهي.

حضرت اَبُو سَلْمَہ رضہ جي وفات

* هن سال "جمادي الاول" جي مهيني ۾ اَبُوسَلْمَہ عَبْدُالله رضہ بن عَبْدُالْاَسَد قُريشي مَخْزُوْمِي وفات ڪري ويو. جيڪو ام الـمؤمنين اُمِّ سَلْمَہ رضہ جو پهريون گهروارو هو.

سندس موت جو ڪارڻ اهو ٿيو جو سن ٽئين هجريءَ دوران "غزوه احد" ۾ ڪيس هڪ زخم رسيو هو. جيڪو هن سال وري اٿلي پيو. جنهن ڪري جمادي الاول جي پڄاڻيءَ ڪان هڪ رات اڳ يا ٻي روايت مطابق جمادي الآخر جي اٺين تاريخ تي سندس وفات ٿي، اها روايت وڌيڪ صحيح آهي. [(٢)] جڏهن تہ هڪ روايت ۾ سندس وفات سن ٽئين هجريءَ ۾ بہ ٻڌائي وئي آهي. بهرحال سندس وفات

رهي تہ لڙائيءَ بدران ڳالهين ذريعي مسئلن جو حل ڳولهجي.ان لاءِ سيدنا حسين رضہ ۽ ابن سعد جي وچ ۾ ڪافي ملاقاتون ٿيون مگر مسئلي جو ڪوبہ حل نہ نڪتو. جو تہ هن طرف ابن زياد مڪڙي ٿي شرط تي زور پريو بيٺو هو تہ سيدنا حسين رضہ سندس هٿ تي يزيد جي بيعت ڪري. امام حسين رضہ ان بيعت جي مقابلي ۾ شهادت کي ترجيح ڏني ۽ پوءِ باقاعده لڙائي شروع ٿي. هڪ طرف سلطنت جو لشڪر ٻئي طرف سيدنا حسين رضہ ۽ سندس چند جانثار ساٿي! بهرحال ايمان ۽ اصول جي زور تي سيدنا حسين رضہ نهايت جرئت ۽ بهادريءَ سان وڙهندي جام شهادت نوش ڪيو. اهو واقعو ڏهين محرم سن ايڪهٺ هجريءَ واري ڏينهن پيش آيو. حسين رضہ جو اهو ايثار تاريخ اسلاميءَ ۾ اڄ تائين يادگار آهي. جنهن جو مثال ڪنهن ٻئي هنڌ ملڻ مشڪل آهي.

حضرت امام حسين رضہ جا فضائل ۽ مناقب تاريخ، رجال ۽ حديث جي ڪتابن ۾ موجود آهن. هو سڄي زندگي ديني احڪام جي سختيءَ سان پابندي ڪندو رهيو.

مديني جا ماڻهو ديني مسئلا قرآني آيات جي تشريح ۽ احاديث رسول ﷺ سمجهڻ لاءِ سندن خدمت ۾ ايندا هئا. هو اڪثر وقت عبادت ۽ رياضت ۾ گذاريندا هئا. ڪثرت سان روزا رکڻ ۽ نفل پڙهڻ سندن خاص عادت هئي. رات جو تهجد جي نماز بہ پابنديءَ سان ادا ڪندا هئا.

ڪربلا جي ميدان ۾ ايترين سختيون سهندي بہ ڪڏهن ڪا نماز قضا نہ ڪيائون. الله جي ذات تي ڪين ڪامل يقين هوندو هو. انڪري ڪڏهن بہ ڪنهن باطل قوت آڏو نہ جهڪيا. برائي کي اڳتي وڌي هٿ سان روڪڻ سندن زندگيءَ جو اصول ۽ سندن ايمان جي علامت هئي.

الاستيعاب "ابن عبدالبر" ج ١ ص ٤٤٢ ـ ٤٤٧. الاخبار الطوال دينوري ص ٢٢٩ ـ ٢٨٣. مرآة الجنان يافعي ج١ ص ١٠٨ ـ ١١١. تاريخ الخميس ديار بکري ج ٢ ص ٢٩٧ ـ ٣٠٠. سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ١١ ص ١٧١ ـ ١٨١.

(١) "عيون الاثر" ابن سيد الناس ج ٢ ص ٣٩٦. تاريخ الخميس "ديار بکري" ج ١ ص ٤٦٣. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ٢ ص ٨٩.

(٢) سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ١١ ص ١٨٧.

کانپوءِ حضرت اُمِّ سَلَمَہ رضہ چار مهينا ۽ ڏهہ ڏينهن عدت ۾ ويهي پوءِ سرور عالم ﷺ جن سان نڪاح ڪيو ۽ هن ئي سال اوڻٽيهين شوال تي لائون لڌائين. (١) جيئن حافظ ابن ڪثير پنهنجي تاريخ

(١) ام سلمہ اصلي نالو هند بنت ابو اميہ بن مغيره بن عبدالله جو تعلق قريش قبيلي جي مشهور شاخ "بنو مخزوم" وارن سان هو جڏهن تہ سندس امڙ جو نالو عاتڪہ بنت عامر بن ربيعہ ٻڌايو ويو آهي.

هند جو پهريون نڪاح پنهنجي ئي خاندان جي هڪ نيڪ نوجوان عبدالله بن عبدالاسد سان ٿيو. جيڪو نبي انور ﷺ جو ڦپاٽ يعني حضرت عاتڪہ بنت عبدالمطلب جو پٽ هو، هن گهر مان هند کي چار ٻار يعني ٻہ نياڻيون ۽ ٻہ پٽ ڄاوا، جن جا نالا دره، زينب، سلمہ ۽ عمر ٻڌايا ويا آهن.

بعثت نبوي ﷺ جي شروعاتي دور ۾ ئي اسلام جو آفاقي پيغام جڏهن هند ۽ عبدالله جي ڪنن تائين پهتو تہ هنن ٻنهي بنا ڪنهن دير جي ان کي قبول ڪيو. سندن شمار سابقون الاولون ۾ ٿيندو آهي. ڪين ٻن هجرتن ۽ ٻن قبلن ڏانهن منهن ڪري نماز پڙهڻ جو شرف بہ حاصل آهي.

صحيح مسلم ۾ ابن ابي خيثمہ کان روايت آهي تہ عورتن ۾ حضرت ام سلمہ کي پهرين مهاجر عورت جو اعزاز حاصل آهي.

حبش ۾ قيام دوران ئي ڪيس اهو پٽ ڄائو جنهن جو نالو "سلمہ" رکيو ويو ۽ پوءِ هن زال مڙس جي ڪنيت ام سلمہ ۽ ابو سلمہ مشهور ٿي. حبش ۾ ڪجهہ وقت گذارڻ کانپوءِ هي ٻئي زال مڙس مڪي موٽي آيا ۽ پوءِ اتان وري مديني ڏانهن هجرت ڪيائون.

جهاد جي حڪم ملڻ کانپوءِ حضرت ابو سلمہ رضہ بہ ٻين مجاهدن وانگر جهاد ۾ شامل رهيو. بدر توڙي احد جي موقعن تي هن نهايت جرئت ۽ بهادري سان دشمن جو مقابلو ڪيو ۽ احد جي ميدان ۾ سندس ٻانهن ۾ هڪ زهريلو تير لڳو، جنهن ڪيس زخمي ڪري ڇڏيو پر علاج کانپوءِ سندس اهو ڦٽ وقتي طور ڇٽي ويو.

سرور عالم ﷺ جن چوٿين هجريءَ جي محرم جو چنڊ ڏسي ابو سلمہ رضہ کي هڪ "سريہ" جو سرواڻ بنائي "قطن" ڏانهن اماڻيو. هن سفر ۾ اوڻٽيهہ راتيون هو مديني کان ٻاهر رهيو ۽ پوءِ جڏهن گهر واپس وريو تہ سندس اهو "احد" وارو ڦٽ وري اٿلي پيو ۽ پوءِ اهو زهر سڄي جسم ۾ ڦهلجي ويو ۽ ابن جوزيءَ جي روايت مطابق هن ئي سال جمادي الآخر جي اٺين تاريخ هن مجاهد دنيا مان موڪلايو. انا لله وانا اليه راجعون. ان وقت سندس گهر واري "ام سلمہ" پيٽ سان هئي. "ابوسلمہ" جي وفات جي ڏکدائڪ خبر جڏهن سيد الانبياء ﷺ جن تائين پهتي تڏهن سندن جاءِ تي پهچي ام سلمہ ۽ سندس ٻارن سان همدردي ڪيائون ۽ پوءِ جنازي نماز پڙهايائون. هڪ روايت مطابق هن نماز ۾ پاڻ سڳورن ﷺ جن نوَ تڪبيرون هنيون، نماز کانپوءِ جڏهن صحابي سڳورن وڌيڪ تڪبيرن جو سبب پڇيو تہ پاڻ ڪريمن ﷺ جن فرمايو تہ "ابوسلمہ" هزار تڪبيرن جو حقدار هو.

مڙس جي وفات کانپوءِ "ام سلمہ رضہ" جو ڪو ٻيو ڪوبہ مدد ڪرڻ وارو ڪونہ هو. اسلام لاءِ هن زال مڙس جي قربانين کي ياد ڪندي پاڻ سڳورن ﷺ حضرت عمر رضہ جي معرفت "ام سلمہ رضہ" ڏانهن نڪاح جو پيغام موڪليو جيڪو هن قبول ڪيو ۽ شوال مهيني جي اناويهين تاريخ هن ام المؤمنين جو اعزاز حاصل ڪيو.

نڪاح کانپوءِ حضرت زينب بنت خزيمہ رضہ جو حجرو سندس حوالي ڪيو ويو. جيڪا ڪجهہ وقت اڳ گذاري وئي هئي. نڪاح کانپوءِ پهرين ڏينهن کان ئي هي بيبي سڳوري پنهنجي گهر جو ڪم ڪار پاڻ ڪندي هئي. گهڻو وقت عبادت ۽ رياضت ۾ گذاريندي هئي. گهڻا نفل بہ پڙهندي هئي تہ هر مهيني ۾ ٽي نفلي روزا پڻ رکندي هئي. جيڪو سوالي سندس دروازي تي ايندو هو تہ ڪوشش ڪري ان کي خالي نہ موٽائيندي هئي.

پاڻ ڪريمن ﷺ جن جون ڳالهيون نهايت غور سان ٻڌي انهن مان فقهي مسائل بہ حل ڪندي هئي تہ فتاوي بہ

"البداي والنهاي" ۾ بيان ڪيو آهي ۽ اهائي روايت وڌيڪ صحيح آهي. (1) جڏهن ته هڪ ٻي روايت ۾ ان شاديءَ جو سال ٽين هجري ٻڌايو ويو آهي.

امهات المؤمنين مان حضرت اُمِّ سَلْمَہ رضہ سڀني کان وڌي جمار ماڻي. هڪ صحيح روايت مطابق سندن وفات سن ٦٢ هجريءَ ڌاري يزيد بن مُعَاوِيَہ جي حڪومت ۾ سيدنا حُسَيْن ابن علي رضہ جي شهادت کان بہ ٽيرهن مهينا پوءِ ٿي هئي (2) جڏهن ته ٻئي پاسي وري ﭘاڻ ڪريم ﷺ جن جي وصال کانپوءِ اُمَّهَاتُ الْمُؤْمِنِيْن مان سڀ کان پهريان زينب بنت جحش رضہ وفات ڪئي هئي. اهو واقعو سيدنا عمر بن خطاب رضہ جي خلافت دوران پيش آيو. (3)

عَبْدُاللّٰه رضہ بن هِشَام جو جمڻ

* هن سال عَبْدُالله رضہ بن هِشَام بن عُثْمَان قُرشي تَيمِيّ ڄائو. جيڪو زُهْرَه بن مَعْبَد جو ڏاڏو هو. هي اهو شخص آهي جنهن کي ننڍپڻ ۾ سندس ماءُ زَيْنَب رضہ بنت حُمَيْد نبي ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ ڪٺي آئي ۽ ﭘاڻ ڪريم ﷺ هن ٻار جي مٿي تي هٿ گهمايو ۽ سندس حق ۾ دعا بہ فرمائي. (4)

حضرت عليءَ رضہ جي امڙ جي وفات

* هن سال حضرت فَاطِمَہ رضہ بنت اَسد بن هَاشِم بن عَبْد مَنَاف جيڪا حضرت علي سائينءَ رضہ جن جي امڙ هئي، هن جهان مان لاڏاڻو ڪيو. (5)

ڏيندي هئي. قرآن مجيد جي تلاوت جو بہ کيس بيحد شوق هو. ﭘاڻ سڳورن ﷺ جي انداز ۾ قراءت ڪندي هئي.

امهات المؤمنين ۾ سيده عائشہ صديقہ رضہ کانپوءِ علم ۽ فضل جو ڪمال هن بيبيءَ سڳوري کي ئي حاصل هو. سيده ام سلمہ کان نبي انور ﷺ جن جون ٽي سؤ اٺهتر حديثون روايت ڪيون ويون آهن.

ﭘاڻ سڳورن ﷺ جن جي وصال کانپوءِ هي بيبي سڳوري اٽڪل اڌ صديءَ تائين حيات رهي ۽ مختلف ديني معاملات ۾ امت جي رهنمائي ڪندي رهي. امهات المؤمنين ۾ سڀ کان آخر ۾ حضرت ام سلمہ رضہ وفات فرمائي.

ابن حبيب ۽ ابن العماد حنبلي سندس وفات جو سال ايڪهٺ يا اٺهٺ هجري ٻڌايو آهي وفات وقت سيده ام سلمہ جي عمر اٽڪل چوراسي ورهيہ هئي. سندس جنازي نماز حضرت ابوهريره رضہ پڙهائي. جنهن کانپوءِ ميت کي جنت البقيع ۾ دفن ڪيو ويو.

ڪتاب المحبر ابن حبيب ص ٨٥ ـ ٤٢. تلقيح ابن جوزي ص ٢١. شذرات الذهب ابن العماد ج ١ ص ١٢٤. عيون الاثر ابن سيد الناس ج ٢ ص ٣٩٨ ـ ٣٩٨. اسد الغابہ ابن الاثير ج ٧ ص ٢٧٣ ـ ٢٧١. الاصابہ ابن حجر ج ۴ ص ۴٦٠ ـ ۴٥١. الاستيعاب ابن عبدالبر ج ۴ ص ۴٩٣.

(1) البدايہ والنهايہ حافظ ابن ڪثير ج ۴ ص ٩٣ ـ ٩٢. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ٢ ص ٨٥.

(2) الاصابہ "ابن حجر" ج ۴ ص ۴٦٠. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ١ ص ۴٦٧.

(3) تاريخ الخميس ديار بڪري ج ١ ص ۴٦٧.

(4) اسد الغابہ ابن الاثير ج ٣ ص ۴٢١. الاصابہ ابن حجر ج ٢ ص ٧٨ ـ ٢٧٧.

(5) الاستيعاب ج ۴ ص ۴٦ ـ ۴۴٥. اسد الغابہ ابن الاثير ج ٧ ص ٣٦ ـ ٢٣٥.

هڪ منافق جو قتل

* هن سال طعيمة بن اُبيرق نالي هڪ شخص حضرت قَتَادَه بن نُعْمَان اَنْصَارِيءِ جي گهران هڪ ڍال چورائي. پاڻ ڪريم ﷺ جن جي عدالت مان ان شخص جي هٿ ڪپڻ جو حڪم ڏنو ويو، جنهن تي هو هتان ڀڄي وڃي مڪي ۾ لڪيو ۽ اتي بہ وري چوري ڪيائين. جنهن تي مڪي وارن ڪيس مورڳو قتل ڪري ڇڏيو. (١) نبي ڪريم ﷺ جن ان ڳالهہ تي مڪي جي مشرڪن سان مقابلي ڪرڻ جو ارادو ڪيو، ڇو جو هن هٿ ڪپڻ بدران هڪ شخص کي قتل ڪيو هو، ان موقعي تي خدا تعاليٰ طرفان هيءَ آيت نازل ڪئي وئي.

وَلَا تُجَادِلْ عَنِ الَّذِيْنَ يَخْتَانُوْنَ اَنْفُسَهُمْ. (٢)

”۽ اوهان جهڳڙو نہ ڪيو انهن جي طرفان جن خيانت ڪئي، پنهنجو پاڻ سان.“

سَرِيَّہ بِئرمَعُوْنَہ جا ڪجهہ واقعات

* هن سال ستر قارين (قرآن جي قراءت ڪرڻ وارن) جي هڪ جماعت ”بِئْرِمَعُوْنَہ“ ڏانهن رواني ٿي. هن سَرِيَّہ کي تاريخ ۾ ”سَرِيَةُ الْقُرَّآء“ جي نالي پنيان بہ ياد ڪيو ويندو آهي.

هن ”سَرِيَّہ“ ۾ شامل سمورا مؤمن شهيد ٿي ويا. سواءِ هڪ شخص عمرو رضہ بن اميہ ضمري جي جيڪو بچي ويو ۽ پنٽي موٽي اچي ان دل ڏاريندڙ واقعي جو احوال سرور عالم ﷺ جن کي ٻڌايائين. (٣)

* هن سال ”سَرِيَّہ بِئْر مَعُوْنَہ“ ۾ حضرت عَامِر بن فُهَيْرَه رضہ بہ شهيد ٿي ويو، جيڪو حضرت اَبُوْبَكْر صِدِّيْق رضہ جو آزاد ڪيل غلام هو. (٤) ساڻس گڏ بہ ٻيا اهڙا صحابي بہ شهيد ٿيا، جيڪي حضرت اَنَس بن مَالِڪ رضہ جا ماما هئا. سندن نالا حَرَام بن مِلْحَان ۽ سليم بن مِلْحَان ٻڌايا ويا آهن. (٥)

* هن سال ”بِئْر مَعُوْنَہ“ واري واقعي کانپوءِ نبي ڪريم ﷺ جن فجر جي نماز ۾ ”قُنُوْتِ نَازِلَہ“ پڙهڻ جي شروعات ڪئي ۽ اهو سلسلو سڄو مهينو جاري رهيو.

پاڻ ڪريم ﷺ جن رعل، ذَكْوَان، عَقَبَہ. لحيان قبيلن جي انهن ظالمن لاءِ بد دعا ڪندا رهيا. (جن هي ظلم ڪيو هو).

ان کانپوءِ جڏهن خدا تعاليٰ طرفان هيءَ آيت نازل ٿي:

---

(١) روضة الاحباب ”سيد جمال الدين“ ج ١ ص ١٩٩/٢٠٠.

(٢) سورة النساء آيت ١٠٧ پاره ٥.

(٣) مغازي رسول الله ﷺ عروه ابن زبير ١٧٩، سيرة ابن هشام ج ٣ ص ١٩٤. البدايہ والنهايہ ” ابن ڪثير“ ج ٤ ص ٧٥، عيون الاثر ”ابن سيد الناس“ ج ٢ ص ٦٨.

(٤) تاريخ الخميس ”ديار بڪري“ ج ١ ص ٤٥٢، عيون الاثر ”ابن سيد الناس ج ٢ ص ٦٩

(٥) سبل الهدي والرشاد ”شامي“ ج ٦ ص ٦٢.

"لَيْسَ لَكَ مِنَ الْاَمْرِ شَيْءٌ اَوْ يَتُوْبَ عَلَيْهِمْ اَوْ يُعَذِّبَهُمْ" [1]

"اوهان کي ان معاملي ۾ ڪو اختيار نہ آهي، اهوئي کين معاف ڪري يا سزا ڏئي."

تڏهن اهو سلسلو بند ڪيائون، جيئن صحيح بخاري وغيره ۾ روايتون موجود آهن. [2]

حضرت خُبَيْب رضہ ۽ زَيْد رضہ جي شهادت جا ڪجهہ واقعا

* هن سال صفر جي مهيني ۾ خُبَيْب بن عَدِيّ رضہ ۽ زَيْد بن دَثِنَہ رضہ کي مکي ۾ شهيد ڪيو ويو، جنهن جو احوال "سَرَايَا" واري باب ۾ بيان ٿي چڪو آهي.

* هن سال حضرت خُبَيْب بن عَدِيّ رضہ کي جڏهن مشرڪن قتل ڪرڻ چاهيو تہ هن ان کان اڳ ٻہ رڪعتون نماز ادا ڪئي، ان ڪانپوءِ اهي ٻہ رڪعتون هر اهڙي مؤمن لاءِ سنت جو درجو رکن ٿيون، جنهن کي زوريءَ قتل ڪيو وڃي. اهو انڪري تہ اهڙو عمل نبي اڪرم ﷺ جن جي زندگي ۾ ڪيو ويو ۽ پاڻ سڳورن ﷺ ان عمل کي پسند فرمايو. [3]

* هن سال مشرڪ جيئري جاڳندي حضرت خُبَيْب رضہ کي "تَنْعِيْم" نالي ماڳ تي وٺي ويا ۽ اتي وڃي ڪبس سوريءَ تي چاڙهيائون.

"اسلام" ۾ هي پهريون شخص هو جنهن سوريءَ تي سر ڏنو.

حضرت خُبَيْب رضہ کي جڏهن سوريءَ تي چاڙهيو ويو تڏهن سندس منهن مبارڪ کي ڪافرن قبلي کان ڦيرائي ٻئي طرف ڪيو هو، پر پوءِ اها سوريءَ واري ڪاٺي ڦري ويئي ۽ سندن منهن پنهنجو پاڻ قبلي ڏانهن ٿي ويو. ان واقعي کي سندن ڪرامت سمجهيو ويندو آهي. [4]

حضرت خُبَيْب رضہ جي قاتل جو نالو عُقْبَہ بن حَارِث ۽ ڪُنيت اَبُو سَرْوَعَہ آهي، جنهن اڳتي هلي اٺين هجري دوران اسلام قبول ڪيو جنهن جو ذڪر اٺين فصل ۾ ڪيو ويندو.

* هن ئي سال جو واقعو آهي تہ جڏهن رسول خدا ﷺ وٽ اها خبر پهتي تہ حضرت خبيب رضہ کي سوريءَ تي چاڙهي شهيد ڪيو ويو آهي، تڏهن پاڻ صحابي سڳورن کان سوال ڪيائون: "اوهان منجهان اهو ڪير آهي، جيڪو خبيب جي لاش کي سوريءَ تان لاهي هتي پهچائي."

اهو ٻڌي حضرت زُبَيْر بن عَوام رضہ ۽ مِقْدَاد بن اَسْوَد رضہ وراڻيو، "اهو ڪم اسان ڪنداسون."

ان ڪانپوءِ هنن سفر جو سانباهو ڪيو، تانجو شهادت جي چاليهي گذرڻ ڪانپوءِ هڪ رات هو وڃي "تَنْعِيْم" پهتا. چا ڏسن تہ لاش اڃان ئي تازو لڳو پيو آهي، جيئن پهرين ڏينهن تي هجڻ ڪپي ۽ ان ۾ ڪابہ تبديلي نہ آئي آهي. سندس هٿ ۾ هڪ ڏک آيل هو جتان رت ڳڙي رهيو هو، جنهن جو رنگ ريتو ۽ خوشبوءِ مشڪ جي مثل هئي. لاش جي چوڌاري ستر مشرڪ ستا پيا هئا. هنن لاش کي

---

(۱) سوره آل عمران آيت ۱۲۸ پاره ۴.

(۲) صحيح بخاري "ڪتاب المغازي" ج ۲ ص ۳۰ ـ ۲۷.

(۳) الروض الانف "سُهيلي" ج ۳ ص ۲۳۵، تاريخ طبري ج ۲ ص ۲۱۵. سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ٦ ص ۴۳، المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ۱ ص ۴۲۲.

(۴) سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ۲ ص ۴۵.

اتان لاٿو، جنهن کي حضرت زبير رضہ پنهنجي گهوڙي تي رکيو. پوءِ هو اتان روانا ٿيا ۽ اچي مديني پهتا. (١)

ان موقعي تي خدا تعاليٰ طرفان حضرت زُبَيْر رضہ ۽ مقداد رضہ جي حق ۾ هيءَ آيت نازل ٿي:

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَّشْرِيْ نَفْسَهُ ابْتِغَآءَ مَرْضَاتِ اللهِ. (٢)

"۽ انسانن مان ڪو اهڙو بہ آهي جيڪو الله جي رضا ماڻڻ خاطر پنهنجي جان بہ قربان ٿو ڪري ڇڏي."

عَبْدُالرَّحْمٰن بن زيد رضہ جو جنم

* هن سال عَبْدُالرَّحْمٰن بن زَيْد رضہ بن خَطَّاب رضہ قُرَشِي عَدَوِيّ رضہ ڄائو، جيڪو امير المؤمنين عمر بن خطاب رضہ جو ڀائيٽيو هو. نبي ڪريم ﷺ جن جي وصال وقت عَبْدُالرَّحْمٰن بن زَيْد رضہ جي ڄمار ڇهہ ورهيہ هئي. اڳتي هلي حضرت عُمر رضہ پنهنجي نياڻي فاطمہ رضہ جو نڪاح پنهنجي هن ڀائيٽي سان ڪيو، جنهن مان عبدالله بن عبدالرحمٰن ڄائو. (٣)

نماز ۾ قصر جو حڪم (٤)

* هن سال سفر دوران نماز ۾ قصر ڪرڻ جو حڪم هن آيت ذريعي نازل ڪيو ويو:

(١) سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ٦ ص ٤٤.

(٢) سوره بقره آيت ٢٠٧ پاره ٢.

(٣) اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٣ ص ٢٩٥.

(٤) ابن الاثير جي روايت مطابق تہ اهو حڪم هن سال نازل ٿيو. جڏهن تہ دولابيءَ جو قول آهي تہ اهو حڪم ٻي هجريءَ جي ربيع الآخر واري مهيني ۾ نازل ٿيو، جنهن جي ذريعي مسلمانن کي حڪم ڏنو ويو تہ امن جي حالت ۾ جڏهن اوهان سفر ڪريو تہ پوءِ ظهر، عصر ۽ عشاء جي نمازن ۾ چئن جي بجاءِ ٻہ رڪعتون فرض ادا ڪريو. باقي جنگ جي حالت بابت وضاحت هن کان اڳ "صلوٰة الخوف" واري جاءِ تي ٿي چڪي آهي.

مٿين آيت ۾ "فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ" مان ڪن عالمن اهو نتيجو بہ ڪڍيو آهي تہ سفر ۾ نماز قصر ڪرڻ جو حڪم نہ پر اجازت آهي، هاڻي جيڪو ان تي عمل ڪري يا نہ اهو هر ڪنهن جي مرضيءَ تي ڇڏيل آهي. البت امام ابوحنيفہ وٽ قصر ڪرڻ واجب آهي ۽ امام مالڪ بہ ان راءِ جو قائل نظر اچي ٿو.

سفر جو مقدار- هاڻي سوال ٿو پيدا ٿئي تہ ڪيتري سفر دوران نماز ۾ قصر ڪرڻ کپي؟

ان ڏس ۾ اڪثر فقيهن وٽ هڪ ڏينهن رات (پيدل يا اٺ تي) سفر ڪرڻ جيتري پنڌ تي قصر ڪري سگهجي ٿو، جيئن حضرت عبدالله ابن عباس کان منقول آهي ۽ امام شافعي بہ ان جي تائيد ڪري ٿو. ان جو اندازو وٺن اٺيتاليهہ ميل يا اٽڪل ستر ڪلو ميٽر ٿيندو.

المواهب اللدنيہ ۾ قسطلاني بہ اٺيتاليهہ هاشمي ميلن تي قصر سمجهي ٿو. "امام ابوحنيفہ" چوونجاهہ ميلن جي سفر دوران قصر جو قائل آهي.

ان کانپوءِ اهو سوال بہ اٿي ٿو تہ قصر نماز ڪيترن ڏينهن تائين پڙهي سگهجي ٿي؟

ان ڏس ۾ امام مالڪ، امام شافعي ۽ امام احمد بن حنبل جو مسلڪ آهي تہ سفر جي شرعي حد ٽن ڏينهن تائين آهي. هاڻي جيڪو جنهن جاءِ تي چئن ڏينهن جي ترسڻ جو ارادو ڪري تہ ان کي پوري نماز پڙهڻ گهرجي. جڏهن تہ

"وَاِذَا ضَرَبْتُمْ فِى الْاَرْضِ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ اَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلٰوةِ.(١)"

"۽ جڏهن اوهان سفر لاءِ نڪرو پوءِ اوهان تي ڪو ڏوهه ناهي جي اوهان (فرض) نماز جي رڪعتن کي گهٽائي پڙهو."

زَيْد بن ثَابِت رض کي حڪم

* هن سال رسول رحمت ﷺ جن حضرت زَيْد بن ثَابِت رضه کي حڪم ڏنو ته هو يهودين جي زبان لکڻ سکي. هڪ روايت مطابق هي واقعو ٽين هجريءَ جو آهي، جيئن ٽين فصل ۾ بيان ٿي چڪو آهي. (٢)

حضرت زَيْنَب رض بنت جَحْش (٣) جو نڪاح

* هن سال ذوالقعد مهيني جي چند رات پاڻ ڪريم ﷺ جن جو نڪاح حضرت زَيْنَب بِنت

امام ابوحنيفه جي راءِ آهي ته پندرهن ڏينهن تائين سفر جي حد آهي، پوءِ جيڪو پندرهن ڏينهن يا ان کان مٿي رهڻ جو ارادو رکي ته اهو قصر نماز نه پڙهي باقي، جيڪڏهن ڪو ماڻهو ڪٿي ڪنهن مجبوريءَ تحت ترسيل آهي پر سندس نيت آهي ته مجبوري ختم ٿيندي ئي هو پنهنجن ماڳن تي موٽي ويندو ته پوءِ ان لاءِ وقت جي پابندي نه آهي ۽ هو سالن تائين قصر نماز پڙهي سگهي ٿو.

سفر دوران جيڪڏهن ڪو ماڻهو اطمينان سان رهيل آهي ۽ مسجد ۾ وڃي هو مقامي پيش امام جي اقتداء ۾ نماز ادا ڪري ٿو ته پوءِ ان شخص کي پوري نماز ادا ڪرڻي پوندي.

سنتون ۽ نفل: - سفر دوران سنتون ۽ نفل ادا ڪرڻ بابت ڪو خاص حڪم نه آهي، اهو مسافر جي سهوليت تي ڇڏيل آهي. باقي نبي ڪريم ﷺ جن جي عمل مان خبر پوي ٿي ته پاڻ فجر جون ٻه سنتون ۽ عشاء جو وتر سفر ۾ به ادا ڪندا هئا.

ان ڏس ۾ امام ابوحنيفه جي اها راءِ وزندار آهي ته سفر جي دوران رستي ۾ نوافل ۽ سنتن جي پابندي لازمي نه آهي باقي جڏهن مسافر پنهنجي منزل تي پهچي ۽ ڪيس اطمينان حاصل هجي ته پوءِ سنتون ۽ نوافل ادا ڪرڻ بهتر آهي.

ان موضوع تي سبل الهدیٰ والرشاد ۾ شامي ج ٨، المواهب اللدنيه ۾ قسطلاني ج ٤، شرح علي المواهب ۾ زرقاني ۽ الجامع الاحڪام القرآن ۾ قرطبي تفصيل سان بحث ڪيو آهي.

(١) سورة النساء آيت ١٠١ پاره ٥.

(٢) تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ١ ص ٤٦٤/٦٥. البدايه والنهايه "ابن ڪثير" ج ٤ ص ٩٢. روضة الاحباب "سيد جمال الدين" ج ١ ص ١٩٩.

(٣) زينب رضه بنت جحش بن رئاب بن يعمر جو نسبي تعلق قريش قبيلي جي شاخ اسد بن خزيمه وارن سان هو. جڏهن ته سندس امڙ جو نالو سيده اميمه بنت عبدالمطلب هو، جيڪا پاڻ ڪريمن ﷺ جي پڦي هئي. اهڙيءَ ريت هيءَ بيبي سڳوري نبي اڪرم ﷺ جن جي ڀاڻيجي هئي.

بعثت نبوي ﷺ کان اڳ جحش بن رئاب ته گذاري ويو هو. باقي سندس ٻارن ٻچن کي الله تعاليٰ اسلام جي نعمت سان نوازيو ۽ هو سمورا شروعاتي دور ۾ ئي دين جي دائري ۾ داخل ٿي چڪا هئا. سندن شمار "سابقون الاولون" ۾ ٿيندو آهي ۽ هجرت جي ٻهرين سال ئي هي خاندان مديني پهتو هو.

مديني ۾ سرور ڪائنات ﷺ جن سيده زينب جو نڪاح پنهنجي پٽيلي ۽ خاص خادم حضرت زيد بن حارث سان ڪرايو، پر هيءَ شادي ڪن سببن ڪري ڪامياب نہ ٿي سگهي. ان ڪري سال جي اندر ئي زيد بن حارث هن بيبي سڳوريءَ کي طلاق ڏيئي ڇڏي. ان وقت سندس عمر چوٽيهہ ورهيہ هئي. هيءَ شادي جيئن تہ پاڻ سڳورن ﷺ جن جي مرضي مطابق ٿي هئي، انڪري ڪين هن شاديءَ جي ناڪام ٿيڻ جو وڏو افسوس هو ۽ ان جي ازالي لاءِ دل ۾ سوچي رهيا هئا تہ الله تعاليٰ طرفان وحي نازل ٿي.

فَلَمَّا قَضٰى زَيْدٌ مِّنْهَا وَطَرًا زَوَّجْنٰكَهَا.

جنهن جي ذريعي ڪين حضرت زينب رضہ سان نڪاح ڪرڻ جي اجازت ڏني ويئي. هن نڪاح جو هڪ مقصد جاهلانہ دور جي ان رسم کي بہ مٽائڻ هو، جنهن جي ڪري ماڻهو پنهنجي پٽيلن جي ڇڏيل زالن سان نڪاح نہ ڪندا هئا. چو تہ هو انهن کي پنهنجي سڳين پٽن جي برابر سمجهندا هئا. الله تعاليٰ هن موقعي تي صاف طور ٻڌايو تہ اوهان فقط پنهنجي حقيقي پٽن جي ڇڏيل زالن سان نڪاح نٿا ڪري سگهو. باقي زيد جيئن تہ نبي ڪريم ﷺ جن جو اصلي پٽ نہ آهي انڪري اهو نڪاح جائز آهي. عدت پوري ڪرڻ ڪانپوءِ پاڻ ڪريمن ﷺ جن جو نڪاح حضرت زينب سان ٿيو. هن موقعي تي ڪافرن توڙي منافقن طرفان وڏا اعتراض اٿاريا ويا، پر الله تعاليٰ هن آيت ذريعي ان معاملي کي صاف ڪري ڇڏيو.

مَا كَانَ مُحَمَّدٌ .... خَاتَمَ النَّبِيّٖنَ.

ترجمو: محمد ﷺ اوهان جي مردن منجهان ڪنهن جو بہ پيءُ نہ آهي پر هو الله جو رسول (ﷺ) ۽ آخري نبي ﷺ آهي.

حضرت زينب رضہ جو حق مهر چار سؤ درهم مقرر ڪيو ويو. هڪ روايت ۾ اهو بہ ٻڌايو ويو آهي تہ هن موقعي تي ئي پاڻ سڳورن ﷺ طرفان سندس نالو "زينب" رکيو ويو. نہ تہ هن بيبيءَ جو اصلي نالو "بره" ٻڌايو ويو آهي.

شاديءَ جي ٻئي ڏينهن تي بهترين وليمي جو اهتمام ڪيو ويو. جنهن ۾ مهمانن کي گوشت ۽ ڪڻڪ جا نان کارايا ويا.

حضرت زينب رضہ نهايت عابده، زاهده، صادقہ عورت هئي ۽ سندس اهي عادتون پاڻ ڪريمن ﷺ کي بہ بيحد پسند هيون ۽ سندس انهن عادتن جي پاڻ سڳور[1] ﷺ جن اڪثر موقعن تي تعريف ڪندا هئا.

حضرت زينب رضہ وٽ جيڪو ڪجهہ هوندو هو اهو الله جي راهہ ۾ خرچ ڪندي هئي. ڪيترن ئي يتيمن ۽ محتاجن جي پرگهور لهندي هئي، انڪري هر وقت مسڪينن جو ميڙ سندس در تي موجود رهندو هو.

حضرت عمر رضہ پنهنجي دور خلافت ۾ سيني امهات المؤمنين لاءِ وظيفو مقرر ڪيو، جنهن مان انهن جو ساليانو خرچ پکو هلندو هو. پر بيبي زينب رضہ وٽ جڏهن بہ اها رقم پهچندي هئي تہ هوءَ غريبن ۾ ورهائي ڇڏيندي هئي. ان ڪانسواءِ واندي وقت ۾ موتين جا هار پوئڻ ۽ چمڙي رڱڻ جو ڪم بہ ڪندي هئي. جنهن ۾ کيس گهڻي مهارت حاصل هئي ۽ ان ڪم مان بہ جيڪا رقم ملندي هئس اها بہ خيرات ڪندي هئي.

امام الانبياء ﷺ جن فرمايو تہ "منهنجي وصال ڪانپوءِ اها گهر واري سڀ کان پهريان مون سان ملندي جنهن جا هٿ ڊگها هوندا." ان اصطلاح جو مطلب هو تہ جيڪا سڀ کان وڌيڪ سخاوت ڪندڙ هوندي ۽ پوءِ ڏٺو ويو تہ وصال نبوي ﷺ کان اٽڪل ست ورهيہ رکي امهات المؤمنين مان سڀ کان اول حضرت زينب وفات فرمائي. اهو واقعو ويهين هجريءَ ڌاري حضرت عمر رضہ جي خلافت واري زماني ۾ پيش آيو. جنهن سال مصر فتح ڪئي ويئي. وفات وقت حضرت زينب رضہ جي عمر ٽيونجاهہ ورهيہ هئي ۽ جنازي نماز بہ عمر فاروق رضہ پاڻ پڙهائي. جنهن ڪانپوءِ ميت کي جنت البقيع ۾ دفن لاءِ آندو ويو، سندس پاڻيٽين زيد، محمد، عبدالله وغيره ميت کي قبر ۾ لاٿو. جيئن تہ بيبي زينب

جَحْش رضہ سان ٿيو. هڪ ٻي روايت مطابق هي نڪاح سن پنجين هجريءَ دوران پڑهيو ويو. [1] پر ٻهرين روايت وڌيڪ صحيح آهي. اُمّ المؤمنين زَيْنَب رضہ جي عمر ان وقت ٣٥ ورهيہ هئي، نبي اڪرم ﷺ جن جي وصال کانپوءِ امهات المؤمنين مان سڀ کان پهريان حضرت زَيْنَب رضہ وفات ڪئي.

پردي جو حڪم [2]

* هن سال جنهن ڏينهن حضرت زَيْنَب بن جَحْش رضہ لاٿون لڌيون، ان ساڳئي ڏينهن تي عورتن لاءِ پردي ڪرڻ جو حڪم نازل ٿيو. هڪ ٻي روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ اهو حڪم سن ٽين هجريءَ دوران نازل ٿيو. ان ڏس ۾ پهرين روايت وڌيڪ صحيح آهي. جنهن جي وضاحت "سيرت شاميءَ" ۾ ڪئي

رضہ جي ڪري پردي جو حڪم نازل ٿيو هو. ان ڪري مرڻ کانپوءِ بہ پردي جو اهتمام ڪيو ويو. ابن الاثير جي روايت مطابق سندس لاش کي هڪ ڏوليءَ ۾ رکي ان جي مٿان چادر وجهي ڍڪيو ويو تہ جيئن ڪنهن نامحرم جي نظر سندس ميت مٿان نہ پئي. ابن حزم جي بقول ام المؤمنين زينب بنت جحش رضہ کان پاڻ ڪريمن ﷺ جون يارهن حديثون روايت ڪيون ويون آهن.

الاستيعاب ابن عبدالبر ج ۴ ص ۴۰۸ ـ ۴۰۶. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ۷ ص ۱۴۰ ـ ۱۳۸. ازواج النبي ﷺ و اولاده "ابوعبيده" ۷۰ ـ ۶۹. المواهب اللدنيہ قسطلاني ج ۲ ص ۸۸ ـ ۸۷. ازواج النبي ﷺ "شامي" ص ۱۹۲ ـ ۱۸۱. تاريخ فهوم الاثر ابن جوزي ص ۲۲. شذرات الذهب "ابن العماد" ج ۱ ص ۴۹ ـ ۴۸. الاصابہ "ابن حجر" ج ۴ ص ۳۱۴ ـ ۳۱۳. عيون الاثر "ابن سيدالناس" ج ۲ ص ۲۹۸.

(۱) مختلف راوين طرفان هن نڪاح جا مختلف سال ٻڌايا ويا آهن. حضرت ابوعبيده رضہ جي روايت مطابق هي نڪاح هجرت جي ٽئين سال پڑهيو ويو. جڏهن تہ حضرت قتاده جو قول آهي تہ هي نڪاح سن پنجين هجريءَ ڌاري ٿيو هو. "ابن اسحاق" جي روايت آهي تہ حضرت زينب بن جحش رضہ جو نڪاح نبي انور ﷺ جن سان حضرت ام سلميٰ جي نڪاح کانپوءِ ٿيو. (والله اعلم).

سيرة ابن اسحاق ص ۲۴۴. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ۵ ص ۴۶۵/۴۶۶. الاصابہ "ابن حجر" ج ۴ ص ۳۱۳. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ۱ ص ۵۰۰/۵۰۱. دلائل النبوة "بيهقي" ج ۳ ص ۴۶۵. المواهب اللدنيہ قسطلاني ج ۲ ص ۸۸.

(۱) پردي جي حڪم جو پس منظر اهو ٻڌايو ويو آهي تہ حضرت زينب بنت جحش رضہ سان شاديءَ جي موقعي تي سرور عالم ﷺ جن بهترين وليمي جو اهتمام ڪيو هو. ۽ جيئن تہ ان وقت تائين پردي جو حڪم نازل نہ ٿيو هو جنهن ڪري ساڳئي ڪمري ۾ ئي مهمانن کي ماني کائڻ لاءِ سڏيو پئي ويو. جيڪو شاديءَ وقت حضرت زينب کي مليو هو.

ڏهہ ڏهہ ماڻهو ٽولو ٽولو ٿي اچن پيا ۽ اهي جڏهن ماني کائي روانا پئي ٿيا تہ وري ٻين کي سڏيو پئي ويو. اهڙي ريت نهايت آرام سان اهو سلسلو جاري پئي رهيو. اتفاق سان انهن مهمانن منجهان هڪ اهڙو ٽولو بہ آيو، جيڪي ماني کائي اتي ئي ڪچهريءَ ۾ مشغول ٿي ويا ۽ کين ان ڳالهہ جو ڪوبہ احساس نہ رهيو تہ ٻيا مهمان بہ اچڻا آهن. ڪنوار ويچاري پٺ ڏي منهن ڪري جهڪي هٿي ويٺي آهي تہ رسول خدا ﷺ جن انتظار ۾ ڪڏهن اندر ڪڏهن ٻاهر پئي آيا ويا. ٻاهر بيٺل ٻيا مهمان پنهنجي واري جي انتظار ۾ پڻ بيچين پئي ٿيا. ان موقعي تي الله تعاليٰ طرفان سوره احزاب جي آيت نازل ڪئي ويئي.

ويني آهي. (١)

مٿين ٻنهي روايتن جي روشنيءَ ۾ چئني سگهجي ٿو تہ اهو پردي وارو حڪم غَزْوَه بَني مُصْطَلِق ۽ غَزْوَه اَحْزَاب کان اڳ نازل ٿيو هو. انهن مان غَزْوَه بَني مُصْطَلِق سن پنجين هجريءَ جي شعبان مهيني ۾ ۽ غَزْوَه اَحْزَاب ساڳئي سال جي شوال مهيني ۾ واقع ٿيو هو.

يٰاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا لَا تَدْخُلُوْا .... عِنْدَاللهِ عَظِيْمًا.

جنهن ڪانپوءِ نبي انور ﷺ جن امهات المؤمنين جي دروازن تي پردا ھڻي ڇڏيا، جنهن جي پوئواري صحابہ ڪرام بہ ڪئي. اهڙي ريت مسلم معاشري ۾ اهو حڪم جاري ٿيو تہ ڪوبہ غير مرد ڪنهن جي گهر ۾ بنا اجازت جي نہ اچي. اهو حڪم مسلمانن لاءِ قيامت تائين جاري رهندو.

(١) سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ١١ ص ٢٠٢/٢٠١.

فصل پنجون

هن فصل ۾ سن پنجين هجريءَ دوران پيش آيل واقعن جو ذڪر ڪيو ويو آهي.

حضرت رَيْحَانَہ رضہ جو ذڪر

* هن سال محرم جي مهيني ۾ مني مرسل ﷺ جن جو نڪاح رَيْحَانَہ رضہ بنت شَمْعُوْن سان ٿيو. ڪن جو چوڻ آهي تہ سندس پيءُ جو نالو "شَمْعُوْن" نہ پر زيد بن عمرو هو.

نسب جي لحاظ کان "ريحانہ رضہ" جو تعلق يهودين جي ٻن مشهور قبيلن "بَنُوْ قُرَيْظَہ" يا بَنُوْنَضِيْر مان ڪنهن هڪ سان هو، جنهن مان بَنُوْقُرَيْظَہ واري روايت مشهور آهي. جڏهن تہ ڪن جو چوڻ وري هن ريت آهي تہ هوءَ جائي تہ بَنُوْنَضِيْر وارن ۾ هئي، پر سندس شادي بَنُوْقُرَيْظَہ وارن ۾ ٿي هئي.

غزوہ بَنُوْقُرَيْظَہ جي موقعي تي "رَيْحَانَہ رضہ" اتان جي هٿ آيل قيدين ۾ شامل هئي. جيڪا پاڻ ڪريم ﷺ جن جي حصي ۾ آئي، پوءِ هن اسلام قبول ڪيو ۽ نبي انور ﷺ جن کيس آزاد ڪري سائن نڪاح ڪيو.

ڪن راوين جو چوڻ آهي تہ "رَيْحَانَہ رضہ" آخر تائين انهن ٻانهي رهي، جيئن دربار نبوي ﷺ ۾ آئي هئي. اها روايت وڌيڪ مشهور ۽ صحيح آهي. (١)

---

(١) ريحانہ بابت اڪثريت جي راءِ اها آهي تہ هوءَ آخر تائين نبي ڪريم ﷺ جن جي گهر ۾ ٻانهيءَ جي حيثيت ۾ ٿي رهي.

سندس اصلي نالو "ربيعہ" بنت شمعون بن زيد بن عمرو ٻڌايو ويو آهي. الاصابہ ۾ "ابن حجر" سندس تعلق يهودين جي مشهور قبيلي "بني قريظہ" سان ڄاڻايو آهي، جڏهن تہ ابن اسحاق جي راءِ آهي تہ سندس نسبي تعلق "بني نضير" وارن سان هو.

ابن سعد جي قول مطابق "ريحانہ" جي شادي "حڪم" نالي هڪ شخص سان ٿي هئي، جنهن جو تعلق "بني قريظہ" وارن سان هو ۽ اهو هن غزوہ ۾ مارجي ويو. جنهن ڪانپوءِ حضرت ريحانہ غزوہ بني قريظہ جي موقعي تي قيد ٿي آئي ۽ ورهاست وقت هوءَ پاڻ ڪريم ﷺ جن جي ڀڪي پيئي، جنهن ڪانپوءِ هن اسلام قبول ڪيو.

محمد بن ڪعب جي هڪ روايت مطابق جيڪا واقديءَ کان ابن سعد نقل ڪئي آهي، ان ۾ ڄاڻايو ويو آهي تہ اسلام قبول ڪرڻ ڪانپوءِ نبي ڪريم ﷺ جن حضرت سلمىٰ بنت قيس رضہ جي گهر ۾ ساڻس نڪاح ڪيو ۽ نڪاح ڪانپوءِ جڏهن کيس پردي جو حڪم ڏنائون تہ اها ڳالهہ حضرت ريحانہ رضہ کي ڏاڍي ڏکي لڳي، جنهن ڪانپوءِ پاڻ سڳورن ﷺ جن طرفان کيس طلاق (رجعي) ڏني وئي، جنهن جو ريحانہ رضہ کي ڏاڍو ڏک پهتو، جنهن ڪري هوءَ هر وقت هنجون هاريندي رهي. سندس اهو حال ڏسي سرور ڪائنات ﷺ جن ڏانهس وري رجوع ڪيو. جنهن ڪانپوءِ هوءَ مرڻ گهڙيءَ تائين پردي جي پابند رهي، تانجو سن ڏهين هجريءَ ڌاري جڏهن نبي انور ﷺ جن حج تان واپس موٽيا. تڏهن ان موقعي تي حضرت ريحانہ رضہ وفات فرمائي ۽ کيس جنت البقيع ۾ دفنايو ويو.

ابن الاثير، ابن ڪثير، شامي وغيره حضرت ريحانہ رضہ جو شمار امهات المؤمنين ۾ نہ پر ٻانهين ۾ ٿي ڪيو آهي ۽

نبي ڪريم ﷺ جن جو حضرت جُوَيرِيَہ رضہ (۱) سان نڪاح

*** هن سال نبي انور ﷺ جن جو نڪاح حضرت جُوَيرِيَہ رضہ بنت حَارِث بن اَبُوضِرَار مُصْطَلِقِيَہ سان ٿيو. اهو واقعو هن سال "غَزْوَہ بَنُو مُصْطَلِق" جي پهچاڻيءَ ڪانپوءِ پيش آيو. جڏهن تہ ڪن جو چوڻ آهي تہ هي واقعو سن ڇهين هجريءَ ڌاري پيش آيو.**

سندن ان راءِ کي ئي اڪثريت جي پذيرائي حاصل آهي. (والله اعلم)

المغازي "واقدي" ج ۲ ص ۵۲۰/۵۲۱. سيرة ابن هشام ج ۳ ص ۲۵۶. الاصابہ "ابن حجر" ج ۴ ص ۱۰۹ . اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ۵ ص ۴۶۰/۴۶۱. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ۵ ص ۲۶۵/۲۶۶. شرح علیٰ المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ۳ ص ۲۷۳/۲۷۴. "سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ۱۱ ص ۲۲۰.

(۱) حضرت ابن عباس کان ابن ابي خيثمہ جي هڪ روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ حضرت جويريہ جو اصلي نالو برہ بنت حارث بن ابو ضرار بن حبيب بن عائذ بن مالڪ بن جذيمہ هو. نسبي لحاظ کان سندس تعلق بنو خزاعہ جي پاڙي مصطلق سان هو.

برہ جو پيءُ حارث پنهنجي خاندان جو چڱو مڙس هو، جنهن پنهنجي هن نياڻيءَ جي شادي جوان ٿيڻ سان ئي پنهنجي خاندان جي هڪ نوجوان مسافع بن صفوان سان ڪرائي ڇڏي هئي.

حارث جو شمار بہ انهن سردارن ۾ ٿيندو هو، جيڪي اسلام ۽ مسلمانن خلاف پنهنجي دل ۾ ڪينو ۽ ڪدورت رکندا هئا ۽ قريش سردارن سان گڏجي سازشون بہ سٽيندا رهندا هئا. هڪ اهڙي ئي موقعي تي قريشن وارن حارث کي صلاح ڏني تہ هو مديني تي چڙهائي ڪري، جنهن تي هن تياريون شروع ڪري ڇڏيون.

سرور ڪائنات ﷺ جن وٽ جڏهن اهڙي خبر پهتي تہ هڪ هزار سوار ۽ پيادا ساڻ ڪري بنو مصطلق وارن ڏانهن روانا ٿيا. امهات المؤمنين مان حضرت عائشہ صديقہ ۽ حضرت ام سلمہ پڻ ساڻن گڏ هيون.

ابن سعد جي مطابق هن موقعي تي مديني ۾ حضرت زيد بن حارثہ کي خليفو مقرر ڪيو ويو، جڏهن تہ ابن هشام وري هن جاءِ تي حضرت ابوذر غفاريءَ جو نالو ڄاڻايو آهي. اهڙي ريت هڪ ٻي روايت ۾ وري نميلہ بن عبدالله ليثيءَ جو نالو بہ اچي ٿو. بهرحال اسلامي لشڪر مديني کان هليو ۽ اچي "مريسيع" نالي ڳوٺ ۾ لڏو لاٿائون.

"مريسيع" بنو خزاعہ وارن جي کوهہ جو نالو آهي، جيڪو فرع کان ٻن ڏينهن جي پنڌ تي آهي. هن جاءِ تي اسلامي لشڪر پنهنجي ڪئمپ قائم ڪئي. بنو مصطلق وارن بہ هتي پهچي اسلامي لشڪر سان مقابلو ڪيو. سڀ کان پهريان مسلمانن طرفان حضرت عمر رضہ کين دين جي دعوت ڏني، جنهن کي هنن رد ڪري ڇڏيو. جنهن ڪانپوءِ رسول خدا ﷺ جن اسلامي لشڪر کي حڪم ڏنو تہ هو ڪافرن تي ڀرپور حملو ڪن. هن مقابلي ۾ ڪافرن جا ڏهاڪو کن ماڻهو مارجي ويا. جن ۾ جويريہ جو مڙس بہ شامل هو. جنهن ڪانپوءِ سندن سردار ڀڄي ويو ۽ باقي لشڪر هٿيار ڦٽا ڪيا ۽ انهن سڀني کي گرفتار ڪيو ويو، جن ۾ سردار جي ڌيءَ برہ بہ شامل هئي. باقي سندن مال ملڪيت بطور غنيمت مسلمانن کي مليو.

جڏهن جنگي قيدين کي ورهايو ويو تہ هوءَ مشهور صحابي حضرت ثابت بن قيس ۽ سندس سؤٽ جي حصي ۾ آئي ۽ جيئن تہ سردار جي ڌيءَ هئي، انڪري هن انهن سان رهڻ پسند نہ ڪيو ۽ نوَ اوقيہ سون جي قيمت تي هنن سان آزاديءَ جو معاهدو ڪيو. پنهنجي آزاديءَ جي قيمت ادا ڪرڻ لاءِ هوءَ سرور ڪائنات ﷺ جن جي خدمت ۾ آئي ۽ کين مدد جي درخواست ڪيائين. دربار نبوي ﷺ ۾ سندس عرض قبول ڪيو ويو ۽ پوءِ هن ثابت بن قيس کي اها رقم ادا ڪري آزادي حاصل ڪئي، جنهن ڪانپوءِ هن اسلام قبول ڪيو. هڪ قبيلي جي سردار جي ڌيءَ جنهن ڪنهن عام ماڻهوءَ جي غلاميءَ ۾ رهڻ پسند نہ پئي ڪيو، ان کي ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جن پنهنجي حرم ۾ داخل ڪرڻ جو فيصلو ڪيو تہ جيئن هن قبيلي وارن جي دلجوئي بہ ٿئي تہ خاندان نبوت ﷺ جو کين قرب بہ حاصل ٿئي. اهڙي ريت هن

اڪثريت آڏو پهرين روايت کي ترجيح ڏني وڃي ٿي. روايتن جي ان اختلاف جو ڪارڻ اهو آهي جو خود "غَزوَه بَنُو مُصطَلِق" جي سال ۾ اختلاف آهي.

حضرت جُوَيْرِيَہ رضہ غَزوَه بَنُو مُصطَلِق جي موقعي تي هٿ آيل قيدين ۾ شامل هئي. جنهن ڪانپوءِ رسول خدا ﷺ جن کيس آزاد ڪري ساڻس نڪاح ڪيو، جنهن جو حق مهر چار سو درهم مقرر ڪيو ويو. نڪاح وقت هن بيبي سڳوريءَ جي عمر ويهہ ورهيہ هئي. (١)

حضرت جُوَيْرِيَہ رضہ جو خواب

* هن سال غَزوَه بَنُو مُصطَلِق کان ٽي راتيون اڳ حضرت جُوَيْرِيَہ رضہ خواب لڌو تہ چنڊ مديني مان هلي اچي سندس جهوليءَ ۾ جُهلي پيو آهي. الله تعاليٰ ان خواب کي سچو ڪري ڏيکاريو جو سندس نڪاح ٻنهي جهانن جي سردار سڳوري ﷺ جن سان ٿيو. (٢)

حضرت حَارِث بن اَبُوْ ضِرَار جو مسلمان ٿيڻ

* هن سال اُمّ المؤمنين حضرت جُوَيْرِيَہ رضہ جي پيءُ بہ اسلام قبول ڪيو. سندس نالو حَارِث رضہ بن اَبُوضِرَار مُصطَلِقي هو، جيڪو هن ئي "غزوه" ۾ قيد ٿي آيو هو. (٣)

سال پاڻ ڪريمن ﷺ جو نڪاح بره سان ٿيو ۽ نڪاح ڪانپوءِ سرور عالم ﷺ جن سندس نالو بدلائي "جُويريہ" رکيو ۽ ان سان گڏ صحابين طرفان بہ قبيلي جي سمورن قيدين کي آزاد ڪيو ويو. چو تہ هاڻي ابوعبيده جي روايت مطابق ان خاندان جو شمار سرور عالم ﷺ جن جي ساهرن ۾ ٿيڻ لڳو هو. ان واقعي بابت ام المؤمنين سيده عائشہ جو قول آهي تہ "مان جُويريہ کانسواءِ ڪا اهڙي عورت نہ ڏٺي جيڪا پنهنجي قبيلي لاءِ اهڙي ريت برڪت جو باعث بڻي هجي"، جو تہ هڪ ئي مهل هڪ سؤ ڪٽنب آزاديءَ جي نعمت سان فيضياب ٿيا.

اڳتي هلي جويريہ جو پيءُ بہ مديني اچي سرور ڪائنات ﷺ جن آڏو ڪلمو پڙهي مسلمان ٿيو. حضرت جويريہ اڪثر وقت عبادت ۽ الله جي ذڪر ۾ گذاريندي هئي.

ابن عبدالبر جو قول آهي تہ هن بيبي سڳوريءَ سن ڇاونجاه هجريءَ جي ربيع الاول ۾ وفات فرمائي. ابن العماد بہ ان جي تائيد ڪئي آهي. جنازي نماز مديني جي گورنر مروان بن حڪم پڙهائي. جنهن ڪانپوءِ سندس ميت کي جنت البقيع ۾ دفن ڪيو ويو.

حضرت جويريہ پاڻ ڪريم ﷺ جن کان ست حديثون روايت ڪيون آهن.

ازواج النبي واولاده ابوعبيده ص ٧٢ ـ ٧١. طبقات الڪبريٰ ابن سعد ج ٨ ص ٨٤. "اسد الغابہ" "ابن الاثير" ج ٧ ص ٦٥ ـ ٦٣. عيون الاثر ابن سيد الناس ج ٢ ص ٣٩٩ ـ ٣٩٨. ڪتاب المحبر ابن حبيب ص ٩٠ ـ ٨٩. الاستيعاب ابن عبدالبر ج ۴ ص ٢٦٧ ـ ٣٦٦. شذرات الذهب ابن العماد ج ١ ص ١١٠.

(١) سيرة ابن اسحاق ص ٢۴٥. سيرة ابن هشام ج ٣ ص ٣٠٧/٣٠٨. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ۴ ص ١٦١/١٦٠. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ٢ ص ٩٠/٩١. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٥ ص ۴١٧/۴١٩. عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ٢ ص ٣٩٨/٣٩٩. ڪتاب المحبر ابن حبيب ص ٨٩/٩٠. زاد المعاد "ابن قيم" ج ٣ ص ٢٥٨.

(٢) دلائل النبوة "بيهقي" ج ۴ ص ٥٠. سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ۴ ص ٣۴٧. شرح علي المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ٣ ص ٢٥۴. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ۴ ص ١٦١.

(٣) الاصابہ "ابن حجر" ج ١ ص ٢٨١. سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ۴ ص ٣٥۴.

غزوه خَنْدَق جا واقعا (١)

* هن سال "غَزْوَه خَنْدَق" کان ڪجهہ ڏينهن اڳ سرور عالم ﷺ جن مديني جي چوڌاري هڪ کاهي (خندق) کوٽڻ جو حڪم ڏنو.

* هن سال "غَزْوَه خَنْدَق" جي موقعي تي نبي ڪريم ﷺ جن هٿان ڪجهہ معجزا بہ ظاهر ٿيا.

هن موقعي تي اها کاهي کوٽيندي هڪ اهڙي ڇپ اچي ظاهر ٿي، جنهن تي کنهن بہ ٽيڪم، بيلچي يا ڪوڏر جو ڪو ڏڪ اثر نہ پيو ڪري. آخر جڏهن سمورا صحابي سڳورا هٿي هٿي ساڻا ٿي پيا، تڏهن امام الانبياء ﷺ جن هڪ ڪوڏر ڪٽي پاڻ پنهنجي سر ڪاهيءَ ۾ لٿا ۽ پنهنجي مبارڪ هٿن سان اهڙو تہ ڪوڏر جو ڏڪ هنيائون، جو اها ڇپ چيتيون چيتيون ٿي ويئي، يعني واريءَ وانگر پُري پيئي.

* هن سال پاڻ ڪريم ﷺ جن جڏهن ان ڇپ تي پاڻ ڪوڏر وهائي رهيا هئا، تڏهن سندن زبان مبارڪ تي هينيان شعر جاري هئا:

بِسْمِ اللهِ وَبِهٖ بَدِيْنَا

شروع خدا جي نالي سان ۽ اسان جي شروعات ان سان ئي ٿئي ٿي.

وَلَوْ عَبَدْنَا غَيْرَهٗ شَقِيْنَا

۽ جيڪڏهن اسان عبادت ڪريون ها، ڪنهن ٻئي جي تہ اسان نياڳا هجون ها.

يَا حَبَّذَا رَبًّا وَّحَبَّ دِيْنًا

ڪيڏو نہ پيارو رب آهي ۽ ڪيڏو پيارو دين آهي.

مٿين شعر جي پهرين مصرع ۾ جيڪو آخري لفظ "بدينا" آهي، اهو حقيقت ۾ "بدانا" آهي، جنهن جي معنيٰ آهي "اسان شروع ڪريون ٿا."

* هن ئي موقعي تي جڏهن صحابي سڳورا کاهي کوٽي رهيا هئا، تہ سرور ڪائنات ﷺ جن ڪين ڏسي موقعي جي مناسبت سان عبدالله بن رواحہ رضہ جو هي شعر پڙهي رهيا هئا.

اَللّٰهُمَّ لَا عَيْشَ اِلَّا عَيْشَ الْاٰخِرَةِ
فَاغْفِرِ الْاَنْصَارَ وَالْمُهَاجِرَةَ

---

(١) مٿي "غزوه خندق" جا جيڪي واقعات نقل ڪيا ويا آهن انهن جا حوالا هيٺين ڪتابن ۾ ڏسي سگهجن ٿا.

صحيح بخاري "ڪتاب المغازي" ج ٢ ص ٣٠. فتح الباري "ابن حجر" ج ٧ ص ٣١٤. صحيح مسلم "ڪتاب الجهاد والسير" ج ٣ ص ١٨٧. المغازي "واقدي" ج ٢ ص ٤٤٠. "سيرة ابن هشام" ج ٣ ص ٢٢٤. "تاريخ طبري" ج ٢ ص ٢٣٢.الطبقات الڪبريٰ "ابن سعد" ج ٢ ص ٥٠. انساب الاشراف "بلاذري" ج ١ ص ١٦٥. دلائل النبوة "بيهقي" ج ٣ ص ٣٩٢. زاد المعاد "ابن قيم" ج ٣ ص ٢٢٦٩؛ البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ۴ ص ٩۴. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ١ ص ۴۴٦. عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ٢ ص ٨۴. "الدرر" "ابن عبدالبر" ص ١٦٩. سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ۴ ص ٣٦٣. جوامع السيرة "ابن حزم" ص ١٨٥. "شرح عليٰ المواهب اللدنيہ" "زرقاني" ج ٢ ص ١٠٢. روضة الاحباب "سيد جمال الدين" ج ١ ص ٢١٢؛ السيرة الحلبيہ" ج ٢ ص ١٠٢.

اي الله ناهي ڪا زندگي آخرت جي زندگي کانسواءِ، پوءِ بخش انصارن ۽ مهاجرن کي.
صحابي سڳورا وري ان جو جواب هينئين شعر ۾ ڏيئي رهيا هئا.

نَحْنُ الَّذِيْنَ بَايَعُوا مُحَمَّدًا

اسان اهي آهيون جن محمد ﷺ جن جي بيعت ڪئي آهي.

عَلَي الْجِهَادِ مَا بَقِيْنَا اَبَدًا

اسان جهاد ڪندا رهنداسون، جيسين جيئرا آهيون.

* هن سال سائيٽي موقعي تي جڏهن ڪاهي ڪوٽجي رهي هئي، تڏهن پاڻ ڪريم ﷺ جن حضرت عَبْدُالله بن رَوَاحَہ جا هينيان شعر به پڙهي رهيا هئا.

اَللّٰهُمَّ لَوْلَآ اَنْتَ مَا اهْتَدَيْنَا

اي الله جي تون نہ هجين ها تہ اسان کي هدايت نہ ملي ها.

وَلَاتَصَدَّقْنَا وَلَا صَلَّيْنَا

اسان نہ خيرات ڪريون ها ۽ نہ نماز پڙهون ها.

فَاَنْزِلَنْ سَكِيْنَةً عَلَيْنَا

پوءِ اسان جي مٿان سڪون نازل ڪر.

وَثَبِّتِ الْاَقْدَامَ اِنْ لَّاقَيْنَا

۽ اسان جا پير پختا رک جي مقابلو ٿئي.

اِنَّ الْاُولٰي قَدْ بَغَوْا عَلَيْنَا

هُنن، ماڻهن کي پڙڪايو آهي اسان جي خلاف.

اِذَا اَرَادُوْ فِتْنَةً اَبَيْنَا

جيڪڏهن سندن نيت ۾ فساد آهي تہ اسين بہ نہ جهڪنداسون.

هن موقعي تي پاڻ ڪريم ﷺ جن مٿين شعر جي آخري لفظ "اَبَيْنَا" تي پهچي ان لفظ کي وڏي آواز ۾ پئي ورجايو.

* هن سال غزوه خندق جي موقعي تي سرور عالم ﷺ جن هٿان هڪ معجزو ان وقت ظاهر ٿيو، جڏهن حضرت جَابِر بن عَبْدُالله رضہ سندن لاءِ هڪ ننڍڙي دعوت جهلي، ۽ عرض ڪيائين تہ، "اسان وٽ هڪ "صاع" جَوَن جو اٽو موجود آهي ۽ هڪ ڇيلو بہ ذبح ڪيو آهي، ان ڪري اوهان ڪجهہ صحابي سڳورن سان گڏ ان دعوت ۾ شريڪ ٿيو." هن موقعي تي رسول رحمت ﷺ جن هڪ هزار ماڻهن جي اناليِ سان گڏ هن دعوت تي آيا ۽ ماڻهو بہ سڀ اهي جن کي ٽن ڏينهن کان وني ڪاڏي پيتي لاءِ ڪجهہ بہ نہ مليو هو.

پاڻ ڪريم ﷺ جن اوڏيءَ مهل اُن ماني ۽ گوشت ۾ برڪت جي دعا گهري ۽ پنهنجي لب مبارڪ به ان ۾ ملائي. بس پوءِ ته سيني پيٽ ڀري کاڌو. پر پوءِ به ڪجهه ماني بچي پيئي، جنهن مان حضرت جابر رضه جي گهر ڀاتين پاڻ به کاڌو ته وري پاڙي اوڙي وارن ڏي به ماني رواني ڪيائون. جيئن صحيح بخاري وغيره ۾ تفصيل سان بيان ڪيو ويو آهي.

* هن سال ڪاهي کوٽڻ واري موقعي تي ام عامر اَسْلَمِيَّہ رضه، "حَيْس" (١) نالي منائي تيار ڪري هڪ وڏي ڏونگي ۾ کڻي آئي، اهو ڏسي رسول خدا ﷺ جن سمورن ڪاهي کوٽڻ وارن کي گڏ ڪيو، جن جو تعداد ٽي هزار هو، پوءِ اها منائي سيني کاڌي، تڏهن به اوتري ئي بچي پيئي جيتري هئي.

* هن سال غزوه خندق جي ئي موقعي تي نبي انور ﷺ جن هٿان هڪ معجزو ان وقت به ظاهر ٿيو جڏهن حضرت عمره بنت رواحه رضه پنهنجي گهرواري "بشير" ۽ ڀاءُ عبدالله بن رواحه رضه کي ڪارائڻ لاءِ ڪجهه کارڪون پوتيءَ جي پلوَ ۾ کڻي آئي، جيڪي ڪاهي کوٽڻ ۾ رُڌل هئا.

نبي ڪريم ﷺ جن هن عورت کي ڏسي فرمايو: "اهي مونکي ڏي". جنهن تي هن اهي کارڪون کڻي مٺي مرسل ﷺ جن جي ٻُڪ ۾ وڌيون. جن سان سندن ٻڪ مبارڪ به ڀرجي نه سگهيو، ان کانپوءِ سرور عالم ﷺ جن انهن کارڪن کي ڪپڙي تي پٿارڻ جو حڪم ڏنو ۽ پوءِ هڪ شخص کي چيائون ته هو ڪاهي کوٽڻ وارن ۾ اعلان ڪري ته، "صبح جي نيرن لاءِ گڏ ٿيو." جنهن تي اهي سمورا اچي پهتا ۽ انهن کارڪن منجهان سيني ڍءُ ڪري کاڌو، پر پوءِ به ڪجهه بچي پيون.

* هن سال غزوه خندق جي موقعي تي هڪ يهودي پنهنجن ڏهن ساٿين سان گڏ لڪ چوريءَ مديني ۾ هڪ اهڙي قلعي تائين اچي پهتو، جنهن ۾ نبي اڪرم ﷺ ۽ ٻين مؤمنن جي گهر ڀاتين کي ترسايو ويو هو، جن ۾ پاڻ ڪريمن ﷺ جن جي پڦي سائڻ سيده صَفِيَّہ بنت عَبْدُالْمُطَّلِب رضه به شامل هئي. ان وقت نبي اڪرم ﷺ جن پنهنجي صحابي سڳورن سان گڏ جنگ ۾ رڌل هئا، انڪري ڪين اها خبر نه پئجي سگهي. موقعي جو فائدو وٺندي هڪ يهودي ان قلعي جي پٽ تي چڙهي ويو، اهو ڏسي سيده صفيه رضه خيمي مان هڪ ڏنڊو ڪڍي اهڙي ته زور سان ان يهوديءَ کي مٿي ۾ هنيو جو سندس مٿو ڦاٽي پيو ۽ ڪرڻ سان ئي سندس پساهه پورا ٿي ويا، جنهن کانپوءِ هن ٻيبي سڳوريءَ ان يهوديءَ جي سسيءَ کي ڌڙ کان ڌار ڪيو ۽ پوءِ ڦيرائي قلعي جي ٻاهران ڦٽي ڪيائين، جتي ٻين يهودي اهو حال ڏسي وٺي ڀڳا.

اها خبر جڏهن ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جن تائين پهتي، تڏهن بنو قريظ جي غنيمت مان سيده صفيه رضه کي مردن جيترو حصو ڏنائون.

* هن سال "غزوه خندق" جي موقعي تي نبي انور ﷺ جن حضرت زبير بن عوام رضه کي فرمايو: "اِرْمِ فِدَاکَ اَبِيْ وَ اُمِّيْ."

"تير اڇلاءِ منهنجو ابو امڙ توتان قربان."

پاڻ ڪريم ﷺ جن اهڙا لفظ "غَزْوَہ اُحُد" جي موقعي تي حضرت سعد بن ابي وقاص رضه لاءِ به فرمايا هئا.

---

(١) "حَيْس" اهڙي منائي کي چئبو آهي، جيڪا سڻ ۾ کارڪون ۽ گيهه ملائي تيار ڪئي ويندي آهي.

* هن سال غزوه خَنْدَق جي موقعي تي نبي ڪريم ﷺ جن جڏهن مومنن کي اها خوشخبري ٻڌائي ته هو "قيصر ۽ ڪسريٰ" جا خزانا حاصل ڪندا، تڏهن عبدالله بن أبي ۽ معتب بن قشير جهڙا ڪجهه منافق ۽ سندن ساٿي چوڻ لڳا، "محمد (ﷺ) قيصر ۽ ڪسريٰ جي خزانن جا احوال ٻڌائي رهيا آهن، جڏهن ته هتي ڪو پَـوَ ڪان جهنگ ڏانهن به نٿو وڃي." ان ڪانپوءِ ڪجهه منافق چوڻ لڳا، "اي يثرب جا رهڻ وارؤ! توهان هن مقابلي ۾ پير ڄمائي نه سگهندا، انڪري پڃي پاڻ بچايو." جنهن تي منجهانئن ڪيترا منافق پاڻ سڳورن ﷺ کان موڪلائي مديني ڏانهن موٽڻ لڳا. سندن چوڻ هو ته هنن جي گهرن جو بچاءُ دشمن کان ڪير ڪندو؟ انڪري اسان کي مديني واپس ورڻ جي اجازت ڏني وڃي. الله تعاليٰ هن موقعي تي انهن منافقن لاءِ هيءَ آيت نازل فرمائي:

"وَاِذْ يَقُوْلُ الْمُنَافِقُوْنَ وَالَّذِيْنَ فِيْ قُلُوْبِهِمْ مَّرَضٌ مَّا وَعَدَنَا اللّٰهُ وَرَسُوْلُهٗۤ اِلَّا غُرُوْرًا. (١)

"۽ ان مهل چون پيا منافق ۽ جن جي دلين ۾ ڪوٽ هئي، ته الله ۽ ان جي رسول ﷺ جيڪي اسان سان وعدا ڪيا سي ته رڳو دوکو هئا."

* هن سال غزوه خندق جي موقعي تي حضرت ثَعْلَبَہ بِن عَنَمَہ بِن عَدِيٌّ بن نابِي اَنْصارِيءَ رضہ به شهادت ماڻي جيڪو بدري صحابي هو.

* هن سال غزوه خندق جي موقعي تي حِبَّان بن قَيْس بن عَرِقَہ نالي ڪافر جو اڇلايل هڪ تير حضرت سعد بن معاذ رضہ کي ڦٽيءَ ۾ لڳو، جنهن کان پوءِ ڪجهه ڏينهن رکي يعني غزوه خندق ۽ غَزْوَہ بَني قُرَيْظَہ جي وچائيءَ ڪانپوءِ هو گذاري ويو.

* هن سال پاڻ ڪريم ﷺ جن "غزوه خندق" جي پوين ڏينهن ۾ سومر، اڱاري ۽ اربع جون تي راتيون سانده مسجد فتح ۾ ويهي ڪافرن جي لشڪر لاءِ هينئن دعا گهرندا رهيا.

اَللّٰهُمَّ مُنَزِّلَ الْكِتَابِ مُجْرِيَ السَّحَابِ

اي الله، ڪتاب نازل ڪرڻ وارا ۽ ڪڪرن کي هلائڻ وارا.

سَرِيْعَ الْحِسَابِ، هَازِمَ الْاَحْزَابِ

جلدي حساب وٺڻ وارا، لشڪرن کي شڪست ڏيڻ وار.

اَللّٰهُمَّ اهْزِمْهُمْ وَزَلْزِلْهُمْ

اي الله انهن کي شڪست ڏي، ۽ سندن پير ڪڍ.

جنهن ڪانپوءِ وري فرمايائون:

اَللّٰهُمَّ اسْتُرْ عَوْرَاتِنَا

اي الله اسانجا عيب ڍڪ.

(١) سورة الاحزاب آيت ١٢ پاره ٢١.

اَللّٰهُمَّ اٰمِنْ رَوْعَاتِنَا

اي الله امن ۾ بدلاء اسان جو خوف.

يَا صَرِيْخَ الْمَكْرُوْبِيْنَ يَا مُجِيْبَ الْمُضْطَرِّيْنَ

اي ستايلن جي دانهن ٻڌڻ وارا، اي بيقرارن جي دعا قبول ڪرڻ وارا.

اِكْشِفْ هَمِّيْ وَغَمِّيْ وَكَرْبِيْ فَاِنَّكَ

ختم ڪر اسان جو فڪر، غم ۽ بي قراري ڇوته تون

تَرٰي مَا نَزَلَ بِيْ وَ بِاَصْحَابِيْ

ڏسي رهيو آهين، جيڪا مصيبت منهنجي ۽ منهنجي ساٿين مٿان آئي آهي.

نيٺ اربع واري ڏينهن ٻيپهريءَ ۽ ٽيپهريءَ وارين نمازن جي وچ تي خدا تعاليٰ پنهنجي پياري پيغمبر ﷺ جي دعا قبول فرمائي، جنهن جي نتيجي ۾ پاڻ ڪريم ﷺ جن ڏاڍي سرهائيءَ جو اظهار ڪيو.

* هن سال غزوه خندق جي موقعي تي سعد بن حَبْتَة بن ملة اَنْصَاري رضہ نالي هڪ صحابي سڳوري مشرڪن سان نهايت مردانگيءَ سان منهن ڏنو، جنهن تي ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جن هن جي مٿي تي ٻه هٿ گهمايو، ته سندس اولاد ۽ نسل ۾ برڪت لاءِ ٻه دعا گهري. جنهن جي نتيجي ۾ هو ويهن ٻارن جو پيءُ، چاليهن جو چاچو ۽ چاليهن جو مامو ٿيو.

فقه جي مشهور امام اَبُو يُوسف جو تعلق به هن ئي خاندان سان آهي، جنهن جو شجرو هن ريت ٻڌايو ويو آهي.

اَبُو يُوسِف قاضي يَعْقُوْب ولد اِبْرَاهِيْم ولد حَبِيْبُ ولد حُبَيْش ولد سَعْد ولد حَبْتَة.

حبتة حضرت سعد رضہ جي امڙ جو نالو آهي، جنهن جي نسبت سان هو مشهور آهي، جڏهن ته سعد رضہ جي پيءُ جو نالو بُجَيْر بن معاويہ بجيله آهي.

* هن سال غزوه خندق جي دوران هڪ موقعي تي لڙائيءَ ايترو ته زور ورتو، جو پاڻ ڪريم ﷺ جن ۽ سندن صحابي سڳورن کي ٽيپهريءَ جي نماز ادا ڪرڻ جو موقعو به نه ملي سگهيو، تانجو سج لهي ويو. ان وقت تائين "نماز خوف" ادا ڪرڻ وارو حڪم به نازل نه ٿيو هو.

ان موقعي تي نبي ڪريم ﷺ جن انهن ڪافرن کي پاراتو ڏيندي فرمايو: "الله تعاليٰ هنن جي گهرن کي ۽ سندن قبرن کي باه سان ڀري ڇڏي، جن اسان کي وچين يعني ٽيپهريءَ واري نماز به پڙهڻ نه ڏني."

ان کانپوءِ جڏهن سج لهي ويو، تڏهن ان فوت ٿيل نماز کي قضا ڪري سانجهيءَ واري نماز وقت پڙهيو ويو، هن موقعي تي اذان ته هڪ ئي ڀيرو ڏنو ويو، جڏهن ته هر نماز لاءِ اقامت الڳ الڳ ٿي.

ڪن جو چوڻ آهي ته هن موقعي تي ٽي نمازون يعني ٻيپهري، ٽيپهري ۽ سانجهي قضا ٿيون هيون، جن کي "عشاءِ" جي وقت ادا ڪيو ويو.

* هن سال "غزوه خَنْدَق" جي موقعي تي ڪافرن سڄو مهينو مديني شريف جو گهيرو جاري رکيو، جنهن ڪانپوءِ الله تعاليٰ طوفان ۽ ان سان گڏ فرشتن جا اهڙا لشڪر موڪليا، جيڪي ڪين ڏسڻ ۾ تہ نہ پئي آيا، پر اهي ئي سندن شڪست جو سبب بڻيا.

* هن سال "غزوه خندق" جي پڄاڻي وقت پاڻ ڪريم ﷺ جن هٿان هڪ معجزو ظاهر ٿيو. جڏهن خدا تعاليٰ ڪافرن جي باري ۾ سندن دعا قبول فرمائي، جنهن جي نتيجي ۾ اهڙي تہ تيز ۽ ٿڌي هوا اچي لڳي، جو سندن خيما پٽجي ويا، انهن جون طنابون ٽٽي پيون، ڪُنا چلهين تان ڪري پيا، ٿانوَ، سامان ۽ ڪجاوا مٽيءَ ۾ پورجي ويا. ان سان گڏ ملائڪن جا اهڙا لشڪر بہ لٿا، جيڪي اکين کي تہ ڏسڻ ۾ نہ پئي آيا پر اهي نهايت وڏي آواز ۾ اهڙا تہ تڪبير جا نعرا هڻي رهيا هئا، جن سان دشمن جون دليون دهلجي ٿي ويون، جنهن ڪري هنن ان خوف ۾ وڙهڻ جي بجاءِ ونئي پويان پير ڪيا.

اها بہ پاڻ سڳورن ﷺ جي دعا جي برڪت هئي، جنهن لاءِ خدا تعاليٰ فرمايو:

فَاَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيْحًا وَّجُنُوْدًا لَّمْ تَرَوْهَا. (١)

"پوءِ موڪلياسون مٿن هوا ۽ (ملائڪن جا) اهڙا لشڪر جن کي اوهان نہ ٿي ڏٺو."

۽ اڳتي هلي فرمايو ويو:

وَرَدَّ اللّٰهُ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا بِغَيْظِهِمْ لَمْ يَنَالُوْا خَيْرًا ۭ وَكَفَى اللّٰهُ الْمُؤْمِنِيْنَ الْقِتَالَ. (٢)

"۽ موٽايو الله تعاليٰ انهن ڪافرن کي سندن ڪاوڙ سميت ۽ ڪا چڱائي نہ لڌائون ۽ ڪافي ٿيو الله ايمان وارن لاءِ لڙائيءَ ۾."

غزوه بني قريظہ جا واقعات

حضرت خَلّاد رضہ بن سُوَيْد جي شهادت

* هن سال "غَزوه بَني قُرَيْظَہ" جي موقعي تي مسلمانن منجهان حضرت خَلّاد رضہ بن سُوَيْد بن ثَعْلَبہ اَنْصارِي خَزْرَجِيءَ رضہ جي مٿان هڪ عورت جنڊ جو پڙ ڪيرائي ڪيس شهيد ڪري ڇڏيو، جنهن لاءِ پاڻ ڪريم ﷺ جن فرمايو تہ، "هن کي ٻن شهيدن جو ثواب مليو."

هن عورت جو نالو "بَنانہ" ٻڌايو ويو آهي ۽ سندس تعلق بہ بَنُو قُرَيْظَہ وارن سان ئي هو. بعد ۾ حضرت خَلّاد رضہ جي قصاص ۾ هن عورت کي قتل ڪيو ويو.

"بنانہ" ڪانسواءِ ٻي ڪنهن عورت کي قتل ڪرڻ جو مثال ڪنهن بہ غزوه ۾ نٿو ملي. (٣)

---

(١) سورة الاحزاب آيت ٩ پاره ٢١.

(٢) سورة الاحزاب آيت ٢٥ پاره ٢١.

(٣) سيرة ابن هشام ج ٣ ص ٢٥٣. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ۴ ص ١٢٨. الاصابہ "ابن حجر" ج ١ ص ۴۵۴. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٢ ص ١٢٢ ـ ١٢١. الدرر "ابن عبدالبر" ص ١٨٣.

حُيَيّ بن اَخْطَب جو قتل

* هن سال "غَزْوَه بَنِي قُرَيْظَه" ۾ مشرڪن منجهان يهودين جو سردار حُيَيّ بن اَخْطَب بہ مارجي ويو. جيڪو ام المؤمنين سيده صفيہ رضہ جو پيءُ هو. هو پاڻ ڪريم ﷺ جن سان ڏاڍو ساڙ رکندو هو. خدا تعاليٰ ڪفر جي حالت ۾ ڪيس قتل ڪرايو. (١)

حضرت اَبُولُبَابہ رضہ جي توبہ

* هن سال "غَزْوَه بني قريظہ" واري زماني ۾ خدا تعاليٰ حضرت اَبُولُبابہ رضہ بن عَبْدُالـمُنْذر انصاري اوسيءَ جي خطا معاف ڪندي سندس توبہ قبول فرمائي.

اهو واقعو هن ريت پيش آيو جو جڏهن نبي ڪريم ﷺ جن بَنُو قُرَيْظَہ وارن مٿان ان جنگ ۾ سرسي حاصل ڪئي ۽ پوءِ دشمن ڪي جڏهن ڪا ڇوٽڪاري جي صورت نظر نہ آئي تڏهن هنن سرور ڪائنات ﷺ جن ڪي چـوائي موڪليو تہ هو حضرت اَبُولُبَابَہ رضہ سان ڪجهہ ڳالهائڻ ۽ صلاح ڪرڻ گهرن ٿا. ان لاءِ حضرت اَبُولُبَابَہ رضہ ڪي انهن ڏانهن موڪليو ويو، ڇو جو هن کان اڳ اَبُولُبَابَہ رضہ ۽ يهودين جي پاڻ ۾ هڪ ٻئي سان ڄاڻ سڃاڻ هئي.

ابولبابہ رضہ جڏهن وٽن پهتو تہ هنن ڪانئس پڇيو، "جيڪڏهن هو نبي سڳوري ﷺ جي حڪم مطابق ٻاهر اچن تہ ساڻن ڪهڙو برتاءُ ڪيو ويندو؟"

حضرت اَبُولُبَابَہ رضہ جواب ۾ پنهنجي ڳلي ڏانهن آڱر سان اشارو ڪيو جنهن جو مطلب هو تہ ڪين قتل ڪيو ويندو. ان موقعي تي خدا تعاليٰ طرفان هيءَ آيت نازل ڪئي وئي:

يٰاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا لَا تَخُوْنُوا اللهَ وَالرَّسُوْلَ وَتَخُوْنُوْا اَمٰنٰتِكُمْ.

"اي ايمان وارو! نہ خيانت ڪريو الله ۽ (٢) رسول ﷺ سان ۽ نہ خيانت ڪريو پنهنجي امانتن جي."

ان اشاري مان "ابولبابہ" رضہ کي خبر پئي تہ ڪانئس خدا ۽ سندس رسول ﷺ جي باري ۾ خيانت ٿي آهي. ان ڪانپوءِ هو مديني موٽيو ۽ اتي مسجد نبوي ﷺ ۾ هڪ ٿنڀي سان پاڻ کي ٻڌي ڇڏيائين ۽ قسم کنيائين تہ اتان ان وقت تائين ڪيس ڪوبہ نہ کوليندو جيستائين الله تعاليٰ طرفان سندس توبہ قبول نہ ڪئي ويندي. ان حالت ۾ پندرهن ڏينهن گذارڻ ڪانپوءِ خدا تعاليٰ سندس باري ۾ هيءَ آيت نازل فرمائي.

وَاٰخَرُوْنَ اعْتَرَفُوْا بِذُنُوْبِهِمْ خَلَطُوْا عَمَلًا صَالِحًا وَّاٰخَرَ سَيِّئًا.

"۽ ٻيا ماڻهو اهي جن پنهنجا ڏوهہ باسيا آهن (٣) سندن عمل گڏ سڏ آهن، ڪجهہ چڱا ڪجهہ برا."

ان ڪانپوءِ پاڻ ڪريمن ﷺ جن پاڻ پنهنجي مبارڪ هٿن سان ڪيس کوليو. اهو ٿنڀ اڄ سوڌو

---

(١) سيرة ابن هشام ج ٣ ص ٢٥٢. دلائل النبوة "بيهقي" ج ۴ ص ٢٠. سيرة النبويہ (ﷺ) "ابن ڪثير" ج ٣ ص ٢٣٩.

(٢) سورة الانفال آيت ٢٧ پاره ٩.

(٣) سورة التوبہ آيت ١٠٢ پاره ١١.

مديني ۾ مشهور آهي، جنهن جي مٿان "اسطوانہ ابي لبابہ" لکيل آهي. (١)

* هن سال الله تعاليٰ طرفان بني قريظہ وارن جي باري ۾ هيءَ آيت نازل ڪئي ويئي.

وَاَنْزَلَ الَّذِيْنَ ظَاهَرُوْهُمْ مِّنْ اَهْلِ الْكِتٰبِ مِنْ صَيَاصِيْهِمْ وَقَذَفَ فِىْ قُلُوْبِهِمُ الرُّعْبَ فَرِيْقًا تَقْتُلُوْنَ وَ تَاْسِرُوْنَ فَرِيْقًا وَّ اَوْرَثَكُمْ اَرْضَهُمْ وَدِيَارَهُمْ وَ اَمْوَالَهُمْ. (٢)

"۽ اهل ڪتاب مان جن انهن (مشرڪن) جي مدد ڪئي هئي تن کي سندن ڪوٽن تان هيٺ لاٿو ۽ سندن دلين ۾ اوهان جو اهڙو رعب وجهي ڇڏيو جو اڄ اوهان هڪ ٽولي کي قتل پيا ڪريو تہ ٻئي کي قيدي پيا بڻايو ۽ هن ٿي اوهان کي انهن جي زمينن جو، سندن گهرن جو ۽ سندن مال مڏين جو وارث بڻايو."

بنو مُزَيْنَہ وارن جي وفد جو اچڻ

* هن سال رجب جي مهيني ۾ حضرت بلال بن حارث مزني رضہ پنهنجي قبيلي "بنو مزينہ" جي چار سؤ ماڻهن جي هڪ جماعت سان گڏ نبي انور ﷺ جن جي خدمت ۾ حاضر ٿيو ۽ پوءِ انهن سيني پاڻ سڳورن ﷺ جي مبارڪ هٿن تي ايمان آندو.

ايمان آڻڻ کانپوءِ دربار نبوي ﷺ مان کين اهڙي اجازت عطا ٿي تہ هو پنهنجي ماڳن تي موٽي وڃن ۽ کين اهو بہ ٻڌايو ويو تہ، "هو جتي بہ رهندا کين مهاجر ليکيو ويندو."

اهڙي اجازت ملڻ کانپوءِ هو پنهنجي اصلوڪن ماڳن تي موٽي آيا.

حضرت بلال بن حارث رضہ کي پنهنجي قبيلي "مُزَيْنَہ" مان سڀ کان پهريائين مسلمان ٿيڻ جو مرتبو حاصل ٿيو، جنهن ڪري مڪي شريف جي فتح واري موقعي تي مزينہ قبيلي جو جهنڊو سندس ئي هٿن ۾ هو.

سرور عالم ﷺ جن طرفان کيس "واديءِ عقيق" بہ جاگير طور عطا ڪئي ويئي.

ان کانپوءِ بلال بن حارث رضہ وري ان وقت حاضر ٿيو، جڏهن "ضمام بن ثعلبہ رضہ" خدمت نبوي ﷺ ۾ پهتو، جنهن جو تفصيل هيٺ بيان ڪيو ويو آهي. (٣)

ضمام بن ثعلبہ رضہ جو حاضر ٿيڻ

* هن سال حضرت ضمام بن ثعلبہ رضہ پنهنجي قبيلي سعد بن بڪر طرفان مني مرسل ﷺ

---

(١) سيرة ابن هشام ج ٣ ص ٢٤٧، البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٤ ص ١٢١، عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ٢ ص ١٠٦، الاصابہ "ابن حجر" ٤٦٣، المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ١ ص ٤٦٣، سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ٥ ص ٨/٩.

(٢) سورة الاحزاب آيت ٢٦/٢٧ پاره ٢١.

(٣) الطبقات الڪبريٰ "ابن سعد" ج ١ ص ٢٢٢، سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ٦ ص ٤١١.

جي خدمت ۾ حاضر ٿيو ۽ ڪانئن نماز، زڪوات، روزي، حج ۽ ٻين سمورن شرعي مسئلن بابت ڄاڻ حاصل ڪيائين. جنهن جو ذڪر صحيح بخاري توڙي ٻين حديث جي ڪتابن ۾ موجود آهي. ان ڪانپوءِ واپس وڃي هن اهو احوال پنهنجي قوم وارن کي ٻڌايو ۽ پوءِ هنن سڀني به ايمان آندو. (١)

سيرت نگارن مان ڪيترن جو خيال آهي ته ضمام بن ثَعْلَبَہ رضہ سن پنجين هجريءَ ڌاري حاضر ٿيو هو، پر حافظ ابن حجر "فتح الباريءَ" ۾ ان ڳالهہ کي صحيح ڄاڻايو آهي تہ، حضرت ضَمام رضہ سن نائين هجريءَ ڌاري حاضر ٿيو هو ۽ ان روايت تي "شرح علي المواهب اللدنيہ" ۾ زرقاني بہ زور ڏني ٿو ۽ اهو صحيح بہ آهي.

هوڏانهن وري "جذب القلوب" ۾ شيخ عبدالحق دهلوي ڄاڻايو آهي تہ "ضمام بن ثعلبہ رضہ" ڏهين هجريءَ ڌاري حاضر ٿيو هو.

وفد عبدالقيس جي حاضري

* ڇيو وڃي ٿو تہ هن ئي سال رجب جي مهيني ۾ "عَبْدُالْقَيْس" وارن جو وفد بہ آيو. هي هڪ وڏو قبيلو هو. اهي "بَحْرَيْن" جي ويجهو "جُوَاثا" نالي ڳوٺ ۾ رهندا هئا. هو رَبِيْعَہ بن مُضر بن نَزَار بن معد بن عَدْنَان جي اولاد مان هئا. هن وفد ۾ چوڏهن سوار شامل هئا، جن ۾ مُنْذِر رضہ بن عَائِذ عَبْدِي عَصَرِيّ جنهن جو لقب "اَشَجّ" هو ۽ جَابِر رضہ بن مُعليٰ عَبْدِي بہ شامل هئا. هي ڏهہ ڏينهن سانده مديني ۾ ترسيا ۽ پاڻ ڪريم ﷺ جن کان اسلامي شريعت بابت مختلف سوال پڇندا رهيا.

پاڻ سڳورن ﷺ کين فرمايو: "مان اوهان کي چئن ڳالهين جي ڪرڻ جو حڪم ڏيان ٿو ۽ چئن کان منع ڪريان ٿو، جن ڳالهين جي ڪرڻ جو حڪم ڏيان ٿو اهي هي آهن: ١. الله تي ايمان آڻڻ ٢. نماز قائم ڪرڻ ٣. زڪواة ادا ڪرڻ ۽ ۴. رَمَضَان جي مهيني ۾ روزا رکڻ ۽ جن شين کان منع ڪريان ٿو اهي هي آهن: ١. دَباء ٢. حَنْتَم ٣. نَقِيْر ۴. مُزَفَّت (٢). جيئن صحيح بخاري وغيره ۾ ڄاڻايو ويو آهي. (٣)

امام بخاريءَ پنهنجي "صحيح" ۾ اهو بہ ڄاڻايو آهي تہ، "پهرين جمعي نماز مديني ۾ مسجد نبوي ﷺ ڪانپوءِ "بحرين" جي ڳوٺ "جُوَاثا" ۾ ئي ادا ڪئي وئي. (۴)

---

(١) صحيح بخاري "ڪتاب الايمان" ج ١ ص ١٧/١٨. عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ٢ ص ٢١٣/٢١۴. البدايہ النهايہ "ابن ڪثير" ٥٥/٥٦. دلائل النبوه "بيهقي" ج ٥ ص ٢٧۴/٢٧٧. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٣ ص ۴٢/۴٣. الدرر "ابن عبدالبر" ص ٢٥٥. سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ٦ ص ٢٥٣/٢٥٥.

(٢) اهي چار نالا اهڙن ٿانون جا آهن جن ۾ ماڻهو شراب ٺاهيندا بہ هئا تہ واپرائيندا بہ هئا ۽ محفوظ بہ ڪندا هئا. تفصيل لاءِ ڏسو هن ڪتاب جو باب ٩ صفحہ ٥٦٩.

النهايہ ابن الاثير ج ٢ ص ٩٦.

(٣) وفد "عبدالقيس" بابت واقعات جا تفصيل هن باب جي نائين فصل ۾ نقل ڪيا ويا آهن. (مترجم)

(۴) هتي "جواثا" نالي جنهن ڳوٺ جو ذڪر ڪيو ويو آهي، اهو "بحرين" ۾ هو، جتي "عبدالقيس" وارا رهندا هئا. هتي هنن هڪ قلعو بہ تعمير ڪرايو هو. حضرت ابوبڪر صديق رضہ جي زماني ۾ سن ١٢ هجريءَ ڌاري حضرت

اسان هتي جيڪو عَبۡدُالۡقَيۡس وارن جي وفد جو ذڪر هن سال جي واقعات ۾ ڪيو آهي، اهڙو اشارو "حافظ ابن حجر" جي طرفان مليل ٿو. جڏهن ته اڪثر سيرت نگارن جي راءِ اها آهي ته هي وفد سن ائين هجريءَ ڌاري حاضر ٿيو. ان ڏس ۾ هڪ ڏر نائين هجريءَ جو ذڪر به ڪيو آهي.
مٿين سيني روايتن کي گڏي انشاءَ الله تعاليٰ سن نائين هجريءَ جي واقعات ۾ بيان ڪيو ويندو.

مديني ۾ پهريون وفد

* هن سال رجب جي مهيني ۾ نبي اڪرم ﷺ جن جي خدمت ۾ "مُزَيۡنَه" قبيلي وارن طرفان جيڪو چار سؤ ماڻهن جو وفد پهتو هو ۽ جنهن ۾ نعمان رضه بن مُقَرِّن بن عَائِذ مُزَنِي، بِلَال رضه بن حَارِث مُزَنِي، خُزَاعِيّ رضه بن عَبۡدِ نُهۡمِ بن عَفِيۡف مُزَنِيّ به شامل هئا ۽ اهي سڀ مسلمان ٿي پنهنجي ماڳن تي موٽيا. جڏهن ته هن کان اڳ اهي "حاجب" نالي بت جي پوڄا ڪندا هئا.
هي پهريون وفد هو جيڪو مديني شريف ۾ پاڻ ڪريمن ﷺ جي خدمت ۾ حاضر ٿيو، جنهن جو ڪجهه ذڪر هن کان اڳ مٿي به ٿي چڪو آهي.[(١)]

پاڻ ڪريمن ﷺ جو گهوڙي تان ڪرڻ

* هن سال ذوالحج جي مهيني ۾ رسول خدا ﷺ جن پنهنجي گهوڙي تي سوار ٿي جڏهن "غَابَه" ڏانهن وڃي رهيا هئا، تڏهن گهوڙي تان ڪري پيا، جنهن ڪري سندن پير به مُڙي پيو ۽ پاسي ۾ رهڙا به آيا ۽ ان ڪانپوءِ پاڻ سڳورا ﷺ ڪيترا ڏينهن پنهنجي گهر کان ٻاهر نه نڪتا، ايتري قدر جو نماز لاءِ مسجد ۾ به نه وڃي سگهندا هئا ۽ نماز پنهنجي گهر ۾ ويٺي ادا پئي ڪيائون.[(٢)]
ڪن جو چوڻ آهي ته اهو واقعو سن نائين هجريءَ ڌاري پيش آيو، جنهن جو ذڪرانشاءَ الله ان سال جي واقعات ۾ به اڳي رهيو آهي.

رسول ڪريم ﷺ جن جي اڳڪٿي وارو معجزو

* هن سال مٺي مرسل ﷺ جن هٿان هڪ معجزو ظاهر ٿيو. اهو هن ريت جو وفد "عَبۡدُالۡقَيۡس" جي اچڻ کان اڳ پاڻ ڪريم ﷺ جن پنهنجي صحابي سڳورن جي سٿ ۾ ويٺي ڪين ان ڳالهه کان

علاء بن حضرميءَ هن علائقي کي فتح ڪيو هو.
"ياقوت" جي بيان مطابق "جواثا" کي ڪي "جُواثاء" بہ اچاريندا آهن. يعني ان جي پويان نندو الف ڏنو ويندو آهي، جڏهن ته امام بخاريءَ وري هن ڳوٺ کي "جُواثي" لکيو آهي ۽ ڄاڻايو اٿس ته مسجد نبوي ﷺ کانپوءِ جمعي جي نماز هتان جي مسجد ۾ ئي پهريون ڀيرو ادا ڪئي ويئي. ان جو راوي حضرت عبدالله ابن عباس آهي.
صـــحيح بخاري "ڪتاب الـجمعہ" ج ١ ص ١٦٠. معجم البلدان ياقوت حموي ج ٢ ص ١٧٤/١٧٥. معجم ماستعجم عبدالله بڪري ج ٢ ص ٤٠١/٤٠٢. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٥ ص ٤٤. سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ٦ ص ٢٧٠.
(١) هن جو حوالو مٿي نقل ڪيو ويو آهي. (مترجم)
(٢) شرح عليٰ المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ٢ ص ٩٧.

آگاھہ ڪيو تہ، "اوھان جي آڏو سوارن جي ھڪ اھڙي جماعت ظاھر ٿيڻ واري آھي، جيڪا مشرق ۾ سڀ ڪان بهتر ھوندي." جنھن ڪانپوءِ جلد ئي "عَبْدُالْقَيْس" وارن جو وفد پهتو. (۱)

گھوڙن جي ڪوءِ جو واقعو

* چيو وڃي ٿو تہ ھن سال نبي انور ﷺ جن گھوڙن جي ڪوءِ ڪرائي. جڏھن تہ ڪن جو چوڻ آھي تہ اھو واقعو سن ڇهين ھجريءَ دوران ٿيو، جنھن جو ذڪر اڳتي اچي رھيو آھي. (۲)

مديني ۾ زلزلو اچڻ

* ھن سال مديني شريف ۾ زلزلو آيو، ھن موقعي تي خدا جي پياري رسول ﷺ جن فرمايو، "الله تعاليٰ چاھي ٿو تہ اوھان ڪانئس معافي گھرو، انڪري اوھان کي ڪانئس معافي گھرڻ کپي" (۳)

حضرت سَعْد بن مُعَاذ رضہ جي وفات

* ھن سال ذوالحج جي مهيني ۾ حضرت سَعْد بن مُعَاذ رضہ گذاري ويو. ابن ڪثير جو قول آھي تہ رسولِ خدا ﷺ جن جڏھن "غَزْوَہ اَحْزَاب" کان واپس موٽيا، تڏھن پنجويهن ڏينهن ڪانپوءِ ھو گذاري ويو. ۽ اَحْزَاب وارو واقعو سن پنجين ھجريءَ جي شوال مهيني ۾ پيش آيو.

بُخَارِيْ ۽ مُسْلِم شَرِيْف ۾ حضرت جَابِر رضہ کان نقل ڪيل ھڪ روايت ۾ ٻڌايو ويو آھي تہ، "جڏھن حضرت سعد بن معاذ رضہ وفات فرمائي تڏھن خدا جو عرش لڏي ويو."

ابن عَائِذ ۽ سُهَيْلي ھڪ روايت ۾ ٻڌايو آھي تہ، "حضرت سعد بن معاذ رضہ جي جنازي نماز ۾ ستر ھزار اھڙا ملائڪ بہ شريڪ ٿيا، جيڪي ھن کان اڳ ڪڏھن بہ زمين تي نہ لٿا ھئا.

ان ڏس ۾ "ترمذي" ھڪ صحيح روايت نقل ڪئي آھي تہ، "ملائڪ سندس جنازي کي ڪلهو بہ ڏيئي رھيا ھئا."

حضرت سعد رضہ جي موت جو ڪارڻ اھو تير ھو جيڪو خَنْدَق واري ڏينهن تي ابن حبان بن عرقہ طرفان سندس ڦٽيءَ ۾ لڳو ھو. (۴)

حضرت سَعْد بن مُعَاذ رضہ جي امڙ جي وفات

* ھن سال حضرت سَعْد بن مُعَاذ رضہ جي وفات ڪانپوءِ سندس امڙ ام سعد رضہ بہ وفات ڪري

(۱) البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ۵ ص ۴۴، سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ۶ ص ۳۷۰. المواھب اللدنيہ "قسطلاني" ج ۲ ص ۱۸۱.

(۲) سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ۴ ص ۳۵۳. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ۱ ص ۲۳.

(۳) اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ۱ ص ۲۲.

(۴) صحيح بخاري "باب مناقب الانصار" ج ۲ ص ۳۱۳. صحيح مسلم باب فضائل الصحابہ ج ۷ ص ۱۵۰. المغازي "واقدي" ج ۲ ص ۵۲۵/۵۳۱. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ۲ ص ۲۹۶/۲۹۹. الاصابہ "ابن حجر" ج ۲ ص ۳۷/۳۸. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ۴ ص ۱۲۹/۱۳۲. سيرة ابن ھشام ج ۳ ص ۲۶۲/۲۶۴. المواھب اللدنيہ "قسطلاني" ج ۱ ص ۴۶۸/۴۷۱.

ويئي. سندس نالو ڪبشه رضه بنت رافع هو. ڪيس صحابيت جو شرف حاصل آهي. (١)

سَعْد بن عُبَاده رضہ جي والده جي وفات جو واقعو

* هن سال جڏهن حضرت سَعْد بن عُبَاده رضہ نبي سڳوري ﷺ جن سان گڏ غُزْوَه دُوْمَةُ الْجَنْدِل لاءِ ويل هئا تہ پويان سندس والده وفات ڪري ويئي. جنهن جو نالو عمره بنت سعد بن عمرو انصاريہ ٻڌايو ويو آهي. (٢) حضرت سعد رضہ هن موقعي تي پنهنجي امڙ جي نماز ۽ ڪفن دفن ۾ شريڪ ٿي نہ سگهيو. انڪري گهر موٽڻ ڪانپوءِ هن سرور عالم ﷺ جن کان پڇيو، "اي الله جا رسول ﷺ! جيئن تہ منهنجي امڙ منهنجي پريٺ گذاري ويئي انڪري مان نہ سائس ڪجهہ ڳالهائي سگهيس ۽ نہ ئي سندس لاءِ ڪو خير خيرات ڪري سگهيس. هاڻي آءُ جيڪڏهن سندس لاءِ ڪو خير خيرات ڪريان تہ ڪيس ان جو ثواب پهچندو؟ رسول خدا ﷺ جن فرمايو، "هائو".

حضرت سَعْد رضہ پڇيو، "ڪهڙي قسم جو خير بهتر ٿيندو."

پياري پيغمبر ﷺ جن وراڻيو، "پاڻي پيئارڻ جو."

ان ڪانپوءِ سَعْد رضہ هڪ کوه کوٽايو ۽ ان کي خدا واسطي وقف ڪيائين، پنهنجي ماءُ جي ثواب لاءِ.

چنڊ گرهڻ جو واقعو

* هن سال جُمادي الآخرہ ۾ چنڊ گرهڻ ٿي، ان موقعي تي پاڻ سڳورن ﷺ "نماز خُسُوْف" ادا فرمائي، تانجو چنڊ وري چمڪڻ لڳو. يهودي هن موقعي تي دهل دمامر وڄائيندا رهيا ۽ چيائون تہ چنڊ تي ڪنهن جادو ڪيو آهي.

"اُسد الغابہ" ۾ "ابن الاثير" ڄاڻايو آهي تہ، "هن موقعي تي پهريون پيرو پاڻ ڪريمن ﷺ طرفان "نِماز خُسُوْف" پڙهي ويئي. جڏهن تہ شامي پنهنجي سيرت ۾ بہ بيان ڪيو آهي تہ، "پهريون پيرو نِماز خُسُوْف سن پنجين هجريءَ ڌاري پڙهي ويئي." (٣)

حضرت حذيفہ رضہ کي قريش وارن ڏانهن موڪلڻ

* هن سال قريش وارن کي ڪا تڪليف پيش آئي تہ پاڻ سڳورن ﷺ سندن دلجوئيءَ لاءِ حضرت حذيفہ رضہ کي ڏانهن اماڻيو. (۴)

خالد بن وليد رضہ ۽ عمرو بن العاص رضہ جو اسلام قبول ڪرڻ (۵)

* چيو وڃي ٿو تہ هن سال حضرت خالد رضہ بن وليد ۽ عمرو رضہ بن العاص اسلام قبول ڪيو،

---

(١) اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ۵ ص ۵۳۷، الاصابہ "ابن حجر" ج ۴ ص ۳۹۵.

(٢) اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ۵ ص ۵۱۰.

(٣) "سبل الهدي والرشاد" شامي ج ۸ ص ۳۲۵. روضة الاحباب "سيد جمال الدين" ج ١ ص ۲۲۶.

(۴) دلائل النبوة "بيهقي" ج ۳ ص ۴۴۹. روضة الاحباب "سيد جمال الدين" ج ١ ص ۲۲١.

(۵) سيرة ابن هشام "ج ۳ ص ۲۸۹/۲۹۰. المغازي "واقدي" ج ۲ ص ۷۴١/۷۵۰. دلائل النبوة "بيهقي" ج ۴ ص ۲۵۴ ـ ۲۴۳. روض الانف "سهيلي" ج ۳ ص ۳۰۴. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ۴ ص ۲۳۶/۲۴۰. عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ۲ ص ١۲۲/١۲۳.

جڏهن ته ڪن جو چوڻ آهي ته هن سن ائين هجريءَ ڌاري اسلام قبول ڪيو ۽ اها روايت وڌيڪ صحيح آهي، جنهن جو احوال سن ائين هجريءَ جي واقعات ۾ به ڪيو ويندو.

غزوه بَنِي مُصْطَلِق جو واقعو

* هن سال شعبان جي مهيني ۾ "غَزْوَهٔ بَنِي مُصْطَلِق" واقع ٿيو، جنهن کي "غَزْوَهٔ مُرَيْسِيْع" جي نالي پنيان به ياد ڪيو ويندو آهي. ڪن جو چوڻ آهي ته هي غزوه سن ڇهين هجريءَ جي شعبان مهيني ۾ واقع ٿيو، جيئن غزوات واري باب ۾ بيان ڪيو ويو آهي. پر پهرين روايت ٿي ترجيح جوڳي آهي. (١)

"اِفک" واري حادثي جا ڪجھ واقعا (٢)

* هن سال "غَزْوَه بَنِي مُصْطَلِق" جي موقعي تي ني سَيِّدَه عَائِشَہ رضہ جو هار گم ٿي ويو.
* هن سال "افک" وارو حادثو پيش آيو (٣) (جنهن ۾ سَيِّده عَائِشَہ رضہ مٿان بهتان مڙهيو ويو) خدا تعاليٰ (اهڙي حرڪت ڪندڙن کان) پنهنجي پناهه ۾ رکي.

---

(١) "واقدي" طرفان "غزوه بني مصطلق" جو سن پنجين هجري ٻڌايو ويو آهي، جڏهن ته ابن اسحاق ۽ ابن هشام طرفان هن غزوه کي ڇهين هجري ۽ موسيٰ بن عقبہ طرفان وري چوٿين هجريءَ جو واقعو ٻڌايو ويو آهي.

المغازي "واقدي" ج ١ ص ٤٠٤. سيرة ابن هشام ج ٣ ص ٣٠٢. طبقات الڪبريٰ "ابن سعد" ج ٢ ص ٤٨. عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ٢ ص ١٣٤. زاد المعاد "ابن قيم" ج ٣ ص ٢٥٦. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ١ ص ٤٤١.

(٢) لفظ "افک" جي معنيٰ آهي اهڙي ڳالهہ ڪرڻ جيڪا حقيقت جي ابتڙ هجي. سيده عائشہ رضہ جي مٿان منافقن طرفان جيڪو بهتان مڙهيو ويو ۽ جنهن جي پٺيرائي سادگيءَ سببان ڪن مومن به ڪئي، ان واقعي کي خدا تعاليٰ پاڻ پنهنجي ڪلام ۾ "افک" جو نالو ڏئي گويا ان جي ترديد ڪئي آهي، پر ان ڪانپوءِ به خدا تعاليٰ طرفان اهڙيون آيتون نازل ڪيون ويون، جن ۾ سيده عائشہ رضہ جي پاڪدامنيءَ جي گواهي ڏني ويئي آهي. هن واقعي جا ڪجھ تفصيل هن ريت آهن، جيڪي هيٺين ڪتابن ۾ ڏسي سگهجن ٿا.

صحيح بخاري "ڪتاب الشهادات" ج ٢ ص ١٠٣. فتح الباري "ابن حجر" تفسير "بسوره نور" ص ٣٦٩. صحيح مسلم "ڪتاب التوبہ" ج ٨ ص ١١٢. سيرة ابن هشام ج ٣ ص ٣٠٩. "المغازي" "واقدي" ج ٢ ص ٤٢٦. دلائل النبوة "بيهقي" ج ٤، ص ٦٣. البدايہ والنهايہ ابن ڪثير ج ٤ ص ٦١. زاد المعاد ـ "ابن قيم" ج س ص ٢٥٩. روضة الاحباب "سيد جمال الدين" ج ١ ص ٢٠٦. عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ٢ ص ١٣٩.

(٣) غزوه بني مصطلق کان موٽندي اسلامي لشڪر شام جي وقت هڪ ماڳ تي منزل ڪئي. رات جي ماني کائي نماز ادا ڪري سيني آرام ڪيو، جو ته صبح جو باک ڦٽيءَ مهل قافلي کي اتان ڪوچ ڪرڻو هو.

سيده عائشہ صديقہ رضہ به هن سفر ۾ پاڻ ڪريمن ﷺ سان گڏ هئي. فجر جو سوير هوءَ آتي جهنگ جي خيال سان پنهنجي خيمي کان گهڻو اڳتي نڪري ويئي. فارغ ٿيڻ ڪانپوءِ هوءَ جڏهن واپس اچي رهي هئي ته اوچتو سندس نظر ان هار تي پيئي جيڪو سندس ڳچيءَ ۾ پاتل هو، پر هار ان وقت ڪيس نظر نہ آيو. خيال ٿيو ته اهو هار پڪ اتي ڪري پيو هوندو جتان هوءَ واپس اچي رهي هئي، تنهنڪري هوءَ اتان وري پلٽي موٽي. حقيقت ۾ اهو هار بيبي سائنڻ جو پنهنجو به نہ هو، پر هوءَ پنهنجي وڏي ڀيڻ حضرت اسماء رضہ کان اڌارو ولي پائي آئي هئي.

بهرحال بيبي عائشہ رضہ جڏهن اتي پهتي ته ڪيس هار تہ ملي ويو پر جڏهن واپس پنهنجي منزل تي پهتي ته قافلو اتان نڪري چڪو هو. اڪيلي عورت هاڻي ڪيڏانهن وڃي. ان ڪري فجر جي نماز پڙهي هوءَ انتظار ۾ چادر پائي اتي

ڪن جو چوڻ آهي تہ اهو حادثو سن ڇهين هجريءَ ڌاري پيش آيو، جڏهن تہ "ذهبي" هن سال واري روايت کي صحيح قرار ڏنو آهي.

* هن سال ام المؤمنين سيده عائشہ رضہ کي رب تعاليٰ ان بهتان کان آجو قرار ڏنو، جيڪو بيبي سائنڻ مٿان مڙهيو ويو هو.

هن ڏس ۾ "سورة النور" جون سورهن آيتون نازل ٿيون.

الله تعاليٰ اهو حڪم جن آيتن ۾ ڏنو اهي

"اِنَّ الَّذِيۡنَ جَآءُوۡ بِالۡاِفۡكِ عُصۡبَةٌ مِّنۡكُمۡ کان وٺي اُولٰٓـئِكَ مُبَرَّءُوۡنَ مِمَّا يَقُوۡلُوۡنَ لَهُمۡ مَّغۡفِرَةٌ وَّ رِزۡقٌ كَرِيۡمٌ [1] تائين آهن، انهن مان ڪي آيتون ڀهريان تہ ڪي وري انهن کانپوءِ نازل ٿينديون رهيون. مٿين آيتن جي نازل ٿيڻ کانپوءِ، اهي منافق ذليل ۽ خوار ٿيا جن اهو بهتان گهڙيو هو.

تيمم جو حڪم [2]

* هن سال نبي انور صلي الله عليه وسلم جن جڏهن "غزوه بنيٰ مصطلق" کان واپس وريا ۽ ان وقت "اِفڪ" ـــ

ٺي وڻ جي پرسان ويهي رهي. سنديس خيال هو تہ قافلي وارا جڏهن ڪيس نہ ڏسندا تہ ان جاءِ تي موٽي ايندا.

ڪافي دير ويهڻ کانپوءِ هوءَ اتي ليٽي پئي ۽ سندس اک لڳي ويئي. پاڻ ڪريمن ﷺ جو دستور هو تہ قافلي جي پويان ڪاهو (ڪو ماڻهو) ڇڏيندا هئا تہ جيئن ڪا چيز رستي ۾ رهجي وڃي يا ڪري پئي تہ اهو ان کي هٿ ڪري سگهي. هن دفعي اها ذميواري حضرت صفوان رضہ بن معطل جي مٿان هئي. اهو جڏهن هن جاءِ تي پهتو تہ سندس نگاهہ وڃي حضرت عائشہ رضہ تي پيئي، جيئن تہ حضرت صفوان پردي جي حڪم کان اڳ بيبي سڳوريءَ کي ڏسي چڪو هو ان ڪري سمجهي ويو ۽ اوڏي مهل وڏي آواز ۾ انا لله وانا اليه راجعون پڙهيائين. اهو آواز ٻڌي حضرت عائشہ رضہ جي اک کلي ويئي. حضرت صفوان رضہ پنهنجي اٺ کي ويهاريو، جنهن تي بيبي سائنڻ سوار ٿي، جنهن کانپوءِ هو اٺ جي مهار پڪڙي هلندو رهيو ۽ ڪجهڙيءَ منجهد جو اچي قافلي سان مليو. سيده عائشہ رضہ جي اچڻ وارو اهو منظر منافقن جي مهندار عبدالله بن ابي بہ پنهنجي اکين سان ڏٺوءَ پوءِ هڪ طوفان برپا ڪري ڇڏيائين. ام المؤمنين جي خلاف اهڙي ڪريل پروپئگنڊا شروع ڪيائين جو سڄو مهينو سرور ڪائنات ﷺ ۽ سندس صحابي سڳورا هڪ اهڙيءَ عجيب پريشانيءَ ۾ رهيا. جنهن جو اندازو لڳائڻ بہ مشڪل آهي. اهو عرصو سيده عائشہ رضہ پنهنجي پيءُ ماءُ جي گهر گذاريو. هوءَ ۽ سندس والدين پڻ بي حال هئا. الائي ڪين ڇا ڇا ٻڌڻو پئي پيو. آخر هڪ مهيني گذرڻ کانپوءِ الله تعاليٰ طرفان حضرت عائشہ رضہ جي پاڪدامنيءَ جي شهادت ڏني ويئي.

منافقن جو خدا تعاليٰ ٻڄڙو حشر ڪيو ۽ سورة نور جون هي آيتون نازل ڪيون ويون؛

ان الذين جاءُوا .... الي آمنه.

اهي آيتون قيامت تائين سيده عائشہ رضہ جي عزت ۽ عصمت جي گواهي ڏينديون ۽ مؤمن انهن جي تلاوت ڪندا رهندا.

(١) سورة النور آيت نمبر ١١ کان وٺي آيت نمبر ٢٦ تائين پاره ١٨.

(٢) لفظ تيمم جي لغوي معنيٰ آهي "قصد ڪرڻ" يا ارادو ڪرڻ. جڏهن تہ اصطلاحي لحاظ کان نماز لاءِ پاڻي بدران پاڪ مٽيءَ ذريعي پاڪائي حاصل ڪرڻ واري عمل کي تيمم سڏيو ويندو آهي.

اهو حڪم "سورة المائده" ۾ وضاحت سان ۽ "سورة النساء" ۾ اختصار سان بيان ڪيو ويو آهي. جنهن جي ذريعي مسلمانن کي اجازت ڏني ويئي آهي تہ جيڪڏهن هو سفر ۾ هجن ۽ کين پاڻي نہ ملي سگهي تہ پوءِ اهي پاڪ صاف مٽيءَ

واري واقعي جي شروعات هني، تہ هن موقعي تي "تيمم" واري آيت نازل ٿي.
هاڻي ان ڳالهہ ۾ اختلاف آهي تہ اها آيت "سورة المائده" جي آهي يا "سورة النساء" جي.
ان مان صحيح قول اهو آهي تہ اها آيت "سورة المائده" جي آهي، جيئن صحيح بخاري وغيره ۾ نقل ڪيو ويو آهي.
ان کان اڳ "تيمم" هن امت ۾ جائز نہ هو، ۾ گذريل امتن مان بہ ڪنهن امت ۾ جائز نہ هو.
تيمم بہ هن ئي امت جي خصوصيتن مان هڪ آهي.

سان تيمم ڪري نماز پڙهي سگهن ٿا ۾ هاڻي جيڪڏهن وضو نہ آهي تہ ان لاء بہ تيمم ڪبو ۽ جيڪڏهن غسل واجب آهي تہ ان لاء بہ تيمم ذريعي پاڪائي حاصل ڪري سگهجي ٿي.

تيمم جو طريقو

امام مالڪ، شافعي ۽ ابوحنيفہ جو مسلڪ آهي تہ پهريان تيمم جي نيت ڪجي. جنهن ڪانپوء پاڪ صاف مٽيء تي ٻئي هٿ هڻي پوء اهي سڄي منهن تي گهمائي ڇڏجن ۽ ٻيو دفعو هٿ هڻي هٿن کان لوڙين تائين ٻنهي ٻانهن تي ڦيرائجن تہ تيمم مڪمل ٿي ويندو.

جڏهن تہ امام احمد ابن حنبل ۽ اوزاعي وغيره جي خيال مطابق تہ ٻيو دفعو مٽيء تي هٿ هڻڻ ضروري نہ آهن ۽ پهرين دفعي واري هٿن سان ئي منهن توڙي ٻانهن جو تيمم ڪري سگهجي ٿو. ڪنهن جاء تي جيڪڏهن صاف پاڪ مٽي نہ ٿي ملي سگهي تہ پوء ڪنهن اهڙيء شيء تي بہ هٿ هڻي تيمم ڪري سگهجي ٿو، جنهن تي دز يا گس وغيره لڳل هجي. پوء ڀل اهو ڪو پٿر يا ٻي اهڙي شيء هجي جنهن جو مٽيء سان تعلق هجي.

تيمم جتي پاڻي نہ هجي اتي بہ جائز آهي ۾ جيڪڏهن ڪو ماڻهو بيمار آهي ۽ پاڻيء جي استعمال سان سندس بيماري وڌي وڃڻ جو انديشو آهي تہ پوء اهو ماڻهو بہ پاڻي دستياب هجڻ جي باوجود تيمم ڪري سگهي ٿو. وضو ڪرڻ توڙي غسل لاهڻ لاء تيمم جو طريقو هڪ ئي آهي.

تيمم جو مدو

تيمم جيترو عرصو بہ پاڻي نہ ملي يا ماڻهو پاڻي استعمال ڪرڻ کان شرعي طور معذور هجي تہ پوء امام احمد جي بقول سالن تائين ڪيس تيمم ڪرڻ جي شرعي اجازت آهي. البت هر نماز لاء نئين سر تيمم ڪرڻ بهتر آهي.

تيمم جو حڪم غزوه بنو مصطلق جي موقعي تي نازل ٿيو، جو هن سفر ۾ حضرت عائشہ رضہ جي ڳلي مان هڪ دفعو وري هار ڪري پيو، جنهن لاء هن سيد عالم ﷺ جن کي اطلاع ڏنو. پاڻ سڳورن ﷺ جن قافلي کي اتي منزل ڪرڻ جو حڪم ڏنو. اهو اهڙو ماڳ هو جتي پاڻي بلڪل دستياب نہ هو. مسلمان طهارت ۽ وضوء لاء هيڏي هوڏي ڦري رهيا هئا. ڪجهہ صحابين حضرت ابوبڪر صديق رضہ کي شڪايت ڪئي تہ تنهنجي نياڻيء جي ڪري ئي هي مسئلو پيدا ٿيو آهي. حضرت صديق رضہ بہ ڏاڍو پشيمان ٿيو. آخر فجر جي نماز کان اڳ اها آيت نازل ٿي جنهن ۾ مسلمانن کي تيمم جي اجازت ڏني ويئي. بس پوء تہ قافلي وارا ڏاڍو خوش ٿيا تہ سندن مسئلو هميشہ لاء حل ٿي ويو. حضرت اسيد بن حضير رضہ ۽ ٻيا سيدنا صديق اڪبر رضہ جي ڪٽنب جا ٿورا مڃڻ لڳا.

صحيح بخاري "ڪتاب التيمم" ج ١ ص ٦٩، صحيح مسلم "باب التيمم" ج ١ ص ١٩١. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ١ ص ٣٤٢، زاد المعاد "ابن قيم" ج ٣ ص ٢٥٨. روضة الاحباب "سيد جمال الدين" ج ١ ص ٢١١.

حضرت ابوبڪر رضہ جو قسم کڻڻ

* هن سال جڏهن خدا تعاليٰ حضرت عائشہ رضہ کي بهتان مان آجي ٿيڻ جو حڪم نازل ڪيو، تڏهن حضرت ابوبڪر صديق رضہ قسم کنيو تہ هو آئينده پنهنجي ماسات "مسطح بن اثاثہ" جي ڪابہ مالي مدد نہ ڪندو، ڇو تہ هو بہ ان بهتان مڙهڻ وارن ۾ شامل هو. مسطح پاڻ هڪ مسڪين ماڻهو هو، جنهن کي حضرت ابوبڪر صديق رضہ سندس مالي مدد ڪندو رهندو هو. ان موقعي تي الله تعاليٰ طرفان هيءَ آيت نازل ڪئي ويئي.

وَلَا يَأْتَلِ أُولُوا الْفَضْلِ مِنْكُمْ وَالسَّعَةِ أَنْ يُؤْتُوا أُولِي الْقُرْبَىٰ وَالْمَسَاكِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ. [1]

(۽ اوهان منجهان جن تي فضل ٿيل آهي ۽ اهي آسودا آهن، اهي قسم نہ کڻن تہ هو پنهنجي مائٽن، مسڪينن، ۽ الله جي راه ۾ هجرت ڪيل ماڻهن جي مدد نہ ڪندا.)

ان ڪانپوءِ حضرت ابوبڪر رضہ چوڻ لڳو، "خدا جو قسم! آءٌ ان ڳالهہ کي پسند ٿو ڪريان تہ خدا تعاليٰ منهنجي بخشش فرمائي." ۽ پوءِ "مسطح" جي مدد ڪرڻ اڳين ئي شروع ڪيائين جيئن هن کان اڳ ڪندو هو.

۽ اهو بہ چيائين تہ، "خدا جو قسم! آئينده ڪڏهن بہ سندس مالي مدد بند نہ ڪندس." [2]

بهتان مڙهڻ وارن لاءِ حد جاري ٿيڻ

* هن سال جڏهن حضرت عَائِشَہ رضہ کي الله تعاليٰ طرفان مٿس مڙهيل بهتان کان آجي ٿيڻ وارو حڪم نازل ٿيو تہ پوءِ نبي ڪريم ﷺ جن طرفان انهن چئن شخصن خلاف حد قذف جاري ڪئي ويئي جن ان ڪم ۾ حصو ورتو هو. انهن جا نالا هن ريت ٻڌايا ويا آهن:

١. عَبْدُالله بن اُبَيّ بن سَلُوْل ٢. حَسَّان بن ثَابِت ٣. مِسْطح بن اُثَاثَہ ٤. حَمْنَہ بِنت جَحْش، جيڪا حضرت زينب بنت جحش جي ڀيڻ هئي.

جڏهن تہ ڪن جو چوڻ آهي تہ هن معاملي ۾ ڪنهن تي بہ ڪا حد جاري نہ ٿي هئي. [3]

---

(١) سورة النور آيت ٢٢ پاره ١٨.

(٢) "سيرة ابن هشام" ج ٣ ص ٣١٦، دلائل النبوة "بيهقي" ج ٤ ص ٧١.

(٣) "افڪ" واري واقعي ۾ حد جاري ٿيڻ يا نہ ٿيڻ بابت مختلف روايتون نقل ڪيون ويون آهن، جن مان اڪثريت جي راءِ اها آهي تہ هن موقعي تي حد جاري نہ ڪئي ويئي، جڏهن تہ "ابن قيم" طرفان نقل ڪيل هڪ روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ اهڙي معاملي ۾ حد ان وقت جاري ڪئي ويندي آهي، جڏهن اهو شخص ان جو مطالبو ڪري، جنهن مٿان بهتان مڙهيو ويو هجي، ۽ جيئن تہ "سيده عائشہ رضہ" ان ڳالهہ جو مطالبو نہ ڪيو هو، انڪري حد جاري نہ ٿي هئي. هڪ ٻي روايت مطابق تہ هن معاملي ۾ منافقن جي مهندار عبدالله بن ابي بن سلول کي ڪنهن مصلحت تحت معاف ڪيو ويو، ڇو تہ هو پنهنجي قوم جو سردار هو، انڪري هو پاڻ بچائڻ لاءِ ڪوبہ فتنو ڪڙو ڪري ٿي سگهيو. ان سبب دين

"عَزل" بابت سوال

* هن سال "غزوه بَني مُصطَلِق" ۾ صحابي سڳورن کي جڏهن قيدي عورتون مليون تڏهن منجهن نفساني خواهش زور ورتو ۽ ڪين دل ۾ اهو خوف جاڳيو ته جيڪڏهن انهن عورتن کي ٻار ڄمڻ ٿي پيو ته پوءِ اهي سندن ٻارن جون مائرون ليکيون وينديون، جنهن ڪري انهن جي خريد و فروخت حرام ٿي ويندي، ان ڪري هنن "عَزل" ڪرڻ جو ارادو ڪيو. ان لاءِ هو پاڻ ڪريم ﷺ جن کان "عزل" بابت پڇڻ لڳا. جواب ۾ خدا جي رسول ﷺ جن فرمايو، "نه، اوهان کي نٿو جڳائي ته ائين ڪريو، جنهن روح کي دنيا ۾ قيامت تائين اچڻو آهي اهو اچي رهندو." (۱)

عَبدُالله بن اُبَيّ جي منافقت جو هڪ واقعو

* هن سال غزوه بني مصطلق واري زماني ۾ هڪ واقعو پيش آيو. اهو هن ريت ته مهاجرن مان جَهجَاه بن قَيس غِفَارِيءَ نالي هڪ شخص سنان بن فَروَه جُهَني نالي هڪ انصاريءَ کي ڌڪو ڏنو.

انهن نالن ۾ راوين جو اختلاف به آهي، جنهن ڪري ڪن راوين طرفان مهاجر صحابيءَ جو نالو جهجاه بن مسعود بن سعد غِفَارِي ۽ اَنصَارِي صحابيءَ جو نالو سِنَان بن تَيم بن اَوس به ٻڌايا ويا آهن.

بهرحال هن موقعي تي مدد لاءِ مهاجرن پنهنجي مهاجرن کي ۽ انصارن طرفان وري انصارن کي پڪاريو ويو.

پاڻ ڪريم ﷺ جن جي ڪن تائين جڏهن اها ڳالهه پهتي تڏهن فرمايائون: "هي جاهليت جون ڳالهيون ڇا لاءِ؟ انهن گندين ڳالهين کان پاسو ڪريو؟"

اها ڳالهه جڏهن منافقن جي مهندار عَبدُالله بن اُبَيّ بن سَلُول ٻڌي تڏهن چوڻ لڳو. "هي آهن هنن جا ڪم" ۽ پوءِ چيائين: "اوهان انهن جو خرچ پکو بند ڪري ڇڏيو، جيئن نبي ڪريم ﷺ جن سان گڏ آهن، تان جو هو ڇڙوڇڙ ٿي وڃن." ان ڪانپوءِ وري هيئن به چوڻ لڳو ته، "اسان کي مديني موٽڻ ڏيو، پوءِ جيڪو وڌيڪ معزز هوندو اهو وڌيڪ ذليل کي اتان ڪڍي ٻاهر ڪندو." اتي وڌيڪ معزز مان مراد سندس پنهنجي خسيس شخصيت هئي ۽ ٻئي قسم مان سندس اشارو سرور ڪائنات ﷺ جن جي ذات بابرڪات ڏانهن هو. (معاذ الله ثم معاذ الله) (۲)

اها ڳالهه جڏهن ڪانئس هڪ مشهور صحابي حضرت زَيد بن اَرقَم اَنصَارِي رضه ٻڌي تڏهن اهو احوال هن پاڻ ڪريم ﷺ جن تائين پهچايو.

اندر ڪنهن به انتشار پيدا ڪرڻ کان بهتر هو ته ڪيس بخشيو وڃي، باقي حسان بن ثابت، مسطح بن اثاثه ۽ حمنه بنت جحش پڪا ۽ سچا مسلمان هئا ان ڪري ڪين پاڪ ڪرڻ لاءِ ۽ سندن ڏوه جي ڪفاري ادا ڪرڻ خاطر ڪين سزا ڏني ويئي. (والله اعلم)

سيرة ابن هشام ج ۲ ص ۳۱۵. زاد المعاد "ابن قيم" ج ۳ ص ۲۶۳/۲۶۴. البدايه والنهايه "ابن ڪثير" ج ۴ ص ۱۶۱.

(۱) صحيح بخاري "ڪتاب البيوع" ج ۲ ص ۲۸. صحيح مسلم "ڪتاب النڪاح" ج ۴ ص ۱۵۷/۱۵۸.

(۲) صحيح بخاري "ڪتاب التفسير" ج ۳ ص ۲۰۲/۲۰۴.

ان تي عَبْدُالله بن اُبَيّ پنهنجي ڳالهہ تان ڦري ويو ۽ الٽو قسم کڻڻ لڳو تہ هن ائين نہ چيو آهي. ان تي پاڻ سڳورن ﷺ حضرت زَيْد رضہ کان پڇيو تہ، "متان توکان ٻڌڻ ۾ غلطي ٿي هجي." ان ڳالهہ تي زيد رضہ کي ڏاڍو ڏک ٿيو.

هن موقعي تي الله تعاليٰ طرفان سورة "اِذا جَاءَکَ الْمُنَافِقُوْنَ" نازل ڪئي ويئي، جنهن زيد رضہ جي سچائيءَ ۽ منافقن جي ڪوڙ کي پڌرو ڪري ڇڏيو.

الله تعاليٰ منافق جي پهرين ڳالهہ کي هن آيت ذريعي رد ڪيو: **"وَلِلّٰهِ خَزَآئِنُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ.** (۽ الله جا آهن، آسمانن ۽ زمين جا خزانا) **وَلٰكِنَّ الْمُنَافِقِيْنَ لَا يَفْقَهُوْنَ** [۱] (پر منافق نٿا سمجهن.)

۽ منافق جي ٻي ڳالهہ کي هن آيت ذريعي ڪوڙو ڪيو ويو.

وَلِلّٰهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُوْلِهٖ وَلِلْمُؤْمِنِيْنَ وَلٰكِنَّ الْمُنَافِقِيْنَ لَايَعْلَمُوْنَ [۲]

"۽ عزت تہ الله لاءِ، ان جي رسول ﷺ لاءِ ۽ ايمان وارن لاءِ آهي، پر منافق اهو نٿا ڄاڻن."

ان ڪانپوءِ نبي ڪريم ﷺ جن حضرت زيد رضہ کي ٻڌايو تہ، "اي زيد! الله تعاليٰ طرفان تنهنجي تصديق ڪئي ويئي آهي."

ان تي زيد ڏاڍو خوش ٿيو. [۳]

---

(۱) سورة المنافقون آيت ۷ پاره ۲۸.

(۲) سورة المنافقون آيت ۸ پاره ۲۸.

(۳) فتح الباري "ابن حجر" ج ۸ ص ۵۲۵. تفسير "ابن ڪثير" ج ۴ ص ۳۲۴. تفسير "بحر العلوم" ابوالليث سمر قندي" ج ۳ ص ۳٦٦. دلائل النبوة "بيهقي" ج ۴ ص ۵۲/۵۸. سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ۴ ص ۳۴۸/۳۴۹.

فصل ڇهون

هن باب ۾ سن ڇهين هجريءَ جا واقعات بيان ڪيا ويا آهن.

نمازِ اِسْتِسْقَاءِ جو واقعو

* هن سال رَمَضَانَ جي مهيني ۾ ڏڪار پيو، جنهن ڪري ماڻهو اهو عرض ڪئي پاڻ ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ پهتا ته مينهن وسڻ لاءِ دعا گهري وڃي. خدا جي سچي رسول ﷺ جن ماڻهن کي رب جي آڏو ٻاڏائڻ، عاجزي ڪرڻ ۽ خيرات ڏيڻ جو حڪم ڏنو ۽ ان ڪانپوءِ ماڻهن سان گڏجي عيدگاه ڏانهن رخ رکيائون، اتي پهچي ٻه رڪعتون نماز ادا ڪئي ويئي. پهرين رڪعت ۾ "سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَىٰ" ۽ ٻي رڪعت ۾ "سورة الغاشيه" جي تلاوت ڪئي ويئي. پهرين رڪعت ۾ ست تڪبيرون ۽ ٻيءَ رڪعت ۾ پنج تڪبيرون هنيون ويون، ۽ ان ڪانپوءِ پاڻ ڪريمن ﷺ نهايت اثرائتو خطبو پڻ ڏنو. ان وقت ماڻهو پنهنجي جاين تان اٿيا ئي مس ته مينهن اچڻ منهن ڪڍيو. بس پوءِ ته ڪيترا ڏينهن راتيون سانده بادل برسندا رهيا. (١)

نبي انور ﷺ جن جي هڪ حديث

* هن سال مٿي بيان ڪيل وسڪاري وقت رسول ڪريم ﷺ جن فرمايو: "رب تعاليٰ ٻڌائي ٿو ته، اڄ جڏهن رات مان ڏينهن اڀريو ان وقت ڏنو ويو ته ڪن ماڻهن جو مونتي ايمان آهي ۽ اهي ستارن جا انڪاري آهن، ۽ ڪي وري منهنجا انڪاري آهن ۽ ستارن تي ايمان اٿن." (الحديث) (٢)

جنهن ڪانپوءِ پاڻ سڳورن ﷺ فرمايو: "جن (ماڻهن) چيو "اسان تي مينهن الله تعاليٰ جي فضل ۽ مهر سان پيو انهن جو الله تعاليٰ تي ايمان آهي ۽ اهي ستارن جا انڪاري آهن ۽ جن ان جي ابتڙ ڳالهه ڪئي انهن جو الله تعاليٰ جي ذات تي نه ۽ ستارن تي ايمان آهي. (حديث)

هڪ روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي ته مٿيان لفظ پاڻ ڪريم ﷺ جن "غزوه حديبيه" واري زماني ۾ فرمايا. جيئن "زرقاني" "شرح عليٰ المواهب" ۾ ڄاڻايو آهي (٣) "غَزْوَه حُدَيْبِيَّه" جو واقعو به هن ئي سال ذوالقعد مهيني ۾ پيش آيو، جنهن جو ذڪر غزوات واري باب ۾ ٿي چڪو آهي، جڏهن ته ڪن جو چوڻ آهي ته اهو واقعو سن ستين هجريءَ ڌاري پيش آيو، جنهن جو ذڪر اڳتي به ڪيو ويندو.

اَبُوالْعَاص رض بن ربيع جي گرفتاري ۽ آزادي

* هن سال جُمَادَي الاول يا ٻي روايت مطابق جُمَادَي الآخر ۾ زَيْد بن حَارِثه جي اڳوائيءَ ۾ هڪ

---

(١) فتح الباري "ابن حجر" ڪتاب الاستسقاء ج ٢ ص ٥٠٠، روضة الاحباب "سيد جمال الدين" ج ١ ص ٢٣٨. ارشاد الساري قسطلاني ج ١ ص ٢٣٩، تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ١٤.

(٢) صحيح بخاري "ڪتاب المغازي" ج ٣ ص ٤٢.

(٣) شرح علي المواهب اللدنيه "زرقاني" ج ٢ ص ٢١٢/٢١٣.

"سَرِيَّہ" کي عِيص طرف اماڻيو ويو. مسلمانن اتي پهچي قريش جي هڪ جماعت کي قيد ڪيو ۽ انهن قيدين ۾ اَبُوالْعَاص بن رَبِيع بہ شامل هو، جنهن سان پاڻ ڪريم ﷺ جن جي نياڻيءَ سيده زَيْنَب رضہ جو نڪاح ٿيل هو. مديني پهچڻ کانپوءِ اَبُوالْعَاص اچي سَيِّدَه زَيْنَب جي سام پيو، بيبي سائڻ ان موقعي تي سندس سام ڪنئين. اهڙو احوال جڏهن سيد الانبياء ﷺ جن کي ٻڌايائين، تڏهن پاڻ ڪريم ﷺ جن وراڻيو، "اي زَيْنَب! جنهن جي تو سام ڪنئين اهو اسان جي بہ سام ۾ آهي." ان کانپوءِ ابوالعاص کان جيڪو مال متاع ورتو ويو هو، اهو بہ کيس موٽي مليو.

هن سريہ کانپوءِ ابوالعاص بن ربيع اسلام قبول ڪيو ۽ سندس مسلمان ٿيڻ کانپوءِ پاڻ ڪريم ﷺ جن سيده زينب رضہ کي ابوالعاص سان پرڻائي ڇڏيو، ڇو جو اسلام کان اڳ سندن نڪاح ٿي چڪو هو، جڏهن تہ هڪ ٻي روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ هن موقعي تي سندن نڪاح نئين سر پڙهيو ويو. جنهن کانپوءِ ئي سيده زينب رضہ کي رخصت ڪيو ويو، ۽ اها روايت وڌيڪ صحيح آهي. [1] هڪ ٻي روايت ۾ وري ٻڌايو ويو آهي تہ اهو واقعو سن ستين هجريءَ ۾ پيش آيو، جيئن اڳتي بيان ڪيو ويو آهي.

ابورافع يهوديءَ جو قتل ۽ نبي ڪريم ﷺ جن جو هڪ معجزو

* هن سال رمضان ۾ يا ٻي روايت مطابق ڪنهن ٻئي مهيني ۾ پاڻ ڪريم ﷺ جن هٿان هڪ معجزو ظاهر ٿيو. اهو واقعو هن ريت آهي تہ عبدالله بن عتيڪ انصاريءَ رضہ کي ابورافع سلام بن ابوالحقيق نالي يهوديءَ جي قتل لاءِ اماڻيو ويو، ابن عتيڪ جڏهن ابورافع کي قتل ڪري ڏاڪڻ تان هيٺ لهي رهيو هو، جيتوڻيڪ اها چانڊوڪي رات هئي پر تڏهن بہ سندس پير ترڪي پيو. جنهن جي نتيجي ۾ سندس پير بہ نڪري پيو ۽ پني بہ ڀڃي پيئي. هن ڏک واري جاءِ تي ڪپڙو ٻڌو ۽ ان حالت ۾ پاڻ ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ اچي حاضر ٿيو.

ان موقعي تي رسول خدا ﷺ جن سندس پير جي پني کولائي ان جاءِ تي پنهنجو هٿ مبارڪ گهمايو، جنهن جي برڪت سان اوڏيءَ مهل ئي سندس پير پيرن جهڙو ٿي ويو ۽ ائين ٿي لڳو تہ ڄڻ کيس ڪجهہ ٿيو ئي نہ هو. [2]

اُسَيْرَ ڏانهن هڪ "سريہ"

* هن سال شوال جي مهيني ۾ عبدالله بن رواحہ رضہ جي اڳواڻيءَ ۾ هڪ سريہ اسير بن رزام نالي هڪ يهوديءَ ڏانهن اماڻيو ويو. ان موقعي تي هن يهوديءَ حضرت عبدالله بن انيس رضہ نالي هڪ صحابي سڳوري کي اهڙو تہ مٿي تي ڌڪ هنيو جو ميڄالي تائين کيس ڦاڙ ٿي پيو. واپسيءَ تي نبي انور ﷺ جن ان ڏک تي پنهنجي لب مبارڪ لڳائي ۽ پوءِ دعا بہ گهري. ان کانپوءِ وري ڪڏهن بہ ان جاءِ تي حضرت

(١) المغازي "واقدي" ج ٢ ص ٥٥٣/٥٥٤. طبقات الڪبري "ابن سعد" ج ٢ ص ٦٦/٦٧. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٣ ص ١٨٠. شرح علي المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ٢ ص ١٥٥/١٥٨. سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ٦ ص ٨٣. تاريخ الخميس ج ٢ ص ٩.

(٢) المغازي "واقدي" ج ١ ص ٣٩١/٣٩٥. سيرة ابن هشام ج ٣ ص ٢٨٦/٢٨٨. دلائل النبوة "بيهقي" ج ٣ ص ٣٣/٣٩. الخصائص الڪبري "سيوطي" ج ٢ ص ٣٩٠. شرح علي المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ٢ ص ١٦٤/١٧٠. تاريخ الخميس ديار بڪري ج ٢ ص ١٣

عبدالله بن انيس کي ڪا تڪليف محسوس نہ ٿي. اهو بہ پاڻ ڪريم ﷺ جن جو هڪ معجزو آهي. (١)

غزوه حديبيہ جا ڪجهہ واقعات (٢)

* هن سال "حُدَيْبِيَّہ" وارو واقعو بہ پيش آيو، جنهن جي نتيجي ۾ صلح جو معاهدو ٿيو. اهڙو ذڪر مٿي "غزوات" واري باب ۾ بہ ٿي چڪو آهي.

* هن سال سومر ڏينهن ذيقعد جو چنڊ ڏسي نبي اڪرم ﷺ جن احرام ٻڌو ۽ عمره جي نيت سان "حُدَيْبِيَّہ" ڏانهن روانا ٿيا. هن مبارڪ سفر ۾ ساڻن گڏ تيرهن سؤ مسلمان هئا. ڪن راوين طرفان اهو انگ چوڏهن سؤ يا وري پندرهن سؤ بہ ٻڌايو ويو آهي، ۾ هتي وچون انگ وڌيڪ وزنائتو سمجهجي ٿو.

هن موقعي تي مديني شريف ۾ ابن اُمِّ مَكْتُوْم رضہ، نُمَيْلَہ بن عَبْدُالله لَيْثِي رضہ يا وري اَبُو رُهْم كُلْثُوم بن حُصَيْن غِفاري رضہ مان ڪنهن هڪ کي خليفو مقرر ڪيو ويو. پاڻ ڪريم ﷺ جن قرباني لاءِ ستر اٺ بہ پاڻ سان گڏ ڪنيا، جن کي ناجيہ بن جُنْدَب اَسْلَمِي قافلي جي اڳيان چاريندو پئي هليو. مسلمان جڏهن "حُدَيْبِيَّہ" وٽ پهتا، تڏهن مکي جا ڪافر سندن دڳ جهلي بيٺا ۽ ڪين اڳتي وڌڻ نہ ڏنائون.

سرور عالم ﷺ جن اتي ئي پنهنجي مٿي مبارڪ کي پاڪي ڏياري، اٺن کي سير وڌي ۽ احرام کولي ڇڏيائون. جنهن ڪانپوءِ ٻين مسلمانن بہ ان عمل جي ئي پوئواري ڪئي، جيتوڻيڪ هن سال هو "عمره" ادا ڪري نہ سگهيا ۾ ايندڙ سال ستين هجريءَ دوران ان قضا جي ادائگي ڪيائون، جنهن جو ذڪر اڳتي ڪيو ويندو.

* هن سال پاڻ ڪريم ﷺ جن "غَزْوَه حُدَيْبِيَّہ" واري واقعي کان اڳ ان واندا مس ٿيا تہ اتي ئي زنجيرن ۾ جڪڙيل حالت ۾ "اَبُوجَنْدَل رضہ" سندن خدمت ۾ حاضر ٿيو، هن ڳچ وقت اڳ مکي جي ويجهو اسلام قبول ڪيو هو، جنهن تي سندس پيءُ ساڻس اها جٽ ڪئي هئي، ۾ پوءِ اڳتي هلي "فتح مکي" واري موقعي تي سندس پيءُ بہ اسلام قبول ڪيو، جنهن جو ذڪر سن اٺين هجريءَ جي واقعات ۾ ڪيو ويندو.

* هن سال "غَزْوَه حُدَيْبِيَّہ" جي پڄاڻي ڪانپوءِ اجان پاڻ ڪريم ﷺ جن مديني نہ موٽيا هئا ۽ اتي ئي ترسيل هئا تہ "اَبُوبَصِير رضہ" نالي هڪ مسلمان سندن خدمت ۾ حاضر ٿيو. سندس نالو عتبہ رضہ بن اَسِيْد بن جاريہ ثَقِفِي ٻڌايو ويو آهي، جيڪو بنو زهره وارن جو ساٿاري هو ۽ هن گهڻو وقت اڳ اسلام قبول ڪيو هو.

اَبُوبَصِير رضہ ۽ ابوجندل رضہ ڪافرن جي ظلم کان تنگ ٿي مکي کان مديني آيا، ۾ پوءِ پاڻ

---

(١) المغازي "واقدي" ج ٢ ص ٥٦٦/٥٦٨. طبقات الکبري "ابن سعد" ج ٢ ص ٧٠/٧١. تاريخ الخميس "ديار بکري" ج ٢ ص ١٥. دلائل النبوة "بيهقي" ج ٤ ص ٢٩٣/٢٩٤.

(٢) غزوه حديبيہ جا واقعات جيڪي هتي نقل ڪيا ويا آهن، تن جا تفصيل هيٺين ڪتابن ۾ ڏسي سگهجن ٿا:
صحيح بخاري "ڪتاب المغازي" ج ٣ ص ٤١، صحيح مسلم ڪتاب الجهاد والسير ج ٣ ص ١١٣. المغازي "واقدي" ج ٢ ص ٥٧١. سيرة ابن هشام ج ٣ ص ٣٢١. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٤ ص ١٦٦. دلائل النبوة "بيهقي" ج ٤ ص ٩٠. شرح علي المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ٢ ص ١٧٩. تاريخ الخميس "ديار بکري" ج ٢ ص ١٦. سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ٥ ص ٣٣. روضة الاحباب سيد جمال الدين ص ٢٢٤.

سڳورن ﷺ کين مکي ڏانهن موٽائي ڇڏيو، ڇو جو ڪافرن "صُلح حُدَيبِيَہ" ۾ اهو شرط رکيو هو تہ "جيڪڏهن مکي مان ڪو شخص مسلمان ٿي مديني آيو تہ ان کي مکي موٽايو ويندو." ۾ اڳتي هلي اَبُوبُصَيُر رضہ ۽ اَبُوجَندَل ڪافرن جي چنبي مان پاڻ ڇڏائي اچي مديني ۽ شام جي وچ تي هڪ گهٽ جهلي ويهي رهيا ۽ پوءِ هو اتان لنگهندڙ ڪافرن کي قتل بہ ڪندا هئا تہ ڪانئن مال بہ ڪسيندا هئا. اهڙو ذڪر حديث ۽ سيرة جي ڪتابن ۾ تفصيل سان بيان ڪيو ويو آهي.

* هن سال "غَزوَه حُدَيبِيَہ" کان اڳ زيد بن خالد رضہ جُهني اسلام قبول ڪيو ۽ مديني ۾ رهڻ لڳو. "حديبيہ" ۾ هو پاڻ ڪريم ﷺ جن سان گڏ هو، جڏهن تہ "فتح مکي" جي موقعي تي "جُهَيۡنَہ" قبيلي وارن جو جهنڊو سندس ئي هٿن ۾ هو.

* هن سال "غَزوَه حُدَيبِيَہ" کان اڳ رسول انور ﷺ جن جي خدمت ۾ شريد بن سُويد رضہ ثقفي حاضر ٿيو ۽ سندن هٿ مبارڪ تي اسلام قبول ڪيائين، جنهن ڪانپوءِ هو "حديبيہ" جي موقعي تي بہ ساڻن گڏ رهيو ۽ "بيعت رضوان" ۾ بہ بهرو ورتائين.

* هن ئي سال غزوه حديبيہ کان اڳ عَبۡدُالله بن اَبي اَوۡفَي بہ اسلام قبول ڪيو، جنهن ڪانپوءِ هن بہ "غزوه حُدَيبِيَہ" ۽ بَيۡعَت رِضۡوَان ۾ بهرو ورتو، پوءِ "حنين" ۽ ٻين غزوات ۾ بہ شريڪ ٿيندو رهيو. هو سرور عالم ﷺ جن سان ڇهن غزوات ۾ گڏ رهيو. سندس پيءُ ابي اوفي جو نالو عَلۡقَمَہ بن خَالِد رضہ اَسۡلَمِيّ ٻڌايو ويو آهي، جنهن کي پڻ صحابيت جو شرف حاصل آهي.

* هن سال "غَزوَه حُدَيبِيَہ" کان اڳ خِرَاش رضہ بن اُمَيَّہ بن رَبِيۡعَہ بن فَضۡل اَبُو نَضۡلہ ڪَعۡبي خُزَاعِيّءَ بہ اسلام قبول ڪيو، جيڪو بنو مخزوم وارن جو ساٿاري هو. مسلمان ٿيڻ ڪانپوءِ هن بہ "غَزوَه حُدَيبِيَہ" ۽ "بَيۡعَتِ رِضۡوَان" ۾ بهرو ورتو.

هي اهو صحابي سڳورو آهي، جنهن "حُدَيبِيَہ" واري موقعي تي پاڻ ڪريم ﷺ جن جي مٿي مبارڪ کي پاڪي ڏني هئي.

* هن سال "غَزوَه حُدَيبِيَہ" کان اڳ حَارِثہ رضہ بن سَعِيۡد اَسۡلَمِيّءَ جي اٺن پٽن اسلام قبول ڪيو، جن مان ستن جا نالا هن ريت آهن.

١. اَسۡمَاء رضہ ٢. هِنۡدَ رضہ ٣. خِرَاش رضہ ۴. ذُوَيۡب رضہ ۵. حُمۡرَان رضہ ٦. فَضَالہ رضہ ٧. مَالِڪ رضہ. جڏهن تہ سندن اٺين ڀاءُ جو نالو معلوم نہ ٿي سگهيو آهي. اهي سمورا صحابي آهن ۽ سيني نبي ڪريم ﷺ جن سان گڏ حُدَيبِيَہ ۽ بَيۡعَتِ رِضۡوَان ۾ بهرو ورتو. منجهانئن بہ ڀائر يعنيٰ اَسۡمَاء رضہ ۽ هِنۡدَ رضہ جو شمار "اصحابِ صُفہ" ۾ ٿئي ٿو، جيڪي پاڻ ڪريم ﷺ جن جا خدمت گذار هئا. انهن مان اَسۡمَاء رضہ بنتحارثہ جي هڪ پٽ جو نالو بہ "هِنۡد" هو، جنهن کي نبي انور ﷺ جن عَاشُوراء واري ڏينهن تي اماڻيو هو تہ هو بَنُوۡ اَسۡلَم وارن ۾ وڃي اعلان ڪري تہ، "جنهن ڪجهہ ڪاڌو آهي اهو سڄو ڏينهن ڪجهہ بہ نہ کائي ۽ جنهن ڪجهہ نہ کاڌو آهي اهو روزي جي نيت ڪري."

* هن سال "غزوه حُدَيبِيَہ" کان اڳ خُفَاف رضہ بن اِيۡمَاء بن رَحَضَہ غِفَارِيءَ بہ اسلام قبول ڪيو، جيڪو پنهنجي قوم جو امام ۽ خطيب هو. هن غَزوَه حُدَيبِيَہ ۽ بَيۡعَتِ رِضۡوَان ۾ بہ بهرو ورتو. خُفَاف سان گڏ سندس پيءُ اِيۡمَاء بن رَحَضَہ غِفَارِي بہ هن ئي موقعي تي مسلمان ٿيو. خفاف سندس پيءُ اِيۡمَاء

۽ سندس ڏاڏو رَحَضَہ تنهي کي صحابيت جو شرف حاصل آهي.

* هن سال "غَزوَہ حُدَيبِيَہ" کان اڳ عقيل بن ابوطالب رضہ بہ اسلام قبول ڪيو. جيڪو پاڻ ڪريم ﷺ جن جو سوٽ ۽ حضرت علي بن ابي طالب رضہ جو وڏو ڀاءُ هو. هو عمر ۾ حضرت عليءَ رضہ کان ويهہ ورهيہ وڏو هو.

رِفَاعَہ بن زَيد رضہ جو مسلمان ٿيڻ

* هن سال غَزوَہ حُدَيبِيَہ کان پوءِ ۽ خَيبَر کان اڳ رِفَاعَہ رضہ بن زَيد بن وَهب جُذامي ضُبَيبِي بہ اسلام قبول ڪيو. هو پنهنجي قوم جي هڪ جماعت سان گڏ سرور ڪائنات ﷺ جن جي خدمت ۾ حاضر ٿيو ۽ سندن ﷺ آڏو هو سڀيئي مسلمان ٿيا. جنهن ڪانپوءِ پاڻ ڪريم ﷺ جن ان قوم جي باقي پٺتي رهيل ماڻهن ڏانهن بہ هڪ پيغام لکي روانو ڪيو. جنهن کي ڏسي اهي سڀورا بہ مسلمان ٿيا. (١)

حضرت رِفَاعَہ رضہ اهو ساڳيو صحابي آهي، جنهن نبي انور ﷺ جن جي خدمت ۾ "مِدْعَم" نالي هڪ حبشي غلام نذراني طور پيش ڪيو. جنهن کي خيبر جي موقعي تي قتل ڪيو ويو.

غَزوَہ ذِي قَرَد جا ڪجهہ واقعات

* هن سال "غَزوَہ ذِي قَرَد" جي موقعي تي نبي انور ﷺ جن ماڻهن کي "نِمازِ خَوفِ" پڙهائي ۽ هن ماڳ تي هڪ ڏينهن ۽ رات بہ گذاريائون. جيئن "المواهب اللدنيہ" ۾ بيان ڪيو ويو آهي. (٢)

نبي ڪريم ﷺ جن "نِمازِ خَوفِ" پهريون ڀيرو "غَزوَہ بن لِحيَان" جي موقعي تي "عُسفَان" نالي ماڳ تي سن ڇهين هجريءَ ۾ پڙهائي، ان ڪانسواءِ ٻيو ڀيرو غَزوَہ "ذَاتُ الرِّقَاع" جي موقعي تي بہ "نماز خوف" ادا ڪئي وئي. جنهن جو ذڪر ان موقعي تي ڪيو ويو آهي، انڪري ائين چئبو تہ "ذِي قَرَد" ۾ "نِمازِ خَوفِ" ٽيون دفعو پڙهي وئي.

* هن سال "غَزوَہ ذِي قَرَد" جي ئي موقعي تي "سَلَمَہ بن اَكوَع رضہ" انهن مشرڪن مٿان تير وسايا، جيڪي پاڻ ڪريم ﷺ جن جا اُٺ ڪاهي ويا هئا. حضرت سَلَمَہ رضہ ڪانئن اهي ان ڇڏايا ۽ تيرن هڻڻ وقت هو هيٺيون شعر پڙهي رهيو هو:

خُذْهَا وَاَنَا ابْنُ الْاَكْوَعِ،

۽ وٺو (هي تير) آءٌ بہ اڪوع جو پٽ آهيان.

وَالْيَوْمُ يَوْمُ الرُّضَّعِ،

۽ اڄوڪو ڏينهن (دشمن جي) خاتمي جو ڏينهن آهي.

اهڙو ذڪر امام بخاريءَ پنهنجي صحيح ۾ ڪيو آهي. (٣)

---

(١) الاصابہ "ابن حجر" ج ١ ص ٥١٨، اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٢ ص ١٨١.
(٢) المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ١ ص ٤٧٦.
(٣) صحيح بخاري "ڪتاب المغازي" ج ٣ ص ٤٨.

* هن سال "غزوه ذي قرد" جي موقعي تي حضرت سَلَمَہ بن اَكْوَع رضہ كي رسول خدا ﷺ جن فرمايو: "جڏهن اهي تنهنجي وَرِ چڙهي وڃن تہ پوءِ مٿن نرمي ڪجانءِ." اهو ٻڌي سَلَمَہ رضہ وراڻيو: اي الله جا رسول ﷺ، انهن کي (اسان ائين پڄاريو آهي) جو هو پاڻي بہ نہ پي سگهيا آهن. جيڪڏهن مون کي سؤ ماڻهن سان گڏ سندن پٺيان موڪليو وڃي تہ ڪانئن سمورو مال بہ واپس وٺندس ۽ ڪين گردن کان گهلي بہ ايندس. (۱)

* هن سال رسول اڪرم ﷺ جن "غزوه ذِيْ قَرَد" کان موٽ تي پنهنجي گهوڙيءَ تان ڪري پيا، جنهن سببان سندن ساڄو پاسو ڏڪجي پيو. انڪري پاڻ سڳورا ﷺ مسجد تائين بہ نہ پئي اچي سگهيا ۽ نماز بہ پنهنجي حجرہ تي ئي ادا ڪندا هئا. اهو سلسلو اٽڪل مهينو ڪن جاري رهيو. (۲)

ڪن راوين جو چوڻ آهي تہ هي واقعو سن پنجين هجريءَ جو آهي تہ ڪن وري هن واقعي جو سال نائين هجري ٻڌايو آهي. جنهن جو تفصيل سن نائين هجريءَ جي واقعات ۾ بيان ڪيو ويندو.

ٻہ پاسي وارن عجمي حاڪمن ڏانهن دين جي دعوت اماڻڻ بابت ڪجھ واقعات

* هن سال جي پڄاڻيءَ تي ذوالحج واري مهيني ۾ يا وري ٻي روايت مطابق سن ستين هجريءَ دوران پاڻ ڪريم ﷺ جن ارادو ڏيکاريو تہ ٻہ پاسي وارن حاڪمن کي خطن ذريعي دين جي دعوت پهچائي وڃي. (۳) جنهن تي صحابي سڳورن جواب ۾ چيو تہ، "عجم جا حاڪم بنا مهر واري خط کي اهميت نہ ڏيندا." اهو ٻڌي سرور ڪائنات ﷺ جن طرفان هڪ اهڙي منڊي تيار ڪرڻ جو حڪم

---

(۱) ايضاً.

(۲) شرح علیٰ المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ۲ ص ۹۷/۹۸.

(۳) نبي اڪرم ﷺ جن کي خدا تعاليٰ هن ڌرتيءَ تي آخري نبيءَ جي حيثيت ۾ مبعوث فرمايو. جنهن ڪانپوءِ ڪوبہ نبي يا رسول دنيا ۾ قيامت تائين نہ ايندو.

اهو آخري نبي امي ﷺ عرب جي ريگستان ۾ پيدا ٿيو پر ان جي نبوت هن سڄي ڪائنات لاءِ هئي. انڪري سندن پنهنجي علائقي عرب ۾ جڏهن ان نئين دين جون پاڙون پختيون ٿيڻ لڳيون تہ هاڻي ان ڳالهہ جي ضرورت محسوس پئي ٿي تہ الله تعاليٰ جي ان آخري دين کي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ تائين پهچائڻ جي ڪوشش شروع ڪجي، تہ جيئن رشد ۽ هدايت کان محروم سمورا انسان الله جي واٽ تي هلن ۽ ان جي رضا حاصل ڪري پنهنجا ٻئي جهان سنواري سگهن.

تاريخ جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو تہ ڇهين صدي عيسويءَ ڌاري اها دنيا پوري طرح تباهيءَ جي ڪناري تي پهچي چڪي هئي. ڪٿي بہ ڪو انسانيت جو پاڇو نظر نہ پيو اچي. شعوري، اخلاقي، اقتصادي، سياسي توڙي سماجي حالتون ايتريون تہ بگڙي چڪيون هيون جو سمجهہ ۾ نہ پيو اچي تہ اصلاح جو سبق ڪٿان شروع ڪجي ۽ ڪيئن شروع ڪجي؟

ان نساد ۽ فسطائيت جي دور ۾ ريگزار عرب جي هڪ اُمي پيغمبر ﷺ ٻهريون دفعو سفارتي ذريعن سان ان بگڙيل انسان جي سڌاري جو پروگرام ناهيو ۽ پنهنجي سفيرن کي ان سچي دين جا دعوت ناما ڏيئي آسپاس وارن حاڪمن ڏانهن اماڻيو.

حقيقت ۾ دنيا لاءِ اهوئي جديد سفارتي سرگرمين جو آغاز آهي، جنهن ۾ نہ ڪنهن سان ڪو زور يا زبردستي

ڪرڻي آهي، نہ ڪنهن جي متن ڪو اوچتو حملو ڪرڻو آهي، سواءِ ان باطل قوت جي جيڪا دين جي راهہ ۾ رڪاوٽون پيدا ڪندڙ هجي. "لَآ اِكْرَاهَ فِي الدِّيْنِ" جي حڪم تحت نہ ڪنهن کي زوريءَ مسلمان ڪرڻو آهي، نہ ڪنهن جي مال ملڪيت کي تباهہ برباد ڪرڻو آهي. بس جيڪڏهن ڪجهہ ڪرڻو آهي تہ:

اُدْعُ اِلٰى سَبِيْلِ رَبِّكَ .... هِيَ اَحْسَنُ.

ترجمو: "دعوت ڏيو رب جي رستي ڏانهن نهايت حڪمت ۽ وڻندڙ هدايت واري نموني سان ۽ ساڻن مذاڪرو بہ نهايت سهڻي طريقي سان ڪيو."

الله جي ان حڪم جي روشنيءَ ۾ سرور عالم ﷺ دنيا جي جن وڏن وڏن سرڪش جابر ۽ قاهر حڪمرانن ڏانهن سفارتي ۽ دعوتي خط اماڻيا تن ۾ وادعوڪ بد عاية السلام ضرور لکيل آهي.

امير المؤمنين سيدنا علي ڪرم الله وجهہ جو قول آهي تہ پاڻ سڳورن ﷺ مونکي جڏهن دين جي دعوت پهچائڻ لاءِ يمن ڏانهن اماڻيو تہ هن ريت فرمايائون، "اي علي! توهان الله جي دين جي دعوت ڏيڻ کان اڳ ڪنهن کي بہ قتل نہ ڪجو."

انهن پيغامن جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو تہ نہ اهو ڪنهن جي سرزمين تي قبضي جو ڪو پروگرام آهي، نہ ڪنهن کي ڊيڄارڻو يا هيسائڻو آهي نہ ڪنهن کان پنهنجي ذات لاءِ ڪجهہ طلب ڪرڻو آهي، نہ پنهنجي قابليت يا عظمت جو ڪٿي ڪو اظهار آهي.

بس دنيا جي سمورن انسانن لاءِ هڪڙو ئي پيغام آهي تہ اسان سمورا انسان هڪڙي خالق جي مخلوق آهيون. هڪڙي ئي مالڪ جا بندا آهيون. انڪري سڀ هڪ جهڙا آهيون. ان کانسواءِ ٻيو ڪوبہ مالڪ ۽ خالق نہ آهي، سموري عظمت وڏائي ان ذات کي ئي سونهي ٿي، انڪري سندس در کانسواءِ ڪنهن در تي ڪنڌ جهڪائڻو نہ آهي ۽ ذات توڙي صفات ۾ ان جو ڪوبہ ٽاني ۽ شريڪ نہ آهي ۽ آءٌ ان مالڪ جي طرفان موڪليل هن زمين تي ان جو آخري رسول (ﷺ) آهيان.

دنيا جي مغرور ۽ متڪبر، بي دين ۽ بگڙيل حاڪمن شاهن، اميرن ۽ اڳواڻن جڏهن هڪ مسڪين مدني مهاجر ﷺ جو اهڙو پيغام پڙهيو تہ سندن دل ۽ دماغ جي ڪيفيت منجهي ويئي. جن جي اندر ۾ انسانيت جو ڪو قطرو باقي بچيل هو تہ انهن جي دل جي دنيا ۾ يقيناً هڪ انقلاب برپا ٿي ويو، پر جن جي اندر جي دنيا ۾ باقي ڪجهہ بہ نہ بچيو هو اهي اهڙي ڳالهہ ٻڌي ميڄرجي پيا ۽ ايران جي خسروءَ تہ خط مبارڪ کي ئي جوش ۾ اچي پرزا پرزا ڪري ڇڏيو. جو تہ پاڻ کي خدا سمجهڻ وارا ٻئي جي خدائي جو اقرار ڪرڻ لاءِ ڪيئن تيار ٿيندا؟ آخر ان تڪبر هڪ ڏينهن سندس جان ۽ آن کي بہ پرزا پرزا ڪري ڇڏيو. جنهن تي ڪيس وڏو ماڻ هو.

پاڻ ڪريم ﷺ جن پنهنجي سامهون جن حڪمرانن ڏانهن خط موڪليا يا جيڪي بہ تحريري معاهدا ڪيا انهن جو ڪل تعداد ٽي سؤ جي لڳ ڀڳ ٻڌايو ويو آهي. جن مان ڪيترين تحريرون پنهنجي اصلوڪي صورت ۾ اڄ بہ دنيا ۾ موجود آهن.

هن وقت ڪنهن بہ نبيءَ جي لکيل يا لکرايل ڪابہ تحرير دنيا ۾ موجود نہ آهي، پر اهو نبي انور ﷺ جن جو اعجاز آهي تہ سندن لکرايل خط جن تي سندن هٿ مبارڪ سان مهر لڳل هجي اڄ بہ دنيا ۾ موجود آهن. انهن خطن جي ذريعي الله تعاليٰ لکين انسانن کي هدايت جو دڳ ڏيکاريو. ڪيترا امن جا معاهدا ٿيا، دوستيون وڌيون، رنگ نسل جا ويڇا وسري ويا، ۽ دنيا کي پهريون دفعو اخوت ۽ ڀائيچاري جو پيغام مليو. حبش جي حاڪم نجاشي آڏو جڏهن اهو خط پڙهيو ويو تہ هو تخت کان هيٺ لهي آيو. خط کي چمي مٿي تي رکيائين. جنهن کانپوءِ اهو خط عاج جي دٻليءَ ۾

ڏنو ويو، جنهن تي سندن نالو مبارڪ "مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللهِ ﷺ" ٽن سٽن ۾ اڪريل هجي. يعني مٿين سٽ ۾ "اَللهُ" وچين سٽ ۾ "رَسُوْل ﷺ" ۽ هيٺين سٽ ۾ "مُحَمَّد ﷺ" هجي. ان ڪانپوءِ اها منڊي جڏهن تيار ڪئي ويئي تڏهن عجمي حڪمرانن ڏانهن جيڪي خط اماڻيا ويا، انهن تي اها مهر لڳائي ويئي.

اها منڊي جنهن صحابي سگوري تيار ڪئي ان کي يَعْلِي رضہ بن اُمَيَّہ يا وري يَعْلِي رضہ بن مُنْيَہ جي نالن پٺيان ياد ڪيو وڃي ٿو. اُمَيَّہ سندس پيءُ جو نالو هو، جڏهن تہ منيہ وري سندس ماءُ جو نالو ٻڌايو ويو آهي. حضرت يَعْلِي رضہ سونارڪو ڪم ڪندو هو.

* هن سال جڏهن خدا جي سچي رسول ﷺ جن اها منڊي تيار ڪرائي، تڏهن ذوالحج جي مهيني ۾ هڪڙي ئي ڏينهن تي ڇهن قاصدن کي خط ڏيئي هيٺين حاڪمن طرفان دين جي دعوت ڏيڻ لاءِ اماڻيو ويو.

عمرو رضہ بن اُمَيَّہ ضمريءَ کي حَبْشَ جي حَاڪِمر نَجَّاشِيءَ ڏانهن اماڻيو ويو.

دِحْيَة رضہ بن خَلِيْفَہ ڪَلْبِيءَ کي رومر جي قَيْصر هرقل ڏانهن. عَبْدُالله رضہ بن حُذَافَہ سَهْمِيءَ کي ايران جي ڪِسْرٰي ڏانهن، جنهن جو نالو پَرْوِيْز بن هرمز بن نوشيروان هو.

حاطب رضہ بن اَبِيْ بَلْتَعَہ لخميءَ کي مِصر ۽ اِسْڪَنْدِرِيہ جي حاڪمر "مَقَوْقِس" ڏانهن، جنهن ايمان تہ نہ آندو پر صلح جو هٿ وڌايائين ۽ پاڻ ڪريمر ﷺ جن لاءِ ڪجهہ سوکڙيون پاکڙيون بہ روانيون ڪيائين، جنهن جو ذڪر سن ستين هجريءَ جي واقعات ۾ ڪيو ويندو.

ان کان علاوه شُجَاع رضہ بن وَهْب اَسَدِيءَ کي حَارِث بن ابو شمر غسانيءَ ڏانهن اماڻيو ويو، جيڪو "دمشق" جي هڪ ماڳ "غُوْطَہ" جو والي هو. هن بہ دين جي دعوت قبول نہ ڪئي ۽ ڪافر ئي مئو، جيئن سن اٺين هجريءَ جي واقعات ۾ بيان ڪيو ويندو.

سَلِيْط رضہ بن عَمْرو عَامِريءَ کي وري هُوْذَه بن عَلِي حَنَفِيءَ ڏانهن "يَمَامَہ" اماڻيو ويو. هُوْذَه بہ دين جي دعوت قبول نہ ڪئي ۽ ڪفر جي حالت ۾ مئو. ان جو ذڪر بہ سن اٺين هجريءَ جي واقعات ۾ ڪيو ويندو. هُوْذَه کي ڪن وري هُوْذَه بہ سڏيو آهي. (١)

بند ڪري رکيائين ۽ ان سان گڏ اهو بہ اعلان ڪيائين تہ هي خط جيستائين اسان وٽ موجود رهندو تہ الله تعاليٰ هتان جي ماڻهن کي هر مصيبت کان محفوظ رکندو.

پاڻ ڪريمن ﷺ جن جيترا بہ خط لکيا جيتوڻيڪ ان وقت بہ انهن جي پڙهڻ سان ڪجهہ حاڪمن ايمان آندو تہ ڪن نہ بہ آندو پر اڳتي هلي اهي سمورا ملڪ اسلامي دنيا جو حصو بڻيا ۽ اڄ تائين اهي ملڪ مسلمانن جي هٿ ۾ آهن، جتي پاڻ ڪريمن ﷺ جن جا موڪليل خط ۽ سفير پهتا.

(١) غيرمسلم حڪمرانن ڏانهن دين جي دعوت موڪلڻ وارا واقعات هيٺين ڪتابن تان نقل ڪيا ويا آهن؛ دلائل النبوه "بيهقي" ج ٤ ص ٣٧٦/٣٩٥. "الوفا" ابن جوزي ج ٢ ص ٧١٧/٧٤٢. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٤ ص ١٨٢/١٨٣. عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ٢ ص ٣٤٤/٣٥٥. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ٢٩/٣. سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ١١ ص ٣٤٤/٣٧٤. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٥ ص ١٢٨/١٢٩. روضة الاحباب "سيد جمال الدين" ج ١ ص ٢٤٥.

* هن سال جي پڇاڙيءَ تي حَبَش جي حاڪم نَجاشِيءَ بہ اسلام قبول ڪيو. هن وقت جيئن نبي ڪريم ﷺ جن جو خط پهتو، تيئن ان کي چمي اکين تي بہ رکيائين ۽ ان ۾ جيڪي ڪجهہ لکيو ويو هو ان کي قبول بہ ڪيائين. هن نَجَاشِيءَ جو نالو "اَصْحَمَہ" رضہ ٻڌايو ويو آهي، جيڪو "اَرْبَعَہ" جي وزن تي پڙهيو ويندو، ڇو جو اهو غير منصرف آهي، جنهن ۾ علم ۽ تانيث جون بہ علامتون موجود آهن، جيئن لفظ طَلْحَہ ۾.

* هن ئي سال جي آخر ۾ يا وري سن ستين هجريءَ جي شروعات ۾ "نَجَاشِيءَ" پاڻ ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ پنهنجي پاران هڪ خط اماڻيو، جنهن ۾ هن پنهنجي مسلمان ٿيڻ جو ۽ نبي ڪريم ﷺ جن طرفان ڏنل حڪمن جي مڃڻ جو اقرار ڪيو ۽ ان خط سان گڏ پاڻ ڪريم ﷺ جن لاءِ جهجهي تعداد ۾ سوکڙيون پاکڙيون بہ روانيون ڪيائين. ان موقعي تي هن پنهنجي پٽ جي اڳواڻيءَ ۾ ٻاهتر ماڻهن جي هڪ جماعت بہ موڪلي، جيڪي ٻن ٻيڙين ۾ سوار ٿي مديني پهتا ۽ رسول خدا ﷺ جي خدمت ۾ ان "عذر" جو اظهار بہ ڪيائون، جنهن سبب "نجاشي" پاڻ حاضر ٿي نہ سگهيو.

ذُوْمِخْبَر رضہ جو مديني ۾ ترسڻ

* هن سال ذُوْمِخْبَر حَبَشِيءَ بہ اسلام قبول ڪيو، جيڪو "نَجَاشِيءَ" جو ڀائٽيو هو ۽ انهن ٻاهتر ماڻهن جي جماعت مان هڪ هو، جيڪي ٻيڙين رستي مديني شريف پهتا هئا.

مسلمان ٿيڻ ڪانپوءِ حضرت ذُوْمِخْبَر رضہ پاڻ ڪريم ﷺ جن جي خدمت لاءِ وٽن رهي پيو ۽ وري حبش ڏانهن نہ موٽيو، جڏهن تہ سندس ٻيا ساٿي واپس موٽي ويا. (١)

* هن سال يا وري سن ستين هجريءَ جي شروعات ۾ روم جي هِرَقِل، اَبُوسُفْيَان بن حَرْب کي سڏائي ڪانئس اهڙا ڏهہ سوال پڇيا، جن جا سمورا جواب سرور ڪائنات ﷺ جن جي رسالت بابت سچا دليل آهن. جن جو ذڪر صحيح بخاريءَ جي شروعات ۾ ۽ ٻين جاين تي بہ موجود آهي. (٢)

* هن سال "حُدَيْبِيَہ" کان موٽ تي يا وري ٻي روايت مطابق سن اٺين هجريءَ ذاري ذوالقعد مهيني جي ٻارهين تاريخ "جعرانہ" مان موٽڻ کان اڳ پاڻ ڪريم ﷺ جن عَلاء بن حَضْرمِي رضہ هٿان هڪ خط بَحْرَيْن جي بادشاه مُنْذِر بن سَاوَيٰ تَمِيْمِي، دَارْمِي عَبْدِيءَ ڏانهن اماڻيو. مُنْذِر جي اها نسبت سندس ڏاڏي عبدالله بن دارم تَمِيْمِيءَ طرف آهي، نہ ڪي "عَبْدُالْقَيْس" ڏانهن جيئن ڪجهہ ماڻهن کي گمان آهي. مُنْذِر ان مبارڪ خط کي پڙهي اسلام قبول ڪيو.

* هن سال جيئن "روضة الاحباب" ۾ سيد جمال الدين چاتايو آهي تہ ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جن عَبْدُالله رضہ بن عَمْرو بن عَاص هٿان هڪ خط "عُمَان" جي ٻن سردارن ڏانهن اماڻيو،

---

(١) اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٢ ص ١٤٤/١٤٥، الاصابہ "ابن حجر" ج ١ ص ٤٨٨.

(٢) صحيح بخاري "باب ڪيف ڪان بدء الوحي" ج ١ ص ٨.

(٣) البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٣ ص ٢٧٤، الوفا "ابن جوزي" ج ٢ ص ٧٤١/٧٤٢. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ١١٦، عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ٢ ص ٢٥٣/٢٥٥.

جن جا نالا جُيْفَر ۽ عَبْدُ ٻڌايا ويا آهن. اهي ٻئي ڀاڻ ۾ ڀائر هئا ۽ سندن پيءُ جو نالو "جُلَنْدِيْ" هو. جيفر جو اُچار جَعْفَر جي ئي وزن تي آهي، پر هن ۾ "ع" جي جاءِ تي "ي" ڏني ويئي آهي.

اهو خط پڙهي ٻنهي ڀائرن آڻ مڃي ۽ دين جي دعوت کي قبول ڪيو، پر هو نبي سونهاري ﷺ جن جي زيارت جو شرف حاصل ڪري نہ سگهيا. "عُمان" يمن جي ان سرحدي شهر جو نالو آهي، جيڪو عرب جي حدن ۾ داخل هو. هن واقعي بابت ڪن جو خيال آهي تہ سن ستين هجريءَ ۾ غزوه خيبر کان پوءِ يا وري سن اٺين هجريءَ جي ذُوالْقَعْد جي مهيني ۾ غَزْوَه حُنَيْن کانپوءِ پيش آيو، جنهن جو اظهار مواهب اللدنيہ ۾ قسطلانيءَ ۽ ان ڪتاب جي شرح ۾ زرقانيءَ طرفان ڪيو ويو آهي.

سوره فتح جو نزول

* هن سال سورة الفتح بہ نازل ٿي، جنهن جو ذڪر اڳتي اچي رهيو آهي. [1]

حج جي فرضيت وارو حڪم

* هن سال مسلمانن مٿان حج فرض ڪيو ويو. اها روايت صحيح آهي، جڏهن تہ ڪجهہ راوين طرفان ٻڌايو ويو آهي تہ اهو حڪم سن نائين يا وري ڏهين هجريءَ دوران نازل ٿيو. [2]

حج ۽ عمري بابت آيت جو نزول

* هن سال خدا تعاليٰ طرفان هيءَ آيت نازل ٿي "وَاَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلهِ" [3] پر ڪافرن جي دشمنيءَ سببان هن سال پاڻ ڪريم ﷺ جن ان حڪم جي پوئواري ڪري نہ سگهيا. باقي "ذوالقعد" جي مهيني ۾ عمري جي نيت سان نڪتا، پر "حُدَيْبِيَّہ" وٽ مشرڪ سندن رستو روڪي بيهي رهيا، اهو ذڪر مٿي ٿي چڪو آهي.

سج گرهڻ جو واقعو

* هن سال "حُدَيْبِيَّہ" ۾ سج گرهڻ جو واقعو پيش آيو. سج گرهڻ جو هڪ ٻيو واقعو ان ڏينهن تي بہ پيش آيو، جنهن ڏينهن نبي انور ﷺ جن جي ننڍڙي حضرت اِبْرَاهِيْم رضہ وفات فرمائي هئي ۽ اهو واقعو مٿين واقعي کان الڳ آهي، جيڪو سن ڏهين هجريءِ ڌاري پيش آيو هو، انڪري ان جو ذڪر اڳتي ڪيو ويندو. [4]

---

(١) سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ٥ ص ٥٩، روضة الاحباب "سيد جمال الدين" ص ٢٤٢.

(٢) قسطلانيءَ جي راءِ مطابق سن ڇهين هجريءَ واري روايت تي اڪثريت کي اتفاق آهي. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ١ ص ٤٧١.

(٣) السيرة النبويہ "ابن ڪثير" ج ٢ ص ٣٤٢.

(٤) تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ٣، وفاء الوفا "سمهودي" ج ١ ص ٣١٠، شرح علي المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ٢ ص ٢١١.

اَوْس بن صَامت رضہ جو ظهار

* هن سال اوس بن صامت رضہ پنهنجي گهرواري خولہ بنت ثعلبہ انصاريہ سان "ظِهَار" ڪيو. اسلام جي تاريخ ۾ اهو "ظِهَار" جو پهريون واقعو آهي. جاهليت واري دور ۾ ظهار کي طلاق ڪري ليکيو ويندو هو. حضرت اوس رضہ مشهور صحابي عباده رضہ بن صامت جو ڀاءُ هو. (١)

* هن سال ظهار جي مٿين واقعي بابت هيءَ آيت نازل ٿي: "قَدْ سَمِعَ اللّٰهُ قَوْلَ الَّتِىْ تُجَادِلُكَ فِىْ زَوْجِهَا" (٢) هن آيت ذريعي الله تعاليٰ بہ جاهليت جي ان رسم کي رد ڪري ڇڏيو. جنهن ۾ ظهار کي طلاق جي برابر سمجهيو ويندو هو. (٣)

حضرت عمر رضہ جو نڪاح

* هن سال حضرت عُمر رضہ بن خَطَّاب جو نڪاح جَمِيْلَہ بنت عَاصِمِ بن ثَابت بن اَبُوالْفَلَحْ سان ٿيو. اها اڪثريت جي راءِ آهي. جڏهن تہ ڪجهہ راوين جو خيال آهي تہ جَمِيْلَہ رضہ نالي هيءَ عورت عَاصِمِ جي ڌيءَ نہ پر ڀيڻ هئي.

حضرت عُمر رضہ کي هن گهرواريءَ مان "عَاصِمِ" نالي نينگر بہ ڄائو. پر پوءِ حضرت عمر رضہ کيس طلاق ڏني ڇڏي. جنهن کان بعد حضرت زَيْد بن حَارِث رضہ سائس شادي ڪئي. هن گهر مان جَمِيْلَہ رضہ کي عَبْدُالرَّحْمَان بن زَيْد ڄائو. انڪري عَاصِمِ بن عُمر ۽ عَبْدُالرَّحْمَان بن زَيْد پاڻ ۾ مائٽينا ڀائر ٿيا. (۴) عَاصِمِ بن عُمر وري حضرت عمر بن عَبْدُالْعَزِيْز رحہ جو بہ نانو هو.

---

(١) تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ٢٥/٢٦. أسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٥ ص ۴۴٣. شرح علي المواهب اللدنيہ زرقاني ج ٢ ص ٢١٢.

(٢) سورة المجادلة آيت ١ پاره ٢٨.

(٣) "ظِهارِ" عربي زبان جو لفظ آهي، جيڪو "ظهر" مان نڪتل آهي، جنهن جي لغوي معنيٰ آهي "پٺي". اهوئي سبب آهي جو عرب ان جانور کي اصطلاحي طور "ظهر" سڏيندا آهن، جنهن جي پٺيءَ تي سواري ڪئي ويندي آهي. جاهليت واري دور ۾ مرد ڪاوڙ ۾ اچي پنهنجي گهرواريءَ کي چوندا هئا. "اَنْتِ عَلَيَّ كَظَهْرِ اُمِّيْ" تون منهنجي لاءِ هاڻي ائين آهين، جيئن منهنجي ماءُ جي پٺي. انڪري اهڙي فعل کي "ظهار" سڏيو ويندو هو. اهڙيءَ ريت ڪي مائهو پنهنجي زالن کي ماءُ کان سواءِ ڌيءَ ۽ ڀيڻ وغيره جي پٺيءَ سان تشبيهہ ڏيئي ڪين پنهنجي لاءِ حرام ڪري ڇڏيندا هئا ۽ "ظهار" انهن لاءِ طلاق کان بہ سخت اصطلاح هو. ڇو جو طلاق رجعيءَ ۾ رجوع ڪرڻ جي گنجائش هوندي آهي پر "ظهار" ۾ اهڙي ڪابہ گنجائش موجود نہ هوندي هئي.

اسلامي تاريخ ۾ پهريون پيرو حضرت اوس بن صامت پنهنجي گهرواريءَ "خولہ بنت ثعلبہ" سان ظهار ڪيو. جنهن ڪانپوءِ هيءَ بيبي سگوري اهڙي دانهن ڪٺي سرور ڪائنات ﷺ جن جي خدمت ۾ آئي، ۽ ان موقعي تي خدا تعاليٰ طرفان هيءَ آيت نازل ڪئي ويئي، جنهن جي ذريعي الله تعاليٰ پنهنجي مهربانيءَ سان جاهليت واري دور جي ان قبيح رسم کي هميشہ لاءِ ختم ڪري ڇڏيو.

تفسير بحر العلوم ابوالليث سمرقندي ج ٣ ص ٣٣٢. تفسير "ابن ڪثير" ج ۴ ص ٢٧٩. تفسير احڪام القرآن "ابوبڪر جصاص" ج ٥ ص ٣٠٣/٣٠١.

(۴) الاصابہ "ابن حجر" ج ۴ ص ٣٦٢، اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٥ ص ۴١٧.

حضرت عُمَر رضہ جي ملڪيت وقف ڪرڻ

* هن سال حضرت عمر رضہ پنهنجي ثمغ واري ملڪيت وقف ڪري ڇڏي.

مهاجر عورتن بابت حڪم

* هن سال ڪجھہ مسلمان عورتون مڪي کان هجرت ڪري پاڻ ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ پهتيون، جن ۾ اُمِّ ڪُلثُوم رضہ بنت عُقبَہ بن اَبِيْ مُعَيط وغيره جا نالا شامل آهن. ان تي مڪي جي ڪافرن گهر ڪئي تہ "حديبيہ" واري معاهدي مطابق انهن عورتن کي موٽايو وڃي، پر پاڻ ڪريم ﷺ جن خاموش رهيا، تان جو رب تعاليٰ طرفان انهن عورتن کي پوئتي موٽائڻ کان روڪيو ويو. (1) ۽ ان ڏس ۾ هينئين آيت نازل ٿي:

يَاۤاَيُّهَا الَّذِيۡنَ اٰمَنُوۡۤا اِذَا جَآءَكُمُ الۡمُؤۡمِنٰتُ مُهٰجِرٰتٍ فَامۡتَحِنُوۡهُنَّ. (2)

"اي ايمان وارؤ، جڏهن مومن عورتون اوهان وٽ اچن هجرت ڪري تہ ڪين پرکيو (ايمان ۾)."

انهن آيتن ۾ مؤمنن لاءِ امتحان هو، جنهن ڪانپوءِ جن صحابي سڳورن جون گهرواريون اڃان پنهنجي ڪفر تي قائم هيون، انهن کي طلاق ڏني ويئي. سيدنا عمر بن خطاب رضہ جون بہ گهرواريون ان ڏينهن تائين ڪافر هيون، انڪري حضرت عمر رضہ پنهي کي طلاق ڏيئي ڇڏي. (3)

سورة الفتح جي نزول جا واقعا

* هن سال سرور ڪائنات ﷺ جن جڏهن حديبيہ کان ڏاچيءَ تي سوار ٿي، مديني موٽي رهيا هئا، تڏهن ان موقعي تي "سورة الفتح" نازل ٿي، ۽ ان سورة جي نازل ٿيڻ تي نبي اڪرم ﷺ ۽ سندن صحابي سڳورن ڏاڍي خوشي محسوس ڪئي. (1)

* هن ئي سال جڏهن اِمَامُ الۡاَنۡبِيَاء ﷺ جن "حُدَيۡبِيَّہ" کان مديني موٽي رهيا هئا، اهو رات جو وقت هو ۽ پاڻ ڪريم ﷺ جن پنهنجي ڏاچيءَ تي سوار هئا، تڏهن "سورة الفتح" جو نزول شروع ٿيو. وحيءَ جو اهو سلسلو جاري ئي هو تہ حضرت عمر بن خطاب رضہ، سرور ڪائنات ﷺ جن کان ڪجھہ پڇڻ پئي چاهيو پر ٽي دفعا پڇا ڪرڻ ڪانپوءِ بہ ڪيس سوال جو ڪو جواب نہ مليو تہ ان ڳالھہ

---

(1) صحيح بخاري ڪتاب المغازي ج ٢ ص ٤٦. المغازي "واقدي" ج ٢ ص ٦٣١. سيرة ابن هشام ج ٣ ص ٣٤١. دلائل النبوة "بيهقي" ج ٤ ص ١٧١.

(2) سورة الممتحنہ" پاره ٢٨ آيت ١٠.

(3) حضرت عمر رضہ جن گهروارين کي طلاق ڏني انهن مان پهرين جو نالو قريبہ بنت ابو اميہ هو. جنهن سان پوءِ معاويہ بن ابوسفيان شادي ڪئي ۽ ٻيءَ جو نالو ام ڪلثوم بنت جرول هو. جنهن سان پوءِ ابوجهم يا وري صفوان بن اميہ مان ڪنهن هڪ شادي ڪئي هئي.

سيرة ابن هشام ج ٣ ص ٣٤١. زاد المعاد "ابن قيم" ج ٣ ص ٢٩٦. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٤ ص ١٧٨.

(4) المغازي "واقدي" ج ٢ ص ٦١٨. الروض الانف "سهيلي" ج ٤ ص ٢٩.

حضرت عمر رضہ کي ڏاڍو ڏک رسايو. هاڻي هو ان خوف ۾ مبتلا ٿي ويو تہ پڪ ڪانئس ڪو ڏوہ يا گناہ ٿيو آهي. تنهن ڪانپوءِ حضور انور ﷺ جن مٿان جڏهن وحيءَ جو نزول پورو ٿيو، تڏهن ڪيس فرمايائون: "اي عمر! مون تي وحيءَ جو نزول ٿي رهيو هو، انڪري مون توکي جواب نہ پئي ڏنو. مون تي سورة الفتح نازل ٿي آهي، جيڪا مونکي هن ڪائنات جي سڀني شين کان وڌيڪ پياري آهي. [1]

گھوڙن جي ڊوڙ جو واقعو

* هن سال نبي اڪرم ﷺ جن طرفان گھوڙن جي ڊوڙ جو انتظام ڪيو ويو. ان ڏس ۾ گھوڙن کي ٻن قسمن ۾ ورهايو ويو. سنهي چيلھہ وارن گھوڙن لاءِ وڌيڪ فاصلو ۽ ٻين گھوڙن جي ڊوڙ لاءِ وري گھٽ فاصلو مقرر ڪيو ويو. ان باري ۾ حضرت ابن عمر رضہ جي روايت صحيح بخاريءَ ۾ موجود آهي تہ هن ڊوڙ ۾ سنهي چيلھہ وارن گھوڙن لاءِ پاڻ ڪريم ﷺ جن حَيْفَا کان ثَنِيَّةُ الْوَدَاع تائين حد مقرر ڪئي. اهو پنڌ پنج ڇھہ ميل ٿيندو، جڏهن تہ ٻئي قسم جي گھوڙن لاءِ وري ثَنِيَّةُ الْوَدَاع کان وٺي مسجد بني زُرَيْق تائين حد مقرر ڪئي وئي ۽ اهو مفاصلو هڪ ميل ڪن ٿيندو، جيئن "سفيان" جي روايت مان معلوم ٿئي ٿو. [2] هن ڊوڙ ۾ جن ماڻهن پنهنجا گھوڙا ڊوڙايا هئا انهن ۾ حضرت ابن عمر رضہ پاڻ بہ شامل هو.

هڪ ٻي روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ اهو واقعو سن پنجين هجريءَ دوران پيش آيو، جيئن اڳ ذڪر ٿي چڪو آهي.

اٺن جي ڊوڙ

* هن ئي سال پاڻ ڪريم ﷺ جن طرفان اٺن جي ڊوڙ جو اهتمام بہ ڪيو ويو، جنهن ۾ هڪ اعرابيءَ جو توڏو پاڻ سڳورن ﷺ جي ڏاچيءَ "قَصْوَاء" کان ڊوڙ کٽي ويو. اها ڳالھہ مسلمانن کي نہ آئڙي، ڇو جو هن کان اڳ ائين ڪڏهن بہ نہ ٿيو هو. ان موقعي تي رسول انور ﷺ جن فرمايو:

حَقٌّ عَلَي اللهِ تَعَالَيٰ اَنْ لَّا يَرْفَعَ شَيْئًا مِّنَ الدُّنْيَا اِلَّا وَضَعَهٗ

"الله تعاليٰ جو اهو دستور آهي [3] تہ جنهن بہ شيءِ کي دنيا ۾ مٿانهون ڪري تہ ان کي گھٽ بہ ڪري."

گھوڙن جي ڊوڙ جو هڪ ٻيو واقعو

* هن سال ٻيهر بہ گھوڙن جي ڊوڙ ٿي، جنهن ۾ حضرت ابوبڪر صديق رضہ جو گھوڙو ڊوڙ کٽي ويو.

ڊوڙ جا مٿيان ٻئي واقعا اسلام ۾ پنهنجي قسم جا پھريان واقعا آهن، جيئن "اسد الغابہ" ۾

(1) صحيح بخاري "ڪتاب المغازي" ج ٢ ص ٤٥، صحيح مسلم "ڪتاب الجهاد" ج ٥ ص ١٧٦.
(2) صحيح بخاري "ڪتاب الجهاد" ج ٢ ص ١٤٨/١٤٩.
(3) ايضاً.

جاڻايو ويو آهي. (١)

حضرت اُمِّ رُوْمَان رضہ جي وفات

* هن ني سال حضرت ابوبڪر صديق رضہ جي گهر واري اُمِ رُوْمَان رضہ بنت عَامِرِ بن عُوَيْمَر فراسيہ بہ گذاري ويئي، جيڪا ام المؤمنين سيده عَائِشَہ رضہ جي ماءُ هئي. ام رُوْمَان رضہ جنهن کي ام رَوْمَان بہ سڏيو ويندو آهي، ان جو اصلي نالو زَيْنَب يا "دَعْد" بہ ٻڌايو ويو آهي. هن بيبيءَ اوائلي دور ۾ ئي مڪي ۾ اسلام قبول ڪيو ۽ پوءِ مديني ڏانهن هجرت بہ ڪيائين. دفنائڻ وقت نبي ڪريم صلی‌الله علیه‌وسلم جن موجود هئا. ميت کي قبر ۾ لاٿائون ۽ ام رُومَان رضہ جي شان ۾ فرمايائون: "جيڪو حسين حورن منجهان ڪا حور ڏسڻ چاهي اهو هن بيبيءَ کي ڏسي." (٢)

"تذڪرة القاريءَ" ۾ ڄاڻايو ويو آهي تہ اُمِ رُومان رضہ حضرت عمر رضہ جي خلافت ۾ وفات ڪئي پر پهريون قول وڌيڪ صحيح آهي.

ٻاڻ ڪريم صلی‌الله علیه‌وسلم جن مٿان جادو ڪرڻ وارو واقعو

* هن سال سرور ڪائنات صلی‌الله علیه‌وسلم جن مٿان لَبِيْد بن اَعْصَم نالي هڪ يهوديءَ جادو ڪيو، جيڪو بنو زُريق وارن جو ساٿاري هو، خذله الله تعاليٰ. ان ڪم جي اجوري ۾ عاصم کي ٽي سو دينار انهن يهودين طرفان ڏنا ويا، جن جي چرچ تي هن اهو ڪڌو ڪم ڪيو هو ۽ ان ڪانپوءِ "ذي اروان" (٣) نالي کوه ۾ هن اهي ڌاڳا وغيره اڇلائي ڇڏيا، جن تي جادو ڪيو ويو هو. جادوءَ جو اهو قصو حديث توڙي سيرت جي وڏن ڪتابن ۾ تفصيل سان بيان ڪيو ويو آهي. (۴) اهو واقعو ٻاڻ ڪريم صلی‌الله علیه‌وسلم جن جي "حُدَيْبِيَہ" کان موٽ تي ذوالحج جي مهيني ۾ پيش آيو. جيئن شرح عليٰ المواهب اللدنيہ ۾ "زرقاني" بيان ڪيو آهي. جڏهن تہ "شاميءَ" جو خيال آهي تہ اهو واقعو سن ستين هجريءَ جي محرم مهيني ۾ پيش آيو. انڪري ايندڙ باب ۾ بہ ان جو ذڪر ڪيو ويو آهي.

مَعُوْذَتَيْن جو نزول

* هن سال "قرآن شريف" جون اهي بہ سورتون نازل ٿيون، جن کي مَعُوْذَتَيْنِ جي نالي سان سڏيو ويندو آهي. اهو نزول جو واقعو ان وقت پيش آيو، جڏهن کوهہ مان اهو ڌاڳو ڪڍيو ويو، جنهن جي ذريعي نبي ڪريم صلی‌الله علیه‌وسلم جن تي جادو ڪيو ويو هو. اهو هن ريت هو جو ان ڌاڳي تي يارهن ڳنڍيون ڏنيون ويون هيون. پوءِ جڏهن مٿيون سورتون نازل ٿيون تڏهن هڪ آيت پڙهي هڪ ڳنڍ کولي ويئي.

---

(١) "اسد الغابہ" ابن الاثير ج ١ ص ٢٣.

(٢) تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ٢٦، اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٥ ص ٥٨٣. روضة الاحباب "سيد جمال الدين" ج ١ ص ٢٥٥.

(٣) صحيح بخاري "ڪتاب الطب" ج ۴ ص ٢٠/٢١. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ۴٠/۴١ المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ٣ ص ۴٥٣.

(۴) ذي اروان نالي اهو کوهہ مديني ۾ بنو زريق وارن جي باغ ۾ هو. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ٣ ص ۴٥٣.

اهڙي ريت ٻنهي سورتن جون سموريون آيتون پڙهيون ويون، جن جو انگ ٻه يارهن آهي، تڏهن اهي سموريون گڏيون ڪلي ويون. [1] ڪن راوين جو خيال آهي ته مٿيون سورتون سن ستين هجري ڌاري نازل ٿيون، ان اختلاف جو سبب اهو آهي ته خود جادوءَ واري واقعي جي سن ۾ اختلاف آهي، جيئن مٿي بيان ڪيو ويو آهي.

ثُمامه رض بن اُثال رض جو اسلام قبول ڪرڻ [2]

* هن سال محرم يا صفر جي مهيني ۾ "يمامه" جي سردار ثُمامه بن اُثال حَنفِي اسلام قبول ڪيو. اهو واقعو هن ريت پيش آيو جو محمد رض بن مسلمه جي اڳواڻيءَ ۾ جيڪو سَرِيَّه "قرطا" ڏانهن اماڻيو ويو، اهي "ثُمامه" کي قيد ڪري پاڻ سان گڏ مديني وٺي آيا ۽ مسجد نبوي ﷺ جي هڪ ٿنڀ سان کيس ٻڌي ڇڏيائون، پوءِ نبي ڪريم ﷺ جن جي حڪم سان کيس آزاد ڪيو ويو، جنهن ڪانپوءِ هن غسل ڪيو ۽ سرور ڪائنات ﷺ جي هٿ تي اسلام قبول ڪيائين. اهو هڪ ڊگهو قصو آهي، جيڪو حضرت اَبُوهُرَيره رض ۽ ٻين جي روايتن سان صحيحين ۾ نقل ڪيو ويو آهي.

* هن ئي سال ثُمامه بن اُثال رض مسلمان ٿيڻ ڪانپوءِ نبي اڪرم ﷺ جن کان موڪلائي مڪي پهتو ۽ اتي عمره ادا ڪيائين.

* هن سال جڏهن حضرت ثُمامه رض مڪي کان "يمامه" پهتو، تڏهن خبر پيس ته مڪي جي قريشن مان ڪجهه ماڻهو نبي انور ﷺ جن سان ڪيل معاهدي تان ڦري ويا آهن. جنهن ڪانپوءِ "يمامه" کان جيڪا ڪڻڪ ۽ ٻيون کاڌي پيتي جون شيون مڪي وارن ڏانهن موڪليون وينديون هيون، "ثُمامه" طرفان اهو سلسلو بند ڪيو ويو، جنهن جي نتيجي ۾ مڪي ۾ کاڌ خوراڪ جي اڻاٺ ايتري ته اٿاٽ ٿي جو ماڻهو مئل جانور ۽ ٻيون حرام شيون کائڻ لڳا. ان ڪانپوءِ قريش جا اهي ماڻهو مديني اچي نبي ڪريم ﷺ جن وٽ دانهين ٿيا. سندن اها حالت ڏسي پاڻ سڳورن ﷺ "ثُمامه" ڏانهن حڪم موڪليو ته مڪي وارن ڏانهن اناج ۽ ٻيو کاڌي پيتي جو سامان روانو ڪيو وڃي. "ثُمامه" طرفان ان حڪم جي پوئواري ڪئي ويئي، جنهن تي مڪي وارا ڏاڍا سرها ٿيا.

مڪي ۾ ڏڪار

* هن سال جڏهن مڪي ۾ ڏڪار پيو، جيئن مٿين واقعي ۾ بيان ڪيو ويو آهي ته ان موقعي تي خدا تعاليٰ طرفان هيٺين آيت نازل ڪئي ويئي.

وَلَقَدْ اَخَذْنٰهُمْ بِالْعَذَابِ فَمَا اسْتَكَانُوْا لِرَبِّهِمْ. [3]

---

(1) طبقات الڪبريٰ ـ "ابن سعد" ج ٢ ص ١٥٣. تفسير جامع البيان "طبري" ج ١ ص ٣٦٦.

(2) ثمامه بن اثال جا واقعات هيٺين ڪتابن تان نقل ڪيا ويا آهن. "صحيح بخاري" ـ "صحيح مسلم". دلائل النبوة "بيهقي" ج ۴ ص ٧٨/٨١. الاصابه ـ "ابن حجر" ج ١ ص ٢٠٣. اسد الغابه "ابن الاثير" ج ١ ص ٢٤٦/٢٤٧. عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ٢ ص ١١٨/١١٩. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ٢/٣. شرح علي المواهب اللدنيه "زرقاني" ج ٢ ص ١٤٢/١٤٦.

(3) سورة المومنون آيت ٧٦ پاره ١٨.

"اسان جڏهن ڪين تڪليف ۾ وڌو تڏهن به رب آڏو نه جهڪيا."

ٻگهڙ جي ڳالهائڻ وارو واقعو

* هڪ روايت مطابق هن سال هڪ ٻگهڙ "اُهْبَان بِن اَوْس" جي آڏو ڳالهايو ۽ رسول انور ﷺ جن جي رسالت جي شاهدي ڏني، جنهن جي سبب اُهبان اسلام قبول ڪيو. [1] هڪ ٻي روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي ته هي واقعو هجرت جي پهرين سال پيش آيو، جنهن جو تفصيل هن باب جي پهرين فصل ۾ بيان ٿي چڪو آهي.

جُبَيْر بن مُطْعِم رضه جو مسلمان ٿيڻ

* هن سال جُبَيْر بِن مُطْعِم رضه قُرَشِي نَوْفَلي اسلام قبول ڪيو. هڪ ٻي روايت مطابق هن "حُدَيْبِيَّہ" ۽ فتح مڪه جي وچ واري عرصي ۾ اسلام قبول ڪيو هو. اها روايت مٿي بيان ڪيل روايت جي مطابق آهي، جڏهن ته ڪن جو چوڻ آهي ته حضرت جُبَيْر بن مُطْعِم رضه "فتح مڪي" جي موقعي تي مسلمان ٿيو هو. [2]

ڪَعْب بن عُجْرَه جو واقعو

* هن سال "جڏهن امام الانبياء ﷺ جن "حُدَيْبِيَّہ" ۾ ترسيل هئا، تڏهن هڪ ڏينهن سندن نظر ڪَعْب رضه بن عُجْره نالي صحابيءَ تي پيئي، جيڪو ڪُنيءَ هينان باهه دکائي رهيو هو ۽ سندس منهن تي جوئان ڳهمي رهيون هيون، جنهن تي پاڻ ڪريم ﷺ جن ڪانئس پڇيو، "اهي جوئان ته توکي تنگ ڪنديون هونديون؟" ڪعب رضه هاڪار ۾ جواب ڏنو. ان موقعي تي خدا تعاليٰ طرفان هيءَ آيت نازل ٿي:

فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَّرِيْضًا اَوْبِهٖۤ اَذًى مِّنْ رَّاْسِهٖ فَفِدْيَةٌ مِّنْ صِيَامٍ اَوْصَدَقَةٍ اَوْنُسُكٍ. [3]

"جيڪڏهن ڪو ماڻهو بيمار هجي يا ڪيس مٿي ۾ ڪا تڪليف هجي ته اهو فديه ۾ روزا رکي، خيرات ڪري، يا قرباني ڪري."

ان ڪانپوءِ رسول خدا ﷺ جن ڪيس موڪل ڏني ته هو پنهنجو مٿو ڪُوڙائي ۽ ٻڌايل ٽن ڪمن منجهان ڪنهن به هڪ تي عمل ڪري. جن جي تفسير هن ريت ٻڌائي ويئي ته جيڪڏهن روزا رکڻ گهري ته ٽي ڏينهن روزا رکي، صدقو ڪري ته ڇهن مسڪينن کي کارائي ۽ قرباني چاهي ته هڪ

---

(١) دلائل النبوة "بيهقي" ج ٦ ص ٤١. دلائل النبوة "ابونعيم" ج ٢ ص ٣٧٣/٣٧٤. سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ٩ ص ٥١٧. شرح عليٰ المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ٥ ص ١٤٤.

(٢) الاصابہ "ابن حجر" ج ١ ص ٢٢٧/٢٢٨. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ١ ص ٢٧١.

(٣) سورة بقره آيت ١٩٦ پاره ٢.

ٻڪريءَ جي قرباني ڏي. (١)

نبي ڪريم ﷺ جن جي والدين جو ايمان

* هن سال ربيع الاول جي مهيني ۾ خاتم الانبياء ﷺ جن "غزوه بني لحيان" کان موٽ تي "اَبْوَاء" ۾ پنهنجي امڙ سائڻ سيده آمنہ جي تربت جي زيارت ڪئي ۽ سندن لاءِ بخشش جي دعا گهري، پر ڪين (الله تعاليٰ طرفان) ائين ڪرڻ کان روڪيو ويو. جنهن جو پاڻ ڪريم ﷺ جن کي سخت ڏک پهتو. (٢) ان کانپوءِ رب تعاليٰ سيده آمنہ کي زنده ڪيو ۽ هن ايمان آندو ۽ پوءِ وري وفات فرمايائين. اهڙو واقعو سندن بابي سائينءَ حضرت عبدالله رضہ بابت بہ راوين طرفان نقل ڪيو ويو آهي.

نبي انور ﷺ جن جي والدين سڳورن بابت مٿين روايت تي محدثن پنهنجا مختلف رايا ظاهر ڪيا آهن، پر پوءِ بہ ڪن جو خيال آهي تہ مٿين روايت جي سَنَد حسن آهي. باقي وڌيڪ حقيقت الله تعاليٰ پاڻ ئو ڄاڻي.

نماز خَوْفِ بابت حڪم

* هن سال عمري جي نيت سان حُدَيبيہ ڏانهن ويندي رستي ۾ پاڻ ڪريم ﷺ جن جڏهن "عسفان" وٽ پهتا، تڏهن ڪين مشرڪ مُنهن پئجي ويا. ان وقت ٻيپهريءَ ۽ ٽيپهريءَ جي وچ تي "نماز خوف" وارو حڪم نازل ٿيو. جنهن کانپوءِ ٽيپهريءَ وقت پهريون ڀيرو نماز خوف ادا ڪئي ويئي. زَرقانيءَ وري شرح عليٰ المواهب اللدنيہ ۾ "غزوه ذَاتُ الرِّقَاع" جي موقعي تي اهڙو ذڪر ڪيو آهي ۽ اڳتي هلي ائين بہ چيو اٿس تہ، "امام احمد ابن حنبل" ۽ "سنن" جي چئن مشهور ڪتابن جي مرتب ڪرڻ وارن طرنان بہ اها روايت نقل ڪئي ويئي آهي." هاڻي ائين سمجهيو ويندو تہ جيڪا "نماز خوف" "غزوه ذَاتُ الرِّقَاع" جي موقعي تي ادا ڪئي ويئي، اها پهريون ڀيرو نہ پر ڪنهن ٻئي موقعي تي پڙهي ويئي هوندي، جيئن هن کان اڳ ذڪر ڪيو ويو آهي.

حُديبيہ جي سفر جا ڪجهہ ٻيا واقعا (٣)

* هن سال حُدَيْبِيَّہ ڏانهن ويندي رستي ۾ حضرت ابوقتاده رضہ هڪ

---

(١) اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ۴ ص ٢۴٣/٢۴۴، "الاصابہ" ابن حجر ج ٣ ص ٢٩٧/٢٩٨. سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ۵ ص ٣٦.

(٢) تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ۴.

(٣) سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ۵ ص ٣٨.

هتي "غزوه حديبيہ" جا ڪجهہ ٻيا واقعات بيان ڪيا ويا آهن، جن جا حوالا هيٺين ڪتابن ۾ ڏسي سگهجن ٿا.

صحيح بخاري "ڪتاب المغازي" ج ٣ ص ۴١. "صحيح مسلم" ڪتاب الجهاد والسير ج ۵ ص ١٧٣. المغازي "واقدي" ج ٢ ص ۵٧١.الطبقات الڪبريٰ "ابن سعد" ج٢ ص ٧٢. سيرة ابن هشام ج ٣ ص ٣٢١. دلائل النبوة "بيهقي" ج ۴ ص ٩٠. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير ج ۴ ص ١٦٦، عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ٢ ص ١٦٠.

"گورخر" (۱) (جهنگلي گڏه) جو شڪار ڪيو، ڇو جو ان وقت اَبُوقَتَاده رضہ ڪي احرام ٻڌل نہ هو. ان ڪانپوءِ نبي سائين ﷺ انهن صحابين ڪي بہ ان گوشت کائڻ جي اجازت ڏني، جيڪي احرام جي حالت ۾ هئا.

هڪ روايت ۾ بيان ڪيو ويو آهي تہ اهو واقعو "عمرة القضا" لاءِ ويندي رستي ۾ پيش آيو هو، پر پهرين روايت صحيح ۽ اعتماد جوڳي آهي، جنهن جو ذڪر صحيح بخاريءَ ۾ بہ موجود آهي.

* هن ئي سال جو واقعو آهي، پاڻ ڪريم ﷺ جن بہ ان گورخر جي گوشت مان ڪجهہ کاڌو، جنهن جو اَبُوقَتَادَهُ رضہ شڪار ڪيو هو.

* هن ئي سال "حديبيہ" ڏانهن ويندي پاڻ ڪريم ﷺ جن جڏهن رستي ۾ "اَبْوَاء" يا "وَدَّان" وٽ پهتا، تڏهن صَعْب رضہ بن جَثَّامَہ لَيْثِي هڪ جيئرو "گورخر" سوکڙيءَ طور کڻي آيو، جنهن کي رحمة للعالمين ﷺ جن قبول نہ ڪندي کيس واپس ڪيو، پر پوءِ ان ڳالهہ سببان جڏهن "ابن جَثَّامَہ" جو منهن ملول ڏٺائون، تڏهن پاڻ سڳورن ﷺ فرمايو، "اسان اوهان جي سوکڙي انڪري واپس ڪئي جو اسان احرام جي حالت ۾ آهيون ۽ جيئري گورخر کي ذبح ڪري نٿا سگهون، جڏهن تہ هن کان اڳ اَبُوقَتَادَه رضہ جو شڪار ٿيل گورخر ان ڪري قبول ڪيو هو جو ان کي سير پيل هئي."

حضرت صَعْب رضہ مشهور صحابي مُحَلِّم رضہ بن جُثَّامَہ جو ڀاءُ ۽ اَبُوسُفْيَان بن حَرْب جو ڀاڻيجو هو. "شاميءَ" پنهنجي سيرة جي ڪتاب ۾ ڄاڻايو آهي تہ هي واقعو "حديبيہ" ڏانهن ويندي پيش آيو، پر ڪن ٻين جو خيال آهي تہ اهو واقعو "حجة الوداع" لاءِ ويندي رستي ۾ پيش آيو. جنهن بابت وري "ارشاد الساريءَ" ۾ قسطلاني مشهور محقق "ابن همام" جو هڪ حوالو سندس ڪتاب "فتح القدير" مان نقل ڪيو آهي، جنهن ۾ ڄاڻايو ويو آهي تہ ان واقعي جو حجة الوداع جي سفر ۾ ثبوت نٿو ملي ۽ سواءِ "طبري" ۽ هڪ اڌ ٻئي جي ڪنهن بہ ان جو ذڪر نہ ڪيو آهي، انڪري اسان ان کي صحيح نٿا سمجهون.

بَيْعَتِ رِضْوَان جو واقعو

* هن سال ذوالقعد جي مهيني ۾ "غزوه حديبيہ" وارن ڏينهن جو هڪ اهم واقعو "بيعت رضوان" آهي، جنهن بابت خدا تعاليٰ فرمايو آهي:

لَقَدْ رَضِيَ اللهُ عَنِ الْمُؤْمِنِيْنَ اِذْ يُبَايِعُوْنَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ. (۲)

"الله مؤمنن کان راضي ٿي ويو جڏهن هو وڻ هيٺان توسان بيعت ڪري رهيا هئا."

---

(۱) عربي زبان ۾ حمار گڏهہ کي سڏيو ويندو آهي. پالتو گڏهہ کي "حمار اهلي" ۽ جهنگلي گڏهہ کي "حمار وحشي" سڏيو ويندو آهي. اسلام کان اڳ يهودي گڏهہ جو گوشت کائيندا هئا. انڪري مسلمانن بہ سمجهيو تہ جيڪڏهن اهل ڪتاب وٽ اهو گوشت حلال آهي تہ پوءِ اسان بہ کائي سگهون ٿا. پر اڳتي هلي پاڻ ڪريم ﷺ جن ان کي حرام قرار ڏنو. (مترجم)

(۲) سورة الفتح آيت: ۱۸.

هن موقعي تي صحابي سڳورن هڪ ٻئي جي وڻ هينان ويهي نبي اڪرم ﷺ جن جي هٿ تي هٿ رکي اهو قول ڪيو ته، "جي موت به آيو ته پٺتي نه هٽنداسون." ان لاءِ سڀ کان پهريان جيڪو صحابي اڳتي آيو، ان جو نالو "ابوسنان رضه وهب بن محصن اسدي" آهي ۽ اهو حضرت عُڪّاشَہ رضه بن مُحْصَن جو وڏو ڀاءُ ۽ ڪانئس عمر ۾ ويهه ورهيه وڏو هو. حضرت وَهْب رضه ۽ سندس پٽ "سنان رضه" ٻنهي ڄڻن "غزوه بدر" ۽ ان ڪانپوءِ ٻين غزوات ۾ به ڀرپور حصو ورتو. وهب رضه پاڻ "غزوه بني قريظہ" جي موقعي تي وفات ڪئي، جڏهن ته سندس پٽ سَنان سن ٻٽيهه هجريءَ ڌاري حضرت عثمان بن عفان رضه جي خلافت واري دور ۾ گذاري ويو. (١)

* هن سال رسول خدا ﷺ جن هٿان هڪ معجزي وسيلي حديبيه واري کوهه جو پاڻي وڌي ويو. اهو واقعو هن ريت پيش آيو، جو صحابين جڏهن ان کوهه مان ڪجهه پاڻي ڪڍيو ته ان کوهه جو پاڻي سُڪي ويو، ايتري قدر جو صحابي سڳورن کي پيئڻ لاءِ به پاڻي نه پئي مليو. هن پاڻيءَ جي اڻاٺ جي شڪايت پاڻ ڪريم ﷺ جن آڏو پيش ڪئي، جنهن ڪانپوءِ نبي اڪرم ﷺ جن پنهنجي ترڪش مان هڪ تير ۽ پنهنجي وضوءَ جو بچيل پاڻي ڪين عطا ڪيو. پوءِ ان تير کي کوهه ۾ کوڙي مٿان اهو وضوءَ وارو پاڻي هاريو ويو. بس پوءِ ته پاڻيءَ اچي ڦاٽ ڪاڏو ۽ ڪُني وانگر ابرڻ شروع ڪيائين ۽ ايترو ته پاڻي ڪنو تي ويو جو سيني جون ضرورتون پوريون ٿي ويون.

* هن سال "غَزْوَه حُدَيْبِيَّہ" جي موقعي تي ٻيهر به ساڳئي قسم جو واقعو پيش آيو ۽ وري کوهه جو پاڻي گهٽجي ويو. صحابي سڳورا اها دانهن کڻي رحمة للعالمين ﷺ جن وٽ پيش ٿيا. ان وقت سندن آڏو هڪ ڪُلي ۾ ڪجهه پاڻي بچيل هو ۽ ان پاڻيءَ ڪانسواءِ ٻيو ڪٿي به ڪو پاڻي جو قـڙو موجود نه هو. پوءِ ان بچيل پاڻي کي هڪ پيالي ۾ لاٿو ويو ۽ نبي انور ﷺ جن پنهنجون آڱريون ان پيالي ۾ وڌيون، جنهن بعد انهن مبارڪ آڱرين منجهان چشمي وانگر پاڻي ابري نڪرڻ لڳو. بس پوءِ ته سڀني لشڪر ان پاڻيءَ منجهان پنهنجي اڃ به اجهائي ته وضو به ساريو. مٿين حديث جو راوي حضرت جَابِر بن عَبْدُالله رضه آهي. ڪانئس جڏهن پڇيو ويو ته: "مٿين موقعي تي اوهان جو انگ ڪيترو هو؟" تڏهن هن وراڻيو، "اسان ته پاڻ ۾ پندرهن سؤ هئاسون پر جيڪڏهن هڪ لک به هجون ها ته اهو پاڻي اسان لاءِ پورو پنجي وڃي ها." اها روايت بخاري وغيره طرفان نقل ڪئي وئي آهي.

اهو پاڻي جيڪو پاڻ ڪريم ﷺ جن جي مبارڪ آڱرين منجهان ڦٽي نڪتو. ان جو مرتبو سيني پاڻين کان مٿانهون آهي.

* هن سال "صلح حُدَيْبِيَّہ" وارو واقعو پيش آيو. هن موقعي تي ڌرين جي وچ ۾ ايندڙ ڏهن ورهين تائين جنگ نه ڪرڻ جو معاهدو ڪيو ويو ۽ اهي شرط لکت ۾ ڏنا ويا. اهو "صلح نامو" سيدنا علي بن ابوطالب رضه جي هٿ اکرن ۾ تيار ڪيو ويو.

* هن سال خاتم الانبياء ﷺ جن جڏهن "حديبيه" کان مديني موٽي رهيا هئا ته رستي ۾ "سورة الفتح" نازل ٿي، جنهن ۾ مومن لاءِ وڏيون بشارتون ڏنيون ويون. جهڙوڪ مڪي مبارڪ جي

(١) زاد المعاد "ابن قيم" ج ٢ ص ٢٨٧/٢٨٨، سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ٥٠/٤٩. الخصائص الڪبري "سيوطي" ج ١ ص ٢٩٨، روضة الاحباب "سيد جمال الدين" ج ١ ص ٢٨٤.

فتح، اڳين پوين گناهن جي معافي، خيبر جي فتح. اهڙو اشارو هينئين آيت ۾ موجود آهي:

وَعَدَكُمُ اللهُ مَغَانِمَ كَثِيْرَةً تَاْخُذُوْنَهَا فَعَجَّلَ لَكُمْ هٰذِهٖ. (١)

"وعدو ڪري ٿو الله اوهان سان غنيمت جي جهجهي مال جو جيڪو اوهان حاصل ڪندا، في الحال هن اوهان کي هيءَ فتح ڏني."

سريہ عُرَنِيّيْن جا واقعا

* هن سال ڪرز بن عبدالله رضہ جي اڳواڻيءَ ۾ هڪ سَرِيَّہ "عُرَنِيّيْن" ڏانهن اماڻيو ويو، جنهن جو ذڪر "سرايا" واري باب ۾ ٿي چڪو آهي. هن "سَرِيَّہ" جي روانگيءَ جو مختلف روايتن ۾ شوال، جمادي الآخر يا ذوالحج ٻڌايو ويو آهي.

* هن سال "عُرَنِيّيْن" ۾ پاڻ ڪريم ﷺ جن جو آزاد ڪيل غلام يسار نوبي کي شهيد ڪيو ويو ۽ پوءِ ڪافرن طرفان سندس لاش جي ويڪت ڪئي ويئي ۽ سندس اکيون ڪڍيون ويون. (٢)

هن موقعي تي خدا تعاليٰ طرفان هينئين آيت نازل ٿي:

اِنَّمَا جَزٰٓاءُ الَّذِيْنَ يُحَارِبُوْنَ اللهَ وَرَسُوْلَهٗ وَيَسْعَوْنَ فِي الْاَرْضِ فَسَادًا. (٣)

"اهائي سزا آهي انهن جي، جيڪي لڙائي ڪن ٿا الله سان ۽ ان جي رسول سان ۽ ڌرتيءَ تي فساد ڪرڻ لاءِ ڊڪن ٿا".

* هن سال مٿين آيت جي نازل ٿيڻ ڪانپوءِ رسول عربي ﷺ جن بہ "عُرَنِيّيْن" وارن ڪان يَسَار نوبي جي پلاند ۾ مختلف طرفن کان سندن هٿ ۽ پير بہ ڪٽرايا تہ سندن اکين ۾ گرم لوهي سرايون بہ ڦيرايون ويون ۽ پوءِ کين "حر الشمس" نالي ماڳ تي قيد ۾ رکيو، جتي هو مرڻ گهڙيءَ تائين قيد ۾ رهيا. (٤) اهڙو ذڪر "سَرَايَا" واري باب ۾ گذري چڪو آهي.

حضرت عَبْدُالرَّحْمٰن بن عَوْف رضہ جي اڳواڻيءَ ۾ "سَرِيَّہ" جي روانگي

* هن سال شعبان جي مهيني ۾ حضرت عَبْدُالرَّحْمَان بِن عَوْف رضہ جي اڳواڻيءَ ۾ هڪ سَرِيَّہ "دُوْمَةُ الْجَنْدَل" طرف اماڻيو ويو. هن موقعي تي هٿ آيل قيدين ۾ اتان جي حاڪم اَصْبَغ بن ثَعْلَبَہ بن ضمضم ڪَلْبِيءَ جي نياڻيءَ "تُمَاضِر" بہ شامل هئي، جنهن اسلام قبول ڪيو ۽ مديني ڏانهن

---

(١) سورة الفتح پاره ٢٦ آيت ٢٠.

(٢) صحيح بخاري "ڪتاب المغازي" ج ٣ ص ٤٧/٤٨.

(٣) سورة المائده پاره ٦ آيت ٣٣.

(٤) المغازي - "واقدي" ج ٢ ص ٥٧١ - ٥٦٨. طبقات الڪبريٰ، "ابن سعد" ج ٢ ص ٧١. شرح علي المواهب اللدنيہ، "زرقاني" ج ٢ ص ١٧١/١٧٧. تاريخ الخميس - "ديار بڪري" ج ٢ ص ١٠.

روانگيءَ کان اڳ عبدالرحمٰن بن عوف رضہ ساڻس نڪاح ڪيو. شاديءَ ڪانپوءِ هن گهرواريءَ مان حضرت عبدالرحمٰن رضہ کي "اَبُوسَلْمَہ" نالي هڪڙو نينگر بہ ڄائو. جنهن جو شمار جليل القدر تابعين ۽ اڪابر محدثين ۾ ٿيندو آهي. اَبُوسَلْمَہ ڪانسواءِ هن بيبيءَ کي ٻي ڪا اولاد ڪانہ ٿي. حضرت "تماضر" جي مسلمان ٿيڻ وقت سندس پيءُ اِمْرَاءُ الْقَيْس بن اَصْبَغ بہ اسلام قبول ڪيو، جيڪو حضرت اَبُوسَلْمَہ رضہ جو مامو هو ۽ سندس شمار بہ صحابين ۾ ٿئي ٿو. [1]

(۱) المغازي "واقدي" ج ۲ ص ۵۶۱/۵۶۲. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ۱ ص ۴۸۰. عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ۲ ص ۱۵۵، البدايہ والنهايہ ابن ڪثير ج ۴ ص ۱۸۱ الطبقات الڪبري "ابن سعد" ج ۲ ص ۶۸، السيرة الحليہ ج ۳ ص ۱۸۱/۱۸۲.

فصل سنون

هن فصل ۾ سن ستين هجريءَ دوران پيش آيل واقعات جو ذڪر ڪيو ويو آهي.

هن سال جا غزوات

* هن سال نبي ڪريم ﷺ جن "غَزْوَه خَيْبَر" لاءِ اسهيا. (١)
* هن ئي سال "غَزْوَه ذَاتُ الرِّقَاع" جو واقعو بہ پيش آيو. (٢)

غزوه خَيْبَر جا واقعات

* هن سال "غَزْوَه خَيْبَر" جي موقعي تي پاڻ ڪريم ﷺ جن کي هڪ دعوت ۾ زهريلو گوشت کارايو ويو. اها دعوت زَيْنَب بِنت حَارِث نالي هڪ يهودي عورت طرفان جهلي ويئي، جيڪا خيبر جي هڪ امير سلام بن مشڪم جي زال هئي. (٣) ۽ هن ٻاڪري گوشت ۾ اهو زهر ملايو هو، پر رسول رحمت ﷺ جن هن عورت کي معاف ڪري ڇڏيو.

هڪ ٻي روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ هن عورت اسلام قبول ڪيو، جنهن ڪانپوءِ ڪيس معافي ملي "اَلْاِصَابَہ"۾ "حافظ ابن حَجَر" زَيْنَب بنت حَارِث جي صحابيہ هجڻ جو ذڪر ڪيو آهي. (٤)

---

(١) واقديءَ جي راءِ مطابق سن ڇهين هجريءَ جي ذوالحج مهيني ڏاري نبي ڪريم ﷺ جن "حديبيہ" کان مديني موٽيا ۽ پوءِ ذوالحج جا ڪجهہ ڏينهن ۽ نئين سال جو محرم وارو مهينو مديني ۾ ترسيا. جتان پوءِ سن ستين هجري جي صفر واري مهيني ۾ "خيبر" لاءِ اسهيا. جڏهن تہ هڪ ٻئي قول ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ هن سال ربيع الاول جو چنڊ ڏسي پاڻ سڳورن ﷺ "خيبر" ڏانهن رخ رکيو. اهو قول "ابن سعد" بہ نقل ڪيو آهي. "المغازي" واقدي ج ٢ ص ٦٣٤. "طبقات الڪبرىٰ" ابن سعد ج ٢ ص ٨١.

(٢) غزوه "ذات الرقاع" جي سن ۾ راوين جو گهڻو اختلاف آهي. "ابن اسحاق" جي روايت آهي تہ هي "غزوه" سن چوٿين هجري دوران غزوه "بني نضير" ڪانپوءِ ربيع الآخر يا جمادي الاول يا آخرﮦ جي مهيني ۾ واقع ٿيو.

ابن سعد ۽ ابن حبان جي روايت مطابق هي "غزوه" سن پنجين هجري جي محرم مهيني ۾ واقع ٿيو.

"ابومعشر" وري ان روايت تي زور ڏنو آهي تہ هي غزوه سن پنجين هجريءَ جي ذوالقعد مهيني ڏاري "غزوه بني قريظہ" ڪانپوءِ واقع ٿيو. جڏهن تہ "علامہ ابن حجر" فتح الباريءَ ۾ ڄاڻايو آهي تہ هي غزوه، "غزوه خيبر" ڪانپوءِ واقع ٿيو هو.

ڪجهہ سيرت نگارن جو خيال آهي تہ "اها ڳالهہ بہ ممڪن آهي تہ ان نالي ٻہ ٻيان ٻہ غزوه مختلف موقعن تي واقع ٿيا هجن، جن منجهان هڪ غزوه خيبر کان اڳ ۽ ٻيو پيرو وري "غزوه خيبر" ڪانپوءِ ٿيو هجي." والله اعلم.

المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ١ ص ٤٢٣. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ١ ص ٤٦٣. "الدرر" ابن عبدالبر ص ١٦٦.

(٣) زينب بنت حارث نالي هيءَ عورت "خيبر" جي سردار "مرحب" جي ڀاڻيجي بہ هئي. جيڪو اتان جي سيني کان مضبوط قلعي قموص جو مالڪ ۽ وڏو بهادر ليکيو ويندو هو.

سبل الهدىٰ والرشاد "شامي" ج ٥ ص ١٣٤. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ٥٢.

(٤) الاصابہ "ابن حجر" ج ٤ ص ٣١٤.

هن عورت بابت هڪ ٻي روايت ۾ ڄاڻايو ويو آهي تہ پهريان پاڻ ڪريم ﷺ جن ڪيس معافي ڏني، ڇو جو پاڻ سڳورا ﷺ ڪنهن کان بہ پنهنجي ذات جو ٻلاند نہ ڪندا هئا، پر جڏهن اهو گوشت کائڻ سبب حضرت بشر رضہ بن براء فوت ٿي ويو تہ پوءِ ان جي قصاص ۾ هن عورت کي قتل ڪيو ويو. (۱) ان بابت وڌيڪ تفصيل هيٺ ڄاڻائجي ٿو.

بِشْر رضہ بن بَرَاءْ جي شهادت

* هن سال "غَزْوَه خَيْبَر" وارن ڏينهن ۾ حضرت بِشْر بن بَرَاء بن مَعْرُوْر اَنْصَارِي خَزْرَجِيْ رضہ اهو زهريلو گوشت کائڻ سبباڻ شهيد ٿي ويو، جيڪو زَيْنَب نالي يهوديائيءَ طرفان موڪليو ويو، جنهن جو ذڪر مٿي ٿي چڪو آهي. ان گوشت کائڻ لاءِ جڏهن پاڻ ڪريم ﷺ ۽ بِشْر رضہ بن بَرَاء ويٺا، تڏهن رسول خدا ﷺ جن کي وحيءَ ذريعي يا فراست نبوي سبب سموري ڪيفيت معلوم ٿي ويئي، جنهن ڪري پاڻ فرمايائون: "هيءَ ٻڪري جو گوشت کو بہ نہ کائي، ڇو تہ ان ۾ زهر پيل آهي." انڪري ٻي ڪنهن بہ ان کي هٿ نہ لاتو، اهڙيءَ ريت الله تعاليٰ پنهنجي پياري پيغمبر ﷺ جن کي ان وقت بہ هر مصيبت کان محفوظ رکيو. باقي بِشْر بن بَرَاءْ رضہ جيڪو ان اعلان کان اڳ کو گرهہ کائي چڪو هو، اهو بچي نہ سگهيو. پوءِ ان جي قصاص ۾ نبي انور ﷺ جن زينب کي قتل ڪرڻ جو حڪم ڏنو، جيئن مٿي ٻڌايو ويو آهي. (۲)

حضرت بِشْر رضہ ان صحابي سڳوري حضرت بَرَاء رضہ بن مَعْرُوْر جو پٽ آهي، جيڪو انصار مان مقرر ڪيل ٻارهن نقيبن مان هڪ هو ۽ سندس وفات هجرت جي پهرين سال ۾ ٿي هئي، جيئن مٿي پهرين هجريءَ جي واقعات ۾ بيان ٿي چڪو آهي.

عَامِر رضہ جي لولي

* هن سال "غَزْوَه خَيْبَر" لاءِ جڏهن اسلامي لشڪر روانو ٿيو تڏهن رستي ۾ عَامِر بن اَکْوَع رضہ جيڪو حضرت سلمہ بن عمرو بن اکوع رضہ جو چاچو هو، قافلي جي پويان حضرت عبدالله بن رواحہ رضہ جي چيل هڪ لولي جهونگاريندو پئي هليو. (۳)

اَللّٰهُمَّ لَوْلَا اَنْتَ مَا اهْتَدَيْنَا

اي منهنجا مالڪ، جي تنهنجي ذات نہ هجي ها تہ اسان نہ هدايت حاصل ڪريون ها.

وَلَا تَصَدَّقْنَا وَلَا صَلَّيْنَا

نہ خيرات ڏيون ها ۽ نہ نماز پڙهون ها.

---

(۱) البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ۴ ص ۲۱۰. روضة الاحباب "سيد جمال الدين" ج ۱ ص ۲۶۶.

(۲) سيرة ابن هشام ج ۳ ص ۲۹۳، المغازي "واقدي" ج ۲ ص ۶۷۸ ـ ۶۷۷. شرح علي المواهب اللدنيہ زرقاني" ج ۲ ص ۲۴۰ ـ ۲۴۲، "سيرة" ابن ڪثير ج ۳ ص ۳۹۴.

(۳) صحيح بخاري "ڪتاب المغازي ج ۲ ص ۴۸. "صحيح مسلم" ڪتاب الجهاد و السير" ج ۵ ص ۱۸۶ ـ ۱۸۷.

فَاغْفِرْ فِدًا لَكَ مَا اقْتَنَيْنَا

قربان تنهنجي نالي تي، اسان جون مڙئي مدايون معاف ڪر.

وَاَلْقِيَنْ سَكِيْنَةً عَلَيْنَا

۽ اسان تي قرار نازل ڪر

وَثَبِّتِ الْاَقْدَامَ اِنْ لَاقَيْنَا

اسان جا پير پختا رک جڏهن مقابلو ڪريون

اِنَّا اِذَا صِيْحَ بِنَا اَتَيْنَا

اسان کي جڏهن به سڏيو ويو (جهاد لاءِ) تہ جلدي پهچندا آهيون

وَبِالصِّيَاحِ عَوَّلُوْا اِلَيْنَا

۽ ان سڏڻ سبب ماڻهن اسان تي ويساه ڪيو

اِنَّ الَّذِيْنَ قَدْ بَغَوْا عَلَيْنَا

بيشڪ جن اسان تي ڏاڍ ڪيو

اِذَا اَرَادُوْ فِتْنَةً اَبَيْنَا

۽ اهي جڏهن ڪنهن فتني جو ارادو ڪن ٿا تہ اسان ان ڪان منهن موڙي وجون ٿا

وَنَحْنُ عَنْ فَضْلِكَ مَا اسْتَغْنَيْنَا.

۽ اسان تنهنجي فضل ڪان بي نياز نہ آهيون.

عامر جي "لوليءَ" اٺن جي رفتار کي تيز ڪري ڇڏيو، اهو ڏسي خدا جي سچي رسول ﷺ جن پڇيو تہ هي لولي ڪير جهونگاري رهيو آهي؟

صحابين وراڻيو: "عامر رضہ"

پاڻ ڪريم ﷺ جن فرمايو: خدا مٿس رحمت ڪري ۽ سندس بخشش فرمائي.

ان ڪانپوءِ جڏهن "خيبر" جي لڙائي لڳي تہ "عامر" شهادت ماڻي. رسول عربي ﷺ جن جو اهو مشهور معجزو هو تہ ڪنهن بہ غزوه جي موقعي تي صحابين جي سڌ مان جڏهن بہ ڪنهن لاءِ رحمت ۽ بخشش جي دعا گهرندا هئا تہ اهو صحابي سڀڳورو ان غزوه ۾ ئي شهيد ٿيندو هو. هن موقعي تي بہ هميشہ وانگر ائين ٿيو. ان واقعي جو ذڪر "صحيح بخاري" وغيره ۾ تفصيل سان موجود آهي.

حَجّاج رضہ بن عِلَاط جو اسلام قبول ڪرڻ

* هن سال غزوه خيبر ڪان اڳ حضرت حَجّاج رضہ بن عِلَاط السَلَمِي البهزي اسلام قبول ڪيو ۽

پاڻ ڪريم ﷺ جن سان گڏ "خَيْبَر" جي فتح ۾ بهرو ورتائين. (١)

حَجَّاج بن عِلَاط رضہ وڏي مال ملڪيت وارو ماڻهو هو، ۽ سندس سمورو مال دولت مڪي ۾ هو، جنهن لاءِ هو رسول خدا ﷺ جن کان موڪلاڻي مڪي پهتو تہ جيئن اهو مال دولت پاڻ سان گڏ مديني آڻي سگهي. مڪي ۾ هن پنهنجي مسلمان ٿيڻ جو احوال ڪنهن سان بہ نہ ڪيو ۽ پنهنجي سموري مال ملڪيت سوڌو جڏهن مديني واپس وريو، تڏهن مڪي وارن کي سندس مسلمان ٿيڻ جو پتو پيو، جنهن تي کين ڏاڍو ڏک پهتو ۽ هو پڇتائڻ لڳا.

جُهَيم رضہ بن صَلت جو ذڪر

* هن ئي سال "غزوه خَيْبَر" کان اڳ جُهَيم رضہ بن صَلت بن مَخْرَمہ بن مطلب بن عَبْد مَنَاف قُرشِي مُطَّلِبي بہ مسلمان ٿيو، جنهن کي رسول خدا ﷺ جن خيبر جي (ڪارڪن) مان ٽيهہ وسق عطا ڪيا. (٢)

سَلَمہ بن اَڪوَع رضہ جو واقعو

* هن سال "غَزْوَه خَيْبَر" ۾ حضرت سَلَمہ بن اَڪْوَع رضہ کي پنيءَ ۾ ڌڪ لڳو، جنهن تي پاڻ سڳورن ﷺ ٽي ڀيرا دم ڪيو، جنهن ڪانپوءِ اتي جو اتي سندس درد دور ٿي ويو ۽ وري ڪڏهن ڪيس ان جاءِ تي ڪابہ تڪليف محسوس ڪانہ ٿي. (٣)

حضرت جَعْفَر رضہ ۽ اَبُومُوسيٰ رضہ جي موٽ

* هن سال "غزوه خيبر" جي پڄاڻي ڪانپوءِ حضرت جَعْفَر بن اَبُوطَالِب رضہ ۽ حضرت اَبُومُوسيٰ اَشْعَري رضہ پنهنجي ٻارن ٻچن سان گڏ "حَبْش" کان هليا ۽ پاڻ ڪريم ﷺ جن سان اچي خيبر ۾ گڏيا. اهو واقعو هن ئي سال يعني سن ستين هجري جو آهي. هن قافلي ۾ سورهن مردن سان گڏ ڪجهہ عورتون ۽ ٻار بہ هئا. (٤)

حضرت اُمِّ حَبِيبَہ رضہ (٥) جو نڪاح

* هن ئي سال پاڻ ڪريم ﷺ جن جو نڪاح اَبُوسُفيان جي ڌيءَ حضرت اُمِّ حَبِيبَہ رضہ سان ٿيو.

---

(١) دلائل النبوة "بيهقي" ج ۴ ص ٢٦٥، سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ۵ ص ١٣٩ ـ ١۴٠. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ۵۴، السيرة النبويہ ﷺ "ابن ڪثير" ج ٣ ص ۴٠٧.

(٢) اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ١ ص ٣١١.

(٣) صحيح بخاري "ڪتاب المغازي" ج ٣ ص ۵١.

(۴) اها روايت "ابن اسحاق" کان "حافظ ابن ڪثير" نقل ڪئي آهي. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ۴ ص ٢٠٧.

(۵) قريش قبيلي جي مشهور شاخ "بنو اميہ" سان تعلق رکندڙ حضرت "امِ حبيبہ" جو اصلي نالو رملہ بنت ابوسفيان بن حرب بن اميہ هو، جڏهن تہ سندس امڙ جو نالو صفيہ بنت ابوالعاص بن اميہ ٻڌايو ويو آهي. جيڪا سڳ ۾ ابوسفيان جي سوٽ ۽ حضرت عثمان ابن عفان جي ڦڦي هئي. اهڙيءَ ريت "رملہ" حضرت عثمان جي ڦقات ۽ امير

معاويہ جي مانيلي ڀيڻ ۽ يزيد بن ابوسفيان جي سڳي ڀيڻ هئي، جيڪا بعثت کان سترهن ورهيہ اڳ مڪي ۾ ڄائي. "رملہ" جي پهرين شادي سندس پيءُ ابوسفيان پنهنجي ساٿاري قريش قبيلي "بنو خزيمہ" جي هڪ نوجوان عبيدالله بن جحش سان ڪرائي هئي ۽ هي ٻئي زال مڙس ابتدائي دور ۾ ئي دين جي دعوت قبول ڪري چڪا هئا.

هن بيبي سڳوريءَ جو پيءُ ابوسفيان ان زماني ۾ دين جو بدترين دشمن هو. انڪري دين جي دائري ۾ داخل ٿيڻ وارو ڪوبہ دوست يا دشمن سندس زيادتين کان محفوظ نہ هو، جن ۾ سندس نياڻي رملہ ۽ نياڻو عبيدالله بہ شامل هئا. آخرڪار ڪافرن جا ڪلور سهي سهي جڏهن مسلمان گهڻو تنگ ٿيا، تڏهن ڪائنات جي ڪارڻي ﷺ جن مسلمانن کي حبش ڏانهن هجرت جي اجازت عطا فرمائي. جنهن ڪانپوءِ حبش ڏانهن ٻي هجرت ڪرڻ وارن جي قافلي ۾ هي نوجوان جوڙو بہ شامل هو.

حبش ۾ قيام جي دوران "رملہ" کي هڪ نياڻي ڄائي، جنهن جو نالو "حبيبہ" رکيو ويو ۽ ان ڪانپوءِ هيءُ بيبي سڳوري "ام حبيبہ" جي ڪنيت سان سڏجڻ لڳي.

حبش ۾ ڪجهہ وقت تہ ام حبيبہ سڪون سان گذاريو پر خدا جي قدرت اهڙي ٿي جو سندس دينددار مڙس عبيدالله بن جحش جيڪو اسلام قبول ڪري چڪو هو ۽ دين خاطر پنهنجو گهر گهاٽ. مٽ مائٽ ڇڏي حبش پهتو اتي سندس دوستي ڪجهہ بگڙيل عيسائي نوجوانن سان ٿي ويئي، جن هن کي بڇڙين عادتن تي هيرايو، خاص طور هو شراب نوشيءَ جو عادي ٿي ويو ۽ پوءِ خدا جي سچي دين تان ڦري ويو ۽ عيسائيت اختيار ڪيائين.

حضرت ام حبيبہ رضہ جيڪا پاڻ اسلام جي جذبي سان سرشار هئي، تنهن مڙس کي گهڻو ئي سمجهايو پر هن سندس هڪ بہ نہ ٻڌي، جنهن ڪري هن نيڪوڪار ۽ پرهيزگار عورت اهڙي مرتد مڙس کان طلاق وٺي پاڻ کي آجو ڪيو. اها روايت ابن سعد جي آهي.

هجرت ڪانپوءِ مسلمان مديني ۾ هئا تہ اتي ڪين حضرت ام حبيبہ جي حالتن جو پتو پيو تہ ڪيئن هڪ ايمان واري عورت حبش ۾ اڪيلي سر زندگي گذاري رهي آهي. سرور ڪائنات ﷺ هر مسلمان جو بيحد خيال رکندا هئا ۽ خاص طور ابتدائي دور وارن مسلمانن جيڪي دين لاءِ قربانيون ڏنيون انهن جو وڏو قدر هو. انڪري جڏهن حضرت ام حبيبہ جي احوال کان آگاهہ ٿيا تہ ڪين بيحد افسوس ٿيو ۽ حضرت عمرو بن اميہ کي حبش جي حاڪم ڏانهن روانو ڪيائون تہ هو پاڻ ڪريمن ﷺ سان ام حبيبہ جي نڪاح جو بندوبست ڪري.

نجاشيءَ "ابرهة" نالي پنهنجي هڪ ٻانهي هٿ اهڙو پيغام ام حبيبہ ڏانهن اماڻيو. ابن سعد جي روايت مطابق ام حبيبہ کي خواب ۾ اهڙو اشارو مليل هو، جنهن ڪري هن هڪدم اهو اعزاز قبول ڪيو ۽ خوشيءَ وچان پنهنجا چانديءَ جا زيور لاهي انعام طور ان ٻانهيءَ کي ڏنائين ۽ پوءِ پنهنجي طرفان هڪ ويجهي عزيز خالد بن سعيد کي پنهنجو وڪيل بڻائي نجاشيءَ ڏانهن موڪليائين، جيڪو سندس پيءُ ابوسفيان جو سؤٽ ۽ ام حبيبہ جو ماروٽ بہ هو.

خالد بن سعيد سان ملڻ ڪانپوءِ نجاشيءَ طرفان حضرت جعفر بن ابوطالب ۽ ٻين مسلمانن کي بہ دربار ۾ گهرايو ويو ۽ پوءِ ابن عبدالبر جي روايت مطابق نڪاح جو خطبو نجاشيءَ پاڻ پڙهيو ۽ نبي ڪريم ﷺ طرفان حق مهر بہ پاڻ ادا ڪيائين. حق مهر چاليهہ اوقيہ جي قيمت برابر هو. اها روايت امام زهريءَ جي آهي، جڏهن تہ مستدرڪ حاڪم جي روايت آهي تہ حق مهر چار سؤ دينار ادا ڪيو ويو.

نڪاح ڪانپوءِ جڏهن مهمان وڃڻ لڳا تہ نجاشيءَ چيو: اها نبين جي سنت رهي آهي تہ انهن جي نڪاح ڪانپوءِ مانيءَ جو بندوبست بہ ڪيو ويندو آهي، انڪري اوهان بہ ماني کائي پوءِ روانا ٿيو. جنهن ڪانپوءِ سڀني مهمانن کي ماني کارائي ويئي. نڪاح وقت هن بيبي سڳوريءَ جي عمر اٽڪل ڇٽيهہ ورهيہ هئي. ابوعبيده جي روايت مطابق اهو نڪاح

* هن سال جي صفر مهيني ۾ پاڻ ڪريم ﷺ جن جو نڪاح صَفِيَہَ رضہ بنت حُيّ سان ٿيو. (١)

سن ڇهين هجريءَ ڌاري ٿيو. جنهن ڪانپوءِ سيده ام حبيبہ کي مديني اماڻيو ويو ۽ هوءَ حضرت جعفر کان اڳ مديني پهچي ويئي. يعو تہ خيبر جي موقعي تي حضرت "ام حبيبہ" پاڻ سڳورن ﷺ سان گڏ هئي.

حضرت ام حبيبہ جي سڄي زندگي ديني احڪامن جي پيرويءَ ۾ گذري. مڪي ۽ حبش ۾ هن تمام گهڻيون صعوبتون سٺيون پر سندس ايمان ۾ ڪو لوڏو نہ آيو ۽ پين عام ماڻهن سائس تعلقات بلڪل ختم ڪري ڇڏيا هئا. فتح مڪي کان اڳ هڪ دفعي سندس پيءُ ابوسفيان وٽس ڪنهن ڪم لاءِ آيو تہ هن پنهنجي پيءُ کي نبي ڪريم ﷺ جن جي بستري تي ويهڻ جي اجازت نہ ڏني ۽ کيس کولي ٻڌايو تہ مشرڪ نِجس ٿيندو آهي، پوءِ اهو ڪيئن ممڪن آهي تہ اهو نبي پاڪ ﷺ جن جي بستري تي ويهي؟

حضرت ام حبيبہ نبي عليه الصلوٰة والسلام جن جي هر حڪم تي عمل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندي هئي. مُسند احمد ابن حنبل جي روايت آهي تہ هڪ دفعي سيد عالم ﷺ جن فرمايو: "جيڪو شخص ٻارهن رڪعتون نفل روزانو ادا ڪندو ان جي لاءِ جنت ۾ جاءِ جوڙي ويندي." اهو ٻڌڻ ڪانپوءِ هوءَ مرڻ تائين روزانو ٻارنهن رڪعتون پابندي سان پڙهندي هئي.

هن بيبي سڳوريءَ پنهنجي نياڻي حضرت حبيبہ جي تربيت بہ اسلامي اصولن مطابق ڪئي ۽ ان کي بہ صحابيت جو شرف حاصل آهي.

ابن عبدالبر ۽ ابن جوزيءَ جي روايت مطابق حضرت ام حبيبہ سن چوئيتاليهہ هجريءَ ڌاري امير معاويہ جي دور حڪومت ۾ هن دنيا مان موڪلايو. ان وقت سندس عمر اٽڪل ٽيهتر (٧٣) ورهيہ هئي. کيس مديني شريف ۾ ئي دفنايو ويو. حضرت ام حبيبہ نبي ڪريم ﷺ جن جون پنجهٺ حديثون روايت ڪيون آهن. يزيد بن سائب پنهنجي ڏاڏي کان هڪ روايت نقل ڪئي آهي تہ حضرت عقيل بن ابوطالب هڪ دفعي پنهنجي گهر ۾ کوهہ پٽي کوٽايو. ان کوٽائي دوران هڪ قبر جو نشان نظر آيو. جنهن تي هڪ خوبصورت ڪتبو لڳل هو. جنهن تي لکيل هو: "قبر ام حبيبہ بنت صخر بن حرب". جنهن ڪانپوءِ عقيل اهو کوهہ پورائي ڇڏيو ۽ جتي قبر جو نشان هو ان جي مٿان هڪ حجرو جوڙائي ڇڏيائين. يزيد بن سائب جو قول آهي تہ هو ان حجري ۾ ويو هو ۽ اتي اها قبر موجود هئي. اها روايت ابن شبہ پنهنجي تاريخ ۾ نقل ڪئي آهي.

تاريخ مدينة المنوره ابن شبہ ج١ ص ١٢٠. سيرة ابن اسحاق ص ٢٤٢ ـ ٢٤١. المستدرڪ امام حاڪم ج ٤ ص ٢٠. ازواج النبي ﷺ واولاده ٧٤ ـ ٧٢. دلائل النبوة بيهقي ج ٣ ص ٤٦٢ ـ ٤٥٩. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٧ ص ٣٤٢ ـ ٣٤٠. الاستيعاب ابن عبدالبر ج ٤ ص ٤٨٤ ـ ٤٨٣. ڪتاب المحبر ابن حبيب ص ٨٩ ـ ٩٨. المواهب اللدنيہ قسطلاني ج ٢ ص ٨٧ ـ ٨٥. المعرفة والتاريخ "فسوي" ج ٣ ص ٣٢٧. شذرات الذهب "ابن العماد" ج ١ ص ٩٢. الاصابہ "ابن حجر" ج ٤ ص ٣٠٧ ـ ٣٠٥. تلقيح ابن جوزي ص ٢٣ ـ ٢٢. ازواج النبي ﷺ "شامي" ص ١٦١. "الفصول" "ابن ڪثير" ص ٢٤٩ـ ٢٤٧.

(١) صفيہ بنت حَيي بن اخطب بن سعية بن ثعلبہ بن عبيد جو تعلق بنو اسرائيل جي مشهور شاخ "بنو نضير" سان هو، جيڪي حضرت هارون بن عمران جي اولاد مان هئا. سندس پيءُ حيي بن اخطب پنهنجي قوم جو لٽ سردار هو. جڏهن تہ سندس امڙ جو نالو عام روايتن ۾ "بره" پر قسطلاني ۽ ڪن ٻين وري "ضَرَّةَ" ٻڌايو آهي، جيڪا "بنو قريظہ" جي چڱي مڙس شموأل جي ڌيءُ ۽ رفاعہ قرظيءَ جي ڀيڻ هئي.

شرح علي المواهب ۾ "زرقانيءَ" لکيو آهي تہ سيده صفيہ جو اصلي نالو زينب هو، پر جيئن تہ ان دور ۾ رواج هو

تہ غنيمت جي مال مان جيڪو حصو سردار يا حاڪم کي ملندو هو تہ ان کي صفيہ سڏيو ويندو هو. اهڙي ريت جيئن هوءِ نبي ڪريم ﷺ جن جي حصي ۾ آئي تڏهن مٿس اهو نالو پئجي ويو. بهرحال اها زرقانيءَ جي انفرادي راءِ آهي، باقي اڪثريت جو خيال اهوئي آهي تہ سندس اصلي نالو صفيہ ئي هو. والله اعلم.

صفيہ جي پهرين شادي ننڍي عمر ۾ ئي سندس ناناڻي خاندان جي هڪ امير نوجوان سلام بن مشڪم سان ڪرائي ويئي، جيڪو سخت طبيعت جو مالڪ هو. صفيہ بہ هڪ سردار جي ڌيءَ هئي، جنهن کي پيءُ ماءُ وڏي لاڏ ڪوڏ سان پاليو هو. انڪري هن جي طبيعت ۾ سختي سهڻ جي عادت نہ هئي. پوءِ جلد ئي ٻئي ڄڻا هڪ ٻئي کان جدا ٿي ويا.

صفيہ جيئن تہ هڪ امير گهر جي ڇوڪري هئي، ٻيو تہ حسن و جمال ۾ بہ پنهنجو مٽ پاڻ هئي، انڪري هن لاءِ سٺن رشتن جي ڪمي نہ هئي. جلد ئي سندس ٻي شادي بنو قريظہ جي هڪ مشهور شخص ڪنانہ بن ربيع سان ٿي، جيڪو حجاز جي مشهور تاجر ۽ شاعر ابورافع سلام بن ابوالحقيق جو ڀائٽيو هو. اهڙيءَ ريت صفيہ پنهنجي هن گهر ۾ نهايت چين ۽ سڪون سان زندگي گذاري رهي هئي.

بني نضير وارن کي جڏهن مديني مان تڙيو ويو تڏهن صفيہ جو پيءُ حيي بن اخطب پنهنجي ساٿاري بنو قريظہ جي سردار ابورافع سان گڏجي خيبر ۾ آيو. جتي ابن اخطب کي يهودين پنهنجو چڱو مڙس بڻايو هو.

خيبر ۾ يهودين جا ڇهہ مشهور قلعا هئا. جن ۾ سڀني کان مضبوط قلعو قموص هو. جنهن جي سنڀال هتان جا بہ مشهور جوڌا مرحب ۽ حارث ڪندا هئا. جن جو تعلق صفيہ جي ساهري خاندان سان هو. مسلمانن جڏهن خيبر تي حملو ڪيو تہ هن موقعي تي يهودين جا وڏا وڏا سردار مارجي ويا. جن ۾ صفيہ جو پيءُ، مڙس ۽ سندس چاچو وغيره شامل هئا. جنهن ڪانپوءِ باقي يهودين کي جنگي قيدي بڻايو ويو، جن ۾ صفيہ پڻ شامل هئي.

هڪ روايت مطابق پهريان هوءَ حضرت دِحيہؓ ڪلبيءَ جي حصي ۾ آئي پر پوءِ صحابي سڳورن فيصلو ڪيو تہ هوءَ هڪ قبيلي جي سردار جي نياڻي ۽ ٻي قبيلي جي سردار جي ننهن آهي، انڪري ڪيس هتي مسلمانن جي سردار ﷺ جن وٽ هجڻ کپي. جنهن ڪانپوءِ ڪيس نبي ڪريم ﷺ جي حوالي ڪيو ويو.

حافظ ابن حجر جي روايت مطابق حضرت صفيہ جي خاندان ۾ هڪ سؤ نبي ۽ هڪ سؤ حاڪم ٿي گذريا هئا. پر اڄ خدا تعاليٰ ڪيس نبين جي امام ﷺ جي گهراڻي ۾ شامل ڪري ٻنهي جهانن ۾ معتبر ۽ محترم ڪري ڇڏيو.

نبي سائينءَ ﷺ جن سڀ کان پهريان حضرت صفيہ کي دين جي دعوت ڏني، جيڪا هن خوشيءَ سان قبول ڪئي تنهن ڪانپوءِ ساڻس نڪاح ڪيائون. اهو نڪاح خيبر جي ويجهڙائيءَ ۾سد الصهبا نالي ڳوٺ ۾ ٿيو. ابن سعد جي روايت مطابق سيده صفيہ کي حق مهر ۾ آزادي ملي. باقي پاڻ ڪريمن ﷺ جن طرفان وليمي جي دعوت ماڻهن کي ٽن ڏينهن تائين ڪرائي ويئي. حضرت انس جي روايت مطابق اهڙو وليمو نبي انور ﷺ جن ٻي ڪنهن بہ نڪاح جي موقعي تي نہ ڪيو.

ٽن ڏينهن ڪانپوءِ حضرت صفيہ رضہ مديني پهتي. هن سفر ۾ سرور عالم ﷺ جن سيده صفيہ کي سواريءَ لاءِ پنهنجو اٺ عطا فرمايو ۽ پنهنجي چادر پردي لاءِ سندس مٿان وڌي. هن شاديءَ وقت صفيہ جي عمر سترهن ورهيہ هئي. مديني پهچڻ سان سندس حسن جي هاڪ هر هنڌ پڌڻ ۾ پئي آئي. مديني ۾ ڪيترين عورتون ڪيس ڏسڻ لاءِ سندس گهر ۾ ڪيترن ڏينهن تائين اينديون رهيون.

ترمذي ۽ حاڪم جي روايت مطابق پاڻ ڪريمن ﷺ جن سندس بيحد خيال رکندا هئا. هڪ دفعي پاڻ سڳورا ﷺ جيئن گهر ۾ داخل ٿيا تہ سيده صفيہ کي رئندي ڏٺائون. حيران ٿي ڪانئس ان جو سبب پڇيائون. جنهن تي سيده صفيہ

هيءَ بيبي صاحبہ "غزوه خيبر" جي موقعي تي هٽ آيل قيدين ۾ شامل هئي ۽ ورهاست وقت پاڻ سڳورن ﷺ جي پُڪي پنجي ويئي. پوءِ جيئن ئي اسلام جي دائري ۾ داخل ٿي، تيئن سرور ڪائنات ﷺ جن ڪيس آزاد ڪري ساڻس نڪاح ڪيو ۽ ان آزاديءَ کي ئي سندس مهر مقرر ڪيو ويو. نڪاح جي موقعي تي پاڻ ڪريم ﷺ جن ماهواري سبب بيبي صاحبہ جي ويجهو نہ ويا، تانجو خيبر کان موٽ تي مديني کان ۱۲ ميل اوري جڏهن "سَدّ الصَّهْبَاء" نالي ماڳ تي ٽي ڏينهن منزل ڪيائون تہ ان جاءِ تي بيبي سانئڻ جي ماهواريءَ جو مدو بہ پورو ٿيو. پوءِ اتي رسول خدا ﷺ جن پنهنجي گهرواري سان حق ادائگي بہ ڪئي ۽ اهي ٽيئي ڏينهن اتان جي ماڻهن کي وليمي جي دعوت بہ کارايائون. پوءِ اتان مديني ڏانهن رخ رکيائون. (۱)

ست سؤ قيدين جي آزادي

* هن سال امام الانبياء ﷺ جن جڏهن حضرت صَفِيَّہ رضہ سان شادي ڪئي، تڏهن هن بيبي سانئڻ جا سمورا مٽ مائٽ جيڪي قيد ٿي مسلمانن جي قبضي ۾ آيا هئا، تن سمورن کي بنا ڪنهن معاوضي جي آزاد ڪيو ويو. اهي ڪل هڪ سؤ گهرن جا ڀاتي هئا، جن جو تعداد ست سؤ کان بہ مٿي ٻڌايو ويو آهي.

وراثيو: "حضرت حفصہ ۽ عائشہ مونکي چون پيون اسان توکان ڀليون آهيون جو اسانجو تعلق نبي ﷺ جن جي خاندان قريش سان آهي، جڏهن تہ تون يهودياڻي آهين.

پاڻ ڪريمن ﷺ فرمايو: توهان ڪائنڻ پڇيو تہ اوهان مون کان ڪيئن بهتر آهيو؟ جو تہ منهنجو پيءُ هارون عليه السلام، چاچو موسىٰ عليه السلام ۽ گهروارو نبي آخر الزمان ﷺ آهي. اهڙي روايت ترمذي ۽ مستدرڪ حاڪم ۾ موجود آهي.

ابن عبدالبر جي قول مطابق سيده صفيہ نهايت حليمہ، عاقلہ ۽ فاضلہ عورت هئي. جيتوڻيڪ سندس تعلق هڪ سردار گهراڻي سان هو ۽ سندس پالنا ۽ پرورش نهايت ناز نعم سان ٿي هئي پر پوءِ بہ سندس طبيعت ۾ سهپ تمام گهڻي هئي. هن پاڻ کي اسلام جي سادگيءَ واري ماحول تي اهڙين هيراڻي ڇڏيو هو جو ڪڏهن بہ پنهنجي ماضيءَ جو ذڪر نہ ڪيائين. ان کان علاوه گهر جو ڪم ڪار بہ خوشيءَ سان ڪندي هئي. لذيذ کاڌا پچائڻ ۾ هن بيبي سڳوريءَ کي وڏي مهارت حاصل هئي. انڪري هڪ دفعي حضرت عائشہ رضہ فرمايو تہ صفيہ کان وڌيڪ لذيذ کاڌو پچائڻ واري مون ٻي ڪا عورت نہ ڏٺي آهي.

سيده صفيہ سن پنجاهہ هجريءَ ۾ رمضان شريف ۾ وفات فرمائي ۽ کيس جنت البقيع ۾ دفنايو ويو.

سيرة ابن اسحاق ص ۲۴۶. ازواج النبي ﷺ واولاده ابوعبيده ص ۷۴ ـ ۷۵. ازواج النبي ﷺ شامي ص ۲۱۳ ـ ۲۲۷. الاستيعاب ابن عبدالبر ج ۴ ص ۴۲۶ ـ ۴۲۷. شذرات الذهب ابن العماد ج ۱ ص ۹۹. المواهب اللدنيہ قسطلاني ج ۲ ص ۹۳ ـ ۹۲. اسد الغابہ ابن الاثير ج ۷ ص ۱۸۴ ـ ۱۸۶. وفاء الوفا "سمهودي" ج ۱ ص ۳۱۵. السيرة النبويه ابن ڪثير ج ۳ ص ۳۷۱ ـ ۳۷۳. المحبر ابن حبيب تاريخ الخميس ديار بڪري ج ۲ ص ۵۶. عيون الاثر ابن سيد الناس ج۲ ص ۴۰۱ ـ ۴۰۲.

(۱) صحيح بخاري "ڪتاب المغازي" ج ۳ ص ۵۲. سيرت ابن اسحاق ص ۲۴۶ ـ ۲۴۷. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ۴ ص ۱۹۷ ـ ۱۹۸. الدرر "ابن عبدالبر" ص ۱۹۶. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ۱ ص ۵۲۵ ـ ۵۲۶. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ۲ ص ۵۶ ـ ۵۷. سبل الهدىٰ والرشاد "شامي" ج ۱۱ ص ۲۱۲ ـ ۲۱۶.

دُوس قبيلي جو وفد

* هن سال غزوه خيبر واري زماني ۾ محرم مهيني جي پڄاڻي ۽ صفر جي شروعات واري ڏينهن تي يمن کان "دوس قبيلي" جو هڪ وفد نبي اڪرم ﷺ جن جي خدمت ۾ پهتو. حضرت اَبُوهُرَيْرَه رضہ جو تعلق بہ هن ئي قبيلي سان هو. جيڪو هن وفد ۾ پاڻ بہ شامل هو ۽ ساڻس گڏ طفيل رضہ بن عَمْرو دَوْسِي ۽ اٽڪل ستر، اسي ڪٽنبن جا ماڻهو موجود هئا. جن جو تعداد چار سؤ ڪن ٿيندو. انهن سمورن ان موقعي تي اسلام قبول ڪيو. سواءِ طُفَيْلِ رضہ بن عَمْرو دَوْسِي جي، جيڪو هجرت کان اڳ مڪي ۾ ئي مسلمان ٿي چڪو هو. ان ڪانپوءِ رحمت للعالمين ﷺ خيبر جي غنيمت ۾ هنن کي بہ حصيدار بڻايو. (۱)

حضرت ميمونہ رضہ جو نڪاح

* هن سال ذوالقعد مهيني جي چند رات پاڻ ڪريم ﷺ جن "عُمْرَةُ الْقَضَاءِ" لاءِ اسهيا ۽ ذوالحج جي چوٿين تاريخ صبح جو مڪي شريف پهتا. اتي پهچڻ ڪانپوءِ عمري جو طواف ڪري پوءِ صفا ۽ مروه جي وچ ۾ سعي ڪيائون ۽ ڪل ٽي راتيون مڪي ۾ ترسي پوءِ مديني ڏانهن موٽ ڪيائون. هن سفر ۾ پاڻ ڪريم ﷺ جن حضرت مَيْمُوْنَہ رضہ سان نڪاح بہ ڪيو. (۲)

---

(۱) "سبل الهدیٰ والرشاد" "شامي" ج ۵ ص ۱۳٦. دلائل النبوة "بيهقي" ج ۴ ص ۲۴۷.

(۲) سيده ميمونه بنت حارث بن حزن بن بجير هلاليه پاڻ ڪريمن ﷺ جن جي آخري گهرواري هئي، جنهن ڪانپوءِ نبي سائين ﷺ جن ڪو ٻيو نڪاح نہ ڪيو.

ابوهريره، مجاهد، ۽ عبدالله ابن عباس جي روايت مطابق هن بيبي سڳوريءَ جو اصلي نالو "بره" هو، پر پوءِ سرور عالم ﷺ جن سندس نالو مٽائي ميمونه رکيو، جنهن ڪانپوءِ هوءِ هن نالي پٺيان ئي ڄاتي وڃي ٿي.

حضرت ميمونہ جي امڙ جو نالو هند بنت عوف بن زهير بن حارث ٻڌايو ويو آهي، جنهن جو تعلق حمير قبيلي سان هو. هند بنت عوف کي اهو اعزاز حاصل آهي تہ سندس سمورين نياڻين اسلام قبول ڪيو ۽ نهايت معتبر ۽ مانائتن مسلمانن سان سندن شاديون ٿيون.

۱. سيده ميمونہ: کي ام المؤمنين جو شرف حاصل ٿيو.

۲. لبابة الڪبریٰ: حضرت عباس بن عبدالمطلب جي گهرواري ٿي.

۳. لبابة الصغریٰ: جو نڪاح وري وليد بن مغيره مخزوميءَ سان ٿيو، جنهن ڪري عبدالله ابن عباس ۽ خالد بن وليد حضرت ميمونہ جا سڳا ڀاڻيجا هئا. سندس ماٽيتن ڀينرن مان اسماء بنت عميس، حضرت جعفر طيار جي گهرواري هئي، جنهن مان ڪيس محمد، عبدالله ۽ عون ڄاوا هئا ۽ جعفر جي شهادت ڪانپوءِ سندس نڪاح ابوبڪر صديق رضہ سان ٿيو. جنهن مان محمد ڄائو ۽ صديق اڪبر رضہ جي وفات ڪانپوءِ سندس ٽيون نڪاح حضرت عليءَ سان ٿيو. جنهن مان يحيٰ ڄائو. ٻڌهن تہ سلمیٰ بنت عميس وري حضرت حمزه بن عبدالمطلب جي گهرواري هئي تہ سلامہ بنت عميس وري عبدالله بن ڪعب جي نڪاح ۾ هئي. انڪري ان دور جا ماڻهو چوندا هئا تہ هند بنت عوف جهڙي ڀيرسن ۽ بختاور عورت روءِ زمين تي ٻي ڪابہ نہ آهي، جنهن جا نياڻا رسول اڪرم ﷺ، ابوبڪر صديق، علي المرتضیٰ، حمزه، عباس، جعفر، شداد بن هاد جهڙا هجن.

امام زهريءَ کان روايت آهي تہ پاڻ ڪريمن ﷺ کان اڳ سيده ميمونه جو نڪاح ابورُهم بن عبدالعزیٰ عامريءَ سان

امهات المؤ

نبي ڪريم ﷺ جي گهرواربن جو تعداد اڪثريت جي راءِ مطابق
ڪانسواءِ حضرت ريحانہ ۽ ماريہ قبطيہ جو شمار بانهين ۾ ٿيندو، جڏه
زندگيءَ گذارڻ ڪان اڳ ٿي ڪين طلاق ملي، انڪري ياڻ سڳورن ﷺ جو
شامل آهن. (مترجم)

نمبر	نالو	قبيلو	پيءُ جو نالو	ماءُ جو نالو	خطاب يا اسلامي نالو	ص
١.	سيدہ خديجة الڪبري رضہ	بنواسد	خويلد بن اسد	فاطمہ بنت زائده	سيده قريش. طاهره	ا
٢.	سيده سوده رضہ	بنوعامر بن لوي	زمعہ بن قيس	شموس بنت قيس نجاري	—	ام ع
٣.	سيده عائشہ رضہ	بنوتيم	ابوبڪر صديق	ام رومان بنت عامر	صديقہ ـ حميراء	ام
٤.	سيده حفصہ رضہ	بنوعدي	عمر بن خطاب	زينب بنت مظعون	—	
٥.	سيده زينب رضہ	بنوهلال بن عامر	خزيمه بن عبدالله	هند	ام المساڪين	
٦.	سيده هند رضہ	بنو مخزوم	ابواميہ سهيل بن مغيره	عاتڪہ بنت عامر	—	ام
٧.	سيده زينب رضہ	بنواسد بن خزيمہ	جحش بن رئاب	اميمہ بنت عبدالمطلب	—	ام
٨.	سيده بره رضہ	بنومصطلق	حارث بن ابوضرار	—	جويريہ	
٩.	سيده رملہ رضہ	بنواميہ	ابوسفيان صخر بن حرب	صفيہ بنت ابوالعاص	—	ام
١٠.	سيده صفيہ رضہ	بنو اسرائيل	حي بن اخطب	بره بنت سموئيل	—	
١١.	سيده بره رضہ	بنوهلال بن عامر	حارث بن حزن	هند بنت عوف	ميمونه	

...ئين رضي الله عنهن بابت مڪمل ڇاڻ جو چارٽ

...هن آهي ۽ اهائي راءِ هن ڪتاب جي مؤلف حضرت مخدوم محمد هاشم ٺٽوي رحمة الله عليه جي ... آهي ...
...انڌ هن ڪتاب ۾ پاڻ ڪريمن ﷺ جن جي ڪجهه اهڙن نڪاحن جو ذڪر به ڪيو ويو آهي، جن سان ... [illegible]
...جي اهڙين گهروارين جي زندگيءَ بابت هي چارٽ ڏنو ويو آهي، جيڪي بالاتفاق امهات المؤمنين جي ... [illegible]

نبي ﷺ سان ساٿ	مدفن	جنازي نماز پڙهڻ وارو	وفات وقت عمر	وفات جو سال	حق مهر	نڪاح جو خطبو پڙهڻ وارو	نڪاح وقت عمر	نڪاح جو سال ۽ ماڳ	...بت
[illegible]	[illegible]	جنازي نماز جو حڪم [illegible]	٦٥ سال	١١ رمضان ١٠ نبوي	ساڍا ٻارهن اوقيه سون	حضرت ابوطالب	٤٠ سال	سن ٢٥ ميلادي مڪو شريف	...ند
[illegible]	جنت البقيع [illegible]	—	٥٧ سال	٢٣ هجري	٤٠٠ درهم	زمعه بن قيس	٣٢ سال	١٠ نبوي مڪو شريف	...رحمان
[illegible]	جنت البقيع	ابوهريره [illegible]	١٥ سال	١٧ رمضان ٥٨ هه	٥٠٠ درهم	حضرت ابوبڪر صديق رضه	٦ سال	شوال ١٠ نبوي مڪو شريف	...دالله
[illegible]	جنت البقيع	مروان بن حڪم	٦٣ سال	[illegible]	٤٠٠ درهم	—	٢١ سال	٣ هجري مدينو شريف	—
[illegible]	جنت البقيع	نبي ڪريم ﷺ	٣١ سال	ربيع الاخر ٤ هجري	٥٠٠ درهم	—	٣٠ سال	رمضان ٣ هجري مدينو شريف	
[illegible]	جنت البقيع	سعيد بن زيد	٨٤ سال	٦٢ هجري	ڪجهه گهريلو سامان	—	٢٦ سال	شوال ٤ هجري مدينو شريف	...مه
٦ سال	جنت البقيع	عمر بن خطاب	٥٣ سال	٢٠ هجري	٤٠٠ درهم	—	٣٥ سال	٤ هجري مدينو شريف	...حڪم
٥ سال	جنت البقيع	مروان بن حڪم	٦٥ سال	٥٠ هجري	٤٠٠ درهم	—	٢٠ سال	٥ هجري مدينو شريف	—
٤ سال	جنت البقيع	—	٧٤ سال	٤٤ هجري	٤٠٠٠ درهم	اصحمه نجاشي	٣٧ سال	٧ هجري حبشه	...بيبه
٣ ٣/٤ سال	جنت البقيع	—	٦ سال	رمضان ٥٠ هجري	آزادي	—	١٧ سال	٧ هجري صهبا	—
٣ سال	سرف	عبدالله بن عباس	٨٠ سال	٥١ هجري	٥٠٠ درهم	عباس بن عبدالمطلب	٣٦ سال	٧ هجري سرف	—

... مڪمل ڄاڻ جو چارٽ

... جي مؤلف حضرت مخدوم محمد هاشم ٺٽوي رحمة الله عليه جي ٻہ آهي. ان ... جن جي ڪجهہ اهڙن نڪاحن جو ذڪر ٻہ ڪيو ويو آهي، جن سان ازدواجي ... ثابت هي چارٽ ڏنو ويو آهي. جيڪي بالاتفاق امهات المؤمنين جي صف م

ت	نڪاح جو خطبو پڙهڻ وارو	حق مهر	وفات جو سال	وفات وقت عمر	جنازي نماز پڙهڻ وارو	مدفن	نبي ﷺ سان ساٿ	روايتن جو تعداد
	حضر... [illegible]	ساڍا ٻارهن وقيہ سون	١١ رمضان ١٠ نبوي	٦٥ سال	جنازي نماز جو حڪم نہ هو	حجون، مڪو شريف	٢٥ سال	—
	[illegible]	٤٠٠ درهم	٢٣ هجري	٥٧ سال	— —	جنت البقيع مدينو شريف	١٤ سال	٥
	[illegible]	... درهم	١٧ رمضان ٥٨ هہ	٦٥ سال	ابوهريره	جنت البقيع	٩ سال	٢٢١٠
	—	٤ درهم	[illegible]	٦٣ سال	مروان بن حڪم	جنت البقيع	٧ سال	٦٠
	—	٥٠٠ درهم	ربيع الاخر ٤ هجري	٣١ سال	نبي ڪريم ﷺ	جنت البقيع	٨ مهينا	—
	—	ڪجهہ گهريلو سامان	٦٢ هجري	٨٤ سال	سعيد بن زيد	جنت البقيع	٧ سال	٣٧٨
	—	٤٠٠ درهم	٢٠ هجري	٥٣ سال	عمر بن خطاب	جنت البقيع	٦ سال	١١
	—	٤٠٠ درهم	٥٠ هجري	٦٥ سال	مروان بن حڪم	جنت البقيع	٥ سال	٧
	...جاشي	٤٠٠٠ درهم	٤٤ هجري	٧٤ سال	—	جنت البقيع	٥ سال	٦٥
		آزادي	رمضان ٥٠ هجري	٦ سال	—	جنت البقيع	$3\frac{3}{4}$ سال	١٠
	...مطلب	٥٠٠ درهم	٥١ هجري	٨٠ سال	عبدالله ابن عباس	سرف	٣ سال	٧٦

امهات المؤمنين ۾ حضرت مَيْمُونَہ رضہ پاڻ ڪريم ﷺ جن جي آخري گهرواري آهي. باقي ان ڏس ۾ راوين جو اختلاف آهي تہ هن بيبي سڳوريءَ سان نڪاح ڪرڻ وقت پاڻ سڳورن ﷺ ڪي احرام ٻڌل هو يا احرام کولي چڪا هئا؟

ٿيل هو. جيڪو سن ستين هجريءَ جي شروعات ۾ گذاري ويو ۽ هوءَ بيوهہ ٿي پيئي. جنهن ڪانپوءِ هن پاڻ کي نبي ڪريم ﷺ لاءِ وقف ڪري ڇڏيو. امام زهري ۽ قتاده کان روايت آهي تہ سوره احزاب جي هيءَ آيت سندس ئي شان ۾ نازل ٿي هئي:

وَامْرَاَةً مُّؤْمِنَةً اِنْ وَّهَبَتْ نَفْسَهَا .... دُوْنِ الْمُؤْمِنِيْنَ. (آيت ۵٠)

سن ستين هجريءَ جي آخر ۾ "غزوه خيبر" جي فتح ڪانپوءِ سرور عالم ﷺ جن عمري لاءِ اسهيا. ان موقعي تي حضرت جعفر بن ابوطالب بہ حبش کان مديني موٽيو هو ۽ عمره جي هن سفر ۾ هو بہ مؤمنن جي جماعت سان گڏ هو. ابوعبيده جي روايت مطابق هن موقعي تي حضرت جعفر رضہ ئي پنهنجي هن ساليءَ جو رشتو پاڻ ڪريمن ﷺ کي آڇيو هو. جڏهن تہ ٻيءَ روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ اهو معاملو حضرت عباس بنت عبدالمطلب جي صلاح سان طئي ٿيو، جيڪو پڻ حضرت ميمونہ جو پيٽيو هو. اها روايت امام احمد ۽ نسائيءَ جي آهي. جنهن ڪانپوءِ اهو نڪاح ٿيو. ٻين امهات المؤمنين وانگر هن بيبي سڳوريءَ جو حق مهر بہ پنج سؤ درهم مقرر ڪيو ويو.

امام احمد ابن حنبل ۽ ٻين محدثن جي راءِ آهي تہ نڪاح وقت پاڻ سڳورا ﷺ جن احرام جي حالت ۾ هئا. ۽ عمره ادا ڪرڻ ڪانپوءِ موٽ تي "سرف" نالي ڳوٺ ۾ هن بيبي سڳوريءَ سان ملاقات ڪئي هئائون. ان روايت تي اڪثريت جو اتفاق آهي. ان ڪانپوءِ حضرت ميمونہ پاڻ ڪريمن ﷺ جن سان گڏجي مديني آئي.

طبيعت جي لحاظ کان حضرت ميمونہ ڏاڍي مائيٽي، خدا ترس ۽ متقي عورت هئي. هر وقت الله جو خوف مٿس طاري هوندو هو. سندس آڏو ڪوبہ فرد ڪو غلط ڪم ڪندو هو تہ ان کي نهايت محبت ۽ شفقت سان سمجهائيندي هئي. غريبن جي تمام گهڻي مدد ڪندي هئي. هن پنهنجي زندگيءَ ۾ ڪيترائي غلام آزاد ڪيا.

حضرت عمر رضہ جي دور ۾ ٻين امهات المؤمنين وانگر ڪيس بہ ڏهہ هزار درهم سالیانو وظيفو ملندو هو. جيڪو هوءَ خير خيرات ۾ خرچ ڪندي هئي. سندس باري ۾ نسائي، طبراني، حاڪم، ابن عساڪر ۽ ابن سعد طرفان حضرت عبدالله ابن عباس جي هيءَ روايت نقل ڪئي ويئي آهي تہ پاڻ ڪريمن ﷺ طرفان سندن ايمان جي گواهي هن ريت ڏني ويئي آهي تہ ميمونہ سندس ڀينر ام الفضل، اسماء بنت عميس ۽ سلميٰ ايمان واريون آهن.

سيده ميمونہ وڏي چمار مائي. سندس وفات جي سال ۾ اختلاف آهي.

اڪثر محققن جو خيال آهي تہ هن بيبي سڳوري ايڪونجاه هجريءَ ڏاري پنهنجي ڳوٺ "سرف" ۾ وفات فرمائي. ابن العماد طرفان بہ اهو سن نقل ڪيو ويو آهي. جڏهن تہ ڪن راوين وري سندس وفات جو سال ٽيهٺ هجري ٻڌايو آهي، جڏهن تہ فسويءَ طرفان اٺهٺ هجري بہ ٻڌايو ويو آهي.

ام المؤمنين حضرت ميمونہ جي جنازي نماز سندس ڀاڻيجي عبدالله ابن عباس پڙهائي جنهن ڪانپوءِ ٻين ڀاڻيجن يزيد بن أصم ۽ عبدالله بن شداد وغيره کيس قبر ۾ لاٿو.

سيرة ابن اسحاق ص ٢۴٧ ـ ٢۴٨. الاستيعاب ابن عبدالبر ج ۴ ص ۴٦٧ ـ ۴٧٠. ازواج النبي واولاده ابوعبيده ص ٧۵ ـ ٧٦. المواهب اللدنيہ قسطلاني ج ٢ ص ٨٩ ـ ٩٠. شذرات الذهب ابن العماد ج ١ ص ١٠١. اسد الغابہ ابن الاثير ج ٧ ص ٢٩۴ ـ ٢٩۵. تاريخ الخميس "ديار بکري" ج ٢ ص ٦۴. دلائل النبوه بيهقي ج ۴ ص ٣٣٠ ـ ٣٣٦. عيون الاثير ابن سيد الناس ج ٢ ص ۴٠٢ ـ ۴٠٣. الاصابہ "ابن حجر" ج ۴ ص ۴١١ ـ ۴١٣. ازواج النبي ﷺ شامي ص ١٩٧ ـ ٢٠۵. المعرفة والتاريخ "فسوي" ج ٣ ص ٣٢٨.

احرام جي حالت ۾ نڪاح ڪرڻ جو مسئلو

امام مالڪ پنهنجي ڪتاب "مؤطا" ۾ توڙي "صحاح سته" جي ٻين محدثن به پنهنجي حديث جي ڪتابن ۾ حضرت ابن عَبّاس رضہ جي هڪ روايت نقل ڪندي ڄاڻايو آهي ته هن نڪاح وقت پاڻ ڪريم ﷺ جن احرام جي حالت ۾ هئا. باقي "صحيح مسلم" ۾ حضرت مَيمُونَہ رضہ کان هڪ روايت نقل ڪئي وئي آهي، جنهن ۾ ٻڌايو ويو آهي ته نڪاح وقت پاڻ ﷺ احرام کولي چڪا هئا.

حنفين وٽ پهرئين روايت کي ترجيح حاصل آهي، جنهن موجب احرام ۾ نڪاح ته ڪري سگهجي ٿو، باقي گهرواري جي ويجهو وڃڻ جي اجازت نه آهي. جڏهن ته شافعين وٽ ٻوئين روايت کي ترجيح ڏني وئي آهي، جنهن موجب احرام جي حالت ۾ انهن وٽ نڪاح جي اجازت نه آهي.

مٿين واقعي بابت سمورا تفصيل حديث جي ڪتابن ۾ ڏنا ويا آهن، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته اختلاف جو ڪارڻ اهو آهي ته آيا هي نڪاح "عمره" لاءِ مڪي ڏانهن ويندي ٿيو يا اتان موٽندي؟ هاڻي جيڪڏهن ويندي وقت ٿيو ته بيشڪ پاڻ ڪريم ﷺ جن احرام جي حالت ۾ هوندا، پر جيڪڏهن موٽ تي ٿيو ته پوءِ يقيناً احرام کولي چڪا هوندا.

هاڻي اڄ اها ڳالهہ چوندس جيڪا "سيرة شاميہ" ۽ "تذڪرة القاري" وغيره جي مؤلفن بيان ڪئي آهي، تہ "نبي اڪرم ﷺ جن جو نڪاح حضرت مَيمُونَہ رضي الله عنها سان سندس ڳوٺ "سرف" ۾ "ذوالقعد" جي مهيني ۾ ان وقت ٿيو، جڏهن پاڻ سڳورا ﷺ "عمره" ادا ڪرڻ لاءِ وڃي رهيا هئا ۽ ان وقت احرام جي حالت ۾ هئا، ڇو جو ذوالقعد جو سڄو مهينو احرام نه کوليو هئائون، باقي گهرواريءَ سان صحبت عمره کان موٽ تي ڪيائون، جڏهن احرام کولي چڪا هئا. ان مان حنفين جي ان قول جي تائيد ٿئي ٿي ته احرام جي حالت ۾ نڪاح ڪرڻ جائز آهي، وڌيڪ حقيقت رب تعاليٰ پاڻ ٿو ڄاڻي. (١)

حضرت "مَيمُونَہ" رضہ جي اباڻي ڳوٺ جو نالو "سرف" آهي، جيئن مٿي ٻڌايو ويو آهي. اتي ئي سندس گهر هو، اتي ئي نبي اڪرم ﷺ جن سان سندس شادي ٿي ۽ گهڻي عرصي کانپوءِ اتي ئي وفات ڪيائين، پوءِ هن بيبي صاحبہ کي پنهنجي اباڻي قبرستان ۾ ئي دفنايو ويو.

سِرف نالي اهو ڳوٺ مڪي کان مديني ڏانهن ويندڙ واٽ تي اٽڪل ڏهن ميلن جي پنڌ تي اڄ سوڌو موجود آهي، پر هينئر ڦٽي چڪو آهي ۽ سواءِ "مَيمُونَہ رضہ" جي قبر جي ٻي ڪابہ چيز موجود

---

(١) نبي ڪريم ﷺ جن جو نڪاح جنهن وقت حضرت ميمونہ رضہ سان پڙهيو ويو، ان وقت پاڻ ﷺ احرام جي حالت ۾ هئا يا احرام کولي چڪا هئا؟ ان موضوع تي فقيهن ۽ محدثن وڏا بحث نقل ڪيا آهن. امام بخاري ۽ احمد بن حنبل جيڪي روايتون نقل ڪيون آهن، تن مان ڄاڻ ملي ٿي ته هن نڪاح وقت پاڻ ڪريم ﷺ جن احرام جي حالت ۾ هئا. جڏهن ته صحيح مسلم ۽ ترمذي جي نقل ڪيل روايتن ۾ ڄاڻايو ويو آهي ته هن نڪاح وقت سرور عالم ﷺ جن احرام کولي چڪا هئا. ان بحث جا تفصيل هيٺين ڪتابن ۾ ڏسي سگهجن ٿا.

فتح الباري "ابن حجر" ج ٥ ص ٥١. صحيح مسلم ج ۴ ص ١٣٧ ـ ١٣٨. نصب الرايہ "زيلعي" ج ٣ ص ١٧٣. سبل الهدىٰ والرشاد "شامي" ج ١١ ص ٢٠٨. دلائل النبوة "بيهقي" ج ۴ ص ٣٣٢. شرح علي المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ٢ ص ٦۴. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ٦۴.

نہ آهي، ان قبر مٿان قبو بہ جوڙايو ويو آهي. (۱)

الحمدلله ان جي زيارت جو موقعو مونکي يارهن سؤ ڇٽيهہ هجريءَ ڌاري ميسر ٿيو.

عُمْرَۃ الْقَضَاءِجي ادائيگي

* هن سال سرور عالم ﷺ جن طرفان عمره ادا ڪيو ويو، جنهن کي عام طور تي "عمرة القضاء" سڏيو ويندو آهي، باقي "عمرة القصاص"، "عمرة الصلح" ۽ "عمرة القضيہ" بہ هن ئي عمره جا ٻيا نالا آهن.

پاڻ سڳورا ﷺ هن عمره جي ادائيگيءَ لاءِ "ذوالقعده"جو چنڊ ڏسي مديني کان روانا ٿيا، "ذوالحليفہ" نالي ڳوٺ وٽ پهچي عمره جو احرام ٻڌائون ۽ پوءِ بيت الله ڏانهن رخ رکيائون. هن سفر ۾ ٻارهن سؤ سوارن کانسواءِ ڪجهہ عورتون ۽ ٻار بہ ساڻن گڏ هئا. (۲) مديني ۾ ابو رهم ڪلثوم رضہ بن حُصَيْن غِفارِيءَ کي خليفو مقرر ڪيو ويو. ڪن روايتن ۾ هن جاءِ تي عُوَيف بن اَضْبط، ۽ اَبُوذَرِ رضہ جا نالا بہ ٻڌايا ويا آهن. بهرحال چنڊ جي چوٿين تاريخ صبح ويل هي قافلو مڪي ۾ داخل ٿيو. جنهن کانپوءِ پهريان بيت الله جو طواف ۽ ان کانپوءِ صفا ۽ مروه جي وچ ۾ سعي ڪئي ويئي. پاڻ سڳورا ﷺ ٽي راتيون اتي ترسيا، ان کانپوءِ وري مديني جي وات ورتائون.

هن سال عمره جي موقعي تي رسول الله ﷺ جن قربانيءَ لاءِ سٽر اٺ بہ پاڻ سان گڏ ڪنيا هئا، جن جي نگهباني حضرت ناجيہ بن جندب اسلمي رضہ ڪري رهيو هو. گذريل سال "غزوه حديبيہ" جي موقعي تي بہ اهو ڪم حضرت ناجيہ جي ئي حوالي هو. (۳)

نبي ڪريم ﷺ جن جو مڪي ۾ اچڻ

* هن سال نبي ڪريم ﷺ جن جڏهن "عُمْرَةُ الْقَضَاء" لاءِ مڪي ۾ داخل ٿيا، تڏهن هڪ ڏاچيءَ تي سوار هئا، جنهن جي مهار حضرت عبدالله بن رَوَاحہ رضہ جي هٿ ۾ هئي ۽ اهو هن موقعي تي هيٺيان شعر جهونگاري رهيو هو. (۴)

خَلُّوا بَنِى الْكُفَّارِ عَنْ سَبِيلِهٖ

---

(۱) مخدوم علامہ محمد هاشم ٺٽوي رحمة الله عليه اها زيارت سن ۱۱۳۶ هجريءَ ڌاري فرمائي، پر موجوده دور ۾ ان قبي جو ڪوبہ نشان اتي موجود نہ آهي. "مترجم".

(۲) صحيح بخاري ج ۲ ص ۵۶ ـ ۵۷، سيرة ابن هشام ج ۴ ص ۲، طبقات الڪبريٰ ـ "ابن سعد" ج ۲ ص ۹۲ ـ ۹۴. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ۴ ص ۲۲۶. فتح الباري "ابن حجر" ج ۷ ص ۵۰۰. شرح عليٰ المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ۲ ص ۲۵۳.

(۳) واقدي ۽ ابن سعد جي روايت مطابق مديني ۾ ابو رهم کي خليفو مقرر ڪيو ويو. جڏهن تہ عويف بن اضبط کي خليفي مقرر ڪرڻ واري روايت ابن اسحاق ۽ ابن هشام نقل ڪئي آهي ۽ ابوذر غفاريءَ واري روايت "بلاذري" طرفان نقل ڪئي ويئي آهي. "سبل الهديٰ والرشاد" "شامي" ج ۵ ص ۸۹.

(۴) سيرة ابن هشام ج ۴ ص ۱۳،الطبقات الڪبريٰ "ابن سعد" ج ۲ ص ۹۲، زاد المعاد "ابن قيم" ج ۲ ص ۲۷۱، سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ۵ ص ۱۹۱.

هنن وجهه ڪافرن جي اولاد هن جي رستي کان،[1]

خَلُّوا وَ كُلُّ الْخَيْرِ فِىْ رَسُوْلِهٖ

سموري ڀلائي سندن پيغمبر صلي الله عليه وسلم ۾ ئي آهي،

يَارَبِّ اِنِّىْ مُؤْمِنٌ بِقِيْلِهٖ

اي رب آءٌ ان جي چئي تي ايمان رکان ٿو

اَعْرِفُ حَقَّ اللهِ فِىْ قَبُوْلِهٖ

۽ اهو قبول ڪرڻ الله جو حق جاڻان ٿو

اَلْيَوْمَ نَضْرِبُكُمْ عَلٰى تَنْزِيْلِهٖ

اڄوڪي ڏينهن ان تنزيل مطابق اسان اوهان کي ائين ڪٽينداسون

ضَرْبًا يُّزِيْلُ الْهَامَ عَنْ مَّقِيْلِهٖ

جو اوهان جا ڪنڌ ڪلهن تان ڪوري ڇڏينداسون

وَيُذْهِلُ الْخَلِيْلَ عَنْ خَلِيْلِهٖ.

۽ ڪو پنهنجو پنهنجن کي به نه سڃاڻي سگهندو.

* هن ئي سال عمره جي موقعي تي جڏهن رسول خدا صلي الله عليه وسلم جن پنهنجي صحابي سڳورن سان گڏ بيت الله جي طواف لاءِ مسجد الحرام ۾ داخل ٿيا، تڏهن اتي ڪجهه ڪافر به هڪ ڪنڌ ۾ ويٺا هئا. سندن نظر جڏهن مسلمانن تي پيئي تڏهن چوڻ لڳا: "يثرب جي بخار ته هنن کي ڪمزور ڪري ڇڏيو آهي." اهو ٻڌي سرور ڪائنات صلي الله عليه وسلم جن پنهنجي صحابي سڳورن کي حڪم ڏنو ته هو طواف جا ڦيريان ٽي ڦيرا تڪڙ ۾ زور سان ٻانهون لوڏيندي ڏين ته جيئن ڪافرن جي راءِ کي رد ڪري سگهجي، جڏهن ته باقي پويان چار ڦيرا نهنائي ۽ نماڻائي سان ڏين ته جيئن ڪين ٿڪ به محسوس نه ٿئي.[2]

حضرت بلال رضه جو اذان ڏيڻ

* هن سال "عمرة القضاء" جي موقعي تي پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم جن جيئن مسجد حرام ۾ داخل ٿيا، تيئن ئي حضرت بلال رضه کي حڪم ڏنائون ته هو ڪعبي جي ڇت تي بيهي اذان چوي.[3]

ڪعبة الله ۾ پاڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم جو داخل نه ٿيڻ

* هن سال "عُمْرَةُ الْقَضَاء" جي موقعي تي پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم جن جڏهن مڪي پهتا، تڏهن ڪعبة

(١) صحيح بخاري "باب عمرة القضا" ج ٣ ص ٥٧.

(٢) المغازي "واقدي" ج ٢ ص ٧٣٧، دلائل النبوة "بيهقي" ج ۴ ص ٣٢٨.

(٣) البدايہ والنهايہ ج ١ ص ٢٢٢، تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ٦٣، سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ۵ ص ١٩٣.

الله ۾ اندر داخل نہ ٿيا هئا (١) ڇو جو اتي مشرڪن طرفان بت رکيا ويا هئا. انڪري پاڻ سڳورن ﷺ سن اٺين هجري دوران "فتح مڪہ" جي موقعي تي ڪعبي ۾ اندر داخل ٿيا هئا، ڇو تہ ان کان اڳ اتي رکيل سمورن بتن کي ڀڃي ڀورا ڪيو ويو هو.

حضرت امامہ رضہ جو واقعو

* هن سال "عُمْرَةُ الْقَضَاء" جي ادائيگيءَ ڪانپوءِ پاڻ ڪريم ﷺ جن جڏهن مڪي کان مديني روانا ٿيا، تڏهن سندن چاچي حضرت حَمْزَه رضہ جي ننڍڙي نياڻي، "اي چاچا" "اي چاچا" سڏيندي سندن ڪڍ لڳي. ان موقعي تي رسول رحمت ﷺ جن حضرت عَلِي بِن اَبُوطَالِب رضہ کي حڪم ڏنو تہ هو هن ننڍڙي نياڻيءَ کي ڪٽي سَيِّدَه فَاطِمَۃُ الزَّهْراء رضہ جي حوالي ڪري ۽ پوءِ مديني پهچڻ تائين اها ننڍڙي سيده فَاطِمَہ رضہ سان گڏ رهي. تاريخ ۾ ان نينگري جو نالو "اُمَامَہ" مشهور آهي، جڏهن تہ ڪن راوين طرفان "عُمَارَه" يا ڪي ٻيا نالا بہ ٻڌايا ويا آهن.

مديني پهچڻ ڪانپوءِ ننڍڙي "اُمَامَہ" جي پالنا بابت حضرت علي، حضرت جَعْفَر ۽ حضرت زَيْد بن حَارِث رضي الله عنهما جي وچ ۾ تڪرار هليو، جنهن جي نبيري لاءِ ڳالهہ اچي پاڻ ڪريم ﷺ جن وٽ پهتي. حضرت علي رضہ جي دعويٰ هئي تہ "هيءَ نينگري سڳ ۾ منهنجي سؤٽ بہ آهي ۽ مديني کان بہ آءٌ ڪيس ڪٽي آيو آهيان."

حضرت زَيْد رضہ چوڻ لڳو: "هيءَ منهنجي ڀاءُ حضرت حَمْزَه رضہ جي نياڻي آهي، جنهن سان اوهان منهنجو ڀائيچارو ڪرايو هو."

هوڏانهن وري حضرت جَعْفَر رضہ پنهنجي حق ۾ هي دليل پيش ڪيو تہ "هي نينگري هڪ تہ منهنجي سؤٽ آهي، ۽ ٻيو وري سندس ماسي منهنجي گهرواري آهي." (٢)

اهو ٻڌي سرور عالم ﷺ جن هن نياڻيءَ کي حضرت جعفر رضہ جي حوالي ڪرڻ جو حڪم ڏنو ۽ ان سان گڏ اهو بہ فرمايائون تہ "ماسي ماءُ جي جاءِ تي آهي." (٣)

غسان جي حاڪم ڏانهن دين جي دعوت

* هن سال يا وري ڪن راوين مطابق سن اٺين يا ڏهين هجري ڌاري پاڻ ڪريم ﷺ جن "غسان" جي حاڪم جَبَلَہ بن اَيْهَم ڏانهن هڪ خط اماڻيو، جنهن ۾ ڪيس دين جي دعوت ڏني ويئي. جنهن جي جواب ۾ "جَبَلَہ" ان دعوت کي قبول ڪندي مسلمان ٿيو ۽ پاڻ سڳورن ﷺ ڏانهن ان خط جو جواب بہ روانو ڪيائين، پر بعد ۾ هو مرتد ٿي ويو. جڏهن تہ ڪجهہ راوين جو خيال آهي تہ هو آخري

---

(١) المغازي "واقدي" ج ٢ ص ٧٣٨. شرح علي المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ٢ ص ٢٥٧ - ٢٥٨.

(٢) حضرت جعفر رضہ جي گهرواري حضرت اسماء بنت عميس ۽ حضرت حمزه رضہ جي گهرواري حضرت سلميٰ بنت عميس پاڻ ۾ ڀينر هيون. (مترجم)

(٣) مٿين روايت امام بخاري توڙي ٻين محدثن تفصيل سان پنهنجي ڪتابن ۾ نقل ڪئي آهي.
صحيح بخاري "ڪتاب المغازي" ج ٣ ص ٥٧. فتح الباري "ابن حجر" ج ٧ ص ٣٩٩. سنن الڪبريٰ "بيهقي" ج ١ ص ٥ - ٦.

وقت تائين اسلام تي قائم رهيو. (١)

مُقَوْقَسْ جون سوکڙيون

* هن سال مصر ۽ اسڪندريہ جي حاڪم مُقَوْقَسْ قبطيءَ طرفان سرور ڪائنات ﷺ جن جي خدمت ۾ ڪجهہ سوکڙيون اماڻيون ويون، جن جو وچور هيٺ ڏجي ٿو.

(١) ٻہ ٻانهيون مَارِيَہ قبطيہ ۽ سندس ڀيڻ سِيْرِيْن (٢) يَعْفُوْر نالي هڪ گڏهہ (٣) دُلْدُل نالي هڪ خچر (۴) ويهہ عدد نفيس مصري ململ جا ٿانَ (۵) هزار مِثْقَال سون (٦) اعليٰ قسم جي ماکي. (٧) هڪ ڪاٺيءَ جي نهيل شامي سرمي داڻي (٨) آئينو (٩) ڦڻي. اهي سموريون سوکڙيون حضرت حَاطِب بن اَبِي بَلْتَعْـہ هٿ اماڻيون ويون، ان ڪانسواءِ هڪ سؤ دينار ۽ پنج ڪپڙا حضرت حَاطِب رضہ کي بہ مُقَوْقَسْ طرفان ڏنا ويا. (٢)

حضرت مِدْعَمْ رضہ جي شهادت

* هن سال "غَزْوَه خَيْبَر" ۾ نبي اڪرم ﷺ جو هڪ غلام شهيد ٿي ويو، جنهن جو نالو "مِدْعَم" ٻڌايو ويو آهي. (٣)

(١) جبلہ بن ايهم بابت ٻڌايو ويو آهي تہ هو "غسان" جو آخري حاڪم هو. هن نبي ڪريم ﷺ جن جو خط پڙهي اسلام قبول ڪيو. حضرت عمر رضہ جي خلافت واري دور ۾ هو حج جي لاءِ مڪي آيو. هو الله جي گهر جو طواف ڪري رهيو هو تہ بني فزاره جي هڪ فرد جو پير سندس چادر تي اچي ويو، جنهن تي جبلہ غضبناڪ ٿي ويو ۽ ان شخص جي منهن تي اهڙي تہ زور سان ڌڪ هنيائين جو هن جو نڪ بہ زخمي ٿي پيو تہ ۾ اڳيان ڏند بہ ڀڄي پيا. جنهن تي اهو مظلوم دانهن ڪٿي سيدنا عمر فاروق رضہ جي درٻار ۾ پهتو. خليفي جبلہ کي گهرائي حڪم ڏنو تہ "هو ٻن ڳالهين منجهان هڪ قبول ڪري، يعني يا تہ ان فزاري کان معافي وٺي يا وري ان جو قصاص ادا ڪري." اهو ٻڌي جبلہ چوڻ لڳو تہ "ڇا هڪ حاڪم ۽ هڪ معمولي ماڻهو هڪ ٻئي جي برابر آهن؟"

حضرت عمر رضہ وراڻيو: "هائو! اسلام اوهان ٻنهي ۾ ڪو فرق نٿو ڪري سواءِ تقويٰ جي."

جبلہ جواب ڏنو: "جيڪڏهن ائين آهي تہ پوءِ آءٌ هن دين تان هٿ کڻي پنهنجي اباڻي دين ڏانهن موٽندس."

حضرت عمر رضہ وراڻيو: "جيڪڏهن تون مرتد ٿئين تہ توکي قتل ڪيو ويندو."

اهو ٻڌي "جبلہ" ويچار ڪرڻ لاءِ هڪ رات جي مهلت گهري ۽ پوءِ انهيءَ رات ئي هو پنهنجي سؤنن سان گڏجي "قسطنطنيہ" ڏانهن ڀڄي ويو ۽ اتي وڃي عيسائي ٿيو ۽ پوءِ اتي ئي مرتد ٿي مئو. نعوذ بالله من ذالک.

تاريخ الخميس "ديار بکري" ج ٢ ص ٦١، روضة الاحباب - "جمال الدين" ج ١ ص ٢٧٣.

(٢) "مقوقس" ان دور ۾ مصر جي حڪمرانن کي سڏيو ويندو هو. هن موقعي تي جنهن "مقوقس" جو ذڪر ڪيو ويو آهي، ان جو نالو "جريح بن مينا" ٻڌايو ويو آهي. سندس موڪليل سوکڙين جو ذڪر اڪثر مؤرخن ۽ سيرت نگارن طرفان ڪيو ويو آهي.

دلائل النبوة "بيهقي" ج ۴ ص ٣٩۵. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ۴ ص ٢٧١ - ٢٧٢. تاريخ الخميس "ديار بکري" ج ٢ ص ٦١ - ٦٢.

(٣) هي هڪ حبشي غلام هو، جيڪو رفاعہ بن زيد جذامي پاڻ ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ پيش ڪيو هو. جڏهن تہ ڪن جو چوڻ آهي تہ هن کي فروه بن عمرو جذاميءَ طرفان پيش ڪيو ويو هو.

"الاصابہ" ابن حجر ج ٣ ص ٣٩۴. سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ۵ ص ١۴٧.

پاڻ ڪريم ﷺ جن تي جادو ڪرڻ جو واقعو

* هن سال محرم جي مهيني ۾ پاڻ ڪريم ﷺ جن مٿان جادو ڪيو ويو (١) ڪن جو چوڻ آهي تہ اهو واقعو سن ڇهين هجري ۾ پيش آيو، جيئن اڳ ذڪر ٿي چڪو آهي.

ايمان بابت حديث

* هن سال نبي انور ﷺ جن فرمايو: "مينهن پوڻ ڪانپوءِ جڏهن صبح ٿيو تہ ڪن ماڻهن جو الله تعاليٰ تي ايمان هو ۽ اهي ستارن جا انڪاري هئا تہ ڪن جو وري ستارن تي ايمان هو پر هو الله سائين جا انڪاري هئا."

مواهب ۽ ان تي لکيل شرح ۾ زرقانيءَ ڄاڻايو آهي تہ هي واقعو سن ڇهين هجريءَ جو آهي. "حديبيہ" کان اڳ جڏهن سرور عالم ﷺ جن رمضان جي مهيني ۾ نماز استسقاء پڙهائي تہ ان موقعي تي اهي لفظ فرمايا هئائون،جنهن جو سربستو احوال سن ڇهين هجريءَ جي واقعات ۾ گذري چڪو آهي.

حضرت زَيْنَب رضہ جي رخصتي

* هن سال نبي اڪرم ﷺ جن پنهنجي نياڻي حضرت زَيْنَب رضہ کي سندس گهرواري اَبُوالْعَاص بن ربيع ڏانهن اماڻيو. (٢) ڪجهہ راوين هي واقعو بہ ڇهين هجري جو ٻڌايو آهي، جيئن اڳ بيان ٿي چڪو آهي.

حضرت حَاطِب رضہ جي واپسي

* هن سال حَاطِب بِن اَبِي بَلْتَعَہ رضہ مقوقس جي دربار مان ماريہ قِبْطِيَّہ ۽ ٻين سوکڙين سان گڏ واپس مديني پهتو، جيئن مٿي بيان ٿي چڪو آهي.

مُتْعَہ جي حرمت وارو حڪم

* هن سال "غزوه خيبر" واري زماني ۾ امام المرسلين ﷺ طرفان عورتن سان "مُتْعَہ" ڪرڻ واري رسم کي حرام ڪيو ويو، جڏهن تہ اسلام جي شروعات کان وٺي غزوه خيبر تائين "مُتْعَہ" ڪرڻ جي اجازت هئي. ان ڪانپوءِ "فتح مڪہ" جي موقعي تي پاڻ سڳورن ﷺ جن وري ٻيهر "مُتْعَہ" ڪرڻ جي اجازت ڏني، جيڪا "غَزْوَه اَوْطَاس" تائين جاري رهي ۽ ان ڪانپوءِ ٽي ڏينهن رکي وري ٻيو ڀيرو هن عمل کي هميشہ لاءِ حرام ڪيو ويو ۽ اهو حڪم قيامت تائين جاري رهندو. ان مان اها پروڙ پوي ٿي تہ "مُتْعَہ" جي جائز هجڻ وارو حڪم بہ ٻہ دفعا ڏنو ويو تہ وري ان جي حرام هجڻ وارو حڪم بہ ٻہ دفعا مليو. اهائي ڳالهہ صحيح آهي ۽ ان تي ئي عمل ڪرڻو آهي، جيئن "صحيح مسلم" جي شرح ۾ علامہ نوويءَ بيان ڪيو آهي. (٣)

---

(١) تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ٣٥ ـ ٤١.

(٢) المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ٢ ص ٦١.

(٣) صحيح مسلم "بشرح نووي" جلد ٥ ص ١٧٩، ١٨٠.

اها ڳالهہ صحيح مسلم جي حديثن ۾ چٽي طرح بيان ڪئي ويئي آهي ۽ علامہ نوويءَ بہ اتان ئي ورتي آهي. انڪري اهو سچ آهي ۽ ان ۾ ڪنهن کي بہ شڪ ڪرڻ نہ جڳائي.

مُتعَہ کي پهريون ڀيرو حرام ڪرڻ واري حديث صحيح بخاريءَ ۽ صحيح مسلم ۾ موجود آهي، جنهن جو راوي حضرت عَلِي بِن اَبُوطَالِب رضہ آهي. هو فرمائي ٿو تہ "خَيْبَر" واري ڏينهن رسول الله ﷺ جن عورتن سان "مُتعَہ" ڪرڻ کان منع فرمائي. (١)

ان ڪانپوءِ "مُتعَہ" جي ٻيهر اجازت واري حديث وري "صحيح مسلم" ۾ موجود آهي، جيڪا حضرت سَبْرَہ بن مَعْبَد جُهَنِي کان روايت ڪئي ويئي آهي تہ "فتح مڪي واري سال جيئن اسان مڪي ۾ داخل ٿياسون، تيئن حضرت رسول الله ﷺ طرفان اسان کي مُتعَہ جي اجازت ڏني ويئي." (٢)

ان ڪانپوءِ وري "مُتعَہ" کي ٻيهر حرام ڪرڻ واري حڪم بابت حديث بہ "مُسْلِم شَرِيْف" ۾ ئي موجود آهي، جنهن جو راوي حضرت سَلْمَہ بن اَڪْوَع رضہ آهي. اها حديث هن ريت آهي: "غزوه اَوْطَاس واري سال رسول الله ﷺ جن ان موقعي تي اسان کي ٽي ڏينهن تہ متعہ ڪرڻ جي موڪل ڏني پر ان ڪانپوءِ منع ڪري ڇڏيائون." (٣)

"صحيح مسلم" ۾ ئي سَبْرَہ جُهَنِيءَ جي هيءَ روايت بہ موجود آهي تہ پاڻ ڪريم ﷺ جن فرمايو تہ مون اوهان کي عورتن سان "مُتعَہ" ڪرڻ جي اجازت ڏني، جنهن ڪانپوءِ الله تعاليٰ طرفان قيامت تائين ان کي حرام ڪيو ويو." (٤)

"صحيح مسلم" ۾ حضرت "سَبْرَہ" رضہ جي هيءَ روايت بہ موجود آهي تہ پاڻ سڳورن ﷺ جن "متعہ" ڪرڻ کان روڪيندي هن ريت فرمايو تہ "اهو اڄوڪي ڏينهن کان وٺي قيامت تائين حرام رهندو."

غَزْوَہ خَيْبَر جا واقعات (٥)

* هن سال "غزوه خيبر" ۾ مسلمانن جي لشڪر مان پندرهن ماڻهو شهيد ٿيا، جڏهن تہ مشرڪن

(١) صحيح بخاري "ڪتاب النڪاح" ج ٣ ص ٢٤٦.
(٢) صحيح مسلم "ڪتاب النڪاح" ج ٢ ص ١٣٢.
(٣) ايضاً ص ١٣١.
(٤) ايضاً ١٣٢.

(٥) غزوه خيبر جي واقعات جا حوالا غزوات واري باب ۾ تفصيل سان نقل ڪيا ويا آهن. هن باب ۾ جيڪي واقعات بيان ڪيا ويا آهن، انهن جا حوالا هيٺين ڪتابن تان نقل ڪيا ويا آهن، جن جا تفصيل انهن ڪتابن ۾ ڏسي سگهجن ٿا. ورجاءُ کان بچڻ جي لاءِ اهي حوالا هڪ جاءِ تي ئي نقل ڪجن ٿا.

صحيح بخاري "ڪتاب المغازي" ج ٣ ص ٤٨. صحيح مسلم "ڪتاب الجهاد والسير" ج ٥ ص ١٨٥. سيرة النبويہ ﷺ ابن هشام ج ٣ ص ٣٤٢. الطبقات الڪبريٰ "ابن سعد" ج ٢ ص ٨١. زاد المعاد "ابن قيم" ج ٣ ص ٣١٦. "البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٤ ص ٢٤٠. المغازي "واقدي" ج ٢ ص ٣٣. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ص ٥١٧. شرح عليٰ المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ٢ ص ٢١٧. الروض الانف "سهيلي" ج ٤ ص ٥٦ ـ ٦٥. الدرر "ابن عبدالبر" ص ١٩٦. سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ٥ ص ١١٥. جذب القلوب "شيخ عبدالحق" ص ١٩٤. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ٤٣ ـ ٥٦. دلائل النبوة "بيهقي" ج ٤ ص ١٩٤ ـ ٢٨٧. عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ٢ ص ١٨١. روضة الاحباب "سيد جمال الدين" ج ١ ص ٢٦٨ ـ ٢٦٩.

جا ٽيانوي ماڻهو مارجي ويا.

* هن سال غزوه خيبر جي موقعي تي رسول الله ﷺ جن پالتو گڏهه (گورخر) جي گوشت کائڻ کي حرام قرار ڏنو.

* هن سال "غزوه خيبر" واري زماني ۾ سيد المرسلين ﷺ جن حڪم ڏنو ته ڪچي ٿوم ۽ ڪچا بصر کائي مسجدن ۾ اچڻ نه کپي.

* هن ئي سال ساڳئي موقعي تي سيني قسمن جي چيرينڌڙ ڦاڙيندڙ جانورن ۽ چنبن سان شڪار ڪندڙ پکين جي گوشت کائڻ کان به روڪيو ويو.

* ان ئي موقعي تي پانهين سان، پاڪ ٿيڻ کان اڳ صحبت ڪرڻ کان روڪيندي پاڻ ڪريم ﷺ فرمايو ته "انهن مان جيڪي ڳوُرهاريون هجن تن سان ٻار ڄڻڻ کان اڳ ۽ جيڪي ڳوُرهاريون نه هجن انهن سان حيض کان پاڪ ٿيڻ کان اڳ صحبت نه ڪئي وڃي."

* "غَزْوَه خَيْبَرَ" جي ئي موقعي تي هي حڪم به ڏنو ويو ته غنيمت جي مال مان ورهاست کان اڳ ڪنهن به شيءِ جو وڪرو نه ڪيو وڃي، اهڙو ذڪر "جَذْبُ الْقُلُوْب" ۾ "دهلوي" صاحب ڪيو آهي.

هن سال "مُدْعَم" نالي پاڻ ڪريم ﷺ جن جي هڪ آزاد ڪيل غلام خيبر جي غنيمت مان هڪ چادر (ورهاست کان اڳ) پنهنجي لاءِ ڪٺي ورتي. ان تي رسول خدا ﷺ جن فرمايو: "اها چادر جيڪا ورهاست کان اڳ غنيمت جي مال مان ڪئي ويئي، اها ڪڻڻ واري لاءِ ٻرندڙ باهه مثل آهي."

اهو ٻڌڻ کانپوءِ ڪو ماڻهو هڪ يا ٻه ڏاڳا(ڪهيون)به ڪڻي آيو. جنهن تي ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جن فرمايو، "اهي هڪ يا ٻه ڏاڳا به باه ۾ پوڻ جو سبب ٿيندا آهن."

* هن سال غَزْوَه خَيْبَر جي موقعي تي نبي اڪرم ﷺ جن جو هي معجزو ڏسڻ ۾ آيو. جو انصار جي قبيلي "بني ظفر" مان هڪ شخص جنهن جو نالو "قُزمان" ٻڌايو ويو آهي، ان بابت پاڻ سڳورن ﷺ فرمايو: "هي جهنمي آهي." اهو شخص جيتوڻيڪ ٻاهريون ڏيک ته اسلام جو ڏيندو هو پر مَن ۾ مير رکندو هو. "غَزْوَه خَيْبَر" ۾ ان ساڳئي شخص نهايت بهادريءَ سان ڪافرن جو مقابلو ڪيو. جنهن ۾ سندس سڄو جسم ايتريقدر ته ڦٽجي پيو جو ممڪن هو ته ڪنهن جي دل ۾ اهو گمان پيدا ٿئي ته "جنهن شخص الله جي راه ۾ همٿ سان مقابلو ڪيو اهو جهنمي ڪيئن ٿو ٿي سگهي؟" ان کانپوءِ اَڪْثَم بن ابوالجون خزاعي نالي هڪ صحابي فيصلو ڪيو ته هو آخري گهڙيءَ تائين "قزمان" سان گڏ رهندو ته جيئن سندس انت جو احوال معلوم ڪري سگهي. پوءِ نيٺ هڪ ڏينهن جڏهن سور سهي سهي ساڻو ٿي پيو تڏهن هن شخص آپگهات ڪري پنهنجو انت آندو.

جنهن کانپوءِ حضرت اَڪْثَم رضه پاڻ سڳورن ﷺ وٽ آيو ۽ چوڻ لڳو: "اي الله جا رسول ﷺ، اوهان جي ڳالهه کي رب پاڪ سچو ڪري ڏيکاريو، ۽ ان شخص آپگهات ڪري ڇڏي." ان موقعي تي سرور ڪائنات ﷺ جن حضرت بلال رضه کي حڪم ڪيو ته "اٿ ! وڃي ماڻهن کي ٻڌاءِ ته جنت ۾ ايمان وارن کانسواءِ ٻيو ڪوبه داخل نه ٿيندو، ۽ الله تعاليٰ هن دين جي مدد ڪنهن فاجر شخص هٿان به ڪندو آهي." اها حديث شريف صحيح بخاري توڙي ٻين ڪتابن ۾ موجود آهي، ان جو وڌيڪ ذڪر اڳتي به ڪيو ويندو.

مٿين احوال مان اها ڄاڻ ملي ٿي تہ نبي ڪريم ﷺ جن جي واتان اها حديث هن سال "قُزمان" جي موت واري موقعي تي بيان ڪئي وئي.

* هن سال "غَزْوَه خَيْبَر" جي ئي موقعي تي جڏهن صحابي سڳورن کي بک محسوس ٿي، تڏهن ٻن ٻڪرين کي سير وجهي انهن جو گوشت (پچائي) سڄي لشڪر کي کارايو ويو. سورهن سؤ ماڻهن جي لشڪر مان ڪو هڪ بہ اهڙو نہ بچيو، جنهن پيٽ ڀري نہ کاڌو هجي. اهو بہ پاڻ ڪريم ﷺ جن جو هڪ معجزو آهي.

* هن سال "خَيْبَر" جي فتح ڪانپوءِ نبي سڳوري ﷺ جن اتان هٿ آيل مال، زمينون ۽ باغ صحابي سڳورن ۾ ورهايا. جنهن ڪانپوءِ اهي زمينون ۽ باغ پاڻ ڪريم ﷺ جن اتان جي يهودين کي هاريءَ تي ڏياريا تہ هو اتي پوک ڪن ۽ پوءِ فصل لهڻ وقت پيدا ٿيل اناج ۽ ميوي مان اڌ حصو پنهنجي لاءِ رکن. وري اهو بہ فرمايائون تہ اهو ڪم ايستائين اوهان جي حوالي هوندو جيستائين رب پاڪ چاهيو.

* هن ئي سال "غَزْوَه خَيْبَر" واري زماني ۾ سرور ڪائنات ﷺ جن هٿان هڪ ٻيو معجزو بہ ظاهر ٿيو. اهو هن ريت هو جو هڪ حبشي غلام جيڪو يهودين جون ٻڪريون چاريندو هو، پاڻ ڪريم ﷺ جن جي هٿ تي اچي اسلام قبول ڪيائين. سندس نالو "اَسْلَم" ٻڌايو ويو آهي ۽ ان نالي جو اثر سندس شخصيت تي بہ نمايان هو. مسلمان ٿيڻ ڪانپوءِ هڪ دفعي "اسلم" عرض ڪيو: "اي الله جا رسول ﷺ ! مون وٽ جيڪا ٻڪرين جي ڪَير آهي، اها سندن مالڪن جي امانت آهي ۽ اها منهنجي ذميواري آهي تہ اها امانت انهن مالڪن تائين پهچايان. امام المرسلين ﷺ ڪيس جواب ۾ فرمايو: "ان ڪَير کي لشڪر مان ڪڍي الله جو نالو وٺي سندن مالڪن ڏانهن اماڻي ڇڏ. پوءِ الله تعاليٰ هر مالڪ تائين سندس امانت پهچائي ڇڏيندو." پوءِ ان غلام پنهنجي پيغمبر ﷺ جو حڪم مڃيندي ائين ئي ڪيو. بس پوءِ هر ٻڪري ڌنار جي بغير پنهنجي پنهنجي مالڪ کي وڃي ملي. اهڙيءَ ريت رب پاڪ پنهنجي پياري پيغمبر ﷺ جي برڪت سان ان غلام کي امانت جي بار کان آجو ڪيو.

ان واقعي ڪانپوءِ اهو ساڳيو غلام هٿيار کڻي اچي خيبر جي ميدان ۾ پهتو ۽ دشمن جي صفن ۾ داخل ٿي ساڻن مقابلو ڪيائين، تان جو شهادت ماڻيائين. سندس شان ۾ رسول عربي ﷺ جن فرمايو تہ "مون سندس مٿن کان بہ سهڻين اکين وارين حورن کي ڏٺو."

حافظ ابن ڪثير پنهنجي تاريخ "البدايہ والنهايہ" ۾ لکيو آهي تہ "هن ڪاري غلام شهادت جو مرتبو ماڻيو، جڏهن تہ الله تعاليٰ آڏو هڪ دفعو بہ ڪيس ڪنڌ جهڪائڻ (نماز پڙهڻ) جو موقعو نہ ملي سگهيو."

* هن سال غَزْوَه خَيْبَر ۾ پاڻ ڪريم ﷺ جن هٿان هڪ ٻيو معجزو ان وقت ظاهر ٿيو، جڏهن حضرت عَلِي بِن اَبُوطَالِب رضي الله تعاليٰ عنہ جن جون اکيون اُٿي پيون. پوءِ اها تڪليف ايتري تہ وڌي وئي جو هو سرور ڪائنات ﷺ جن جي ڪچهريءَ ۾ بہ نہ پئي اچي سگهيا. پاڻ ڪريم ﷺ جن

جڏهن حضرت علي رضہ کي کنهن ماڻهوءَ هٿ، اچڻ لاءِ چوايو، تڏهن، ٻن ماڻهن جي ٽيڪ تي مَس اچي پهتا، پر ان وقت سندن ٻنهي اکيون سوڄ سببان بند هيون. اهو ڏسي خدا جي سچي رسول ﷺ جن پنهنجو هٿ مبارڪ سندن اکين مٿان ڦيرايو ۽ انهن تي لپ مبارڪ به لڳايائون ته دعا به گهريائون. بس پوءِ ته اوڏيءَ مهل ئي سندن اکيون اکين جهڙيون ٿي پيون. جنهن کانپوءِ حضرت علي رضہ جي هٿن ۾ اسلامي لشڪر جو جهنڊو ڏنائون، جنهن جو احوال اڳتي اچي رهيو آهي.

حضرت علي رضہ کي ان کانپوءِ سڄي عمر نہ ڪا اکين جي تڪليف ٿي ۽ نہ ئي وري ڪين مٿي ۾ سور پيو.

* هن سال پاڻ ڪريم ﷺ جن جڏهن خيبر جي شهر ۾ داخل ٿيا تڏهن ڏٺائون تہ اتان جا رهاڪو پنهنجون ڪوڏريون ۽ تغاريون کڻي پنهنجي ڪمن تي وڃي رهيا هئا. ان موقعي تي الله جي رسول ﷺ جن فرمايو تہ "الله اڪبر، خيبر برباد ٿيو، اسان جڏهن ڪنهن قوم جي آڱڻ تي ايندا آهيون تہ انهن لاءِ اهو ڏينهن ڏکيو هوندو آهي، جن کي چتاءُ ڏنو ويو هجي. (١)

* هن سال "غزوه خيبر" جي موقعي تي نبي ڪريم ﷺ جن فرمايو تہ "سڀاڻي اسان اسلامي جهنڊو ان شخص جي حوالي ڪنداسون جيڪو الله ۽ ان جي رسول (ﷺ) سان محبت ڪندڙ هوندو ۽ الله ۽ ان جو رسول (ﷺ) ان سان محبت ڪندڙ هوندا." سمورن صحابي سڄورن اها رات انتظار ڪندي گذاري. هرهڪ کي اندر ۾ اها آس هئي تہ اهو جهنڊو ڪيس ملي. نيٺ جڏهن ڏينهن ٿيو تہ اهو جهنڊو علي رضہ کي هٿن ۾ ڏيندي مني مرسل ﷺ جن ڪيس فرمايو: "اي علي! هتان جي رهاڪن سان وڙهڻ ۾ تڪڙ نہ ڪجانءِ، پهريان سندن آڏو دين جي دعوت ۽ الله جي حقن جي ڄاڻ رکجانءِ. پوءِ رب سائين هڪ ماڻهوءَ کي بہ تنهنجي هٿان هدايت تي هلايو تہ تنهنجي لاءِ اهو ڳاڙهن اُٺن کان بہ ڀلو آهي." جيئن صحيح بخاري ۽ ٻين حديث جي ڪتابن ۾ نقل ڪيو ويو آهي.

هڪ ٻي روايت جا لفظ هن ريت آهن: "اهو تنهنجي لاءِ انهن سڀني کان ڀلو آهي جن جي مٿان سج ايري ۽ لهي ٿو."

هڪ روايت ۾ وري ائين بہ اچي ٿو تہ "اهو تنهنجي لاءِ ان کان بہ ڀلو آهي، جو هن اوڀر ۽ اولهہ جي وچ ۾ موجود سمورن ڪافرن کي قتل ڪرين."

* هن سال "غَزْوَہ خَيْبَر" جي پڄاڻيءَ کانپوءِ رسول رحمت ﷺ جن "صفيہ بنت حُيَيّ" سان نڪاح ڪيو، جنهن جو ذڪر مٿي تفصيل سان ٿي چڪو آهي.

حضرت صَفِيَّہ رضہ اڳ ۾ بہ خيبر جي سردار جي نياڻي هئي، جنهن جو نسب سيدنا موسيٰ عليہ السلام جي ڀاءُ هَارُونْ عليہ السلام سان ملي ٿو. سندس ڏاڏنگ ۾ هڪ سؤ نبي ۽ هڪ سؤ حاڪم ٿي گذريا هئا. پر پوءِ الله تعاليٰ ڪيس پنهنجي رسول ﷺ جي ٻانهي بڻايو، جنهن ڪيس آزاد

---

(١) اها نبي ڪريم ﷺ جن جي خيبر وارن جي لاءِ پيشنگوئي هئي، جنهن کانپوءِ سندن گهربار، ڪوٽ قلعا سڀ برباد ٿي ويا. خيبر تي مسلمان قابض ٿيا ۽ يهودين کي هميشہ جي لاءِ پنهنجو هي مضبوط ڳڙهہ ڇڏڻو پيو ۽ پوءِ اهي وڏي عرصي تائين دنيا جي مختلف علائقن ۾ دربدر ٿيندا رهيا.

ڪري پوءِ ساڻس نڪاح ڪيو. جيئن مٿي بيان ڪيو ويو آهي.
* هن سال ئي "غَزْوَه خَيْبَر" ۾ ام المؤمنين صَفِيَّہ رضہ جو اڳيون گهروارو ڪنانہ بن ربيع بن اَبُوالْحُقَيْق ڪفر جي حالت ۾ قتل ٿي ويو.
* هن سال نبي ڪريم ﷺ جن جي خيبر اچڻ کان اڳ حضرت صَفِيَّہ رضہ هڪ رات خواب لڌو تہ آسمان مان سج ۽ ٻي روايت موجب وري سج جي بدران چنڊ ڇاٽايو ويو آهي، سندس جهول ۾ جُهلي پيو آهي. اهو خواب حضرت صَفِيَّہ رضہ جڏهن پنهنجي گهر واري "ڪنانہ" کي ٻڌايو تڏهن هن کيس چيو: "تون شايد ان بادشاهہ جي خواهش رکين ٿي جيڪو حجاز جي سرزمين کان اسان ڏانهن اچي رهيو آهي." ۽ پوءِ حضرت صَفِيَّہ رضہ جي منهن تي اهڙي تہ چماٽ وهائي ڪڍيائين جو سندس اک تي نير جمي ويو. ۾ هن ٻيبي سانئڻ جا ڀاڳ ڀلا هئا جو جلد ئي ڪنانہ قتل ٿي ويو ۽ هوءَ قيد ٿي آئي، جنهن ڪري کيس دين جي دولت بہ ملي تہ نبي انور ﷺ سان نڪاح جو شرف بہ حاصل ٿيس.
* هن سال "غَزْوَه خَيْبَر" ۾ يهودين جي لشڪر مان سندن بہ جنگي جوڌا قتل ٿي ويا، جن مان هڪ "مَرْحَب" ۽ ٻيو سندس ڀاءُ "حَارِثِ" هو. انهن ڪانسواءِ عامر ۽ ياسر نالي سندن بہ ٻيا سردار ٻڻ قتل ڪيا ويا. انهن مان ٻهريان تي تہ حضرت علي بن ابي طَالِب رضہ هٿان قتل ٿيا. جڏهن تہ چوٿين جو قتل وري حضرت زُبَيْر بن عَوَّام رضہ هٿان ٿيو. هڪ ٻي روايت ۾ وري ٻڌايو ويو آهي تہ چوٿين کي بہ سيدنا علي ڪرم الله وجهه ئي قتل ڪيو ۽ مَرْحَب وري محمد بن مُسْلَمَہ هٿان مارجي ويو. ۾ ٻهرين روايت ئي صحيح آهي، جيڪا "صحيح مسلم" ۾ موجود آهي تہ مرحب کي حضرت عليءَ رضہ ئي قتل ڪيو.
* مَرْحَب ميدان ۾ هينيون شعر پڙهندي سيدنا علي رضہ کي للڪاريو هو:

قَدْ عَلِمَتْ خَيْبَرُ اَنِّيْ مَرْحَبُ

خيبر وارن کي ڄاڻ آهي تہ مان مرحب آهيان.

شَاكِي السَّلاَحِ بَطَلٌ مُجَرَّبُ

هٿيارن سان سينگاريل ۽ (جنگ ۾) آزمايل جوڌو.

اِذَا الْحُرُوْبُ اَقْبَلَتْ تَلَهَّبُ

جڏهن جنگين جي باهہ ڀڙڪي پئي.

سيدنا علي رضہ بہ کيس هن ريت جواب ڏيندي للڪاريو:

اَنَا الَّذِيْ سَمَّتْنِيْ اُمِّيْ حَيْدَرَهْ

آءُ اهو آهيان جو منهنجو حيدر نالو منهنجي امڙ رکيو آهي.

كَلَيْثِ غَابَاتٍ، كَرِيهُ الْمَنْظَرَهْ

جهنگلي شينهن مثل مونکي ڏسڻ وارا ڏِڄي ويندا آهن.

اَكِيلُهُمْ بِالسَّيْفِ كَيْلَ السَّنْدَرَهْ

تلوار جي ماڻ سان کين جلدي پوري ماپ ڪري ڏيندس.

سَنْدَرَة لفظ جي معنيٰ هن جاء تي "جلدي" آهي، يعني آءٌ توکي جلدي قتل ڪندس (۽ واقعي عليءَ جي هڪ وار سان مَرْحَب جو ڪم پورو ٿي ويو).

* غزوه خيبر جي ئي موقعي تي جڏهن چٽي ويڙهه هلي رهي هئي، تڏهن ٻنهي جهانن جي سردار سڳوري صلي الله عليه وسلم فرمايو: "هاڻي تنور تتو آهي." اهو جملو پاڻ ڪريمن صلي الله عليه وسلم جي واتان نڪتل جامع جملن مان هڪ آهي. هن موقعي تي تنور لاء عربي لفظ "وَطِيسُ" استعمال ڪيو ويو آهي، جيڪو فعيل جي وزن تي آهي. (تنور تپڻ مان مراد آهي ته هاڻي جنگ زور وٺي ويئي آهي).

* هن سال جو ئي واقعو آهي، جڏهن غَالِب بن عَبْدُالله لَيْثِي رضه جي اڳواڻيءَ ۾ هڪ سَرِيَّہ بَنُو عوال ۽ بنو عبد بن ثعلبہ وارن ڏانهن اماڻيو ويو، جيڪي "مِيْفَعَہ" ۾ رهندا هئا. ان موقعي تي حضرت اُسَامَہ بن زَيْد رضہ هڪ اهڙي شخص کي قتل ڪري ڇڏيو، جنهن زبان سان "لَآ اِلٰـہَ اِلَّا اللهُ" جو اقرار ڪيو هو. ان شخص جو نالو مرداس بن نهيڪ ٻڌايو ويو آهي، سندس تعلق "ضمره" يا هڪ قول مطابق "سُلَمِي" قبيلي سان هو. مدِيني موٽڻ ڪانپوءِ رسول انور صلي الله عليه وسلم جن ان باري ۾ پڇا ڪندي فرمايو: "اي اُسَامَہ ان "لَآ اِلٰـہَ اِلَّا اللهُ" جو جواب ڪير ڏيندو؟" اُسَامَہ رضہ وراڻيو: "اي الله جا رسول صلي الله عليه وسلم! هن موت کان بچڻ لاء ڪلمو پڙهيو هو." ان تي سرور ڪائنات صلي الله عليه وسلم جن فرمايو: "ڇا تو هن جي دل کي چيري ڏٺو هو؟". اهو ٻڌي اسامہ چوڻ لڳو: "هاڻي آءٌ ڪڏهن بہ ڪنهن اهڙي شخص کي قتل نہ ڪندس، جيڪو "لَآ اِلٰـہَ اِلَّا اللهُ" جي شاهدي ڏيندو."

اهو واقعو مغازي جي ماهرن ان ريت ئي نقل ڪيو آهي، جڏهن تہ صحيح بخاريءَ ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ اهو واقعو ان "سَرِيَّہ" ۾ پيش آيو هو، جيڪو حضرت اُسَامَہ رضہ جي ئي اڳواڻيءَ ۾ سن اٺين هجري دوران "جُهَيْنَہ" ڏانهن اماڻيو ويو هو.

ڪن راوين جو خيال آهي تہ اهو قول صحيح آهي ۽ ان کي ئي ترجيح ڏيڻ گهرجي.

* هن سال جڏهن پاڻ سڳورا صلي الله عليه وسلم خيبر کان موٽندي "صَهْبَاء" نالي ماڳ وٽ پهتا تڏهن اتي حضرت عَلِي بن اَبُوطَالِب رضہ لاء سج کي موٽائڻ وارو واقعو پيش آيو.

اهو هن ريت ٿيو جو سرور عالم صلي الله عليه وسلم جن ٽپهريءَ جي نماز ادا ڪرڻ ڪانپوءِ حضرت علي سائين جي هنج ۾ پنهنجو مٿو مبارڪ رکي ليٽي پيا تہ اتي ئي پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم جن مٿان وحي نازل ٿي. حضرت علي رضہ جيستائين ان وقت تائين ٽپهريءَ جي نماز نہ پڙهي سگهيا هئا، پر خدا جي نبي صلي الله عليه وسلم ۽ ان تي نازل ٿيندڙ وحي جي ادب سببان هو اها خبر پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم جن کي بہ نہ ٻڌائي سگهيا تانجو سج لهي ويو. ان ڪانپوءِ جڏهن اها خبر پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم جن کي پيئي تڏهن هن ريت دعا

گهريائون: "اي اسان جا سائين! جيئن تہ علي رضہ تنهنجي ۽ تنهنجي رسول ﷺ جي فرمانبرداريءَ ۾ هيو انکري سندس لاءِ سج کي موٽاءِ!" ان وقت سج لهڻ کانپوءِ وري اڀريو ۽ انجي روشني ڀهاڙن توڙي ٻوٽن تي نظر اچڻ لڳي، جنهن کانپوءِ حضرت علي رضہ ٽپهريءَ جي نماز ادا ڪئي. ان واقعي کي نبي انور ﷺ جن جو معجزو ۽ حضرت علي سائين رضہ جي ڪرامت سڏيو وڃي ٿو.

مٿين حديث کي محدثن وٽ "صحيح" ڪن وٽ "حسن" تہ ڪن جي نظر ۾ وري "ضعيف" آهي. پر صحيح ڳالهہ اها آهي تہ هن حديث کي نہ صحيح ڄاتو وڃي نہ ضعيف پر اها حديث "حسن" آهي.

هن سال "خَيْبَر" کان موٽ تي نبي ڪريم ﷺ کي "لَيْلَةُ التَّعْرِيْس" وارو حادثو پيش آيو، اهو هن ريت ٿيو جو پاڻ ڪريم ﷺ جن پنهنجي صحابي سڳورن سان گڏ جڏهن رستي ۾ هڪ جاءِ تي منزل ڪئي تہ ان وقت رات جو پوين پهر هو، جنهن ڪري ڪين اهڙي تہ ننڊ وڻي ويئي جو صبح جو سج بہ اچي ڪني ڪڍي ۽ فجر جي نماز جو وقت گذري ويو. ان کانپوءِ سج جڏهن مٿي چڙهيو تڏهن فجر جي نماز، اذان ۽ اقامت سان ادا ڪئي ويئي، جنهن ۾ آواز سان قراءت بہ ڪيائون.

مٿين واقعي بابت ڪن روايتن ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ اهو حُدَيْبِيَّہ کان موٽ تي يا وري تبوڪ کان واپسيءَ وقت پيش آيو پر پهرين روايت ترجيح جوڳي آهي ۽ عَلَامَہ سُهَيْلِيءَ بہ پنهنجي ڪتاب "روض الانف" ۾ ان کي وڌيڪ صحيح قرار ڏنو آهي.

* هن سال خَيْبَر کان واپسيءَ وقت پاڻ ڪريم ﷺ جن جڏهن مديني جي ويجهو پهتا ۽ سندن نظر مبارڪ جبل اُحد تي پيئي تڏهن فرمايائون: "هي جبل اسان سان محبت ڪري ٿو ۽ اسان ان سان، اي الله! مان مديني جي ٻنهي پاسن جي وچ واري علائقي کي ائين حرم بڻايان ٿو جيئن سيدنا ابراهيم عليہ السلام مڪي کي حرم بڻايو."

* هن سال غزوه خيبر واري زماني ۾ حضرت اَبُوهُرَيْرَہ رضہ پنهنجي قبيلي بنو دوس جي ماڻهن سان گڏ نبي ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ حاضر ٿيو ۽ ان موقعي تي هو پاڻ بہ مسلمان ٿيو تہ ساٿس گڏ آيل چار سؤ ماڻهن بہ اسلام قبول ڪيو.

* هن ئي سال غزوه خيبر وارن ڏينهن ۾ حضرت اَبُوهُرَيْرَہ رضہ سان گڏ ابو نجيد عمران بن حصين خزاعي ڪعبي بصري بہ مسلمان ٿيو ۽ اسلام قبول ڪرڻ کانپوءِ هن سيني لڙاين ۾ بهرو ورتو.

"غزوه ذات الرقاع جا واقعا" (١)

* هن سال جڏهن نبي ڪريم ﷺ جن غزوه "ذَاتُ الرِّقَاع" لاءِ اُسهي رهيا هئا، تڏهن هڪ

(١) غزوه "ذات الرقاع" جا واقعات هيٺين ڪتابن مان نقل ڪيا ويا آهن.

صحيح بخاري "ڪتاب المغازي" ج ٣ ص ٣٥. صحيح مسلم "ڪتاب الجهاد والسير" ج ٥ ص ٢٠٠، "المغازي واقدي" ج ١ ص ٣٩٥.الطبقات الڪبري "ابن سعد" ج ٢ ص ٤٦.الروض الانف "سهيلي" ج ٣ ص ٢٥٣. زاد المعاد "ابن قيم" ج ٣ ص ٢٥٠. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٤ ص ١٨٤. دلائل النبوة "بيهقي" ج ٣ ص ٣٦٩. عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ٢ ص ٧٩. سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ٥ ص ١٧٥. شرح علي المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ٢ ص ٨٦. "الخصائص الڪبري" "سيوطي" ج ١ ص ٢٧٠. سيرة ابن هشام ص ٦١٤ ـ ٦١٨.

اهڙي ٻار کي سندس ماءُ پاڻ ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ ڪٺي آئي، جيڪو "چريائپ" جي مرض ۾ مبتلا هو. مائيءَ جي شڪايت ٻڌي خدا جي سچي رسول ﷺ جن ان ٻار لاءِ دعا ڪئي ۽ لب مبارڪ بہ لڳائي، جنهن ڪانپوءِ اهو ٻار گهڙيءَ ۾ چڱو ڀلو ٿي پيو. اهو پاڻ ڪريم ﷺ جن جو معجزو آهي.

* هن سال "غَزْوَه ذَاتُ الرِّقَاع" واري زماني ۾ پاڻ ڪريم ﷺ جن هٿان هڪ ٻيو معجزو وري ان وقت ظاهر ٿيو، جڏهن عَلَيْہِ بن زَيْد حَارِثِي رضہ اٺ پکيءَ جا ٽي آنا نبي سڳوري ﷺ جن جي خدمت ۾ ڪٺي آيو. ان موقعي تي رسول انور ﷺ جن صحابي سڳورن کي حڪم ڏنو تہ اهي آنا پچي پيالي ۾ وڌا وڃن. ان ڪانپوءِ اتي موجود صحابين ان پيالي منجهان کائڻ شروع ڪيو، تانجو سمورا صحابي کائي بيٺا، جن جو تعداد ست سؤ يا ان سؤ ٻڌايو وڃي ٿو تہ پيالو اوتروئي ڀريل رهيو.

* هن سال غَزْوَه ذَاتُ الرِّقَاع جي ئي موقعي تي پاڻ سڳورن ﷺ هٿان هڪ ٻيو معجزو ان وقت بہ ڏسڻ ۾ آيو، جڏهن نبي انور ﷺ جن جهنگ جي خيال سان ان واديءَ ۾ نڪتا، پر اتي ڪا بہ اهڙي اوٽ نظر نہ آئي، جتي ضرورت پوري ڪري سگهجي، تانجو واديءَ جي وٽ سان ڪِين بہ وڻ نظر آيا. خاتم الانبياء ﷺ جن انهن وڻن کي اشارو ڪيو تہ اهي وڻ پنهنجي جاءِ ڇڏي وٽن آيا ۽ پنهنجون ٽاريون زمين ڏانهن جهڪائي اوٽ ڪري بيٺا ۽ پوءِ جڏهن پاڻ سڳورا ﷺ جن واندا ٿيا، تڏهن اهي وڻ پنهنجي اصلوڪن ماڳن تي موٽيا ۽ اٿين وڃي پنهنجي پاڙن تي سڌا ٿي بيٺا، جيئن اڳ بيٺل هئا.

* هن سال "غَزْوَه ذَاتُ الرِّقَاع" جي موقعي تي سرور ڪائنات ﷺ جن هٿان هڪ معجزو ان وقت بہ ظاهر ٿيو، جڏهن لشڪر جو پاڻي کپي ويو ۽ وٽن ايترو پاڻي نہ بچيو جو هو وضو ڪري سگهن. هڪ هنڌ کو پاڻيءَ ڍڪ بچيل هو، پوءِ ان کي هڪ ٿالهہ ۾ وڌو ويو، جنهن ڪانپوءِ سرور ڪائنات ﷺ جن پنهنجي هٿ مبارڪ جون آڱريون ان پاڻيءَ ۾ وڌيون تہ سندن ﷺ مبارڪ آڱرين جي وچان پاڻي ٻڙڪي نڪرڻ لڳو، پوءِ ان پاڻيءَ مان سيني وضو بہ ڪيو تہ پنهنجي اڄ بہ اجهائي.

* هن سال "غَزْوَه ذَاتُ الرِّقَاع" جي ئي موقعي تي پاڻ ڪريم ﷺ جن هٿان هڪ ٻيو بہ معجزو ظاهر ٿيو. اهو واقعو هن ريت آهي تہ صحابي سڳورن کي جڏهن بُک ستايو تہ هنن اها ڳالهہ سرور عالم ﷺ جن جي خدمت ۾ پيش ڪئي، جنهن تي پاڻ سڳورن ﷺ فرمايو: "الله تعاليٰ جلدي اوهان جي کاڌي جو بندوبست ڪندو." ان ڪانپوءِ صحابي سڳورا سمنڊ جي ڪناري سان پئي ويا تہ سمنڊ هڪ وڏي مڇيءَ کي ٻاهر اڇلايو.

اها مڇي ايتري تہ وڏي هئي جو پنج ماڻهو ان مڇيءَ جي اک جي ڪوبي ۾ ويهي پئي سگهيا. ان ڪانپوءِ مڇيءَ جي هڪ پاسري کي ڪمان وانگر بيهاريو ويو ۽ لشڪر ۾ موجود اُٺن مان سڀ کان ڊگهو اُٺ آندو ويو، جنهن تي سڀ کان ڊگهي ماڻهوءَ کي سوار ڪيو ويو ۽ پوءِ اهو جڏهن ان پاسريءَ جي هيٺان لنگهيو تہ بہ اها پاسري ان ماڻهوءَ کان مٿي بيٺي رهي.

هي مچيءَ جو واقعو ان واقعي کان الڳ آهي، جنهن جو ذڪر هن ڪتاب جي ”سَرَايَا“ واري باب ۾ سن اٺين هجريءَ دوران سَرِيَّۃُ الْخَبَط جي موقعي تي ڪيو ويو آهي.

* هن سال ”غَزْوَه ذَاتُ الرِّقَاع“ جي ئي موقعي تي صحابي سڳورا ڪنهن پکيءَ جو ٻچو ڦاسائي آيا. جنهن تي اهو پکي ڊانهن ڪٽي نبي ڪريم ﷺ جن وٽ آيو ۽ پوءِ پاڻ ڪريمن ﷺ اهو ٻچڙو صحابين هٿان آزاد ڪرائيندي فرمايو ته ”الله تعاليٰ جل جلاله جيڪو اوهان جو رب آهي، اهو اوهان جي مٿان ان کان وڌيڪ مهربان آهي، جيترو هي پکي پنهنجي ٻچڙي تي مهربان آهي.

* هن سال غَزْوَه ذَاتُ الرِّقَاع واري زماني ۾ رات جو نبي اڪرم ﷺ جن مٿان پهري ڏيڻ لاءِ حضرت عَبَّاد بن بِشْر رضه ۽ عَمَّار بن يَاسِر رضه کي بيهاريو ويو. انهن ٻنهي ڄڻن پنهنجي ڊيوٽي ان ريت ورهائي ته رات جي پهرين اڌ ۾ عَبَّاد پهرو ڏيندو ۽ پوئين اڌ ۾ ياسر. پوءِ رات جي پهرين حصي ۾ جڏهن عباد ڊيوٽيءَ تي هو، تڏهن ڪنهن مهل ڪيس تهجد پڙهڻ جو خيال آيو، پوءِ هن تهجد جي نماز ۾ ”سوره ڪهف“ پڙهڻ شروع ڪئي ۽ عَمَّار ستو رهيو. ان دوران دشمن جي لشڪر منجهان ڪنهن مشرڪ ”عَبَّاد رضه“ کي تير هنيو، جنهن ڪري سندس رت وهڻ شروع ٿيو. ان ڪانپوءِ مٿس ٻه تير ٻيا به وسايا ويا پر هن نماز نه ڀڳي، جيتوڻيڪ سندس رت وهندو رهيو پر هن رڪوع ۽ سجدا ادا ڪري نماز پوري ڪئي ۽ ان ڪانپوءِ ”عمار رضه“ کي هوشيار ڪيائين. عمار جاڳڻ ڪانپوءِ عباد رضه کي چيو: ”تو مونکي ان وقت ڇونه جاڳايو جڏهن ڪافرن طرفان پهريون تير آيو؟“

عَبَّاد وراڻيو: ”مان نماز ۾ ”سوره ڪهف“ پڙهي رهيو هوس، ان ڪري منهنجي دل نه ڪئيو ته اهو سلسلو ٽوڙيان.“

* هن سال جڏهن سرور ڪائنات ﷺ جن ”غَزْوَه ذَاتُ الرِّقَاع“ ڪانپوءِ موٽي رهيا هئا، تڏهن غورث بن حارث نالي ڪافر پاڻ ڪريم ﷺ جن مٿان اوچتي حملي ڪرڻ جي ارادي سان نڪتو. اسلامي لشڪر ان وقت جنهن واديءَ ۾ لٿل هو اتي تمام گهاٽا ڪنڊيءَ جا وڻ هئا، گهٽي گرمي هئڻ سببان هرهڪ صحابي سڳورو وڃي ڪنهن وڻ هيٺان ليٽيو. پاڻ ڪريم ﷺ جن به هڪ گهاٽي وڻ جي ڇانوري ۾ آرامي هئا ته اتي ”غَوْرَث“ پهتو ۽ ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ مٿان ترار ڪڍي بيٺو ۽ چوڻ لڳو: ”اڄ مونکان توکي ڪير بچائيندو؟“

خدا جي سچي رسول ﷺ جن جواب ڏنو: ”مونکي الله بچائيندو.“ ان وقت جبريل عليه السلام آيو ۽ غَوْرَث کي سيني جي اهڙي مڪ هنيائين جو سندس هٿ مان ترار ڇڏائجي ويئي ۽ حضور انور ﷺ جن جي هٿ آئي. پوءِ اها تلوار غَوْرَث جي مٿان جهلي فرمايائون: ”هاڻي توکي مون کان ڪير بچائيندو.“ اهو ٻڌي غَوْرَث جون وايون بتال ٿي ويون. اهڙيءَ طرح الله تعاليٰ پنهنجي قدرت سان پنهنجي پياري پيغمبر ﷺ جي حفاظت فرمائي.

ان ڪانپوءِ غَوْرَث وراڻيو: ”خدا جو قسم! اڄ ڪانپوءِ نه مان پاڻ اوهان سان مقابلو ڪندس ۽ نه ڪنهن ٻي مقابلي ڪرڻ واري سان گڏ هوندس.“ پاڻ ڪريم ﷺ جن اهڙي وچن وٺڻ ڪانپوءِ ”غَوْرَث“ کي ڇڏي ڏنو.

غَوْرَث جو اُچار "جَعْفَر" جي وزن ٿيندو يعني "غ" تي زبر ڏني ويندي پر ڪي وري "غ" تي پيش بہ ڏيندا آهن، باقي ان ڳالهہ ۾ راوين جو اختلاف آهي تہ ان واقعي کانپوءِ غورث مسلمان ٿيو يا نہ؟. "تجريد" ۾ حافظ ذهبي کيس صحابي ڄاڻايو آهي، ڪجهہ محدث ۽ سيرت نگار وري سندس نالو غورث جي بدران دعثور بن حارث ٻڌائين ٿا، جنهن جي حقيقت رب ٿو ڄاڻي.

"روضة الاحباب" ۾ سيد جمال الدين بخاري بيان ڪري ٿو تہ "غورث" **اَشْهَدُ اَنْ لَآ اِلٰـهَ اِلاَّ اللهُ وَ اَشْهَدُ اَنَّ مُحَمَّدًا رَّسُوْلُ اللهِ** (ﷺ) جو اقرار ڪيو ۽ مسلمان ٿيو. ان کانپوءِ ئي نبي انور ﷺ جن طرفان کيس معافي ملي. مسلمان ٿيڻ بعد هو پنهنجي قوم وارن ڏانهن موٽي ويو ۽ کين دين جي دعوت پهچايائين.

هوڏانهن وري "ارشاد الساري" ۾ "قسطلاني" ڄاڻايو آهي تہ ڪيترن ئي ماڻهن کي غَوْرَث جي وسيلي هدايت نصيب ٿي.

* هن سال غورث ۽ سندس قوم جي باري ۾ خدا تعاليٰ طرفان هيءَ آيت نازل ڪئي ويئي:

يٰاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا اذْكُرُوْا نِعْمَةَ اللهِ عَلَيْكُمْ اِذْ هَمَّ قَوْمٌ اَنْ يَّبْسُطُوْٓا اِلَيْكُمْ اَيْدِيَهُمْ فَكَفَّ اَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْ. (١)

"اي ايمان وارؤ! الله جو اهو ٿورو ياد ڪريو جيڪو اوهان تي ٿيو. جڏهن هڪ قوم اوهان مٿان هٿ کڻڻ جو ارادو ڪيو پر الله سندس هٿ روڪي ڇڏيو."

* هن سال غَزْوَه ذَاتُ الرِّقَاع کان ڪجهہ ڏينهن اڳ حضرت جابر بن عبدالله رضہ جي شادي سهيلہ رضہ بنت مَسْعُوْد اَنْصَارِيءَ سان ٿي. حضرت جَابِر رضہ اڃان گهوٽ ئي بڻبو بيٺو هو تہ نبي انور ﷺ طرفان جهاد لاءِ هلڻ جو سڏ ٿيو. جَابِر رضہ بہ اوڏيءَ مهل ئي اچي پاڻ ڪريم ﷺ سان گڏجي غَزْوَه ذَاتُ الرِّقَاع لاءِ هليو. موٽ تي مٺي مرسل ﷺ جن کانئس پڇيو تہ تنهنجي ونِي ڪنواري آهي يا رنڙ؟ جابر جواب ڏنو: "رنڙ". جنهن تي پاڻ ڪريم ﷺ جن فرمايو: "جيڪڏهن هوءَ ڪنواري هجي ها تہ توهان هڪ ٻئي کي وڌيڪ وندرايو ها." (حديث)

* هن سال سرور عالم ﷺ جن جڏهن "غَزْوَه ذَاتُ الرِّقَاع" کان مديني موٽي رهيا هئا تہ رستي ۾ سندن هٿان هڪ معجزو ظاهر ٿيو. اهو هن ريت جو حضرت جَابِر رضہ جنهن اٺ تي سوار هو اهو ڏاڍو ڏبرو هو، جيڪو هلڻ ۾ ٻين اٺن سان پڄي نہ پئي سگهيو، انڪري جَابِر رضہ ٻين کان پٺتي رهجي پئي ويو. اهو ڏسي پاڻ ڪريم ﷺ جن پنهنجو ڇهبڪ ڪڍي اٺ کي هنيو ۽ زبان مبارڪ سان دعا بہ ڪيائون. پوءِ ان جي برڪت سان اٺ ايترو تہ طاقتور ۽ تکڙو ٿي پيو جو لشڪر جي سمورن اٺن کان اڳ ڪٽي ويو.

* هن ئي سال مٿين موقعي تي جڏهن جَابِر رضہ جو اٺ پاڻ ڪريم ﷺ جن جي معجزي سان تيز پئي ڀڳو، تڏهن پاڻ سڳورن ﷺ جَابِر رضہ سان چاليهن درهمن تي ان اٺ جو سودو ڪري ڇڏيو

---

(١) سورة "المائده" آيت ١١ پاره ٦.

۽ اها رقم مديني پهچڻ سان ادا ڪرڻ جو وعدو ڪيو ويو.

مديني پهچڻ کانپوءِ (ان اٺ جي) قيمت ادا ڪرڻ وقت پاڻ سڳورن ﷺ بلال رضہ کي فرمايو: "اهي درهم توري ڏيو ۽ اتل سان توريو."

پوءِ حضرت جابر رضہ کي جڏهن اصل قيمت کان به وڌيڪ رقم ادا ڪني ويئي، تڏهن جابر کي مهربانيءَ طور اٺ به موٽائي ڏنائون ۽ فرمايائون: "پنهنجو ڪنوات به ڪڻ ته قيمت به." ڪن راوين جو خيال آهي ته مٿيان چارئي واقعا يعنيٰ جابر جي سهيلہ سان شادي، نبي ڪريم ﷺ جن جي اٺ خريد ڪرڻ جو واقعو، اٺ جي قيمت وڌائي ڏيڻ ۽ قيمت سان گڏ اٺ به واپس ڪرڻ غزوه تبوڪ کان موٽ تي پيش آيا ۽ ڪن جو وري چوڻ آهي ته فتح مڪہ کان موٽ تي اهي واقعا پيش آيا.

* هن سال نبي ڪريم ﷺ جن غَزْوَه ذَاتُ الرِّقَاع کان موٽندي جڏهن "صِرار" نالي ڳوٺ وٽ پهتا، جيڪو مديني کان ٽي ميل اوري آهي، ته اتي هن "غَزْوَه" ۾ سوڀاري ٿيڻ جي خوشيءَ ۾ هڪ ڳئون جي قرباني ڏيئي هن نعمت تي پنهنجي پالڻهار جو شڪر بجا آندائون ۽ اتي هڪ ڏينهن رهڻ کانپوءِ پنهنجي صحابي سڳورن سان گڏجي مديني موٽيا.

نبي ڪريم ﷺ جن جي خواب جي تعبير

* هن سال خدا تعاليٰ پنهنجي پياري پيغمبر جو اهو خواب سچو ڪري ڏيکاريو جنهن جو هن آيت ۾ اظهار ڪيو ويو هو.

لَقَدْ صَدَقَ اللّٰهُ رَسُوْلَهُ الرُّءْيَا بِالْحَقِّ لَتَدْخُلُنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ اِنْ شَآءَ اللّٰهُ اٰمِنِيْنَ مُحَلِّقِيْنَ رُءُوْسَكُمْ وَمُقَصِّرِيْنَ لَا تَخَافُوْنَ. (١)

"يقيناً الله سچو ڪيو پنهنجي رسول جو خواب ته اوهان انشاءَ الله ضرور مسجد الحرام ۾ داخل ٿيندا امن سان، پنهنجا مٿا ڪوڙائي توڙي وار ڪترائي ۽ اوهان کي ڪو خوف نه هوندو."

ان مان مراد آهي "مسجد الحرام" ۾ داخل ٿيڻ جيئن "عُمْرَةُ الْقَضَا" جي موقعي تي ثابت ٿيو.

* هن سال نبي اڪرم ﷺ اها مُندي تيار ڪرائي جنهن سان انهن خطن تي مُهر لڳائي ويئي، جيڪي مختلف حاڪمن ڏانهن اماڻيا ويا. ڪن جو خيال آهي ته اهو واقعو سن ڇهين هجري جو آهي، جيئن مٿي بيان ٿي چڪو آهي. (٢)

* هن سال جمادي الاوليٰ يا ڪن روايتن موجب جمادي الآخرۃ ۾ چند جي ڏهين تاريخ اڱاري جي رات سج لهڻ کان ڇهہ ڪلاڪ پوءِ ڪسريٰ کي قتل ڪيو ويو. هي اهو شخص هو جنهن رسول انور ﷺ جن طرفان موڪليل خط ڦاڙي ڇڏيو هو، جنهن تي نبي سڳوري ﷺ جن ڪيس پاراتو ڏيندي فرمايو هو ته "الله تعاليٰ شل سندس به ساڳيو حال ڪري." خدا تعاليٰ پنهنجي پياري پيغمبر

---

(١) سورة الفتح آيت ٢٧ پاره ٢٦.

(٢) شرح عليٰ المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ٥ ص ٢٩.

جي دعا قبول فرمائي ۽ ان جو اثر ائين ظاهر ٿيو جو سندس پٽ "شيرويه" اچي مٿس ڪڙڪيو ۽ تلوار سان سندس پيٽ ڦاڙي ڪيس پورو ڪيائين.

جنهن رات پَرْوَيْز کي قتل ڪيو ويو، ان جي صبح جو سرور ڪائنات ﷺ جن پنهنجي صحابي سڳورن کي اهو احوال ٻڌايو. اهو پاڻ ڪريم ﷺ جن جو معجزو آهي. (١)

(١) سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ١٠ ص ٦٧. "الخصائص الڪبري" سيوطي ج ٢ ص ١٨.

فصل انون

هن فصل ۾ سن اٺين هجريءَ دوران پيش آيل واقعات جو ذڪر ڪيو ويو آهي.

خطبي لاءِ مِنۡبَرَ جي تياري

* هن سال اسلامي تاريخ ۾ پهريون ڀيرو هڪ مِنۡبَرَ تيار ڪيو ويو، جنهن سبب ڪجيءَ جو ٿڙ رنو هو. (١) ڪن روايتن ۾ هن مِنۡبَرَ جي تيار ٿيڻ جو سال ڇهين ۽ ستين هجري به ٻڌايو ويو آهي، جيئن مٿي ذڪر ٿي چڪو آهي، پر مشهور قول اهوئي آهي ته هي مِنۡبَرَ هجرت جي اٺين سال تيار ٿيو. ان روايت تي ئي ابن نجار ۽ ٻين طرفان زور ڏنو ويو آهي. ان مِنۡبَرَ بابت وڌيڪ تفصيل هن ئي فصل ۾ انشاءَ الله اڳتي بيان ڪيا ويندا.

حضرت اِبۡرَاهِيۡم رضہ جي ڄمڻ جا واقعا (٢)

* هن سال حضرت مَارِيَہ قِبۡطِيَّہ رضہ مان پاڻ ڪريم ﷺ جن جي گهر سيدنا ابراهيم رضہ نالي ننڍڙو ڄائو.

فتح الباري ۾ حافظ ابن حجر ڄاڻايو آهي ته هن ننڍڙي جي ڄمڻ بابت ٻڌايل مهيني توڙي سال ۾ ڪوبہ اختلاف نہ آهي، جڏهن تہ سندس وفات جي مهيني ۽ سال ۾ راوين جو اختلاف آهي، جنهن جو ذڪر بہ اڳتي ڪيو ويندو.

* هن سال نبي انور ﷺ جن جي گهر جڏهن اهو ننڍڙو ڄائو تڏهن مٿس پنهنجي وڏي ڏاڏي سيدنا ابراهيم خليل الله جو نالو رکيائون ۽ ستين ڏينهن تي ٻن دنبن جي قرباني بہ ڪيائون تہ ننڍڙي جي جهنڊ لهرائڻ جو حڪم بہ ڏنائون. اها جهنڊ "بياض" قبيلي جي هڪ آزاد ڪيل غلام ابو هِنۡد بَيَاضيءَ لاٿي، جنهن کانپوءِ سرور ڪائنات ﷺ جن فرمايو تہ "انهن لٽل وارن کي چانديءَ ۾ تور ڪرڻ کانپوءِ اها چاندي غريبن ۾ ورهائي وڃي ۽ پوءِ انهن وارن کي زمين ۾ پوريو وڃي."

ڪن عبارتن مان سُڌ پوي ٿي تہ ننڍڙي تي نالو بہ ستين ڏينهن ئي رکيو ويو، پر صحيح روايت اهائي آهي تہ نالو ڄمڻ واري رات ئي رکيو ويو، جيئن مسلم شريف ۾ حضرت اَنَس رضہ کان روايت نقل ڪئي وئي آهي.

---

(١) اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ١ ص ٢٢. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ٦٨. روضة الاحباب "جمال الدين بخاري" ج ١ ص ٣٢١.

(٢) حضرت ابراهيم جي ڄمڻ جا واقعات هيٺين ڪتابن تان نقل ڪيا ويا آهن.

صحيح بخاري "ڪتاب الجنائز" ج ١ ص ٢٢٦. صحيح مسلم "ڪتاب الفضائل" ج ۴ ص ٧٦. فتح الباري "ابن حجر" ج ٣ ص ١٣٥، ارشاد الساري "قسطلاني"، اسد الغابہ "ابن الاثير". ج ١ ص ٣٨. البدايہ والنهايہ "ابن حجر" ج ٢ ص ٣٧۴. سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ١١ ص ٢١. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ١١٨. روضة الاحباب "سيد جمال الدين" ج ١ ص ۴٢٨.

* هن سال حضرت اِبْرَاهِيمْ رضہ کي جنهن دائيءَ ڄڻايو ان جو نالو سلميٰ رضہ ٻڌايو ويو آهي، جيڪا پاڻ ڪريم ﷺ جن هٿان آزاد ڪيل غلام "اَبُوْ رَافِع رضہ" جي گهر واري هئي.

ٻار جي ڄمڻ ڪانپوءِ سَلْميٰ رضہ اها خبر پنهنجي گهر واري ابورافع رضہ کي ٻڌائي، جنهن وڃي اها خوشخبري پاڻ ڪريمن ﷺ جي دربار ۾ پهچائي ۽ انهن مبارڪيءَ ۾ کيس هڪ غلام مليو، پر ان غلام جو نالو معلوم ٿي نہ سگهيو آهي.

* هن سال حضرت ابراهيم رضہ جي ڄمڻ ڪانپوءِ حضرت جبرئيل عليہ السلام جڏهن نبي آخر الزمان ﷺ جن جي خدمت ۾ آيو، تڏهن چيائين: "اَلسَّلَامُ عَلَيْکَ يَا اَبَا اِبْرَاهِيْمْ".

سَيِّدَه زَيْنَبْ رضہ جي وفات

* هن سال پاڻ ڪريم ﷺ جن جي نياڻي سَيِّدَه زَيْنَب رضہ گذاري ويئي، جيڪا رسول اڪرم ﷺ جن جي نياڻين ۾ سڀ کان وڏي هئي. سيده زَيْنَب رضہ نبوت کان ڏهہ ورهيہ اڳ ان وقت ڄائي، جڏهن سرور عالم ﷺ جن جي ڄمار ٽيهہ ورهيہ هئي. هن بيبي سڳوري سن اٺين هجريءَ جي شروعات ۾ ئي وفات ڪئي. (١)

* هن سال هڪ مشهور قول مطابق جيئن صحيح مسلم ۾ ڄاڻايو ويو آهي تہ سَيِّدَه زَيْنَب رضہ جي وفات ڪانپوءِ حضرت اُمّ عَطِيَّہ رضہ ۽ ٻيون عورتون جيڪي ميت کي غسل ڏياري رهيون هيون، انهن کي سرور عالم ﷺ جن فرمايو: "ميت کي غسل ڏيو ٽي دفعا، پنج دفعا، ست دفعا يا جيترو وڌيڪ اوهان چاهيو، اهڙي پاڻيءَ سان جنهن ۾ ٻير جا پن پيل هجن ۽ پوئين دفعي واري پاڻيءَ ۾ ڪافور بہ ملايو وڃي."

ان ڪانپوءِ جڏهن اهي عورتون غسل ڏيئي وانديون ٿيون، تڏهن ڪين پاڻ ڪريم ﷺ جن گوڏ ٻڌڻ لاءِ هڪ ڪپڙو ڏيندي فرمايو تہ اهو ميت کي ڍڪايو وڃي، جڏهن تہ هڪ ٻي روايت مان خبر پوي ٿي تہ اهو واقعو سَيِّدَه اُمّ ڪُلْثُوْمْ رضہ جي وفات جو آهي. (٢)

"سَرِيَّہ مُؤْتَہ جا واقعا" (٣)

* هن سال جماديٰ الآخرة جي مهيني ۾ "شام" جي سر زمين تي "سَرِيَّہ مُؤْتَہ" ۾ حضرت زَيْد بِن حَارِث ڪَلْبِي رضہ، حضرت جَعْفَر بن اَبُوْطَالِب هَاشِمي رضہ ۽ حضرت عبدالله رضہ بن ابي رَوَاحہ

---

(١) اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٥ ص ١٦٧ ـ ١٦٨، سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ١١ ص ٣١.

(٢) صحيح بخاري "ڪتاب الجنائز" ج ١ ص ٢١٨، فتح الباري "ابن حجر" ج ٣ ص ٩٩ ـ ١٠٠.

(٣) هن باب ۾ "سريہ مؤتہ" جا ڪجهہ واقعات بيان ڪيا ويا آهن، جن جا حوالا هيٺين ڪتابن ۾ ڏسي سگهجن ٿا. صحيح بخاري "ڪتاب المغازي" ج ٣ ص ٥٨، فتح الباري "ابن حجر" ج ٧ ص ٤١٢. المغازي "واقدي" ج ٢ ص ٧٥٥، سيرة ابن هشام ج ٤ ص ١٥. الطبقات الڪبريٰ "ابن سعد" ج ٢ ص ٩٧، البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٤ ص ٢٤١، شرح علي المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ٢ ص ٢٦٧، سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ٦ ص ١٤٤. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ٧٠، تاريخ طبري ج ٢ ص ٣١٨. زاد المعاد "ابن قيم" ج ٣ ص ٣٨١،الروض الانف "سهيلي" ج ٤ ص ٧٨. روضة الاحباب "سيد جمال الدين" ج ١ ص ٢٧٧.

اَنْصَارِيْ خَزْرَجِي شهادت ماڻي. اهڙو ذڪر اڳ سَرَايا واري باب ۾ "سَرِيَّہ مُؤْتَہ" جي احوال ۾ موجود آهي. جڏهن تہ حضرت جَعْفَر بِن اَبُوطَالِب رضہ جي اسلام قبول ڪرڻ ۽ حبشہ ڏانهن هجرت ڪرڻ جو ذڪر سن پنجين نبويءَ جي واقعات ۾ ٿي چڪو آهي.

* هن سال حضرت زَيْد رضہ، جُعْفَر رضہ ۽ عَبْدُالله رضہ ٽيئي ڄڻا جڏهن "مُؤْتَہ" جي ميدان ۾ شهيد ٿيا، تڏهن اها خبر مِني مرسل صلی الله علیہ وسلم جن پنهنجي صحابي سڳورن کي مديني ۾ ٻڌائي ڇڏي. جڏهن تہ "مُؤْتَہ" مديني کان اناويهن ڏينهن جي مفاصلي تي آهي، اهو رسول خدا صلی الله علیہ وسلم جن جو هڪ معجزو آهي.

* هن سال حضرت جَعْفَر بن اَبُوطَالِب رضہ جنهن "مُؤْتَہ" ۾ شهادت ماڻي، ان جي باري ۾ نبي ڪريم صلی الله علیہ وسلم جن فرمايو تہ "مون ڪيس ياقوت جا ٻہ پر ڏٺا، جن سان هو جنت ۾ ملائڪن سان گڏجي اڏامي رهيو هو."

* هن سال "سَرِيَّہ مُؤْتَہ" کانپوءِ حضرت جَعْفَر رضہ جي گهر عورتن جڏهن روڄ پِٽڪو شروع ڪيو، تڏهن هڪ شخص اها خبر وجي، نبي ڪريم صلی الله علیہ وسلم جن تائين پهچائي. اهو ٻڌي پاڻ سڳورن صلی الله علیہ وسلم فرمايو: "کين منع ڪريو"، جنهن کانپوءِ ان شخص کين منع ڪئي پر پوءِ بہ هنن اهو روڄ پٽڪو بند نہ ڪيو. ان تي نبي سائين صلی الله علیہ وسلم جن فرمايو: "سندن وات ۾ مٽي وجهو." اها حديث صحيح بخاري وغيره ۾ نقل ڪئي وئي آهي.

* هن سال "سَرِيَّہ مُؤْتَہ" کانپوءِ پاڻ ڪريم صلی الله علیہ وسلم جن حضرت خالد رضہ بن وليد کي "سيف الله" جو لقب عطا فرمايو. ڇو جو مسلمانن کي هن "سريہ" ۾ خدا تعاليٰ خالد رضہ بن وليد هٿان سوڀ عطا ڪئي هئي.

* هن سال حضرت جَعْفَر بِن اَبُوطَالِب رضہ کي رسول خدا صلی الله علیہ وسلم جن طرفان "طيار" جو خطاب ڏنو ويو، جنهن "سَرِيَّہ مُؤْتَہ" ۾ شهادت ماڻي.

عَتَّاب رضہ بن اَسِيْد جو مسلمان ٿيڻ

* هن سال "فتح مڪہ" واري زماني ۾ "عَتَّاب بن اَسِيْد" مسلمان ٿيو. جنهن کانپوءِ سرور ڪائنات صلی الله علیہ وسلم جن کيس نماز ۽ حج لاءِ مڪي ۾ خليفو مقرر ڪيو ۽ هن ئي سال حضرت "عَتَّاب رضہ" مسلمانن سان گڏجي حج ادا ڪيو. (١)

هَجَر جي مَجُوْسِيُن کان "جزيہ" جي وصولي

* هن سال پاڻ ڪريم صلی الله علیہ وسلم جن طرفان "هَجَر" جي مجوسين کان "جِزْيَہ" وصول ڪيو ويو. (٢)

حضرت سَوْدَه رضہ بابت فيصلو

* هن سال ام المؤمنين حضرت سَوْدَه بنت زَمْعَہ رضہ کي سندس پيريءَ سبب پاڻ ڪريم صلی الله علیہ وسلم

---

(١) اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٣ ص ٣٥٨ ـ ٣٥٩، الاصابہ "ابن حجر" ج ٢ ص ٤٥١.

(٢) تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ١١٦.

جن جڏهن طلاق ڏيڻ جو ارادو فرمايو، تڏهن هوءَ چوڻ لڳي: "اي خدا جا رسول ﷺ! منهنجي خواهش آهي تہ مان قيامت جي ڏينهن اوهان جي گهرواري ٿي اٿان، انڪري مونکي طلاق نہ ڏيو ۽ مان پنهنجي واري وارو ڏينهن ام المؤمنين سيده عائشہ صديقہ رضہ کي بخشش ڪريان ٿي." جنهن ڪري رسول انور ﷺ جن ڪيس طلاق ڏيڻ جو ارادو ترڪ ڪري ڇڏيو ۽ ان ڪانپوءِ پاڻ سڳورا ﷺ اهو ڏينهن حضرت عائشہ رضہ جي گهر گذاريندا هئا. (۱)

ڪَعْب بن زُهَيْر رضہ جو اسلام قبول ڪرڻ

* هن سال ڪَعْب بن زُهَيْر رضہ بن اَبُو سُلْمِيٰ بہ اسلام قبول ڪيو. ابوسُلميٰ جو نالو رَبِيْعَہ بن رِيَّاح آهي. (۲) حضرت ڪعب رضہ بابت هڪ ٻي روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ هن سن نائين هجري دوران اسلام قبول ڪيو، اها روايت وڌيڪ صحيح آهي، انڪري اڳتي سن نائين هجريءَ جي واقعات ۾ بہ انشاء الله تعاليٰ سندس احوال بيان ڪيو ويندو.

فَاطِمَہ بن ضَحَّاڪ جي شادي ۽ طلاق

* هن سال ذوالقعد جي مهيني ۾ نبي ڪريم ﷺ جن جي شادي فاطمہ بنت ضحاڪ ڪلبيءَ نالي هڪ عورت سان ٿي. شاديءَ ڪانپوءِ پاڻ ڪريم ﷺ جن جڏهن سندس ڏِجهو ويا تڏهن هوءَ چوڻ لڳي: "مان اوهان کان الله جي پناه گهران ٿي." اهو ٻڌي نبي انور ﷺ جن ڪيس فرمايو: "تو پناه گهري، هاڻي پنهنجن مائٽن ڏانهن موٽي وڃ." (۳)

مُلَيْڪَہ بنت ڪَعْب جي شادي ۽ طلاق

* هن سال رمضان مهيني جي پڇاڙيءَ تي پاڻ ڪريم ﷺ جن جي هڪ شادي مُلَيْڪَہ بنت ڪَعْب لَيْثِي ڪِنَانِي يا هڪ ٻئي قول مطابق "ڪنديءَ" سان ٿي، پر جيئن تہ فتح مڪہ جي موقعي تي نبي سڳوري ﷺ جن طرفان هن عورت جي پيءُ کي قتل ڪرڻ جو حڪم ڏنو ويو هو، جنهن ڪانپوءِ صحابي سڳورن ان کي قتل ڪيو هو، انڪري ڪجهہ عورتون ڪيس ڏوراپو ڏيندي چوڻ لڳيون تہ ڇا تون هڪ اهڙي شخص سان شادي پئي ڪرين جنهن تنهنجي پيءُ کي قتل ڪرايو. جنهن تي ان عورت بہ الله جي پناهگهري ۽ نبي سونهاري ﷺ جن ڪيس فارغ ڪري ڇڏيو. (۴)

---

(۱) شرح علي المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ۳ ص ۲۲۹ ـ ۲۲۸، تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ۲ ص ۱۱۸.
(۲) اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ۴ ص ۲۴۰، تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ۲ ص ۱۲۱. دلائل النبوة "بيهقي" ج ۵ ص ۲۰۷.
(۳) الاصابہ "ابن حجر" ج ۴ ص ۳۸۲، المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ۲ ص ۹۶، البدايہ والنهايہ ـ "ابن ڪثير" ج ۴ ص ۳۷۴.
(۴) الاصابہ "ابن حجر" ج ۴ ص ۴۱۰، تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ۲ ص ۹۶، سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ۱۱ ص ۲۳۰ ـ ۲۳۱.

حضرت محلم رضہ هٿان هڪ شخص جو قتل

* هن ئي سال مڪي جي فتح ٿيڻ کان ڪجهہ ڏينهن اڳ حضرت اَبُوقَتَادہ اَنْصَارِي رضہ جي اڳواڻي ۾ هڪ سريہ "بَطنِ اَضَم" ڏانهن اماڻيو ويو. هن سَرِيَّہ ۾ شامل صحابين ۾ حضرت مُحَلِّم رضہ بن جَثَّامَہ لَيْثِي رضہ بہ هو. هڪ موقعي تي بنو اشجع وارن مان عامِر بن اَضْبَط نالي هڪ شخص، مُحَلِّم ۽ سندس ساٿين کي اسلامي طريقي سان سلام ڪيو پر محلم رضہ پوءِ بہ ان کي ڪافر سمجهي قتل ڪري ڇڏيو. واپسيءَ تي جڏهن هي جماعت سيد الانبياء ﷺ جن جي خدمت ۾ پهتي تہ ان موقعي تي خدا تعاليٰ هيءَ آيت نازل فرمائي. (١)

يٰاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا اِذَا ضَرَبْتُمْ فِيْ سَبِيْلِ اللهِ فَتَبَيَّنُوْا وَلَا تَقُوْلُوْا لِمَنْ اَلْقٰى اِلَيْكُمُ السَّلَامَ لَسْتَ مُؤْمِنًا. (٢)

"اي ايمان وارؤ! جڏهن توهان جهاد لاءِ الله جي راهہ ۾ نڪرو تہ پوءِ پرک ڪريو ۽ جيڪو اوهان ڏانهن ايندي ئي سلام ڪري انکي نہ چئو تہ تون ايمان وارو نہ آهين."

ٽن برگزيده هستين جو مسلمان ٿيڻ

* هن سال صفر جي مهيني ۾ حضرت عَمْرو رضہ بن اَلْعَاص بن وَائِل سَهْمِيّ، حضرت خَالِد رضہ بِن وَلِيْد بِن مُغِيْرَہ مَخْزُوْمِي ۽ حضرت عُثْمَان رضہ بِن اَبُوطَلْحَہ عَبْدَرِي جحمي ٽيئي ڄڻا مديني شريف آيا ۽ نبي سڳوري ﷺ جن جي هٿ مبارڪ تي اسلام جي بيعت ڪيائون. (٣) مسلمان ٿيڻ کان ٻہ مهينا پوءِ حضرت خَالِد رضہ بِن وَلِيْد "سَرِيَّہ مُؤْتَہ" ۾ ڀرپور دفعو ڀرو ورتو، باقي اها ڳالهہ صحيح نہ آهي تہ "مُؤْتَہ" کان اڳ بہ هن جهاد ۾ حصو ورتو هو. مٿين ٽنهي صحابين جي مسلمان ٿيڻ بابت ڪيترين ئي روايتون ملن ٿيون، جن مان ڪن روايتن ۾ سندن مسلمان ٿيڻ سن ستين هجريءَ جي آخر ۾ تہ ڪن ۾ وري سن پنجين هجري ٻڌايو ويو آهي. ڪن راوين جو خيال آهي تہ حضرت خَالِد رضہ سن ڇهين هجريءَ جي آخر ۾ "حُدَيْبِيَّہ" کانپوءِ يا وري سن ستين هجريءَ ۾ "غَزْوَہ خَيْبَر" کان اڳ مسلمان ٿيو هو.

انهن مان ڀرپور روايت جنهن ۾ هن واقعي جو سال اٺين هجري ۽ مهينو صفر ٻڌايو ويو آهي، صحيح بہ آهي ۽ ان تي اڪثريت جو اتفاق بہ آهي.

---

(١) الطبقات الڪبريٰ "ابن سعد" ج ٢ ص ١٠١، تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ٧٦. سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ٦ ص ١٩٠، روضة الاحباب "جمال الدين بخاري" ج ١ ص ٢٨٨. عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ٢ ص ٢٢٠، تاريخ طبري ج ٢ ص ٣١٨.

(٢) سورة النساء پاره ٥ آيت ٩٤.

(٣) البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ۴ ص ٢٣٦ - ٢۴٠. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ٦٥. روضة الاحباب "سيد جمال الدين" ج ١ ص ٢٧٥.

مکي جي فتح کانپوءِ هجرت جو حڪم رد ڪيو ويو

* هن سال مکي جي فتح کانپوءِ اهو حڪم رد ڪيو ويو، جنهن مطابق مکي کان مديني ڏانهن هجرت ڪرڻ ديني فرض هو. (١)

يمن کان هڪ وفد جو اچڻ

* هن سال يمن جي هڪ ڳوٺ "صُدَاءِ" کان پندرهن ڄڻن جو هڪ وفد حضرت زياد بن حارث صدائي رضہ جي اڳواڻيءَ ۾ پاڻ ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ پهتو ۽ سندن هٿ مبارڪ تي اسلام جي بيعت ڪرڻ بعد هو سڀيئي پنهنجي ڳوٺ واپس وريا ۽ اتي دين لاءِ ڪافي ڪم ڪيائون، تانجو حجة الوداع جي موقعي تي سندن ڳوٺ مان هڪ سؤ مسلمان اچي پاڻ سڳورن ﷺ سان گڏيا. (٢)

حضرت عداء رضہ بن خالد جو مسلمان ٿيڻ

* هن سال مکي جي فتح يا وري "غزوه حنين" کانپوءِ عداء رضہ بن خالد بن ربيعہ عامري اسلام قبول ڪيو. هي اهو شخص آهي جنهن کي نبي اڪرم ﷺ جن طرفان هڪ "دستاويز" لکي ڏنو ويو هو (٣) جنهن جو مضمون هن ريت هو:

"هيءَ اها شيءِ آهي، جيڪا خريد ڪئي عداء بن خالد سيدنا محمد رسول الله ﷺ کان. هيءَ هڪ مسلمان جي ٻئي مسلمان کان خريداري آهي."

اهو متن ان ريت ئي ترمذي، نسائي ۽ ابن ماجہ ۾ نقل ڪيو ويو آهي ۽ اهوئي صحيح بہ آهي.

امام بخاريءَ وري "ڪتاب البيوع" ۾ اها روايت هن ريت نقل ڪئي آهي. (٤)

"هيءَ اها شيءِ جيڪا خريد ڪئي سيدنا محمد رسول الله ﷺ عداء بن خالد کان."

هاڻي ان روايت ۾ يا تہ خريدار ۽ وڪرو ڪندڙ جا نالا مٽجي ويا آهن يا وري خريد ۽ وڪري جي لفظي فرق جو خيال نہ رکيو ويو آهي. "عمدة القاري" ۾ "علامہ عيني" ٻڌائي ٿو تہ اهو سودو ڪنهن غلام يا ٻانهي جو ٿيو هو. (٥)

شين جي مهانگائي ۽ پاڻ ڪريمن ﷺ جو فرمان

* هن سال جڏهن شيون مهانگيون ٿي ويون، تڏهن ماڻهن اچي عرض ڪيو: "اي الله جا رسول ﷺ! اسان لاءِ اگهہ مقرر ڪريو." جنهن تي پاڻ ڪريم ﷺ جن جواب ڏنو تہ "اها ڳالهہ الله تعاليٰ جاتي ٿو ۽ اگهہ ان جي طرفان ئي مقرر ڪيا ويندا آهن، مهانگائي ۽ سستائپ ان جي ئي هٿ ۾ آهي."

---

(١) صحيح بخاري "ڪتاب المغازي" ج ٣ ص ٦٥.

(٢) سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ٦ ص ٣٤٩ ـ ٣٥٠. دلائل النبوة "بيهقي" ج ٥ ص ٣٥٥ ـ ٣٥٧.

(٣) اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٣ ص ٣٨٩.

(٤) صحيح بخاري "ڪتاب البيوع" ج ٢ ص ٧.

(٥) عمدة القاري "بدر الدين عيني" ج ١١ ص ١٩٢.

سَهْل رضہ بن بَيْضَاء جي وفات

* هن سال حضرت سَهْل رضہ بن بَيْضَاء گذاري ويو، جنهن جي نماز نبي انور ﷺ جن مسجد ۾ پڙهائي. (١)

بُوْرَان جو تخت نشين ٿيڻ

* هن سال جڏهن ايران جو حاڪم قتل ٿيو، تڏهن اتان جي ماڻهن سندس ڌيءَ "بُوْرَان" کي پنهنجو حاڪم بڻايو، جنهن تي نبي اڪرم ﷺ جن فرمايو: "اها قوم ڀلائي نہ ماڻيندي جنهن پنهنجا ڪم ڪنهن عورت کي سونپيا." (٢)

بلقاء جي حاڪم جو موت

* هن سال "شام" جي سرزمين تي "حَارِث بِن اَبُوْ شمر غَسَّانِي" ڪفر جي حالت ۾ مري ويو، جيڪو "بلقاء" جو حاڪم هو. (٣)

يَمَامَہ جي سردار جو موت

* هن سال "يَمَامَہ" وارن جو سردار هَوْذَه بِن عَلِيّ حَنِفِيْ بہ ڪفر جي حالت ۾ مئو. اهو واقعو ان وقت جو آهي، جڏهن پاڻ ڪريم ﷺ جن مڪي شريف جي فتح ڪانپوءِ مديني واپس آيا. (٤)

مڪي جي فتح جا واقعات (٥)

* هن سال رمضان شريف جي مهيني ۾ رسول خدا ﷺ جن مڪي مبارڪ تي ڪاهہ ڪئي ۽

---

(١) سهل بن بيضاء بدري صحابي هو، ابن اسحاق طرفان سندس وفات جو سن نائين هجري ٻڌايو ويو آهي. "الاصابہ" ابن حجر ج ٢ ص ٩٠ ـ ٩١. "الاستيعاب" ابن عبدالبر عليٰ هامش الاصابہ ج ٢ ص ٩٣. وفاء الوفا "سمهودي" ج ٢ ص ٥٣٢.

(٢) صحيح بخاري "ڪتاب المغازي" ج ٣ ص ٩١.

(٣) تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ٣٩، عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ٢ ص ٢٥٥.

(٤) تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ٤٠.

(٥) هتي مڪي شريف جي فتح دوران، ان کان اڳ يا پوءِ جيڪي واقعات پيش آيا، انهن جا تفصيل بيان ڪيا ويا آهن، جن جا حوالا هيٺين ڪتابن ۾ ڏسي سگهجن ٿا.

صحيح بخاري "ڪتاب المغازي والسير" ج ٣ ص ٥٩. فتح الباري "ابن حجر" ج ٧ ص ٤١٨ کان ج ٨ ص ١٧ تائين. سيرة ابن هشام ج ٤ ص ٣٩. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٤ ص ٢٨٢. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ١ ص ٥٦٠. شرح عليٰ المواهب اللدنيۃ "زرقاني" ج ٢ ص ٤٨٨. تاريخ "طبري" ج ٢ ص ٣٢٣، "عيون الاثر" ابن سيد الناس ج ٢ ص ٢٢٣. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ٧٧. سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ٥ ص ٢٠٠. دلائل النبوة "بيهقي" ج ٥ ص ٥. روضة الاحباب ـ "سيد جمال الدين بخاري" ج ١ ص ٢٨٤. صحيح مسلم "ڪتاب الجهاد والسير" ج ٣ ص ١٧٠. الطبقات الڪبريٰ "ابن سعد" ج ٢ ص ١٠٢. المغازي "واقدي" ج ٢ ص ٧٨٠. زاد المعاد "ابن قيم" ج ٣ ص ٣٩٤. الروض الانف "سهيلي" ج ٤ ص ٩٥.

الله تعاليٰ جي فضل سان سنڌن هٿان مڪو فتح ٿيو. هيءَ هڪ تمام وڏي فتح هئي، جنهن جو وعدو رب تعاليٰ هنن لفظن ۾ ڪيو هو. اِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِيْنًا. (اسان اوهان کي سوڀ عطا ڪئي، چٽي سوڀ.)

هن ڪان اڳ "غزوات" واري باب ۾ هن فتح لاءِ نبي ڪريم ﷺ جن جي اسهڻ، مڪي ۾ پهچڻ، غزوه ڪانپوءِ مڪي کان واپس ٿيڻ جون تاريخون ۽ ٻيا سمورا واقعات بيان ٿي چڪا آهن.

* هن سال غزوه فتح مڪہ کان اڳ جو واقعو آهي تہ نبي سردار ﷺ جن اجان هن غزوه لاءِ نہ اُسهيا هئا تہ حضرت "حَاطِب بِن اَبُوبَلتَعہ" طرفان هڪ ڳجهو خط لکي مڪي جي قريش سردارن ڏانهن اماڻيو ويو، جنهن ۾ ڪين پاڻ ڪريم ﷺ جن طرفان هن "غزوه" لاءِ تياريءَ جو احوال لکيو ويو هو. پر اهو سرور ڪائنات ﷺ جن جو معجزو آهي جو جبرئيل عليہ السلام حضرت حَاطِب جي ان خط جي مڪي پهچڻ کان اڳ ئي اهو احوال اچي ڪين ٻڌايو. اهو خط "ساره" نالي هڪ عورت هٿان اماڻيو ويو هو، جيڪا قريش وارن جي ٻانهي هئي.

رسول آخر الزمان ﷺ جن کي جبرائيل طرفان جڏهن مٿيون اطلاع مليو، تڏهن اوڏيءَ مهل ئي حضرت علي رضہ، حضرت مِقدَاد رضہ ۽ حضرت زُبَيَر رضہ سان گڏ هڪ ٻئي شخص کي بہ ان عورت جي ڪڍ روانو ڪيائون ۽ ڪين ان عورت جا سمورا پار پتا بہ ڏسيائون ۽ اهو بہ ٻڌايائون تہ اها اوهان کي "روضہ خَاخ" (خَاخ، نالي هڪ باغ) ۾ ئي هٿ ايندي، جنهن ڪانپوءِ اهي صحابي سگورا روانا ٿيا ۽ "روضہ خَاخ" ۾ پهچي ڪيس اتي هٿ ڪيائون ۽ ڪانئس ان خط بابت پڇا ڳاڇا ڪيائون، پر هوءَ صفا نابري واري بيٺي. جنهن تي سيدنا علي ڪرم الله وجہ مٿس ترار ڪڍي بيٺو ۽ چيائينس تہ "جيڪڏهن اهو خط ڪڍين ٿي تہ واه نہ تہ تنهنجي جامہ تلاشي وٺي بہ اهو خط هٿ ڪبو." جنهن ڪانپوءِ ان عورت مٿي جي چوٽيءَ مان اهو خط ڪڍيو. اهڙيءَ ربت نبي انور ﷺ جن جو معجزو ظاهر ٿيو. بعد ۾ حضرت حَاطِب رضہ ان ڏس ۾ پنهنجو عذر پيش ڪيو ۽ پاڻ ڪريم ﷺ جن طرفان ڪيس معافي ملي ۽ مٿس ڪنهن بہ قسم جي سختي نہ ڪئي وئي.

* هن ئي سال مٿين واقعي جي باري ۾ رب پاڪ طرفان حضرت حَاطِب رضہ جي شان ۾ سوره ممتحنہ جي هيءَ آيت نازل ڪئي وئي.

يَاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا لَا تَتَّخِذُوْا عَدُوِّيْ وَعَدُوَّكُمْ اَوْلِيَاءَ.

"اي ايمان وارؤ! نہ بڻايو دوست منهنجي ۽ پنهنجي دشمن منجهان."

* هن ئي سال حَاطِب رضہ بن ابو بَلتَعہ جي خط واري واقعي وقت نبي پاڪ ﷺ جن بدر وارن جي فضيلت بابت ٻڌايو، يعني ان وقت جڏهن حضرت عُمر بن خَطَّاب رضہ حضرت حَاطِب رضہ جي باري ۾ چيو تہ "اي خدا جا رسول ﷺ! مونکي موڪل ڏيو تہ هن منافق جي سسي ڌڙ کان ڌار ڪري ڇڏيان."

ان جي جواب ۾ خدا جي سچي رسول ﷺ جن فرمايو: "اي عمر! جيئن تہ حَاطِب رضہ بدر ۾ ڀهرو وٺي چڪو آهي، ۽ تون اهو بہ ڄاڻين ٿو تہ الله تعاليٰ بدر وارن کي جاچي ڏٺو آهي ۽ ڪين ٻڌايو آهي تہ "اوهان جيڪي بہ چاهيو عمل ڪريو مون اوهان کي بخشي ڇڏيو آهي." اها روايت امام

بخاري پنهنجي "صحيح" ۾ نقل ڪئي آهي. ان ڪانسواءِ حضرت جَابِر رضہ کان هڪ مرفوع روايت امام احمد پنهنجي "مسند" ۾ نقل ڪئي آهي تہ "جن بدر ۾ بهرو ورتو انهن مان ڪوبہ دوزخ ۾ داخل نہ ڪيو ويندو."

* هن سال مڪي جي فتح کان اڳ حضرت عَبَّاس رضہ بن مِرْدَاس بن اَبُوعَامِر سُلَمِيّءَ بہ اسلام قبول ڪيو، جيڪو مشهور جوڌو ۽ مقبول شاعر هو.

* هن سال جڏهن اسلامي لشڪر مڪي ڏانهن وڃي رهيو هو تہ نبي اڪرم ﷺ جن طرفان رستي ۾ اعلان ڪرايو ويو تہ هن سفر ۾ جيڪو مسلمان روزو رکڻ چاهي تہ اهو ڀلي روزو رکي ۽ جيڪڏهن ڪو نہ رکڻ چاهي تہ اهو ڀلي نہ رکي، ۽ سفر پوري ٿيڻ کانپوءِ اوترا روزا ٻين ڏينهن ۾ پورا ڪري، ۽ ان کانپوءِ بہ امام الانبياء ﷺ ۽ سندن صحابي سڳورا روزا رکندا آيا، تانجو هي قافلو جڏهن مڪي کان ٻن مرحلن جي پنڌ تي "ڪَدِيْد" نالي ڳوٺ ۾ پهتو، جيڪو قُدِيد ۽ عسفان جي وچ تي آهي، تڏهن پاڪ ڪريم ﷺ جن پاڻ بہ روزو رکڻ ڇڏيو ۽ پنهنجي صحابي سڳورن کي بہ انهن ڪرڻ جو حڪم ڏنائون تہ جيئن مقابلي لاءِ سندن قوت قراري رهي. ان کانپوءِ ڪنهن بہ روزو نہ رکيو، تانجو رمضان پنهنجي پڄاڻيءَ تي پهتو. انهن ئي اِمام بخاريءَ روايت ڪئي آهي، جيڪا "المواهب اللدنيہ" ۾ قسطلانيءَ بہ نقل ڪئي آهي. البت "شرح عليٰ المواهب" ۾ "زَرْقَانِي" ان ڳالهہ جو واڌارو ڪيو آهي تہ "جيتوڻيڪ مسلمان مڪي ۾ رمضان جي وچين ڏهاڪي پوري ٿيڻ کان اڳ پهتا هئا پر جيئن تہ ڪين طائف ۽ حنين جي تياري بہ ڪرڻي هئي ۽ ڪجهہ ٻيا سرايا بہ موڪلڻا هئا، انڪري هنن اتي قيام جي نيت نہ ڪئي هئي ۽ نماز بہ قصر پڙهندا هئا. ان سبب ڪري هنن رمضان جا باقي روزا نہ رکيا.

* هن سال مڪي ڏانهن ويندي رستي ۾ ڪَدِيْد ۽ عُسْفَان پهچڻ کان اڳ جڏهن نبي انور ﷺ جن سج کي غائب ٿيندي ڏٺو، تڏهن حضرت بلال رضہ کي چيائون: "هتان وڃي اسان لاءِ پاڻيءَ ۾ ستو ملائي ڪٺي آءِ." ان تي بلال وراڻيو تہ "اڃان سج جي روشني باقي آهي." ان کانپوءِ پاڻ سڳورن ﷺ ٻيهر بہ دفعا ساڳي ڳالهہ ورجائي ۽ حضرت بلال رضہ ٻئي دفعا ساڳيو ئي جواب ڏنو. ان تي سرور ڪائنات ﷺ جن اوڀر طرف اشارو ڪندي فرمايو: "جڏهن هن پاسي کان رات چڙهي تہ ان وقت روزو کولڻ کپي." اها روايت صحيح بخاريءَ ۾ حضرت عبدالله بن اوفيٰ رضہ کان نقل ڪئي وئي آهي.

* هن سال ساڳي ئي سفر ۾ هڪ هنڌ امام الانبياء ﷺ جن ڏٺو تہ ماڻهن جو هڪ ميڙ هڪ شخص مٿان ڇانورو ڪري بيٺو آهي. ان تي پاڪ ڪريم ﷺ جن پڇا ڪئي تہ "هي ڇا آهي؟" ماڻهن جواب ڏنو: "هي شخص روزي سان هو، جيڪو گرمي وڌي وڃڻ سببان منجهي ويو آهي." ان تي ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جن فرمايو: **"لَيْسَ مِنَ الْبِرِّ الصِّيَامُ فِي السَّفَرِ"** ، "سفر ۾ روزو رکڻ ڪا نيڪي نہ آهي." اها روايت صحيح بخاري وغيره ۾ نقل ڪئي وئي آهي، جڏهن تہ عبدالرزاق پنهنجي جامع ۾ ۽ امام احمد پنهنجي "مسند" ۾ اها روايت هنن لفظن ۾ نقل ڪئي آهي:

"لَيْسَ مِنَ امْبِرِّ امْصِيَامُ فِي امْسَفَرِ"

يعني هن روايت ۾ ٽن جاين تي "لام" جي جاءِ تي "ميم" ڏنو ويو آهي. جيڪو شخص منجهي

ويو ان جو نالو "قَيْسِ عَامِري" ، ڪُنيت "اَبُوسرايڪ" ٻڌائي وڃي ٿي آهي، جيئن "قسطلاني" ارشاد الساري ۾ ڄاڻايو آهي.

* هن سال پاڻ ڪريم ﷺ جن جو چاچو حضرت عَبَّاس بن عبدالمطلب رضہ به پنهنجي ٻارن ٻچن سميت هجرت جي ارادي سان مڪي کان مدينې ڏانهن ان وقت روانو ٿيو، جڏهن امام الانبياء ﷺ جن اڃا غزوه فتح مڪ لاءِ نه اسهيا هئا. سيدنا عَبَّاس رضہ جي اسلام بابت چيو وڃي ٿو ته هو غزوه بدر کانپوءِ ٻي هجري دوران ئي اسلام قبول ڪري چڪو هو، جڏهن ته هڪ ٻي روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي ته هو هن ئي سال مسلمان ٿيو هو، جنهن کانپوءِ هو پنهنجي گهر ٻار سوڌو مدينې ڏانهن هجرت جي ارادي سان روانو ٿيو. ڪن جو خيال آهي ته اها روايت ئي صحيح آهي، جيئن اڳ به بيان ٿي چڪو آهي. بهرحال حضرت عباس رضہ هن ئي سال سگهرو مدينې روانو ٿيو ۽ رستي ۾ جڏهن "جحفہ" يا وري "ذوالحليفہ" وٽ پهتو ته اتي سندس ملاقات سرور عالم ﷺ جن سان ٿي، جيڪي "فتح مڪہ" جي ارادي سان مدينې کان هلي اتي پهتا هئا، پوءِ حضرت عباس رضہ اتان پاڻ ڪريم ﷺ جن سان گڏجي "غزوه فتح" لاءِ پنتي موٽيو. باقي پنهنجي ٻارن ٻچن کي مدينې موڪليائين، يعني هي سيني کان آخري مهاجر هو، جنهن کي رسول اڪرم ﷺ جن فرمايو: چاچا سائين اوهان جي هجرت به ائين ئي آخري هجرت آهي، جيئن منهنجي نبوت آخري نبوت آهي.

* هن سال "غَزْوَه فتح" لاءِ مڪي ڏانهن ويندي سيد الانبياء ﷺ جن جڏهن "ابواء" وٽ پهتا ته سندن ملاقات سيدنا اَبُوسُفْيَان بِن حَارث بن عَبْدُالْمُطَّلِب رضہ سان ٿي، جيڪو پاڻ سڳورن ﷺ جو سؤٽ به هو ته ٿڃ شريڪ ڀاءُ به هو. ڇو جو هن به "حَلِيْمَہ سَعْدِيَہ رضہ" جو کير پيتو هو. هن موقعي تي حضرت ابوسفيان رضہ سان گڏ سندس پٽ جَعْفَر بِن اَبُوسُفْيَان رضہ به ساڻ هو، پوءِ ٻئي پيءُ پٽ اتي ئي مسلمان ٿيا.

اَبُوسُفْيَان رضہ نالي هيءَ هستي ان ابوسفيان کان الڳ آهي، جيڪو مُعَاوِيہ رضہ جو پيءُ هو ۽ سندس نالو اَبُوسُفْيَان بن حرب آهي، جنهن جو ذڪر اڳتي اڃي رهيو آهي. اهو نسبي لحاظ کان اموي هو، جڏهن ته هي هاشمي آهي. بهرحال ٻنهي شخصيتن ۾ فرق آهي، جيڪو ڪنهن کان به ڳجهو نه آهي.

* هن ئي سال مسلمان ٿيڻ کان اڳ حضرت ابوسفيان بن حارث رضہ پنهنجي سؤٽ سيدنا علي بن ابوطالب رضہ کي چيو: "مان ڪهڙي منهن سان نبي انور ﷺ جن جي آڏو وڃان ۽ اسلام جي ڳالهه ڪريان، جڏهن ته مان ماضيءَ ۾ کين هيتريون ساريون تڪليفون ڏئي چڪو آهيان."

سيدنا علي رضہ کيس جواب ۾ چيو ته "تون به اهوني چؤ جيڪو حضرت يوسف عليہ السلام کي سندس ڀائرن چيو هو."

قَالُوْا تَاللهِ لَقَدْ اٰثَرَكَ اللهُ عَلَيْنَا وَاِنْ كُنَّا لَخَاطِئِيْنَ. (١)

"چيائون خدا جو قسم! بيشڪ الله تعاليٰ توهان کي اسان تي فضيلت بخشي آهي ۽ سچ پچ اسان گنهگار هئاسون."

(١) سورة يوسف آيت ٩١ پاره ١٣.

پوءِ هن انهن ني اچي چيو، جنهن جي جواب ۾ رحمت للعالمين ﷺ جن فرمايو:

لَا تَثْرِيْبَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ يَغْفِرُ اللهُ لَكُمْ وَهُوَ اَرْحَمُ الرَّاحِمِيْنَ. (١)

"اوهان تي اڄ ڪا ميار نه آهي، الله شل اوهان کي معاف ڪري. هو سڀني مهربانن کان وڌيڪ مهربان آهي."

* هن سال ساڳئي ني سفر دوران واٽ تي پاڻ ڪريم ﷺ جن جڏهن "سقيا" ۽ "عرج" جي وچ تي پهتا ته اتي ڪين عَبْدُالله بن اَبُو اُمَيَّہ مَخْزُوْمِي رضہ گڏيو، جيڪو ام المؤمنين سيده ام سلمہ رضہ جو پيئيتو ڀاءُ هو. سندس ماءُ جو نالو عَاتِڪہ بِنت عَبْدُالْمُطّلِب هو، جڏهن ته سيده ام سلمہ رضہ جي ماءُ جو نالو عَاتِڪہ بِنت عَامِر بن قَيْس فراسي آهي.

عَبْدُالله بن اُمَيَّہ اتي مسلمان ٿيڻ جو ارادو ظاهر ڪيو ۽ جيئن ته هو پاڻ ڪريم ﷺ جن ۽ ٻين مسلمانن سان سخت دشمني رکندڙ هو، ان ڪري نبي انور ﷺ جن ان کي ٽارڻ جي ڪوشش ڪئي، هي اهو ساڳيو شخص آهي، جنهن سرور عالم ﷺ جن کي چيو هو: "اسان اوهان تي تيستائين ايمان نہ آڻينداسون، جيستائين اوهان اسان لاءِ زمين ۾ چشما نہ جاري ڪندا يا جيسين اوهان وٽ انگور ۽ کارڪن جا باغ نہ هوندا." ۾ پوءِ سندس ڀيڻ سَيِّدَه اُمّ سَلَمَہ جڏهن نبي انور ﷺ جن کي هن لاءِ پارت ڪئي تہ پوءِ پاڻ سڳورا ﷺ راضي ٿي ويا ۽ عَبْدُالله رضہ سندن ئي هٿ تي اسلام جي بيعت ڪئي ۽ سچيءَ دل سان مسلمان ٿيو.

"سُقْيَا" هڪ وڏي واهڻ جو نالو آهي، جيڪو مڪي ۽ مديني جي وچ تي "فُرُع" جي پسگردائيءَ ۾ هو ۽ مديني کان ڇئن مرحلن جي مفاصلي تي هو.

"فُرُع" بہ هڪ وڏي واهڻ جو نالو آهي ۽ اهو بہ مديني کان ڇئن مرحلن جي پنڌ تي آهي، جيئن غزوات واري باب ۾ بيان ٿي چڪو آهي.

* هن سال مڪي کان ٽي شخص نبي انور ﷺ جن کان مڪي وارن لاءِ امان گهرڻ لاءِ نڪتا. هوڏانهن سرور ڪائنات ﷺ جن بہ "غزوه فتح مڪہ" لاءِ مديني کان هلي جڏهن "مرالظهران" وٽ پهتا، تڏهن اهي ٽيئي شخص اتي ساڻن مليا. اهي هئا مُعَاوِيَہ جو پيءُ اَبُوسُفْيَان صخر بن حرب، ام الْمُؤْمِنِيْن سَيِّدَه خَدِيْجَةُ الْكُبْرٰي رضہ جو ڀائٽيو حَكِيْم بن حِزَام ۽ بديل بن ورقا خزاعي.

"مر الظهران" ۾ انهن ٽنهي پاڻ ڪريم ﷺ جن جي روبرو حضرت عباس بن عبدالمطلب رضہ جي هٿ تي مڪي جي فتح کان هڪ ڏينهن اڳ اسلام قبول ڪيو.

"مَرّ الظَّهْرَان" نالي هي ماڳ مڪي کان هڪ مرحلي جي مفاصلي تي آهي، جنهن کي اڄ ڪلهه "وَادِيْ فَاطِمَہ" جي نالي پنيان جاتو وڃي ٿو. اها نسبت فاطمة الزهراء رضہ سان نہ آهي، پر بعد ۾ ان نالي سان اها ڪا ٻي عورت ٿي گذري آهي.

* هن سال مڪي جي فتح کان اڳ پاڻ ڪريم ﷺ جن طرفان مڪي وارن کي امان ۽ پناهہ عطا ڪئي ويئي. ان لاءِ شهر جي گهٽي گهٽيءَ ۾ اهڙو اعلان ڪرايو ويو، جنهن ۾ ٻڌايو ويو تہ "جيڪو

(١) سوره يوسف آيت ٩٢ پاره ١٣.

بيت الله ۾ داخل ٿيو اهو پناهہ ۾ آهي. جيڪو ڪعبي جي غلاف کي جهلي بيٺو اهو پناهہ ۾ آهي. جيڪو ابوسفيان جي گهر ۾ پهتو ان لاءِ بہ پناهہ آهي. جيڪو پنهنجي گهر جا دروازا بند ڪري اندر ويهي رهيو ان کي بہ پناهہ آهي ۽ جنهن پنهنجا هٿيار ڦٽا ڪيا اهو بہ پناهہ ۾ آهي. اهڙو اعلان اَبُوسُفْيَان صَخْرَ بن حَرْب پاڻ ڪري رهيو هو، جنهن ۾ مٿين پنجن شرطن مان جيڪو بہ ماڻهو ڪوبہ شرط قبول ڪندو تہ اهو امان ۾ رهندو. باقي پندرهن ماڻهو اهڙا هئا جن لاءِ اها رعايت نہ هئي، جيئن هيٺ بيان ڪيو وڃي ٿو.

* هن سال سرور ڪائنات ﷺ جن مڪي جي ڪافرن مان پندرهن ڄڻن جي قتل جو حڪم ڏنو. منجهائن نوَ مرد هئا، جن جي باري ۾ چيو ويو تہ ڪٿي جتي ڏسو تہ اتي ئي پورو ڪريو. انهن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا:

١. عِڪْرِمَہ بن اَبُوجَهْل ٢. عَبْدُالله بن سَعْد بن اَبُو سَرْح ٣. هَبَّار بن اَسْوَد ۴. ڪَعْب بن زُهَيْر بن اَبُوسُلْمي مـــزني جيڪو قصيده بَانَتْ سُعَاد جو خالق هو ۵. عَبْدُالله بن خَطَل ٦. مِقْيَس بن صُبَابَہ ٧. حُوَيْرَث بن نُقَيْد ابن قُصَيّ ٨. وَحْشي بن حَرْب ٩. حَارِث بن طُلَاطِلَہ خُزَاعي.

باقي ڇهہ عورتون هيون، جن جا نالا آهن:

١. هِنْد بِنت عُتْبَہ جيڪا اَبُوسُفْيَان جي زال هئي. ٢. سَارَہ جيڪا عَمْرو بن هاشِم قُرَشِيءَ جي ٻانهي هئي. اها ساڳي عورت آهي، جيڪا پاڻ ڪريم ﷺ جن جي فتح مڪي لاءِ مديني مان اُسهڻ کان اڳ حَاطِب بن اَبُوبَلْتَعَہ جو خط پهچائڻ مڪي وڃي رهي هئي.

٣. قَـرِيْبَہ يا قُرَيْبَہ ۴. فَـرْتَـنَا، اهي ٻئي ڄڻيون عَبْدُالله بن خَطَل جون ٻانهيون هيون ۽ سرور عالم ﷺ جن جي باري ۾ توهين آميز ڪلام ڳائينديون هيون.

۵. ارنب ٦. ام سَعْد، اهي ٻئي بہ ابن خَطَل جون ٻانهيون هيون. ان ڪانپوءِ مٿين مردن مان پنجن ڄڻن اسلام قبول ڪيو، جن جا نالا آهن:

١. عِڪْرِمَہ ٢. اِبن اَبُوسَرْح ٣. ڪَعْب بن زُهَيْر ۴. هَبَّار ۵. وَحْشي.

مٿين عورتن مان وري هند بنت عتبہ ۽ فَرْتَنَا اسلام قبول ڪيو. جڏهن تہ سَارَہ جي باري ۾ اختلاف آهي، ڪن جو چوڻ آهي تہ هوءَ مسلمان ٿي هئي ۽ ڪن جو چوڻ آهي تہ ڪفر جي حالت ۾ قتل ٿي. باقي ڇئن مردن ۽ ٽن عورتن کي ڪفر جي حالت ۾ ئي قتل ڪيو ويو.

* هن سال نبي آخر الزمان ﷺ جن فتح لاءِ جڏهن مڪي ۾ داخل ٿيا تہ "الثَّنِيَّةُ الْعُلْيَا" واري پاسي کان آيا. اها جاءِ حَجُوْن ۽ مَعْلَاة جي وڇهڙائيءَ ۾ آهي. ان وقت پاڻ سڳورن ﷺ جي مٿي مبارڪ تي ڪاري رنگ جي پڳ ۽ هٿ مبارڪ ۾ بہ ڪاري رنگ جو ئي جهنڊو هو. بدن مبارڪ تي لوهہ جي زره پهريل هئي ۽ مٿي مبارڪ تي لوهي ٽوپ بہ هو. پاڻ پنهنجي ڏاچيءَ "قَصْوَاء" تي سوار هئا ۽ سندن اڳيان پويان حضرت ابوبڪر صديق رضہ ۽ اُسَيْد بن حُضَيْر رضہ ويٺل هئا. باقي سندن جسم مبارڪ تي احرام نہ هو.

سرور ڪائنات ﷺ جن جيئن ئي مڪي ۾ داخل ٿيا تہ ماڻهن جي آڏو سورة الفتح ۽ اذا جاءَ

نصر الله جي تلاوت قراء ت سان شروع ڪيائون.

مٿين روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي ته پاڻ ڪريم ﷺ جن جي مٿي مبارڪ تي ڪاري پڳ ٻه هئي ته لوهي ٽوپ ٻه. انهن ٻنهي روايتن کي جمع ڪندي هينئن چئي سگهجي ٿو ته پاڻ سڳورن ﷺ لوهي ٽوپ جي مٿان پڳ مبارڪ ٻڌي هوندي يا وري ائين ٿي سگهي ٿو ته نبي انور ﷺ جن پهريان لوهي ٽوپ پائي مڪي ۾ داخل ٿيا هوندا ۽ وري ٿوري دير ڪانپوءِ ڪاري پڳ ٻڌي هونداءُن يا وري ان جي ابتڙ يعني پهريان پڳ ٻڌل هوندي ۽ پوءِ وري لوهي ٽوپ پاتو هونداءُن، پوءِ جنهن راوي جيڪا حالت ڏٺي آهي هن اهائي بيان ڪئي آهي.

* هن سال رسول خدا ﷺ جن خَالِد رضہ بن وَلِيْد جي اڳواڻيءَ ۾ مسلمانن جي لشڪر کي اماڻيو ته اهي مڪي ۾ هيناهين واري پاسي کان داخل ٿين. اتي خالد رضہ ۽ سندس ساٿين جو ڪافرن سان دوبدو مقابلو ٿيو، جنهن ۾ ڪافرن کي شڪست نصيب ٿي. سندن چوويهہ يا اٺاويهہ ماڻهو مارجي ويا، جڏهن ته مسلمانن جي لشڪر مان ٻه ماڻهو شهيد ٿيا. انهن مان هڪ هو اَبُوصَخْر حُبَيْش رضہ بن خالد خزاعي جيڪو حضرت اُمِّ مَعْبَد بنت خَالِد خزاعيہ رضہ جو ڀاءُ هو، جنهن وٽ مديني ڏانهن هجرت ڪندي پاڻ سڳورا ﷺ ترسيا هئا ۽ ٻيو هو ڪُرْز بن جَابِر فِهْرِي.

حنفي عقيدي وارا ان ڳالهہ جا قائل آهن ته مڪو شريف طاقت جي زور تي فتح ٿيو هو، نه ڪي صلح سان. ان ڪري مٿيون واقعو سندن ان ڳالهہ جو ثبوت پيش ڪري ٿو. جڏهن ته ان جي برعڪس شافعي عقيدي وارا وري ان ڳالهہ جا قائل آهن ته مڪو مبارڪ صلح سان فتح ٿيو هو. سندن دليل اهو آهي ته پاڻ ڪريم ﷺ جن جنهن پاسي کان پاڻ داخل ٿيا ان طرف وري ڪوبہ جنگ جهيڙو نه ٿيو هو.

* هن سال جڏهن مڪو فتح ٿيو تڏهن نبي اڪرم ﷺ جن اتان جي مشهور محلي خيف بني ڪِنَانہ ۾ ترسيل هئا، جنهن کي "اَبْطَح" ۽ "مُحَصَّب" بہ چيو ويندو آهي ۽ اتان پوءِ هر نماز وقت ڪعبة الله شريف ۾ ايندا هئا. جڏهن ته هڪ ٻي روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي ته ان وقت پاڻ سڳورا ﷺ حضرت اُمِّ هَانِي رضہ جي گهر ترسيل هئا، جيڪو مڪي شريف جي مٿانهين پاسي کان هو.

مٿين ٻنهي روايتن کي هيئن گڏي سگهجي ٿو ته پاڻ ڪريم ﷺ جن ته مٿين جڳهہ "خيف" ۾ ئي ترسيا هئا پر هڪ ڏينهن ام هانيءَ جي گهر آيا، جتي غسل ڪري پوءِ چاشت جي نماز ادا ڪئي هئائون.

* هن سال "غَزْوَه فَتْحِ مَڪہ" جي موقعي تي پاڻ ڪريم ﷺ جن جي هٿان هڪ معجزو ان وقت ظاهر ٿيو، جڏهن پاڻ سڳورن ﷺ صرف اشاري سان اتي رکيل بُتن کي ڪيرايو.

امام الانبياء ﷺ جن جڏهن مڪي پهتا ۽ مسجد الحرام ۾ داخل ٿيا، تڏهن ڪعبة الله جي طواف ڪرڻ جو ارادو ڪيائون پر ان وقت ڪعبي جي چوڌاري ٽي سؤ سٺ بُت رکيل هئا، جن کي پتل سان جَڙيو ويو هو. انهن ۾ سڀني کان وڏي بُت جو نالو "هُبُل" هو، جيڪو ڪعبي جي آڏو بيهاريو ويو هو، جڏهن ته "اِسَاف" نالي بت "صَفَا" تي ۽ "نَائِلَہ" نالي بت "مَرْوَه" تي موجود هئا، جن جي آڏو ماڻهو قرباني ڪندا هئا. پاڻ سڳورا ﷺ جڏهن اتي پهتا ته ان وقت سندن هٿ مبارڪ ۾ هڪ ڪمان هئي، جنهن جي ڇهنب سان هرهڪ بُت طرف اک جو اشارو ڪندا رهيا، ۽ زبان مبارڪ سان

هيئين آيت بہ پڙهندا رهيا:

جَآءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ اِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوْقًا. (١)

"حق اچي ويو ۽ باطل مٽجي ويو، باطل تہ آهي ئي مٽجڻ وارو."

جنهن سان سمورا بُت بنا ڇهڻ جي مُنهن ڀر اچي پٽ تي پيا.

هاڻي ڪعبي جي ڇت تي وچي هڪ وڏو بت باقي بچيو، جنهن جو نالو "خزاعة" هو. اهو بُت پتل جو ٺهيل هو ۽ لوهہ جي ميخن سان ڇت ۾ ڪتل هو، ان لاءِ نبي انور ﷺ جن سيدنا علي رضہ کي چيو تہ "ڪعبي جي پرسان ويهو." جنهن تي سيدنا علي رضہ اتي ويٺا ۽ پوءِ نبي آخرالزمان ﷺ جن سندن ڪلهن تي چڙهيا پر نبوت جو بار کڻڻ سيدنا علي رضہ لاءِ ڳرو هو، جنهن ڪانپوءِ ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جن پاڻ ڪعبي جي پرسان ويٺا ۽ حضرت علي سائينءِ رضہ جن کي فرمايائون: "هاڻي تون چڙهہ." هن دفعي سيدنا علي رضہ سرور ڪائنات ﷺ جن جي مبارڪ ڪلهن تي چڙهي بيٺا ۽ پوءِ ڇت جي مٿان بيٺل بُت کي اتان ڪڍي ڪٽي پٽ تي سٽيائون تہ اهو ڀڄي ٽڪر ٽي ويو.

* هن ئي سال انهن وڏن بتن کي ڀڃڻ ڪانپوءِ نبي انور ﷺ جن حڪم ڏنو تہ ڪعبي مان بيا بہ سمورا بت ٻاهر ڪڍيا وڃن. پوءِ ائين ئي ڪيو ويو. جنهن ڪانپوءِ پاڻ ڪريم ﷺ جن ڪعبة الله ۾ اندر داخل ٿيا.

* هن سال جڏهن ڪعبي مان ٻين بتن کي ڪڍيو ويو تہ انهن سان گڏ اتي حضرت ابراهيم خليل الله ۽ سندس پٽ سيدنا اسماعيل عليهم الصلواة و السلام جن جون بہ تصويرون بہ رکيل هيون، جيڪي ڪافرن ٺاهيون هيون ۽ انهن جي هٿن ۾ تير ڏنا ويا هئا، جن ڪان ڍارن جو ڪم ورتو ويندو هو ۽ ڪافر انهن ڍارن وسيلي ورهاست ڪندا هئا. پوءِ انهن تصويرن کي بہ اتان ڪڍيو ويو، جنهن تي نبي انور ﷺ جن فرمايو: "انهن ڪافرن تي خدا جي مار پوي، ڇو جو خدا جو قسم! ڪين اها خبر هئي تہ انهن ٻنهي هستين ڍارن وسيلي ڪڏهن بہ ورهاست نہ ڪئي هئي."

* هن سال مڪي جي فتح واري ڏينهن تي پاڻ سڳورن ﷺ انهن بُتن کي بہ ڀڃڻ جو حڪم ڏنو، جيڪي مڪي جي رهاڪن وٽ سندن گهرن ۾ رکيل هئا.

* هن سال "فتح مڪہ" واري موقعي تي رسول انور ﷺ جن ڪجهہ سرايا اماڻيا تہ اهي مڪي جي چوڌاري موجود بتن کي بہ ڀڃن تہ انهن ماڻهن جي خلاف بہ جهاد ڪن جن اڃان اسلام قبول نہ ڪيو هو.

* هن سال مڪي جي فتح واري ڏينهن سرور عالم ﷺ جن حضرت بلال رضہ کي حڪم ڏنو تہ اهو ڪعبي جي مٿان چڙهي ڇت تي اذان چوي ۽ پوءِ حضرت بلال رضہ ائين ئي ڪيو. اهڙو واقعو هن کان اڳ بہ "عُمْرَةُ الْقَضَاء" جي موقعي تي بہ پيش آيو هو.

* هن سال جڏهن مڪو مبارڪ فتح ٿيو تہ ان جي ٻئي ڏينهن تي مٺي مرسل ﷺ جن هڪ پر مغز خطبو ڏنو، جنهن جي وچ ۾ ڪجهہ احڪام بہ ٻڌايا ويا. جن ۾ فرمايائون تہ بيشڪ الله تعاليٰ

---

(١) سورة "بني اسرائيل" آيت ٨١ پاره ١٥.

جڏهن کان زمين ۽ آسمان کي پيدا ڪيو تڏهن کان وٺي قيامت تائين مڪي جي "حرم" ۾ ڪنهن کي بہ اجازت نہ ڏني آهي تہ اهو اتي ڪو خون وهائي يا اتان جي ڪنهن وڻ کي وڍي. مون کان اڳ بہ ڪنهن کي اهڙي اجازت نہ ملي ۽ مون کانپوءِ بہ ڪنهن لاءِ اهين ڪرڻ جائز نہ ٿيندو. هن خطبي ۾ ٻين بہ ڪيترين ئي ڳالهين جو ذڪر ڪيو ويو، جن جا تفصيل "سيرة شاميہ" وغيره ۾ ڏنا ويا آهن.

* هن سال جنهن ڏينهن مڪو فتح ٿيو اهو جمعي جو ڏينهن ۽ رمضان شريف جي اوڻويهين تاريخ هئي. اهو قول وڌيڪ صحيح آهي. ان ڏينهن رسول اڪرم ﷺ جن طواف ڪيو ۽ ڪعبي جي چوڌاري ست ڦيرا ڏنائون ۽ ماڻهن جي گوڙ سبب "حجر اسود" جو استلام ان لٺ سان پئي ڪيائون، جيڪا ان وقت سندن هٿ مبارڪ ۾ هئي.

اهو طواف عمري جي نيت سان نہ پر ثواب خاطر ڪيو ويو. ڇو جو ان وقت پاڻ سڳورن ﷺ کي احرام ٻڌل نہ هو. طواف پورو ڪري پوءِ "مقام ابراهيم" تي اچي بہ رڪعتون طواف جون ادا ڪيائون. اتان پوءِ وري "زمزم" جي کوهہ تي آيا، جتان پاڻي بہ پيتائون ۽ وضو بہ سارايائون.

* هن سال "فتح مڪہ" واري ڏينهن تي پاڻ سڳورا ﷺ جڏهن ڪعبي ۾ داخل ٿيا تہ عثمان بن طَلْحَہ بِن اَبُوطَلْحَہ عَبْدِرِيْ جهمي کان ڪعبي جي ڪنجي گهريائون. جنهن تي عُثْمَان ٻڌايو تہ "اها ڪنجي منهنجي ماءُ وٽ آهي." سندس ماءُ جو نالو سُلاَفَہ بنت سَعِيْد اَنْصَارِيہ اَوْسِيہ ٻڌايو ويو آهي. پوءِ عثمان پنهنجي ماءُ وٽ آيو ۽ کانئس ڪنجي گهريائين تہ هن ڪنجي ڏيڻ نہ چاهي، پر عثمان کانئس زوريءَ ڪنجي کسي اچي حضور انور ﷺ جن جي حوالي ڪئي. جنهن کانپوءِ امام الانبياء ﷺ جن پنهنجي مبارڪ هٿن سان الله جي گهر جو دروازو کوليو ۽ اندر ٻہ رڪعتون نماز ادا ڪيائون ۽ پوءِ وري ٻاهر نڪري ٻہ رڪعتون بيت الله جي آڏو پڻ ادا ڪيائون.

فائده: ڪن راوين جو قول آهي تہ هجرت کانپوءِ رسول ڪريم ﷺ جن هڪ دفعو ئي بيت الله ۾ اندر داخل ٿيا ۽ اهو فتح مڪہ جي موقعي تي ٿيو ۽ ان کانپوءِ حجة الوداع جي موقعي تي ۽ ٻئي ڪنهن بہ موقعي تي وري بيت الله ۾ اندر نہ ويا. جڏهن تہ علامہ تقي فاسي [1] پنهنجي تاريخ ۾ جنهن

---

(١) نائين صديءَ جو ٻي بدل عالم، مؤرخ، محدث، فقيه ۽ سوانح نگار جنهن جو نالو محمد بن احمد بن علي بن محمد بن محمد فاسي مڪي مالڪي، لقب تقي الدين ۽ ڪنيت ابوالعباس ۽ ابوعبدالله آهي. هن سن ٧٧٥ هجريءَ ڌاري مڪي مڪرم جي هڪ معزز سيد گهراڻي ۾ جنم ورتو.

علامہ فاسيءَ پنهنجي تعليم جي شروعات مڪي شريف کان ئي ڪئي، جتي عبدالرحمٰن بن ابوالخير حسنيءَ کان هن علم ٻرايو جيڪو سندس ڀيءُ جو سؤٽ هو. ان سان گڏ تاج بهرام زين خلف ۽ وانوغي وغيره سندس ڀيا استاد هئا. جن سيني کيس "فتويٰ" توڙي تدريس جي اجازت ڏني هئي پر سندس طبيعت اڃان سير نہ ٿي هئي، جنهنڪري علم جي تڪميل لاءِ هن اسلامي دنيا جا سمورا تعليمي مرڪز گهميا ۽ ان دؤر جي نامور عالمن وٽان علم حاصل ڪيو.

ان سلسلي ۾ سڀ کان پهريان هو پنهنجي امڙ سان گڏجي مديني شريف پهتو، جتي سندس مامو محب الدين نويري اتان جو قاضي هو.

مديني ۾ هن علم قراءت، اربعين نووي ڪتاب الاشارات وغيره پڙهيا. جنهن کانپوءِ وري هو مڪي موٽي آيو ۽ ڪجهہ وقت هن مڪي ۾ درس تدريس جو ڪم ڪيو پر سندس اندر ۾ جيڪا علم جي اڃ هئي، ان کيس هتي آرام سان ويهڻ

جو نالو "تحصيل المرام في تاريخ بلد الحرام" آهي، لکي ٿو تہ "مٿين قول مان مراد آهي تہ مني مرسل ﷺ جن جي بيت الله ۾ هڪ دفعو داخل ٿيڻ تي تہ سمورا متفق آهن، باقي ٻي ڪنهن موقعي تي داخل ٿيڻ وارين روايتن بابت مختلف رايا آهن.

اڳتي هلي هو لکي ٿو تہ نبي انور ﷺ جن ڪعبي ۾ اندر جملي چار ڀيرا داخل ٿيا. جنهن جو ذڪر اسانکي ملي ٿو. انهن مان پهريون ڀيرو "عمرة القضاء" جي موقعي تي، ٻيو ڀيرو مڪي جي فتح مهل، ٽيون ڀيرو فتح مڪہ جي ٻئي ڏينهن تي، جيئن حضرت اسامہ بن زيد رضہ کان روايت احمد بن مَنيع ۽ دارقطنيءَ نقل ڪئي آهي. باقي چوٿون ڀيرو "حجة الوداع" جي موقعي تي ٻڌايو وڃي ٿو. اها روايت ام المؤمنين سيده عائشہ صديقہ رضہ کان امام احمد، ابودائود، ترمذي ۽ ابن ماجہ وغيرها

نہ ڏنو ۽ ٧٩٧ هجريءَ ڌاري هن ان دور جي عظيم علمي مرڪز مصر ڏانهن منهن ڪيو. هتي پهچي هن وقت جي مجيل امامن وٽان حديث توڙي فقه ۾ ڪمال حاصل ڪيو. سندس استادن ۾ بُلقيني، تنوخي، ابن مُلَقن، هيثمي ۽ زين الدين عراقيءَ سان گڏ مريم بنت ازرعيءَ جو نالو بہ شامل آهي، جنهن ڪانپوءِ هو دمشق پهتو، جتي ابوهريره ذهبي ابن ابوالمجد ۽ خديجه بنت سلطان کان هن فيض پرايو. پوءِ وري هو بيت المقدس ويو جتي علي شهاب بن علانيءَ جو شاگرد ٿي رهيو ۽ ڪسبِ ڪمال جي سلسلي ۾ سندس آخري منزل يمن هئي، جتي هو ٨٠٥ هجريءَ ڌاري پهتو. ان دور ۾ يمن بہ اسلامي تعليم جو وڏو مرڪز هو. علامہ فاسيءَ هتي رهي ابن حيدر دهقلي، ابن عياش دمشقي وغيره وٽان تخصص حاصل ڪيو، جنهن ڪانپوءِ ٨٠٧ هجريءَ ڌاري هو جڏهن مڪي واپس پهتو تہ ڪيس اتي مالڪي فقه وارن جو قاضي مقرر ڪيو ويو ۽ ان دور ۾ اهڙو ٻيو ڪوبہ ماڻهو ڪونہ هو جيڪو علم فضل ۾ سندس مقابلو ڪري.

فقہ جي لحاظ کان جيتوڻيڪ هو مالڪي فقہ جو پيروڪار هو پر قدرت سندس دل کي هر تعصب کان پاڪ ڪيو هو ۽ هر فقہ جا پوئلڳ وٽانئس فيض حاصل ڪندا هئا. سندس شاگردن ۾ شاقعين جو تعداد تمام گهڻو آهي.

علامہ فاسيءَ پنهنجي زندگيءَ جو ڪافي حصو مڪي ۾ گذاريو. انڪري مڪي شريف سان محبت ۽ مڪي جي تاريخ بابت سندس معلومات تمام گهڻي هئي، اهوئي سبب هو جو سندس تصنيفات ۽ تاليفات ۾ گهڻا ڪتاب مڪي شريف جي متعلق ٿي آهن. جيڪي سَنَد جي حيثيت رکن ٿا. سندس خاص ڪتاب هيٺيان آهن:

١. شفاء العزام في باخبار البلد الحرام .
٢. العقد الثمين في تاريخ البلد الامين.
٣. عجالة القريٰ في تاريخ امرّ القريٰ.
٤. تحصيل المرام في تاريخ البلد الحرام.
٥. تحفة الكرام باخبارالبلد الحرام هي شفاء الغرام جو اختصار آهي.

ان ڪانسواءِ ڪيترن مشهور ڪتابن جا ذيل ۽ اختصار بہ لکيائين، جيڪي هيٺ ڏجن ٿا:

ذيل سير اعلام النبلاء ذهبي.
ذيل علي التقييد ابن نقطہ.
اختصار حياة الحيوان دِميري وغيره.

آخري عمر ۾ سندس نظر ٻيهجي ويئي، جنهنڪري معذور ٿي گهر ۾ ويهي رهيو، پر پوءِ بہ جڏهن علم جو ڪو طالب وٽس ايندو هو تہ ان کي مايوس نہ ڪندو هو.

علامہ فاسيءَ سن ٨٣٢ هجريءَ ڌاري مڪي شريف ۾ وفات ڪئي.

نقل ڪئي آهي، جنهنجي "ترمذي" طرفان تصحيح بہ ڪئي ويئي آهي. ان بابت "فاسيءَ" جو خيال آهي تہ "عمرة القضاء" واري روايت صحيح نہ آهي، باقي ٽن ٻيرن واريون روايتون صحيح آهن، جڏهن تہ "فتح مڪہ" جي ڏينهن داخل ٿيڻ واري روايت تي سمورا منفق آهن. (١)

* هن سال پاڻ ڪريم ﷺ جن ارادو ڪيو تہ ڪعبة الله جي ڪنجي عثمان يا سندس والده کي واپس نہ ڪئي وڃي، ڇو جو ڪنجي ڏيڻ ويل پوڙهيءَ سختي ڪئي هئي، ان موقعي تي رب پاڪ طرفان هيٺين آيت نازل ڪئي ويئي.

اِنَّ اللهَ يَاْمُرُكُمْ اَنْ تُؤَدُّوا الْاَمَانَاتِ اِلٰى اَهْلِهَا. (٢)

"بيشڪ الله تعاليٰ اوهان کي حڪم ڪري ٿو تہ اوهان امانتون سندن وارثن کي واپس ڪريو."

ان کانپوءِ رسول رحمت ﷺ جن اها ڪنجي ڪين موٽائي ڏني ۽ فرمايائون تہ"وٺو اي بنو طلحہ! هاڻي اها ڪنجي هميشہ اوهان وٽ رهندي."

* هن ئي سال جڏهن سرور عالم ﷺ جن ڪنجي ان جي اصلوڪن مالڪن کي موٽائي ڏني تہ اوڏيءَ مهل ئي عُثْمَان رضہ بن طَلْحَہ جحميءَ اسلام قبول ڪيو ۽ ساٿس گڏ سندس ماءُ بہ مسلمان ٿي. هڪ روايت ۾ ائين بہ ٻڌايو ويو آهي، پر جمهور جي راءِ اها آهي تہ عثمان "فتح مڪہ" کان اٽڪل ڇهہ مهينا اڳ صفر جي مهيني ۾ ئي مسلمان ٿي چڪو هو، جيئن هن ئي فصل ۾ هن کان اڳ بيان ٿي چڪو آهي.

* هن سال "فتح مڪہ" جي موقعي تي شَيْبَہ رضہ بن عُثْمَان بِن اَبُوطَلْحَہ بن عَبْدُالْعُزي عَبْدرِي حجبيؓ بہ اسلام قبول ڪيو، جيڪو عُثْمَان بِن طَلْحَہ جو سوٽ هو. ڪن جو چوڻ آهي تہ "شَيْبَہ" هن کانپوءِ "حنين" جي موقعي تي مسلمان ٿيو هو. انهن ٻنهي روايتن کي هن ريت بہ گڏي سگهجي ٿو تہ "شيبہ"فتح مڪہ واري ڏينهن تي ئي مسلمان ٿيو هجي ۽ حنين واري زماني تائين سندس ايمان ۾ پختگي آئي هجي.

* هن ئي سال جو واقعو آهي تہ ڪعبي جي ڪنجي جيڪا مٺي مرسل ﷺ جن ان جي مالڪن کي موٽائي ڏني تہ ان کانپوءِ اها ڪنجي سڄي ڄمار حضرت عُثْمَان بِن طَلْحَہ بِن اَبُوطَلْحَہ رضہ جي هٿ رهي، تانجو سندس وفات جو وقت آيو تہ ان کان اڳ هن اها ڪنجي پنهنجي سوٽ شَيْبَہ رضہ بن عُثْمَان بِن اَبُوطَلْحَہ جي حوالي ڪئي، جيڪا اڄ سوڌو "بَنُوشَيْبَہ" وارن جي هٿ ۾ آهي.

* هــن سال "فتح مڪہ" وارن ڏينهن ۾ حُيـَي ابن جاريہ ثقفي بہ اسلام قبول ڪيو (٣) جيڪو بنو زهره وارن جو ساٿاري هو. هو حضرت ابوبڪر صديق رضہ جي خلافت تائين زنده هو ۽ "جنگ يمامہ" ۾ ٻهرو ورتائين، جتي کيس شهادت نصيب ٿي.

---

(١) تحصيل المرام في تاريخ بلد الحرام.

(٢) "سورة النساء" آيت ٥٨ پاره ٥.

(٣) ابن الاثير ۽ ڪن ٻين اهو نالو حُيـَي بن حارثہ بہ لکيو آهي، جڏهن تہ طبريءَ سندس نالي ۾ هڪ "ي" ڏئي "حي" لکيو آهي. هن صحابي سڳوري جنگ يمامہ ۾ شهادت ماڻي.
اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٢ ص ١٠١.

* هن سال فتح مڪ واري زماني ۾ سيد الانبياء ﷺ جن جي حڪم سان حرم پاڪ جي نئين سر حدبندي ڪئي وئي ۽ ان ڪم مٿان تميم رضہ بن اسيد بن عبدالعزيٰ خزاعي نالي صحابي کي مقرر ڪيو ويو.

* هن سال "غَزْوَةُ الْفَتْح" واري سفر ۾ پاڻ ڪريم ﷺ جن سان ٻہ ٻيبيون سڳوريون ساڻ هيون، جن مان هڪ سيده ام سلمہ رضہ ۽ ٻي حضرت مَيْمُوْنَہ رضہ هئي.

* هن سال "فتح مڪ" واري زماني ۾ "اَبُوْقُحَافَہ" بہ اسلام قبول ڪيو. جيڪو حضرت ابوبڪر صديق رضہ جو پيءُ هو ۽ سندس نالو عثمان رضہ بن عامر ٻڌايو ويو آهي. "اَبُوْقُحَافَہ" سندس ڪنيت آهي، ڇو جو "قُحَافَہ" نالي ڪيس هڪ نياڻي هئي، جيڪا سندس اولاد ۾ سڀ کان ننڍي هئي.

"اَبُوْقُحَافَہ" کي نبي اڪرم ﷺ جن جي خدمت ۾ سندن پٽ سيدنا ابوبڪر صديق رضہ وٺي آيو، جتي هن پاڻ ڪريم ﷺ جن جي هٿ تي اسلام قبول ڪيو.

* هن سال فتح مڪ جي موقعي تي حَارث رضہ بِن هَشَّام بن مُغِيْرَه مَخْزُوْمِي بہ مسلمان ٿيو. جيڪو ابوجهل جو سڳو ڀاءُ هو.

* هـــن سال فتـــح مڪ وارن ڏينهن ۾ وَحْشِيْ رضہ بن حَرْب بہ اسلام قبول ڪيو. جيڪو پاڻ سڳورن ﷺ جي چاچي سائينءَ حضرت حَمْزَه جو قاتل هو.

ڪن جو چوڻ آهي تہ "وَحْشِيْ" غَزْوَه طَائِف کانپوءِ مسلمان ٿيو هو.

* هن ئي سال ساڳئي موقعـــي تي حَڪِيْم رضہ بن حِزَام بن خويلد بہ اسلام قبول ڪيو. جيڪو ام الـمؤمنين سَيِّدَه خَدِيْجَةُ الْكُبْرِيٰ رضہ جو ڀائيٽيو هو. هن ئي فصل ۾ مٿي هڪ روايت ۾ نقل ڪيو ويو آهي تہ حضرت حَڪِيْم رضہ "فتح مڪ" کان هڪ ڏينهن اڳ "مَرُّ الظَّهْرَان" وٽ مسلمان ٿيو هو.

* هن ئي سال فتح مڪ جي موقعي تي هَشَّام، خَالِد، عَبْدُالله ۽ يَحْيٰ بہ اسلام قبول ڪيو. اهي چارئي حضرات حَڪِيْم رضہ بن حِزَام جا پٽ هئا. جيڪي پنهنجي پيءُ کانپوءِ مسلمان ٿيا ۽ ساڻن گڏ سندن ماءُ زَيْنَب رضہ بنت عوام بہ اسلام قبول ڪيو.

* هن سال فتح مڪ جي ئي موقعي تي اَبُو وَدَاعَة حَارث رضہ بِن عُمَيْرَه بِن سَعِيْد قُرَشِي سَهْمِي بہ اسلام قبول ڪيو. جيڪو مُطَّلِب بن اَبُو وَدَاعَہ سَهْمِي جو پيءُ هو ۽ سَيِّدنا عُمر بن خَطَّاب رضہ جي خلافت تائين زنده سلامت هو. هن ئي موقعي تي سندس پٽ مطلب بن ابو وداعہ بہ مسلمان ٿيو.

* هن ئي سال فتح مڪ جي موقعي تي اَبُوْجَهْم رضہ بن حُذَيْفَہ قُرَشِي عدوي بہ اسلام قبول ڪيو، جيڪو حضرت عبدالله بن عمر رضہ جو مائيٽو ڀاءُ هو. سندس نالي ۾ اختلاف آهي، ڪن سندس نالو "عبيد" تہ ڪن "عامر" ٻڌايو آهي. هي اهو ساڳيو صحابي آهي، جنهن کان "انبجاني" (١) چادر جو قصو صحيح بخاري وغيره ۾ بيان ڪيو ويو آهي.

* هن سال "فتح مڪ" واري دؤر ۾ يَعْلٰى رضہ بِن اُمَيَّہ تِمِيْمِيّ بہ مسلمان ٿيو. جيڪو قريش جو

---

(١) "انبجان" هڪ ڳوٺ جو نالو آهي، جتان جون گرم چادرون يا شالون ان دور ۾ مشهور هيون. جيڪي "انّ" مان ٺهيل هيون ۽ لسيون هونديون هيون، يعني انهن تي ڪو ڇاپي وغيره جو ڪم ٿيل نہ هوندو هو.
"النهايہ" "ابن الاثير" ج ١ ص ٣٧.

ساتاري هو، ڪيس "يَعْلِيٰ رضہ بن مُنِيہٰ" بہ سڏيو ويندو آهي. هن "طائف" "تبوڪ" ۽ "حنين" جي غزوات ۾ بهرو ورتو.

* هن ئي سال مڪي جي فتح کان اڳ عَبْدُالله رضہ بِن اَبُو رَبِيْعَہ بن مُغِيْرَہ قُرَشِي مَخْزُوْمِي بہ مسلمان ٿيو. جيڪو "عَيَّاشِ بِن اَبُو رَبِيْعَہ" جو ڀاءُ هو.

* هن سال "فتح مڪہ" وارن ڏينهن ۾ اَبُوشُرَيْح رضہ خُزَاعِي ڪَعْبِي مدني بہ اسلام قبول ڪيو ۽ مسلمان جي حيثيت سان "فتح مڪہ" ۾ بهرو ورتائين. سندس نالي ۾ اختلاف آهي، ڪجهہ راوين طرفان سندس نالو خُوَيْلد بن عَمْرو ٻڌايو ويو آهي تہ، ڪن طرفان ڪي ٻيا بہ نالا ٻڌايا ويا آهن.

* هن سال "فتح مڪہ" جي موقعي تي قريش قبيلي جي هڪ ٻانهي "سَارَہ" رضہ بہ اسلام قبول ڪيو. هيءَ ساڳئي عورت آهي، جيڪا مڪي جي فتح کان اڳ حاطب بن اَبُوبَلْتَعہ رضہ جو خط ڪٺي مڪي جي ڪافرن ڏانهن رواني ٿي هئي. سندس مسلمان ٿيڻ واري روايت ۾ اختلاف آهي، جيئن مٿي بيان ٿي چڪو آهي.

* هن سال ساڳئي موقعي تي اَبُو سَنَابِل رضہ بن بعلبڪ بن حَارِث قُرَشِي عَبْدرِي بہ اسلام قبول ڪيو. جيڪو شاعر بہ هو. سندس "سُبَيْعَہ اَسْلَمِيَّہ" نالي عورت سان نڪاح جو قصو صحيح بخاري وغيره ۾ بيان ڪيو ويو آهي.

* هن سال "فتح مڪہ" جي زماني ۾ عامر رضہ بن ڪريز بن ربيعہ بن حبيب بن عبد شمس عَبْشَمِيّ بہ اسلام قبول ڪيو. هي حضرت عَبْدُالله رضہ بن عامر قرشيءَ جو پيءُ هو.

* هن سال مڪي جي فتح واري موقعي تي رُڪَانَہ رضہ بن عَبْد يَزِيْد بن هَاشِم بِن عَبْدُالْمُطَّلِب بن عبد مَنَاف قرشي مُطلبي بہ مسلمان ٿيو، جيڪو قريش قبيلي وارن جو وڏو طاقتور پهلوان ۽ ڪُشتيءَ جو ڄاڻو هو. هو نبي اڪرم ﷺ جن سان بہ ڪُشتي ڪيڏيو هو ۽ پاڻ ڪريم ﷺ جن بہ يا ٽي دفعا ڪيس ڊسيو هو. ان ڪُشتيءَ جا تفصيل وڏن ڪتابن ۾ ڄاڻايا ويا آهن.

* هن سال فتح مڪہ وارن ڏينهن ۾ سُهَيْل رضہ بن عَمْرو بن عَبْد شَمْسِ بن عَبْدُوْدٌ قُرَشِي عَامِري بہ اسلام قبول ڪيو، جنهن جو شمار مڪي جي وڏن ماڻهن ۾ ٿيندو هو. هي اهو شخص آهي، جنهن "حُدَيْبِيَّہ" واري صلح نامي لکڻ وقت پاڻ ڪريم ﷺ جن کي روڪيو هو تہ صلح نامي ۾ محمد "رسول الله ﷺ" نہ لکيو وڃي ۽ پوءِ سُهَيْل جي گذارش قبول ڪندي پاڻ ڪريمن ﷺ حڪم ڏنو هو تہ ان جاءِ تي "مُحَمَّد بِن عَبْدُالله ﷺ" لکيو وڃي. ان واقعي جا تفصيل صحيح بخاري وغيره ۾ ڏسي سگهجن ٿا.

ان ڪانپوءِ ان ساڳئي سُهَيْل رضہ کي رب تعاليٰ فتح مڪہ جي موقعي تي اسلام جي نعمت سان نوازيو.

هن ئي سال مڪي جي فتح وقت ابو هاشم بن عتبہ بن رَبِيْعَہ قرشي عَبْشَمِيْ بہ مسلمان ٿيو جيڪو مُعَاوِيہ بن اَبُوسُفْيَان جو مامون، اَبُوحُذَيْفَہ بن عتبہ جو ڀاءُ ۽ مُصْعَب بن عُمَيْر جو مائيٽو ڀاءُ هو.

* هن سال فتح مڪہ جي موقعي تي عبد رضہ بن زَمْعَہ بن قَيْس بن عَبْد شَمْسِ قُرَشِي عَامِريءَ بہ اسلام قبول ڪيو. هي ام المؤمنين سيده سَوْدَہ بن زَمْعَہ رضہ جو ڀاءُ هو، جيئن ارشاد الساريءَ ۾ قسطلانيءَ ڄاڻايو آهي.

* هن ئي سال فتح مڪہ واري زماني جو واقعو آهي تہ ﻣﺜﻴﻦ صحابي عَبۡد بن زمعہ رضہ جو حضرت سَعۡد بن اَبِي وَقَّاص رضہ سان هڪ ٻار بابت تنازعو ٿي پيو، جيڪو زمعہ جي ٻانهيءَ ڪي ڄائو هو. اهو ٻار عَبۡد بِن زَمۡعَہ کي ڏيڪاريندي رسول الله ﷺ جن فرمايو. "ٻار ان جو ٿيندو جنهن جي ٿلهي تي ڄمي، باقي زانيءَ لاءِ پٿر آهن."

اهو قصو صحيح بخاريءَ ۾ تفصيل سان نقل ڪيو ويو آهي. جنهن ٻار بابت تنازعو ٿيو، ان جو نالو عبدالرحمٰن بن زَمۡعَہ ٻڌايو ويو آهي ۽ جنهن ٻانهيءَ هي ٻار ڄڻيو ان جو نالو قُرَيۡبَہ بِنت اُمَيَّہ بِن مُغِيۡرَہ آهي، جيئن "اسد الغابہ" وغيره ۾ ڄاڻايو ويو آهي. جڏهن تہ "شرح بخاري" ۾ قسطلاني لکي ٿو تہ ڪيس ان ٻانهيءَ جو نالو معلوم نہ ٿي سگهيو آهي.

* هن سال فتح مڪہ جي موقعي تي خُرَيۡم رضہ ابن فَاتِڪ بن اَخۡرَم اَسَدِيّ بہ اسلام قبول ڪيو جيڪو "اَسَد خُرَيۡمَہ" وارن مان هو ۽ سندس وار ڊگها هوندا هئا، پر حقيقت ائين آهي تہ خُرَيۡم ۽ سندس ڀاءُ "سَبۡرَہ بن فَاتِڪ رضہ هن کان گهڻو اڳ مسلمان ٿي چڪا هئا ۽ "غَزۡوَه بَدۡر" ۾ بہ بهرو ورتو هئائون.

هن ئي موقعي تي سندس پٽ اَيۡمَن بن خُرَيۡم بن فَاتِڪ جيڪو ان وقت اڃان نوجوان ڇوڪرو هو اهو بہ اسلام جي دائري ۾ داخل ٿيو هو.

* هن ئي سال "فتح مڪہ" واري زماني ۾ اَبُو وَاقِد لَيۡثِي رضہ بہ اسلام قبول ڪيو، جنهن جو تعلق لَيۡث ڪِنَانَہ وارن سان هو. سندس نالو حَارِث بن عَوۡفِ بن اَسِيۡد ٻڌايو ويو آهي. ڪن جو چوڻ آهي تہ اَبُو وَاقِد رضہ فتح مڪہ کان اڳ ئي مسلمان ٿي چڪو هو، باقي جيڪي چون ٿا تہ هو "غزوه بدر" ۾ شريڪ ٿيو تہ انهن جي ڳالهہ صحيح نہ آهي.

* هن سال جڏهن رسول انور ﷺ جن مڪي شريف جي فتح کان واندا ٿيا تہ ان موقعي تي عَتَّاب رضہ بن اُسَيۡد بن اَبُوالۡعِيۡص بن اُمَيَّہ قُرَشِي اموي مڪيءَ بہ اسلام قبول ڪيو هو. پلو مسلمان ثابت ٿيو، ۽ هن ئي سال رسول اڪرم ﷺ جن طرفان کيس مڪي جو والي بڻايو ويو ۽ پوءِ عتاب رضہ هن ئي سال ماڻهن سان گڏيو حج تي ويو، جيئن هن کان اڳ هن ئي فصل ۾ بيان ٿي چڪو آهي.

* هن ئي سال مڪي جي فتح وقت عَبۡدُالله رضہ بن زِبۡعَرِي بن قَيۡس قُرَشِي سَهۡمِيءَ بہ اسلام قبول ڪيو، جيڪو مشهور شاعر ٿي گذريو آهي. مسلمان ٿيڻ کان اڳ هو مني مرسل ﷺ جن سان سخت دشمني رکندو هو.

* هن سال ساڳئي موقعي تي عبدالله رضہ بن سَعۡد بن اَبُوسَرۡح بہ اسلام قبول ڪيو، جيڪو حضرت عُثۡمَان بن عَفَّان رضہ جو ٿڃ شريڪ ڀاءُ هو. هي شخص هن کان اڳ بہ مسلمان ٿيو هو ۽ پاڻ ڪريم ﷺ جن طرفان کيس وحي لکڻ جو ڪم بہ سونپيو ويو هو پر پوءِ هو دين تان ڦري ويو ۽ فتح مڪہ جي موقعي تي وري ٻيهر اسلام قبول ڪيائين ۽ پوءِ هو پنهنجي دين تي ثابت قدم رهيو.

* هن سال فتح مڪہ واري دور ۾ عُقۡبَہ رضہ بن حَارِث بِن عَامِر اَبُوسَرۡوَعَہ قُرَشِي نوفلي بہ اسلام قبول ڪيو هو. هي اهو ساڳيو شخص آهي، جنهن چوٿين هجريءَ ڌاري حضرت خُبَيۡب بن عَدِيّ رضہ

جهڙي جليل القدر صحابي سڳوري کي شهيد ڪيو هو پر پوءِ خدا تعاليٰ کيس هدايت ڏني ۽ فتح مڪ کان موت تي حق جي واٽ ورتائين. حضرت خبيب رضہ جي شهادت جو ذڪر سرايا واري باب ۾ گذري چڪو آهي.

* هن ئي سال مڪي جي فتح واري دور ۾ حويطب رضہ بن عبدالعزيٰ بن ابو قيس قرشي عامري بہ مسلمان ٿيو ۽ پوءِ مسلمانن سان گڏجي حنين توڙي طائف ۾ حصو ورتائين.

نبي ڪريم ﷺ جن طرفان کيس سؤ اٺ ڏنا ويا. هو پلو مسلمان ٿي رهيو.

* هن ئي سال فتح مڪ جي موقعي تي خالد رضہ بن اسيد بن ابوالعيص بن اميہ قرشي اموي بہ اسلام قبول ڪيو ۽ مسلمان ٿيڻ کانپوءِ ستت انهن ئي ڏينهن ۾ مڪي ۾ گذاري ويو. هي عتاب بن اسيد جو ڀاءُ هو، جنهن جو ذڪر مٿي ڪيو ويو آهي.

* هن سال انهن ئي ڏينهن ۾ "ام حڪيم" رضہ بہ ايمان آندو. سندس نالو بيضاء بنت حارث بن هشام مخزوميہ آهي. هي بيبي سڳوري عڪرمہ بن ابوجهل جي گهرواري بہ هئي تہ سؤٽ بہ. ڪجهہ ڏينهن کانپوءِ سندس مڙس "عڪرمہ" رضہ بہ سندس ئي هٿ تي اسلام قبول ڪيو.

* هن ئي سال فتح مڪ جي موقعي تي يا ان کان ڪجهہ وقت پوءِ صفوان رضہ بن اميہ بن خلف جُمَحي رضہ بہ اسلام قبول ڪيو. سندس پيءُ اميہ بن خلف "غزوه بدر" واري ڏينهن ڪفر جي حالت ۾ قتل ٿيو هو.

* هن ئي سال فتح مڪ وارن ڏينهن ۾ هبار رضہ بن اسود ۽ بديل رضہ بن ورقاء بن عبدالعزيٰ خزاعي بہ اسلام قبول ڪيو. جڏهن تہ ڪن جو چوڻ آهي تہ بديل رضہ ۽ سندس پٽ عبدالله رضہ بن بديل مڪي جي فتح کان هڪ ڏينهن اڳ "مر الظهران" وٽ مسلمان ٿيا هئا، جيئن مٿي ٻڌايو ويو آهي.

* هن سال هن ئي موقعي تي سُنَيْن رضہ بن فرقد ابو جمليہ بہ ايمان آندو. سندس تعلق ضمري يا ٻي قول موجب "سلمي" قبيلي سان ٻڌايو ويو آهي.

* هن سال فتح مڪ وارن ڏينهن ۾ عبدالله رضہ بن شخير ابومطرف عامري بہ مسلمان ٿيو. سندس تعلق عامر بن صَعْصَعَہ وارن سان هو.

* هن سال فتح مڪ واري موقعي تي مطيع رضہ بن اسود بن حارث عدوي بہ اسلام آندو. پهريان سندس نالو "عاصي" هو، پر پوءِ پاڻ ڪريم ﷺ جن اهو نالو بدلائي مٿس "مطيع" نالو رکيو. حجة الوداع جي موقعي تي هن ئي، رسول انور ﷺ جن جي مٿي مبارڪ کي پاڪي ڏني هئي.

* هن سال هن ئي موقعي تي حضرت ام هاني بنت ابوطالب رضہ بہ اسلام قبول ڪيو، سندس نالو "فاختہ" ٻڌايو ويو آهي.

* هن سال فتح مڪ جي موقعي تي معاويہ بن ابوسفيان صخر بن حرب صحابي قرشي اموي رضہ بہ پنهنجي پيءُ کان ڪجهہ ڏينهن پوءِ اسلام قبول ڪيو. ڪن جو چوڻ آهي تہ هو پنهنجي پيءُ کان گهڻو وقت اڳ "غزوه حديبيہ" کان پوءِ ئي ڳجهيءَ طرح ايمان آڻي چڪو هو، جنهن کي فتح مڪ جي موقعي تي ظاهر ڪيائين.

* هن سال ساڳئي موقعي تي يزيد بن ابوسفيان رضہ بہ اسلام قبول ڪيو، جيڪو معاويہ جو

پيٽتو ڀاءُ هو. هن جو شمار فاضل صحابين ۾ ٿيندو آهي. سندس ڪنيت ته "اَبُوالْحِڪَم" آهي. ڪيس "يَزِيْدُ الْخَيْر" جي نالي سان ياد ڪيو ويندو هو. ابوسفيان رضه جي اولاد ۾ سندس مان سڀ کان مٿانهون آهي.

* هن ئي سال فتح مڪه جي موقعي تي هند رضه بنت عتبه به اسلام قبول ڪيو جيڪا اَبُوْسُفْيَان رضه بن حَرْب جي زال ۽ مُعَاوِيَه رضه جي ماءُ هئي.

* هن سال فتح مڪه واري زماني ۾ ئي سرور عالم ﷺ جن حضرت ام هاني بنت ابوطالب رضه جي گهر آيا. جيڪا سيدنا علي رضه جي ڀيڻ هئي. پاڻ ڪريم ﷺ جن سندس گهر ۾ غسل به فرمايو ته چاشت جا نفل به ادا ڪيا.

* هن سال ساڳئي موقعي تي حضرت ام هاني رضه، سرور ڪائنات ﷺ جن وٽ آئي ۽ چيائين ته "اي الله جا رسول ﷺ! منهنجي امڙ ڄايو علي رضه انهن ٻن ڄڻن کي قتل ڪرڻ چاهي ٿو، جن جي مون سام ڪئي آهي." ان تي ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جن وراڻيو: "اي ام هاني، جيڪي تنهنجي سام پيا آهن اهي اسان جي به سام ۾ آهن." انهن ٻن شخص مان هڪ ته ابوجهل جو ڀاءُ حَارث بن هَشَّام مَخْزُوْمِي هو، جڏهن ته ٻيو شخص زُهَيْر بن اَبُو اُمَيَّہ بن مُغِيْرَه مَخْزُوْمِي هو، جيڪو ام المؤمنين سَيِّده اُمِّ سَلْمَہ رضه جو ڀاءُ هو. ان ڪانپوءِ مڪي جي فتح واري موقعي تي حَارث رضه ۽ زهير رضه ٻئي مسلمان ٿيا.

ڪن جو چوڻ آهي ته اهي ٻه ماڻهو جي حضرت ام هاني رضه وٽ سام پيا هئا، انهن منجهان هڪ ته سندس مڙس هُبَيْرَه بن ابو وَهْب مَخْزُوْمِي هو، جڏهن ته ٻئي جو نالو جعده بن هبيره ٻڌايو ويو آهي. پر اها روايت ضعيف آهي، ڇو جو هبيره مڪي جي فتح واري ڏينهن تي مڪي مان ڀڄي وڃي نجران پهتو ۽ هو پنهنجي ڪفر تي آخر تائين قائم رهيو، تانجو اتي ڪفر جي حالت ۾ ئي مري ويو. باقي جعده ان وقت تائين اڃان ٻار هو ۽ حضرت عليءَ رضه جهڙي هستي لاءِ مناسب نه هو ته ان جي قتل جو ارادو ڪري. ائين ئي حافظ ابن حجر "فتح الباري" ۾ ۽ "زرقاني" "شرح علیٰ المواهب" ۾ ڄاڻايو آهي.

* هن سال انهن ئي ڏينهن ۾ نبي سڳوري ﷺ عَبْدُالله بن خَطَل جي قتل جو حڪم ڏنو، ڇو جو هي شخص مسلمان ٿيڻ ڪانپوءِ پنهنجي دين تان ڦري ويو هو ۽ مني مرسل ﷺ جن متعلق گهٽ وڌ ڳالهائيندو هو ۽ پنهنجي ٻانهين کان به اهڙا شعر ڳارائيندو هو، جن ۾ پاڻ ڪريم ﷺ جن جي گهٽتائي بيان ڪيل هوندي هئي. رسول اڪرم ﷺ جن جڏهن سندس قتل جو حڪم ڏنو ته ڪيس ٻڌايو ويو ته "اي خدا جا رسول ﷺ! هو ته ڪعبة الله جي غلاف کي چنبڙيو پيو آهي، پاڻ سڳورن ﷺ فرمايو: "ڪيس قتل ڪيو وڃي." جنهن ڪانپوءِ ڪيس ان حالت ۾ قتل ڪيو ويو جو هو ڪعبي جي غلاف کي چنبڙيو پيو هو. جيئن هن فصل ۾ اڳ بيان ٿي چڪو آهي. باقي ان ڳالهه ۾ اختلاف آهي ته ڪيس ڪنهن قتل ڪيو؟ ان ڏس ۾ صحيح ڳالهه اها آهي ته هو اَبُو بُرْزَةُ اَسْلَمِيّ رضه هٿان قتل ٿيو.

* هن سال فتح مڪه واري زماني ۾ عُتْبَہ رضه ۽ مُعَتِّب رضه به مسلمان ٿيا. هي ٻئي اَبُولَهَب جا

پٽ هئا. ڪين نبي سائينءَ ﷺ جي صحبت بہ نصيب ٿي تہ "حُنَين" جي جهاد ۾ بہ حصو ورتائون.
ساڻن گڏ سندن ڀيڻ دُرَّہ رضہ بنت اَبُولَهَب بہ اسلام قبول ڪيو ۽ صحابيت جو درجو حاصل ڪيائين،
باقي سندن هڪ ڀاءُ "عُتَيْبَہ" هو، جنهن کي "شام" جي سرزمين تي "زرقاء" نالي ڳوٺ ۾ هڪ
شينهن ماري وڌو. هو نبي اڪرم ﷺ جن کي ستائيندو هو، تنهن تي پاڻ سڳورن ﷺ ڪيس پاراتو
ڏنو هو تہ "اي الله! هن کي ڪو ڪُتو کائي". هو پنهنجي پيءُ جي جيئري ئي ڪفر جي حالت ۾ مئو
هو. جيئن سندس پيءُ ابولهب بہ اڳتي هلي ڪفر جي حالت ۾ ئي قتل ٿيو.
* هن ئي سال فتح مڪہ جي موقعي تي نبي ڪريم ﷺ جن شراب، سوئر، مئل ڍور جي
گوشت ۽ ان جي چربيءَ جي وڪري کي حرام قرار ڏنو ۽ ان ڪانسواءِ پوپن جي مناٺيءَ کي بہ حرام
ڪيو ويو.
* هن سال "غزوه فتح مڪہ" جي موقعي تي رسول خدا ﷺ جن مڪي شريف ۾ اٽڪل ارڙهن
يا سترهن راتيون ترسيا ۽ ان عرصي ۾ قصر نماز پڙهندا رهيا.
* هن سال "فتح مڪہ" ڪانپوءِ رسول الله ﷺ جن ڏنو تہ ماڻهو ٽولن جا ٽولا ٿي الله جي دين ۾
داخل ٿي رهيا آهن ۽ اسلام عرب تي ڇانئجي رهيو آهي ۽ اها "فتح مبين" مڪمل ٿي ويئي. الله
تعاليٰ پنهنجي دين ۽ نبيءَ ﷺ جي مدد فرمائي، ڪين وڏو مانُ عطا ڪيو، تانجو مڪي پاڪ ۽ ان جي
پسگردائيءَ ۾ ۽ سڄي حجاز جي سرزمين تي بہ ڪو ڪافر باقي نہ بچيو. اتان جا رهاڪو يا تہ مسلمان
ٿيا يا اتان ڀڄي ٻين شهرن ڏانهن هليا ويا.
* هن سال پاڻ ڪريم ﷺ جن هٿان "فتح مڪہ" واري مهم مڪمل ٿي تہ شيطان رنو ۽ وڏيون
رڙيون ڪيائين. پوءِ جڏهن سندس اولاد هن جي چوڌاري گڏ ٿي تڏهن ڪين چوڻ لڳو: "هتي عرب
جي سرزمين ۾ هاڻي توهان شرڪ کي تہ داخل ڪري نہ سگهندا. باقي منجهن روج پٽڪو (پار ڪڍڻ)
عام ڪريو.
* هن سال مڪي جي فتح ڪانپوءِ فَاطِمَہ بِنت اَسْوَد مَخْزُوْمِيہ نالي هڪ عورت ڪنهن جو زيور
چوري ڪيو يا هڪ ٻي روايت مطابق هن نبي انور ﷺ جن جي گهران ئي هڪ چادر چورائي هئي. ان
ڏوهہ ۾ سرور ڪائنات ﷺ جن طرفان حڪم ڏنو ويو تہ ان عورت جو هٿ ڪاٽيو وڃي ۽ پوءِ ائين
ڪيو ويو. اهو قصو صحيح بخاري وغيره ۾ تفصيل سان بيان ڪيو ويو آهي.
* هن سال "فتح مڪہ" ڪانپوءِ مديني جا انصار پاڻ ۾ ڳالهيون ڪرڻ لڳا تہ، الله تعاليٰ پنهنجي
پيغمبر ﷺ جن هٿان مڪي کي فتح ڪرايو، جيڪو سندن اباڻو گهر بہ آهي تہ اتي ئي سندن ﷺ
مت مائٽ بہ موجود آهن. انڪري ٿي سگهي ٿو تہ هاڻي پاڻ ڪريم ﷺ جن اتي ئي رهي پون ۽
اسانکي ڇڏي وڃن. اها خبر جڏهن مني مرسل ﷺ جن ٻڌي، تڏهن انصارن کي چوڻ لڳا: "اسان
جو اوهان سان مرڻ جيئڻ جو سات آهي، انصار اندرين ڪپڙي مثل آهن، جڏهن تہ ٻيا ماڻهو ٻاهرين
ڪپڙي وانگر." ۽ ائين بہ فرمايائون: "انصار منهنجي اندر جا ٽڪر آهن ۽ منهنجا حال ڀائي پڻ،
جيڪڏهن هجرت نہ ٿئي ها تہ آءٌ بہ هڪ انصار هجان ها." جيڪڏهن ماڻهو ڪنهن هڪ لَڪَ يا واديءَ
۾ وڃن ۽ انصار ٻيءَ ۾، تہ مان انصار سان گڏ هوندس. (حديث)

* هن سال جي شروعات ۾ حضرت عمر رضہ بن خطاب جي گھر عَاصِم نالي هڪ نينگر ڄائو، جيڪو حضرت عُمر بن عَبْدُالعَزِيز رضہ جو نانو آهي. "تذڪرة القاري" واري ڄاڻايو آهي تہ عاصم پاڻ ڪريم ﷺ جن جي وصال کان ٻہ ورهيہ اڳ ڄائو هو.

* هن سال عَبْدُالله بن حَارث بن نَوْفَل بِن حَارِث بِن عَبْدُالْمُطَّلِب بِن هَاشِم قُرَشِيّ هَاشِمِيّ بہ ڄائو، جيڪو بَبَّہ جي لقب سان ڄاتو وڃي ٿو. هو پاڻ ڪريم ﷺ جن جي زماني ۾ ڄائو، جڏهن تہ سندس پيءُ حارث کي صحابيت جو درجو حاصل آهي.

"اسد الغابہ" ۾ "ابن الاثير" ڄاڻايو آهي تہ عبدالله پاڻ سڳورن ﷺ جي وصال کان ٻہ ورهيہ اڳ ڄائو هو.

* هن سال "فتح مڪہ" جي پڄاڻيءَ کانپوءِ نبي انور ﷺ جن جڏهن "حُنَيْن" ڏانهن اسهيا، تڏهن حضرت عَتَّاب رضہ بن اُسَيْد کي مڪي جو امير مقرر ڪيائون. هو سڄو سال مڪي ۾ ئي رهيو ۽ ماڻهن کي پنهنجي اڳواڻيءَ ۾ حج تي بہ وٺي ويو، ان وقت سندس عمر ويهارو کن ورهيہ هئي.

غَزْوَه حُنَيْن جا واقعا (١)

* هن سال جڏهن رسول انور ﷺ جن "حُنَيْن" ڏانهن اسهيا تہ ان موقعي تي ٻارهن هزار صحابين جو لشڪر ساڻن گڏ هو، ڪن راوين طرفان اهو انگ چوڏهن هزار بہ ٻڌايو ويو آهي. هن موقعي تي صَفْوَان بن اُمَيَّہ کان اڌاري طور ڪجهہ زرهون گهربون ويون، جنهن چار سؤ زرهن سان گڏ ڪجهہ ٻيا هٿيار پڻ پيش ڪيا.

* هن سال "حنين" ڏانهن ويندي رستي ۾ ماڻهن جي نگاهہ هڪ وڏي ٻير جي وڻ تي پيئي، جيڪو سڄو سائو هو ۽ تمام گهاٽو ڦر ڪندو هو، ان کي "ذَات اَنْوَاط" سڏيو ويندو هو. ان وڻ کي ڏسندي ڪجهہ اهڙا اصحابي جيڪي تازا دين ۾ داخل ٿيا هئا: چوڻ لڳا تہ "اي الله جا رسول ﷺ! اسان لاءِ بہ هڪ اهڙو "ذَات اَنْوَاط" هجڻ کپي جيئن هي ڪافرن لاءِ آهي، اهو ٻڌي خدا جي سچي رسول ﷺ جن وراڻيو: "الله اڪبر! ڇا توهان اهڙي ڳالهہ ڪريو ٿا جهڙي حضرت مُوسيٰ جي قوم ڪئي؟ هنن پنهنجي پيغمبر کي چيو هو: "اي موسيٰ عليہ السلام! اسان لاءِ بہ اهڙو ميوو مقرر ڪر جهڙو هنن لاءِ آهي."

حضرت موسيٰ وراڻيو هو: "اوهان اهڙي قوم آهيو جيڪي جاهلن جهڙي ڳالهہ ڪن ٿا."

---

(١) هتي غزوه حنين جا جيڪي واقعات بيان ڪيا ويا آهن، انهن جا حوالا هيٺين ڪتابن تان ورتا ويا آهن.

صحيح بخاري "ڪتاب المغازي والسير" ج ٣ ص ٦٦، صحيح مسلم "ڪتاب الجهاد والسير" ج ٣ ص ١٦٦، فتح الباري "ابن حجر" ج ٨ ص ٢١. الطبقات الڪبريٰ "ابن سعد" ج ٢ ص ١١٤، المغازي "واقدي" ج ٣ ص ٨١٥، سيرة ابن هشام ج ٣ ص ٨٠. الروض الانف "سهيلي" ج ٣ ص ١٢٨. زاد المعاد "ابن قيم" ج ٢ ص ٣٦٥. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٣ ص ٣٢١. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ١ ص ٥٩٦، شرح عليٰ المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ٣ ص ٥. دلائل النبوة "بيهقي" ج ٥ ص ١١٩، عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ٢ ص ٢٥٣. "تاريخ طبري" ج ٢ ص ٣٤٣، تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ٩٩. سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ٥ ص ٣١٠.

"اَنْوَاط هٿيارن ٽنگڻ وارين ڪلين کي سڏبو آهي، ڪافر وڻ جي تعظيم ڪندي ان ۾ ٻه ڪپڙا ٽنگيندا هئا.

* هن سال "غَزْوَه حُنَيْن" ۾ پهريان ڪافرن جنگ هارائي، اهو ڏسي مسلمان غنيمت جي مال ميڙڻ ۾ لڳي ويا، جڏهن ته ڪجهه پنهنجي گهٽائيءَ تي آڪڙ ڪرڻ لڳا، جنهن ڪري خدا تعاليٰ مشرڪن کي وري ميدان ۾ موٽايو! جن اچي مسلمانن مٿان تير وسايا ۽ پوءِ پنهنجي گهٽائي تي آڪڙ ڪرڻ وارن مسلمانن وٽي پويان پير ڪيا ۽ مکي ڏانهن رخ رکيائون تانجو سرور ڪائنات ﷺ جن سان وجي ڏهه ماڻهو باقي بچيا. ڪن راوين طرفان اهو انگ ٻارنهن يا اسي به ٻڌايو ويو آهي. ان وقت خدا جا سچا رسول ﷺ پاڻ پنهنجي خچر تي سوار ٿي ڪافرن ڏانهن وڌي رهيا هئا.

اهو اچو خچر جنهن تي ان وقت امام الانبياء ﷺ جن سوار هئا، ان جو نالو "رُفضَّه" ٻڌايو ويو آهي، جيڪو فَرْوَه بن نفاثة جُذَامي طرفان نذراني ۾ ڏنو ويو هو. جڏهن ته ڪن جو چوڻ آهي ته ان وقت سرور ڪائنات ﷺ جن "دُلدل" تي سوار هئا، جيڪو "مُقَوْقَسْ" طرفان موڪليو ويو هو. ان مان پهرين روايت صحيح آهي. ان خچر جي واڳ ان وقت اَبُوسُفْيَان بن حَارث جي هٿ ۾ هئي. پوءِ جڏهن پاڻ ڪريم ﷺ جن مسلمانن کي سڏيو ته هو جلدي واپس ميدان ۾ موٽي آيا.

* هن سال مٿين موقعي تي جڏهن مسلمان ميدان ۾ موٽي آيا ته ان وقت رسول اڪرم ﷺ جن خچر تان هيٺ لٿا ۽ پاڻ پنهنجي هٿ مبارڪ سان زمين تي پيل اڇيون پٿريون کڻي مٺ ڀري ڪافرن جي منهن ۾ هڻندي فرمايائون: "ڪعبي جي رب جو قسم، ڪافرن هارايو" ۽ پوءِ ٽي دفعا "شاهت الوجوه" به پڙهيائون، يعني "هنن جون شڪليون ڦري وڃن" ۽ پوءِ "حٰمٓ لَا ينصرون" "هنن جي مدد نه ڪئي وڃي" به چيائون. جنهن ڪانپوءِ اهي ڪافر جيڪي ميدان ۾ موجود هئا انهن جي اکين آڏو سمورا وڻ ۽ پٿر ۽ ٻيون شيون ڪين ائين پئي لڳا ڄڻ اهي گهوڙيسوار هجن، جيڪي سندن پيڇو ڪري رهيا آهن.

اهڙي ريت الله تعاليٰ پنهنجي حمايت ۽ مدد سان مشرڪن کي مات ڏني ۽ مسلمانن کي ڪنهن جنگ جهيڙي جي ضرورت پيش نه آئي، نه ڪين تير هڻڻ جي ضرورت پئي ۽ نه نيزي ڪڻڻ جي.(١)

* هن سال "غزوه حنين" جي موقعي تي ئي جڏهن صحابي سڳورا شڪست جا آثار ڏسي پاڻ ڪريم ﷺ جن کي اڪيلو ڇڏي ويا، تڏهن نبي انور ﷺ جن پنهنجي خچر کي ڪافرن ڏانهن هڪليندي هيئن پئي چيو:

اَنَا النَّبِيُّ لَاكَذِبَ اَنَا ابْنُ عَبْدِالْمُطَّلِب.

"مان نبي آهيان اهو ڪوڙ نه آهي، مان عبدالمطلب جي اولاد آهيان."

* هن سال ساڳئي موقعي تي الله تعاليٰ آسمان تان اهڙن ملائڪن کي موڪليو جن جا رنگ پورا هئا ۽ سندن مٿي تي ڳاڙها پٽڪا ٻڌل هئا. جن جا طُرّهُ ڪلهن جي وچ تي پئي لڙڪيا ۽ اهي ابلق گهوڙن تي سوار هئا. اهي ملائڪ سرور ڪائنات ﷺ جن جي مدد لاءِ نازل ٿيا هئا. انهن جو تعداد پنج هزار هو.

---

(١) اهو پاڻ ڪريم ﷺ جن جو هڪ معجزو آهي.

رب پاڪ ان بابت هن ريت اشارو ڪيو آهي وَاَنْزَلَ جُنُوْدًا لَّمْ تَرَوْهَا (١) (پوءِ نازل ڪيا ويا اهڙا لشڪر جيڪي توهان کي نظر نہ آيا.)

* هن سال غزوه حُنَيْن جي موقعي تي نبي انور ﷺ جن فرمايو: "جيڪو ڪافر جنهن مسلمان هٿان قتل ڪيو ويندو تہ ان ڪافر جو مال سندس قاتل کي ئي ملندو، جيڪڏهن ولس ان لاءِ شاهد هوندا.

* هن سال اَبُوْقَتَادَهْ رضہ کي هڪ اهڙي ڪافر جو مال مليو جيڪو سندس ئي هٿان ماريو ويو. پهريان هن ڪافر جو مال ڪنهن ٻئي مسلمان ڪنيو، جنهن تي سيدنا ابوبڪر رضہ چيو: "اي خدا جا رسول ﷺ! هن مقتول جو مال اَبُوْقَتَادَهْ رضہ کي ڏياريو وڃي، جو اهو سندس ئي حق آهي. پوءِ اهو مال ابوقتاده رضہ کي ئي مليو. جيئن صحيحين وغيره ۾ تفصيل سان جاڻايو ويو آهي.

* هن سال "غزوه حُنَيْن" ۾ اَبُوْطَلْحَہ زَيْد رضہ بِن سَهْل اَنْصَارِيءَ اڪيلي سر ويهہ ڪافر قتل ڪيا ۽ سندن سامان بہ هٿ ڪيو، جيڪو پاڻ ڪريم ﷺ جن طرفان حضرت اَبُوْطَلْحَہ رضہ جي حوالي ڪيو ويو.

* هن سال غزوه حنين جي موقعي تي سيد الانبياء ﷺ جن طرفان ڪافي ڪافرن کي قيد ڪيو ويو، جن وٽان جهجهي تعداد ۾ مال ملڪيت بہ غنيمت ۾ هٿ آيو ۽ پوءِ پاڻ سڳورن ﷺ اهو مال ۽ قيدي، صحابين ۾ ورهائڻ بجاءِ اهو سڀ ڪجهہ "جِعْرَانَہ" طرف روانو ڪيو، تانجو "غزوه طائف" کانپوءِ پاڻ ڪريم ﷺ جن بہ جعرانہ پهتا.

انهن قيدين ۽ وٽانئن حاصل ٿيل غنيمت جو باقي احوال اڳتي بيان ڪيو ويندو.

* هن سال "غزوه حنين" جي باري ۾ الله تعاليٰ فرمايو:

لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللهُ فِىْ مَوَاطِنَ كَثِيْرَةٍ وَّ يَوْمَ حُنَيْنٍ اِذْ اَعْجَبَتْكُمْ كَثْرَتُكُمْ. (٢)

"بيشڪ الله تعاليٰ ڪيترين جاين تي اوهان جي مدد ڪئي، ۽ "حنين" واري ڏينهن بہ جڏهن اوهان پنهنجي گهڻائيءَ تي خوش هئا."

* هن سال "غزوه حُنَيْن" دوران هڪ ڪافر عورت کي قتل ڪيو ويو. سرور ڪونين ﷺ جن ان تي سوال ڪيو تہ "هن کي ڪنهن قتل ڪيو؟ جواب مليو تہ "خالد رضہ بن وليد." ان تي پاڻ سڳورن ﷺ خالد رضہ بن وليد ڏانهن نياپو ڪيو تہ "آئينده ڪنهن بہ عورت، ٻار ۽ پوڙهي کي قتل نہ ڪيو وڃي."

* هن سال "غزوه حنين" دوران مسلمانن منجهان جن شهادت ماڻي، انهن مان چئن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا:

١. ايمن حبشي رضہ، جيڪو نبي ڪريم ﷺ جي دائي حضرت اُمِّ اَيْمَن رضہ جو پٽ هو. ڪن جو چوڻ آهي تہ اهو شخص اَنْصَارِي هو، جنهن جو نالو اَيْمَن رضہ بِن عُبَيْد بِن زَيْد خَزْرَجِيْ اَنْصَارِي هو. انهن ٻنهي روايتن ۾ مطابقت پيدا ڪندي چئي سگهجي ٿو تہ "اُمِّ اَيْمَن رضہ" جي پهرين شادي

(١) سوره توبہ آيت ٢٦، پاره ١٠.

(٢) سورة توبہ آيت ٢٥ پاره ١٠.

عُبَيْد انصاريءَ سان ٿي، جنهن مان کيس اهو "اَيْمَن" ڄائو ۽ پوءِ عُبَيْد گذاري ويو ته "اُمِّ اَيْمَن رضہ" جي ٻي شادي حضرت زَيْد بن حَارِث رضہ سان ٿي، جنهن مان کيس اُسَامَہ رضہ ڄائو. انڪري "اَيْمَن" ۽ "اُسَامَہ" پاڻ ۾ مائيٽا ڀائر هئا. انڪري اَيْمَن کي اَيْمَن بن عُبَيْد ۽ اُسَامَہ کي اُسَامَہ بن زَيْد ئي لکيو ويندو آهي. اها ڳالهه شرح عليٰ المواهب ۾ "زرقاني" لکي آهي.

٢. يَزِيْد بن زَمْعَہ بن اَسْوَد رضہ.

٣. سُرَاقہ بن حَارِث اَنْصَارِي رضہ.

۴. اَبُوعَامِر اَشْعَرِي رضہ.

* هن سال "غَزْوَه حُنَيْن" ۾ حضرت اَبُو لَحْم غِفَارِي رضہ بہ شهيد ٿيو. سندس نالي ۾ اختلاف آهي. ڪن جو چوڻ آهي تہ هن جو نالو عبدالله بن حارثہ هو تہ ڪن طرفان وري ڪي ٻيا نالا ٻڌايا ويا آهن. حضرت اَبُو لَحْم رضہ هن ڪان گهڻو اڳ اسلام قبول ڪيو هو. هن نبي انور صلي الله عليه وسلم جن جي صحبت مائي ۽ ساڻن گڏ "غَزْوَه خَيْبَر" ۽ ان کانپوءِ ٻين غزوات ۾ بہ بهرو ورتو. "غَزْوَه حُنَيْن" جو هي پنجون شهيد هو.

* هن سال "غَزْوَه حُنَيْن" ۾ ڪافرن جا ٽي سؤ ماڻهو قتل ٿيا ۽ ڪن جو چوڻ آهي تہ ستر ڪافر قتل ٿيا.

انهن ٻنهي روايتن کي ملائي اهو نتيجو ڪڍيو ويو آهي تہ پهرين شڪست کان اڳ ستر ڪافر قتل ٿيا هوندا. جڏهن تہ باقي ٻيا مسلمانن جي موٽ کائڻ کانپوءِ مئا هوندا. جيئن "زُرْقَانِي" "شرح عليٰ المواهب" ۾ ڄاڻايو آهي.

* هن سال "غَزْوَه حُنَيْن" دوران ڪافرن منجهان ڪافي عورتون بہ قيد ٿيون ۽ پوءِ اهي مسلمانن کي مليون. جيتوڻيڪ انهن عورتن بعد ۾ اسلام قبول ڪيو پر پوءِ بہ مسلمان ڪين هٿ لائڻ کان ڪيٻائڻ پيا، ڇو جو انهن جا اڳيان ڪافر مڙس اڃان جيئرا هئا. پوءِ الله تعاليٰ مؤمنن کي اجازت ڏني تہ هو انهن عورتن جي ويجهو وڃي سگهن ٿا، ان ڏس ۾ هيٺين آيت نازل ٿي.

وَالْمُحْصَنٰتُ مِنَ النِّسَاۤءِ اِلَّا مَا مَلَكَتْ اَيْمَانُكُمْ. (١)

"۽ اهي عورتون شادي شده اوهان تي حرام آهن، سواءِ انهن جي جيڪي جنگ ۾ اوهان جي هٿ اچن."

* هن سال مسلمانن پنهنجي پيغمبر صلي الله عليه وسلم کان سوال ڪيو تہ عَزْل جائز آهي يا نہ؟ نبي اڪرم صلي الله عليه وسلم جن جواب ڏيندي فرمايو تہ "نہ، اوهان کي جڳائي تہ اهڙو ڪم نہ ڪريو. جنهن (روح) کي قيامت تائين اچڻو آهي اهو ضرور ايندو."

"روضة الاحباب" ۾ سيد جمال الدين ائين نقل ڪيو آهي تہ اهو سوال غَزْوَه حنين جي موقعي تي نہ پڇيو ويو. جڏهن تہ هن کان اڳ ٻڌايو ويو هو تہ اهڙو سوال غَزْوَه "بَنِي مُصْطَلِق" جي موقعي تي پڇيو ويو. ان ورجاءَ جو سبب اهو ٿي سگهي ٿو تہ مٿين ٻنهي موقعن تي پڇيو ويو هوندو.

* هن سال "غَزْوَه حُنَيْن" واري زماني ۾ عَائِذُالله بن عَبْدُالله رضہ بن عُمَر اَبُو اِدْرِيْس خولاني بہ

(١) سورة النساء آيت ٢۴ پاره ٥.

ڄاڻو. جيڪو هڪ وڏو تابعي ۽ شامي عالم ٿي گذريو آهي. زيارت جي لحاظ کان سندس شمار صحابين ۾ ڪيو ويندو آهي، ڇو جو کيس زيارت جو شرف حاصل رهيو پر روايت جو نه. ان لحاظ کان ڪي کيس تابعي چون ٿا.

غزوه طائف جا واقعا (١)

* هن سال جو ٻي واقعو آهي ته "غزوه طَائِف" لاءِ ويندي پاڻ ڪريم ﷺ جن رستي ۾ جڏهن هڪ قبر جي پرسان لنگهيا تڏهن فرمايائون ته "هيءَ قبر اَبُو رِغَال جي آهي" جيڪو "ثَقِيف" قبيلي وارن جو وڏو هو ۽ سندس تعلق قوم ثمود سان ٻڌايو ويو آهي. هن جاءِ تي جڏهن کيس دفنايو ويو ته ساڻس گڏ هڪ سون جي سرائي به دفن ڪئي وئي هئي پوءِ جڏهن ان قبر کي کوٽيو ويو ته اتان واقعي اها سوني سرائي اهڙي نڪتي جيئن پاڻ ڪريم ﷺ جن طرفان ٻڌايو ويو هو. ان سرائي جو وزن ويهن رِطلن کان به ڪجهه مٿيرو هو. اهو نبي انور ﷺ جن جو هڪ معجزو آهي.

* هن سال غزوه طائف جي موقعي تي سرور ڪائنات ﷺ جن طرفان اعلان ڪرايو ويو ته "طائف وارن مان جيڪڏهن ڪو ٻانهو اسان سان اچي ملندو ته ان کي آزاد ڪيو ويندو." اهو اعلان ٻڌي ٽيويهه غلام اچي پاڻ ڪريم ﷺ جن سان گڏيا جن کي الله جي وات ۾ آزاد ڪيو ويو.

اهڙن غلامن منجهان هڪ اَبُوبَڪْرَه رضہ به هو، جنهن جو نالو "نُفَيْع بن مَسْرُوْح" ٻڌايو ويو آهي، هي حَارِث بن ڪَلَدَه جو غلام هو ۽ پنهنجي ان مالڪ جي نسبت سبب کيس نفيع بن حارث به سڏيو ويندو هو.

* هن ئي سال غَزْوَه طَائِف جي موقعي تي مٿيون شخص اَبُوبَڪْرَه به مسلمان ٿيو ته ساڻس گڏ ٻيا سمورا غلام به اسلام جي دائري ۾ داخل ٿيا، جن جو ذڪر مٿي ڪيو ويو آهي.

* هن سال غزوه طَائِف ۾ ثابت بِن جِذْع به شهادت ماڻي. "جذع" جو نالو ثَعْلَبَہ بن زَيْد اَنْصَارِي خَزْرَجي ٻڌايو ويو آهي. هن بيعت عقبہ توڙي غزوه بدر ۾ ڀرپور ورتو هو.

* هن سال غزوه طائف جي موقعي تي رسول ا[illegible] ﷺ جن طرفان طائف وارن مٿان هڪ "مَنْجِنِيْق" به استعمال ڪئي وئي. اهڙي صلاح حضرت سَلْمَان فَارِسي رضہ طرفان ڏني وئي. "طَائِف" کان اڳ ٿي ڪنهن به "غزوه" ۾ مَنْجِنِيْق جو استعمال نه ٿيو آهي. اسلام جي تاريخ ۾ پهريون ڀيرو هن ئي موقعي تي مَنْجِنِيْق ذريعي پٿر وسايا ويا. جيئن غزوات واري باب ۾ بيان ٿي چڪو آهي.

---

(١) هتي "غزوه طائف" جا جيڪي واقعات بيـــان ڪيا ويا آهن، انهن جا حوالا هيٺين ڪتابن ۾ ڏسي سگهجن ٿا. صحيح بخاري "ڪتاب المغازي والسير" ج ٢ ص ٦٨. "صحيح مسلم" "ڪتاب الجهاد والسير" ج ٢ ص ١٦٩. فتح الباري "ابن حجر" ج ٨ ص ٣٥. سيرة ابن هشام ج ۴ ص ١٢٢. الطبقات الڪبري "ابن سعد" ج ٢ ص ١٢٠. المغازي "واقدي" ج ٣ ص ٩٢٢. الروض الانف "سهيلي" ج ۴ ص ١٦١. دلائل النبوة "بيهقي" ج ۵ ص ١۵٦. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ۴ ص ٣۴۴. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ١ ص ٦٠٠. شرح علي المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ٣ ص ٢٨. عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ٢ ص ٢٧٠. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ١٠٩. "الدرر" "ابن عبدالبر" ص ٢٢٨. سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ۵ ص ٣٨٢. سيرة الحلبيہ ج ٣ ص ١١.

* هن سال "غَزوَه طَائِف" جو ٻي هڪ واقعو آهي ته اُمّ الـمُؤمِنِيْن سَيِّدَه اُمّ سَلمَہ رضہ جي ڀاءُ حضرت عبدالله رضہ بن اَبُو اُمَيَّہ کي "هِيت" نالي هڪ "مُخنث" (هيجڙي) [1] چيو ته جيڪڏهن الله جي مهرباني، سان اوهان طائف فتح ڪيو ته سياڻي مان اوهان کي "باديہ بنت غيلان" جو ڏس ڏيندس جنهن کي آڏو چار ۽ پنيان اٺ هوندا آهن.

"بَادِيَہ" نالي هيءَ ڇوڪري "طَائِف" جي سردار "غَيْلَان" جي ڌيءَ هئي، جيڪا ڏاڍي سهڻي هئي. چئن ۽ اٺن مان مراد سندس پيٽ جا گهنج هئا. ڇو جو هوءَ جڏهن سامهون ايندي هئي ته سندس پيٽ ۾ چار گهنج نظر ايندا هئا پر جڏهن هوءَ پٺيري ويندي هئي تڏهن اهي اٺ نظر ايندا هئا. [2]

* هن سال طَائِف جي فتح کانپوءِ طائف جي هن سردار "غَيْلَان بِن سَلمَہ" به اسلام قبول ڪيو. جڏهن ته سندس ڌيءَ "بَادِيَہ بِنت غَيْلَان" کانئس اڳ "غَزوَه طَائِف" واري زماني ۾ ئي مسلمان ٿي چڪي هئي.

* هن سال "غَزوَه طَائِف" جي موقعي تي نبي اڪرم ﷺ جن مسلمان عورتن ۾ مخنثن جي اچڻ وڃڻ تي بندش وجهي ڇڏي ۽ حضرت اُمّ سَلمَہ رضہ کي فرمايائون ته "هاڻي کانپوءِ هنن مخنثن کي اوهان وٽ نہ اچڻ کپي."

* هن سال "غَزوَه طَائِف" ۾ حضرت عَبْدُالله رضہ بن اَبُو اُمَيَّہ بن مُغِيْرَه مَخزُوْمِي شهيد ٿي ويو، جيڪو ام الـمؤمنين سَيِّدَه اُمّ سَلمَہ جو ڀاءُ هو. طائف وارن طرفان اڇلايل هڪ تير کيس لڳو، جنهن سببان موقعي تي ئي هن شهادت ماتي. هو مڪي جي فتح کان اڳ مسلمان ٿيو هو، جيئن اڳ بيان ڪيو ويو آهي. حضرت عَبْدُالله رضہ غَزوَه فتح، حُنَيْن ۽ طَائِف ۾ ڀرپور ورتو ۽ غزوه طائف ۾ ئي کيس شهادت نصيب ٿي.

* هن سال "غزوه طَائِف" جي موقعي تي رسول انور ﷺ جن حضرتِ عَلي بِن اَبُوطَالِب رضہ سان پنهنجي مُنهن ڪا ڏکهي ڳالهہ ڪئي، جنهن تي ماڻهو چوڻ لڳا ته پنهنجي سوٽ سان نوبڪلائيءَ ۾ ايڏي ڏکهي ڳالهہ ڪرڻ عجيب آهي. ان تي مني مرسل ﷺ جن فرمايو: "مان اها ڳالهہ پاڻ نہ پر الله تعاليٰ جي حڪم سان ڪئي."

* هن سال "غَزوَه طَائِف" ۾ حضرت عَبْدُالله بِن اَبُوبَڪر صِدِيْق رضہ بہ شهيد ٿي ويو.

* هن سال "غَزوَه طَائِف" واري موقعي تي نبي انور ﷺ جن پاڻيءَ جو هڪ پيالو ڪٺي ان ۾ پنهنجا هٿ ڌوتا، منهن مبارڪ ڌوتو ۽ ڳرڙي بہ ڪئي. ان کانپوءِ صحابي سڳورن کي بشارت ڏنائون ته

---

(١) عربي زبان ۾ هيجڙي يا نامرد کي مخنث سڏيو ويندو آهي. اسلام جي شروعاتي دور ۾ نامردن (هيجڙن) کان پردو نہ ڪيو ويندو هو ۽ اهي ماڻهن جي گهرن ۾ ايندا ويندا هئا پر مٿين واقعي مان معلوم ٿئي ٿو ته سندن نيت ۾ ڪيتري خباثت هئي ۽ اهي نوجوان ڇوڪرين کي نهايت غور سان ۽ بري نگاهہ سان ڏسندا هئا ۽ پوءِ اهي گهرن جون ڳالهيون ٻاهر اچي غير مردن کي ٻڌائيندا هئا. انڪري پاڻ ڪريم ﷺ جن جي ڪنن تائين جڏهن مٿين ڳالهہ پهتي تڏهن انهن هيجڙن کي گهرن ۾ اچڻ کان روڪيو ويو ۽ عورتن کي حڪم ڏنو ويو ته اهي هاڻي کانپوءِ مردن وانگر ڏارين نامردن کان بہ پردو ڪن.

(٢) ڇو جو پٺيري هلڻ ڪري اهي چار ڪاٻي ۽ چار ساڄي پاسي کان نظر ايندا هئا، جيڪي اٺ شمار ٿيندا.

هو ان پاڻيءَ مان پيئڻ بہ ۽ پنهنجي سيني تي بہ ڇنڊيا هڻن. اهو ٻڌي خيمي جي اندران سَيِّدَه اُمِّ سَلَمَہ رضہ صحابي سڳورن کي فرمايو: "پنهنجي ماءُ لاءِ بہ ڪجهہ بچايو." پوءِ صحابي سڳورن اهو برڪت ڀريو پاڻي پاڻ بہ استعمال ڪيو تہ ڪجهہ بچائي حضرت اُمِّ سَلَمَہ رضہ کي بہ ڏنائون.

"جِعِرَّانَہ" جا واقعا (١)

* هن سال نبي ڪريم ﷺ جن جڏهن "جِعِرَّانَہ" ۾ پهتا تہ پوءِ اتي حنين ۽ هوازن وارو غنيمت جو سامان صحابين ۾ ورهايائون ۽ مُؤَلَّفَةُ الْقُلُوْب وارن کي ٻين کان وڌيڪ حصو عطا ڪيائون. مال ڏسي هڪ شخص چيو: "اي محمد ﷺ عدل ڪريو." ان تي پاڻ ڪريمن ﷺ وراڻيو: "توتي مار پوي! جيڪڏهن آءٌ عدل نہ ڪيو تہ پوءِ ٻيو ڪير ڪندو؟"

ان شخص جو اصلي نالو تہ حرقوص بن زُهَيْر ٻڌايو ويو آهي پر ڪيس ذُوالْخُوَيْصَرَة تَمِيْمِي سڏيو ويندو هو. ان شخص بابت اِمَامُ الْاَنْبِيَاء ﷺ جن فرمايو هو تہ هن شخص جي پوين مان خارجي ٽولو پيدا ٿيندو. جنهن لاءِ اها نشاني ٻڌايائون تہ منجهانئن هڪ شخص اهڙو هوندو جنهن جي هڪ ٻانهن تي ماس عورت جي ٿڃ مثل اپريل هوندو. اها روايت بخاري، مسلم توڙي حديث جي ٻين ڪتابن ۾ ائين ئي ٻڌائي وئي آهي.

اهو سرور ڪائنات ﷺ جن جو هڪ معجزو آهي ڇو جو پاڻ جيئن ٻڌايو هئائون ائين ئي ٿيو.

* هن سال پاڻ سڳورا ﷺ جڏهن طائف کان موٽي "جِعِرَّانَہ" پهتا تہ ان موقعي تي اَبُوْمَحْذُوْرَہ جمحيءَ اسلام قبول ڪيو. سندس نالو سلمة بن معير ٻڌايو ويو آهي ۽ جڏهن تہ ڪن جو چوڻ آهي تہ هن جو نالو "سَمُرَہ" هو.

سرور ڪائنات ﷺ جن طرفان ڪيس مڪي پاڪ جو مؤذن مقرر ڪيو ويو هو. سندس اسلام قبول ڪرڻ جو سبب ائين ٿيو جو ڪفر واري زماني ۾ هو پنهنجي مشرڪ دوستن سان گڏ هو تہ نبي انور ﷺ جن حضرت بلال رضہ کي اذان چوڻ جو حڪم ڏنو ۽ پوءِ بلال رضہ اذان شروع ڪيو. اهو آواز جڏهن هنن ڪافرن جي ڪنن تائين پهتو تہ ٺٺوليءَ طور اهي ساڳيا لفظ ورجائڻ لڳا. اهي آواز جڏهن امام الانبياء ﷺ جن ٻڌا تہ انهن مان اَبُوْمَحْذُوْرَہ جو آواز ڪين وڻي ويو ڇو جو سندس آواز بيحد سريلو هو. انڪري نبي سائين ﷺ جن ڪيس پاڻ وٽ گهرايو. پوءِ هو جڏهن سندن سامهون آيو

---

(١) هن سال غزوه طائف کان موٽ تي نبي انور ﷺ جن "جعرانہ" ۾ اٽڪل چوڏهن راتيون ترسيا. هن موقعي تي "حنين" مان هٿ آيل غنيمت جو مال صحابي سڳورن ۾ ورهايو ويو. ڪجهہ وفد بہ هتي پاڻ سڳورن ﷺ جن جي خدمت ۾ حاضر ٿيا. ڪجهہ ماڻهن انفرادي طور بہ هن موقعي تي اسلام قبول ڪيو. ان ڪانسواءِ نبي انور ﷺ جن هتان "عمري" ڪرڻ لاءِ مڪي ڏانهن روانا ٿيا ۽ "عمره" ادا ڪري وري "جعرانہ" موٽي آيا ۽ پوءِ اتان وري مديني شريف ڏانهن اُسهيا. مٿيان واقعات هيٺين ڪتابن تان نقل ڪيا ويا آهن.

سيرة ابن هشام ج ۴ ص ١۴٣. روض الانف "سهيلي" ج ۴ ص ١۵٣. دلائل النبوة "بيهقي" ج ۵ ص ٢٠١. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ۴ ص ٣٦٢. شرح علي المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ٣ ص ٢۵. الدرر "ابن عبدالبر" ص ٢٢٣٦. روضة الاحباب "جمال الدين بخاري" ج ١ ص ٣١٦. سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ۵ ص ٣٨٩.

ته ڪيس دل ۾ خيال آيو ته هن جيڪا حرڪت ڪئي آهي ان جي ڏوهه ۾ شايد ڪيس قتل ڪيو وڃي پر رحمت للعالمين ﷺ جن اَبُومَحْذُورَه جي مٿي ۽ سيني تي پنهنجو برڪت ڀريو هٿ گهمايو، جنهن جي برڪت سان الله تعاليٰ سندس دل کي ايماني نور ۽ يقين سان ٽمٽار ڪري ڇڏيو، ان ڪانپوءِ مٺي مرسل ﷺ جن هن کي اذان سيکاريو ۽ مڪي وارن لاءِ ڪيس مؤذن مقرر ڪيو. ان وقت هو سورهن سالن جو نوجوان هو ۽ ان وقت کان وٺي مرڻ گهڙيءَ تائين هو اذان ڏيندو رهيو ۽ ڪانئس پوءِ سندن پويان به هڪ ٻئي پٺيان ان منصب تي مقرر ٿيندا آيا.

* هن سال جڏهن نبي اڪرم ﷺ جن "حُنَيْن" مان هٿ آيل غنيمت جو مال ورهائي واندا ٿيا، تڏهن انصار وارن جا ڪجهه ماڻهو چوڻ لڳا ته "جنگ اسان وڙهياسون، ترارين اسان هلايون سون پر غنيمت جو مال ٻين کي مليو!" ان تي ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جن فرمايو: "ڇا اوهان ان ڳالهه ۾ راضي نه آهيو ته ٻيا ماڻهو اٺ، ٻڪريون ساڻ ڪري گهر موٽن پر اوهان سان خدا جو رسول ﷺ ساڻ هجي؟"

انصار جواب ۾ چيو: "اسان ان تي راضي آهيون."

ان ڪانپوءِ سرور ڪونين ﷺ جن فرمايو:

"انصار اندريون ڪپڙو آهن جڏهن ته ٻيا ماڻهو ٻاهريون ڪپڙو، جيڪڏهن انصار ڪنهن هڪ لَڪَ ۾ هجن ۽ ٻيا ماڻهو ٻئي ۾، ته آءُ انصار واري لَڪَ ۾ هوندس. مون ڪانپوءِ اوهان تي ٻين کي ترجيح ڏني ويندي، اوهان صبر ڪان ڪم وٺو تانجو حوض تي اچي مون سان ملو.

* هن سال غَزْوَه طَائِف ڪانپوءِ نبي ڪريم ﷺ جن "جِعِرَّانَه" پهتا. اها خميس جي رات ۽ ذوالقعد مهيني جي پنجين تاريخ هئي. "جِعِرَّانَه" ۾ پاڻ سڳورا ﷺ ڪجهه راتيون ترسيا، جنهن جو احوال اڳتي اچي رهيو آهي ۽ صحابي سڳورن ۾ "حُنَيْن" وارو غنيمت جو مال به ورهايائون، جيئن مٿي بيان ڪيو ويو.

* هن سال نبي انور ﷺ جن "جِعِرَّانَه" ۾ چوڏهن راتيون ترسيا ۽ جڏهن غنيمت جو مال ورهائي پورو ڪيائون ته ان ڪانپوءِ "هوازن" قبيلي وارن جو هڪ وفد (جن سان حنين ۾ مقابلو ٿيو هو) پاڻ ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ حاضر ٿيو، جيڪي ان وقت تائين توبه تائب ٿي مسلمان ٿي چڪا هئا. انڪري سندن خواهش هئي ته وٽانئن جيڪو مال غنيمت طور مسلمانن حاصل ڪيو آهي اهو ڪين موٽي ملي. سندن مال جو تفصيل هن ريت آهي:

ڇهه هزار قيدي جن ۾ عورتون ۽ سندن ٻار به شامل هئا، چوويهه هزار اٺ، چاليهه هزار اوقيه چاندي، ۽ چاليهن هزارن کان مٿي ڊور ڍڳا وغيرها. ڪن جو چوڻ آهي ته سندن مال جو ڪو ڪاٿو ئي نه هو.

ان مال مان ورهاست ۾ هر پيادي صحابيءَ کي چار اٺ ۽ چاليهه جانور ننڍي مال مان مليا. مُؤَلِّفَةُ الْقُلُوْب وارن کي جيڪو حصو مليو ان جو حساب جدا آهي. ان مان هڪڙن کي ته سؤ سؤ اٺ ڏنا ويا ۽ ٻين کي وري پنجاه اٺ في ماڻهوءَ جي حساب سان مليا.

* هن سال پاڻ سڳورا ﷺ جڏهن "جعرانه" ۾ ترسيل هئا ته اتي حضرت حَلِيْمَه سَعْدِيَّه رضه

جنهن جي پاڻ سڳورن ﷺ لاءِ پيتي هئي، سندس گهروارو حَارِث بن عَبْدُالْعُزّيٰ ۽ سندن نياڻي حضرت شَيْمَاءَ جيڪا مٺي مرسل ﷺ جي لاءِ شريڪ ڀيڻ هئي، گڏجي سرور ڪائنات ﷺ جن جي خدمت ۾ حاضر ٿيا ۽ ڪين پارت ڪيائون تہ هوازن قبيلي وارن جو مال ڪين موٽي ملي.

* هن سال "جِعِرَّانَہ" ۾ ئي زُهَيْر بن صُرَد جُشَمِيؒ بہ پياري پيغمبر ﷺ جن جي خدمت ۾ هوازن قبيلي وارن جي پارت ڪرڻ پهتو تہ سندن مال موٽايو وڃي. هن موقعي تي "زهير" پنهنجو اهو مشهور قصيدو بہ پڙهي ٻڌايو جنهن جو پهريون بيت آهي:

"اُمنُنْ عَلَيْنَا رَسُوْلُ اللهِ فِيْ كَرَمٍ."

* هن سال "جِعِرَّانَہ" ۾ مٿين ماڻهن جي پارتن ڪانپوءِ پاڻ ڪريم ﷺ جن هوازن قبيلي وارن کي چيو تہ "مان اوهان جي مال جي ورهاست وارو معاملو تاريندو رهيس، ڏهن راتين کان بہ وڌيڪ وقت گذريو پر اوهان مان ڪوبہ نہ آيو، اوهان جيڪڏهن هن ورهاست کان اڳ اچي وڃو ها تہ ڳالهہ سؤلي هئي پر هاڻي تہ مال ماڻهن ۾ ورهائجي چڪو آهي، پوءِ بہ مان اوهان کي اختيار ڏيان ٿو تہ اوهان مال يا ماڻهن مان هڪ شيءِ چونڊيو تہ جيئن اها اوهان کي واپس وٺي ڏجي؟ تنهن ڪانپوءِ ڪين پڪ پيئي تہ هاڻي ٻنهي شين جي موٽ محال آهي، انڪري هنن مال تان هٿ ڪنيو ۽ ماڻهن جي موٽائڻ تي راضي ٿيا پوءِ نبي پاڪ ﷺ سندن ماڻهو موٽرايا.

هن موقعي تي رسول رحمت ﷺ جن فرمايو: "مان پنهنجي ۽ بَنُو عَبْدُالْمُطَّلِب جي حصي ۾ آيل قيدي تہ هن مهل ئي موٽايان ٿو." اهو ڏسي ٻين سڀني صحابين بہ پنهنجي حصي جا قيدي خوشيءَ سان پنهنجي پياري پيغمبر ﷺ جي دل راضي ڪرڻ لاءِ اوڏيءَ مهل ئي آزاد ڪري ڇڏيا. انهن قيدين ۾ عورتون ۽ ٻار شامل هئا جن جو تعداد ڇهہ هزار هو.

* هن سال پاڻ سڳورا ﷺ جڏهن "جِعِرَّانَہ" ۾ موجود هئا تہ اتي هڪ اهڙو شخص سندن خدمت ۾ حاضر ٿيو جنهن "عمري" ڪرڻ لاءِ اِحْرَام تہ ٻڌو هو پر سندس جسم بہ خوشبوءِ ۾ ٻڏل هو تہ وري ڪيس احرام مٿان هڪ جبو بہ پهريل هو. هن نبي انور ﷺ جن کان "عمري" بابت سوال پڇيا، جنهن تي پاڻ ڪريم ﷺ جن ڪيس ٻڌايو تہ "تون پنهنجو جبو بہ لاهي ڇڏ ۽ ٽي دفعا بدن تي پاڻي وجهي اهــا خوشبوءِ بہ ڌوئــي ڇڏ، ان ڪانپوءِ تون عمري لاءِ اهي رڪن ادا ڪر جيڪي حج ۾ ڪبا آهن."

* هــن ســال نبي ڪريــم ﷺ جن جڏهن "جِعِرَّانَہ" ۾ ترسيل هئا تہ "يَعْلىٰ بن اُمَيَّہ" رضہ نالي هڪ صحابي حضرت "عُمر بن خَطَّاب" رضہ جي خدمت ۾ آيو ۽ عرض ڪرڻ لڳو تہ "مان نبي انور ﷺ جن کي ان حالت ۾ ڏسڻ چاهيان ٿو جڏهن مٿن وحي نازل ٿيندي هجي، پوءِ اوهان جڏهن ڪين ان حالت ۾ ڏسو تہ مونکي بہ ڏيکاريو."

ان ڪانپوءِ جڏهن اهڙو وقت آيو تڏهن حضرت عمر رضہ، حضرت يَعْلِي رضہ کي ٻڌايو: "اچ تہ توکي وحي نازل ٿيندي ڏيکاريان." ان وقت نبي انور ﷺ جن جي مٿان ڪپڙو پيل هو ۽ پوءِ حضرت عمر رضہ ان ڪپڙي کي پاسي ڪري حضرت يَعْلِي رضہ کي بہ ان ڪپڙي هيٺان وبهاريو ان ڪانپوءِ "يَعْلِي رضہ" وحي نازل ٿيڻ واري ڪيفيت ڏٺي، جنهن ۾ پاڻ سڳورن ﷺ کان ان حالت سبب پگهر وهي

رهيا هــئا. يَعْلِي رضہ اھا حالت ڏسندو رهيو تانجو پاڻ ڪريم ﷺ جن مٿان وحيءَ جو اهو سلسلو ختم ٿيو.

* هن سال "اوطاس" جي هڪ سردار "عَوْف بِن مَالِڪ نصري" پاڻ ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ "جِعِّرَانَہ" آيو ۽ اتي اسلام قبول ڪيائين.

هن کان اڳ هو "سَرِيَّہ اَوْطَاس" جي موقعي تي "طَائِف" ڏانهن ڀڄي وڃي اتان جي قلعي ۾ لڪيو هو. طائف جي فتح کانپوءِ هن اسلام قبول ڪيو. مسلمان ٿيڻ کانپوءِ مٺي مرسل ﷺ جن نہ صرف سندس مال ۽ ٻار ڪيس واپس ڪيا پر هڪ سؤ اٺ بہ ڪيس بخشيائون ۽ سندس ئي قوم جو ڪيس سردار بہ مقرر ڪيائون.

* هن سال نبي ڪريم ﷺ جن هڪ منبر تيار ڪرايو، جنهن تي ڏاڪا هئا ۽ پوءِ پاڻ ان منبر تي چڙهي خطبو پڙهندا هئا. جڏهن تہ هن کان اڳ پاڻ سڳورا ﷺ کجيءَ جي هڪ ٿڙ کي ٽيڪ ڏيئي خطبو پڙهندا هئا. هڪ روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ اهو مِنْبَرُ سن ستين هجريءَ ڌاري تيار ڪيو ويو، جنهن جو بيان مٿي ڪري چڪا آهيون.

* هن سال جو واقعو آهي تہ پاڻ ڪريم ﷺ جن منبر تيار ڪرائڻ جو خيال ڪيو ۽ ان ڪم لاءِ اَنْصَارن مان بَنُو نَجار قبيلي جي هڪ عورت کي چيائون تہ "پنهنجي غلام کي چئو تہ هو اسان لاءِ هڪ مِنْبَرُ تيار ڪري." جنهن کانپوءِ ان عورت پنهنجي غلام کي اهڙو حڪم ڏنو.

ان عورت جي نالي ۾ اختلاف آهي. ڪن سندس نالو فُڪَيْهَة بِن عُبَيْد بِن دُلَيْم ٻڌايو آهي تہ ڪن طرفان وري هن جو نالو "عُلَاثَة" ٻڌايو ويو آهي. جڏهن تہ ڪن راوين وري ڪجهہ ٻيا نالا بہ ٻڌايا آهن. ساڳيءَ ريت سندس غلام جي نالي ۾ پڻ اختلاف آهي. پر اها ڳالهہ وڌيڪ صحيح آهي تہ هن غلام جو نالو مَيْمُوْن هو، جڏهن تہ ڪن سندس نالو "يَاقُوْم" يا وري ڪي ٻيا نالا بہ ٻڌايا آهن.

* هن سال نبي انور ﷺ جن هٿان هڪ معجزو ان وقت ظاهر ٿيو، جڏهن پاڻ سڳورا ﷺ ان مُنْبَرُ تي خطبو ڏيڻ لڳا تہ اهو کجيءَ جو ٿڙ جنهن کي ٽيڪ ڏيئي هن کان اڳ خطبو پڙهندا هئا، نبي انور ﷺ جن جي جدائي ۾ ائين روئڻ لڳو جيئن ڪا ڏاچي پنهنجي توڏي جي گم ٿيڻ تي روئندي آهي. مسجد ۾ اهو روج راڙو ٻڌي رسول رحمت ﷺ جن ان مُنْبَرُ تان هيٺ لهي ان ٿڙ کي ياکر ۾ جهلي چپ ڪرايو. جنهن کانپوءِ اهو ٿڙ ائين سُڏڪا ڀرڻ لڳو جيئن روئي بس ڪرڻ کانپوءِ ٻار سڏڪا ڀريندو آهي. اهو نبي انور ﷺ جن جي عظيم معجزن مان هڪ معجزو آهي.

* هن سال جڏهن سرور عالم ﷺ جن طائف کان "جِعِّرَانَہ" موٽيا، تڏهن سُرَاقَہ بن مَالِڪ بن جعشم مدلجي اتي اچي اسلام قبول ڪيو. سندس گهر مڪي ۽ مديني جي وچ تي "قُدَيْد" ۾ هو. هجرت جي ٻهرين سال، هن پاڻ ڪريم ﷺ جن جو دشمنيءَ سببان پيڇو ڪيو هو.

* هن سال نبي ڪريم ﷺ جن جي "غَزْوَہ طَائِف" کان موٽ تي عروه بن مَسْعُوْد بن مُعَتِّب ثَقفيءَ بہ سندن هٿ تي اسلام قبول ڪيو ۽ ان کانپوءِ هن پنهنجي قوم ثَقِيْف ڏانهن واپس وڃڻ جي اجازت گهري ۽ پاڻ ڪريم ﷺ جن ڪيس اهڙي اجازت ڏني. ڳوٺ پهچڻ کانپوءِ هن جڏهن پنهنجي قوم کي دين جي دعوت ڏني تہ هنن دعوت کي تہ نہ مڃيو پر عروه کي بہ شهيد ڪري ڇڏيائون.

هن کان اڳ هجرت جي ڇهين سال وارن واقعن ۾ "صُلح حُدَيْبِيَہ" واري موقعي تي سندس موجودگي جو ذڪر صحيح بخاري وغيره ۾ نقل ڪيو ويو آهي ۽ ان وقت تائين عروه ڪفر تي قائم هو ۽ هن سن اٺين هجريءَ ڌاري ئي اسلام قبول ڪيو، جيئن هتي بيان ڪيو ويو.

منذر بن ساويٰ ڏانهن دين جي دعوت

* هن سال "جِعرَانَہ" کان موٽ تي نبي انور صلی اللہ علیہ وسلم جن بحرين جي بادشاه مُنْذِر بن سَاوِيٰ ڏانهن حضرت عَلاء بِن حَضْرميءَ هٿان هڪ خط اماڻيو جنهن ۾ کيس دين جي دعوت ڏنائون.

مُنْذِر وٽ جڏهن اهو خط پهتو ته هو مسلمان ٿيو ۽ نبي انور صلی اللہ علیہ وسلم جن جي خدمت ۾ ان خط جو جواب به روانو ڪيائين. (١)

سج گرهڻ جو واقعو

* هن سال سج گرهڻ جو واقعو پيش آيو. ان موقعي تي سرور عالم صلی اللہ علیہ وسلم جن "نماز ڪسوف" ادا ڪئي، تانجو سج وري روشن ٿيو. جيئن "روضة الاحباب" ۾ ڄاڻايو ويو آهي. (٢)

ڪن جو چوڻ آهي ته سج گرهڻ جو واقعو سن ڇهين هجريءَ ڌاري پيش آيو. جيئن اڳ بيان ٿي چڪو آهي. اهڙو واقعو سن ڏهين هجريءَ ڌاري به پيش آيو، جنهن جو ذڪر اڳتي ڪيو ويندو.

جِعْرَانَہ کان نبي انور صلی اللہ علیہ وسلم جن جي عمري لاءِ روانگي

* هن سال اربع واري رات ذوالقعد مهيني جي ارڙهين تاريخ پاڻ ڪريم صلی اللہ علیہ وسلم جن عمري جي نيت سان "جِعْرَانَہ" کان هليا، مڪي شريف پهچي بيت الله جو طواف ڪيائون، جنهن کانپوءِ صفا ۽ مروه جي وچ ۾ سعي ڪري پوءِ مٿي مبارڪ کي پاڪي ڏياريائون ۽ پوءِ رات جو ئي جِعْرَانَہ موٽي آيا. (٣)

* هن سال امام المرسلين صلی اللہ علیہ وسلم جن "جِعْرَانَہ" کان مديني موٽڻ جي تياري ڪئي. مڪي ۾ عَتّاب بِن اُسَيْد کي خليفو مقرر ڪيائون. جيئن مٿي بيان ٿي چڪو آهي. ان کانپوءِ پاڻ سڳورا صلی اللہ علیہ وسلم خميس ڏينهن ذوالقعد جي اوڻويهين تاريخ "جِعْرَانَہ" مان اسهيا ۽ ذوالقعد جي ستاويهين تاريخ جمعي جي ڏينهن مديني شريف ۾ داخل ٿيا.

رسول انور صلی اللہ علیہ وسلم جن مديني کان مڪي جي فتح لاءِ رمضان جي ڏهين تاريخ روانا ٿيا ۽ ان کانپوءِ حُنَيْن ۽ طَائِف جي فتح تائين ٻه مهينا ۽ سورهن ڏينهن مديني کان ٻاهر رهيا. جيئن غزوات واري باب ۾ ٻڌايو ويو هو.

---

(١) عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ٢ ص ٣٥٢. تاريخ الخميس "ديار بکري" ج ٢ ص ١١٦. روضة الاحباب "سيد جمال الدين" ج ١ ص ٢٣٤.

(٢) روضة الاحباب "سيد جمال الدين" ج ١ ص ٢٣٤.

(٣) "سيرة ابن هشام" ج ۴ ص ١۴٣.الروض الانف "سهيلي" ج ۴ ص ١۵٧. دلائل النبوة "بيهقي" ج ۵ ص ٢٠١.

حضرت ابن عَاصِ رضہ جو واقعو

* هن سال حضرت عَمْرو بن عَاصِ رضہ کي هڪ سَرِيَّہ سان "ذَاتِ السَّلَاسِل" ڏانهن اماڻيو ويو. اتي هڪ رات عمرو بن عاص رضہ کي تڙ پنجي ويو، پر جيئن تہ ان رات ڏاڍي ٿڌ پيئي هئي، انڪري هن پنهنجي طرفان اِجْتِهاد ڪندي تڙ بجاءِ تيمم ڪري فجر جي نماز پڙهي. پوءِ جڏهن هو مديني پهتو تہ ان ڳالهہ جو ذڪر سرور ڪائنات ﷺ جن آڏو ڪيائين. ان تي پياري پيغمبر ﷺ جن پڇيو تہ "توهان اهو مسئلو ڪٿان اخذ ڪيو، تہ ٿڌ سببان تڙ بجاءِ تيمم ڪيو وڃي؟"

عمرو رضہ بن عاص جواب ڏنو: "جيئن الله تعاليٰ فرمايو آهي:

"وَلَا تَقْتُلُوْٓا اَنْفُسَكُمْ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيْمًا. (١)

"پنهنجي نفس کي قتل نہ ڪريو بيشڪ رب تعاليٰ اوهان تي رحم ڪندڙ آهي."

سرور عالم ﷺ جن اهو جواب ٻڌي مشڪڻ لڳا ۽ ڪيس وڌيڪ ڪجهہ نہ چيائون. (٢)

حضرت اَبُوْ بَرْزَہ جو اسلام قبول ڪرڻ

* هن سال "غَزْوَہ فتح" کان اڳ اَبُوْ بَرْزَہ اَسْلَمِي بہ اسلام قبول ڪيو ۽ پوءِ مڪي جي فتح ۾ ڀرو ورتائين. سندس نالو فضل بن عُبَيْد بن حَارِث ٻڌايو ويو آهي. (٣)

سَعِيْد بن حُرَيْث جو مسلمان ٿيڻ

* هن سال مڪي جي فتح کان اڳ سَعِيْد بن حُرَيْث بن عُمْرو قُرَشِي مَخْزُوْمِيّ بہ مسلمان ٿيو ۽ غزوه فتح ۾ ڀرو ورتائين. هي عَمْرو بن حُرَيْث جو ڀاءُ هو ۽ کانئس عمر ۾ وڏو هو. (٤)

نَوْفل بن مُعَاوِيہ جو مسلمان ٿيڻ

* هن سال "فتح مڪہ" کان اڳ نَوْفل بِن مُعَاوِيہ بن عَمْرو دُيْلَمِيّ ڪِنَاني بہ اسلام قبول ڪيو ۽ پوءِ "غَزْوَہ فتح" ۾ حصو ورتائين. اهو سندس زندگيءَ جو پهريون جهاد هيو. (٥)

---

(١) سورة النساء آيت ٢٩ پاره ٥ .

(٢) المغازي "واقدي" ج ٢ ص ٧٧١ - ٧٧٢. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٤ ص ٢٧٣. روضة الاحباب "سيد جمّال الدين" ج ١ ص ٢٨٢. السيرة الحلبيہ ج ٣ ص ١٩١.

(٣) اُسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٥ ص ١٤٦ - ١٤٧. الاصابہ "ابن حجر" ج ٤ ص ١٩.

(٤) الاصابہ "ابن حجر" ج ٢ ص ٤٥. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٢ ص ٣٠٤.

(٥) اُسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٥ ص ٤٧.

فصل نائون

هن فصل ۾ سن نائين هجريءَ ڌاري پيش آيل واقعات جو ذڪر ڪيو ويو آهي.

* هن سال محرم مهيني جو چنڊ ڏسي سرور عالم ﷺ جن زڪواة اڳاڙڻ واسطي صحابي سڳورن منجهان ڪجهه عامل مقرر ڪيا، جن جي سپرد اهو ڪم ڪيو ويو ته مختلف قبيلن منجهان جيڪي ماڻهو مسلمان ٿي چڪا آهن، هو انهن کان زڪواة اڳاڙي مديني شريف پهچائين. (١) ان ڏس ۾ هر قبيلي لاءِ الڳ الڳ عامل مقرر ٿيا. جن جو تفصيل هن ريت ٻڌايو ويو آهي:

نمبر	زڪاة اڳاڙڻ واري جو نالو	ان قبيلي جو نالو جنهن ڏانهن ڪيس اماڻيو ويو
١.	عُيَيْنَہ بن حصن فزاري	بنو تَمِيْم
٢.	بُرَيْده بِن حُصَيْب اَسْلِمِيّ	بنو غِفَار ۽ بنو اَسْلَم، ڪن راوين طرفان هن جاءِ تي ڪَعْب بن مَالِڪ انصاريءَ جو نالو به نقل ڪيو ويو آهي.
٣.	عَبَّاد بن بِشْر	بنو سُلَيْم ۽ بنو مُزَيْنَہ
۴.	رَافِع بن مَكِيْث جُهَنِي	بنو جُهَيْنَہ
۵.	عَمْرو بن عَاص	فَزَارَه
٦.	ضَحَّاڪ بن سُفْيَان ڪِلَابِي	بنو ڪِلَاب جيڪو سندس ئي قبيلو هو
٧.	بُسْر بن سُفْيَان ڪَعْبِي	بَنُو ڪَعْب (هي خُزَاعَہ وارن جو پاڙو هو.)
٨.	عَبْدُالله بن لُتبيّة	بَنُو ذُبْيَان، هي ازد قبيلي وارن جي شاخ هئي.

نبي ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ "بنو تميم" وارن جي وفد جو اچڻ (٢)

* هن سال نبي ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ "بني تميم" وارن جو هڪ وفد آيو ۽ اهي حجرن جي پويان بيهي سرور ڪائنات ﷺ جن کي وڏي واڪي سڏڻ لڳا. ان موقعي تي رب تعالىٰ طرفان هيءَ آيت نازل ڪئي ويئي.

إِنَّ الَّذِينَ يُنَادُونَكَ مِنْ وَرَاءِ الْحُجُرَاتِ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ. (٣)

(بيشڪ اهي جيڪي اوهان کي سڏن ٿا حجرن جي پويان انهن منجهان گهڻا عقل کان عاري آهن.)

(١) روضة الاحباب "سيد جمال الدين" ج ١ ص ٣٢٥. تاريخ الخميس "ديار بكري" ج ٢ ص ١١٨.

(٢) طبقات الكبرىٰ "ابن سعد" ج ١ ص ٢٢۴ ـ ٢٢۵، سيرة ابن هشام ج ۴ ص ٢٠٧، البدايہ والنهايہ "ابن كثير" ج ۵ ص ۴٢. سبل الهدىٰ والرشاد "شامي" ج ۵ ص ٢٩١ ـ ٢٨٧، دلائل النبوة "بيهقي" ج ۵ ص ٣١٣.

(٣) سورة الحجرات آيت ۴ پاره ٢٦.

* هن سال جڏهن بني تميم وارن جو وفد نبي ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ پهتو ته ان موقعي تي حضرت ابوبڪر رضه ۽ حضرت عمر رضه ۾ ان ڳالهه تي اختلاف پيدا ٿي پيو ته سندن امير ڪنهن کي بڻايو وڃي؟ هن موقعي تي سيدنا ابوبڪر رضه چيو: "اي خدا جا رسول ﷺ! هنن جو امير قعقاع بن معبد کي بڻايو وڃي پر حضرت عمر رضه وري ان جي بدران اقرع بن حابس جي تائيد ڪرڻ لڳو ۽ پوءِ ان ڏس ۾ حضرت ابوبڪر رضه حضرت عمر رضه کي چيو: "چا اوهان جو ارادو منهنجي مخالفت ڪرڻ آهي؟" ان تي حضرت عمر رضه وراڻيو: "نه منهنجو ارادو اوهان جي مخالفت جو نه آهي." ان بحث ۾ ٻنهي جو لهجو تيز ٿي ويو. پوءِ ان موقعي تي رب پاڪ طرفان هيءَ آيت نازل ڪئي ويئي. (١)

يَآيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا لَا تُقَدِّمُوْا بَيْنَ يَدَيِ اللهِ وَرَسُوْلِهٖ (٢)

"اي ايمان آڻڻ وارو! اڳرائي نه ڪريو الله ۽ ان جي رسول (ﷺ) جي اڳو."

جنهن ڪانپوءِ ٻنهي ڄڻن پنهنجا آواز گهٽايا ۽ آهستگيءَ سان ڳالهائڻ شروع ڪيائون. ان موقعي تي رب تعاليٰ سندن شان ۾ هيٺين آيت نازل فرمائي:

اِنَّ الَّذِيْنَ يَغُضُّوْنَ اَصْوَاتَهُمْ عِنْدَ رَسُوْلِ اللهِ (٣)

"بيشڪ اهي ماڻهو جيڪي رسول الله جي اڳيان پنهنجي آواز کي جهيڻو رکن ٿا".

نجاشيءَ جي وفات

* هن سال رجب جي مهيني ۾ نجاشيءَ وفات ڪئي. سندس نالو "اَصْحَمَہ" رضه ٻڌايو ويو آهي. جنازي نماز (غائبانه) نبي انور ﷺ جن پاڻ چئن تڪبيرن سان پڙهائي ۽ پوءِ فرمايائون ته "پنهنجي ڀاءُ لاءِ بخشش گهرو." (٤)

وفد عبدالقيس جو اچڻ

* هن سال "عبدالقيس" قبيلي وارن جي هڪ وفد پاڻ ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ حاضر ٿي سندن هٿ تي اسلام قبول ڪيو. جنهن ڪانپوءِ هنن اسلامي شريعت بابت سوال پڇيا، جنهن تي نبي انور ﷺ جن ڪين فرمايو: "مان اوهان کي چئن ڳالهين ڪرڻ جو حڪم ٿو ڏيان ۽ چئن ڳالهين کان منع ٿو ڪريان. (٥) جن ڳالهين کي اختيار ڪرڻ جو حڪم ٿو ڏيان اهي آهن ايمان، نماز، زڪواة ۽ روزا، ۽ ان کان منع ٿو ڪريان ته هنن چئن ٿانون جو استعمال ڇڏي ڏيو: دباءِ، حنتم، نقير، مزفت.

---

(١) صحيح بخاري "وفد بني تميم" ج ٣ ص ٧٧، فتح الباري "ابن حجر" ج ٨ ص ٦٩.

(٢) سورة الحجرات آيت ١ پاره ٢٦.

(٣) سورة الحجرات آيت ٣ پاره ٢٦.

(٤) تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ١٣٩، روضة الاحباب "سيد جمال الدين" ج ١ ص ٣٥٩، الروض الانف "سهيلي" ج ٢ ص ٩٤، السيرة النبويه "دمياطي" ص ٢٦٧.

(٥) صحيح بخاري "باب وجوب الزڪاة" ج ١ ص ٢٤٣، صحيح مسلم "باب الايمان" ج ١ ص ٣٤. "ڪتاب الايمان" ج ١ ص ٢٠.

اهو واقعو وضاحت سان صحيح بخاري وغيره ۾ نقل ڪيو ويو آهي. (١)

ڪن راوين جو چوڻ آهي تہ "عَبْدُالْقَيْس" وارن جو وفد سن پنجين هجريءَ ڌاري آيو هو، جيئن مٿي سن پنجين هجريءَ جي واقعات ۾ ذڪر ٿي چڪو آهي، پر "شرح عليٰ المواهب" ۾ زرقانيءَ کولي ٻڌايو آهي تہ "عَبْدُالْقَيْس" وارن جا وفد ٻہ دفعا آيا هئا. پهريون دفعو سن پنجين هجريءَ ڌاري ۽ ٻيو دفعو نائين هجريءَ دوران. پهرين دفعي واري وفد ۾ تيرهن يا چوڏهن سوار شامل هئا. جڏهن تہ ٻئي دفعي واري وفد ۾ چاليهارو کن سوار هئا. هي ٻن دفعن وارو قول ئي سچو ۽ مڃڻ جوڳو آهي ۽ جنهن کان انڪار جائز نہ آهي. (٢)

هڪ ٻئي قول ۾ ائين بہ ٻڌايو ويو آهي تہ "عَبْدُالْقَيْس" وارن جا اهي وفد سن ڏهين هجريءَ ڌاري آيا هئا، جنهن جو ذڪر هن ڪتاب جي ڏهين باب ۾ ڪيو ويندو.

نبي ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ مختلف وفدن جو اچڻ

* هن سال مختلف وفد هڪ ٻئي پٺيان ايندا رهيا، جنهن ڪري هن سال تي نالو ئي "وفدن وارو سال" پئجي ويو.

---

(١) نبي اڪرم ﷺ جن "عبدالقيس" قبيلي وارن جي وفد کي انهن ٿانون جي استعمال کان روڪيو جن ۾ هو شراب ناهيندا ۽ ان شراب کي محفوظ ڪندا هئا. ڇو جو وٽن شراب جو استعمال ڪثرت سان ٿيندو هو، اهي ٿانوَ چئن قسمن جا هئا.

١. "دباء": هي جمع آهي "دباءة" جو، جنهن جي معنيٰ آهي اهڙو ٿانءُ جيڪو وڏي ڪدوءَ کي سڪائي پوءِ ان ۾ مٿان سوراخ ڪري ٺاهيو ويندو آهي. "عبدالقيس" قبيلي وارا ان ۾ شراب محفوظ ڪري رکندا هئا ۽ پوءِ ضرورت وقت اتان ڪڍي واپرائيندا هئا. چيو وڃي ٿو تہ هن ۾ شراب رکڻ ڪري ان جو اثر بہ تيز ٿيندو آهي.

٢. "حنتم": هي سائي رنگ جي چاڙهي يا مٽيءَ کي سڙيو ويندو هو، جنهن ۾ شراب وجهي هو هڪ جاءِ تان ٻيءَ جاءِ تائين پهچائيندا هئا.

٣. "نـقيـر": هي کجيءَ جي ٿلهي ٿڙ جو هڪ ٽڪر ڪٽي ان کي وچان اهڙيءَ ريت کوريندا هئا، جيئن ان جو تـرو باقـي بچي. پـوءِ ان ۾ ڪارڪون ۽ کجيءَ جي رس وجهي ان جي مٿان پاڻي وجهندا هئا، جنهن ڪري ان ۾ جوش پيدا ٿيـندو هـو. پوءِ جڏهن اهو ٺڌو ٿي ويندو هو تہ ان کي واپرائيندا هئا ۽ ان کي کجيءَ جو شراب سڏيو ويندو هو.

٤. "مزفت": هي اهڙو ٿانءُ هوندو هو جنهن جي مٿان ڏامر جو ليپ ڏنو ويندو هو. تہ جيئن اهو موسم جي اثرات کي گهٽ قبول ڪري.

مٿين ٿانوَن کان انڪري منع ڪئي ويئي جو اهي شراب جي استعمال سبب ناپاڪ ٿي چڪا هئا. پر اڳتي هلي اهڙن ٿانوَن جي استعمال تان بندش ختم ڪئي ويئي، باقي نشيدار شيون واپرائڻ تي بندش برقرار رهي.

حاشيہ "دلائل النبوة "بيهقي" "محشي عبدالمعطي قلعجي" ج ٥ ص ٢٣٥. حاشيہ زاد المعاد "ابن قيم" محشي "ارنؤوط برادران" ج ٣ ص ٦٠٥ - ٦٠٦ وغيره. البدايہ ابن الاثير ج ٢ ص ٩٦. صحيح البخاري "ڪتاب الايمان" ج ١ ص ٢٠. "صحيح مسلم" "ڪتاب الايمان" ج ١ ص ٣٥.

(٢) المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ٢ ص ١٨١.

* هن قسم جي وفدن جي شروعات ان وقت کان ٿي جڏهن سرور عالم ﷺ جن غزوه طائف کان موٽ تي اچي "جِعِرَانَہ" ۾ ترسيا. نبي انور ﷺ طائف کان سن اٺين هجريءَ ڌاري شوال مهيني جي پڇاڙيءَ تي نڪتا ۽ "جِعِرَانَہ" ۾ ساڳي سال جي ذوالقعد مهيني ۾ چنڊ جي پنجين تاريخ تي پهتا.

پاڻ ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ وفدن اچڻ جو سلسلو جيڪو "جِعِرَانَہ" کان شروع ٿيو، اهو سندن وصال تائين جاري رهيو. "حافظ مغلطائي" پنهنجي لکيل سيرة واري ڪتاب ۾ سٺ کان مٿي اهڙن وفدن جو ذڪر ڪيو آهي (۱) جڏهن تہ "شَامِي" وري پنهنجي سيرة واري ڪتاب ۾ اهو انگ سوَ تائين پهچايو آهي. (۲)

اسان هن ڪتاب ۾ انهن وفدن منجهان ڪن ٿورن جو ذڪر ڪيو آهي. (۳)

---

(۱) الاشاره ـ حافظ مغلطائي ص ۴۷۷.

(۲) سبل الهدیٰ "شامي" ج ٦ ص ۴۴۱ کان ۲۵۴.

(۳) هن سال نبي انور ﷺ جن جي خدمت ۾ مختلف قومن ۽ مختلف علائقن منجهان ماڻهن جا وفد اچڻ شروع ٿيا. جنهن جا ڪيترائي سبب هئا. جن مان ٻہ خاص سبب هيٺ ڏجن ٿا.

۱. نبي اڪرم ﷺ جن اسلام جي تبليغ لاءِ جيڪي سرايا ۽ وفد مختلف علائقن ۽ قومن ڏانهن اماڻيا هئا، انهن نهايت محنت ۽ ايمانداريءَ سان جيڪا تبليغ ڪئي، ان جي نتيجي ۾ عرب جي ڪنڊ ڪڙڇ تائين اسلام جو پيغام پهچي ويو ۽ ماڻهو ان جي حقانيت کان آگاهہ ٿي دين جي دائري ۾ داخل ٿيندا ويا. پر اسلام جو مرڪز هن نہ ڏٺو هو، انڪري سندن دلين ۾ اها آرزو هئي تہ ان عظيم هستيءَ جي زيارت بہ ڪن جنهن چند سالن جي اندر پنهنجي پروگرام کي نہ فقط نافذ ڪيو پر ان جي فيوض ۽ برڪات سان معاشري جو رنگ ئي تبديل ڪري ڇڏيو ۽ ظاهر آهي تہ اهو اصلي رنگ تہ مديني منوره ۾ ئي موجود هو، جنهن ڪري ماڻهو وڏي شوق سان ايندا رهيا.

۲. مڪي جي فتح کانپوءِ جڏهن ماڻهن ڏٺو تہ ڪابہ قوت ۽ طاقت هاڻي اسلام جي سچائيءَ آڏو بيهي نہ سگهي تہ کين يقين ٿي ويو تہ اهوئي خدا تعاليٰ جو سچو دين آهي جيڪو قيامت تائين قائم رهندو، انڪري ان دين جي اختيار ڪرڻ ۾ ئي سندن ڀلائي ۽ بهتري آهي. اهوئي سبب هو جو مختلف قومن توڙي علائقن کان ماڻهو ٽولن جا ٽولا ناهي سچي سرور ﷺ جن جي خدمت ۾ حاضر ٿيندا رهيا تہ جيئن مديني پهچي اها ڳالهہ معلوم ڪجي تہ هاڻي اهي ٻاهريان ماڻهو پنهنجي علائقن ۾ رهي ان سچي دين جي ڪهڙي خدمت ڪري سگهن ٿا ۽ اڳتي کين ڇا ڪرڻ کپي ۽ اهو سلسلو سندن وصال واري سال تائين جاري رهيو.

انهن وفدن جي اچڻ جا ٻيا بہ مقصد هئا. جن مان ڪيترن تہ پاڻ سڳورن ﷺ جن جي خدمت ۾ روبرو حاضر ٿي پنهنجي مسلمان ٿيڻ جو اعلان ڪيو. ڪيترا وري هن کان اڳ مختلف صحابين جي هٿ تي مسلمان ٿي چڪا هئا پر هاڻي پاڻ ڪريمن ﷺ جي زيارت ڪرڻ يا دين بابت ڪجهہ وڌيڪ معلومات حاصل ڪرڻ لاءِ مديني شريف پهتا.

ڪجهہ ماڻهن جي دلين ۾ وري ڪي شڪ شبها بہ هئا. جن کي دور ڪرڻ لاءِ هنن خدا جي پياري پيغمبر ﷺ جن جي خدمت ۾ حاضر ٿي انهن کي دور ڪرڻ ٿي چاهيو. هنن وفدن جي شروعات ڪڏهن ٿي؟ ان بابت روايتن جو ڪجهہ اختلاف آهي. ابن اسحاق جي روايت موجب انهن وفدن جي شروعات سن اٺين هجريءَ جي آخر ۾ ان وقت ٿي، جڏهن پاڻ ڪريم ﷺ جن غزوه "طائف" کان موٽ تي "جعرانہ" ۾ ترسيل هئا. هن موقعي تي "هوازن" قبيلي وارن جو وفد سندن خدمت ۾ حاضر ٿيو هو. ان کانپوءِ نائين هجريءَ ڌاري هن ڏس ۾ سڀ کان گهڻا وفد آيا. جنهن ڪري مؤرخ ۽ سيرت نگار هن سال کي "عام الوفود" (يعني وفدن جو سال) سڏين ٿا. ان کانپوءِ سن ڏهين هجريءَ ڌاري بہ هي

* هن سال جي صفر مهيني ۾ "بني عُذرَه" وارن جو هڪ وفد پاڻ ڪريمن ﷺ وٽ پهتو. هي "بني قُضَاعَہ" وارن جو پاڙو آهي، جيڪي يمن ۾ رهندا هئا. هن وفد ۾ ڪل ٻارهن شخص شامل هئا، جن ۾ جُمْرَة بِن نُعْمَان عُذرِيّ صحابي رضہ بہ موجود هو. هي سڀ مسلمان ٿي پنهنجن ماڳن ڏانهن موٽيا.

وفد بَنِيْ تَمِيْم جا ڪجهہ وڌيڪ تفصيل

* هن سال بَنِيْ تَـمِيْم وارن جو وفد پاڻ ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ حاضر ٿيو. ان وفد ۾ قَعْقَاع بن مَعْبَد تَـمِيْمِي، اَقْرَع بن حَابِس تَـمِيْمِي، زِبْرِقَان بن بَدْر تَـمِيْمِي، عُطَارَد بن حَاجِب بِن زَرَارَه تَـمِيْمِي، قَيْس بن عَاصِم تَـمِيْمِي مِنْقَرِيّ ۽ عَمْر بِن اَهْتَم تَـمِيْمِي شامل هئا.

هن ئي وفد جي ماڻهن نبي انور ﷺ جن کي حجرن جي پوياں وٽي سڏ ڪيا تہ ان موقعي تي الله تعاليٰ طرفان هيٺيون آيتون نازل ڪيون ويون:

"اِنَّ الَّذِيْنَ يُنَادُوْنَكَ مِنْ وَّرَاءِ الْحُجُرَاتِ" جيئن اڳ بيان ٿي چڪو آهي، ان ڪانپوءِ هو سمجهي ويا ۽ سڀني اسلام قبول ڪيو. سرور عالم ﷺ جن نہ فقط سندن مال ۽ ماڻهو موٽايا پر پنهنجي ٻاران کين سوکڙيون پاکڙيون ڏيڻ جو بہ حڪم ڏنو، جيئن عام طور ٻين وفدن لاءِ ڏنو ويندو هو. (١)

سلسلو جاري رهيو ۽ ڪافي وفد دربار نبوي ﷺ ۾ حاضر ٿيا. جڏهن تہ هن سلسلي جو آخري وفد "بنو نخع" وارن جو هو، جيڪي سن يارهين هجريءَ ڌاري پاڻ ڪريمن ﷺ جي خدمت ۾ زيارت جي خيال کان آيا هئا. جو جو هو هن کان گهڻو اڳ حضرت معاذ بن جبل رضہ جي هٿ تي اسلام قبول ڪري چڪا هئا. اڪثر مؤرخن طرفان هن وفد کي آخري وفد شمار ڪيو ويو آهي.

پاڻ سڳورن ﷺ جي خدمت ۾ جيڪي وفد حاضر ٿيا، انهن جي ڳاڻيٽي ۾ بہ راوين جو اختلاف رهيو آهي. ان اختلاف جو سبب اهو نہ آهي تہ ڪنهن ڪان انهن جي ڳاڻيٽي ۾ ڪا ڀل ٿي آهي، پر ان جو ڪارڻ اهو آهي تہ ڪجهہ وفد هڪ کان گهڻا دفعا آيا، انکري ڪن انهن کي هڪ وفد ڪري شمار ڪيو آهي. ڪي وفد وري نهايت مختصر هئا جن ۾ هڪ يا بہ ماڻهو موجود هئا، انڪري مؤرخن ۽ محدثن طرفان اهڙن وفدن جو ذڪر نہ ڪيو ويو آهي. اهوئي ڪارڻ آهي جو وفدن جو تعداد مختلف ڪتابن ۾ مختلف آهي. هن ڏس ۾ "علامہ شامي" پنهنجي ڪتاب "سبل الهديٰ والرشاد" ۾ اهڙن هڪ سؤ هڪ وفدن جو ذڪر ڪيو آهي ۽ اهو تعداد سڀ کان وڌيڪ آهي.

انهن وفدن بابت ڄاڻ هيٺين ڪتابن تان نقل ڪئي وئي آهي:

فتح الباري "ابن حجر"، سيرة ابن هشام ج ۴ ص ٢٠۵، "الطبقات الڪبريٰ" "ابن سعد" ج ١ ص ٢٢٢. سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ٦ ص ٢٦٠، "الاشاره" مغلطاي ج ٨ ص ٦٨. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ۵ ص ٣٧. عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ٢ ص ٣١٢. زاد المعاد "ابن قيم" ج ٣ ص ۵٩۵. دلائل النبوة "بيهقي" ج ۵ ص ٣٠٩. "روضة الاحباب" سيد جمال الدين ج ١ ص ٣۵٣.

(١) هن سال نبي اڪرم ﷺ جن جي خدمت ۾ جيڪي وفد حاضر ٿيا، انهن مان "بنو تميم" واري وفد جو ذڪر ابن اسحاق توڙي ٻين راوين طرفان نمايان طريقي سان ڪيو ويو آهي.

هن وفد ۾ موجود ماڻهن جو تعداد ستر يا اسي ٻڌايو ويو آهي. جن ۾ قبيلي جا وڏا هٺيلا سردار، جوشيلا مقرر ۽ قادر الڪلام شاعر شامل هئا، جن کي پنهنجي دولت، صلاحيت ۽ خانداني وجاهت تي وڏو ناز هو. مديني ۾ پهچڻ ڪانپوءِ هو بنا ڪنهن روڪ ٽوڪ جي مسجد نبوي ﷺ ۾ اندر گهڙي پيا.

* هن سال جڏهن پاڻ سڳورا ﷺ "تَبُوڪ" کان واپس موٽيا تہ ان موقعي تي "بَني مُرَّه" وارن طرفان تيرهن ڄڻن جو هڪ وفد حَارِث بِن عَوْف جي اڳواڻي هيٺ سندن خدمت ۾ پهتو. هي سمورا بہ مسلمان ٿي پنهنجي وطن واپس وريا.

* هن سال تَبُوڪ کان واپسيءَ تي نبي انور ﷺ جن جي خدمت ۾ بني فزاره وارن جو هڪ وفد حاضر ٿيو، جنهن ۾ ڏهن کان بہ مٿي ماڻهو شامل هئا، جن ۾ عُيَيْنَہ بن حِصْن فَزَارِي جو ڀاءُ خارجہ بن حِصْن ۽ ڀائٽيو حُرّ بن قَيْس فَزَارِي بہ شامل هئا. جڏهن تہ عُيَيْنَہ بن حِصْن فَزَارِي پاڻ هن وفد جي اچڻ کان اڳ ئي ايمان آڻي چڪو هو، باقي ان ڳالهہ ۾ اختلاف آهي تہ هن مکي جي فتح کان اڳ اسلام قبول ڪيو يا پوءِ.

* هن سال پاڻ ڪريم ﷺ جن هٿان هڪ معجزو ان وقت ڏسڻ ۾ آيو، جڏهن بَنِي فَزَارِه وارن شڪايت ڪئي تہ سندن زمينون (مينهن نہ پوڻ سبب) ٻڃ لڳيون پيون آهن، جنهن سبب ان شهرن ۾ ڏڪار بہ پيو آهي. جيئن وجي ٿو تہ اها شڪايت خارجہ بن حصن ان وقت ڪئي، جڏهن پاڻ سڳورا ﷺ

ان وقت حضرت بلال رضہ ٻنپهرن جي نماز جو اذان ڏيئي چڪو هو ۽ نماز پڙهائڻ لاءِ سرور ڪائنات ﷺ جن مسجد ۾ اچڻ وارا هئا. انکري ڪين انتظار ڪرڻ لاءِ چيو ويو، پر هو پنهنجي هٺ ۽ هوڏ، جوش ۽ جولان سببان اها ڳالهہ مڃڻ لاءِ تيار نہ ٿيا، ۽ پاڻ ڪريمن ﷺ جي حجرن پويان پهچي وڏي واڪي نهايت اڻ وڻندڙ انداز ۾ سڏ ڪرڻ لڳا.

"اي محمد ﷺ اسان لاءِ ٻاهر اچو" ۽ اهي لفظ ٽي دفعا ورجايائون. جيتوڻيڪ اها ڳالهہ مقام نبوت جي مان ۽ مرتبي مطابق نہ هئي، پر پوءِ بہ پاڻ سڳورا ﷺ سندن سڏ تي ٻاهر آيا ۽ ڪين ڪلي ڪيڪر ڪيائون، جنهن جي جواب ۾ آقرع بن حابس چوڻ لڳو: "اي محمد ﷺ منهنجي تعريف سان انسان عزت وارو ٿي پوندو آهي، ۽ غيبت سان انسان کي ذلت حاصل ٿيندي آهي ۽ اسان سڄي عرب ۾ سڀني کان وڌيڪ معزز آهيون."

ان جي جواب ۾ سڄي سرور ﷺ جن ڪيس فرمايو: "اوهان جي اها دعوي ڪوڙي آهي، ڪنهن بہ انسان کي عزت يا ذلت وارو بڻائڻ الله تعاليٰ جي اختيار ۾ آهي، ۽ اوهان ۾ سڀني کان وڌيڪ معزز حضرت يوسف بن يعقوب عليہ السلام هو". ڪن راوين جو چوڻ آهي تہ مٿيان جملا آقرع بن حابس نہ پر ڪنهن ٻئي شخص طرفان چيا ويا هئا، ڇو جو "آقرع" تہ هن کان اڳ ئي اسلام قبول ڪري چڪو هو. "فتح مڪہ" واري مهم ۾ هن پاڻ ڪريم ﷺ جن سان گڏ ٻهرو ورتو هو. ان کانسواءِ "غزوه حنين" ۽ "غزوه طائف" ۾ بہ سندس شرڪت ثابت آهي، انڪري اهو ڪيئن مڪمن آهي تہ هو سرور ڪائنات ﷺ جن آڏو ان انداز سان گفتگو ڪري. هو هن موقعي تي پنهنجي قوم وارن سان گڏجي ضرور آيو هو. پر ان قسم جي ڪا ڳالهہ ٻولهہ نہ ڪئي هئائين، ڇو جو هو دربار نبوي ﷺ جي آداب کان ڀليءَ ڀت واقف ٿي چڪو هو. والله اعلم بالصواب.

باقي هن موقعي تي الله تعاليٰ طرفان "إِنَّ الَّذِينَ يُنَادُونَكَ مِن وَرَاءِ الْحُجُرَاتِ" واري آيت نازل ٿي، ان ۾ ٻڌايو ويو تہ اهي ماڻهو پاڻ کي ڪجهہ بہ سمجهندا هجن پر اهي اڪثر بي سمجهہ آهن، جنهن جو ثبوت سندن گفتگو مان ملي ٿو.

وفد بني تميم بابت وڌيڪ تفصيل هيٺين ڪتابن ۾ ڏسي سگهجن ٿا.

سيرة ابن هشام ج ۴ ص ۲۱۳ - ۲۰۶. الاستيعاب "ابن عبدالبر" ج ۱ ص ۱۹۳. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ۱ ص ۱۰۷ - ۱۱۰. سبل الهدىٰ والرشاد "شامي" ج ٦ ص ۶۷۸ - ۶۹۴ التحفة اللطيف. "سخاوي" ج ۱ ص ۱۹۴ - ۱۹۵. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ۵ ص ۳۸ - ۴۲. دلائل النبوة "بيهقي" ج ۵ ص ۱۱۳ - ۳۱۷.

جمعي جو خطبو ڏيني رهيا هئا.

بخاري شريف ۾ اها روايت حضرت اَنَس بن مَالِڪ رضہ کان نقل ڪئي ويئي آهي.

بهرحال اها شڪايت ٻڌي نبي انور ﷺ جن دعا لاءِ هٿ کنيا، بس پوءِ ته اهڙو اچي مينهن لٿو جو ست ڏينهن سانده وسندو رهيو. هن قصي جا وڌيڪ تفصيل انشاء الله اڳتي به بيان ڪيا ويندا.

* هن سال تيرهن ڄڻن جو هڪ وفد نبي ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ حاضر ٿيو، جنهن کي وفد تعجيب يا نجيب جي نالي سان ياد ڪيو وڃي ٿو. اهي سمورا ماڻهو اڳ ۾ ئي اسلام قبول ڪري چڪا هئا، ان ڪري پنهنجي مال مان خيرات جو حصو به پاڻ سان گڏ کڻي آيا هئا. سرور عالم ﷺ جن جي حڪم سان ڪين سوڪڙيون پاڪڙيون به ڏنيون ويون ته سندن دعوتون به ڀليون ويون. نه صرف ايترو پر ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جن پاڻ هن وفد جو استقبال ڪري سندن عزت افزائي ڪئي. (۱)

* هن سال بَني اَسَد بن خُزَيمَہ وارن جو وفد پاڻ ڪريم ﷺ جن وٽ پهتو. هن وفد ۾ وَابِصَة بن مَعْبَد ۽ طُلَيْحَہ بن خُوَيلَد به شامل هئا. پوءِ سڀني اسلام قبول ڪيو ۽ نبي انور ﷺ جن کي عرض ڪيائون ته "اسين اوهان وٽ اونداهي رات جي پيٽ ۾ ڏڪار واري سال ۾ پاڻ مرادو هتي پهتا آهيون جڏهن ته اوهان اسان ڏانهن ڪو لشڪر ڪونه موڪليو هو." پوءِ ان موقعي تي "يَمُنُّوْنَ عَلَيْكَ اَنْ اَسْلَمُوْا قُلْ لَّا تَمُنُّوْا عَلَيَّ اِسْلَامَكُمْ." (۲)

(اهي اوهان تي ٿورو ٿا ڪن ته انهن اسلام قبول ڪيو، اوهان کين چئو ته مون تي پنهنجي اسلام جو ٿورو نه ڪيو.)

---

(۱) هن وفد جا ماڻهو نهايت پرخلوص ۽ اسلامي جذبي سان سرشار هئا. هو پاڻ سان گڏ جيڪا خيرات جي رقم مديني شريف کڻي آيا، ان بابت نبي ڪريم ﷺ جن کين فرمايو ته "اها رقم اوهان پنهنجي ڳوٺ کڻي وڃو ۽ اتان جي غريبن ۾ ورهايو." جنهن جي جواب ۾ هنن وراڻيو: "اسان پنهنجي ڳوٺ وارن ضرورتمندن کي سندن حق ادا ڪري پوءِ جيڪي ڪجهه بچيو آهي، اهو اوهان جي خدمت ۾ کڻي آيا آهيون." پاڻ سڳورا ﷺ سندن ان جذبي کان بيحد متاثر ٿيا.

هن موقعي تي حضرت ابوبڪر صديق رضہ چوڻ لڳو: "ههڙو جذبو جيڪو "تعجيب" واري وفد ۾ نظر آيو، اهڙو ڪنهن ٻئي وفد ۾ اسان نه ڏٺو آهي." ان جي جواب ۾ پاڻ ڪريم ﷺ جن وراڻيو: "بيشڪ هدايت الله تعالیٰ جي هٿ ۾ آهي، پوءِ هو جنهن سان ڀلائي ڪرڻ گهرندو آهي ته ان جي سيني کي ايمان لاءِ کولي ڇڏيندو آهي."

ان کانپوءِ هنن جيڪي دين بابت سوال پڇيا، نبي ڪريم ﷺ جن طرفان انهن جا جواب کين لکي ڏنا ويا. هن موقعي تي رسول خدا ﷺ جن حضرت بلال رضہ کي حڪم ڏنو ته هو سندن لاءِ بهترين دعوت ۽ رهائش جو بندوبست ڪري ته جيئن هو ڪجهه ڏينهن مديني ۾ آرام سان ترسي سگهن. پر پوءِ جلد ئي هو پنهنجي ڳوٺ وڃڻ لاءِ اجازت گهرڻ لڳا: جنهن تي صحابي سڳورن کانئن پڇيو ته "اوهان واپس وڃڻ لاءِ ايتري تڪڙ چو پيا ڪريو." جواب ۾ هنن وراڻيو: "اسان جي دل چوي ٿي ته جيڪي ڪجهه اسان نبي ڪريم ﷺ جن جي صحبت مان حاصل ڪيو آهي اهو واپس وڃي پنهنجي ٻين ماڻهن تائين به پهچايون."

ان کانپوءِ پاڻ ڪريمن ﷺ هرهڪ شخص کي پنهنجي مبارڪ هٿن سان انعام اڪرام عطا فرمايا.

سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ٦ ص ٢٨٥. زاد المعاد "ابن قيم" ج ٣ ص ٦٥٠ ـ ٦٥١.

(۲) سورة الحجرات آيت ١٧ پاره ٢٦.

پوءِ اهي سمورا اسلام تي قائم رهيا. سواءِ طُلَيْحَہ بن خُوَيْلَد جي، جيڪو پاڻ سڳورن ﷺ کانپوءِ دين تان ڦري ويو ۽ نبوت جي دعويٰ ڪيائين. جنهن ڪري حضرت ابوبڪر رضه پنهنجي خلافت واري دور ۾ حضرت خَالِد رضه بن وَلِيد کي سندس مقابلي لاءِ موڪليو ۽ "طُلَيْحَہ" شام ڏانهن ڀڄي ويو. ان کانپوءِ هن وري اسلام قبول ڪيو پر هن پيري هو سچو مسلمان ٿي رهيو ۽ اسلام جي خلاف ڪوبہ ڪم نہ ڪيائين، ۽ وري حضرت عُمر رضه جي خلافت ۾ هو مديني موٽي آيو.

* هن سال "بَني ڪِلَاب" وارن جو وفد بہ پاڻ سڳورن ﷺ جي خدمت ۾ پهتو. هن وفد ۾ لبيد بن رَبِيْعَہ بن عَامِر اَبُوعَقِيْل عَامِري بہ شامل هو، جيڪو مشهور شاعر ٿي گذريو آهي. هن جي باري ۾ سرور عالم ﷺ جن فرمايو: "سڀ کان سچي ڳالهہ جيڪا لَبِيْد چئي اها هيءَ آهي:

"اَلَا كُلُّ شَيْءٍ مَا خَلَا اللهَ بَاطِلٌ". (هر شيءِ جيڪا الله کانسواءِ آهي اها ڪوڙي آهي.)

هن وفد ۾ جيڪي بہ ماڻهو شامل هئا اهي سيئي مسلمان ٿيا.

* هن سال ربيع الاول جي مهيني ۾ "بنو بَلِيّ" وارن جو هڪ وفد بہ پاڻ ڪريمن ﷺ جي خدمت ۾ حاضر ٿيو، جيڪو "قُضَاعَہ" قبيلي جو پاڙو آهي. هن وفد وارا اچي رُوَيْفَعْ بن ثَابِت بَلَوِيءَ جي گهر لٿا ۽ اسلام قبول ڪرڻ کانپوءِ پنهنجي وطن واپس وريا.

* هن سال رجب مهيني جي وچ ڌاري "بني نَخع" وارن جو ٻهريون وفد پاڻ سڳورن ﷺ وٽ آيو. هن وفد ۾ بہ ماڻهو شامل هئا، جن مان ٻهرين جو نالو اَرْطَاه بن شَرَاحِيْل ۽ ٻئي جو "اَرْقَمْ" هو. جنهن کي "جهيش" بہ سڏيندا هئا. هنن نہ صرف نبي انور ﷺ جن جي هٿ تي اسلام قبول ڪيو پر پنهنجي قوم پاران بہ بيعت ڪيائون. جنهن کانپوءِ هو پنهنجي ڳوٺ موٽي ويا. سندن ٻيو وفد سن يارهين هجريءَ ڌاري آيو، جنهن جو ذڪر ايندڙ باب ۾ ڪيو ويندو. انشاءَ الله تعاليٰ.

* هن سال نبي اڪرم ﷺ جن جڏهن تبوڪ کان موٽيا تہ ان کانپوءِ سندن خدمت ۾ "دَارِيِّيْن" وارن طرفان بہ ڏهن ڄڻن جو هڪ وفد حاضر ٿيو، جنهن ۾ تَمِيْم بن اَوْس دَارِي بہ شامل هو. اهي نصراني هئا ۽ پوءِ سيئي اسلام قبول ڪيو ۽ مسلمان ٿيڻ کان پوءِ واپس ٿيا. تَمِيْم داريءَ جي مسلمان ٿيڻ جو ذڪر اڳتي ٻيهر بہ ڪيو ويندو، انشاءَ الله تعاليٰ.

* هن سال عروه بن مَسْعُوْد ثقفي بہ نبي انور ﷺ جن جي خدمت ۾ حاضر ٿيو. جنهن جو شمار "طائف" جي وڏن ماڻهن ۾ ٿيندو هو. هو پنهنجي قبيلي "ثَقِيْف" جي ٻين ماڻهن کان اڳ پاڻ ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ اچي مسلمان ٿيو هو.

* هن سال رمضان يا شعبان جي مهيني ۾ "بنوثقيف" وارن جو هڪ وفد طائف کان مديني پهتو. هن وفد ۾ شامل سمورا ماڻهو "ثقيف" قبيلي جا ئي هئا، جن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا:

عُثْمَان بن اَبُوالْعَاصِ، عَبْدِيَالِيْل بن عمرو بن عُمَيْر، نُمَيْر بن خَرَشَہ، حَكَم بن عَمْرو، شُرَحْبِيْل بن غَيْلَان بن سلمہ، اوس بن اوس ۽ اوس بن ابو اوس رضوان الله عليهم، تقريب التهذيب ۾ حافظ ابن حجر ڄاڻايو آهي تہ "اوس نالي وارا بہ آخري شخص الڳ الڳ آهن. انهن ۾ فرق اهو آهي تہ ٻهرين جي پيءُ جو نالو "اَوْس" ۽ آخريءَ جي پيءُ جو نالو "اَبُو اَوْس" لکيو ويو آهي. "اَبُو اَوْس" جو نالو "حُذَيْفَہ" ٻڌايو ويو آهي[1] ۽

(۱) تقريب التهذيب "ابن حجر" ج ۱ ص ۱۱۲.

هن کي اَوْس بن عَوْف به سڏيو ويندو آهي. هن موقعي تي انهن سمورن اسلام قبول ڪيو ۽ نبي انور ﷺ جن انهن مان عُثْمَان بِن اَبُوالْعَاصِ کي طَائِف جو امير مقرر ڪيو، جيڪو عمر ۾ سڀني کان ننڍو هو.

* هن سال نبي سڳوري ﷺ جن جي خدمت ۾ "بَهْرَاء" وارن جو هڪ وفد به آيو. هيءُ "قُضَاعَہ" قبيلي جو پاڙو آهي، جيڪي يمن ۾ رهندا هئا. هن وفد ۾ ڪل تيرهن ماڻهو هئا ۽ اهي يمن کان سڌا حضرت "مِقْدَاد بِن عَمْرو" جي گهر اچي لٿا. اسلام قبول ڪيائون ۽ پوءِ ديني فرضن بابت ڄاڻ حاصل ڪرڻ لاءِ ڪجهه ڏينهن مديني ۾ ترسي پوءِ پنهنجي وطن واپس وريا.

* هن سال سرور ڪائنات ﷺ جن وٽ "بَنُوْبِكَاء" وارن جو وفد به حاضر ٿيو.

* هن سال "طَيء" قبيلي وارن جو هڪ وفد به پاڻ ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ پهتو، جنهن ۾ هن قبيلي جو سردار زَيْدالْخَيْل بن مُهَلْهَل طَائِيّ به ساڻن گڏ هو. سرور عالم ﷺ جن سندن آڏو دين جي دعوت پيش ڪئي، جيڪا هنن قبول ڪئي. پاڻ سڳورن ﷺ سندن سردار "زيدالخيل" جو نالو مٽائي "زَيْدالخير" رکيو. (١)

* هن سال "حِمْيَر" قبيلي وارن جو وفد "يمن" کان پاڻ ڪريمن ﷺ وٽ اچي حاضر ٿيو. هنن اسلام قبول ڪيو ۽ نبي انور ﷺ جن سندن باري ۾ صحابين کي فرمايو: "اوهان وٽ يمن وارا اچي رهيا آهن، جن جي دلين ۾ نرمي ۽ رحم سمايل آهي. ايمان يمني آهي ته ڏاهپ به يمني آهي" ۽ سڪون ٻڪرين وارن ۾ آهي، جڏهن ته هٺ ۽ وڏائي انن وارن خانہ بدوشن ۾ آهي، جيڪي اوڀر طرف رهن ٿا.

* هن سال سرور عالم ﷺ جن جي خدمت ۾ "بنو سعد هذيم" وارن جو هڪ وفد به حاضر ٿيو، جن جو تعلق "قَضاعہ" قوم سان هو. هڪ روايت مطابق هو "يمن" ۾ رهندا هئا. هنن مديني پهچي مسجد جي هڪ ڪنڊ ۾ اچي لڏو لاٿو، ان ڪانپوءِ هو مسلمان ٿيا، بيعت ڪيائون ۽ پوءِ پنهنجي ماڳن تي موٽي ويا.

نبي ڪريم ﷺ جن جو "اِيْلَاء"

* هن سال نبي انور ﷺ جن پنهنجي گهروارين سان "اِيْلَاء" (٢) ڪندي فرمايو: "خدا جو قسم ته هڪ مهيني تائين اوهان جي ويجهو نہ ايندس." (٣)

پاڻ ڪريمن ﷺ جن جو گهوڙي تان ڪرڻ

* هن سال نبي انور ﷺ جن گهوڙي تان ڪري پيا، جنهن ڪري سندن ساڄو پاسو ۽ ساڄي پني ڏڪجي پيا. پاڻ ڪريم ﷺ جن اهو عرصو پنهنجي جاءِ جي ڪوٺي تي رهيا ۽ مسجد ڏانهن ڪين

(١) سبل الهدي "شامي" ج ٦ ص ٣٥٨، الاستيعاب "ابن عبدالبر" ج ٢ ص ١٢٧.

(٢) جيڪڏهن ڪو ماڻهو قسم کڻي چوي ته مان پنهنجي گهرواريءَ جي ويجهو نہ ويندس تہ ان فعل کي "ايلاء" سڏيو ويندو آهي. (مترجم)

(٣) صحيح بخاري "ڪتاب الطلاق" ج ٣ ص ٢٧٦. "صحيح مسلم" "ڪتاب الطلاق" ج ٢ ص ١٨٨. روضة الاحباب "سيد جمال الدين" ج ١ ص ٣٢٩، الاشاره "مغلطائي" ص ٣٤٤. سيرة ابن حبان ص ٣٦٤ - ٤٦٣. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ١ ص ٦٤٢، سيرة "دمياطي" ص ٢٦٦. شرح علي المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ٣ ص ٩٧.

اچڻ به ڏکيو ٿيڻ لڳو ۽ نماز گهر ۾ ويهي ادا ڪيائون. صحابي سڳورا جڏهن پڇڻ واسطي وٽن اتي ايندا هئا ته پوءِ اهي سندن پٺيان بيهي نماز پڙهندا هئا [1] جنهن تي انهن کي پاڻ ڪريم ﷺ جن فرمايو: "امام انڪري هوندو آهي ته هن جي تابعداري ڪئي وڃي، جي هو تڪبير چوي ته اوهان به تڪبير چئو، جڏهن رڪوع ۾ وڃي ته اوهان به رڪوع ۾ وڃو ۽ جڏهن مٿو کڻي ته اوهان به مٿو کڻو ۽ جڏهن هو ويهي نماز پڙهي ته اوهان سمورا به سندس پويان ويهي نماز پڙهو."

مٿيان ٻئي واقعا يعني نبي ڪريم ﷺ جن جو پنهنجي گهرواريءَ سان "اِيْلَاء" ڪرڻ ۽ سندن گهوڙي تان ڪرڻ، هڪ ئي وقت پيش آيا. باقي ان ڳالهه ۾ راوين جو اختلاف رهيو آهي ته اهي ٻئي واقعا ڪهڙي سال پيش آيا؟ ان بابت هڪڙن جو چوڻ آهي ته اهي ٻئي واقعا سن نائين هجريءَ ڌاري پيش آيا، جيئن مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي. "يعمري" پنهنجي ڪتاب "حوادث" ۾ ۽ قسطلاني "المواهب اللدنيه" جي مغازي ۽ سرايا واري باب ۾ ان روايت جي صحيح هجڻ تي زور ڏنو آهي [2] جڏهن ته ٻئي گروه جو چوڻ آهي ته اهي ٻئي واقعا سن پنجين هجريءَ ڌاري پيش آيا. ان ڳالهه جي پٺڀرائي "حافظ ابن حجر" فتح الباريءَ ۾ ڪئي آهي. ان ڪانسواءِ ڪجهه راوي ان خيال جا به آهن ته اهي ٻئي واقعا سن ڇهين هجريءَ ڌاري ان وقت پيش آيا، جڏهن نبي انور ﷺ جن "غَزْوَه ذِي قَرَد" کان واپس وريا، جيئن سن ڇهين هجريءَ واري باب ۾ بيان ڪري چڪا آهيون.

هاڻي جيئن ان ڳالهه تي راوين ۾ اتفاق آهي ته اهي ٻئي واقعا ساڳئي سال پيش آيا. انهيءَ ريت انهن واقعن بابت مهيني تي به اتفاق آهي ته اهي ٻئي واقعا ذوالحج جي مهيني ۾ پيش آيا. جيئن فتح الباري ۽ ارشاد الساريءَ ۾ ڄاڻايو ويو آهي.

"سوره تحريم" جو نزول

* هن سال "سوره تحريم" جو پهريون حصو نازل ٿيو، جيڪو يَاَيُّهَا النَّبِيُّ لِمَ تُحَرِّمُ مَآ اَحَلَّ اللهُ لَـكَ کان شروع ٿي ثَيِّبٰتٍ وَّ اَبْكَارًا تائين ختم ٿئي ٿو. [3]

اِيْلَاء واري مدي جو خاتمو

* هن سال جڏهن ايلاء وارو مهينو پنهنجي پڄاڻيءَ کي پهتو ته اهي به آيتون نازل ٿيون، جن کي "آيت تخيير" سڏيو ويندو آهي.

يٰاَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِّاَزْوَاجِكَ اِنْ كُنْتُنَّ تُرِدْنَ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا وَزِيْنَتَهَا. [4]

"اي نبي ﷺ پنهنجي گهرواريءَ کي چئو ته جيڪڏهن اوهان دنيا جي حياتيءَ جو مانُ مرتبو گهرو ٿيون."

ان ڪانپوءِ سرور عالم ﷺ جن اهي ٻئي آيتون پنهنجي ٻيبين سڳورين کي پڙهي ٻڌايون، جنهن

(۱) شرح علي المواهب اللدنيه "زرقاني" ج ۳ ص ۹۷ ـ ۹۸.

(۲) المواهب اللدنيه "قسطلاني" ج ۱ ص ۶۴۲ ـ ۶۴۳.

(۳) يعني هن دفعي "سوره تحريم" جون پهريون پنج آيتون نازل ٿيون.

(۴) سوره "احزاب" آيت ۲۸ پاره ۲۱.

جي جواب ۾ سيني فرمايو: "اسان اختيار ڪيوسون الله، ان جو رسول ﷺ ۽ آخرت وارو گهر." سڀ ڪان پهريان اهو جواب حضرت عائشه صديقه رضہ ڏنو ۽ پوءِ ان جي پيروي ٻين بيبين به ڪئي. (١)

"غَامِدِيَہ" جي سنگسار جو واقعو

* هن سال "غَامِدِيَہ" نالي ان عورت کي سنگسار ڪيو ويو، جنهن کي "زنا" سببان پيٽ ٿيو هو ۽ هوءَ چار ڀيرا پنهنجي ان ڏوهہ کي مڃي چڪي هئي، جنهن کانپوءِ نبي انور ﷺ جن حڪم ڏنو هو ته هوءَ عورت ٻار ڄڻي ان کي کير پياري ۽ پوءِ جڏهن اهو ٻار کير پيئڻ ڇڏي ته بوءِ ڪيس سنگسار ڪيو وڃي ۽ سنگسار کانپوءِ ان عورت جي نماز پڙهي پوءِ ڪيس دفن ڪيو وڃي، نماز کانپوءِ جڏهن ڪيس دفنايو ويو ته سرور ڪائنات ﷺ جن سندس باري ۾ فرمايو، قسم ان ذات جو جنهن جي هٿ ۾ منهنجي جان آهي ته هن اهڙي توبه ڪئي آهي، جو جيڪڏهن ڪو محصول اڳاڙيندڙ به ان قسم جي توبه ڪري ته اهو به بخشجي وڃي. (٢)

ضِمَام بِن ثَعْلَبَہ جو واقعو

* هن سال حضرت ضِمَام بن ثَعْلَبَہ پنهنجي قبيلي "بَنِي سَعْد بِن بَكْر" طرفان پاڻ ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ حاضر ٿيو ۽ نماز، زکواة، روزي ۽ ٻين شرعي حڪمن بابت ڄاڻ حاصل ڪيائين. جنهن جا تفصيل "صحيح بخاري" وغيره ۾ ڏنل آهن (٣) هڪ روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي ته "ضِمَام" سن پنجين هجريءَ ڌاري حاضر ٿيو پر پهرين روايت ئي صحيح آهي، جيئن "حافظ ابن حجر" "فتح الباريءَ" ۾ ڄاڻايو آهي.

اسان هن فصل جي پنجين باب ۾ به ان واقعي جو ذڪر ان لاءِ ڪيو آهي، جو ڪجهہ سيرت نگارن پنهنجي ڪتابن ۾ اهڙي روايت به نقل ڪئي آهي.

جهاد جاري رهڻ بابت حڪم

* هن سال ڪجهہ مسلمانن پنهنجا هٿيار اهو سوچي وڪڻي ڇڏيا ته هاڻي جهاد ختم ٿي ويو آهي. ان تي سرور عالم ﷺ جن فرمايو: "جهاد ان وقت تائين جاري رهندو جيستائين حضرت، عيسيٰ ابن مريم عليہ السلام هيٺ لهندو." (٤)

---

(١) صحيح مسلم "كتاب الطلاق" ج ٢ ص ١٨٩. تفسير "ابن كثير" ج ٣ ص ٤١٠.

(٢) صحيح مسلم "كتاب الحدود" ج ٢ ص ١٢٠. تاريخ الخميس "ديار بكري" ج ٢ ص ١٣٩.

(٣) صحيح بخاري "كتاب الايمان" ج ١ ص ١٧ ـ ١٨. دلائل النبوه "بيهقي" ج ٥ ص ٣٧٤.

سيرة ابن هشام ج ٤ ص ٢٢٠. البدايہ والنهايہ "ابن كثير" ج ٥ ص ٥٥ ـ ٥٦. عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ٦ ص ٥٥ ـ ٣٥٢. السيرة الحلبيہ ج ٣ ص ٢٢٠. سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ٦ ص ٢٥٥ ـ ٣٥٣. عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ٢ ص ٣١٣ ـ ٣١٤.

(٤) ڪن روايتن ۾ ان جاءِ تي هي لفظ به نقل ڪيا ويا آهن: "منهنجي امت ۾ هميشه هڪ جماعت حق لاءِ جهاد ڪندي رهندي تانجو دجال نڪري ظاهر ٿيندو."

المغازي واقدي ج ٣ ص ١٠٥٧. السيرة النبويہ ﷺ "ابن حبان" ص ٣٧٢. روضة الاحباب "سيد جمال الدين" ج ١ ص ٣٥٣. سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ٥ ص ٤٧٠. الاشاره "مغلطائي" ص ٣٤٤.

حديث جبريل

* هن سال جبريل عليہ السلام ماڻهن کي سندن دين بابت ڄاڻ ڏيڻ لاءِ آيو ۽ ان ڏس ۾ هن نبي ڪريم ﷺ جن کان ايمان، اسلام، احسان، قيامت ۽ ان جي نشانين بابت سوال پڇڻ شروع ڪيا. جيئن صحيح بخاري ۽ صحيح مسلم ۾ تفصيل سان بيان ڪيو ويو آهي. ان حديث کي "اُمُّ الْاَحَادِيْث" جي نالي سان ڄاتو وڃي ٿو، ڇو جو ان حديث ۾ ايمان ۽ اسلام کي کولي بيان ڪيو ويو آهي. (١)

سيد جمال الدين بخاريءَ پنهنجي ڪتاب "رَوْضَةُ الْاَحْبَاب" ۾ ڄاڻايو آهي تہ حضرت جبرئيل ماڻهن کي دين جي سکيا ڏيڻ لاءِ سن ڏهين هجريءَ ڌاري آيو هو. (٢)

مينهن وسڻ جو معجزو

* هن سال نبي انور ﷺ جن جڏهن غَزْوَه تَبُوْڪ کان واپس وريا، تڏهن سندن هٿان هڪ معجزو ظاهر ٿيو. جيئن "اسد الغابہ" ۾ حافظ ابن الاثير ۽ فتح الباريءَ ۾ حافظ ابن حجر نقل ڪيو آهي. جڏهن تہ "جذب القلوب" ۾ شيخ عبدالحق دهلوي ۽ ڪجهہ ٻين سيرت نگارن پنهنجي ڪتابن ۾ ڄاڻايو آهي تہ هي معجزو سن ڇهين هجريءَ ڌاري ظاهر ٿيو. اها روايت حضرت انس رضہ کان امام بخاريءَ هن ريت نقل ڪئي آهي:

"هڪ دفعي ملڪ ۾ ڏڪار اچي منهن ڪڍيو، مديني شريف ۾ ان وقت پاڻ سڳورن ﷺ جمعي جو خطبو پئي ڏنو تہ اينتري ۾ هڪ ڳوناٺو مسجد شريف ۾ داخل ٿيو ۽ فرياد ڪيائين: "اي الله جا رسول ﷺ! مال مري ويو، ٻار ٻچا بک ۾ پاه پيا ٿين، رستا ويران ٿي ويا آهن، الله تعاليٰ کان دعا گهرو تہ اسان جي اج اجهائي. ٻنهي جهانن جي سردار سڳوري ﷺ جن خطبي جي دوران ئي هٿ مٿي کنيا ۽ فرمائڻ لڳا: "اي الله اسان کي پلر (مينهن جو پاڻي) پيار! اي الله اسان کي پلر (مينهن جو پاڻي) پيار. حضرت اَنَس رضہ جو چوڻ آهي تہ الله جو قسم اتي جو اتي اچي مينهن منهن ڪڍيو، ۽ مون مينهن جا ڦڙا حضور پر نور ﷺ جن جي ڏاڙهي مبارڪ مان ٽمندي پئي ڏٺا. اهو سڀ ڪجهہ پاڻ ڪريم ﷺ جن جي منبر تان هيٺ لهڻ کان اڳ ٿي ويو. اهو وسڪارو ايندڙ جمعي تائين جاري رهيو ۽ سڄو هفتو ماڻهن سج جو منهن نہ ڏٺو، تانجو ٻيو جمعو اچي ويو ۽ نبي انور ﷺ جن ان جمعي جي خطبي ڏيڻ لاءِ منبر تي موجود هئا تہ اهو ساڳيو شخص يا ڪو ٻيو اتي آيو ۽ چوڻ لڳو: "اي الله جا رسول ﷺ مينهن جي گهڻائيءَ سبب هاڻي تہ مال مري ويو ۽ دڳ بہ بند ٿي ويا. هاڻي رب کان دعا گهرو تہ مينهن موڪلائي. نبي اڪرم ﷺ جن وري بہ خطبي جي دوران هٿ مٿي کنيا ۽ دعا گهرڻ لڳا: "اي الله مينهن کي هاڻي اسان کان پري وسائج، اسان وٽ نہ. اي الله ان کي پوٺن تي، ٽڪرن تي، جبلن جي وادين ۾ ۽ ٻيلن ۾ وساءِ. پوءِ ان دعا جي برڪت سان ڪڪر ٽڙي پکڙي ويا، سج جو شعاع نظر آيو ۽ مينهن موڪلايو. (٣)

---

(١) صحيح بخاري "ڪتاب الايمان" ج ١ ص ١٨.

(٢) روضة الاحباب "سيد جمال الدين" ج ١ ص ٣٧٦.

(٣) صحيح بخاري "ابواب الاستسقاء" ج ١ ص ١٨٣.

پاڻ ڪريم ﷺ جن جي دعا سان مينهن وسڻ وارو معجزو ٻه دفعا ظاهر ٿيو. صحيح بخاريءَ ۾ جيڪو واقعو نقل ڪيو ويو آهي اهو ٻئي دفعي وارو آهي، جڏهن ته پهرين دفعي واري واقعي جو ڪجهه تفصيل سن ڇهين هجريءَ دوران پيش آيل واقعات ۾ ڏنو ويو آهي. وڌيڪ حقيقت رب پاڻ ٿو ڄاڻي.

تَمِيْم بن اَوْس جو واقعو

* هن سال نبي انور ﷺ جن جڏهن تبوڪ کان مديني واپس پهتا ته اتي اَبُو رُقَيَّہ تَمِيْم بن اَوْس بن خَارِجَہ داري سندن خدمت ۾ پهتو، جيڪو نصراني مذهب جو پيروڪار هو ۽ ساڻس ڇهه ڄڻا ٻيا به گڏ هئا. (١) هن پاڻ ڪريم ﷺ جن آڏو اسلام قبول ڪيو ۽ پوءِ سندن خدمت ۾ جَسَّاسَہ ۽ دَجَّال

---

(١) مشهور صحابي تميم بن اوس بن خارجہ بن سود بن خزيمہ جو تعلق دار بن هانيءَ وارن سان هو. جنهنڪري کيس تميم داري سڏيو ويندو آهي. هن نائين هجريءَ ڌاري پاڻ سڳورن ﷺ جن جي آڏو اسلام قبول ڪيو ۽ پوءِ مستقل مديني ۾ رهيو، جتان سيدنا عثمان بن عفان رضہ جي شهادت کانپوءِ شام ڏانهن لڏي ويو. رات جو قيام ۽ ڏينهن جو تلاوت ۾ پنهنجو وقت گذاريندو هو. سندس ڪنيت "ابورقيہ" آهي، جيڪو سندس نياڻيءَ جو نالو هو ۽ ان کانسواءِ کيس ٻي ڪا اولاد ڪانہ هئي. تميم داري مسلمان ٿيڻ کان اڳ عيسائي مذهب جو پيروڪار هو ۽ عيسائيت بابت بہ کيس وسيع معلومات هئي.

نبي ڪريم ﷺ جن آڏو هن دجال ۽ جساسہ جو واقعو بيان ڪيو هو، جنهن ڪري جتي "جساسہ" جو ذڪر ايندو اتي تميم داريءَ جو نالو بہ ڪچندو آهي.

"جساسہ" جي معنيٰ جاسوسي ڪرڻ واري ٻڌائي ويئي آهي، جو تہ ماهرن جو خيال آهي تہ هي مؤنث جو صيغو آهي.

"ابن منظور" جي قول مطابق تہ عربي زبان ۾ خير جي خبر ٻڌائڻ واري کي ناموس ۽ شر جي خبر ٻڌائڻ واري کي جاسوس سڏيو ويندو آهي. بهرحال "جساسہ" هڪ جانور جو نالو آهي، جيڪا تمام خوفناڪ ۽ ڊيڄاريندڙ آهي. اهڙي راءِ "النهايہ" ۾ ابن الاثير بہ ڏيکاري آهي، باقي ان ڳالهہ تي راوين جو اختلاف آهي تہ آيا ان جانور جو ذڪر حضرت تميم "انجيل" ۾ پڙهيو يا پنهنجي علائقي وارن کان ڪنهن ڏند ڪٿا طور ٻڌو؟ پر حديث جي مطالعي مان خبر پوي ٿي تہ هن "جساسہ" کي هڪ ٻيٽ ۾ ڏٺو، جتي هڪ تيز طوفان کيس ڪٺي اڇي ڦٽو ڪيو هو ۽ اتي ئي دجال بہ کيس نظر آيو، جيڪو زنجيرن ۾ جڪڙيل ۽ چرڻ پرڻ کان عاجز هو، انڪري "جساسہ" هيڏانهن هوڏانهن جون خبرون چارون کيس پهچائيندي رهندي هئي. شڪل ڪَنْ علاوه بناوت جي لحاظ کان بہ هوءَ تمام خوفناڪ ۽ ڀوائتي هئي، جنهن جي ڏسڻ سان ماڻهو ڊڄي وڃي.

اڳتي هلي مسلمان عالمن ۽ مفسرن بہ هن جانور جو ذڪر پنهنجي تحريرن ۾ ڪيو آهي، جن مان ڪيترن جو خيال آهي تہ هي "جانور" شايد اهو يا ان جهڙو آهي، جنهن جو ذڪر قرآن مجيد جي "سورة النمل" ۾ "دابة الارض" جي نالي سان ڪيو ويو آهي ۽ جيئن مسلم، ترمذي، ابن ماجه، مسند احمد وغيره ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ قيامت قائم ٿيڻ کان اڳ جيڪي ان جون نشانيون ظاهر ٿينديون تن ۾ دجال ۽ دابة الارض جو ظاهر ٿيڻ بہ نشانين مان آهن. جڏهن تہ ڪن مصنفن وري پنهنجي تصنيفات ۾ هن جانور کي افسانوي انداز ۾ پيش ڪيو آهي ۽ ان اثر هيٺ ڪافي عجيب ۽ غريب ڳالهيون عربي ادب ۾ رائج ٿيون آهن.

"المسالڪ والممالڪ" ۾ مشهور ايراني سياح ۽ جاگرافيدان ابن خردازبہ ان ٻيٽ جو نالو "برطائيل" لکيو آهي، جتي "جساسہ" کي ڏٺو ويو، جڏهن تہ ڪجهه ٻين وري ان جاءِ جو نالو "زابج" نالي هڪ ٻيٽ ٻڌايو آهي.

جو قصو بيان ڪيو، جنهن ڪانپوءِ سيد الانبياءِ ﷺ جن اهو واقعو وعظ ۾ ٻين کي به ٻڌايو. (۱) اها ڳالهه حضرت تَمِيم داري جي مناقب ۾ بيان ڪئي ويندي آهي. هي پهريون شخص آهي جنهن سيدنا عُمر بن خطاب رضہ جي خلافت واري دور ۾ سندن اجازت سان وعظ ڪرڻ شروع ڪيو.

مسجد ۾ ڏيئي ٻارڻ جي شروعات ڪرڻ وارو پهريون شخص به هيءُ ئي هو. ان ڪانسواءِ هو هڪ رڪعت ۾ سمورو قرآن پاڪ ختم ڪندو هو. (۲)

وَلِيْد بن عُقْبَہ جو واقعو

* هن سال سرور عالم ﷺ جن وَلِيْد بن عُقْبَہ بن اَبُومُعَيْط رضہ کي زڪواة جي اڳاڙيءَ لاءِ "بَنُومُصْطَلِق" وارن ڏانهن اماڻيو. جاهليت واري دور ۾ وليد ۽ بني مُصْطَلِق وارن جي پاڻ ۾ دشمني هئي، انڪري اوڏانهن ويندي وليد کي ڊپ محسوس ٿيو ۽ هو رستي تان ئي واپس موٽي آيو ۽ اچي پاڻ ڪريم ﷺ جن کي ٻڌايائين ته بنو مُصْطَلِق وارا دين تان ڦري ويا آهن، انڪري زڪواة ڏيڻ کان انڪار ڪيائون."

اهو ٻڌي رسول اڪرم ﷺ جن انهن تي ڏاڍو ناراض ٿيا پر اوڏيءَ مهل ئي بَنُو مُصْطَلِق وارا به اچي اتي نڪتا ۽ پنهنجو احوال هن ريت ڏنائون ته "هو نه دين تان ڦريا آهن ۽ نه ئي زڪواة ڏيڻ کان انڪار ڪيو اٿئون." ان موقعي تي رب تعاليٰ طرفان هيٺين آيت نازل ٿي:

يٰاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْٓا اِنْ جَآءَكُمْ فَاسِقٌۢ بِنَبَاٍ فَتَبَيَّنُوْٓا. (۳)

"اي ايمان وارؤ! جيڪڏهن اوهان وٽ اچي فاسق خبر ڪٿي ته ان جي تحقيق ڪندا ڪريو."

ان ڪانپوءِ پاڻ سڳورا ﷺ مٿن راضي ٿيا ۽ سندن آڏو مٿين آيت پڙهي ٻڌايائون ۽ پوءِ هن ريت فرمايائون ته "بردباري رحمان جي طرفان آهي، جڏهن ته تڪڙ شيطان جي طرفان آهي." ان ڪانپوءِ عَبَّاد رضہ بن بشر کي زڪواة اڳاڙڻ لاءِ بَنُو مُصْطَلِق وارن سان گڏ اماڻيائون، جنهن وڃي ڪائنن زڪواة

"زابج" پنهن جي جاءِ تي هڪ افسانوي انداز جو ٻيٽ آهي، جتي "جساسہ" ڪانسواءِ ٻين به عجيب ۽ غريب جانورن توڙي پکين جو ذڪر ڪيو ويو آهي.

"ياقوت حمويءَ" پنهنجي مشهور ڪتاب "معجم البلدان" ۾ لکيو آهي ته "اهو ٻيٽ هندوستان کان گهڻو پري "هرڪند" درياءِ جي پوريان چين جي حدن ۾ آهي، جتي جي رهاڪن جون شڪليون ته ماڻهن جهڙيون پر اخلاق ۽ عادتون حيوانن جهڙيون آهن. ان ڪانسواءِ هڪ اهڙي مخلوق جو به ذڪر ڪيو اٿس، جنهن کي "نسناس" سڏيو ويندو آهي ۽ ڪين چمڙن وانگر پر به آهن، جن سان هو اڏامن ٿا.

اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ۱ ص ۳۱۹. الاستيعاب "ابن عبدالبر" ج ۱ ص ۲۷۰. المسالڪ والممالڪ ابن خردازبه ص ۴۸. النهايہ "ابن الاثير" ج ۱ ص ۲۷۲.

(۱) صحيح مسلم "ڪتاب الفتن" ج ۸ ص ۲۰۴.

(۲) الاصابہ "ابن حجر" ج ۱ ص ۱۸۳ ـ ۱۸۴. "الاستيعاب ابن عبدالبر" ج ۱ ص ۲۷۰. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ۱ ص ۲۱۵. دلائل النبوة "بيهقي" ج ۵ ص ۴۱۶ ـ ۴۱۷. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ۵ ص ۷۸.

(۳) سورة الحجرات آيت ۶ پاره ۲۶.

۽ اڳاڙي تہ ڪين اسلامي شريعت جي تعليم ۾ ڏني. (١)

حضرت عَلۡقَمَہ جي اڳواڻيءَ ۾ هڪ "سَرِيَّہ"

* هن سال عَلۡقَمَہ بن مُجَزِّز مُدۡلِجِيّ جي اڳواڻيءَ ۾ هڪ "سَرِيَّہ" "حَبَش" ڏانهن اماڻيو ويو، جنهن جو ذڪر هن ڪان اڳ سَرَايَا واري باب ۾ ٿي چڪو آهي. هن موقعي تي حضرت عَلۡقَمَہ رضہ پنهنجي لشڪر جي ڪجھ ماڻهن مٿان عبدالله بن حُذَافَہ سَهۡمِيءَ کي امير مقرر ڪيو. جيڪو ڪنهن ڳالھ سببان پنهنجي سائين تي ڪاوڙجي پيو ۽ ڪين حڪم ڏنائين تہ هو ڪاٺيون ڪري اچن ۽ باھ جو بندوبست ڪن. پوءِ جڏهن هنن باھ ٻاري تڏهن ڪين چوڻ لڳو تہ "ڇا نبي ڪريم ﷺ جن اوهان کي پنهنجي امير جي فرمانبرداريءَ جو حڪم نہ ڏنو آهي؟"

هنن چيو "هائو".

ان ڪانپوءِ عَبۡدُالله چوڻ لڳو تہ "هاڻي هن باھ ۾ گهڙي پئو."

اهو ٻڌي ڪجھ ماڻهو چوڻ لڳا تہ "اسان ائين ڪرڻ لاءِ تيار آهيون". جڏهن تہ باقي ٻين ائين ڪرڻ کان انڪار ڪيو ۽ چوڻ لڳا: "اسان باھ کان تہ ڀڄا آهيون انڪري باھ ۾ داخل نہ ٿينداسون."

پوءِ منجهانئن ڪوبہ باھ ۾ نہ گهڙيو. نيٺ عَبۡدُالله جي ڪاوڙ بہ لٿي ۽ جڏهن هو مديني پهتا تہ مٿين واقعي جو سربستو احوال سرور عالم ﷺ سان ڪيائون. ان تي ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جن فرمايو: "جيڪڏهن اوهان ان باھ ۾ گهڙو ها تہ ان مان ڪڏهن بہ ٻاهر نہ نڪري سگهو ها." فرمانبرداري تہ چڱن حڪمن جي ڪرڻي آهي." (٢)

مَالِڪ بن حُوَيۡرَث جي وفد جو اچڻ

* هن سال "غَزۡوَہ تَبُوۡڪ" جي تياريءَ کان ڪجھ ڏينهن اڳ مالڪ بن حُوَيۡرَث لَيۡثِي پنهنجي ڪٽنب جي ويهن ماڻهن سان گڏ نبي انور ﷺ جن جي خدمت ۾ آيو ۽ سندن هٿ مبارڪ تي اسلام قبول ڪيائون. ان ڪانپوءِ هو سڄو مهينو مديني ۾ ترسيا ۽ مهيني گذرڻ ڪانپوءِ پنهنجي ڳوٺ موٽ ڪيائون. اهڙو ذڪر "ارشاد الساري" ۾ قسطلاني "نماز" واري باب ۾ ڪيو آهي. (٣)

حج جي فرضيت جو حڪم

* هن سال ڪجھ راوين مطابق حج جي فرضيت وارو حڪم نازل ٿيو پر صحيح ڳالھ اها آهي تہ

---

(١) المغازي "واقدي" ج ٣ ص ٩٨١، ٩٨٠ المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ١ ص ٦١٧، اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٥ ص ٩٠ ـ ٩١. الاصابہ "ابن حجر" ج ٢ ص ٦٣٨ ـ ٦٣٧، تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ١٢٠ ـ ١١٩. شرح علي المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ٣ ص ٤٦ ـ ٤٧.

(٢) طبقات الڪبريٰ "ابن سعد" ج ٢ ص ١٢٣، زاد المعاد "ابن قيم" ج ٣ ص ٥١٥ ـ ٥١٦.

(٣) تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ١٢٠، سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ٦ ص ٢١٦. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ١ ص ٦١٨ ـ ٦٢٠، عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ٢ ص ٢٧٨. المغازي "واقدي" ج ٣ ص ٩٨٤ ـ ٩٨٣. ارشاد الساري "قسطلاني" ج، اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٤ ص ٢٧٧.

حج سن ڇهين هجريءَ ڌاري فرض ٿيو، جيئن مٿي بيان ڪيو ويو آهي. (۱)

مَسْجِد ضِرَار جي ڍاهڻ جو حڪم (۲)

* هن سال تبوڪ کان موٽ تي نبي ڪريم ﷺ جن "مسجد ضِرَار" جي ڍاهڻ جو حڪم ڏنو. اها مسجد منافقن طرفان پاڻ ڪريم ﷺ جن جي تبوڪ طرف اسهڻ کان اڳ تيار ڪئي ويئي هئي.

* هن سال مسجد ضِرَار بابت وَكُفْرًا وَّتَفْرِيقًا الخ خدا تعاليٰ هيءَ آيت نازل فرمائي.

وَالَّذِيْنَ اتَّخَذُوْا مَسْجِدًا ضِرَارًا وَّكُفْرًا وَّتَفْرِيْقًا ۢ بَيْنَ الْمُؤْمِنِيْنَ. (۳)

"۽ اهي جن ٺاهي مسجد ته نقصان پهچائين (اسلام کي) ۽ ڪفر جون ڳالهيون ڪن ۽ ايمان وارن ۾ ويڇا وجهن."

---

(۱) حج ڪهڙي سال فرض ٿيو؟ ان باري ۾ روايتن جو اختلاف آهي. هڪ "شاذ" روايت ۾ اهو به ٻڌايو ويو آهي ته حج هجرت کان اڳ ئي فرض ٿي چڪو هو، پر صحيح ڳالهه اها آهي ته حج "هجرت" کانپوءِ ئي فرض ٿيو، باقي ان جي سال بابت راوين ۾ اختلاف رهيو آهي.

ان ڏس ۾ اڪثريت جي راءِ اها آهي ته حج سن ڇهين هجريءَ ڌاري ان وقت فرض ڪيو ويو جڏهن سورة البقره جي آيت نمبر ۱۹۶ "واتموا الحج والعمرة" نازل ڪئي ويئي. ڪجهه قاري حضرات جيئن ته "علقمه" مسروق ۽ ابراهيم نخعيءَ وارن جي قراءت ۾ "اتموا الحج" کي "اقيموا الحج" به پڙهيو ويندو آهي. جنهن جو ذڪر "ابن جرير طبري" صحيح سَنَد سان پنهنجي تفسير ۾ ڪيو آهي، هوڏانهن وري واقديءَ جي راءِ آهي ته حج سن پنجين هجريءَ ڌاري فرض ڪيو ويو.

هائي جن ماڻهن جو خيال آهي ته حج جي فرضيت وارو حڪم نائين هجريءَ ڌاري نازل ٿيو اهي ان ڳالهه تي زور ڏين ٿا ته "اهو حڪم تڏهن نازل ٿيو جڏهن سورة آل عمران جي شروعاتي آيتن جو نزول ٿيو، ۽ اهو حڪم ان وقت جو آهي، جڏهن سرور عالم ﷺ جن جي خدمت ۾ "نجران" کان عيسائين جو هڪ وفد پهتو. يعني اهو واقعو سن نائين هجريءَ جو آهي، جنهن سال غزوه تبوڪ واقع ٿيو جڏهن ته هڪ ٻئي گروه جي راءِ آهي ته اهو حڪم سن ڏهين هجريءَ ڌاري نازل ٿيو."

ان سلسلي ۾ محققن جي راءِ آهي ته ٿي سگهي ٿو اهو حڪم اڳ نازل ٿيو هجي پر درجي به درجي ان ۾ اسلامي اصلاحات شامل ڪري جاهلانه ۽ مشرڪانه رسمن کي ختم ڪيو ويو هجي. تانجو سن ڏهين هجريءَ ڌاري حج پهريون دفعو مڪمل اسلامي طريقي سان ادا ڪيو ويو، جنهن ۾ ڪوبه مشرڪ شريڪ نه ٿيو. جڏهن ته هن کان اڳ سن نائين هجريءَ ڌاري ٽي سؤ مسلمان حضرت ابوبڪر صديق رضه جي اڳواڻيءَ هيٺ جڏهن حج تي پهتا ته ان سال به مسلمانن پنهنجي طريقي سان حج جي ادائگي ڪئي هئي ۽ ڪافرن پنهنجي طريقي سان. ان کانپوءِ ئي اهو اعلان ڪيو ويو ته آئينده ڪوبه ڪافر حج تي نه اچي سگهندو. ان جو وڌيڪ احوال اڳتي به بيان ڪيو ويو آهي.

تفسير ابن ڪثير ج ۲ ص ۲۷۸ ـ ۲۷۹، تفسير جامع البيان "طبري" ج ۲. المواهب اللدنيه "قسطلاني" ج ۴ ص ۴۰۱، شرح علي المواهب اللدنيه "زرقاني" ج ص ۱۴۳ ـ ۱۴۴. زاد المعاد "ابن قيم" ج ۲ ص ۵۹۵، الدرر "ابن عبدالبر" ص ۲۵۰ ـ ۲۵۲. "سيرة دمياطي" ص ۲۶۷، الاشاره "مغلطائي" ص ۳۴۲.

(۲) سيرة ابن هشام ج ۴ ص ۱۷۴، دلائل النبوة "بيهقي" ج ۵ ص ۲۶۴ ـ ۲۶۵. البدايه والنهايه "ابن ڪثير" ج ۵ ص ۱۹ ـ ۲۴، زاد المعاد "ابن قيم" ج ۳ ص ۵۴۹. سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ۵ ص ۷۲ ـ ۴۷۰، تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ۲ ص ۱۳۰.

(۳) سورة التوبه آيت ۱۰۷ پاره ۱۱.

ذُوالْبِجَادَيْن عَبْدُالله رض بن عَبْد نهم جي وفات

* هن سال نبي آخر الزمان ﷺ جن جڏهن تبوڪ ۾ ترسيل هنا تڏهن اتي عبدالله بنؓ عبد نهم بن عفيف گذاري ويو، جنهن جو لقب "ذُوالْبَجَادَيْن" هو. سرور عالم ﷺ جن سندس نماز پڙهائي ۽ پوءِ پاڻ ﷺ کيس قبر ۾ لاٿائون ۽ سندس بخشش لاءِ هيءَ دعا گهريائون: "اي الله! مان هن کان راضي آهيان ۽ تون به کانئس راضي ٿيءُ" اهو ٻڌي عَبْدُالله بِن مَسْعُوْد رضہ چوڻ لڳو: "جيڪر اها دعا منهنجي لاءِ گهري وڃي." (١)

عَبْدُالله بِن اُبَيّ بِن سَلُوْل جي موت جا واقعات

* هن سال ذوالقعد جي مهيني ۾ منافقن جو مهندار عَبْدُالله بِن اُبيّ بن سَلُوْل به مري ويو. هو هن ني سال جي پڇاڙيءَ ڌاري بيمار ٿيو، جنهن کانپوءِ ويهه ڏينهن رکي مري ويو. (٢)

* هن سال ذوالقعد جي ئي مهيني ۾ عَبْدالله بن اُبيّ بن سَلُوْل جي موت تي خدا تعاليٰ طرفان هيءَ آيت نازل ڪئي ويئي. (٣)

وَلَا تُصَلِّ عَلٰٓى اَحَدٍ مِّنْهُمْ مَّاتَ اَبَدًا وَّلَا تَقُمْ عَلٰى قَبْرِهٖ. (٤)

"اي پيغمبر! انهن مان ڪوئي مري وڃي ته تون ڪڏهن به ان جي جنازي نماز نه پڙهجانءِ، نڪي سندس قبر تي بيهي رهجانءِ".

ان آيت جي نازل ٿيڻ مان ظاهر ٿئي ٿو ته اها آيت حضرت عُمر بِن خَطَّاب رضہ جي موافقت ۾ آهي. قرآن مجيد ۾ پندرهن موقعن تي اهڙيون آيتون نازل ٿينديون رهيون آهن، جيڪي حضرت عمر رضہ جي راءِ سان موافقت رکن ٿيون، هيءَ آيت به انهن منجهان هڪ آهي.

* هن سال مشهور منافق عبدالله بن اُبيّ جي موت واري موقعي تي رحمت للعالمين ﷺ جن مٿس وڏيون مهربانيون ڪري ڇڏيون. پاڻ ڪريم ﷺ جن نه رڳو هن منافق کي پنهنجو پهراڻ مبارڪ ڍڪايو پر کيس قبر ۾ به لاٿو. اهو ڏسي ڪجهه ماڻهو ويچار ۾ پئجي ويا. ان تي پاڻ سڳورن ﷺ فرمايو: "ان ڳالهه ۾ به ڪا حڪمت رکيل آهي ۽ مونکي اميد آهي ته ان سبب ڪري هن قوم جا ڪجهه ماڻهو مسلمان ٿي پوندا."

۽ پوءِ ٿيو به ائين جو ان عظيم حڪمت جي نتيجي ۾ سچي سرور ﷺ جن جي اڏو هڪ هزار منافق پنهنجي منافقت کان توبه تائب ٿيا ۽ سچيءَ دل سان ڪلمو پڙهيائون. ڇو جو هنن جڏهن ڏٺو ته

---

(١) سيرة ابن هشام ج ۴ ص ١٧١، سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ۵ ص ۴۵٩ ـ ۴٦٠. روضة الاحباب "سيد جمال الدين" ج ١ ص ٣۴۴.

(٢) دلائل النبوه "بيهقي" ج ۵ ص ٢٨۵. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ۵ ص ٣١. الاشاره "مغلطائي" ص ٣۴۴.

(٣) صحيح بخاري "ڪتاب التفسير" ج ٣ ص ١٣٧. فتح الباري "ابن حجر" ج ٨ ص ٢٧١ ـ ٢٧٢. صحيح مسلم "ڪتاب صفاة المنافقين" ج ۴ ص ١٢٠. سيرة ابن هشام ج ۴ ص ١٩٧.

(۴) سورة التوبہ، آية ٨۴ پاره ١٠.

سندن سردار ڻي سرور ڪائنات ﷺ جن جي ڪپڙي مان برڪت حاصل ٿيڻ جو قائل آهي ۽ پاڻ سڳورن ﷺ اهڙي شخص سان بہ ايذا پال پلايا تہ سندن دلين تان ڪٽ لهي ويئي. اهڙو ذڪر "رَوْضَةُ الْاَحْبَاب" ۾ سيد جمال الدين بہ ڪيو آهي تہ پنهنجي لڪيل سيرت جي ڪتاب ۾ علامہ گازرونيءَ طرفان بہ ڪيو ويو آهي. (۱)

حضرت عُوَيْمَر رضہ بن حَارِث ۽ سندس گهرواريءَ وچ ۾ لِعان (۲) جو واقعو

* هن سال ذوالقعد يا هڪ ٻي روايت مطابق ذوالحج جي مهيني ۾ پاڻ ڪريم ﷺ جن عويمر

---

(۱) صحيح بخاري باب "في الجنائز" ج ۱ ص ۲۲۰.

سيرة ابن هشام ج ۴ ص ۱۹۷ تاريخ الخميس "ديار بکري" ج ۲ ص ۱۴۰، سيرة دمياطي ص ۲۶۷ - ۲۶۶. سيرة مغلطائي ص ۳۴۴.

(۲) "لِعان" عربي زبان جو لفظ آهي، جنهن جي لغوي معنيٰ آهي هڪ ٻئي تي لعنت ڪرڻ. جيئن تہ هن عمل ذريعي زال ۽ مڙس قاضيءَ جي آڏو اچي پاڻ تي لعنت وجهندا آهن انڪري هن تي اهو نالو پئجي ويو. ان عمل ۾ حصو وٺندڙ مڙس کي "ملاعن" ۽ زال کي "ملاعنہ" سڏيو ويندو آهي.

عويمر جي لِعان جو هي واقعو حديث جي معتبر ڪتابن بخاري، مسلم، ابوداٶد، نسائي، ابن ماجه ۽ مسند احمد ابن حنبل ۾ نقل ڪيو ويو آهي، جنهن جا راوي سهل بن سعد رضہ ۽ عبدالله ابن عمر رضہ آهن.

واقعي جو سبب

جيئن ڪتاب جي متن ۾ بيان ڪيو ويو آهي تہ عُويمر عجلانيءَ پنهنجي گهرواريءَ تي شڪ ظاهر ڪيو، جنهن بابت هن پنهنجي دوست حضرت عاصم بن عديءَ کي چيو تہ هو سرور ڪائنات ﷺ کان ان جو حل معلوم ڪري. عاصم جڏهن اهو حل پڇڻ ويو تہ پاڻ سڳورا ﷺ اهڙو سوال ٻڌي ناخوش ٿيا ۽ جواب نہ ڏنائون. وري هلال بن اميہ بہ اهڙوئي سوال پاڻ سڳورن ﷺ جن کان پڇڻ آيو. حافظ ابن حجر جو قول آهي تہ ان موقعي تي سوره نور جي آيت نازل ٿي، جنهن ۾ ان مسئلي جو حل ٻڌايو ويو آهي تہ اوهان مان جيڪڏهن ڪنهن مڙس کي پنهنجي زال تي شڪ هجي ۽ وٽس پنهنجي ذات کانسواءِ ڪو ٻيو شاهد بہ نہ هجي تہ اهو چار دفعا قسم کڻي چوي تہ هو (پنهنجي الزام ۾) سچو آهي ۽ پنجون دفعو چوي تہ جيڪڏهن هو ڪوڙ ڳالهائي تہ مٿس الله جي لعنت هجي.

هاڻي وري عورت پنهنجي صفائيءَ ۾ چار دفعا الله جو قسم کڻي چوي تہ مٿس ڏوهہ ڏيندڙ مڙس ڪوڙو آهي ۽ پنجون دفعو چوي تہ مٿس الله جو قهر يا لعنت پوي جيڪڏهن سندس مڙس سچو آهي. هوڏانهن وري گهڻا ڏينهن گذري ويا تہ عويمر کي سوال جو جواب نہ مليو تہ هو عاصم بن عديءَ وٽ معلومات حاصل ڪرڻ آيو. جيڪو ڪيس جواب ٻڌائي نہ سگهيو ۽ پوءِ سڌو هو دربار نبوي ﷺ ۾ حاضر ٿيو. جتان ڪيس جواب مليو تہ اوهان جي باري ۾ الله تعاليٰ حڪم نازل فرمايو آهي. هاڻي ان حڪم موجب عمل ڪريو. جنهن کانپوءِ هو ٻئي زال مڙس مسجد نبويءَ ﷺ ۾ حاضر ٿيا.

لِعان ڪرڻ کان اڳ نبي ڪريم ﷺ جن ٻنهي کي سمجهايو "الله تعاليٰ کي پليءَ پيت جاڻ آهي تہ اوهان ٻنهي منجهان هڪ ضرور ڪوڙو آهي، پوءِ جيڪڏهن اهو توبہ ڪندو تہ الله تعاليٰ کيس بخشيندو". جنهن کانپوءِ ٻنهي زال ۽ مڙس هڪ ٻئي تي ملاعنت ڪئي ۽ پوءِ پنهنجي مرضيءَ سان عُويمر چيو تہ "اي الله جا سچا رسول ﷺ! جي اڄ کانپوءِ آءٌ هن عورت سان گڏ رهان تہ ڪوڙو آهيان ۽ پوءِ اتي ئي زال کي ٽي طلاقون ڏيئي ڇڏيائين ۽ سرور ڪائنات ﷺ جن اها طلاق نافذ ڪرڻ جو حڪم ڏنو. جنهن مان اڪثريت اهو مسئلو ڪڍيو آهي تہ هاڻي جيڪي زال مڙس پاڻ ۾ لعان ڪن تہ

بن حَارِث عجلانيءَ ۽ سندس گهرواري خَوْلَہ بِنت قَيْس جي وچ ۾ مسجد نبويءَ ﷺ اندر اچي نماز کانپوءِ "لِعَان" ڪرايو. (١)

ان جو سبب اهو هو جو حضرت عُوَيْمَر رضہ جڏهن تَبُوڪ کان موٽيو تڏهن کيس خبر پئي تہ سندس گهرواري پُورهاري آهي. حضرت عُوَيْمَر رضہ جو چوڻ هو تہ اهو پيٽ وارو ٻار سندس نہ آهي. ان موقعي تي سندن باري ۾ خدا تعاليٰ طرفان هيءَ آيت نازل ڪئي ويئي.

وَالَّذِيْنَ يَرْمُوْنَ اَزْوَاجَهُمْ وَلَمْ يَكُنْ لَّهُمْ شُهَدَآءُ اِلَّآ اَنْفُسُهُمْ. (٢)

"۽ اهي جيڪي پنهنجي گهروارين تي الزام هڻن ۽ وٽن پنهنجي ذات کانسواءِ ڪو ٻيو شاهد نہ ليي."

ڪن جو چوڻ آهي تہ اها آيت هلال بن اُمَيَّہ واقفيءَ جي باري ۾ ان وقت نازل ٿي هئي، جڏهن هن پنهنجي گهرواري خولہ بنت عَاصِم ڪي شريڪ بن سَحْمَاءَ سان گڏ ڏٺو هو.

انهن کي طلاق ڏيڻي پوندي. جڏهن تہ امام مالڪ ۽ ليث بن سعد جو قول آهي تہ جڏهن ٻئي زال ۽ مڙس هڪ ٻئي تي ملاعنت پوري ڪندا تہ انهن ۾ ازخود طلاق ٿي ويندي. انڪري ڪين زبان سان طلاق ڏيڻ جي ضرورت نہ آهي. ان ڏس ۾ امام شافعي منفرد راءِ رکي ٿو. سندس قول آهي تہ مڙس جڏهن لعان پورو ڪري ٿو تہ زال مڙس جي وچ ۾ جدائي ٿي وڃي ٿي، پوءِ زال لِعان ڪري يا نہ ڪري.

امام مالڪ، شافعي، ابن حنبل، سفيان ثوري، ابويوسف ۽ حسن بن زياد وغيره جي راءِ آهي تہ "لِعان" ذريعي جيڪي زال مڙس هڪ ٻئي کان جدا ٿيندا انهن ٻنهي جي وچ ۾ وري ڪڏهن بہ نڪاح جائز نہ آهي، اها اڪثر فقهاء جي راءِ آهي.

ابوبڪر جصاص جو قول آهي تہ پاڻ ڪريمن ﷺ جن جي سامهون لِعان جا جيترا بہ واقعا پيش آيا تہ انهن ۾ طلاق ٿي هئي ۽ اڪثريت جي راءِ اهائي آهي تہ اهي زال مڙس هميشہ لاءِ هڪ ٻئي واسطي حرام ٿي ويا. البت امام ابوحنيفہ ۽ امام محمد جي راءِ ان ڏس ۾ ٻين کان ڪنهن حد تائين مختلف آهي.

سندن چوڻ آهي تہ لِعان ڪرڻ وارو مڙس جي لِعان کانپوءِ پنهنجي ڪوڙ ڳالهائڻ جو اقرار ڪري ۽ مٿس حد جاري ٿئي تہ پوءِ اهو پنهنجي ان ملاعنہ زال سان نئون نڪاح ڪري سگهي ٿو، جو تہ زال مڙس کي هڪ ٻئي لاءِ حرام بڻائڻ واري ڳالهہ لِعان آهي پر جڏهن مڙس پنهنجي ڪوڙ کي مڃيو ۽ ان جي سزا ڀوڳي چڪو تہ لِعان از خود ختم ٿي ويندو، جنهنڪري هاڻي زال ان لاءِ حرام نہ رهي، نئين نڪاح لاءِ لِعان وقت جيڪڏهن زال پُورهاري هجي (جيئن عُويمر جي معاملي ۾ هو) ۽ مڙس ان حمل کي ڪنهن ٻئي ڏانهن منسوب ڪري تہ پوءِ ٻار ماءُ جو ليکيو ويندو، نہ سندس پيءُ جي جاءِ تي ان مرد جو نالو لکيو ويندو، نہ وري ان جي ملڪيت ۾ سندس حق لڳندو، اهو ٻار ماءُ جو وارث ٿيندو ۽ ماءُ ان جي. باقي ڪنهن کي اهو حق نٿو پهچي تہ ان ٻار کي ناجائز يا حرامي ٻار سڏي. هاڻي جيڪو مرد ڄاڻي واڻي پنهنجي ٻار کي پنهنجو نہ ڪندو تہ الله تعاليٰ قيامت ڏينهن اهڙي مرد کي سموري مخلوق آڏو بيجڙو ۽ خوار ڪندو.

ابوهريره رضہ کان اهڙي روايت ابوداؤد، نسائي ۽ دارمي ۾ موجود آهي.

احڪام القرآن جصاص ج ٣ ص ٣٦٤. صحيح مسلم ڪتاب اللِعان ج ۴ ص ٢٠۵ ـ ٢١٢. فتح الباري ابن الحجر باب ج ٩ ص ٣٩٣. نيل الاوطار شوڪاني ج ٦ ص ٢٢٨. البحر الرائق ابن نجيم ج ٦ ص ١١٣ ـ ١١٢. روضة الاحباب "سيد جمال الدين" ج ١ ص ٣۵٩ ـ ٣۵٨. المغازي "واقدي" ج ٣ ص ١٠٧٠.

(١) صحيح بخاري "باب اللعان" ج ٢ ص ٢٧٩، صحيح مسلم "ڪتاب اللعان" ج ٢ ص ٢٠۵. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ١٣٣ ـ ١٣۴، اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ۴ ص ١۵٩.

(٢) سورة النور آيت ٦ پاره ١٨.

انهن ٻنهي روايتن کي گڏي هن ريت صحيح سمجهي سگهجي ٿو تہ اهي ٻئي واقعا هڪ ٻئي جي ڪڍ ٿيا، ان ڪري هن آيت جي نسبت مٿين ٻنهي واقعن سان جوڙي وئي آهي.

حضرت ابوبڪر صديق رضہ جي اڳواڻيءَ ۾ حج لاءِ روانگي جو احوال

* هن سال ذوالقعد جي مهيني ۾ حضرت ابوبڪر صديق رضہ جن ٽي سؤ ماڻهن سان گڏ حج جي ادائيگيءَ لاءِ جڏهن مديني کان روانا ٿيا تڏهن نبي انور ﷺ جن بہ پنهنجي طرفان قربانيءَ لاءِ ويهہ اٺ سائس گڏ موڪليا. انهن اٺن کي پاڻ ڪريم ﷺ جن پنهنجي هٿن سان ڳچين ۾ ڳانا ٻڌا ۽ نشان ڪيا. جڏهن تہ نَاجِيَہ رضہ بن جُنْدَب اَسْلَمِيّ سنڀال واسطي انهن اٺن سان گڏ هو. هن موقعي تي حضرت ابوبڪر صديق رضہ پنهنجي طرفان قربانيءَ واسطي پنج اٺ ڪنيا هئا. (١)

---

(١) هن سال جڏهن حج جي فرضيت وارو حڪم نازل ٿيو، جيئن مٿي بيان ٿي چڪو آهي تہ پوءِ ان حڪم جي پوئواري ڪندي هن ئي سال يعني سن نائين هجريءَ جي ذوالقعد مهيني ۾ نبي اڪرم ﷺ جن حضرت ابوبڪر صديق رضہ جي اڳواڻيءَ هيٺ ٽي سؤ مسلمانن جي هڪ جماعت کي حج جي ادائگيءَ لاءِ روانو ڪيو، تہ جيئن اهي پهريون ڀيرو حج دوران اسلامي روايتن کي رائج ڪن تہ پوءِ اڳتي هلي مسلمان ان طريقي سان ئي حج ڪري سگهن.

تاريخي روايتن مان خبر پوي ٿي تہ سن اٺين هجريءَ تائين حج جي ادائگي مشرڪانہ رسومات جي تحت ئي ٿيندي هئي جنهن ڪانپوءِ پهريون ڀيرو يعني هن سال مسلمانن اسلامي طريقي سان حج ڪيو. پر ان سان گڏوگڏ ڪافرن هن سال بہ حج پنهنجي پراڻي طريقي سان ادا ڪيو.

حافظ ابن ڪثير جي روايت آهي تہ سن نائين هجريءَ ڌاري جڏهن حج جي فرضيت وارو حڪم نازل ٿيو، تڏهن سرور عالم ﷺ جن پاڻ بہ حج لاءِ اسهڻ جو ارادو فرمايو پر پوءِ اهو انڪري ملتوي ڪيو ويو جو ڪافرن سان گڏجي حج ادا ڪرڻ لاءِ سندن دل آماده نہ ٿي، ڇو جو ٻين جاهلانہ رسمن سان گڏ ڪعبة الله شريف جو اگهاڙو ٿي ڪري طواف ڪرڻ واري رسم پاڻ ڪريمن ﷺ کي سخت ناپسند هئي.

حضرت ابوبڪر صديق رضہ جي روانگيءَ ڪانپوءِ نبي انور ﷺ جن مٿان سورة "توبہ" جون شروعاتي آيتون نازل ٿيون، جنهن لاءِ صحابي سڳورن رضوان الله تعاليٰ اجمعين مشورو ڏنو تہ انهن آيتن کي حضرت ابوبڪر رضہ ڏانهن اماڻيو وڃي تہ جيئن حج جي موقعي تي اهو پيغام اتي آيل ڪافرن کي ٻڌائي سگهجي. ان جي جواب ۾ ٻنهي جهانن جي سردار سڳوري ﷺ فرمايو تہ "اهڙي اعلان ڪرڻ لاءِ سيدنا علي ڪرم الله وجهه جن کي روانو ڪيو ويندو، جيڪو اتي موجود ماڻهن کي انهن حڪمن کان آگاه ڪندو." ڇو جو عرب ۾ ان وقت اهو رواج هو تہ جيڪڏهن ڪوبہ ماڻهو خون، مال يا وعدي وعيد متعلق ڪو اعلان ڪرڻ چاهيندو هو تہ ان لاءِ اهو ضروري هو تہ هو اهڙو اعلان يا تہ پاڻ پنهنجي سر ڪري يا وري سندن گهراڻي جو ئي ڪو فرد اهڙي ڳالهہ ٻيءَ ڌر تائين پهچائي. باقي خاندان کان ٻاهر ڪنهن ٻئي شخص کي اهڙي اعلان ڪرڻ جو حق نہ هو ۽ نہ ئي ان جي ڳالهہ تي ڪو ويساه ڪرڻ لاءِ ٻڌل هو. اهوئي سبب هو جو ان ڪم لاءِ امام الانبياء ﷺ جن حضرت عليءَ کي سڏائي اها ذميواري ڪيس سونپي ۽ ان سان گڏ پنهنجي ڏاچيءَ "عضباء" بہ سواريءَ لاءِ سندن حوالي ڪئي.

سيدنا علي رضہ ڏاچيءَ تي سوار ٿي روانا ٿيا ۽ واديءَ "ضبحان" يا "عرج" وٽ وڃي مسلمانن جي قافلي کي رسيا حضرت ابوبڪر رضہ جي نگاهہ جڏهن حضرت عليءَ رضہ تي پيئي تڏهن ڪاٺن پڇيائون تہ "ڇا اوهان اڳواڻ جي حيثيت

* هن سال حضرت عَبْدُالرَّحْمان بن عَوْف رضہ بہ حضرت ابوبکر رضہ سان گڏ حج ادا ڪيو هو ۽ قربانيءَ جو بندوبست بہ ڪيو هئائين. هن موقعي تي سرور عالم ﷺ جن حضرت عليءَ رضہ کي بہ سندن پٺيان ان مقصد لاءِ موڪليو تہ هو اتي ماڻهن کي "سوره بَرَاة" جون اهي آيتون پڙهي ٻڌائي جن ۾ حڪم ڏنو ويو هو تہ هن سال کانپوءِ ڪوبہ مشرڪ حج تي اچي نہ سگهندو ۽ نہ ئي ورِي ڪو اگهاڙو ٿي الله جي گهر جو طواف ڪري سگهندو.

رستي ۾ "عَرْج" نالي ماڳ وٽ حضرت علي رضہ اچي حضرت ابوبکر رضہ سان گڏيو. پوءِ جڏهن هو مڪي پهتا، تڏهن حضرت عليءَ رضہ کي حضرت ابوبکر رضہ چيو تہ "سوره براة" ۾ جيڪي ڪجهہ نازل ٿيو آهي ان کي مشرڪن آڏو بيان ڪيو وڃي ۽ اهو بہ ٻڌايو وڃي تہ آئينده ڪنهن مشرڪ سان معاهدو باقي نہ آهي. ان کانپوءِ مشرڪن آڏو اهي ئي حڪم پيش ڪيا ويا تہ هن سال کانپوءِ نہ ڪو مشرڪ حج تي اچي سگهندو ۽ نہ ئي ورِي ڪو اگهاڙو ٿي الله جي گهر جو طواف ڪري سگهندو. ان ڪري مشرڪن لاءِ حج ادا ڪرڻ جو هي آخري موقعو آهي.

۾ آيا آهيو؟" حضرت عليءَ وراڻيو "نہ آءٌ اوهان جي اڳواڻيءَ هيٺ ئي پنهنجي فرض ادائي ڪندس." اهوئي سبب آهي جو هن موقعي تي ماڻهن کي حج بہ حضرت ابوبڪر صديق رضہ ڪرايو تہ خطبو بہ پاڻ ئي پڙهيائون. جنهن کانپوءِ حضرت علي سائينءَ قربانيءَ واري ڏينهن "جمره عقبہ" وٽ بيهي حاجين جي ميڙ کي هيٺيان حڪم پڙهي ٻڌايا.

١. اهڙو ڪوبہ شخص جيڪو دين اسلام جو انڪاري آهي اهو جنت ۾ داخل نہ ٿيندو.

٢. اڄ کانپوءِ ڪوبہ مشرڪ حج تي نہ اچي سگهندو.

٣. بيت الله جو طواف ڪوبہ شخص اگهاڙي حالت ۾ نہ ڪندو.

۴. جن ماڻهن رسول انور ﷺ جن سان ڪيل معاهدن جي ڀڃڪڙي نہ ڪئي آهي انهن سان معاهدو مقرر ٿيل وقت تائين قائم رهندو ۽ جن سان ڪو معاهدو نہ آهي انهن کي بہ چئن مهينن جي مهلت آهي.

ان کانپوءِ حضرت عليءَ اهڙو اعلان مڪي شريف جي هر وسندي ۽ واهڻ، بيٺڪ ۽ بازار، گهٽيءَ ۽ گهر تائين پهچايو. جنهن کانپوءِ ايندڙ سال يعني سن ڏهين هجريءَ ڌاري حج پهريون ڀيرو مڪمل اسلامي طريقي سان ادا ڪيو ويو. جنهن ۾ سرور ڪائنات ﷺ جن پاڻ بہ شريڪ ٿيا. تاريخ ۾ اهو حج "حجة الوداع" جي نالي سان ياد ڪيو ويندو آهي.

"صحيح بخاري" "حج ابوبڪر" ج ١ ص ٧٦ ـ ٧٧. فتح الباري "ابن حجر" ج ٢ ص ٦٧ ـ ٦٨. "صحيح مسلم" ڪتاب الحج ج ٢ ص ١٠٦ ـ ١٠٧. "مسند" احمد ابن حنبل ج ١ ص ٧٩. المغازي "واقدي" ج ٣ ص ١٠٧٦ ـ ١٠٧٨. سيرة ابن هشام ج ۴ ص ١٨٨ ـ ١٩١. تفسير ابن ڪثير ج ٢ ص ٢٩٠ ـ ٢٨٧. زاد المعاد "ابن قيم" ج ٣ ص ٩۴، ٥٩٣. شرح علي المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ٣ ص ٨٩ ـ ٩۴. روضة الاحباب "سيد جمال الدين" ج ١ ص ٢٦٠ ـ ٢٦١.

هن حج بابت ٻيا واقعات هيٺين ڪتابن ۾ ڏسي سگهجن ٿا:

البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٥ ص ٣٣ ـ ٣٥. تاريخ طبري ج ٢ ص ٣٨٢ ـ ٣٨٣. الطبقات الڪبريٰ "ابن سعد" ج ٢ ص ١٢٧ ـ ١٢٨. دلائل النبوه "بيهقي" ج ٥ ص ٢٩٣ ـ ٢٩٨. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ١ ص ٦٣٩ ـ ٦٧١. عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ٢ ص ٣١١ ـ ٣١٠. جوامع السيرة "ابن حزم" ص ٢٥٨.

* هن سال جڏهن حضرت ابوبڪر رضہ حج لاءِ روانو ٿيو تہ ان کان اڳ هيءَ آيت سڳوري نازل ٿي هئي:

يَاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا اِنَّمَا الْمُشْرِكُوْنَ نَجَسٌ فَلَا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ بَعْدَ عَامِهِمْ هٰذَا (١)

"اي ايمان وارؤ! مشرڪ ناپاڪ آهن ۽ ويجهو نہ اچي سگهندا الله جي گهر کي هن سال کانپوءِ."

ان آيت مسلمانن کي ويچار ۾ وجهي ڇڏيو تہ هاڻي ڪاڏ خوراڪ جو معاملو ڪيئن ٿيندو؟ ۽ اسان لاءِ اناج توڙي ٻيون ڪاڏي جون شيون ڪٿان اينديون. ان موقعي تي وري رب پاڪ طرفان حڪم نازل ٿيو.

وَاِنْ خِفْتُمْ عَيْلَةً فَسَوْفَ يُغْنِيْكُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهٖ اِنْ شَآءَ (٢)

"جيڪڏهن اوهان کي خوف آهي سڃي ٿي وڃڻ جو تہ پوءِ سنت ئي الله اوهان کي آسودو ڪندو-پنهنجي فضل سان جيڪڏهن هن گهريو."

سَيِّدَه اُمّ ڪُلْثُوْم رضہ جي وفات جو ذڪر

* هن سال شَعْبَان جي مهيني ۾ نبي ڪريم ﷺ جن جي نياڻي سَيِّدَه اُمّ ڪُلْثُوْم رضہ وفات ڪري وئي. هيءَ بيبي سڳوري حضرت عُثْمَان رضہ کي ڏنل هئي ۽ ڪيس ڪوبہ اولاد ڪونہ هو. (٣)

* هن سال جڏهن سَيِّدَه اُمّ ڪُلْثُوْم رضہ کي دفن ڪرڻ جو وقت آيو تہ ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جن پنهنجي صحابي سڳورن کان پڇيو: "اوهان مان اهو ڪير آهي جيڪو اڄ رات پنهنجي گهرواريءَ جي ويجهو نہ ويو هجي." اهو ٻڌي حضرت اَبُوْطَلْحَه رضہ چيو تہ "مان"، ان تي سرور ڪائنات ﷺ جن ڪيس فرمايو: "توهان قبر ۾ لهي ميت کي دفن ڪريو." (٤)

هن کان اڳ نبي سڳوري ﷺ جن جي نياڻين توڙي نينگرن جي ڄمڻ، وفات ڪرڻ ۽ دفن ڪرڻ وارن ماڳن جو ذڪر هن ڪتاب جي پهرين باب ۾ يعني نبوت جي پهرين سال وارن واقعات ۾ بيان ٿي چڪو آهي.

حضرت عُرْوَه رضہ بن مَسْعُوْد جي شهادت (٥)

* هن سال حضرت عُرْوَه رضہ بن مَسْعُوْد ثقفيءَ کي شهيد ڪيو ويو. هو جنهن وقت پنهنجي قبيلي کي دين جي دعوت ڏيئي رهيو هو تہ انهن ئي ڪيس شهيد ڪري ڇڏيو. هو عرب جي انهن چئن ڏاهن مان هڪ هو، جن جا نالا هن ريت ٻڌايا ويا آهن. ١. مُعَاوِيَہ بن اَبُوْسُفْيَان رضہ ٢. عَمْرو رضہ بن عَاص ٣. مُغِيْرَه رضہ بن شُعْبَہ ثقفي ۽ ۴. عُرْوَه رضہ بن مَسْعُوْد ثقفي، ان شمار ۾ ڪن وري کي ٻيا نالا بہ

---

(١) سورة التوبہ آيت ٢٨ پاره ١٠.

(٢) سورة التوبہ آيت ٢٨ پاره ١٠.

(٣) سيرة ابن "حبان" ص ٣٧٧، الشجرة النبويه "ابن المبرد" ص ١٠٥ روضة الاحباب "سيد جمال الدين" ج ١ ص ٣٦٠، سيرة "دمياطي" ص ٢٦٧، سبل الهدي "شامي" ج ١١ ص ٣٦.

(۴) تاريخ الخميس "ديار بکري" ج ٢ ص ١۴٠، البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٥ ص ٣٥.

(٥) الاصابہ "ابن حجر" ج ٢ ص ۴٧٨، دلائل النبوة "بيهقي" ج ٥ ص ٢٩٩، اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٣ ص ۴٠٦، جوامع السيرة "ابن حزم" ص ٢٥٥ ـ ٢٥٦.

ٻڌايا آهن ۽ ڪن جو وري چوڻ آهي تہ عرب ۾ مشهور ڏاهن جو تعداد ست آهي. جيئن سن ڇهين هجريءَ جي واقعات ۾ ٻڌايو ويو آهي. هي عُرْوَه بن مَسْعُوْد ثقفي اهو ساڳيو شخص آهي، جنهن جي باري ۾ شروعاتي دؤر ۾ هڪ موقعي تي مشرڪن طرفان اهو سوال اٿاريو ويو هو تہ "هي قرآن هنان جي ٻن آبادين جي ڪنهن وڏي ماڻهوءَ تي ڇونہ نازل ڪيو ويو؟" انهن ماڻهن مان سندن مراد هڪ طائف جو عروه بن مسعود ۽ ٻيو مڪي جو وليد بن مغيره مخزومي.

غزوه تَبُوْڪ جا واقعات (١)

* هن سال جڏهن نبي ڪريم ﷺ جن غُزْوَه تَبُوْڪ لاءِ اُسهيا تہ ساڻن گڏ ٽيهہ هزار مسلمانن جو لشڪر هو، ڪن راوين طرفان اهو انگ ستر هزار تائين بہ ٻڌايو ويو آهي.

علامہ شامي پنهنجي "سيرت" واري ڪتاب ۾ انهن ٻنهي روايتن کي گڏي هي نتيجو ڪڍيو آهي تہ "جن ٽيهن هزارن واري روايت بيان ڪئي آهي تہ انهن صرف لشڪر جو تعداد ڏسيو آهي پر جن راوين ستر هزار واري روايت بيان ڪئي آهي تہ انهن وري سموري لشڪر جي پٺيان توڙي ساڻن گڏ مختلف خدمتون انجام ڏيڻ وارن کي بہ ڳاڻيٽي ۾ آندو آهي."

هن لشڪر ۾ شامل گهوڙن جو تعداد ڏهہ هزار يا ٻي روايت موجب ٻارهن هزار ٻڌايو ويو آهي.

* هن سال "غُزْوَه تَبُوْڪ" جي تياريءَ وقت نبي اڪرم ﷺ جن مسلمانن کي ان ڳالهہ تي اڀاريو تہ هو هن موقعي تي اسلامي لشڪر جي دل کولي مدد ڪن. ان ڏس ۾ سڀ کان اڳ حضرت اَبُوْبَڪر صِدِّيْق رضہ پنهنجو الهہ تلهہ آڻي حاضر ڪيو، جنهن جو تخمينو چار هزار درهم ٻڌايو ويو آهي. ان ڪانپوءِ حضرت عُمر رضہ جو وارو آيو، جنهن پنهنجي اڌ ملڪيت آڻي پيش ڪئي. اهڙيءَ ريت حضرت عَبْدُالرَّحْمان بِن عَوْف رضہ بہ پنهنجي ملڪيت جو اڌ آڻي جمع ڪرايو، جنهن جو تخمينو بہ سؤ اوقيہ يا ٻي روايت مطابق چار سؤ درهم ٻڌايو ويو آهي. عَاصِم بِن عَدِيّ رضہ وري ستر "وسق" ڪارڪون ڪٺي آيو ۽ ابوعقيل وٽ اڌ يا سڄو صاع ڪارڪن جو موجود هو، جيڪو هن آڻي پيش ڪيو. اهڙيءَ ريت هر هڪ پنهنجي حيثيت آهر حصو ادا ڪيو. هوڏانهن وري عورتون بہ پنٺتي نہ پيون. انهن بہ پنهنجي طرفان مختلف قسمن جا زيور جيئن ٻانهيون، ٻانهوٽا، پازيب، جهومڪ ۽ منڊيون موڪلي تبوڪ جي تياريءَ ۾ حصو ورتو. پر منافقن طرفان ٻنهي "ڏرين جي ٺٺول ڪئي ويئي. جن گهٽو ڏنو انهن تي بہ تہ جن ٿورو ڏنو انهن تي بہ. هن موقعي تي خدا تعاليٰ هيءَ آيت نازل فرمائي:

---

(١) هتي غزوه تبوڪ جا واقعات تفصيل سان پيش ڪيا ويا آهن جن جا حوالا هيٺين ڪتابن ۾ ڏسي سگهجن ٿا.
صحيح بخاري "ڪتاب المغازي والسير" ج ٣ ص ٨٥. فتح الباري "ابن حجر" ج ٨ ص ٨٩. "المغازي" "ابن شهاب زهري" ص ١٥٦. سيرة ابن هشام ج ۴ ص ١٥٩. المغازي "واقدي" ج ٣ ص ٩٨٩. الطبقات الڪبري "ابن سعد" ج ٢ ص ١٢٥. "تاريخ طبري" ج ٢ ص ٣٧٣. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٥ ص ۴٨. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ١٢٢. عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ٢ ص ٢٩٢. الروض الانف "سهيلي" ج ۴ ص ١٩٥. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ١ ص ٦٢٥. شرح علي المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ٣ ص ٦٢. الدرر "ابن عبدالبر" ص ٢٣٨. "جوامع السيرة" "ابن حزم" ص ٢۴٩. دلائل النبوة "بيهقي" ج ٥ ص ٢١٢. السيرة الحلبيہ ج٣ ص ١٢. سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ٥ ص ۴٣٢. روضة الاحباب "سيد جمال الدين" ج ١ ص

اَلَّذِيْنَ يَلْمِزُوْنَ الْمُطَّوِّعِيْنَ مِنَ الْمُؤْمِنِيْنَ فِي الصَّدَقَاتِ وَالَّذِيْنَ لَا يَجِدُوْنَ اِلَّا جُهْدَهُمْ. (١)

"اهي (منافق) مهٽا ڏين ٿا مومنن منجهان انهن کي جيڪي دل جي گهرائيءَ سان مالي قرباني ڏين ٿا. توڙي جو وٽن محنت مزدوريءَ کانسواءِ ٻيو ڪجهه به نه آهي."

* هن سال "غَزْوَهِ تَبُوڪ" جي تياريءَ ۾ حضرت عُثْمَان بن عُفَّان رضه طرفان اسلامي لشڪر جي وڏي مدد ڪئي ويئي. هن اناج ۽ ٻئي سڄي ضروري سامان سان ڀريل سؤ اُٺ، هڪ سؤ گهوڙا ۽ هڪ هزار دينار رب جي راهه ۾ ڏنا. اهو ڏسي نبي انور صلي الله عليه وسلم جن ڏاڍو خوش ٿيا ۽ فرمايائون: "اي عثمان، الله تعاليٰ تنهنجا ظاهر توڙي ڳجها قيامت تائين سمورا گناهه بخشي ڇڏيا ۽ هاڻي ڪانپوءِ تنهنجي ڪنهن عمل سان توکي ڪوبه ڇيهو نه رسندو."

* هن سال جڏهن پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم جن "غزوه تبوڪ" جي تياري ۾ رڌل هئا ته ان موقعي تي حضرت اَبُوْ مُوْسيٰ اَشْعَرِي ۽ سندس قبيلي جا ڪجهه ٻيا فرد عرض ڪٿي آيا ته ڪين سواريءَ لاءِ ڪو جانور ڏنو وڃي ۾ جيئن ته ان موقعي تي رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم جن وٽ ڏيڻ لاءِ ڪوبه سواريءَ لائق جانور بيٺل نه هو انڪري فرمايائون: "الله جو قسم آءٌ اوهان کي ڪنهن به وهٽ تي سوار نه ڪندس، جو مون وٽ اوهان جي سواريءَ لاءِ ڪوبه جانور موجود ئي نه آهي." پوءِ جڏهن هو واپس ويا ته الله تعاليٰ طرفان پاڻ ڪريمن صلي الله عليه وسلم ڏانهن غنيمت طور ڪجهه اُٺ موڪليا ويا، جن منجهان پنج اُٺ پاڻ ڪريمن صلي الله عليه وسلم حضرت ابوموسيٰ وارن ڏانهن ڏياري موڪليا ۽ پوءِ پنهنجي قسم جو ڪفارو به ادا ڪيائون.

ڇيو وڃي ٿو ته هن موقعي تي سندن باري ۾ خدا تعاليٰ هيءَ آيت نازل فرمائي:

وَلَا عَلَى الَّذِيْنَ اِذَا مَآ اَتَوْكَ لِتَحْمِلَهُمْ قُلْتَ لَآ اَجِدُ مَآ اَحْمِلُكُمْ عَلَيْهِ. (٢)

"۽ انهن تي به ڪا ميار نه آهي جن اوهان وٽ اچي سواري لاءِ عرض ڪيو هو ۽ اوهان جواب ڏنو ته مان اوهان لاءِ سواري جو بندوبست نٿو ڪري سگهان."

ڪن جو چوڻ آهي ته اها آيت انهن ستن شخصن جي باري ۾ نازل ٿي هئي. جيڪي ان موقعي تي رنا هئا، سندن نالا شامي، زرقاني ۽ ٻين طرفان ٻڌايا ويا آهن. (٣)

* هن سال جڏهن نبي انور صلي الله عليه وسلم جن "غَزْوَه تَبُوڪ" ڏانهن تيار ٿيا، تڏهن منافقن مان ٻياسي ٨٢ ڄڻا پنهنجي گهرن کان نه نڪتا ۽ ان لاءِ ڪوڙا حيلا بهانا پيش ڪرڻ لڳا. الله تعاليٰ انهن جي باري ۾ هيءَ آيت نازل فرمائي:

(١) سورة التوبه آيت ٧٩ پاره ١٠.

(٢) سورة التوبه آيت ٩٢ پاره ١٠.

(٣) ابن سعد جي روايت مطابق انهن شخصن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا:

١. نعمان ٢. سويد ٣. مَعْقِل ٤. عقيل ٥. سنان ٦. عبدالرحمٰن ۽ ستين شخص جو نالو نه ٻڌايو ويو آهي، ان لاءِ ڪن جو چوڻ آهي ته اهو شخص عبدالله نالي هو ته ڪن وري ضرار يا ڪي ٻيا نالا به ٻڌايا آهن. والله اعلم.

سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ٥ ص ٤٣٩. شرح علي المواهب اللدنيه "زرقاني" ج ٣ ص ٦٧.

وَجَآءَ الْمُعَذِّرُوْنَ مِنَ الْاَعْرَابِ لِيُؤْذَنَ لَهُمْ (١)

"۽ بهانو ڪري آيا ڳوٺائن منجهان ڪي، ته انهن کي اجازت ڏني وڃي گهرن ۾ رهڻ جي."

۽ سندن لاءِ هيءَ آيت پڻ نازل ٿي:

فَرِحَ الْمُخَلَّفُوْنَ بِمَقْعَدِهِمْ خِلٰفَ رَسُوْلِ اللّٰهِ (٢)

"خوش ٿيا گهرن ۾ ويهڻ وارا پنهنجي ويهڻ تي ۽ الله جي رسول ﷺ جو ساٿ نه ڏيڻ تي."

* هن سال جڏهن نبي ڪريم ﷺ جن "غَزْوَہ تَبُوْڪ" لاءِ روانگيءَ جو ارادو فرمايو ته ان موقعي تي ﮬ منافق هلڻ لاءِ تيار نه ٿيا. سندن نالا جلاس بن سويد ۽ حارث بن سويد ٻڌايا وڃن ٿا. اهي ٻئي پاڻ ۾ ڀائر هئا ۽ سندن تعلق اوس قبيلي سان هو.

هن موقعي تي جلاس خذله الله تعاليٰ چيو هو ته "جيڪڏهن هي شخص سچو آهي ته اسان گڏهن کان به پري آهيون."

اهو احوال جڏهن ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جن وٽ پهتو، تڏهن جلاس کي سڏائي ڪانئس ان بابت پڇا ڪيائون پر هو پنهنجي ڪيل ڳالهه تان ڦري ويو. ان موقعي تي الله تعاليٰ سندس باري ۾ هيءَ آيت نازل فرمائي، جنهن ۾ هن شخص جي اندر جي بيائي ۽ ڪفر کلي پيو:

يَحْلِفُوْنَ بِاللّٰهِ مَا قَالُوْا وَلَقَدْ قَالُوْا كَلِمَةَ الْكُفْرِ وَكَفَرُوْا بَعْدَ اِسْلَامِهِمْ (٣)

"اهي قسم کڻن ٿا الله جا ته انهن نه چيو اٿن، جڏهن ته هنن اها ڪفر جي ڳالهه ڪئي هئي ۽ ڪفر ڪيائون اسلام آڻڻ ڪانپوءِ."

ان ڪانپوءِ رحمت للعالمين ﷺ جن چاهيو ته هيءُ شخص "توبه" ڪري ته ان موقعي تي ورري رب پاڪ طرفان هيءَ آيت نازل ڪئي وئي:

كَيْفَ يَهْدِى اللّٰهُ قَوْمًا كَفَرُوْا بَعْدَ اِيْمَانِهِمْ (٤)

"ڪيئن هدايت ڪندو رب پاڪ اهڙن ماڻهن کي جن ڪفر ڪيو ايمان آڻڻ ڪانپوءِ."

* هن سال سرور عالم ﷺ جن جڏهن غزوه تبوڪ لاءِ تياريءَ ۾ هئا ته ان موقعي تي وائله بن اسقع ليثي ڪناني رضه اسلام قبول ڪيو ۽ پوءِ هو اصحاب صفه ۾ شامل ٿيو.

* هن سال جڏهن غَزْوَہ تَبُوْڪ لاءِ تياريون ٿي رهيون هيون ته ان موقعي تي نبي ڪريم ﷺ جن فرمايو: "روم تي جهاد ڪريو، سندن عورتون اوهان جون ٻانهيون ٿينديون." اهو ٻڌي بَنُوْسَلَمَہ وارن جو سردار جد بن قيس بن صخر انصاري سلميٰ جنهن جي دل ۾ ڪجهه بيائي هئي چوڻ لڳو: "مان جڏهن به عورتن کي ڏسندو آهيان ته مون کان صبر نه ٿي سگهندو آهي ۽ نيت خراب ٿي ويندي آهي،

(١) سورة التوبه آيت ٩٠ پاره ١٠.

(٢) سورة التوبه آيت ٨١ پاره ١٠.

(٣) سورة التوبه آيت ٧٤ پاره ١٠.

(٤) سورة آل عمران آيت ٨٦ پاره ٣.

انکري مونکي هن "غزوه" لاءِ هلڻ جو زور نہ پريو، باقي آءٌ اوهان جي مالي مدد ڪرڻ لاءِ تيار آهيان.
ان موقعي تي الله تعاليٰ طرفان هيءَ آيت نازل ڪئي ويئي:

وَمِنْهُمْ مَّنْ يَّقُوْلُ ائْذَنْ لِّيْ وَلَا تَفْتِنِّيْ. (١)

"۽ انهن ۾ ڪو شخص چوي ٿو مونکي موڪل ڏيئي ڇڏيو ۽ فتني ۾ نہ وجهو."

هي اهو ساڳيو شخص آهي جو جڏهن "حُدَيْبِيَّہ" جي موقعي تي موجود سيني ماڻهن سرور عالم ﷺ جن جي هٿ مبارڪ تي بيعت ڪئي هئي، تڏهن هي پنهنجي اندر جي بيائيءَ سببان وڃي پنهنجيءَ ڏاچيءَ هينان لڪيو ۽ بيعت ڪرڻ کان رهجي ويو هو.

* هن سال نبي ڪريم ﷺ جن جڏهن غَزْوَه تَبُوْڪ لاءِ اسهيا تہ ان موقعي تي اهڙا سمورا صحابي ساڻن گڏ هليا، جيڪي جهاد جي لائق هئا، سواءِ انهن ٽن انصارن جي جن جا نالا هن ريت آهن:
١. ڪَعْب بن مَالِڪ سَلَمِيّ جيڪو مشهور شاعر هو ٢. هِلَال بن اُمَيَّہ وَاقِفِي ٣. مُرَارَہ بِن رَبِيْع عَمْرِي.

انهن جو ذڪر الله تعاليٰ هن آيت ۾ ڪيو آهي:

وَ عَلَى الثَّلٰثَةِ الَّذِيْنَ خُلِّفُوْا. (٢)

پوءِ ان وقت الله تعاليٰ انهن جي توبہ قبول فرمائي، جڏهن هنن پنهنجي ڪئي تي تمام گهڻو پڇتاءُ ۽ پشيماني ظاهر ڪئي. ڇو جو هنن نبي انور ﷺ جن جي آڏو سچي ڳالهہ ڪئي ۽ منافقن وانگر نڳيءَ جا ناهہ نہ ناهيائون.

* هن سال پاڻ سڳورا ﷺ جڏهن تبوڪ ڏانهن اسهيا تہ مديني ۾ حضرت عَلي بِن اَبُوطَالِب رضہ کي پنهنجو نائب مقرر ڪيائون. حضرت علي ڪرم الله وجهه جن کي سرور عالم ﷺ جي جدائي ڏاڍي ڏکي لڳي ۽ سندن خدمت ۾ عرض ڪيائون: "ڇا مونکي اوهان عورتن ۽ ٻارن ۾ ٿا ڇڏيو؟"

ان تي ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جن فرمايو: "اي علي! ڇا تون ان تي راضي نہ آهين تہ تنهنجو مون سان اهڙو لاڳاپو هجي جهڙو هَارُوْن عہ جو مُوسيٰ عہ سان. پر مون کانپوءِ ڪوبہ نبي نہ ٿيڻو آهي." اها روايت شيخين وغيره حضرت سعد بن ابي وقاص رضہ کان نقل ڪئي آهي. (٣)

شرح عليٰ المواهب اللدنيہ ۾ "زرقانيءَ" ان روايت کي ئي ترجيح ڏني آهي، ڇو جو اها روايت صحيحين، نسائي ۽ ابن ماجہ ۾ حضرت سَعْد بِن اَبِي وَقَّاص رضہ کان نقل ڪئي وئي آهي تہ هن موقعي تي حضرت علي رضہ کي ئي نائب مقرر ڪيو ويو هو. (۴) حافظ عراقي بہ ان تي ئي زور ڏنو آهي. جڏهن تہ حافظ ابن عبدالبر ۽ حافظ ابن دحيہ وٽ بہ ان روايت کي ئي ترجيح حاصل آهي. (۵) ساڳيءَ

(١) سورة التوبہ آيت ۴٩ پاره ١٠.

(٢) سورة التوبہ آيت ١١٨ پاره ١١.

(٣) صحيح بخاري "ڪتاب المغازي" ج ٣ ص ٨٦.

(۴) شرح علي المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ٣ ص ٦٩.

(۵) الدرر "ابن عبدالبر" ص ٢٣٩.

ريت قسطلاني بہ پنهنجي شرح "ارشاد الساري" ۾ ان روايت کي قطعي قرار ڏنو آهي. [(۱)] ڪن راوين وري هن موقعي تي محمد بن مسلمہ رضہ يا ابن ام مڪتوم رضہ يا وري سباع بن عرفطہ رضہ کي نائب مقرر ڪرڻ جو ذڪر بہ ڪيو آهي. انهن ٽنهي نالن واريون روايتون "واقدي" نقل ڪيون آهن. [(۲)]

مٿين بحث مان خبر پوي ٿي تہ حضرت عليءَ رضہ بابت جيڪا روايت آهي اها وڌيڪ صحيح آهي ڇو جو سڄاڻ محدثن ان روايت کي ئي ترجيح ڏني آهي، جيئن زرقانيءَ ڄاڻايو آهي.

* هن سال جڏهن سرور ڪائنات ﷺ جن "غزوه تبوڪ" لاءِ اُسهيا، تڏهن منافقن جو مهندار عبدالله بن ابي بن سلول پنهنجي ساٿين سميت پنهنجي گهرن کان نہ نڪتو.

* هن سال "غزوه تبوڪ" وارن ڏينهن ۾ پاڻ ڪريم ﷺ جن هٿان هڪ معجزو ظاهر ٿيو. اهو هن ريت، جو وديعة بن ثابت پاڻ جهڙن منافقن جي ٽولي سان هڪ گڏجاڻي ڪئي، ان موقعي تي هو ٽنولي طور پاڻ ۾ چوڻ لڳا: "محمد (ﷺ) کي تہ ڏسو، جيڪو شام ۽ روم جا قلعا ۽ محلات فتح ڪرڻ چاهي ٿو ائين ڪڏهن بہ نہ، ڪڏهن بہ نہ ٿيندو." ان موقعي تي الله تعاليٰ پنهنجي پياري پيغمبر ﷺ جن کي ان احوال کان آگاهہ ڪيو ۽ پوءِ پاڻ ڪريم ﷺ جن عمار بن ياسر رضہ کي انهن ڏانهن اماڻيو ۽ ڪيس فرمايو: "انهن کان پڇا ڪريو تہ هنن ڇا پئي ڳالهايو. پوءِ جي هو نہ مڃين ۽ ڪوڙ ڳالهائين تہ پوءِ کين ٻڌايو تہ هنن ڇا ڇا پئي چيو."

* هن موقعي تي حضرت عمار رضہ جڏهن وڃي ڪانئن پڇا ڪئي تہ هو پنهنجي ڪيل ڳالهين تان ڦري ويا، پوءِ جڏهن حضرت عمار رضہ کين اهي ڳالهيون ٻڌايون تہ هو لڄي ٿي چوڻ لڳا: "اسان اهو سڀ ڪجهہ کل ڀوڳ ۾ چيو آهي." ان موقعي تي الله تعاليٰ طرفان هيءَ آيت نازل ڪئي ويئي.

وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ لَيَقُولُنَّ إِنَّمَا كُنَّا نَخُوضُ وَنَلْعَبُ. [(۳)]

"۽ جيڪڏهن اوهان انهن کان پڇندا تہ ڇا پئي چيوَ، تہ چوندا اسان تہ کل ڀوڳ پئي ڪيو."

* هن سال نبي انور ﷺ جن جي غزوه تبوڪ لاءِ اُسهڻ وقت ڪجهہ منافق پاڻ ۾ هڪ ٻئي کي بہ ۽ ڪن مؤمنن کي بہ چوڻ لڳا تہ "گرميءَ ۾ جهاد لاءِ نہ وڃو، ڇو جو اڄ ڪلهہ تمام سخت گرمي آهي." الله تعاليٰ طرفان ان موقعي تي هيءَ آيت نازل ڪئي ويئي:

وَقَالُوا لَا تَنْفِرُوا فِي الْحَرِّ قُلْ نَارُ جَهَنَّمَ أَشَدُّ حَرًّا. [(۴)]

"۽ (ٻين کي بہ) چوڻ لڳا: توهان هن گرميءَ ۾ نہ نڪرو، کين ٻڌايو جهنم جي باهہ تہ وڌيڪ گرم آهي."

* هن سال ٻهراڙيءَ ۾ رهندڙ عربن جي هڪ جماعت پاڻ ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ اچي هلڻ کان معذوري ڏيکاري. جڏهن تہ مٿي ذڪر ڪيل ٻياسي منافق تہ بنا ڪنهن عذر يا اجازت جي وينا رهيا. ان موقعي تي الله تعاليٰ هيءَ آيت نازل فرمائي.

---

(۱) ارشاد الساري "قسطلاني".
(۲) المغازي "واقدي" ج ۳ ص ۹۹۵.
(۳) سورة التوبہ آيت ٦٥ پاره ۱۰.
(۴) سورة التوبہ آيت ۸۱ پاره ۱۰.

وَجَآءَ الْمُعَذِّرُوْنَ مِنَ الْاَعْرَابِ لِيُؤْذَنَ لَهُمْ وَقَعَدَ الَّذِيْنَ كَذَبُوا اللهَ وَرَسُوْلَهٗ. (١)

"۽ پوءِ آيا بهانو ڪري ڪي ڳوناڻن منجهان ته ڪين گهر ۾ ويهڻ جي اجازت ڏني وڃي، انهن ڪوڙ ڳالهايو الله ۽ ان جي رسول سان."

* هن سال جو واقعو آهي ته نبي انور ﷺ جن پنهنجي صحابي سڳورن سان گڏ "حجر" نالي ماڳ وٽان لنگهيا، جيڪو حضرت صالح عليه السلام جي قوم ثمود وارن جو شهر هو ۽ پوءِ صحابي سڳورا جڏهن هتان پاڻي ڀرڻ لڳا ته جيئن هو پنهنجي پيئڻ، رڌڻ پچائڻ ۽ اٽي ڳوهڻ جون ضرورتون پوريون ڪري سگهن. ان موقعي تي سرور عالم ﷺ جن ڪين فرمايو: "نه پير پهچايو انهن جي آستانن ۾ جن پنهنجي مٿان ظلم ڪيو، پر جي اتي وڃو ته روئندي، پر جي روئڻ نه اچي ته پوءِ اوڏانهن نه وڃو ته متان انهن جهڙو عذاب اوهان تي نه نازل ٿئي. نه پيئو اتان جو پاڻي، ۽ نه ان سان نماز لاءِ وضو ڪريو، جيڪڏهن ان مان ڪو ديڳڙو پچايو اٿوَ ته هاري ڇڏيو، جي اٽو ڳوهيو اٿوَ ته اهو اٺن کي وجهي ڇڏيو.

* هن سال تبوڪ ڏانهن ويندي وات تي پاڻ ڪريم ﷺ جن هتان هڪ معجزو ان وقت ظاهر ٿيو جڏهن پاڻ ماڻهن کي منع ڪيائون ته اهي نه "حجر" جو پاڻي پيئن ۽ نه ان مان اٽو وغيره ڳوهن، صبح ٿيو ته ماڻهن وٽ استعمال لاءِ بيو پاڻي موجود نه هو. هن اهڙي شڪايت پياري پيغمبر ﷺ جن آڏو اچي پيش ڪئي. پاڻ سڳورا ﷺ جن اوڏيءَ مهل اٿيا ۽ ٻه رڪعتون نماز پڙهي دعا گهريائون، پوءِ الله تعاليٰ هڪ ڪڪر کي موڪليو جنهن خاص لشڪر گاهه مٿان اچي وسڪارو ڪيو. جڏهن ته بي هنڌ مينهن جو ڪوبه نشان ڪونه هو. صحابي سڳورن اهو پاڻي پي ڍؤ به ڪيو ته پنهنجي ٿانون کي به جيترو چاهيائون ڀري رکيائون ۽ پوءِ وري اتي ئي سج ظاهر ٿيو. ان موقعي تي هڪ منافق جيڪو مؤمنن سان گڏ هو چوڻ لڳو: "هيءَ ڪڪري هتان لنگهي رهي هئي، پوءِ اسان تي فلاڻي فلاڻي ستاري جي اثر هيٺ وسي پيئي. ان وقت خدا تعاليٰ هيءَ آيت نازل فرمائي:

وَتَجْعَلُوْنَ رِزْقَكُمْ اَنَّكُمْ تُكَذِّبُوْنَ. (٢)

* هن سال تبوڪ ڏانهن ويندي نبي ڪريم ﷺ جن جڏهن رستي ۾ "وَادِي الْقُرٰي" وٽ پهتا ته اتي ڪانئن هڪ معجزو ظاهر ٿيو. هي اهو ماڳ آهي جنهن جو ذڪر مٿي سَرَايا واري باب ۾ ٿي چڪو آهي. هن جاءِ تي هڪ مائي رهندي هئي، جنهن جو اتي هڪ باغ هو. هن موقعي تي ان مائيءَ چيو: "اي خدا جا رسول ﷺ! منهنجي هن باغ جي پيدائش جو تخمينو لڳايو؟" . ان تي پاڻ سڳورن ﷺ ڪجهه صحابي سڳورن کي چيو ته اهي به پنهنجو پنهنجو تخمينو پيش ڪن ۽ پوءِ پاڻ ﷺ به پنهنجو تخمينو پيش ڪيائون پوءِ باغ جي مالڪياڻيءَ کي فرمايائون ته هوءَ سمورا تخمينا ياد ڪري. تبوڪ کان موٽ تي جڏهن نبي انور ﷺ جن ان ڳوٺ وٽان لنگهيا ته ان عورت کان پڇيائون: "تنهنجي باغ جي پيدائش ڪيتري ٿي؟" ان عورت وراڻيو: "اوهان جو تخمينو صحيح ثابت ٿيو. باغ جي پيداوار اوتري ئي ٿي. نه ان کان گهٽ نه وڌ."

---

(١) سورة التوبہ آيت ٩٠ پاره ١٠.

(٢) سورة "الواقعة" آيت ٨٢ پاره ٢٧.

* هن سال جو ٻيو واقعو آهي تہ سرور ڪائنات ﷺ جن تبوڪ ڏانهن ويندي جڏهن "وادي القريٰ" ۾ پهتا تہ اتي بنو عريض وارن سندن دعوت جهلي ۽ کائڻ لاءِ "هَرِيْسَہ" [1] پيش ڪيو. پاڻ سڳورن ﷺ جن ان مان ڪجهہ کاڌو ۽ پوءِ ان خدمت جي عيوض بنو عريض وارن ڏانهن هر سال "وادي القريٰ" ۾ ڪارڪن جا چاليهہ وسق موڪليندا هئا.

* هن سال نبي اڪرم ﷺ جن هٿان هڪ ٻيو معجزو ان وقت ظاهر ٿيو جڏهن پاڻ ثمود جي شهر حجر ۾ يا ٻي روايت مطابق تبوڪ ۾ هئا ۽ اتي حڪم ڏنائون تہ "اڄ رات اوهان مان هرهڪ پنهنجي اُٺن کي ٻڌي ڇڏي ۽ اوهان مان ڪوبہ اڪيلو ٻاهر نہ وڃي. جيڪڏهن ڪو وڃي تہ ڪنهن ساٿيءَ کي ساڻ ڪٺي."

هن حڪم جي سمورن پوئواري ڪئي، سواءِ انهن ٻن ڄڻن جي، جن جو تعلق بَنُو سَاعِدَه سان هو. انهن مان هڪ تہ جهنگ جي خيال سان اڪيلو نڪتو ۽ پوءِ اتي ئي ڪيس "خناق" ٿي پيو ۽ ٻي جو اُٺ گم ٿي ويو تہ هو اُن جي ڳولا ۾ نڪتو. رستي ۾ تيز هوا اچي ڪيس وڪوڙيو تہ هو وڃي طيءِ جي جبلن تي نڪتو. اها خبر جڏهن سيد الانبياء ﷺ جن کي پيئي تہ فرمايائون: "ڇا مان اوهان کي اڪيلي نڪرڻ کان نہ روڪيو هو؟" پوءِ جنهن کي خناق ٿيو هو ان کي پاڻ ڪريمن ﷺ جي خدمت ۾ وٺي آيا. پاڻ سڳورن ﷺ سندس حق ۾ دعا بہ گهري تہ ان جي مٿان پنهنجو هٿ مبارڪ بہ گهمايو، جنهن ڪري سندس تڪليف لحظي ۾ لهي ويئي. ان کانپوءِ پاڻ ڪريم ﷺ جن جڏهن مديني پهتا تہ طيءِ قبيلي وارا اتي ان ٻئي شخص کي بہ وٺي آيا، جيڪو اُن جي ڀوبان نڪتو هو ۽ اچي نبي انور ﷺ جن جي خدمت ۾ پيش ڪيائون.

* هن سال سيد المرسلين ﷺ جن هٿان هڪ هي معجزو بہ ظاهر ٿيو جو پاڻ جڏهن "حِجُر" مان تبوڪ لاءِ روانا ٿيا تہ رستي ۾ سندن ڏاچي "قَصْوَاء" گم ٿي ويئي. صحابي سڳورن گهڻي ڳولا ڪئي پر ڏاچي هٿ نہ آئي. ان تي زيد بن بنت نالي هڪ منافق چوڻ لڳو تہ محمد بن عبدالله ﷺ جن وٽ آسمان جون خبرون تہ پهچن ٿيون باقي پنهنجي ڏاچيءَ جي خبر نہ ٿي پويس تہ اها ڪٿي آهي؟"

اهو ٻڌي نبي انور ﷺ جن فرمايو: "مان ڪجهہ نٿو ڄاڻان سواءِ ان جي، جيڪا ڄاڻ الله تعاليٰ ڏني ٿو ." آخر رب پاڪ ڪين ڄاڻايو تہ اها ڏاچي فلاڻي جاءِ تي موجود آهي ۽ سندس مهار هڪ وڻ ۾ اٽڪي پيئي آهي. جنهن کانپوءِ صحابي سڳورن کي اوڏانهن اماڻيو ويو. جن ڏاچيءَ کي ان حالت ۾ هٿ ڪيو ۽ آڻي پاڻ ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ پيش ڪيائون.

* هن سال نبي انور ﷺ جن تبوڪ ڏانهن ويندي رستي ۾ ڏٺو تہ هڪ وڏو نانگ آيو ۽ گهڙي کن لاءِ ڦڻ ڪڍي وچ دڳ تي سندن ﷺ آڏو اچي بيٺو پر پوءِ رستو ڇڏي ويو. ان تي ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جن پنهنجي صحابي سڳورن کان پڇيو: "ڇا اوهان هن نانگ کي سڃاڻو؟" هنن وراڻيو تہ "اهو الله ۽ ان جو رسول ﷺ ئو ڄاڻي". پاڻ سڳورن ﷺ فرمايو: "هي انهن جنن منجهان هڪ

---

(١) "هريسہ" ٻهراڙين ۾ رهندڙ عربن جو پسنديده طعام آهي، جيڪو ڪڻڪ کي ڪٽي ان ۾ گوشت ملائي تيار ڪيو ويندو آهي. (مترجم)

هو جن مڪي ۾ اچي منهنجي آڏو اسلام قبول ڪيو هو. اهو هتان جو رهاڪو آهي ۽ منهنجي سلامي لاءِ هتي آيو هو ۽ اوهان لاءِ پڻ سلام چئي ويو." جواب ۾ صحابين چيو: " وعليه السلام و رحمة الله وبرڪاته."

* هن سال سرور ڪائنات ﷺ جن جڏهن تبوڪ ۾ ترسيل هئا تہ هڪ ڏينهن وٽن صحابي سڳورا اچي ڪنا ٿيا. ان موقعي تي مني مرسل ﷺ جن حضرت بلال رضہ کي چيو: "اي بِلال ! مون وٽ جيڪي ڪارڪون ٿيلهيءَ ۾ رکيل آهن اهي هتي آڻ." ان تي بلال اها ٿيلهي آڻي پاڻ ڪريم ﷺ جن جي هٿن ۾ ڏني ۽ پوءِ انهن ڪارڪن مان سمورن صحابين ڍءُ ڪري ڪاڌو پر اجان بہ ان ٿيلهيءَ ۾ ايتريون ئي ڪارڪون بچي پيون جيتريون ان ۾ پيل هيون. اهو پاڻ ڪريم ﷺ جن جو هڪ معجزو آهي.

* هن سال "غَزْوَه تَبُوْڪ" دوران امام الانبياء ﷺ جن هتان هڪ معجزو اهو بہ ظاهر ٿيو جو سندن ﷺ دعا سان تبوڪ واري چشمي جي پاڻيءَ ۾ واڌ اچي ويئي. اهو هن ريت جو جڏهن تبوڪ ۾ صحابين جو پاڻي کٽي پيو ۽ ماڻهو اجايل هئا تہ پاڻ ڪريم ﷺ جن دعا گهري، جنهن جي اثر سبب تبوڪ واري چشمي اچي ڦاٽ ڪاڌو ۽ پوءِ گهڻي عرصي تائين اهو پاڻي جو سلسلو جاري رهيو. ايتري قدر جو رسول رحمت ﷺ جن مُعَاذ بن جبل رضہ کي فرمايو: "اي معاذ! جيڪڏهن تو وڏي جمار ماڻي تہ هن پاڻيءَ منجهان باغ آباد ٿيندا ڏسندين."

* هن سال "غَزْوَه تَبُوْڪ" واري موقعي تي نبي ڪريم ﷺ جن هتان هڪ معجزو ان وقت بہ ظاهر ٿيو جڏهن لشڪر وارن وٽ کاڌ خوراڪ جو سامان کٽي پيو تہ هنن پنهنجي اٺن کي حلال ڪرڻ جو ارادو ڪيو. پوءِ اهڙي ڳالهہ جڏهن سرور عالم ﷺ جن تائين پهتي تہ پاڻ ڪريم ﷺ دسترخوان وڇائڻ جو حڪم ڏنو ۽ اهو اعلان ڪرايو تہ جنهن وٽ بہ ڪجهہ کاڌي جي سامان مان بچيل هجي تہ اهو هتي کڻي اچي." پوءِ اهو ٻڌي ڪو شخص جوَن جي مٺ کڻي آيو تہ ڪو ڪارڪن جو ٻُڪ ڀري آيو تہ ڪنهن وري بچيل مانيءَ جو ٽڪر آندو. اهڙيءَ ريت ٽن فَرَقن [1] جيترو سامان ڪٺو ٿي ويو. هڪ فرق ٽور ۾ ٽي صَاع ٿيندو آهي. ان ڪانپوءِ رسول انور ﷺ جن وضو ساري بہ رڪعتون نماز ادا ڪري پوءِ برڪت لاءِ دعا گهري، جنهن جي نتيجي ۾ ان ڪاڌي ۾ ايتري تہ برڪت پئي جو سڄي لشڪر ڍءُ ڪري ڪاڌو پر پوءِ بہ ڪاڌو بچي پيو. جنهن مان ماڻهن پنهنجيون ٿيلهيون، ٻوريون ۽ وٽن جيڪي بہ ٿانوَ هئا سڀ ڀري رکيا، پر پوءِ بہ ڪجهہ ڪاڌو بچي پيو.

* هن سال "غزوه تبوڪ" کان واندا ٿي پاڻ ڪريم ﷺ جن ان جاءِ تي هڪ مسجد جوڙائي. جتي هن غزوه دوران قيام فرمايو هئائون.

* هن سال "غزوه تبوڪ" جي پڄاڻي ڪانپوءِ نبي ڪريم ﷺ جن ماڻهن آڏو هڪ نهايت فصيح ۽ بليغ خطبو پيش ڪيو. ان خطبي جي فصاحت ۽ بلاغت بيان ڪرڻ کان زبانون خاموش ۽ عقل دنگ آهن.

* هن سال "غزوه تبوڪ" کان موٽ تي سرور عالم ﷺ هتان رستي ۾ هڪ معجزو ان وقت بہ ظاهر ٿيو، جڏهن لشڪر کي سخت تتل ڏينهن ۾ سفر ڪرڻو پيو پر کٽي بہ ڪين ڪو پاڻيءَ جو نشان

(١) اٽڪل ٣٦ ڪلو.

نظر نہ آيو، جتي مانجهاندو كري سگهن، ۽ نہ ئي وري لشكر وارن وٽ كو پاڻيءِ چكو بچيو هو. انهن پيو محسوس ٿئي تہ جاڻ سمورا ماڻهو توڙي ڍور اڄ وگهي موت جو شكار ٿيندا. البت سيد الكونين ﷺ جن جي كليءِ ۾ كو پاڻيءِ ڍك موجود هو. پوءِ ان پاڻيءِ كي هك ٿانوَ ۾ اوتيو ويو، جنهن ۾ رسول انور ﷺ جن پنهنجو هٿ مبارك وڌو ۽ انهن كرڻ سان سندن آڱرين جي وچان پاڻي ڦاٽ كائي نكرڻ لڳو. بس پوءِ تہ ان پاڻيءِ مان سموري لشكر بہ پنهنجي اڃ اجهائي جنهن جو تعداد ٽيهہ هزار يا ستر هزار ٻڌايو ويو آهي. جيئن اڳ غزوات واري باب ۾ ذكر ٿي چكو آهي. هن لشكر ۾ پندرهن هزار اٺ ۽ ٻارهن هزار گهوڙا بہ هئا. جيكي پڻ ان پاڻيءِ مان فيضياب ٿيا.

* هن سال غزوه تبوك كان موٽندي پاڻ كريم ﷺ جن جڏهن "تبوك" ۽ "واديءِ منتفق" جي وچ تي پهتا، تڏهن اتي بہ سندن ﷺ دعا جي بركت سان پاڻيءِ ۾ واڌ جو هك ٻيو معجزو ظاهر ٿيو. ان موقعي تي لشكر كي جڏهن ٻيهر اڃ محسوس ٿي تہ وٽن جيترو بہ پاڻي موجود هو ان كي هك پراٽي پخال ۾ وڌو ويو ۽ پوءِ پاڻ كريم ﷺ جن (اتان پاڻي كڍي) ان مان هٿ منهن بہ ڌوتو تہ گرڙي بہ كئي ۽ پوءِ اهو پاڻي ان پخال ۾ واپس وڌو ويو ۽ پوءِ دعا بہ گهريائون، جنهن كري ان پاڻيءِ ۾ ايتري تہ بركت پيدا ٿي جو ان مان سڄي لشكر بہ پاڻي پيتو تہ اٺن ۽ گهوڙن كي بہ پياريو ويو.

كَعْب بن زُهَيْر رض جو واقعو

* هن سال غَزْوَه تَبُوك كان اڳ ربيع الآخر يا جمادي الاول يا آخر مان كنهن هك مهيني ۾ كَعْب بن زُهَيْر بن اَبُوسُلْمِي رضہ مديني شريف آيو. كن جو چوڻ آهي تہ اهو واقعو سن انهن هجريءَ جو آهي. هن كان اڳ حضرت كَعْب رضہ پاڻ كريم ﷺ جن كان ڀڄي ويو هو، جنهن تي نبي انور ﷺ جن كيس قتل كرڻ جو حكم جاري كيو هو. ان كانپوءِ هو توبہ تائب ٿي مديني موٽي آيو ۽ اِمَامُ الْاَنْبِيَاء ﷺ جن جي هٿ مبارك تي مسلمان ٿيو ۽ نبي انور ﷺ جن جي خدمت ۾ پنهنجو مشهور قصيدو "لاميہ" بہ پيش كيائين، جنهن جو پهريون بيت هن ريت آهي:

بَانَتْ سُعَادُ فَقَلْبِى الْيَوْمَ مَتْبُوْلٌ
مُتَيَّمٌ اِثْرَهَا لَمْ يُفْدَ مَكْبُوْلٌ

اهو قصيدو پڙهندي جڏهن هو هن شعر تي پهتو:

اِنَّ الرَّسُوْلَ لَنُوْرٌ يُسْتَضَاءُ بِهٖ

بيشك رسول ﷺ نور آهي جنهن كان روشني حاصل كئي وڃي ٿي.

مُهَنَّدٌ (١) مِّنْ سُيُوْفِ اللهِ مَسْلُوْلٌ

۽ الله جي تلوارن مان هك تلوار مياڻ مان نكتل.

---

(١) چيو وڃي ٿو تہ "مهند" نالي تلوارون خاص هونديون هيون، جيكي هندوستاني لوهہ مان تيار كيون وينديون هيون ۽ اهي پنهنجي خصوصيتن سبب سڄي دنيا ۾ مشهور هيون. المنجد ص ١١٤٠.

تہ ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جن پنهنجي چادر مبارڪ ڏانهس اڇلائي، اها ڪَعْب بِن زُهَيْر رضہ لاءِ وڏي برڪت ڀري نشاني هئي، جيڪا سڄي ڄمار وٽس ئي رهي. جنهن ڪانپوءِ حضرت مُعَاوِيہ رضہ پنهنجي خلافت واري دور ۾ ان چادر لاءِ ڪيس ڏهہ هزار درهمن جي آڇ ڪئي پر هن ڏيڻ کان انڪار ڪندي چيو تہ "مان نبي ڪريم ﷺ جن جو ڪپڙو ڪنهن ٻئي جي حوالي ڪرڻ جو سوچي بہ نٿو سگهان." اڳتي هلي "مُعَاوِيہ" جي دور خلافت ۾ ئي جڏهن حضرت ڪَعْب رضہ گذاري ويو تڏهن حضرت مُعَاوِيہ رضہ سندن پونئرن ڏانهن ويهہ هزار درهم موڪلي ڪانئن اها چادر حاصل ڪئي. جنهن ڪانپوءِ ان چادر جا وارث وقت جا خليفا هڪ ٻئي پٺيان ٿيندا آيا تانجو هڪ وقت اهڙو آيو تہ اها چادر گم ٿي ويئي.

"علامہ شامي" پنهنجي "سِيْرَة" واري ڪتاب ۾ ڄاڻايو آهي تہ "اڄ ڪلهہ اها چادر موجود نہ آهي، جنهن مان ظاهر ٿئي ٿو تہ تاتارين جي حملن دوران اها چادر هيٺ مٿي ٿي ويئي."

ان ڪانسواءِ قصيدي جي شروعات ۾ حضرت ڪَعْب رضہ جيڪو "سُعَاد" نالي عورت جو ذڪر ڪيو آهي، اها سندس "سؤٽ" بہ هئي تہ گهرواري بہ، جنهن کان "ڪعب" گهڻو وقت جدا رهيو، ڇو جو هو نبي اڪرم ﷺ جن کان (خوف سبب) ڀڳل هو.

"شرح عليٰ المواهب اللدنيہ" ۾ زرقانيءَ ڄاڻايو آهي تہ "ڪن ماڻهن اهو اڻ ڄاڻائي سبب چيو آهي تہ اهو هڪ جڙتو نالو آهي، جيڪو شاعر استعمال ڪيو آهي." "شاميءَ" پنهنجي "سيرة" ۾ ڄاڻايو آهي: "اهو حقيقي نالو آهي، نہ ڪہ جڙتو." .

* هن سال بُجَيْر رضہ بن زُهَيْر بہ اسلام قبول ڪيو، جيڪو ڪَعْب بن زُهَيْر جو ڀاءُ هو ۽ پنهنجي ڀاءُ "ڪعب" کان اڳ مسلمان ٿيو هو.

* هن سال "غزوه تبوڪ" واري موقعي تي "يَعْليٰ بن اُمَيَّہ رضہ" نالي صحابي سڳوري جو هڪ نوڪر ڪنهن ٻئي ماڻهوءَ سان اٽڪي پيو، جنهن تي ان ماڻهو حضرت يَعْليٰ رضہ جي نوڪر کي ڪٽي هٿ ۾ چڪ وڌو، نوڪر جيئن ئي زور سان وٺي پنهنجي هٿ کي ڇڪيو تہ ان همراه جا ٻئي اڳيان ڏند اچي ٻاهر پيا. جنهن ڪانپوءِ اهو شخص پنهنجي ڏندن جي ديت وٺڻ لاءِ نبي انور ﷺ جن جي خدمت ۾ حاضر ٿيو. پاڻ ڪريم ﷺ جن کيس فرمايو: "تنهنجي ڪابہ "ديت" نہ لڳندي. ڇا هو پنهنجو هٿ تنهنجي وات ۾ ڇڏي ڏي ها، تہ تون ان کي اٺ وانگر چٻاڙيندو رهين ها."

* هن سال تبوڪ کان مديني ڏانهن موٽندي رستي ۾ ويهن جاين تي مٺي مرسل ﷺ مسجدون جوڙايون. جيئن ابن اسحاق ۽ قسطلانيءَ ڄاڻايو آهي. جڏهن تہ "سيد سمهوديءَ" جو قول آهي تہ "جن ماڳن تي (هن سفر دوران) نبي انور ﷺ جن نمازون ادا ڪيون، انهن تي نشان لڳايا ويا ۽ بعد ۾ اتي مسجدون جوڙايون ويون."

* هن سال غزوه تبوڪ کان موٽندي پاڻ ڪريم ﷺ جن جڏهن مديني جي ويجهو پهتا ۽ سندن نظر مبارڪ "احد جبل" تي پيئي، تڏهن ان موقعي تي فرمايائون: "هي جبل اسان سان محبت ڪندو آهي ۽ اسان هن سان محبت ڪندا آهيون."

ڪن جو چوڻ آهي تہ سرور ڪائنات ﷺ جن اهي لفظ خيبر کان مديني ڏانهن موٽ تي فرمايا هئا، جيئن اڳ بيان ٿي چڪو آهي.

* هن سال رسول اڪرم ﷺ جن جڏهن تبوڪ کان مديني واپس وريا تڏهن ڪجهہ ڏينهن رکي الله تعاليٰ انهن ٽن صحابي سڳورن جي توبہ قبول فرمائي، جيڪي تبوڪ واري موقعي تي پوئتي پئجي ويا هئا. سندن نالا هن ريت آهن: ڪعب بن مالڪ، هلال بن اميہ ۽ مراره بن ربيع. ان ڏس ۾ الله تعاليٰ طرفان هيءَ آيت نازل ڪئي ويئي:

لَقَدْ تَّابَ اللهُ عَلَى النَّبِيِّ وَالْمُهَاجِرِيْنَ وَالْاَنْصَارِ الَّذِيْنَ اتَّبَعُوْهُ فِىْ سَاعَةِ الْعُسْرَةِ. (١)

"الله معاف ڪري ڇڏيو نبيءَ کي ۽ انهن مهاجرن ۽ انصار کي جن ڏاڍي ڏکئي وقت ۾ نبيءَ جو ساٿ ڏنو."

اڳتي فرمايو ويو:

وَعَلَى الثَّلٰثَةِ الَّذِيْنَ خُلِّفُوْا حَتّٰى اِذَا ضَاقَتْ عَلَيْهِمُ الْاَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ. (٢)

"۽ انهن ٽنهي کي بہ معاف ڪري ڇڏيائين، جن جي معاملي کي پٺتي رکيو ويو هو، جڏهن جو زمين ايڏي ڪشادي هوندي بہ مٿن تنگ ٿي پيئي."

۽ ان کانپوءِ فرمايو ويو:

وَكُوْنُوْا مَعَ الصّٰدِقِيْنَ. (٣)

"۽ سچن ماڻهن جو ساٿ ڏيو."

* هن سال جڏهن رسول رحمت ﷺ جن تبوڪ کان مديني پهتا تہ وٽن حمير قبيلي جي سردارن طرفان سندن موڪليل قاصد هڪ اهڙو خط کڻي حاضر ٿيو، جنهن ۾ انهن سردارن جي طرفان اسلام قبول ڪرڻ جو اطلاع ڏنو ويو هو. سندن نالا هن ريت هئا:

حَارث بِن عَبْد كُلَال، نُعَيْم بن عَبْدِ كُلَال، ۽ نُعْمَان. اهي ٽيئي ذورُعَيْن، هَمْدَان ۽ معافر جا سردار هئا.

* هن سال تَبُوڪ کان موٽ تي جَرِيْر بِن اَوْس بن حَارثہ طَائي بہ اسلام قبول ڪيو، جيڪو عروه بن مضرس طائيءَ جو چاچو هو.

* هن سال جو واقعو آهي تہ ثَعْلَبَہ بن حَاطِب ۽ مُعَتِّب بن قُشَير نالي ٻن منافقن الله تعاليٰ سان

(١) سورة التوبہ آيت ١١٧ پاره ١٠.

(٢) سورة التوبہ آيت ١١٨ پاره ١٠.

(٣) سورة التوبہ آيت ١١٩ پاره ١٠.

عهد ڪيو تہ "جيڪڏھن الله تعاليٰ پنھنجي فضل سان اسانکي گھڻو ڏنو تہ اسان خيرات ڏينداسون ۽ نيڪو ڪارن مان ٿينداسون." پوءِ جڏھن الله تعاليٰ مٿن پنھنجو فضل فرمايو تہ ھنن انھن نہ ڪيو جيئن چيو ھئائون. تڏھن الله تعاليٰ ھن موقعي تي سندن باري ۾ ھيءَ آيت نازل فرمائي:

وَمِنْهُمْ مَّنْ عٰهَدَ اللّٰهَ لَئِنْ اٰتٰنَا مِنْ فَضْلِهٖ لَنَصَّدَّقَنَّ وَلَنَكُوْنَنَّ مِنَ الصّٰلِحِيْنَ. [1] (چئن آيتن تائين)

* ھن سال سرور ڪائنات ﷺ جن جڏھن تبوڪ ۾ ترسيل ھئا تہ انھن ئي ڏينھن ۾ حضرت معويہ بن معويہ لَيْثِي مُزَني رضہ مديني ۾ گذاري ويو، ۽ پوءِ جبرئيل ساڳئي ڏينھن تي اھا خبر ٻڌائڻ پاڻ ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ حاضر ٿيو. جڏھن تہ مديني ۽ تبوڪ جي وچ ۾ چوڏھن مرحلن جو مفاصلو آھي. ان سان گڏ حضرت جبرئيل اھو بہ ٻڌايو تہ "الله تعاليٰ حضرت معويہ جي جنازي نماز لاءِ ستر ھزار ملائڪن کي بہ موڪليو آھي." پاڻ ڪريم ﷺ جن جڏھن ان جو سبب پڇيو تہ جبرئيل ٻڌايو تہ "ھو رات ڏينھن، اٿندي، ويھندي، گھمندي ڦرندي سوره "قل ھو الله احد" پڙھندو رھندو ھو.

ان ڪانپوءِ جبرئيل نبي ڪريم ﷺ جن کان پڇيو: "جيڪڏھن آءٌ زمين کي سوڙھو ڪريان تہ ڇا اوھان مٿس نماز پڙھڻ چاھيندؤ؟"

پاڻ ڪريم ﷺ جن فرمايو تہ "ھائو!"

جنھن ڪانپوءِ جبرئيل زمين کي سوڙھو ڪيو، تانجو رسول انور ﷺ ۽ سندن صحابي سڳورن مٿس جنازي نماز پڙھي. ان نماز ۾ بہ صفون ملائڪن جون بہ شامل ھيون. نماز وقت پاڻ سڳورا ﷺ جنازي کي ڏسي رھيا ھئا، ڇو جو حضرت جبرئيل پنھنجي ھٿ جي اشاري سان وچ ۾ جيڪي ٻوٽا ۽ پھاڙ ھئا تن کي ھٽائي ڇڏيو ھو، جنھن ڪانپوءِ جبرئيل آسمان ڏانھن ھليو ويو. [2]

* ھن سال "غزوه تبوڪ" واري زماني ۾ سرور عالم ﷺ جن صبح صادق ڪانپوءِ جھنگ جي خيال سان نڪتا، حضرت مُغِيْرَه بن شُعْبَہ رضہ بہ پاڻيءَ جو ٿانءُ کڻي سندن پويان پئي ھليو. جڏھن موٽڻ ۾ ڪجھ دير ٿي ۽ نماز جو وقت بہ تنگ ٿيڻ لڳو تڏھن صحابي سڳورا فجر جي نماز ادا ڪرڻ لاءِ اٿيا ۽ حضرت عَبْدُالرَّحْمٰنِ بِن عَوْف رضہ کي امامت لاءِ اڳتي ڪيائون. حضرت عبدالرحمٰن رضہ ھڪڙي رڪعت پڙھائي بيٺو تہ پاڻ سڳورا ﷺ جن بہ پھچي ويا ۽ نماز ۾ شامل ٿي ھڪ رڪعت عبدالرحمٰن بن عوف رضہ جي پٺيان پڙھيائون ۽ رھيل رڪعت سلام ڪانپوءِ پوري ڪيائون. مسلمان ان تي سوچڻ لڳا پر پاڻ سڳورن ﷺ جن فرمايو: "اوھان صحيح ڪيو، اوھان بھتر ڪيو." [3]

ھي واقعو حضرت عَبْدُالرَّحْمٰنِ بِن عَوْف جي فضائل ۾ تمام وڏي اھميت رکي ٿو ۽ ان مان اھو

(١) سورة التوبہ آيت ٧٥ کان ٧٨ تائين پاره ١٠.

(٢) الاستيعاب "ابن عبدالبر" ج ٣ ص ٤٧٦. دلائل النبوة "بيھقي" ج ٥ ص ٢٤٥. سبل الھدي والرشاد "شامي" ج ٥ ص ٤٥٧ - ٤٥٦.

(٣) الرياض النضره "محب طبري" ج ٢ ص ٣٠٣. سبل الھدي والرشاد "شامي" ج ٥ ص ٤٤٩.

دليل بہ ملي ٿو تہ فاضل جي مفضول جي پويان ۽ معصوم جي غير معصوم جي پويان نماز پڙهڻ صحيح آهي. ان مان "اهل تشيعہ" جو اهو نظريو بہ رد ٿي وڃي ٿو، جنهن مطابق هو غير معصوم جي قيادت جا قائل نہ آهن.

هن واقعي مان غير معصوم جي قيادت هجڻ جو ثبوت ملي ٿو، توڙي سندس پوئواري ڪندڙ معصوم هجي يا غير معصوم.

* هن سال مٿي بيان ڪيل فجر جي نماز لاءِ وضو ڪندي پاڻ ڪريم ﷺ جن پنهنجي موزن جي مٿان مسح ڪيو. جيئن بخاري شريف، مسلم شريف ۽ ٻين ڪتابن ۾ حضرت مغيره بن شعبہ رضہ کان روايت نقل ڪئي ويئي آهي. (١)

اها روايت اهل تشيعہ جي ان خيال کي بلڪل رد ڪري ٿي، جيڪي ان ڳالهہ جا قائل آهن تہ "موزن تي مسح" ڪرڻ وارو حڪم "سوره مائده" جي هڪ آيت ذريعي منسوخ ٿي ويو آهي. رد جو سبب اهو آهي تہ سوره مائده جي اها آيت سن پنجين هجريءَ ڌاري نازل ٿي، جڏهن تہ پاڻ ڪريم ﷺ جن جو موزن تي مسح ڪرڻ وارو مٿيون واقعو سن نائين هجريءَ جو آهي. پوءِ اهو ڪيئن صحيح ٿيندو تہ پنجين هجريءَ جي حڪم سان نائين هجريءَ وارو حڪم منسوخ ٿئي؟

يُحَنَّة ابن رُؤْيَة بن رؤية ڏانهن دين جي دعوت

* هن سال رسول انور ﷺ جن يُحَنَّہ بن رُؤْبة ڏانهن هڪ خط اماڻيو، جنهن ۾ کيس دين جي دعوت ڏني ويئي. هن شخص کي يحنه بن علماء بہ سڏيو ويندو آهي."علماء" سندس ماء جو نالو ٻڌايو ويو آهي.

يحنه پاڻ عيسائي مذهب جو پيروڪار هو ۽ "اَيْلَہ" جو حاڪم هو. "اَيْلَہ" جو شهر مصر ۽ مڪي جي وچ تي شام جي علائقي ۾ سمنڊ جي ڪناري تي آباد هو ۽ چيو وڃي ٿو تہ اهو ساڳيو شهر آهي جنهن جو ذڪر قرآن شريف ۾ "حاضرة البحر" جي حوالي سان ڪيو ويو آهي.

بهرحال پاڻ ڪريم ﷺ جن جڏهن تبوڪ ۾ ترسيل هئا تڏهن يحنه اتي اچي سندن پيش تہ پيو پر اسلام قبول نہ ڪيائين، باقي ٽي سؤ دينار ساليانو جزيہ ڏيڻ تي راضي ٿيو. جنهن ڪانپوءِ سرور عالم ﷺ جن طرفان کيس صلح نامو لکت ۾ ڏنو ويو. (٢)

جَرْبَاء ۽ اَذْرُح وارن ڏانهن دين جي دعوت (٣)

* هن سال سيد الانبياء ﷺ جن طرفان جَرْبَاء ۽ اَذْرُح جي رهاڪن ڏانهن بہ خطن ذريعي دين

(١) صحيح بخاري "كتاب الوضوء" ص ٥٠ ج ١. صحيح مسلم "كتاب الطهارة" ج ١ ص ١٥٧.

(٢)الطبقات الكبرىٰ "ابن سعد" ج ١ ص ٢١٢ - ٢١٣، سيرة ابن هشام ج ٤ ص ١٦٩. سيرة ابن حبان ص ٣٦٨ - ٣٦٩، ابن كثير ج ٥ ص ١٥، دلائل النبوة "بيهقي" ج ٥ ص ٢٤٨.

(٣)الطبقات الكبرىٰ "ابن كثير" ج ٥ ص ١٥ - ١٦. دلائل النبوة "بيهقي" ج ٥ ص ٢٤٨، سبل الهدىٰ والرشاد "شامي" ج ٥ ص ٤٦٠ - ٤٦١.

جي دعوت موڪلي ويئي، اتان جا ماڻهو به تبوڪ ۾ پاڻ سڳورن ﷺ جي خدمت ۾ اچي حاضر ٿيا. هنن به هڪ سؤ دينار ساليانه "جِزيَہ" ادا ڪرڻ جي شرط تي صلح ڪيو. جرباء ۽ اذرح ناليءَ هي ٻئي ڳوٺ شام ۾ هئا ۽ انهن جي وچ ۾ ٽن ميلن جو مفاصلو ٻڌايو ويو آهي. (١)

سُهَيل بن بَيۡضَاءَ جي وفات

* هن سال نبي اڪرم ﷺ جن جڏهن غزوه تبوڪ کان واپس موٽيا ته سُهَيۡل بن بَيۡضَاءَ "قرشي" گذاري ويو. بيضاء سهيل جي ماءُ جو لقب هو، جنهن جو نالو "دعد" ٻڌايو ويو آهي. جڏهن ته سندس پيءُ جو نالو عَمۡرو بن وَهۡب بن رَبِيۡعَہ هو، پر ڪيس پنهنجي ماءُ جي نالي پٺيان ئي سڏيو ويندو هو. سندس شمار انهن اوائلي دؤر وارن مسلمانن ۾ ڪيو ويندو آهي، جن مڪي ۾ ئي اسلام قبول ڪيو هو.

سُهَيۡل "حَبۡش" ڏانهن به ٻيرا هجرت ڪئي، ان کانسواءِ "بَدۡر" توڙي ٻين سيني غزوات ۾ به ڀرو ورتائين. (٢)

هڪ منافق جي موت جي خبر

* هن سال غزوه تبوڪ کان موٽ تي، جڏهن ته ڪن جو چوڻ آهي ته "غَزۡوَه بَنُو مُصۡطَلِق" کان موٽندي هڪ رات رستي ۾ تمام تيز طوفان آيو، جنهن تي ٻنهي جهانن جي سردار سڳوري ﷺ جن فرمايو ته "هي طوفان ڪنهن وڏي منافق جي موت سببان آيو آهي." (٣) پوءِ جڏهن مسلمان مديني ۾ داخل ٿيا ته کين خبر پئي ته ان رات هڪ وڏو منافق مئو هو، جنهن جو نالو رفاعه بن زَيۡد بِن تابوت ٻڌايو ويو آهي، ۽ سندس تعلق يهودين جي قبيلي "بني قَيۡنُقَاع" سان هو، هو پاڻ کي ظاهر ته مسلمان ڪندو هو پر هيو منافقن جو مهندار.

---

(١) ڪن راوين اذرح ۽ جِرباء جي وچ ۾ هڪ ميل جو ته ڪن وري ٽن ڏينهن جو فاصلو به ٻڌايو آهي. معجم البلدان "ياقوت حموي" ج ١ ص ١٢٩. معجم مااستعجم "ديار بڪري" ج ١ ص ١٣٠ ـ ١٣١.

(٢) الاستيعاب "ابن عبدالبر" ج ٢ ص ٢٢٧ ـ ٢٢٨. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٢ ص ٣٧٠.

(٣) سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ٥ ص ٤٥٥. دلائل النبوة "ابونعيم اصفهاني" ج ٢ ص ٥١٥.

فصل ڏهون

هن فصل ۾ سن ڏهين هجريءَ ڏاري پيش آيل واقعات جو ذڪر ڪيو ويو آهي.

نبي ڪريم ﷺ جن جي طرفان "حَجَّةُ الْوَدَاع جي ادائگي"

* هن سال سرور ڪائنات فخر موجودات ﷺ جن حج ادا فرمايو. جنهن کي تاريخ ۾ حَجَّةُ الْوَدَاع جي نالي سان ڄاتو وڃي ٿو ۽ ان سان گڏ حَجَّةُ الْإِسْلَام، حَجَّةُ الْبَلَاغ، حَجَّةُ التَّمَام ۽ حَجَّةُ الْكَمَال به هن ئي حج جا ٻيا نالا آهن. (١)

هجرت کانپوءِ پاڻ ڪريم ﷺ جن هن کان سواءِ ٻيو ڪوبہ حج ادا نہ ڪيو ۽ هن حج سان گڏ "عمري" جي ادائيگي پڻ ڪيائون. (٢) سرور ڪائنات ﷺ جن طرفان پنهنجي عمر مبارڪ ۾ چار دفعا "عُمْرَه" ادا ڪرڻ جي جيڪا روايت مشهور آهي، هي عُمْرَه بہ انهن مان هڪ آهي.

حضور پرنور ﷺ جن حَجَّةُ الْوَدَاع جي ادائيگي واسطي ذوالقعد مهيني جي پنجويهين تاريخ ڇنڇر جي ڏينهن ٻـن پهرن جي نماز کانپوءِ ان وقت مديني شريف مان اسهيا (٣) جڏهن اجان

---

(١) هن حج لاءِ واقديءَ ۽ ابن سعد حجة الوداع ۽ حجة البلاغ، طبريءَ حجة الاسلام، حافظ مغلطائيءَ حجة التمام ۽ حافظ ابن ڪثير حجة البلاغ ۽ حجة الاسلام جا اصطلاح نقل ڪيا آهن.

المغازي "واقدي" ج ٣ ص ١٠٨٩، الطبقات الڪبري "ابن سعد" ج ٢ ص ١٢٠. تاريخ طبري ج ٣ ص ١٨٣، الاشاره ـ حافظ مغلطائي ص ٣٤٦.

(٢) هجرت کانپوءِ امام الانبياء ﷺ جن اهو هڪ ٻيرو ئي حج ادا فرمايو، جنهن ۾ ڪوبہ اختلاف نہ آهي. باقي هجرت کان اڳ نبي ڪريم ﷺ جن پنهنجي زندگيءَ ۾ ڪيترا حج ادا فرمايا؟ ان ڳالهہ ۾ راوين جو اختلاف رهيو آهي. جامع ترمذيءَ ۾ حضرت جابر بن عبدالله رضہ کان هڪ روايت نقل ڪئي ويئي آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو تہ "هجرت کان اڳ پاڻ ڪريمن ﷺ ٻہ حج ادا فرمايا هئا. ساڳيءَ ريت امام حاڪم پنهنجي "مستدرڪ" ۾ حضرت ثوريءَ طرفان صحيح سند سان هڪ روايت نقل ڪئي آهي، جنهن ۾ ڄاڻايو اٿس تہ هجرت کان اڳ بہ "پاڻ سڳورا ﷺ حج ادا ڪري چڪا هئا." "النهايہ" ۾ ابن الاثير هڪ روايت نقل ڪئي آهي تہ "هجرت کان اڳ نبي انور ﷺ جن هر سال حج ڪندا هئا". واقديءَ بہ پنهنجي مغازيءَ ۾ "مجاهد" جي هڪ روايت نقل ڪئي آهي، جنهن مان ڄاڻ ملي ٿي تہ نبي ڪريم ﷺ جن هجرت کان اڳ ٽي حج ادا ڪري چڪا هئا. جڏهن تہ "ابن جوزيءَ" جو قول آهي تہ "ان ڳالهہ جو اندازو لڳائڻ مشڪل آهي تہ پياري پيغمبر ﷺ جن هجرت کان اڳ ڪيترا حج ادا فرمايا."؟

ابن ماجه ۽ مستدرڪ حاڪم ۾ حضرت ابن عباس رضہ جي هڪ روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ هجرت کان اڳ سرور عالم ﷺ جن ٻہ دفعا حج ادا ڪري چڪا هئا. ڇو جو پاڻ سڳورا ﷺ جن حج جي موقعي تي ئي "عقبہ" ڏانهن ويندا هئا. جتي حج کانپوءِ انصار سان ملندا هئا. جنهنڪري ان زماني ۾ سندن حج ادا ڪرڻ کان انڪار ممڪن نہ آهي. والله اعلم.

"فتح الباري" "ابن حجر" ج ٨ ص ٤٤٠، المغازي "واقدي" ج ٣ ص ١٠٨٩. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ٤ ص ٤٠٢ ـ ٤٠١.

(٣) نبي اڪرم ﷺ جن هن حج لاءِ نڪرڻ کان اڳ صبح کان ئي هن سڳوري سفر جي تياريءَ ۾ رڌل هئا. ٻهريان پاڻ سڳورن ﷺ جن غسل فرمايو، پوءِ وارن ۾ تيل وجهي ڦڻي ڏنائون. ڪپڙا پائي مٿان چادر ڍڪيائون.

ٽيپهريءَ واري نماز جو وقت شروع نہ ٿيو هو، اهوئي سبب هو جو ان ڏينهن تي پاڻ سڳورن ﷺ ٻيپهريءَ جي نماز جون چار رڪعتون مديني شريف ۾ ادا ڪيون. جڏهن تہ ٽيپهريءَ جي نماز قصر ڪري (ٻہ رڪعتون) اچي ذوالحليفہ ۾ پڙهيائون. هن موقعي تي حضرت ابودجانہ انصاري ساعديءَ رضہ کي مديني ۾ خليفو مقرر ڪيو ويو، جنهن جو نالو سماڪ رضہ بن خرشہ ٻڌايو ويو آهي، جڏهن تہ ڪن راوين جو چوڻ آهي تہ هن موقعي تي خلافت جي ذميواري حضرت "سباع رضہ بن عرفطہ" کي سونپي وئي هئي. (١)

* هن سال ذوالقعد جو مهينو اوڻٽيهو هو ۽ پاڻ ڪريم ﷺ جن مڪي پاڪ ۾ ذوالحج مهيني جي چوٿين تاريخ صبح جو داخل ٿيا. اهو آچر جو ڏهاڙو هو ۽ نبي انور ﷺ جن عرفات ۾ جمعي واري ڏينهن وقوف فرمايو هو.

* هن سال امام المرسلين ﷺ جن مڪي جي ڀرپاسي رهندڙ ماڻهن کي اطلاع ڪرايو تہ پاڻ سڳورا ﷺ حج جي ارادي سان مڪي ڏانهن روانا ٿي رهيا آهن. اهو ٻڌي هر طرف کان ماڻهو پنهنجي پياري نبي ﷺ سان گڏجي حج ادا ڪرڻ جي ارادي سان نڪري پيا. پوءِ جڏهن اهي سمورا

پوءِ قربانيءَ جي جانورن کي ڳچيءَ ۾ ڪنڌلا پارايائون ۽ چار رڪعتون ٻيپهريءَ جي نماز پڙهي پوءِ مديني کان نڪتا ۽ ٽيپهريءَ جي نماز مهل اچي "ذوالحليفہ" پهتا ۽ ذوالحليفہ ۾ ٽيپهري قصر ڪري پڙهيائون ۽ پوءِ اتي ڪل چوويهہ ڪلاڪ اتي ترسيا. ٻئي ڏينهن تي ظهر جي نماز کان اڳ "احرام" لاءِ پاڻ ڪريمن ﷺ غسل فرمايو ۽ ڪپڙا پاتا، جنهن کانپوءِ سيده عائشہ صديقہ رضہ سندن جسم مبارڪ تي مشڪ جي خوشبوءِ وارو عطر لڳايو. اها روايت "ابن حزم" ۽ ٻين نقل ڪئي آهي. جنهن کانپوءِ ٻن پهرن واري نماز ادا ڪري سرور عالم ﷺ جن مصلي تي ئي حج ۽ عمره جو احرام ٻڌو پر ان خوشبوءِ کي لاهڻ لاءِ غسل وغيره نہ ڪيائون ۽ لبيڪ اللهم لبيڪ چوندا اچي پنهنجي ڏاچي قصوا ، تي ويٺا ۽ پوءِ مڪي جي واٽ ورتائون.

حجة الوداع ابن حزم ص ٢۴ ـ ٢۵. عيون الاثر ابن سيد الناس ج ٢ ص ٣۵٩ ـ ٣٦١.

(١) سيرة ابن هشام ج ۴ ص ٢۴٨. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ۵ ص ١٠١.

نوٽ: هن کان اڳتي حجة الوداع جي ادائيگي توڙي سفر دوران جن واقعات جو ذڪر ڪيو ويو آهي، اهي واقعات هيٺين ڪتابن تان نقل ڪيا ويا آهن:

صحيح بخاري ڪتاب الحج ج ١ ص ٢٦۴. صحيح مسلم "مواقيت الحج والعمره" ج ۴ ص ۵. "المغازي" واقدي ج ٣ ص ١٠٨٨. "سيرة ابن هشام" ج ۴ ص ٢۴٨."الطبقات الڪبريٰ" ابن سعد ج٢ ص ١٣٠. "سيرة ابن حبان" ص ٣٩٣. فتح الباري "ابن حجر" ج ٣ ص ٢٩۵. الدرر "ابن عبدالبر" ص ٢۵٩. جوامع السيرة "ابن حزم اندلسي" ص ٢٦٠. المعجم الڪبير "طبراني" ج ٣ ص ٢٠٢. تاريخ طبري ج ٢ ص ۴١٠. شرح علي المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ٣ ص ١٠۴. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ۵ ص ٩٩. الروض الانف "سهيلي" ج ۴ ص ٢۴٧. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ١ ص ٦۴۵. عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ٢ ص ٣۵٩. دلائل النبوة "بيهقي" ج ۵ ص ۴٣٢. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج٢ ص ١۴٨. سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ٨ ص ۴۴٢. روضة الاحباب "سيد جمال الدين" ج ١ ص ٣٦٨. "سيرة مغلطائي" ص ٣۴٦. "سيرة دمياطي" ص ٣۵٣. حجة الوداع ابن حزم ١۴٣ ـ ٢٩۵. حجة النبي ﷺ احمد عبدالغفور عطار.

مؤمن مکي ۾ داخل ٿيا ته سندن تعداد هڪ لک ٽيهه هزار هو. ان ڳاڻيٽي ۾ اهي ايمان وارا شامل نه آهن، جيڪي اڳواٽ ئي مکي ۾ موجود هئا يا وري جيڪي يمن کان سيدنا علي ڪرم الله وجهه ۽ حضرت ابوموسيٰ اشعريءَ رضه سان گڏ پهتا هئا. جيئن "شرح عليٰ المواهب" ۾ زرقانيءَ ڄاڻايو آهي.

* هن سال نبي انور ﷺ جن پاڻ سان گڏ قربانيءَ لاءِ جيڪي اٺ ڪنيا هئا. تن ڪي ڳچيءَ ۾ ڪنڊلا پاتل هئا ۽ انهن جو تعداد هڪ سؤ ٻڌايو ويو آهي. احرام کولڻ واري ڏينهن پاڻ ڪريم ﷺ جن انهن مان ٽيهٺ (٦٣) اٺن کي پنهنجي مبارڪ هٿن سان سير ڏني، ڇو جو ان وقت مٺي مرسل ﷺ جن جي عمر مبارڪ به ايترائي ورهيه هئي.

ان ڪانپوءِ امام الانبياء ﷺ جن سيدنا علي ڪرم الله وجهه کي حڪم ڏنو ته باقي بچيل سنتيهه اٺن کي اهي پنهنجي هٿن سان سير وجهن. اهڙيءَ ريت پاڻ ڪريمن ﷺ سيدنا علي المرتضيٰ رضه کي پنهنجي قربانيءَ ۾ ڀائيوار بڻايو.

* هن سال جو ٻي واقعو آهي ته سيد المرسلين ﷺ جن جڏهن ذُوالْحُلَيْفَہ ۾ پهتا. ته اتي صرف حج جو احرام ٻڌائون. ان ڪانپوءِ پاڻ سڳورا ﷺ جڏهن ذُوالْحُلَيْفَہ جي ويجهڙائيءَ ۾ "وادي عَقِيْق" وٽ پهتا ته اتي جبرئيل عليه السلام وٽن آيو ۽ ڪين عرض ڪيائين ته "هن مبارڪ واديءَ ۾ ٻه رڪعتون نفل به ادا ڪريو، ته پنهنجي حج سان عمري کي به گڏايو." اهڙي ريت ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جن حج قِران جي نيت فرمائي يعني پنهنجي حج ۾ عمري کي به شامل ڪيائون. (١)

* هن سال جڏهن پاڻ ڪريم ﷺ جن "ذُوالْحُلَيْفَہ" ۾ ترسيل هئا ته اتي حضرت ابوبڪر صديق رضه جي گهرواري سيده اَسْمَاء بنت "عُمَيْس" پيٽ لاٿو ۽ ڪيس محمد بن ابوبڪر ڄائو. جنهن ڪانپوءِ

(١) حج اسلام جي پنجن بنيادي رڪنن منجهان هڪ اهم ۽ آخري رڪن آهي، جنهن جي ادائيگي هر صاحب نصاب شخص تي زندگيءَ ۾ هڪ دفعو فرض آهي.

حج جي ادائيگيءَ جون ٽي صورتون آهن:

١. حج افراد ٢. حج قران ٣. حج تمتع.

حج مفرد لاءِ ماڻهو احرام ٻڌي صرف حج جي نيت ڪندو آهي ۽ ڪيس عمره وغيره نه ڪرڻو پوندو آهي. هن قسم جي حج ۾ قربانيءَ جي به ضرورت نه آهي.

حج تمتع ۾ ماڻهو پهريان عمره ادا ڪندو، جنهن ڪانپوءِ احرام کولي ڇڏيندو آهي ۽ پوءِ وري حج لاءِ نئين سر احرام ٻڌڻو پوندو آهي.

جڏهن ته حج قِران ڪرڻ واري کي وري احرام ٻڌڻ وقت حج ۽ عمره جي گڏيل نيت ڪرڻي پوندي آهي. هو جيستائين حج ۽ عمره ٻنهي مان فارغ نه ٿيندو تيستائين ڪيس احرام کولڻ جي اجازت نه آهي.

نبي ڪريم ﷺ هن موقعي تي جيڪو حج ادا ڪيو، اهو حج قران جي صورت ۾ هو. احرام ٻڌڻ ڪانپوءِ حج ۽ عمره جي نيت هن ريت ڪيائون:

اَللّٰهُمَّ لَبَّيْکَ بِحَجٍّ وَّعُمْرَةٍ

(يا الله مان حاضر ٿيو آهيان حج ۽ عمري لاءِ.)

هن بيبي سڳوريءَ پاڻ ڪريمن ﷺ کان پڇا ڪرائي تہ ڪيس ان حالت ۾ ڇا ڪرڻ کپي؟ جواب ۾ ڪيس ٻڌايو ويو تہ "هوءَ غسل ڪري ڪپڙي جي پٽي ڏيئي پوءِ احرام ٻڌي ڇڏي."

* ڇيو وڃي ٿو تہ هن سال حَجَّةُ الْوَدَاع لاءِ ويندي نبي اڪرم ﷺ جن جڏهن رستي ۾ "اَبْوَاء" ۽ "ودان" وٽ پهتا تہ اتي صَعْب بن جَثَّامَہ لَيْثِي سندن خدمت ۾ هڪ جيئرو گورخر (١) سوکڙيءَ طور پيش ڪرڻ چاهيو، جيڪو پاڻ سڳورن ﷺ جن ڪيس واپس ڪيو.

منهنجي راءِ موجب ان ڳالهہ کي ترجيح حاصل آهي تہ هي واقعو "حُدَيْبِيَّہ" ڏانهن ويندي پيش آيو، جيئن مٿي هن ئي باب جي ڇهين فصل ۾ بيان ڪري چڪا آهيون. باقي حَجَّةُ الْوَدَاع واري سفر ۾ هن واقعي جو ڪو صحيح ثبوت نٿو ملي، انڪري اها ڳالهہ وري ويچارڻ جوڳي آهي. (٢)

* هن سال حَجَّةُ الْوَدَاع لاءِ روانگيءَ وقت نبي ڪريم ﷺ جن ٻن ماڻهن کي مقرر ڪيو تہ هو رستي ۾ انن کي لوليون ڏيندا هلن. ان ڏس ۾ براء بن مالڪ رضہ کي مردن جي انن لاءِ ۽ "اَبُومَارِيَہ اَنْجَشَہ" نالي ڪاري حبشيءَ کي عورتن جي انن لاءِ مقرر ڪيو ويو. جنهن جو آواز ڏاڍو سريلو هو. هن سفر ۾ شامل عورتن ۾ امهات المؤمنين کانسواءِ حضرت اَنَس رضہ جي امڙ اُم سُلَيْم رضہ بہ هئي. "اَبُومَارِيَہ اَنْجَشَہ" جي لوليءَ جي جهونگار تي انن جي رفتار ڏاڍي تکي پئي ٿيندي ويئي، جنهن تي نبي انور ﷺ جن فرمايو: "اي انجشہ" ڪجهہ ڌيرج ڌر ۽ شيشن جو خيال رک." جڏهن تہ ٻي روايت ۾ "شيشا نہ ڀڃ" جا لفظ ٻڌايا ويا آهن. يعني فطري نفاست سبب عورتن جي پيٽ شيشن سان ڪئي ويئي آهي، جيئن صحيح بخاري ۽ مسلم وغيره ۾ ڄاڻايو ويو آهي. ان کان علاوه "اسد الغابہ" ۾ "علامہ ابن الاثير" بہ تصديق ڪئي آهي تہ مٿيون واقعو حَجَّةُ الْوَدَاع جي سفر دوران پيش آيو هو. (٣)

* هن سال حجة الوداع لاءِ مڪي ڏانهن ويندي رستي ۾ رسول اڪرم ﷺ جن جڏهن "لحي جمل" وٽ پهتا، تڏهن اتي وچ مٿي تي سڱي هٿاياٺون. ان وقت پاڻ سڳورا ﷺ روزي سان بہ هئا تہ ڪين احرام بہ ٻڌل هو. اها روايت "صحيح بخاريءَ" ۾ موجود آهي.

حج قران ڪرڻ وارو جيستائين حج ۽ عمره ٻئي ادا نہ ڪندو تيستائين احرام نہ کولي سگهندو، پوءِ اهو حالات تي منحصر آهي تہ هو ٻهريان عمره ادا ڪري يا حج. ان لاءِ حاجيءَ مٿان ڪا پابندي نہ آهي.

صحيح بخاري ڪتاب الحج ج ١ ص ٢٧٢. دائرة المعارف (اردو) اسلاميہ ج ٧ ص ٩١٢.

(١) گورخر يا "حمار وحشي". جهنگلي گڏهہ کي سڏيو ويندو آهي. مديني توڙي خيبر جا يهودي يا ڪي عرب قبيلا بہ ان دور ۾ جهنگلي توڙي پالتو گڏهہ جو گوشت واپرائيندا هئا پر پاڻ ڪريمن ﷺ ان کي پسند نہ ڪندا هئا، انڪري حديبيہ کانپوءِ هر قسم جي گڏهہ جو گوشت مسلمانن لاءِ حرام ڪيو ويو. هي واقعو بہ ان زماني جو ئي آهي، جنهن کي حضرت مخدوم صاحب بہ ترجيح ڏني آهي. باقي حجة الوداع جي موقعي تي گورخر پيش ڪرڻ جي روايت صحيح نہ آهي، ڇو تہ هن کان گهڻو اڳ ان جي حرمت جو اعلان ٿي چڪو هو. والله اعلم. (مترجم)

(٢) "شاميءَ" پنهنجي سيرة جي ڪتاب ۾ امام مالڪ جي هڪ روايت نقل ڪئي آهي، جنهن مان ان ڳالهہ جي تصديق ٿئي ٿي تہ اهو واقعو "حديبيہ" جي موقعي تي ئي پيش آيو هو. "سبل الهدي والرشاد" "شامي" ج ۵ ص ٢٣.

(٣) اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ١ ص ١٢١.

"لَحَيِ جَمَل" هڪ ڳوٺ جو نالو آهي، جيڪو مڪي کان مديني ڏانهن ويندڙ وات تي آهي ۽ اهو ڳوٺ مديني شريف جي وڌيڪ ويجهو آهي. (١) نبي انور ﷺ جن جي هن عمل سان اها روايت منسوخ ٿي ويندي جنهن ۾ هن کان اڳ پاڻ ڪريم ﷺ جن فرمايو هو: "سڱي هڻڻ ۽ هڻائڻ وارن جو روزو ڀڄي پوندو."

* هن سال حَجَّةُ الْوَدَاع جي موقعي تي "سيد الانبياء" ﷺ جن سان سندن نياڻي سيده فاطمة الزهراء ۽ سموريون اُمَّهَات المؤمنين گڏ هيون ۽ اهي اٺن تي رکيل پاکڙن ۾ سوار هيون. سمورين بيبين سڀڳورين عمره جو طواف ۽ صفا مروه جي سعي ڪرڻ کانپوءِ پنهنجا احرام کولي ڇڏيا، سواءِ سيده عائشہ رضہ جي. ڇو جو مڪي ۾ داخل ٿيڻ کان اڳ "سرف" نالي ڳوٺ ۾ بيبي عائشہ رضہ کي ماهواريءَ جو سلسلو شروع ٿي ويو هو، جنهن تي سرور ڪائنات ﷺ جن کيس فرمايو تہ "اوهان پنهنجي عمري کي حج سان بدلائي ڇڏيو." (٢) جنهن کانپوءِ هن بيبي سڀڳوريءَ ائين ڪيو ۽ آخر تائين حج جي احرام ۾ رهي ۽ حج ادا ڪرڻ کانپوءِ اهو احرام کوليائين ۽ ان وقت ڏک وچان چوڻ لڳي تہ "هن موقعي تي هر فرد کي ٻن عبادتن جي سعادت حاصل ٿي جڏهن تہ منهنجي حصي ۾ هڪ عبادت آئي."

ان کانپوءِ سرور عالم ﷺ جن کيس سندس ڀاءُ عبدالرحمٰن بن ابوبڪر رضہ سان گڏ "تَنْعِيْم" (٣) مان عمري لاءِ واپس اماڻيو.

* هن سال نبي ڪريم ﷺ جن جڏهن عرفات ۾ وقوف فرمايو، تڏهن ان موقعي تي هو پنهنجي

---

(١) هي ماڳ "جحفہ" جي پنڌان سٺن ميلن جي مفاصلي تي آهي، ان جاءِ تي پاڻيءَ جو هڪ کوه موجود هو، جنهن ڪري قافلا هتي منزل ڪندا هئا. معجم البلدان ياقوت ج ۵ ص ١۵، معجم مااستعجم "بڪري" ج ٣ ص ١١۵٣.

(٢) ان مان معلوم ٿيو تہ ماهواريءَ سبب عورتن کي احرام قائم رکڻ جي اجازت آهي، باقي عمري ادا ڪرڻ نہ. انڪري سيده عائشہ رضہ کي پاڻ سڀڳورن ﷺ فرمايو تہ "اوهان حج جي نيت سان احرام ۾ رهو ۽ پوءِ اهو احرام حج ادا ڪرڻ کانپوءِ ئي کولي سگهجي ٿو." (مترجم)

(٣) "تنعيم" نالي هي ماڳ مڪي کان اٽڪل ست ڪلو ميٽر پري حرم شريف جي اترئين پاسي اڄ تائين موجود آهي، ماضيءَ ۾ هن علائقي کي "واديءَ نعمان" جي نالي پنهنجي ياد ڪيو ويندو هو. پاڻيءَ جي سهولت سبب حرم ڏانهن ايندڙ ويندڙ قافلا هتي منزل ڪندا هئا. انڪري مڪي کان مديني ڏانهن سفر لاءِ ماضيءَ کان اها شاهراه ٿي استعمال ٿيندي رهي آهي.

نبي ڪريم ﷺ جن بہ حجة الوداع واري سفر دوران ايندي ويندي هن شاهراه کي ئي مان بخشيو هو. اهوئي سبب آهي جو حج کان واپسيءَ تي سيده عائشہ صديقہ رضہ کي هتان ئي عمري جي ادائيگيءَ لاءِ سندس ڀاءُ سان گڏ اماڻيو ويو، جنهن جي طفيل اڄ تائين ان ماڳ کي ميقات جي حيثيت حاصل آهي ۽ ڪعبة الله کي اهوئي ميقات سڀ کان وڌيڪ ويجهو آهي. مڪي جا رهاڪو توڙي اتي قيام ڪندڙ ٻيا زائرين هن جاءِ تي اچي "عمري" لاءِ احرام ٻڌندا آهن.

ام المؤمنين سيده عائشہ رضہ واري مٿين عمل جي ياد ۾ هتي هڪ عاليشان ۽ ديده زيب مسجد جوڙائي وئي آهي، جنهن کي "مسجد عائشہ" جي نالي سان ئي ياد ڪيو وڃي ٿو. جتي وضو، غسل، احرام توڙي ان سان لاڳاپيل سمورين ڳالهين جو بهترين انتظام آهي. سواريءَ لاءِ هر وقت ڪيئي بسون ۽ ٽيڪسيون موجود آهن. هاڻي هن ماڳ کي عام ماڻهو "تنعيم" بدران "مسجد عائشہ" جي نالي سان ئي سڃاڻن ٿا.

ڏاچي "قَصْوَآء" تي سوار هئا.

* هن سال نائين ذوالحج واري ڏينهن نبي انور ﷺ جن عرفات جي ميدان ۾ پنهنجي ڏاچيءَ تي سوار تي هڪ نهايت پر مغز ۽ اثرائتو خطبو ڏنو، جنهن ۾ ماڻهن کي مناسڪ حج ۽ سموري اسلامي شريعت جي ڄاڻ ڏني ويئي. ان خطبي ۾ فرمايائون ته:

"جاهليت واري دور جا سمورا خون معاف ۽ جاهليت واري دور جا سمورا وياج ختم ڪيا وڃن ٿا. ان ڏس ۾ سڀ کان پهريان آءٌ پنهنجي سوٽ رَبِيْعَہ بن حَارِث جو خون معاف ڪريان ٿو ۽ ان سان گڏ پنهنجي چاچي عَبَّاس بِن عَبْدُالْمُطَّلِب رضہ جو وياج (جيڪو ماڻهن ڏانهن رهيل آهي) بہ معاف ڪريان ٿو."

* هن سال نائين ذوالحج واري ڏينهن ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جن ٻيپهريءَ ۽ ٽيپهريءَ جون ٻئي نمازون گڏي ٻيپهريءَ جي وقت پڙهيون، انهن ٻنهي نمازن لاءِ "اذان" هڪ دفعو ۽ اقامت ٻہ دفعا چئي ويئي. ان قسم جي گڏيل نمازن کي "جمع تقديم" سڏيو ويندو آهي. (١)

* هن سال قربانيءَ واري رات "مُزْدَلِفَہ" ۾ سانجهيءَ ۽ سومهڻيءَ جون ٻئي نمازون گڏي سومهڻيءَ جي مهل ادا ڪيون ويون. هن قسم جي گڏيل نمازن کي "جمع تاخير" سڏيو ويندو آهي. هنن نمازن لاءِ هڪ اذان ۽ هڪ اقامت چئي ويئي، جڏهن تہ ڪن جو چوڻ آهي تہ اقامت ٻہ دفعا پڙهي ويئي.

* هن سال نائين ذوالحج واري ڏينهن جڏهن عرفات ۾ خطبو هلي رهيو هو تہ خدا تعاليٰ ان وقت هيءَ آيت سڳوري نازل فرمائي:

اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِيْنَكُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِيْ وَرَضِيْتُ لَكُمُ الْاِسْلَامَ دِيْنًا. (٢)

"اڄوڪي ڏينهن اوهان جي لاءِ اوهان جي دين کي مڪمل ڪري ڇڏيو ۽ توڙ رسائي ڇڏي اوهان تي پنهنجي نعمت ۽ پسند ڪيو اوهان لاءِ اسلام کي دين جي حيثيت ۾."

* هن سال خطبي پوري ڪرڻ کانپوءِ سيد المرسلين ﷺ جن سج لهڻ تائين عرفات ۾ ترسيا ۽ ان کانپوءِ اتان "مُزْدَلِفَہ" ڏانهن روانا ٿيا.

* هن سال پاڻ ڪريم ﷺ جن اڃان عرفات ۾ ئي هئا تہ هڪ شخص اتي اچي ڪانئن سوال پڇيو تہ هو احرام جي حالت ۾ ڪهڙا ڪپڙا پائي سگهي ٿو؟ جنهن تي ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ فرمايو تہ هو ڪوبہ ڪپڙو نٿو پائي سگهي، نہ قميص نہ شلوار، نہ ٽوپي نہ پٽڪو نہ موزا. پر جيڪڏهن ڪنهن ماڻهوءَ کي جُتي نہ هجي تہ اهو پيڏين تائين موزن کي ڪٽي پوءِ اهي پائي سگهي ٿو، ان کانسواءِ احرام لاءِ اهڙو ڪپڙو بہ استعمال ڪري نٿو سگهي، جنهن کي رنگ يا زعفران لڳل هجي. (٣) ڪن جو

---

(١) "جمع تقديم" اهڙين ٻن نمازن کي سڏيو ويندو آهي، جنهن ۾ هڪ نماز پنهنجي صحيح وقت تي ادا ڪئي وڃي ۽ ان کانپوءِ ٻئي وقت جي نماز ان نماز جي وقت شروع ٿيڻ کان اڳ ادا ڪجي. ان جي ابتڙ وري جيڪڏهن هڪ نماز صحيح وقت تي ۽ ٻي نماز قضا ڪري پڙهي وڃي تہ اهڙين ٻن گڏيل نمازن کي "جمع تاخير" سڏيو ويندو آهي. (مترجم).

(٢) سورة "المائدة" آيت ٣ پاره ٦.

(٣) صحيح بخاري "ڪتاب الحج" ج ١ ص ٢٦٨.

چوڻ آهي تہ نبي اڪرم ﷺ جن اهو مسئلو حَجَّةُ الْوَدَاعِ لاءِ روانگيءَ کان اڳ مديني شريف جي مسجد ۾ خطبي دوران بيان ڪيو هو.

"ارشاد الساريءَ" ۾ "قسطلاني" ڄاڻايو آهي تہ اهو واقعو ٻنهي موقعن تي پيش آيو هوندو.

* هن سال جڏهن نبي انور ﷺ جن عرفات ۾ هئا تہ هڪ شخص ڏاچيءَ تان ڪريو ۽ سندس ڳاٽو ڀڄي پيو. جنهن لاءِ سرور عالم ﷺ جن فرمايو تہ "هن لاش جو منهن ۽ مٿو نہ ڍڪيو وڃي ۽ نہ ئي ڪيس ڪا خوشبوءِ لڳائي وڃي تہ جيئن قيامت ڏهاڙي "لَبَّيْكَ اَللّٰهُمَّ لَبَّيْكَ" پڙهندو اٿي." اهو واقعو صحيح بخاري وغيره ۾ بيان ڪيو ويو آهي. ان حديث جي وضاحت ۾ حنفين ۽ شافعين جي وچ ۾ اختلاف آهي.

ان ڏس ۾ شافعين جو چوڻ آهي تہ اهو حڪم هر اهڙي شخص سان لاڳو رهندو، جيڪو احرام جي حالت ۾ فوت ٿئي. جڏهن تہ حنفين جو چوڻ آهي تہ اهو حڪم خاص ان شخص لاءِ ئي هو جيئن ان موقعي تي پاڻ ڪريم ﷺ جن جي فرمايل لفظن مان ظاهر ٿئي ٿو تہ اهو حڪم عام نہ پر خاص ان شخص لاءِ ئي مخصوص هو، اهي لفظ هن ريت آهن: "هن شخص جو منهن ۽ مٿو نہ ڍڪيو وڃي ۽ نہ ئي ڪيس خوشبوءِ لڳائي وڃي." هتي ائين نہ چيو ويو آهي تہ هر محرم (احرام واري ماڻهوءَ) جو منهن مٿو نہ ڍڪيو وڃي ۽ نہ ئي ڪيس خوشبوءِ لڳائي وڃي. ان جاءِ تي جيڪڏهن "محرم" جو لفظ استعمال ٿيل هجي ها تہ پوءِ اهو حڪم عام سمجهيو وڃي ها، ڇو تہ "محرم" هر احرام واري ماڻهوءَ کي چئي سگهجي ٿو.

* هن سال سرور ڪائنات ﷺ جن جڏهن عرفات کان روانا ٿيا، تڏهن سندن پنيان سواريءَ تي اُسَامَہ بن زَيْد رضہ ويٺل هو.

* هن سال نائين ذوالحج قربانيءَ واري ڏينهن تي صبح جو رسول اڪرم ﷺ جن "مُزْدَلِفَہ" ۾ وقوف فرمايو ۽ اتي بہ هڪ عظيم الشان خطبو ڏنائون.

* هن سال مٿيئن خطبي پوري ڪرڻ کانپوءِ پيغمبر آخر الزمان ﷺ جن "مِنيٰ" پهتا ۽ اتي جَمْرَہ عَقَبَہ (شيطان) کي پٿريون هنيائون.

* هن سال قربانيءَ واري ڏينهن تي امام الانبياء ﷺ جن جڏهن مُزْدَلِفَہ کان مِنيٰ روانا ٿيا، تڏهن پنهنجي پنيان سواريءَ تي حضرت فَضَل بن عَبَّاس رضہ کي ويهاريائون.

* هن سال جڏهن سيد المرسلين ﷺ جن قربانيءَ واري ڏينهن تي مِنيٰ ڏانهن اچي رهيا هئا ۽ فضل بن عباس رضہ ساڻن ويٺل هو، تڏهن رستي ۾ هڪ عورت جنهن جو تعلق "خَثْعَم" قبيلي سان ٻڌايو ويو آهي پر سندس نالو معلوم نہ ٿي سگهيو آهي، ان عورت پاڻ ڪريم ﷺ جن کان سوال پڇيو تہ "الله تعاليٰ پنهنجي ٻانهن مٿان حج تہ فرض ڪيو آهي پر هن وقت منهنجو پيءُ ايترو تہ پيرسن ٿي چڪو آهي جو ڪنهن وهٽ تي ويهڻ جي سگهہ بہ نٿو ساري سگهي، پوءِ ڇا اهو جائز آهي تہ آءٌ سندس پاران حج يا عمره ادا ڪريان"؟

سرور ڪائنات ﷺ جن جواب ۾ فرمايو "تون پنهنجي پيءُ پاران حج بہ ڪري سگهين ٿي تہ عمره بہ."

* هن سال قربانيءَ واري ڏينهن تي شيطان کي پٿريون هڻڻ کانپوءِ منيٰ مرسل ﷺ جن "منيٰ" ۾

هڪ جامع ۽ بيحد اثرائتو خطبو ڏنو، جنهن ۾ ماڻهن کي فرمايائون ته "بيشڪ اوهان جو رت، اوهان جون ملڪيتون ۽ اوهان جون عزتون هڪ ٻئي لاءِ هميشه ائين ئي حرام رهنديون، جيئن اهي هن مهيني جي اجوڪي ڏينهن تي هن شهر ۾ حرام آهن." ان خطبي ۾ اهو به فرمايائون ته "حرمت وارا مهينا چار آهن." ۽ اهو پڻ فرمايائون ته "بيشڪ زمانو ڦري گهري اچي ان منزل تي پهتو آهي، جتي ان ڏينهن هو جنهن ڏينهن تي الله تعاليٰ آسمانن ۽ زمين کي پيدا ڪيو." ان ڪانسواءِ هن خطبي ۾ ٻيا به سمورا حڪم بيان فرمايائون.

* هن سال قربانيءَ واري ڏينهن تي نبي انور ﷺ جن شيطان کي پٿرين هڻڻ ۽ خطبي ڏيڻ ڪانپوءِ پنهنجي پاران پنهنجي مبارڪ هٿن سان ٽيهٺ اٺن کي سير وڌي. قرباني ڪيل اٺن جو اهو انگ پاڻ ڪريم ﷺ جن جي عمر مبارڪ جي سالن جيترو هو. جيئن مٿي بيان ٿي چڪو آهي.

* هن سال قربانيءَ واري ڏينهن تي پاڻ ڪريم ﷺ جن جڏهن قربانيءَ وارن جانورن کي سير ڏيئي واندا ٿيا، تڏهن سندن حڪم سان ڪجهه گوشت اهڙيءَ ريت پچائي تيار ڪيو ويو جو ان ۾ هر جانور جي گوشت جو ڪجهه حصو شامل هو. ان ڪانپوءِ امام الانبياء ﷺ جن حضرت علي رضه سانئيءَ جن سان گڏجي اهو گوشت به کاڌو ته ان جو شوررو به پيتائون.

* هن سال قرباني واري ڏينهن قربانيءَ واري ڪم کي پورو ڪري پوءِ پاڻ ڪريم ﷺ جن مٿي مبارڪ کي پاڪي ڏياري ۽ پوءِ احرام به لاٿائون.

* هن سال قربانيءَ واري ڏينهن تي احرام لاهڻ ڪانپوءِ سرور عالم ﷺ جن مڪي پهتا، جتي ٻن پهرن جي وقت طواف زيارت جي نيت سان بيت الله شريف جا ست ڦيرا ڏنائون ۽ اهو رڪن پوري ڪرڻ بعد زم زم جي کوه تي پهتا ۽ اتان پاڻي پيتائون ۽ پوءِ "منيٰ" ڏانهن رخ رکيائون، منيٰ پهچڻ ڪانپوءِ آچر، سومر، ۽ اڱاري جا ٽي ڏينهن اتي ترسيا، جتي شيطان کي پٿريون هنيائون، جنهن ڪانپوءِ (مڪي موٽي) اربع واري رات صبح صادق کان اڳ موڪلاڻيءَ وارو طواف (طواف وداع) ادا ڪري پوءِ مڪي کان مديني موٽ ڪيائون.

* هن سال "حَجَّةُ الْوَدَاعِ" جي موقعي تي نبي اڪرم ﷺ جن هٿان هڪ معجزو ان وقت ظاهر ٿيو جڏهن هڪ ڇاول ٻار کي ڄمڻ واري ڏينهن ئي سندن خدمت ۾ آندو ويو، جنهن کان سرور عالم ﷺ جن سوال پڇيو ته مان ڪير آهيان؟ ان ڇاول ٻار جواب ڏنو: "اوهان الله جا رسول (ﷺ) آهيو. اهو ٻڌي پاڻ ڪريم ﷺ جن فرمايو: "تو سچ ڳالهايو الله تعاليٰ توکي برڪت عطا فرمائي." ان ڏينهن ڪانپوءِ اهو ٻار ائين ئي ڳالهائيندو رهيو تانجو پنهنجي جوانيءَ کي پهتو. سندس نالو مبارڪ "يَمَامَہ" ٻڌايو ويو آهي.

* هن سال "حَجَّةُ الْوَدَاعِ" واري زماني ۾ نائين ذوالحج واري رات پاڻ ڪريم ﷺ جن جڏهن منيٰ ۾ ترسيل هئا، تڏهن اتي "مسجد خيف" جي ويجهو هڪ غار ۾ الله تعاليٰ طرفان مٿن سورة "المرسلات" نازل ڪئي وئي. ان ڪانپوءِ نبي ڪريم ﷺ جن جنهن وقت پنهنجي صحابي سڳورن آڏو ان سورة جي تلاوت ڪري رهيا هئا ته ان موقعي تي هڪ نانگ ان جي ٻڌڻ لاءِ نڪري آيو. صحابي سڳورن ان نانگ کي مارڻ لاءِ جيئن ئي اڳرائيءَ جي ڪوشش ڪئي ته اهو نانگ ڀڄي

ويو، جنهن تي پنهي جهانن جي سردار ﷺ جن فرمايو: "هو اوهان جي شر کان اڳ ئي بچي ويو جيئن اوهان ان جي شر کان بچي ويا."

اهو واقعو صحيح بخاري ۾ نقل ڪيو ويو آهي، جنهن جا تفصيل بخاري شريف جي شارحن بيان ڪيا آهن. (١)

امام المرسلين ﷺ جن جڏهن رستي ۾ "غَدِيْرِ خُمّ" نالي ماڳ تي منزل انداز ٿيا، جيڪو "جُحْفَہ" جي پسگردائيءَ ۾ آهي ته، اتي پاڻ ڪريمن ﷺ جن بن پهرن جي نماز ادا ڪئي ۽ هڪ خطبو به ڏنائون، جنهن ۾ فرمايائون:

"بيشڪ الله عزوجل منهنجو دوست آهي ۽ آءٌ هر ايمان واري جو دوست آهيان". ان ڪانپوءِ سيدنا علي ڪرم الله وجهه کي هٿ کان جهلي فرمايائون: "آءٌ جنهن جو دوست آهيان علي به ان جو دوست آهي، اي الله جيڪو ساڻس دوستي رکي تون به ان سان دوستي رک، جيڪو ساڻس دشمني رکي تون به ان سان دشمني رک، جيڪو هن کي خواري ڏي تون ان کي خوار ڪر ۽ جيڪو هن جي مدد ڪري تون به ان جو مددگار ٿيءُ، حق کي ان طرف رک جتي علي هجي." (٢)

* هن سال حَجَّةُ الْوَدَاعِ کان مديني موٽڻ ڪانپوءِ پاڻ ڪريم ﷺ جن اُبُوسَنان رضه جي گهرواري "اُمِّ سَنان اَنْصارِيہ" کي فرمايو: "توکي اسان سان گڏ حج ڪرڻ ۾ ڪهڙي رڪاوٽ هئي". هن جواب ڏنو: "حج تي هلڻ لاءِ مون وٽ سواريءَ جو بندوبست نه هو." هن موقعي تي پاڻ ڪريمن ﷺ ڪيس فرمايو: "تون رمضان ۾ عمره ڪجانءِ جو رمضان جو عمره حج جي برابر آهي." ۽ هڪ ٻي روايت جا لفظ آهن. "مون سان گڏجي حج ڪرڻ جي برابر آهي." اهي ٻئي روايتون صحيح بخاريءَ ۾ موجود آهن.

* هن سال حَجَّةُ الْوَدَاعِ کان موٽ تي مديني ۾ نبي انور ﷺ جن جي ٻانهي "رَيْحَانَہ" گذاري ويئي، جيڪا حَجَّةُ الْوَدَاعِ جي موقعي تي ساڻن گڏ هئي ۽ مديني پهچڻ ڪانپوءِ ئي وفات ڪيائين. کيس جنت البقيع ۾ دفنايو ويو.

حضرت جبرئيل عليه السلام جو نزول

* هن سال يا ڪن روايتن مطابق سن نائين هجريءَ ڌاري حضرت جبرئيل عليه السلام ماڻهن کي سندن دين جي تعليم ڏيڻ لاءِ نازل ٿيو، (٣) جنهن جو ذڪر وضاحت سان هن باب جي نائين فصل ۾ به ڪيو ويو آهي.

---

(١) صحيح بخاري "ڪتاب تفسير القرآن" ج ٣ ص ٢١١.

(٢) حضرت عليءَ رضه جي باري ۾ پيغمبر آخر الزمان ﷺ جن جي واتان اهڙا لفظ ٻڌي حضرت عمر فاروق رضه پنهنجي ياران حضرت علي سائينءَ رضه جن کي مبارڪباد پيش ڪئي. اها روايت "امام احمد ابن حنبل" پنهنجي "مسند" ۾ زيد بن ارقم ۽ براء بن عازب کان نقل ڪئي آهي. ان کان علاوه "ترمذي" ۽ "نسائيءَ" ۾ به اها روايت مختلف واسطن سان نقل ڪئي ويئي آهي.

مسند احمد ابن حنبل جلد ٤ ص ٣٦٨ ـ ١٨٣. فتح الباري "ابن حجر" ج ٧ ص ٤٣٨. سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ١١ ص ٢٩٢.

(٣) تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ١٤٧.

مُسَيلَمَہ ڪَذّاب جو واقعو

* هن سال مُسَيلَمَہ ڪَذّاب (١) خَذَلَہُ الله تعاليٰ پنهنجي قوم "بَنُوحَنِيفَہ" مان سترهن ماڻهن جي هڪ وفد سان گڏ پنهنجي ڳوٺ "يمامہ" کان هلي مديني پهتو. نبي آخِرِ الزَّمان ﷺ جن جي آڏو سندس سمورا ساٿي تہ مسلمان ٿيا پر مُسَيلَمَہ محروم رهجي ويو ۽ هو چوڻ لڳو تہ "جيڪڏهن محمد ﷺ جن پاڻ کانپوءِ خلافت جو عهدو منهنجي حوالي ڪري ڇڏين تہ پوءِ آءٌ اسلام بہ قبول ڪندس تہ سندن پوئلڳ بہ ٿي رهندس."

پاڻ ڪريم ﷺ جن جڏهن مُسَيلَمَہ سان گڏيا تہ ان وقت ڪين هٿ مبارڪ ۾ کجيءَ جو هڪ سنڊو هو، ان وقت پاڻ ڪريمن ﷺ جن "مُسَيلَمَہ" کي فرمايو تہ "تون مون کان جيڪڏهن هن سنڊي جهڙي ڪا شيءِ گهرين تہ توکي اها بہ نہ ڏيان، (٢) انڪري توکي کنهن خوش فهميءَ ۾ مبتلا ٿيڻ نہ کپي. ڪن جو چوڻ آهي تہ مُسَيلَمَہ پهريان مسلمان ٿيو ۽ پوءِ دين تان ڦري ويو هو. بهرحال کيس هجرت جي ٻارهين سال سيدنا ابوبڪر صديق رضہ جي خلافت واري دؤر ۾ قتل ڪيو ويو، (٣) جنهن جو ذڪر اڳتي هن باب جي ٻارهين فصل ۾ اچي رهيو آهي.

چيو وڃي ٿو تہ "مُسَيلَمَہ" جي بزرگيءَ جو ڪمال اهو ظاهر ٿيو جو ماڻهن کي سندس دعائون ابتيون ٿي لڳنديون هيون. جيڪڏهن هو ڪنهن جي لاءِ وڌي ڄمار جي دعا ڪندو هو تہ اهو ماڻهو اوڏيءَ مهل ئي مري ويندو هو. جيڪڏهن ڪنهن جي اکين جي ديد وڌڻ جي دعا ڪندو هو تہ سندس اڳلو نور بہ ڇٽ ٿي ويندو هو. هڪ ڀيري هڪ کوہ جي پاڻي وڌائڻ لاءِ ان ۾ ٿڪ اڇلايائين تہ ان کوہ جو پاڻي مورڳوئي سڪي ويو. هڪ ماڻهوءَ جي اک جي نظر بحال ڪرڻ لاءِ پنهنجي وات جي لب لڳايائين تہ اهو شخص انڌو ٿي پيو.

هڪ ٻڪريءَ جي ٿڻن تي هٿ گهمايائين تہ ان جو اڳلو کير بہ سڪي ويو. هڪ ٻار جي مٿي تي هٿ گهمايائين تہ سندس مٿو ٽڪلو ٿي ويو. هڪ شخص پنهنجي ٻن پٽن لاءِ ڪانئس برڪت جي دعا گهرائي پر جڏهن هو گهر پهتو تہ کيس خبر پيئي تہ سندس هڪ پٽ کوہ ۾ ڪري ٻڏي ويو ۽ ٻئي کي بگهڙ کاڌو. (٤)

---

(١) مسيلمہ پنهنجي قوم "بنو حنيفہ" جو سردار هو پر سندس شڪل صورت نهايت ٻچڙي ۽ اٺوندڙ هئي، سندس نالو هارون بن حبيب، ڪنيت ابو ثمامہ هئي، جڏهن تہ "مسيلمہ" سندس لقب ٻڌايو ويو آهي. ان کانسواءِ هو پاڻ کي "رحمان اليمامہ" بہ سڏائيندو هو، هو ائين بہ سمجهندو هو تہ ڪلام پاڪ ۾ جتي رحمان جو نالو نازل ٿئي ٿو تہ ان مان مراد سندس ذات ئي آهي.

"سهيليءَ" طرفان وري سندس نسبي سلسلو هن ريت ٻڌايو ويو آهي، مسليمہ بن ثمامہ بن ڪبير بن حبيب بن حارث بن عبدالحاذ بن عفان بن ذهل بن دول بن حنيفہ "تفسير ڪشاف" "زمخشري" ج ١ ص ٧، تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ١٥٧.

(٢) صحيح بخاري "ڪتاب المغازي" ج ٣ ص ٧٩، فتح الباري "ابن حجر" ج ٨ ص ٧٣. صحيح مسلم "باب في تاويل الرويا" ج ٧ ص ٥٧.

(٣) البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٥ ص ٤٥ - ٤٨.

(٤) الروض الانف "سهيلي" ج ٤ ص ٢٢٥، عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ٢ ص ٣١٧. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ٢ ص ١٨٥.

اَسْوَد عَنْسِيّءَ جو ذڪر

* هن سال "يَـمَـن" ۾ هڪ ٻيو ڪذّاب اَسْوَد بن ڪَعْب عَنْسِيّءَ نالي بہ پيدا ٿيو، جيڪو "ذُوالْخِمَار اَلْاَسْوَد" جي نالي سان بہ ڄاتو ويندو هو، هن پاڻ ڪريم ﷺ جن جي موجودگيءَ ۾ نبوت جي دعويٰ ڪئي ۽ پهريون پيرو هو حَجَّةُ الْوَدَاع کانپوءِ ظاهر ٿيو.

سندس اصلي نالو عبهلة بن ڪعب هو، جڏهن تہ سندس لقب "ذُوالْخِمَار اَلْاَسْوَد" هو، ڇو جو هو هميشہ پنهنجو منهن ڪاري ڪپڙي سان ڍڪي هلندو هو.

ڪن جو چوڻ آهي تہ سندس لقب "ذوالحمار" هو، ڇو جو وٽس هڪ ڪارو گڏھ هو، جنهن کي هن اهڙي سکيا ڏني هئي جو اهو گڏھ کيس سجدو بہ ڪندو هو. (۱)

نَجْرَان جي وفد جي آمد

* هن سال "نَجْرَان" جي عيسائين ڏانهن نبي انور ﷺ جن هڪ خط اماڻيو.

نَجْرَان نالي هي عاليشان شهر يمن ۾ هو، جنهن جي پسگردائيءَ ۾ ڪيترائي ڳوٺ ۽ ٻنيون موجود هيون. هي شهر مڪي کان ستن مرحلن جي پنڌ تي هو، هن خط ذريعي پاڻ ڪريم ﷺ جن اتان جي رهاڪن ڏانهن دين جي دعوت اماڻي هئي.

اهو خط جڏهن يَـمَـن پهتو تہ اتان جي چوويهن سردارن جو هڪ وفد پاڻ سڳورن ﷺ جي خدمت ۾ حاضر ٿيو، جنهن ۾ سندن بہ چڱا مڙس بہ شامل هئا. جن مان پهرين جو نالو عبدالمسيح ۽ لقب عاقب هو، جڏهن تہ ٻئي جو نالو اَيْهَم ۽ لقب "سَيِّد" هو.

سورة آل عمران جي منڍ واريون ڪجھ آيتون هنن جي باري ۾ ئي نازل ٿيون هيون.

هنن نبي اڪرم ﷺ جن سان ڳالهيون ٻولهيون بہ ڪيون تہ ساڻن بحث بہ ڪيو ۽ هن موقعي تي خدا تعاليٰ وري هيءَ آيت نازل فرمائي:

فَمَنْ حَآجَّكَ فِيْهِ مِنْۢ بَعْدِ مَا جَآءَكَ مِنَ الْعِلْمِ فَقُلْ تَعَالَوْا نَدْعُ اَبْنَآءَنَا وَاَبْنَآءَكُمْ. (۲)

"۽ تون انهن ماڻهن مان نہ تہ جنهن جيڪي انهيءَ ڳالھ ۾ شڪ تا ڪن. اهو علم تو وٽ اچي وڃڻ کانپوءِ هاڻي جي ڪو توسان انهيءَ باري ۾ جهڳڙو ڪري تہ اي نبي چوئيس تہ "اچو، اسان ۽ توهان پاڻ بہ اچون ۽ پنهنجن ٻارن ٻچن کي بہ وٺي اچون."

۽ ان کانپوءِ نبي انور ﷺ جن ڪين مباهلي جي دعوت ڏني (۳) جنهن تي هو چپ ٿي ويا، ۽ پوءِ

---

(۱) فتح الباري "ابن حجر" ج ۸ ص ۷٦.

(۲) سورة آل عمران آيت ٦١ پاره ۳.

(۳) "مباهلہ" عربي لفظ آهي، جنهن جو بنياد "بهل" آهي، جيڪو "لعنت" جي معنيٰ ۾ استعمال ٿيندو آهي. لفظ مباهلہ جي معنيٰ: "پاڻ ۾ هڪ ٻئي تي لعنت ڪرڻ ".... "ابن منظور" جو قول آهي تہ جڏهن ٻہ ڌريون ڪنهن بہ معاملي تي پاڻ ۾ اٽڪي پون ۽ صلح صفائيءَ جي ڪابہ صورت سامهون نہ اچي تہ پوءِ انهن کي گهرجي تہ پاڻ ۾ گڏجي

ان شرط تي صلح ڪيائون تہ هو هر سال پاڻ ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ (بطور جزيہ) هيٺ ڏنل سامان پيش ڪندا رهندا. ڪپڙن جا ٻہ هزار وڳا جن مان هر وڳي جي قيمت چاليهہ درهم هوندي ۽ هر وڳي سان هڪ اوقيہ (هڪ سؤ ٻاونجاه گرام) چاندي جو هوندو. ٽيهہ اٺ، ٽيهہ گهوڙا، ٽيهہ زرهون ۽ ٽيهہ نيزا. جنهن ڪانپوءِ انهن کي صلح نامو لکت ۾ ڏنو ويو. باقي هن اسلام قبول نہ ڪيو.

ٻاذان جي وفات

* هن سال ٻاذان بن ساسان گذاري ويو، جيڪو "بهرام گور" ساساني حاڪم جي نسل مان هو.

ڪوڙي ۽ ظالم تي لعنت ڪن، پوءِ جيڪو واقعي ڪوڙو ۽ ظالم هوندو ان جي مٿان لعنت يعني خدا جو غضب نازل ٿيندو. مباهلي جو اهوئي طريقو ان دؤر ۾ رائج هو.

نجران ڪان جڏهن عيسائين جو وفد نبي اڪرم ﷺ جن جي خدمت ۾ پهتو، تڏهن هو مسجد نبوي ﷺ جي ميدان ۾ اچي لٿا. هن وفد ۾ اٽڪل سٺ ماڻهو شامل هئا. خدا جي آخري پيغمبر ﷺ جن هن وفد جي نهايت سهڻي نموني آدرڀاءُ ڪئي ۽ پوءِ سندن آڏو دين جي دعوت پيش ڪئي ويئي، خصوصاً سورة آل عمران جون اهي شروعاتي آيتون جن ۾ اسلام ۽ عيسائيت جي وچ ۾ موجود اختلافن جو جواب خدا تعاليٰ طرفان نازل ڪيو ويو ۽ اسلام جي حقانيت کي ظاهر ڪيو ويو هو. پر هو پنهنجي هٺ ۽ هوڏ تان هيٺ نہ لٿا ۽ حقيقت کي مڃڻ لاءِ تيار نہ ٿيا. هن موقعي تي خدا تعاليٰ طرفان مباهلي واري مٿين آيت جو نزول ٿيو ۽ پوءِ هاديءِ برحق ﷺ جن مباهلي لاءِ تيار ٿي سيده فاطمة الزهراء رضہ، حضرت علي ڪرم الله وجهه، سيدنا حسن رضہ ۽ سيدنا حسين رضہ کي ساڻ ڪري سندن سامهون آيا. نجران جا عيسائي اهڙين مبارڪ ۽ متبرڪ هستين کي ڏسي هيسجي ويا ۽ بجاءِ مباهلي جي پاڻ ۾ مشوري ڪرڻ جي مهلت گهريائون.

مشوري مهل عيسائين جي هڪ اڳواڻ سيد پنهنجي ٻئي ساٿيءَ "عاقب" کي چيو تہ "خدا جو قسم توهان بہ ڄاڻو ٿا تہ هي شخص نبي (ﷺ) آهي ۽ ساڻس گڏ اهڙن مبارڪ منهن واريون هستيون آهن. اهي جيڪڏهن دعا گهرن تہ جبل بہ پنهنجي جاءِ ڇڏي وڃن. انڪري جيڪڏهن اوهان هنن سان مباهلو ڪيو تہ خوار خراب ٿي ويندا. هاڻي جيڪڏهن اوهان هرويرو پنهنجي دين کي قائم رکڻ ٿا گهرو تہ پوءِ اوهان لاءِ بهتر ٿيندو تہ "جزيہ" جا شرط قبولي صلح ڪريو ۽ مباهلو ڪري پاڻ کي برباد ٿيڻ کان بچايو. جنهن ڪانپوءِ عيسائين صلح جو اعلان ڪيو.

نبي ڪريم ﷺ جن هن موقعي تي فرمايو تہ "قسم ان پاڪ ذات جو جنهن جي هٿ ۾ منهنجي جان آهي تہ، عذاب نجران وارن جي مٿان اچي بيٺو هو ۽ جيڪڏهن هو مباهلو ڪن ها تہ باندر ۽ سوئر بڻجي وڃن ها ۽ آسمان منجهان مٿن اهڙي باه وسي ها جو سڄي واديءِ جا رهاڪو رک ٿي وڃن ها. ايتريقدر جو وڻن تي ڪو پکي بہ باقي نہ بچي ها." ان ڪانپوءِ مٿيان شرط قبول ڪري صلح نامون لکيو ويو، جنهن تي ابوسفيان بن حرب، افرع بن حابس، مغيره بن شعبہ، غيلان بن عمرو ۽ مالڪ بن عوف شاهد طور صحيحيون ڪيون. جنهن ڪانپوءِ هو "صلح نامو" ساڻ ڪئي نجران ڏانهن روانا ٿيا ۽ وڃڻ وقت چيائون تہ سندن پٺيان ڪو ايماندار ماڻهو نجران موڪليو وڃي تہ جنهن جي هٿ مٿيون سامان اوهان ڏانهن روانو ڪجي. تاجدار مدينہ ﷺ جن حضرت ابوعبيده بن جراح کي ان ڪم لاءِ يمن ڏانهن اماڻيو، جيڪو "جزيہ" جي سامان سميت مديني واپس آيو. جنهن ڪانپوءِ ستت ئي انهن سردارن يعني عاقب ۽ سيد اسلام قبول ڪيو ۽ پوءِ سندن پوئلڳ بہ دين جي دائري ۾ داخل ٿيا. جنهن ڪانپوءِ مدني مرڪز ڏانهن نجران ڪان "جزيہ" جي بجاءِ صدقات ايندا هئا.

طبقات الڪبريٰ "ابن سعد" ج ١ ص ٢٦٧ - ٢٦٩. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٥ ص ٥١ - ٤٨، شرح علي المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج٤ ص ٤٣. لسان العرب "ابن منظور ج ١ ص ٢٣ - ٥٢١ الصبح الاعشيٰ "قلقشندي" ج ٨ ص ٣٨٠. روضة الاحباب "سيد جمال الدين" ج ١ ص ٣٦٥.

"بَاذَان" نبي انور ﷺ جن جي دؤر ۾ اسلام قبول ڪيو، جنهن کي خسرو پَرْوَيز جي طرفان يمن جو گورنر مقرر ڪيو ويو هو ۽ خسروءَ جي موت کانپوءِ ئي هو مسلمان ٿيو ۽ اهڙي خبر نبي انور ﷺ جن ڏانهن موڪليائين. جنهن کانپوءِ پاڻ ڪريم ﷺ جن پنهنجي طرفان بہ سندس ساڳيو عهدو برقرار رکيو.

باذان يمن جو پهريون مسلمان گورنر هو ۽ عجمي حڪمرانن مان پهريون شخص هو، جنهن اسلام قبول ڪيو ۽ هن سال ئي وفات ڪيائين. [1]

مُعَاذ بن جَبل رضہ ۽ اَبُومُوْسيٰ اَشْعَرِيءَ رضہ جي يمن ڏانهن روانگي

* هن سال جي شروعات ڏاري يعني ربيع الاول جي مهيني ۾ يا هڪ ٻئي قول مطابق سن نائين هجريءَ جي پڇاڙيءَ ڏاري تبوڪ کان موٽي سرور عالم ﷺ جن حضرت مُعَاذ بِن جَبَل رضہ ۽ حضرت اَبُومُوْسيٰ اَشْعَرِيءَ رضہ کي يمن ڏانهن اماڻيو ۽ کين نصيحت فرمائي تہ اتي ماڻهن سان سولائي ڪجو، سختي نہ ڪجو، خوشيءَ واريون خبرون ٻڌائجو ۽ نفرت واريون نہ. انهن ٻنهي صحابين کي يمن جي ٻن الڳ الڳ علائقن ڏانهن موڪليو ويو هو. حضرت مُعَاذ رضہ کي ايرندي پاسي ۽ ابوموسيٰ رضہ کي يمن جي ٻئي (الهندي) پاسي ڏانهن اماڻيو ويو هو. هو ٻئي اتي ڪجهہ وقت ترسيا ۽ پوءِ واپس موٽيا. [2]

نبي ڪريم ﷺ جي حضرت مُعَاذ رضہ کي هدايت

* هن سال جڏهن حضرت مُعَاذ رضہ کي يمن ڏانهن اماڻيو ويو تہ ان موقعي تي سرور ڪائنات ﷺ جن بہ ساڻس گڏ هلي رهيا هئا ۽ دين جي باري ۾ هدايتون ۽ اسلامي شريعت جا حڪم ڪيس ڏيندا پئي هليا. حضرت مُعَاذ رضہ جو ڪيڏو نہ مٿانهون مقام چئجي جو حضرت مُعَاذ رضہ گهوڙي تي سوار هو ۽ ٻنهي جهانن جا سردار ﷺ زمين تي پنڌ هلي رهيا هئا. [3] ان موقعي تي حضرت مُعَاذ رضہ چوڻ لڳو تہ اي الله جا رسول ﷺ! اوهان پيادل هلي رهيا آهيو، جڏهن تہ آءٌ سواريءَ تي وينل آهيان، ڇا مان بہ هيٺ نہ لهي اچان؟ پاڻ سڳورن ﷺ وراڻيو: "منهنجا اهي قدم الله جي راهہ ۾ کڄي رهيا آهن."

حضرت عليءَ رضہ جي يمن ڏانهن روانگي

* هن سال مٿين واقعي کانپوءِ رمضان شريف جي مهيني ۾ حَجَّةُ الْوَدَاع کان اڳ پاڻ ڪريمن ﷺ حضرت عَلِي ڪرم الله وجهه کي الله تعاليٰ جي دين جي دعوت ڏيڻ لاءِ يمن ڏانهن اماڻيو. پوءِ اتان جي ماڻهن اها دعوت قبول ڪئي، جنهن ڪري حضرت عَلِي بن اَبُوطَالِب رضہ اتي رهي کين قرآن بہ پڙهائيندو رهيو تہ اسلامي شريعت جا حڪم بہ سيکاريندو رهيو تانجو سرور ڪائنات ﷺ جن حَجَّةُ الْوَدَاع جي

(١) سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ١١ ص ٣٢٨. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ١ ص ١٦٣. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ١٥٣.

(٢) صحيح بخاري "ڪتاب المغازي" ج ٣ ص ٧٢. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ١ ص ٦٤٣. سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ٦ ص ٢٢٩.

(٣) شرح عليٰ المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ٣ ص ١٠٠.

موقعي تي پهچڻ جو پيغام ڏانهس اماڻيو، ۽ پوءِ ان حڪم جي پوئواريءَ ۾ حضرت عَلي رضہ يمن کان مکي روانو ٿيو ۽ حَجَّةُ الْوَدَاع جي موقعي تي سيدالانبياء ﷺ جن سان اچي گڏيو. (١)

ساڳيءَ ريت اَبُومُوْسيٰ اشعري رضہ بہ حَجَّةُ الْوَدَاع جي موقعي تي اچي مکي پهتو، جڏهن تہ حضرت معاذ رضہ يمن ۾ ئي رهيو.

حضرت عَليءَ رضہ طرفان موڪليل سونُ

* هن سال حضرت عَلِي رضہ پاڻ سڳورن ﷺ جي خدمت ۾ ڪجهہ اهڙو سونُ اماڻيو، جيڪو مٽيءَ سان گڏيل هو. مٺي مرسل ﷺ جن اهو سون هيٺين چئن شخصن ۾ ورهائي ڇڏيو:

عُيَيْنَہ بِن حِصْن فَزارِي، اَقْرَع بِن حَابِس تيمي، زَيْد الْخَيْر بن مُهَلْهَل طَائي ۽ عَلْقَمَہ بِن عُلَاثَہ عَامِري. انهن شخصن جو شمار مُؤَلَّفَةُ الْقُلُوْب ۾ ٿئي ٿو. (٢)

حضرت سعد رضہ بن خَوْلَہ جي وفات

* هن سال حضرت سَعْد بِن خَوْلَہ عَامِري نالي صحابي گذاري ويو، جنهن جو نسبي تعلق عامر بن لوي قبيلي سان ٻڌايو ويو آهي. جڏهن تہ ڪن جو چوڻ آهي تہ هن جو بنو عامر وارن سان نسبي تعلق نہ هو هو سندن ساٿاري هو. سندس گهرواريءَ جو نالو سُبيعة بنت حَارِث اَسْلَمِيہ ٻڌايو ويو آهي.

حضرت سَعْد بن خَوْلَہ جي وفات حجة الوداع جي موقعي تي مڪي شريف ۾ ٿي ۽ ان ڳالهہ تي رسول مقبول ﷺ جن افسوس ظاهر ڪيو. (٣)

حضرت سُبَيْعَہ رضہ جي عدت جو مسئلو

* هن ئي سال جو واقعو آهي تہ حضرت سَعْد رضہ جڏهن گذاري ويو تہ ان وقت سندس گهرواري سُبَيْعَہ رضہ کي اميد واري هئي ۽ مڙس جي وفات ڪانپوءِ پندرهن ويهہ ڏينهن رکي کيس ٻار ڄائو. هن موقعي تي "سُبَيْعَہ" جي عدت بابت ماڻهن ۾ اختلاف ٿي پيو.

ڪن چيو تہ "ٻار ڄمڻ سان سندس عدت جو مدو پورو ٿي ويو." جڏهن تہ ڪن جو خيال هو تہ "سُبَيْعَہ" کي ويمر ڪانپوءِ بہ عدت جو مدو باقاعده پورو ڪرڻو پوندو (چار مهينا ڏهہ ڏينهن). جنهن ڪانپوءِ هن عورت سرور عالم ﷺ جن کان ان باري ۾ ڄاڻ حاصل ڪئي. رسول رحمت ﷺ جن کيس فرمايو: "تنهنجي ويمر ڪرڻ سان تنهنجي عدت پوري ٿي وئي آهي. هاڻي جتي تنهنجي دل چوي تہ تون نڪاح ڪري سگهين ٿي." (۴)

---

(١) سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ٦ ص ٢٢٨، تاريخ الخميس "ديار بکري" ج ٢ ص ١۴۴. شرح علي المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ٣ ص ١٠٣، سيرة "مغلطائي" ص ٣۴٥.

(٢) البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٥ ص ٩٥.

(٣) اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٢ ص ٢٧۴، الاصابہ "ابن حجر" ج ٢ ص ٢۴. الاستيعاب "ابن عبدالبر" ج ۴ ص ۴١۴.

(۴) الاستيعاب "ابن عبدالبر" ج ۴ ص ۴١۴.

حضرت جَرِيْر رضہ کي ذُوَالْکَلاَع ڏانھن موڪلڻ جو واقعو

* ھن سال نبي ڪريم ﷺ جن جَرِيْر بن عَبْدُالله بَجَلِيْ رضہ کي دين جي دعوت پھچائڻ لاءِ يمن ۾ طائف جي ھڪ سردار ڏانھن اماڻيو، جنھن جو نالو "ذُوَالْکَلاَع" ٻڌايو ويو آھي. ھو ايڏو تہ ٺاٺ ۾ اکڙ ۾ پرجي ويو ھو جو خدائيءَ جي دعويٰ پڻ ڪيائين. پر جڏھن خدا جي سچي رسول ﷺ جن جو پيغام وٽس پھتو تہ ھن نہ صرف اُن مڃي پر ھڪ اتالي سان گڏ سندن زيارت لاءِ مديني ڏانھن رخ رکيائين، پوءِ ھو اڃان پنڌ ۾ ئي ھئا تہ واٽ تي پياري پيغمبر ﷺ جن جي وصال جي خبر ٻڌائون، جنھن ڪانپوءِ جرير تہ مديني جو سفر جاري رکيو، باقي "ذوالڪلاع" اتان ئي پويان پير ڪيا ۽ پنھنجي ماڳن تي موٽي آيو. تانجو سيدنا عمر فاروق رضہ جي خلافت جو دؤر آيو ۽ "ذُوَالْکَلاَع" ٻارھن ھزار غلامن جي لشڪر سان گڏ سندن خدمت ۾ حاضر ٿيو ۽ سندن ئي ھٿ تي اسلام قبول ڪيائين ۽ ان موقعي تي ھن چار ھزار غلامن کي اتي ئي آزاد ڪري ڇڏيو. اھو ڏسي سيدنا عُمر رضہ کيس فرمايو: "اي ذُوَالْکَلاَع باقي بيا غلام مونکي وڪرو ڪري ڏي."

ھن وراڻيو: "ھاڻي اھي سمورا خدا واسطي آزاد آھن." (١)

"الاستيعاب" ۾ علامہ ابن عبدالبر ڄاڻايو آھي تہ "ذُوَالْکَلاَع" پاڻ ڪريم ﷺ جن جي دؤر ۾ ئي اسلام قبول ڪيو ھو. باقي سندن صحبت جي ڄاڻ اسانکي نہ ملي آھي. البت ھو حضرت عمر رضہ جي دؤر ۾ مديني آيو ۽ کانئس روايت بہ ڪيائين. (٢)

سيدنا رسول الله ﷺ طرفان عمره جي نيت ڪرڻ جو حڪم

* ھن ئي سال جو واقعو آھي تہ سيد المرسلين ﷺ جن حجة الوداع لاءِ ويندي جڏھن مڪي کان ڏھہ ميل اوري "سرف" نالي ماڳ تي پھتا، تڏھن صحابي سڳورن کي حڪم ڏنائون تہ "جنھن بہ قربانيءَ جو جانور پاڻ سان گڏ نہ آندو آھي تہ پوءِ اھو حج جي نيت ٽوڙي "عمره" جي نيت ڪري ڇڏي." ان جو مقصد ڪافرن جي ان عقيدي کي رد ڪرڻ ھو تہ حج وارن مھينن ۾ عمرہ جائز نہ آھي.

سيده عَائِشَہ رضہ جو واقعو

* ھن سال ساڳئي موقعي تي نبي انور ﷺ جن ذوالحج جي ٽين تاريخ ڇنڇر ڏينھن جيئن "سرف" پھتا تہ اتي سيده عائشہ رضہ جي ماھواريءَ جو سلسلو شروع ٿي ويو، جيڪو نائين ذوالحج تي پورو ٿيو. جنھن ڪانپوءِ سرور ڪائنات ﷺ جن کيس سندس سڳي ڀاءُ حضرت عبدالرحمان بن ابوبڪر صديق رضہ سان گڏ تَنْعِيْم نالي ماڳ تان عمره ادا ڪرڻ لاءِ مڪي ڏانھن اماڻيو. اھو واقعو ذوالحج مھيني جي چوڏھين تاريخ اربع جي رات جو آھي، جنھن جو تفصيل مٿي بيان ٿي چڪو آھي.

---

(١) تاريخ الخميس "ديار بکري" ج ٢ ص ١٤٥، روضة الاحباب "سيد جمال الدين" ج ١ ص ٣٧٥. البدايہ والنھايہ "ابن ڪثير" ج ٥ ص ٧٠ - ٧١.

(٢) الاستيعاب "ابن عبدالبر" ج ٢ ص ٥٤ - ٥٣.

حضرت عَليءَ رضہ جي يَمن ۾ قيام دوران هڪ عجيب واقعو

* هن سال حجة الوداع کان اڳ جڏهن حضرت عَلي بِن اَبُو طَالِب رضہ کي ٻيو دفعو يمن ڏانهن اماڻيو ويو تہ اتي سندن قيام دوران هڪ عجيب واقعو پيش آيو:

اهو هن ريت ٿيو تہ اتان جي رهاڪن شينهن کي ڦاسائڻ لاءِ هڪ کوهہ کوٽيو، جنهن کي مٿان ڍڪي ڇڏيائون. پوءِ هڪ شينهن اتان لنگهندي اچي ان کوهہ ۾ ڪريو، ان کي ڏسڻ لاءِ اچي ماڻهو ڪَٺا ٿيا. جن منجهان هڪ ماڻهو بہ وڃي ان کوهہ ۾ ڪريو. ڪرڻ وقت ان ماڻهوءَ (پنهنجي بچاءُ لاءِ) هڪ ٻئي ماڻهوءَ ۾ هٿ وڌو تہ اهو بہ وڃي کوه ۾ پيو. اهڙي ريت ان ٻئي شخص ڪنهن ٽئين کي جهليو ۽ ٽئين چوٿين کي، تانجو چارئي ڄڻا وڃي کوه ۾ پيا، ۽ پوءِ شينهن انهن چئني ماڻهن کي ماري وڌو. جنهن ڪانپوءِ مٿان بيٺل ماڻهن منجهان هڪ ڄڻي نيزو هڻي ان شينهن کي بہ پورو ڪري ڇڏيو.

مٿين چئن شخصن جي وارثن سيدنا علي ڪرم الله وجهه وٽ فيصلي لاءِ درخواست ڪئي. جنهن تي سيدنا علي رضہ فيصلو ڏنو تہ "کوه کوٽائڻ وارو "ديت" جو چوٿون حصو ادا ڪري، پوءِ ٽيون حصو، پوءِ اڌ ديت ۽ پوءِ سڄي ديت ڪيس ڏيڻ کپي."

يعني جيڪو سڀ کان پهريان کوه ۾ ڪريو ان جي ديت چوٿون حصو، ڇو جو ان جي مٿان ٽي ماڻهو ڪريا.

جيڪو ٻئي نمبر تي ڪريو ان جي ديت ٽيون حصو ٿيندي جو ان جي مٿان بہ ماڻهو مٿا.

جيڪو شخص ٽئين نمبر تي ڪريو تہ ان جي اڌ ديت ملڻ کپي جو سندس هٿان هڪ ماڻهو مئو.

باقي جيڪو سڀ کانپوءِ ڪريو ان جي سڄي ديت ڏيڻ کپندي. (١)

---

(١) تاريخ اسلام ۾ حضرت عليءَ جا فيصلا ۽ فتاويٰ وڏي اهميت رکن ٿا. جن مان سندن علم فضل توڙي عقل شعور جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو. نبي انور ﷺ جن کي بہ ان ڏس ۾ سيدنا عليءَ رضہ جي مٿان اعتماد هوندو هو، انڪري ڪيترن فيصلن جي پاڻ ڪريمن ﷺ طرفان توثيق ڪئي ويئي آهي. هي فيصلو بہ انهن مان هڪ آهي، جنهن جي وضاحت هن ريت ڪري سگهجي ٿي. معلوم ٿئي ٿو تہ يمن ۾ ڪن ماڻهن طرفان اهو کوهہ وچ رستي تي کوٽايو ويو هو، جنهن ۾ پهريان شينهن ڪريو جنهن ڪانپوءِ هڪ ٻئي مٿان چار شخص ان کوهہ ۾ ڪريا ۽ شينهن انهن کي ماري وڌو، جنهن ڪانپوءِ فوتين جا وارث فيصلي لاءِ حضرت عليءِ رضہ جي خدمت ۾ آيا، جنهن احوال ٻڌي هن طرح فيصلو ڏنو تہ جن ماڻهن اهو کوهہ کوٽايو تہ مرڻ وارن ماڻهن جي ديت انهن کي ڏيڻي پوندي. عام حالت ۾ جيڪڏهن چار ماڻهو مرن ها تہ چئن ئي شخصن کي الڳ الڳ ديت ڏيڻي پوي ها پر هيءَ صورتحال جيئن تہ مختلف هئي انڪري ديت جو تعين بہ حضرت علي سائينءَ رضہ مختلف طريقي سان ڪيو.

مثال طور: هڪ ماڻهوءَ جي ديت ان دور جي حساب سان هڪ سؤ اٺ مقرر هئي، هاڻي جيڪو ماڻهو پهريان ڪريو ان جي مٿان ٽي ماڻهو ٻيا بہ ڪريا ۽ مٿا ۽ انهن جي موت جو سبب اهو پهريون شخص ٿيو، انڪري سندس ديت مان ٽي حصا ڪٽجي ويا ۽ ڪيس ديت جو چوٿون حصو ڏنو ويندو، يعني هاڻي سندس وارثن کي هڪ سؤ اٺن جي بدران فقط پنجويهہ اٺ ملندا، ان ڪانپوءِ جيڪو ٻيو نمبر شخص ڪريو تہ ان جي مٿان وري بہ ماڻهو ڪريا، ان ڪري هن جي سڄي

ان ڪانپوءِ حضرت علي رضہ فرمايو: "پوءِ جيڪڏهن اوهان راضي آهيو تہ منهنجو فيصلو اهو آهي، نہ تہ اوهان کي اختيار آهي تہ ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جن جي خدمت ۾ حاضر ٿيو تہ اهي اوهان جو فيصلو ڪن."

پوءِ اهي ماڻهو حضرت عليءِ رضہ واري فيصلي تي نہ بيٺا ۽ وڃي پاڻ ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ حاضر ٿيا ۽ ڪيڻ سمورو احوال ڏنائون، جنهن تي نبي انور ﷺ جن فرمايو تہ آءٌ انشاء الله تعاليٰ اوهان جو فيصلو ڪندس."

ان تي ڪنهن ماڻهوءَ چيو: "اي الله جا رسول ﷺ! حضرت عليءِ رضہ اسانجو فيصلو ڪري ڇڏيو آهي."

اهو ٻڌي پاڻ سڳورن ﷺ فرمايو: "ان ڇا فيصلو ڏنو؟ پوءِ ڪيڻ جڏهن ان فيصلي جو احوال ڏنو ويو تہ فرمايائون: "حضرت عليءِ رضہ جو فيصلو صحيح آهي." (١)

فَرْوَه رضہ بِن عُمَر جُذَاميءَ جو مسلمان ٿيڻ

* هن سال فَرْوَه رضہ بن عَمْرو جذاميءَ بہ اسلام قبول ڪيو. جيڪو روم جي حاڪم طرفان "شام" ۾ "بَلْقَاءَ" جو گورنر هو. مسلمان ٿيڻ ڪانپوءِ هن اهڙو اطلاع هڪ خط ذريعي ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جن ڏانهن اماڻيو ۽ ان خط سان گڏ ڪجهہ سوکڙيون پاکڙيون بہ موڪليون، جن ۾ "رِفَضَہ" نالي هڪ حلبي خچر، ظَرِبِ نالي هڪ گهوڙو ۽ هڪ گڏهہ جنهن کي "يَعْفُوْر" سڏيو ويندو هو. هي ٻيو يَعْفُوْر هو. جڏهن تہ ساڳئي نالي سان هڪ گڏهہ پاڻ ڪريمن ﷺ جن جي خدمت ۾ "مُقَوْقَس" بہ موڪليو هو.

انهن سوکڙين ۾ هڪ سُنْدُسَ جي قبا بہ هئي، جنهن تي خاص قسم جو سون جو ڪم ٿيل هو. ان ڪانسواءِ ڪجهہ ڪپڙا ۽ ٻيون شيون پڻ شامل هيون. اهي سوکڙيون سرور عالم ﷺ جن قبول فرمايون. فروه هڪ مسلمان جي حيثيت ۾ وفات فرمائي. (٢)

ديت منجهان بہ حصا ڪاٽيا ويندا ۽ اهو ٽين حصي جو مستحق ٿيندو. يعني ان جي وارثن کي ديت ۾ ٽيئيهہ اٺ ملندا. جيڪو ٽيون ماڻهو کوهہ ۾ ڪريو ان جي مٿان هڪ ماڻهو ڪريو. ان ڪري هن جي ديت مان هڪ حصو يعني اڌ ديت کيس ملندي ۽ هڪ حصو يعني ٻيو اڌ ڪٽجي ويندو. هاڻي جيڪو شخص سڀ کان آخر ۾ ڪريو ان ٻئي ڪنهن کي بہ نہ ڇڪيو، ان جي ڪري هو ڪنهن ٻئي جي موت جو سبب نہ بڻيو. هاڻي هن جا وارث سڄي ديت يعني هڪ سؤ اٺ وصول ڪندا. اهڙي ريت کوهہ کوٽائڻ وارن کي چار سؤ ائن جي بدران چئن ماڻهن جي ديت طور بہ سؤ اٺ (٢٠٨) اٺ انهن جي وارثن کي ڏيڻا پوندا.

سياق سباق مان معلوم ٿئي ٿو تہ اهو فيصلو ڌرين نہ قبول ڪيو. جنهن ڪري هنن مديني اچي ان فيصلي لاءِ ڪائنات جي ڪارٽي ﷺ جن ڏانهن رجوع فرمايو پر پوءِ پاڻ ڪريمن ﷺ کي جڏهن سيدنا عليءِ رضہ جي فيصلي جي خبر پئي تہ پوءِ ان فيصلي جي توثيق ڪيائون. اهڙي ريت ان فيصلي کي قبوليت جي سَنَد ملي وئي.

(١) سبل الهدیٰ والرشاد "شامي" ج ٦ ص ٢٣٩. الرياض النضره ـ "محب طبري" ج ٣ ص ١٦٩.

(٢) سيرة ابن هشام ج ٤ ص ٢٢٨ ـ ٢٣٧. سبل الهدیٰ والرشاد "شامي" ج ٦ ص ٣٩١. عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ٢ ص ٣٢٦. الدرر "ابن عبدالبر" ص ٢٥٨ ـ ٢٥٧.

هن سال آيل ڪڄهہ وفدن جو ذڪر

* هن سال نبي سڳوري ﷺ جن جي خدمت ۾ ڪجھ ٻيا وفد بہ حاضر ٿيا، جيڪي انهن وفدن کان الڳ آهن، جيڪي گذريل سال سن نائين هجريءَ ڌاري حاضر ٿيا هئا.

عَدِيّ رضہ بِن حَاتِم جو اسلام قبول ڪرڻ

* هن سال شَعْبَان جي مهيني ۾ عَدِيّ رضہ بن حَاتِم طَائِي نبي انور ﷺ جن جي خدمت ۾ حاضر ٿي سندن ئي هٿ تي اسلام قبول ڪيو. هن کان اڳ هو "شام" ڏانهن ڀڄي ويو هو ۽ پوءِ اتان پنهنجي ڀيڻ "سَفَّانَہ" بنت حَاتِم طَائِيءَ جي صلاح سان واپس آيو ۽ ان جي ئي صلاح سان اسلام قبول ڪيائين، ڇو جو سندس ڀيڻ کيس پيغام موڪليو هو تہ "دنيا توڙي آخرت ۾ تنهنجي ڇوٽڪاري جو ذريعو اسلام ئي آهي." (١)

سندس ڀيڻ "سفانہ" جو ذڪر سرايا واري باب جي اٺين فصل ۾ بيان ٿي چڪو آهي.

بَنُوْ حَارِث وارن جو وفد

* هن سال بَنُوْ حَارِث بن ڪَعْب وارن جو هڪ وفد حضرت خَالِد بن وَلِيْد رضہ سان گڏجي پاڻ ڪريمن ﷺ جي خدمت ۾ حاضر ٿيو. هي ماڻهو مديني اچڻ کان اڳ ئي حضرت خَالِد رضہ بِن وَلِيْد جي هٿ تي مسلمان ٿي چڪا هئا. اهڙو ذڪر "سَرَايا" واري باب جي نائين فصل ۾ بہ گذري چڪو آهي.

هن موقعي تي سرور عالم ﷺ جن طرفان قَيْس بن حصين کي سندن امير مقرر ڪيو ويو هو. هن واقعي جي چئن مهينن کانپوءِ نبي ڪريم ﷺ جن وصال فرمايو. (٢)

سَلَامَان وارن جو وفد

* هن سال شوال جي مهيني ۾ "سَلَامَان" وارن طرفان ستن ڄڻن جو هڪ وفد حَبِيْب اِبن عُمر سَلَامَانيءَ جي اڳواڻيءَ ۾ نبي اڪرم ﷺ جن جي خدمت ۾ حاضر ٿيو. هو مسلمان ٿي پنهنجي ماڳن ڏانهن موٽيا. پاڻ ڪريمن ﷺ جن طرفان انهن منجهان هرهڪ کي پنج اوقيہ چانديءَ جا عطا ڪيا ويا. (٣)

نبي ڪريم ﷺ جن جو هڪ معجزو

* هن سال رسول انور ﷺ جن هٿان هڪ معجزو ان وقت ظاهر ٿيو جڏهن سلامان قبيلي وارن

---

(١) سيرة ابن هشام ج ۴ ص ٢٢٥.الطبقات الڪبرٰي "ابن سعد" ج ١ ص ٢۴۴. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ۵ ص ۵٧ ـ ٦١. عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ٢ ص ٣١٨ ـ ٣٢١.

(٢) سيرة ابن هشام ج ۴ ص ٢٣٩."الطبقات الڪبرٰي" ابن سعد ج ١ ص ٢۵٦ ـ ٢۵۵. عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ٢ ص ٣٢٨.

(٣)الطبقات الڪبرٰي "ابن سعد" ج ١ ص ١۵٢. سبل الهدٰي والرشاد "شامي" ج ٦ ص ٣۴۵. عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ٢ ص ٣۴١ ـ ٣۴٠.

سندن آڏو شڪايت پيش ڪئي ته هن جي ملڪ ۾ مينهن نه پوڻ سبب ڏڪار منهن ڪڍيو آهي. ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ سندن حق ۾ دعا ڪندي فرمايو. "اي الله! هنن جي وطن تي وسڪارو ڪر."

ان ڪانپوءِ جڏهن هو وطن واپس وريا ته کين خبر پيئي ته بلڪل ان ساڳئي ڏينهن ۽ ساڳي گهڙيءَ تي ئي سندن ملڪ ۾ مينهن آئو، جڏهن پاڻ ڪريم ﷺ جن دعا فرمائي هئي. (١)

بنو مُحَارِب وارن جو وفد

* هن سال حجة الوداع جي موقعي تي "مُحَارِب" قبيلي طرفان ڏهن ماڻهن جو هڪ وفد به پاڻ ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ پهتو. هن وفد ۾ سواء بن حَارِث بن سواء ۽ سندس پٽ "خُزَيْمَہ" به شامل هو. اسلام قبول ڪرڻ ڪانپوءِ هو پنهنجي ماڳن تي موٽي آيا. واپسي وقت کين ائين ئي سوکڙيون پاکڙيون به عطا ڪيون ويون، جيئن ٻين وفدن کي عطا ٿينديون هيون. (٢)

هَمْدَان وارن جو وفد

* هن سال رسول انور ﷺ جن جڏهن تبوڪ کان موٽيا ته ان موقعي تي "هَمْدَان" وارن جو هڪ وفد وٽن حاضر ٿيو. هي قبيلو "قحطان" قوم جي هڪ وڏي شاخ آهي. هن وفد ۾ مالڪ بن نَمَط به شامل هو. هنن اسلام قبول ڪيو، جنهن ڪانپوءِ نبي ڪريم ﷺ جن "مَالِڪ" کي سندن سرواڻ مقرر ڪيو ۽ پوءِ هو پنهنجي وطن واپس وريا. (٣)

بَنُو اَزْد وارن جو وفد

* هن سال سرور عالم ﷺ جن جي خدمت ۾ "اَزْد" قبيلي طرفان پندرهن ڄڻن جو هڪ وفد به حاضر ٿيو، جنهن جي اڳواڻي صرد بن عَبْدُالله اَزْدِي ڪري رهيو هو. هنن سڀني به اسلام قبول ڪيو. (٤)

غَسَّان طرفان آيل هڪ وفد

* هن سال رمضان جي مهيني ۾ "غَسَّان" وارن طرفان به ٽن ڄڻن جو هڪ وفد سيد الانبياء ﷺ جن جي خدمت ۾ پهتو. هي "اَزْد" قبيلي جو ئي پاڙو آهي. هنن اسلام قبول ڪيو ۽ نبي ڪريم ﷺ جن طرفان هنن کي به ٻين وانگر سوکڙيون پاکڙيون ڏنيون ويون ۽ پوءِ هو پنهنجي

---

(١) زاد المعاد "ابن قيم" ج ٣ ص ٦٧٠. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ٢ ص ٢٠٧.

(٢) الطبقات الڪبريٰ "ابن سعد" ج ١ ص ٢٢٨ - ٢٢٧. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٥ ص ٨٠. سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ٦ ص ٤٠٩. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ٢ ص ٢٠٦.

(٣) سيرة ابن هشام ج ٣ ص ٢٤٣ - ٢٤٥. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ٢ ص ١٩٢ - ١٩٣. عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ٢ ص ٣٢٨. سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ٣ ص ٤٢٨.

(٤) الطبقات الڪبريٰ "ابن سعد" ج ١ ص ٢٥٥ - ٢٥٤. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ٢ ص ١٩٠ - ١٩١. زاد المعاد "ابن قيم" ج ٣ ص ٦٢٠. الدرر "ابن عبدالبر" ص ٢٥٧.

گهرن ڏانهن واپس وريا. (١)

زُبَيْدِ قبيلي وارن جو وفد

* هن سال امام الانبياء ﷺ جن جي خدمت ۾ "زُبَيْدِ" قبيلي وارن جو هڪ وفد حاضر ٿيو، جنهن ۾ عمرو بن معد يڪرب به موجود هو ۽ هن به اسلام قبول ڪيو. (٢)

وَفد عَبْدُالْقَيْس

* هن سال هڪ روايت موجب "عَبْدُالْقَيْس قبيلي" وارن جو وفد به پاڪ ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ حاضر ٿيو، جنهن جو مختصر ذڪر هن ئي باب ۾ پنجين ۽ نائين فصل ۾ به ڪيو ويو آهي. (٣)

وفد بنو ڪنده

* هن سال نبي عليه الصلاة وا سلام جن جي خدمت ۾ "ڪِنْدَه قبيلي" وارن جو هڪ اهڙو وفد حاضر ٿيو، جنهن ۾ سٺ يا اسي سوار شامل هئا، جن ۾ اشعث بن قيس ڪندي ۽ مشهور شاعر اِمْرَأُ الْقَيْس بن عَابِس ڪِنْدي به موجود هئا. هنن سڀني اسلام قبول ڪيو ۽ پوءِ موٽ ڪيائون.

نبي اڪرم ﷺ جن جي وصال ڪانپوءِ جڏهن رده وارو فتنو رونما ٿيو ته ان ۾ اشعث بن قيس به مرتد ٿي ويو. هڪ موقعي تي حضرت ابوبڪر صديق رضه جي لشڪر ڪيس قيد ڪيو، جنهن ڪانپوءِ هو وري مسلمان ٿيو ۽ پوءِ مرڻ گهڙيءَ تائين مسلمان ئي رهيو. (٤)

بَنُو حَنِيفَه وارن جو وفد

* هن سال پاڪ سڳورن ﷺ جي خدمت ۾ "يَمَامَه" کان "بَنُوحَنِيْفَه" وارن طرفان سترهن ڄڻن جو هڪ وفد به پهتو، جن ۾ مُسَيْلَمَه ڪَذَّاب خذله الله به شامل هو. "مُسَيْلَمَه" ڪانسواءِ ٻين سڀني اسلام قبول ڪيو.

ڪن جو چوڻ آهي ته هن موقعي تي "مُسَيْلَمَه" به مسلمان ٿيو هو ۽ پوءِ هو دين تان ڦري ويو، جنهن کي ڪفر جي حالت ۾ ئي حضرت اَبُوبَڪْر صِدِيْق رضه جي خلافت واري دؤر ۾ قتل ڪيو ويو، جيئن مٿي بيان ڪيو ويو آهي. (٥)

---

(١) الطبقات الكبري "ابن سعد" ج ١ ص ٢٥٥، المواهب اللدنيه "قسطلاني" ج ١ ص ٢٠٦، عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ٢ ص ٣٤٠. زاد المعاد "ابن قيم" ج ٣ ص ٦٦٩، سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ٦ ص ٣٩١.

(٢) سيرة ابن هشام ج ٤ ص ٢٣٠، البدايه والنهايه "ابن ڪثير" ج ٥ ص ٦٤ ـ ٦٥.

(٣) وفد "عبدالقيس" بابت حوالا وغيره پنجين ۽ نائين فصل ۾ نقل ڪيا ويا آهن.

(٤) سيرة ابن هشام ج ٤ ص ٢٣٢، الطبقات الكبري "ابن سعد" ج ١ ص ٢٤٨. البدايه والنهايه "ابن ڪثير" ج ٥ ص ٦٥ ـ ٦٦.

(٥) سيرة ابن هشام ج ٤ ص ٢٢٣ ـ ٢٢٢ الطبقات الكبري "ابن سعد" ج ١ ص ٣٢٤٠. البدايه والنهايه "ابن ڪثير" ج ٥ ص ٤٨.

بَنُو بَجِيلَہ وارن جو وفد

* هن سال رمضان ۾ "بَجِيلَہ" قبيلي وارن طرفان بہ هڪ وفد نبي انور ﷺ جن جي خدمت ۾ حاضر ٿيو، جنهن ۾ هڪ سؤ پنجاهہ ماڻهو شامل هئا. جن مان جَرِير بن عَبْدُالله بَجَلِيؓ رضہ جو نالو قابل ذڪر آهي. اسلام قبول ڪرڻ ڪانپوءِ جَرِير رضہ پاڻ ڪريم ﷺ جن جي هٿ تي پنهنجي اسلام جي، نماز قائم ڪرڻ جي، زڪوات ادا ڪرڻ جي ۽ هر مسلمان تائين هدايت پهچائڻ جي بيعت ڪئي. سندس پيا سمورا ساٿي بہ هن موقعي تي مسلمان ٿيا. (١)

حضرت عَبْدُالله رضہ جي روانگي

* هن سال يا سن يارهين هجريءَ ڌاري پاڻ ڪريم ﷺ جن جرير رضہ بن عبدالله کي "ذُوالْخَلَصَہ" نالي بُت کي پيٽڻ لاءِ روانو ڪيو، جنهن جو ذڪر "سرايا" واري باب ۾ ٿي چڪو آهي. (٢)

رهاوين جو وفد

* هن سال پاڻ سڳورن ﷺ جي خدمت ۾ رهاوين جو وفد بہ حاضر ٿيو. (٣)

بنو ثعلب وارن جو وفد

* هن سال نبي اڪرم ﷺ جن جي خدمت ۾ "بنو ثعلب" وارن جو وفد بہ حاضر ٿيو. (٤)

نجران جي عيسائين جو وفد

* هن سال سرور عالم ﷺ جن جي خدمت ۾ نجران جي عيسائين جو وفد بہ پهتو، جنهن ۾ "عَاقِب" ۽ "سَيِّد" بہ شامل هئا. ڪين صلح نامو لکي ڏنو ويو. جيئن مٿي بيان ڪري چڪا آهيون. (٥)

بنو عَبس وارن جو وفد

* هن سال مٺي مرسل ﷺ جن وٽ "بنو عبس" وارن طرفان هڪ وفد حاضر ٿيو، جنهن ۾ نوَ ڄڻا شامل هئا. جيتوڻيڪ هو اڳ ۾ ئي مسلمان ٿي چڪا هئا پر هنن ڪن ماڻهن جي واتان هي ٻڌو هو

---

(١) الطبقات الکبريٰ ابن سعد ج ١ ص ٢٦١. دلائل النبوة "بيهقي" ج ۵ ص ٣٤٦ ـ ٣٤٧. تاريخ الخميس "ديار بکري" ج ٢ ص ١٩٨.

(٢) الطبقات الکبريٰ "ابن سعد" ج ١ ص ٢٦١. دلائل النبوة "بيهقي" ج ۵ ص ٣٤٦ ـ ٣٤٨. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ۵ ص ٧٠ ـ ٧١. سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ٦ ص ٣١١.

(٣) هن وفد ۾ پندرهن ماڻهو شامل هئا. الطبقات الکبريٰ ابن سعد" ج ١ ص ٢٥٩. سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ٦ ص ٣٣٩. روضة الاحباب "سيد جمال الدين" ج ١ ص ٣٦٣.

(٤) البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ۵ ص ٨٠. سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ٦ ص ٢٩٥.

(٥) هن وفد ۾ اتان جي عيسائين جا چوڏهن معتبر ماڻهو شامل هئا.

الطبقات الکبريٰ "ابن سعد" ج ١ ص ٢٦٧. دلائل النبوة "بيهقي" ج ۵ ص ٣٨٢. زاد المعاد "ابن قيم" ج ٣ ص ٦٢٩. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ٢ ص ١٩٦.

تہ "ان جو اسلام اجايو آهي جنهن هجرت نہ ڪئي هجي." ان ڪانپوءِ هو پاڻ ڪريمن ﷺ جي خدمت ۾ حاضر ٿيا تہ سندن مٿان هجرت معاف ڪئي وڃي. نبي انور ﷺ جن ڪين اهڙي اجازت ڏيندي فرمايو "اوهان جتي بہ رهو الله ڪان ڊڄندا رهو. هو اوهان جي اعمال منجهان ڪجهہ بہ نہ گهٽائيندو." (١)

بنو غامد وارن جو وفد

* هن سال سرور عالم ﷺ جن جي خدمت ۾ "يمن" ڪان "بنو غامد" وارن جو هڪ وفد بہ پهتو. هي قبيلو "بَنُوْ اَزْد" وارن جي ئي هڪ شاخ آهي. هن وفد ۾ ڏهاڪو ماڻهو شامل هئا. هنن اسلام قبول ڪيو. جنهن ڪانپوءِ اسلامي شريعت جا حڪم ڪين لکت ۾ ڏنا ويا. هو مديني ۾ ڪجهہ ڏينهن گذاري پوءِ پنهنجي وطن واپس وريا. (٢)

بنو خولان وارن جو وفد

* هن سال شعبان جي مهيني ۾ "خولان" قبيلي وارن جو هڪ وفد بہ "يمن" ڪان مديني پهتو، جنهن ۾ ڏهہ ماڻهو شامل هئا. هنن اسلام قبول ڪيو. پاڻ ڪريم ﷺ جن ڪين اسلام جي فرضن ۽ شريعت جي تعليم ڏني ۽ ڪين وصيت فرمايائون تہ هو پنهنجي ملڪ ڏانهن موٽي، اتي موجود پنهنجي بُت کي ڀڃي ڇڏيندا. پوءِ هنن ڳوٺ پهچي ان حڪم جي پوئواري ڪئي. جڏهن تہ أن ڪان اڳ هو پنهنجي مال مان هڪ حصو الله تعاليٰ جي نالي ۽ هڪ حصو ان بت جي نالي ڏيندا هئا.

رب پاڪ هنن جي باري ۾ هيءَ آيت نازل فرمائي: (٣)

وَجَعَلُوْا لِلّٰهِ مِمَّا ذَرَاَ مِنَ الْحَرْثِ وَالْاَنْعَامِ نَصِيْبًا فَقَالُوْا هٰذَا لِلّٰهِ بِزَعْمِهِمْ وَهٰذَا لِشُرَكَآئِنَا. (٤)

"۽ جيڪي بہ الله پوک ۽ جانورن مان پيدا ڪيو آهي، تنهن مان هڪ حصو هي پنهنجي غلط خيالن سان الله جي لاءِ ڪن ٿا ۽ چون ٿا تہ هي الله جي لاءِ آهي ۽ هي حصو اسان جي شريڪن جو آهي"

بَنُو عَامِر وارن جو وفد

* هن سال نبي اڪرم ﷺ جن جي خدمت ۾ بَنُو عَامِر بن صَعْصَعَہ وارن طرفان هڪ وفد پهتو.

---

(١) الطبقات الڪبريٰ "ابن سعد" ج ١ ص ٢٢٥ ـ ٢٢٦. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٥ ص ٧٩. زاد المعاد "ابن قيم" ج ٣ ص ٦٧٠ ـ ٦٧١. عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ٢ ص ٣٤١. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ٢ ص ٢٠٧. سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ٦ ص ٣٧٥.

(٢) سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ٦ ص ٢٩٠. عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ٢ ص ٣٤١. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج٢ ص ٢٠٧.

(٣) الطبقات الڪبريٰ "ابن سعد" ج ١ ص ٢٤٥. سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ٦ ص ٣٣١ ـ ٣٣٢. عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ٢ ص ٣٣٦ ـ ٣٣٧. سيرة الحلبيہ ج ٣ ص ٢٣٦.

(٤) سورة الانعام آيت ١٣٧. پاره ٨.

هن وفد ۾ عَامِر بن طُفَيْل ۽ اربد بن رَبِيْعَہ نالي ٻه اهڙا ڪافر بہ موجود هئا، جيڪي پاڻ ڪريم ﷺ جن کي لڪ چوريءَ ختم ڪرڻ جي ارادي سان آيا هئا. پر جڏهن هو اتي پهتا تہ خدا تعاليٰ پنهنجي پياري پيغمبر ﷺ کي تہ انهن جي شر کان بچائي ورتو، باقي انهن ٻنهي ڄڻن کي پنهنجي ڪامل قدرت سان پورو ڪري ڇڏيائين. انهن مان "اربد" مٿان تہ آسمان مان وڄ ڪري. جڏهن تہ عامر جي جسم تي هڪ اهڙو خوفناڪ ڦوڙهو نڪتو، جيڪو اُن کي نڪرندو آهي، جنهن ڪانپوءِ هو گهوڙي تي چڙهي وڃي گهر ڏانهن پيگو پر رستي ۾ گهوڙي جي پٺيءَ تي ئي رب پاڪ ڪيس موت ڏنو. (١)

حضرت بُدَيْل رضہ جي وصيت

* هــن سال حضرت بديل ابن ابو ماريہ رضہ واپار جي سلسلي ۾ "شام" ڏانهن روانو ٿيو. بديل رضہ حضرت عاص بن وائل جو آزاد ڪيل غلام هو ۽ هن سفر ۾ بہ عيسائي تميم داري ۽ عدي بن بداء ساٿس گڏ هئا. واٽ تي "بديل" گذاري ويو پر ان کان اڳ هن هڪ وصيت لکي هئي، جيڪا پنهنجي سامان ۾ لڪائي رکي هئائين. "تـميم" ۽ "عـدي" سندس مال ڪٺي آيا پر ان مان هڪ "پيالو" چوريءَ ڪيدي ورتائون. سندن باري ۾ خدا تعاليٰ هيءَ آيت نازل فرمائي:

يَاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا شَهَادَةُ بَيْنِكُمْ اِذَا حَضَرَ اَحَدَكُمُ الْمَوْتُ حِيْنَ الْوَصِيَّةِ اثْنٰنِ ذَوَا عَدْلٍ مِّنْكُمْ. (٢)

(اي ايـمان وارؤ! جڏهن اوهان مان ڪنهن تي موت جي گهڙي اچي وڃي تہ وصيت جي وقت گواهيءَ لاءِ اوهان مان بہ معتبر عادل ماڻهو شاهد ٿيڻ گهرجن).

ان لاءِ نبي ڪريم ﷺ جن هڪ ڏينهن ٽيپهريءَ جي نماز ڪانپوءِ انهن ٻنهي کان ان ڏس ۾ قسم کڻايو. (هو ڪوڙ تي قسم کڻي ويا ۽ جڏهن اهو پيالو وڪامڻ لاءِ آيو) تڏهن سندن ڪوڙ ظاهر ٿي پيو. جنهن ڪانپوءِ عبدالله بن عمرو بن عاص ۽ مطلب بن ابو وداعہ (جيڪي بديل جا وارث هئا) انهن پيالي کي سچاتو ۽ قسم کنيائون، جنهن ڪانپوءِ اهو پيالو سندن حوالي ڪيو ويو. (٣)

جَرِيْرِ رضہ بِن عَبْدُاللهِ جو مسلمان ٿيڻ

* هن سال رمضان ۾ حضرت جَرِيْرِ بن عَبْدُاللهِ بَجَلِيّ رضہ پنهنجي هڪ سؤ پنجاه ساٿين سان گڏ اسلام قبول ڪيو.

هڪ ٻي روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ هن سن يارهين هجري ڌاري پاڻ ڪريم ﷺ جن جي وصال کان چاليهہ ڏينهن اڳ اسلام قبول ڪيو هو. انهن مان پهرين روايت کي ترجيح حاصل آهي. (٤)

(١) الطبقات الڪبريٰ "ابن سعد" ج ١ ص ٢٢٥ ـ ٢٢٦، الدرر "ابن عبدالبر" ص ٢٥٣ ـ ٢٥٤. دلائل النبوه "بيهقي" ج ٥ ص ٣١٨ ـ ٣٢١، سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ٥ ص ٣٦١.

(٢) سورة المائده آيت ١٠٦ پاره ٧.

(٣) تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ١٤٦.

(٤) الاستيعاب "ابن عبدالبر" ج ١ ص ٣٠٨ ـ ٣٠٩، البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٥ ص ٧٠.

آيت جو نزول

* هن سال هيٺين آيت نازل ڪئي ويئي. (١)

يَآيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا لِيَسْتَاْذِنْكُمُ الَّذِيْنَ مَلَكَتْ اَيْمَانُكُمْ .... ثَلٰثَ مَرّٰتٍ.

اي ايمان وارو، توهان جا ٻانها ۽ ٻانهيون ۽ توهان جا اهي ٻار جيڪي اڃان بلوغت کي نه پهتا آهن، ٽن وقتن تي توهان وٽ اجازت وٺي پوءِ اچن.

پاڻ سڳورن ﷺ جي نينگر حضرت ابراهيم جي وفات

* هن سال نبي انور ﷺ جن جو نينگر سيدنا ابراهيم، ربيع الاول جي ڏهين تاريخ اڱاري جي ڏينهن گذاري ويو. (٢) هڪ ٻي روايت موجب هي واقعو هن ئي سال ذوالحج جي ڇهاٽيءَ تي ان وقت پيش آيو، جڏهن پاڻ ڪريم ﷺ جن حجة الوداع کان واپس وريا.

وفات وقت هن نينگر جي عمر مبارڪ سورهن مهينا ۽ هڪ ٻي روايت ۾ چوويهه مهينا ٻڌائي وئي آهي.

سج گرهڻ جو واقعو

* هن سال جنهن ڏينهن تي پاڻ ڪريم ﷺ جي نينگر سيدنا ابراهيم رضه وفات فرمائي، تنهن ڏينهن سج گرهڻ جو واقعو پيش آيو، جنهن تي ڪجهه ماڻهو چوڻ لڳا ته "اها سج گرهڻ سيدنا ابراهيم رضه جي وفات سبب ٿي آهي."

ان موقعي تي خطبو ڏيندي نبي انور ﷺ جن فرمايو ته "بيشڪ سج ۽ چنڊ الله تعاليٰ جي نشانين مان ٻه نشانيون آهن، جن کي ڪنهن جي به جمڻ يا مرڻ سبب گرهڻ نه لڳندي آهي." (٣)

هيءُ سج گرهڻ جو واقعو هجرت کانپوءِ ٻيو دفعو مديني ۾ به پيش آيو هو. جڏهن ته پهريون ڀيرو سج گرهڻ هن کان اڳ به ٿي هئي، جنهن جو ذڪر سن ڇهين هجريءَ جي واقعات ۾ ڪيو ويو آهي. (۴)

---

(١) سورة النور ايت ۵٨ پاره ١٨.

(٢) سبل الهدي والرشاد "شامي" ج ١١ ص ٢٢. عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ٢ ص ٣٨١. سيرة "دمياطي" ص ٢٦٧. الاستيعاب "ابن عبدالبر" ج ١ ص ١۵۴. المواهب اللدنيه "قسطلاني" ج ٢ ص ٧٠.

(٣) "صحيح بخاري" باب الصلاة في ڪسوف ج ١ ص ١٨۴. "صحيح مسلم" باب "صلاة الڪسوف" ج ٣ ص ٢٧.

(۴) سيرة ابن حبان ص ٢٦٩. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ٣. "سيرة مغلطائي" ص ٢٧٨.

فصل يارهون

هن فصل ۾ سن يارهين هجريءَ ڌاري پيش آيل واقعات جو ذڪر ڪيو ويو آهي.

وفد بَنو نَخَع

* هن سال محرم جي مهيني ۾ يا هڪ ٻي روايت مطابق رجب جي اڌ مهيني گذرڻ کانپوءِ "بَنُو نَخَع" وارن طرفان سؤ ڄڻن جو هڪ وفد پاڻ ڪريم ﷺ جن جي خدمت ۾ حاضر ٿيو. هي قبيلو "مذحج" وارن جو پاڙو آهي، جيڪي يمن ۾ رهندا هئا ۽ نبي انور ﷺ جن جي خدمت ۾ جيڪي وفد حاضر ٿيا، هي انهن منجهان آخري وفد هو.

هن وفد ۾ زُرَارَه بن عَمْرو نَخَعِيّ جيڪو عمرو بن زراره جو پيءُ هو ۽ زُرَارَه بِن قَيْس بن حَارِث نخعي وغيره شامل هئا. اهي ماڻهو گهڻو اڳ ان وقت ۾ حضرت مُعَاذ بن جَبَل رضہ جي هٿ تي مسلمان ٿي چڪا هئا. جڏهن معاذ رضہ کي يمن موڪليو ويو هو.

سرور عالم ﷺ جن هنن ماڻهن کي ڏسي ڏاڍا سرها ٿيا. سندن اخلاق جي ساراه ڪيائون ۽ انهن جي حق ۾ دعائون به گهريائون. (١)

"نَفِيْسَہ" نالي ٻانهيءَ جو ذڪر

* هن سال ربيع الاول جي مهيني ۾ پاڻ ڪريمن ﷺ وصال فرمايو ۽ ان کان اڳ هن ئي مهيني ۾ سندن گهرواريءَ سيده زَيْنَب بنت جَحْش رضہ پنهنجي هڪ ٻانهي کين بخش ڪئي. هن ٻانهيءَ جو نالو نَفِيْسَہ ٻڌايو ويو آهي. (٢)

غزوه احد جي شهيدن لاءِ نماز ۽ دعا

* هن سال نبي انور ﷺ جن "غَزْوَه اُحُد" جي شهيدن جي جنازي نماز پڙهي، جڏهن ته ان وقت سندن شهادت کي اٺ ورهيه گذري چڪا هئا. دعا کانپوءِ هنن شهيدن جي حق ۾ استغفار به ڪيائون. (٣)

---

(١) الطبقات الكبرىٰ "ابن سعد" ج ١ ص ٢٦٠ - ٢٦١، زاد المعاد "ابن قيم" ج ٢ ص ٦٨٦ - ٦٨٧. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ٢ ص ٢٠٩ - ٢١١. عيون الاثر "ابن سيد الناس" ج ٢ ص ٣٤٢ - ٣٤٣. سبل الهدىٰ والرشاد "شامي" ج ٦ ص ٤٢٣ - ٤٢٤.

(٢) الاصابہ "ابن حجر" ج ٤ ص ٤٢٠، البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٥ ص ٢٦٦.

(٣) سبل الهدىٰ والرشاد "شامي" ج ١٢ ص ٢٣٦ - ٢٣٤، البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٥ ص ١٩٧. المغازي "ابن شهاب زهري" ص ١٢١. سيرة دمياطي ص ٢٧٤. الوفا "ابن جوزي" ج ٢ ص ٧٦٢. سيرة ابن هشام ج ٤ ص ٢٩٩، الدرر ابن عبدالبر ص ٢٦٩.

جنت البقيع وارن لاءِ استغفار

* هن سال هڪ دفعي اڌ رات جو اٽي سيد المرسلين ﷺ جن "جَنَّتُ الْبَقِيع" ڏانهن رخ رکيو. هن موقعي تي سندن آزاد ڪيل غلام اَبُوْ مُوَيْهَبَه به ساڻن گڏ هو، جنهن کي پاڻ فرمايو هئائون ته "تون مون سان هل! مونکي "بقيع" وارن لاءِ "استغفار" جو حڪم ڏنو ويو آهي." ان ڪانپوءِ پاڻ سڳورا ﷺ "بقيع" جي قبرستان ۾ داخل ٿيا ۽ تمام گهڻي دير تائين انهن لاءِ بخشش جي دعا گهرندا رهيا، ۽ دعا پوري ڪري فرمايائون: "اي اَبُوْ مُوَيْهَبَه! ڪاري رات جي اونداهين گهڙين جهڙا فتنا هڪ ٻئي پٺيان آڏو اچي رهيا آهن. پويان اڳين کان برا آهن."

وري فرمايائون "دنيا جا خزانا ۽ ان ۾ جيڪي ڪجهه آهي منهنجي حوالي ڪيا ويا ۽ مونکي اختيار ڏنو ويو ته مان هميشه اتي رهڻ پسند ڪريان يا جنت ۾ پنهنجي پالڻهار جو ديدار ڪريان، پوءِ مون پنهنجي رب جي ديدار ۽ جنت کي پنهنجي لاءِ پسند ڪيو." (١)

پاڻ ڪريم ﷺ جن جي بيماريءَ جي شروعات

* هن سال صفر مهيني جي پوئين اربع تي چنڊ جي ٽيهين تاريخ پاڻ ڪريم ﷺ جن جي طبيعت مبارڪ ناساز ٿي پيئي، ۽ هڪ اعتماد جوڳي روايت مطابق بيماريءَ جي شروعات ام المؤمنين سيده ميمونہ رضہ جي گهر ۾ ٿي ۽ اهو سلسلو تيرهن ڏينهن تائين جاري رهيو، جيئن عام طور مشهور آهي. (٢)

بيماريءَ دوران پاڻ سڳورن ﷺ جون روايتون

* هن سال بيماريءَ دؤران امام الانبياء ﷺ جن فرمايو: "يهودين مٿان الله تعاليٰ جي لعنت هجي جو هنن پنهنجي پيغمبرن جي قبرن کي سجدي جي جاءِ بڻايو." (٣)

* هن سال بيماريءَ دؤران پاڻ سڳورن ﷺ هي به فرمايو ته "پنهنجي نمازن ۽ ٻانهن جو خيال رکو." (۴)

حَدِيْثِ قِرْطَاس

* هن سال بيماريءَ دوران نبي ڪريم ﷺ جن حضرت ابوبڪر صديق رضہ جي خلافت لاءِ ڪاغذ تي لکرائڻ ٿي چاهيو ته جيئن ڪانئن پوءِ ان معاملي ۾ ڪو اختلاف پيدا نہ ٿئي.

اها ڳالهہ پاڻ ڪريم ﷺ جن جي وصال کان پنج ڏينهن اڳ ٿي هئي پر ان موقعي تي حضرت

---

(١) "سيرة ابن هشام" ج ۴ ص ٢٩١ ـ ٢٩٢ الطبقات الکبريٰ "ابن سعد" ج ٢ ص ١٥٧ ـ ١٥٨. دلائل النبوة "بيهقي" ج ٧ ص ١٦٢ ـ ١٦٣، البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ۵ ص ١٩٧. تاريخ طبري ج ٢ ص ۴٣٢. مستدرڪ حاڪم ج ٣ ص ۵۵ ـ ۵٦. تاريخ مدينہ "ابن شبہ" ج١ ص ٨٧.

(٢) المغازي "ابن شهاب زهري" ص ١٣٠، سيرة ابن هشام ج ۴ ص ٢٩٢. الطبقات الکبريٰ "ابن سعد" ج ٢ ص ١۵٨ ـ ١۵٩. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ١٦١. سيرة دمياطي ص ٢٧۵، شرح علي المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ٨ ص ٢۵۵، تاريخ طبري ج ٢ ص ۴٣٣.

(٣) صحيح بخاري باب مرض النبي ﷺ ج ٢ ص ٩٢ ـ ٩٣، المغازي "ابن شهاب زهري" ١٣١.

(۴) ابن ماجہ "ڪتاب الوصايا" ج ٢ ص ٩٠٠، الدرر ابن عبدالبر ص ٢٧٠.

عمر بن خطاب رضہ سندن بيماريءَ جي تڪليف ڏسي فرمايو تہ هن وقت ڪين لکرائڻ جي تڪليف ڏيڻ مناسب نہ آهي ۽ اسان لاءِ الله جو ڪتاب ڪافي آهي." ان ڪانپوءِ نبي انور ﷺ جن پنهنجو ارادو مٽائي ڇڏيو ۽ فرمايائون تہ:

يَأْبَي اللّٰهُ وَيَدْفَعُ الْمُؤْمِنُوْنَ اِلَّا اَبَابَكْرٍ.

"نہ پسند ڪندو الله تعاليٰ ۽ مڃيندا مؤمن سواءِ ابوبڪر جي (ڪنهن ٻئي ڪي)."
جيئن صحيح بخاري ۽ صحيح مسلم ۾ ڄاڻايو ويو آهي. (١)

- باقي اهل تشيع جي اها ڳالهہ آهي تہ ان ڪاغذ ۾ نبي آخر الزمان ﷺ جن حضرت علي رضہ جي خلافت بابت لکرائڻ جو ارادو ڪيو هو. حديث ۽ سنت جي ڪتابن ۾ ان ڳالهہ جو ڪو وجود نہ آهي ۽ نہ ان ڏس ۾ ڪا صحيح روايت موجود آهي، نہ حسن ۽ نہ ضعيف. اها ڳالهہ هنن پنهنجي دل مان گهڙي آهي، جنهن تي نہ نظر وجهڻ ڪپي ۽ نہ ويساهہ ڪرڻ جڳائي.

جڏهن تہ حضرت ابوبڪر رضہ جي خلافت بابت روايتون صحيح بخاري، صحيح مسلم، مسند احمد، مسند بزار، مشڪوات شريف ۽ حديث جي ٻين ڪيترن ئي ڪتابن ۾ کولي بيان ڪيون ويون آهن. (٢)

پاڻ ڪريم ﷺ جن جو حضرت عائشہ رضہ جي گهر اچڻ

* هن سال بيماريءَ جي دؤران پاڻ ڪريم ﷺ جن پنهنجي گهروارين کي ٻڌايو تہ پاڻ ﷺ بيماريءَ وارو عرصو سيده عائشہ رضہ جي گهر گذارڻ چاهين ٿا. سيني ٻيبين سڳورين اها ڳالهہ خوشيءَ سان قبول ڪئي. ان ڪانپوءِ ربيع الاول جي پنجين تاريخ سومر رات پاڻ سڳورا ﷺ حضرت عائشہ رضہ جي گهر آيا. جيتوڻيڪ اهو هن ٻيبي سڳوريءَ جي ٿي واري جو ڏينهن هو پر ان ڪانپوءِ نبي اڪرم ﷺ جن باقي اٺ ڏينهن اتي ئي رهيا ۽ ان گهر مان وري ڪڏهن ٻاهر نہ نڪتا، تانجو اتي ئي سندن وصال ٿيو. (٣)

نبي ڪريم ﷺ جن جو خطبو (٤)

* هن سال بيماري واري زماني ۾ پاڻ ڪريم ﷺ جن هڪ ڏينهن منبر تي اچي خطبو ڏنو. اهو خطبو بيماريءَ سبب ويهي ڏنائون، جنهن ۾ ڪيترائي اهڙا مسئلا بيان ڪيا ويا جيڪي امت لاءِ ضروري هئا.

---

(١) صحيح بخاري "باب مرض النبي ﷺ" ج ٢ ص ٩١. فتح الباري "ابن حجر" ج ٨ ص ١٩٠٩. صحيح مسلم ڪتاب الوصية ج ٥ ص ٧٦.

(٢) صحيح بخاري "باب اهل العلم والفضل احق بالامامة" ج ١ ص ١٢٤. صحيح مسلم "باب الاستخلاف الامام" ج ٢ ص ٢٠. المغازي "ابن شهاب زهري" ص ١٤٧. البداية والنهاية "ابن ڪثير" ج ٥ ص ٢٥٢. فتح الباري ابن حجر ج ٨ ص ٢٧٣.

(٣) صحيح بخاري، باب مرض النبي ﷺ ج ٢ ص ١٣٧. جوامع السيرة "ابن حزم" ص ٢٦٣. المغازي "ابن شهاب زهري" ص ١٣٠.

(٤) هن خطبي بابت روايتون هيٺين ڪتابن تان نقل ڪيون ويون آهن.
صحيح بخاري "باب مرض النبي ﷺ" ج ٢ ص ٩١ - ٩٦. "صحيح مسلم" "ڪتاب فضائل الصحابہ" ج ٧ ص ١٠٨ - ١٣٤. المغازي "ابن شهاب زهري" ص ١٣١. سيرة ابن حبان ص ٣٩٩ - ٤٠٠. سيرة دمياطي ص ٢٨٤. شرح علي المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ٨ ص ٢٥٣ - ٢٥٤. "سيرة ابن هشام" ج ٤ ص ٢٩٩. تاريخ طبري ج ٢ ص ٤٣٥. تاريخ ابو الفداء ج ١ ص ٢١٣ - ٢١٥.

اهو خطبو ربيع الاول جي ائين تاريخ خميس جي ڏينهن تي ڏنو ويو.

هن سال مٿين خطبي ۾ فرمايائون: "جيڪڏهن آءٌ پنهنجي رب کانسواءِ ڪنهن کي پنهنجو خليل (دلي دوست) بڻايان ها ته اهو ابوبڪر هجي ها پر پوءِ به ان سان اسلامي ڀائپي ۽ محبت آهي. بخاريءَ جي روايت ۾ وري "اسلامي دوستي ۽ محبت" جا لفظ آيل آهن.

* هن سال ساڳئي خطبي ۾ نبي ڪريم ﷺ جن اهي لفظ فرمايا هئا: "الله تعاليٰ ٻانهي کي اختيار ڏنو آهي ته اهو هميشه دنيا ۾ رهڻ پسند ڪري يا جنت ۾ پنهنجي پالڻهار جو ديدار ڪري، پوءِ ان ٻانهي پنهنجي رب جي ديدار ۽ اتي جيڪي ڪجهه آهي ان کي اختيار ڪيو."

حضرت ابوسعيد خدري رضه جي روايت آهي ته "اهو ٻڌي حضرت ابوبڪر صديق رضه روئي وينو. چو جو اسان سڀني مان سواءِ صديق اڪبر رضه جي اها ڳالهه ڪير به سمجهي نه سگهيو هو ته نبي آخر الزمان ﷺ جن ڪا پنهنجي ڳالهه ڪري رهيا آهن، بيشڪ حضرت ابوبڪر صديق رضه اسان ۾ سڀ کان وڏو سمجهدار هو.

* هن سال نبي انور ﷺ جن مٿين خطبي ۾ اهو به فرمايو:

"ڪل دريون بند ڪيون وڃن سواءِ حضرت ابوبڪر رضه جي دريءَ جي، ان ڪانپوءِ اهي سموريون دريون (جيڪي مسجد ۾ کلنديون هيون) بند ڪيون ويون ۽ حضرت ابوبڪر رضه جي دري کليل رهي.

اها دري اڄ تائين مسجد نبوي ﷺ جي اولهه پاسي موجود آهي، جنهن تي سونهري اکرن ۾ لکيل آهي:

"هٰذِهٖ خَوْخَةُ سَيِّدِنَا اَبِيْ بَكْرِ نِ الصِّدِّيْقِ رَضِيَ اللهُ تَعَالٰي عَنْهُ".

* هن سال هن خطبي ۾ رسول اڪرم ﷺ جن فرمايو: "مون تي ماڻهن مان سڀ کان وڌيڪ ٿورا ابوبڪر صديق رضه جا آهن، جيڪي هن پنهنجي صحبت توڙي مال ملڪيت وسيلي ڪيا آهن.

* هن ئي سال ساڳئي خطبي ۾ پاڻ ڪريم ﷺ جن انصار جي باري ۾ وصيت ڪندي فرمايو: "آءٌ اوهان کي وصيت ٿو ڪريان ته انصار سان ڀلائي وارو برتاءُ ڪجو، ٿورن ڪرڻ وارن جا ٿورا ڳائجو ۽ غلطي ڪرڻ وارن جون غلطيون وساري ڇڏجو."

پاڻ ڪريمن ﷺ جي بيماريءَ دوران سيده فاطمه رضه سان گفتگو

* هن سال بيماريءَ جي موقعي تي جڏهن پاڻ ڪريم ﷺ جن جي نياڻي سڳوري سيده فاطمة الزهراء رضه وٽن آئي ته کيس ڪن ۾ چيائون ته سندن وصال هن بيماريءَ ۾ ئي ٿيندو. جنهن تي بيبي سائڻ روئي ڏنو.

وري نبي انور ﷺ جن بيبي سائڻ کي ٻيو دفعو به ڪن ۾ ٻڌايائون ته "منهنجي ڪٽنب مان سڀ کان اڳ اوهان مون سان ملندؤ."

اهو ٻڌي سيده جي منهن مبارڪ تي مرڪ اچي وئي [1] هڪ ٻي روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي ته ٻئي

(١) صحيح بخاري باب مرض النبي ﷺ ج ٣ ص ٩٢، صحيح مسلم "ڪتاب فضائل الصحابه" ج ٧ ص ١٤٣ ـ ١٤٢. مسند احمد ابن حنبل ج ٦ ص ٧٧. "المواهب اللدنيه "قسطلاني" ج ۴ ص ٥٢٥.

پيري پاڻ ڪريمن ﷺ حضرت بيبي فَاطِمَةُ الزَّهْرَاء رضہ کي فرمايو: "ڇا اوهان ان مان خوش نہ آهيو تہ جنتي عورتن جي اڳواڻي اوهان جي سپرد ڪئي وڃي" (١)

انهن ٻنهي روايتن کي گڏي ائين چئي سگهجي ٿو تہ اِمَامُ ٱلۡأَنۡبِيَاء ﷺ جن ٻئي ڀيري اهي ٻئي ڳالهيون چيون هجن جو انهن ٻنهي ۾ ڪو اختلاف نظر نٿو اچي.

غلام آزاد ڪرڻ

* هن سال بيماريءَ دوران سرور عالم ﷺ جن چاليهہ غلام آزاد ڪيا.

پاڻ سڳورن ﷺ جن جي صحابين کي وصيت (٢)

* هن سال بيماريءَ سبب پاڻ ڪريم ﷺ جن جڏهن سيده عائشہ رضہ جي گهر ترسيل هئا تہ اتي پنهنجي صحابي سڳورن کي هن ربت وصيت فرمايائون: "وصال کانپوءِ مونکي غسل ڏجو، پوءِ ڪفن ڍڪاڻجو، پوءِ منهنجي کٽوليءَ کي قبر جي ڪنڌيءَ تي آڻجو جيڪا هن ئي گهر ۾ هوندي، پوءِ اوهان ڪجهہ دير ٻاهر نڪري وڃجو، پوءِ سڀ کان پهريان منهنجي مٿان جبرئيل نماز پڙهندو، پوءِ ميڪائيل، پوءِ اسرافيل ۽ آخر ۾ عزرائيل نماز ادا ڪندو. انهن مان هرهڪ سان گڏ فرشتن جو لشڪر هوندو. انهن کانپوءِ منهنجي ڪٽنب جا مرد ۽ پوءِ عورتون نماز ادا ڪندا ۽ پوءِ آخر ۾ اوهان ٽولا ٽولا ٿي مونتي نماز پڙهجو. پوءِ ائين ئي ڪيو ويو جيئن پاڻ سڳورن ﷺ جن فرمايو هو.

سڀ کان پهريان ملائڪن نماز پڙهي، پوءِ گهر جي مردن، پوءِ عورتن، پوءِ مهاجر مردن، پوءِ انصار مردن، پوءِ عورتن ۽ آخر ۾ ٻارن نماز ادا ڪئي.

اها نماز سمورن ماڻهن پنهنجي منهن ادا ڪئي، جنهن ۾ اڳيان امامت لاءِ ڪوبہ موجود نہ هو.

* هن سال ربيع الاول مهيني جي ٽائين تاريخ جمعي جي رات پاڻ ڪريم ﷺ جن جي بيماريءَ واري تڪليف وڌي ويئي، جنهن سببان پاڻ سڳورن ﷺ مٿان ٽي دفعا غشي طاري ٿي.

---

(١) تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ١٦٢، فتح الباري "ابن حجر" ڪتاب فضائل اصحاب النبي ﷺ ج ٧ ص ٤٧٧، السيرة النبويہ ﷺ "ذهبي" ص ٣٨٠، روضة الاحباب سيد جمال الدين ج ١ ص ٤٣٢.

(٢) هن کانپوءِ پاڻ ڪريمن ﷺ جي بيماريءَ وارن آخري ٽن ڏينهن جي ڪيفيات ۽ وصال جو احوال ڏنو ويو آهي، جنهن جا حوالا هيٺين ڪتابن ۾ ڏسي سگهجن ٿا.

صحيح بخاري "باب مرض النبي ﷺ" ج ٢ ص ٩١ - ٩٦، صحيح مسلم، فتح الباري "ابن حجر" ج ٨ ص ٥٠١، ٤٧٣، "المغازي" ابن شهاب زهري ص ١٣٠ - ١٣٦، سيرة ابن هشام ج ٤ ص ٣٠٥ - ٢٩٨، الطبقات الڪبريٰ "ابن سعد" ٢٠٢ - ١٩٥، السيرة النبويہ ﷺ "ذهبي" ص ٤٠٠ - ٣٨٩، البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٥ ص ٣١٤ - ٣٠٣، اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ١ ص ٣٤ - ٣٣، الدرر "ابن عبدالبر" ٢٧٢ - ٢٦٩، جوامع السيرة ابن حزم ص ٢٦٦ - ٢٦٢، سيرة دمياطي ٢٨٨ - ٢٧٦، سيرة مغلطائي ص ٣٦٠ - ٣٤٩، المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ٤ ص ٥٦٣ - ٥٢٥، شرح علي المواهب اللدنيہ "زرقاني" ج ٨٧ ص ، تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ١ ص ١٦٦ - ١٧٢، سيرة ابن حبان ٤٠١ - ٢٩٨ روضة الاحباب "سيد جمال الدين" ٢٩٥ - ٢٩٢، بهجة المحافل "عامري" ج ٢ ص ١١٦.

جنهن ڪري سومهڻيءَ جي نماز لاءِ مسجد ڏانهن وڃڻ جي سگهه ساري نه سگهيا ۽ ٽي دفعا فرمايائون ته "ابوبڪر کي موڪليو، ته ماڻهن کي نماز پڙهائي." ۽ پوءِ ابوبڪر رضہ نبي انور ﷺ جن جي جاءِ تي ان رات سومهڻيءَ جي نماز پڙهائي ۽ ان کانپوءِ باقي ٽي ڏينهن به روزانه پنج ئي وقت حضرت ابوبڪر صديق رضہ ئي نماز پڙهائيندو رهيو. اهڙي ريت حضرت صديق رضہ سرور عالم ﷺ جن جي موجودگيءَ ۾ سترهن نمازون پڙهايون. ان سلسلي جي شروعات جمعي جي رات سومهڻيءَ واري نماز کان ٿي ۽ پڇاڙي ٻارهين ربيع الاول سومر ڏينهن فجر جي نماز تي ٿي.

* هن سال نبي ڪريم ﷺ جن انهن ٽن ڏينهن دوران هڪ ڏينهن بيماريءَ ۾ ڪجهه ڍرائي محسوس ڪئي ۽ پوءِ آچر واري ڏينهن ٻن ماڻهن جي ٽيڪ تي نماز لاءِ مسجد ڏانهن هليا، جنهن ۾ سندن پير مبارڪ ڪمزوري سبب زمين سان گسندا پئي هليا، جنهن جا ليڪا زمين تي پئي ظاهر ٿيا. تانجو هلندڙ نماز ۾ وچي صف تائين پهتا. ان وقت حضرت ابوبڪر صديق رضہ ماڻهن کي نماز پڙهائي رهيا هئا ۽ نبي ڪريم ﷺ جن به اچي اها نماز ماڻهن سان گڏجي ادا ڪئي.

هاڻي ان ڳالهه ۾ اختلاف آهي ته مٿين نماز ۾ سرور عالم ﷺ جن پاڻ امامت فرمائي يا حضرت ابوبڪر رضہ جي امامت ۾ نماز ادا فرمايائون؟ بهرحال اهي ٻئي روايتون مشهور آهن، جيڪي حديث جي ڪتابن ۾ موجود آهن.

* هن سال انهن پوين ٽن ڏينهن مان سومر واري ڏينهن تي فجر جي نماز مهل پاڻ ڪريمن ﷺ آخري ڀيرو حجري مبارڪ جي در تائين آيا ۽ پردو پاسي ڪري ٻاهر نهاريائون ته حضرت ابوبڪر صديق رضہ ماڻهن کي فجر جي نماز پڙهائي رهيا هئا ۽ ماڻهو سندن پويان صفون ٻڌي بيٺا هئا. پاڻ سڳورن ﷺ مشڪي اوڏانهن نهاريو ۽ ان کانپوءِ گهر ۾ اندر هليا آيا ۽ اهو ڏينهن ئي سندن وصال جو ڏينهن هو.

* هن سال بيماريءَ جي موقعي تي جڏهن پاڻ ڪريم ﷺ جن جي تڪليف وڌي ويئي ۽ پاڻ ڳالهائڻ ٻولهائڻ ڇڏي ڏنائون، تڏهن گهرياتين سمجهيو ته ڪين ذَاتُ الْجَنب (نمونيه) جي بيماري آهي، ان ڪري هنن سندن علاج لاءِ "لَدُوْد" (١) تجويز ڪيو. اها دوا وات جي اندران ٻنهي پاسن کان لڳائي ويندي آهي. اهو ڏسي ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ گهر ڀاتين کي ان علاج کان روڪيو، پر گهروارن سمجهيو ته "عام طور مريض دوا کان لهرائيندا آهن، انڪري هنن پاڻ ڪريم ﷺ جن جي وات مبارڪ جي اندران لَدُوْد" لڳائي ڇڏيو پر پوءِ جڏهن سرور عالم ﷺ جن جي تڪليف ۾ ڪجهه ڍرائي ٿي تڏهن فرمائڻ لڳا ته "ذات الجنب" جي بيماري ته شيطان جي پاران هوندي آهي، جنهن کان

---

(١) "لدود" هڪ ديسي دوائن جو مرڪب آهي جيڪو، سيني ۽ ڳلي وغيره جي بيمارين يا بخار واسطي تيار ڪري مريض کي وات ۾ لڳايو ويندو آهي، ان دوا جو استعمال ان دور ۾ عام هو، انڪري گهر جا ڀاتي وڏي اعتماد سان اها دوا تيار ڪري مريض کي وات ۾ لڳائيندا هئا. هن دوا تيار ڪرڻ لاءِ "عودهندي" ۽ "ورس" نالي دوائن کي ڪٽي ڇاڻي زيتون جي تيل ۾ ملائي پوءِ استعمال ڪيو ويندو آهي.
مدارج النبوة "شيخ عبدالحق محدث دهلوي" ج ٢ ص ٧١٠.

پروردگار مونکي پنهنجي پناهہ ۾ رکيو آهي. انکري هاڻي اهڙي علاج ڪرڻ وارن سان پلؤ ڪيو وڃي، يعني جيڪي بہ ياتي ان موقعي تي گهر ۾ موجود هئا انهن سمورن کي "لدود" لڳايو وڃي. سواءِ حضرت عباس رضہ جي جيڪو ان موقعي تي گهر اندر موجود نہ هو. ان ڪانپوءِ حضرت عباس رضہ ڪانسواءِ سيني ياتين سان ائين ئي ڪيو ويو.

علامہ گازرونيءَ پنهنجي سيرت ۾ ڄاڻايو آهي تہ اهو واقعو ربيع الاول جي يارهين تاريخ آچر جي ڏينهن پيش آيو.

* هن سال بيماريءَ دؤران مني مرسل ﷺ جن فرمايو تہ ستن کوهن جي پاڻيءَ مان ست ڪليون اهڙي ريت پري اچو جو انهن جا منهن بند هجن. پوءِ اهو پاڻي آندو ويو، جنهن منجهان ڪجهہ پاڻيءَ سان نبي ڪريم ﷺ جن غسل فرمايو.

پاڻ سڳورن ﷺ جو ڏندڻ استعمال ڪرڻ

* هن سال بيماري جي پوئين ڏينهن تي پاڻ سڳورن ﷺ حضرت عبدالرحمان بن ابوبڪر رضہ جي هٿ ۾ هڪ تازو ڏندڻ ڏٺو ۽ پوءِ اهو وٺي استعمال ڪيائون.

سرور ڪائنات ﷺ جن جي زبان مبارڪ مان نڪتل آخري لفظ

* هن سال بيماري دؤران تاجدار مدينہ ﷺ جن جي زبان مبارڪ مان جيڪي آخري لفظ نڪتا اهي هي آهن.

اَللّٰهُمَّ اغْفِرْلِيْ وَارْحَمْنِي (اي الله مونکي بخش ۽ مون تي رحم ڪر).

وَالْحِقْنِيْ بِالرَّفِيْقِ الْاَعْلٰي (۽ مونکي ملاءِ رفيق اعليٰ سان).

هن جاءِ تي رفيق الاعليٰ مان مراد رب العالمين جي ذات بابرڪات آهي. جڏهن تہ ڪن جو چوڻ آهي تہ ان مان مراد ٻيا نبي سڳورا، صديق، شهيد ۽ خدا تعاليٰ جا صالح ٻانها آهن، جن جي باري ۾ خود خدا تعاليٰ فرمايو آهي "وَحَسُنَ اُولٰٓئِكَ رَفِيْقًا" (النساء: ٦٩) "۽ اهي بهترين دوست آهن."

پاڻ ڪريم ﷺ جن جو وصال

* هن سال ئي اهو واقعو پيش آيو، جنهن کي سيده عائشہ رضہ جي لفظن ۾ هن ريت بيان ڪيو ويو آهي:

"مان رسول خدا ﷺ جن کي پنهنجي سيني تي جهليو ويٺي هيس تہ اتي ئي منهنجي ڳچيءَ ۽ سيني جي وچ تي پاڻ سڳورن ﷺ منهنجي واري جي ڏينهن تي منهنجي ئي گهر ۾ وصال فرمايو."

اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلٰي سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَعَلٰي آلِ سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَ بَارِكْ وَ سَلِّمْ.

حضرت عزرائيل جي سرور ڪائنات ﷺ جن کان اجازت طلب ڪرڻ

* هن سال وصال کان ٽي ڏينهن اڳ موت جو فرشتو حاضر ٿيو ۽ رسول خدا ﷺ جن کان پنهنجي ڪارروائي پوري ڪرڻ جي اجازت طلب ڪيائين.

سرور عالم ﷺ جن طرفان ڪيس اهڙي اجازت ڏني ويئي، جنهن ڪانپوءِ هو موتي ويو ۽ ان ڏينهن رکي وري آيو ۽ پوءِ الله تعاليٰ طرفان مليل حڪم پورو ڪيائين.

موت جي فرشتي هن کان اڳ ڪڏهن به ڪنهن هستيءَ کان اهڙي اجازت نه گهري هئي ۽ اها نبي انور ﷺ جن جي خصوصيت آهي.

پاڻ سڳورن ﷺ جي وصال جي تاريخ ڏينهن ۽ وقت وغيره جو احوال

* هن سال هڪ مشهور قول مطابق نبي انور ﷺ جن جو وصال ربيع الاول جي ٻارهين تاريخ ٿيو. اهو سومر جو ڏينهن هو، جنهن ۾ ڪوبه اختلاف نه آهي. البت وقت بابت روايتن ۾ اختلاف آهي. هڪڙن جو چوڻ آهي ته اهو واقعو ڪچڙي منجهند مهل پيش آيو. جڏهن ته ٻين جو چوڻ آهي ته اهو واقعو ٽاڪ منجهند وقت پيش آيو. انهن ٻنهي روايتن ۾ مطابقت پيدا ڪرڻ لاءِ چئي سگهجي ٿو ته هتي ڪچڙي منجهند مان مراد زوال ڪانپوءِ جو وقت ورتو ويندو، نه ڪي اڳ جو.

وصال وقت امام الانبياء ﷺ جن جي ڄمار ٽيهٺ ورهيه يا وري هڪ ٻي روايت مطابق پنجهٺ ورهيه هئي.

انهن ٻنهي روايتن کي ملائي هي نتيجو ڪڍيو ويندو ته پنجهٺ سالن واري روايت ۾ ولادت ۽ وصال وارن ٻنهي سالن کي ڳاڻيتي ۾ آندو ويو آهي. جڏهن ته ٽيهٺ سالن واري روايت ۾ اهي ٻئي سال شامل نه آهن. هاڻي ائين چيو ويندو ته وصال وقت مٺي مرسل ﷺ جن جي عمر مبارڪ پورا ٽيهٺ ورهيه هئي. ڇو جو هڪ روايت مطابق پاڻ ڪريمن ﷺ جن جي ولادت با سعادت به ربيع الاول مهيني جي ٻارهين تاريخ تي ئي ٿي هئي.

حضرت ابوبڪر صديق رض جو اچڻ

* هن سال جڏهن سرور عالم ﷺ جن وصال فرمايو ته ان وقت حضرت ابوبڪر صديق رض جن "سُنح" ڏانهن ويل هئا، پوءِ موت تي جڏهن حضرت عَائِشَہ رض جي گهر آيا، تڏهن پاڻ ڪريمن ﷺ جي مٿان جهڪي ٻنهي اکين جي وچ تي سندن پيشاني مبارڪ چمينديءَ روئي ڏنائون ۽ پوءِ هيئن فرمايائون: "منهنجو پيءُ ماءُ اوهان تان قربان، خدا تعاليٰ اوهان جي مٿان به دفعا موت نه آڻيندو. جيڪو وصال لکيل هو اهو پورو ٿيو."

ان ڪانپوءِ حضرت ابوبڪر رض هيءَ آيت سڳوري پڙهڻ لڳا: (١)

---

(١) وصال واري ڏينهن تي صبح جو حضرت ابوبڪر صديق جن نماز پڙهائڻ ڪانپوءِ پنهنجي گهرياڻين سان ملڻ لاءِ پنهنجي گهر ويا جيڪو "سنح" محلي ۾ هو.

حضرت ابوبڪر صديق رض جي وڃڻ ڪانپوءِ پاڻ ڪريمن ﷺ جي طبيعت وڌيڪ بگڙي ويئي ۽ پاڻ وصال فرمايائون. اللهم صل علي سيدنا محمد وعلي آل سيدنا محمد وبارڪ وسلم.

حضرت صديق رض جن جڏهن واپس پهتا ته کين پاڻ سڳورن ﷺ جي وصال جو اهو اندوهناڪ اطلاع مليو، جنهن ڪانپوءِ هو حضرت عمر فاروق رض سان گڏجي سيده عائشہ صديقہ رض جي حجري مبارڪ ۾ آيا. ان وقت نبي آخر

وَمَا مُحَمَّدٌ اِلَّا رَسُوْلٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ. (١)

"محمد فقط الله جو رسول آهي، ڪانئس اڳ بہ الله جا رسول ٿي گذريا آهن".

پوءِ اهو آواز جنهن شخص جي بہ ڪنن تائين پهتو اهو ان آيت جي تلاوت ڪرڻ لڳو.

غسل مبارڪ جو بيان

* هن سال نبي اڪرم ﷺ جن جي وصال ڪانپوءِ حضرت عَلي ڪرم الله وجهه جن ڪيس غسل ڏياريو. هن غسل ۾ حضرت علي رضہ سائين جن سان گڏ حضرت عَبَّاس رضہ، سندس بہ پٽ "فَضل" ۽ "قُثَم" ڪان سواءِ پاڻ سڳورن ﷺ جا بہ آزاد ڪيل غلام اُسَامَہ ۽ شُقْرَان پڻ شامل هئا. (٢)

غسل ڪانپوءِ نبي آخر الزمان ﷺ جن کي ٽن سفيد سوٽي ڪپڙن جو ڪفن ڍڪايو ويو، جنهن کي سحوليہ (٣) سڏيو ويو آهي ۽ ان ۾ قميض، شلوار ۽ پٽڪي وغيره جهڙي ڪابہ شيءِ شامل نہ

الزمان ﷺ جن جي مٿان هڪ يمني چادر پيل هئي. حضرت ابوبڪر صديق رضہ منهن مبارڪ تان اها چادر پاسي ڪري پاڻ ڪريمن ﷺ جي پيشاني مبارڪ کي چميندي اهي لفظ فرمايا ۽ پوءِ واپس مسجد نبوي ﷺ ۾ موٽي آيا. جتي ٻيا صحابي سڳورا نهايت پريشان ۽ غمگين حالت ۾ موجود هئا.

"صحيح بخاري باب مرض النبي ووفاته ج ٣ ص ٩٥. سيرة ابن هشام ج ۴ ص ٣٠٦. سيرة ابن حبان ص ۴٠٠." "تاريخ الخميس" "ديار بڪري" ج ٢ ص ١٦٧. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ۴ ص ۵۴۴. الطبقات الڪبريٰ "ابن سعد" ج ٢ ص ٢٠۴.

(١) سوره آل عمران آيت ١۴۴ پاره ۴.

(٢) نبي اڪرم ﷺ جن جي وصيت مطابق حضرت علي ڪرم الله وجهه ڪين غسل ڏياريو. جڏهن تہ حضرت عباس ۽ سندس بہ پٽ "فضل" ۽ "قثم" پاڻ ڪريم ﷺ جن جي جسم اطهر کي اٿلائڻ ۽ پاسي مٽائڻ جي ڪم تي مامور هئا. باقي حضرت اسامہ ۽ شقران جي مٿان وري پاڻي وجهڻ جي ذميواري هئي. انصارن مان حضرت اوس بن خولي کي بہ غسل ڏيڻ وارن ۾ شامل ڪيو ويو هو. هڪ روايت مطابق پاڻ سڳورن ﷺ جي جسم مبارڪ کي ٽي دفعا غسل ڏنو ويو. پهريون دفعو صاف پاڻيءَ سان، ٻيو دفعو اهڙي پاڻيءَ سان جنهن ۾ ٻير جا پن پيل هئا. ۽ ٽيون دفعو وري ڪافور جي پاڻيءَ سان. سعد بن خيثمہ ۽ ڪجهہ ٻين راوين جو چوڻ آهي تہ غسل واسطي اهو پاڻي "غرس" نالي ان کوه مان آندو ويو هو جيڪو "قبا" ۾ موجود هو. جو جو پاڻ سڳورا ﷺ ان کوه جو پاڻي پيئڻ توڙي ان مان وضو ڪرڻ پسند ڪندا هئا.

سيرة ابن هشام ج ۴ ص ٣١٢. دلائل النبوة "بيهقي" ج ٧ ص ٢۴۵. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ۴ ص ۵۵٧. سيرة مغلطائي ص ٣۵٢. سيرة النبويہ ﷺ "ذهبي" ص ۴٠٢. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ١٧٠. روضة الاحباب "سيد جمال الدين" ج١ ص ٣٩٦. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ۵ ص ٢٢٩. تاريخ يعقوبي ج ٢ ص ١١۴.

(٣) نبي انور ﷺ جن کي بهترين ڪاٽن (سوٽي ڪپڙي) جو ڪفن ڏنو ويو، جنهن کي "سحوليہ" سڏيو ويو آهي. اهو انڪري جو اهو ڪپڙو يمن جي شهر "سحول" ۾ تيار ٿيندو هو.

ياقوت حموي جي خيال مطابق ان لفظ جو اچار "سَحُول" آهي، جو جو ان نالي ٻہ ٻيان هڪ قبيلو اتي آباد هو، جنهن ڪري شهر تي بہ اهو نالو پئجي ويو. جڏهن تہ عبدالله بڪريءَ جو خيال آهي تہ ان جو اچار "سَحوَل" آهي. يمن ۾ ڪپڙي جي صنعت جا بہ وڏا مرڪز هئا.

١. نجران ٢. سحول.

هني. (۱) قبر مبارڪ سيده عائشہ صديقہ رضہ جي حجري مبارڪ ۾ ان جاء تي کوٽي ويئي جتي پاڻ
سڳورن ﷺ جو بسترو وڇايل هو.
قبر مبارڪ ۾ اندر سواء "اُسَامَہ" جي اهي سمورا ماڻهو لٿا هئا، جن خدا جي آخري
رسول ﷺ کي غسل ڏياريو هو. قبر مبارڪ کي ڪچين سرن سان بند ڪيو ويو، جنهن جي مٿان
وري بہ نَو (۹) ڪچيون سرون رکيون ويون. (۲)

اَبُو عَبْدُاللّٰه جو اسلام قبول ڪرڻ

* هن سال حضرت ابوعبدالله صُنَابِحِيّ بہ اسلام قبول ڪيو. جنهن جو نالو عَبْدُالرَّحْمَان بن
عسيله ٻڌايو ويو آهي، سندس نسبي تعلق يمن جي مشهور قبيلي "صُنَابِح" سان هو، جنهن ڪري
ڪيس صُنَابِحِيّ سڏيو ويندو آهي.

نجران ۾ اعليٰ قسم جي اوني ڪپڙي جي صنعت هئي، جڏهن تہ "سحول" وري سوٽي ڪپڙي جي لحاظ کان مشهور
هو. هتي هڪ خاص قسم جو سفيد سوٽي ڪپڙو تيار ٿيندو هو، جنهن جي ڌاڳي کي تمام گهٽ وٽيو ويندو هو،
انڪري اهو ڪپڙو تمام نرم ۽ نفيس هوندو هو ۽ ان ڪپڙي کي ئي "سحوليہ" سڏيو ويندو هو.
معجم البلدان ـ ياقوت حموي ج ۳ ص ۱۹۵، المعجم مااستعجم ـ عبدالله بڪري ج ۳ ص ۷۷۲. جوامع السيرة
"ابن حزم" ص ۲۶۵، سيرة مغلطائي ص ۳۲۴. سيرة دمياطي ص ۲۸۹.

(۱) نبي ڪريم ﷺ جن کي جيڪو ڪفن ڏنو ويو، اهو ٽن ڪپڙن تي مشتمل هو جنهن ۾ هڪ چادر، هڪ ڳوڏ ۽
هڪ ڪفني شامل هئي. حضرت عامر رضہ جي اها روايت "ابن سعد" کان نقل ڪئي آهي، جڏهن تہ ڪن روايتن ۾ هڪ
يمني چوغي جو ذڪر بہ اچي ٿو پر پهرين روايت ئي وڌيڪ معتبر آهي، جنهن تي اڪثريت کي اتفاق آهي.
الطبقات الڪبريٰ "ابن سعد" ج ۲ ص ۲۱۸، دلائل النبوة "بيهقي" ج ۷ ص ۲۴۹، "بلوغ المرام" "ابن حجر"
تحقيق صفي الرحمٰن مبارڪپوري ص ۱۵۴ (حاشيہ).

(۲) پاڻ ڪريمن ﷺ جي قبر مبارڪ حضرت ابوطلحہ رضہ بن سهل تيار ڪئي. قبر مبارڪ ۾ اندر پاسي کان سامي
کوٽي ويئي، جو جو ان دؤر ۾ اهڙيءَ ريت قبرون تيار ڪيون ويندي يون هيون.
پاڻ سڳورن ﷺ جي آزاد ڪيل غلام حضرت "شقران" سامي ۾ اندر زمين مٿان اها يمني چادر وڇائي جيڪا پاڻ سڳورا ﷺ
استعمال ڪندا هئا. ان وقت جذبات ۾ حضرت شقران جي وات مان بي اختيار هي جملو نڪتو. والله لايلبسها احد بعدڪ.
("خدا جو قسم! اوهان جي پڄاڻان هي (چادر) ڪوبہ استعمال نہ ڪندو.")
ان ڪانپوءِ قبر مبارڪ اندر جسم اطهر کي "سامي" ۾ رکيو ويو، جنهن کي ڪچين سرن سان بند ڪيو ويو، ۽ اهو
ڪم حضرت مغيره بن شعبہ رضہ سرانجام ڏنو.
امام نووي ۽ ٻين وڏن عالمن جو خيال آهي تہ عام حالتن ۾ قبر اندر چادر وڇائڻ ڪراهت آهي، جنهن جي جمهور
وٽ اجازت نہ آهي ۽ اهو حضرت شقران جو منفرد فعل هو، جيڪو بعد ۾ ڪنهن بہ موقعي تي نہ ورجايو ويو، جڏهن تہ "تحقيق
النصره" ۾ علامہ ابن عبدالبر جي تحقيق آهي تہ ساميءَ جي مٿان سرن رکڻ ڪانپوءِ ان چادر کي ٻاهر ڪڍيو ويو. والله اعلم.
رزين جي روايت آهي تہ جڏهن قبر مبارڪ کي ڪچين سرن سان بند ڪيو ويو تہ پوءِ ان جي مٿان ڪچي مٽي وجهي
ان جي مٿان وري نَو ڪچيون سرون رکيون ويون ۽ پوءِ حضرت بلال رضہ قبر مبارڪ جي مٿان پاڻي ڇڙڪائي ڇڏيو. ان
قبر مبارڪ جي اوچائي زمين کان هڪ گراٺ مٿي هئي.

ابوعبدالله، نبي انور ﷺ جن جي دؤر ۾ نبي اسلام قبول ڪيو ۽ پوءِ پاڻ سڳورن ﷺ جي صحبت مان مستفيض ٿيڻ لاءِ مديني ڏانهن هجرت ڪيائين پر جڏهن هو "جحفہ" تائين پهتو تہ ڪيس اتي پاڻ ڪريم ﷺ جن جي وصال جو اطلاع مليو. اهڙيءَ ريت هو وصال نبوي ﷺ کان پنج ڏينهن پوءِ مديني ۾ داخل ٿيو، سندس شمار وڏن قابل احترام تابعين ۾ ٿيندو آهي. (١)

سُوَيد بن غَفَلَہ جو مسلمان ٿيڻ

* هن ئي سال سُوَيد بن غَفَلَہ بِن عَوْسَجَہ عَوْفِي نبي آخر الزمان ﷺ جن جي زيارت لاءِ ڪوفي کان نڪتو پر پاڻ ڪريمن ﷺ جن جي دفن وقت مديني پهتو.

حضرت سُوَيد عمر جو گهڻو حصو جاهليت واري دؤر ۾ گذاريو، آخر پاڻ ڪريمن ﷺ جن جي زندگيءَ ۾ ئي اسلام قبول ڪيائين پر ڪيس زيارت جو شرف حاصل ٿي نہ سگهيو. هو ڪوفي جو رهاڪو هو ۽ عام الفيل ۾ ڄائو هو. (٢)

حضرت ابوبڪر صديق رضہ جي خلافت

* هن ئي سال حضرت ابوبڪر صديق رضہ جي خلافت لاءِ بَيْعَت وٺڻ جو واقعو پيش آيو.

تاريخ الخلفاء ۾ جلال الدين سيوطي ڄاڻايو آهي تہ "رسول انور ﷺ جن جي وصال واري ڏينهن تي حضرت ابوبڪر صديق رضہ جي بيعت ڪئي ويئي. اهو سومر جو ڏينهن ربيع الاول جي ٻارهين تاريخ ۽ هجرت جو يارهون سال هو" (٣)

سيده فَاطِمَةُ الزَّهْراء رضہ جي رحلت

* هن سال پاڻ ڪريم ﷺ جن جي نياڻي سيده فاطمة الزهراء رضہ اڳاري ڏينهن رمضان شريف جي ٽين تاريخ تي وفات فرمائي. (٤)

"صحيح مسلم" ڪتاب الجنائز ج ٣ ص ٦١. سيرة ابن هشام ج ۴ ص ٣١٣، المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ۴ ص ٥٦٣ ـ٥٦٢. الانساب الاشراف "بلاذري" ج ١ ص ٥٧٨ ـ ٥٧٥،الروض الانف "سهيل" ج ۴ ص ٢٩٣. الطبقات الڪبريٰ "ابن سعد" ج ٢ ص ٢٣٢. الاستيعاب "ابن عبدالبر" ج ١ ص ١۴٨، "تاريخ طبري" ج ٢ ص ۴٥٢.

(١) الاستيعاب "ابن عبدالبر" ج ٢ ص ٢٨۴ ـ ٢٨٣. الاصابہ "ابن حجر" ج ٣ ص ٩٧. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٢ ص ٣١٠.

(٢) الاستيعاب "ابن عبدالبر" ج ٢ ص ٢٣٧. الاصابہ "ابن حجر" ج ٢ ص ١٠٠.

(٣) تاريخ الخلفاء "سيوطي ص ٦٥. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٥ ص ٢١٦ ـ ٢١٥. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ٢٠٠ ـ ١٩٩،الرياض النضره "محب طبري" ج١ ص ٢٢١.

(١) سيده فاطمة الزهراء رضہ جي وفات بابت راوين مختلف تاريخون ٻڌايون آهن. جن مان مٿين تاريخ تي اڪثريت ڪي اتفاق آهي ۽ ان جا حوالا هيٺين ڪتابن تان نقل ڪيا ويا آهن.

الاستيعاب "ابن عبدالبر" ج ۴ ص ۴٥٢. المواهب اللدنيہ "قسطلاني" ج ٢ ص ٦۴. تاريخ طبري ج ٢ ص ۴٧٣. روضة الاحباب "سيد جمال الدين" ج ١ ص ۴٣۴. سبل الهديٰ والرشاد "شامي" ج ١١ ص ۴٩. الاصابہ "ابن حجر" ج ۴ ص ٣٨٠. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٥ ص ٥٢۴.

اهـو واقعـو سرور عالم ﷺ جن جي وصـال کان ڇهہ مهينا پوءِ پيش آيو. وفات وقت خاتون جنت رضہ جي ڄمار اوڻٽيهہ ورهيہ هئي. ان اختلاف جو ڪارڻ اهو آهي جو خود سيده رضہ جي ڄمڻ واري سال ۾ اختلاف آهي.

ڪن جو چوڻ آهي تہ هن بيبي سائڻ جي ولادت، نبوت کان اڳ ان وقت ٿي هئي، جڏهن قريش ڪعبة الله جي تعمير ۾ رڌل هئا. ان وقت امام الانبياء ﷺ جن جي عمر مبارڪ پنجٽيهہ ورهيہ هئي. جڏهن تہ ٻين جو چوڻ آهي تہ سيده فاطمة الزهراء رضہ نبوت جي پهرين سال ڄائي هئي، ان وقت پاڻ سڳورن ﷺ جي عمر مبارڪ جو ايڪيتاليهون سال شروع ٿي چڪو هو.

"الاذڪار نووي" جي شرح ۾ ابن عـلانُ ڄاڻايو آهي تہ هن بيبي سڳوري جي ڄمڻ بابت پهريون قول صحيح آهي. (١)

مٿين اختلاف سبب هي مونجهارو بہ پيدا ٿئي ٿو تہ ان وقت خاتون جنت رضہ جي عمر مبارڪ ڪيتري هئي، جنهن وقت سيدنا علي ڪرم الله وجهه سان لائون لڌائين؟ هڪ روايت موجب ان وقت سندن ڄمار اوڻيهہ سال هڪ مهينو ۽ تيرهن ڏينهن هئي. جڏهن تہ ٻي روايت ۾ ان وقت سندن ڄمار پندرهن سال پنج مهينا ۽ پندرهن ڏينهن ٻڌائي ويئي آهي.

حضرت اُمِّ ايْمَن رضہ جي وفات

* هن سال پاڻ ڪريم ﷺ جن جي دائي ۽ آزاد ڪيل ٻانهي حضرت اُمِّ اَيْمَن بَرَڪَہ حَبَشِيَّہ رضہ بہ وفات فرمائي. اهو واقعو سيد الانبياء ﷺ جن جي وصال کان پنج يا ڇهہ مهينا پوءِ پيش آيو. (٢)

---

(١) الاذڪار نووي "شرح ابن علان" ص ٦٢.

(٢) پيغمبر آخر الزمان ﷺ جن جي آيا ۽ دائي حضرت ام ايمن جنهن جو نالو تہ "برڪة بنت ثعلبہ بن عمرو بن حصن بن مالڪ بن سلمہ" ٻڌايو ويو آهي پر هيءَ پنهنجي ڪنيت جي حوالي سان ئي مشهور آهي. هوءَ نبي انور ﷺ جن جي بابي سائينءَ حضرت عبدالله جي ٻانهي هئي، جيڪا پاڻ سڳورن ﷺ کي ورثي ۾ ملي. سندس پهرين شادي "عبيد بن زيد سان ٿي، جتان ڪيس "ايمن" نالي پٽ ڄائو، جنهن ڪري ڪيس ام ايمن سڏيو ويندو آهي. عبيد جي وفات کانپوءِ سندس نڪاح حضرت زيد بن حارثہ رضہ سان ٿيو ۽ ان گهر مان ڪيس اسامہ بن زيد رضہ ڄائو.

صحابيات جي صف ۾ حضرت ام ايمن رضہ جو مقام گهڻو مٿانهون آهي. سرور عالم ﷺ جن جي ولادت کان وٺي وصال تائين ام ايمن رضہ کي سندن خدمت ڪرڻ جو شرف حاصل رهيو.

ننڍپڻ ۾ پاڻ سڳورا ﷺ جڏهن پنهنجي امڙ سائڻ حضرت "آمنہ" سان گڏ مديني کان مڪي موٽي رهيا هئا تہ رستي ۾ "ابواء" وٽ سيده "آمنہ" انتقال فرمايو ۽ پوءِ "ام ايمن" ئي پنهنجي سر امام الانبياء ﷺ جن کي موٽائي مڪي وٺي آئي. جنهن کانپوءِ پاڻ ڪريم ﷺ جن پنهنجي مهربان ڏاڏي حضرت عبدالمطلب وٽ رهيا يا شفيق چاچي حضرت ابوطالب وٽ، پر "ام ايمن" هر جاءِ تي سندن خدمت ۾ پيش پيش رهي. اهوئي سبب آهي جو سرور ڪائنات ﷺ جن هڪ موقعي تي فرمايو: "منهنجي امڙ کانپوءِ ام ايمن منهنجي امڙ آهي."

پاڻ ڪريمن ﷺ جي وصال کانپوءِ سمورا ڪبار صحابہ حضرت "ام ايمن" جي وڏي عزت ۽ توقير ڪندا هئا. سيد الڪونين ﷺ جي وصال جو "ام ايمن" کي سخت صدمو رسيو ۽ مرڻ گهڙي تائين ان غم ۾ سندس اکيون

حضرت اُمِّ اَيمَن رضہ شروعاتي دؤر ۾ ئي اسلام قبول ڪيو هو. هن پهريان "حبش" ڏانهن هجرت ڪئي ۽ پوءِ مديني ڏانهن هجرت جي سعادت حاصل ڪيائين. سندس مسلمان ٿيڻ جو ذڪر هن ڪتاب جي پهرين باب جي پهرين فصل ۾ بيان ڪيو ويو آهي.

حضرت عُڪَاشَہ رضہ بن مِحْصِن جي شهادت

* هن سال مشهور صحابي حضرت عُڪَاشَہ رضہ بن مُحصِن اَسَدِيءَ کي شهيد ڪيو ويو. (١)

جنگ يَمَامَہ جو واقعو (٢)

* هن سال حضرت ابوبڪر صديق رضہ پنهنجي خلافت ۾ هڪ لشڪر "جنگ يَمَامَہ" لاءِ اماڻيو جنهن جو اڳواڻ خَالِد رضہ بن وَلِيْد هو. الله تعاليٰ سندس هٿان پنهنجي لطف سان هن لشڪر کي سوڀ

آليون رهيون. جيڪڏهن ڪو شخص کيس سمجهائيندو هو تہ هوءَ جواب ۾ چوندي هئي تہ "مونکي خبر آهي تہ الله جي رسول ﷺ جن جو وصال ٿي چڪو آهي پر آءٌ ان لاءِ ٿي روئان تہ هن زمين تي وحيءَ جي نازل ٿيڻ جو سلسلو هميشہ لاءِ بند ٿي ويو."

حضرت "ام ايمن" جي وفات جون راوين طرفان مختلف تاريخون ٻڌايون ويون آهن پر صحيح روايت اها آهي تہ سندس وفات نبي انور ﷺ جن جي وصال کان پنج ڇهہ مهينا پوءِ ٿي آهي. والله اعلم بالصواب.

"صحيح مسلم" ڪتاب فضائل الصحابہ ج ٧ ص ١٤٥. الاستيعاب "ابن عبدالبر" ج ۴ ص ٢٥٧ ـ ٢٥٦، الاصابہ "ابن حجر" ج ۴ ص ۴٣۴ ـ ۴٢٢. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ۵ ص ٥٦٨ ـ ٥٦٧، سيرة مغلطائي ص ٢٦٦. حلية الاولياء "ابونعيم" ج ٢ ص ٦٨ ـ ٦٧، البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ١ ص ١١. العبر "ذهبي" ج ١ ص ١١. شذرات الذهب ابن العماد ج١ ص ٢٧.

(١) عڪاشہ بن محصن اسدي هڪ جليل القدر صحابي آهي، جنهن مڪي ۾ اسلام قبول ڪيو. مديني ڏانهن هجرت ڪيائين بدر، احد، خندق ۽ ٻين غزوات ۾ پاڻ ڪريمن ﷺ سان گڏجي بهرو ورتائين.

رسول خدا ﷺ جن سندس باري ۾ فرمايو تہ هو "بنا حساب جي جنت ۾ ويندو." سندس شهادت بابت ٻہ روايتون مشهور آهن. هڪ روايت مطابق کيس پاڻ ڪريمن ﷺ هڪ "سريہ" سان بنو خزيمہ وارن ڏانهن اماڻيو هو. جتي هو طليحہ بن خويلد اسديءَ هٿان شهيد ٿيو. ٻي روايت مطابق هو حضرت ابوبڪر صديق رضہ جي خلافت دوران "ردہ" واري واقعي ۾ خويلد اسديءَ هٿان شهيد ٿيو. والله اعلم.

الطبقات الڪبريٰ "ابن سعد" ج ٣ ص ٦٨ ـ ٦٧. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ۴ ص ٢، الاستيعاب "ابن عبدالبر" ج ٣ ص البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٦ ص ٣۴٣، "العبر" "ذهبي" ج ١ ص ١١. شذرات الذهب ابن العماد ج ١ ص ٢٧.

(١) "يمامہ" عربي زبان ۾ ڪيري کي ٻہ چئبو آهي تہ ڪبوتر جهڙي هڪ ٻئي پکيءَ کي ٻہ، جيڪو خشڪيءَ تي رهندو آهي. هن پکيءَ کي ڪيري ۽ قمريءَ وانگر ڳلي ۾ خوبصورت ڳاني ٻہ ٿيندي آهي.

"يمامہ" يمن جو هڪ خوبصورت ۽ سرسبز شهر هو، جتي قسمين قسمين وڻ ۽ کجين جا عاليشان باغ هوندا هئا. جنهن ڪري هتي پکي پرندا ٻہ جام رهندا هئا. جيڪي انهن وڻن ۽ ميون مان پنهنجو رزق حاصل ڪندا هئا. انهن پکين ۾ "يمامہ" جو تعداد سڀني کان وڌيڪ هوندو هو، جنهن ڪري هن شهر تي اهو نالو پئجي ويو.

هڪ ٻي روايت ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ هتي هڪ نهايت حسين ۽ جميل ڇوڪري رهندي هئي، جنهن جو نالو "زرقاء اليمامہ" هو. سندس اکيون ايتريون تہ سهڻيون ۽ پرڪشش هيون جو ان دور جا ماڻهو انهن اکين جو مثال ڏيندا هئا. نسلي لحاظ کان هن ڇوڪريءَ جو تعلق ارم بن سام بن نوح جي نسل سان هو. جڏهن تہ سندس پيءُ جو نالو "مره" هو. ان ڇوڪريءَ جي اکين جي شهرت ايتريقدر ته ويئي جو هن شهر تي ئي اهو نالو پئجي ويو. والله اعلم.

معجم البلدان "ياقوت حموي" ج ۵ ص ۴۴١، تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ٢٢٠.

عطا فرمائي. (١)

اَسْوَدْ عَنْسِيّءَ جو قتل

* هن سال صفر جي مهيني ۾ نبوت جي ڪوڙي دعويدار اَسْوَدْ عَنْسِيّءَ ڪي قتل ڪيو ويو. جنهن جو ذڪر مٿي سن ڏهين هجريءَ جي واقعات ۾ گذري چڪو آهي. "اَسْوَدْ" يمن جي مشهور شهر "صَنْعَاء" ۾ رهندو هو، جنهن کي هڪ مشهور صحابي حضرت فَيْرُوْز ديلميءَ هٿان قتل ٿيو. جنهن ڪي سرور ڪائنات ﷺ جن هن مهم تي موڪليو هو.

حضرت فَيْرُوْز نهايت خفيه نموني "صَنْعَاء" پهتو ۽ هڪ رات "اَسْوَدْ" جي گهر ڪي پويان پٽ ۾ ڪاٽ هٽي اندر داخل ٿيو ۽ ڪيس قتل ڪيائين. جڏهن ته ان وقت گهر جي ٻاهران هڪ هزار سپاهي پهري تي بيٺل هئا.

اسود جي قتل متعلق خبر "فَيْرُوْز" هڪ قاصد هٿان پاڻ ڪريمن ﷺ جي خدمت ۾ موڪلي. هونئن ته قاصد جي مديني پهچڻ کان اڳ ئي مني مرسل ﷺ جن جو وصال ٿي چڪو هو پر سندن وصال کان اڳ پهر پهريان ئي اها خبر وحيءَ ذريعي خدا تعاليٰ پنهنجي پياري پيغمبر ﷺ جن تائين پهچائي ڇڏي هئي، ۽ انهن اها خبر پنهنجي صحابي سڳورن کي ٻڌائيندي فرمايو هو: "اڄ رات اسود عنسي قتل ٿي ويو آهي. ڪيس هڪ اهڙي مبارڪ شخص قتل ڪيو آهي، جنهن جو تعلق هڪ مبارڪ گهراڻي سان آهي." (٢)

صحابين سوال ڪيو: "اهو ڪير آهي؟"

پاڻ ڪريمن ﷺ فرمايو: "فَيْرُوْز ديلمي"

۽ وري فرمايائون: "ڪامياب ٿيو فَيْرُوْز" (٣)

علامه گازرونيءَ پنهنجي سيرة جي ڪتاب ۾ ڄاڻايو آهي ته "اسود جي ظاهر ٿيڻ کان سندس

---

(١) جنگ يمامه جي سال ۾ راوين جو اختلاف آهي. ابن حناط، ابن جزير ۽ ٻيا ڪيترا مؤرخ هن جنگ جو سال يارهين هجري ٻڌائين ٿا. جڏهن ته واقدي ۽ ان جا ٻيا ساٿي هن جنگ جو سال ٻارهين هجري بيان ڪن ٿا. جنهن بابت حافظ ابن ڪثير جو قول آهي ته " هن لڙائيءَ جي تياري سن يارهين هجريءَ دوران شروع ٿي ۽ لڙائي سن ٻارهين هجريءَ ڌاري پوري ٿي هوندي." والله اعلم. البدايه والنهايه "ابن ڪثير" ج ٦ ص ٣٣٠.

(٢) فيروز ديلميءَ جي گهراڻي کي مبارڪ گهراڻو انڪري سڏيو ويو جو ابونعيم ۽ ابن منده جي روايت آهي ته هو نجاشيءَ جو ڀاڻيجو هو، هن جي هٿان اسود عنسي قتل ٿيو.

(٣) تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ١٥٧ - ١٥٦. اسد الغابه "ابن الاثير" ج ۴ ص ١٨٦. فتح الباري "ابن حجر" ج ٨ ص ۴٢٧. الاستيعاب "ابن عبدالبر" ج ٣ ص ٣٣٠ - ٣٢٩.

قتل تائين عرصو اٽڪل چار مهينا ٿيندو."

مُسَيْلِمَ ڪَذَّاب جو قتل ۽ جنگ يمامہ جا ڪجھ واقعات (١)

* هن سال "جنگ يمامہ" ۾ مشرڪن منجهان مشهور ڪذاب ۽ دجال "مُسَيْلِمَ" بہ مارجي ويو، جنهن نبي اڪرم ﷺ جن جي زندگيءَ ۾ نبوت جي ڪوڙي دعويٰ ڪئي هئي، ڪيس وحشي بن حرب

---

(١) نبي اڪرم ﷺ جن جي وصال ڪانپوءِ اسلام جا مخالف ۽ منافق خدا جي سچي دين خلاف وري نئين سر سازشن ۾ مشغول ٿي ويا. ان سلسلي ۾ هڪ طرف زڪواة جا انڪاري هئا تہ ٻئي طرف وري ارتداد جو فتنو. ان ڪانسواءِ نبوت جا ڪوڙا دعويدار بہ ڪمر ڪشي ميدان ۾ لهي آيا. ڏهہ لک چورس ميلن ڪان بہ مٿي علائقي تي اسلامي سلطنت قائم ٿي چڪي هئي، انهن ڏکين ۽ اڻانگن رستن کي پار ڪري، انهن علائقن تائين پهچڻ ۽ اتي آباد مختلف قبيلن سان منهن ڏيڻ ڪو معمولي مسئلو نہ هو. جڏهن تہ مسلمانن وٽ وسائل جي بہ بيحد ڪمي هئي پر ڪين دين جي حقانيت ۽ الله جي تائيد ۽ نصرت جو پورو پورو يقين هو. مسلمانن حضرت ابوبڪر صديق رضہ جي قيادت ۾ جنهن عزيمت ۽ استقامت، جرئت ۽ بصيرت، فهم ۽ فراست، تدبر ۽ تحمل سان انهن سمورين سازشن جو مقابلو ڪيو، ان خدا جي سچي دين کي هڪ دفعو وري سرخرو ڪري ڏيکاريو.

"يَمَامَہ" جي جنگ بہ ان سلسلي جي ئي هڪ ڪڙي هئي، جيڪا مديني جي ڏکڻ اوڀر ۾ بنو بڪر قبيلي جي هڪ انتهائي طاقتور شاخ بنو حنيفہ خلاف لڙي ويئي، جنهن جي اڳواڻي "مُسَيْلِمَ ڪَذَّاب" ڪئي هئي. جڏهن تہ اسلامي لشڪر جو اڳواڻ حضرت خالد رضہ بن وليد هو.

مُسَيْلِمَ ڪَذَّاب سان گڏ سندس قبيلي جا چاليهہ هزار جنگي جوان هئا. ان ڪانسواءِ يربوع قبيلي جي هڪ خوبصورت ۽ ذهين عورت سجاح بہ (جيڪا پڻ نبوت جي ڪوڙي دعويدار هئي) ان وقت جڏهن "مُسَيْلِمَ" سان شادي ڪئي تڏهن اها بہ پنهنجي سموري راڄ ڀاڳ سوڌي اچي ساڻس ملي. ان ڪانسواءِ ايراني ۽ بازنطيني سلطنت جا سمورا سازشي ٽولا بہ مُسَيْلِمَ جي ئي پٺيان هئا. ان ڪري هو هاڻي اسلام لاءِ وڏي ۾ وڏو خطرو بڻجي چڪو هو. اهوئي سبب هو جو حضرت ابوبڪر صديق رضہ سندس مقابلي جو پڪو پهہ ڪيو. ان مقصد لاءِ اسلامي لشڪر مديني کان يمن جو رخ رکيو. "يمامہ" ويجهو "عقرباءِ" جي ميدان ۾ مسلمانن جو لشڪر "مُسَيْلِمَ" جي لشڪر سان دوبدو ٿيو. ان وقت ائين پئي محسوس ٿيو تہ اسلام جي مستقبل جو مدار هن جنگ جي نتيجي تي آهي. جنهن ڪري چئني طرفن کان دشمن جون اکيون هن جنگ ۾ کتل هيون. مسلمانن نهايت عزم ۽ استقلال سان پاڻ کان وڌيڪ ۽ طاقتور لشڪر جو مقابلو ڪيو. هن موقعي تي خالد بن وليد، زيد بن خطاب، سائب بن مظعون ۽ دين جي جذبي سان سرشار ٻين صحابين دشمن جي صفن ۾ ٽاڪوڙو وجهي ڇڏيو ۽ جنگ جو ميدان لاشن سان ڀري ڇڏيائون. هاڻي دشمن جي همت جواب ڏيئي چڪي هئي ۽ اهي پنهنجي بچاءَ جون تدبيرون ڳولي رهيا هئا. ميدان جنگ جي ويجهو سندن هڪ وڏو باغ هو، جنهن جي چوڌاري هڪ مضبوط ڪوٽ نڪتل هو. "مُسَيْلِمَ" پنهنجي بچيل لشڪر سميت ان باغ ۾ داخل ٿي ڪوٽ جو دروازو اندران بند ڪرائي ڇڏيو. هاڻي هو ڪا نئين حڪمت عملي سوچي رهيا هئا تہ ايتري ۾ شهادت جي جذبي سان سرشار هڪ صحابي سڳوري جنهن جو نالو "براءِ بن مالڪ" هو، پنهنجي ماڻهن کي چيو تہ "مون کي ڪوٽ جي

نالي ساڳي شخص قتل ڪيو، جنهن جي هٿان سرور عالم ﷺ جن جو چاچو سائين حضرت حمزه شهيد ٿيو هو. مرڻ وقت مسيلمہ جي عمر هڪ سؤ پنجاهہ ورهيہ هئي.

* هن سال جنگ "يَمَامَہ" ۾ صحابين جي ستن منجهان حضرت زَيْد رضہ بن خطاب شهيد ٿي ويو، جيڪو حضرت عُمَر بن خطاب رضہ جو ڀاءُ هو. هو حضرت عمر رضہ کان عمر ۾ وڏو هو تہ ڪانئس اسلام بہ اڳ قبول ڪيو هئائين.

* هن سال ان ساڳيءَ جنگ ۾ صحابي سڳورن مان حضرت ثَابِت رضہ بِن قَيْس بن شَمَّاس اَنْصَارِيءَ ۽ حضرت عباد رضہ بن بشر انصاري خزرجي بہ شهيد ٿيا. حضرت ثَابِت رضہ بن قيس اَنْصَارن جو خطيب هو.

* هن سال "جنگ يَمَامَہ" دوران مُسَيْلِمَہ جي لشڪر مان ويهہ هزار مشرڪ قتل ٿي ويا، جڏهن تہ خالد رضہ بن وليد جي لشڪر منجهان ٻارهن سؤ صحابين شهادت ماڻي. جن منجهان ڪجهہ صحابين جا نالا مٿي ٻڌايا ويا آهن ۽ ڪجهہ هيٺ ڏجن ٿا.

اَبُوحُذَيْفَہ بِن عُتْبَہ، "سَالِم" سندس آزاد ڪيل غلام، شُجَاع بِن وَهْب، عَبْدُالله بِن سَهْل، مَالِڪ بن عَمْرو، طُفَيْل بِن عَمْرو دَوْسِي، يَزِيْد بن قَيْس، عَامِر بن ڪَبِيْر، عبدالله بِن مَخْرَمہ، سَائِب بِن عُثْمَان بن مَظْعُوْن مَعْن بِن عَدِيّ، ۽ اَبُودُجَانَہ سِمَاڪ بن خَرِشَہ وغيرهم رضي الله تعاليٰ عنهم.

ٻت تائين ڀڄايو." ٻين صحابي سڳورن سندس حڪم جي تعميل ڪئي، هن ٻت جي مٿان چڙهي هيٺ ٽپو ڏنو ۽ ٻهريدار کان چابي کسي ڪوٽ جو دروازو کوليائين.

دروازي کلڻ جي دير هئي، اسلامي لشڪر خدائي قهر بڻجي ڪافرن تي ٽٽو. هن موقعي تي دشمن طرفان بہ پوري قوت سان مقابلو ڪيو ويو. نهايت چٽي ويڙهہ هلي. جنهن ۾ مُسَيْلِمَہ مارجي ويو. سندن مال ۽ ملڪيت مسلمانن کي غنيمت ۾ مليو ۽ سندن ٻارن ۽ عورتن کي غلام بڻائي مديني آندو ويو. جنهن باغ ۾ مُسَيْلِمَہ ۽ سندس مشرڪ سائين کي ماريو ويو، ان کي تاريخ ۾ حديقة الموت (موت جو باغ) جي نالي سان ياد ڪيو ويندو آهي. "مُسَيْلِمَہ" جي هن شڪست ٻين ڪافرن جي ارادن کي بہ پست ڪري ڇڏيو. مشرڪن ۽ منافقن کي هاڻي يقين ٿي ويو تہ اسلام هن زمين تي هميشہ قائم دائم رهندو، انڪري هو وري نئين جذبي سان اسلام جي دائري ۾ داخل ٿيڻ لاءِ سوچڻ لڳا.

"بنو حنفيہ" وارن جا جيڪي قيدي، مسلمان مديني وٺي آيا، انهن ۾ "خولہ بنت جعفر" نالي هڪ خاتون بہ هئي، جيڪا سيدنا علي رضہ سائينءَ جي حصي ۾ آئي. حضرت عليءَ رضہ کيس مسلمان ڪرڻ کانپوءِ ساڻس نڪاح ڪيو ۽ حضرت محمد بن حنفيہ هن بيبي سڳوريءَ جي پيٽان ڄائو. جنهن کي امام حسين سائينءَ جي شهادت کانپوءِ آل عليءَ جو وارث سمجهيو ويندو هو.

سيرة ابن حبان ٤٢٦ - ٤٤٣. تاريخ طبري ج ٢ ص ٥١٩ - ٥٠٤. البدايہ والنهايہ "ابن ڪثير" ج ٦ ص ٣٤٦ - ٣٤٥. تاريخ يعقوبي ج ٢ ص ١٣٠. تاريخ الخميس "ديار بڪري" ج ٢ ص ٢٢٠.

حضرت عَبْدُاللهُ بن ابوبكر رضہ جي وفات

* هن سال شوال مهيني ۾ حضرت عبدالله بن ابوبكر صديق رضہ گذاري ويو. (١)

حضرت اَبُواْلعَاص رضہ جي وفات

* هن سال ذوالحج جي مهيني ۾ نبي كريم ﷺ جن جو نياڻو حضرت اَبُواْلعَاصِ بِن رَبِيْع گذاري ويو، جنهن جو نكاح رسول اكرم ﷺ جن جي نياڻي سيده زينب رضہ سان ٿيل هو. (٢)

---

(١) حضرت عبدالله بن ابوبكر رضہ كي "غزوه طائف" ۾ وڙهندي ابومحجن ثقفيءَ هڪ تير هنيو هو. جنهن جو ڦٽ ڇٽي نہ سگهيو ۽ اهوئي سندس موت جو كارڻ بڻيو.

سيرة ابن حبان ص ٤٣٥، البدايہ والنهايہ "ابن كثير" ج ٦ ص ٣٤٣. الاستيعاب "ابن عبدالبر" ج ٣ ص ١١. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٣ ص ١٩٩.

(٢) پاڻ كريمن ﷺ جو نياڻو حضرت "ابوالعاص بن ربيع عبشمي" سيده خديجة الكبريٰ جو ڀاڻيجو هو. سندس ماءُ جو نالو هاله بنت خويلد يا وري كن راوين طرفان هند بنت خويلد بہ ٻڌايو ويو آهي، ان لحاظ سان هو نبي كريم ﷺ جن جي اهڙي اولاد جو ماسات ٿيو جيكي ام المؤمنين سيده خديجة الكبريٰ مان هئا.

سندس نالي ۾ بہ راوين جو گهڻو اختلاف آهي، انكري كيترائي نالا ڏانهس منسوب آهن، جيئن تہ لغيط، هشيم، مهشم ۽ "لقيط" وغيره. جنهن مان اكثريت جو اتفاق "لقيط" تي آهي. ابوالعاص جو نكاح پاڻ كريمن ﷺ جي وڏي نياڻي سيده زينب رضہ ساں شروعاتي دور ۾ ٿي چكو هو پر رخصتي نہ ٿي هئي، ڇو جو "ابوالعاص" گهڻي وقت تائين دين كان دور رهيو.

سن اٺين هجريءَ جي ابتداء ۾ مكي جي فتح كان اڳ ابوالعاص اسلام قبول كيو، جنهن كانپوءِ سرور كائنات ﷺ جن پنهنجي نياڻيءَ جي رخصتي كئي. كجهہ راوين جو چوڻ آهي تہ هن موقعي تي سندن نكاح ٻيهر پڙهيو ويو جڏهن تہ كن جو خيال آهي تہ ان پهرين نكاح كي ئي برقرار ركندي سيده زينب رضہ كي رخصت كيو ويو ۽ اها رخصتي اٽكل ڇهن ورهين كانپوءِ ٿي هئي.

هڪ روايت ۾ اٺين بہ ٻڌايو ويو آهي تہ حضرت زينب رضہ جي رخصتي بہ شاديءَ كان سنت ئي پوءِ ٿي هئي پر "حديبيہ" واري موقعي تي جڏهن ايمان وارين عورتن جي كافرن سان نكاح كي حرام قرار ڏنو ويو. تڏهن نبي انور ﷺ جن پنهنجي نياڻيءَ كي واپس پنهنجي گهر گهرائي ورتو، ۽ پوءِ بہ ورهيہ سيده زينب رضہ پنهنجي گهرواري كان الڳ رهي. ان روايت تي اكثر مؤرخن كي اتفاق نہ آهي ۽ اهي پهرين روايت كي ئي صحيح سمجهن ٿا.

شاديءَ كانپوءِ سيده زينب رضہ كي بہ ٻار ڄاوا، جن مان پٽ جو نالو "علي" ۽ نياڻيءَ جو نالو "امامہ" ٻڌايو ويو آهي. علي بن ابوالعاص تہ ٻارهن ورهين جي ڄمار ۾ ئي گذاري ويو. باقي سيده امامہ جو نكاح سندس ماسي حضرت فاطمة الزهراء جي وفات كانپوءِ حضرت عليءَ رضہ سان ٿيو هو.

البدايہ والنهايہ "ابن كثير" ج ٦ ص ٣٥٩ - ٣٥٨. الاستيعاب "ابن عبدالبر" ج ٤ ص ٢٦٦ - ٢٦٤. الاصابہ "ابن حجر" ج ٤ ص ١٢٣ - ١٢١. اسد الغابہ "ابن الاثير" ج ٥ ص ٢٣٨ - ٢٣٦.

ان سان گڏ اسان جو هي ڪم پنهنجي پڄاڻيءَ کي پهتو. اڄ صفر مهيني جي چوٿين تاريخ سن ١١٦٨ هه ڏاري اربع جي رات خير و خوبيءَ سان الله تعاليٰ هن مسودي کي مڪمل فرمايو.

وَالْحَمْدُ لِلهِ سُبْحَانَهٗ وَتَعَالىٰ عَلَى التَّمَامِ وَالصَّلٰوةُ وَالسَّلامُ عَلٰى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ سَيِّدِنَا الْاِمَامِ وَعَلٰىٓ اٰلِهٖ وَصَحْبِهٖ الْبَرَرَةِ الْكِرَامِ رَضِىَ اللهُ تَعَالىٰ عَنْهم وَرَضُوْ عَنْهُ اِلىٰ يَوْمِ الْقِيٰمَةِ.

وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللهِ، الْعَلِيِّ الْعَظِيْمِ

وَصَلَّى اللهُ عَلٰى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَّاٰلِهٖ وَصَحْبِهٖ وَسَلِّمْ.

اڄ صفر مهيني جي ٢٦ تاريخ سن ١٤١٨ ڏاري اربع جي رات ٻارهن لڳي پنجويهن منٽن تي، هي ترجمو مڪمل ٿيو. الحمد لله رب العالمين والصلواة والسلام علىٰ سيد المرسلين وعلىٰ وٰاله وصحبه اجمعين. آمين. ناچيز اسرار احمد علوي.

اَلسَّلَامُ عَلَيْكَ اَيُّهَا النَّبِيُّ وَرَحْمَةُ اللهِ وَبَرَكَاتُهٗ، اَلسَّلَامُ عَلَيْنَا وَعَلٰى عِبَادِاللهِ الصَّالِحِيْنَ.

پورو ٿيو

مصادر و مراجع

1.	القرآن الحکیم		
2.	اتحاف الاکابر	محمد هاشم ٹتوي	قلمي
3.	احکام القرآن	جصاص	بیروت
4.	اخبار الطوال	دینوري	دارالکتب العلمیة بیروت ٢٠٠١
5.	اخبار مدینة الرسول	ابن النجار	مکتبة الثقافة مکة
6.	اخبار مکة	ازرقي	دارالثقافة مکة ٢٠٠١
7.	اخبار مکة	فاکهي	بیروت مطبعة النهضة الحدیثه مکه
8.	الاذکار	امام نووي	دار ابن کثیر بیروت ١٩٩٢
9.	ارشاد الساري	قسطلاني	بیروت
10.	ازواج النبي ﷺ	شامي	دار ابن کثیر بیروت ١٩٩٢
11.	ازواج النبي ﷺ و اولاده	ابو عبیدة	دار مکتبة التربیة بیروت ١٩٩٠
12.	الاستیعاب	ابن عبدالبر	علي هامش الاصابة دار احیاء التراث الاسلامي ١٣٢٨هـ
13.	الاستیعاب	ابن عبدالبر	دارالکتب العلمیة بیروت ١٩٩٥
14.	اسد الغابة	ابن الاثیر	دار احیاء التراث العربي بیروت ١٩٩٦
15.	الاشارة	مغلطائي	الدار الشامیة بیروت ١٩٩٦
16.	الاشارة	ذهبي	دار ابن الاثیر بیروت ١٩٩١
17.	الاصابة	ابن حجر	دار احیاء التراث اسلامي بیروت ١٣٢٨هـ
18.	الاعلام	زرکلي	دارالعلم للملایین بیروت ١٩٨٦
19.	آکام المرجان	ابو عبدالله شبلي	نور محمد کارخانہ تجارت کراچي
20.	الاکتفاء	کلاعي	عالم الکتب بیروت ١٩٩٧
21.	امتاع الاسماع	مقریزي	دارالکتب العلمیة بیروت ١٩٩٩
22.	امعان النظر	محمد اکرم نصرپوري	اداره ابو سعید غلام مصطفیٰ قاسمي
23.	الانساب	سمعاني	دارالفکر بیروت ١٩٩٨
24.	انساب الاشراف	بلاذري	دارالفکر بیروت ١٩٩٦
25.	البحر الرائق	ابن نجیم	مکتبه رشیدیہ کوئٹہ
26.	بحر العلوم	سمرقندي	مکتبة دارالباز بیروت ١٩٩٣
27.	البدایة والنهایة	ابن کثیر	دارالکتب العلمیة بیروت
28.	بذل القوة	مرتب: امیر احمد عباسي	لجنة احیاء الادب السندي ١٩٦٦

.29 بلوغ المرام	ابن حجر	دار ابن الجوزي ۱۹۹٦
.30 بهجة المحافل	عامري	دارالكتب العلمية بيروت ۱۹۹٦
.31 بهجة النفوس والاسرار	مرجاني	مكتبة نزار مصطفي الباز مكة ۱۹۸۸
.32 تاج العروس	زبيدي	بيروت
.33 التاج المكلل	صديق حسن خان	مكتبة دارالسلام رياض ۱۹۹۵
.34 تاريخ ابي الفداء	ابن ايوب	دارالكتب العليمة بيروت ۱۹۹۷
.35 التاريخ	ابن الوردي	دارالكتب العليمة بيروت ۱۹۹٦
.36 تاريخ الاسلام	ذهبي	بيروت
.37 تاريخ الامم والملوك	طبزي	موسسة الاعلمي
.38 تاريخ الخلفاء	سيوطي	نور محمد كارخانہ تجارت كراچي
.39 تاريخ الخميس	ديار بكري	موسسة شعبان بيروت
.40 التاريخ الكبير	امام بخاري	دار الباز مكة المكرمة
.41 التاريخ القويم	محمد طاهر كردي	دارالفكر بيروت ۲۰۰۰
.42 تاريخ مدينة	ابن شبه	منشورات دارالفكر قم ۱۴۱۰هـ
.43 تاريخ مدينة المنورة	الياس عبدالغني	....
.44 تاريخ معالم مدينة	احمد ياسين خياروي	بيروت
.45 تاريخ يعقوبي	يعقوبي بغدادي	دارالكتب العلمية بيروت ۱۹۹۹
.46 التحفة اللطيفة	سخاوي	دارالكتب العلمية بيروت ۱۹۹۳
.47 تذكرة الحفاظ	ذهبي	دارالكتب العلمية بيروت
.48 تركة النبي ﷺ	حماد بن اسحاق	بيروت ۱۹۸۴ مصر
.49 جامع البيان	طبري	دارالمعرفة بيروت ۱۹۸۷
.50 تفسير القرآن العظيم	ابن كثير	دارالقلم بيروت
.51 تلقيح فهوم اهل الاثر	ابن الجوزي	اداره احياءِ السنة گوجرانوالا
.52 التمهيد	عبيدالله سنذي	لجنة احياءُ الادب السندي
.53 تهذيب التهذيب	ابن حجر	دارالكتب العلمية بيروت ۱۹۹۴
.54 الجامع لاحكام القرآن	قرطبي	انتشارات ناصر خسرو ايران ۱۹۷٦
.55 الجامع الصحيح	امام بخاري	دارالمعرفة بيروت
.56 الجامع الصحيح	امام مسلم	دارالفكر بيروت
.57 جمهرة انساب العرب	ابن حزم	دار الكتب العربية بيروت
.58 جوامع السيرة	ابن حزم	اداره احياءُ السنة گوجرانوالا
.59 حجة النبي ﷺ	احمد عبدالغفور عطار	وزارة الحج والاوقاف سعودي عرب

60.	حجة الوداع	ابن حزم	دارالكتب العلمية بيروت ٢٠٠١
61.	حدائق الانوار	بحرق حضرمي	دار الحاوي بيروت ١٩٩٨
62.	حسن المحاضرة	سيوطي	دارالكتب العلمية ١٩٩٧
63.	الحطة	صديق حسن قنوجي	دارالكتب العلمية ١٩٨٥
64.	حلية الاولياء	ابو نعيم	دارالكتب العلمية ١٩٨٨
65.	خاتم النبيين ﷺ	ابو زهرة	دارالتراث بيروت
66.	الخصائص الكبرى	سيوطي	دارالكتب العلمية بيروت ١٩٨٥
67.	خصائص امير المؤمنين علي بن ابي طالب رضـ	امام نسائي	مجمع احياء الثقافة الاسلامية ١٤١٩هـ
68.	خلاصة السير	محب طبري	بيروت مكتبه نزار مصطفي الباز ١٩٩٧
69.	دائرة المعارف	فريد وجدي	بيروت
70.	دائرة المعارف	بطرس بستاني	بيروت
71.	دراسات اللبيب	مخدوم محمد معين	لجنة احياء الادب السندي
72.	الدرة الثمينة	ابن النجار	دارالمدينة المنورة ١٩٩٦
73.	الدر الثمين	شنقيطي	دارالقبلة للثقافة الاسلامية جدة ١٩٩٠
74.	الدرر	ابن عبدالبر	دار المعارف بيروت
75.	الدرر الكامنة	ابن حجر	دار احياء التراث العربي بيروت
76.	دلائل النبوة	بيهقي	دار الكتب العلمية بيروت ١٩٨٨
77.	دلائل النبوة	سعيد بن عبدالقادر	دارالخراز جدة ١٩٩٧
78.	دلائل النبوة	ابو نعيم اصبهاني	دارالنفائس بيروت
79.	ذب الذبابات	مخدوم عبداللطيف ٹتوي	....
80.	الرحيق المختوم	صفي الرحمن مباركپوري	دارالسلام رياض ١٩٩٣
81.	الرسالة المستطرفة	جعفر كتاني	دارالبشائر الاسلامية ١٩٩٣
82.	روضة الانف	سهيلي	دارالفكر بيروت ١٩٨٩
83.	الرياض المستطابة	عامري	مؤسسة المعارفة بيروت ١٩٨٨
84.	المسالك والممالك	ابن خردازبة	قاهره
85.	الرياض النضرة	محب طبري	دارالكتب العلمية بيروت
86.	زاد المعاد	ابن القيم	مؤسسة الرسالة بيروت ١٩٩٢
87.	زبدة الاعمال	اسفرائيني مكي	مكتبة نزار مصطفي الباز مكة ١٩٩٧
88.	سبل الهدي والرشاد	شامي	دارالكتب العلمية بيروت ١٩٩٣
89.	السرايا والبعوث النبوية	ابو مايلء عمري	دار ابن الجوزي ١٩٩٦

90. سلک الدرر	علامہ مرادي	دار الكتب العلمية بيروت ۱۹۹۷
91. سنن ابن ماجہ	ابن ماجہ	.... بيروت
92. سنن ابي داؤد	ابو دائود	.... بيروت
93. سنن ترمذي	ترمذي	.... بيروت
94. سيرة ابن اسحاق	ابن اسحاق	دارالخاني رياض
95. سنن دارمي	دارمي	دارالكتب العلمية بيروت ۱۹۹٦
96. سنن الكبري	بيهقي	....
97. الوفا باحوال المصطفي ﷺ	ابن الجوزي	دارالكتب الحديثة مصر
98. سنن نسائي	نسائي	دار احياءِ التراث العربي بيروت
99. سير اعلام النبلاء	ذهبي	دارالفكر بيروت ۱۹۹۷
100. سيرة ابن حبان	ابن حبان	بيروت
101. السيرة الحلبية	حلبي	دار احياءِ التراث بيروت
102. سيرة سيد الانام ﷺ	سيد جعفر مصطفي	المكتبة المكية المكة المكرمة ۲۰۰۱
103. السيرة النبوية ﷺ	ابن هشام	مطبعة مصطفي البابي الحلبي مصر ۱۹۳٦
104. السيرة النبوية ﷺ	ابن كثير	دار احياءِ التراث العربي بيروت
105. السيرة النبوية ﷺ	دمياطي	دارالصابوني حلب ۱۹۹٦
106. السيرة النبوية ﷺ	ذهبي	دارالكتب العلمية بيروت
107. السيرة النبوية ﷺ	محمد بن محمد ابو شهبة	دارالعلم دمشق ۱۹۹۹
108. السيرة النبوية ﷺ	ابن فضل الله عمري	عالم الكتب بيروت ۱۹۹۷
109. السيرة النبوية ﷺ	ذهبي	دارالكتب العلمية بيروت ۱۹۸۸
110. الشجرة النبوية ﷺ	ابن المبرد	دار ابن كثير دمشق ـ بيروت ۱۹۹۵
111. شذرات الذهب	ابن العماد حنبلي	دارالكتب العلمية بيروت ۱۹۸۸
112. شرح زرقاني علي مؤطا مالك	زرقاني	دارالمعرفة بيروت ۱۹۷۳
113. شرح علي المواهب	زرقاني	بيروت
114. شرح مسلم	امام نووي	بيروت
115. العواصم من القواصم	ابن العربي	مصر
116. الشفاء	قاضي عياض	دارالكتب العلمية بيروت
117. شفاء الغرام	علامہ فاسي	مكتبة نزار مصطفي الباز مكة ۱۹۹٦
118. شمائل الرسول ﷺ	ابن كثير	دارالقبلة للثقافة الاسلامية جدة ۱۹۸۸
119. صبح الاعشي	قلقشندي	دارالكتب قاهره مصر
120. صحيح ابن خزيمة	ابن خزيمة	بيروت

.121	صفة الصفوة	ابن الجوزي	دارالمعرفة بيروت ١٩٨٥
.122	الطبقات الكبرىٰ	ابن سعد	دارالكتب العلمية بيروت ١٩٩٠
.123	طرح التثريب شرح التقريب	ولي عراقي	مؤسسة التاريخ العربي بيروت ١٩٩٢
.124	العبر	ذهبي	مكتبه دارالسلام رياض ١٩٩٢
.125	العقد الثمين	علامہ فاسي	دارالكتب العلمية بيروت ١٩٩٨
.126	عمدة القاري	عيني	دار احياء التراث العربي بيروت
.127	عيون الاثر	ابن سيد الناس	مكتبة دارالتراث مدينہ ١٩٩٢
.128	فتح الباري	ابن حجر	احياءُ التراث العربي بيروت ١٩٨٨
.129	فتوح البلدان	بلاذري	بيروت
.130	الفصول	ابن كثير	دار ابن كثير دمشق ـ بيروت ١٩٩٦
.131	الفوائد البهية	عبدالحي اللكنوي	قديمي كتب خانہ كراچي
.132	قادة النبي ﷺ	محمود شيت خطاب	دارالقلم دمشق ١٩٩٥
.133	الفهرست	ابن النديم	دارالمعرفة بيروت ١٩٩٧
.134	قطب الارشاد	شاہ فقير الله علوي	كوئٹہ
.135	القول البديع	سخاوي	مكتبة العلمية بيروت ١٩٦٣
.136	فهرست	اشبيلي	دارالكتب العلمية ١٩٩٨
.137	الكامل في التاريخ	ابن الاثير	دار صادر بيروت ١٩٦٥
.138	كتاب الخراج	ابو يوسف	....
.139	كتاب السير	ابو اسحاق فزاري	مؤسسة الرسالة بيروت ١٩٨٧
.140	كشاف	زمخشري	....
.141	كشف الرين	محمد هاشم ٹھٹوي	جامعة دارالفيوض اسلاميہ كنده كوت ـ ١٤٢٣هـ
.142	كنز العمال	علي متقي هندي	بيروت
.143	كشف الظنون	حاجي خليفة	دار احياءِ التراث بيروت
.144	لسان العرب	ابن منظور	دار احياءِ التراث العربي بيروت ١٩٨٨
.145	لاروس	ڈاكٹر خليل الجر	پيرس ١٩٧٣
.146	لقط المرجان في احكام الجان	سيوطي	مكتبة القرآن القاهرة
.147	اللؤلؤ المكنون	محمد هاشم ٹھٹوي (مقدمو عبدالقيوم سنڌي)	مكتبة الجامعة البنوريه كراتشي ١٩٩٩
.148	مجمع الزوائد	هيثمي	بيروت
.149	المحبر	ابن حبيب	دار نشر الكتب الاسلامية لاهور

.150	مرآة الجنان	يافعي	دارالكتب العلمية بيروت ۱۹۹۷
.151	مروج الذهب	مسعودي	قم ايران
.152	المستدرك	حاكم	....
.153	مسند احمد بن حنبل	ابن حنبل	دارالفكر بيروت
.154	المصنف	عبدالرزاق	....
.155	المعارف	ابن قتيبة	....
.156	معجم البلدان	ياقوت حموي	دار احياء التراث العربي بيروت ۱۹۷۹
.157	المعجم الكبير	طبراني	بيروت
.158	معجم ما استعجم	بكري	دارالكتب العلمية بيروت ۱۹۹۷
.159	المعرفة والتاريخ	فسوي	دارالكتب العلمية بيروت ۱۹۹۹
.160	معجم المطبوعات	يوسف اليان سركيس	ايران
.161	معجم المؤلفين	عمر رضا كحالة	دار احياءِ التراث العربي بيروت
.162	المعجم الوسيط	ابراهيم مصطفى، احمد زيات	....
.163	المغازي	ابن شهاب الزهري	....
.164	المغازي	واقدي	مؤسسة الاعلمي بيروت ۱۹۸۹
.165	مغازي رسول الله ﷺ	عروة بن زبير	مكتبة التربية العربي رياض ۱۹۸۱
.166	مفتاح السعادة	طاش كبري زاده	دارالكتب العلمية بيروت ۱۹۸۵
.167	مفردات	راغب اصبهاني	....
.168	مقالات الشعراء	مير علي شير قانع تتوي	....
.169	مناهج التاليف	محي الدين مستو	دارالكلم الطيب بيروت ۲۰۰۰
.170	المنجد	لوئس	....
.171	المواهب اللدنية	قسطلاني	المكتب الاسلامي بيروت ۱۹۹۱
.172	نزهة الخواطر	عبدالحي الحسني اللكنوي	....
.173	نسب قريش	زبيري	دار المعارف قاهره
.174	نصب الراية	زيلعي	ملتان
.175	نضرة النعيم	صالح بن عبدالله، عبدالرحمن بن محمد وغيرهما	دارالوسيلة المكة المكرمة ۲۰۰۰
.176	النهاية	ابن الاثير	مؤسسة اسماعيليان قم ۱۳۰۷ھ
.177	نيل الاوطار	شوكاني	بيروت
.178	وثيقة الاكابر	شاه فقير الله علوي	قلمي
.179	وفاء الوفا	السمهودي	دارالكتب العلميه بيروت
.180	وفيات الاعيان	ابن خلكان	منشورات الشريف الرضي قم ۱۳۰۴ھ
.181	هدية العارفين	اسماعيل پاشا	دار احياءِ التراث بيروت

اردو

182.	اردو دائرة معارف اسلامية		جامعة پنجاب لاهور ١٩٨٦
183.	تاريخ سندھ کلهوڙا دؤر	مولانا غلام رسول مهر	سنڌي ادبي بورڊ
184.	تفهيم القرآن	سيد ابوالاعلي مودودي	اداره ترجمان القران لاهور
185.	معارف القرآن	مفتي محمد شفيع	اداره معارف القرآن كراچي ١٩٨٥
186.	نقوش رسول ﷺ نمبر	مرتب محمد طفيل	اداره فروغ اردو لاهور
187.	سيرة النبي ﷺ	شبلي نعماني / سليمان ندوي	
188.	ملت اسلاميہ كي مختصر تاريخ	ثروت صولت	لاهور
189.	وحي الاهي	سعيد احمد اكبر آبادي	كراچي
190.	جزيرة العرب	مولانا محمد رابع ندوي	نشريات اسلام كراچي
191.	سفر نامہ ارض القرآن	عاصم الحداد	
192.	عهد نبوي كے ميدان جنگ	ڊاكٽر محمد حميدالله	كراچي
193.	مدارج النبوة	عبدالحق دهلوي اردو ترجمو مفتي غلام معين الدين نعيمي	مدينة پبلشنگ كمپني كراچي

سنڌي

194.	تذكره مشاهير سنڌ	مولانا دين محمد وفائي	سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد
195.	رشف الزلال	محمد هاشم ٺٽوي سنڌي ترجمو: عبدالرسول قادري	سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو حيدرآباد
196.	تذكره شعراءِ ٺٽو	اسدالله شاهہ اسد	
197.	تفسير هاشمي	مرتب: ڊاكٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي	مهراڻ اكيڊمي شكارپور
198.	تحفة الكرام	ترجمو: امير احمد عباسي	سنڌي ادبي بورڊ
199.	عربي – سنڌي لغت	پروفيسر غلام حسين جلباڻي	انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ١٩٨٨
200.	قديم سنڌ	مرزا قليچ بيگ	
201.	مقالات قاسمي	مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي	ڇپائيندڙ نظير احمد قاسمي حيدرآباد ٢٠٠٠
202.	مخدوم محمد هاشم ٺٽوي	ڊاكٽر عبدالرسول قادري	سنڌي ادبي بورڊ
203.	روزنامہ الوحيد سنڌ آزاد نمبر	مرتب دين محمد وفائي	
204.	الرحيم تہ ماهي مختلف پرچا		شاهہ ولي الله اكيڊمي حيدرآباد
205.	مهراڻ ٽہ ماهي مختلف پرچا		حيدرآباد
206.	ماهنامہ شريعت مختلف پرچا	حضرت مولانا عبدالوهاب چاچڙ	روهڙي
	نسب النبي ﷺ سنڌي ترجمه فتح	سنڌي ترجمو مولانا عبدالوهاب چاچڙ	روهڙي
207.	القوي في نسب النبي ﷺ للتتوي		
208.	تذكره لطفي	لطف الله بدوي	آر ايچ احمد اينڊ برادرس حيدرآباد

فارسي

.209	جذب القلوب	عبدالحق دهلوي	منشي نول كشور كانپور هند
.210	روضة الاحباب	سيد جمال الدين بخاري	كتاب فروشي سيديان ايران ١٢٩٧ هه
.211	تحفة الكرام	مير علي شير قانع ٺٽوي	سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد
.212	ماثر الكرام	غلام علي آزاد بلگرامي	دهلي
.213	عجالة نافعة	شاهه عبدالعزيز دهلوي	ڪراچي
.214	مقالات الشعراء	مير علي شير قانع ٺٽوي	سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد

انگريزي

.215	The Decline and fall of Roman empire.	Gibbon
.216	The new Encyclopeadia Bretanica	
.217	Muhammad at Madena	M.Watt

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

اللّٰھم

صلِ علیٰ محمدٍ وعلیٰ آلِ محمدٍ

کما صلیت علیٰ ابراہیم وعلیٰ آلِ ابراہیم

انک حمیدٌ مجیدٌ

اللّٰھم

بارک علیٰ محمدٍ وعلیٰ آلِ محمدٍ

کما بارکت علیٰ ابراہیم وعلیٰ آلِ ابراہیم

انک حمیدٌ مجیدٌ